DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14088

Wieruszów nad Prosna Memorial Book

Ṿirushov

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Virushov : sefer yizkor / Yehoshu'a Aibeshits 'orekh ... ha-helek ha-'Ivri ... Avraham Kloshiner ... 'al ha-helek be-Idish, Yosef Zelkovits ... kol 'inyene ha-sefer.
DESCRIPT	967 p. : ill., facsims., map, ports. ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Wieruszów nad Prosna. Wieruszów nad Prosna (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Wieruszów nad Prosna.
ADD'L NAME	Zelkovits, Yosef. Kahlshiner, Avraham.
ADD'L TITLE	Vyerushov; sefer yizkor

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ווירושוב

ספר יזכור

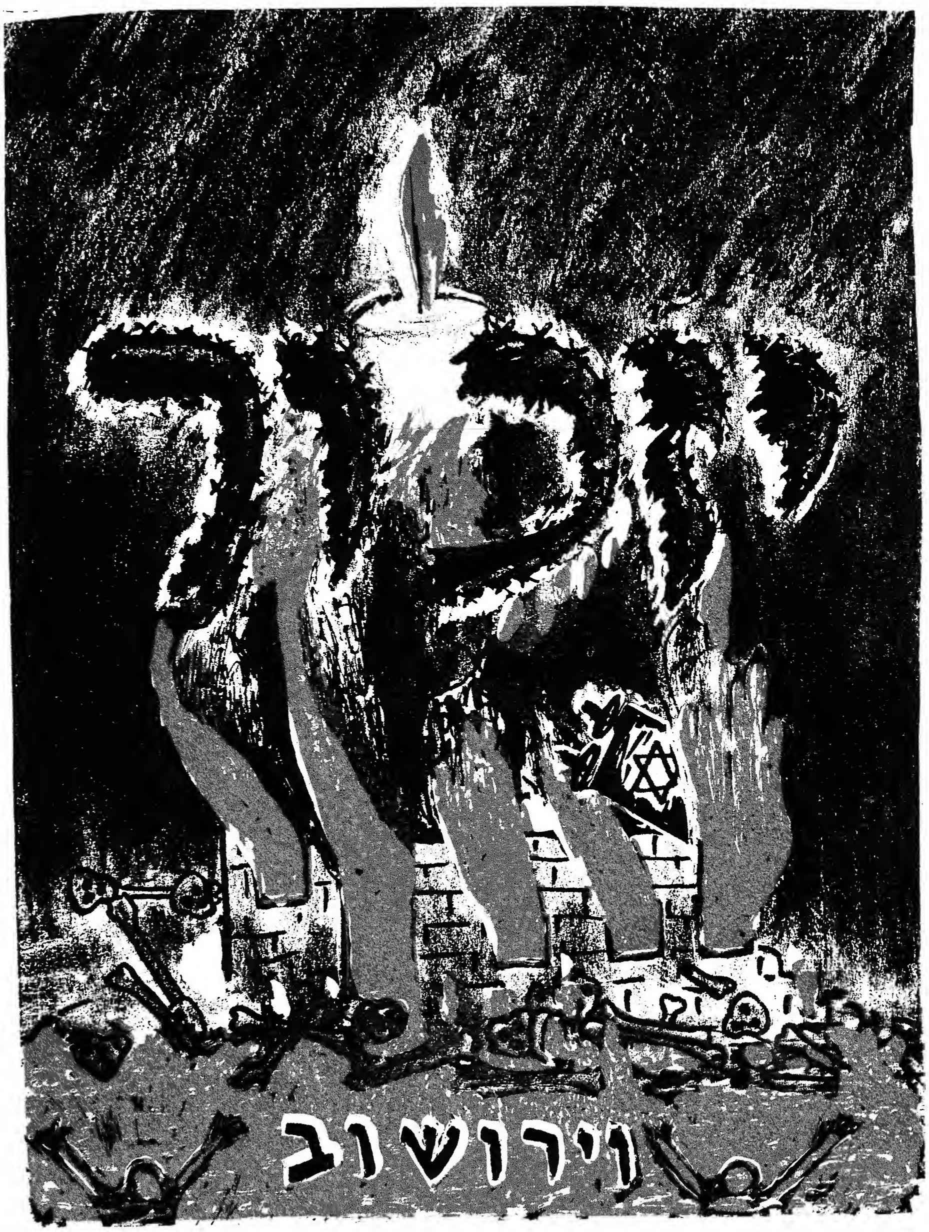
71-953000

וירושוב

ספר יזכור

תש"ל — 1970

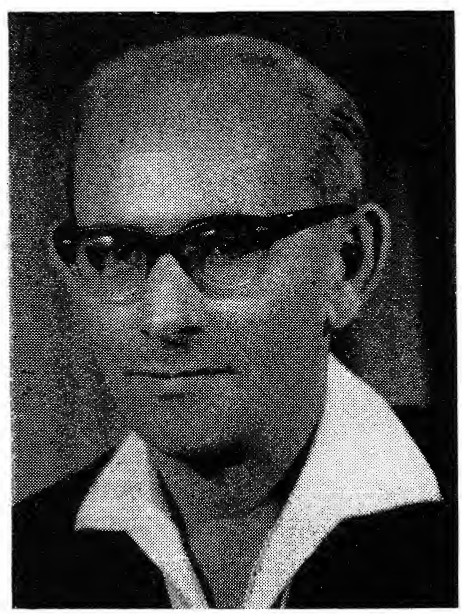
דפוס „מופת", י. ריזמן, ת"א, רח' עין־הקורא 6, טל. 32968
צינקוגרפיה ח. גרינולד, תל־אביב, רח' שלמה 164 טל. 35102
צייר אלחנן אייבשיץ — כפר־אתא

יזכור
וירושוב

יוסף זלקוביץ
מרכז כל עניני הספר

אברהם קלושינר
עורך ואחראי על החלק באידיש

יהושע איבשיץ
עורך ואחראי על החלק העברי בספר

הבעת תודה והוקרה!

בשם ועד הספר מביע אני בזה את תודתנו והוקרתנו העמוקה:

לחברנו יהושע אייבשיץ שהשקיע הרבה מאמץ בהשגת חומר אוטנתי שהעשיר את תוכן הספר, ערך החלק העברי של הספר, תירגם ועיבד רוב החומר לעברית ללא כל תשלום.

למר קלושינר על המאמץ שהשקיע בעריכת החלק באידיש של הספר. והשירים פרי מחשבתו שהודפסו בספר.

למר טוביה פושקאר מחיפה — לשעבר ממפיצי התרבות והשפה העברית בוירושוב — על תרומתו הנדיבה, אשר עודדה וקידמה את הוצאת הספר.

ל„ועד הספר" בצרפת — בראשותה של הגב' פרומט ולצקי — על מאמציו הגדולים במימון הדפסת הספר.

לאמן מר אלחנן אייבשיץ מקרית־אתא — על תרומתו, בצורה של ציור המתאר את חורבן וירושוב.

למדפיס מר יצחק רייזמן — על מאמציו הכנים והשתדלותו שהספר יופיע בהידור ובצורה נאה.

לכל אלה שעודדו אותנו, ותרמו לכך שספר זה יראה אור־עולם — ברכתנו הלבבית ותודתנו נתונה.

יוסף זלקוביץ
מרכז „ועד הספר"

תוכן הספר

המצבה

,,שבי־התופת, באשר הם שם, יספרו־נא, הכל — כל־עוד שהם מתהלכים כזרים, כרוחות לא־מזה־העולם השאנן; כל־עוד לא שכך בתוכם דמם התוסס של זכריהו בחורבן בית־מקדש־של־ימינו־עלי־אדמות...

ואולי, אני, אתה, והוא, נשאל את עצמנו במעמקי־מצפוננו: אולי הם — אלה שהיו אתנו ואינם עוד — גם השאירו לנו צוואה, לשמרה ולבצעה?" — —

(דר" מאיר דבורז'צקי — ,,ברית בין הבתרים" עמוד 29).

רבים השואלים: ,,ספר יזכור". לשם־מה? יש התוהים: מטרת הספר מהי? בשביל מי הוא מיועד, מי יקרא בו ואיזו תועלת יביא, ואחרים ממשיכים להקשות: האם לגרד את פצעינו הוא בא?

מנהג עתיק־יומין הוא הקמת מצבה ליקירים. מנהג זה נפוץ מקדמת־דנא, בין יהודים ולא־יהודים כאחד. שתי צורות מקובלות היו להנצחת נפטרים: האחת, הקמת מצבת־אבן, השניה — בצורת ,,קינה" או ספר.

כבר בימי האבות אנו מוצאים שהיו מקובלות שתי הצורות ביחד. אצל אברהם נאמר: ,,ויבא אברהם לספד לשרה ולבכתה" (בראשית כג, ב'). גם אצל יעקב אנו מוצאים שהציב מצבה על קבר רחל וספד לה. בכל הספרות המקראית אנו עדים להמשכת מנהג ההנצחה בשתי הצורות (למשל, ,,קינתו" של דוד על מות שאול ויהונתן).

גם בספרות התלמודית והמדרשית מוקדש הרבה מקום לשתי הצורות של הנצחת נפטרים. במקרים רבים מצטטים חז"ל את נאומי־ההספד במלואם. יש אפילו שקלא וטריא בחז"ל; האם הספר והקינה נועדו ל,,יקרא דשכבא", כלומר בשביל הנפטר, או

ל,,יקרא דחיי״, כלומר ההספד והקינה מטרתם לעורר את החיים לחשבון־הנפש ולמוסר־השכל (בבא־בתרא דף ק׳).

מנהג זה לא פסק בתקופות יותר מאוחרות, אדרבה, מתקופת ,,תור הזהב״ של השירה העברית בספרד, נשארה לנו ספרות אלגית עשירה בתחום זה.

ה,,מצבות״ וה,,קינות״ וכל הספרות בשטח זה, משמשים לנו עד היום כחומר היסטורי רב־ענין וערך. הם עוזרים לנו בפיענוח צפונות הדורות שקדמו. ולא־זו־בלבד, רבים מגדולי ההלכה בדורות האחרונים, הם בדעה שמנהג ההנצחה ע״י כתיבת ספר, הוא בבחינת ,,חסד של אמת״, כלומר החסד האחרון שעושים עם המתים. וכך אומר הגאון בעל ,,שואל ומשיב״, רבה של לבוב: ,,...ולדעתי זה נקרא חסד של אמת, שעושים עם החיים ועם המתים...״ (בהסכמתו לספר ,,שם הגדולים החדש״ של הביבליוגרף ר׳ אהרן ולדן).

יש להתיחס לתופעה של ספרי ה,,יזכור״, לזכר הקהילות שהוכחדו — כתופעה טבעית, כחובה אלמנטרית, חיובית ומוצדקת. חובנו ויעודינו, אנו שרידי־השואה: להעיד ולספר, לתאר את וירושוב בימי זוהרה כבימי חורבנה. להנציח את יקירינו ולהעלות את זכרונם. אם לא זכינו להקים מצבת־אבן מעל קברותיהם, לפחות ייתן לנו לבכות ולקונן על שבר בת־עמי חורבן בית־ישראל.

בסיפוק עלינו לציין: את הרמה המוסרית הגבוהה ששררה בוירושוב, עד הרגע האחרון לחדלונה, הכלל והפרט היו דוגמה ומופת לאחרים. גם כשהיו במקומות אחרים מקרים של הסתאבות ע״י אנשי היודנראטים — לא כן בוירושוב, אשר אנשיה הוכיחו בגרות ציבורית ומסירות־נפש למען הכלל. ממש תוך־כדי כתיבת שורות אלו נזדמן לי לקרוא הערכה על וירושוב מאת החוקר והיסטוריון השואה ד״ר ישעיה טרונק, הכותב: ,,בגיטו וירושוב שולח ראש־היודנראט (הכוונה לר׳ מרדכי שמואל זלקוביץ הי״ד), למחנה־העונשין שליד לודז׳ רדוגושץ׳, כיוון שלא עמד בדרישותיהם של הגרמנים...״ (,,דפים לחקר השואה והמרד״, סידרה ב׳ מאסף א׳. בית־לוחמי־הגיטאות, תש״ל. עמ׳ 127).

תולדות הספר:

עם תום השואה האיומה, עם השחרור מהתופת הנאצית, חיפשו רבים מהאודים המוצלים, דרכים להנצחת יקיריהם

שהועלו על המוקד בשנות הזעם. גם יוצאי־וירושוב ניצולי־השואה, המעטים ששרדו בחסדי השם, הגו והשתעשעו ברעיון הזה. אולם מהיותם כל־כך מעטים ומחוסרי כל אפשרות כספית (למפעל כנ״ל הכרוך בסכומים עצומים), נאלצו לוותר על הרעיון — בדאבון־לב. עד שקם לנו הח' יוסף זלקוביץ, הודות לעקשנותו, סבלנותו ומירצו הבלתי־נדלה, הפך את הבלתי־אפשרי — לאפשרי, ואת האשליה למציאות. זכינו וספר „וירושוב" הנו מציאות ממשית.

זכורני: בשנת תשכ״ה, ביקר אצלי יוסף — במסגרת מסע־סיבוב שערך בין יוצאי עירנו לשם התרמה לטובת הספר המתוכנן. מהיותי קצת „בעל נסיון", מצאתי לנכון להזהירו ולהעמידו על הבעיות והסיכון שהוא לוקח על עצמו. יוסף לא התרגש מדברי, אדרבה, הוא הצליח להדביק אותי בהתלהבותו הכנה ורתם אותי לעבודת עריכת הספר. במשך חמש שנים תמימות הקדשנו כל עתותינו לכתיבה, עריכה ותרגום החומר הרב הכלול בתוך ספר זה. אני מביע לו הערכתי ותודתי על שזיכה אותי להשתתף במצוה גדולה זו, הקמת גל־עד לעירנו החרבה.

מן הראוי לציין את הקשיים המיוחדים שעמדו בדרכו של יוסף זלקוביץ: בנוסף לגיוס האמצעים הכספיים המצומצמים, היה עליו לטפל באלפי פרטים קטנים וגדולים. רק הודות למסירות־נפשו — משך חמש שנים תמימות — זוכה הספר לראות־אור, ועל־כך יבוא על התודה והברכה!

מקורות ואיסוף החומר:

לשם איסוף החומר ההיסטורי על וירושוב, הסתייעתי — בנוסף לרשימתו המצוינת, של ההיסטוריון יעקב גולדברג, אותה הכין למעננו — בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. עברתי ועיינתי במאות ספרים, כרכי כ״ע ועתונים. עשיתי זאת במשך חמש שנים רצופות, בחופשות השנתיות שלי. בהזדמנות זו ברצוני להביע תודתי והערכתי לצוות הספרנים בבית־הספרים הלאומי, ובמיוחד לידידי מר זנד, על עזרתם הרבה לספק לי כל חומר נדרש.

בקושי מיוחד נתקלנו כשהגענו לשלב של תיאור חיי התרבות והחברה בוירושוב. במאמצים עילאיים הצלחנו, ממש „לסחוט" מפי האנשים את זכרונותיהם, על המוסדות והחוגים להם

השתייכו, את האישים והדמויות שהכירו. עם־זה יש לציין, שלא גרסנו השמצות ו„עשיית חשבונות" על ימים עברו.

בעיה מסוג אחר: חומר העדויות על השואה. במקום ע ד ו ת, קיבלנו — לפעמים — ד ע ו ת. במקום, חומר תעודתי על וירושוב בשנות השואה — אחדים „השתפכו" בפרשנות שחרגה מן הנושא. נאלצנו איפוא למיין, לסנן, לערוך ולתרגם את החומר שיהיה תואם למסגרת ולנושא.

יתכן שפה ושם פגמנו ופגענו במשהו או במישהו, אולם לא מתוך שרירות־לב ח"ו. בודאי שחסרים אישים ודמויות שמן הראוי היה להזכירם. למשל: רבי אלתר'ל ליפשיץ היחסן, הענו וגדול בתורה, שנחשב בעיירה כ„למד־ווניק" ניסתר. או שוב דמות מסוג אחר לגמרי, הקדוש אברהם יודא (אברהמ'צ'ה הויקער) מפיץ העתונים, אשר אגדות התהלכו עליו בעיירה, הן על תפקידיו ב„אחדות" (כת המרי בשנת 1905) והן על טוב־ליבו, נדבנותו לכל דבר שבצדקה ומטרות תרבות, ונכונותו לעזור לכל ניצרך. פשוט לא היתה לנו היכולת הפיסית להקיף הכל. קרה גם — לצערנו — שאנשים אשר כבר מסרו חומר תיעודי על יקיריהם — משום־מה — ביקשו בחזרה את החומר. אנו כמובן, כיבדנו את רצונם.

העמדנו אותך קורא יקר, על מיקצת מן הבעיות והקשיים, אשר אתם נאלצנו להתמודד. גם אם תיתקל באיזה חריגה, אנא — תדון אותנו לכף־זכות, כי טובה היתה כוונתנו.

ועתה קורא יקר! בעמדנו לפני מצבה זו, גל־עד זה, אנא, נתייחד בדומיה ובהרכנת־ראש עם יקירינו, טבוחי והרוגי השואה שהועלו על המוקד. יחד עם כל בית־ישראל נקרא את תפילת צידוק־הדין עתיקת־היומין: י ת ג ד ל ו י ת ק ד ש ש מ י ה ר ב א !

שבט תש"ל **ישראל יהושע אייבשיץ**

שער ראשון

תולדות וירושוב היהודית, והסביבה

התוכן:

יהושע אייבשיץ

עיירה על הגבול

ראשיתה של וירושוב היהודית

(עובד ותורגם לפי המקורות: של יעקב גולדברג
רפאל מהלר ואחרים).

למעלה מארבע מאות שנה התקיימה קהילה מפוארת זו. עיירה קטנה היתה וירושוב שלנו, אולם השפעתה ופרסומה גדלו מעבר לגודלה של הקהילה. שלשלת ארוכה של רבנים־גאונים אדירי התורה שכיהנו בה, בהיותה עוד מסונפת לקהילת קמפנו — אשר פיארו את יהדות פולין כולה. כגון, הגאון רבנו משה הדרשן — תלמידו של ה,,מגן־אברהם", — (אח"כ רב בוילנה). הגאונים ר' ישראל יונה לנדא בעל „מעון הברכות" ובנו הגאון בעל ,,משכן שילה" ואחרים. יהודי וירושוב מפורסמים היו בפזרנותם לכל דבר שבצדקה. יהודים גאים, זקופי־קומה. עיר מלאה חכמים וסופרים. תורה ויראת שמים ינקו מפולין השרשית, ואילו „דרך־ארץ" ונימוסים באו להם מצד „אשכנז" מעבר לגבול.

מאות בשנים הדהד בחללה של וירושוב קול התורה, עד שבא צר ואויב והרס אותה עד היסוד. אותה וירושוב שהיתה בבחינת סמל לאחרים, „שרתי במדינות", נמחקה מעל פני האדמה ואיננה. קול התורה שהדהד בישיבותיה ובבתי מדרשיה נדם.

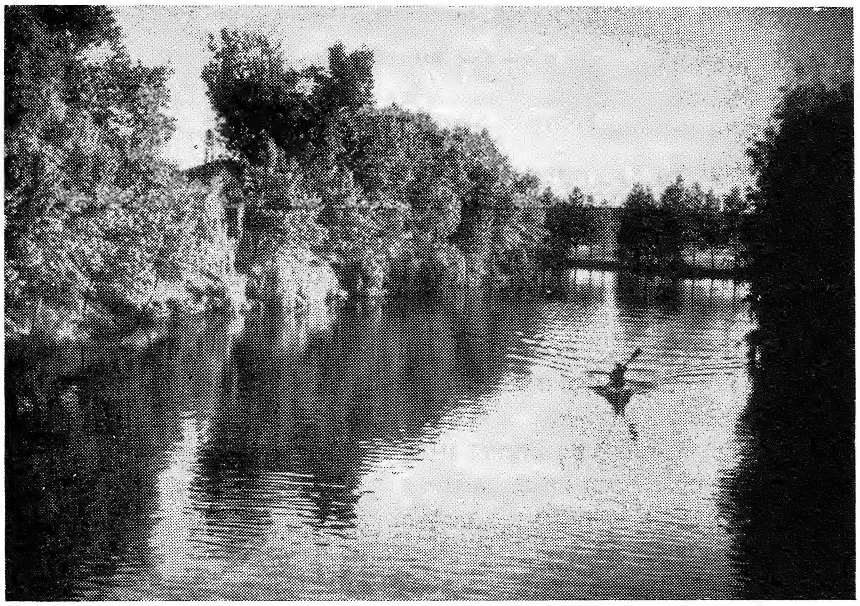
השם ינקום דמם!

השם ,,וירושוב"

מנין בא השם ,,וירושוב"? יש הסוברים שהוא בא משם בעליו הקדומים, בעלי האחוזות שבוירושוב והסביבה, ששמם היה ,,וירושוב". סברא זו נראית לי. כותב הטורים האלה זוכר, שבבית הוריו (אשר היו בעליה האחרונים של שרידי האחוזות בסביבת וירושוב), נמצאו שתי חותמות־יצוקות ברזל ועליהן חרותות המלים: 1) „מאיונטק וירושוב" (בפולנית), 2) ו„הרשאפט וירושוב" (בגרמנית). אגב, עוד פרט פיקנטי שיש לו השלכה היסטורית על שם עיירתנו וירושוב, והוא: הסופר הפולני המפורסם הנריק שינקיביץ (בעל פרס נובל לספרות), בתארו את הקרבות של צבאות הנסיך — אח"כ מלך פולין ירמי וישניוביצקי, — בספרו „באש ובחרב" (אחרי גזרות ת"ח ות"ט), הוא מזכיר בין היתר גם את „וירושוב".

ראשיתה של וירושוב

וירושוב ידוע כישוב מאוכלס כבר משנת 1368. אולם, נתונים היסטוריים על ישוב יהודי בוירושוב, אנו מוצאים רק החל משנת 1585 — או מספר שנים לפני כן. — מסתבר, שעם גירוש יהודי וילון — בשנת 1565 — התישב חלק גדול מקהילה זו בוירושוב הסמוכה. ברם, יש הנחה סבירה שעוד במחצית המאה ה„13" היה קיים ישוב

שפך נהר פרוסנה בגבול וירושוב — פודזאמצ׳ה
פראסנע — טייך ביי ווירושאוו — פאדזאמצע

לא יהודי בוירושוב, עקבות ושרידים רבים שנשארו בגדה השמאלית של הנהר פרוסנה — בכיוון לפודזמצ׳ה — מצביעים בסבירות של הנחה זו. השרידים הנ״ל מצביעים על ישוב מפותח אשר חי בתקופה זו, באזור זה. נראה שבמחצית הארבע־עשרה הוקם ישוב גם בצד הגדה הימנית של הנהר, ובמרוצת השנים התאחדו שני ריכוזי האוכלוסיה והיו לישוב אחד בשם „וירושוב״. בתקופה יותר מאוחרת גזר שר ההיסטוריה, גזר־כליה על הריכוז שבצד „פודזמצ׳ה״, ואילו האזור החדש שבצד הגדה הימנית (מקום הישוב בימינו אנו) התפתח והתרחב.

את „כתב הזכויות״ קיבלה וירושוב מידי המלך במחצית החמש־עשרה, אולם כנראה שהמיסמך המקורי נשרף בדליקה הגדולה שפרצה בסוף המאה ה„15״, ואז הוענק מטעם לשכת המלך העתק מ„הכתב״ המקורי (בשנת 1498).

וירושוב העיירה והאחוזות שבסביבה היו רכושם הבלעדי של בעלי האחוזות בשם „וירושוב״, ומכאן נובע השם עד עצם היום הזה.

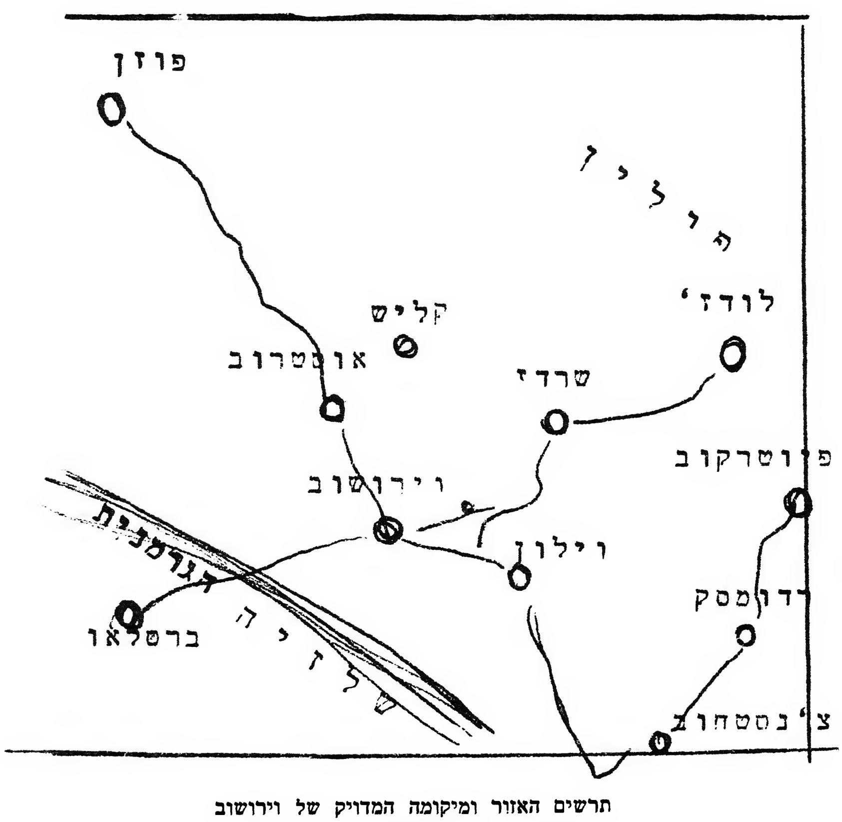
במאה ה„16״ היתה וירושוב עיירה קטנה שאוכלוסייתה לא הגיעה לכדי אלף נפש. המצב היה בכל רע, זאת אנו למדים מתוך גובה המיסים ששילמו התושבים לשלטונות. תושבי וירושוב סווגו בדירוג הנמוך ביותר. כך למשל, ביחס לתושבי וילון

שילמו החלק השלשה־עשר. גם תושבי בולסלבצה (ישוב מפותח למדי באותם הימים) שילמו פי־שלוש בהשוואה לאנשי וירושוב.

ראשוני היהודים בוירושוב

כאמור, הגיעו ראשוני היהודים לוירושוב בשנת 1585, עם גירושה של יהדות וילון, אולם יש הסוברים — כמעט בוודאות — שעוד לפני־כן התגוררו מספר משפחות יהודיות בוירושוב. אין לנו נתונים או מספרים מדוייקים על גודל הקהילה היהודית בעיירתנו באותו פרק־זמן, כן אין לנו נתונים מדוייקים על מספר התושבים בעיירה בכלל, אולם קרוב לודאי, שהמספר הכללי של האוכלוסיה לא עלה על אלף נפש.

מה משך וקסם לראשוני יהודי וירושוב בבחרם את המקום להתישב בו ? הבה ונתבונן במיקומה הגיאוגרפי של עיירה זו (ראה תרשים). וירושוב נחשבה כמרכז וצומת לקשרי מסחר ומעבר של מוצרי יצוא, בין פולין, גרמניה ורוסיה. מעמד מיוחד זה בא לה כתוצאה

תרשים האזור ומיקומה המדויק של וירושוב
מאפע פון ווי־ערושאוו און אומגעגנט

ממיקומה הגיאוגרפי. בהיות וירושוב „צואר הבקבוק" ותחנת המכס הראשית שבין גרמניה ופולין. להמחשת מעמד מיוחד זה, מענין יהיה לציין קוריוז (סיפר מאנוש כתריאל); בשנות העשרים למאה הזאת כינו בברסלאו (בחוגי המסחר והכלכלה) את הקו הטלפוני שבין ברסלאו ופולין „קו־האווזים", שקשה היה לתפוס אותו, וזאת משום שתמיד ה„קו" היה תפוס ע"י סוחרי וירושוב שעסקו באותו פרק־זמן — בעיקר ביצוא אווזים לגרמניה מכל רחבי פולין.

גרמניה בכלל, ושלזיה הגרמנית המתועשת בפרט (ברסלאו ובנותיה), לא יכלו להתקיים ולפרנס את עצמן — מבחינה חקלאית. — פולין הקרובה ואוקראינה הרחוקה, היוו את „אוסם המזון" של גרמניה. מאידך היה לגרמניה עודף של תוצרת תעשייתית. טבעי היה איפוא הדבר, שוילון שכנתה הקרובה של ברסלאו בכלל, ווירושוב בפרט — בהיותה תחנת המכס הראשית, והנהר החוצה את גבולה שהיה מקום אידיאלי להברחות, — שימש כמרכז ועורק ראשי דרכו הוזרמו לשני הכיוונים, היבוא והיצוא של שלש ארצות, והן: פולין, גרמניה ורוסיה. מכל רחבי פולין ואוקראינה רוכזה בוירושוב תוצרת חקלאית שהיתה מיועדת ליצוא לגרמניה, ומוצרים תעשיתיים מגרמניה שהיו מיועדים למשלוח מזרחה.

כאמור, היתה אז וירושוב — בשנת 1585 — במצב כלכלי גרוע ביותר. כפר קטן רכושו הפרטי של אציל פולני, ערמומי, עריץ ורודן, שכל כוונותיו אינן אלא ניצול מחפיר של התושבים. היהודים ידעו כל זאת, אולם ברירה לא היתה להם. וכך, קיבלו את חסותו של הפריץ, נרתמו במלוא המרץ האופייני להם, פיתחו את ענפי המסחר והכלכלה במקום.

על יסוד הנתונים המצויים כיום בידינו, אנו מעיזים לקבוע, שההתפתחות המהירה והדינאמית של וירושוב והסביבה, באה כתוצאה מיוזמת ומעוף היהודים. אכן, עקומת ההתפתחות הדימוגראפית והכלכלית של וירושוב, ראשיתה עם בוא היהודים לתחומיה. עוד פרט היסטורי ראוי לציון, והוא: ההתפתחות המהירה של הישוב על הגבול, משך לשם לא רק יהודים. מסתבר, שמספר משפחות סקוטיות (הסקוטים היו ידועים באותה תקופה כ„נוודים" וכבעלי יוזמה עם חוש מפותח למסחר, אשר תמיד חיפשו להם „שטח מחיה" חדש), שהתישבו — בעקבות היהודים — בוירושוב. תופעה זו כשלעצמה ראויה לציון, היות וידוע שהסקוטים נהרו בדרך כלל למקומות שהרווחה הכלכלית מצויה בהם. מהתקופה הנ"ל מוזכר במיוחד סוחר יהודי בשם יעקב (שנת 1600) אשר ניהל עסקי מסחר מסועפים ביותר.

נבטי האנטישמיות

פחות ממאה שנים עברו מאז התישבו היהודים בוירושוב, וכבר התקדרו חשרת עננים. גלי האנטישמיות התחילו גואים וסוערים, וגם על וירושוב לא פסחו. נבטי הרעל שזרעו הישועים מעבר לגבול הגרמני — ובראשם הצורר הידוע לשימצה יוהאן קאפיס־טראנו, נבטו בליבותיהם של הכמרים הפולניים, ובאמצעותם הועבר החיידק האנטישמי למוחותיהם הפרימיטיביים של תושבי פולין. נחשולי זעם וגלי אלימות פרצו נגד ישובים יהודיים, היסטריה של אלימות זו שטפה גם את וירושוב. גורם בלתי מבוטל בהתפרצויות הנ"ל, היה החרפת היחסים בין הכנסיה הקאטולית השלטת ובין הכת הלוטרנית — אשר

עד אז נהגו בחבריה בכפפות משי. — בתקופה הנ״ל, השתייכו אחוזות וירושוב להגמון סטניסלב ורשניצקי מקראקא. מעלליו הטרוריסטיים של ההגמון הנ״ל, מעוררים עד עצם היום הזה צמרמורת וחלחלה. על אישיותו השלילית כותב בזכרונותיו הסופר־האציל נישיצקי (בהתחלת המאה ה„18״) ; „את הכמורה במיוחד כיבד. לעומת זאת, יהודים וכופרים (במושג כופרים התכוון לכת הפרוטסטנטית) במיוחד שנא״.

יתכן שיש עוד סיבה נוספת לגל האנטישמיות שהקיף בתקופה הנ״ל את מחוז וילון. לפי דעתי, יש לזקוף זאת לחובתו של הרופא האנטישמי סבסטיאן שלסקובסקי, אישיות ידועה לשימצה — בשנאתו החולנית לכל דבר שריח יהודי נודף ממנו. — שלס־קובסקי זה נולד בוילון בשנת 1569, בוגר הפקולטה לרפואה של אוניברסיטת קראקא. הוא שימש כרופאו האישי של המלך הפולני אוגוסט השלישי — אח״כ הוא הפך למזכירו האישי — רוב הגזרות והגירושים נגד היהודים ברחבי פולין, נזקפים לחובתו. הצורר הזה הוציא בשנת 1623 ספר־שיטנה נגד היהדות בשם : „הוכחות ברורות״ („יאסנה דובודי״). ב„ספרו״ אומר הצורר : „...הטוב ביותר היה אילו היינו הורגים את היהודים או מגרשים אותם, אולם היות ועינינו הוכו בסנוורים״ — ממשיך ה„רופא״ — והדבר אינו ניתן לביצוע, ״והיות (היהודים כמובן) לפי השכל האנושי, חוקי האל וחוק הטבע הם עבדים נצחיים — מן הדין לשלול מהם כל זכות, להפכם לעבדים ולנהוג בהם כמו שהפריצים נוהגים עם הצמיתים שלהם״.

לא ניכנס לפרטים ולניתוח אופיו של הצורר הנ״ל, מה ומי גרם לכך — יש הגורסים שהסיבה לכך נעוצה בעובדה, שנתקל בדרכו ברופאים יהודים מוכשרים, אשר חסמו לפניו — לזמן ממושך — את הקריירה הרפואית. איך שלא יהיה, הגוי הזה גרם לצרות־צרורות ליהדות פולין בכלל, ולמקום הולדתו מחוז וילון בפרט.

מענין יהיה לציין, שבשנת 1675 פרצו פוגרומים בכל הישובים שבמחוז וילון, כתוצאה מעלילת דם שביימו אנשי הכמורה בעיירה פראשקי. התוצאה היתה איומה, יהודי פראשקי וכן יהודים מישובים אחרים גורשו (אם גם בוירושוב בוצע הגירוש אין לנו ודאות גמורה), ושני האחים מלצ׳יארז׳ ניתלו — בעטיה של עלילת־דם הנ״ל — בככר העיר בפיוטרקוב טריבולנסקי בשנת 1675. (ראה „תולדות יהודי פיוטרקוב״ — משה פינקינד ע׳ 43).

בשנות ת״ח—ות״ט (1648־49), כשמאות קהילות יהודיות, במזרח ובמרכז פולין — על תושביהן — נהרסו עד היסוד. סבלה גם וירושוב, הותרה הרצועה, הרסן נשמט מידי השלטון המרכזי. האנרכיה השתלטה על כולם ועל הכל. דם ורכוש יהודי נעשו הפקר. אולם, מנת־הסבל העיקרית לקחה וירושוב מידי הגורל. בשנות הפלישה השוודית — ובשנים שלאחריה — השתוללו הגדודים של המפקד הצבאי סטיפן צ׳רניצקי, אשר שדדו, בזזו ואנסו את האוכלוסיה היהודית. כך למשל, ידוע לנו שבשנת 1676 נשדדו יהודי וירושוב וקמפנו ב„יריד״ שהתקיים בקמפנו. הפשיטה והביזה בוצעו בידי אנשי צבא סדיר של צ׳רניצקי. היהודים הוכו באכזריות, אולם יש לציין שגם האוכלוסיה האזרחית (הנוצרית) השתתפה בביזה.

ביטוי לאסונות הטבע ורשעת־האדם כלפי יהודי וירושוב, מלומדי־הסבל, אנו מוצאים בספר החלטות ה„סיימיק״ (סוג של מועצה אזורית) של מחוז וילון משנת 1696, ובין

היתר נאמר: „...וירושוב העיירה עד היסוד הרוסה ע״י אש, גם בבתי האלהים נאחזה האש ונשארו רק הריסות... העיירה והכנסיות. גם אנשים כמה עשרות עלו בלהבות״. כלומר, אנשים נשרפו בלהבות אש״. היהודים נפלו בשורה הראשונה כקרבנות של הדליקות הנ״ל, שנגרמו ע״י הצתות זדוניות של חיילי־צ׳רניצקי המתפרעים, ושילוב אסונות הטבע. תיאור סבל היהודים מוזכר בהחלטת ה„סיימיק״ מהשנה הנ״ל, במלים; „בנזק כל כך גדול, והבלתי ניתן לפיצוי, סיכוי והתחלה מאנשי האוצר. במלים „אוצר״ או בפולנית „סקארבוביך״ הכוונה היא ליהודים שהיו בחסות ה„פריץ״, משמעות המשפט הוא שיש להתחיל בפעולת השיקום, עם היהודים הנמצאים בחסותו של ה„פריץ״.

ראשית המאבק הכלכלי — נגד היהודים

עם התישבות היהודים בוירושוב, חל מיפנה עצום לא רק בכלכלת העיירה. רישומו עתיד היה לתת אותותיו בכלכלת מדינת־פולין כולה. יהודי וירושוב נימנו למעשה על ראשוני חלוצי היצוא והיבוא של סחר פולין. הם שיצרו והעמיקו את תודעת המדיניות של סחר־חוץ. לכאורה, הרעיון היה פשוט. פולין היא ארץ מבורכת ומשופעת בתוצרת חקלאות, ודלה במוצרי תעשיה. מאידך, שכנתה גרמניה, היא רבת־אוכלוסין עם תעשיה מפותחת, אבל אין הארץ מסוגלת לכלכל אותם, ומכאן הרעיון הפשוט — סחר־חילופין. פולין תייצא מיצרכים אגראריים, וגרמניה תשווק לפולין את עודף תוצרתה התעשיתית, בעיקר מוצרי צמר מוגמרים ומוצרי ברזל ופלדה וכו׳. אכן, מדיניות זו תאמה את מגמתה של מלכות פולין דאז, אשר העניקו את ברכתם ליהודים בעלי המעוף־המסחרי.

עם זאת, יש לציין שכמעט מבראשיתה היו התנגשויות, בין היהודים לבין האינטרסים של ה„אומנים״ בעלי ה„צעך״ (יש להניח שהרבה מה„אומנים״ בוירושוב היו מהגרים גרמניים, שמותיהם כגון: היין, הונדט, קיהן, היינצה (שהפך בימי פולין להונצ׳יה) הויזינגר ועוד, מעידים על ארץ מוצאם. כך למשל, קוראים באחד מהמיסמכים משנת 1618, תלונה של בעלי ה„צעך״ נגד יהודי וירושוב, ובו נאמר בין היתר: „... כמו צמר, ליהודים שלא יעיזו להתחרות בקנית פירור מהיריד ...״. אף שלכאורה נראה שהיה זה מאבק כלכלי גרידא. ה„אומנים״ הרגישו את עצמם מקופחים ע״י פלישת גורם זר, קרי יהודים. יתכן גם שהיהודים הציעו לאיכרי הסביבה מחירים יותר גבוהים עבור הצמר — מאשר ה„אומנים״. אבל, מתקבל על הדעת שהרקע להתנגשות, היה גם על רקע אנטישמי.

ש פ ל

מספר הבתים בוירושוב הצטמצם עוד לפני פרוץ הדליקות בסוף המאה ה„17״. כך למשל, בשנת 1661 מספר הבתים היה 86. בשנת 1673 ירד מספר התושבים ל־643. העיירה לא הספיקה להתאושש ולהיבנות, וכבר התרחשו אסונות חדשים, כמו המלחמה עם שוודיה (במאה ה„17״). המלחמות הפנימיות שבין סיעות־האצילים בפולין. התפוררות השלטון שבא בעקבות ההתנצחויות הפנימיות והמלחמות העקובות מדם עם כנופיות חמילניצקי ימ״ש, ולבסוף פלישת השוודים. גונדות החיילים של ה„צבאות״ השונות הגדילו את האנרכיה של פולין המתפוררת. כנופיות אלה „הוכיחו״ את „כושרם המלחמתי״,

על ראשי היהודים האומללים. השוד והביזה של הגדודים הנ"ל שדמו יותר לכנופיות מרצחים, גרמו להרס ולשיתוק מוחלט של חיי המסחר והכלכלה. בעקבותיהם פרצו מגיפות, אחת מסוכנת מרעותה. גם אוכלוסית וירושוב צומצמה עד למינימום. מספר הבתים בסוף המאה ה„17" היו בס"ה 30. בסקר של השלטונות האזרחיים בוירושוב משנת 1713, נקבע: „...העיירה נגועה באויר (הכוונה למגיפה שבאה כתוצאה מאויר מעופש) אשר נגרם על ידי פשיטות של הצבאות השונים שעברו את העיירה וכן על ידי הדליקות נהרסה".

אמנם, המפלה של פולין היתה בבחינת „צרת רבים", ונגעה — לכאורה — גם לאוכלוסיה הנוצרית. המסחר נהרס — כאמור — כליל. בעלי המלאכות הבודדים שנשארו בעיירה, מטה־לחמם נשבר. היחידים שהיה להם זכות־קיום, היו אלו שהתפרנסו מחקלאות. משפחות יהודיות בודדות שנשארו לפליטה בוירושוב התפרנסו מבישול ומסחר יי"ש, שהיה נתון באופן בלעדי בידיו של ה„פריץ", בעליה של העיירה.

גם היהודים שהתפרנסו על היי"ש, וגם התושבים הנוצרים שהתפרנסו מחקלאות, לא היוו בסיס כלכלי מוצק לקיומה של העיירה, אף שהדעה הכללית וגם חוות־דעת ממשלתית רשמית קבעה, שלוירושוב: „יש לה הסגולות והנוחיות לפתח תעשייה ומסחר ביי"ש, בהיותה יושבת בצומת הדרכים ורשה־ברסלאו, במקום בו יש תנועה בלתי פוסקת של סוחרים וסחורות בשני הכיוונים". בעית מיבשל השכר והיי"ש היתה שנים רבות סלע המחלוקת בין העירונים ובעלי האחוזה. אדם ולבסקי — בעל האחוזה — איש תככים ומירמה, ברצותו להגדיל את הכנסותיו מתעשיית היי"ש, לא הסתפק במה שיש לו, אלא השתמש בתכסיס ובערמה, הוציא גם הזכות שלהם לבשל יי"ש — במעשהו זה השיג הפריץ שתי מטרות: א) סילק את המתחרים שלו בבישול היי"ש. ב) את ה„יצרנים" מאתמול הפך ל„צרכנים", ועל ידי כך הגדיל את מעגל לקוחותיו, כי מעתה נאלצו התושבים לקנות את מנת היי"ש היומית לה התרגלו, בהיותם בעצמם יצרנים, — מידי היהודים ששימשו כסוכני ה„פריץ" ובשמו פעלו.

בין „פטיש" הפריץ ו„סדן" התושבים

בתקופה הזאת — המאה ה„18" — נקלעו יהודי וירושוב בניגוד לרצונם, למצב מביך. כפי שסיפרנו, אולצו היהודים לשמש כיצרני ומשווקי יי"ש ושכר של הפריץ ואלבסקי. צעד זה של הפריץ החריף והעמיק את הניגודים והאיבה, שבין האוכלוסיה הנוצרית והיהודית. אף שהיהודים שימשו במקרה רק ככלי־שרת בידיו של הפריץ רודף־הבצע, לא סלחו להם זאת ה„תושבים". לגביהם, היהודים אשמים בכל „אסונם". ובאמת, „אסונם" היה כבד מנשוא, לא זו בלבד שהפריץ לא הירשה להם לבשל בעצמם קצת שכר ויי"ש לצורך עצמי ולצורך מסחרי, אבל גם לא נתן להם להביא משקאות חריפים לוירושוב מחוץ לגבולות העיירה. הוא ומשרתיו עמדו על המשמר, וכשתפסו אזרח מסכן שנפשו חשקה במעט יי"ש (ואיזה פולני אינו אוהב את ה„טיפה המרה"), הטיל עליו הפריץ עונש כל כך כבד, שלא התחשק לו יותר להבריח יי"ש. מאחר ולא יכלו התושבים להלחם בפריץ־האלים, שהיה חזק מהם, כילו חמתם ביהודים שנואי־נפשם. אולם, ליהודים לא היתה ברירה מאשר להישמע להוראות הפריץ הערמומי והאכזר. בידיו של ואלבסקי היה „שוט" מוכן נגד היהודים — באם לא ישמעו לו, הוא יגרשם מוירושוב — לפי החלטות

ה„סיימיק" במחוז וילון משנות 1783־96, חייבים היו הפריצים להרחיק את היהודים מהמוזגנות. בהתאם לכך, ובהסתמך על ההחלטה הנ"ל, רשאי היה הפריץ לגרש בכל שעה את יהודי וירושוב מתחומי העיירה. לא נשארה להם איפוא ברירה, אלא לציית לו.

העסקת המוזגנים היהודים ע"י הפריץ, היה לה השלכות חמורות גם בעתיד על יחסי יהודים־נוצרים בוירושוב. מן הראוי לציין את החשיבות שמייחס כל פולני ל„טיפה המרה", ובמיוחד בתקופת המצוקה הנ"ל, אשר גרמה להתרבות השיכרות, כמעט ל„מחלת־הכלל". על רקע זה, ניתן להבין את הפער והתהום המפריד שיצר עיסוקם זה, של כמה מיהודי וירושוב. עוד כעבור הרבה שנים — בשנת 1820 — אנו קוראים במיסמך רשמי של עירית וירושוב, שבגלל זה: „...לא יכול לגדול מספר התושבים בני התרבות, והבתים תמיד יילקחו ע"י היהודים עבור המשקאות ההרסניים..."

„תור הזהב"

מיפנה בהתפתחות וירושוב, חלה בסוף המאה ה„18". שוב החל הישוב לשגשג ולפרוח מבחינה כלכלית. שנות השפל הביאו אתם תופעה מענינת ומבורכת, גידול מספר בעלי־המלאכה. לא עוד סמכו האנשים על „עיסקי־אויר" (על ההרכב המקצועי של יהודי וירושב, ראה בערך „עיסוקם של יהודי וירושוב").

על חשיבות אזורנו כמרכז מסחרי וכלכלי, אנו למדים מכך שביום 3 ביוני שנת 1775, מודיעה „ועדת הכספים" (משרד האוצר) של פולין לכל הזרועות השלטוניות, — „שבהתאם לחוק שנתקבל בסיים הפולני ביום 10 לפברואר 1775. יהיו תחנות־המכס דלהלן רשאיות להחתים ספרים יהודיים: פוזן, קראקא, ורשה, וילון, וירושוב, צוזמיר, לובלין..." בס"ה, הורשו למטרה הנ"ל כעשר תחנות־מכס (מהחשובות ביותר, ווירושוב מהראשונות שבהן).

הבה ונסביר את מהות הענין: הסיים הפולני בהחלטתו הנ"ל החליט, שכל דברי דפוס עבריים וכן לוחות־שנה וקלפים חייבים במס. לצורך גבייה יעילה של המס, חולקה הארץ לכמה אזורים, ותחנות־המכס הראשיות והמרכזיות הוסמכו לגבות את המס הנ"ל. הדבר נעשה באמצעות חותמת שהוטבעה בשער הספר. לעיר גדולה כמו קאליש ובדומה לה, לא ניתנה הזכות הנ"ל. יהודי מקאליש נאלץ איפוא, לבוא לוירושוב או לוילון. ולא רק מקאליש, ממרחקים רבים, מרחקים של מאות קילומטרים הלכו אנשים בכדי להגיע לוירושוב למטרה הנ"ל. עובדה זו מוכיחה, את החשיבות הרבה שייחסה הממשלה הפולנית לוירושוב בתור מרכז כלכלי ממדרגה ראשונה. המס הנ"ל הכניס לממשלה סכומים גדולים. אגב, יוזם ה„רעיון" של המס הנ"ל היה יהודי בשם לייזר יצחק מקרוטושין חלפן־כספים וספק מטבעות לממשלה, ולבסוף גם מדפיס. יהודים קיללו אותו על „רעיונו" הנ"ל. לייזר יצחק זה נפשו חשקה מאד במישרה ממשלתית. יזם את המס הנ"ל והציע את עצמו כמפקח על הגבייה, ולבסוף לא נתקבל, והממשלה גבתה בעצמה את המס.

בעת המיפקד הראשון — לפני החלוקה הראשונה של פולין — בשנת 1763, היו בוירושוב בס"ה 70 בתים, ואילו כעבור 29 שנה, בשנת 1792, עלה מספר הבתים ל־174. בשנת 1795, היו כבר 176 בתים. גם האוכלוסיה היהודית גדלה. היו בעלי נכסים, 10 בתים מכלל 70 הבתים השתייכו להם. חלק מבעלי־הבתים היהודים השכירו גם דירות ליהודים

אחרים. בדרך כלל היו בתי היהודים בנות שתי דירות, פרט לביתו של ברל קושלביץ — בן שבע דירות — בביתו התגוררו בנוסף למשפחתו הגדולה, עוד ששה דיירים יהודים. בניגוד ליתר הבתים היהודיים שהיו בני שתי ארובות, ביתו של ברל היה בן ארבע ארובות (מספר הארובות שימש לשלטונות קנה־מידה לגביית המסים). מספר האֲרובות בבתים, שימש גם לשלטונות, כאומדן לקביעת גודל האוכלוסיה במקום. מותר לנו להניח שצפיפות רבה שררה בדירות היהודים של וירוֹשוב דאז — צפיפות הדיור בעיירות הקטנות במאה ה„18" היתה תופעה שכיחה למדי.

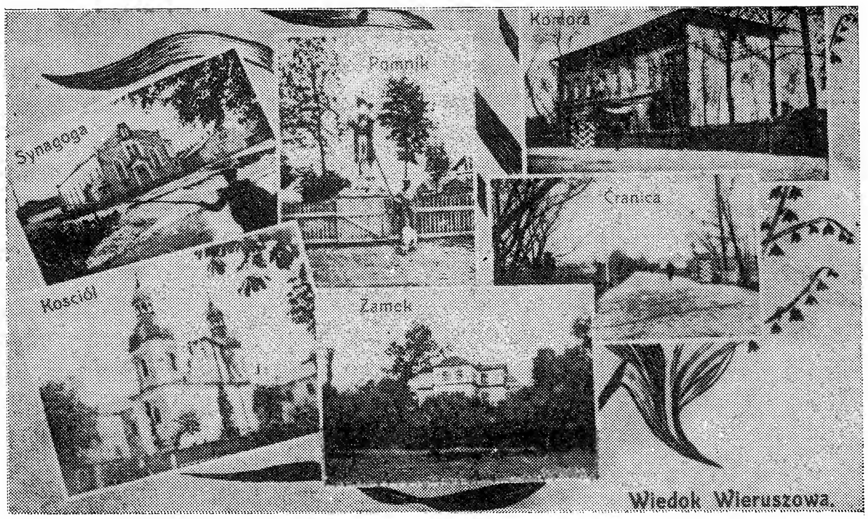
בשנות המיפקד — 1763־65 — גרו בוירושוב — לפי נתוני תוצאות המיפקד — 17 משפחות אשר מנו 82 נפשות. אף שבדרך־כלל יש להתייחס בהסתייגות לנתונים הנ"ל, מאחר ויהודים נהגו בזמן המיפקד הנ"ל להקטין את המספר הריאלי של מספר הנפשות (לפי דעתם המיפקד היה מיועד בראש וראשונה לצורך קביעת מס־אמת מהאוכלוסיה — ולכן העדיפו להקטין עד כמה שיכלו את מספר הנפשות) שהרי גובה המס אז, נקבע לפי גולגולת. נראה לנו, שבוירושוב מסרו היהודים מספרים נכונים ומדוייקים, והם תואמים פחות או יותר למציאות. מתוך הנתונים יוצא גודל הממוּצע של משפחה כ־5 נפשות. זהו הגודל הממוצע של המשפחה היהודית בפולין של אז.

לעומת זאת, נראה שיהודי וירוֹשוב לא מסרו נתונים מדוייקים על גודל משפחותיהם במיפקד האוכלוסיה שהתקיים בשנות 1790־92, כי הרי אין זה מתקבל על הדעת שבתוך 25 המשפחות שהתפקדו, מנו רק 78 נפש, (בעוד שבמיפקד הקודם מנו 17 משפחות כ־82 נפש). אין זה מתקבל שתוך פחות משלושים שנה הוקטנה המשפחה בוירושוב מ־5, ל־3 בממוצע. יהיה זה יותר סב־ר, לחשוב שהמספר הריאלי היה 125 נפש, וכי 74 נפש לא התפקדו על מנת למנוע תשלום המס.

יהודי וירושוב מאז אינם אלמונים בשבילנו. הם נראים לנו ממש בעין. יש לנו תיאור חזותי מפורט איך הם נראים. אנו יודעים לא רק שמותיהם, מקצועם, גילם וכו׳. אנו מסוגלים לזהוּתם מבחינה פיזית. הנה למשל, אחד מהם; שמו מרקוס (מרדכי) הילר בייניש: גובה, בינוני. פנים, עגולות. אף, בינוני. עיניים, אפורות. שערות, שחורות. מצח, נמוך. — ואילו יעקב אברהם כתריאל: גובה, בינוני. פנים, מאורכות. אף, בינוני. עיניים, אפורות. שערות, שחורות, נוטות להאפיר. מצח, גבוה.

שתי משפחות התפרנסו בשנת 1765 מחכירת תעשיית היי"ש של הפריץ ושיווקה. וולף (ואלעק) הארנדאר חכר את בית מיבשלת היי"ש והשכר, ואילו משה לייב (לעוועק) חכר את פונדק הפריץ. כמובן, לא נעדרה בוירושוב דמותו של החובש (כינוהו אז „צירו־ליק" ומאוחר יותר, „פלצ׳ר"). מקצוע זה היווה למעשה „מוסד" בכל ישוב קטן, ועל פי רוב היה תפוס בידי יהודי, ששימש גם כגלב, ספר ועוד כמה מקצועות לוואי. שמו של החובש בוירושוב היה הרש, שם אשתו ליבה. לזוג היה בן יחיד ושלש בנות, אחת הבנות עוד תינוקת.

גידולה של האוכסוליה היהודית באה לה, לא רק כתוצאה מהריבוי הטבעי, אלא בעיקר בגלל התיישבות יהודים ממקומות אחרים. כך למשל, אנו קוראים על אנשים שמצאו בוירושוב מקלט ומחסה: — ליטמן ואשתו מלשנה (ליסא). הרשל מזלושין. — לעוועק עם משפחתו, בת שבע נפשות, מלאסק. — נהירה זאת לוירושוב מקהילות ותיקות, עם

מראות־נוף בוירושוב. ראשית המאה ה־20
ווי־ערושאווער בילדער. אנהויב 20 — טן יארהונדערט

ריכוז גדול של יהודים, יש לה משמעות מיוחדת על מעמדה של וירושוב, ההולכת וכובשת לה מקום מכובד בין הקהילות היהודיות בפולין.

אנו גם מבחינים שבין 17 המשפחות, למעשה היוו רק 15 במובן המלה „משפחות", ואילו 2 היו חתנים שהיו סמוכים על „שלחן" חותניהם. אנו יודעים שבין 82 נפשות אשר התפקדו בשנת 1763, 3 מהן היו למטה מגיל 1. אנו מבחינים שאחד הרווקים היה אלמן. מבין 22 הרווקות היו 2 מאורסות. בנוסף ל־22 הרווקות היתה בת אחת מבוגרת — לא מקומית — משרתת. ס"ה הגברים במיפקד הנ"ל, 42.

במאה ה„18" היו רווקים ורווקות זקנים — בין יהודי וירושוב — מקרה נדיר. לא היה מקובל שזוגות צעירים יגורו עם הוריהם ביחד. יוצא מן הכלל היה, יהודה יעקב שהתגורר עם אשתו אצל הוריו. בשנת 1765 התגוררו במקום שתי אלמנות, מלכה עם בנה, ודינה — האלמנה השניה — בתה ובניה. לעומת זאת, בשנת 1792, כבר לא פוגשים באלמנות, רק 2 אלמנים בני 60 ומעלה. אחד מהם בשם משה קולטון מתגורר עם בנו בן השתים־עשרה. האלמן השני מוגדר כ„איציק האלמן הזקן" עם בנו בן התשע. מסתבר, שצעירי וירושוב לא התחתנו לפני הגיעם לגיל 20. בשנת 1792 נמצאים שם 2 רווקים בגיל 24 (בקירוב), אחד בגיל 20, אחד בן 19. מ־4 הרווקות שהגיעו לפרקן, 2 בגיל 20, 1 בת 18, ואחת בת 17.

בדרך כלל, הגברים הם שהיו מבוגרים מנשותיהם, פרט למקרה אחד בו האשה היתה מבוגרת מבעלה.

הפרש הגיל	ס״ה הגברים	הפרש הגיל	ס״ה הגברים	הפרש הגיל	ס״ה הגברים
שנתיים	1	תשע שנים	1	16 ״	1
שלש שנים	2	עשר שנים	5	15 שנים	1
ארבע שנים	2	אחת־עשרה ש׳	2	21 ״	1
שש שנים	2	שתים־עשרה ש׳	2		

אל האנשים הבודדים השתייכו בעיקר המשרתים שהיו מועסקים ע״י המוזגנים והחוכרים (ארנדארים)). כך אנו נתקלים בוולף (וואלעק) הארנדאר המעסיק את „יעקב המשרת״ ועוד משרת ומשרתת. בשנת 1792, 3 משפחות מעסיקות משרתים. כל משפחה מעסיקה משרת אחד. הרופא מעסיק משרת, וכן שני האחים סלומונוביץ העסיקו כל אחד משרת. המשפחות הנ״ל השתייכו כנראה לבעלי־יכולת, והיו להן גם בתים פרטיים. על הבודדים נמנה גם המורה לייב (לעוועק), לפי תפקידו הוא מכונה מפקח („אינספקטור״).

המורה ר׳ לייב (לעוועק)) שהשתייך — מבחינה משפחתית — אל סוג הבודדים, מכונה פעם מורה ופעם מפקח, כנראה שהוא מילא בנוסף לתפקידו בהוראה (מלמד תינוקות של בית רבן), גם תפקיד של משגיח על הכשרות — ומכאן כינויו „מפקח״, כי הרי אין להניח שבשנת 1775 — (זמן רישום הנ״ל — החזיקה וירושוב מפקח או מנהל על שרות החינוך שלה). ר׳ לייב הנ״ל לא נמנה כנראה על תושבי המקום, מאחר ומקום־מגוריו הקבוע נרשם אצל וולף (וואלעק) הארנדאר. מתוך תשומת־לב מיוחדת המוקדשת לר׳ לייב הנ״ל, מסתבר שהוא תפס עמדה מכובדת בחיי הקהילה היהודית בוירושוב. מתקבל על הדעת שהוא מילא את כל התפקידים המוטלים על רב. בנוסף על תפקידו ללמד תורה לחמשת בניו של החוכר העשיר. יש לציין, שרובם של המלמדים והמורים בכפרים ובעיירות היו רווקים (כך על כל פנים נרשמו כלפי השלטונות). לעומת זאת יש לציין שהמלמד השני בוירושוב ר׳ זלקינד, היה בעל משפחה, אולם בדומה לר׳ לייב (לעוועק), לא ניהל משק בית עצמאי, אלא היה סמוך על שלחנו של מעסיקו ר׳ ברוך הקצב. יש להניח שתפקיד שני המלמדים הנ״ל בהרבצת תורה, לא הצטמצם רק ביחס לילדי מעסיקיהם, אלא כל ילדי וירושוב שמעו תורה מפיהם.

על יוזמה להסדרת חיי המסחר והכלכלה באזורנו, אנו מוצאים מקורות מענינים משלהי המאה ה־„18״. כך למשל, אנו קוראים ב„פנקס הקהל״ של זלושין — במחוז וילון — שפרנסי הקהל הגבילו את הזכות לסחור ע״י אנשים שמחוץ לתחום שיפוטה בתחומיה. נראה שסמכות זאת היתה שמורה לפרנסים, בתוקף החוק מטעם השלטונות. בפנקס הקהל מיום כ״ב אייר תקמ״ח (1788), אנו קוראים: „האלוף הר״ר דוד בר״ן מאויקוב (צ״ל אוסיאקוב) ריצה, פייס והשתיק את האלופים מנהיגי הקהילה מכל תביעתם שהיה להם בדבר... אך מהיום עלה במוסכם אצל אלופי הקהל באסיפה עם בע״ס (בעלי סוד) ויחידי סגולה, שלא יהא ר׳ דוד הנ״ל רשאי לקנות שום סחורה מהולכי כפרים, הקונים ומוכרים לאחדים, הן מאנשי העיר, והן תוך ישובים. רק מאנשי סוחרי העיר מסוימים שקונים ומוכרים סחורה סך מסוים בבת אחת, להם ימכור ומהם יקנה. יום ה׳ ב״כ אייר תקמ״ט.

יהודה צבי כ״ץ נאמ״ן

כנראה שהגבלה דרסטית זו שהתיחסה רק לגבי הסוחר דוד, הביאה תגובה חריפה מצדו, הוא טען — כנראה — שבעוד שיהודים שלא מבני המקום רשאים לסחור באופן חפשי בזלושין, הרי אין כל הגיון להגביל דוקא אותו תושב המקום. ולכן, בא התיקון דלהלן: „בבוא אח״כ ר׳ דוד הנ״ל, לפני אלופי ומנהיגי הקהילה... בטענה איך יגרע משאר אורחים, שקדו חכמי ומנהיגי הקהילה... בדבר תקנה הנ״ל, ופירשו דבריהם, שלא נאמר לאורח לקנות סחורות תוך ישובי הקהילה, כ״א באופן שיניח מעותיו אצל תושב בערבון על סחורה שאינה מונחת בעיר בשעת המקח. אבל לקנות סחורה בעין (במזומנים) בשעת הקניה מותר לקנות תוך הישובים. ופה תוך הקהילה עצמה יפוי (צ״ל יפה כוחו) כמו לשאר אורחים. כ״ח חשון תק״ן (1789)״.

כעבור שלוש שנים מחריפים הפרנסים ומגבילים את זכות המסחר של יהודים מחוץ למקום. אנו קוראים: „באשר שמקדם קדמתה דבר הנהוג איסור בגדר לפני כל אנשי קהלתנו יצ״ו, שבל ישתתף שום אחד מהן עם שום מי, שום בן אדם שדירתן מחוץ לעיר לשום מו״מ (משא ומתן), וכעת נפרץ הדבר... שסדרי קהלתינו נמצאים מביאים זרים שמגורתם מחוץ לעיר ומשתתפים עמהם למו״מ, ובזה מקפחים מיח׳ ופרנסות אנשי קהלתינו יצ״ו, לכן באסיפת... בצירוף הבד״ק מחדשים ומחזקים אנחנו הגדר הנ״ל באיסור, ששום איש מאנשי קהלתינו יצ״ו... בל ימלא את לבו להשתתף עם שום ב״א (בן אדם) יהי׳ מי שיהי׳ אשר דירתו מחוץ לעיר. א׳ אדר תקנ״ג (1793)״.

כהשלמה לתקנה זו שוב העמיקו והרחיבו אותה לגבי תושבי המקום הנכנסים בשותפות עם תושבי חוץ (יהודים). תוקף ההגבלה הזאת היא מיום שני י״ז אייר תקנ״ג (1793).

עיסוקם של יהודי וירושוב

בבואנו לסקור את מצבם הכלכלי של יהודי וירושוב — בסוף המאה ה־„18״ ובהתחלת המאה ה־„19״ — לא נוכל להתעלם מההרכב המקצועי של האוכלוסיה היהודית. אמנם, נכון שהיהודים חלשו על המסחר במקום והשפעתם על הכלכלה באיזור בכלל, היתה חזקה ביותר. בכל זאת, יהיה זה טעות לומר שכל יהודי וירושוב התפרנסו ממסחר. הנה לפנינו טבלת־העיסוקים שנערכה לפי נתוני המיפקד משנת 1794. מתוכה אנו למדים שאחוז היהודים שעסקו במלאכות, לא היה כלל מבוטל.

טבלה זו מאלפת במיוחד, ממנה אנו מסיקים, שרק שכבה דקה ביותר מבין היהודים זכתה להגיע למעמד של עשירים, ואילו מרבית התושבים היהודים, נאלצו לעבוד קשה, בכדי להוציא את מחייתם. גם מהמסחר הקמעוני הזפרנסו כ־15 משפחות יהודיות. מבין המקצועות האחרים שלא נכללו בטבלה זו, ראוי במיוחד לציון המקצוע „חובש״. למקצוע זה הוענק מעמד מיוחד בישובים הקטנים בהם לא נמצא רופא. בשנת 1765 אנו פוגשים בוירושוב את ה״חובש״ (פלצ׳ר או „צירוליק״ בפולנית העתיקה) חנוך, אשר בהתאם לתחומי העיסוק של מקצוע זה עסק כנראה לא רק בטיפולים הקשורים באופן הדוק עם מקצוע הרפואי, אבל גם מילא תפקיד של ספר וגלב.

— טבלה מס 2 —

המקצוע	ס"ה מועסקים	יהודים	נוצרים
אופים	13	3	10
חבתנים	2	—	2
קצבים	5	—	5
פרוונים	3	2	1
חנווני־בדים	5	—	5
צבעים	1	1	—
טוחנים	2	—	2
צורפים	2	2	—
רצענים	1	1	—
שוזרי־חבלים	2	—	2
מסגרים	3	—	3
חייטים	10	3	7
סנדלרים	30	—	30
חרש־אופנים	2	—	1
נגרים	1	—	1
מוכרי־אריג	1	—	1
נגרי־בנין	2	—	2
ס"ה במספרים	87	10	77
ס"ה באחוזים	100%	11.5%	88.5%

מענין יהיה לציין שמבחינת השרות הרפואי, או ליתר דיוק מספר האנשים העוסקים ברפואה, תופס מחוז וילון בסוף המאה ה־„18", אחד המקומות הראשונים. כך אנו למדים שמתוך 320 „חובשים" (פעלדשער) היהודים שעסקו במלאכתם בכל רחבי פולין — 27 נמצאים במחוז וילון. כ־8.4% מכלל ה„חובשים„. (עמנואל רינגלבלום ב„קאפיטלען געשיכטע פון אמאליקן יידישן לעבן אין פולין" בוענאס־איירעס, תשי"ג. ע' 356).

גם בין הרופאים אנו מוצאים שמות יהודים ממחוז וילון — בנוסף לרופא המפורסם ואח"כ „רבי" של חסידים ד"ר חיים דוד ברנארד, ברשימת הסטודנטים בפקולטה לרפואה באוניברסיטת ורשה (נקראה אז „שקולה גלובנה") את השם הערץ יעקב מדזיאלושין. גם בין הרופאים המדופלמים — יוצאי מחוז וילון אנו מוצאים את הרופאים: דוד (עוסק ברפואה בעיר פרזנצ'ב) כשברשותו 6 ספרי רפואה. — לעוועק (עוסק ברפואה בעיירה לוטומירסק) כשברשותו 3 ספרי רפואה. — אברהם (עוסק ברפואה בטושין) כשברשותו 12 ספרי רפואה. — יוסף (עוסק ברפואה בלינצ'יץ'). אגב, מהרופא לעוועק הנ"ל, נשלל אח"כ הרשיון לעסוק ברפואה וזאת משום שהטיל מום בבן־איכר מהסביבה, ע"י הוצאת כל שיניו ובכך הפך אותו לבלתי „כשיר" לעבודת הצבא... מכאן, שלא

היהודים היו הראשונים בהטלת־מום בגופם (כדי להתחמק מעבודת הצבא, היה זה נוהג נפוץ בפולין וברוסיה הצארית, בגלל ה„יחס המיוחד" נגד היהודים) — על כל פנים, פולנים טובים קדמו להם.

בשנות התשעים למאה ה„18" אנו רואים כבר בוירושוב רופא ממש, וכנראה שהיה גם בעל השכלה רפואית פורמלית. שמו — כפי שהוא מכונה במסמכים הרשמיים — „דוקטור ענאך". הנ"ל היה כנראה בעל מוניטין ויצא לו שם כמומחה גדול. וכאן עלי לציין שהרופא הנ"ל מוזכר ברשימותיו של פרופ' לואיס לוין בספרו על „תולדות הרפואה" (באנגלית ע' 43). ד"ר הרש העניך — זהו שמו המלא — השתייך לרופאים היהודים המשכילים. הוא כיהן — כאמור — כרופא בוירושוב, ובשנת 1797 חתם על „מנוי" לרכישת התנ"ך בתרגומו הגרמני של יואל ברי"ל (ברסלאו 1797). הפרטים הנ"ל מוזכרים גם במחקרו של ד"ר נ"מ גלבר — „לתולדות הרופאים היהודים בפולין". בתוך: ספר יובל לישעיהו וולפסברג. ת"א, הוצ' הפועל המזרחי, תשט"ז ע' 357.

ד"ר הרש ח' היה בשנת 1792 כבן 36 והתפרסם בכל הסביבה כרופא מצוין. אשתו אסתר כבת 32 . היו להם שני בנים בגיל 12 ו־13, ובת בגיל 10. הגרמנים שפלשו לפולין בשנת 1793, וגם וירושוב נמצאה בתחום שליטתם — בדרך כלל נהגו הגרמנים להתיחס בזלזול לרופאים פולנים, ולתנאי ההיגיינה והסאניטציה ששררו בפולין. אולם, שונה היה יחסם והערכתם לד"ר הרש ח'. בדו"ח רפואי מסכם, הם כותבים בין היתר: „...הרופא היהודי בשם הערש ענאך, אשר את עבודתו בהרבה הצלחה מבצע..."

הכיבוש הפרוסי בשנת 1793

בשנות השלטון הגרמני בוירושוב — 1793־1808 — לא חלו בה שינויים יסודיים ומהותיים. גם בשנים שלאחר־מכן, בשנות „נסיכות ורשה" — 1808־1815 — השינויים לא היו מרחיקי־לכת ובעלי משמעות, האוכלוסיה גדלה במידה לא־גדולה. בשנת 1808 התגוררו בוירושוב ס"ה 1420 תושבים, בכללם 224 יהודים שהיוו כ־16% (בקירוב) מכלל האוכלוסיה. כלומר, האחוז היהודי גדל רק במקצת, בהשוואה לשנת 1792. רק החל משנת 1815 קצב גידולה של וירושוב היה יותר מהיר. על מצב המיבנים בעיר, ועל היחס בינו לבין גידול האוכלוסיה משקפת: טבלה מס' 3

השנה	מספר התושבים	השנה	מספר המיבנים (בתים)
1663	643	1661	68
——	——	1714	30
——	——	1763	70
1792	1099	1794	174
1808	1420	1810	182
1890 (בקירוב)	4426 (בקירוב)	1890 (בקירוב)	246
1820	1506	1820	203
1921	4799	1921	408

תחת שלטון רוסי

בשנת 1815 סופחה וירושוב ל„מלכות פולין" — תחת שלטון הרוסי — שנוצרה אז ע"י 3 מעצמות הכיבוש. אולם, גם שינוי מעמד זה לא הביא אתו מיפנה מהיר במיבנה הכלכלי והחברתי של העיירה. גורם־בולם — בהתפתחות המקום היה בלי ספק, תבוסת־המרד של שנת 1830, אשר תוצאותיו הורגשו עוד שנים רבות. וירושוב בתור עיירת־גבול, כלכלתה ופיתוחה היו מבוססים על קשרי מסחר הדוקים עם גרמניה. אולם, עם התחלת פעולות המרד, המסחר משני עברי הגבול שותק כליל. במיוחד נפגעו מכך היהודים. בעוד האוכלוסיה הנוצרית — רובה — פרנסתה היתה על החקלאות והמלאכה, הרי רוב היהודים התפרנסו ממסחר ומלאכה, אשר נפגעו קשות עקב המאורעות. רק בשנות החמישים — או קרוב לתאריך זה — שוקמה הכלכלה, ושוב התחיל המסחר לפרוח, וכל ענפי הכלכלה החלו לשגשג, ובעקבות אלה גדלה במידה הולכת וגדלה האוכלוסיה היהודית.

יש לציין שבאותה תקופה יזם ויסד יהודי מברסלאו בשם אפרים היינה, חרושת ביתית ענפה לתעשיית תחרים. הוא העסיק בתעשייה זו כ־1500 בחורות יהודיות (עיין במחקרם של ההיסטוריונים ד"ר י' שיפר על הכלכלה היהודית, וד"ר ע' רינגלבלום בספרו „קפיטלען געשיכטע" בוענאס־איירעס, תשי"ג ע' 128). נראה, שבתעשיה זו שהיתה מרוכזת בוירושוב והסביבה — מצאו הרבה מבנות וירושוב תעסוקה.

ההרכב המקצועי של האוכלוסיה היהודית עדיין שונה היה במיבנהו ובאופיו, מזה של הלא־יהודים. הטבלאות מס' 6,5,4 מלמדות ומאלפות. הן מראות לנו שהאוכלוסיה היהודית בוירושוב הוכיחה יותר יוזמה ומעוף, מאשר שכניהם הנוצרים, וכתוצאה מכך חל גידול ועליה מתמדת במספר היהודים בוירושוב. אנו רואים שעוד במאה ה„19" היו הנוצרים קשורים — ועליה ביססו פרנסתם — עם החקלאות.

טבלה מס' 4 — — —

השנה	מספר יהודים	% מכלל התושבים
1765	82	?
1792	125	10.8 %
1794	132	? %
1808	224	15.8 %
1820	298	19.8 %
1827	400	?
1890	1888	42.6 %
1939	5.000 (בערך)	60% (בערך)

המקצוע הבסיסי של תושבי וירושוב, עדיין נשארה החקלאות. עוד בשנת 1820 קבע סקר ממשלתי: „האפשרות לקיום, מקורות הפרנסה של התושבים, הם: מלאכה וחקל־אות. במסחר עוסקים כמה מהתושבים, אשר מובילים חזירים לשלזיה, וזה בקנה־מדה מצומצם

ביותר. עיסוקים אחרים אין להם". בין היהודים גדל אחוז בעלי־המלאכה. בשנת 1794 ייצגו היהודים רק ארבעה מקצועות, ואילו בשנת 1851, כבר היו מיוצגים ב־10 מקצועות כל בעלי המלאכה בוירושוב עבדו בשביל התצרוכת המקומית והסביבה.

טבלה מס׳ 5

המקצוע	שנת 1819 מס׳ מועסקים	ב־%	שנת 1851 מס׳ מועסקים	ב־%
מסחר	39	75.0	75	60.0 %
מלאכה	10	19.0	31	25.0
חוכרי מיסים	—	—	2	1.3
בתי־מרזח ופונדקים	1	2.0	5	4.0
אינטליגנציה ומקצועות	—	—	9	5.7
חופשיים שונים	2	4.0	6	4.0
סך הכל:	52	100.0 %	126	100.0 %

טבלה מס׳ 6 — („בעלי מלאכה יהודים, במאה ה„19")

מקצוע	1794	1819	1851
אופים	3	3	4
רקחים (קונדיטורים)	—	—	1
קצבים	—	1	5
חייטים	3	3	11
פרוונים	2	2	—
צורפים	2	—	—
מנפצי צמר־גפן (ואציארז׳)	—	—	2
אורגים	—	—	2
כורכים	—	—	1
זגגים	—	—	2
נגרים	—	—	1
יוצקי ומצפי־דוודים	—	—	1
סך הכל:	10	10	31

בין בעלי מלאכה היהודיים צועד בראש, מקצוע החייטות, אשר כבר במאה ה„18" היתה תופעה די־שכיחה. במחצית המאה ה„19" אנו נפגשים כבר עם יוצקי ומצפי־דוודים, נגרים. אף שבזמנים ההם המקצועות הנ"ל נחשבו כנדירים בין היהודים בפולין.

גם בענפי מסחר השונים התפתח דירוג וגיוון מקצועי, אשר התבסס על ניסיון ומומחיות בענפי מסחר השונים. במיוחד הובלט והוגדר הפער בין הסוחרים, וזה על יסוד ובהתאם לעושרו ויכלתו הכספית של האיש. על רקע של ניגודים אלו, נוצרו רבדים ושכבות בין הסוחרים היהודים. פער זה מצא ביטויו בשפה וההגדרה הרשמית של השלטונות, אשר לצורך קביעת תשלום המיסים, חילקו את אנשי המסחר היהודים לארבעה סוגים, והם: „סוחרים", לסוג זה נכללו אנשים עשירים, אשר ניהלו עיסקי מסחר בקנה־מדה גדול מחוץ לתחומי העיר. — „רוכלים", על סוג מסחר זה נמנו אנשים שעסקו במסחר נייד, כלומר, הסתובבו בכפרים עם מרכולתם. — „חנוונים", כלומר בעלי חנויות בשוק או ברחובות העיר. — „טנדטרים", בסוג הזה נכללו סוחרים שנוסעים עם מרכולתם מ„יריד" ל„יריד".

טבלה מס׳ 6

סוגי עסקי־המסחר בוירושוב בשנת 1851

„סוחרים"	(4)	
„רוכלים"	(54)	(ביניהם 2 „רוכלות", נשים)
„חנוונים"	(16)	(ביניהם 2 „חנווניות", נשים)
„טנדטורים"	(1)	
סך הכל:	(75)	

במחצית הראשונה של המאה ה„19" עדיין המסחר בוירושוב לא הקיף את כל המיצרכים הבסיסיים הנחוצים למשק. כך למשל לא היה ניתן להשיג במקום תוצרת ברזל. רק בשנת 1859 פנה שלמה גורא אל שלטונות העיריה בבקשה — בה אנו קוראים: „בתור תושב המקום מיום הוולדי, בדעתי להחזיק כאן בעיר מסחר בברזל המיוצר בארץ, וכן תוצרת כלי־ברזל. הואיל ומסחר מסוג זה בלי לקבל רשות מאת המוסדות — איני יכול. לכן, הנני מבקש, עיריה נכבדה..."

המסחר במלח

בין ענפי המסחר בוירושוב, שגשג במיוחד המסחר במלח. בענף זה עסקו בהתחלה כמחצית הסוחרים היהודים בוירושוב. המסחר במיצרך בסיסי זה לא היה נתון לתנודות ולסיכון מסחרי, כי הרי למלח היה ביקוש בכל תנאי ובכל זמן, הוא היה מבוקש ע"י כל האוכלוסיה, עשיר וגם עני יחד. יש לציין שהמלח שימש גם כחומר להברחה מעבר לגבול. מאחר ובגרמניה לא הוטל תשלום מכס על המלח. יהודים ניצלו הפרשי המחירים, ו„ייבאו" כמויות גדולות מעבר לגבול בדרכים כשרות ו... פחות כשרות. בימים ההם נפוצה בוירושוב אמירה שאין למי לחלק „קמחא דפסחא". מאחר וכל בן־אדם שהיה לו קצת רצון יכול היה בקלות להרויח את לחמו. אפילו נכה, אם למשל היה עובר את הגבול לפודזמצ׳ה וחוזר משם, „קצת מלובש" (כלומר על לבושו הרגיל לבש חליפה

חדשה נוספת, ובכיסיו שם כמה מיצרכים שבצד הגרמני היו פטורים מתשלום מכס). הרי יהודי כזה כבר הרויח את קיומו השבועי. יתכן שבהלך־רוחות ובדעה המקובלת על וירושוב היה קצת הגזמה, אבל אין להכחיש שבמחצית השניה של המאה ה„19" המצב הכלכלי של יהודי וירושוב היה מצוין.

עוד בתקופת ה„נסיכות הורשאית" עסקו שמונה בתי־אב בוירושוב במסחר המלח. ביניהם היו אנשים בעלי משקל ציבורי, כגון ר' איציק כתריאל, אשר בשנת 1808 השיג רשיון לנהל מסחר במלח, כיחיד בוירושוב והסביבה. בהתאם להוראות הממשלתיות הוא התחייב: „... לספק בכל שעה את כמות המלח הדרושה... ועל המידה ומשקל בקפדנות לשמור ולקיים..."

אינטליגנציה ומקצועות חפשיים

רובד האינטליגנציה בוירושוב היה מורכב — במחצית השניה של המאה ה„19" — מקבוצה קטנה של כ־9 איש, והם; הרב המקומי, 2 פקידי קהילה (גזבר והשמש של בית־הכנסת), 1חובש או רופא, זה היה ה„סך־הכל".

חלק של יהודי וירושוב מצאו את לחמם מחוץ לענפי מסחר. בשנת 1851 עסקו שני יהודי וירושוב במקצוע העגלונות. 1 עבד בתור סבל. 2 יהודים מועסקים בתור „קבלנים" לגביית הכנסות המדינה והעיריה — אשר הועסקו על בסיס של אחוזים.

דירוג המיסים במאה ה„19"

ההבדלים בסוגי ובענפי המסחר בהם עסקו יהודי וירושוב במאה ה„19" נתנו לשלטונות האפשרות להגדירם בחמש קבוצות — ביחס לקביעת גובה המיסים.

בשנת 1819 התבלט במיוחד הפער במסחר הקמעוני באריגים. הצורך לסווגם נבע בעיקר מתוך זה שהיה הכרח לדרוש מהם מס־אמת לפי היקף העסקים — ולא כפי שהיה נהוג לפי גולגולת.

טבלה מס' 8

טבלת הסיווג של משלמי המיסים היהודים בוירושוב שעסקו במסחר.

סוג המסחר:	ס"ה מועסקים	סוג א	סוג ב	סוג ג	סוג ד	סוג ה
המסחר במלח	17	—	6	11	—	—
המסחר בתבואה	13	1	10	2	—	—
המסחר בזרעים	2	1	1	—	—	—
המסחר בעורות	1	—	1	—	—	—
המסחר באריגים	6	1	2	1	1	1
סך הכל:	39	3	20	14	1	1

טבלה מס׳ 9

הטבלה הבאה משקפת את עיסוקם של ראשי בתי־האב בוירושוב — בהתאם לדירוגם לגבי תשלומי המיסים — בשנים 29־1827.

סוג	1827 במספר	1827 ב־%	1828 במספר	1828 ב־%	1829 במספר	1829 ב־%
א׳	14	17.5	13	16.7	14	16.0
ב׳	18	22.5	16	20.5	26	29.8
ג׳	19	23.0	25	32.0	26	29.8
ד׳	23	28.0	24	30.8	21	24.4
ה׳	6	8.5	—	—	—	—
ס״ה	80	100.0	78	100.0	87	100.0

אנו רואים איפוא, שרוב משלמי המיסים שעסקו במסחר סווגו בדרגות ב׳ וג׳. החל משנת 1827 בוטלה דרגת ה׳, — בדרגה זו סווגו כל מיעוטי היכולת. ביטול הדרגה הנ״ל, אין פירושה שמצבם הכלכלי של היהודים השתפר ועלה עד כדי כך שלא היו בנמצא מיעוטי־הכנסות מהסוג הנ״ל. היתה זו פשוט החלטה שרירותית מצד השלטונות, אשר העלו את מיסיה של האוכלוסיה העניה בלי כל הצדקה לכך.

היי״ש, היהודים — ועמדת ה„פריץ״

למרות שתעשיית היי״ש במאה ה„19״ היתה נחלת־יחידים שהתפרנסו מזה, נערמו קשיים מרובים ליהודים בוירושוב שרצו לעסוק בענף זה. הקשיים נגרמו הן ע״י השלטונות והן ע״י הפריץ בעל־העיירה. נסיונות היהודים לקבל רשיון למכירת משקאות חריפים, נתקלו בחומה־בצורה של התנגדות מצד הגורמים הנ״ל. אחד הגורמים המפריעים ליהודים, היו ההגבלות שהנהיגו השלטונות לגבי יהודים בתחומי כלכלה שונים. כמובן שיהודים חריפי־המוח ניסו לעקוף את ההגבלות הנ״ל. אחרי המרד הפולני בשנת 1830, כאשר המצב הכלכלי והמדיני היו מעורערים ביותר, פנה תושב וירושוב דוד גלבסקי, אל השלטונות, להעניק לו רשיון למסחר במשקאות חריפים. מתוך מכתבו המנומק — בבקשתו אל השלטונות להעניק לו את הרשיון — אנו למדים, שמצבו של הצעיר הנ״ל היה קשה ביותר. מתברר לנו מתוך המכתב הנ״ל — שאביו של המבקש היה סוחר ויבואן וותיק של משקאות בוירושוב, ועסק במסחר זה עוד משנת 1809. לפי קביעת המבקש דוד גלבסקי, נהרס העסק המשפחתי: ״... בגלל מקרי אסון כל כך ירד, כך שבדרך זו לחדול הוא נאלץ״. למרות הסכמתו של הפריץ — מתוך סיבות אנוכיות — לא יכול היה דוד גלבסקי להמשיך בעסקי אביו במסחר במשקאות, מאחר ושלטונות פלך קאליש — אליו השתייך וירושוב — סירבו להעניק לו רשיון כולל, למכירת כל סוגי משקאות — מתוצרת חוץ ופנים, בסיטונאות ובקמעונאות. במקום זה העניקו לו רשיון לסחר סיטונאי, במשקאות מתוצרת חוץ בלבד. הוא ערער איפוא לפני הועדה

ה„כל־יכולה" — היא „הועדה לעניני פנים ודת" — אשר רק בסמכותה היתה לשנות את ההחלטה של שלטונות פלך קאליש. — בשנת 1834 כותב דוד גלבסקי אל הועדה הנ"ל: „... למרות מלוי כל ההוראות ... קיבלתי מועדת הפלך רק רשיון למסחר סיטונאי במשקאות חריפים מתוצרת חוץ, אשר בעיירה כמו וירושוב, לא יכול להתנהל. במיוחד כאשר במקום נמצא סוחר יהודי שני, אשר קיבל רשיון למכירה קמעונאית של משקאות מתוצרת חוץ. בהיותי גדל מעודי בענף מסחרי זה, ומחוסר אפשרות קיום אחרת למשפחתי הגדולה, ואחרי שסבלתי כל כך הרבה ממאורעות המרד ... הנני פונה בהכנעה, בבקשה להעניק לי את הרשיון הנוסף ..." במקרה זה בגלל התמיכה הבלתי־מסוייגת של הפריץ רב־ההשפעה, השתדלויותיו של גלבסקי הוכתרו בהצלחה, והוא אמנם קיבל את הרשיון המבוקש.

שונה בתכלית היה מקרהו של ישראל ויסבלום, אשר פנה אל השלטונות וביקש רשיון לפתיחת מגדניה ומכירת משקאות מתוצרת חוץ. ואמנם, השלטונות נענו בחיוב לבקשתו — שלא כבמקרהו של גלבסקי. — אולם, מכשול אחר עמד בדרכו, והוא הפריץ מורבסקי איש התככים והתהפוכות. עמדתו של הפריץ ביחס לתעשיית ושיווק היי"ש, נקבעה בהתאם לצרכיו האישיים. היתה זאת תוצאה מהמשך שליטתו הבלעדית על משאבי אוצרות העיירה ובמיוחד ענף היי"ש. על פי רוב הוא ניצל את השפעתו הרבה על העיירה לטובת האינטרסים האנוכיים שלו, גם אם הדבר נעשה על חשבון של הכלל, ובלימת הפעילות וההתפתחות הכלכלית של העיירה. וכך אנו רואים במחצית השניה של המאה ה„19", איך שמורבסקי העריץ והשתלטני מטיל את כל כובד משקלו החברתי, בכדי למנוע מהיהודי את זכות קיומו האלמנטרי. טענתו הפורמלית של הפריץ, היא: בהעדר „כתב זכויות" לתושבים („כתב הזכויות" הוצאה — כזכור — במירמה ע"י סבו של הפריץ מידי התושבים בשנת 1763 — אולם על כך מעדיף מורבסקי לשכוח), הרי ממילא הזכות לעסוק במסחר היי"ש, הוא קנינו הפרטי שלו, ואין הוא מוכן לוותר על זכותו זו. ואכן, את „זכותו" זו הוא ניצל במשך כל השנים נגד האוכלוסיה הנוצרית והיהודית. לא איפשר שום פעילות כלכלית או חברתית — אם טובת הנאתו, לא היתה מובטחת מראש. יוצאים מהכלל הזה, היו רק מספר קטן של סוחרים ופונדקאים יהודים, אשר נחוצים היו לו לפריץ לצרכיו ולתועלתו האישית.

בשנת 1860 כתב הפריץ מורבסקי לשלטונות המרכזיים בורשה, את הדברים דלהלן: „... דרישתו של וייסבלום, יש לה מטרה לרכוש הכנסות מתעשיית היי"ש, פירוש הדבר, לזכות באמצעות רשיון המוענק לו ע"י השלטונות האדמיניסטרטיביים מרכוש הזולת ... זכויות תעשיית יי"ש באחוזות בעלים פרטיים, מהווה זכות המוקנה אך ורק לבעליה ..." איננו יודעים אם ההנמקה של הפריץ התקבלה על דעת השלטונות. בכל אופן הוא הצליח לסכל את נסיונותיו של וייסבלום להקים את עסקו המתוכנן.

פונדקו של ר' יעקב אשר

בשנת ת"ר (1840) רכש ר' יעקב אשר — בן השישים — בית בשוק, בקרן הרחוב הראשי, בדרוך־המלך המובילה לברסלאו. ר' יעקב לא היה בעל אכסניה במובן הרגיל. יהיה זה יותר מתאים ונכון להגדירו כבעל מפעל מלונאי. בפרט בהתחשב במיקום המוצלח

של הנכס שלו, אשר איפשר לו לנהלו בהצלחה רבה. במלונו של ר׳ יעקב אשר, מצאו עוברי־אורח מקום נוח ומרווח גם לעצמם, וגם לרכבם. בדומה למינוח העברי־ערבי, אשר כינה מוסדות מסוג הנ״ל בארץ בתקופה הנ״ל, בשם; „חאן״, כינו הפולנים (לרבות היהודים בפולין) את המוסד הזה „זאיאזד״. במלון הזה התגוררו דיירים קבועים, ששילמו לבעל־הבית שכר־דירה חדשי קצוב. כן ניהל ר׳ יעקב מסעדה כשרה ליהודים. מסתבר, שעוברי־אורח הרבים, ובעיקר הסוחרים שפקדו את וירושוב משני עברי הגבול, מצאו את מירב הנוחיות במלון היהודי הזה.

בשנת תרכ״א (1861) מדווח מיודענו ר׳ יעקב לשלטונות המס, על מקורות ההכנסה שלו, והם:

1. מהתשלומים עבור חניית כלי־רכב בתחומי ה„זאיאזד״.
2. ממכירת מספוא עבור הסוסים של עוברי־אורח.
3. ממכירת יינות, דבש, יין דובדבנים וכל מיני משקאות מתוצרת־הארץ ותוצרת־חוץ — בתוך הפונדק.
4. דמי־שרות, מהאורחים.
5. מסעדה כשרה ליהודים.
6. השכרת חדרים לדיירים קבועים.
7. תשלומים עבור שרותים שונים בתחומי ה„זאיאזד״.

אולם מסתבר שלא לאורך ימים שפר חלקו של זקן נעים־הליכות זה. באותה שנה — בהיותו כבר כבן־שמונים — פקד אותו האסון. בדליקה שפרצה בוירושוב, נשרף כל עמל־חייו, בית מלונו על כל המיבנים והמטלטלים שבו, היו למאכולת־אש. זאת אנו למדים מתוך כתב־הבקשה של ר׳ יעקב, אשר הגיש אל השלטונות, בו הוא מבקש להתחשב במצבו הקשה: „...הנני זקן המתקרב לגיל השמונים, רכושי מורכב היה בעיקר מנכסים שנשרפו, בו נמצא היה הפונדק, עליו התבססה פרנסת משפחתי...״

אולם איך אומר הפתגם: האסון אינו מתהלך בודד, אלא צמד־צמד, זוג־זוג. גם כאן במקרהו של ר׳ יעקב, לא יכול היה הישיש המסכן לבנות ולהקים מחדש את בית־מלונו, מאחר והשלטונות החרימו את המגרש לצורך הרחבתה של דרך־המלך המובילה לברסלאו. לזקן לא נשארה ברירה, אלא לדרוש פיצויים עבור המגרש המוחרם.

יהושע אייבשיץ

המרד

תזכיר של אציל פולני ממחוז וילון — על גיוס יהודי מחוז וילון

אין לנו פרטים מדוייקים על השתתפותם במרד של יהודי וילון בכלל, ובוירושוב בפרט (פרט אולי שבוילון נפלו שני יהודים: שלמה ליפמנוביץ ובחורה אלמונית. כן ידוע לנו על התמיכה הרבה — מבחינה כספית — של היהודים באזור, כמו למשל: „הפריץ" היהודי בזלושין ר' אביגדור יעקובוביץ — חותנו של האדמו"ר מסטריקוב — שתמך ביד רחבה בתנועת המרד. תמיכה המונית רחבת־ממדים זו, יש אולי לזקפה, לזכותו של דניאל נייפלד יליד וילון — עורך „יוטרז'נקה („השחר") בטאון האינטליגנציה היהודית בפולין — שבעצמו נימנה על מנהיגי המרד ודוברם האידיאולוגי), במרד הפולני בשנת 1831.

כדאי לציין על מיסמך רשמי — שנשתמר בארכיוני הממשלה הפולנית מבעל־אחוזות ממחוז וילון. מתזכיר זה אנו למדים, על התסיסה הרבה בין הפולנים במחוז וילון, שעינם צרה היתה בשכניהם היהודים, שלא חוייבו — בתוקף החוק — בשרות הצבאי. ואם עשו זאת, הרי התנדבו לכך מטעמים פטריוטיים. מר ניאשקובסקי המשמש — כנראה — דוברם של כל הפולנים במחוז וילון, מקונן מרה בתזכירו מיום 12 בפברואר שנת 1831 — אל מועצת האזרחים במחוז קאליש — על הפליית היהודים לטובה. הוא דורש בתזכירו הנ"ל לגייס את כל היהודים בגיל 18—40. לפי דבריו, ניתן לחייל מהם לפחות כ־63 אלף. כנראה שהשלטון המרכזי ב„נסיכות הורשאית" ייחסה משקל רב לתזכירו של ניאשקובסקי — אליה העבירה, מועצת האזרחים בקאליש את התזכיר, לשם טיפול דחוף — כי כבר ביום 27 לח' פברואר, ניתנה התשובה — מטעם הועדה של המימשל לעניני פנים ומשטרה — בתשובתו, כותב מר יואכים ללבל מזכיר הועדה הנ"ל: „על העברת מועצת האזרחים מיום 18 לפברואר ה.ז. מס' 450, אשר ע"י שלחתם לנו הצעה ביחס לגיוס היהודים... בכל זאת בהווה, עדיפים צרכי האוצר. הניעו את הממשלה לגבות מהיהודים את מס „הטירונים" („פודאטק רקרוטוב") בשעור כפול, במקום שרות אישי, אשר בתנאים הנוכחים לא היתה מועילה למען הארץ".

אגב, פרט „פיקאנטי": בשנות השלושים שהיתי אצל סבי בפיוטרקוב. יום אחד, פוגש את סבי ההיסטוריון משה פיינקינד ושואל את סבי, אם אני — כשאחזור הביתה לוירושוב — לא ארצה להעתיק למענו, תוכנה של מצבה מסוימת בוירושוב, מאיש אשר שמו יוסף קולטונובסקי. הדבר סיקרן אותי כהוגן, מצד אחד החניף לי הדבר שאני מבצע שליחות בעלת אופי היסטורי, ואולם מצד שני חששתי שפיינקינד סתם „מותח" אותי כי היה ידוע בתור „מותח" וגזמן. בנוסף לכך, לא רצה פיינקינד הישיש לספר לי כל פרטים על הענין. רק אחרי שהעתקתי לו את נוסח המצבה ושלחתי לו לפיוטרקוב — הוא הודיע לי את סיפור המעשה: יוסף קולטונובסקי נלחם בצבא המרד הפולני בשנת 1831. אחרי שנפצע וסכנה ארבה לחייו, ניצל ע"י יהודי מקומי בוירושוב שהסתירו בביתו. בהשפעת

מארחיו בוירושוב הפך ליהודי „בעל תשובה" וגם התחתן עם אחת מבנות המקום. עד כאן סיפורו של ההיסטוריון משה פיינקינד. ברור שבתור בחור בן 14 לא השתדלתי לוודא ול„אמת" את מקורותיו של פיינקינד.

ספיחי „המרד"

יש לציין שבדרך כלל השתלט שיתוק כלכלי מוחלט אחרי המרד בשנות השלושים, אשר פגע בעיקר באוכלוסיה היהודית. בוירושוב, התפרנסו היהודים ממקצועות לא־יצרניות, אשר ההזדקקות להם אחרי המרד ירדה עד למינימום. נקח למשל את ר' חיים ברוך, בשנות השלושים חכר חיים ברוך מידי העיריה את „מס־היצול" (היה זה מס שנגבה מכל רכב, אשר נכנס לתחומי העיריה ובעיקר ל„ירידים"). אחרי המרד ירדו הכנסותיו של חיים ברוך עד למינימום. השלטונות, אמנם נוכחו לדעת את מצבו הנואש של חיים ברוך, והקטינו לו את דמי ה„חכירה" בשני שלישים. אולם, המצב הכלכלי היה כל כך מעורער, עד שאפילו גם בסכום הפעוט הזה ה„חוכר" לא היה מסוגל לעמוד, מכיון שהתנועה של כלי־הרכב שותקה לגמרי, גם איכרי הסביבה הפסיקו לבוא ל„ירידים". ובעצם, לשם מה? — חיים ברוך המסכן לא היה מסוגל לשלם לשלטונות גם את השליש, העיריה נאלצה איפוא לעקל את מטלטליו. עקב זה החליפו השלטונות את ה„חוכר", ומינו במקומו את אייזיק כתריאל. אולם חיש מהר, התברר שגם החוכר החדש נמצא באותו מצב־ביש כמו קודמו, והוא נאלץ להתפטר מתפקידו.

תולדות קהילה נפרדת ועצמאית

מאתיים וחמישים שנה בקירוב, קיים היה הישוב היהודי בוירושוב, בהיותו כפוף לקהילת קמפנו.

מה גרם לצעד דרסטי זה, של הקמת קהילה נפרדת ועצמאית? — קיום חיים יהודיים בישובים הקטנים במאה ה„18" עלה ביוקר רב. בנוסף למיסים הכלליים בתור אזרחי המדינה, נאלצו היהודים להעלות מס לקהילה היהודית. לקהילות היו הוצאות רבות ומגוונות, החל משיחוד הפריץ — לו השתייכה העיירה, — לכומר, למיסדר הישועים, לראש העיר ועד למנקה הארובות... נוסף לכך, היה עליהם לקיים ולהחזיק מנגנון של רב, שוחט, שמש, חזן, מוהל וכו'. באופן אובייקטיבי לא היו הישובים הקטנים — ולעתים קרובות גם הגדולים מסוגלים לקיים את השרותים הדתיים־קהילתיים. משום כך, שקעו יותר ויותר בעול החובות וההלואות שלקחו על ימין ושמאל, בעיקר היו הכנסות הקהילה משועבדות לכנסיות ולמיסדרים הישועיים — מהם הלוו כספים. טבעי איפוא, שהישו־בים הגדולים נהגו להטיל עומס־יתר על הישובים הקטנים שהיו כפופים להם. על־כל־פנים, כך התרשמו — וזה כמובן התסיס את ה„קטנים". סיבה נוספת, הישובים הקטנים — כמו וירושוב למשל — היתה להם הרגשה שמזלזלים בכבודם, או שלא מעניקים להם מספיק „כיבודים". גם הרקע והניגוד האישי שבשני הישובים תרמו ל„התחממות" ועכירת האוירה. כתוצאה מכל זה, התחילו יהודי וירושוב בראשית המאה ה„19" להתארגן כקהילה נפרדת ועצמאית.

קמפנו היתה אחת הקהילות החשובות ביותר החל מהמאה ה„17״. ישוב זה קיים מהמאה ה„16״ (מקביל לזה של וירושוב), והתפרסם בעולם היהודי הודות לרבנים הגאונים שכיהנו בו (ראה במדור „רבנים״). במיפקד האוכלוסיה בשנת 1765, התפקדו בקמפנו ס״ה 727 יהודים, בשנת 1794 גדל הישוב והגיע ל־1411 יהודים, והיוו 51% מכלל האוכלוסיה. שיפוטה של קהילת קמפנו הקיף כ־18 ישובים יהודים ובתוכם גם וירושוב. אגב, יש לציין שאז השתייכה קמפנו למחוז וילון.

איננו יודעים בדיוק מתי הונף נס המרד נגד קמפנו, ברם מתוך מיסמכי השלטונות מתברר שבראשית המאה ה„19״ (בקירוב — 1808־10) נבחרו הפרנסים הראשונים של קהילת וירושוב. מכאן ואילך היוותה וירושוב, קהילה עצמאית לכל דבר. מעמד ותחום השיפוט של הקהילות היהודיות בפולין של המאה ה„19״ הוגדרו בתקנות שהוציאה הממשלה לתכלית זו. המקור העיקרי להכנסות הקהילה, באו מידי „חוכר מיסי הקהילה״. תפקיד זה נפל — על פי רוב — בידי אנשים „תקיפים״ בעלי מאה ובעלי דעה. המישרה הוענקה להם לפי מיכרז פומבי שהתקיים בדרך כלל בבית־הכנסת. לא פעם שימש מיכרז זה — החכרת מיסי הקהילה — עילה לריב ומחלוקת במשך דורות. חוכר המיסים התחייב להעביר לקופת הקהילה סכום קצוב (לפי המיכרז), ואילו הוא מצדו זכותו היתה לגבות מידי אנשי הקהילה — לפעמים ב„יד חזקה״ — הסכום שהוטל עליהם ע״י הקהל. הכנסות נוספות היו, מ„תרומות לאתרוג״ (בתקופה הנ״ל היתה זו תופעה נדירה שמישהו ירשה לעצמו לקנות לבד אתרוג (בגלל מחירו הגבוה). הקהילה קנתה אתרוג בשביל כל העדה, ובחג הסוכות כל בני הקהילה ברכו עליו. כל אחד מבעלי־הבתים השתתף ברכישת האתרוג כפי יכלתו. נדרים ונדבות בשעת קריאת התורה. תרומות שנאספו ב„קערות״ בערב יום הכיפורים בביהכ״נ. קופת הצדקה של „נשים צדקניות״.

אמרנו שענין המיכרז של החכרת מיסי הקהילה גרמו למחלוקת ואפילו לידי הלשנות הגיעו הדברים. ואכן, כדבר הזה קרה בוירושוב בשנת תרי״ח (1858). וולף כהן התלונן לפני שלטונות הגוברניה (בפיוטרקוב טריב). בתלונתו הוא כותב: „בהוודע לי שגבאי בית הכנסת החכירו ההכנסות מקריאת התורה לשנה הבאה, וכי המיכרז לא נעשה בפומבי, וכי ההודעה על המיכרז לא הגיעה לאזניהם של רוב מנינה ובנינה של העדה, וכי אפילו החוכר הנוכחי, גם ממנו נעלמה ידיעה זו... חבר־הגבאים בעצמם סידרו המיכרז. שתים הן ההכנסות; א) נדרים מקריאת התורה. ב) ממכירת מקומות הישיבה בבית־הכנסת. שתי ההכנסות הנ״ל המהוות הכנסה העיקרית. הם במיוחד ובכוונה סיימו (המיכרז) לתועלתם האישית, דבר הנראה לי כמעשה בלתי הולם...״ תלונות דומות הגישו גם דוד גלבסקי ובנו, כנראה שגם הם לטשו עין על מישרה זו. בדומה לוולף כהן, הציעו גם הם הצעות יותר גבוהות מאשר הציע הזוכה במיכרז: מושל המחוז בוילון — לו השתייכה וירושוב מבחינה אדמיניסטרטיבית — הבין והכיר כנראה את כל התככים הנרקמים סביב עמדות־המפתח במוסדות הקהילה. הוא נזף והטיף מוסר למתלוננים, והוכיח להם, שכל מגמתם אינה אלא להחליש את עמדת יריביהם ולהקניטם, וכי הסכום שמשלמים החוכרים — שזכו במיכרז — הוא גבוה למדי. מסיים המושל את מכתבו אל המתלוננים: „כל הצעתכם — להעלות את המחיר — אינו אלא תכסיס לקראת בחירות הפרנסים״.

במאבק על הזכות לרכישת נכס

בוירושוב היתה קבוצה מצומצמת של יהודים אמידים — ביניהם גם חוכרי המיסים — אשר שאפו וחתרו, לקבל הזכות לרכישת נכסי דלא ניידי. בשנות החמישים של המאה ה„19" הדבר היה כרוך, במאבק ממושך נגד הוראות־הקבע שלא להתיר ליהודים את הזכות הזאת. יהודים לא השלימו עם ההגבלות הנ"ל. ליהודי וירושוב היתה „זכות־יתר", מאחר ושלטונות העיריה לא תקנו הגבלות כנ"ל. אולם גורמים אחרים התיצבו נגדם, ובראשם הפריץ האנטישמי אדם מורבסקי שניהל נגדם מאבק מר. אף שמבחינה חוקית לא היה לנ"ל שום סמכות להטיל הגבלות על יהודי וירושוב, הרי שמאחורי הקלעים ניצל את כל השפעתו העצומה בכדי למנוע מהם זכות זו. לעומתן התיצב מושל המחוז בוילון לצדם של היהודים, בקבעו בשנת 1859 : „... העיירה וירושוב. אין לה כל זכות משפטית להטיל הגבלות נגד היהודים לרכישת נכסים דלא ניידי, וגם לא לאסור ישיבתם (של היהודים) במקומות מסויימים בעיירה".

מושל המחוז ניהל מאבק — בשיתוף פעולה ובעידוד של שלטונות העירוניים בוירושוב — נגד שתלטנותו של מורבסקי, אשר מנע מדניאל שמואלביץ לרכוש בית. מושל המחוז בכבודו ובעצמו פנה בכתב אל השלטונות המרכזיים בורשה, במיסמך זה נאמר בין היתר : „... הפריץ רק בשביל סיכוי לטובת הנאת־עצמו, אינו מוכן להעניק הרשות (לרכישת נכסים ע"י יהודים) אף שאליבא דאמת אין לו כל סיבה סבירה לכך ..."

אולם יש לציין שלא רק הפריץ עמד בדרכם של היהודים. היו עוד גופים וגורמים חזקים שהפריעו ליהודים לממש את שאיפתם לרכוש נכסים. גם השלטונות המרכזיים — שהיו עויינים ליהודים — התנגדו בתוקף להעניק ליהודים הזכות הנ"ל. יש להדגיש שמבחינה מסויימת המצב המשפטי של יהודי וירושוב, היה טוב יותר מאשר במקומות אחרים — אשר שם עדיין ההגבלות של זכות הישיבה של היהודים היו בתוקף (לפחות להלכה), כוונתנו לצו המלכותי שהוצא בשנת 1566, המעניק לשלטונות העיר בוילון „לא לסבול יהודים". לכן יכלו הגורמים העויינים את היהודים לנופף במיסמך מיושן זה.

יהודי שהיה בדעתו לרכוש נכסים, היה עליו להצטייד באישורים מטעם העיריה ושלטונות המחוז, המעידים, כי הוא „הגון ומסודר יפה", וכן שהוא מקובל בציבור כאיש אמיד. רק לאנשים עשירים ניתנה הרשות לרכוש נכסים. היהודים הרוכשים נכסים צריך היה להבטיח, שבמקרה והם קונים מיבנה מוזנח ועזוב, ישפצום ויביאום למצב תקין. לפי הדעה הרשמית של השלטונות, חייבים היו להיות גם „בני תרבות", אשר שולחים את ילדיהם — בנוסף ל„חדר" — לבתי־ספר פולניים ציבוריים.

כך למשל אנו נתקלים בר' אברהם יעקב כתריאל — בשנת 1858 — כשהוא עושה מאמצים, אצל השלטונות שיאשרו לו רכישת חלקת־אדמה, אולם כשכל מאמציו אינם נושאים פרי, הוא מנסה להשיג את מבוקשו בדרך של „תחבולה", אשר באמת הודות לה, הצליח לרכוש את האדמה המבוקשת. באמצעות מושל מחוז וילון — שכנראה היה משוחד על ידו — הוא פונה אל השלטונות המרכזיים בוארשה. בתזכירו כותב מושל המחוז : „מאחר ויעקב אברהם כתריאל הילווה לאחד מתושבי וירושוב מאתיים רובל במטבעות כסף, ומאחר ואין ללווה כל אפשרות להחזיר למלווה את הסך במזומן,

נאלץ איפוא המלווה לרכוש את המגרש על בניניו כתמורה לחובו". — יש לציין, שלא תמיד הצליח „טריק" זה. כמעט באותו פרק זמן פנה מרדכי (מרקוס) הלל באנאש, סוחר מכובד בוירושוב, בעל רשיון־מסחר סוג א' (שהיה נדיר מאד), ומבקש לאשר לו לרכוש חלקת אדמה בת 16 מורג (כשמונים דונם) בכפר חובאנין. אולם למרות כל ההמלצות של השלטונות המקומיים, המעידים על הגינותו ומעמדו של באנאש, וכן שיש כאן „ענין ציבורי", היות ורכישת הנכס ע"י באנאש יוסיף לפיתוח המקום. כל זה לא עזר. השלטונות בהסתמכם על החוק שהוצא בשנת 1823, ובו נאמר כי רכישת אדמות ע"י יהודים תורשה רק במקרה והרוכש בעצמו עוסק בחקלאות, או שהוא מעסיק פועלים חקלאים שהם יהודים, עוד סייג נוסף חוקק לגבי החוק הנ"ל, והוא: שגודל החלקה לא תהיה קטנה מ־30 מורגות (היינו 150 דונם).

תוך כדי סירוב השלטונות, לאשר את הרכישה, מתגלים לנו פרטים מענינים על מרדכי באנאש ומשפחתו, והן: ראש המשפחה היה איש צעיר — יחסית — בן 37, ידו הימנית משותקת, בתו היחידה היא בת 12, ואילו שלושת בניו הם בגיל 2—6. בעצם, לשם מה כל הפירוט הנ"ל במיסמכים הרשמיים של השלטונות, הנה מתברר לנו פרט מעניין: המוכר במקרה זה, היה הפריץ מורבסקי, הודות לקשריו ההדוקים הצליח לקבל תמיכה מלאה — להצעת הרכישה — מהשלטונות המרכזיים. מושל המחוז — כנראה לא קיבל מספיק שוחד — ערער לפני „ועדת הפנים והדתות" הכל־יכולה, כי מדובר כאן בעיסקה מסחרית רגילה, שיהודי רוצה לרכוש נכס חקלאי, טיעונו היה שבאנאש אינו מתכוון כלל לעסוק בחקלאות. הוא בעצמו נכה, ואילו ילדיו עוד קטנים. „ועדת הפנים והדתות" שהיתה בעלת־סמכות מוחלטת נזפה בצורה חריפה ביותר בפקידי השלטון והטיפה להם להמנע בעתיד מנקוט בצעדים דומים. בהזדמנות זו גם הזכירו להם את החוק משנת 1851, בו נאמר: כי אסור ליהודים להתישב במרחב של 22 ק"מ מהגבול. (בדיוק בתקופה הנ"ל, הקים באנאש את בית המדרש בוירושוב). הנימוק האחרון אמנם היה שלא ממין־הטענה, כי הרי מידוענו באנאש כלל לא ביקש רשות־ ישיבה בוירושוב, זכות זו הוענקה לו בתוקף היותו יליד המקום.

עובדות הנ"ל מפריכות את הגירסה המקובלת, כאילו השלטונות בפולין ניסו —על כל פנים היו הצעות — ליישב את היהודים על אדמה, ובכלל להעבירם לפסים של פרודוקטיביזציה. אמנם היו הצעות מפורטות בענין זה, סביב הבעיה נכתבה ספרות מסועפת. הרעיון עורר גל של התלהבות בתוך הציבור היהודי בפולין. הבעיה העסיקה את יהודי פולין, החל מסוף המאה ה־„18" עד שלהי המאה ה־„19". מדינאים והוגי־ דעות פולניים הושפעו כנראה אז מ„אביב העמים" וניסו „לפתור" את הבעיה היהודית. גם באזור שלנו היו כמה נסיונות צנועים. התקיימו כמה אספות (בקאליש) ולפי ד"ר יעקב שאצקי התישבו שש משפחות על האדמה בעיירה בולסלבצה בשנת 1814.

אולם, בסיכום עלינו לציין, כשהגיעו הדברים לידי מבחן־המציאות — לא יצא מזה כלום. והעובדות שלפנינו בוירושוב — על נסיונות של בודדים לרכוש אדמה — מעידות על כך. ד"ר יעקב שאצקי בספרו „אין שאטן פון עבר" (בצל העבר) ע' 128—160, דן בהרחבה בסוגיה הנ"ל.

„אוטונומיה יהודית", והמאבק סביבה

ראשוני פרנסי קהילת וירושוב — שהתארגנה כאמור, בראשית המאה הקודמת — לא העריכו כנראה, את הנטל הכבד שהם לוקחים על שכמם, באירגון קהילה נפרדת. בנוסף למעמסה הכספית, שהוטלה על ציבור יהודי קטן, הכבידה עליהם התערבות השלטונות בעניניהם הפנימיים של חיי־הקהילה. דבר זה היה לגביהם משום חידוש. הם פשוט היו מופתעים כשהשלטונות דרשו מהם לדווח להם על דרך ניהול החיים הקהילתיים, הצגת תקציב־הקהילה וכדומה. בהתחלה פשוט התעלמו מדרישה טורדנית זו (ואולי השתמשו „בדרך הבדוקה", היינו — שוחד, שהגויים „ישכחו" אותם), אולם כשדרישת השלטונות תכפו, התחילו להאבק ולבסוף נכנעו.

כך, אנו עדים שביום 31 לינואר 1822 (טבת, שנת תקפ"ב), הופיע בוירושוב ראש־עירית בולסלבצה — הסמוכה — ודורש להציג לפניו את כל מיסמכי הקהילה, לרבות קופת־הקהל. דרישה זו באה בתוקף היותו נציג שלטונות המחוז שהסמיכו אותו לערוך ביקורת זו. לאחר הביקורת הקפדנית הוא מחתים את כל מיסמכי הקהל ובתוכם גם את המיסמכים הנוגעים לסכסוך בין קהילת וירושוב וקהילת קמפנו. את כל החומר הוא מעביר לגזבר עירית וירושוב אשר הוסמך ע"י השלטונות לפקח על ניהול עניני הקהילה ובפרט על הניהול הכספי.

ביקורת יסודית נוספת נערכה כעבור חצי שנה, ע"י פקיד שלטונות המחוז בוילון. ביקורת זו נערכה בנוכחות והשתתפות פרנסי הקהל: ר' לייב (לעוועק) אפט, ר' יחזקאל ברגמן (גבאי בית־הכנסת), ר' חיים (יואכים) גולדמן, יוסף ויסבלום. פקיד שלטונות המחוז רצה לערוך רשימה מדוייקת של הוצאות והכנסות, כולל תמלוגים שהועברו מקופת הקהל בקמפנו לוירושוב בשנת 1821 — ע"ח הכספים שוירושוב דרשה בחזרה מהנ"ל. — נציגי הקהל התחמקו ולא רצו לשתף פעולה עם הפקיד. על יסוד בדיקת החומר שלפניו והתרשמותו האישית, קבע הפקיד הנ"ל. שהקהילה בוירושוב שואבת את הכנסותיה למימון הוצאותיה, מ„קרופקה" (כינוי לתשלום שחייב היה כל יהודי לשלם כתוספת עם קנית מנת־הבשר). פקיד זה מביע תמיהתו למה הקהילה אינה גובה תשלום, מחתונות, ברית־מילה, לויות־מתים וכדומה. (כנהוג אצל הכמורה הנוצרית). הפרנסים ברצותם להתחמק מרוגז השלטונות, וכן בכדי להרוויח זמן, הבטיחו לפקיד לקיים הצעותיו. במשך חמש שנים תמימות הצליחו הפרנסים להתחמק, מלהציג לפני השלטונות את התקציב (דבר שהיה הכרח בכל יתר קהילות פולין), כן הצליחו לחמוק מפיקוחו של גזבר העיריה (אשר היה צריך לפקח ולאשר כל פעולה כספית — ולו הקטנה ביותר). רק בשנת 1826 (תקפ"ו) עלה בידו של ראש־העיר החדש, להכניע את הפרנסים המרדנים ולאלץ אותם למסור את תקציב הקהילה לעיונו ולאישורו. לא בקלות נכנעו פרנסיה התקיפים של וירושוב, באותה שנה — תקפ"ו — מתלונן הפרנס דוד גלבסקי — לפני הועדה הנפתית בקאליש — על ראש־העיר החדש, אשר: „מאז ומתמיד הקהילה והציבור היהודי בוירושוב, המקיימים את שרותי הדת היהודית, מתרומות של הציבור היהודי, ואף פעם לא נתבקשנו למסור דין וחשבון על ההכנסות, ורק מאז מלפני חודש, כשהופיע ראש־העיר החדש, הסתמך על איזה תקנות שהוצאו ע"י

השלטונות הגבוהים. הוא דורש, מציק לנו ומבקש להציג לפניו את התקציב לשנת 1827, כלומר את ההכנסות וההוצאות לפרט".

בקשת הפרנסים הושבה ריקם, אדרבה, הועדה הורתה לנציגי הקהילה, להרכיב ללא דיחוי את התקציב ולהציגו — לשם אישורו — לפני ראש־העיר: „...לא יאוחר מ־20 יום מיום קבלת מכתב זה..." כך נאלצו איפוא פרנסי וירושוב להרכין ראש ולנהוג בהתאם לדרישת השלטונות, כמו כל יתר קהילות־ישראל בפולין.

מענין יהיה לציין כמה פרטים על מיבנה התקציב ומגמתו — החל משנת תקפ"ז — ובכן מתברר לנו, שמתוך 1455 זלוטי הכנסה, שנבעו, מנדרים ונדבות בעלייה לתורה, דמי־כניסה למקווה, „קרופקה" (תשלום מיוחד שהוטל על הבשר הכשר). מתוך פירוט ההוצאות אנו למדים שלמעלה ממחצית ההוצאות מיועדים היו למשכורתו של הרב והשמש. לעומת זאת אין כל רמז וזכר לתשלום שכר השוחטים, יתכן שבגלל „צרות" עם השלטונות, העדיפו הפרנסים להסדיר בעיה זו בדרך אחרת, למשל ע"י ייקור הבשר, כלומר הקצבים שילמו ישירות לשוחטים את שכרם. קרוב ל־30% נועדו לתיקונים „בדק־הבית", כלומר המיבנים שהיו שייכים לקהילה, כגון: בית־הכנסת, המקווה, בית השחיטה וכדומה. יש לציין שכמה מהמיבנים היו מטים ליפול. קרוב ל־10% נועדו לתמיכה ב„נצרכים" ובעיקר ל„קמחא דפסחא".

בנוסף להוצאות השוטפות שפירטנו לעיל, היו לקהילה הקטנה גם הוצאות אחרות, מהן „בלתי מוגדרות" שאי אפשר היה להגדירן בתקציב, כגון „שוחד". גם מההוצאות „הכשרות", השלטונות לא ששו לאשר ומחקו אותן, כגון הקמת מיבנה חדש ל„בית השחיטה" וכן בית־כנסת חדש — שהוקם בשנת ת"ר—תר"י. — עוד הוצאות „קבועות" היו לקהילה, למשל „מס השומן" שנאלצו היהודים להעלות ל„פריץ" ולכנסיה הקאטולית. אולם בעוד של„פריץ" שילמו (306 זלוטי לשנה) עבור זכות־השימוש בבית־הכנסת, בית־השחיטה ובית־הקברות, שעמדו על אדמותיו של מורבסקי הפריץ (היו מקומות — בלאסק, למשל — בהן האצולה ויתרה מרצונה הטוב לקבל תשלום עבור „הזכות" הזאת), הרי ביחס לתשלום שנאלצו יהודי וירושוב, להעלות מדי שנה למינזר המקומי — לא היתה כל הצדקה, פרט לאלימות בהן השתמשו הנ"ל. ואכן, יהודי וירושוב זקופי־הקומה התמרדו. מאבק רב־שנים ניהלו, עד שזכו להיפטר מעונשם של אלו.

עוד בשנת תקנ"ז (1797) ניהלו יהודי וירושוב את מאבקם על ביטול ה„תשלומים" הנ"ל, לפני בתי־משפט הפרוסיים. השופט ולהאגן פסק להמשיך ב„מצב הקיים". בשנת תר"י חידשו יהודי וירושוב את מאבקם ועד הסנאט המלכותי הגיעו עם תלונתם, אולם בגלל פגם יורידי־טכני הפסידו בערכאות. רק בשנת תרט"ו (1855) זכו לחוג את נצחונם המלא על המינזר המקומי. וכך, אנו קוראים במיסמכים הרשמיים: ב־26 באפריל 1855 הוזמנו לבית־העיריה הרב המקומי רבי יעקב לוי והפרנסים דוד גלבסקי, רבי יעקב אשר ומרדכי הלל באנאש. נציגי הציבור היהודי נתבקשו להסביר למה אינם מעלים את ה„תשלום הקבוע" למינזר המקומי מזה כמה שנים. על זה ענו אנשי המשלחת: „הקהילה היהודית בוירושוב, שום סכום כספי לא לוותה מהכמורה או אנשי מינזר הפאולינים, בכדי שתצטרך לשלם להם על חשבון זה ריבית או תשלומים אחרים... אולם אם הקהילה היהודית כאן שילמה בעבר לנ"ל בגלל סיבות בלתי סבירות 3 רובל כסף

ו־60 קופיקות, הרי זה נבע מסיבה אחת ויחידה, והיא — פחד, בכדי שלא לסבול באופן ממושך מאימת־עיקול, אשר בעבר כל כומר בסמכותו היתה לבצע זאת, במיוחד כשהדבר התייחס ליהודים ...". הצהרה זו בעלת אומץ־לב וכנות בלתי רגילה — עשתה רושם כביר על נציגי השלטונות, אשר לא היו רגילים להתבטאות מעין זו מפי דוברי קהילה יהודית. הצהרה הנ"ל מבטאת וממחישה את החלטתם הנחושה של יהודי וירושוב להיאבק על זכויותיהם.

„חינוך"

מענין יהיה לציין את ההבדל העצום שבין האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית, בעוד שיהודי וירושוב לא הגיעו באותה תקופה — מהמאה ה־„17" עד סוף המאה ה־„19" כדי 20% מכלל האוכלוסיה, החזיקו ברשת חינוכית, בנוסף לכל הנטל הכבד של החזקת שרותי הקהילה. מאידך, האוכלוסיה הלא־יהודית שמנתה — כאמור — למעלה מ־80%, נזדקקה לשרותי החינוך של אנשי המינזר שהשאילו להם למטרה זו מיבנה וכוחות הוראה.

למרות נטל המיסים הכבד שהוטל על יהודי וירושוב, הצליחו עוד לחסוך כספים להקמתם של בנינים ציבוריים ובעיקר את הקמת בית־הכנסת החדש, עליו היתה גאוותם (הוקם בראשית המאה התשע־עשרה, במקום קודמו שנשרף). מימון הקמת בית־הכנסת בוצע בשתי דרכים: א) ע"י הטלת מכסה — ע"י ועדת־בנין ביהכ"נ — על כל אחד מיהודי וירושוב בהתאם לגודל רכושו, ב) ע"י מכירת מקומות הישיבה בבית הכנסת לצמיתות.

למעשה אין להתפלא כלל על התופעה הנ"ל. יהודים הצטיינו תמיד במסירות נפשם על חינוך ילדיהם. מוסדות חינוך נהנו תמיד אצל יהודים מעדיפות ראשונה. עוד מימי התלמוד תיקנו חז"ל; „שיהיו מושיבין בכל עיר ועיר מלמדי תינוקות". חינוך הבנים והבנות, נכלל במנין המצוות אצל הרמב"ם. ב„תקנות" של „ועד ארבע הארצות" תפסה בעית החינות מקום מרכזי ביותר, וכך היה הדבר בכל הזמנים ובכל הדורות. אין הדבר מעורר אצלנו כל פליאה. מענין, שתופעה זו עוררה קנאה וצרות־עין אצל הנזירים במיסדר הפאולינים של וירושוב (כפי שהדבר משתקף מתוך תיאורים שונים).

על חשיבותה של וירושוב ומיקומה כצומת־דרכים, אנו מוצאים הד בספרות הרבנית. כך למשל, מזכיר הגאון רבי יחזקאל לנדא רבה של פראג בספרו „נודע ביהודה" (מדורא תניינא אה"ע סי' תק"ע, ע' לב'). השאלה היא משנת תקמ"ג (1753), והיא מופנית — כתשובה לשאלת־עגונה — אל חתנו הגאון רבי יוסף רבה של פוזנא. תוכן השאלה היא על יהודי עובר־אורח מעיר לאבשין, אשר בדרכו מעיר לאסק התעכב בוירושוב (בטעות כתוב „מערשוב") ושם נפטר ונקבר בקעמפנא. לא ניכנס כאן בכל פרטי שאלת־העגונה המתבררת בשאלה הנ"ל. לנו מכל מקום ברור שוירושוב שימשה כמקום־מיפגש ואכסניה לכל יהודי עובר־אורח.

יהודים ונוצרים נאבקים — במשותף — על זכויותיהם

במאות השנים שחיו יהודי וירושוב לצד שכניהם הנוצרים, היו עליות וירידות ביחסיהם המשותפים. היו תקופות שהיחס היה ממש אידיאלי (על זה יודעים לספר גם

השרידים מדור הישן שחיים אתנו ב״ה כיום). אולם היו גם זמנים בהם לבשו הניגודים צורה של תהום פעורה.

בסוף המאה ה־„18״ ובהתחלת המאה ה־„19״, שרר שיתוף־פעולה הדוק, בין שתי העדות, הנוצרית והיהודית. וזאת על רקע מיוחד במינו, והוא במאבקם המשותף נגד הפריץ־העריץ, מיודעינו מוראבסקי בעליה של אחוזות וירושוב. האיש אשר כבר הספקנו להכירו כאיש־מזימות ותככים, צרה היתה עינו, במעט השלווה שנפלה בחלקם של בני העיירה הוא התנכל לזכותם הבלתי מעורערת מקדמת־דנא, ליהנות משטחי המרעה שהקיפו את העיירה. מה עשה ? הקים מיבנים מאולתרים על השטחים וגדר אותם, בכדי לדחוק — בדרך זו את התושבים לבוא ולרעות שם את הבהמות : כמובן, שזה קומם את כל העיירה כאיש אחד (כולל היהודים). כך התחיל מאבק משפטי ממושך, כאשר מצד אחד מופיעה כל העיירה במלוכד — כמאשימים. ואילו נגדם עמד הפריץ השתלטן ורב־ההשפעה. כשלש־עשרה שנה נמשך המשפט בערכאות השונות (משנת 1793 עד 1806). לצערם ואכזבתם של תושבי העיירה, לא זכו הרבים, ניצח היחיד. השפעתו של מוראבסקי עדיפה היתה — לגבי השופטים — על הצדק האלמנטרי. רק כעבור שישים שנה, בשנת 1864, כשחידשו התושבים את מאבקם המשפטי — זכו לחוג את נצחונם. בית־המשפט פסק שזכות התושבים ליהנות משטחי המרעה, וכן זכותם לסלק את המיבנים שהקים הפריץ באופן בלתי־חוקי (בינתיים נתבלו והתפוררו). אכן, המיבנים סולקו ובמקומם הקימו התושבים „בית מיבשל שכר עירוני״.

פרנסי הקהילה

מענין יהיה לעקוב אחרי התפתחות מוסד ה„קהילה״ והאנשים שכיהנו בתפקיד פרנסי־הקהילה בתקופת ארבעים השנה, היינו משנת תקפ״ה־תרכ״ה (1825־1865). בשנת תקפ״ה נבחרו שלושה מועמדים „אן־בלוק״ בלי שהיו מועמדים נגדיים. מספר הבוחרים מנה אז 18 בתי־אב. הפרנסים הנבחרים היו : דוד גלבסקי, קיבל 12 קולות (66%). גבריאל אשר (כנראה בנו של ר׳ יעקב אשר), קיבל 16 קולות (88%). ויוסף שאיאה 14 קול 78%). כעבור שנתיים בבחירות בשנת תקפ״ז, השתתפו בבחירות 69 בתי־אב. גם לפי רשימת הבוחרים וגם לפי צורת הבחירה, ניתן להסיק, שהבחירות היו יותר „דימוקרטיות״. השתתפו בהן גם מספר לא מבוטל של בעלי־מלאכה, שלא היו בעלי־נכסים. ניתנה יותר אפשרות לבחירה והיא, ע״י בחירת שלושה „מתוך״ רשימת מועמדים של שמונה איש. בבחירות השתתפו — כאמור — 69 בתי־אב, התוצאות היו : יוסף שאיאה קיבל 45 קול (65%.) יוסף מונטאג קיבל 40 קול (58%). — ואילו ודוד גלבסקי קיבל 38 קול (46.5%). כדאי להרחיב את הדיבור על הפרנס ה„חדש״ יוסף מונטאג. כמו חבריו הפרנסים, גם הוא היה בעל־נכסים ובעל־רשיון־מסחר סוג א׳, היינו איש עשיר ובעל אמצעים. ראש־עירית וירושוב דאז ראזוארובסקי, מעיד במכתב־המלצה (השלטונות אישרו בחירת פרנס כנראה רק אם היתה מלווה המלצה של השלטונות המקומיים) : „באשר ליוסף מונטאג, הלה בכל דבר ושטח תואם את שני חבריו הקודמים, וכאיש המבוגר ביותר ביניהם, מכיר הוא מצבו של כל תושב, וכמו את שני המועמדים הקודמים כממוני בית־הכנסת — השלטונות הגבוהים לאשר אותם מתבקשים״.

יש לציין שהיה זה מנהג מקובל למנות למישרה ציבורית, אנשים בעלי־רכוש ויכולת־כספית. ובודאי שמבחינה זו, וירושוב לא היתה שונה מישובים יהודיים אחרים בפולין — באותו פרק זמן. בכל זאת, חייבים אנו להדגיש שהן מבחינת הרכב הבוחרים, והן מבחינת המועמדים כפרנסי הקהילה, מסתמנת בבירור הנטיה והמגמה לתת ייצוג גם לאנשים שאינם נמנים על בעלי־היכולת. כך למשל נבחר כמועמד (בשנת תרי״ז), הבורסקאי ר׳ יעקב גולדמן, אולם 20 הקולות שקיבל לא הספיקו לו להיבחר כפרנס. לעומת זאת נבחר באותה שנה כפרנס הכורך ר׳ יעקב קולטונובסקי בקבלו 30 קולות. גם תופעה זו, שכורך — אשר בוודאי בתקופה הזאת לא נימנה עם עשירי וירושוב — יש אולי לייחס תופעה זו לכבוד והערכה שחילקו יהודי וירושוב ללומדי התורה וגם מי שטיפל באופן פיסי בספר. יתכן גם שר׳ יעקב קולטונובסקי היה בעצמו בן תורה ובגלל זה מעמדו היה נכבד יותר מאשר זה של גולדמן.

בין המועמדים לכהונת „פרנס״, נערכה מערכה ערה, אשר לפעמים הפכה לטינה אישית בין המועמדים היריבים. לפעמים הגיעו אפילו „הדי״ המערכה אל השלטונות. וולף כהן — אותו הזכרנו באחד הפרקים הקודמים — השתדל בכל מאודו להבחר כפרנס, יתכן שהיה לו כאן שיקול עניני. על ידי כך — הוא קיוה — יוכל ביתר קלות להשיג את „חכירת המיסים״. אולם מחשבתו לא יצאה לפועל. כנראה, שבגלל הסכסוכים התמידיים עם פרנסי הקהילה, ירדה הפופולאריות שלו. הוא קיבל בסך הכל 5 קולות, בעוד שיריבו המושבע ר׳ שמואל משה „חוכר המיסים״ — אותו האשים בפני השלטונות באי־סדרים — קיבל 43 קולות וכמובן נבחר להמשיך בתפקיד „פרנס״.

בשנת תרכ״ד אנו נתקלים ב„פרנס״ ר׳ זלמן בולקובסקי המגיש לראש־העיר את כתב התפטרותו כ„פרנס״. במכתב ההתפטרות הוא כותב: „...בהיותי חוכר האספקה (למי?), אני צריך לעמוד יומם ולילה על המשמר על חכירה זו...״. ומשום־כך — הוא ממשיך וכותב — אינו יכול ומסוגל למלאות את תפקידו כפרנס. אמנם, לא ברור לנו מה טיבה של „חכירה״ זו שהוא היה מועסק בה. אם הוא היה ספק לצבא הרוסי, או לגוף אחר. מכל מקום, מתברר לנו שהפיקוח המעשי על הקהילה היה בידי ראש־העיר, ובידו היתה זכות הכרעה לאשר את ההתפטרות או לדחותה.

יהושע אייבשיץ

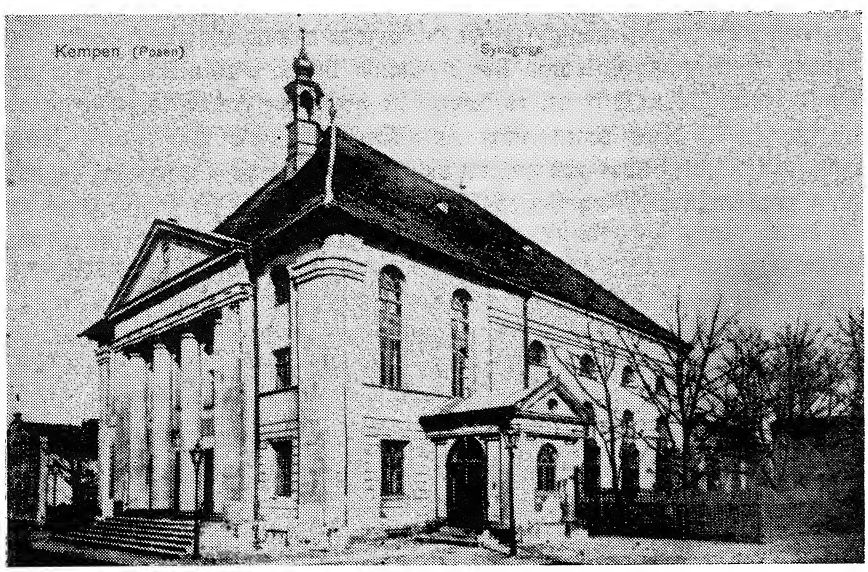
רבני וירושוב וקמפנו

(בתקופת ת״נ—תש״ב)

ראשוני רבני הקהילה, לא כיהנו כרבני וירושוב בלבד, אלא כ„מרא דאתרא״ של הקהילה המאוחדת בקמפנו (אליה השתייכה וירושוב, עד סוף המאה ה־18). בוודאי שהיו רבנים בקהילה המאוחדת הזאת, גם לפני התקופה הזאת, אלא שלא ידוע לנו עליהם. גם על הרבנים שכיהנו מאז ת״נ, אין לנו פרטים מלאים ומדוייקים.

ממעט העובדות הידועות לנו על רבני הקהילה המאוחדת (בקמפנו), ומאוחר יותר של רבני וירושוב כקהילה עצמאית ונפרדת, ניתן לנו לקבל תמונה, על גדלות־רוחם של ענקי הרוח, שנשאו את כתר התורה בקהילה קדושה זו.

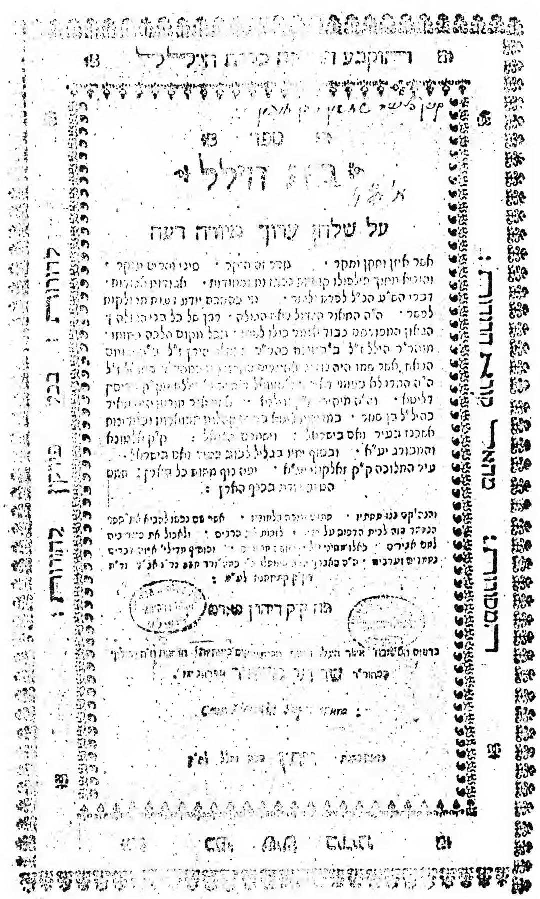
שמות של רבנינו הפכו למושג וסמל של גדלות בתורה — בתולדות רבני פולין. די אם נזכיר את השמות של רבי משה רבה של וילנא, הגאון בעל „מעון הברכות״ ובנו רבי שמואל, רבי יעקב שמחה, ה„מלבי״ם״ (כולם רבני קמפנו). מרבני וירושוב הראשונים: הגאון רבי יעקב מאיר לוי (מחותנו של בעל „חמדת שלמה״) הצדיק רבי פינצ׳ה „הרב

בית־הכנסת העתיק בקמפנו מהמאה ה־17
אלטע שול אין קעמפנא פון 17 — טן יארהונדערט

מליטומורסק״, החובב־ציון הגאון רבי בייניש זילבערג (בנו של הגאון מקוטנה בעל „זית רענן״), רבי שאול זילברמן הידוע בעולם הרבני (כ„הרב מוירושוב״) ואחרים.

מאז ומתמיד נהגה וירושוב — הן בהשתייכותה לקהילה המאוחדת, והן מאוחר יותר כקהילה עצמאית — להביא רבניה ממקומות מרוחקים, בבחינת „ממרחק תביא לחמה״. היא חיפשה מועמדים לכהונה רמה זו משופרא דשופרא. אף שלא חסרה לומדים ומופלגי תורה במקום — העדיפו למנות עליהם רב, גדול בתורה, ממרחקים.

ספר

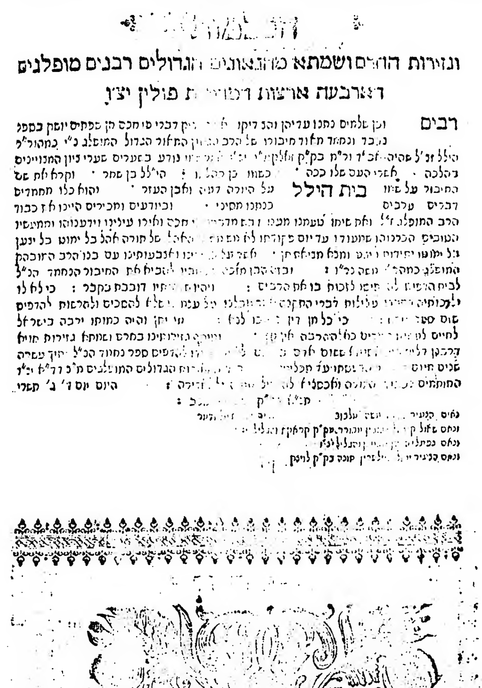
בית הלל

על שלחן ערוך יורה דעה

שער — הספר „בית־הילל״ שהו״ל ע״י רבנו משה, רבה של קמפנו — וירושוב
שער — בלאט פון ספר „בית־הילל״

רבי משה מוילנא

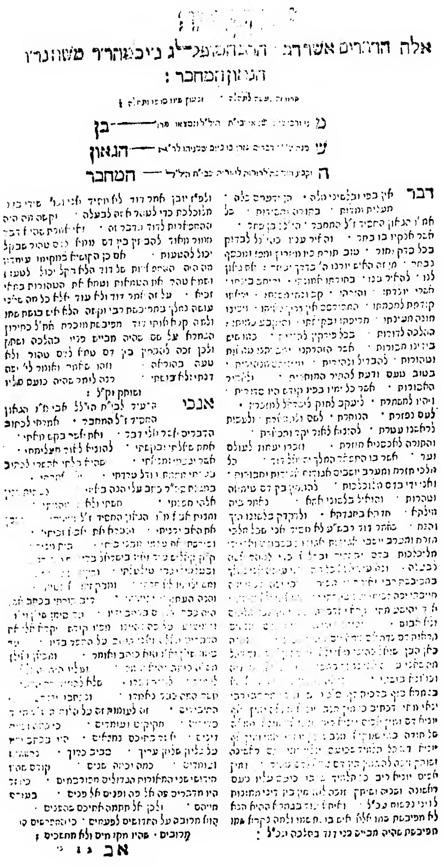
מראשוני רבני קמפנו ידוע לנו הגאון רבי משה, בנו של הגאון בעל „בית הלל" רבה של וילנא ואח"כ של ק"ק אלטונא. רב זה נולד כנראה בוילנא בראשית המאה ה־17. הוא גלה למקום תורה לקאליש ונמנה על תלמידיו של בעל „מגן אברהם". בשלהי המאה ה־17 (שנת ת"ן בערך), כשחיפשה קהילת קמפנו רב בעל שיעור קומה, נתנה

הסכמות על הספר „בית־הילל"

עיניה ברבי משה. רק מספר שנים כיהן כרבה של קמפנו. משם חזר — לפי הזמנת קהילת וילנא — לכהן כראב"ד בעיר מולדתו ובה נפטר בשנת תפ"ו (1726).

הוא הוציא לאור את ספרו של אביו „בית הלל" (שלחן ערוך יו"ד ואה"ע). בהקדמה לספר זה הוא כותב (התאריך ד' תשרי תנ"א):

הקדמה לספר „בית־הילל"

„אנכי הצעיר לבית הילל.
אבי מ"ו הגאון החסיד ז"ל המחבר,
אמרתי לכתוב הדברים אלי דיבר,
ואת אשר ביקש מאתי.
אחת שאלתי ובקשתי להוציא לאור תעלומתי,
אשר יגעתי ומצאתי,
שהוא בלתי אפשרי לכתוב, מחמת גודל טרדתי.
ואז אמרתי במגלת ספר כתב עלי הנה באתי,
חשתי ולא התמהמהתי,
ומצות אבא מ"ו הגאון החסיד ז"ל קיימתי.

וכבן את האב רצותי.
וכברא את אבא זכיתי.
ופירשתי את עצמי מבני ביתי,
בית מנוחתי.
ק"ק קאליש עיר ואם בישראל,
בדיעות עם רבתי (רמז למקום כתיבת השיר).

איננו יודעים רבות על תקופת כהונתו של רב זה בקמפנו, פרט לזה שהוא עזב אותה בשנת ת"פ בקירוב, (1720) ועבר לכהן כראב"ד לעיר מולדתו וילנא. עצם העובדה שגאון ישראל זה נאות לקבל כתר הרבנות בקמפנו, מעיד על חשיבותה של קהילה זו.

הגאון ר' יוסף סג"ל לאנדא

הוא כיהן כרב בקמפנו — כנראה — בשנים תק"ל־תק"ן (בקירוב). לא מצאנו עליו כמעט פרטים, על אישיותו. ההיסטוריון והביבליוגרף ר' אהרן ולדן מזכירו בספרו „שם הגדולים החדש" (מערכת גדולים) עמ' 57 (ערך צ'), בציון: „הרב מו"ה יוסף סג"ל לאנדא, גאון גדול ומפורסם בדורו, אבד"ק קעמפנע בימי הגאון מוהרע"ק איגר, ושקיל וטרי בהדיה בתשובותיו. והוא אבי הגאון מו"ה ישראל יונה אבד"ק הנ"ל ה"ה ספר „מעון הברכות". ובנו הנזכר מביאו כמה פעמים בספרו הנ"ל עיי"ש".

רבי ישראל יונה לנדא זצ"ל

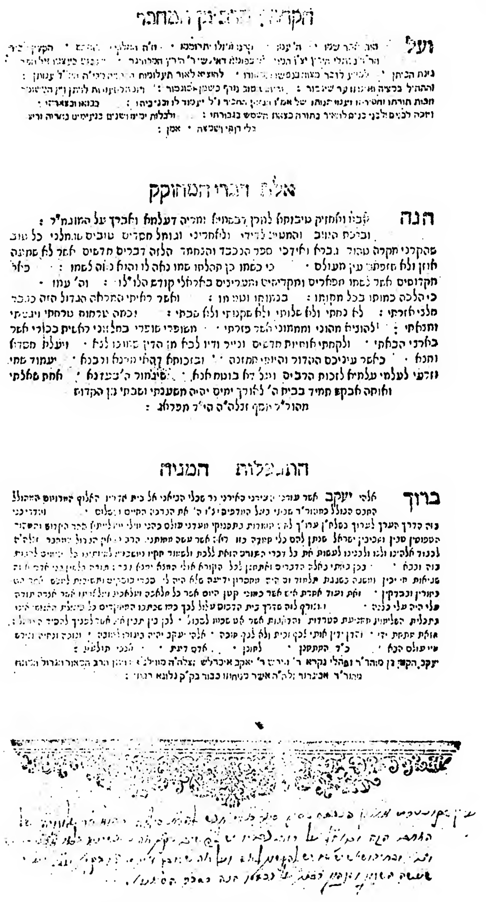
רבי ישראל יונה היה גאון עצום בתורה. הוא נולד בחמילניק (בשנת תק"י בקירוב). אביו הגאון רבה של חמילניק ר' יוסף סג"ל לנדא, נמנה על גדולי התורה בדורו, ממשפחה רמת־היחש, אביו של רבי יוסף — הגאון רבי חיים כיהן כאב"ד ור"מ של קהילת לבוב.

לפי עדותו של רבי ישראל יונה — בסוף ספרו „מעון הברכות" — נראה שהיה קרוב־משפחה של הבעל „נודע ביהודה" (שגם שם משפחתו היה לנדא), הוא מכנהו „בן־דודי".

את קהילתו קמפנו־וירושוב, ניהל ב„יד רמה", לא נשא פנים לאיש. מספרים: פעם הוא העביר אחד מהשו"בים במקום, ממשרתו (בגלל מעשיו המפוקפקים). השוחט במצוקתו פנה לכמה מגדולי הדור בבקשה שיתערבו לטובתו. ואמנם, כמה מהם נעתרו לכך, ביניהם היה גם קרוב־משפחתו, רבה של פוזנא הגאון רבי יוסף החסיד (חתנו של בעל „נודע ביהודה"). הרב הנ"ל, ביקש מהרב מקמפנו הסבר על „העברת" השוחט, וכן ביקש רחמים על משפחת השו"ב שנשארה ללא פרנסה. על זה ענה לו רבי ישראל יונה במכתב מליצתי, בערך בזה הלשון: „שמעון זה (שמו של השוחט היה שמעון) היה דורש כל אתים שבתורה, את הנבלה, את הטריפה... כיוון שהגיע לאת ד' אלקיך תירא, פירש..." בכל זאת בהתחשב בבקשתו של קרובו הגאון, ניאות ונתן „תשובה" לשו"ב והחזירו לתפקידו.

את ספרו המונומנטאלי „מעון הברכות", התחיל להדפיס כעשר שנים לפני פטירתו.

זאת אנו למדים מתוך ההערה להקדמה בספרו הנ"ל, בה הוא מציין: „התחלת הדפוס: שפתי תהלה תבענה, להודות בכנפי יונה, לאל אשר עזרני, והאציל מעט בינה: **בלב ישראל** לפ"ק", היינו תקע"ה (1815). הדפסת הספר נגמרה כשנה אחת אחרי פטירת הגאון, בשנת תקפ"ז.

הקדמה לספר „מעון הברכות" מבן הרב

גורל מר פגע בו לעת זיקנתו — הוא נתעוור בשתי עיניו ונמנע ממנו להעתיק בעצמו את חידושי תורתו. חלק גדול מספרו וחד"ת העתיק והגיה בנו הגאון רבי יוסף שמואל (ממלא מקומו ברבנות קמפנו).

בנוסף לספרו הגדול „מעון הברכות", חיבר רבי ישראל יונה עוד הרבה חיבורים תורניים, בעיקר חידושים על מסכות הש"ס וכן על אגדות הש"ס בשם „עין בדולח". את

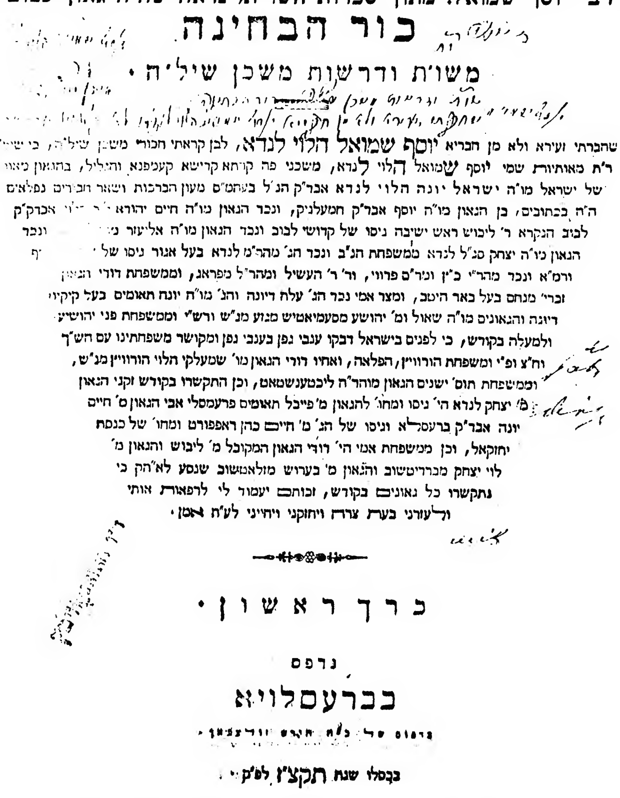
ספרו זה החשיב מאד, והוא מכנהו „חיבורי הגדול". גם על פרשנות המקרא הוא כתב ספר, בשם: „זמירת ישראל", וכפי שהוא מגדיר אותו: „על דרך הפשט והמשך המקראות.

שני בנים ושלוש בנות היו לו לרבי ישראל יונה. בנו בכורו ר' אריה לייב, עם היותו גאון עצום, בחר לשלוח ידו במסחר, וכנראה היה עשיר גדול ותמך באביו הגאון ובמשפחתו.

רבי ישראל יונה היה מחונן בכשרון פיוטי ושירי. כמה משיריו, שנכתבו בתור „הקדמות" לספריו, נכתבו — כנראה — אחרי שהוא נעשה „סגי נהור". הוא נפטר בקמפנו בח' שבט תקפ"ד.

רבי יוסף שמואל הלוי לנדא

עם פטירתו של בעל „מעון הברכות", הוכתר כממלא מקומו ברבנות קמפנר־וירושוב, בנו הצעיר רבי יוסף שמואל. מתוך ספרות השו"ת, נראה שהיה גאון עצום ודבריו נשמעו

כור הבחינה.

משו'ת ודרשו'ת משכן שיל'ה ·

שהברתי ועירא ולא מן חבריא יוסף שמואל הלוי לנדא, לבן קראתי חבורי משכן שיל'ה, כי שיל'ה ר'ת מאותיות שמי יוסף שמואל הלוי לנדא, משכני פה קרתא קרישא קעמפנא והגליל, בהגאון מאון של ישראל מו"ה ישראל יונה הלוי לנדא אבד"ק הנ"ל בעהמ"ס מעון הברכות ושאר חבורים נפלאים ה"ה בכתובים, בן הגאון מו"ה יוסף אבד"ק חמעלניק, ונכד הגאון מו"ה חיים יהורא ... אבדק"ק לבוב הנקרא ר' ליבוש ראש ישיבה ניסו של קדושי לבוב ונכד הגאון מו"ה אליעזר ... ונכד הגאון מו"ה יצחק סג"ל לנדא ממשפחת הנ"ב ונכד הג' מהר"מ לנדא בעל אגור ניסו של ... ורמ"א ונכד מהרי"י כ"ץ ומר"ם פרווי, ור' ר' העשיל ומהר"ל מפראג, וממשפחת דודי הגאון זכרי' מנחם בעל באר היטב, ומצר אמי נכד הג' עלת דיונה והג' מו"ה יונת תאומים בעל קיקיוי דיונה והגאונים מו"ה שאול ומ' יהושע מסעמיאטיש מגזע מג"ש ורש"י וממשפחת פני יהושע ולמעלה בקודש, כי לפנים בישראל דבקו ענבי גפן בענבי גפן ומקושר משפחתינו עם הש"ך וח"צ ופ"י ומשפחת הורוויץ, הפלאה, ואחיו דודי הגאון מו' שמעלקי הלוי הורוויץ מג"ש, וממשפחת תוס' ישנים הגאון מוהר"ח ליכטענשטאט, וכן התקשרו בקודש זקני הגאון מ' יצחק לנדא הי' ניסו ומחו' להגאון מ' פייבל תאומים פרעמסלי אבי הגאון מ' חיים יונה אבד"ק ברעסלא וניסו של הג' מ' חיים כהן ראפפורט ומחו' של כנסת יחזקאל, וכן ממשפחת אמי הי' דודי הגאון המקובל מ' ליבוש והגאון מ' לוי יצחק מברדיטשוב והגאון מ' בערוש מזלאטשוב שנסע לא"הק כי נתקשרו כל גאונים בקודש, וכותם יעמוד לי לרפאות אותי ולעזרני בעת צרה ויחזקני ויחייני לע"ח אמן ·

כרך ראשון ·

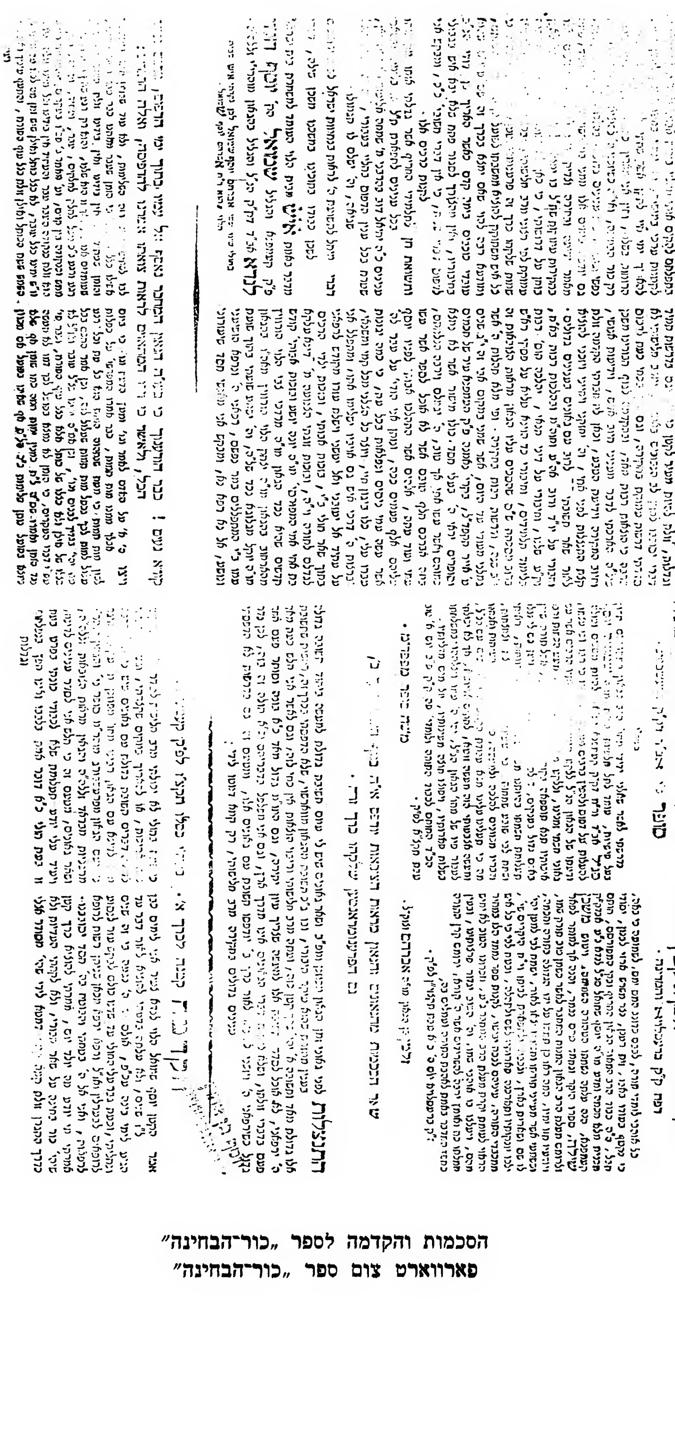
נדפס

בברעסלויא

בדפוס של ... ווארצמאן ·

בכסלו שנת תקצ"ז לפ"ק ·

שער הספר „כור הבחינה" של ר' יוסף שמואל לנדא
רבה של קמפנו
שער — בלאט פון ספר „כור־הבחינה"

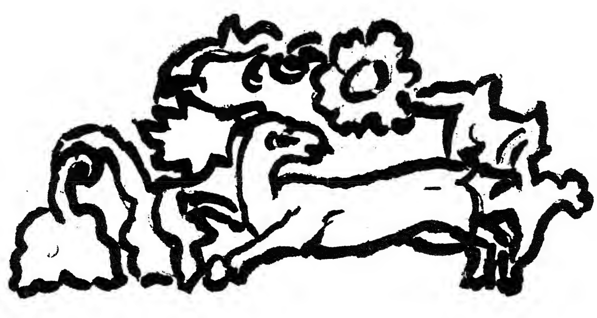
הסכמות והקדמה לספר „כור־הבחינה"
פארווארט צום ספר „כור־הבחינה"

בין בני דורו. בעיקר, הוא בא בדברי הלכה עם רבי עקיבא איגר רבה של פוזן (תשובות ר"ע איגר סי': לח', נה' ועוד). התפלפל גם בעניני הלכה עם הגאונים בני דורו, כגון: רבי אפרים זלמן מרגליות, בעל „חמדת שלמה", בעל „מראות הצובאות" ואחרים. הוא חיבר הרבה ספרים תורניים, אולם זכה לה"ול בחייו רק חלק קטן מהם. מתוך ספרו הגדול „משכן שילה", זכה להדפיס רק חלק בשם „כור הבחינה". תוך כדי ההדפסה — בשנת תקצ"ז — הוא נפטר. בספרו הנ"ל, הוא מזכיר ומפרט את יתר חיבוריו, והם: על יו"ד, אה"ע, חושן־משפט, חיבור על דיני ריבית, ספר על פסקי הרא"ש, ספר על דיני „תנאי", מחקר על מדרשים וחקירות, ועוד חיבורים.

גם הוא כאביו נהג את קהילתו בתקיפות, לא הירשה שום „חידושים" שמקורם היה מעבר לגבול הגרמני. ההשכלה היתה מאוסה עליו בתכלית. הוא נפטר בהיותו צעיר לימים.

ר' פייבל ברסלר

איננו יודעים הרבה על האיש ומעשיו, גדולתו בתורה וכו'. נראה שנמנה על תושבי המקום המכובדים, למדן וגדול בתורה. נבחר למלאות את תפקיד של „מרא דאתרא" באופן זמני. יש גם סברא שהשם „ברסלר" היה כינוי, שבא לרמוז שמוצאו מברסלאו העיר — ולא שם משפחתו. הוא היה הרב הראשון של וירושוב אחרי היפרדה מקמפנו.

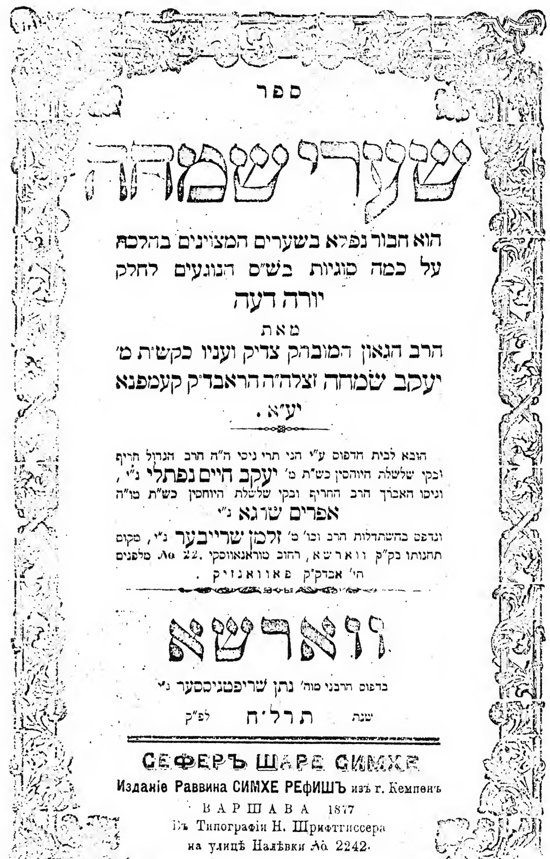

רבי יעקב שמחה רהפיש

רק בן שלושים היה ר' יעקב שמחה כשנתמנה כדיין בקמפנו־וירושוב, אולם שמו הלך לפניו. גדולי הדור כרבי עקיבא איגר רבה של פוזן וחתנו בעל ה„חותם סופר" התלהבו מעמקותו וגדלותו בתורה, הם חילקו לו כבוד רב. נראה גם שרבי יעקב שמחה כיהן עוד בימיו של רבי יוסף שמואל כדיין בקמפנו, מאחר וה„חתם סופר" מכתירו בתואר „דיינא דמתא". כארבעים שנה כיהן רבי יעקב שמחה כאב"ד בקמפנו. הוא התחבב על כל אנשי קהילתו, השפעתו עליהם היתה גדולה מאד ועוד שנים רבות דיברו בקמפנו ובוירושוב על מידותיו, צניעותו וחיבתו לכל איש.

רבי יעקב שמחה נפטר באופן פתאומי, ביום כ״ו ניסן תרל״ז.

גדלותו ועמקותו בתורה באים לידי ביטוי בספרו הגדול „שערי שמחה״, **אשר יצא לאור ע״י רבה של וירושוב רבי אברהם בנימין זילברברג ובנו רבי נפתלי ראב״ד בעירנו.**

ספר

שערי שמחה

הוא חבור נפלא בשערים המצוינים בהלכה
על כמה סוגיות בש״ס הנוגעים לחלק
יורה דעה
מאת
הרב הגאון המובהק צדיק ועניו כקש״ת מ׳
יעקב שמחה זצלה״ה הראבד״ק קעמפנא
יע״א.

הובא לבית הדפוס ע״י הני תרי ניסי ה״ה הרב הגדול חריף
ובקי שלשלת היוחסין כש״ת מ׳ יעקב חיים נפתלי נ״י,
וניסו האברך הרב החריף ובקי שלשלת היוחסין כש״ת מו״ה
אפרים שרגא נ״י
ונדפס בהשתדלות הרב וכו׳ מ׳ זלמן שרייבער נ״י, מקום
תחנותו בק״ק ווארשא, רחוב טוראנאווסקי .No 22 מלפנים
הי׳ אבדק״ק פאוואנזיק.

ווארשא

בדפוס הרבני מו״ה נתן שריפטגיססער נ״י
שנת תרל״ח לפ״ק

СЕФЕРЪ ШАРЕ СИМХЕ
Изданіе Раввина СИМХЕ РЕФИШЪ изъ г. Кемпенъ
ВАРШАВА 1877
Въ Типографіи Н. Шрифтгиссера
на улицѣ Налѣвки № 2242.

שער הספר „שערי שמחה״ של ר׳ יעקב — שמחה
רבה של קמפנו
שער — בלאט פון ספר „שערי־שמחה״

ישמחו החכמים ויגילו התלמידים בצאת לאור העולם חיבור יקר מכבוד מארי אהוב נפשי צמוד לבבי הגאון המובהק בחריפות ובקיאות אביר הרועים המפורסם לשבח בתורתו וצדקתו וענותנותו אוהב ישראל באהבת נפש ועבד לעבדי ה׳ באמת ובתמים אין גומרין עליו ההלל כבוד קרו״ש מוה״ר **יעקב שמחה** זצלה״ה הראב״ד בק״ק קעספנא :

והנה לפאר את נועם דרכי פילפוליו. כמעט למותר הוא. כי מה לתבן את הבר הלא רבותינו הגאונים דבני הגולה קרושי עליון נ״ע נתנו עדיהן להרבות בשבחו [ואז הי׳ רך בשנים כבן שלשים] ויותר כאשר כתוב כאן בהסכמותיהם ידענו נאמנה את חיבת הקודש מהקרושים עמודי התורה אל הרב הגאון הזה. ובשגם כי כל עין הרואה בעיני השכל בכחברת הזאת יכיר וידע את רב גדולתו :

ובעת אשר נתן הורושיו על ידי זה כשנה. אמר בענות רוחו. לאשר כי חידושיו כתב לעצמו [ובעבור זה במעט מאן כתת חירושיו לרפוס ות״ל אשר פעלתי בזה בהשתדלות דיבורים שונים להציע לפני איש גדול כמי״ב עד כי שבע לעצתי. ונהרצה בשמחה] ולהולשתו קשה לפניו לסדרם. כראוי ע״פ הבל, ובטוח אני באהבתינו אשר אני אעשה זאת. ואני רצון צדיק מלאתי וכדכתיב ותגזר אומר ויקם. ועברתי על חידושיו האלו רובם ככולם [זולת הפתיחה ושער א׳ כפני שכבר נדפסו זה כארבעים שנה] ותקנתי מה שיש לתקן עפ״י עין הראות. ולחיבת דברי תורהו המתוקים. לא רציתי לשנות לשונו החביב. ומה שהי׳ בהכרח [ובודאי הוא מטעות המעתיקים] רשמתים בחצי עיגול וכתבתי כאשר צריך להיות. או אולי יקרה אשר הגהותי רשמתי. ולפעמים אשר הוספתי מעט מדירי. יען כי ראיתי אשר פני הדבר יבקש בהעדפה אמנם להשתרע בהם. אין רצוני לעשות עיכוב מטעמים שהי׳ עמדי, ובפרט כעת אשר הורמה העטרה והוסר המצנפת ולדאבון נפשנו ולמורת רוחינו נסתלק מאתנו בעוה״ר בבת עינינו קור לבבינו האי גברא רבה הגדול בענקים בירחא רניסן הרין בששה ועשרים בו [יום שמת בו יהושע בן נון ש״ע סי׳ תק״פ ומהראוי הי׳ לעשות עליו אבל כבד כי גדול כים שברנו. הוא הלך למנוחות ואותנו עזב לאנחות ולולי תורתך וגו׳ אבל ידעתי כי לענות רוחו הטהור לא חפץ באלה והמנהם ציון וירושלים ינהמנו בכפלים. וכמו שהי׳ הגאון זצ״ל בחיים חיותו רצוי לכל אחיו ודורש טוב לכל אחב״י אשר דרשו ככנו לא כבר עליו טורח ומשא בגופו ומאודו בבל כאמצי כחו בסבר פנים יפות, ועתה בהיותו בגנזי מרומים וגדולים צדיקים במיתתן מבחייהם, בטח באיתן אהבתו לאחיו אהב״י ידרוש טובתם ושלותם ולמליץ וכגן יהי׳ לנו, ובפרט לכל המביאי׳ ועוסקים בחירושיו הנחמדים הערוכים בספר הזה אשר על ידם ידובבו שפתותיו. וגם להקונים המביאים ברכה להוך בתיהם אשר המה מחזקין לאורייתא. ועי״ז נזכה להוציא לאור עוד יתר הירושיו וזכותו יגן עלינו] ראיתי למהר מעשי ולגמרם לדפוס לעשות נ״ד לנר״ן הטהורה ואל יתפלא הקורא על מעט הכמות. הן אמת שיש אתי המון כתביו גלילי ידיו הטהורים בחירושים ותשו׳ להלכה באו״ה ותק״ע וכחלק חו״מ אשר יעלו לכרך נורא ערך אלף כוינען. רק לקשות הסידור אמדתי עת למהר. קמא קמא דמטי לידי אייתי קמייהו דהכמי וגאוני הדור יחי׳. וכאשר ישאו חן בעיניהם הגדולה אז אראה להוציא עוד איזהו חלקים ע״פ תבל ברצות ה׳ :

קראנו שם הספר **שערי שמחה** כי מרומזים בו שני שמותיו. י׳ ע׳, וק״ב בכ״ק שלשה. וכמו כן ש׳, ושם השני מהספר. ידוע בשמו הטוב. ומרומז בשמות הספר **ר׳ יעקב שמחה**. וגם שם אביו המנוח הרבני מוה׳ **משה** מרומז. וגם המספר מן **שערי שמחה** עולה כהתיבתו **יעקב שמחה במוה״ה משה** ולמען יפתח לפניו שערי השמחה. ובאר נחה דעתו הטהורה בשם הזה בעודו אתנו. כן תנוח דעתו בעלמא דקשוט בהתבשרו אשר ת״ח נהנים מאור תורתו. ואם יקשה למעיין דבר, וירצה, יודיעני ואשיבהו בעזה״י. כי הרהתי בפילפולו אשר עמוק הוא. ולא למראה עין נשפוט בזו זולת לבראה העיון הרק היטב. בן נהזה בשגם כי על אמדותיו הטהורים הנבנתי. כי ביגיעת הלימוד ועיון יהיה אבן בינהו [אך כיד הריין דבריו בלב נשבר מי יודע ואולי ימצאו המשיגים הרבה וכדרכה של תורה זה בונה וז״ס] ובגלל הדבר הזה אשר זכיתי להתחכם בספר הנעים הזה וגם בני יחידי וחתני מופלגי תורה הרבנים ובפרט חתני מו״ה **אפרים שרגא** הלוי נרם יאיר. אשר טרחו בסודהי החידושים והעתקותיהם ובעסק הדפסה כן יושיעני ה׳ אשר לא ימוש התורה כפי ובזרעי ומז״ז מעו״ע. ואבנה גם אנכי להגדיל תורה לזכר עולם. יום ו׳ עש״ק לסדר ושמחת בכל הטוב [ומרז״ל ואין טוב אלא תורה]. באהב״ה לירח אלול הרל״ז לפ״ק ווערשוב :

הכ״ר המרבר לכבוד התורה **אברהם בנימין** ההופ״ק הנ״ל בלאאמו״ר איה״ת מו״ה **משה יהודה** זצוקלה״ה
בעהמ״ח ס׳ זי״ר שני חלקים **ותפארת ירושלים** :

ויאמר המדפיס הנני להחזיק טיבותא רבתא להאי גברא יקירא גיסו ותלמידו של הגאון המחבר ז״ל ה״ה כבוד חשובי הנגיד הנכבד הרב הגביר המפואר איש יר״א כ״ש מו״ה **יחזקאל אליעזר** לאנדסבערג נ״י מקעספנא, ובעת דירתו בפוזנא. אשר הי׳ נאמן ולמעוז להגאון ז״ל. וכמה פעמים עזרו בכסף עלוס ורב. ועוד ידו נטוי׳ לעמוד לימין יו״ח היקרים יחי׳. אמרתי מה נעשה יקר גדולה הזה. אשר יקר ערכו מפז. אעשה לו מדורת כבוד ברשם ספרו למען תהיה לו למזכרת עולם וזכות הגאון המחבר ז״ל יגן עלי לסדיק לו שפעת ברכת ה׳. באריכת ימים ושנים והצלחה מהודרת. לבלנו מזימותיו הטובים והישרים. והנה שכרו אתו ופעולתו לפניו יה׳ עין לא ראתה וגו׳ וכדכתיב עץ חיים היא למחזיקים בה. ואמרו חז״ל עתיד הקב״ה לעשות צל לבעלי מצות בצלן של בעלי תורה מ״ד כי בצל החכמה בצל הכסף :

הקדמה לספר „שערי שמחה״
מאת רבה של וירושוב רבי א״ב זילברביג

יהושע אייבשיץ

המלבי״ם ז״ל

(תמוז תקס״ט — א׳ דראש השנה תר״ם)

בקוטנה, עירו של הגאון רבי יהושע׳לי, היה שוחט, ת״ח וחסיד נלהב, אולם כדרכם של הרבה חסידים בימיו לא נחה דעתו מספריו של הגאון המלבי״ם. פעם, בהיותו בבית המדרש, ראה בידיו של אחד המתפללים ספר של המלב״ים. התחיל השוחט הנ״ל להטיח דברי גנות נגד המלבי״ם. איך שהוא, נודע הדבר לרבי יהושע׳לי, אשר שלח לקרא את השוחט, וביקש ממנו: שתיכף ומיד יסע לקיוב שבאוקראינה, יקח אתו מנין יהודים,

הגאון המלבי״ם

ויעלה וישתטח על קברו של המלבי״ם, ויבקש מחילה — על דברי הגנות שהטיח בפומבי נגדו. השוחט — שנמנה על מקורבי הגאון, ניסה להתעלם מדרישת הרב, ואז הזמינו רבי יהושע׳לי שנית, ופקד עליו: בתור מרא דאתרא גוזרני עליך, סע מיד לקיוב ועשה כפי שאמרתי לך, כי הדבר לטובתך ולהצלת משפחתך. אולם אם לא תשמע לי, לא תהיה לי ברירה, אלא לנדותך ודע כי מרה תהיה אחריתך.

*) להלכה, לא כיהן המלב״ם כרב בוירושוב. בתקופת כהונתו — תר״ה—תר״ך — כרב בקמפנו, היתה כבר הפרדה מוחלטת בין מוסדות הקהילה בוירושוב ובקמפנו. למרות כל זאת, השפעת המלב״ים, היתה חזקה ועמוקה מאד בוירושוב — עד יום חורבנה ממש. משום־כך, סב[ו]רני שיש מקום לתאר את אישיותו במדור זה.

סיפור־המעשה הנ״ל, ממחיש לנו באיזה „אוירה״ חי ופעל ענק־הרוח והמחשבה המוכר לנו בשם „המלבי״ם״, בעוד שאדירי וגדולי התורה העריכו את תורתו והעריצו את האיש המורם מעם — רבים, רבים מהמוני בית־ישראל (כולל חסידים ואנשי מעשה), ירדו לחייו והתקלסו בכבודו. מסכת אחת רצופה יסורים, תלאות ומכאובים, השפלות ורדיפות סבל במשך שבעים שנות־חייו.

הוא נולד בח׳ תמוז בשנת תקס״ט בעיירה וולוצ׳יסק שבווהלין, לאביו הגאון רבי יחיאל מיכל וייסר (המלב״ים מעיד עליו שהיה: „חריף ומופלג בתורה״) ואמו „אשה יראת ה׳, הצנועה והמשכלת מרת סימציא״. בגיל שש נתייתם מאביו. אמו נישאה בשנית אל רב העיירה הגאון רבי יהודה לייב, אשר בביתו גדל ונתחנך עד גיל י״ב. כבר אז התפרסם ברחבי פולין כ„הגאון מווהלין״. כמקובל אז, השיאו לו אשה בגיל צעיר (כבן חמש־עשרה), אולם האשה לא היתה הוגנת לו, והנשואין הסתיימו בגט. כרבו המובהק, הוא מציין את הגאון רבי משה ב״ר יהודה הלוי הורוביץ מחבר הספר „עמק השידים״ (דפוס קוריץ תקע״ט). אצל רבו זה הוא קיבל את רוב תורתו, בעיקר הושפע ממנו בדרך הלימוד „השיטתי״, ניתוח והבנת הענין וההסבר „הפשוט״ וההגיוני שהם כל־כך אופייניים בכל ספרי המלבי״ם.

באותו פרק זמן הוא מרבה לנדוד, תקופת־מה הוא שוהה בורשה כשהוא הופך מוקד־התענינות לכל תופשי התורה ולומדיה, הצובאים עליו יומם־ולילה ומתפלפלים אתו במילי דאורייתא. בתקופה זו הוא עמל על עריכת חיבורו הגדול „ארצות החיים״, על ש״ע אורח־חיים, יש סברא שהמלבי״ם התכוון להרחיב את היריעה על כל חלקי ה„שלחן ערוך״, אולם מטעם כמוס לא הוציא לפועל מחשבתו.

כאמור, הוא מרבה לנדוד, הוא רוצה להכיר ערים וארצות, הוא לומד שפות ורוכש ידע ומדע (הוא מסתמך בכך על הגאון מוילנא), והעיקר הוא שואף להתוודע אל גאוני הדור — אשר גם הם מתבסמים ממקוריות רעיונותיו. מענין יהיה לציין, שכבר בגיל י״ח מכנים אותו גדולי התורה: „שר התורה״. הוא משוטט לאורכה ולרוחבה של אירופה. הוא מגיע לאמסטרדם, פרסבורג — ה„חתם סופר״ נלהב מהגאון הצעיר, ונותן לו הסכמה, מלאת הערכה על ספרו „ארצות החיים״ — ולבסוף הוא מגיע לקהילות הגדולות בגרמניה. הוא נושא את דרשותיו הנפלאות השובות את לב שומעיהן. לרגל הדפסת ספרו הנ״ל, הוא מתעכב בברסלוי, הוא מתוודע אל רבה של העיר הגאון רבי זלמן טיקטין. בעיר זו הוא שוהה משך שנה תמימה, כלומר משנת תקצ״ו עד תקצ״ז (לערך). סוף־סוף הוא זכה ורואה פרי בעמלו. ספרו „ארצות החיים״ — הדפסתו נגמרה. המלבי״ם מתרגש מרוב אושר — בגיל כל כך צעיר לזכות בהצלחה גדולה שכזו, והוא מתכונן להמשיך בנדודיו. אולם, בדיוק באותו היום זימנה ההשגחה, באו שליחי הקהילה מעיר ורשן שבמחוז פוזן, וביקשו מרבה של ברסלוי להמליץ להם על מועמד לרב הקהילה. רבי זלמן טיקטין שמח על ההזדמנות והמליץ — בהתלהבות — לפני פרנסי ורשן על המלבי״ם.

לפני עלותו על כס הרבנות בורשן התחתן בשנית מעיר לינצ׳יץ׳, אולם באשר לזהות המשודכת יש מחלוקת־קצת, בעוד שרוב הביוגראפים שלו הם בדעה שהיתה זו בתו של הגאון רבי חיים אוירבאך רבה של לינצ׳יץ׳ ובעל „דברי משפט — יש דעת־יחיד של הרב־הסופר איסר פרנקל, הקובע בודאות שאשתו השניה של המלבי״ם, היתה בתו

של ראש הקהל מלינצ׳יץ׳. לי אישית נראית גירסתו של הרב פרנקל (בנו של הגאון רבי יצחק ידידיה פרנקל), חזקה עליהם — על משפחת פרנקל, ילידי לינצ׳יץ בודאי במסורת המשפחה נשתמרה הגירסה הנכונה.

רבות פעל, עשה והתקין המלבי״ם במשך שבע שנות שבתו בורשן. הוא התחבב על מרבית בני קהילתו. דרשותיו מלאות־העניין והתוכן, נעשו ל„שם דבר״ בכל רחבי פולין. עד כדי כך גדלה הפופולריות שלו, שעם פטירת הגאון רבי עקיבא איגר, רצתה קהילת פוזן להזמינו לכהן פאר בה. אולם פרנסי ורשן הפצירו בו שלא יעזבם. באותו פרק זמן היו לו עוד הצעות והזמנות מקהילות גדולות בהונגריה שנתקלו בגורל דומה.

בשנת תר״ה, עם פטירתו של הגאון רבי יוסף שמואל לנדאו בעל „משכן שילה״ ובנו של בעל „מעון הברכות״ (שגם הוא היה רב בקמפנו), מכתירה אותו קהילת קמפנו לכהן פאר בה. מענין יהיה לדעת למה סירב המלבי״ם להצעה לכהן כרב בפוזן, והסכים לכהן בקהילה יותר קטנה — יחסית — בקמפנו.

בתור יליד וילון ותושב וירושוב — לשעבר — הקרובים ו„סמוכים״ מאד לקמפנו, (ושבהם נשתמרו הרבה אגדות וסיפורים על אורח־חייו של המלבי״ם) — סבורני שהמלבי״ם התכוון „לברוח״ כמה שיותר מהקהילות המ„גורמניות״, שהיו בבחינת קן צרעות של „המשכילים״ באשכנז. קמפנו היתה קרובה לוירושוב הפולנית־חסידית. די היה לעבור את הגשר בפודזאמצ׳ה, והנך בוירושוב. ואמנם, סיפרו לי זקני וירושוב שאת רוב הזמן הוא שהה במחיצת רבה של וירושוב, הגאון רבי יעקב מאיר הלוי (חמיו של הגאון והמקובל רבי אביגדור לוינטאל רבה של בלאשקי וגיסו של בעל „פתחי שערים״, רבה של צ׳נסטחוב), ושוחח אתו בד״ת.

בעוד שבהרבה מקומות בפולין נטו הרבה לראות במלבי״ם „כמעט משכיל״, דיברו בסביבה שלנו בחרדת־קודש על צדקתו ופרישתו. במיוחד נחרת בזכרוני סיפור מפיו של ר׳ פרץ לנדסברג מוילון (מוצא משפחתו היה מקמפנו): אחת הבנות של המלבי״ם, פעם בעברה את תחנת־המכס — בדרכה מקמפנו לוירושוב — שוחחה בידידות עם מפקח־התחנה, ובהיפרדה ממנו הושיטה לו את ידה (פקידי תחנת־המכס התייחסו תמיד בכבוד ובדרך־ארץ לרבנים ולמשפחותיהם). הדבר הגיע לאזניו של המלבי״ם, אשר התעצב מאד, ספק את כפיו וקרא במרירות: ביישתני בתי, אנה אוליך את חרפתי, איך אוכל להוביל בת כזאת לחופה? כשגגה שיצאה מפי השליט, דבריו עשו רושם, וזמן קצר לפני חתונתה, נפטרה הבת פתאום. כך על כל־פנים ראו אותו חסידי וירושוב ווילון מזוית־ראייתם.

כחמש־עשרה שנה כיהן כרבה של קמפנו — משנת תר״ה עד תר״ך (בערך) — לעת זקנתו גדל פרסומו עד כדי כך, שרבים הישוו אותו לרבי יונתן אייבשיץ. חריפות שכלו והברקותיו הופצו וסופרו בהנאה ברחבי העולם היהודי. דרשותיו עוררו גל של התפעלות גם אצל „המשכילים״, וגם אצל החרדים. אלו התפעלו מיפי הלשון, ואלו מהרעיונות הנשגבים שבהן. המלבי״ם לא „הסתדר״ עם תקיפי־הקהילה ועשיריה. הוא לא נשא־פנים לאיש. שנא חנופה, רדף את ה„משכילים״ ונלחם במנהגיהם הנלוזים. כמובן שאלה „לא נשארו חייבים״ לו. ירדו לחייו ע״י משלוח הלשונות לשלטונות הגרמניים ששלטו אז בקמפנו. כך למשל, כדי להבאיש את ריחו, הלשינו שדעותיו ונאמנותו

לשלטון הגרמני מפוקפקים (אל לנו לשכוח שהיה זה בדיוק לפני פרוץ המרד הפולני (1861), כשכל האוכלוסיה תססה, וכל אזרח היה בבחינת „חשוד" בעיני השלטונות). פעם הלשינו עליו שכאילו השפה הגרמנית שבפיו מגומגמת היא. לבסוף כשהוזמן ע"י קהילת בוקרסט לבוא ולכהן כמרא דאתרא, ניאות לקבל את כסא הרבנות בעיר זו.

בדרשתו הראשונה בבית הכנסת הגדול בבוקרסט (נקרא עד היום „בית כנסת המלבי"ם), בהמשך לדברי ראש־הקהל שכינה אותו כהן, אמר המלבי"ם: אמנם, הנני מתכוון להיות לכם לכהן, ובראשית כהונתי הנני דורש מכם „מתנות כהונה" והן: הזרוע — שכל בני קהילתי יניחו תפילין; הלחיים — שלא תעבירו תער על זקנכם; והקיבה — שכל בית יהודי בבוקרסט ינהל מטבח כשר ואורח־חיים יהודי מקורי.

כחמש שנים (בקירוב, תר"ך—תרכ"ה), כיהן כרב בבוקרסט. מסתבר שהיתה זו התקופה האומללה ביותר בחייו. בעוד שבקמפנו, גם אם נתקל בהתנגדות חריפה, היה זה מצד חוג מצומצם של „משכילים" עשירים. הציבור הרחב בכללו רחש לו אהבה וידידות. אגב, בקמפנו היתה ישיבתו הארוכה ביותר מאשר בכל מקום אחר (חמש־עשרה שנים, תר"ה—תר"ך). גם הודבק לו הכינוי „דער קעמפנער" או „המגיד מקמפנו". שונה היה המצב בבוקרסט. כאן, נתקל בציבור אשר רובי ככולו התנגד לו. המלבי"ם אשר ה„לא תגורו מפני איש" היה נר לרגליו במשך כל ימי חייו, לא הרכין ראשו מפני תקיפי־העיר, והוא הוכיח אותם על פניהם — בדרשותיו — בעקצנות המיוחדת לו, והם לא סלחו לו זאת. הם ציפו לאיזה „מטיף" ש„ילטף" אותם ולא למוכיח שיוקיע את מומיהם לעין־כל. לשיא־השפלות הגיעו תקיפי קהל בוקרסט, כשאחדים מהם הלשינו עליו וגרמו למאסרו, בערב־שבת ביום י' אדר ב' תרכ"ד (גב' גאולה רפאל בתוך: אנציקלופדיה של הציונות הדתית כרך ג', ט' 150. הנ"ל מסתמכת על תיאור המאורעות ע"י המלבי"ם ב„הכרמל" שנה ב'). אחדים מכותבי תולדותיו מציינים אפילו שהיה זה בבית־הכנסת, בזמן שהיה דורש. פרצה לשם פלוגת שוטרים, אסרה אותו, והובל למאסר במבצר רוסצ'וק. הודות לשר משה מונטיפיורי שנזדמן לשם (או שבא במיוחד, לשם כך) והפעיל את מלוא השפעתו לשם שחרורו, ואמנם מאמציו של מונטיפיורי נשאו פרי. המלבי"ם שוחרר ועזב את רומניה (תרכ"ה).

עם השתחררו ממאסרו, שהה תקופת־מה בפאריס, לשם התפרקות המתח העצום — בו היה נתון אז — חיבר את יצירתו הספרותית „משל ומליצה" המצליפה בלעג עוקצני נגד החנופה (י"ל פאריס, תרכ"ז).

באותה שנה — תרכ"ה — הוא מקבל את כסא הרבנות בלינצ'יץ (הרב איסר פרנקל סובר, שלכתחילה התכוון המלבי"ם להתקיים מהירושה שנפלה לו מחותנו, אולם בעטיה של רמאות של איש בליעל מתושבי המקום שהונה אותו והשאירו ככלי־ריק — נאלץ לבסוף לקבל את כתר הרבנות, ועל כך לא מחל לו המלבי"ם עד זיבולא בתרייתא). כאילו האסון רודף בעקבותיו, גם בלינצ'יץ — המלומדת מחלוקות — פרצו קטטות ומריבות, עד שלבסוף כאשר קהילת חרסון — ברוסיה הלבנה — מזמינה אותו כרב בקהילתה. הוא מקבל את כתר הרבנות, ושוהה בה כשנה שנתיים, וחוזר ללינצ'יץ.

בשנת תרל"ב — אחרי ששוב פרצו המחלוקות ביתר עוז — הוא עוזב סופית את לינצ'יץ בדרכו לקהילתו החדשה — מוהילוב. גם כאן לא מצא המנוחה, לה היה כל־כך

זקוק. דלטוריה שהוגשה ע״י אחד „הנאורים״ המקומיים, גורם לצו־גירוש מיידי, מכל רחבי האימפריה הרוסית.

כאילו הקדימו „הרפואה למכה״ — מן השמים — שולח לו מעריצו הנלהב הרב ד״ר מאיר להמן ממאינץ הזמנה מטעם הקהילה הנ״ל. המלבי״ם יוצא לדרך. בהתעכבו — בדרכו — בקניגסברג, שומעים בני הקהילה הפרוסית בפליאה על מטרת נסיעתו של המלבי״ם, והם מחליטים לעכבו כאן בכל מחיר. המלבי״ם שהנו עייף מתלאות ואסונות החיים שפקדוהו עד היום, מחליט להיענות לבקשת קהילה שלווה ורגועה זו. בקניגסברג הוא נח ומבריא מבחינה פיסית ורוחנית כאחד. הכל מתנהל על מי מנוחות. שלוותו הנפשית חוזרת אליו, הוא מפריח אימרות־כנף חריפות־חריפות על חשבון בני קהילתו הפרוסיים. כך למשל היה אומר: כשמגיעים ימי „בין המצרים״ אזי — „אתרנגולא ותרנגולתא חרוב טור מלכא (קניגסברג בעברית: טור־מלכא), כלומר, כשמגיעים „שלושת השבועות״, שבהם אנו נוהגים אבלות ולא אוכלים בשר — באים אלי כל בני קניגסברג ואומרים: רבי, פלוני חולה מאד, הוא ממש „חרוב״, והוא מוכרח לאכול בשר תרנגולת, ואז כל טור־מלכא (קניגסברג) „חרוב״ בגלל התרנגולת.

באותו פרק זמן רבות הן הקהילות הפונות אליו. וילנה מזמינה אותו לשמש לה כ„מגיד״, איגוד הקהילות האורטודוקסיות בניו־יורק מזמינה אותו להיות לה לרב־ראשי בשכר של 5 אלפים דולאר לשנה (הון עצום לעת הנ״ל). המלבי״ם מסרב לכולם, הוא הזדקן בלא־עת. בכל זאת אחרי הפצרות מרובות, הוא מסכים לעזוב את קניגסברג — בה כיהן שלוש שנים — ולקבל עליו את עול הרבנות בעיר קרמנצ׳וג (תרל״ח—תרל״ט).

המלב״ים מתכונן לדרך (קייץ תרל״ט), ולקבל את כסא הרבנות בקרמנצ׳וג. בדרך מתלווה אליו הגאון רבי נתן לוי, רבה של ונגרוב, שגם הוא נוסע לקבל את כתר הרבנות בניקופול (פלך יקטרינוסלב). כשהמלבי״ם עובר דרך בריסק דליטא, יוצא לקראתו הגאון רבי יאשע בער בריסקער — בלויית כל חכמי ונכבדי בריסק, ומקבלים את פניו בכבוד רב. מופלגי התורה ויקריה, מפצירים בו להישאר קצת במחיצתם ולהשתעשע אתו בד״ת. אולם, המלבי״ם אחר מנוחה קצרה ממשיך בדרכו, אצה לו הדרך להגיע לקהילתו לפני הימים הנוראים. בקוברין הוא נופל למשכב. אחרי שבועיים כשהוא מתאושש קצת, הוא ממשיך בדרכו. בקיוב גוברת עליו מחלתו, וביום הראשון של ראש־השנה, שנת תר״ם מחזיר הגאון המלבי״ם את נשמתו הקדושה לבוראו. זכותו תגן עלינו.

נציין כמה קווים אופייניים לדמותו, אישיותו הנאצלת ספריו והשקפתו ויחסו לבעיות שונות.

המלבי״ם הושפע מאד מדרך־המחשבה של תורת החסידות, והוא מעיד על עצמו — בהקדמה לספרו „ארצות החיים״: — „אשר האיר עיני בה מורי בחכמה זו, איש קדוש, גאון צבאות ישראל, מורנו ר׳ צבי זצ״ל מזידיטשוב״. מענינת היא הערתו של הרב מימון (בספרו „שרה המאה״ כרך ד׳ ע׳ 162), שהמלבי״ם בעת נדודיו ביקר אצל הצדיק רבי מאיר׳ל מפרמישלאן בעת שזה שהה בליפקאני שבבסרביה. ואמנם, יש סימוכין לכך. כי הרבה מההתבטאויות של המלבי״ם וצורתן המילוליות, יש בהן הקבלה מופלאה לזו של הצדיק מפרמישלאן. כך למשל, על משקל אימרתו הנפוצה של הצדיק מפרמישלאן: „אין חכמה, אין עצה, ואין תבונה נגד ד׳״ — בכדי להיות אפיקורס, אין צורך לא בחכמה

גדולה, לא בעצה שקולה, לא מאמין ודי. בדומה לכך, אומר המלבי״ם: כל הפורק עול הדת בשם פילוסוף יקרא, וכל אשר ימלא את בטנו בטרפות בשם חוקר יכונה (ארצות השלום ג׳).

„שער״ אחד מספריו הרבים של המלבי״ם
אַ שער — בלאט פון א ספר פון מלבי״ם

את הרעיון הנ״ל ביטא המלבי״ם בהרחבת־יתר ובציוריות רבה, בהופיעו בועידת „הרבנים״ הרפורמיים בבראונשווייג (גרמניה), שזומנה בשנת תר״ד לשם „תיקונים בדת״. בניגוד לרוב גדולי התורה בדורו, החליט המלבי״ם להופיע בועידה הזאת (כנראה לצאת ידי־חובת „מחאה״) ולהתקלס בבורותם של ה„רבנים״ הנ״ל. בין היתר אמר להם:

מלך גדול שרוצה להקים ארמון מפואר, קורא לאדריכלים־אמנים ולמתכננים אניני הטעם. ואולם, כשהוא רוצה להרוס את הארמון, מספיק לקרוא לכמה פועלים פשוטים, יהיו מטומטמים ככל שיהיו, כוחם הגס בעזרת המכושים והקרדומים יסיימו את מלאכת ההרס. הנמשל: אתם הבורים ועמי הארצות, שאינכם מסוגלים להבין את נשגבות תורתנו הקדושה, נבצר מבינתכם להבין שכל אות ותג משמעות עמוקה יש בהן. אין בידיכם לקיים את „ארמון התורה". אולם — סיים המלבי"ם — מטענכם הרוחני מספיק בהחלט למלאכת ההרס שאתם זוממים.

אגב, „ועידת בראונשוייג" היא שנתנה דחיפה למלבי"ם לחבר את פירושו המקיף עה"ת, וכך הוא אומר: „ויהי בשנת התר"ד ליצירה, קול כחולה שמענו צרה כמבכירה, קול תורת ה' תתיפח תפרש כפיה, ודמעתה על לחיה כי בגדו בה רעיה... ויתאספו להפר דת וחוקים ועל צפוניו התיעצו... יכנו א"ע רבנים ודרשנים גם חזנים וזובחי עדתם, כל אלה חוברו אל עיר בראנשוייג... ויתלקטו שועלים קטנים ובזנבותיהם אודים, ותצא אש ותאכל שמיר ושית... ותבער בהיכל ה' ותבער בין הבדים... ותאמר לשרוף כל מועדי אל בעת ההיא ראיתי ונתון על לבי כי עת לעשות לה', עת לעשות לתורה שבכתב ושבע"פ... מאז אזרתי כגבר חלצי והחילותי לחבר חבורי על התנ"ך..." (בהקדמה לתו"כ. הוצ' „פרדס". ע' רכ"ז).

המאפיין את פירושו, הוא ההגיון הקר והמשכנע כך למשל, בפרשת וישלח, מסביר המלבי"ם: „ויוסף היה יונק עדיין ורחל נשאה אותו על ידיה וע"כ כתיב **יוסף ורחל**, כי הוא קדם בהיותו על ידיה ובמה שהיא השתחותה, השתחוה גם הוא ממילא. לכן כתיב וישתחוו" (התורה והמצוה ע' 117). לפעמים הוא ממחיש לנו את משמעותו המדויק של הפסוק ע"י משל. כך למשל בפרשת וירא, אומר אברהם להקב"ה: חלילה לך מעשות כדבר הזה להמית צדיק עם רשע, והיה הצדיק כרשע, חלילה לך. השופט כל הארץ לא יעשה משפט — שואל המלבי"ם, הלא — לכאורה — יש כאן כפילות לשון, אלא — מסביר המלבי"ם — מדובר כאן בצדיק „יחסי", כי מאד יתכן שמי שנחשב כ„צדיק" בבוקרסט, עלול להיחשב כ„גוי גמור" בלינצ'יץ. וזהו משמעות הדו"ד בין אברהם להקב"ה. אברהם טען שיש להתחשב גם ב„צדיק היחסי" לפי המושגים של סדום. (התורה והמצוה ע' 74).

פרק מיוחד בחייו תפס ענין חיבת הארץ וכמיהת הגאולה. חזונו על ישוב הארץ מן המפורסמות היתה (נינו ירמיהו הילפרן כתב עליו פרק יפה בספרו „אבי מיכאל הילפרן" — אף שלהרבה פרטים המוזכרים בציור ספרותי זה — אין כל אחיזה במציאות).

דעותיו בענין ישוב א"י דומות — בדרך כלל — להשקפתו של הצדיק ר' אליהו מגרידיץ, וכך הוא כותב אל הרב קלישר: „...ויש לי כמה ראיות מפשוטי המקראות, כפי פירושי, כי הגאולה תצמח לאט לאט, כשחר נכון מוצאו הולך ואור עד נכון היום, ושתחלה יתישבו אנשים מבני ישראל בא"י ברשיון מלכי הארץ... והיה ישוב בא"י קודם ביאת המשיח...".

באחד ממאמריו הוא כותב: „אחד מן הטעמים שסלק ההנהגה ממשה שלא יביא את העם, הוא מפני שאם היה משה מכניס לארץ, היה הנהגתם וכיבושם את הארץ הכל בנסים גלויים למעלה מן הטבע". דעה דומה וזהה בתוכנה אנו מוצאים אצלו בפרושו „התורה והמצווה" על הפסוק „ויחלש יהושע", בפרשת בשלח.

רבים מבני דורו קיפחו אותו בשאלות, למה מצא לנכון לרמוז בפירושו לספר דניאל על „קץ" של הגאולה העתידה, בעוד שחז"ל קיללו את „מגלי הקץ" ואמרו: תיפח רוחן..." והוא בענות־חן המיוחדת לו, ענה בדרך משל שמובנו הוא: בדורות הקדומים שהיו עוד קרובים לחורבן, לא רצו לגרום אכזבה להמוני העם על מועד הגאולה, אולם — סיים המלבי"ם — אנו שהננו כבר קרובים לזמן הגאולה, מותר לנו כבר לשאול ולרמוז על זמן הגאולה.

יש גם לציין שעם כל עיסוקיו וטרדותיו הרבים, מצא זמן לכתוב מאמרים לכתבי־עת שונים בעיקר השתתף ב„הלבנון", ובשנת תרכ"ו אף פירסם — יחד עם הגאון רד"ב מייזלש מורשה — כרוז בשם „קול אומר קרא", תמיכה ועידוד ב„הלבנון".

היה אחד המחברים הפוריים ביותר, פירסם ספרים בכל מקצועות התורה והמוסר. ספריו זכו להצלחה בלתי רגילה עוד בחייו ונדפסו בכמה מהדורות.

אישיותו אפופה הילה של אגדות, על רב חכם ולוחם ללא־חת מלחמתה של תורה וכבודה.

ולבסוף יהיה מענין לציין על עונשם של אנשים שזילזלו בכבודו. אצטט קטע מתוך מכתבו של הרב רבי יצחק ידידיה פרנקל שליט"א אל כותב הטורים: „...הנפש חיה זצ"ל ביקר בלינצ'יץ — לא בחייו של המלבי"ם, אלא אחרי פטירתו בשנת תר"ם, כאשר כל האנשים שהיה להם יד במחלוקת קבלו עונשים מן השמים, והיו משפחות רבות שנפגעו, החליטה קהלת לינטשיץ להביא בית דין שתדון בדיני אדם, כדי לסלק דיני שמים. בין שלושת הרבנים אשר ישבו שבועיים בלינטשיץ ודנו דני קנסות היו מהר"י מקוטנא וחתנו בעל נפש חיה..."

יהושע אייבשיץ

רבנו יעקב מאיר הלוי ז״ל

נולד בקאליש — כנראה, — בשנת תקס״ה—תק״ע (לערך). אביו הגאון והמקובל, הצדיק ר׳ אפרים סג״ל הלוי, שימש כדיין בבית־דינו של בעל ה„חות דעת״ מליסא. ר׳ אפרים כיהן גם כרב ור״מ בערים: עקצין וקויל (ושם מנ״כ).

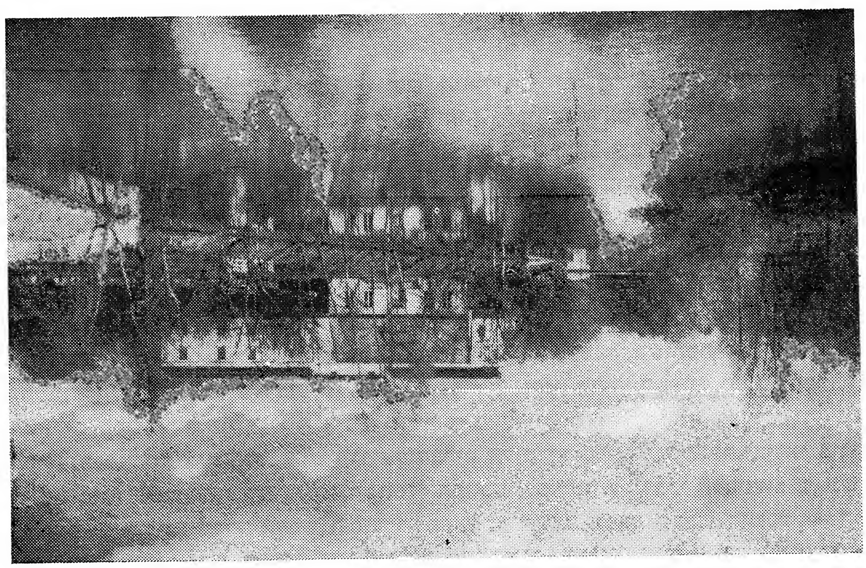
בגיל צעיר התחתן עם בת־אחותו הרבנית צירל פריידא. בכלל ,יש לציין שמשפחה מיוחסת זו, „השתדכה בתוכה״, כלומר עם קרובי משפחה. ממנה השתרגו ענפי־גפן רבים. משפחה זו הוציאה מתוכה רבים מגדולי ומאורי התורה שפיארו את יהדות פולין. גם שלושת „האחים הקדושים״ רבי זלמן, רבי יעקב ור״ן לוי „יקירי ירושלים״ — נמנו על משפחה זו.

בשנת תר״א, כשעזב חותנו (וגיסו) הגאון רבי יששכר ויינגאט (מח״ס „פתחי־שערים״) את כסא הרבנות בעיר סטריקוב, וניאות לקבל עליו את עול הרבנות בצ׳נסטחוב (בפעם השניה, אחר שעזב אותה מקודם), הוכתר רבי יעקב מאיר כרב בסטריקוב. לא הרבה זמן עשה רבנו בקהילתו הקודמת. גם בוירושוב הוא נהג בתקיפות כפי שהורגל בבית־אביו הצדיק, שתפקידו של הרב הוא: „לנהל״ את העדה ולנהוג אותה, ולא להיפך. הוא ותרן במעותיו. לכסף אין חשיבות לגביו — משכרתו השנתית בוירושוב מגיעה לעת הנ״ל לכדי 45 רובל לשנה, סכום זעום גם בתקופתו הוא — לא כן כשהדברים נוגעים בכבודה של תורה.

סביר להניח שעל אופן וצורת ניהול העדה, מצא שפה משותפת עם ידידו הרב „השכן״ הגאון המלבי״ם רבה של קמפנו. ואמנם, זקני הדור בשעתו ידעו לספר על הטיולים המשותפים של שני הגאונים, אשר נהגו לטייל שעות רצופות לאורכו של נהר הפרוסנה מאחורי בית־הכנסת ושוחחו על דברים העומדים ברומו של עולם. בודאי בירו וליבנו סוגיות מסובכות בעניני הלכה, ואולי התווכחו לפעמים על דרכי החסידות. כי בעוד שהמלב״ים הושפע מדרך החסידות של ר׳ הירש מזידיצ׳וב, נראה שרבנו הושפע — הוא וצאצאיו —מדרכו של הצדיק רבי פישל׳ה מסטריקוב. כעבור שנים רבות אחרי שהוא עזב את וירושוב, אנו מוצאים עוד בעירנו „בית חסידים״ של חסידי „סטריקאוו״ ובין המתפללים: „ר׳ מנחם מענדל בהרה״ג מפלאנסק, ור׳ אפרים שרגא הלוי מו״ץ״, אשר נמנו — כנראה — על קרובי־משפחה של הרב.

נשתמר מכתב מידי רבנו, שנכתב בוירושוב בתאריך „יום ג׳, ט׳ אדר שנת תר״ו״. (המכתב המקורי נמצא בידי הרב תמר שליט״א מת״א). בגלל הערך ההיסטורי שבו, נצטט קטע ממנו, וז״ל: „לב״א יד״נ כקש״ת וכו׳, מיכאל נתן מראוויטץ ברעסלא, אברך ברכת מז״ט על קשר השידוכין אשר נגמר בעה״י בין בתי הכלה לאה יוכבד שתחי׳, ובין החתן המופלג החריף אביגדור ליבוש נ״י בן אחי רב אבד״ק זאקראטשין, כפי התנאים שנכתבו בינינו למז״ט זה שבועיים בק״ק טשענסטוחוב באשר נועדנו שמה, יואל ה׳ לאמר לדבק טוב...״. כדאי לציין שהחתן — עליו מדובר במכתב — היה המקובל והגאון ר׳ אביגדור מקויל, בן־אחיו של רבנו ונכדו של ה„חמדת־שלמה״ רבה של ורשה.

כ־16—18 שנה כיהן כמרא־אתרא בעירנו. בעמדו בראש עדתו, היה להם להם לא רק למורה בעניני הלכה ומוסר, אבל גם גונן עליהם וייצג אותם כלפי השלטונות. כך למשל אנו קוראים במיסמכים של השלטונות: „ביום 26 באפריל 1855 הוזמנו לבית העיריה הרב המקומי רבי יעקב לוי והפרנסים דוד גלבסקי, יעקב אשר ומרדכי הלל באנאש...״ ההזמנה הנ״ל התיחסה ל„תשלום הנרות״ שהקהילה סירבה לשלם לכמורה המקומית. עמידתה הגאה של המשלחת — ובראשה הרב ר׳ יעקב מאיר — וטיעונה הנועז, עשו רושם רב על השלטונות, אשר שיחררו אותם סופית להעלות לכמורה את ה„מס״ הנ״ל (תיאור מלא של הפרשה, ראה ב„ראשיתה של וירושוב היהודית״, בפרק — אוטונומיה יהודית).

פנת־חמד ע״י נהר פרוסנה — כאן נהגו הרבנים לטייל ולהתפלפל בדת
א ווינקל ביי דער פראסנע — שפאציר ארט פון די רבנים

בשנת תרכ״א, הוא עזב את וירושוב, וקיבל על עצמו את עול הרבנות בעיר פייזר ושם מנ״כ. איננו יודעים בדיוק מה היתה סיבת עזיבתו את עירנו. בשנת (תרכ״ב) 1862, מודיעים הפרנסים: דוד גלבסקי וישראל טעבל — בהצהרתם אל שלטונות המחוז: — „עוד בשנה הקודמת, עזב היהודי (במקור הפולני: „סטארו־זאקונני״) יעקב לוי הרב המקומי, לשם שיפור מצבו הכלכלי וכן בגלל אי־הבנות עם כמה מבני אמונתנו, עבר לעיר פייזר, שם הוא ממלא תפקיד הרב ...״ מתקבל יותר על הדעת, שהסיבה האמיתית לעזיבתו, היתה „אי הבנות עם כמה מבני אמונתנו״. נראה שה„נאורים״ התחילו „להרים ראש״, ואכן

מתוך הנגישות שסבל ממלא מקומו ברבנות וירושוב (ידידו ומחותנו) הגאון ר׳ א״ב זילברברג, אנו למדים, על תסיסה חזקה של ה„משכילים״ בוירושוב דאז. בפרספקטיבה זו יש גם לראות את עזיבתו של ידידו המלבי״ם את קהילת קמפנו, מתוך אותם מניעים וסיבות. אגב יתכן שעזיבת המלבי״ם בשנת תר״כ, השפיעה, זירזה, ונטתה את הקו.

גם עם עברו לכהן כרב בפייזר נשארו קשריו הדוקים עם וירושוב. עדות לכך, רבים מקרוביו וצאצאיו שהמשיכו להתגורר בוירושוב, (גם בזמן חורבנה הסופי של הקהילה, עוד התגוררו בה: ר׳ יעקב מאיר ויינגארט, בנו מיכאל דוב, וחתנו רו״מ הר׳ בנימין דוד גוסטינסקי הי״ד שנימנו על בני משפחתו). רבים מרבני פולין נימנו על צאצאיו. הרבה מחד״ת משובצים בספרו של חותנו הגאון ר׳ יששכר ויינגארט, רבה של צ׳נסטחוב („פתחי שערים״). דיהרנפורט, תקע״א — תרי״א.

יהושע אייבשיץ

הגאון ר' אברהם בייניש זילברברג ז"ל

נולד בדוברה בשנת תק"ף (בערך). למד אצל אביו הגאון בעל „זית רענן" רבה של קוטנא המפורסם (עלה לירושלים בשנת תרי"ז, חי ופעל בה רבות, נפטר ג' שבט תרכ"ה).

בשנת תרכ"א, עם עזיבתו של הגאון רבי יעקב מאיר, החליטו פרנסי הקהל — בהתאם להמלצת גדולי התורה והחסידות — להכתיר את ר' אברהם בייניש כרבה של וירושוב נראה שהדבר לא היה לרוחם של כמה מ„משכילי" ותקיפי העיירה, אשר בהתאם ל„רוח הזמן" הלשינו לפני השלטונות, שהרב החדש „אינו מתאים לתפקידו". השלטונות — שהשלטון המעשי והפיקוח על כספי הקהילה היה בידיהם — בהתאם לתקנות משנת 1821 — ששו לקבל הלשנות מסוג זה, הדבר נתן להם גושפנקה להתערבותם. ואמנם, כפי שמסתבר, לא קיבל הרב החדש שום משכורת בשנתיים הראשונות, להיותו רב בוירושוב.

המחלוקת סביב כהונתו של הרב ר' אברהם ב' זילברברג — ממחישה לנו את ריב האחים, בו וירושוב היתה שרוייה. אנו למדים מתוך המיסמכים שלפנינו, שהשלטונות ניתלו — בהנמקתם את פסילת בחירת הרב — באשר: „לא עמד בבחינות בידיעת שפת המדינה". בהודעה אחרת מטעם השלטונות בורשה, נדרש הרב להצטייד בתעודת־גמר של... „בית הספר לרבנים בורשה". בקראנו הוראה זו, הדבר מעורר בנו גיחוך. הרי אין לך דבר יותר מגוחך מאשר לומר לרב וגאון בישראל שיצטייד ב„סמיכות" מטעם המוסד הנ"ל, שבכל שנות קיומו (בניהולו של אנטוני אייזנבוים) לא הוציא אף רב או מורה אחד, אבל הרבה מחניכיו עזבו את דת ישראל.

נראה שמתחת לפני השטח התנהל מאבק בין „נאורים" — שנזונו מהשפעת ברסלוי השכנה הקרובה — מצד אחד, לבין כת החסידים שהספיקה להכות שרשים עמוקים בוירושוב. על טענות ה„משכילים", על חוסר „כושר וידע" של הרב — ענו מצדדי הרב, פרנסי הקהל: „הרב שלנו קיבל חינוך בבית הוריו, בילדותו ביקר בבית־ספר יסודי, אחר כך חונך על ידי אביו, בראשונה בעיר דוברה (שם כיהן אביו „כמרא־דאתרא"), אח"כ בלאסק, שם קיבל את חינוכו הדתי והמוסרי וההכשרה לכהן ברבנות".

במאבקו כלפי השלטונות, תמכו ברב — באופן פעיל — גאוני הדור: רבי יהושע'לי מקוטנה, בעל „אבני נזר" מסוכטשוב, הרב משיראדז רבי שלמה והרב מבלאשקי (ר' אביגדור לוינטאל ?), אשר בהמלצותיהם (משנת תרכ"ד) גומרים עליו את ההלל. בהמלצתו — אל השלטונות — של הגאון מקוטנה, אנו קוראים: „בגלל חוסר האפשרות להיבחן כמועמד לרבנות, של בייניש זילברברג, הממלא כעת תפקיד כרב הגליל בוירושוב מזה שנתיים, הח"מ כממליץ (במקור הפולני: „פרומוטור") של זילברברג הנ"ל, אשר בחנו במקצועות מדעי היהדות וכן בשפות: עברית, פולנית וגרמנית, מאשר בכך שזילברברג זה, הנו מוכשר במידה מספקת במדעים הנחוצים וההוגנים לרב, בהתאם לחוקי התורה.".

מענין יהיה לציין פרט היסטורי, הקשור לחיבתו הגדולה של הרב, לארץ־ישראל: **בשנת תרכ"ד, כשר' בייניש סבל מנגישות של תקיפים בקהילתו, היה מחוסר פרנסה**

(כזכור לא שולמה לו משכרתו בשנים תרכ"ב—תרכ"ד), הוא עולה לאה"ק. מה היתה המטרה העיקרית של נסיעה זו? — הבה נעיין בכתבתו של ר' יושעה ריבלין — מתלמידיו של ה„זית רענן" — בעתון „המגיד" מיום ג' חשון תרכ"ה. בכתבה זו אנו קוראים: „ירושלים כ"א אלול תרכ"ד לפ"ק. זה כשבועות שתים נסע מפה הרב הגדול בתוי"ר מו"ה בנימין ביינישׁ נ"י רב דק"ק ווייערשאב בפולין, אשר בא לפה בחדש תמוז העבר לראות ולהיראות אל אביו הגאון הגדול חמדת ישראל וצבי תפארת עוזמו, עטרת ראשינו מו"ה משה לייב

פון דער פראווינץ

פון דער פראווינץ

הרב מוירשוב גואל את ה„חורבה"

(לתולדות גאולת בית־הכנסת של רבי יהודה החסיד)

מאת יהושע אייבשיץ

הגאון רבי נפתלי ווערשאווער ז"ל

קטעי עתונות על וירשוב. בתוך זה מאמרים על הרבנים,
הגאון ר' ביינישׁ ובנו ר' נפתלי זצ"ל
פּרעסע אויסצוגן וועגן ווייערשאוו

נ״י שהיה אבד״ק קוטנא יע״א. היסולא כתם אופיר מחיר השמחה אשר שגבה בעת ההיא בלבב כל יראי אלקים בעת שמחת לבו של אור עינינו רוח אפינו סבא דארעא קדישא שליט״א בראותו פני בנו יקירו לעת זקנתו ה׳ יאריך ימיו... (השמטה). ובנו יחי׳ הוא היה נחוץ למלא חובתו הבטחתו לעמו בעירו לשוב לביתו ליום הכסא להורותם תורה ומצוות דבר בעתו. ה׳ יביאהו אל מחוז חפצו לחיים ולשלום. עמו נסע איש ציר נאמן לשולחיו אשר שולח במלאכות רוזני המדינה לפדות את חצר רבינו יהודה החסיד ז״ל. אשר עוד נשו בו משנים קדמוניות ערך שלשה אלפים אדו״ז (אדומי זהב), וכן עשה ופדה את החצר הנ״ל מהאחים הגבירים בני אמזעלאג ש״י ולא השאיר להם ולב״ב שום זכות בכל החצר הנ״ל. ועתה בחסדי ה׳ הנה כל החצר הנ״ל וכל אשר בו נקי וטהור ביד האשכנזים הנקראים בשם כולל פרושים הי״ו פעה״ק ת״ו לאחוזה ולנחלה לדורות עולם ולצמיתות אשר בו... (השמטת המעתיק)״.

אנו רואים איפוא, את גדלות־רוחו וחיבתו הגדולה לציון, כי גם בהיותו בעצמו במצוקה, יזם ואסף סכום עצום — לעת הנ״ל — ונסע לאה״ק בכדי לגאול אתר מקודש.

לשם השלמת התמונה מנסיעה היסטורית זו, כדאי לנו לצטט מדבריו, איך הוא מתאר את הרפתקאותיו בחזרו מא״י לוירושוב: „ואני בבואי לביתי לשלום הודות לה׳ ית״ש שגמלני טוב, כי הייתי בסכנה עצומה בעברי עיר סוריא ביום טו״ב אלול לעת ינטו צללי ערב, אשר אני ועוד שני אנשים אשר נסעו מאה״ק ישבנו על אניה קטנה, וכאשר התרוממו גלי הים, חשבה האניה להישבר עד כי לא האמנו עוד בחיינו, וה׳ אב הרחמים בצר לנו הוציאנו ממצוקותינו״ (בהקדמה ל„זית רענן״ חלק ב׳).

רבי אברהם בייניש ידוע היה כגאון עצום. הרבה מחד״ת כלולים בספרו „עצי זית״. הוא נשא ונתן עם כל גדולי דורו בעניני הלכה, במיוחד אהב להתפלפל עם אביו הגאון, אשר את חד״ת כתב, הגיה ובחלקם גם הו״ל. כך למשל, אנו מוצאים בפירוש של אביו על המשניות, את המכתב הבא: ב״ה ר״ח אייר ברכ״ת (תרכ״ב) לפ״ק. לאדוני אבי מו״ר הרב הגאון האמיתי שר התורה וכו׳ קדוש ה׳ הר״ר משה יהודא שליט״א.

הנה בחג העבר למדתי בחיבורו תפארת ירושלים על מס׳ פסחים ושבעה נפשי עונג, ובעיוני מצאתי איזה הערות וגרגרים, אמרתי אציע לפני כבוד גאונו...״

והנה תשובת אביו: „לכבוד בני מחמד לבבי הרב וכו׳ מו״ה אברהם בנימין נ״י. הן קיבלתי מכתבך הנחמד ושמחתי מאד בחד״ת שהערכת נגדי...״ (פירוש „תפארת ירושלים״ על משניות. ורשה, דפוס ארגעלבראנד, תרכ״ב. במדור „השמטות״) גם עם רבני הסביבה התפלפל במילי דאורייתא, במיוחד חביב היה עליו רבה של קמפנו ר׳ יעקב שמחה, שהיה גאון עצום (ראה במדורו). את ספרו של זה „שערי שמחה״ טרח והוציאו לאור (אחרי פטירת הגאון הנ״ל) בשנת תרל״ז.

בשנת תרל״ח עזב את וירושוב ועבר לוארשה, שם ישב על התורה יום ולילה. הוא נפטר בוארשה ביום כ״ח כסלו תרנ״ג.

ממנו הסתעפה שושלת של רבנים וגדולי תורה שפיארה את יהדות פולין (בנו הרב ר׳ חיים יעקב נפתלי שימש ראב״ד בוירושוב בשנים תרמ״ד—תר״ן — ראה במדורו).

יהושע אייבשיץ

רבי פנחס אליהו מייזלס ׳הרב מלוטומירסק׳׳

כמו קודמיו, רבני וירושוב, גם הוא היה בר־אבהן ובעל „ייחוס עצמי״. הוא נולד בשנת תרט״ז, אצל אביו הגאון הרד״ד רבה של לאסק.

כשנזדמנו חסידי קוצק מלאסק אצל רבם הקדוש הצדיק רבי מנדלי, שאלם: „וואס מאכט ענקער רב זאל לעבען״. הרד״ד היה חתנו של הגאון רבי אליעזר מפולטסק חתנו של ה„חות דעת״ (מגדולי חסידי פשיסחה ורב בקהילות פלוצק וסוכטשוב). אמו של רבי פנחס אליהו, היתה נכדתו של הגאון מליסה בעל ה„חות דעת״ המפורסם.

בהיותו כבן י״ח, הוכתר בכתר־הרבנות בעיירה ראקוב, שימש ברבנות רק כשנתיים — בערך — בשנת תרל״ט—תר״ם, הוזמן לכהן כמרא דאתרא בוירושוב. נשתמרה בידינו ה„דרשה״ הראשונה, אותה דרש — לרגל קבלת הרבנות — בשבת פ׳ שופטים בבית־הכנסת בעירנו (הדרוש נדפס, ב„קובץ הדרושים״, חלק ראשון, כרך ב׳. פיוטרקוב, תרפ״ד. הובא לדפוס ע״י חתנו הרב ממונקטוב ר׳ מאיר ורשביאק, מזכיר אגודת הרבנים בפולין. חלק מהדרוש הנ״ל מופיע בקובץ זה בעמודים 9—10). יש לציין שדרשתו זו ספוגה וחדורה אהבת־ציון. ארץ־ישראל וישוב א״י משמשים לו כרעיון וציר מרכזי לנושא דרשתו.

על אצילות רוחו ועדינות נפשו התהלכו בוירושוב ממש אגדות. גאון עצום היה. חידושי תורתו מפוזרים בתוך ספרי הגאונים בני־דורו. בעצמו חיבר ספר (שו״ת וסוגיות) בשם „אפד בד״ — ר״ת של אליהו פנחס בן דוד. — אחיו הגאון, רבי צא״י מייזלס רבה של לאסק — בתשובה לחוקר וההיסטוריון הדתי ר׳ פנחס זליג גליקסמן — כותב: „כבוד אחי ר׳ פנחס אלי׳ היה גאון מובהק, בעל פיפיות מורג חרוץ, וחיבר ספר גדול, תשובות ועל סוגיות, ויקרא שמו אפד בד, כי בו נרמז שמו ושם אבינו הגה״צ ז״ל, אולם לא הוציאו לאור, ונמצא אצל חתנו הרה״ג ר׳ מאיר נ״י...״. „ובחיבורי חדות יעקב קמא גם באמרי כהן שהדפיס חתנו הגהות על תשובות רד״ד תנינא וגם בספרים „ריח דודאים״, „אור דוד״ ו„בנין דוד״ נזכר שמו לפעמים״.

רק שנים מועטות — כארבע שנים, בקירוב — כיהן כרב בוירושוב. בשנת תרמ״ד — בערך — עבר לכהן כרב בעיר לוטומירסק, שם שימש כרב דמתא עד יום פטירתו (כ״ד אייר תרנ״ד).

זקני וירושוב רעדו מפחד, כשהתחילו לדבר על קדושתו ופרישתו של רב קדוש זה. הם ידעו לספר, על אסונות ומרעין־בישין שפגעו בהרבה יהודי וירושוב, שהעיזו לפגוע בכבודו. עוד בימינו הצביעו על כמה משפחות „מקוללות״, שמקורם היה בתקופת הרב „מליטומורסק״. כל אישיותו ותקופת כהונתו, היתה אפופה הילת מיסתורין והוד נורא.

יהושע אייבשיץ

ר׳ נפתלי וויערושאוועד ז״ל

בעל ה„חידושי הרי״ם" ז״ל אמר פעם: מה דינם וענשם של „מתנגדים" „אמתיים"? והוא ענה: הם זוכים שצאצאיהם הם חסידים „אמתיים". אכן, זכה הגאון בעל „זית־רענן" — המתנגד המושבע —שיוצאי־חלציו היו חסידים „אמתיים".

ר׳ נפתלי — בן־בנו של ה„זית רענן" — גם אם אימץ לעצמו ולצאצאיו את תורת החסידות — בכל להט נפשו האופייני לו — לא נטש את ה„שיטתיות" בדרך־הלימוד ואת ה„מוסר" של „המתנגדים". בכלל היה ר׳ נפתלי מזיגה נפלאה של תכונות, שיטות וערכים. הוא ינק והושפע מכל המקורות שפעלו ביהדות. בפולין „הקונגרסאית", כינו אותו: ה„חפץ חיים" של פולין.

מפורסם היה ר׳ נפתלי בלהיטותו אחרי „שימוש" ת״ח. פעם בהיותו במקום־המרפא קארלסבאד (לצרכי הבראה), נודע לו שנזדמן לשם הגאון רא״מ שטיינברג רבה של בראד. ר׳ נפתלי ברצותו מאד להתוודע אל הרב הנ״ל, בדרך המקורית שלו, הציג עצמו לפני הרב הנ״ל, כיהודי שאינו בר־אוריין ומעונין לפחות לשמש ת״ח. ואכן, ה„שמש" השביע את רצונו של הרב מבראד. אולם, יום אחד אמר הרב מבראד ל„משמשו": שמעתי שנמצא כאן אחד מגאוני פולין, ר׳ נפתלי ויערושאוועד המפורסם, וברצוני לבקר אצלו ביקור נימוסין. בשמעו זאת, עזב מיד ר׳ נפתלי את קארלסבאד — שלא להביא במבוכה את הרב מבראד.

אמרנו שר׳ נפתלי ספג לתוכו, את השפעות רוב הזרמים שפעלו ביהדות. את החריפות ויסודיות הלימוד, הוא רכש אצל רבו המובהק ר׳ יעקב שמחה (בעל „שערי שמחה" — תלמיד־חבר אצל הגאונים ר׳ עקיבא אייגר וה„חתם סופר") רבה של קמפנו. את רבו ר׳ יעקב שמחה מצטט ר׳ נפתלי לעתים קרובות, והוא מבסס ומסתמך עליו. אגב פרט מעניין: בגליל פוזן (ווירושוב בתוכה) מקובל היה שבזמן החתונה „חטפו" את פרוסת „המוציא" מידיו של החתן. אמר ר׳ נפתלי שרבו ר׳ יעקב שמחה אמר לו בשמו של ר׳ עקיבא אייגר, ש„מנהג" עתיק זה מקורו מהגמרא (ברכות ח׳): „במערבא אמרי, מצא או מוצא" ובכן בכדי לרמוז שהחתן מצא את זיווגו הנכון והטוב, בבחינת „מצא אשה מצא טוב", חטפו לו את פרוסת „המוציא", בכדי להוציאו מכלל „מוציא אני...".

ר׳ נפתלי נולד בשנת הר״י בשיראדאז. כבן עשר היה כשהוכתר אביו הגאון ר׳ בייניש כרבה של וירושוב (תר״ך). כשביקר רבה של קמפנו הגאון ר׳ יעקב שמחה, אצל הרב החדש ר׳ בייניש בוירושוב, הוא התפעל מאד מחריפות שכלו של נפתלי הצעיר, ומאז דבקה נפשו של נפתלי בנפש רבו, ולא זזה ידו מתוך ידו, אצלו עשה לילות כימים. אחרי שרבו הנ״ל נפטר (תרל״ז) הוא גם הו״ל את ספרו „שערי שמחה".

יש לציין שחיבה מיוחדת נודעת לו לר׳ נפתלי, להדפיס ספרים של מחברים נודעים ופחות נודעים — על פי־רוב מלווים עם הערות וחידושים משלו. — לא לשם רווחים עשה זאת, אדרבה, הדבר עלה לו הון רב. בדרך־כלל חילק ספרים (בעילום־שם) בין ה„ישיבות" ומוסדות התורה — חינם. בין־היתר הו״ל את הספרים: יאסף אמץ, משכן

העדות, דבר בעתו, פי צדיק, פינות הבית, מעינות החכמה, מגן האלף, משיבת נפש, יעלת חן, ברכת השיר, טיב קידושין, טיב חליצה, גט מקושר ורוב ספרי הגאון רבי לייביש חריף. וכן ספרי המוסר: ספר הישר לרבנו תם, שיחות צדיקים, מעלות התורה, דרכיה של תורה, קומץ המנחה, שירי קומץ המנחה, גרש ירחים ועוד. הדבר היה כעין „תחביב" לגביו. ר' נפתלי היה חובב ספרים גדול והוא מצא סיפוק רב בהוצאת ספרים והפצתם.

ספר

ענפי זית

על מס' שבועות

מאא"ז מו"ר עט"ר הרב הגאון אמיתי צדיק מפורסם כו' מוה"ר **חיים יעקב נפתלי** זצ"ל בהגאון אמיתי צדיק יסו"ע כו' מוה"ר אברהם בנימין זצ"ל בעל עלי זית אבד"ק ווערשאוו ומו"צ ור"מ בווארשא ונכד הגאון האדיר רשכבה"ג כו' מרן משה יהודא ליב זי"ע בעל זית רענן ב"ח ותפארת ירושלים.

ת"ל אשר זכיתי להוציא לאור ספר יקר הנוכחי ויזכנו ד' להו"ל גם שאר חיבוריו שהניח ברכה והסודר הי' ע"י אאמו"ר עט"ר הרב החו"ב כו' כש"ת מוה"ר **מיכאל משה יהודא** שיחי' ומחזיקנא טבותא לחתני חביבי כנפשי הרב החו"ב כש"ת מוהר"ם מענדיל מאיר שי'.

המו"ל אברהם בנימין זילבערבערג מלפנים אבד"ק טולישקאוו וכעת מו"צ פה ווארשא.

ווארשא

שנת תרצ"ב לפ"ק

אדרעסע Rab. A. B. ZYLBERBERG, Warszawa, Gęsia 6.

געקויפט פאפיער ביי דער פירמע דאווידאוויטש און קאנפינסקי, ווארשע, כמעלנא 43

Drukarnia G. Piment, Sierakowska

„שער" אחד מספרי ר' נפתלי זילברברג,
רבה של וירושוב
שער — בלאט פון א ספר פון ווירושאווער
רב ר' נפתלי זילבערבערג

דרכו בלימוד התורה, היה בעמקות וביסודיות רבה. שקדן ומתמיד היה. לא ידע להתבטל אפילו שעה קלה. אחרי פטירת רבו המובהק ר׳ יעקב שמחה (תרל״ז), שהה זמן־מה במחיצתו של הגאון הבריסקאי ר׳ יאשע בער, בכדי ללמוד את דרך־לימודו המיוחדת.

מבריסק „הלמדנית״ הוא נמשך אל ה„מוסר״. זמן רב שהה ר׳ נפתלי במחיצתו של רבי ישראל סלנטר (ליפקין) המוסר׳ניק המפורסם. נראה שההתרשמות וההשפעה היו הדדיים. ר׳ נפתלי התרשם עמוקות מדרכו של רבי ישראל, והוא ממליץ על שיטתו, באמרו: „...לכן ההכרח ללמוד בכל יום לכל הפחות חצי שעה בשערי תשובה לרבינו יונה... ובאופן דאנהיר לעיינין קדוש ישראל מו״ר ר׳ ישראל סלאנטער זי״ע...״ (דרכי חיים ע׳ 84).

מאידך, התרשם ר׳ ישראל סלנטר כל־כך מחריפותו של ר׳ נפתלי, עד שהציע לו, לתת כמה שיעורים „לדוגמא״ ב„ישיבות״ שנמצאו תחת פיקוחו.

ר׳ נפתלי נמנה על חסידי גור (אם כי ביקר גם אצל הצדיק ר׳ אברהם מצ׳כאנוב), הוא הסתופף בצל האדמו״ר בעל ה„שפת אמת״ ואצל בנו האדמו״ר רא״מ ז״ל. לא „חסיד״ סתם היה ר׳ נפתלי, בורשה כינו אותו בחיבה: „דער חסידישער יונגערמאנטשיק״, וזאת בגלל ההתלהבות והמסירות־נפש לכל מוצא־פיו של האדמו״ר מגור.

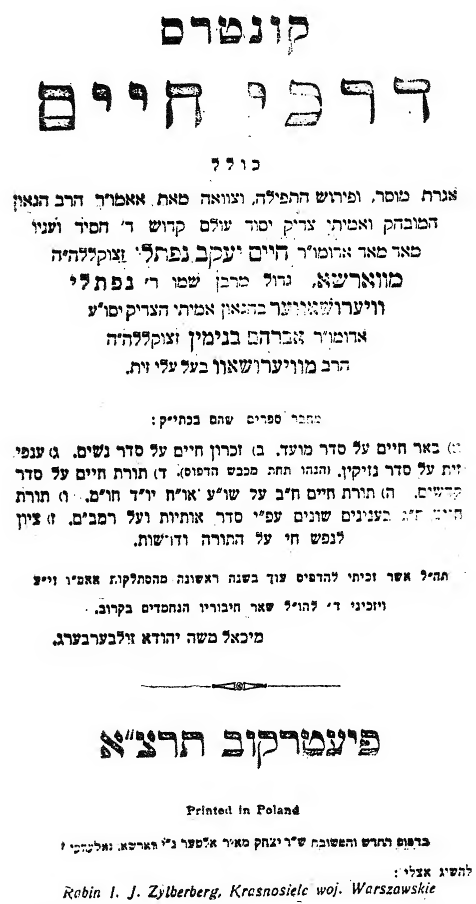
כל תמצית חייו של ר׳ נפתלי היה — לימוד־התורה. בלימוד התורה ובהחזקת „ישיבות״ ו„חדרים״, הוא ראה תכלית ויעודו בחיים, עבורם היה מוכן להקריב את חייו. אחת הסיבות בגללן עזב את וירושוב, היה רצונו להתמסר ולהקדיש את כל כוחותיו לתמיכה במוסדות התורה — באופן כלל־ארצי — דבר שנבצר ממנו במקום קטן כמו וירושוב. במשך חמשים שנות שבתו כרב בורשה, הקדיש את רוב זמנו במאבק על קיומן של ה„ישיבות״ ומוסדות התורה. בפעילותו זו המשיך עד זיבולא בתרייתא ממש. בחורף בשנת תר״ץ — בהיותו זקן תשוש בן 80, לא חס על בריאותו הרופפת, אירגן מגבית לטובת ה„ישיבות״ ברוסיה הסובייטית, הוא רץ מבית לבית, אסף תרומות, עודד את מעט העושים במצוה, עד שהתמוטט ונפל למשכב ולא התאושש יותר.

בערך כשש שנים — תרמ״ד—תר״ן — כיהן ר׳ נפתלי כראב״ד בוירושוב. גם בישבו בוירושוב, הוא שקד על ענינים כלל־ארציים של יהדות פולין, לעתים קרובות נעדר מן העיר, הן לרגל עיסוקו בצרכי הרבים, או בעניני „בוררות״. מוניטין יצאו לו לר׳ נפתלי — ברחבי פולין — כאחד ה„בוררים״ השנונים ביותר, ורבים השכימו לפתחו וביקשו עצתו בעניָנים מסובכים.

הרבה מאורעות וזכרונות על וירושוב שזורים בתוך ספריו. כך למשל, הוא מספר: „ודכירנא כי בעת שנתחנך הבית־מדרש בוויערשוב, אשר בנה ר׳ מרדכי בינוש, (באנאש) ע״ה, דרש שם מו״ר הגאון ר׳ יעקב שמחה זי״ע, ובתוך הדברים אמר בדקדוק לשון המשנה: „כל המזכה את הרבים...״, וי״ל דבכל מצוה שאדם עושה תלוי הרבה בכוונת לשמה, אמנם בזכוי הרבים אף אם אין כוונתו כל כך רצוייה, אבל בתוך הרבים נמצאים שכוונתם לשמים, וכיון שזכותם תלוי בו, ממילא יש לו הזכות של מעש״ט, לכן אמר **כל המזכה**. וברוב תמימותו אמר בזה״ל: אם ר׳ מרדכי בינוש נתכוון לגמרי

לש"ש בוודאי הוא דבר גדול, ואפילו אם היה איזה פני', על כל פנים הוא בכלל כל המזכה..."

ענין ישוב ארץ־ישראל, תפס מקום נכבד במחשבתו ובמעשיו. פעמיים ביקר באה"ק, פעם שהה בה למעלה משנה והתרשמותו ממנה היתה עמוקה ביותר. בשנת

קונטרס

דרכי חיים

כולל

אגרת מוסר, ופירוש התפילה, וצוואה מאת אאמו"ר הרב הגאון
המובהק ואמיתי צדיק יסוד עולם קדוש ד' חסיד ועניו
מאד מאד ארומו"ר חיים יעקב נפתלי זצוקללה"ה
מווארשא, גדול מרבן שמו ר' נפתלי
ווערשאווער בהגאון אמיתי הצדיק יסו"ע
ארומו"ר אברהם בנימין זצוקללה"ה
הרב מוויערושאוו בעל עלי זית.

מחבר ספרים שהם בכתי"ק:

א) באר חיים על סדר מועד. ב) זכרון חיים על סדר נשים. ג) ענפי זית על סדר נזיקין. (והנהו תחת מכבש הדפוס). ד) תורת חיים על סדר קדשים. ה) תורת חיים ח"ב על שו"ע או"ח יו"ד חו"מ. ו) תורת חיים ח"ג בענינים שונים עפ"י סדר אותיות ועל רמב"ם. ז) ציון לנפש חי על התורה ודרשות.

תהי"ל אשר זכיתי להדפיס עוד בשנה ראשונה מהסתלקות אאמ"ו ז"ע
ויזכיני ד' להו"ל שאר חיבוריו הנחמדים בקרוב.

מיכאל משה יהודא זילבערבערג.

פיעטרקוב תרצ"א

Printed in Poland

בדפוס החרש והאשובח ש"ר יצחק מאיר אלטער נ"י תארשא. נאלעהכי!

להשיג אצלי:
Rabin I. J. Zylberberg, Krasnosielc woj. Warszawskie

„שער" אחד מספריו של ר' נפתלי „וויערושאווער"

תרפ"ד, כשהגאון הרב מבנדין התכונן לבקר בארץ, הוא כותב לו בין היתר: „מצאתי חובה לנפשי, להודיע למעכ"ת איזהו דברים שנחוץ לדעת לכל העולים להר הקודש...", והוא מפליג בשבחה של א"י של מעלה, ארץ־ישראל הרוחנית. הוא פעל רבות למען ארץ־ישראל (איסוף כספים וכד'). אולם, נשאר מתנגד עקבי נגד הרעיון הציוני ואף

פירסם קונטרס, בשם „ראשית דבר יראת אלקים" נגד הציונות. (התפרסמה כ„דעת־תורה" מטעם „אגודת הרבנים" בפולין בעילום־שם).

עם כל עיסוקיו ופעילותו הרבה, מצא רבי נפתלי זמן וענין רב לטפל בבעיית היסטוריות. בזמנו ניסו כמה „חוקרים" יהודים להכפיש את שמו של גאון ישראל רבי יונתן אייבשיץ, עי" „גילויים היסטוריים". רבי נפתלי סבל וכאב מאד מתופעה מבישה זו. הוא ניסה להשפיע על מחותנו הגאון רבי מאיר דן פלוצקי בעל „כלי חמדה" — אותו החזיק כמומחה בתחום הנדון — שיחבר ספר, בו יתאר את גדלותו של הרבי ר' יונתן. במכתב אל נכדו הרב מקרסנושילץ (בעל „ויען יוסף") כותב רבי נפתלי: „ע"ד אשר דברנו אודות המחלוקת שהי' לו להגאון רבשכבה"ג הקדוש הרבי רבי יהונתן זי"ע מפראג... כי הרבה גדולים נפלו בטעות ובשגגה, וחשדו אותו קדוש בדברי נבלה, ואחרי חקירה ודרישה היטב ראו בעיניהם כי טעו טעות גמור וחשדו בכשרים בקדוש עליון בדברים שלא הי' ולא נברא... וגם הגאון הפני יהושע זצ"ל הי' אז סגי נהור ולא ראה בעצמו הקמיעות... גם יעצתי את כבוד חותנך הגאון (הכוונה לרבי מאיר דן פלוצקי בעל „כלי חמדה") לחבר קונטרס על ענין זה, כי ידעתי שיש לו ידיעה רחבה בענין..." בתוך מכתב הנ"ל, מעתיק רבי נפתלי מכתב מאת סבו הגאון רי"ז קרא רבה של קאליש והנובר, אשר כתב מכתב נרגש ביותר — אל הגאון ר' אריה ליב רבה של אמסטרדם וגיסו של היעב"ץ — להגנת כבודו של רבי יונתן אייבשיץ.

יש לציין, שני אישים מאורי־ישראל, שהטביעו במיוחד את השפעתם על ספריו של רבי נפתלי ואורח־מחשבתו, והם: הגאון רבי יונתן אייבשיץ והגאון רבי אליהו מוילנא. את דבריהם הוא מצטט ומשנן בהרחבה, לעתים אתה מתרשם שהיה בקי בספרי הגאונים וידע אותם ממש על פה.

ר' נפתלי שפע חכמת־חיים, לשנינותו יצאו מוניטין. אין פלא שיהודים רבים השכימו לפתחו וחיכו למוצא פיו. אנשים באו להתיעץ אתו, מי בנוגע לעסק ומסחר, מי בענין שידוך לילדיו. ר' נפתלי הקשיב בסבלנות ויעץ לכל אחד. פעם התיעץ אחד מידידיו על שידוך לבתו עם בחור „סוחר", שהשדכן הבטיח שהוא החתן מרויח „הון". בעיני ר' נפתלי לא מצא החתן חן, והוא אמר לידידו בדרך צחות: „עדיף קרנא בלא שבועה", כלומר מוטב לשים־לב על טיב ה„קרן" — היינו החתן — בלי שיצטרך אח"כ להזדקק ל„שבועה" (לחותן — „שבועה" — באידיש — שווער). אגב, עוד צד מענין: ר' נפתלי לא גרס, שהבעל יעסוק רק בתורה ואילו על האשה להטיל את עול פרנסת הבית. במכתב אל בנו הרב ר' משה מיכאל, הוא מזרזו ומעודדו שידאג לפרנסת הבית, כי תפקיד זה שמור לפי הדין, לבעל...

ר' נפתלי שהיה ידוע כאחד ה„מתרימים" החרוצים ביותר — לצרכי מוסדות התורה והישיבות — פסח פעם על אחד מעשירי ורשה. הגביר הרגיש עצמו נבוך ומבויש, היתכן שר' נפתלי יפסוח עליו? הרי זה פשוט יזיק למוניטין שלו. והוא ניגש לר' נפתלי ושאלו לפשר הדבר. ענה לו ר' נפתלי: התורה מלמדת אותנו „בפרוע פרעות בישראל בהתנדב..." (שופטים ד'), כלומר, ראשית־כל חייב יהודי לשלם חובותיו (בפרוע פרעות) ורק אח"כ „בהתנדב", יכול אדם לתת נדבות ותרומות. ואילו אתה — סיים ר' נפתלי

— מאחר ומרננים אחריך שאינך משלם את חובותיך, אין לך זכות להיות בכלל „בהתנדב עם״.

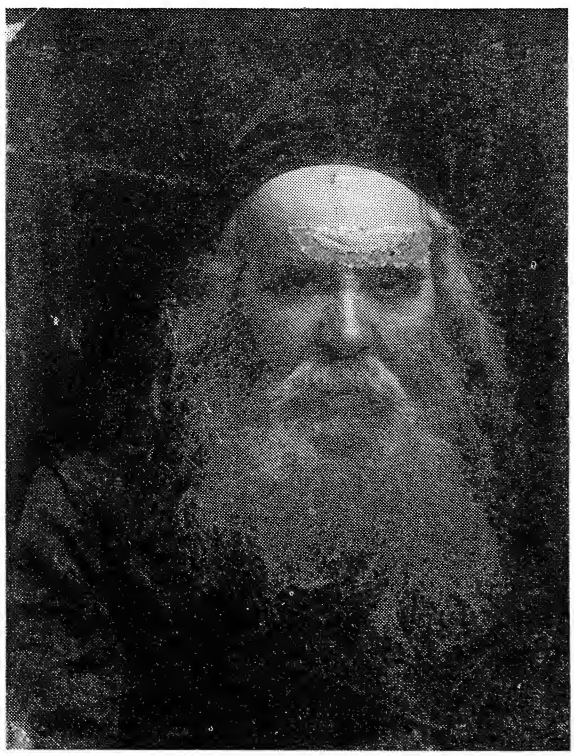
בגיל שמונים נפטר בורשה ביום י״ג אדר שנת תר״ץ. כל שנות חייו היו קודש להרבצת התורה. הוא השאיר אחריו כעשרה חיבורים בכתב, ביניהם: א) באר־חיים על סדר מועד. ב) זכרון חיים, על ס׳ נשים. ג) ענפי זית חד״ת על נזיקין. ד) תורת חיים על קדשים. ה) תורת חיים, על ש״ע, או״ח יו״ד חו״מ. ו) תורת חיים, על סדר אותיות ועל הרמב״ם. ז) ציון לנפש חי, עה״ת ודרשות, דרכי חיים, פירוש התפילה ועל תרי״ג מצוות. מכל החיבורים הנ״ל, הדפיסו צאצאיו רק את הספרים „ענפי זית״ ו„קונטרס „דרכי חיים״.

יהושע אייבשיץ

ר׳ שאול זילברמן ז״ל

זקני וירושוב כשבאו להעלות זכרונות, על רבני העיר, הגדירו את הרבנים בדורות הקודמים — בערך ככה: — רבי יעקב מאיר הלוי — בבחינת מלך ושליט, הוא היה המוציא והמביא ועל פיו ישק כל דבר. — רבי אברהם בנימין זילברברג — בעל „עצי זית״ — אתו יכולת לדבר רק בעניני הלכה. — רבי פינצ׳ה „הרב מליטומורסק״ — איש

ר׳ שאול זילברמן — הרב מוירושוב

„מרחף בשמים״ (אַ הימעל-מענש). ואילו כשבאו לדבר בר׳ שאול אורו פניהם, הוא היה ה„אבא״ של כל העיר. אתו אפשר היה לשוחח על כל דבר שבעולם. גם העגלון על סוסו שהתפגר, „המבריח״ (בוירושוב היה זה „מקצוע״ שכיח) על המוכסן החדש היורד לחייו, וכן כל־אחד ואחד.

הוא נולד ביום ט״ו באלול תר״ט, אצל אביו — חסיד קוצק חריף ותלמיד־חכם מופלג — רבי יצחק אייזק אלימלך, בעיר שאדעק (ע״י זד׳ וולה). אביו היה ידוע בין חסידי קוצק בשם: „רבי אייזיק שאדקער״. גם אמו התיחסה אחרי משפחת רבנים וחסידים מפורסמים ששלשלת יחוסה מגיעה עד הגאון בעל ה„מהרש״ל״ ולמעלה בקודש עד דוד מלך ישראל.

תורה צוה לנו משה
מורשה קהלת יעקב

ספר
פרדס שאול
על חמשה חומשי תורה, וחמש מגלות

מאת כבוד קדושת הרב הגאון האמיתי
חסידא ופרישא מפורסם בכל קצוי תבל
מוהר״ר שאול משה זצלה״ה
אבדק״ק קאזמינקע, וויערושוב, וראב״ד בלודז ולבסוף עלה לשבת
בשבת תחכמוני בארצנו הקדושה, ונתקבל לרב בק״ק תל־אביב
וכהן בה ט״ו שנה. וחלקת מחוקק ספון בעיה״ק ירושלים תובב״א.

הוגה ונסדר׳ על־ידי
בנו הרב מוה״ר יהושע זילברמן שליט״א
— חבר הרבנות הראשית לתל־אביב ויפו —

תל־אביב

שנת אש דת לפ״ק

דפוס הרב יעקב לויצקי תל־אביב

שער הספר „פרדס־שאול״
שער בלאט פון ספר „פרדס שאול״

עוד בילדותו התפרסם כ„העילוי משאדק״. כבן עשר היה כשהתלווה עם דודו החסיד המפורסם רבי אלחנן „פיאנטקער״, אל הגאון ה„חידושי הרי״ם״ בגור. הרבי מגור הסתגר שעה ארוכה עם העילוי הצעיר שאול, ולבסוף חרץ את משפטו: שהילד

הצעיר נועד לגדולות וכי יהיה מורה הוראה בישראל. לכבוד שמועה משמחת זו, ערך דודו, סעודה כיד המלך, לפני זקני החסידים שבבית־המדרש בגור.

בצעירותו למד אצל הגאונים: רבי שלום צבי הכהן מזגערזש, רבי יהושע'לה מקוטנא, ואצל בעל „אבני נזר" מסוכטשוב. שקדן ומתמיד היה מאין־כמוהו, לא הירשה לעצמו אפילו לישון כמה שעות, לכן זירזו רבו ה„אבני נזר" שלפחות יישן שש שעות ביממה, כי אחרת יזיק לו הדבר לעת זיקנתו.

בגיל צעיר השיאו אותו, עם בת הגביר ר׳ מיכאל טונדובסקי מדווארט. אחרי החתונה, התלקטו סביבו טובי הבחורים חריפי־המוח, אתם למד יומם־ולילה. „ישיבה" זו התפרסמה ברחבי פולין כ„ישיבת ר׳ שאול דווארטער". אגב, בתקופה הנ"ל, דווארט (וארטה בפולנית) היתה עיר ואם בישראל, עיר מלאה חכמים וסופרים, חסידים ואנשי מעשה. באותה תקופה כיהן בעיר זו, איש צדיק וגדול בנגלה ובנסתר, הגאון רבי משה נחמיה רוס, מגדולי תלמידיו של הרבי ר׳ בונים מפשיסחה (מספרים כשהגיעו חסידי קוצק מדווארט אל רבם הקדוש, שאלם: „מה שלומו של משה נחמיה שלי?"). בעיר זו שקד ר׳ שאול על תלמודו יומם־ולילה.

בשנת תרמ"ב הוכתר כרבה של העיר קוז'מינקה (ע"י קאליש), בה ישב תשע שנים. את עיקר תפקידו כרב דמתא, ראה בהרבצת התורה. גם כאן יצאו מוניטין לישיבתו. בעיר זו מתה עליו זוגתו הרבנית. הוא התחתן — בשנית — עם בתו של הגאון רבי חיים הכהן מגובידוואר.

בשנת תרנ"א, אחרי עזיבתו של הראב"ד ר׳ נפתלי זילברברג — ניאות ר׳ שאול לקבל עליו את עול הרבנות בוירושוב, בה כיהן עשרים וארבע שנה. אפשר להגיד שהיתה זו „תקופת הזוהר" של וירושוב במשך מאת השנה להיותה קהילה עצמאית. יהודי וירושוב התברכו ברבם הגאון שלגדולתו בתורה ולישיבתו הגדולה יצאו מוניטין ברחבי פולין, ואילו ר׳ שאול השתבח בקהילתו הצייתנית היודעת כבד התורה מהו, ומחזיקה ביד רחבה את הבחורים הרבים הנוהרים לישיבתו מכל קצוי פולין. מפורסמת היתה ישיבתו ומוניטין יצאו לה כאחת הטובות ביותר. לא קל היה להתקבל אליה, ולא משום שהרב עשה קשיים, אלא שמספר המקומות היה מוגבל ונתקבלו הטובים והמובחרים ביותר. תמיד חיכו בחורים שנים עד שזכו להתקבל. סיפר אחד התלמידים: היתה לנו הרגשה של יהירות כשזכינו להתקבל לישיבת הרב, ראינו את עצמינו טובים יותר ומעולים יותר.

בישיבתו של ר׳ שאול הוציאו את השלחנות שיהיה מקום לתלמידים נוספים. כ„שלחן" שימש „גב" התלמיד שישב לפני חברו. התלמידים ישבו מעגלים, מעגלים.

„שלוש אהבות" איפיינו את הרב והודות להן התחבב על יהודי וירושוב, והן: אהבת האדם, אהבת השלום ואהבת ארץ־ישראל אהבתו לאדם מן המפורסמות היתה. נכונותו לעזור לזולת ולכבדו, ידועה היתה גם בין הלא־יהודים בוירושב והסביבה. אין פלא איפוא, שכולם בלי יוצא מן הכלל כיבדו אותו „בפניו" וגם שלא בפניו. ה„ראבין או „הערר־ראבינער" (בצד הגרמני, מעבר לגבול), היה נחשב כנכס רוחני כללי. רדיפתו אחרי השלום ודיכוי כל „צל" של מחלוקת, זיכוהו בהערצה רבה של כל יהודי וירושוב. אולם, בעיקר קנה לו את „עולמו" בין יהודי וירושוב, על חיבתו הגדולה לציון. הוא שאף

לעלות לאה״ק ולהתישב בה. בוירושוב אף נדר, שאחר שיזכה להשיא את כל ילדיו — יעלה לא״י.

בפעם הראשונה הוא עלה ארצה בשנת תרע״ב. הוא נסע אז בשליחות מחותנו ורבו, האדמו״ר מגור. עצם העובדה שהרבי מגור הטיל עליו תפקיד כל־כך מסובך

מהרה״ג מוהר״ר שאול מווירשוב (שליט״א) [ז״ל]
כעת באה״ק

(פ׳ בראשית, אות מ״ו, ויש לדחות וכו׳) אמנם בב״י ובש״ך יו״ד סי׳ רנ״א ס״ק י״ב פירשו כן דבושתה מרובה לחזור על הפתחים לבקש נדבות, שיהי׳ לה כסות, ומש״ה גם לאכילה האשה קודמת.

(פ׳ נח, אות כ״א מתוסר אבר), אף דבע״ז דף ה׳ ע״ב ממעט מחוסר אבר מדכתיב מכל החי ע״ש, י״ל דהתם קאי בבהמה אבל בעוף ממעטינן מדכתיב מן העוף כדדרשינן בקרושין דף פ״ד ע״ב לגבי ישראל, ועי׳ בזבחים דף קס״ז ע״א מבואר דנרבע ונעבד לא באו כלל להתיבה.

(פ׳ נח, אות כ״ב תירץ בני וכו׳). הנה כן מבואר בירושלמי מס׳ מגילה פ״א תוך הלכה י״א איתא שם, הגה נח תורה מתוך תורה, כבר נאמר לי כירק עשב נתתי לכם את כל ואיזה דבר ריבה בטהורים לקרבנות, ע״כ.

(שם, איסור צידה וכו׳). י״ל לפמ״ש באוה״ח הק׳ דמש״ה כתיב וישלח ידו ויקחיה, דהיונה בעצמה לא היתה יכולה ליכנוס משום דהיתה עיפה ויגיעה, ע״ש, ובזה ליכא איסור צידה דנצוד ועומד כדאמרי׳ בשבת ק״ז ע״ב באובצנא ופרש״י עיפות ע״ש.

(אות ל״ג, והתיבה צפה וכו׳), אף דקי״ל דמיא היא כארעא סמיכתא כדאיתא בשבת ק״ב ע״ב, מ״מ י״ל דמחובר באדמה לא חשיב. ולכאורה ילה״ק הרי התיבה נחה על הרי אררט ואז הי׳ יכול להקריב, וי״ל דאיתא בע״ז דף מ״ה ע״א במשנה כל מקום שאתה מוצא הר גבוה דע שיש שם ע״ז ע״ש, ולמ״ד יש נעבד במחובר ״כ הי׳ אסור להקריב שם, וע״ש בתוספות בשם הירושלמי.

(שם, מן המותר בפיך וכו׳), לכאורה ק׳ דא״כ איך הקריב אדם הראשון קרבן, וע״כ צ״ל לפמ״ש תוס׳ בסנהדרין נ״ז ע״ב דלא הוזהר אדה״ר אלא להמית ברי׳ ולאכול אבל כשמתה מאלי׳ מותר, א״כ חשיב מן המותר בפיך, אבל י״ל דמש״ה לא רצה להקריב בתיבה כיון דהוז״ר שלא להמית ברי׳, והחמיר בזה דגם להקריב אסור ואפשר דידע ברוה״ק דיהי׳ מותר אח״כ לכן המתין, ואדה״ר הוי ס״ל דלקרבן מותר.

(פ׳ וירא אות ס״ג, ע״ג ריצפת ביהמ״ק). הנה לפי מה דאיתא בזבחים דף נ״ח ע״א דמדאורייתא מותר לשחוט בראש המזבח כדכתיב וזבחת עליו. וכך הי׳ השחיטה מדאוריתא. א״כ שפיר עשה אאע״ה במה דעיקרו בראש המזבח ושוחטו שם, אך י״ל בכונתו הקדושה כיון דאאע״ה קיים אפי׳ מילי דרבנן ורבנן גזרו שלא לשחוט לכתחילה בראש המזבח כדאיתא שם, לכן לא הי׳ לו לעוקדו על המזבח כדי לשוחטו.

(שם, על גג המזבח כשר), לכאורה צ״ע בזה דהטעם דנשפך על הרצפה פסול כיון דלא נתקבל הדם בכלי, ומש״ה בנשפך מן הכלי על הרצפה כשר כדאיתא בזבחים ל״ב ע״א, ועי״ז גם בנשפך על המזבח פסול מה״ט, דמזבח החיצון הוי כרצפה ולא ככלי שרת כמבואר בזבחים כ״ז ע״ב ובדף פ״ז ע״א, והרי מד רייתא שיחטין בראש המזבח, ואפ״ה הי׳ צריך תקבל הדם בכ״ש, אמנם הכא במזבח של אאע״ה, דאז לא הי׳ שמן המשחה, בזה י״ל ומזבח הוי ככלי, דהכלי ג״כ לא נמשח, אבל אכתי קשה דעכ״פ מחוסר עבודה דהיינו קבלה וע״ז הי׳ לו להביא כלי עמו לעבודת הקבלה, אמנם י״ל בזה כיון דהוא הי׳

הד״ת של ר׳ שאול — בתוך הספר „שפתי צדיק״
דברי־תורה פון ר׳ שאול — פון ספר „שפתי צדיק״

(עשיית שלום בין בני ירושלים), מוכיחה לנו את הערכתו הגדולה של האדמו״ר מגור לרבי שאול. קדמו לנסיעה זו הכנות מדוקדקות. במכתבו של הרבי מגור אל אחיו רבי משה בצלאל (מחותנו של ר׳ שאול), מיום ג׳ פ׳ ראה תרע״א, אנו קוראים: „... וע״ד נסיעת

מחו' הרב שי' מוייערשוב הסכמתי לזה, ובל"ס (ובלי ספק) גם מאנשי עירו לא יהי' עיכוב יען הוא שליחות מצוה".

במכתב אחר מהרבי מגור אל ר' שאול — מאותו פרק זמן — אנו קוראים: „ב"ה לס' וקמת ועלית.

כבוד ידידי מחו' המאוה"ג חו"ב חו"ש וכו' מ' שאול נ"י ויזרח

כפי אשר הוסכם על נסיעתך לשלום לירושלים, נכון למהר ההכנות ובל"ס אנשי עירך יפיקו רצון כי תתפלל עבורם במקום הקדוש ותהי' להם מעיר לעזור.

א"ד ידידך הדו"ש וטובך

אברהם מרדכי אלתר".

על נסיעתו זו — שיצאה לפועל בסתיו תרע"ב (1911) — מספרים צאצאיו סיפור מענין: כמקובל בימים ההם, ערך נסיעתו דרך נמל אודיסה שברוסיה. באחת התחנות, בדרך, היה צורך להחליף את קטר־הרכבת. דרך־מקרה שכח נהג הקטר לקשור את הקרון האחרון — בו ישב רבי שאול — אל שורת הקרונות. מהיותו לבדו בקרון לא שמע הרב את כל ההמולה שמסביב ולא הרגיש בדבר. התישב בפינתו והתחיל לשנן את תלמודו, וכך ישב כל הלילה ופיו לא פסק מגירסתו. בבוקר כשיצאו אנשי התחנה, נדהמו, הם לא האמינו למראה עיניהם. כי באותו לילה קרתה תאונת־התנגשות מחרידה, של רכבת זו — בה היה צריך לצאת ר' שאול — ורק הוא לבדו בהיותו שקוע בתלמודו, ניצל מגורל טראגי. התחילו עובדי התחנה הקאצאפים הרוסים להצטלב ולברך — בהרכנת ראש — את ה„ראבין היהודי שמראהו כפני מלאך", וביניהם התלחשו: אכן יש אלוקים!

מהארץ הוא חזר משולהב. על יופיה וקדושתה. הוא אינו פוסק מלהביע את התפעלותו ממה שראו עיניו תוך חדשיים של שהותו בה. החלטתו נחושה לחזור אליה בקרוב. ברם תכניותיו משתבשות ומתמהמהות, וזאת בגלל מלחמת־העולם הפורצת בשנת תרע"ד (1914).

כשנפוצה בפולין השמועה, על החלטתו של ר' שאול לעלות, הציעו לו קהילות גדולות ומכובדות את כתר־הרבנות. אנשים חשבו להם: שמא יתפתה לכהן כרב בעיר גדולה. אולם ר' שאול פטרם בביטול, באמרו: את וירושוב לא הייתי מחליף בכל קהילה אחרת. היא מאד מכובדת בעיני — אבל „עלייה", לעלות לאה"ק, זה כבר משהו אחר.

בכלל, תופס אצלו ענין א"י מקום חשוב ונכבד ביותר. רבות ה"תשובות" בחד"ת, שדבר זה בא לידי ביטוי. כך למשל, הוא דן בתשובתו אל הגאון הלודזאי הרב ר' אברהם פיוטרקובסקי („פסקי תשובה" ח"ב, ע' 4—5), אם רשאים כוהנים לרכוש נחלות בא"י בזמן הזה, בהתאם לדעה ש„קדושה ראשונה, קדשה לעתיד לבוא". במקום אחר הוא דן עם מחותנו הרבי מגור: אם אפשר לקיים מצות העליה לא"י, ע"י רכישת נחלה — בלי שבעצמו ישב בארץ — („מכתבי תורה" מכתב מ"ד ע' נד—נה). (האם אין לדבר׳ „משמעות" אקטואלית? להיות „ציוני" ולשבת בארה"ב).

אנו מוצאים אצלו גם הרבה שאלות המתיחסות לבעיות שתתעוררנה אחרי שייבנה ביהמ״ק, כנראה שמחשבה זו — הגאולה העתידה — העסיקה מאד את מחשבתו.

בינתיים, עם פרוץ מלחמת 1914—1918, נאלץ ר׳ שאול לעזוב את ווירושוב. ידידיו מייעצים לו זאת, מאחר ומתהלכות שמועות שהשלטונות עלולים לעצור אותו בתור „ערוב״ („זאקלאדניק״), הוא עובר ללודז, שם הוא מכהן בתור רב עד שנת תרפ״ד (1924), ואז הוא זוכה להגשים את שאיפת־חייו — לעלות לא״י.

עם עלותו ארצה הוא מתישב בתל־אביב, בה הוא מכהן כרב. למרות היותו זקן ותשוש, הוא פעיל מאד בעניני ציבור. הוא משמש „כתובת״ לכל נצרך ובפרט ליוצאי פולין. וזאת יחד עם היותו עסוק יומם ולילה בעניני הלכה וכתיבת חד״ת.

מצבת — קברו של ר׳ שאול — בהר הזיתים

קבר פון רב ר׳ שאול — אויפן הר־הזיתים

בגיל תשעים נפטר בתל־אביב ביום כ״ז תמוז תרצ״ט. פטירתו עוררה אבל וצער בכל חלקי הישוב — אשר על כולם התחבב — ובפרט בין לומדי התורה. הוא הובא לקבורה בהר הזיתים ונספד ע״י כל גדולי התורה.

ספריו המונומנטליים „דברי שאול״ ו„פרדס שאול״ הו״ל ע״י בנו ומ״מ ברבנות הרב ר׳ יהושע זילברמן שליט״א בשנת תש״ה.

ר׳ אברהם בנימין — רבה של וידאבה

על תלמידי־חכמים של וירושוב, במאה הקודמת, נמנה רבי אברהם בנימין, רבה של וידאבה ומחברו של הספר התורני „אהבת אברהם״.

ספר

אהבת אברהם

מיוסד על מחלוקתן של הראשונים ז״ל אם ספיקא דאורייתא לחומרא הוא מה״ת או מדרבנן

חלק ראשון

יבואר בו שיטת הרמב״ם ז״ל והעומדים בשיטתו דספיקא דאורייתא לחומרא הוא מדבריהם, ליישב כל הקושיות שהשיגו אותם הבאים אחריהם. וביאור כל לשונות הרמב״ם בזה בכל מקומות מושבותיהם, ופלפולים עצומים בסוגיא דרוב בכמה מקומות ובשאר סוגיות הש״ס הכל בחידושים נפלאים:

וחלק שני על שי׳ הרשב״א והר״ן ז״ל החולקים על הרמב״ם ישנו תחי׳ בכתובים, יזכני ית״ש להוציאו לאורה בטהרה:

ולמען שיהי׳ שוה לכל נפש כתבתי בהקדמה ביאורים נפלאים בפסוקי מקראות ומאמרי חז״ל הקדושים ולא יחסר כל בו:

ובקשתי שטוחה מאת כל הוגה בספרי בין בהקדמה ובין בפנים הספר שלא ידלג על הענינים כ״א ילמוד הדברים כסדרן ויבין הדברים ביותר בע״ה:

אשר הכינותי בשפלותי, בעזר צור ישועתי

אברהם בנימין ב״ר יוסף נ״י מילידי ווירושאב החופ״ק ווידאווא יע״א:

פיעטרקוב

בדפוס החדש המשובח של ר׳ חנוך העניך פאלמאן נ״י

שנת שערי לימוד לפ״ק

СЕФЕРЪ АГАВАСЪ АБРАГАМЪ

Тип. Эноха Фольманъ г. Петроковъ 1909 г.

שער — הספר „אהבת־אברהם״ מחברו — יליד וירושוב
בצד: רשימת האנשים שרכשו את הספר

שער — בלאט פון ספר „אהבת־אברהם״
דער מחבר — א געבורענער אין ווירושאוו

הרב הנ״ל יליד וירושוב, נמנה על תלמידיו המובהקים של הגאון רבי בייניש זילברברג (הוריו המשיכו כנראה להתגורר בוירושוב, אחרי שהוא הוכתר בכתר הרבנות בעיירה וידאבה).

על ספרו „אהבת אברהם״ קיבל „הסכמות״ מגאוני וגדולי הדור, כגון: רבי יואב יהושע („הגאון מקינצק״), רבי אלי׳ חיים מייזל רבה של לודז, רבה של לאסק וכו׳ מרבה של וירושוב רבי שאול זילברמן. האחרון כותב: „...הרב הנ״ל הוא מילידי עירנו פה, ואני מכירו מאז וידענא בי׳ כי טרח ויגע הרבה לשקוד על דלתי התורה, ועשה חיבור יפה...״

שמות המתנדבים

אלה שמות האנשים המתנדבים בעם. אשר נדבה רוחם אותם להיות מן המסייעים. בהדפסת ספר זה „אהבת אברהם״. בנדבת ידם הטובה כברכת ד׳ עליהם. ויהי נועם ד׳ עליהם בכל מקומות מושבותיהם. יבלו בטוב ימיהם ובנעימים שנותיהם. ודברי תורה לא ימושו מפיהם ומפי זרעם אחריהם. וישלח ברכה והצלחה בכל מעשה ידיהם. אלקי אברהם יהי׳ בעזרתם. הטיבה ד׳ לטובים ולישרים בלבותם:

ווערשוב

ר׳ דוד לעווי
ר׳ משה אהרן רויזענבלום
ר׳ יצחק לעווי
ר׳ אייזיק ברוקמאן
ר׳ מענדיל עלקאן
ר׳ זלמן ראגאווסקי
ר׳ יעקב דאמב
ר׳ יהודה ליב שייע
ר׳ משה ראגאווסקי
ר׳ מאיר ליפמאן
הב׳ החזן יעקב ליב קאהביל
ר׳ אימשע בער קנאפף ביה״ח דאלכסנדר
ר׳ הילל קאהן
בהמ״ד דפה
ר׳ משה שמואל בר׳ שלמה בנימין
ר׳ יחיאל רינג
ר׳ איטשע מאיר ניימאן
ר׳ שלמה מאזעס
ר׳ מאטיאז באהאנע
ר׳ יעקל קאסריל
ר׳ שלמה ליב יודא

ר׳ הירש ליב גראניעק
ר׳ נחום רוסטיק
הנה״ח אברהם לעווי
ר׳ ישראל הורבאך
ר׳ אלעזר לעוויק
ר׳ רויזענבלום
ר׳ שמואל יהודה גאלדמאן
ר׳ גבריאל קאהן
ר׳ פייוויש בלאמאווין
ר׳ חיים קאלעטאגאווסקי
ר׳ חיים וואלף גאלדמאן
ר׳ משה נויהייזער
ר׳ הילל מאקרסקי
ר׳ משה אהרן הייזנער
ר׳ שלמה פראגעל
ר׳ יצחק יעקב מבאלעטשאווע
ר׳ איטשע מאיר קעניגער
ר׳ שלמה מאזעס
ר׳ ישראל דוד שטערין
ר׳ נאהיל גערשאווין
ר׳ איטשע מאיר ניימאן

ואהרון חביב הוא ידיד נעורי אוהב דבוק מאח הרבני המופלג יר״א מו״ה יהודא ליבקא בר׳ סיני שינוועקסלער מעיר מסעגכמאהאוו אשר החזיק בי בטובתו ופרחתו למען יוגמר ספרי בדפוס, והנני מברכו מקרב ולב עמוק שיעמוד לו זכות המצוה אשר זכה לגמרה, יוגדל שכרו מאת הגבורה, לראות דור ישרים עוסקים בתורה, וקרן הצלחתו יזריח אורה, עדי נזכה לבנין בית הבחירה, בב״א:

בהקדמה לספרו, מעיד המחבר על עצמו: „כי מעודי מחובשי ביהמ״ד הייתי, ועל דלתי התורה שקדתי... והרבה למדתי מרבותי, וביחוד מאמו״ר הרב הגאה״צ וכו׳ מו״ה אברהם בנימין זצ״ל אבד״ק ווירעשאב, אצלו למדתי כמה שנים, ובסוד חברים המתקתי...״.

נראה שהוריו לא נמנו על בעלי האמצעים. בסוף ה„הקדמה״ לספרו, הוא מספר לנו על אחותו הצעירה שפרינצה, שנפטרה בהיותה עוד רווקה, כי היא שפירנסה ודאגה לקיום הוריו הזקנים.

יהושע אייבשיץ

האדמו״ר ר׳ פנחס מנחם מפילץ ז״ל

מה היתה תכונתו העיקרית — כפי שהשתקפה בעיני הבריות? — אמת. בספרו „שפתי צדיק" הוא מביא בשם סבו בעל „חידושי הרי״ם", למה חותמו של הקב״ה הוא דווקא אמת, משום שכל מדה אחרת, גם אם משנים אותה במקצת, עדיין היא נשארת בתכונתה — שונה המצב במדת־האמת. שאם משנים אותה — ולו במקצת — היא חדלה להיות אמת. תכונה זו איפיינה את הצדיק מפילץ, הוא היה כולו אמת־צרופה.

האדמו״ר רבי פנחס מנחם זצ״ל מפילץ

נולד בשנת תר״ט, לאביו רבי בנימין אליעזר זצ״ל, חתנו של בעל ״החידושי הרי״ם״ זצ״ל. נתחנך על ברכי זקנו הגדול, והקדיש כל ימיו לתורה ועבודה, פרישות וחסידות. היה חתנו של רבי אברהם מרדכי זצ״ל בן ה״חידושי הרי״ם״ זצ״ל. לאחר הסתלקות גיסו בעל ה״שפת אמת״ זצ״ל, דבקו בו המוני חסידים. יסד בית מדרשו בפילץ ממנה עבר לווירשוב ומש״ם לצ׳נסטוחוב.

נמנה על גדולי אדמו״רי פולין וכמוהם הכריז אף הוא על הצורך בהתאגדות באגודת ישראל ונתן ידו וברכתו לכל מפעליה ומעשיה.

נסתלק ביום י׳ כסלו תרפ״א.

הוא נולד בורשה בשנת תר״ט, אצל אביו הרב ר׳ בנימין יוסטמן (חתנו של בעל „חידושי הרי״ם"). את חינוכו קיבל אצל סבו האדמו״ר הראשון בגור מרן בעל „חידושי הרי״ם". וכשגדל, השיאו סבו עם נכדתו, — בת בנו הצדיק ר׳ אברהם מרדכי.

כל ימיו הקדיש לתורה ולעבודה בקדושה ובטהרה, מעולם לא יצא מתחום ד׳ אמות של הלכה. אחרי פטירת סבו הרי״ם, הסתופף בצלו של הרבי ר׳ העניך מאלכסנדר ואח״כ המשיך לדבוק אצל גיסו בעל ה„שפת אמת" זצ״ל.

עוד בהיות גיסו בעל ה„שפת אמת" בחיים, הפצירו בו רבים מחסידי גור שיתחיל לנהל עדה של חסידים, אולם הוא סירב בתוקף. אחרי פטירת גיסו — בשנת תרס״ה

— נכנע ללחץ רבים ממעריציו, והתחיל לנהל את עדתו בפילץ. כבר בהיותו בגיל הזיקנה, הוא נותן בטוי (באחת מצוואותיו) למורת־רוחו ולהיסוסיו בניהול העדה, הוא אומר: „פעם אחד פחד לבי מיוהרא, סגרתי דלתי למנוע מלבוא אלי, אחר שלחן רבינו גיסי זצ״ל, בא אלי למחר ת״ח יר״ש גדול הוכיחני שיש הקפדה בשמים, שהיו רגילים יוד יהודים להתאסף שכינה שורה, ואולי יקח אחד מוסר ללבו, ע״כ לא יכלתי למנוע גם אחר פטירתו זצ״ל...״

ספר

שפתי צדיק

חלק רביעי

מאת כבוד קדושת אדוננו מורנו ורבינו הרב הצדיק הקדוש תפארת ישראל והדרו מרן פנחס מנחם אלעזר זצללה״ה אשר מקודם הי׳ משכן כבוד קדושתו בעיר גור ואח״כ האיר לארץ ולדרים ממאור תורתו ונהל עדת קודש בעיר פילץ ובְעיר ווֹיערשוב ובעיר טשענסטוכוב ושם מנוחתו כבוד, זכותו יגן עלינו ועל כל ישראל אמן.

שער — הספר „שפתי צדיק״
שער — בלאט פון ספר „שפתי צדיק״

את תפקיד ההדרכתי של ה„רבי״ — לגבי החסידים — הוא מתמצת, במשפט: „הנני מבקש להשריש בכל לבבכם חיזוק ואמונה״. אין הוא דוגל בנסיעות תכופות ל„רבי״. דעתו היא: „נסיעה לרבי די פעם בשנה כמבואר באשל אברהם כי די על שנה, גם ביטול תורה מהדרך קשה מאד״. העיקר אצלו, לימוד התורה. הוא אומר: „איש כערכו יראה על כל פנים בשבת קודש לחפש בכל עוז התלהבות בעבודתו יתברך שמו, על כן ללמוד הרבה ...״

את תפקיד ה„רבי" הוא רואה כרועה־רוחני ולא בטיפול בבעיות גשמיות. כעין אנחת־כאב נשמעת מתוך דבריו: „יש לי צער גדול מזה שבאו אלי, אחד רצה להושע בזש"ק, אחד בשפע פרנסה, בתחלה דמיתי שיבואו רק מי שרוצה לשמוע מוסר".

עזה היתה תשוקתו לאה"ק, בכלל היה חובב־ציון גדול. את רצונו לעלות לאה"ק, הוא מביע בהרבה הזדמנויות — בספריו. — משום־מה רצונו של הצדיק לא יצא לפועל.

כעשר שנים עשה בפילץ, שם ניהל את „חצרו" האדמו"רי. בעיר זו נתקבל כרב דמתא בנו הצדיק ר' חנוך גד, אשר יחד עשו רבות בפילץ למען האדרת כבוד התורה; הם הפיצו את אור החסידות והתורה.

בשנת תרע"ה (1915), בזמן מלחמת־העולם הראשונה, הסכים להפצרת חסידיו ומעריציו בוירושוב, לקבוע את אהלו, אהל של תורה בוירושוב, ואילו בנו הצדיק ר' חנוך גד ניאות לקבל עליו את כתר הרבנות — שהתפנה עם עזיבתו של הרב ר' שאול זילברמן.

למרות מצוקת הזמן והרפתקאות המלחמה, וירושוב כאילו התעוררה לתחיה. ימי־זוהר ועדנה באו עליה במפתיע. האב והבן הכניסו רוח של קדושה וטהרה בקהילת וירושוב והסביבה. יהודים נהרו מישובים קרובים ורחוקים. דברי־התורה שנאמרו על „שלחנו" הטהור, בהתלהבות עצומה נאמרו, כי כך, היתה דרכו מאז ומתמיד. כפי שהוא אומר בשם סבו בעל ה„חידוש הרי"ם", עה"פ: „בא אתה וכל ביתך אל התבה" (פ' נח ז', א'); „רמז אל תיבות תורה ותפלה, שיכנוס בכל כחו לתוה"ק" הצדיק מפילץ הטביע את חותמו על חיה הרוחניים של העיירה ותושביה.

בשלהי מלחמת־עולם הראשונה — בשנת 1918 — אחרי שנשתבשו סדרי השלטון התקינים, והפגיעות ביהודי המקום נתרבו מיום ליום, הפצירו חסידי פילץ ברבם הנערץ שיסכים לעבור לצ'נסטכוב השקטה, ואמנם לבסוף הסכים הצדיק לעבור לעיר זו, שם ניהל את עדת־חסידיו עד יום פטירתו.

ביום י' כסלו תרפ"א החזיר את נשמתו הטהורה לבוראו. רבבות יהודים מכל רחבי פולין השתתפו בהלויה. האדמו"ר זצ"ל מגור בהספידו את דודו, אמר עליו: „הוא היה מתפלל ונענה". זי"ע.

יהושע אייבשיץ

הרב האדמו״ר ר׳ חנוך גד יוסטמן הי״ד

הצדיק ר׳ חנוך גד נולד בגור בשנת תרמ״ד. מילדותו הצטיין במידותיו הטובות ובשקידתו בלימוד התורה. את חינוכו בלימוד התורה והדרכתו בדרך החסידות הוא קיבל אצל אביו הצדיק ר׳ פנחס מנחם אלעזר (נכדו של בעל ה„חידושי הרי״ם" אבי שושלת גור) ואצל דודו בעל ה„שפת אמת" מגור.

האדמו״ר מפילץ, הקדוש ר׳ חנוך גד הי״ד,
רבה של וירושוב

בשנת תרס״ה — אחרי פטירת ה„שפת אמת" — כשאביו התחיל לנהל עדה של חסידים וקבע את „חצרו" בעיר פיליצה (פילץ), הכתירו אנשי פילץ את ר׳ חנוך גד כרב העיר (הוא היה אז בס״ה בן עשרים ואחת). כעשר שנים עשה בעיר הזאת ופעל רבות למען חיזוק השלטת התורה בקהלתו.

בשנת תרע"ה (1915), אחרי שנתברר סופית, שהרב הקודם ר' שאול זילברמן לא יחזור לוירושוב — החליטו פרנסי קהילת וירושוב להכתיר את ר' חנוך גד כרב העיר. אביו האדמו"ר מפילץ שלא רצה להיפרד מבנו חביבו, גם הוא קבע את „חצרו" החסידי בוירושוב. האב והבן שקדו ועודדו את לימוד התורה — אשר נתמעט בזמן המלחמה — ובכלל הכניסו חן יהודי מיוחד ו„אווירה" בעיירה.

מחמת המציק, הציעו חסידי „פילץ" שבצ'נסטחוב שהאדמו"ר ר' פנחס מנחם ישתקע בעירם. ואכן, הוא ניאות לכך, ובשנת תרע"ח (1918) עבר לעיר זו. לא כן ר' חנוך גד, למרות התלאות שפקדוהו בוירושוב לא עזב אותה. פעם למשל — בשנת 1915—16 — תפשוהו הקוזקים, גילחו את זקנו והרביצו לו מכות־רצח. גם במישור ניהול עדתו התגלעו בקיעים. „רוחות חדשות" התחילו מנשבות, ואילו הוא, לא רצה להיכנע ל„רוח הזמן".

בשנת תרפ"א (1921), אחרי פטירת אביו, הסכים — אחרי הפצרות של האדמו"רים וחסידים — לקבל על עצמו את „ניהול" עדת־החסידים. את חסידיו זירז לקבוע עתים לתורה ולהתעמק בתורת החסידות והמוסר, ובמיוחד להקפיד על המצוות שבין אדם לחברו. „התורה" שנאמרה על „שלחנו" הטהור הפכה לשם־דבר, שריכזה סביבו קרובים וגם רחוקים. בענותנותו הבלתי רגילה השכיל להפוך אויב — לאוהב.

בתקופה זו הוא גם יסד רשת של ישיבות ע"ש אביו הקדוש בשם „שפתי צדיק" (כשם ספרו), בצ'נסטחוב ובוירושוב. הוא התמסר גם להוצאת כתבי אביו על התורה.

בשנת תרצ"ב הוכתר כרבה של וילון. הוא לא הסתגר בד' אמות של ההלכה, בנוסף לשקידתו על עניני דמתא — כמרא־דאתרא — ריכז סביבו ת"ח צעירים אותם למד יומם־ולילה. כן היה פעיל בעניני ציבור כלל־ארציים של יהדות פולין, בהיותו חבר ב„מועצת גדולי התורה".

ביום פרוץ מלחמת־עולם השניה, היה בוילון. מצפונו לא נתן לו לעזוב את עדתו בעת סכנה, עד אשר הגיחו מטוסי הנאצים שהפציצו והרסו את וילון עד היסוד. הוא נמלט בדרכים לא־דרכים. בשנות השואה ישב בצ'נסטחוב. ביתו הפך לבית־ועד לכל שוחרי דבר ה'. הוא גם שימש מוקד להתיעצויות בעניני הצלה ופיקוח־נפש. סמכותו המוסרית בענינים שהשעה צריכה להם, היתה מקובלת גם על החוגים החילוניים. למרות הסכנות שארבו להם, לא פסק אפילו ליום אחד את שיעוריו הקבועים — סביבם ריכז קהל רב, — בדברי־תורה שעל „שלחנו" (שנאמרו בהתלהבות עצומה, בלתי רגילה), חיזק, עודד והפיח רוח־חיים. יום־יום אפשר היה לראותו — חרף כל הסיכון שבדבר — צועד בבוקר לבית המדרש שברחוב ורשבסקי 23, כשהטלית ותפלין מתחת לבית־שחיו.

וכך, חיזק והחזיק הצדיק באמונתו, עד ליום־הדין: יום־הכיפורים שנת תש"ג, יום חיסול וההשמדה של הקהילה המפוארת של יהודי צ'נסטחוב. אחד מחסידיו — ר' יהושע בראט שמו — הפציר בו להסתתר ב„בונקר" שהוא הכין, אולם הרב לא הסכים. לקהל הרב שהתרכז סביבו, אמר: כל עוד אני חי — ברצוני לחיות כיהודי וכאדם, יחד עם כל בית־ישראל.

גם ברגעיו האחרונים לא פסק פומיה מגירסא, למקורביו הסביר: אמנם נעשה הכל לבטל את רוע־הגזרה, אולם מה לעשות, הגזרה נחתמה, הזמן קצר ויש לספוג תורה ויראת־שמים כמה שאפשר. ועוד הוא הוסיף במעמד מיוחד זה: „אולי נענשנו, הואיל ולא עשינו מספיק בשביל ארץ־ישראל".

ביום מר ונמהר זה. הוא הלך יחד עם כל יהודי צ'נסטחוב למחנה ההשמדה טרבלינקי. אחד מניצולי טרבלינקי סיפר: כאשר רצו אנשי הס.ס. להכריח אותו שיסיר את ה„טלית קטן" שלו — לפני כניסתו לתא־הגאזים — והוא סירב לכך, הוא נורה ע"י הטמאים במקום.

השם ינקום דם קדושים ונקם ישיב לצריו!

יהושע אייבשיץ

הרב ר׳ אברהם מנדל אורנבאך ז״ל

יליד קינצק. עוד בילדותו התפרסם ברחבי פולין כ„העילוי מקינצק״. כשהתבגר נמנה על תלמידיו המובהקים של בעל „חלקת יואב״ ר׳ יואב יהושע הגאון המפורסם מקינצק. כשהגיע לגיל ארבע־עשרה יעץ לו רבו הגאון הנ״ל שיסע לישיבתו של הגאון מסוכטשוב בעל „אבני נזר״. בישיבה הנ״ל קיבל את „ליטושו״ ואת פרסומו הרב. כשנזדמן לשם הגאון מרוגטשוב ר׳ יאשע, הוא נהנה להתווכח ולהתפלפל אתו. טבעי היה כששליחיו ועושי־דברו של ר׳ יוס׳ל מוקשקי העשיר הגיעו לסוכטשוב וסיפרו לר׳ אברהמ׳לי מסוכטשוב על מטרת ביקורם, הצביע הגאון על תלמידו החריף מקינצק (ר׳ אברהם מנדל.

מארבעים ושתיים שנה שישב בוירושוב, רק כשלוש־עשרה שנה כיהן ברבנות. אמנם גם בהיותו סוחר, עיקר עיסוקו היה לימוד התורה, נתן שיעורים לבחורים חריפי־מח. לעתים קרובות היה מוזמן לדיני־תורות מסובכים בתור בורר. חריפותו ופקחותו הוציאו לו מוניטין בפולין הלמדנית.

עוד בהיותו סמוך על שלחנו של חותנו ר׳ יוס׳ל מוקשקי, „הסתנן״ ר׳ אברהם מנדל לעולם־המסחר, לא מתוך אהבת הבצע, אלא פשוט להראות לכולם ש„לא המרבה בסחורה מחכים״, וכי גם אברך חסידי יודע פרק בהלכות מסחר. להברקותיו ולשנינותו יצאו מוניטין לא רק בוירושוב, אלא ברחבי פולין כולה. כששאלוהו פעם מנין הוא שואב את רעיונותיו המחוכמים בענינים מסובכים במסחר — הוא הצביע על התלמוד והמפרשים. פעם הוא אמר: כשאינני לומד השכם בבוקר בעמקות פרק ב„קצות״, אזי במשך כל היום העסקים „אינם הולכים לי״. מענין, למרות ששליטתו בפולנית ובגרמנית היתה חלשה (יחסית), התלהבו ממנו הגויים מוירושוב, מפיקחותו ושנינותו. דלוגושבסקי, רויבסקי, הונצ׳יה ואחרים שהיו שותפים ב„ספולקי״ (אגודות שותפיות מסחריות של יהודים ולא־יהודים בוירושוב), הציעו תמיד את „מענדעל״ שיעמוד בראש האגודות, רק הוא ולא אחר.

בשנת תרפ״א (1921), עם עזיבתו של הרב האדמו״ר מפילץ, הצדיק ר׳ חנוך גד יוסטמן הי״ד את וירושוב, הציעו כמה בעלי־בתים את מועמדותו של ר׳ אברהם מנדל והוא אמנם נבחר — ברוב גדול — כרבה של וירושוב.

הוא ניהל את הקהילה ביד תקיפה, לא נשא פנים לאיש, בין אם היה זה נשוא פנים או עני ורש. פעם העיז נגדו אחד מפרנסי הקהילה בענין „שחיטת חוץ״ וטען שזה מאבק כלכלי של העניים נגד הקהילה הבורגנית, המנצלת את מעמד הפועלים (בגלל הקירבה לקמפנו, ניסו תקופה מסויימת כמה מאנשי וירושוב לשחוט בפוזמצ׳ה במחיר יותר נמוך מאשר בוירושוב). התרגז הרב על הפרנס הנ״ל, נזף בו ואמר: אתה תלמד אותי פרק בהלכה, מה מותר ומה אסור לפי הדין? וזרקו מביתו החוצה.

נפלה בחלקו לכהן בוירושוב, באחת התקופות הקשות ביותר. מבחינה כלכלית, לא ידעה עוד וירושוב היהודית עוני שכזה. גל האנטישמיות התגבר, ויום יום היתה

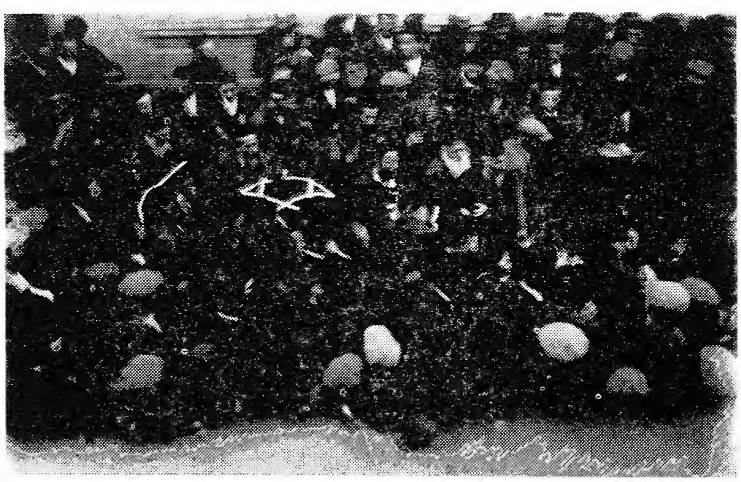
הקהילה היהודית בוירושוב צפויה לפרעות. כל הגורמים הנ״ל בתוספת להשפעתה השלילית של מלחמת העולם 1914—1918, הביאו לידי התפרקות מסגרת המסורת.

הרב ניסה לבנות מחדש את מה שהזמן הרס. היו כמה נסיונות מצדו להקים ישיבה, אולם לא הצליח ביותר. בפרט, שהרב לא רצה „להשתעבד״ לשום מפלגה, לא לציונים ולא ל„אגודה״. הרב הסתפק בכך שהוא בעצמו נתן שיעורים לכמה בחורים ואברכים, וכן עודד ת״ח אחרים שיתנו ידם למשימה זו.

בשנת תרצ״א כשבא לביקור לוירושוב, האדמו״ר מפילץ ר׳ חנוך גד — לשעבר רב בעיירתנו — עודדו ר׳ אברהם מנדל להקים ישיבה במקום, לזכר ועל שם אביו האדמו״ר מפילץ. ואכן, סמוך לכך הוקמה ישיבה (בת שתי כיתות) בשם „שפתי צדיק״, בה למדו כשבעים תלמידים (בערך). הרב בחן מדי פעם את התלמידים.

הרב פעל גם רבות נגד הסכנות שארבו ליהודי וירושוב מצד כל מיני גורמים אנטישמיים (הוא עמד בראש בכל הפעולות לצורך איסוף כספים לצרכי „שוחד״, מגע „מאחורי הקלעים״ עם גופים וגורמים שלטוניים וכדומה).

בשנת תרצ״ה — לפני פסח — הוא חלה במחלה ממארת. בשבת פרשת חוקת (ה׳ תמוז תרצ״ה) הוא נפטר בביתו. למחרת התקיימה ההלוויה בה השתתפו כל רבני הסביבה שהספידו אותו. השאיר אחריו ארבעה בנים ושתי בנות. בניו: מיכאל (מנהל בנק ועסקן ציבורי בוילון), אלעזר, לייב ושמעון. שני חתניו: יעקב קמפינסקי יליד פראשקי, והרב ר׳ משה אליעזר קליגר הרב האחרון בוירושוב. כולם היו ת״ח, חסידים ואנשי־מעשה.

הלוית הרב ר׳ אברהם מנדל אורנבאך ז״ל
לוויה פון רב ר׳ אברהם מנדל אורענבאך ז״ל

יהושע אייבשיץ

הרב ר׳ משה אליעזר הכהן קליגר הי״ד

בדחילו ורחימו אני ניגש להעלות קווים לדמותו. לא „דמות״ הוא לגבי, אלא איש חי רב פעלים. מתקשה אני להגדיר את תכונותיו, כי הרי היתה זו אישיות בלתי רגילה רב־גונית. על כל פנים, אותנו בני־התשחורת הקסים בעיקר כמחנך, כמחנך האידיאלי, כמחנך לדוגמא, שאישיותו משמשת לנו כמופת, שאין בה כל ניגוד בין דיבורו ומעשיו בחיי יום־יום.

דרך מיוחדת היה לו בהרצאותיו ובשיעוריו. לא מלים פתטיות חוצבות להבות־אש, לא ריטוריקה מצועצעת. דיבורו קלח בנחת, בשקט, בשקט — כאילו משיח עם עצמו — וראה זה פלא, שעות רבות היינו מסוגלים להקשיב לו. בלי הבדל מה היה הנושא. אם זו היתה מסיבת ל״ג בעומר בצל אילנות היער — כשאנו רבוצים סביבו ב„ישיבה מזרחית״, — והוא מדבר על: „שלש מצות שנצטוו ישראל בכניסתם לארץ־ישראל״ (לפי שיטת הרמב״ם). או במסיבת־חג כשהוא מדבר על ההבדל ההשקפתי בין הפרושים והצדוקים. כל שיחה והרצאה היו לגבינו, חוויה אסתטית־רוחנית ממדרגה ראשונה שרישומן לא נימחו מלב שומעיהן.

נולד בלודז בשנת תר״ס, אצל אביו ר׳ צבי אלימלך ברח׳ אוגרודובה 3. בית טיפוסי של יהודי לודזאי, סוחר ולמדן מחסידי גור. עוד בצעירותו התפרסם כחריף־מוח והיה חביבו של האדמו״ר־הגאון מאוסטרובצה (שהתגורר אז בלודז׳), נהג לבקרו בקביעות ולהתפלפל אתו בעניני הלכה. שקדן ומתמיד היה, מטבעו לא היה מסוגל ללכת בטל אפילו שעה קלה.

מקרה מענין המאפיין את אישיותו: במלחמת העולם הראשונה כשפרצה בלודז מגיפת מחלת הטיפוס — חלה גם הוא. הרופאים אסרו עליו בתוקף את הלימוד בתורה (בגלל החולשה הרבה, תוך כדי המחלה ואחריה). משה אליעזר העילוי הצעיר שלא היה מסוגל לשבת בטל, התחיל אז לקרוא את ספרות הדרוש הפופולרית, וכן את הספרות האגודאית־הרעיונית — שהיתה אז באופנה — ומכאן ידיעתו היסודית בתחום זה.

וכבימי בחרותו, כך גם בוירושוב לא ידע בטלה מהי. יום ולילה עסק בהרבצת תורה וחסידות, לבחורים צעירים ולאברכים בני גילו. היה מ„מגידי השיעור״ המבוקשים ביותר. סוד הצלחתו היה טמון בכך שלא היה „מעל״, אלא „בתוך״. שיתף עצמו עם קהל תלמידיו־מקשיביו. כוחו כ„בעל מסביר״ וממחיש בצורה חיה את הנושא — מן המפורסמות היתה.

עם פטירת חותנו, החליטו רבני הסביבה — אחרי ימי האבל — ובראשם הגאון ר׳ זאב וולוויל מוזס מקאליש (יחד עם פרנסי הקהילה) להכתירו בכתר הרבנות במקום חותנו הרב.

עם היותו שקט וענותן מאין כמוהו, ידע לעורר דרך־ארץ ולשמור על כבודו כ„רב״ כיקרא דאורייתא. אף שעשה זאת לא במקל חובלים, אלא בנועם, בחן המיוחד לו. והדברים אמורים גם כלפי חבריו האברכים החסידיים.

רק ארבע שנים זכה רבנו זה — הרב האחרון לפני חיסול וירושוב — לכהן כרב העיירה. הצליח להתחבב על כל שכבות בני הקהילה מבלי הבדל מפלגה והשקפה.

עם פרוץ המלחמה, נלקח יחד עם יהודים אחרים ל„מסע הזוועה" בגרמניה. מפי שרידי מסע זה שמעתי סיפור מענין: בהגיעם לנירנברג, אמר הרב למסובבים אותו — שלא יתכן להסתובב סתם בלי תורה. „כאן ללמוד תורה, במחנה הס.ס.?" — התפלאו מקורביו. ומה מונע אותנו מכך? — אמר הרב. ואכן, מיד הוא נעמד במעגל (בלבושו המרופט והקל, בסתיו הקר, כשהוא שם סמרטוט על ראשו מאין לו כובע) והתחיל להגיד שיעור בגמרא ותוספות בעמקות רבה. התפלאו אח"כ הרבנים האחרים שהיו באותו מעמד. מילא, אילו היה מדובר לתרץ „רמב"ם מוקשה", אבל שיעור בגמרא — בעל פה כמובן — כאן במחנה הס.ס. זה באמת דבר היוצא מגדר הרגיל.

מספרים שרידי וירושוב, שהגיעו לגיטו לודז' — אחרי חיסולה של וירושוב — בשלהי שנת תש"ב: בהגיענו ללודז' היינו לגמרי המומים. אחרי שאיבדנו את יקירנו, לא היה לנו כל רצון לחיות. אולם מה־מאד הופתענו, כשהופיע הרב שלנו ר' משה אליעזר קליגר הי"ד. הוא בעצמו בקושי התהלך על רגליו. אולם מצא מחובתו לבוא אלינו ולנחמנו. דבריו היו לנו כתרופה, הוא עודד וניחם אותנו. התענין בכל אחד מאתנו, יעץ וניחם והפיח בנו רוח־חיים. כעבור כמה שבועות לאחר־מכן, הוא ומשפחתו נשלחו למחנה ההשמדה בחלמנו. היה זה בראשית תש"ג, עם משלוח כל ה„כלי־קודש" מגיטו לודז'. זוגתו הרבנית ושתי בנותיו, כולן ניספו בגיטו לודז'.

השם ינקום דמם!

יהושע אייבשיץ

הרב ר׳ יעקב שלמה קובאלסקי הי״ד

הוא גדל והתחנך בבית סבו ר׳ משה׳לי וואליער בלודז, שהיה דמות ידועה ומפורסמת בעולם־החסידות. זקני חסידים סיפרו: כדרך כל חסידי קוצק המובהקים, לא עסק מעולם ר׳ משה׳לי בעניני פרקמטיא. כל עתותיו היו קודש לתורה ולחסידות. אשתו, לקחה על עצמה את נטל פרנסת הבית. היא שלחה את ידה במסחר וגם עשתה חיל במשלוח־ידה. לימים כשהתעשרה, הקימה בית גדול־מידות בלודז ברחוב סולנה. באו חסידים וקינטרו אותו: אתה ר׳ משה׳לי עוסק לך במילי דשמיא, מוטב תלך הביתה ותראה איך בונים את ביתך בשבת. אחרי בירור הסתבר שלא היו דברים מעולם. האמת היתה שאשתו מסרה את הקמת הבית לקבלן לא־יהודי, והותנה אתו במפורש שבשבת לא יעבדו, ובנוסף לכך ערכו אתו את החוזה בצורה כזאת שזכויות הבעלות על הבית תחולנה רק עם מסירותו לידי משפחת קובאלסקי. כך שמבחינת ההלכה פסק רב העיר הגאון ר׳ אליהו חיים מייזל, אין כאן כל בית־מיחש. אולם כל זה לא עזר. רגליו של ר׳ משה׳לי לא דרכו מעולם בבית הזה. באין ברירה נאלצה אשתו להוסיף ולהקים חדר נוסף בכניסה לבית, לשם ניאות ר׳ משה׳לי להיכנס.

סבא ר׳ משה׳לי וואליער הדריך את נכדו העילוי הצעיר — בדרך התורה והחסידות — בדרך המיוחדת לחסידי קוצק, היינו כושר־איבחון חד להבדיל בין אמת־מדומה לאמת צרופה, או כפי „הגדרה קוצקאית״: כל יהודי מצווה שלא לשקר שהרי כתוב „מדבר שקר תרחק — יתרה עליו החסיד שמצווה שלא לשקר ולא לרמות גם... את עצמו. ואכן, האופייני והמיוחד שבמהותו של הרב רבי יעקב שלמה היה: איש האמת.

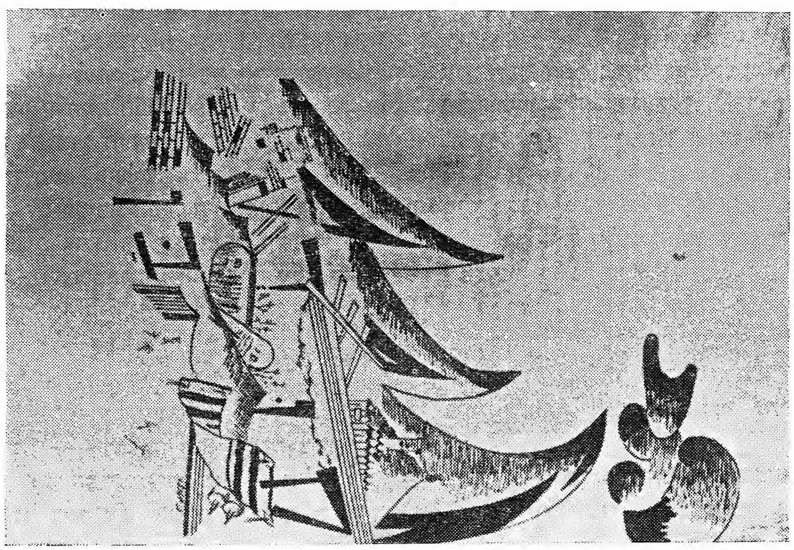
תחרות־מתמדת התהלכה מימים ימימה בין שני הקרובים, עשירי העיר וירושוב, בין ר׳ שמואל יהודה גולדמן ור׳ יוס׳ל מוקשקי — שניהם השתדלו לעשות למען העיירה, שניהם פיזרו הון תועפות לצרכי צדקה וחסד, כל אחד היה רגיש שמא תעלה יוקרתו של מתחרהו. טבעי היה איפוא, כשהביא ר׳ יוס׳ל מוקשקי חתן לבתו שהגיעה לפרקה את „העילוי מקינצק״ (הוא ר׳ אברהם מנדל אורנבך רבה של וירושוב אח״כ), החליט ר׳ שמואל יהודה „ללמד לקח״ את מתחרהו. הוא נתן הוראה לשדכני פולין „שיביאו לו כלי מחזיק ברכה״ אפילו במחיר כל רכושו העצום. השדכנים — בידעם את „חולשתו״ — לא התעצלו כלל, ואמנם הביאו לו בדיוק מה שביקש, עד שגם האדמו״ר מגור סמך ידו על השידוך הזה. כך הגיע רבי יעקב שלמה לוירושוב.

כל ימיו ישב רבי יעקב שלמה על התורה ועל העבודה, מעולם לא ידע שעת בטלה מה היא. בלחץ האדמו״ר מגור — שהעריכו עד למאד — נרתם בעול צרכי הציבור והעסקנות. כשהתפנה כסא הרבנות בוירושוב, עם עזיבתו של הרבי מפילץ הרה״צ ר׳ חנוך גד יוסטמן — רצו חסידי גור להכתירו כרב העיר, אולם הבר־פלוגתא שלו הרב ר׳ אברהם מנדל אורנבך גבר עליו. ר׳ יעקב שלמה לא נטר לו — לרב — בגלל זה טינה, אדרבה נהגו להזדמן ולהתנצח בדברי הלכה כמאמר חז״ל „מה ברזל זה אחד מחדד את חברו, אף ב׳ ת״ח, מחדדין זה את זה בהלכה״.

עם פטירת הרב רבי אברהם מנדל אורנבך — בשנת תרצ״ה — נבחר רבי יעקב שלמה כדיין וראש בית־דין של וירושוב.

כאמור העריכו ביותר האדמו״ר מגור ואף בא אתו בקשר חיתון (בתו של ר׳ יעקב שלמה נישאה לנכדו של הרבי מגור). כשבא הרבי מגור לוירושוב למסיבת „שבע ברכות״ אל קרובו ר׳ אייזיק אלתר (גיסו של ר׳ יעקב שלמה) התארח בבית מחותנו הרב ר׳ יעקב שלמה.

מכל בנותיו נשארה בחיים בתו הצעירה הגב׳ מלכה וולף, בבני ברק.

יהושע אייבשיץ

הרב ר׳ יהודה אלעזר אורנבאך הי״ד

נולד בוירושוב — בשנת תרנ״ח (1898) — כבנו השני של הרב ר׳ אברהם מנדל ז״ל. פיקח וכשרוני היה באופן בלתי רגיל. ר׳ אברהם מנדל, ש„לוזר״ל״ (אלעזר) היה חביב־בניו, הביא במיוחד „מלמד״ עבורו מעיר הולדתו קינצק. ר׳ איצ׳ה קראו למלמד „המיוחד״ הזה ואמנם יהודי וירושוב ידעו לספר על חריפותו הרבה של המלמד, אשר „יצק מים״ (כינוי לתלמיד מובהק) אצל הגאון מקינצק ר׳ יואב יהושע בעל „חלקת יואב״. אצל מלמדו זה, למד ר׳ אלעזר עד גיל בחרותו.

ר׳ אלעזר היה בחור חריף ופיקח מאד, בנוסף לכך חונן ביופי וחן. קסם מיוחד קרן מפניו והיה חביב ואהוד על הבריות. בגיל צעיר שידכו אותו עם בת קרובו ר׳ חנוך ינובר, הלמדן והחסיד (חתנו של ר׳ שמואל יהודה גולדמן). אחרי מות אשתו התחתן בשנית מעיר קאליש.

עם פטירת אביו, היו רבים שראו אותו כ„ממלא מקום״ ויורש טבעי לכסא הרבנות של אביו. אולם ר׳ אלעזר לא הסכים לכך, בגלל מצב בריאותו הלקוי (הוא היה חולה־ריאות). בהסכמתו המלאה נבחר גיסו רבנו ר׳ משה אליעזר קליגר הי״ד.

בזמן הגיהנום הנאצי, מאחר ווירושוב נשארה בלי רב מורה הלכה, הוצע לו שיקבל עליו את עול הרבנות, ואכן, הוא נעתר לכך, כמובן בלי לעשות לדבר פירסום (במיוחד מחשש של „עינא בישא״ אצל הגרמנים שהתאכזרו במיוחד לרבנים). הוא ישב יומם ולילה ועסק בתורה, מתוך דחקות ועוני בימי השואה. יחד עם אנשי קהילתו הקדושה — וירושוב, הוא ניספה בשואה.

אמו הצדקנית־הרבנית — גולדה ריקל — נרצחה ע״י הקלגסים הטמאים, במיטתה, עם עוד כשמונים יהודים שנרצחו בזמן החיסול הסופי של יהודי וירושוב בח׳ אלול בשנת תב״ש.

השם ינקום דמי נקיים וטהורים!

יהושע אייבשיץ

האדמו"ר מקומארנה בוירושוב הי"ד

בראשית שנות השלושים קבע את „חצרו" אדמו"ר של חסידים מגליציה. גבה־קומה, בעל מראה אצילי ויפה־תואר היה האיש.

שונה היתה דרכו בחסידות ובעבודת הבורא, מאשר זו לה הורגלו חסידי „פולין הקונגרסאית". היה רגיל להאריך בתפילתו, תפילתו היתה „עבודה" ממש ונערכה ברעש גדול, בבחינת „כל עצמותי תאמרנה".

הוא שאף מאד לקרב ולהתקרב אל הציבור החסידי והלמדני בוירושוב והסביבה. ציבור זה היה מסוייג במקצת כלפיו, יתכן שהסיבה היתה נעוצה בגיוון ובשוני של חסידות פולין לבין זו של גליציה. לעומת זאת נהרו אליו המונים־המונים, של „עמך" ופשוטי העם, שבאו והשכימו לפתחו. היה להם ליועץ ומדריך בענינים גשמיים כבעניני רוח.

ולא רק יהודים נמנו על באי־ביתו. גם לא־יהודים ששמע־חכמתו של האדמו"ר הגיע לאזניהם ביקרו אצלו והתיעצו אתו בענינים מסובכים. בעיקר זכור לי על אחד ממעריציו, או ליתר דיוק מעריצה, הכוונה לבעלת האחוזות בואליכנוב (בדרך בין וירושוב לוילון). „הפריצה" לובינסקה הסתבכה בעניני ביטוח אחרי שפרצה שריפה באחת מאחוזותיה, והיתה צפויה, לא רק להפסיד את פרמיית הביטוח — אלא עוד ללכת למאסר (מאחר והיתה חשודה בהצתה זדונית). באחוזותיה היה מועסק כ„חלבן" (שווייגער) שמואל זילברברג בנו של ר' זלמן „שווייגער" שהיה בשעתו החלבן אצלנו בגרז'שקי. ובכן, שמואל זילברברג זה שהיה מחסידיו של הרבי מקומארנה (בזמן ששמואל היה חולה במחלה שהוגדרה כמסוכנת ביותר, טיפל בו הרבי ונתן לו „תרופות" שלפי דברי שמואל הבריא מהן לגמרי) העיז פעם ואמר ל„פריצה" שלו, למה שלא תתיעץ עם ה„רבי" שלו. בעלת האחוזות לובינסקה צחקה להצעתו של ה„חלבן" שלה, אבל מאידך מאחר והיתה במצוקה חשבה: וכי מה היא יכולה להפסיד. בקיצור נרתמו צמד סוסים למזחלת — זה היה בחורף — ו... ישר אל ה„רבי" בוירושוב. כנראה שעצתו של ה„רבי" היתה מחוכמת ומוצלחת, כי מאז לא עבר שבוע בלי שה„חסידות'טע" החדשה לא תבקר אצל ה„רבי" „שלה". והעניקה כמובן לבית האדמו"ר מכל טוב. פעם נאלץ אפילו האדמו"ר לבקר בארמון שלה בואליכנוב. לרגל מאורע זה, הוכנה סעודה כשרה למהדרין (הוכנה ע"י שמואל ה„חלבן" הנ"ל ואשתו, שהרגישו עצמם במאורע זה כ„המחותנים הראשיים" — ר' קלמן מייזלר השו"ב מוירושוב הוזמן לשחוט את האווזים והעגלים הרבים לסעודה זו. עניי וירושוב לא יצאו מקופחים כלל ממאורע זה, ולא רק מוירושוב, עניי כל הסביבה נהרו בהמוניהם. עוד שנים רבות זכרו עניי המקום והסביבה את „הסעודה".

הוא נולד בתר"ס (לערך) לאביו הצדיק הר' אברהם מרדכי בעיר בוריסלאוו בגליציה. היה צאצא ישיר למשפחה האדמורית הידועה בעולם החסידות „בית קומארנא" (רבה של עכו הרב ר' ברוך ישר מזכירו בספרו „בית קומארנא" ע' 94).

דרכו בחסידות נעשה ברעש ובעסק גדול, בזמן התפילה היה רוקע ברגליו. רוב מבקריו ומעריציו נמנו על המוני העם הפשוטים שבאו אליו ממרחקים. כשנתיים לפני פרוץ המלחמה עקר את „חצרו" והעבירו לפביאניץ שע"י לודז' הוא עשה זאת מכמה סיבות: א) הוא שמר טינה לת"ח וחסידי וירושוב, על שלא חילקו לו מספיק כבוד — לפי דעתו. ב) עם גידול הפרסום שלו בפולין הקונגרסאית, נעשה לו המקום „צר" מדי, והוא חיפש לו מקום מרכזי יותר, עם גישה קלה ונוחה יותר עבור חסידיו. הוא קבע איפוא, את „חצרו" בפביאניץ, ובאמת נהרו אליו המונים, המונים.

שמואל נתן לבקוביץ פגש אותו עוד בגיטו לודז — קרוב לחיסולה — הוא הזמינו לחדרו הצר ובירכו שיזכה להינצל מידי הגרמנים. האדמו"ר וכל בני משפחתו ניספו בגיטו לודז. הי"ד.

יהושע אייבשיץ

מחוז וילון מפיצה „השכלה"

אין חולק על כך שוילון והסביבה הוציאה מתוכה בעלי „השכלה", מעבר לכל יחס לגודלה הריאלי. עוד במאות ה־„16—„17" ו־„18" אנו נתקלים ברופאים ובעלי מקצועות חופשיים יהודים — ברחבי פולין — שמוצאם מהסביבה שלנו.

ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום (ניספה בגיטו ורשה) מציין בספרו: „קאפיטלען געשיכטע פון אמאליקן יידישן לעבן אין פוילן" (בואנוס איירס, תשי"ג). שארבעה רופאים יהודים שמוצאם מוילון, עסקו במקצוע הרפואה — במאה ה־„18" — בערים דלהלן: בפרזנצ'ב הרופא דוד (כשברשותו 6 ספרי רפואה). בלוטומירסק הרופא לעוועק (כשברשותו 12 ספרי רפואה). — ובלינצ'יץ' הרופא יוסף (ע' 200).

רבים היו היהודים מיוצאי וילון שהתרכזו סביב החוג „השכלה עצמית" שקמה בראשית המאה ה־„18" מיסודו ובהנהגתו של יליד וילון דניאל נייפלד. חוג זה ניסה להתקרב אל האינטליגנציה הפולנית באמצעות גשר ההשכלה. על כל פנים, מיטב הנוער היהודי בעל השכלה השתייך עליו. מבחינה פוליטית, היו פולנים לאומנים ביותר — דבר שבא לידי ביטוי בבטאון הספרותי שהוציא נייפלד בשם „יוטרז'נקה" („השחר"). רובם נאסרו באשמת פעילות בארגונים המחתרתיים הפולניים והוגלו לסיביר (גם נייפלד בתוכם). רובם השתתפו בשני נסיונות המרד הפולני במאה הנ"ל.

חסידים מספרים כשנזדמנו חסידי קוצק מקאליש אל רבם הצדיק רבי מנחם מנדל ז"ל, והסיחו לפניו את בעייתם על מינוי רב חדש, אחרי הגאון רבי אליהו רגולר — נפטר תר"י — אמר להם הצדיק מקוצק: על הפסוק „ברזל ונחשת מנעליך" (דברים

ל״ג, כ״ה) מפרש רש״י: „עכשיו הוא מדבר נגד כל ישראל שהיו גבוריהם יושבים בערי הספר ונועלים אותה שלא יוכלו האויבים ליכנס בה״, הסביר הצדיק כוונתו: קאליש, שהיא פרוצה ונתונה להשפעת ההשכלה הנושבת מגרמניה, זקוקה לרב „גבור״ שיוכל לנעול ולסגור את הפירצה.

אין ספק שכל האזור ב„פולין הגדולה״ היה נתון במיוחד להשפעת ה„השכלה״. עוד בסוף המאה ה־„18״ אנו מוצאים רופא מדופלם ד״ר הירש חנוך מוירושוב נמצא בין המנויים על תרגום התורה של יואל בריל (1793), המעיד על השתייכותו לכת „המשכילים״. אולם מפרסומים שונים ובמיוחד ממחקריו של ההיסטוריון ד״ר יעקב שצקי, אנו למדים על קיום של אישים רבים יוצאי וילידי וילון, שעמדו בראש מפיצי ה„השכלה״ ברחבי פולין בראשית ובמחצית המאה ה־„19״.

דוד גוטנגוט: התגורר בוילון ובדזיאלושין. משנעשה לו צר המקום בוילון, עבר לצ׳נסטחוב ושם עסק בהפצת „השכלה״. מאוחר יותר פתח בית־ספר „מתוקן״, אליו נהרו בני העשירים־המשכילים. בבית ספרו שפת־ההוראה היתה — פולנית. גוטנגוט היה בוגר של בית־ספר בוילון שנוהל ע״י הכמורה המקומית.

דניאל יוסף נייפלד: נולד בוילון — בשנת 1814 (בקירוב). תקופת־מה התגורר בפראשקה. גם הוא כמו גוטנגוט גמר את בית־הספר של הכמרים בוילון. שאיפתו העזה היתה ללמוד רפואה, אולם תשוקתו זו לא הצליח להגשים. נייפלד מטיבו היה מלומד־חוקר, לא קסם לו להיות „מפיץ־תרבות״. ויתכן שאילו המסיבות היו מאפשרות לו, היה הולך בדרכו של „משכיל״ אחר בן־דורו, שנעשה לרופא מפורסם ואח״כ הפך לאדמו״ר של חסידים, כוונתי לד״ר ברנרד המפורסם יליד דזיאלושין. אולם הגורל של נייפלד רצה אחרת. המרד בשנת 1831 וההכנות שקדמו לו, הם הם שהפריעו למשכיל הצעיר בהגשמת תכניותיו. יותר ויותר הוכנס בסוד של הנוער המתמרד נגד הכובש הרוסי. הוא השתקע בדזיאלושין שהיתה בזמן המרד „מרכז העצבים״ ורוב תושביה לרבות היהודים אהדו את המרד. בהיות נייפלד יהודי שומר תורה ומצוות, לא נתקל בקשיים בפתיחת „הדר״, כי הרי בנוסף להיותו תלמיד־חכם היתה לו השכלה רחבה חילונית.

נראה שנייפלד מהיותו איש כן, לא השכיל להסתיר את קשריו עם אנשי ה„השכלה״, תושבי דזיאלושין החרדים התחילו איפוא, להציק לו. ואז עבר לצ׳נסטחוב, שם נתקבל ע״י ראשי „המשכילים״ בזרועות פתוחות. הוא הפך לאיש המרכזי ביניהם, ובמרוצת הזמן גם מהדמויות הבולטות שבין אנשי ה„השכלה״ בפולין.

כעשרים שנה — 1840—1860 — עסק נייפלד בהוראה ובהפצת תרבות והשכלה בצ׳נסטחוב. בית ספרו שנוהל ע״י בכשרון רב, בו השקיע את כל אהבתו להשכלה — התפרסם ברחבי פולין כבית־ספר לדוגמא (שפת ההוראה היתה פולנית). „המשכילים התגאו בבית־הספר „המודרני״ ובמנהלו המסור. לבית־ספר זה נהרו תלמידים של הורים „משכילים״ מכל רחבי פולין. הוא גדל והתרחב משנה לשנה, וזאת למרות ההגבלות וההתנכלות מצד השלטונות הרוסיים, שראו בבית־ספר זה, חממה לדעות והשקפות אנטי־רוסיות. ואמנם, היתה הצדקה להסתייגותם זו. בית־ספרו של נייפלד סיפק הרבה לוחמים ומנהיגים למרד הפולני שפרץ בראשית שנות הששים.

אולם, גם לסבילותו של איש כמו נייפלד יש גבול. הגרעונות המתמידים בבית־ספרו

מחד, ונגישות הרוסיים שהתנכלו לו, בגלל האהדה הגלויה שלו לענין הפולני, והן מצד האינטליגנציה — ובעיקר הכמורה — הפולנית, התישו את כוחותיו הפיסיים והוא החליט — בלב כבד — לנטוש את בית־ספרו, בו השקיע כל כך הרבה כוחות. הזדמנות נאותה לכך הוא מצא, כאשר בשנת 1860 הזמינו המו״ל (מתבולל יהודי) אורגלבראנד בורשה לשמש כעורך ראשי, לעניני יהדות ב„אנציקלופדיה הפולנית״, הגדולה שהחלה להופיע אז. אמנם, גם בורשה הוא ניסה לחדש את פעילותו הפדגוגית, אולם אחרי כמה סירובים של הקוראטור הורשאי לחדש את רשיונו לפתיחת בית־ספר בורשה, הוא זנח רעיון זה. הוא התמסר כולו לעתונו הספרותי „יוטרז׳נקה״. הוא הידק יותר ויותר את מגעו עם אנשי המחתרת הפולנית (יהודים מבית־מדרשו כמו א׳ קרויזהאור ואחרים היוו את חוט השידרה של מנהיגות המחתרת) וגם נעשה לדוברם האידיאולוגי. כתוצאה מפעילותו זו, הוגלה לסיביר ושהה שם כעשר שנים. בחוזרו מסיביר שבור ורצוץ, הוא פותח לו חנות ספרים בפיוטרקוב. הוא מת בווארשה בספטמבר 1874.

במקביל לנייפלד, פעל באותה תקופה, בן גילו של נייפלד — גם הוא בן וילון — חיים משה זיס. נראה, שזיס נתון היה להשפעתו של נייפלד — אם כי לא ניחן בכל תכונותיו התרבותיות — גם הוא ניסה כוחו בהוראה והשתדל לפתוח בית־ספר מודרני — נוסף — בצ׳נסטחוב. השלטונות לא נטו לאשר את בקשתו של זיס. רק עם עזיבתו של נייפלד את צ׳נסטחוב וסגירת בית־ספרו, נעתרו השלטונות להיענות לבקשתו, שנתמכה בהמלצת פרנסי הקהילה, שהמליצו עליו וכתבו שהוא: „מורה טוב וירא שמים״. בגלל קשיים שהערימו השלטונות הרוסיים וגם בית־הספר הקאתולי במקום, נאלץ זיס לעזוב את צ׳נסטחוב ולעבור ללודז, שם מונה כמנהל בית־הספר של הקהילה.

אין ספק, שרבים היו בין מפיצי הדעת והתרבות מיוצאי וילון שאין לנו ידיעה מקיפה ויסודית עליהם. מפירורים של מחקרים היסטוריים, אנו למדים, שמועטות ידיעו־תינו על היקף ההשכלה והתרבות של יוצאי וילון. חבל שלא נעשה מחקר בשטח זה.

שער שני

וירושוב בין שתי המלחמות

התוכן:

ישראל יעקב מוקשי ז״ל

וירושוב בשלהי המאה ה־19

(הערת המתרגם: זכרונותיו של הישיש ר׳ ישראל יעקב ז״ל — אשר רואיין ע״י יוסף זלקוביץ — ראויים לציון מיוחד. הן העדות האוטנטית מאדם שחי ונשם את התקופה הנ״ל. לכן מצאנו לנכון לקבוע את זכרונותיו במדור ההיסטורי, אף שכמובן אין להם יומרות ודיוק היסטורי).

בשנת תרמ״ה (1885), בהיותי ילד בן 10, עזבתי את וירושוב. אולם, הקשר עם משפחתי ועם העיירה בכלל, לא ניתקתי. ביקרתי בה לעתים קרובות, הזכרונות על וירושוב „היהודית״ ודפוסי החיים בה חרותים על לוח־לבי.

פינת השוק העירוני
ווינקל פון שטאטישן מארק

הקהילה היהודית:

בערך כשלוש מאות משפחות יהודיות חיו באותה תקופה בוירושוב. כרב כיהן אז רבי פנחס אליהו מייזלס — בנו של הרב מלאסק — אשר כעבור זמן עבר לעיר, לוטומירסק. שני השוחטים ששירתו את הקהילה היו: ר׳ זיינביל שצ׳קאץ ור׳ יצחק

פוקס. למעשה היה עוד שוחט אחד בשם דוברצקי (קרובו של ר׳ שמואל יהודה גולדמן), אשר עזב את וירושוב ועבר ללודז׳. מאוחר יותר חזר דוברצקי לוירושוב, אולם בגלל המחלוקת שפרצה, לא הורשה לעסוק בשחיטה.

כמו כל קהילה אחרת בפולין, גם בוירושוב הצטמצמה פעילותה במתן שרותים דתיים־רוחניים. הקהילה החזיקה את הרב במשכורת שבועית של 10 רובל, מורה־הוראה במשכורת שבועית של 5 רובל ואילו השוחטים עבדו בקבלנות, כלומר קיבלו לפי כמות „הראשים״ ששחטו.

הישיבות של פרנסי הקהל התקיימו כרגיל בבית־הכנסת, שם גם סודרו ענייניה השוטפים של הקהילה.

כלכלה ותעסוקה:

רובם של אנשי המסחר היהודים, חיו בדחקות. רוב בעלי החנויות בשוק העירוני, פרנסתם היתה מבוססת על „ימי השוק״ וה„ירידים״. „ימי השוק״ התקיימו פעמיים בשבוע. גם הרוכלים שסובבו בכפרים וסחרו עם איכרי הסביבה „מכל הבא ליד״ — מצבם היה בכל רע.

היו —לעומת זאת — גם סוחרים שניהלו מסחרים מסועפים בהיקף רחב ביותר. על הקבוצה הזאת נמנו: ר׳ שמואל יהודה גולדמן, יהודי גביר ועסקן, אשר בנוסף למסחר ביערות — שהיה עיסוקו העיקרי — היה ברשותו חנות מכולת גדולה. אחיו סנדר גולדמן, היה בעליו של בית־מסחר גדול לצרכי ברזל. יוס׳ל מ.זס החזיק בבעלותו בית־מסחר — סיטוני — של דגי־מלוח, מלח ומיצרכים אחרים. יצאו לו מוניטין כאחד מ„ענקי״ המסחר בפולין. גם יהודים מחו״ל אשר נזדמנו לוירושוב נהגו לכנותו: „מוזס העשיר״. על הסוחרים העשירים השתייכו גם: לוי כהן בעל חנות הצבעים והברזל ו„סלאצ׳ק״ (כינוי — שמו הנכון לא ידוע) בעליה של חנות כלים וכלי־זכוכית.

בשנת 82—1883, הוקם בית־חרושת לתחרים ע״י אייזיק ברוקמן חתנו של יוס׳ל מוזס. המפעל הוקם ליד חנותו של ז׳לונקי. היה קיים גם בית־מלאכה לעיבוד עורות בבעלות גיסו של שמואל יהודה גולדמן (שמו היה יעקב גולדמן). באותה תקופה התקיים גם ביח״ר לייצור נייר במירקוב (כפר סמוך ע״י וירושוב) בבעלותו של (מרדכי) באנאש. עם חלוקת פולין וצירוף החלק שמעבר לנהר פרוסנה לגרמניה, נאלץ באנאש בעל המפעל למכור את בית־החרושת. השלטונות הגרמניים לא הירשו שאזרח רוסי ועוד יהודי, ינהל מפעל תעשייתי בשטחם. באנאש הנ״ל הקים גם — על חשבונו הפרטי — את בית־המדרש (בשנת תר״ל — בקירוב). זכור לי גם יהודי בשם „וועלוויל״, שהיה — כפי פתגם הבריות — „בן הרבה מלאכות ומעט ברכות״. מכל משלוחי־היד שלו, לא הצליח להוציא פרנסה, הוא היה: שען, טבח־מומחה ואופה, חרט־מצבות וגם... בעל מטבעה (ביח״ר ליציקת מטבעות), כינו אותו „דער פרוטה־מאכער״. את ה„פרוטות״ שלו הוא סיפק לקהילה היהודית, אשר חילקה אותן לנצרכים שנקלעו לוירושוב. „הרווח״ העיקרי שלו התבסס על ה„פרוטות״ שלא נפדו ע״י העניים אצל „וועלוויל״, ששימש גם כקופאי או „בנק״ של הקהילה — לצורך הנ״ל.

מוסדות ציבור:

היה קיים בית „הכנסת־אורחים" ציבורי, בעליו היה שמעון כהן. היה לו חצר גדולה, בו היה מקום לכמה עגלות. בבית ההארחה שלו ניתן היה לאכול משהו וללון וכמובן גם ל„ארח" את הסוסים. בשביל הצרכים הדתיים וההיגייניים (בקייץ כולם התרחצו בנהר פרוסנה) קיימת היתה מקווה־טהרה. שמו של הבלן היה ר' אבא.

היה בית־ספר עממי — בשביל נערים בלבד — מעורב ליהודים וללא־יהודים. בנות למדו אצל מורות פרטיות. מועטות היו הבנות שלמדו. הסיבה העיקרית היתה נעוצה בכך, שלא כל היהודים יכלו להרשות לעצמם „לבזבז" על כך כסף רב. מבין ה„מלמדים" היהודים, זכורים לי: ר' אברהם שלום ור' בערעלע שהיו מלמדי דרדקי, ואילו כמלמדי־גמרא, היו מקובלים: ר' יעקלי, ר' אברהם יעקב, ר' חיים וולף ור' הערשיל. האחרון לימד גם קריאה וכתיבה בשפות: רוסית, פולנית, יידיש וגרמנית. בנוסף לנ"ל היה מלמד יהודי בן־תורה ר' ישעיה יעקב — ה„ליטואק" כינו אותו — שלא עשה את ה„מלומדות" קרדום לפרנסתו. הוא ואשתו גליקה התקיימו על חנות מכולת קטנה וגם עסקו במסחר הירקות בימי ה„שוק". ה„ליטוואק" הנ"ל היה אבי־אביו של מרדכי שמואל זלקוביץ.

יום־הלימוד ב„חדר" התחיל בשעה 5 לפנות בוקר. הורים בעלי־אמצעים דאגו לצייד את ילדיהם בפנס שבפנים הוכנס נר. היה זה אמצעי של בטיחות, כי הרחובות עדיין לא היו מרוצפים — פרט לרחוב ה„קאלישאי" (מאוחר יותר „ורשבסקה").

בנוסף לבית־הכנסת ובית־המדרש, התקיימו שני בתי־תפילה של חסידים. אחד של חסידי גור, והשני של חסידי אלכסנדר (הישיש מוקשי כנראה שכח על קיום בית־תפילה של חסידי סטריקוב).

שונות:

כמאור שימשו בבתים פרטיים וב„חדר" — נרות, שהיה יחסית זולים, לעומת מנורת הנפט שעלתה 5 רובל ולא כל אחד יכול היה להרשות לעצמו זאת. היחסים בין נוצרים ויהודים היו הוגנים. אנטישמיות כמעט ולא הורגשה.

מבין שלושת השוטרים שבעיירה — אחד היה יהודי, שמו היה קליאב, אשר החזיק גם בית־מרזח.

קלמן פרוצל ז"ל

כלכלת וירושוב היהודית בסוף המאה ה־19

מקורות פרנסה:

שונה ומיוחדת היתה וירושוב מעיירות אחרות ברחבי פולין, אשר כלכלתן היתה מבוססת בעיקר על מלאכה ומסחר זעיר — וירושוב היהודית — לעומת זאת —ביססה את כלכלתה, בעיקר על סחרה עם גרמניה, בהיותה עיירת־גבול. רב היה חלקה בסחר־החוץ של המדינה כולה ורבים מיהודי המקום התפרנסו מזה.

פינת השוק — ע"י העיריה
שטאטישער מארקביים מאגיסטראט

רכבות שלימות טעונות: תפוחי אדמה, אווזים, תבואה, תנובת־חלב, עורות בלתי־מעובדים, עצים, גרגרי־יער (בורובקי — בפולנית), פטריות וכדומה, יצאו מדי שבוע מוירושוב לגרמניה. מאידך, ייבאו סוחרי וירושוב מגרמניה — גם זה בהיקף של רכבות שלמות — מיצרכים כמו: מלח, מליחים, פחם, משקאות חריפים, מוצרי ברזל ועור מוגמרים, כימיקליים ופוספטים ועוד.'

יש לציין את הארגון המופתי ששרר בכל ענפי הסחר הנ"ל. רובם של הענפים היו מאורגנים באגודות־שיתופיות (מהסדר והארגון שלהן — יכולות האגודות־השיתופיות

בימינו ובארצנו ללמוד הרבה), כשלכל אחת שטח מוגדר ותחום משלה ו„אין מלכות נוגעת בחברתה". בראש הענף לייבוא המלח („מונופול") עמד ר׳ אברהם מנדל אורנבאך (מאוחר יותר רב העיר). על חברי האגודה נימנו הסוחרים הנכבדים: ר׳ ישראל׳קי אוירבאך, ר׳ ישראל אנגלמן, ר׳ ישראל לוי ואחרים. גם נוצרים השתייכו לאגודה כמו למשל: הונצ׳יאה (שופט העיר), לעאן רוייבסקי (מאוחר יותר ראש־העיר), מאטושבסקי, דיבעק (מנהל ביה״ס היסודי, ומאוחר יותר ממנהיגי ה„ענדעקים" במקום) ועוד. על סוחרי־עץ הגדולים נימנו: ר׳ שמואל יהודה גולדמן ובניו. העניך לעוועק, אנשל פאנטעל, הרש וולף לנגנאס ובניו ואחרים. על סוחרי התבואה הגדולים, נימנו: הרש משה פרוצל, אלעזר גרבובסקי, יעקב מאיר רוסק, רפאל גרבובסקי, ליפמן גרבובסקי, איצ׳ה שפירא ואחרים. בייצוא אווזים, ביצים ותנובת־חלב עסקו (בראש האגודה הועמד הגוי דלוגוש־בסקי): יעק׳ל דומב, יעקב לייב שצ׳ופק, זוסמן גלבארט, יעדוואב, משה דומב, יחיאל רינג, שלמה פרוצל, אברהם יהודה ניימן, וולף שמואל דומב, האחים דוד ומאיר לבקוביץ, משה אהרן אייזנר, ישראל׳קי אוירבאך, פייביש שמואלביץ, העניך אהרונוביץ, האחים משה שמואל ויוס׳ל פרוצל, אייזיק כתריאל ואחרים.

צבי אליאש, רחובות

המצב הכלכלי בוירושוב בראשית המאה ה־20

בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה הנוכחית, המצב הכלכלי בעיירה, היה מצוין. אמנם, לא כולם היו עשירים, אבל גם עניים במובן המקובל לא נמצאו. לא היו בעיירה מחוסרי־לחם. היו מקרים שמגבית „קמחא דפסחא", נתרמה לעיירה שכנה. רוב האוכלוסיה היתה מורכבת ממעמד הבינוני, שהתפרנס על מסחר. היתה גם שכבה מסויימת של עשירים ממש. היה גם מספר בעלי מלאכות.

ע"י בית־הקברות הנוצרי והמינסרה של רוייבסקי — ראש־העיר לשעבר
ביים קריסטלעכן צמענטארזש און טאַרטאַק פֿון ראַיעווסקי —
געוועזענער בירגערמייסטער

עשירים:

כאמור, נמצאו בעיירה מספר עשירים, עליהם נמנו: ר' יוס'ל מוזס. הוא עסק — בעיקר — ביבוא ושיווק זבלים חימיים בשביל בעלי האחוזות ואיכרי הסביבה. „סמל" העשירות התבטא אצלו בצורה של קופת־פלדה גדולה, בו שמר את כספו. גם בנו שלמה וחתניו ר' ישראל אנגלמן ור' אייזיק ברוקמן, נחשבו לסוחרים מכובדים ורציניים, וניהלו עסקים גדולים ומסועפים.

יצואנים:

בין היצואנים (עסקו גם ביבוא) הגדולים בוירושוב, נמנו: האחים ר' יעקב (יוק'ל) וטוביה כתריאל, הם עסקו בייצוא וייבוא של תבואות ועורות עם גרמניה. גם האחים אלעזר וליפמן גראבובסקי וחיים אליאש עסקו בייצוא וייבוא בהיקף לא קטן.

האחים יעקב (יוק'ל) וולף שמואל דומב, עסקו בייצוא בקנה־מדה רחב ביותר, מסחרם הצטמצם לענף אחד והוא: אווזים, עופות וחמאה ועוד. גם יחיאל רינג ושלמה פרוצל נחשבו כסוחרים רציניים בענף הנ"ל.

סוחרי יערות:

על סוחרי היערות ויצואני העץ המכובדים נחשבו: נחום רוסק ובניו. אייזיק ברוקמן ובניו. אלעזר לעווק ובנו. אנשל פנטל. ר' שמואל יהודה גולדמן ובניו. ר' יוס'ל מוקשקי. שני האחרונים היו גם ספקים־מורשים של הצבא הרוסי (פודרייצ'קים). היו להם גם אחוזות בסביבה, ונחשבו כ„פריצים" ממש.

חלפנים:

בנק רשמי לא היה קיים בוירושוב, אולם ר' דוד לוי ובניו ניהלו כעין בנק — בנוסף לעסקים מסועפים אחרים, — אפשר היה להחליף אצלם כל מטבע. בעיקר, הם שירתו את האוכלוסיה הכפרית בסביבה, שאלפים, אלפים מהם יצאו מדי שנה לעבודה לפרוסיה שבגרמיה (כינו אותם „פרוסאקים"), עבדו מי שנה, ומי יותר. בהתאם למוסכם, נהגו המעבידים הגרמניים להעביר את כל שכרם מדי חדש לפי הכתובת של ר' דוד לוי ובניו, אשר רשמו את חסכונותיהם של הפועלים הפולנים לזכותם, ובבואם חזרה הביתה, קיבלו את חסכונותיהם בצירוף הריבית שהצטברה לזכותם. המוניטין של משפחת לוי היה עצום. הפועלים רחשו להם אמון בלתי מוגבל. בנוסף לכך, הם הגישו לפועלים שרות נוסף, כלומר: התכתבות עם הבית, מאחר והפועלים בדרך־כלל לא ידעו קרוא וכתוב. עוד „שרות בנקאי" הגישה משפחת לוי, והיא, הביקורת על דיוק התשלומים של המעבידים הגרמניים.

בעלי מלאכה:

לא רבים היו היהודים שהתפרנסו ממלאכה בעיירה. רוב המקצועות בהם התעסקו היהודים היו: חייטות, תפרות (שטעפער), שענות, סנדלרות וכד'. במקצועות כגון: נפחות, נגרות ובנייה, לא היתה ליהודים (בראשית המאה הנוכחית) דריסת־רגל. המקצועות הנ"ל התרכזו בידים של גויים, ואלו לא הראו כל רצון לקבל חניכים יהודים. בעלי־מלאכה היהודים התפרנסו בעבדם בשביל איכרי הסביבה. לחלק מהם היו גם דוכנים — למשל סנדלרים וחייטים — אשר נהגו למכור תוצרתם בימי ה„יריד".

רוכלים:

היה גם סוג מיוחד של רוכלים, אשר הועסקו ע"י הסוחרים הגדולים. הם הסתובבו במשך כל ימות־השבוע בכפרים וקנו מידי האיכרים את התוצרת החקלאית ויבולי השדה

(כינו אותם „דארפ׳ס געהער" או „אויפקויפער"). הם קנו מכל הבא ליד החל מפרה לשחיטה או כור חיטין, ועד עור של ארנבת וכו׳.

סבלים ועגלונים:

היו בוירושוב גם שני סבלים יהודים, אחד ר׳ וולף יוס׳קה בּאראן, יהודי תמים וטוב לב. כאשר סחב את המשא על גבו — לא פסק פיו מלמלמל פרקי תהלים. השני „פייבל הסבל", לו כבר היתה עגלת־יד קטנה עליה סחב את המשאות, וכאשר נפטר, ירש בנו בכורו את ה„חזקה" לסבלות. הוא כבר „שיכלל" את המקצוע, קנה לו סוס לסחיבת המשאות.

ביתו של משה שמואל פרוצל ברחוב ורשאבסקה
הויז פון משה שמואל פּראצעל, אויף דער ווארשעווער גאס

היו גם כמה עגלונים. שבט גא ועליז היו העגלונים בעירנו. הם התפרנסו מהובלות סחורות ונוסעים, בקווים שונים שבין וירושוב וערי הסביבה. הם היו עזי־נפש שידעו לעמוד על הכבוד היהודי בדרכים. ולא רק נגד גויים, גם כלפי יהודים ואפילו גבירים לא הרגישו מורך־לב. בעוד שלגבי תלמידי־חכמים ובני תורה התיחסו בהכנעה ובדרך־ארץ, הרי שלגבי „בעלי המאה" התיחסו ממש בזלזול. סיפרו למשל: פעם נזדמן לו לר׳ יוס׳ל מוזס להיות בוילון בבנק הממשלתי, שם החליף — לצורך עיסקי — סכום גדול של כסף משטרות למטבעות. באין העגלון הקבוע שלו, הוא פנה לקלמן (כינו אותו „קלמן

פויער״), חשב קלמן איך „לסדר״ את הגביר הקמצן. כשהתישב ר׳ יוס׳ל ברוב חשיבות בעגלה, אמר לו קלמן: ר׳ יוס׳ל עבור ה„פעקל״ תשלמו לי 25 קופיקות כאילו זה היה נוסע, טען לעומתו הגביר: זה ממש חמס, הלא אני מחזיק את שקית הכסף על הברכיים וכלל אינו תופש מקום. הפטיר לעומתו קלמן: לא רוצים לא צריך, רדו! לא היתה לגביר ברירה אלא לשלם. בדרך עצר קלמן את הסוסים ופקד על נוסעיו: הדרך מקולקלת, שכולם ירדו ויסחבו את העגלה. כמובן שגם הגביר ירד. אולם, את שקית הכסף השאיר על העגלה. פקד עליו קלמן: ר׳ יוס׳ל! גם את „הפעקל״ שלכם תקחו ביד, כי לסוס אין כוח. התחיל הגביר להתחנן על נפשו וטען: הלא, קלמן, אתה יודע שאין לי כוח לסחוב את הצרור הכבד ובפרט שכבר שילמתי לך עבור זה בנפרד. סיים את הויכוח קלמן בפסקנות: אם כן, תצטרכו ר׳ יוס׳ל להוסיף עוד 25 קופיקות. ורק אחרי שהגביר נאלץ לשלם גם את התוספת הזאת — בכאב ובצער רב — הרשה העגלון לנוסעים לעלות על עגלתו והמשיך לנסוע לוירושוב.

יעקב לוי הי״ד

חורבן תרע״ט

(כמה מלים על יעקב לוי הי״ד, ועל מכתבו זה, בו הוא מתאר — בצורה ציורית — את החורבן בוירושוב, שבוצע ע״י הגרמנים. כותב המכתב היה מטובי ובחירי האברכים בוירושוב. דור שלישי או רביעי של ילידי המקום. גילם באישיותו מזיגה של תורה ודרך־ארץ, אהבת ציון ואהבת הבריות. עלה ארצה — בראשית שנות העשרים — יחד עם אשתו (בת־דודו, ר׳ ישראל׳קי אורבך הי״ד) רבקה. אולם, בגלל המצב הכלכלי הקשה ובגלל הלחץ התקיף של המשפחה — נאלץ לחזור לוירושוב. רבות עבר עליו, האניה נטרפה

יעקב לוי הי״ד

בלב ים כשאשתו כרעה ללדת עם בנם חיימ׳ל. עד סוף ימיו לא סלח לעצמו חולשתו זו, ירידתו לחו״ל. נמנה על טובי עסקני „המזרחי״ בוירושוב. הוא, אשתו רבקה, בניהם חיימ׳ל ודוד׳ל ניספו בגיטו לודז. המכתב דלהלן שנכתב אל חברו — יבדל לחיים — צבי אליאש, נמסר ככתבו וכלשונו).

ב״ה וויעלון כ״ט תמוז תרע״ט לפ״ק

אהובי ידידי ה״ב צבי עליאש נ״י

את מכתבך היקר קבלתי בשבוע העבר כ״ז תמוז עש״ק מטו״מ.

את גודל שמחתי בקריאתי את מכתבך אין לשער ואין לספר. השמחה והחדוה שנתת בלבי בשבת, את נפשי ורוחי אשר נמסו מרוב הצרות. הידעת או השמעת את מעשה ויערשוב? העמל והצרות אשר סבלנו? זאת אכתוב לך ראשונה באריכות: ביום ב׳ כ״ד סיון אחרי הצהרים, בשעה 3, בשוק ריק מבני אדם, מורגשת בהלה וחרדה מחודדת בלב האנשים (מפני שהצבא חוטפים אנשים, ודוקא יהודים לעבודה כמו לחטוב עצים ועוד עבודות קשות כאלו. ובתוך העבודה מכים את היהודים ומענים אותם). החנויות פתוחות, אבל איש חוץ מפולנים אין לראות בשוק ברחובות, השמש מבטת על הארץ בעינים מפיקות

יעקב לוי, אשתו רבקה ובנם חיימ׳ל הי״ד
יעקב לוי, זיין פרו, רבקה און זייער זון חיימ׳ל הי״ד

חמלה על הצרות היהודיות. מבטת ודוממת כאבלה, לא תפתח פיה, וכאומרת: אהה! עד מתי ה׳? עד מתי?...

ופתאום נשמע קול רעש והנה מטבח־שדה (פעלדקיך) עם ארבע סוסים, וארבע חיילים אשכנזים (גרמנים) נראו בשוק, שהפולנים בזזו מהם אצל הגבול קוז׳ניצה, וכאשר ידוע לנו: שהפולנים היו מבטיחים שיהיה להם פה כל טוב, והאשכנזים (הגרמנים) באו

מעצמם וכשמעם את המעשה הלכו אל הרחיים (טחנת קמח) של אורבאנסקי ולקחו מהם פרות וחזירים והלכו להם, ואחרי הדבר הזה בא שליח מיוחד לוירושוב לספר את הדבר האכזרי שעשו האשכנזים (הגרמנים). והצבא הפולני הלכו כולם שמה לערוך עמהם מלחמה. והנה כמו עשרה מינוטים (דקות) שהלכו נשמע קול יריה אלו לאלו, ואלו לאלו, כמו שלש שעות. ואחרי כאשר היו להם חללים רבים ברחו משם ובאו לעיר והלכו לערוך מלחמה, שעשו אצל הנהר וירו לווילהלמסבריק (פודזאמצ׳ה) כמו חצי שעה.

פתאום נשמע יריות הרמט (תותח) לעיר וברחנו כולנו למרתף, והנה אחריו שני ושלישי, רבים. וכאשר באנו למרתף שמענו צלצול פעמון (מכבי־האש) וברחנו כלנו החצרה

פקידי הרשות — בתוכם יהודים בעת הכיבוש הגרמני בשנת 1916
א:געשטעלטע פון דער שטאטישער אדמיניסטראציע יאָר 1916
אינדערצייט פון דער דייטשישע אקופאציע. צווישן זיי אויך יידישע אנגעשטעלטע

וראינו שבית רוזנבלום עולה באש (מפני שהאשכנזים־הגרמנים ירו באבק־שריפה) וכהרף־עין נשרף בית בדינסקי, ואחרי זה ביתנו. ובאמצע השריפה כאשר נגשנו להציל משהו מרכושנו, הם ירו כל הזמן בהרמטים (תותחים), בלי הרף, אשר היה ממש סכנת נפשות. בכל רגע התיאשנו מן החיים, אבל ב״ה לא קרה לשום איש. ושאריתנו נתנו במרתף ואח״כ

ברחנו לשוק ולא יכולנו יותר (להיכנס) לביתנו מפני שכלו נשרף, מהגג ועד המרתף. התיאשנו גם מהמרתף, אבל ב"ה אחד נשרף כלו ואחד חציו. ישבנו כל הלילה בשוק והאשכנזים (הגרמנים) ירו כל הלילה עד 10 בבוקר, והכלי־נשק אשר היו בלשכת שר־הצבא בבית ברוקמן נתחמם מאש וירו כל הלילה כל כך גדול עד שמכבי־האש, הוזעקו למו וברחו מחוץ לעיר. ואנחנו ישבנו על הדשא בגן־השוק. ישבנו וראינו רכושנו עולה באש... מהבתים אשר נשרפו, המה מבית רוזנבלום עד הגשר מלפניו. ומהבתים האלו נשרפו מלאחריו עד שדות־המרעה, ובית־המדרש החדש בכלל, ומבית משה אהרן רוזנבלום עד בית דודי ישראלקי מלפניו ומאחוריו עד יושה האופה ועד נהר פרוסנה, ממש רבע העיר.

ובבוקר אחרי זאת הלכנו כולנו לבית זקני, אשר שם בית־המשפט וישבנו שמה בצער ובלחץ עד יום א' שבוע השני. פתחנו את המרתף ולקחנו משם את יתר הפליטה. ובכל יום ויום החלו הפולנים (כלומר להתגרות בגרמנים) והמה (הגרמנים) ענו בהרמטים (תותחים) ונחרבו בכל יום בתים אחרים, עד שראינו שמתקרבים הם לרחוב הוורשאי וחרבו בתים, עם שביום ה' נטלנו את פליטתנו ונסענו לוויעלון והיום הננו פה.

את שני המכתבים שכתבת להוריך מן החודש פברואר ומרץ שלחתי היום להם, שהמה בלוטוטוב, והנה נתתי מכתב אחד למשה גרבובסקי, ומכתב שכתבת לזאב כהן לא קבלתי.

הנני דורש בשלומך הטוב... ממני ידידך המצפה לישועת ישראל בכלל ולישועתך בפרט.

יעקב לעווי

קלמן פרוצל ז״ל

„האלערצ׳יקים״

אחרי שוירושוב „טעמה״ פעמיים את נחת־זרועה של הארטילריה הגרמנית, אשר הרסה כמעט עד היסוד את העיירה — בשנת 1919 — ופגעה בצורה אכזרית במיוחד באוכלוסיה היהודית — נחת עלינו אסון חדש, יחידות הצבא הפולני החדש בפיקודו של הגנראל — הידוע לשימצה — יוזף הלר (1873—1939, עד שנת 1925 הרמטכ״ל הפולני),

אייזק לנגנאס הי״ד. נפל במלחמת פוילן — רוסיה בשנת 1920
אייזק לאנגנאס — געפאלן אין פויליש — באלשעויסטישן קריג
יאר 1920

ערכה פרעות באוכלוסיה היהודית השליוה, פוגרומים אכזריים שלא היו „מביישים" אף את אנשי ה„מאה השחורה" ברוסיה.

נזכר אני: בדרכי הביתה — בין זלוטשוב ושירדאז — פגשתי בטוביה כתריאל שהזהיר אותי, שלא אסתכן להמשיך לנסוע לוירושוב, כי כנופיות הגנראל האלר משתוללות שם, מכים ובוזזים בצורה אכזרית את יהודי המקום. בהיותי חרד לגורלם של הורי — סיכנתי עצמי והמשכתי בדרכי לוירושוב (הכסף שהיה ברשותי השארתי בידי טוביה כתריאל). בהגיעי לעיר, כמעט ולא הכרתי אותה, אחר „הטיפול" של כנופיות האלר. את הורי הזקנים מצאתי מוסתרים ונפחדים בגורנו של שלמה רוסק (בפרברי העיירה). בסכנת נפשות הצלחתי לחמוק מן העיירה ולהעביר את הורי לזלטושוב. כל הדרך היתה זרועה המוני יהודים בורחים, בורחים מנוסת־בהלה מפחד הכנופיות הרצחניות.

יש לציין את היחס הלבבי והחם של יהודי הסביבה, בוילון, לוטוטוב, זלוטשוב ואחרים שעשו הכל למען הקל על אחיהם הפליטים־הבורחים מוירושוב. הם קיבלונו כאחים ממש, הצטמצמו בדירותיהם ופינו לנו מקום. התחלקו אתנו במזון שהיה ברשותם (שהיה אז נדיר). בקיצור, עשו ככל יכלתם ולמעלה מזה להקל עלינו ממצוקתנו.

עוד פרט שנחרת בזכרוני מאותו פרק־זמן, הוא: הגיוס לצבא הפולני, במלחמתם נגד רוסיה הסוביטית. את היהודים שלחו לקווי־חזית הראשונים. בין קרבנות היהודים הרבים שנפלו במלחמה זו, היה גם אחי ברל הי"ד.

יהודה א׳ וונצ׳קובסקי

נוסעי ה„ירידים״
(פרק של סבל, הפליה ודיכוי)

בתקופת 1919—1939, נאלץ חלק רב של האוכלוסיה היהודית בוירושוב להתפרנס מרוכלות, מסחר־זעיר ונסיעה לירידים וימי ה„שוק״. לא קלה היתה „פרנסה״ זו, במיוחד בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה, כשמגיפת ה„פיקטניק״ניקים התפשטה ברחבי פולין. היו אלה בריונים מאנשי עולם התחתון שגוייסו ע״י ה„אנדקים״ — ובהסכמה

ר׳ ליפמן זלקוביץ ביריד בוירושוב
ר׳ ליפמאן זעלקאוויטש, ביים סטראגאן אינדערצייט פון יריד

מלאה של השלטונות — לשם מניעת קניות של האוכלוסיה הפולנית אצל הסוחרים היהודים.

היו אלה חיים עלובים. כבר במוצאי־שבת, מיד עם צאת השבת, התחיל ה„ירידניק" להתכונן לשבוע מלא עמל־מפרך, ללא־יום וללא־לילה. עליו היה להתרוצץ אצל הסוחרים, להצטייד במלאי של סחורות למשך השבוע, לסלק את חובותיו, לתקן את דוכן הנייד על כל אביזריו, ולדאוג שהעגלון הקבוע לא יתחרט ברגע האחרון וכדומה. בקושי הספיק היהודי לארוז את מעט הסחורה ו„לחטוף" תנומה קלה. ביום ראשון בלילה, כבר יצאו מחנות, מחנות נוסעי־הירידים. כך הם נדדו במשך כל השבוע — עד כניסת השבת ממש. לפני „הדלקת הנרות". לא קור ושלג בחורף או חום מחניק בקיץ מנעו אותם, מלנדוד ככה שבוע־שבוע, שנה־שנה, מיריד ליריד, פשוט לא היתה להם ברירה. הם היו זקוקים לפרנסה.

הם יצרו לעצמם דפוסים קבועים, בכל עיירה שנזדמנו לשם, בדרך־כלל היתה להם אכסניה קבועה, שם קיבל היהודי כוס־תה, „כף" תבשיל־חם ולפעמים הצליחו אפילו „לחטוף" תנומה.

בשעות הפנאי — אחרי שהספיק כבר להקים או לפרק את דוכנו — רץ היהודי לבית־המדרש המקומי — להיכן שנזדמן — להתפלל, „לחטוף" „קדושה" או להשתתף בלימוד פרק משניות. לפעמים שימש להם — בית־הכנסת המקומי — כאכסניה להניח את ראשם העייף. תמונה זו חזרה מדי יום ביומו. לא פעם קרה שהיהודי ארז את דוכנו מבלי שהצליח למכור משהו בכלל וזאת בגלל כנופיות הבריונים שהשתוללו בירידים. היתה זו תופעה שכיחה שיהודים נשדדו, בזזו את מרכולתם, ועוד קיבלו מכות־רצח. אפילו העלילו עליהם שביזו את המדינה או ש„רימו" בנתינת עודף, וכדומה. כמה שהעלילה היתה זדונית — תמיד המשטרה עמדה לימינם של הפורעים, השודדים והמעלילים. הוא הדין בשופטים בבית־הדין הפולני. תמיד — במשפטים מסוג זה — יצא היהודי חייב. הוא עוד נאלץ לשכור לו עורך־דין טוב (פולני ואנטישמי כמובן), לשחד המשטרה, עדים וכו', בכדי... שיצא בעונש קל. היה זה די שכיח שהירידניקים „השתוו" עם אנשי הכנופיות. נגד תמורה, תשלום חדשי קבוע לקחו אותם הפורעים תחת „חסותם". מובן שתשלומים מסוג זה גררו אחריהם סחיטות והתנכלויות נגד אלה שלא רצו או לא יכלו לשלם להם.

המצב הפך לבלתי נסבל. כל פקיד פולני, שוטר או סתם חוליגאן הרגיש עצמו שותף לרכושו הדל של נוסע־הירידים וסחט ממנו את פרוטותיו האחרונות. אולם ליהודי לא היתה ברירה. הוא נאלץ להמשיך בחייו העלובים והמושפלים. הוא צריך היה לקיים ולפרנס את משפחתו. הוא קילל את יומו — והמשיך לסבול.

רבקה דניאלי (אליאש), רחובות

וירושוב (1919—1925)

עם הקמת פולין העצמאית (בשנת 1918) עדיין היו באזורנו קצת התנגשויות, בין הלאומנים הפולנים ובין צבא הגרמני המובס והנסוג. הגבולות טרם נקבעו סופית.

בסוף חודש אפריל 1919, הופצצה וירושוב ע״י הגרמנים ביום של „יריד״. כשכל העיירה מלאה איכרי הסביבה — שהביאו את תוצרתם למכירה.. — באותה הפצצה נהרגו 13 יהודים, בנוסף לכמה פצועים שנפטרו אח״כ. כל תושבי העיר נמלטו על נפשם מתוך העיר הבוערת והמופצצת. בתוך זרם הבורחים הגענו עד לכפר חובאנין, גשם ירד והתחיל להחשיך. האיכרים הכניסונו ללינת־לילה. למחרת השכם, התפזרו האנשים. מי לוילון, לוטוטוב, זלוטשוב או בולסלבצה. אולם אנשים בודדים — ביניהם גם אבי ז״ל ר׳ אליאש — חזרו לוירושוב, בכדי להביא לקבר ישראל את הנהרגים מהפצצה.

אני ואחיותי הלכנו לבולסלבצה. הורי עם הילדים הקטנים השתקעו בלוטוטוב. רק שני אחי: הירשל וחיים שלמה נשארו בוירושוב אצל הדוד חיים אליאש, שלא רצה לעזוב את ביתו.

לאט, לאט התחילו האנשים לחזור לוירושוב. אחרי זמן לא רב שוב הפציצו הגרמנים את העיר, אשר כתוצאה מכך נשרף חלק גדול מהעיר. בתוך ההפצצה ירדנו למרתפו של שכננו ר׳ שלמה פרוצל, שהיה מוגן טוב ואף דלת ברזל היתה לו. רק אבא סירב לרדת למרתף. ישב בבית ואמר תהלים. אחי הירשל כבר לא היה בבית, הוא עבר לגרמניה ל„הכשרה״ והתכונן לעלות לארץ־ישראל. בהיותנו במרתף אמר אחי חיים שלמה שאינו שקט על שהשאיר את אבא בבית, הוא עלה וראה שכל הבית עולה בלהבות. מתוך סכנת־נפשות, ממש ברגע האחרון, הוא הצליח להוציא את אבא מתוך הבית הבוער.

ושוב התפזרה האוכלוסיה לכל רוח מי לפה, ומי לשם, בסביבה. עוד בהיותנו רחוק, רחוק מאחורי העיר — במנוסתנו — כאילו רדפו אחרינו הלהבות של הבתים הבוערים. במשך כשנה שהינו בלוטוטוב ובבולסלבצה, כי ביתנו נשרף כולו. אולם „לא אלמן ישראל״. יהודי יקר ועדין־נפש היה בוירושוב שטיפל בנו במסירות וסידר לנו דירה בחצרו — זה היה ר׳ מרדכי שמואל זלקוביץ.

בינתיים נלקח אחי חיים שלמה לצבא הפולני ואני עליתי ארצה (1925).

עליזה דפני

וירושוב האנטישמית

כשלעצמי, שיחק לי מזלי, ולא עברתי את כל זוועות השואה, שפקדה את יהדות פולין, בכלל, ואת וירושוב עיירת מולדתי בפרט.

זכרונות עגומים קושרים אותי לוירושוב, עיירת־מולדתי שהיתה אנטישמית עד להחריד. היא השאירה צלקת במחוז־ילדותי. אציין כמה „צימוקים" הזכורים לי במיוחד:

בבית־הספר העממי בו למדתי, מקובל היה, שבזמן שיעורי־הדת לילדים הנוצרים, עוזבים הילדים היהודיים את הכתה. פעם הקדים הכומר — המורה לשיעורי הדת — אולם הוא אסר עלינו — על הילדים היהודיים — לעזוב את הכיתה. הוא תלה על הקיר את מפת ארץ־ישראל והתחיל בנאום רווי־שיטנה. כשהוא מצביע לעברינו (היהודים היו מרוכזים בפינה מיוחדת). אמר: אלו היהודים היושבים כאן אתכם היום, הם, הם שהכתימו את אדמת הקודש בדם ישו, ועוד כל מיני השמצות ועלבונות על כתובת היהודים. כולנו החוורנו, נשארנו מוכי־תדהמה. הרגשנו שאנו חייבים לענות לכומר הצורר. אבל משום־מה כאילו שיתוק תקף את כולנו. אני זוכרת, בספסל שלפני ישבה אלה ניס, שיצאו לה מוניטין שיש לה „פה מושחז". היא אף פעם לא נשארה „חייבת" ל„שיקצות" הפולניות. תמיד היה לה מענה קולע. צבטנו לה — לאלה נים — ורמזנו לה שתגיב. אבל גם היא נאלמה־דום, לא היתה מסוגלת להוציא הגה מפיה. אחרי התקרית הזאת פחדנו מאד מתגובת התלמידים הגויים בכיתה...

בשנות השלושים, עם עלותו של היטלר ימ"ש לשלטון, ערכו בבתי־הספר אימונים לשימוש במסכת־גז. גם בזה היפלו אותנו לרעה. את התלמידים הפולנים אימנו — בשימוש במסכה — ואילו לנו אמרו בציניות עוקצנית: אתם היהודים, הרי לא תזדקקו לזה...

מקרה מעציב נוסף שנחרת בזחרוני: לפני שעלינו ארצה, הלכתי להיפרד מתלמידי כיתתי. כנהוג בין ילדי בית־הספר, הושטתי את „ספר הזכרונות" שלי גם לתלמידות הפולניות שתרשומנה לי משהו לזכרון. ועל כך ענו לי כולן — כאילו במקהלה — בזה הלשון: „הלואי ואניתך תיטבע בים" יצאתי נבוכה ונכלמת.

מרגשת מאד היתה הפרידה מחברותי. כולן באו אל הרכבת להיפרד ממני, למרות שנענשו על־כך, עי" מנהל בית־הספר (דבר זה התברר לי אחר כך ע"י מכתב). כולן הזילו דמעות... במיוחד זכורה לי לטוב חברתי הטובה רוז'קהניימן שענדה על אצבעי טבעת־זהב, אשר חרותים עליה — משני הצדדים — שמה ושמי. כמה שמחה המסכנה והשתתפה באשרי על שזכיתי לעלות...

לא יהיה זה הוגן, לזקוף למאזן־הזכרונות, רק רשמי אנטישמיות ואלימות. שמורים אתי זכרונות על וירושוב, כעיירה של תום ופשטות יהודית, חן ואצילות. עד היום מתרפקת אני — ובני משפחתי — על הניגונים היפים של דודי ר' שמואל לייזר רייכמן, ניגונים חסידיים רוויי געגועים, לעולם שכולו טוב, אותם רגיל היה דודי לשיר בהשתפכות הנפש על שלחנו הטהור בשבת־קודש.

חביבות וקרובות לי ברוח (בנוסף לקירבה המשפחתית), היו לי שתי הבנות — של דודי הנ״ל — פרנקה וליבצ׳יה. שאיפתן וחלומן הכמוס היה — עליה לארץ־ישראל. שתי הנאהבות והנעימות ש„בחייהן ובמותן לא נפרדו״. יחד עם כל הנוער היהודי בוירושוב, כמהה נפשן לעלות ולחיות בארץ — ולא זכו.

יהי זכרם ברוך!

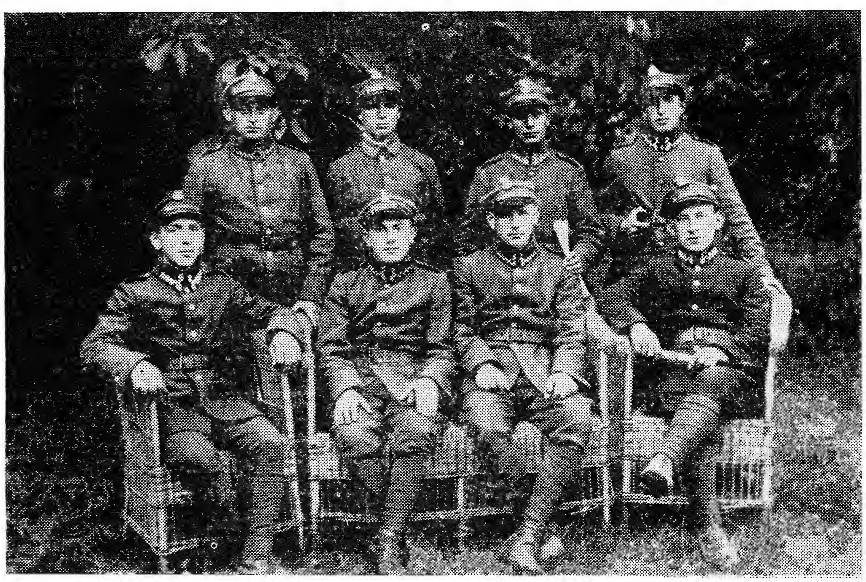

יהושע אייבשיץ

וירושוב והסביבה תחת שלטון פולין העצמאית

סיפור עשרים שנות־סבל של אנטישמיות

קשה להגדיר את יהודי וירושוב כ„הורא־פטריוטים" פולניים. — זאת לא. — אולם מזה תמיד, מדורי־דורות היו היחסים — בין שתי העדות, הנוצרית והיהודית — קורקטיים והוגנים. אחת הראיות החותכות: מעולם לא היה בוירושוב גיטו או רובע מיוחד ליהודים. תמיד התגוררו בשכנות ובצוותא, זה לצד זה. ועד להקמת פולין העצמאית ניהלו יהודים

בצבא הפולני שלמה איצקוביץ (יושב מימין) וולף לייב ניימן (עומד משמאל)
אין פוילשן מיליטער

וגויים עסקים משותפים — על בסיס שיתופי. — תחת שלטון הפרוסי והרוסי, נתנו יהודי וירושוב ביטוי ל„שייכותם" הפולני. ב־1918 הסתובבו בעיירה — כשהשלטון הגרמני עוד היה בתוקפו — סוכנים של הלגיון הפולני, ועודדו וגייסו נוער יהודי לצבא הפולני.

אולם חיש מהר „התפכחו" יהודי וירושוב משכרונם. על גבם ובשרם טעמו והרגישו את טיבו של השלטון החדש — לו ייחלו. עוד לא הצליח שלטונם בעיירה להתבסס, עוד התנהלו קרבות והתכתשויות עם הגרמנים — שהיו מעבר השני של נהר פרוסנה — וכבר מגלים לנו הפולנים במקום את יחסם לשכניהם היהודים. כך למשל מספר לנו נחום

ישעיה אורבך, פנחס א' אליאש והרש דוד גד
בצבא הפולני

יעקב (איש קבוצת „אושה"): וירושוב מופצצת ע"י הגרמנים, העיר כולה עולה בלהבות. הבהלה גדולה. אנשים נמלטים — מתוך הלהבות — אל מחוץ לעיר. גם אביו ר' איציק בין הנמלטים, ושתי תינוקות על זרועותיו — אולם, כשהוא מגיע לפרברי העיר, עוצרים

אותו הפולנים: הוא אדון יעקב — למרות גילו הקשיש, כבן חמישים אז — שייך לצבא. כמובן, שלא היתה לכך שום אסמכתא חוקית. מקרה אחר מאותו פרק־זמן: קלמן פרוצל היה בזמן השריפה הגדולה (בשנת 1919) מחוץ לוירושוב לרגל מסחריו. בשמעו על מה שקרה, מיהר הביתה בכדי לטפל בהוריו הזקנים. בדרך פגש אותו טוביה כתריאל ומזהיר אותו, שלא יסע לוירושוב, באשר מכים ובוזזים את היהודים. וכשקלמן מחליט בכל זאת לנסוע לוירושוב — בכדי להציל את הוריו הזקנים — מייעץ לו טוביה, שלא יקח אתו כסף, כי בוזזים כל יהודי הנכנס לתחום העיר.

האם תופעות הנ״ל הנן יוצאות־דופן ובודדות, אולי קרה הדבר בגלל מצב המלחמה וספיחיה המתלווים כרגיל אחריה? לצערנו, לא כן הדבר. אנו עדים לרציפות של פעילות אנטישמית בוירושוב והסביבה, אשר נבטיה היו — כנראה — קיימים, ואילו לכלל פריחה והתפתחות מסוכנת הגיעו רק עם הקמת פולין העצמאית. בוונגרוביץ שבמחוז פוזן (פחות מ־100 קל״מ מוירושוב), מביימים הפולנים במאי 1922, עלילת־דם שפלה, נגד יוסף אנגל יהודי בן 72. בהתחלה מתיחסים מוסדות ונציגי היהודים באדישות ואפילו בהתעלמות מה„גילויים״ המרעישים של העתונות הפולנית, על עלילת־הדם הנ״ל. אולם כשמצטרפת לכך כל העתונות הפולנית וגם מושל המחוז (סטארוסטה) תומך ומאמין בגירסה שפלה וזדונית זו. מגיעים הדי „הפרשה״ לסיים הפולני ומופרכים מיסודם כעלילה זדונית. אולם בינתיים הצליחו ה„פולנים טהורי־הדם״ (כפי שכינו את עצמם) לעקור מוונגרוביץ את 700 היהודים שהתגוררו — מזה דורות רבים — במקום. ואכן, הוכח לאחר־מכן שזוהי היתה כוונתם בעלילתם השפלה (שהופרכה). לעלילה הנ״ל היו הדים והשלכות גם בוירושוב. המועצה העירונית דנה בפרשה ור׳ יעקב מנטל (חבר המועצה) הרחיב את הדיבור על פרשה מבישה זו (ראה בערכו במדור „דמויות ואישים״).

במה יש להסביר את ההשתוללות האנטישמית דווקא בפולין העצמאית? — נראה, שהחיידק של שנאת־ישראל שהיה רדום, בעוד פולין היתה בשליטת זרים — התעורר עתה לתחיה. יש גם להניח, שהיתה זו צורת־ההתבטאות האופיינית לפולנים. לדידם, „עצמאות״ פירושה — לרשת את שכניהם היהודים, על רקע זה יש לראות את התסיסה־האנטישמית המתמדת, בוירושוב והסביבה, במשך עשרים שנות קיומה של פולין — 1919—1939. — אם לא פרצו יום־יום פוגרומים, היה זה הודות לכשרונם של יהודים, שידעו „לשחד״ את אנשי השררה והמשטרה. על־כל־פנים, האיום והפחד מפני פרעות היה לחם־חוקם של יהודי וירושוב והסביבה.

כעבור שנה — בקיץ שנת 1923 — פורץ פוגרום, בעיירה לוטוטוב (שכנתה הקרובה של וירושוב). מה היתה הסיבה להתפרצות זו? — בעצם אין חשיבות לדבר, כי הגורם האנטישמי היה גורם־תמידי. ראיה לדבר, הפרעות התפשטו ועברו גם לזלוטשוב. בשני המקומות, היו נפגעים גם מוירושוב. בין הנפגעים שנפצעו באופן רציני, היו: עזרא עזער, משה אברהם קמפינסקי (חתנו של הרב ר׳ אברהם מנדל אורנבאך), ש׳ עלקאן, מ׳ רובינשטיין, אליהו זלצמן, מאיר גראבינא, יעקב משה סקורקא, מרדכי וקסמן, י. ברגמן ועוד.

האיש שהסית, וליבה את היצרים וארגן את הפוגרום, היה הכומר הצעיר (ויקאר) ליאון קוביש חסיד נלהב של ה„רוזווי״ (אגודה לחרם כללי על היהודים מטעמם של ה„אנדקים״ בפולין). ביום חמישי 12 ביולי, התרחץ הכומר הנ״ל בנהר המקומי, בחברתם

(כוו הגוזר [illegible] שליט״א)

אויפ׳ן וועג.

הרב ר׳ שלמה בראהמאן

דער רב פון לוטומירסק

[illegible]

Redakcja „H Hajnt", Warszawa, skrz [illegible] 90.

25 Czerwca 1922

25 יוני 1922

אפיציעלע מעלדונג וועגן בלוט-בלבול אין וואגראוויץ.

[illegible]

קטעי־עתונים על פרעות ביהודים בסביבה

פרעסע — אויסצוגן וועגן אנטי יידישע עקסצעסן אין דער סביבה

של כמה מצעירי היהודים שבלוטוטוב. הכומר העליב את הבחורים היהודים, ואלה לא נצרו לשונם וענו לו במטבע־לשונית בסגנונו הוא. חמתו של ה„גלח" בערה בו, היתכן שבחורים יהודים יעזו נגדו? הוא הפיץ מיד בעיירה שמועה, כאילו היהודים רצו להטביע אותו. בדותה זו הוא הפיץ — ע"י שליחים מיוחדים — בין איכרי הסביבה הפרימיטיביים.

למחרת ניצל הכומר הנ"ל, את ההזדמנות להשתתף בתהלוכת הלויה של גוי עני (בדרך כלל, משתתף הכומר רק בהלויה של עשירים — נגד תשלום „שמן"). להלויה זו זרמו המונים מאיכרי הסביבה, שהוזעקו ע"י הכומר. הכומר כשהוא עורך את הטכס, לא הפסיק מלהסית נגד היהודים. כשהאווירה התחילה „להתחמם" וההדים הגיעו לאזני היהודים, התפרצו כמה יהודים בבהלה לבית הרב המקומי הגאון ר' שלמה פרומן וסיפרו לו על הסכנה הצפויה — מחמתו של הכומר — ליהודי לוטוטוב. הרב ר' שלמה לא חשב הרבה, לקח את מקלו בידו ובלוית ארבעה מיהודי המקום ניגש אל בית ה„גלח", ונכנסו בכניסה האחורית (הכניסה „הראשית" היתה חסומה ע"י המונים של גויים מוסתים).

ה„גלח" הצעיר, במקום להעריך את המחווה של הרב הישיש, שבא והתחנן לפניו על שלום העדה היהודית, נהג — ה„גלח — בדו־פרצופיות האופיינית לפולנים. ואכן, הוא יצא ופנה אל ההמון ואמר: „אני מבקש שקט, הרגעו. לא קרה דבר רציני, רק דבר פעוט. כעת אין צורך לעשות שום דבר, בפרט אחרי שהרב בעצמו בא לבקש ממני סליחה".

ברור ש„דברי ההרגעה" של הגלח שנאמרו מן השפה ולחוץ — כלל לא הרגיעו. בינתיים, נמשכה המתיחות בעיירה. לאזני היהודים הגיעו שמועות על המשך ההסתה ע"י ה„גלח" הצעיר בין איכרי הסביבה. היהודים ניסו למנוע את השואה המתקרבת בדרכים „המקובלות", היינו: שיחדו את אנשי המשטרה המקומיים, את ראש־העיר ואת כל „מי ומי" שיפעלו — כל אחד בתחומו — להרגעת הרוחות. הרב מצדו ניסה לבקר את הכומר הזקן ה„פרובושץ", אולם הלה התחמק מפגישה אתו. בדלית ברירה, ערך הרב מכתב נרגש אל הכומר הזקן, ופנה אל מצפונו שיפעל למניעת פוגרום. הכומר הזקן הרגיע את הרב והודיע לו שהרב יכול להיות שקט, ששום דבר לא יקרה.

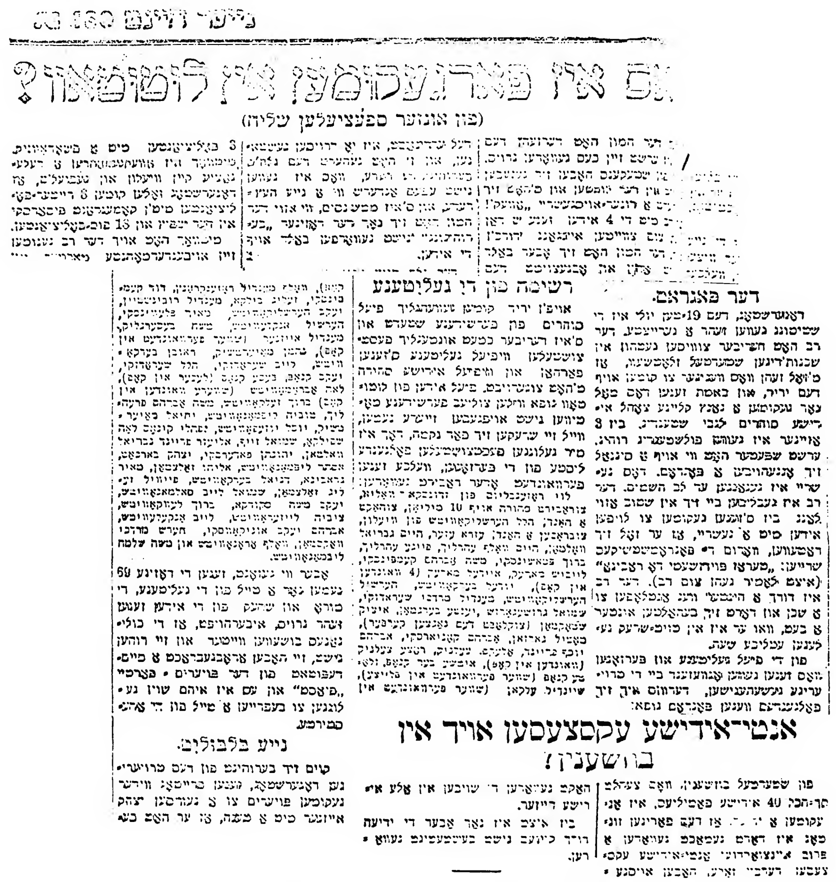
כל האמצעים הנ"ל לא הפריעו להמונים של איכרי הסביבה המוסתים — בהדרכת הגלח הצעיר — וביום חמישי 19 ביולי ביום ה„יריד", בשעות המאוחרות של אחרי הצהרים, פרצו פרעות בצורה „מאורגנת". נפצעו קרוב למאה יהודים — מהם כחמישים באופן רציני למדי, חלק אף נזקק לאישפוז בבית חולים בוילון. — רכוש יהודי נשדד. גם אחרי הפוגרום הנפשע היו עוד „ספיחים", את יצחק אייזנר למשל, האשימו שהסתיר בביתו ילד נוצרי קטן, לבסוף הסתברה כל הבדותא וכי „הילד" הוא שקץ מגודל בן 28 שנה. איכר אחר התלונן — על סמך איבחון וקביעה של הרוקח המקומי — שהיהודים הרעילו לו את... שדות המרעה. כל העלילות ראו אור בעיתון הפולני המחוזי „וילונאנין".

הארכנו במקצת ב„תיאור אנאטומי" של הפוגרום בלוטוטוב, בכדי להמחיש את רקען של הפרעות שפקדו את הסביבה לעתים קרובות, וגם את הפוגרומים... שלא פרצו, הודות ליהודים־טובים, שתדלנים ועסקנים שהצליחו לסכל זוממת הפורעים.

נחום יעקב מספר לנו: „... בשנות העשרים המאוחרות, גונב לאזני היהודים שאיכרי הסביבה — בוירושוב — מתכוננים לערוך פוגרום ביום ה„יריד". סוחרי וירושוב התאספו בבית סבא ועמדו על המדוכה, מה לעשות? בהתאם לדעת כולם, בא סבא במגע עם מפקד־

המשטרה אורבאניאק, אשר הזעיק אנשי משטרה מכל המחוז לרבות שוטרי־חרש. הודות לכך, נמנע פוגרום בוירושוב...״

הפוגרומים, השפיעו גם לעידוד העליה לארץ־ישראל. רייזל שולזינגר (ברגמן) מירושלים מספרת: „... השקצים תמיד עשו לנו צריות, רגמו אותנו באבנים וסבלנו מזה

דער פּאָגראָם.

רשימה פון די געליטענע

אנטי־אידישע עקסצעסען אויך אין בושעני!

פון שטעדטעל בושעני, וואָס ציילט אַרום 40 אידישע פאַמיליעס, איז אָנגעקומען א ידיעה, אַז דעם פאַרינען זונטאָג איז דאָרט געמאַכט געוואָרען א פּרוב א״נצואָרדנען אַנטי־אידישע עקסצעסען. דערביי זאָרען האָבען איסגע... האָבען געוואָרען די שויבען אין אַלע אידישע הייזער.

ביז איצט איז נאָך אָבער די ידיעה דורך קיינעם נישט בעשטעטיגט געוואָרען.

נייע בלבולים.

יום־יום ניתנו בעתונים תיאורים על פוגרומים

טאגטעגלעזע פרעסע — באריכטן וועגן אדירכגעפירטע פאגראמען

הרבה... עמדתי עם הורי ב„יריד״... פתאום שמעתי... שפרינצה קלינובסקי... טוענת, כי לאנשים צעירים אין כאן מקום ועליהם לנסוע לארץ־ישראל. רעיון זה תיכף תפס אותי...״

גם גב׳ ברקאי מירושלים זוקפת את עליתה — והצטרפותה לתנועה הציונית — היא מספרת: „... הירידים שהיו מתקיימים בקמפנו, אליהם באו אנשי וירושוב והסביבה... היו

מקור פרנסתם היחיד לרבים מבאי היריד... הגויים שהיו ידועים כלאומנים ואנטישמיים בסביבת פוזן, צחצחו חרבות, התארגנו כנופיות נוער אקדמאי שקראו להם „הסרט הירוק", על מנת לקדם את היהודים המסכנים במעשי אלימות... הלילות, בהם העגלות רתומות לסוסים עמוסות סחורה, היו מתקרבות למבואות העיר. צעקות המוכים פילחו את שקט הלילה וחדרו לתוך נבכי נשמתי... בכיתי, כי ידעתי שלא היתה למסכנים אלה ברירה אחרת. חייבים היו לסבול את ההשפלה... לא אגזים אם אומר, שהירידים האלה, היה להם חלק לא מבוטל בעובדה שהתחלתי להתעניין בציונות".

גם יהודה אריה וונצ'קובסקי מציין — בזכרונותיו — את סבלם של סוחרי וירושוב, מידי הפורעים האנטישמיים: „... הצרות שסבלו נוסעי ה„ירידים" היהודים מידי הפולנים. עם התגבר האנטישמיות בפולין בשנות ה־20, קרה לעתים קרובות שבזזו את רכושם הדל של היהודים, ואילו המשטרה אף פעם לא טרחה למצוא את החמסנים... בנוסף לכך, העלילו הפולנים — על הסוחרים היהודים — שכאילו לא נתנו את ה„עודף" הנכון ללקוחות וכדומה... האשמה כזאת מצדו של גוי, גררה אחריה מיד מאסר ואח"כ משפט. הדבר היה כרוך בהוצאות גדולות להגנה משפטית, כי על פי רוב יצא היהודי חייב בדינו, ודווקא בעונש חמור. לא היה כל צורך שהגוי יוכיח אשמת היהודי. — על פי רוב הגויים הכינו עדי־שקר — דבר זה היה מובן מאליו. לכן, רבים — מה„ירידניקים" — לקחו את מקל הנדודים ועזבו את פולין. עם התארגנות החרם הרשמי — מצד ממשלת פולין — על המסחר היהודי, נעשה רכושנו ודמנו הפקר. המצב נעשה ללא נשוא, כנופיות בריונים הסתובבו באין מפריע ובזזו והשחיתו רכוש יהודי. על הסחורות שעל דוכני היהודים שפכו דליי־צבע, שופכין, או שהציתו את הסחורה ול„קינוח" כיבדו עוד את היהודים במכות־רצח..."

האם הנגישות נגד היהודים, היה להם אופי של מאבק כלכלי, כסיסמת ראש־ממשלת פולין סקלאדקובסקי „אוושעם" המפורסמת? לא! האנטישמיות הפולנית, — ובמיוחד בסביבות שלנו — היתה מעוגנת ומושרשת עמוק בנפשו של הפולני. האנטישמיות היתה סם־החיים שלו, שבלעדיה אי אפשר. גם בשעורי דת לילדים קטנים בבתי־הספר העממים, הסיתו לרצח ולשנאה תהומית לגבי יהודים. מספרת גב' עליזה דפני: „בשעת שעורי הדת לפולנים, היה מקובל שהתלמידים היהודים עוזבים את הכיתה. פעם הקדים הכומר — שהיה המורה לדת — אולם הוא אסר עלינו לעזוב את הכיתה. הוא תלה על הקיר את מפת ארץ־ישראל והתחיל בנאום רווי־שיטנה. כשהוא מצביע עלינו (היהודים היו מרוכזים בפינה מיוחדת), אמר: אלה היהודים היושבים כאן אתכם היום, הם שהכתימו את אדמת הקודש בדם ישו, ועוד כל מיני השמצות על כתובת היהודים, החוורנו..."

האם לא אמר הכומר ד"ר א' קוט — מעל בימת הכנסיה — בדרשתו השבועית ביום ראשון: „יש לנו מספיק דרכים ואמצעים להילחם בעם המקולל"!!!

כאמור, היו כל עשרים שנות השלטון של פולין העצמאית, מסכת אחת רצופה של אנטישמיות ומצוקה ליהודים. אולם היו ימים מיוחדים מיועדים לפורענות. בהתקרב הימים האלה, היו הקהילות בסביבתנו אחוזות־פחד ואימה. במיוחד פחדנו לפני „יום חמישי הירוק" (דער גרינער דאנערשטיק). סכומים גדולים הוציאו הקהילות בכדי לשחד את כל ה„מי ומי" שבין הגויים המקומיים, שהשפעתם עשויה היתה להועיל במניעת פוגרום.

בשנת 1931, הגיעה המתיחות לשיאה, היתה הרגשה בכל הסביבה שמשהו יקרה. במיוחד, הורגש הפחד בזלוטשוב (קהילה בת 400 משפחות). עוד בהתקרב ימי הפסחא, ניסה חוליגאן מקומי ידוע בשם מיכאלסקי (בימי הנאצים היה בנו ראש־המשטרה הנאצית בוילון), סנדלר במקצועו, אשר ניסה להעליל על השמש הזקן ר' דוד בורנשטיין, ש„תפס" ילד פולני בכדי להוציא ממנו דם לצורך המצות. עם כל הגיחוך שבדבר, לא נתנו יהודי המקום להשתיק את הענין, הם דרשו משלטונות המקום, להעמיד לדין את החוליגאן

דער בלוט־בלבול פּערזוך אין פּויזען!

(אויספירליכער באריכט פון אונזער ספּעציעלען שליח)

נאך דאס האט געפעהלט!

פון א. גאלדבערג.

די שרעקליכע רציחה איבער זלאטשעווער

(פון אונזער ספּעציעלען שליח)

נסיונות של עלילות־דם באזור. בראי העתונות
פרעסע — באריכט וועגן עלילת־דם פרייון אין דער געגנט

הנ"ל, על הפצת רכילות העשויה לסכן את שלום הציבור היהודי. אולם השלטונות התיחסו בביטול לכל הענין. לא כן חשב מיכאלסקי, הוא תיכנן בקפדנות את תכניתו השטנית. בהתקרב יום התהלוכה החגיגית, הוא אירגן את כל מרעיו האנטישמיים. כל חברי „סוקול" (תנועת צופים פולנית, בעלת גוון אנטישמי), רוכבי אופנועים גוייסו מכל הסביבה והועמדו הכן ל„מבצע".

ב„יום חמישי הירוק", בעבור התהלוכה ע"י הבית של היהודי קרז'פיצקי, התחילה פתאום אשתו של מיכאלסקי לצרוח בקולי־קולות, ש„היהודים שפכו שופכין על חופת־

התהלוכה". פרצה מהומה גדולה, איש כמובן לא היה מעונין לבדוק אמיתות הדבר. החוליגאנים — ובראשם: מיכאלסקי, ויטק רוגטשבסקי, יוזף הילר, אלפונס ויטקובסקי, גורצ׳ינסקי וויצ׳יכובסקי — התנפלו על יהודי המקום והרביצו להם מכות־רצח. בהתפרצות ראשונה נפצעו באופן רציני, היהודים דלקמן: גבריאל קוז׳וך, יחיאל גרוס, משה רוגוז׳ינ־סקי, מרדכי שליאמקוביץ׳, מרדכי סגל, ירחמיאל שטרן, יעקב גלבר, ליפמן גלברד, שרה לאה סלמנוביץ׳. הפורעים בזזו ושדדו מכל הבא ליד.

בעוד היהודים המוכים מתרוצצים כעכברים במלכודת, מתחננים לפני מפקד־המשטרה וראש־העיירה — על הגנת חייהם ורכושם — הסתבר להם ליהודים לשם מה הוזעקו מאות רוכבי האופנועים, הם התפזרו לכל כפרי הסביבה והזעיקו את האיכרים, שיבואו העירה וינקמו מהיהודים, שחיללו את „התהלוכה המקודשת". הגיע ליל־הזוועות. יהודים הסתתרו במרתפים או הסתגרו מאחורי חומה ובריח. מי שלא הספיק לו זמנו לכך נפגע. כמו למשל הגב׳ איטה גרומן, שנפצעה מירית־אקדח מידי... מנהל בית־הספר המקומי מר ירמיצקי!!! כן, בפוגרום בזלוטשוב השתתפה כל האינטליגנציה הפולנית, אנדקים, אנשי „סאנאציה" וחברי פ.פ.ס. הסוציאליסטית, כמו העסקנים הסוציאליסטיים: אבז׳וט ומישליביץ.

התוצאות היו איומות: מאות פצועים. רובם מבין 400 המשפחות היהודיות, נשארו ללא קורת־גג. בתיהם נהרסו, רכושם נשדד ומה שלא יכלו הפורעים לשדוד — השחיתו. כך היו נראים חייהם של יהודי פולין בתקופת שלטון „פולין העצמאית".

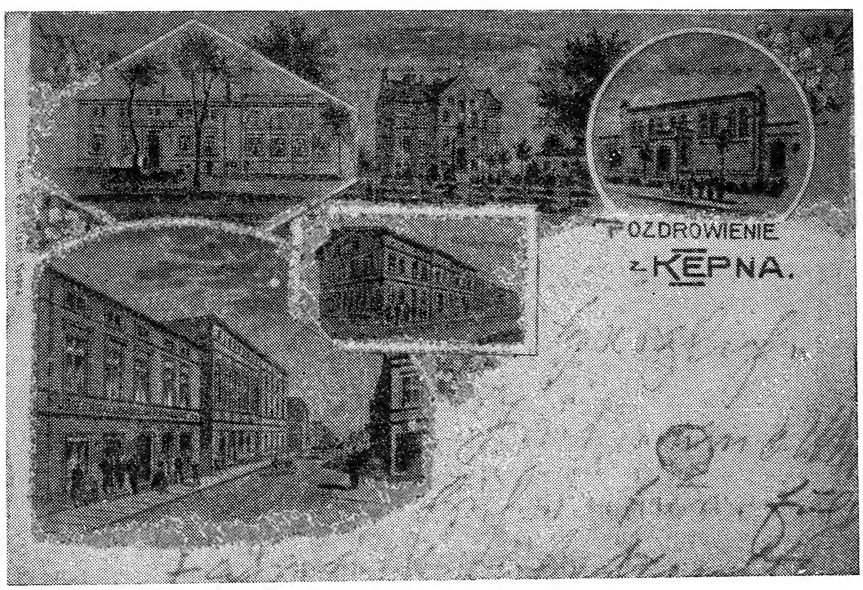
יהושע אייבשיץ

קמפנו בדורות הקודמים

נתונים ועובדות

מהעובדות ההיסטוריות הידועות לנו, נראה שראשיתה של קמפנו היהודית, מתחילה במאה ה־16. עד שלהי המאה ה־18, קמפנו השתייכה לפולין ומבחינה אדמיניסטרטיבית, היתה כפופה לשלטון המחוזי בוילון. בשלהי המאה ה־18, כשקמפנו סופחה לגרמניה, הופרדה ממנה הקהילה בוירושוב והפכה לעצמאית.

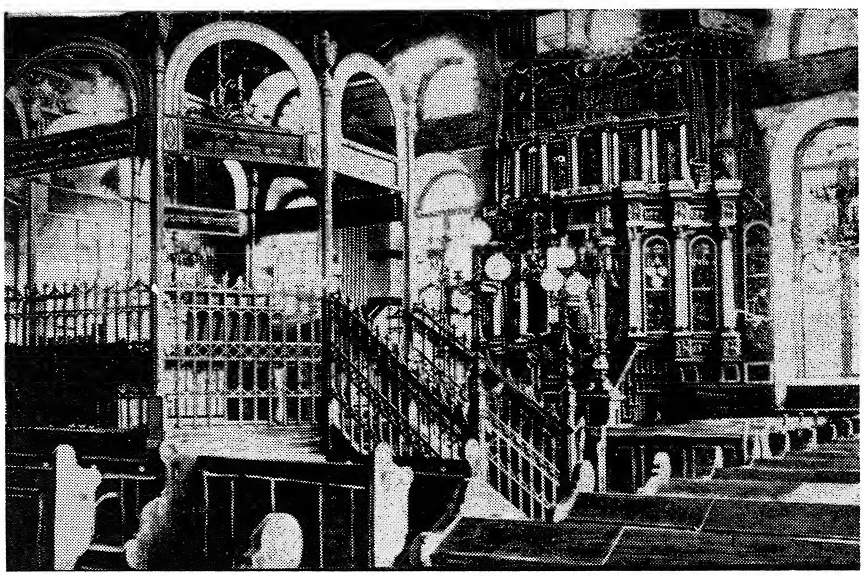
רגשי האנטישמיות, היו כנראה מאז ומתמיד מושרשים בלב תושבי קמפנו הלא־יהודים. ידוע לנו על כמה פוגרומים שנערכו בעיר זו.

מראות־נוף של קמפנו
די שטאט קעמפנא

הקהילה היהודית בקמפנו היתה אחת המכובדות (ראה במדור „רבנים") והמבוססות. במיפקד שנערך — קרוב לחלוקה הראשונה של פולין וסיפוח קמפנו לגרמניה — בשנת 1764, אנו מוצאים מספר נתונים מאלפים על יהודי קמפנו. אמנם, לפי דעת כל

ההיסטוריונים, יש להסתייג במקצת מהמספרים, כלומר יש להניח שגודל האוכלוסיה היתה גדולה יותר מאשר נמסר במיפקד. אנו לא ניכנס בניתוח זה. בקמפנו נמצאים — לפי מחקרו ההיסטורי של ד״ר רפאל מהלר „יידן אין אמאליקן פוילן, אין ליכט פון ציפערן״ ווארשע, 1958 — 175 משפחות, המונות בסך הכל 638 נפש. 77 משפחות גרות בבתים פרטיים, 21 לעומתן גרות בבתים שכורים. מתוך זה, 13 משפחות יהודיות גרות אצל נוצרים. עוד פרט מענין: בקמפנו יש כבר לעת הנ״ל בית־כנסת מפואר (ד״ר דווידוביץ בספרו „בתי כנסת בפולין וחורבנם״ מזכיר בית־כנסת הנ״ל). בנוסף לתושבים יהודים המתגוררים בקמפנו גופא, יש לה „פריפריה״ כפרית, (בנוסף לוירושוב ועיירות אחרות הכפופות למרות הקהילה בקמפנו) המונה 154 נפש, מהם 139 מבוגרים.

בית־הכנסת העתיק בקמפנו — פנים
אינערלעכער אויסזען פון דער אלטער שול אין קעמפנא

אנו גם יודעים את המצב המשפחתי, של הנפקדים בקהילת קמפנו דאז: סה״כ גברים — 312. מהם, רווקים — 115. אלמנים — 4. פקידים ושכירים אצל אחרים — 10. רווקים מאורסים — 25. גברים נשואים — 158. סך־הכל, כאמור מסתכם בסך 312 נפש. שונה המצב לגבי הנשים, כאן אנו רואים המספרים דלהלן: רווקות — 109, נשים נשואות — 158, רווקות־מאורסות — 25, אלמנות — 13, משרתות — 19, נשים סמוכות על שלחן אחרים — 2.

האוכלוסיה הכפרית־היהודית שהשתייכה לקמפנו, היתה כנראה בעלת־אמצעים. זאת אנו למדים, מתוך 139 נפשות המבוגרים, היו 10 משפחות שהחזיקו משרתים (8 גברים ושתי נשים).

מענין יהיה לציין, בין המקצועות של יהודי קמפנו, אנו מוצאים: 1 רצען, 1 מסגר, 4 יצרני כפפות, 1 יצרן זבל־חימי, 1 בדחן־חזן־ושדכן ו... 3 שמשים. יש לציין את האחוז הגבוה של הילודה בקמפנו, בה מספר היונקים מגיע לכדי 12,6% מכלל האוכלוסיה. מכל הנ״ל, עלינו להסיק שמצבה הכלכלי היה טוב למדי. חשיבותה של הקהילה היה מעבר לגדלה המספרי.

בית־הכנסת המפואר — אחד מהיפים ביותר בפולין — נשרף בראשית מלחמת 1939. היסטוריון השואה, ד״ר עמנואל רינגלבלום, מציין בספרו „כתבים פון געטא״: „נודע לי משמעון זיצ׳יק (היסטוריון וחוקר לדברי אמנות יהודית): „שבית הכנסת בקמפנו — 3 קל״מ מהגבול — נשרף״ (בספר הנ״ל ע׳ 34).

חייה של קמפנו היהודית בדורות הקודמים, משתקפות גם בספרות ה„תשובות״ הרבנית הענפה. לעתים היא מוצגת בעינינו, לא רק כ„עיר מלאה חכמים וסופרים״, עיר של תורה ויראת־שמים. לעתים רואים אנו אותה גם כעיר אוהבת־תענוגות ותעלולים, משובות ומעשי־קונדסות. בספרו של ר׳ עקיבא איגר רבה של פוזנא (במאה ה־19), אנו מוצאים „תשובה״ על מקרה שקרה בקמפנו: „מעשה פה קהלתינו שיצא קול שהר״ר מענדיל קידש בתולה גיטל בת כהר״ר הירש לייב בחופה וקידושין ונרות דולקים, והיה בשענקהויז, ועתה טוען הר״ר מענדיל, שאמרו לו אנשים ליצנים שיש כאן אשה ממקום אחר שרוצה להינשא לו׳, וראה אותה מוכנת לנשואין והתרצה לה, אך לא ראה פניה והלך לחופה וקדשה בטבעת מתנה ע״מ להחזיר שהיה לו מהר״ר משה ששאל לו הטבעת תחת החופה בפני הכלה, והגיד תחת החופה שהוא מתנה ע״מ להחזיר, והי׳ שם הרבה עדים ואלו היה יודע שהיא בתולה לא היה מתרצה לזה. הבתולה טוענת שהוא היה שיכור, ורצתה להתלוצץ בו וכסתה ראשה, והלכתי עמו לחופה והוליכו אותי כנהוג, ולאחר החופה, האבע מיט איהם געטאנצט, קידושין האבע איך ניכט געגאמען, כי היה הכל לשחוק בעיני, תחת החופה לקח טבעת מר׳ משה הנ״ל, אבער ניכט מקדש געוועזין.

ונתברר לפנינו שהאנשים רצו להתלוצץ בו והגידו שיש כאן אשה שרוצה להנשא לו, ואח״כ עשו מעשה לצנות הנ״ל, והוא חשב שהכל באמת ובתמים...״ (תשובות רבי עקיבא איגר. מהד׳ ב׳. תשובה נה. דף כו־כז).

בתשובה מספר ל״ח, אנו מוצאים שאלה מקמפנו על רווקה שהרתה — מחוץ לנשואין.

כל האספקטים המוזכרים בחומר הנ״ל, מלמדים אותנו שקמפנו היתה גם עיר תוססת ו„אוהבת חיים״ ורודפת תענוגות. נראה שמצבם הכלכלי איפשר להם לשבת בפונדק — גברים ונשים בצוותא — וליהנות ולעשות „חיים״.

מאידך היתה קמפנו מפורסמת בתלמידי־חכמים שבה, בישיבותיה, בבתי־המדרש שבתוכה שמעולם לא פסק בהם קול תורה ותפילה. יקירי קמפנו קנו עולמם במעשי הצדקה והחסד הרבים, במוסדות החינוך והסעד שהם הקימו.

אסתר ברקאי

קמפנו בראשית המאה ה־20

גזר שר ההיסטוריה, שגורל שתי הקהילות, קמפנו ווירושוב יהיה בבחינת תאומי־סיאם. אף פעם לא הופרדו לגמרי. מאז קמו ישובים במקומות הנ״ל — במאה ה־16 — מסגרת וגורל משותף להן.

על אף המרחק הגיאוגרפי (10 קל״מ), גם בימינו הרבה ענינים משותפים היו להן, קשרי משפחה, מסחר וחברה. הביקורים של יהודי שתי הקהילות העמיקו וליכדו את הקשר.

מבחינה חיצונית, רב היה השוני המפריד בין קמפנו לוירושוב. עד לשנת 1918, קמפנו השתייכה לגרמניה, ובתור שכזו, היתה נראית כעיר גרמנית טיפוסית. רשת בתי־ספר מסודרים (כולל בי״ס תיכון) ששכנו בבניני פאר ממש. ההשכלה היתה נחלת הכלל. מבחינה כלכלית והשכלה, זכו יהודי המקום לשוויון מלא. מצבם הכלכלי של יהודי קמפנו, היה מצויין. אין פלא איפוא, שהם היו פטריוטים נלהבים של „המולדת הגרמנית״, וכך, אנו עדים לתופעה מענינת, כאשר בשנת 1919 סופחה קמפנו, עוזבים כמעט כל יהודי המקום — בעלי אזרחות גרמנית — ועוברים לגרמניה. גם רב הקהילה דאז ד״ר לוין, היה מושרש בתרבות הגרמנית. אני נזכרת, למשל, הוא הפציר מאד באבי, שישלח אותי לבי״ס תיכון גרמני ולא חס־ושלום לאולפנה פולנית.

בבית־הספר טעמתי את טעמה של אנטישמיות גרמנית מהי. ילדי ביה״ס וצוות המורים, רחש לנו היהודים שנאה כפולה, גם כ„כובשים פולנים״ ש״שדדו״ להם את המולדת וגם כיהודים. חיידק האנטישמיות קינן בליבם כבר אז. הרב ד״ר לוין שימש גם כמורה לדת בגימנסיה שלנו, אולם כפטריוט גרמני. גם הוא עזב את העיר, ובמקומו בא הרב ד״ר וייזל. אחד אחד, נטשו כמעט כל יהודי המקום בעלי אזרחות גרמנית את העיר, ובמקומם באו כמה משפחות יהודיות מגליציה וגם מוירושוב. מובן, שההרכב החדש של הקהילה, בעלי מנטליות שונה, לא הזדקקו לרב בעל תרבות והשכלה גרמנית. הם — חברי הקהילה החדשים — הביאו רב מגליציה. הרב הלברשטאם (נכד של הרבי מצאנז בעל „דברי חיים״). הרב ד״ר וייזל הרגיש עצמו מיותר וגם הוא נטש את קמפנו.

מספר היהודים ירד לעת הנ״ל והגיע לכדי 50 משפחות — 250 נפשות. על־אף המספר הזעום של בני הקהילה, חל פילוג. המנטליות של ה„גליצאים״ שונה מזו של קומץ יתר בני הקהילה, הם אף השתלטו על הקהילה העשירה ומוסדותיה. הלשנות וריצה אל ה„פריץ״ היו תופעה שכיחה למדי. השלטונות הפולניים היו — בדרך־כלל — שונאי־ישראל. יש לציין, למרות האחוז הקטן שהיוו בני קמפנו היהודים, שררה אנטישמיות חזקה במקום. העיתון הפולני בקמפנו, יצא לעתים תדירות באזעקה, שהעיר יותר מדי „מיוהדת״. העיר ברובה הגדול השתייכה למחנה האנטישמי של ה„אנדקים״ (מפלגה אנטישמית קיצונית). שום גוי במקום לא הסכים להשכיר דירה ליהודי.

קשה היה לטפח חיים חברתיים־יהודיים ולאומיים. באותו זמן התישב בקמפנו הרופא ד״ר קאופטייל, בעל לב חם וציוני טוב. בהשפעתו חלה תזוזת־מה והתקרבות לרעיון הציוני ולענין ארץ־ישראל.

שער שלישי

ארגונים ומוסדות בוירושוב

התוכן:

רשימת המוסדות, הארגונים, המפלגות ופעיליהם בוירושוב

הקהילה היהודית בוירושוב, שמנתה לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה חמשת אלפים נפש, קיימים בה מוסדות־ציבור וארגונים. מן הדין היה, למסור תאור נאמן, מפורט ומדויק, על הנבחרים למוסדות ותוצאות „הבחירות". לצערנו — למרות כל המאמצים הרבים שהושקעו על־ידינו — לא הצלחנו בכך, משום כך ניאלץ להסתפק במסירת שמות האנשים שמילאו את התפקידים, בלי שנוכל לציין את התקופה המדוייקת שפלוני כיהן, או את מספר הקולות שקיבל.

כללית יש לציין, שוירושוב ברובה המכריע היתה דתית. לשון־המאזניים, נטתה פעם ל„אגודת־ישראל" ופעם ל„ציונים". אולם, הצביון של העיירה — היה דתי ביסודו ובמהותו.

פרנסי הקהילה	ייצג את:
אורבך, ישראלק'י (תקופת־מה שימש יו"ר)	חסידי אלכסנדר
אורבך, אברהם	„מזרחי"
אהרונוביץ, העניך	בית־המדרש
גרבובסקי, רפאל	בית־המדרש
גולדמן, שמואל יהודה (תקופת־מה שימש יו"ר)	חסידי גור
בהגן, מאטיע	חסידי גור
וייסברוד, דודצ'ה	חסידי גור
זלקוביץ, מרדכי שמואל (תקופת־מה שימש יו"ר)	„מזרחי"
יעקובוביץ, שמואל	„בעלי מלאכה"
כהן, גבריאל	חסידי אלכסנדר
כתריאל, טוביה	בעלי־בתים
כתריאל, יחיאל מאיר	הסתדרות הציונית
לוונהוף, הרש וולף	חסידי גור
מוזס, משה	חסידי גור
ספינקה, ירחמיאל	בעלי מלאכה
פנקובסקי, שמשון (תקופת־מה שימש יו"ר)	חסידי גור
פנקובסקי, משה הירש (תקופת־מה כיהן יו"ר)	חסידי גור
קניג, שלמה	„אגודת ישראל"
רוזנבלום, וילהלם	בעלי־בתים
רוסק, יעקב מאיר	בעלי־בתים
רינג, יחיאל	בעלי־בתים
שטרן, ישראל דוד (תקופת־מה שימש כסגן־יו"ר)	חסידי אלכסנדר
שפירא, לייביש	חסידי פילץ

חברי מועצת העיריה	**ייצג את**
אנגלמן, ישראל	בעלי־בתים
אהרונוביץ, העניך	בית המדרש
בהגן, מאטיע (לאווניק)	חסידי גור
גרבובסקי רפאל	בעלי־בתים
ברקוביץ, יחיאל מאיר	בעלי־בתים
כהן, גבריאל (לאווניק)	חסידי אלכסנדר
לנדאו, נחמן	בעלי־בתים
ד״ר מילבאור, זיגמונד (תקופת־מה כיהן כראש־העיר בפועל)	הס׳ הציונית
מנטל, יעקב	חסידי גור
פנקובסקי, משה הירש	חסידי גור
קניג, שלמה	,,אגודה״
נימן, אברהם יהודה	,,מזרחי״
רוזנבלום, וילהלם	בעלי־בתים

מתוך 9 חברי המועצה העירונית, בדרך־כלל היהודים היו מיוצגים עם 4 חברי המועצה. היוו כ־42% מכלל האוכלוסיה הכללית.

,,חברה קדישא״

ישראלק׳י אורבך	הרש וולף לוונהוף
יחיאל מאיר אלברשטיין	וואוע לוונהוף
אבא באומץ	יוס׳ל מוקשי (מייסד החברה)
חיים אליאש	יחיאל פרוצל
הירש אלימלך	משה שמואל פרוצל
אברהם דז׳יאלובסקי	ישראל שלום פרוצל
לייזר איציק גרשנוביץ	יוס׳ל קולטונובסקי
אברהם יעקב גולדמן	יעקב שלמה קובאלסקי (אב״ד)
דוד׳צ׳ה ווייסברוד	מרדכי בנימיןריינג
מרדכי שמואל זלקוביץ	וולף ריבי׳ס
יעק׳ל יכימוביץ	שלמה רוסק
וולף אהרנ׳ס	יעקב מאיר רוסק
מאטיע בהגן	ישעיה רוגובסקי
אברהם לנצ׳יצר	העניך רוגובסקי
שלמה לבקוביץ	יצחק רוגובסקי
דוד לוי	פנחס קליניבסקי
העניך ליבר	יחזקאל שצ׳יקאץ׳
נחום ליכטנבוים	

פעילי ההסתדרות הציונית 1930 — 1910

גד הערש דוד
דומב דוד
דומב אברהם
וולצמן משה
פרוצל רבקה (וולצמן)
קאסריל יוסף
כתריאל מאנוש
ברוין יעקב
ברוין מעכל
פרוצל בערל
פרוצל ראצה
לאנגנס אייזיק
אולעשינסקי הערשל
לעווינסון איטה (רינג)
עליאש אליה מנחם
עליאש יעקב דוד
אייזנר יצחק
עליאש משה וולף
קאסריל קריינדל
קאסריל שרה (אורבך)
קאסריל גוטשה (נייהויז)
וולצמן רויזה
יעדוואב לאה
בליצבלום רויזה
רוסעק הענדיל
ברוין דינה
ברוין חיה שרה
רינג נח
רינג יהושע
כוואט וואלף
קרזשאק גדליה
רוסעק נח
רוסעק יהושע זיינוועל
סקורקה צבי
עליאש ביילה (ברוין)
רוסעק לאה (שפירו)
יעקוב בערל
קאסריל זיסל

משנת 1932 — 1939

עליאש משה וואלף — מרכז
ברוהן שלמה — מרכז

מ־1917 — 1925

ארליך הדס — חברת הועד
יעדוואב אברהם — חבר הועד
שולזינגר יוסף — חבר הועד
פרוצל אברהם ליב — מרכז
שמולביץ מאניה
זיידלר מוטוש — מזכיר
קאסריל גוטשה (גראבובסקי)
קאסריל קלמן
כהן נתניאל
פאנטעל יוסף
ניימן חיים׳ל
ברוין שלמה
כוואט לאה (ברוין)
קורז׳וך יצחק
יעדוואב אברהם
פרוצל אברהם לייב
זיידלר מוטוש
רינג באשה
ארליך הדס
ליבר נתן אבא
פאנקובסקי פרימעט (שיליט)
בערגמן מלכה
ליבר בעריש
שולזינגר יוסף
גראבובסקה ביילה
וולצמן ליבה אסתר
פינקעל דוד

ועדי ההסתדרות הציונית
מ־1920 — 1910

ברוין יעקב — מרכז
וולצמן משה — מזכיר
דומב דוד — חבר הועד
וולצמן (פרוצל) רבקה — חברת הועד
ברוין (עליאש) ביילה — חברת הועד
רוסעק יהושע זיינביל

משנת 1925 — 1920

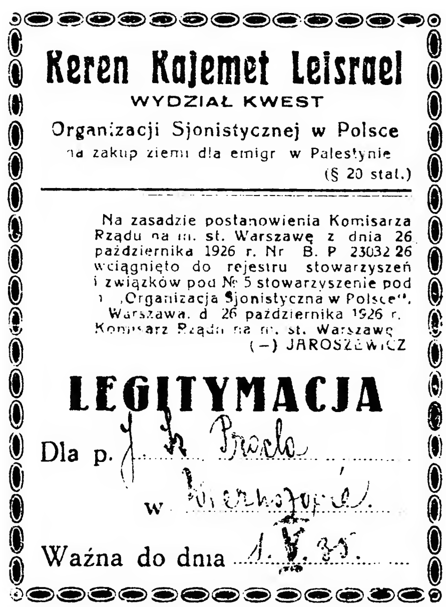
כוואט וולאף — מרכז
יעקוב דב־בעריל — מזכיר
קרזשק גדליהו — מרכז
איזנר יצחק — חבר הועד
עליאש משה וולף — חבר הועד
עליאש יעקב דוד — מזכיר
רינג באשה — חברת הועד
ארליך הדסה — חברת הועד

משנת 1926 — 1931

יעקוב דב־בעריל — מרכז
קוז'וך יצחק — מזכיר
ארליך הדס — חברת הועד
רינג באשה — חברת הועד
קרזשק גדליהו — חבר הועד
כוואט וולף — חבר הועד
אייזנר יצחק — חבר הועד

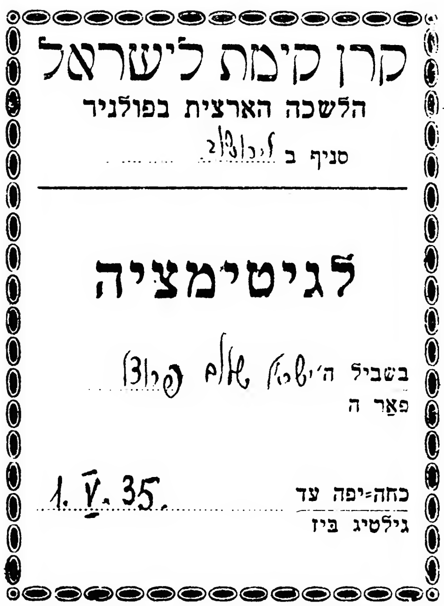
אספני ק.ק.ל. + הועד

פונטש חנה
פראנצוז פרימעט
יעקוב הינדה
ישראל שלום פרוצל
רינג מרים
לבקוביץ מייטה
וולצמן ישעיה מאיר
יעקוב נחום

Keren Kajemet Leisrael
WYDZIAŁ KWEST
Organizacji Sjonistycznej w Polsce
na zakup ziemi dla emigr. w Palestynie
(§ 20 stat.)

Na zasadzie postanowienia Komisarza Rządu na m. st. Warszawę z dnia 26 października 1926 r. Nr B. P 23032 26 wciągnięto do rejestru stowarzyszeń i związków pod № 5 stowarzyszenie pod n. „Organizacja Sjonistyczna w Polsce".
Warszawa, d. 26 października 1926 r.
Komisarz Rządu na m. st. Warszawę
(—) JAROSZEWICZ

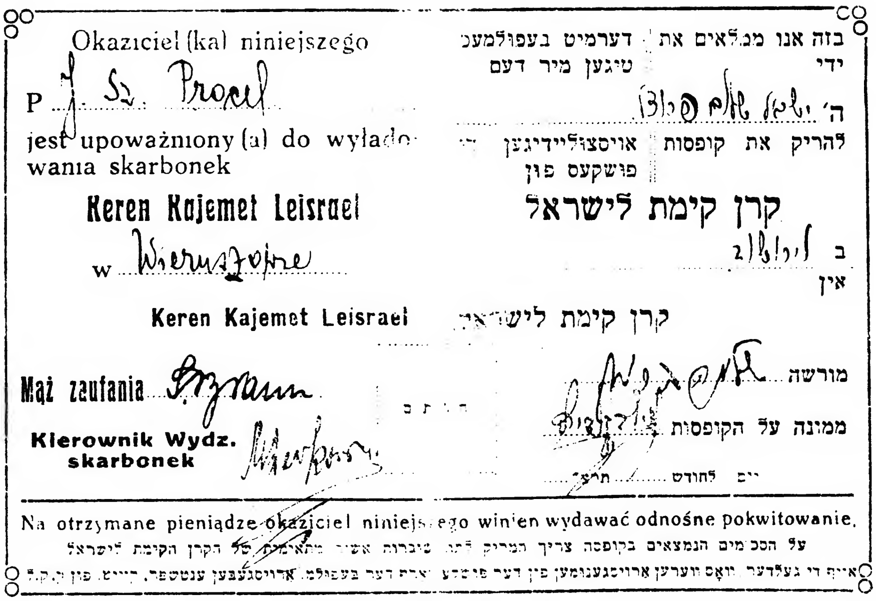
LEGITYMACJA
Dla p. ....
w ....
Ważna do dnia 1. V. 35.

קרן קימת לישראל
הלשכה הארצית בפולניד
סניף ב ....

לגיטימציה

בשביל ה' ....
פאַר ה
כחה־יפה עד 1. V. 35.
גילטיג ביז

תעודת „מורשה" של קק"ל בוירושוב
לעגיטימאציע פין קק"ל אין וויערושאוו

Okaziciel (ka) niniejszego
P J. Sz. Procel
jest upoważniony (a) do wyładowania skarbonek
Keren Kajemet Leisrael
w Wieruszowie

Keren Kajemet Leisrael

Mąż zaufania
Kierownik Wydz. skarbonek

בזה אנו ממלאים את ידי — דערמיט בעפולמעכטיגען מיר דעם
ה' ישעיה שלום פראצעל
להריק את קופסות — אויסצולײדיגען די פושקעס פון
קרן קימת לישראל
ב — אין וירושוב
קרן קימת לישראל
מורשה
ממונה על הקופסות
יום לחודש תרצ

Na otrzymane pieniądze okaziciel niniejszego winien wydawać odnośne pokwitowanie.
על הסכומים הנמצאים בקופסה צריך המריק לתת קבלות אשר מתאימות של הקרן הקימת לישראל
אויף די געלדער וואס ווערן ארויסגענומען פון דער פושקע ...רט דער בעפולמ. ארויסגעבען ענטשפר. קוויט. פון ק.ק.ל.

תעודת „מתרים" של קק"ל בוירושוב
שפענדונג — לעגיטימאציע פארן קק"ל

דומב חנה מלכה
ליבר בעריש

קרן היסוד

יעקוב דב בערל
זלקוביץ מרדכי שמואל
דזיאלובסקי ליב
ברוין שלמה
פינקל דוד

הפצת עתונים. „היינט"
„הייטיגע נייעס"

יעקוב דב בערל

מורים לעברית

טויב

זלקוביץ אסתר
עלקאן שרה
ליבר אסתר מלכה — חברת הועד
קורז'וך יצחק — חבר הועד
וולצמן אסתר — חבר הועד
אייזנר יצחק — חבר הועד
ניימן לייב — חבר הועד
לבקוביץ נחה — חברת הועד
פרוצל ישראל שלום
פרוצל אברהם לייב — חבר הועד
שולזינגר יוסף — חבר הועד
פרוצל אברהם ליב — חבר הועד
פוסלסקי ראובן
לבקוביץ שמואל נתן
כהן משה
מאירוביץ אפרים

בלום
פושקר טוביה
נאז׳מסקי זלמן

חברי הועד של פועלי ציון

עזר דוד
עזר פינטשה
איצק פנחס אליהו
שוורץ משה
אולשינסקי שלמה
איצקוביץ שולקה
איצקוביץ מנדל
איצקוביץ הרש וואלף
יאקובוביץ שמואל

מיסדי פועלי ציון צ.ס. 1935

אולעשינסקי הערשל
ליבר אסתר מלכה
ניימן ליב
רוסק אהרן יוסף
רוזעביץ ליב
אברהם ביניש יעקוב
ארליך שרה גולדה

חוג הנוער ע״י אגודת הציונים.
נוסד 1924 — 1929

ההנהלה

קורז׳וך יצחק
ליבר בעריש
ניימן לייב
ליבר אסתר מלכה
מושקוביץ (הגנרל)

השומר הלאומי — הנוער הציוני
נוסד ב־1929 — 1932

ההנהגה

קורז׳וך יצחק
פרוצל אברהם ליב

יעקוב נחום
וולצמן יהושע מאיר
זלקוביץ שרה רבקה

1932

איצקוביץ שלמה
זלקוביץ שרה רבקה
וולצמן יהושע מאיר
דוידוביץ מרדכי

„פרייהייט״

לבקוביץ שלמה ליב
מושקוביץ חיים שלום
זלמן אברהם

ספרנים

אייזנר יצחק
קורז׳וך יצחק
יעדוואב באשה

עסקני ספורט

אנגלמן, מנשה
אליאש, אליה מנחם
ארליך, ישראל
גליקסמן, פינצ׳יה
גליקסמן, יצחק
גליקסמן, נחמן
דוידוביץ, מרדכי
וונצ׳קובסקי, יהודה אריה
עזער, ברל
רוסק, אהרן יוסף (מרכז)
שורצבארט, חיים שלמה

ועד ק.ק.ל. 1931 — 1920

יעקוב דב בעריל — מורשה
רינג באשה — מזכירה
ארליך הדס — חברת הועד
גרבובסקה ביילה — חברת הועד
סקורקה דבורה — חברת הועד

עסקני הנוער של אגודת ישראל בוירושוב

צעירי אגודת ישראל

אייזנר, לייב
אייזנר, בערל
ב״ח, יחיאל מאיר
ברוין, שלמה בייניש
ברן, אחים
גרשונוביץ, חיים
וקסמן, מרדכי
יוסקוביץ, אברהם
לוונהוף, סנדר
לרנר, לייב
לוי, משה לייב
עזער, אברהם לייב
פרוצל, אריה
פרוצל, הרש
קונופניצקי, לייב
קניג, שלמה
רובינשטין, מרדכי נתן
סודוביץ, יצחק
רוקמן, יעקב
שיליט, אברהם
פרז׳צ׳בסקי, יעקב
פרז׳צ׳בסקי, פנחס
פרז׳צ׳בסקי, נחמן

ועדת ישיבת חכמי לובלין

יוסקוביץ אברהם (מורשה)
ב״ח, יחיאל מאיר
הרצברג, מנדל
סקרובק, משה
לוונהוף, יצחק מאיר
שיליט, אברהם

בנות אגודת ישראל

גב׳ טויבה הורוביץ
גב׳ סקרובק,
המורה ז׳מנובודה (מולוצלבק)
אייזנר חנה (בנות אגו״י)
רז׳יאלובסקי,
לבקוביץ,
פירינקארז׳, מרים
דומב, חנה
לוונהוף,
רובינשטין, ר
גב׳ ח׳ יכימוביץ (גרשונוביץ)
גב׳ בהרייר (מיכאלוביץ)
לוונהוף, פרידה

פועלי אגודת ישראל

דומב, ישראל יצחק
דומב, לייב
רובינשטין, יעקב
רוגובסקי, יהודה
שולזינגר, פנחס

ספרנים בספרית
צעירי אגודת ישראל

עזער, אברהם לייב
שמולביץ. חיים
לוונהוף, סנדר
יוסקוביץ, אברהם

ועדת קרן הישוב

קניג, שלמה (אגו״י)
יוסקוביץ, אברהם (צא״י) — מורשה
רובינשטין, מרדכי נתן (אגו״י)

עסקני „פועלי אגודת ישראל״

רוגובסקי, יודיל
רובינשטיין, יעקב
שולזינגר, פינצ׳ה

עסקני „המזרחי" בוירושוב

אורבך, אברהם
דז׳יאלובסקי, לייב
זלקוביץ, מרדכי שמואל
כתריאל, יחיאל מאיר
פנקובסקי, יצחק (איצ׳ה)
פרוצל, קלמן
קמפנר, צדוק
שולזינגר, יעקב שלמה
שוורץ, משה
לוי, יצחק
לוי, אפרים
ניימן, אברהם יהודה

עסקני „סוחרים זעירים"
(קליינהנדלר)

הורוביץ, יעק׳ל
בריל, ישעיה
אליה אהרן זלצמן

בנק הסוחרים היהודי
(בנק „קרדיטובי")

קניג, שלמה (מייסד ומנהל)
הורוביץ, חיים שלמה (המנהל השני)
דומב, ישראל יצחק (מנהל חשבונות)

עסקני „אגודת ישראל"

אלברשטיין, יחיאל מאיר
אייזנר, לייב
אייזנר, ברל
ב״ח, יחיאל מאיר
בהגן, מאטיע
באומץ, אבא
וייסברוד, ישראל
גלברט, שמעון
דז׳יאלובסקי, אברהם
הורוביץ, חיים שלמה
כהן, הלל (המזכיר הראשון)
לוי, ישראל
לבקוביץ, שלמה
לוונהוף, הרש וולף
סקרובק, משה
מנטל, יעקב
עזער, אברהם לייב
קובאלסקי, יעקב שלמה (דיין וראב״ד)
קליגר, משה אליעזר (רב ואב״ד)
קניג, שלמה (יו״ר הסניף)
רובינשטין, מרדכי נתן
שיליט, גודל
ר׳ יעקב שלמה קובלסקי (יו״ר)
ר׳ מאטיע בהגן
ר׳ הרש וולף לוונהוף
ר׳ אבא באומץ
ר׳ לייבל שטייאר
ר׳ משה סקרובק
ר׳ מנדל הרצברג
ר׳ בנימין דוד גוסטינסקי
ר׳ יעקב מאיר ויינגוט

גבאי בית הכנסת הגדול

יעקב, יצחק (איציק)
רוסק, יעקב מאיר
זלקוביץ, מרדכי שמואל

גבאי בית המדרש

ליבר, חנוך
אלישינסקי, מנדל

ארגון הסוחרים היהודים

דוד זיידל

ישיבות

1. בתקופת הרב ר׳ א״ב זילברברג (תר״ך—תרל״ה)
2. בתקופת ר׳ פ״א מיזלס (תרל״ח —תרמ״ב)
3. בתקופת ר׳ שאול (תרנ״ב—תרע״ד)
4. בתקופת הרב מפילץ (תרע״ו—תרע״ח)
5. ישיבת „שפתי צדיק״ (תר״ץ—תרצ״ב)

שמשים

סימון, חננאל (בית הכנסת הגדול)

מנס, שמשון משה (בית הכנסת הגדול)

העניכ׳ל (בית המדרש)

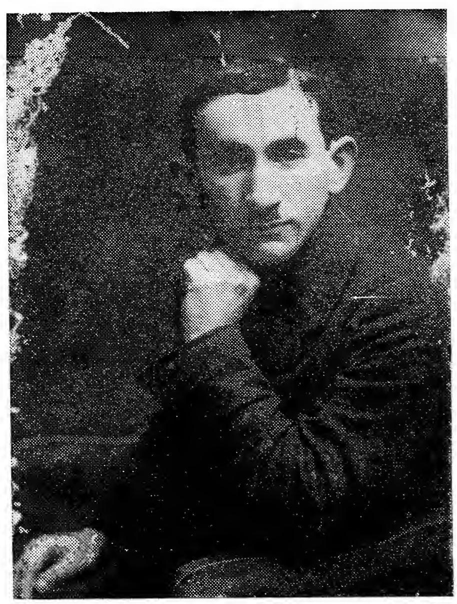
יהושע אייבשיץ

בתי כנסת ובתי מדרשות בעירנו

על בתי־הכנסת ובתי־התפילה, העיקריים שבעירנו, נימנו:

בית־הכנסת:

הוקם במאה ה־18 — כנראה, — ההוכחה הברורה לכך, מיקומו על־יד הנהר, ממש על הגבול. מכך, עלינו להסיק, שבית־הכנסת הוקם עוד לפני חלוקת פולין הראשונה — בשנות השבעים למאה ה־18 — כי הרי אין להעלות על הדעת שיקימו בית־כנסת על הגבול. — יתכן, שבית־הכנסת הראשון נשרף, ובמקומו הוקם מחדש בראשית המאה ה־19.

האמן משה עזר, שצייר את בית־הכנסת
דער קינסטלער משה עזער

מיבנה בית־הכנסת היה בנין נאה, עם הרבה קישוטים יפים. הכיל כ־300—400 מקומות־ישיבה לגברים (ומיספר דומה לגברות).

באמצע שנות השלו'שים, עבר בית־הכנסת שיפוץ יסודי. בעצם, באה היוזמה מצד השלטונות שדרשו לשוות לכל הבנינים — מבחינה חיצונית — צורה נאה, כגון ציבוע

וכדומה. תוך כדי־כך, התחילו גבאי בית־הכנסת לחשוב, אולי כדאי לדאוג לצורתו הפנימית של בית־הכנסת. העבודה נמסרה לאמן־הצייר בן־עירנו משה עזער (בוגר „בצלאל" ובי"ס לאמנות בצרפת). משה עזער — יחד עם האמן הצעיר דוד קמפנר — תיכנן וביצע מלאכת־מחשבת. הוא השקיע בעבודתו הרבה מחשבה ומקוריות. עם השאירו את כל „הישן", נתן להרבה פריטים „דגש" חדיש ומקורי. בין היתר הוסיף הרבה תמונות נוף ואתרים היסטוריים של ארץ־ישראל. בקיצור, בקומפוזיציה הכללית הוכנסה „אווירת ארץ־ישראל", דבר שהרנין את לב המתפללים וקירב אותם לציון.

בשנים האחרונות כיהנו כגבאי בית־הכנסת: ר' איציק יעקב, ר' יעקב מאיר רוסק ולאחרונה ר' מרדכי שמואל זלקוביץ. בית־כנסת זה נחרב ונהרס ע"י הנאצים הטמאים, **ימח שמם וזכרם!**

בית־המדרש:

הוא הוקם בשנים תר"ך—תר"ל (1860—1870), ע"י אחד מעשירי וירושוב, ר' מרדכי הלל באנאש. הוא הוקם, ראשית־כל מפני שבית־הכנסת היה צר מלהכיל את כל המתפללים — עם גידול האוכלוסיה היהודית, — שנית — נראה — כי רבו הכיתות בוירושוב, ובעיקר החסידים שרצו להתפלל בנוסח שלהם (בבית־המדרש התפללו בנוסח חסידי). ב„חנוכת בית־המדרש", השתתף — בנוסף לרב ר' ביניש ודייני דמתא — גם הרב מקמפנו ר' יעקב שמחה. בית־המדרש, שימש גם כמקום ללימוד התורה. בעיקר נוצל המקום למטרה זו, ע"י הרבנים שניהלו „ישיבות". „ישיבתו" המפורסמת של ר' שאול — בבית־המדרש היתה. תמיד המה המקום מהמייתם של לומדי התורה — עד ימינו אנו. התפללו בו (לערך) כ־20 „מנינים".

כ„גבאים" בבית־המדרש — בשנים האחרונות — כיהנו: ר' העניך ליבר, ר' מנדל אלעשינסקי ויעקב הורוביץ.

בית־התפילה של חסידי גור:

קשה לתאר את משקלו „הסגולי" של בית־חסידים זה, כשכל סנטימטר של שטחו היה דחוס וספוג ריח של תורה ויראת־שמים. מבין כ־300 המתפללים בו, רבים בו היו מופלגים בתורה. בקיאים בש"ס ופוסקים, בקיאות יסודית ומעמיקה. מעולם לא פסקה בו קול תורה ושירה חסידית. „הגבאי" השליט ה„כל־יכול" על „אימפריה" של תורה זו, היה ר' אברהם דז'יאלובסקי.

בית־התפילה של חסידי אלכסנדר:

שונה היה אפיו של בית־חסידים זה. למעשה, חסידי אלכסנדר היוו בו מיעוט. ר' הלל כהן — למשל — הוא ובניו נימנו על חסידי אוסטרובצה, האחים בריש ונחום ליכטנבוים, היו חסידי „ז'וריק", יעקב'ל יכימוביץ השתייך על חסידי סקירניביץ ועוד. משקלו של בית־חסידים זה ביחס לחסידי גור — היה נחות הן באיכות והן בכמות (בס"ה התפללו בו כ־8 „מנינים"). המיוחד והאופייני שבו, אהבת־ישראל, האנשים היו דבקים

אחד לשני בלב ונפש. מענין, ה„שטיבל״ הזה ששכן בביתו של ר׳ הלל כהן, בחדר קטן ומצומצם. אולם, מעולם לא הרגשת בו צפיפות ודחקות — וזה מתוך אהבת הבריות שבין אדם לחברו: כ„גבאים״ שימשו: ר׳ ישראל דוד שטרן, לייזר איציק גרשנוביץ ויצחק׳ל רוגובסקי. כש״ץ בימים הנוראים: ר׳ ישראלק׳י אוירבך (בעל מוסף), יעק׳ל יכימוביץ ופליגלטויב (שחרית).

בית־חסידי פילץ:

גם בבית־חסידים זה לא עלה מספר המתפללים על 7 „מנינים״. גם כאן רוב המתפללים לא נימנו על חסידי פילץ — רובם השתייכו לכת ה„בעלי־בתים״. „גבאי וש״ץ ראשי שימש ר׳ לייביש שפירא.

היו עוד בתי־תפילה של חסידים בוירושוב בדורות הקודמים, כגון חסידי סטריקוב ואחרים. בימינו, כבר לא היו קיימים.

אולם, היו עוד בתי־תפילה של „חברות״ שונות, אשר אין לנו עליהם ידיעה ברורה — פרט לזה שהיו קיימים. לנ״ל יש להוסיף את בתי־התפילה של המפלגות והארגונים הדתיים, כגון ה„מזרחי״, „צעירי אגודת ישראל״ ו„פועלי אגודת ישראל״. אולם, מאחר וה„מנינים״ הנ״ל התקיימו בצורה בלתי סדירה, לא ניכנס בפרטים.

דוד דומב

ראשוני ניצני ה„ציונות" בוירושוב

בשנת (1904) תרס"ד, בהיותי בן 13 עברתי יחד עם הורי — מלוטוטוב — לוירושוב. כשהתחלתי ללמוד בבית־המדרש, הכניסו אותי חברי הצעירים ב„סודם", היה זה „חוג לציונות". חברי היו: שמואל אנגלמן, יצחק (איצ'ה) פנקובסקי, שמרל אלקאן, יצחק ואחיו וולף כוואט ואחרים בראש החוג עמד שמואל אנגלמן, הוא אשר יצר את הקשר עם המרכז של „חובבי ציון" באודיסה, אשר שלחו לנו ספרות בנושא זה.

דוד דומב

המדיניות האנטישמית של השלטון הרוסי הצארי, קירב אותנו יותר ויותר לרעיון הציוני. במיוחד זיעזע אותנו הפוגרום בקישניב, אשר עורר הד חזק בין יהודי וירושוב. אנו מגבירים פעילותנו, מוכרים שקלים ואוספים כסף עבור ה"ק.ק.ל" — הדבר היה אסור לפי החוק — אנו גם מפיצים את הספרות הציונית (גם היא אסורה לפי החוק).

בשנת 1908—1910 נוסע שמואל אנגלמן לארץ־ישראל (הוא חשב אז להשתקע), ואנו ממשיכים בפעילותנו הציונית.

במלחמת העולם השניה, בשנת 1915, עם כיבוש וירושוב ע"י הגרמנים — הותרה הפעילות הציונית באופן ליגאלי. קפצנו על ההזדמנות והתחלנו לנהל פעילות סדירה וגלויה. שכרנו דירה, שם פתחנו — בשנת 1916 — ספריה יפה ועשירה שזכתה להצלחה רבה. התקיימו במועדון שלנו גם הרצאות באופן סדיר — אחת לשבוע הירצה הח' נח רוסק — כן התקיימו ערבי־ויכוחים, שירה וכדומה.

גן־ילדים עברי:

בשנת 1917, החלטנו קבוצת עסקנים לפתוח גן־ילדים — בכוונה, שהוא ישמש לנו כ„גרעין" לבי"ס עברי בעתיד — על הועד להקמת גן ילדים הנ"ל, נימנו: מרדכי שמואל

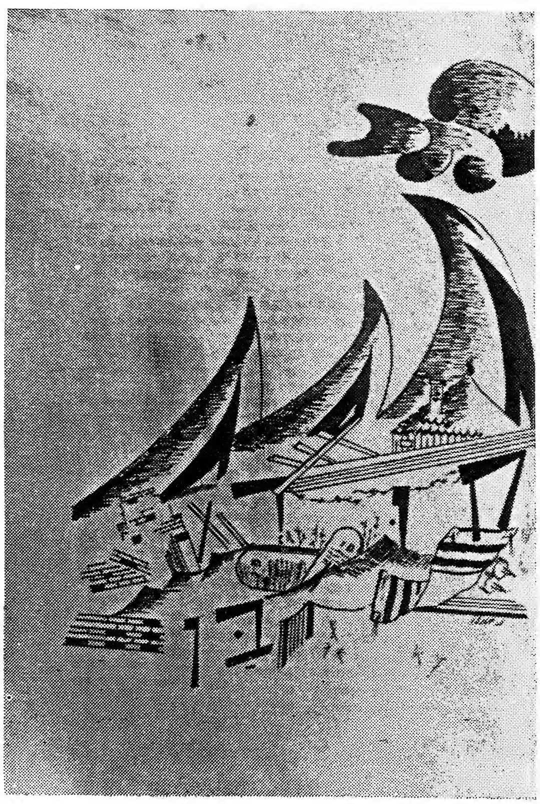

הגננת העלמה הרצברג עם ילדי הגן (1918)
לערערין פון דער פרעבל — שולע פריילין הערצבערג
מיט עטלעכע קינדער פון דער שולע. יאר 1918

זלקוביץ, אברהם יהודהניימן, מנדל מאירוביץ, מאנוש כתריאל וכותב השורות. ה„גן" רכש לעצמו מוניטין בין יהודי וירושוב. אחרי מאמצים רבים (בהתחשב בתנאי המלחמה והמצוקה), הצלחנו להביא מוארשה אחת הגננות המוכשרות ביותר בשם הרצברג (כינו אותה „הרצברג'ז'אנקה"). כאמור זכה הגן להצלחה רבה והתקיים — כמדומני — עד שנת 1921. הוא חדל להתקיים עם עזיבת הגננת הנ"ל. והתקשינו למצוא ממלאת־מקום מתאימה.

עם „הכרזת בלפור", הוגברה הפעילות הציונית. התרומות ל„קרן קיימת" גדלו, גם האנשים שהיו רחוקים מהרעיון הציוני, נעשו יותר אוהדים. הצלחנו אפילו לשכנע את גבאי בית־הכנסת שהנדרים — בעליה לתורה — יהיו קודש ל„קרן הקיימת". אמנם הדבר לא היה לרוחו של האדמו"ר מפילץ ז"ל — שכיהן אז כרב בעירנו — אשר התנגד גם בתוקף להרשות לעשות „מי שבירך" למנהיגים הציוניים.

קשרי — עם הפעילות הציונית — נפסקו בשנת 1924 — עם עזבי את וירושוב.

מאנוש כתריאל

עסקנים ושתדלנים בעיירה

בלי ספק שבתור מנהיג־העדה, מבחינה רוחנית, תפס את המקום הראשי הרב האהוב והנערץ ר׳ שאול זילברמן זצ״ל. בנוסף לישיבתו המפורסמת שהוא יסד בעירנו הוא גם יזם, הקים ועמד בראש כמה מוסדות, בעלי אופי חברתי וסוציאלי, כמו: „ביקור־חולים״״ ועוד. הרב גם הקים „ועד ציבורי״, בן 18 חברים (כמנין „ח״י״). הועד הזה, היווה כעין מועצה ציבורית שמתפקידיה להביע דעתה בכל ענין ציבורי — בלי שיהיה לחברים מעמד רשמי.

פעולות רבות בוצעו ע״י ר׳ יוס׳ל מוקשקי הזקן. הוא היה מייסדו של „מונופול המלח״, שותפיו היו: יעקב דוד כהן ויוס׳ל מוזס.

בתקופת 1900—1914, היו פעילים בעניני ציבור, כפרנסים: יעקב מאיר רוסק, ישראל׳קי אוירבך, וילהלם רוזנבלום ודוד׳צ׳ה ווייסברוט.

כגבאי בית־הכנסת, כיהנו: שלמה פרוצל ומשה אהרן רוזנבלום. כגבאי בבית־המדרש, בנימין רינג.

לעזר רב בחיים הציבוריים היו ה„לאווניק״ים (כעין חבר־הנהלה במועצה העירונית), על ה„לאווניק״ים״ נמנו: גבריאל כהן ונחמן לנדאו. בשנת 1915, כשהגרמנים כבשו את וירושוב, השתתפו כ„יועצים״ לראש־העיר הגרמני: אברהם הלל כתריאל (מטעם ה„בעלי־בתים״), גבריאל כהן, מאטיע בהאגן ונתן לנדאו מטעם אנשי המסחר.

דוד דומב

„אחדות" הרבולוציונרית בוירושוב

אחרי מלחמת־רוסיה־יאפאן בשנת 1905, גם בוירושוב — כמו בעיירות אחרות ברחבי פולין ורוסיה — החלה תסיסה, שהיתה מוכרת וידועה בשם „אחדות". פועלים ובני נוער יהודים התארגנו בתאים חשאיים ושאפו למגר את שלטון הצאר. חברי הארגון — בלתי לגאלי זה — כונו בשם „אחדות'ניקעס". חוגים ליבראליים של האינטליגנציה הפולנית שיתפו פעולה והתידדו עם חבריהם היהודים. התקיימו שביתות, תהלוכות והפגנות משותפות. בוצעו פעולות־התנגדות משותפות. נזכר אני: פעם לפני הפגנה בוירושוב, ניגש אלי ניסן ידוואב וביקש ממני להביא לו מתוך מחבוא אקדח. למזלנו ההפגנה עברה בשלום, בלי יריות.

כשדוכאה — באופן אכזרי — תנועה מהפכנית זו, גם המשטרה נתנה ידה למחוץ באגרוף ברזל את שרידי אנשי „אחדות". למזלם של בחורי וירושוב לא יכלה המשטרה להיות „יעילה" לגבם. ברגע שבחור הרגיש „ששמו עליו עין", הוא פשוט „טייל" לו לעבר השני של הגבול, שם לא היתה למשטרה הרוסית שליטה עליו. בינתיים החלו להגיע לוירושוב המוני אנשי „אחדות" אשר מגמת פניהם היתה להבריח את הגבול, בגלל היותם מבוקשים ע"י המשטרה הרוסית. תנועת הבורחים גבר והפך אפילו למקור פרנסה של המבריחים המקומיים. אלפים, אלפים נהרו ועברו דרך וירושוב לגרמניה.

יהודי ברסלאו „שנבהלו" מתנועה המונית זו, דאגו לאירוחם של הבחורים, ציידו אותם בכרטיס־אניה ושלחום לאמריקה.

נחום יעקב — אושא

„חוג" של הנוער הציוני וקן „השומר הלאומי" בוירושוב

„חוג הנוער" שע"י ההסתדרות הציונית בוירושוב, הוקם בשנת 1926 (בקירוב). מה הביא את מארגני ה„חוג" הנ"ל, ליזום ולייסד את ה„חוג"? — היו אלה שנות שפל וחוסר פרנסה. הנוער הסתובב באפס־מעשה, והיה נתון להשפעות מסוכנות, אשר היו עלולים להביאו לידי התדרדרות וניוון, מבחינה יהודית־ציונית ומבחינה אנושית־מוסרית

„חוג הנוער" של אגודה הציונית בוירושוב (1924)
יוגנט — קרייז ביי דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין וויערושעוו. יאר 1924

כאחד. הוחלט איפוא, על הקמת תנועת־נוער שמתפקידה היה: 1) למנוע את הנוער מניוון רוחני. 2) לאפשר לנוער השלמת השכלה מינימלית. 3) להכין את הנוער לקראת חברות מלאה — בהתבגרותו -- בהסתדרות הציונית.

על יוזמי ומקימי ה„חוג" הנ"ל, נימנו החברים: יצחק קוז'וך, אברהם ידוואב, ברל יעקב, באשה רינג, בריש ליבר. החברים הנ"ל התמסרו בכל מאודם לחינוך הנוער והכוונתו לאפיקים פרודוקטיביים.

מה היה המטען הרוחני וההשכלתי שחברי ה„חוג" קיבלו במסגרתו? א) חוג לקריאה וכתיבה בעברית (בהנהלת באשה רינג). ב) חוג לפעילות ציונית (בהנהלת יצחק קוז'וך). ג) חוג לספרות (בהנהלת אברהם ידוואב). ד) חוג דרמטי וערבי תרבות (בהנהלת ידוואב). ה) חוג ל„קרן קיימת" (בהנהלת ברל יעקב). בנוסף לכך, הועמדה לרשות הנוער הנ"ל, הספריה העשירה של ההסתדרות הציונית בוירושוב.

יש לציין שהנוער הנ"ל, בא מכל השכבות והחוגים של יהודי וירושוב. מה שאיחד אותם, היתה הכמיהה לפעילות תרבותית־ציונית, היא שהביאה אותם למסגרת הזאת. כדאי לציין, הרקע הסוציאלי והדתי של ההורים — אחדים על־כל־פנים — הביאו לא־פעם לידי התנגשויות ואי־הבנות, מאחר וחלק של ההורים לא ראו „בעין־יפה" את מעשי בניהם ובמיוחד של בנותיהם).

מסיבת־פרידה לנחום יעקוב, בעלותו ארצה
געזעגענונגס — אוונט פאר נחום יעקוב, צום אפפארן קיין ארץ־ישראל

בשנת 1929 הורגשה עייפות ואדישות־מה בפעילות ה„חוג", וזאת מכמה סיבות: התבגרות חברים, שלא מצאו ענין בפעילות של נוער, אחדים — מהחברים — עזבו את וירושוב. מספר חברים, הוטל עליהם עול פרנסת משפחות וכדומה.

באותה תקופה, כידוע, פרצו מאורעות תרפ"ט. בגל ההתרגשות שהקיף את כל יהודי פולין, גם יהודי וירושוב התרגשו עד כדי־כך, שבפעם הראשונה בתולדותיה הורשה נואם רשמי מטעם ה„קרן קיימת", מר פנחס קמינר מוארשה להרצות בבית־הכנסת בוירושוב

— על המאורעות בארץ. נאומו מלא־העניין, עשה רושם רב על הנאספים. אחרי הנאום התעוררו ויכוחים — מחוץ לכתלי בית־הכנסת — על חוסר פעולה ציונית בין הנוער. זכורני, שטובה ניס (כיום לבקוביץ) הציעה לייסד „תנועת השומר", דוגמתו כבר קיים בלוטוטוב. הנואם מר קמינר, במקרה הקשיב להתפלמסות בין בני־התשחורת, הוא עודד אותנו והביא את הצעתנו לתשומת־לב „המרכז" הציוני בוארשה. כעבור שבועיים, בא לוירושוב נציג תנועת „השומר" מן אהרן רוזנשטיין (כיום תושב ת"א), אשר הדריך אותנו בהקמת ה„קן" הראשון. במרוצת הזמן, הקיף ה„קן" כ־140 חברים.

קבוצה של „הנוער הציוני"
גרופע פון „הנוער הציוני"

הנוער המאורגן ב„השומר", היה רב־גווני מבחינת מוצאו, הוא הגיע מכל שכבות האוכלוסיה בוירושוב, דתיים ולא־דתיים, מבתים „אמידים" ומחוסרי אמצעים כאחד. „המוצא" המעמדי לא הפריע לאף אחד, ההשתייכות היתה מבוססת על שוויון מוחלט, בלי לתת להרגיש לחברים מחוסרי האמצעים שהם נחותים מאלו שהוריהם הם בעלי אמצעים. למשל, הכרזנו על „מבצע מדים", הכוונה היתה לדאוג לחברים מחוסרי האמצעים

לרכישת המדים, הדבר נעשה בצורה דיסקרטית ובטקט רב, למשל: החברים הקשישים התנדבו לעבודה באפיית מצות לפסח — והתמורה הוקדשה לרכישת מדים למיעוטי־יכולת, וכן לאביזרים אחרים, כגון: דגל, תופים וחצוצרה וכדומה.

לאט, לאט התבסס קיומו של ה„קן", אם כי — בהתחלה — כמה מההורים הדתיים נלחמו נגדנו וגרמו לנו צרות־צרורות. אולם, במרוצת הזמן כולם הסתגלו אליו. הנוער נהר אלינו. תופעה זו יש לייחס לפעילות הספורטיבית וה„צופית" שניהלנו. התהלוכות המרשימות ברחובות העיר (אשר אגב לא נזקקנו לרשיון מיוחד, מאחר והיינו קשורים עם ה„הרצרז'" הפולני) כשכל חברינו לבושים במדים אחידים — „דיבר" אל לב הנוער. גם השירה, תרגילי־סדר ופקודות בעברית, קסמו לנוער היהודי. היו גם — כאמור — שיעורים בעברית, אשר העמיקו את התודעה הציונית. חברי „השומר" היו מחולקים לקבוצות: „כפירים", גילאים בני 10—13, „צופים" בני 14—15 ו„קשישים". ה„קן" התנהל והודרך בעיקר ע"י ה„קשישים".

עם גידול והתרחבות ה„קן" התעוררו קשיים כספיים, שלא יכולנו בכוחותינו לפתרם. פנינו אל מרכז „השומר", אשר צירף אותנו ל„לשכת הגליל" בלודז'. „המרכז" דאג במידה גדולה לפעילות סדירה. באותו פרק־זמן, הגיע אלינו מקונין המורה ומדריך הספורט מר טוביה פושקאר — כיום תושב חיפה.

בכדי לקיים פעילות סדירה (החזקת המורה, הוצאות שוטפות וכו'), אירגננו מופעים שונים, הן בוירושוב והן מחוצה לה, יום־הסרט, גנון־עברי וכדומה. חלק מהחזקת המורה, סודר ע"י מתן שיעורים פרטיים לחברים. יש לציין שעם בוא המורה מר פושקאר, הוא הפיח „רוח־חיים" ופעלתנות בין בני־הנוער, שדוגמתו וירושוב לא ידעה. מר פושקאר התמסר לתפקידו החינוכי במלוא הרצינות, עבד ללא ליאות על עיצוב אופיו הציוני־חלוצי של הנוער היהודי בוירושוב, ואכן הצליח במשימתו. מר פושקאר לא הסתפק בכך, הוא גם אירגן את שבט „הקשישים" והכינם לתפקידם בהדרכת ה„קן". בין חברי הנהלת ה„קן", יש לציין: יצחק קוז'וך, מרדכי זידלר, אברהם לייב פרוצל, שרה רבקה זלקוביץ, ישעיה מאיר זלצמן, הינדה יעקה, נחוב יעקב, פרומט ליבר, מייטה לבקוביץ ושלמה איצקוביץ.

„מבצע שליחת מדריכים"

עם התקרב תפקידו לסיום, יזם מר פושקאר לשלוח שני מדריכים לסמינר, שהתקיים באותה שנה — 1931 — בסלאבצ'ה שע"י גניבישוב, מרחק עצום מוירושוב. במאמצים על־אנושיים, אירגן ה„קן" שליחת שני החברים לסמינר הנ"ל (החברים: י"מ ולצמן וכותב השורות), שהיתה כאמור מיועדת להכשירם לתפקידי הדרכה, אשר עד אז מילא אותם מר פושקאר. ההשתתפות בסמינר היתה מותנית בתשלום מאה זהוב (לכיסוי הוצאת האחזקה) מאחר ולרשות ה„קן" לא עמד כל סכום, הצלחנו לקבל הסכמה, אחרי התכתבות ארוכה עם ה„הנהגה הראשית" שנביא בתמורה מיצרכי אוכל. ואכן, החברים התנדבו והביאו — כל אחד לפי יכלתו — מיצרכי אוכל מהבית. אתם יכולים לתאר לעצמכם, באיזה מצב היינו (ולצמן ואני) כשנאלצנו לסחוב אתנו שני שקים עמוסים מיצרכי אוכל מרחק של מאות קילומטרים עד ליעד שלנו.

לסיכום, יש לציין שהפעולות של ה„קן" היו מבורכות ופוריות. קיימנו קשר הדוק עם הסניפים בלוטוטוב ובמקומות אחרים. חלק מהחברים זכו גם לקיים „הגשמה" ועלו ארצה. גם אלו שלא זכו לכך, השפיע החינוך שקיבלו ב„קן" בצורה חיובית וקונסטרוק־טיבית.

יש להצטער על רבים וטובי חברינו שבילו שנים רבות ב„הכשרה" ולא זכו לעלות. הם ניספו בשואה. **יהי זכרם ברוך!**

קבוצת צעירות של האגודה הציונית. 1924
גרופע יוגנטלעכע פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע.
יאר 1924

רייצה ליבר

הנוער הציוני בוירושוב

בהיותי בכיתה ה׳ נרשמתי לתנועת הנוער הציוני „השומר הלאומי״ — מובן בלי ידיעת ההורים, שלא הסכימו לכך. — לעומתי, אחיותי הבכירות כבר השתייכו אז להסתדרות הציונית.

ראש ה„קן״ של „השומר הלאומי״ היה בריש ליבר. זכור לי: כשנמסר למתפרה שלנו, תפירת ורקימת הדגל של אגודת הספורט „בר כוכבא״, היה זה לנו ממש יום של חג. אותה חווייה משמחת חזרה ונישנה כשרקמנו את דגלי ההסתדרות הציונית ושל הנוער הציוני. את הדגלים צייר האמן בן עירנו משה עזער (בוגר ביה״ס לאמנות „בצלאל״ בירושלים ובתי־ספר לאמנות בצרפת). חג מיוחד היה חנוכת הדגלים. נערכו מסיבות, חולקו ה„כיבודים״ וכל המרבה במחירים, זכה. בדפיקת המסמר הראשון נתכבד ד״ר זיגמונט מילבאור, השני, הרמן רוטה (חתנו של וילהלם רוזנבלום), אח״כ באו אישים פחות חשובים. מובן, שכל ההכנסות שנתרמו בהזדמנות זו, הוקדשו לטובת הקרנות הלאומיים.

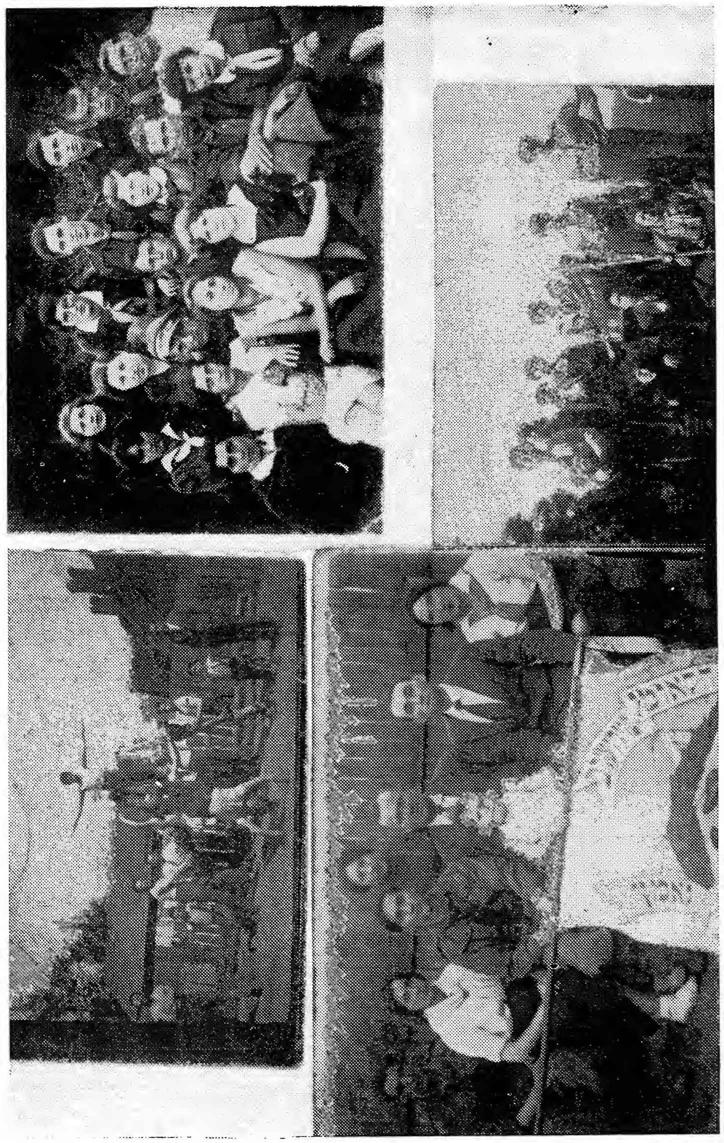
ענין מיוחד ויוזמה, הוכיח הנוער ביחס למגביות של הק.ק.ל. השתמשנו בשיטות ו„המצאות״ שונות בכדי להגביר את הכנסות המגביות, כמו למשל: עיבדנו חלקת אדמה, בה שתלנו ירקות, כשהבשילו הירקות, סובבנו וחילקנום בין חברי ההסתדרות הציונית והתמורה הוקדשה לק.ק.ל. חילקנו מברקי־ברכה בחתונות. התנדבנו לעבוד באפיית מצות לפסח (בחו״ל המצות נאפו בשיטת של עבודת־יד) ועוד הרבה „מלאכות״, ומכל עבודות הנ״ל — ההכנסה היתה קודש לק.ק.ל. פרט לחלק זעיר שהופרש כתקציב לצורך הפעילות הציונית בוירושוב, כולל מכשירי ספורט וכדומה.

הנוער הציוני בוירושוב, ניהל פעילות ספורטיבית ערה. כמדריך־ספורט ומורה לעברית שימש בתקופה הנ״ל מר טוביה פושקאר (כיום תושב חיפה). יותר מאוחר בא במקומו מרדכי דוידוביץ. התקיימו גם ערבי־ספורט פומביים באולם מכבי־האש בוירושוב. בזמנים ההם הדבר היה בבחינת „מהפכה״. פשוט, הדבר לא עלה על הדעת, שנערים ונערות יערכו תחרויות־ספורט משותפים ועוד בפומבי.

מהחברים הפעילים כדאי לציין: שרה רבקה זלקוביץ (בתו של הירשל), הינדה יעקב, אברהם לייב פרוצל, אחותי פרומט, יצחק קוז׳וך, מרדכי דוידוביץ׳, וולף ידוואב וישעיהו מאיר ולצמן.

מהנוער הצעיר הצטיינו: שלוש האחיות יעקב, שרה ארליך, קרז׳אק (גדליהו שימש כיו״ר של ההסתדרות הציונית). ליבה שולזינגר, שלמה שמואלביץ, וולף איציק, וולף גרבובסקי, שלמה קורן, שמואל מושקוביץ, זיינביל איצקוביץ ואחרים.

נסעו ל„הכשרה״ — במטרה לעלות ארצה — החברים: נחום יעקב, חיה שרה קיאק, ברונקה אנגלמן, ל׳ קרז׳אק ועוד. מכל החברים זכו לעלות — לפני בוא השואה — נחום יעקב וחיה שרה קיאק.

הנוער הציוני, בפעולותיו השונות
ציוניסטישע יוגנט ביי פארשידענע אימפרעזעס

מרים שמואלביץ — שוודיה

פעילות ציונית בוירושוב

קשה היה לנו לנהל באופן חפשי את פעילותנו הציונית — הורינו החרדים התנגדו והציקו לנו ועל רקע זה פרצו חיכוכים רבים. הם הפריעו לנו להשתתף בפעולות התרבותיות והארגוניות. לא פעם נאלצנו להתחמק מעין ההורים, לדלג ולקפוץ מעל גדרות, לעקוף הבית דרך שדות וסימטאות עוקפות, בכדי להגיע למועדון.

חברות צעירות בהסתדרות הציונית
יונגע חברות פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע

מועדון הסניף היה בביתו של יעקובובסקי. על מנהיגי הסניף נימנו: יעקב בראון, הרש דוד גאד, אליה מנחם אליאש, ובתקופה יותר מאוחרת: ברל יעקב, גדליה קרז׳אק, יצחק אייזנר, הדס ארליך ו־וולף כוואט. החברים המבוגרים קיבלו בספר־פנים את החברים החדשים ועודדו אותם.

חשיבות רבה היתה לפעילות התרבותית. התקיימו ערבי „תיבת־דואר", הרצאות, הצגות של מערכונים (ע"י הח׳ מושקוביץ, כינו אותו „הגנראל"). בראש הפעילים היו הח"ח: יצחק קוז׳וך, אברהם לייב פרוצל, מנשה אנגלמן, אברהם ידוואב, בריש ונתן ליבר ואחרים. לעתים קרובות, ערכנו ערבי־ריקודים. כן נעשתה עבודה חינוכית רבת־ערך ע"י ההסתדרות הציונית בארגון „גן הילדים", שנוהל ע"י הגננות ברגהולץ ואח"כ ע"י כהן. הגן הנ"ל הוציא מתוכו דור בריא ברוח הלאום.

במיוחד היינו פעילים מאד בחודש תמוז עם הפצת ה„שקלים". כל החברים עבדו בהתלהבות רבה להצלחת המפעל. מענין, יהודים חרדים שתמיד עמדו לנו מנגד, גם הם „הודבקו" בהתלהבותנו ורכשו שקלים בהמוניהם. כך החדרנו את רעיון הציונות לכל החוגים והשכבות שבעירנו.

יהושע אייבשיץ

„אגודת ישראל" בוירושוב

„אגודת ישראל" בוירושוב, נוסדה בשלהי מלחמת־עולם הראשונה (1916—1917), בעידודו ובהשתתפותו של הרב ד"ר יוסף קרליבך מגרמניה — ששימש כעין קצין־מיוחד לענינים יהודיים, מטעם שלטונות הכיבוש הגרמניים בפולין.

כנשיא ויו"ר הסניף המקומי בוירושוב נבחר האדמו"ר מפילץ, כמזכיר נבחר ר' הלל כהן. הארגון נקרא אז „אגודת שלומי אמוני ישראל", שהוסב כעבור שנים ל„אגודת ישראל".

פעולה אינטנסיבית ומקיפה אורגנה רק בראשית שנות העשרים. הדגש העיקרי הושם לבעיות חינוך, נוסד בית־ספר לבנות „בית יעקב". כן אורגנו — בשנים: 1919—1939 — „ישיבות" שונות. כמו־כן התקיימו — ביוזמת חברי אגו"י — שיעורים תורניים ולימודי חול לבחורים ולנערים. „אגודת ישראל" בוירושוב היתה גם פעילה מאד במישור המוני־ציפלי וה„קהילה" היהודית.

במועצת־העיריה, ייצגו אותה הח': ר' מאטיע בהגן (שימש כל השנים בתור „לאווניק"), ר' יעקב מנטל, ר' משה הרש פנקובסקי, ר' חנוך אהרונוביץ. במועצת־הקהילה ייצגו אותה: ר' הרש וולף לוונהוף, ר' מאטיע בהגן, ר' משה מאזעס, ר' שמשון פנקובסקי (שימש תקופה כיו"ר), בנו ר' משה הרש פנקובסקי (שימש תקופה כיו"ר), ר' רפאל גרבובסקי, ר' חנוך אהרונוביץ.

בשנים האחרונות אגו"י היתה גם פעילה בשטח א"י ועליה. חברי אגו"י הצטיינו מאד באיסוף כספים למען „קרן הישוב". כך למשל, אנו מוצאים שבשנת תרצ"ד (1934), נאספו בוירושוב לטובת הקרן הנ"ל, סך של 997.40 זלוטי, בעוד — למשל — בשעריאדז שהיתה גדולה ועשירה פי־כמה מוירושוב, נאספו 1348 זל', אוזורקוב 806 זל', בעלכאטוב (הגדולה והעשירה) 1684 זל', ווארטא 882 זל'. המספרים הנ"ל מראים לנו, על מאמציהם ופעילותם הרבה של חברי אגו"י בוירושוב ועל זיקתם המיוחדת לעניני א"י.

ועדת „קרן הישוב":

בועדה היו מיוצגים כל פלגי אגו"י, והם: שלמה קניג (אגו"י), אברהם יוסקוביץ (צעירי אגודת ישראל) — כיהן כמורשה של הועדה, מרדכי נתן רובינשטיין (אגו"י), סנדר לוונהוף (צעירי אגודת ישראל), ישראל יצחק דומב (פועלי אגודת ישראל), חנה אייזנר (בנות אגודת ישראל).

ועדת „ישיבת חכמי לובלין":

אברהם יוסקוביץ (מורשה), יחיאל מאיר ב"ח, מנדל הרצברג, משה סקרובק, משה פינקלשטיין, יצחק מאיר לוונהוף, אברהם שיליט.

מעסקניה הפעילים של „אגודת ישראל" (לפי סדר א־ב): יחיאל מאיר אלברשטיין. לייב אייזנר, ברל אייזנר, יחיאל מאיר ב"ח, מאטיע בהגן, אבא באומץ, דז'אלובסקי

אברהם, שמעון גלברט, חיים שלמה הורוביץ, ישראל ווייסברוד, הלל כהן (המזכיר הראשון), ישראל לוי, הרש וולף לוונהוף, שלמה לבקוביץ, יעקב מנטל, משה סקרובק, אברהם לייב עזער, משה פינקלשטיין, משה אליעזר קליגר (רב ואב"ד), שלמה קניג (יו"ר הסניף), מרדכי נתן רובינשטיין.

„צעירי אגודת ישראל" בוירושוב

ארגון הנוער של אגו"י, נוסד בוירושוב בראשית שנת תרפ"ג (1922), ביוזמתו ובראשותו של שלמה קניג הדינאמי והנמרץ. לועד הראשון נבחרו הח"ח: שלמה קניג (יו"ר), ר' משה אליעזר קליגר (אח"כ רב העיר), משה סקרובק, לייב אייזנר, שלמה ביינישׁ ברוין ויצחק הרש פירניקרז'.

פעילות ארגון זה היתה בעיקר חינוכית וארגונית. התקיימו במסגרתה חוגים רבים, בהם ניתנו שיעורים, הרצאות והדרכה לחבריה — כולל שיעורים בלימודי־חול והשכלה כללית. — כן התקיימה על ידה ספריה יפה, שכללה את מיטב הספרות־היפה — בעיקר ביידיש — וספרי הגות ומחשבה (רובם בעברית). מהספרנים שעסקו במלאכתם במסירות יוצאת מן הכלל — זכורים לי: לייב אייזנר, אברהם לייב עזער, חיים שמולביץ, סנדר לוונהוף ואברהם יוסקוביץ. החברים הנ"ל לא הצטמצמו בביצוע הטכני של מלאכתם, אלא ניסו להחדיר את החיבה וההבנה לספר, לתכנו ולמחברו. כששאלתי ספר — קיבלתי הרצאה־תמציתית (מפי הספרן) על תכנו של הספר.

בשנות השלושים ניהל ארגון זה פעילות ענפה למען א"י. רבים מחבריו נרשמו לעליה, ועברו את כל תלאות של קיבוצי־ההכשרה. הם אספו במרץ רב כספים למען „קרן הישוב" (קרן שנועדה למטרות ישוב ארץ־ישראל — מטעם „אגודת ישראל"). לצערנו רק מעטים מהם שרדו וזכו להגשים משאת־נפשם — לעלות לארץ־ישראל.

על פעילי ארגון זה — כפי שנשתמר בזכרוני, וכן על־סמך קטעי־עתונים הנמצאים ברשותי — נימנו (לפי סדר א־ב): אייזנר, לייב, אייזנר, ברל, ב"ח יחיאל מאיר, ברוין שלמה ביינישׁ, ברן (האחים זלמן ולייב), גרשנוביץ חיים, וקסמן מרדכי, יוסקוביץ אברהם, לבקוביץ אחים — לוי משה לייב, לוונהוף סנדר, לרנר לייב, סודוביץ יצחק, עזער אברהם לייב פרוצל הירש ואריה, פרז'נצ'בסקי (האחים יעקב, פנחס ונחמן), קונופניצקי לייב, משה אליעזר קליגר (אח"כ רב העיר), קניג שלמה, רובינשטיין מרדכי נתן, רוקמן יעקב שיליט אברהם, ושמואלביץ חיים.

יהושע אייבשיץ

„פועלי אגודת ישראל" בוירושוב

נעשו כמה נסיונות — בתקופות שונות — לייסד סניף של התנועה הנ"ל, שלא הצליחו. הניסיון האחרון שהצליח נעשה בראשית שנת תרצ"ד. ואכן, זכה ארגון זה להכות שרשים בוירושוב. בראש הועד הזמני שנבחר באותה שנה, נבחרו: יהודה (יודל) רוגובסקי, יעקב רובינשטיין (בנו של נתן דוד, בעל המגדניה) ופינצ'ה שולזינגר. על פעיליו של הארגון נימנו גם: ישראל יצחק ולייב דומב.

עיקר פעילותו של הארגון היתה — בנוסף לפעילות חינוכית ענפה — ארץ־ישראל, בה ראו חברי פא"י, את מטרתם ויעודם העיקרי.

כמו ליתר הארגונים הדתיים היה להם סניף ובו ספריה, אמנם קטנה בכמות אבל יפה בתכנה ובאיכותה. כן התקיימו בסניף שיעורים תורניים ערב ובוקר ומנין בשבתות וחגים.

בנות אגודת ישראל

ארגון הנשים של אגודת־ישראל — „בנות אגודת ישראל", נוסד בוירושוב בראשית שנות העשרים. לאספת ייסוד הסניף, באה באופן מיוחד הג' שרה שנירר — מנהיגת ונשיאה של תנועה זו — מקראקא. יש לציין שבאותו זמן, כבר היה קיים בית־הספר „בית־יעקב". בהזדמנות זו היא בחנה את תלמידות בי"ס זה, היא אפילו ציינה לשבח — במיוחד — את התלמידה, טובה זלקוביץ (בתו של מרדכי שמואל).

על מייסדות הסניף ויוזמות הפעולות, נימנו הגברות: יכימוביץ (בתו של ישראל גרשונוביץ), בהרייר (בתו של ר' נח מיכאלוביץ, ר' נח „זייגערמאכער") והג' טויבה הורוביץ (אשתו של חיים שלמה).

רוב בנות וירושוב התחנכו במסגרת החינוכית של „בית יעקב" וחלק גדול המשיך להשתייך — מאוחר יותר — ל„בנות אגודת ישראל". תנועה זו, היתה מאד פעילה בשטחים חינוכיים. נערכו לעתים קרובות הרצאות, שיעורים בנושאים של יהדות ותולדות ישראל. דגש מיוחד הושם בענין ארץ־ישראל, ה„בנות", היתה מאד פעילה. כן נערכו לעתים קרובות „הצגות" שמשכו קהל רב וזכו להצלחה רבה. ה„בנות", היו פעילות בכל שטחי הפעילות הציבורית והסוציאלית במקום, הן השתתפו גם בועדות השונות של „אגודת ישראל" בוירושוב, כמו „ועדת קרן הישוב", „ועדת יח"ל), „ועדת בחירות", ועוד.

גם ספריה עשירה התקיימה ע"י ה„בנות" בניהולה של פריידה לוונהוף.

על החברות הפעילות, נימנות גם: גב' סקרובק, המורות אונגר וז'ימנבודה (מוולו־צלבק), פריידה לוונהוף, חנה אייזנר, דינה דז'יאלובסקי, רוגובסקי, קובאלסקי, דומב, רובינשטיין ועוד. מ„דור ההמשך" היתה פעילה ביותר מרים פירניקארז'.

כדאי לנו לצטט, מתוך כתבה שהתפרסמה ב„טאגבלאט" בוארשה, ביום 28.8.1933:

„... לאחרונה, התקיימו ב„בית יעקב" המקומי, בחינות של התלמידות. רבים מהאורחים החשובים, היו מלאי התלהבות, מהתשובות הקולעות שניתנו ע"י התלמידות, על כל השאלות שהוצגו להן. במיוחד הצטיינה התלמידה נ' מאירוביץ וגם התלמידה הצעירה ביותר פסה סקרובאק מכיתה א'.

בחמשה־עשר באב התקיימה עצרת, שאורגנה ע"י „בנות אגודת ישראל", באולם העירוני. העצרת נפתחה ע"י המורה ז'ימנובודה מוולוצלבק, אשר בהרצאתה הארוכה והמוצלחת, הסבירה המשמעות ההיסטורית של חמשה־עשר באב — לתנועת הבנות הדתיות. אח"כ נאמה הח' פ' לוונהוף על הנושא: „תפקידנו בשעה זו".

במיוחד התרשמו כולם מהמחזה המוצלח שהוצג ע"י הקבוצות הצעירות של „בתיה", אשר זכה להצלחה רבה.

מרים פירניקארז'

הכתבה הנ"ל ממחישה לנו, את הדינאמיות, בכל הפעילות רבת־ההיקף של תנועת „בנות אגודת ישראל", על כל שלוחותיה בוירושוב במשך קרוב לעשרים שנה.

מסיבת־פרידה של חברות „בנות אגודת ישראל" לחיה רוגובסקי — בעלותה ארצה
געזעגענונג פאר חיה רוגאווסקי פון „בנות אגודת ישראל" צו איר אפפארן קיין א"י

יהושע אייבשיץ

קיבוץ הכשרה ע״ש ה„חפץ חיים״

בלי ספק שייסוד נקודת־ההכשרה החקלאית בגרז׳שקי, היוותה גולת־הכותרת בשביל „אגודת ישראל״ — בוירושוב והסביבה — בפעילותה למען רעיון ארץ־ישראל. חברי תנועה זו, ראו בכך הישג עצום והתגאו ב„קיבוץ״ הכשרה זה.

הנקודה נוסדה בראשית 1934, והיתה פעילה עד סתיו אותה השנה. כשלושים צעירים — מכל רחבי פולין — קיבלו בה הכשרה־חקלאית מעשית. יחד עם פועלי האחוזה — הלא־יהודים — עבדו בכל ענפי החקלאות והתמחו במקצוע זה. הגויים, ובמיוחד הרז׳ונדצה (מפקח) סטניסלב חודירה, הביעו הערכתם על חריצותם של הבחורים

קיבוץ־הכשרה ע״ש ה„חפץ חיים״ של „פועלי אגודת ישראל״ בגרז׳שקי
קיבוץ א. נ. פון „חפץ־חיים״ פון פועלי אגודת ישראל אין גרזשעשקי

הדתיים. בכלל היתה זו חבורה עליזה של בחורים שידעה להתחבב על הסביבה — יהודים ולא־יהודים כאחד. לא פעם ערכו ה„חברה״ מעשה קונדסות, במיוחד הצטיין בכך חברי הטוב משה ארדינסט ז״ל — נכדו של הרב מלוטוטוב. פעם למשל: הפגין כלפי השקצים שבכפר „ידענות״ גדולה באמנות הכדורגל, השקצים התפעלו מ„דיוק בעיטותיו״. מה עשה משה? הזמינם למישחק כדורגל עם ה„דרוז׳ינה (קבוצה) של הקיבוץ״, ולמתי אתם חושבים הוא קבע את המישחק? — לשבת בצהריים, כלומר אחרי הצ׳ולנט. כמובן

שמשה נאלץ היה להסתתר מעיני השקצים, אשר חיכו וחיפשו אחריו עד בוש, עד שלבסוף נוכחו לדעת שנפלו קרבן למהתלה של ה„זידים".

אולם, לא על העבודה — ומעשי קונדסות — בלבד התקיים הקיבוץ. התקיימו בו שלושה שיעורים תורניים ביום, שניתנו ע"י אבי הי"ד. בעיקר נהנו ה„חברה" מהשיעור בנושא „מצוות התלויות בארץ", אשר אבי נהג להמחיש ולהדגים בצורה חיה. המשתתפים הרגישו כעין הזדהות מעשית עם ארץ־ישראל. כל השיעורים התורניים הנ"ל זכו להצלחה רבה מִצד החברים המשתתפים.

בנוסף לכך התקיימו מעין „ערבי שירה והווי". היו בינינו בחורים שהצטיינו בקול ערב וחוש לזימרה, אשר הנעימו את הערבים הנ"ל במנגינות ובשירי ארץ־ישראל. משה ארדינסט ז"ל — שהזכרתיו למעלה — ידע לנגן על כינור. כך שבמשך קיום ה„קיבוץ" נוצרו דפוסים להווי מיוחד. אגב, עוד צורה של „בידור" המצאנו, והוא: „מתיחות", כלומר „התלבשנו" על אחד החברים, ואוי ואבוי לזה שהגיע „תורו", בהחלט לא היה מקום לקנאות בו.

תושבי וירושוב — במיוחד חברי „אגודת ישראל" — נהגו לבקר אותנו ושאבו „נחת" בהסתכלם עלינו, איך אנו החלוצים „שלהם", עובדים „ממש" כמו הגויים.

כשנזדמננו לוירושוב, זכינו לתשומת־לב ולמבטי חיבה מצד יהודי וירושוב.

אריה אורבך — תל־אביב

בית״ר בוירושוב

קן של תנועת־נוער זו, נוסד בוירושוב — ביוזמתו של הח׳ חיים שלמה שוארצברט — בח׳ אדר תרפ״ט. ח״ש שוואצברט התקשר עם ה„הנהגה״ של בית״ר בוילון, וזו שלחה את נציגה הח׳ יואל קוניארסקי לאספת־הייסוד, שהתקיימה — כאמור — בתאריך הנ״ל בדירתו של הח׳ חיים שלמה שוארצברט.

באספת־הייסוד נבחרה „מפקדת הקן״ בהרכב: חיים שלמה שוארצברט, אפרים מאירוביץ, פנחס (פינצ׳ה) גליקסמן, שלמה ביינישׁ יבלונסקי. על החברים הראשונים

קבוצת חברי „ביתר״ בוירושוב
גרופע חברים פון „ביתר״

— מפעילי ה„קן״ — זכורים לי: אברהם יודא (אברהמצ׳ה הויקער), מאיר ולצקי, איידל גרבובסקי, שרה דוידוביץ, חיים ברנר, רפאל פרוצל, ח׳ לוי, שלמה יבלונסקי, מנדל פרז׳דבורסקי, ישראל ליפשיץ, שמשון גלברד, ראובן פוסאלסקי ועוד.

בראשית פעילותו, השתכן ה„קן״ בדירת האגודה הספורטאית „בר כוכבא״. באותה שנה השתתפו כל ארבעת חברי המפקדה כצירים — מטעם ה„קן״ בוירושוב — לועידה

הארצית של תנועת בית״ר שהתקיימה בוארשה. אחרי הועידה הנ״ל, גברה הפעילות בכל השטחים. נתווספו חברים חדשים, ביניהם: מנשה אנגלמן, אליה מנחם אליאש, יוסף מוזס, הרשל מאירוביץ, אברהם ליכטנבוים, אהרן זלקוביץ, פייגה מאירוביץ, יעקב רוסק, משה אנגלמן, כותב השורות ועוד אחרים. עיקר תשומת־הלב הוקדשה להדרכה והסברה רעיונית. גם הפעילות הספורטאית ותרבות הגוף תפסו מקום נכבד. התקיימו תחרויות־ספורט, מצעדים, תרגילי־סדר וכו׳. כל החברים צוידו במדי בית״ר. במיוחד גברה פעילות זו, עם עברנו לדירתנו העצמאית בביתו של שלום אליאש. לא רק בפעילות ספורט הצטיין בית״ר בוירושוב, גם בתחום התרבותי והרוחני, רבים היו ההישגים. לדרישת החברים, הוקמה ספריה יפה, שהיתה מקור לקנאה לארגונים אחרים. אגב פרט פיקנטי: על מנויי ספרית בית״ר נימנו גם לא־יהודים, וזאת בגלל היותה הספריה היחידה בוירושוב, שרכשה כל ספר חדש שיצא בשפה הפולנית.

חברי „ביתר״ בעת טיול
חברים פון „ביתר״ בעת אן אויספלוג

רוב הספרים בספריה היו בשפת יידיש, היה גם אוסף קטן בעברית. רוב המנויים בספריה לא נימנו על חברי בית״ר. תשלום המנוי (בספריה) היה מינימלי, בכל זאת הכניס לנו הכנסה קבועה ויפה. מדי שבת התקיימו הרצאות, שמשכו המונים. נערכו גם טיולים ומצעדים בוירושוב והסביבה. לדרישת החברים אורגנה גם תזמורת של כלי נשיפה, ואכן, בכוחות עצמיים רכשנו את ה„כלים״ לתזמורת זו.

בראשית שנות השלושים, כשהתקיימה ועידה־ארצית של תנועת בית״ר — בהשתתפותו של זאב ז׳בוטינסקי — בלודז׳, הופיעה פלוגת בית״ר גדולה מוירושוב, בלויית התזמורת שלה וקצרה תשואות רמות מצד כל משתתפי הועידה.

כדאי לציין את פעילותו המבורכת, של חברנו יוס׳ל מוזס הי״ד, בשטח של הדרכה צבאית ואימון הגוף. הרבה מזמנו הקדיש לפיתוח כושר הגופני וחיסונו. במיוחד הוא טיפל בבנים יוצאי ה„חדר״ ו„ישיבה״. אחר שנתן להם הסברה מקיפה על תפקידי ומטרת תרבות־הגוף, הסביר להם, שבתור בית״ר״ים מקומם בארץ־ישראל, ושם — בא״י — יהיה עליהם להילחם בכנופיות הפורעים הערביים ולמטרה זו עליהם להתכונן ולהתאמן. הוא אירגן בשבילם קורסים „קדם צבאיים״ וגם אימוני סיור וכדומה. פעם למשל, קיבל נער כזה פקודה לצאת בלילה לבית־הקברות למצוא ולהביא חפץ מסויים שהונח שם ביום, או התגנבות ו„הפתעת״ מחנה „האויב״. כל הפעולות הנ״ל, מטרה אחת היתה להם: לחשל את הנוער לקראת תפקידו בא״י כטיפוס של לוחם. אכן, הנערים החוורונים מאתמול חושלו וחוסנו בתרגילים הנ״ל. יותר ויותר הם היו מסוגלים לתקוע אגרוף־ברזל בפרצוף של שגץ „שהתחיל״ אתם. הם נעשו זקופי־גו ובעלי הכרת ערך־עצמי.

בשנת 1932 כשהתקיים בוירושוב מיפגש בית״רי של כל הסביבה, הופיע ה„קן״ שלנו בכל תחרויות הספורט — בצורה יפה ומרשימה.

בשנות השלושים ובמיוחד אחרי מות המרשאל פילסודסקי (1934—1935), כשגלי האנטישמיות הלכו והתגברו בפולין, התחלנו לחשוב על עליה, רבים מחברינו נשלחו לנקודות „הכשרה״, אולם כידוע, היתה העליה ה„ליגאלית״ מצומצמת ביותר, משום־כך נזדקקו רוב חברי בית״ר ל„עליה ב׳״. לצערנו, פרט לשלום פונץ׳ (כיום בן־צבי) שזכה לעלות עם האניה „פאריטי״ בשנת 1939, אחרים לא זכו לכך. קבוצה גדולה מחברינו, ובהם: יוסף מוזס, פנחס גליקסמן, אברהם הלל כתריאל, בער שמואלביץ ומשה לנגנס — ועוד אחדים שאת שמותיהם אינני זוכר — הצליחו להגיע עד לרומניה, אולם בינתיים פרצה המלחמה וכל הקבוצה הוחזרה... וניספו בשואה. אגב, משה לנגנס זכה, אחרי כל יסורי־התופת של מחנות ההשמדה להישאר בחיים, עלה באנית המעפילים הבלתי־ליגאלית „בן־הכט״ (מרץ 1947), נתפס ע״י האנגלים ונשלח לקפריסין. משם עלה ארצה באביב תש״ח, התגייס לצה״ל — למרות שהיה משוחרר עדיין — נלחם בחזיתות הגליל ונפל. יהי זכרו ברוך!

כיום, בהשקיפנו — לאחור — על פעילות תנועה זו, יש לציין בסיפוק, שאכן תנועת בית״ר השיגה משהו, היא עיצבה וגיבשה נוער יהודי גאה ובעיקר נתנה טעם ותכלית לקיומו.

קלמן פרוצל ז״ל

תנועת ה„מזרחי״ בוירושוב

אמנם, היו בוירושוב חברים שהשתייכו לתנועת ה„מזרחי״ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, אולם, במסגרת ארגונית, התארגן ה„מזרחי״ בוירושוב רק בשנת 1925. שכרנו שני חדרים בביתו של קאמינסקי. בנוסף לכל הפעולות הארגוניות, התקיים שם בסניף גם בית־תפילה. מספר החברים שהשתתפו בשיעורים התורניים גדל והלך משנה לשנה. כבעל־תפילה וש״ץ (בימים הנוראים) שימש משה דומב, כ„בעל קורא״ — מאיר יוס׳קה יעקובוביץ.

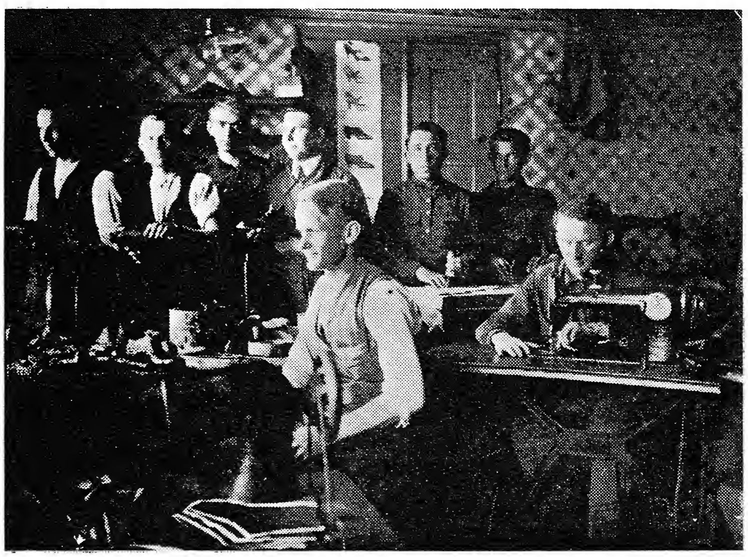
אירגננו בתקופה הנ״ל, „חברת עולים״, שמתפקידה היה לעזור בסידור ומימון עליה לא״י. שנים מחברינו: יעקב שלמה שולזינגר ויעקב לוי הי״ד, עלו על חשבונה המלא של החברה הנ״ל. לצערנו, הם נאלצו לרדת לחו״ל בתקופת המשבר שפקד את הארץ, (וניספו בזמן השואה). על החברים הפעילים ומייסדי הסניף נימנו: מרדכי שמואל זלקוביץ, אברהם אורבאך, אברהם יהודה ניימן, יעקב לוי, כותב השורות ועוד.

ברל שמואלביץ

המפלגה הקומוניסטית והאיגוד המקצועי בוירושוב

עד שנת 1916, כמעט ולא היה קיים גרעין של קומוניסטים בין 5.000 הנפשות (בערך) של האוכלוסיה היהודית בוירושוב. בתקופה הנ"ל, עם התארגנותו של הנוער היהודי במסגרת התנועה הציונית, התחיל הרעיון הקומוניסטי להתסיס ולחדור לחלק מהנוער היהודי בוירושוב, אשר ראה שאיפת־חייו במסגרת רעיון זה.

יהודים מוירושוב עובדים בתור תפרים באוסטרובה. (יושב משמאל) יעקב רינג
(עומד על ידו) ברוך גרבובסקי
יידישע שניידער פון וויערושאוו ביי דער ארבעט אין אסטראווע

למען מימוש ואירגון תאים בין הנוער היהודי העובד, התארגן „חוג לתרבות", שמתפקידו היה לאפשר לנוער זה לקבל השכלה במסגרת „שיעורי ערב" — קריאה וכתיבה וכו'. חוג זה גם אירגן מופעים דרמטיים בהדרכתו של משה עזער וחברים אחרים. כן אורגן מועדון ספורט בשם „מארגענשטערן", בו קיבל הנוער העובד הכשרה גופנית.

בשנת 1924, הכריזו השלטונות הפולניים את המפלגה הקומוניסטית — כבלתי ליגאלית. בתוקף החוק נאסרה עלינו כל פעילות. המשטרה התחילו להציק לנו. 12

מחברינו — ביניהם נשים — נאסרו, נעמדו לפני משפט, על „פעילות אנטי־ממלכתית" ונשפטו ל־2—3 שנים מאסר. למרות כל זה המשכנו לנהל פעילות ארגונית ותרבותית מקיפה.

ה„איגוד המקצועי".

גורם בעל חשיבות ממדרגה ראשונה, היה ה„איגוד המקצועי", אשר לא רק המעבידים, אבל גם גורמים שלטוניים נאלצו להתחשב בו — בשטח שיפור תנאי העובדים. כך למשל, פרץ סיכסוך בין ה„איגוד המקצועי" בוירושוב והנהלת „קופת־חולים" (הממשל־תית) המחוזית, בגלל חוסר סניף „קופת חולים" בוירושוב, נשלחה משלחת לוילון בהרכב של: הרשל אלשינסקי וכותב השורות. אחרי מו"מ מייגע עם מנהל קופ"ח המחוזית, נאלצו הנ"ל להיכנע ולפתוח סניף בוירושוב, שאיפשר לעובדים לקבל עזרה רפואית במקום.

בנוסף לפעילות המקצועית, תרבותית — נוהלה גם פעילות אירגונית של המפלגה הקומוניסטית במקום, שהיתה משותפת ליהודים וללא־יהודים. בסך הכל היו לנו 90 חברים — בנוסף לאוהדים — במקום קטן כמו וירושוב ובתנאים המיוחדים, היה זה בהחלט הישג לא מבוטל.

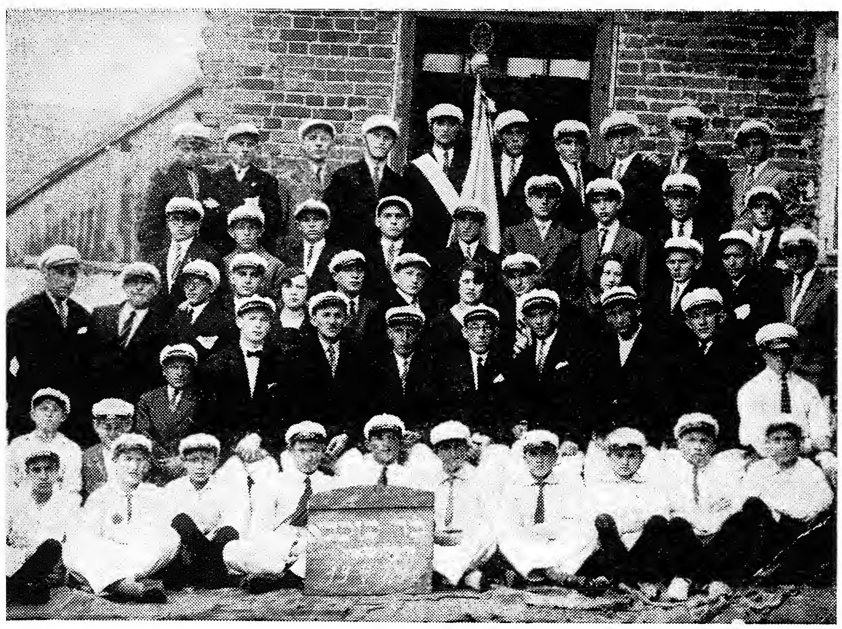
פעילי המפלגה הקומוניסטית בוירושוב
טוער פון דער קאמוניסטישער פארטיי

אהרן יוסף רוסק ז״ל

מועדון ספורט „בר כוכבא״ בוירושוב

עד למלחמת־עולם הראשונה ב־1914, כולם בוירושוב היו אדוקים בדת. נוער חפשי (בדת), לא היה קיים. לפנות ערב — למשל — ידע כל צעיר כי עליו ללכת לבית־המדרש, להתפלל „מנחה־מעריב״ ואוי־לו לזה שלא עשה זאת...

בתקופת מלחמת־עולם הראשונה, התחילו נערים יהודים להתחבר ולהתרועע עם הנוער הפולני. מאחר ואצל הנוער הפולני היתה קיימת קבוצת כדורגל, שיתפו הפולנים את הנערים היהודים במשחקיהם ודווקא התבלטו והצליחו.

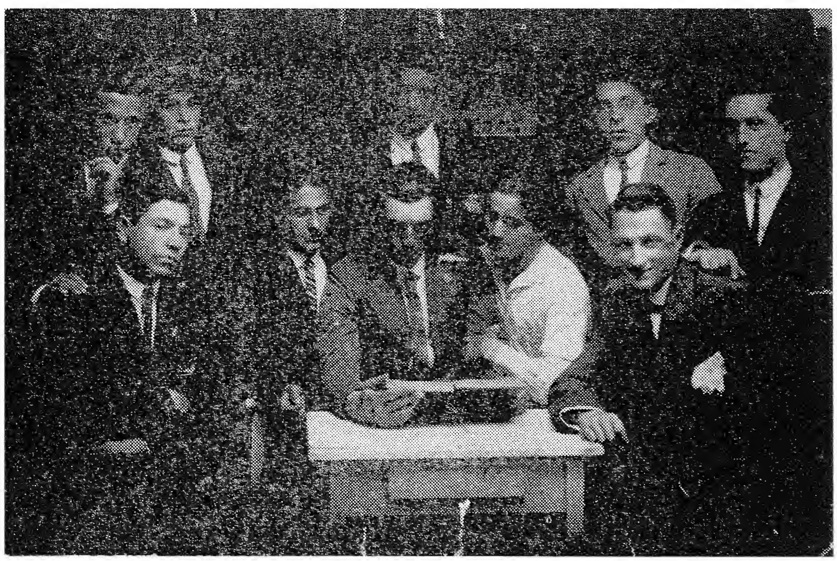
קבוצת חברי „בר־כוכבא״ בשנת 1929
גרופע מיטגלידער פון „בר־כוכבא״ יאָר 1929

במרוצת הזמן אורגנה קבוצת כדורגל. וירושוב „היהודית״ ובפרט הורי הנערים, ערכו לנו שערוריה. היכן זה נשמע שבחורים יהודים ישחקו כדורגל ? בקיצור, התחילו לרדוף אותנו ולהצר את צעדינו. ההורים האדוקים ערכו לנו „ביקור״ — בזמן ששיחקנו במגרש

ה„פסטראנק" וגירשו אותנו בביזיון רב. הדבר חרה לנו מאד. כאן נכנסה בתמונה „ההסתד־רות הציונית" — שאך זה הוקמה — שעזרה לנו להתארגן וקיבלה אותנו תחת חסותה. נרכשה עבורנו דירה (בביתו של יעקובובסקי), שם ניהלנו פעילות ספורטיבית מסועפת.

התפתחות רבת־הצלחה חלה בפעילותנו. במיוחד אחרי מלחמת־עולם הראשונה. ערכנו תחרויות עם קבוצות יהודיות ולא־יהודיות — מהעיירות הסמוכות.

בשנת 1923, אושרה קבוצתנו וקיבלה מעמד חוקי, בשמה הרשמי: „בר־כוכבא". מספר חברי המועדון, הגיע ל־145. האוכלוסיה היהודית — כולל גם החוגים הדתיים — החלו להתייחס אלינו בכבוד ובדרך־ארץ. גם הגורמים השלטוניים, התיחסו אלינו בצורה קורקטית ומכובדת, כך — למשל — הזמינו אותנו להשתתף בכל מופע חגיגי ורשמי.

חבר הפעילים של „בר־כוכבא"
אקטיוויסטן פון קלוב „בר־כוכבא"

גדולה היתה שמחתנו כשזכינו לרכוש — באמצעינו הדלים — כלים לתזמורת לכלי־נשיפה, אחת מהתזמורות המודרניות והמוצלחות ביותר בין מועדוני הספורט היהודיים בפולין.

אחת החוויות המרשימות ביותר בחיי־הספורט בוירושוב, היתה בחגיגות „חנוכת־הדגל". האירוע התקיים בחול־המועד פסח שנת תרפ"ט (1929). הכנות ארוכות וקדחתניות קדמו לחג־ספורטיבי זה. התקשרנו עם גופי־ספורט יהודיים שונים במיוחד עם אגודת

„מכבי" — לה היינו מסונפים — מהם ביקשנו, הצעות לצורה של הדגל. את הצבעים ואריג־המשי — הזמננו בצרפת. את גילוף מוט־הדגל מסרנו לביצוע אצל אומן יהודי בלודז'. אביזרי המתכת הוזמנו בוארשה.

הרבה אורחים ועסקני ספורט באו לחגיגה. מטעם מרכז „מכבי", בא לחגיגה נשיא „מכבי" ד"ר לססר מקראקוב (הוא בא לוירושוב יום לפני החגיגה, בכדי לדאוג ולהכין את הסידורים הרשמיים הקשורים בטכס). בנוסף לתזמורת שלנו, הזמננו את תזמורת „מכבי" מקאליש — בראשותו ובניצוחו של הח' שמעון באום.

כבר בשעות הבוקר המוקדמות, הסתדר טור ארוך של כל ספורטאי וירושוב, מצוחצחים וממורקים במדיהם הצחורים — שצעדו בכיוון הנהר, לעבר בית־הכנסת. בראש הטור צעדו שתי התזמורות, אשר הנעימו את הצעדה בנגינת שירי־לכת עליזים. השמחה „הקיפה" את כל העיירה, זקן וטף יצאו לרחובות לחזות — בגאווה בלב ודמעות בעיניים — איך ספורטאים יהודים „צועדים". גם גויים „נדבקו" בהמולת החג, התלבשו חגיגית והתערבו בין המוני יהודים — שעמדו משני צידי דרך־החוגגים. רבים מתושבי המקום הציבו נרות דולקים בחלונות הפונים לעבר הרחוב הראשי.

בבית־הכנסת, ערך החזן ר' אברהם הוט — בלוויית מקהלתו — המפורסמת — תפילה חגיגית לכבוד החג הזה.

מבית־הכנסת, הסתדרה תהלוכה חגיגית לעבר מגרש הספורט. הדגל שלנו, נישא ע"י משמר־כבוד של 4 בנות לבושות מדי תכלת־לבן. על מגרש הספורט הוקמה במה מיוחדת, סביבה הוצב משמר־כבוד שהיה מורכב מחשובי עסקני הספורט.

בתשואות רמות קיבל הקהל הרב את הנואם ד"ר לסר, אשר דיבר על הנושא: „חשיבות הספורט אצל יהודים". אחרי הנאום, ניגנה התזמורת את המנון פולין ו„התקוה". אנשים הזילו דמעות־גיל והתנשקו, אחד איחל לשני: „לשנה הבאה בירושלים" אח"כ נפרש הדגל והועלה. עם סיום חלק זה. צעדנו לעבר העיריה, שם נתקבלה התהלוכה החגיגית ע"י ראש־העיר, הכומר ד"ר קוט, ד"ר לסר וד"ר מילבאור ואחרים.

המועדון שלנו „בר־כוכבא", בנוסף לפעילות הספורטיבית, ניהלנו גם עבודה תרבותית מסועפת. קיימת היתה גם אצלנו להקה דרמטית שערכה הצגות תיאטרוניות מוצלחות. התקיימו הרצאות על נושאים תרבותיים שונים. כן ערכנו עם החברים שלנו טיולים וערבי־בילוי והווי.

כדאי לציין, שעם התקרב הסכנה לפלישה הגרמנית — בשנת 1939 — הצלחנו, ממש ברגע האחרון, להעביר את הכלים של התזמורת שלנו וכן את דגל „בר־כוכבא", לארץ־ישראל והם נמצאים כיום ברשות „מכבי" בתל־אביב

שרה אורבך (כתריאל) — ראשון־לציון

הספריה הראשונה בוירושוב

הקמת ספריה בתנאים של אז — 1916 — לא היה „פשוט" כל־כך. היה צורך בהרבה תעוזה ועוז בכדי לארגן זאת. יהודי וירושוב האדוקים־הקנאים, רוחם לא היתה נוחה מכך. למשל, אני וחברתי פרימט פנקובסקי, כשהחלטנו להשתתף בפתיחה החגיגית של הספריה, נאלצנו לעשות הדבר בהסתר, מאין־רואים. בכדי להגיע לספריה — בביתו של אברהם יהודה ניימן — נאלצנו להזדחל דרך שדות וגינות מושלגים בשכונת ה„בראקים" וכל זה, בכדי שלא תשלוט עלינו „עינא בישא" בגלל הסיבה הנ"ל — כנראה — מספר המשתתפים בחגיגה, היה מועט. אולם, מיד יצאו לה לספריה מוניטין וחוג הקוראים גדל והתרחב מיום ליום. בד־בבד עם הרחבת מעגל הקריאה והקוראים, התפתחה פעילות תרבותית — כגון: הרצאות, הצגות תיאטרוניות, ערבי שאלות ותשובות ועוד — מקיפה ביותר.

יהושע אייבשיץ

ספרים, ספריות וספרנים בוירושוב

יש עדויות על ראשית ניצני הספריות בוירושוב, עוד בשלהי המאה הקודמת. עסק בזה בעיקר שמואל אנגלמן (נצר למשפחת רבנים מפוארת). החיבה לספר בוירושוב מן המפורסמות היתה. (עדות לכך מספר הרב של ה„פרענומעראנטין". מינויים. היה מקובל בתקופה הזאת, שאנשים התחייבו לרכוש ספר מסויים אחרי הופעתו. וירושוב תמיד „מיוצגת" הרבה מעבר לגודלה המספרי.

„שוחרי הספר בוירושוב": בולטת ומאפיינת היא האהבה וה„חיזור" אחר הספר, בעיר קטנה זו, מעבר לכל פרופורציה לגודלה הריאלי. זאת אנו למדים מתוך השפע של „רשימות הפרנומראנטים" (רשימת מנויים שהתחייבו מראש על רכישת הספר שעומד לצאת) של ספרי היהדות במאה ה־„19". אין כל טעם לצטט את כל שפע ה„רשימות" הנ"ל. נסתפק איפוא ברשימה אחת בלבד, ממנה ניתן להסיק על הכלל כולו. בספר „דברי דוד" מבעל הט"ז (ורשה, הוצ' ודפוס גולדמן, 1882 — תרמ"ב), אנו מוצאים את שמות דלהלן — שהתחייבו לרכוש את הספר: הרב ר' פנחס אלי' (הרב „מליטומורסק"), ר' דוד

בער איצקוביץ, ר׳ ישראל כהן (כנראה אביו של ר׳ הלל כהן), ר׳ ישראל צבי עבור בית המדרש, ר׳ יעקב כר״י גבאי דחברת רש״י, ר׳ יצחק שו״ב ולצמן, ר׳ צבי ב״מ יצחק יעקב, ר׳ שמואל זיינביל שו״ב, ר׳ שמואל אלעזר לעווענהאף, ר׳ לוי כהן, בית הח״ס דסטריקאוו, ר׳ אפרים שרגא הלוי מו״ץ, ר׳ זאב צבי באלקאווסקי, ר׳ יהודא לייביש שיינוועקסלער, ר׳ ישראל מאקרשקי (כנראה אביו של ר׳ יוס׳ל מאקרשקי), ר׳ אברהם הלל במ״י (כתריאל), ר׳ מנחם מענדל מהרה״ג מפלאנסק, מ״א ראזענבלום, ר׳ שלמה ביניש בראהן (כנראה אביו של ר׳ הענך בראון „המבקר״ הידוע בעירנו).

המאפיין מתוך הרשימה: ראשית, המספר הגדול — יחסית, — בעוד שוילון התחייבה לרכוש 12 ספרים, וירושוב התחייבה על 20 ספר. אנו למדים גם, על הקשר הנפשי של רבני וירושוב, אשר גם אחרי עזבם את העיר, נשארו קשורים לה בלב ונפש. ברשימה זו מוצאים אנו את שם קרוב משפחתו של רבנו ר׳ יעקב מאיר הלוי (אפרים שרגא הלוי) המשמש כדיין בוירושוב, וכן את השם של בן גיסו בעל „פתחי שערים״ (מנחם מענדל בהרה״ג מפלאנסק). יש לציין שצאצאיו של הגאון הנ״ל לא נטשו את וירושוב עד חורבנה: ר׳ יעקב מאיר ויינגוט וב״ב נמנו על צאצאי הגאון הנ״ל.

„את חטאי אני מזכיר״. חייב אני „וידוי אישי״: בילדותי אהבתי לנבור בפינת ה„שמות״ שנמצאה ע״י „בית המדרש״. פעם באופן מקרי לגמרי מצאתי שמה טופס של תנ״ך עתיק, מראשוני דפוס ונציה (משלהי המאה ה־16), מאז לא הפסקתי לנבור ולחטט בגל ה„שמות״ ותמיד מצאתי אוצרות ביבליופיליים נדירים. במרוצת הזמן אספתי לי מהם אוסף של ממש.

את פתיחת הספריה המודרנית הראשונה חגגה וירושוב היהודית רק לפני חמישים ושתים שנה. בחדש סיון תרע״ו. מתאריך היסטורי זה נשאר לנו, בנוסף לזכרונות של אלו שהשתתפו בייסוד ובארגון הספריה. גם עדות נוספת בצורה של „הזמנה״, שנשלחה לכל המשתתפים בחגיגת פתיחת הספריה. „כרטיס ההזמנה״ (ראה התצלום) מקופל לשנים, כשבשני צידי ה„גב״ מושחל שרוך של משי בצבע כחול. במרכז העמוד הראשון כתוב: „ל ז כ ר ו ן״, בשתי פינות־מקבילות — „מגן־דוד״ אשר במרכזו המלה: „ציון״. בעמוד השני: מובאות מדברי המשורר אליקום צונזר (בעברית ובאידיש):

שאף להשכלה בכל
מאודך ואונך,

אף שאויבים וצרים
קמים עליך

כי רק, בהשכלה,
תפלס נתיבותיך

רק על פי השכלה
יזהיר עתידך.

בעמוד השלישי אנו קוראים (בעברית ובאידיש): לזכרון פתיחת „ביבליותיקת צעירי ישראל" בוירושוב. סיון תרע"ו. בעמוד 4 אנו רואים חותמת של ה„ביבליטיקה צעירי ישראל וויערשאב".

אף שרוח „חכמים" כלומר היהדות החרדית ובראשם רבני העיר, דעתם לא היתה נוחה מפתיחת הספריה ומהפעילות התרבותית, שהתפתחה בעקבותיה וסביבה, — הרי יש לציין שרוב רובו של הנוער — כולל תלמידי בית המדרש (או רובם) — נסחבו למעגל שוחרי הספר המודרני. יתר על כן, אנו עדים שמאז התרחבה יותר ויותר פעילות

לזכרון פתיחת
„ביבליותיקת צעירי ישראל"
בוירושב.

צום אנדענקען דער ערעפנונג
די „יודישע יוגענד ביבליאטעק"
אין וויערשאוו.

סיון תרע"ו.

שאף להשכלה בכל
מאודך ואונך,
אף שאויבים וצרים
קמים עליך
כי רק בהשכלה,
תפלס נתיבותיך
רק על פי השכלה
יזהיר עתידתך.

שטרעב נאך בילדונג ווי וויט
דו קענסט בעגרייפען,
כאטש דיינע שונאים,
שטייען דיר אין וועג,
דען נאר מיט בילדונג,
קענסטו דיין צוקונפט שטייפען,
נאר דורך בילדונג,
קומסטו צו א ברעג.

הזמנה לפתיחת הספריה
אינלאדונג צו דער ביבליאטעק — דערעפענונג

הספרייה, (ויותר מאוחר הספריות). התפתחות זאת מענינת ביותר. הצמאון לספר בוירושוב היה גדול יותר מאשר בערים הגדולות. ארגון או מפלגה שרצו להצליח (ובמיוחד תנועות נוער) וחיפשו דרך ללב התושבים, מצאו כי הדרך הבטוחה יותר היא באמצעות הספר. היה זה „הנשק הסודי" והמפתח להצלחה. יש לציין שלפני פרוץ המלחמה בשנת 1939 היו בוירושוב שמונה ספריות שהכילו כעשרת אלפים כרכים (בעיקר בשפת אידיש), מהן ארבע שהשתייכו למפלגות דתיות. הווה אומר, שני ספרים לנפש (בלי לקחת בחשבון את ספרי־הקודש והמוסר שנמצאו בבתי־כנסת השונים). זהו שיא גם כיום בעולם המודרני, הגורס את הסטנדארט: ספר וחצי לנפש.

מפורסמת ה„סיסמה״, הנפוצה בין הספרנים: איזה ספרן אידיאלי? זה המוכן גם לגנוב, לטובת הספריה. אכן, ממש כדבר הזה קרה בוירושוב: בשנות השלושים החליטה תנועת „בית״ר״ להקים ספריה. מאחר ולא עמדו להם סכומים מספיקים, חתמו אברהם יודא (אברהמצ׳ה „הויקער״) ואפרים מאירוביץ על שטרות (לספקי הספרים), אולם כשהגיע זמן פרעון השטרות, וכסף לא היה בקופת „בית״ר״, נאלץ אפרים מאירוביץ „להיעזר״ בכספי אביו (בכדי לפרוע את השטרות). עד שיום אחד תפס אותו אביו מנדל בקלקלתו... גם אברהמצ׳ה העני והאביון שבקושי הוציא למחייתו תרם לספריה זו מאות זהובים — כך על־כל־פנים סיפרו בעיר.

רשימת הספרנים בוירושוב

„ספרית הסתדרות הציונית״

יצחק אייזנר
יצחק קוז׳וך
באשה רינג
אברהם ידוואב

„ספרית צעירי אגו״י״

לייב אייזנר
אברהם לייב עזר
חיים שמואלביץ׳
אברהם יוסקוביץ׳
סנדר לוונהוף

„ספרית בית״ר״

רינג
אפרים מאירוביץ׳
יוס׳ל מוזס

„ספרית „בית יעקב״

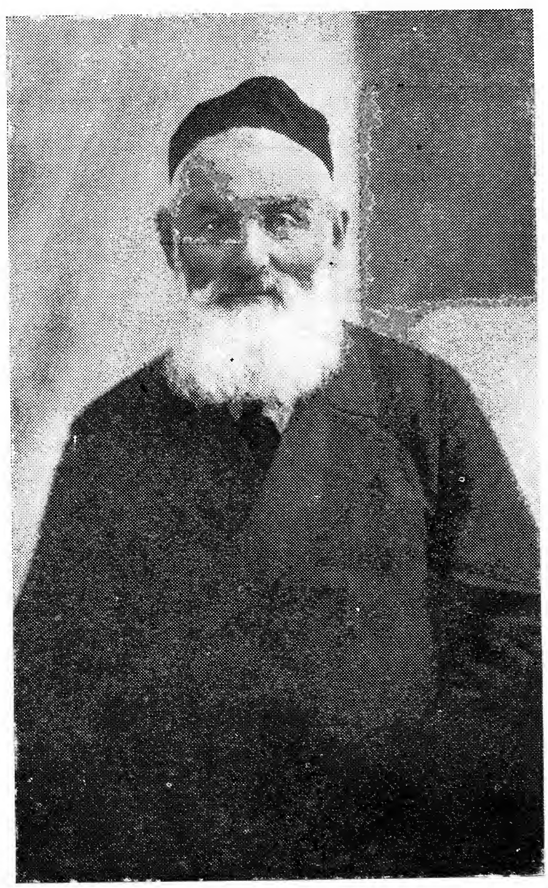
חנה אייזנר
פריידה לוונהוף
מרים פירניקארז׳

לייב דומב
ספרית „פועלי אגודת ישראל״

נ׳ יעקב

„ביקור חולים" ומייסדו ר׳ שלמה גרוסברג

„ביקור חולים" היה ייצור־כפיו של סבא ר׳ שלמה גרוסברג. איך נוסד מוסד זה? — מאז ומתמיד היה סבא „להוט" אחרי מצות ביקור חולים. אחרי השריפה הגדולה בשנת 1918, כשהמצוקה גדלה, כשאנשים רבים ומכובדים ירדו מנכסיהם, העוני השתרר בכל שכבות האוכלוסיה ובמיחד בזמן מחלה. אז הגה סבא את הרעיון והקים את המוסד

שלמה גרוסברג

במה התבטאה העזרה? — היא ניתנה בצורות שונות, למשל: בדיקה רפואית, ר׳ העניך בראון ביקר בבית החולה, ואחרי שבדק את החולה קבע אם יש צורך בביקור של רופא. אם היה צורך בדבר, נתן סבא „הפניה״ אל הרופא. ה„הפניה״ היתה בצורה של פתק פרטי של סבא, בו התחייב לשלם לרופא את שכר הביקור. לשבחם של הרופאים יש לציין, שלא דחקו ולא האיצו בסבא לשלם להם מיד את שכר טירחתם. לפעמים עברו חדשים רבים, עד שקיבלו את שכרם (בדרך כלל קופת המוסד היתה ריקה). אולם, כולם נתנו אמון בסבא. ואכן, כשהצטברה הפרוטה בקופת „ביקור חולים״ מיד שילם סבא לרופאים ולרוקח את המגיע להם.

העזרה — למחוסרי אמצעים — ניתנה גם בצורה של מתן תרופות חינם. סבא רכש מדי פעם בבית־מרקחת יהודי ידוע בלודז׳ כמויות גדולות של תרופות — עפ״י רוב בהקפה — את התרופות חילק סבא בהתאם להמלצתו של ר׳ העניך בראון „המבקר״ (לפי המלצתו של ר׳ העניך ניתנו גם הקצבות כספיות לחולים „נצרכים״). במקרה והיה צורך בתרופה שלא נמצאה ברשותו של סבא, אז ניתנה „הפניה״ לרוקח שיתן למוכ״ז את התרופה הנחוצה לו. עוד צורה של הגשת עזרה לחולים — אשר כללה גם בעלי יכולת — היתה, השאלת „מכשירים רפואיים״. סבא נהג לחלק גם „המלצות״ לבית המרקחת לתת הנחה (למיעוטי יכולת) בשיעור של 20%, וכן ניתנו ע״י ערבויות (במקרה של שבת, או כשלחולה לא היה כסף).

כאמור נתנו הרופאים היהודים בוירושוב — מקודם ד״ר הולצר ואח״כ ד״ר מילבאור, שלאין ואחרים — את ידם למפעל חיוני זה ליהודי וירושוב. בהזדמנות זו מן הדין לציין עוד סוג של עזרה, שהרופאים נרתמו לה בנפש חפצה, והיא: במקרה והוזמן רופא מומחה ידוע מבחוץ לשם „קונסוליום״ (התיעצות רפואית) אל חולה בעל יכולת — המליץ הרופא המקומי שהרופא האורח יבקר גם אצל החולה מחוסר האמצעים (בלי תשלום כמובן). כל זה נעשה ביזמת „ביקור חולים״.

מקור ההכנסות: מס חדשי שהוטל על בעלי אמצעים (הגביה בוצעה בידי אברהמ׳צ׳ה (הגיבן). מקובל היה גם לתרום בשעת עליה לתורה. במיוחד היה לסבא „חזקה לארגן בשמחת־תורה „מנין״ נפרדבבית הכנסת אשר כל הנדרים היו קודש ל„ביקור חולים״. אמנם, גבאי בית־הכנסת לא ראו זאת ב„עין יפה״, אבל סבא לא שם לב לכך. מקור אחר היה: השאלת שלחנות מיוחדים לאפיית המצות. סבא יזם — ברשות הרב — ורכש שלחנות מצופים־פח, שהיו מיועדים להשאלה לאופים לקראת פסח. הם שילמו ל„ביקור חולים״ דמי שימוש. כדאי להזכיר עוד מפעל יחיד במינו — חד־פעמי — שהכנ־סותיו היו קודש ל„ביקור חולים״: הדבר היה כנראה בשנת 1925 או 1924. סבא יזם וארגן — בחסות ההסתדרות הציונית — להביא כמה ארגזים יין „כרמל ברזל״ מתוצרת ארץ־ישראל, דרופאים המליצו שזה טוב בשביל חולי ריאות. המפעל בוצע בעזרתו הפעילה של הרשל ברקוביץ מלוטוטוב. החלוקה והביצוע הטכני נמסר לחנותם של האחים ר׳ יצחק ור׳ ישראל לוי (שטיפלו בדבר מבחינה מסחרית ושיווק התוצרת). אגב. יש לציין שגם נוצרים רבים בוירושוב השתמשו ביינות הנ״ל, בהאמינם בסגולות הרפואיות של היין, ומה עוד שהוא הובא מארץ הקודש.

ולבסוף יש לציין את תרומתם הגדולה ומסירות־נפשם של ר׳ העניך בראון „המבקר״ ושל בנו שלמה בייניש למען עניי וירושוב שנזקקו לעזרת „ביקור חולים״.

ביתו של סבא היה פתוח לרווחה לכל דבר שבצדקה. סבא ידע לתת תרומה יפה, וידע לתתה בסבר־פנים. בנדיבות לבו לא הצטמצם רק לתרומות בשביל עניים. גם למוסדות ציבור ובעיקר למען קק״ל הוכיח את רוחב לבו, וזאת בעיקר בהשפעת אחי ברל הי״ד, שהנהיג מנהג זה בביתו.

סבא היה אישיות מקובלת, הן ע״י היהודים והן ע״י האינטליגנציה הלא־יהודית, אשר חלקו לו כבוד רב. השופט הונצ׳יה, מפקד המשטרה אורבאניאק וראש־העיר פולאק נמנו על באי־ביתו. סבא ניצל את יחסיו ההדוקים עם הנ״ל לטובת יהודי וירושוב. למשל, פעם — בשנות העשרים — נודע לנו שאיכרי הסביבה מתכוננים לערוך „פוגרום״ ביום ה„יריד״. יהודי וירושוב התאספו בבית סבא וחיפשו עצה מה לעשות. לבסוף הוחלט — על דעת כולם — שסבא יבוא בדברים עם מפקד המשטרה אורביאניאק, אשר נענה — לבקשת היהודים — והזעיק כוחות משטרה מכל המחוז (לרבות שוטרי חרש). הודות לכך נמנע בוירושוב פוגרום. (מובן שהשוטרים לא יצאו מכך נפסדים. בעזרת „מגבית״ בין יהודי וירושוב, אורגן להם „אירוח״ כיד המלך במסעדה הפולנית של זאבלוצקי וגם מתנות רבות ניתנו לכל אחד מהם).

כדי לקיים את המגע עם בעלי השררה נהג סבא לשלוח להם מתנות בכל הזדמנות. למשל, בשביל השופט הזמין באופן מיוחד סיגרים מגרמניה (ע״י בניו של מרדכי בראון). הודות למתנות אלו לבעלי השררה, לא פעם ניצלו יהודי וירושוב מגזרות שונות.

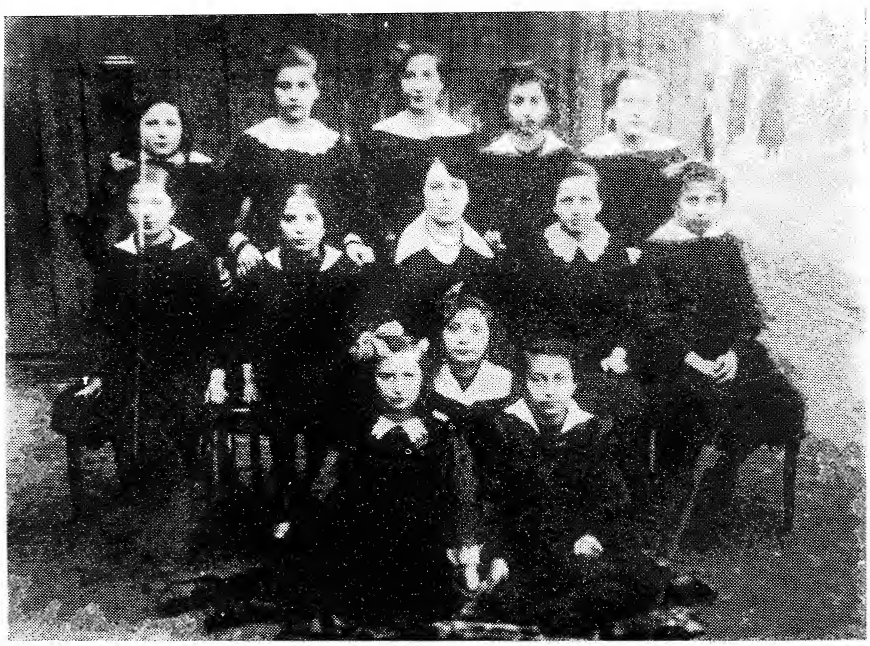
סבא אושר ע״י השלטונות כ„נאמן״ מטעם יהודי וירושוב, אשר מתפקידו היה — פעם בשנה — לאשר את כל המיסמכים שנגעו ליהודי המקום, כגון: חתונות, לידות, פטירות וכדומה. אז ניגש לבית העיריה וחותם על המיסמכים הנ״ל.

אי אפשר לסיים על אישיותו של סבא מבלי להזכיר את טוב־לבה ואצילות־רוחה של סבתא פולצ׳יה. נדיבות לב ונכונות לעזור תמיד לזולת. לא קרה שמישהו יכנס לביתה עם בעיה מבלי שיבוא על סיפוקו המלא. לעתים עזרה לאנשים בצורה צנועה ודיסקרטית שאף אחד לא ידע על כל פעילותה הרבה לטובת עניי וירושוב ומילוי צרכיהם.

יוסף זלקוביץ

גן הילדים הראשון בוירושוב
(לפי סיפורו של מאנוש כתריאל)

בהיותו בוארשה, שמע מאנוש איך ילדים קטנים שרים בעברית צחה. מאנוש הוקסם כל־כך מהתופעה הבלתי רגילה הזאת — לגביו — נכנס ל„גן הילדים" ושוחח עם מנהלת ה„גן" הגב' פועה רקובסקה (מחברת הספר „לא נכנעתי"), אשר הבטיחה לו למאנוש את מלוא עזרתה להשיג גננת מדופלמת, אם וירושוב תוכל לקבל על עצמה את האחריות לקיים „גן ילדים" מסודר. מאנוש בחזרו לוירושוב, עורר הבעיה לפני חברי

הגננת שצ'צ'ינסקה עם ילדי הגן
קינדער פון דער פרעבל־שולע מיט דער לערערין שטשעטשינסקא

ה„אגודה הציונית". בהתחלה, התיחסו החברים בספקנות לכל הענין, כי הרי בוירושוב אין הבעיה כספית גרידא. כאן עלולה לפרוץ „מלחמת־תרבות", בין הורים קנאים לבניהם. בוירושוב, בנים ובנות — ולו בני שלוש וארבע — ביחד? בכל זאת נמצאו חברים שהעיזו

„להסתכן", והם: דוד דומב, לייב'ל ידוואב, מרדכי שמואל זלקוביץ, אברהם יהודה ניימן, שמואל אנגלמן, מנדל מאירוביץ, יוד'ל ורשבסקי, יחיאל מאיר ברקוביץ, זלמן אייזנר ואחרים.

מספר מאנויש:

„אספנו קצת כסף ושכרנו דירה אצל יעקובובסקי (הדירה הזאת שימשה במשך שנים רבות את ההסתדרות הציונית ואת מועדון הספורט „בר כוכבא"), הזמננו רהיטים אצל יאנצ'ה קוז'ך. כשהכל היה מוכן, התקשרנו עם הגב' רקובסקה, אשר שלחה לנו כעבור זמן קצר את הגננת החינניות והכשרונית צ'שיה הרצברגז'נקה. היא הגננת התגוררה בגן. אמנם, היו כמה „תקריות" עם כמה קנאים, אבל בסך־הכל הענין עבר „חלק". אנשים

העלמה שצ'צ'ינסקה עם ילדי הגן

התרגלו לתופעה שיש בוירושוב „גן ילדים" עברי. הגן התקיים משנת 1917—1919, בזמן הפגזת הגרמנים, חזרה הגננת — זמנית -- לוארשה. עם שוך המאורעות חזרה והמשיכה. יותר מאוחר כששוב פרצו קרבות באזור, עזבה הגננת הנ"ל ובמקומה באה הגננת גב' שצ'וצניסקה אשר המשיכה ללמד את זאטוטי וירושוב את השפה העברית. אחרי כמה שנות הדרכה בוירושוב, עזבה הגב' שצ'צינסקה את וירושוב ועלתה לישראל, בה היא חיה כיום"...

שער רביעי

עסקנים, אישים ודמויות בוירושוב

התוכן:

יהושע אייבשיץ

בועז

על מרדכי שמואל זלקוביץ — יו"ר האחרון של קהילת וירושוב.

כל פעם שראיתי אותו, אם זה היה בשבת כשפסע מתון, מתון מבית־הכנסת, או כשהיה זה בחול, בימי הקציר, כשעמד בראש הגורן ועבד בזריזות כאחד האיכרים — תמיד עלה במחשבתי באופן אינסטינקטיבי: בועז! כך בודאי היה נראה בועז הקדמון, סבו של דוד המלך. כל ישותו אומרת תקיפות ואדנות, מרץ בלתי־נדלה והחלטה נחושה.

הוא נולד בוירושוב בשנת 1886. הוריו היו ר' אליעזר ליפמן זלקוביץ „הליטוואק" ואמו בלומצ'ה לבית משפחת כתריאל, המושרשת בוירושוב מזה כמאתיים שנה (לפחות)

מרדכי שמואל זלקוביץ

נראה, שהיתה זו מזיגה מופלאה של עקשנות „ליטוואקית" עם התקיפות של „הכתריאלים" העשירים, והיא שעיצבה את אפייו של מרדכי שמואל הצעיר.

בצעירותו למד בישיבתו של רב העיר הגאון ר' שאול זילברמן. זמן־מה למד גם — שיעור מיוחד — אצל ר' הלל כהן. מרדכי שמואל היה מחונן ב„תפיסה" טובה, אולם עוד יותר הצטיין בשקידתו וב„צמאונו" לדעת הכל ובאופן יסודי. בד־בבד עם לימודיו התורניים, התחיל ללמוד את מלאכת הכתיבה והנהלת חשבונות, אולם בניגוד לבחורים אחרים בני גילו שעשו זאת בחשאי באין רואים, הוא עשה זאת בגלוי. אדרבה, עוד היה עליו ללכת לשיעוריו הנ"ל לפודזאמצ'ה (שבצד הגרמני). נוהג היה לומר: „כל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה". וכך, בגיל צעיר — יחסית — הוא נכנס לעבוד בבית־

מסחרם של דודיו (אחי אמו) יעקב וטוביה כתריאל (שהיו „המורשים" הבלעדיים בפלך פיוטרקוב במסחר העורות והתבואה).

מרדכי שמואל הצעיר עובד קשה. כל השבוע הוא בנסיעות, ורק לשבת הוא חוזר הביתה. אולם, הוא רואה פרי בעמלו. הדודים מעריכים את יוזמתו ותבונתו המסחרית. ומשלמים לו „בעין יפה". כל זאת לא מפריע לו, הוא עוד מוצא זמן לעיין בספרי מחקר והגות. הוא רוכש לו ספרים בשטח התענינותו זו. פעם אפילו מעלילים עליו שהוא מעיין ב„ספרים חיצוניים". אביו, שרוצה לעמוד על נכונות השמועה — מעיין בעצמו בספרי בנו — ומשתכנע, שהעלילה בשקר יסודה.

בגיל צעיר התחתן עם לאה, בתו של ר' יצחק מאיר גד מתושבי וירושוב. אחרי החתונה, הוא הופך לסוחר עצמאי במסחר העורות. אולם דבר זה הוא לגביו רק דבר ארעי. את עתידו הוא רואה בארץ־ישראל. הוא רוכש לו חלקת אדמה אותה הוא מעבד במו ידיו, נוהג הוא לומר: אי אפשר להיות ציוני רק על־ידי קריאת ה„צפירה" (אגב: הוא היה המנוי היחידי, על העתון העברי בוירושוב דאז).

את „הציונות" שלו קיבל מרדכי שמואל ברצינות גמורה, לא הטיף לאחרים, אלא בראש וראשונה הגשמה־עצמית. באמצעות החברה „נחלת יעקב" הוא רכש לו נחלה במחיר מאה לי"ש (בשנת תרפ"ט), בארץ ישראל. בביתו אצל ילדיו, הוא מחדיר הכרה ציונית וחיבת הארץ. הוא מתכונן ברצינות גמורה לעלות לא"י, להתישב בה ולעבוד בה כחקלאי.

מטעמה של ההסתדרות הציונית הוא נבחר כפרנס לקהילה היהודית — בנוסף לכל מיני תפקידים שהוטלו עליו במסגרתה של תנועה זו — הוא מכהן גם כ„גבאי" ראשון בבתי הכנסת. החל משנת 1935 הוא מכהן כיו"ר של הקהילה היהודית בוירושוב — עד פרוץ המלחמה.

למרות החיספוס החיצוני, יש לו לב רחום ורגיש, המטה אוזן ולב לכל הפונה אליו. תמיד מוכן לעזור לזולת, בפשטות ובטבעיות. כפי שמספרת למשל הגב' דניאלי (אליאש) מרחובות, איך שהכניס ואסף את כל משפחתה לתוך ביתו — אחרי השריפה הגדולה בשנת 1919 — כזה היה אופיו.

עם הכיבוש הנאצי ב־1939, ניסו הגרמנים למנותו כראש ה„יודענראט", אולם כעבור כמה ימים ויתר על „הכבוד" הזה והתפטר. בתור עונש נשלח — עם עוד נכבדים יהודים ולא יהודים מוירושוב והסביבה — למחנה „רדוגושץ" הידוע לשימצה, שם התעללו המפלצות הנאציות באנשי הרוח — יהודים ולא־יהודים — שנכלאו בתוכו. לקחו למשל: רבנים, גלחים, ראשי־עיר וכד' והכריחום לנקות מחראות בידיהם ממש. אחרי כמה חדשים נשלחו ל„פרוטקטוראט". משם חזר — שבור ורצוץ — לוירושוב.

אשתו נפטרה עליו עוד בראשית המלחמה — אחרי שחזר מרודוגושץ — והבן חזר מהשבי. — יחד עם כל יהודי וירושוב נשלח למחנות ההשמדה בחלמנו. על אומץ רוחו יש לציין: עוד מהמינזר (שם נכלאו יהודי וירושוב לפני הישלחם למחנה המוות), כתב מכתב פרידה לבנו־יחידו יוסף, בו נפרד ממנו — וכפי שהוא כתב — לנצח. והוא מתפלל רק לשלום ילדיו שיחזיקו מעמד וישארו בחיים.

יוסף זלקוביץ

דודי, הרש דוד גד הי״ד

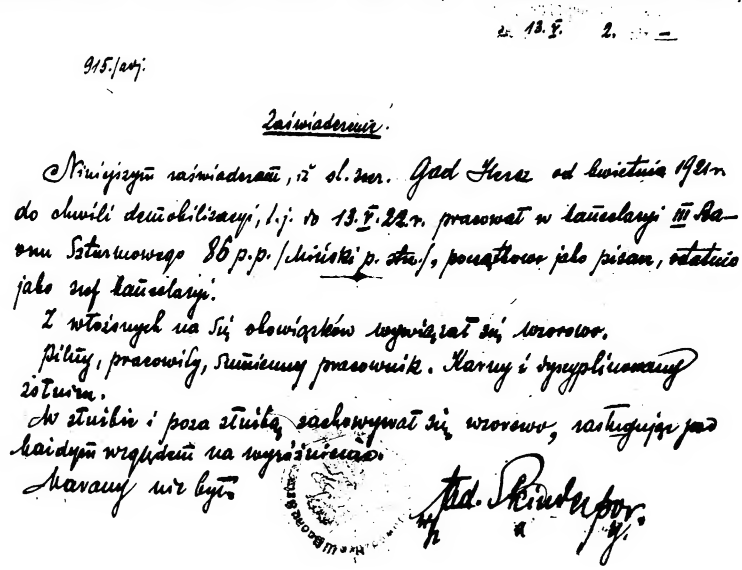
הוא נולד בוירושוב בשנת 1898. כילד היה כשרוני מאד. עם התבגרותו המשיך ללמוד בבית־המדרש וגם בישיבתו הרב של ר׳ שאול זילברמן. תמיד נימנה הרש דוד על המצטיינים ביותר.

במלחמת־העולם הראשונה, חל מיפנה באורח־חייו. הרש דוד אימץ לו את הרעיון הציוני, ונהפך לאחד מפעילי הנוער הציוני בוירושוב. למרות התנגדותה הנמרצת של משפחתו הקנאית, הוא ממשיך בדרכו הוא. מדי שבוע הוא מופיע לפני חבריו בהרצאות על נושאים ציוניים וכלליים. באותה תקופה — מלחמת עולם הראשונה — הוא לומד באופן אינטנסיבי חשבונאות, משתלם בקריאה ובכתיבה בכמה שפות (פולנית רוסית וגרמנית) וכמובן בעברית, בה יצאו לו מוניטין כ„ידען" גדול. לעתים כשאין מורה מקצועי ללימוד העברית — הרש דוד ממלא את מקומו בכשרון רב.

הרש דוד גאד — כחייל בצבא פולין

עם הקמת פולין העצמאית, גוייס הרש דוד — כרבים אחרים — לצבא הפולני לנובי־דבור. שם נתקלים החיילים היהודים ביחס עויין ומשפיל. שיא ההפליה מגיע כשמעלילים עליהם — באופן קולקטיבי — שהם „מרגלים גרמנים" ומעבירים אותם למחנה ההסגר — הידוע לשימצה — „יאבלוננה". החיילים היהודים סובלים שם יסורי־גיהנום. אחד מבחורי וירושוב, איסר דוד פנקובסקי מצליח להתחמק מתוך המחנה ולהודיע על כך להורים בוירושוב. בעיירה קמה בהלה, התחילו השתדלויות „בחלונות הגבוהים".

13.V. 2.

915./adj.

Zaświadczenie.

Niniejszym zaświadczam, iż st. szer. Gad Hersz od kwietnia 1921 r. do chwili demobilizacji, t.j. do 13.V.22 r. pracował w kancelarji III Baonu Szturmowego 86 p.p. (Miński p. strz.), początkowo jako pisarz, ostatnio jako szef kancelarji.

Z włożonych na siebie obowiązków wywiązał się wzorowo.

Pilny, pracowity, sumienny pracownik. Karny i zdyscyplinowany żołnierz.

W służbie i poza służbą zachowywał się wzorowo, zasługując pod każdym względem na wyróżnienie.

Karany nie był.

[illegible] por.

תעודת־הוקרה להרש דוד גאד במילוי תפקידו בצבא פולין
אויסדרוך פון אנערקענונג פון דער פוילישער ארמיי פאר הערש דוד גאד

הודות לגננת העלמה הרצברג מוארשה, אשר אחיה תפס משרה נכבדה בצבא הפולני, הצליחו להוכיח את גיחוך העלילה. הבחורים שוחררו. הרש דוד, הודות לכשרונות והאינ־טליגנציה שלו, נתמנה כפקיד ראשי של מיפקדת הגדוד, ומאוחר יותר נתמנה כמנהל המשרד הראשי. בגמר שרותו הצבאי — מאי 1922 — קיבל מכתב הוקרה, על כושרו והצטיינותו במילוי חובתו בתפקידו האחראי.

עם השתחררו מהצבא, לא ראה הרש דוד כל עתיד לפניו בפולין. בדומה להרבה בחורים יהודים מוירושוב, הוא עבר לבלגיה, שם הוא הסתדר יפה מבחינה כלכלית. הוא היה גם פעיל מאד בהסתדרות הציונית במקום מגוריו החדש, בעיר ליאז'.

בשנת 1940, עם פלישת הגרמנים לבלגיה, הוא מתכונן לברוח לאנגליה עם אשתו ושני בניו, אולם, הגרמנים הקדימו אותו. באחת הסריקות — נגד יהודים — הוא נעצר עם אשתו ונשלחו לאושוויץ, משם לא חזרו יותר. שני ילדיו הוסתרו ע"י ידידים במינזרים והצליחו להישאר בחיים. הם עלו לישראל והקימו משפחות.

נחום יעקב

כיצד הגיע ברל לציונות?

על אחי ברל יעקב הי"ד

כיצד הגיע ברל לציונות? — לכאורה קיבל אצל סבא חינוך דתי־תורני. הוא למד בישיבה —עד גיל 16, — אולם יחד עם רצונו ללמוד, היתה לו לאחי תשוקה ל„דעת". בפרט שסבא — אצלו ברל גדל והתחנך — היה מעונין בכך. ובכן, פעם הגיעה לוירושוב מורה מקאליש, שנתנה שיעורים ב„הנהלת חשבונות" ובמלאכת הכתיבה. ברל התחיל לקבל שיעורים אצל המורה הנ"ל. כשנודע הדבר לבחורי בית־המדרש הקנאים, החליטו

ברל יעקוב ומשפחתו
בערל יעקוב מיט זיין פאמיליע

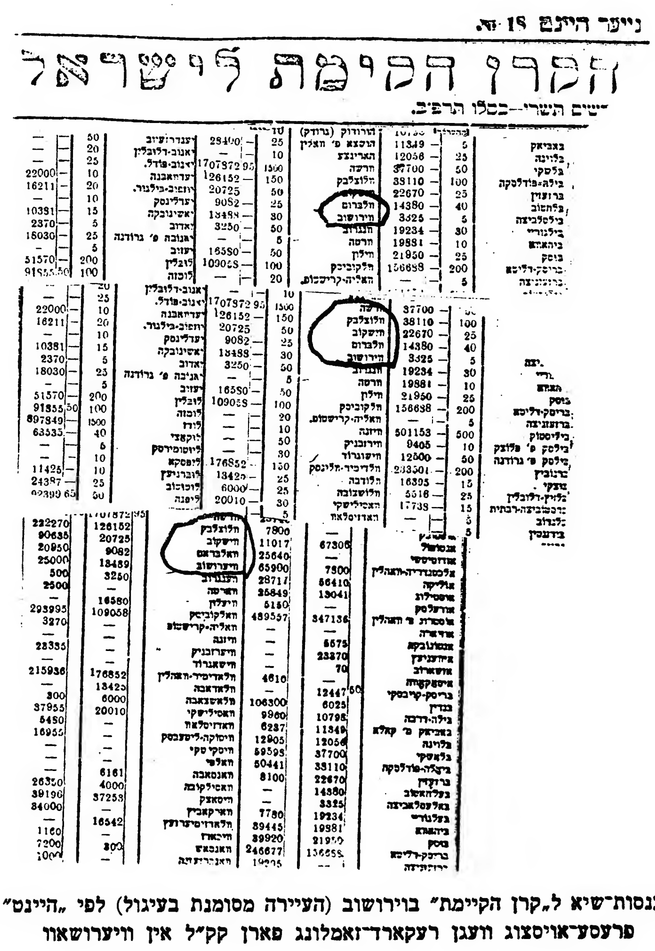
ללמדו „לקח". הלכו ועשו לו „משכנתא". השפלה זו הרתיחה את דמו והוא התמרד, הפסיק לבקר בבית־המדרש, ובמרוצת הזמן אפילו לבש „קצרות". במרידתו במוסכמות. הוא מצא הרבה אחים לדעה, כי שררה אז תסיסה רבה בחוגי הנוער בעיירה. וכך, הוא הגיע לרעיון ולהסתדרות הציונית.

עם עזיבתו את בית־המדרש הוא התחבר לחברים שכבר היו ב„הסתדרות הציונית, כגון: יעק"ל ברוין, משה'ל ולצמן, יעק'ל דוד אליאש ועוד. הם שהכניסו אותו ב„סוד

הענינים", ואז מתחילה פעילותו בשטח ה„קרן הקימת לישראל", שהוא מתמנה ל„מורשה" שלה. בתפקידו זה הוא כיהן עד עזבו את וירושוב בשנת 1932.

יש לציין, שאחרי סיום מלחמת העולם הראשונה, בה עירנו נשרפה, השתררה אנדרלמוסיה ושפל כלכלי. כתוצאה מכך, הרבה מהוותיקים והפעילים עזבו את העיר. השתלט שיתוק מוחלט בארגון הציוני, והוא אירגן את כל המוסדות מחדש.

ברל מצא ענין רב בעיקר בפעילותו למען ה„קרן הקימת לישראל", אשר במרוצת הזמן היוותה את תמצית חייו (גם עם היותו פעיל בכל שטחי הפעילות האחרים של ההסתדרות הציונית). קשה לפרט את כל מה שהוא עשה ופעל למען הציונות בוירושוב, לדוגמא: הוא לא היה ספורטאי, אולם ברצותו למשוך את הנוער, שמצא ענין אך ורק

הכנסות־שיא ל„קרן הקיימת" בוירושוב (העיירה מסומנת בעיגול) לפי „היינט"
פרעסע־אויסצוג וועגן רעקארד־זאמלונג פארן קק"ל אין ווירושאוו

בספורט ולא בשטח פעילות אחר, הוא מצא לנכון לעזור ולארגן את מועדון הספורט בשם „בר־כוכבא" ואכן, בתמונה (ששרדה) אנו רואים את ברל בנשיאות של מקימי המועדון הנ"ל.

איך התנהלה פעילות ה„קרן הקימת לישראל? — לשכת הקק"ל, הטילה על כל עיר ועיירה סכום מסויים — לפי אומדן — לשנה השוטפת, אותו היו צריכים לאסוף. רוב ההכנסות הסתכמו — בעיקר מהקופסאות הכחולות של הקק"ל. היה צורך לחלק בכל בית יהודי את הקופסה. אח"כ היה עליו לדאוג מדי חדש לצוותות שילכו מבית לבית להריק את הקופסאות. לא בצורה שגרתית הוא עשה את עבודתו. לגביו, היתה זו „עבודת הקודש" ממש, לה התמסר בכל להט נפשו. למשל: ב„ימי פרח", או „ימים מיוחדים" (ל"ג בעומר, פורים וכד'), הוא בעצמו ביצע את ה„עבודה השחורה" ובכך שימש דוגמא מעודדת לאחרים. הוא לא הסתפק ב„שנור" אצל יהודים, הוא גם ניגש אל ראש־העיר, הרופאים, הרוקח (מהיותו אתם בקשרים הדוקים) והתרים אותם. לא לחינם כינו אותו בתקופת „גראבסקי" (1922—1927) — „גראבסקי השני", כי נהג להתרים ברצון — ושלא ברצון.

השוואה בין וירושוב לישובים אחרים (גדולים יותר) באיסוף כספים לטובת הקרן הקיימת לישראל בשנת 1922

הישוב		אומדן מטעם קק"ל		הכנסה בפועל	עודף מעל אומדן	גרעון
וירושוב		30.000	מרק	38.500	8.500	
וילון		50.000	"	16.500		33.500
ורטה		50.000	"	2.500		47.500
אלכסנדר	(ע"י לודז)	100.000	"	19.040		80.960
אוזורקוב		30.000	"	15.960		14.040
אולקוש		20.000	"	19.655		—.45
אוניוב		5.000	"	——		5.000
בלכאטוב		40.000	"	14.380		35.620

רעיונות מקוריים היו לו לברל, למשל: היה לנו קרוב ביערות פולסיה (משה לייב כתריאל), שבכלל לא היה „ציוני". ברל הרגיש שניתן „לחלוב" אותו. ובכן, כשהגיע הנ"ל לוירושוב — „צייד" אותו ברל בקופסת־ענק (מיוחדת) של הקק"ל, אותה החזיק במשרדו ביערות, ומדי כל חצי שנה — בקירוב — כשהוא נזדמן לוירושוב, הקופסה הכילה כ־150—200 זלוטי. יש לציין, גם כשנסע „בתפקיד" לועידות ולכנסים השונים, הוא מימן את הנסיעות על חשבונו הפרטי.

ענין „שלמה קניג"

בראשית שנות השלושים, קיבל שלמה קניג — מעסקניה הבולטים של „אגודת ישראל" בוירושוב — סרטיפקט לעליה — מטעם מפלגתו. — הנ"ל נדרש מטעם המשרד

הארץ־ישראלי בוארשה להמציא אישור שהוא תורם לקק"ל (כמקובל). אף שקניג היה ממתנגדיה „המושבעים" של ההסתדרות הציונית, נאלץ הפעם להרכין ראשו, ולבקש מטעם „ועדת הקק"ל" — בוירושוב — להעניק לו אישור כנ"ל. אנשי וירושוב, פעילי ההסתדרות הציונית, מצאו כעת מקום לגבות את „חובם" מיריבם, וסירבו להעניק לו את האישור המבוקש. ברל גרס אחרת, הוא טען: אם יהודי עולה לארץ־ישראל, וגם מוכן לתרום לטובת קק"ל 25 זהוב (קניג הביע הסכמתו לתרום את הסכום הנ"ל) — אין לשלול ממנו הזכות הזאת. ואכן, טיעונו של ברל השפיע על יתר חברי „ועדת קק"ל" לתת לקניג את האישור המבוקש.

פעילות בהסתדרות הציונית

ברל לא היה בז לקטנות. בשנות העשרים, היתה מצוקה איומה — מבחינה כספית בעיקר — בפעילות של ההסתדרות הציונית, לא היה כסף לדברים אלמנטריים ביותר, כגון: אחזקת אולם הסניף. ברל החליט שהסניף יקבל לידיו את סוכנות הפצת העתון

קבוצת פעילים של ההסתדרות הציונית בוירושוב
גרופע ציוניסטישע טוער אין ווירושאוו

„היינט". בזכות פעולה זו, הושגו שני דברים: א) תפוצת העתון עלתה לשיא של תפוצה, ב) הדבר הכניס רווחים ניכרים (אחרי ניכוי שכר „חלוקה" לאברהמצ'ה מחלק העתונים). הודות לפעולה זו, אפשר היה לממן את הפעולות השוטפות.

„חוג הנוער"

ברל היה ה„רוח החיה" בתוך ההסתדרות הציונית, גם בשנות ה„שפל" (1925—1929), כשכולם או רובם נעשו אדישים לפעילות השוטפת, ברל אירגן את „חוג הנוער" והתמסר להדרכתו, הפעיל את הנוער למשימות ופעילות אקטיבית. הנוער קיבל — במסגרת ה„חוג" — גם חינוך עברי וכללי.

ברל, שהיה „חסיד" של תנועת „על המשמר" (מיסודו ובראשותו של יצחק גרינבוים), „סחב" את מרבית חברי ההסתדרות הציונית בוירושוב לתנועה זו. ואכן, התוצאות לבחירות לקונגרסים מעידים, כמה כוח ומרץ הוא השקיע בכך עד שהגיע לתוצאות

נוער ציוני פעיל מוירושוב בישראל 1926
ציוניסטישע יוגנט טוער פון וויערושאוו אין ישראל

מרשימות, שוירושוב הקטנה השיגה כמעט את הקולות — בכלל— כמו וילון המטרופולין המחוזית.

אם נשווה את התוצאות של שוקלים בוילון, העיר הציונית והגדולה פי־שלוש לעומת וירושוב, הרי אפשר להסיק מכך, שוירושוב הגדילה כמעט פי־שלוש את הצלחתה במכירת השקלים. זאת ועוד: וילון נחשבה כמבצר של מפלגת „על המשמר" (בהנהגתו של חיים בורנשטיין הנמרץ והדינאמי), ובכל זאת קיבלה וירושוב כמעט כפול קולות מאשר וילון. הישג זה יש לזקוף בעיקר לפעילותו של ברל, אשר השקיע במערכה זאת את כל להט נפשו. יתר על־כן, הודות לתעמולתו למען מכירת השקלים, נתפסו חברים ממפלגות

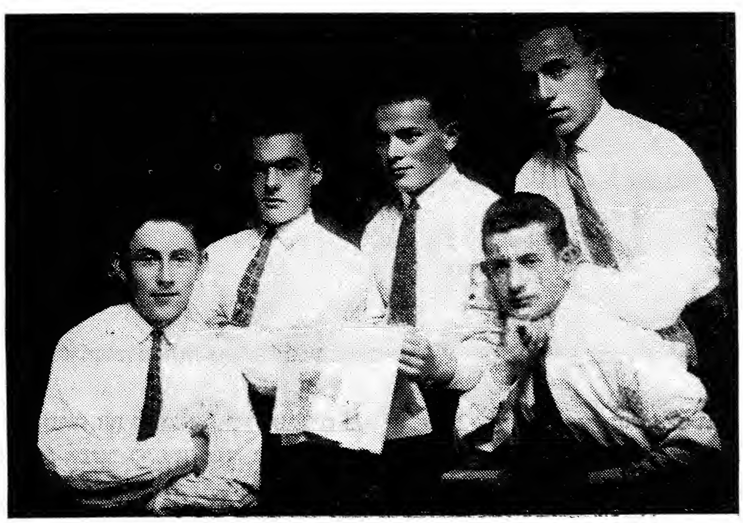
אחרות לרוח התחרות, ועל רקע זה אפשר להסביר את התוצאה המכובדת, אליה הגיעו כל המפלגות בוירושוב.

כך למשל, אנו קוראים ב„היינט" מיום 2.7.1929 — על הבחירות לקונגרס הציוני, שהתקיימו בוירושוב והסביבה. לפי הכתבה הנ"ל, הצביעו בוילון ס"ה־380 שוקלים, לעומת 267 בוירושוב, והרי הפירוט:

וילון	וירושוב	רשימה	שם הרשימה
57	90	1	„על המשמר"
98	47	2	„עת לבנות"
161	85	3	„מזרחי"
28	—	4	„הצה"ר"
36	31	5	„פוע"צ" ליגה למען א"י
—	14	6	?

„קרן היסוד"

בשנת 1928—1929, אחרי שהתנועה הציונית התאוששה במקצת — אחרי שנות השפל, — הגיע לוירושוב, מטעם הלשכה הראשית של „קרן היסוד" ד"ר שפירא, בכדי

נוער ציוני בוירושוב
ציוניסטישע יוגנט אין וויערושאוו

לארגן מגבית לטובת „קרן היסוד". המרצה הנכבד הנ"ל, הופיע בנאום קצר בבית־הכנסת, שעשה רושם גדול על הנאספים.

באותו מעמד הורכבה ועדה לעניני „קרו היסוד", בהרכב: ברל יעקב (יו"ר ומרכז). מרדכי שמואל זלקוביץ, לייב דז'אלובסקי, שלמה בראון, ואברהם אורבך. גם כאן, הוכיח ברל את יכולתו הרב בארגון ההתרמה וההצהרות (על תרומות), מתושבי וירושוב, לרבות גם מאנשים שמעולם לא נטו אחרי „ציונות", כמו למשל: ד"ר מילבאור, וילהלם רוזנבלום וחתנו הרמן רוט ועוד. התרומות באמת היו מרשימות.

לועדה הזאת, היה „מעמד" של קבע. היא היתה צריכה לדאוג מדי שנה לחידוש ה„הצהרות", כן היה עליה לדאוג שהשטרות שאנשים חתמו, ייפרעו במועדן. היה צורך לטפל בכל אחד מהאנשים באופן אינדיבידואלי, דבר שגרם לו לברל הרבה בזבוז של זמן.

גם בסוסנוביץ — שם התישב (אחרי חתונתו בשנת 1932), הוא התמסר בכל לבו לעסקנות הציונית. ראשי המנהיגים בעיר הזאת ששמעו על פעילותו, „רתמו" אותו לכל מיני תפקידים. יש לציין שלעתים קרובות, הוא עשה זאת על חשבון הזנחת פרנסתו — אשר בשנים הראשונות להיותו בסוסנוביץ לא היתה משופעת, — אולם הוא לא יכול היה לסרב לעסקני הציונות במקום. הוא שימש שם „כתובת" לכל אחד. בפרט, כשביקרו אישים רמי־מעלה — כמו יצחק גרינבוים — הוא היה בין המארחים ומקבלי פניהם.

הקשר שהיה לי אתו עד לעלייתי, נפסק עם המלחמה. הד"ש האחרון שהגיע אלי ממנו, היה בזמן המלחמה: נערה מסוסנוביץ (חברת הנוער הציוני), שהגרמנים איפשרו לה לעלות בשנות המלחמה (כמדומני בשנת 1942), סיפרה: שהכירה היטב את ברל מפעילותו בהסתדרות הציונית — מלפני המלחמה — בסוסנוביץ.

בזמן המלחמה מינו הגרמנים „נאמן" גרמני לחנותו, והוא עבד שם כ„פועל". בראשית שנת 1942, לקחו הגרמנים והעבירו אותו למחנה המוות במיסלוביץ, ומאז לא שמעתי עליו יותר. **יהי זכרו ברוך!**

יהושע אייבשיץ

יעקב שלמה שולזינגר

אישיות מענינת ומורכבת. היה יליד וילון. בנו של ר׳ חיים וולף שולזינגר, מוותיקי והמכובדים שבחסידי גור. הוא בעצמו, יעקב שלמה, יהודי תלמיד־חכם. בניגוד לכל אחיו, הצטרף אל ה„מזרחי״. בוירושוב נחשב כ„אידיאולוג״ של הציונות־הדתית. היה גם נואם בחסד, בהזדמנויות, בהן היה צורך לנאום בבית־הכנסת על עניני ארץ־ישראל או ציונות — הוא היה הנואם.

בשנות העשרים, נשלח ע״י סניף ה„מזרחי״ בוירושוב — ע״ח הסניף — לארץ־ישראל. בגלל קשיים כלכליים — המשבר הקשה בארץ ובעיות משפחתיות, אשתו החולנית, עם שני ילדים קטנים נשארה ללא פרנסה — הוא נאלץ לחזור. כל ימיו חי, חיי עוני

באחת התליות הפומביות הועלתה לגרדום אסתר שולזינגר הי״ד בתו של יעקב שלמה הי״ד
אויף איינער פון די עפענטלעכע תליות איז אומגעבראכט געווארן די טאכטער
פון יעקב שלמה הי״ד אסתר שולזינגער הי״ד

ודחקות, אולם לא שמעת תלונה בפיו, אדרבה, לפעמים בשעת גילוי־הלב, כאילו הצדיק על עצמו את הדין — בגלל ירידתו מן הארץ. בשנים האחרונות עסק ב„מלומדות״, היה לו „חדר״ מודרני, כלומר, בנוסף ללימודי הקודש, לימד את הילדים קריאה וכתיבה בשפות לועזיות.

פגישותי האחרונות עם יעקב שלמה הי״ד, התקיימו בגיטו לודז׳ — אחרי שחזרתי ממחנות־המוות מפוזן ללודז׳ ב„ריק־טראנספורט״. — יעקב שלמה היה „שרת־בית״

(סטרוז׳) ברח׳ לוטומירסקי 11. מכורבל במעילו הארוך, עשה רושם של נפש־ערטילאית. כל שיגו ושיחו היו על ענינים שב„ספירות העליונים״, כנראה עסק אז הרבה ב„קבלה״. בדרך־כלל ישב ועיין בספר. בודד, גלמוד וערירי היה האיש. שני בניו, בחורים צעירים מופלגים בתורה ויראה, ניספה במחנות־המוות בפוזן. בתו היחידה אסתר, גם היא שהתה באחד ממחנות האיומים (לנשים), החליטה, היא רוצה לראות את אביה, רק פעם אחת ודי. אמנם — כפי שסיפרה לחברתה לפני הבריחה — היא יודעת שהנאצים יתפסו ויתלו אותה, אולם מה בכך; וכי אין הסיכון כדאי — היא שאלה? „לב יודע מרת נפשו״, היא הצליחה לברוח מפוזן ולהגיע עד גדרי־התיל של גיטו לודז׳, שם נתפסה ע״י הנאצים, אשר תלו אותה בגיטו, בתליה פומבית.

גדליה קרז׳אק

יש אנשים שהציונות היתה לגבם בבחינת „תחביב״, עיסוק לשעות־הפנאי. לא כן גדליה. לגביו, הציונות — זה „סם החיים״ וכל השאר טפל. פרנסתו אף פעם לא היתה

פעילים ועסקנים ציונים בוירושוב. במרכז: ג. קרז׳אק, וולף כוואט וברל יעקוב
ציוניסטישע טוער אין ווייערושאוו

בשפע, אולם הוא לא דאג לכך. בסופו של דבר — הוא אמר — הפרנסה אינה מטרה, אלא אמצעי. המטרה והיעוד בחיים — הציונות. כל מעיניו, כל משאביו הנפשיים, היו נתונים לאהבתו הגדולה לציונות. שנים רבות שימש יו״ר של ההסתדרות הציונית בוירושוב.

פגישותי ושיחותי — המענינות — עם גדליה קרז׳אק, לא על רקע מפלגתי התקיימו (מאחר ולא נמניתי על חברי הסתדרות הציונית). שנים רבות היינו שותפים למינוי העתון העברי „בדרך״. בדרך זו הצלחתי להציץ בנפשו פנימה ולהכירו, כיהודי שומר מסורת ואוהב ספר, אולם מעל לכל — אוהב ציון נלהב. כל משפחתו ניספתה.

ר׳ נחום רוסק

חן מיוחד ואופייני היה לו לר׳ נחום. טיפוס של „אציל ייקי״. כך לפחות התרשמתי בילדותי. דיבורו בנחת ובנימוס. לתלמידי חכמים ובני־תורה התייחס בדרך־ארץ ובכבוד מיוחד. זכורני באיזה כבוד הוא קיבל את פני הרב שבא לבקרו. ניהל עסקי יערות מפותחים ומסועפים ביותר. עניו וצנוע היה האיש. פזרן ונדבן לכל דבר שבצדקה, והעיקר הוא ידע את „הסוד״ איך לתת. סבר־פניו המחייכים קסמו ושבו לב כל אחד.

מכל משפחתו שרד בנו הצעיר יעקב.

יהושע אייבשיץ

יחיאל מאיר ברקוביץ

סמל העדינות והאצילות. היה יליד לוטוטוב. חתנו של נחום רוסק סוחר היערות. בצעירותו למד בישיבות ואצל הרב פרומן ז״ל מלוטוטוב. איש ספוג תורה וחכמה. היה מחונן בהרבה חכמת־חיים. נכונותו לעזור לזולת מן המפורסמות היתה והכל בסבר־פנים. תענוג ממש היה לשבת בביתו ולשמוע את שיחתו, אשר תמיד היתה מתובלת בדברי חז״ל. מענין גם מילתא דבדיחותא שהוא סיפר, חן מיוחד היה להם. פעם הוא סיפר לאבי — שנמנה על ידידיו הקרובים — על גביר קמצן בוירושוב שהוא נכנס פעם אליו לבקש נדבה עבור מטרה מסויימת. הגביר, לא יכול היה להעיז בפני יחיאל מאיר עדין־הנפש הוציא את ארנקו ורצה לתת לו את הסכום המבוקש, אז התערבה אשתו של הגביר

ואמרה שאין צורך לתת „כל כך הרבה". סיים ר' יחיאל מאיר את סיפורו ואמר: חשבתי אז על הפסוק שאנו אומרים ב„אשרי": „רבות מחשבות בלב איש", כלומר „האיש", הסוחר הגביר מנהל עסקים רבים בלי שיעלה על דעת האשה להתערב בהם. אולם כשמגיע הדבר ל„עצת ה'" — אז — „היא תקום", אז קמה אשת הגביר ואומרת, ש„אין צורך לתת כל כך הרבה".

ר' יחיאל מאיר כיהן שנים מספר כחבר במועצת־העיריה. היה אהוד ואהוב על כל האוכלוסיה, יהודים וגויים כאחד. הוא, אשתו לוטי, ובתם טובצ'יה ונכדתם כולם ניספו בימי השואה.

יצחק פנקובסקי

שתקן, דיבורו ומעשיו — מתונים. בניגוד לאביו ר' שמשון ואחיו משה הרש, לא נמנה על החסידים. להיפך, יצחק התפלל בבית־הכנסת. הוא גם השתייך להסתדרות הציונית. אינטליגנטי ותלמיד־חכם. ידע הרבה, אבל לא הבריק ולא הפגין את ידיעותיו. גם ויכוחו בעניני דעות היה מתון, שקול ובנחת, בלי להט.

יחד עם גיסו שלמה בראון, החזיקו חנות־מכולת. גם בשטח זה יצא לו שם ומוניטין של דייקן שמילתו נשקלת בזהב.

בזמן השואה — בראשית המלחמה, הוצע לו לכהן כראש ה„יודען־ראט", אולם הוא סירב בתוקף. העדיף לעבור לגור לוילון, במקום „שאין מכירין אותו". בזמן החיסול הסופי של יהודי וילון בשנת תש"ב (1942) נשלח יחד עם אשתו למחנה ההשמדה בחלמנה. הי"ד.

קלמן פרוצל ז"ל

קלמן נולד בוירושוב בשנת 1893. אביו ר' צבי משה, נימנה על הסוחרים בעלי־האמצעים — אם כי לא עשירים. בצעירותו למד בישיבת הרב ר' שאול זילברמן והיה חביב־תלמידיו. לא שקלמן היה „חריף ועוקר הרים", חינו וקסמו האישי, ישרותו וצניעותו

הם שעשו אותו מקובל על הרב. הוא התלווה לעתים קרובות אל הרב בנסיעותיו בהן הירבה הרב, בעניני דמתא ולצורך הכלל. קלמן הצעיר שימש לו מעין „מזכיר" ויועץ. כבר בגיל צעיר, התחיל קלמן לעסוק במסחר ותמך בהוריו הזקנים. יש לציין את מידת „כיבוד אב ואם" של קלמן כלפי הוריו: בשנת 1919, כשפרצו פרעות נגד יהודי וירושוב, קלמן היה בנסיעות־מסחריות. בשמעו מה שמתרחש בוירושוב, הוא ממהר להגיע לשם בכדי להציל את הוריו הזקנים. בדרך הוא פוגש את טוביה כתריאל שמייעץ לו, לא לנסוע לוירושוב, אולם קלמן אינו מתחשב בסכנה ורץ לוירושוב להציל את הוריו הזקנים.

הוא נימנה על מייסדי ופעילי ה„מזרחי" בוירושוב. בסוף שנות העשרים הוא עובר לגור בדנציג, שם הוא מתגורר עם משפחתו עד 1939. עם סיפוח דנציג ל„רייך", קלמן יחד עם בנו יחידו צבי, מפליגים בעליה ב' לא"י, מתוך מחשבה שאשתו וילדתו הקטנה יצטרפו אליהם. בינתיים פרצה המלחמה. בתוך השואה ניספתה אשתו וילדתו. בנו צבי — חניך „בן שמן" — וממגוייסי הפלמ"ח — מתנדב לפעולת־התאבדות. ביום ד' אדר תש"ח — עם ראשית הקרבות של מלחמת־העצמאות — הוא פיצץ את „גשר חוסיין" — ששימש מעבר לצבאות ערב לארץ־ישראל — בפעולה זו הוא נפל. נפילת בנו יחידו, דיכאה את רוחו של קלמן. הוא חשב על דרכים להנציח את בנו, ואכן, הוא כתב ספר־תורה על שמו. ביום י"ב תשרי תשכ"ז, בעשותו הכנות להקמת הסוכה, הוא קיבל התקפת־לב ונפטר.

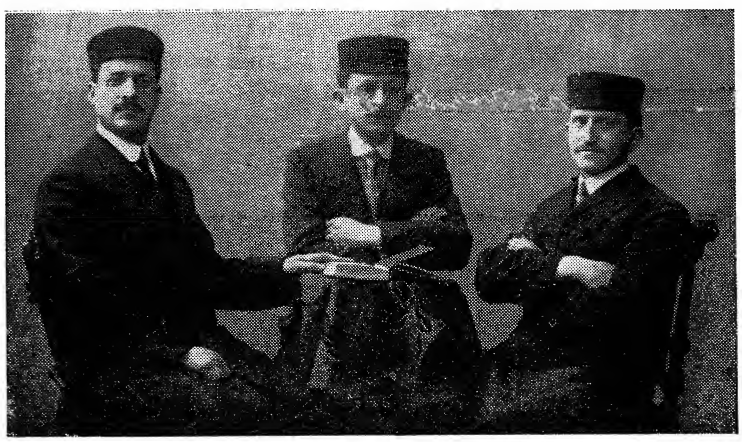
יהושע אייבשיץ

ר׳ שמואל טוביה טוביאשביץ

צנום, קטן־קומה ועורו מצומק כעין הקלף. חוורון חולני שפוך על פניו. לעתים רחוקות ראית אותו ברחוב — פרט אולי בלכתו לבית־הכנסת. תמיד שקוע במלאכתו ואין שעתו פנוייה לשיחה של בטלה. אם כבר פעם נאלץ להיבטל מעבודה — אם מחמת חוסר עבודה, או בין „נשיפה" ל„נשיפה" במגהץ הענק — הרי העדיף הוא לומר „פרק תהלים". בכלל, היה ר' שמואל טוביה הענוו והצנוע, שתקן מטבעו. „מה יש כבר לדבר, שלא נאמר כבר" — היה רגיל לומר.

לי דווקא „נטה חסד" והיה מגלגל אתי שיחה, אולי משום שהייתי „מקשיב" טוב. ואולי בגלל היותי חבר־ללימודים של נכדו ברל (בן של בנו נחום בוילון). בכל־אופן, אהבתי מאד לבקר אצלו ולשמוע את סיפוריו היפים על וירושוב של „אז". כשרון סיפורי מיוחד היה לו לר' שמואל טוביה החייט, חשתי שהוא „חי" את הסיפור. התיאור היה ציורי ועמד לפני. משום־כך, תמיד כשנזדמנה בביתנו חתיכת־עבודה של חייטות, העדפנו ללכת אל ר' שמואל טוביה הזקן.

מכל סיפוריו נחרת בזכרוני דווקא אחד: הימים היו שלהי שנות השלושים. התחילו הגירושים מגרמניה. גם לוירושוב הגיעו אי־אלו משפחות מגרמניה. פתאום, אומר ר' שמואל טוביה: סופו של הצבעי הזה — הכוונה להיטלר ימ"ש — יהיה כמו סופו של ה„גלח". לאיזה „גלח" אתה מתכוון ר' שמואל טוביה — שאלתיו? תסתכל למטה, ממול (ר' שמואל טוביה התגורר כידוע, מול ביתו של אברהם יהודה ניימן)! אתה יודע מי קבור ב„קפליצ'קה" (מין קבר „קדוש" שנוצרים התפללו ע"י) הזאת, ובכן, כאן קבור ה„גלח" סטיפן קודרצקי, זה עם ה„נס" שלו בצ'נסטחוב. אחרי מלחמת השוודים — המשיך ר' שמואל טוביה — התישב קודרצקי במינזר בוירושוב, הוא היה צורר ישראל גדול

מימין: הרשל טוב־אשביץ, בנו של ר' משה טוביה עם חבריו: דוד עזער והרשל פרוצל

וניסה כמה וכמה פעמים להעליל על יהודי וירושוב. פעם נעלם נער קטן של אחד מאיכרי הסביבה. ה„גלח" קפץ על המציאה, והכריז כי היהודים שחטו אותו. אמנם, לבסוף מצאו את השגצ'ל, אבל הצורר לא עזב את היהודים. הוא הכריח את הפריץ של העיירה שיגרש את היהודים. היהודים בכו, התחננו לפני הפריץ, הציעו שוחד, אבל שום דבר לא עזר. הפריץ פשוט פחד בפני הכומר הצורר, וכך התקרבו ימי הגירוש. אולם, קרה נס גדול. היה זה יום של יריד שיצא בדיוק בפורים. הצורר עמד כאן והסית את כל האיכרים הנכנסים לעיירה, והנה פתאום, תוך־כדי הסתתו, הוא נפל ומת. היהודים כשחזרו מקריאת המגילה פחדו נורא. מי יודע, אם שוב לא יעלילו עליהם, אבל נהפוך הוא, הגויים ראו בזה עונש מן השמים על שהסית נגד היהודים וגם הפריץ ביטל את גזרת הגירוש. קברו אותו במקום שמת.

יהודים ראו בזה נס מן השמים וקראו לו — פורים של וירושוב.

יהושע אייבשיץ

אדם כתריאל

נצר לאחת המשפחות הוותיקות והמכובדות ביותר בוירושוב. אדם גבה־קומה, חסון ויפה־תואר. תמיד חייכני, כשאימרת־כנף מוכנה בזוית־פיו. בין ה„בעלי־בתים" שבוירושוב. נמנה על הסוחרים המכובדים. עסק במסחר התבואות. לבושו מטופח וחזותו, כולה אומרת כבוד והדר.

גם בשנים האחרונות — לפני מלחמת העולם השניה — כשעסקיו היו בשפל המדרגה, ניסה „להעמיד פנים" (או כפי שאומרים הבריות: „צבוט בלחייך, ובלבד שהצבע בפנים יישמר") עדיין נהג כמנהגו ב„יד רחבה". גם אשתו היתה דמות אצילית ראויה לציון וברכה. המשפחה היתה מאד מכניסת־אורחים. גם משפחתי התארחה אצלם לעתים קרובות ובמיוחד בימים הנוראים, כשבאנו מאחוזתנו גז'שקי — העירה.

טוביה כתריאל

גם הוא נמנה על השבט הותיק של משפחת כתריאל, שאת ישיבתו בוירושוב אנו מוצאים עוד במחצית המאה ה־„18".

לא תואר ולא הדר לו לטוביה. זקן אדום מדובלל — שמסרק עבר עליו לעתים רחוקות ביותר, — זוג עיניים מימיות המביטות עליך במין מבט חולמני. פיקח וערום היה ר' טוביה מאין כמוהו. בכל דבר נהג בצורה בלתי שגרתית ובלתי צפויה.

טוביה ניהל עסקים מסועפים ביותר, ובכמה ענפים נחשב אפילו לאחד „הגדולים" בכל רחבי פולין. „מוח אלקטרוני" היה לו לטוביה, מסוגל לחשב במהירות חשבונות מסחריים סבוכים. רוב השבוע בילה במסעות — על פי רוב בעגלות, בדרכים המשובשות ברחבי פולין. — לעת זקנתו הפציר בו בנו הצעיר איציק שכדאי לו לקנות מכונית לצורך העסקים, פרץ ר' טוביה בצחוק קולני ואמר: רק זה חסר לי, להיות „פריץ", עוד תגיד לי מחר ללבוש „קצרים" כמוך, לא! זה לא בא בחשבון.

דרך מיוחדת במינה היתה לו בנתינת צדקה, „זוג" שנכנס להתרים אותו, הוא התעלם מקיומו שעה ארוכה, כי הרי בביתו תמיד היה „שוק מסחרי" וידיו היו מלאות עבודה. לבסוף, כאילו רק עכשיו הרגיש בהם, פנה אליהם ואמר, אה! בעצם מה רצונכם, למה לא אמרתם מיד? ונתן להם „מנה יפה". במקרה והיה זה „זוג" בחורים צעירים, מסוגל היה גם לרטון עליהם, ש„בימיו" ישבו בחורים ולמדו תורה ולא עסקו בדברים

מעין־אלו, וכשהבחורים נבוכו והתכוננו לצאת, רץ אחריהם ותחב בידם שטר של 5 זלוטי. כל זה היה לגביו מעין „ספורט" להוכיח שאין הוא להוט אחרי צדקה. בעיירה כבר הכירו אותו וסיפרו מפה לאוזן שהוא מפזר סכומים גדולים כ„מתן בסתר" בעילום־שם. יוצא מן־הכלל הנ"ל היה, כשנכנס אליו הרב להתרימו ל„קמחא דפסחא" או למטרה אחרת. אז עזב טוביה את כל עסקיו הרבים, הוציא את קופסת הסיגרים — שהיתה שמורה במיוחד למטרה זו ,— בחוץ המה, וכולם חיכו למוצא פיו, ואילו טוביה כירכר סביב הרב וסיפר בפעם המי־יודע כמה: „בילדותי כשלמדתי אצל המלבי"ם, אמר לי: בחור'ל יש לך ראש, אם תלמד יצא ממך משהו". וטוביה סיים בגעגועים והתרפקות: איי, איי היו זמנים.

יהושע אייבשיץ

יעקב מאיר רוסק

חן מיוחד היה טבוע ב„בעלי־בתים" של וירושוב. גם אלו שלא היו בני־תורה, ידעו כבוד התורה מהו.

ר' יעקב מאיר, היה טיפוס מיוחד שייצג את חבריו ה„בעלי־בתים (מתפללי בית־הכנסת) בכבוד. חן ואצילות היו טבועים בו. את תפקידיו כגבאי בית־הכנסת, גבאי וראש ה „חברה קדישא", פרנס הקהילה ועוד (בכל מיני ועדות) — מילא בנאמנות ובמסירות.

ביתו היה פתוח לרווחה לכל ניצרך. בשטח זה עזרה לו — וגם הצטיינה — אשתו. פזרנותם לדברים שבצדקה מן המפורסמות היתה. מתרימים לטובת מוסדות ו„אורחים" שנקלעו לוירושוב, זכרו במיוחד את ביתו של ר' יעקב מאיר, בו קיבלו תרומה ב„יד רחבה" ובעיקר בפנים־מסבירות. אשתו גב' סלה, נהגה גם לחלק הרבה „מתן בסתר" מתוך חנותה לצרכי מכולת, נהגה מדי שבוע לשלוח חבילות לנצרכים. וזאת, באין רואה ואין שומע, בדיסקרטיות (שקשה במיוחד בעיירה קטנה כמו וירושוב) ובאצילות.

ציינתי קודם שר' יעקב מאיר היה מאד מכבד את בני התורה ולומדיה. זכור לי במיוחד מקרה מענין: ר' יעקב מאיר הילווה לאחד מסוחרי וירושוב, סכום של שלושת אלפים דולאר — אשר חסך אותם למטרת נדוניה לבנותיו. בינתיים התהפך „הגלגל" של אותו סוחר, עד שלא היה ביכלתו להחזיר את הסכום לר' יעקב מאיר. התחילו התדיינויות ואפילו לערכאות הגיעו הדברים. לבסוף, הציע הסוחר הנ"ל, שהוא מוכן לתת בתמורה לחוב — לר' יעקב מאיר — את רהיטיו היקרים. כמובן שלא קסמה לר' יעקב מאיר ה„הצעה", כי הרי הוא היה זקוק לכספו שהילווה לנ"ל, ולא לרהיטים. הסוחר הנ"ל בידעו שר' יעקב מאיר מכבד ומעריך מאד את אבי ז"ל, הציע שימסרו את כל

יעקב מאיר רוסק

הענין להכרעת אבי — כבורר מוסכם — ואז הצהיר ר׳ יעקב מאיר: אם ר׳ חיים אלעזר אייבשיץ ימליץ על הצעתך — אקבלנה. אינני יודע מה עלה בגורלה של סל הפרשה. זכור לי רק, עד כמה שאבי התפעל מגדלות־רוחו של ר׳ יעקב מאיר, שהיה מסוגל לוותר (כמעט לגמרי) על חוב של שלושת אלפים דולאר, וזאת בהתחשב לכבוד שהוא רוחש ליהודי בן־תורה.

יהושע אייבשיץ

יחיאל רינג וחתנו בריש ליכטנבוים

חותנו של בריש ליכטנבוים — ר׳ יחיאל רינג הסוחר העשיר, לא אהב במיוחד חסידים. אדרבה, רווחה דעה כי אפילו לא סבל אותם. ובכן, תשאלו מה לו ולחתנים חסידיים? הוא ר׳ יחיאל בעצמו הציג לעצמו שאלה זו. באחד הערבים הסתוויים

המשולגים, כשהכרכרה הזדחלה לאט בדרך הבוצית שבין זלטשוב לוירושוב, השיח ר׳ יחיאל את לבו לפני ידיד ואמר: גם אני תמה עד היום איך הגעתי לשני חתנים חסידיים. ובכן, הדבר היה כך: כשהגיעו שתי בנותי לפרקן, התחילו השדכנים להטריד אותי בשידוכים, אמרתי להם — לשדכנים — תביאו לי מה שאתם רוצים ובלבד לא חסיד. התחילו להביא לי כל מיני אברכים (יונגערמאנטשיקעס), שאלתי טיבם של אלו מהן? ענו לי: בחור־מסחרי (אַ סוחרישער בחור). מאחר ולא יכולתי לעמוד על טיבם של המועמדים, אמרתי לעצמי: יחיאל, בעצם יש לך בבית, גם לך, מה שקוראים „אַ סוחרישער בחור". הלא את בני וולף ג"כ מכנים בכינוי זה. ובכן, התחלתי לתהות על קנקנו של בני וולף ועל ארחות־חייו, הסתברה לי תמונה דלהלן: כשהתחיל להתבגר, הפצרתי

איטה ליכטנבוים — בתו של ר׳ יחיאל רינג עם פייגה ורשבסקי

בו: — וולף רצוי היה שתלמד קצת חשבון ומלאכת־הכתיבה, הלא יש לי ב"ה עסקים מסועפים שמצריכים העסקת אנשים זרים שלא תמיד ניתן לתת בהם אמון. אולם, הוא וולף דחה הצעתי בשאט־נפש, לא! ולא! נפשו חשקה בתורה ואין הוא מוכן להבטל ממנה אפילו לשעה קלה. מילא, אמרתי בלבי גם ל„עולם־הבא" צריך לדאוג, סוף־סוף זה ה„קדיש" שלי. לימים שינה וולף טעמו. ימים שלמים הוקיר רגליו מבית־המדרש, התפלאתי על התנהגותו זו, עד שחקרתי והסתבר

לי, וולף לומד את מלאכת־הכתיבה, איפה? ב„קלוב" שחבר־מרעיו פתחו לא מזמן. לא מצאתי ידי ורגלי בכל הפרשה. פשוט לא הבינותי. בהתחלה שהצעתי לו ללמוד קצת חשבון וכתיבה, נגיד כמה שעות בשבוע — הוא סירב בתוקף. ועכשיו, פתאום תקפה אותו יצר הלימוד ביום ובלילה. חשבתי לי, עוד „יצא" ממנו איזה „דוקטור". אולם, חיש נודע לי, שב„קלוב" למעשה משחקים בקלפים. קלפים? וכי מנין לו כסף — תהיתי — אולם גם זה נודע לי, הוא פשוט ניגש לקופה שב„קנטור" שלי ו„לוקח" והולך לו „ללמוד" בקלוב. אמנם, בשבת הוא עוד לובש את קפוטת־המשי והולך ל„שלחן" הרבי (מפילץ), „חוטף שיריים", אבל כל ימות השבוע הם קודש לקלוב.

עכשיו שכבר היה לי מושג ברור מה טיבו של „אַ סוחרישער בחור" אמרתי לשדכנים: הביאו לי מועמדים אבל בשום פנים ואופן לא מהסוג „היונגערמאנטשיקים" האלו. וכך, השתלשלו העינינים ונעשיתי חותן לחסיד.

בריש ליכטנבוים היה יליד קאליש. אביו נמנה על „יקירי קאליש". עד למלחמת העולם הראשונה היה בעל בנק פרטי. נדבנותו ופזרנותו לטובת צרכי צדקה ידועה היתה. מחשובי חסידי הרבי מז'וריק. בריש היה בעל כשרונות פיוטיים (כתב שירים וסיפורים בהסתר). בעל קול־ערב, במיוחד מפורסמת היתה ה„קריאה בתורה" שלו. הוא התפלל בשטיבל של חסידי אלכסנדר. בנוסף לבעל־קורא היה גם בעל „תוקע" בראש־השנה.

מכל הכשרונות בהם היה מחונן, לא יכול היה להתפרנס. במיוחד אחרי שרכוש חותנו — ר' יחיאל רינג — התחיל להיות פוחת והולך, נאלץ בריש להסתכל מסביבו ולחפש מקור פרנסה. עיסוקיו במסחר לא צלחו ביותר. יום אחד לחש לו מישהו: בריש, אולי כדאי לך שתתחיל במלומדות? וכך הוא נקלע למקצוע זה. בהתחלה נשא ה„חדר" שלו, יותר אופי של בית־ספר מודרני מאשר „חדר". אולם, לאט לאט הפך ל„חדר" כמו של כולם. הוא בעצמו היה טיפוס של משורר־בטלן. עיניו העמוקות החולמניות, זקנו השחור ההרצליאני ומצחו הלבן הגבוה שיוו לו דמות של נסיך יהודי קדמון.

נחום ליכטנבוים

שונה היה נחום מאחיו בריש. הוא לא כתב שירים, לא הצטעצע בהטעמת ה„קריאה" בתורה. גם בחיצוניותו שונה היה, זקנו לא היה מטופח ולא הקפיד בלבושו. תפילתו היתה בדבקות ובלהט. בעל־מידות גדול היה. הצטיין במצות גמילת־חסדים, עשה הכל במאור־פנים. מין הכנעה וביישנות היתה בו, תמיד כאילו פחד שמא פוגע במישהו. הן כשהיה ער כל הלילה אצל חולה או כשכיתת רגליו לאסוף כסף לניצרך.

הוא היה חתנה של הגב׳ היימן האלמנה (הבית הפינתי בשוק — מול הלל כהן היה שייך לה). התפרנס מחנות גלנטריה, אולם לא ראה בזה תכלית ומטרה. עיקר יעודו בחיים היה לעשות צדקה ומעשים טובים.

פנחס קלינובסקי

גם הוא היה חתנה של האלמנה הגב׳ היימן. תלמיד־חכם צעיר. מטובי תלמידיה המוב־הקים של ישיבת אלכסנדר.

יליד קאליש היה — כמו ידידו וגיסו נחום ליכטנבוים — ומאז היו ידידים בלב ונפש. עם הגיעו לוירושוב הכניס רוח־חיים בשטיבל של חסידי אלכסנדר. קבע שיעורים תורניים עם בחורים. פשוט נעים היה ללמוד אצלו. נעים־הליכות ויפה־מראה היה, ועם זה טבעי ופשטן. אצילותו לקחה אותך שבי. היה מחונן בקול ערב. הכניס לעיירה משב־רוח מרענן.

יהושע אייבשיץ

ר׳ ישראל׳קה אוירבאך

גבוה, חסון ומוצק כסלע איתן. דיבורו תקיף שאינו סובל פשרות. מוצאו היה מזלושין. אביו, רבי חיים היה בנו של הגאון וחובב ציון הידוע רבי מאיר׳ל אוירבאך רבה של מקאליש, אשר עזב אחת הקהילות המכובדות ביותר בפולין ועלה (בשנת תר״ך) לירושלים, שם הועמד בראש העדה האשכנזית, ובמרוצת הזמן, בכלל נהפך כאבי „הישוב החדש״ בארץ ישראל. הוא הטביע את יוזמתו הברוכה על הרבה מפעלים שנעשו בימיו בא״י.

לא רק „יחוס־אבות״ היה לו לר׳ ישראל׳קה. הוא היה אישיות בזכות־עצמו. עוד בשנות כהונתו של הגאון רבי שאול זילברמן נבחר כפרנס הקהילה — למרות גילו הצעיר. אז. — בזכות מרצו הבלתי נדלה, תבונתו הרבה ויוזמתו בעניני ציבור, היה מקובל על כל שכבות העיר. הוא עמד בראש הקהילה עד תרע״ט.

ר׳ ישראל׳קה היה ראש־וראשון בין חסידי אלכסנדר בוירושוב. שימש ארבעים שנה כבעל־מוסף ב„שטייבל״ שלו. בקולו האדיר הרטיט לבבות. גם ב„חצר־הרבי״ נחשב בין הראשונים במעלה. אשתו לאה, היתה בתו של ר׳ דוד לוי, ואחותם של יצחק וישראל לוי.

ארבעה בנים וארבע בנות היו לו לר׳ ישראל׳קה. אולם, לא זכה מהם להרבה נחת. בתו הבכירה שרה, שנישאה לשוחט בסביבת סוסנוביץ, בעלה נפטר עליה בצעירותו. דאגת הבת האלמנה הצעירה עם ארבעת ילדיה נפלו על ר׳ ישראל׳קה. בתו השניה רחל, נישאה לזאב כהן בנו יחידו של ר׳ גבריאל כהן. רוב השנים היו הזוג בלי פרנסה, והדאגה נפלה כמובן, בחלקו של ר׳ ישראל׳קה. בתו השלישית רבקה נישאה ליעקב לוי. לכאורה הכל היה שפיר. ובכל זאת, גם מהם נזרקו לו כמה שערות־שיבה בזקנו השחור. כשעלו בתרפ״ה לא״י, נאלץ ר׳ ישראל׳קה מדי פעם לשלוח לזוג הצעיר „זריקות עידוד״ בצורה של המחאות כסף: אח״כ, כשחזרו — התהלך ר׳ ישראל ׳קה שבועות מספר „בלי ראש״ (האניה בה חזרו לפולין עמדה לפני טביעה). ואחרון אחרון, בן־זקוניו אליעזר, שהיה חביב ילדיו, חלה במחלת ה„שינה״ (שפיאנצ׳קה) והוא דעך וגווע לעיני הוריו שהספיקו להזדקן בלא־עת.

מכל המשפחה הענפה והמכובדת לא נשאר איש בחיים.

יהושע אייבשיץ

ר׳ ישראל דוד שטרן

גם הוא נמנה על מתפללי בית־החסידים דאלכסנדר. יהודי טוב־לב ובעל מידות. נכון בכל עת לעזור לזולת. כיהן משך שנים כסגן יו״ר הקהילה בוירושוב. תשוקתו לעסקנות מן המפורסמות היתה. עוד „תאווה״ היתה לו לר׳ ישראל דוד, והיא „הדוכן״ לעבור לפני התיבה כחזן, גם בעד זה היה מוכן לתת הכל. ואמנם, הוא שימש שנים רבות כ„בעל שחרית״ בימים הנוראים בבית־המדרש, ועל רקע זה לא מעט התבדחו ה„חברה״ על חשבונו, אף שלא בצדק היה הדבר. היה גם חבר פעיל ב„חברה קדישא״ ובמוסדות ציבור אחרים. איש נוח לבריות ואהוב על כולם.

יהושע אייבשיץ

משה פינקלשטיין

יש אנשים שאתה „חש״ שאתה אוהב אותם, מבלי שתוכל להסביר לעצמך על שום־ מה. לסוג הנ״ל השתייך משה פינקלשטיין הי״ד.

היה נינו של ר׳ „נתן חסיד״, מבחירי־חסידי קוצק. „דמות״ בולטת בתנועה חסידית זו. אביו של משה, יוסף מנדל, היה תושב לודז׳. ידוע היה — לא רק בלודז׳ — כעוסק בצדקה ובגמ״ח. כיסים הרבה היו לו בקפוטה שלו, ובכל כיס — „קופה״ אחרת. בכיס זה „נדוניה״ לכלה יתומה, בכיס אחר קרן ליהודי „יורד״ — ואין „קופה״ נוגעת בחברתה. גבירי לודז׳ הקמצנים, ידעו שמיוסף מנדל אין אפשרות להיפטר, אי אפשר להגיד ע״י המשרתת: „הבעל־הבית איננו״. יוסף מנדל התישב על־יד דלת הכניסה וחיכה בסבלנות עד „שבעל־הבית יבוא״. הגבירים נאלצו לתרום לדבר־צדקה ככל שיוסף מנדל ישית עליהם. עוד פרט מענין: משפחתו התפרנסה מחנות מכולת שהחזיקו ברח׳ פולנוצנה 14, אולם משך כעשרים שנה לא נתנו לו אשתו ובניו — שניהלו את החנות — להיכנס לחנות. וכל זאת, משום שהוא חילק את המלאי שבחנות — חינם — לעניים. „אין כל הצדקה — הוא אמר — שלי יהיה כל־כך הרבה ולעניים כל־כך מעט״.

לא רק „זכות־אבות״, היו לו למשה, הוא היה אישיות ו„דמות״ בוירושוב בזכות עצמו. כל מעשיו הטובים עשה בצניעות ובפשטות. בלי לתת הרגשה לא־נוחה ל„מקבל״. נוהג היה משה לארגן לקראת החגים אותו לנסיעה לאדמו״ר לגור. היו אברכים שהפרוטה לא היתה מצוייה בכיסם. מה עשה משה, אמר לאברך: שמע יוס׳ל (או שם אחר), אתה יודע שאין לי פנאי, תואיל לערוך רשימה של הנוסעים. לבסוף כשעמדו לנסוע, התחיל האברך לגמגם שהוא אישית לא יכול לנסוע, מחמת... הפסיקו משה: עזוב שטויות, הלא אתה רואה שאני לא יכול להסתדר בלעדיך... או, משה ידע שפלוני דחוק ובבית אין כל. נפגש אתו כאילו „במקרה״ ואמר: אוי, טוב שפגשתי אותך במקרה, יש לי ענין דחוף לנסוע ללודז׳ ואין שעתי פנויה לכך. תוך כדי־כך העניק לו משה „מנה יפה״ עבור שרות שכלל לא היה זקוק לו. עוד ועוד סיפרו מפה לאוזן על מעשיו „המשונים״ מסוג הנ״ל. עוד מצוה שמשה החזיק בה „ביקור חולים״. יהודי — ובפרט אחד מן ה„חבריא״ שחלה, משה התפנה מכל עסקיו ישב אצלו יום ולילה. במיוחד זכור לי ימים ולילות שהוא שהה על־יד מיטת חליו של דודי החסיד ר׳ יוס׳ל ברוך גליקסמן ז״ל. אולי היו בוירושוב הרבה אנשים שעשו מעשים טובים וגומלי חסדים. אבל דרך־עשייתו של משה מיוחדת היתה, בפשטותה ובטבעיותה.

גם בעניני חסידות משה נימנה על „האריות שבחבורה״. על ידידינו ר׳ לייב׳ל בורנשטיין נ״י שמורים הרבה מעשיות בנידון זה, והנה אחד הסיפורים: בשובם מנירנברג, באחת התחנות, דאגה הקהילה המקומית לציידם בלחם חם (הדבר היה „בשמחת תורה״). חברה שהיו רעבים „התנפלו״ על הלחם לשבור בו את רעבונם, ואז צץ משה ובמאור פניו עודדם להשאיר את ה„פת״ לקדש עליו, והוא התחיל לעלוז ולרקוד, למשוך כולם למעגל הרוקדים והוא מנצח עליהם: **יהודים! לא להתייאש! יידן! מיר וועלן זיי איבערלעבן!** וכך נמשך הריקוד, הרגליים כשלו, אבל משה לא הירפה. **שמחת תורה היום!**

יהושע אייבשיץ

ר׳ אייזיק אלתר

צנוע וענו היה ר׳ אייזיק אלתר בצורה בלתי רגילה. התכרבל בפינתו בחנותו לאריגים (בביתו של פלבינסקי מול העיריה והמשטרה), כמעט ולא הרגשת בו, תמיד שקוע באיזה ספר מוסר או חסידות. כשנכנס לקוח הוא קרא לאשתו שתדבר עם „הערל״ (הוא התקשה בדיבור בשפה הפולנית), עם „ערלית״ בכלל לא דיבר.

הוא היה צעיר חתניו של שמואל יהודה גולדמן הגביר. מוצאו היה מביאלה — פודלאסקי, אביו רבי יאסעלי היה „שם דבר״ בין חסידי גור, היה אחיו של בעל „שפת אמת״ מגור. בעיר מגוריו ביאלה נמנה על יקירי וחשובי העיר — שהיתה בשעתו „עיר מלאה חכמים וסופרים״. בשטיבעל של חסידי גור בביאלה התקיים „מנין״ מיוחד לכבודו, שכינו אותו „המניין של ר׳ יאסעלי״. אשתו — אמו של ר׳ אייזיק — היתה „פירמה״ בזכות עצמה, קראו לה חנה׳לי מרים פראדל׳ס. היתה בתו הצעירה של למדן העיר ר׳ יצחק אייזיק שחור ואחותו של ר׳ נח שחור — או כפי שהיה ידוע בעולם החסידות: „ר׳ נח ביאלער״, (חותנו של הרבי מגור רבי א״מ זצ״ל שנפטר בתש״ח בירושלים).

למרות הצטענותו כיבדו אותו חסידי וירושוב — ולאו דוקא חסידי גור — סוף־סוף נין של ה„חידושי הרי״ם״. מ„כיבודים״ ומחלוקות בשטיבעל ברח והתרחק. בת־יחידה היתה להם, פייגל׳ה שמה. כשהגיעה לפירקה השיאו אותה עם קרוב משפחה, נכדו של הגאון ר׳ יעקב מאיר בידרמן (גיסו וחותנו של הרבי מגור). החתונה של הזוג הצעיר, היתה אחד המאורעות החשובים ביותר בוירושוב החסידית. הרבי „הזקן״ מגור בא בכבודו ובעצמו ל„שבע ברכות״. חסידים נהרו לוירושוב מכל קצווי פולין. הדוחק והצפיפות היתה רבה עד שהיה צורך להזעיק תגבורת של משטרה בכדי לשמור על הסדר. חסידים התלחשו אז, שבודאי כך ייראה כשיבוא מלך המשיח.

עם פרוץ המלחמה בשנת 1939 נמלט ר׳ אייזיק ומשפחתו לורשה — זכיתי עוד להיפגש אתו בראשית שנת ה־40 — ושם כנראה ניספתה כל המשפחה.

החסיד ר׳ זיסקינד שחור (שווארץ)

למרות היותו בנו של „ר׳ נח ביאלר״ המפורסם וגיסו של הארמו״ר מגור, היה ר׳ זיסקינד צנוע ושפל־רוח. לא אהב שיעשו סביבו „רוח״. שנא את הפירסום ונחבא אל הכלים. תורתו — היתה אומנתו, תמיד ישב ועסק בתורה.

הוא היה חתנו של החסיד הוורקאי המפורסם ר׳ דוד אליה בנעט מזלושין. גם הוא ר׳ זיסקינד התגורר שנים רבות בזלושין, שם החזיק חנות צבעים.

בשנים האחרונות, בילה על־פי רוב אצל בתו דודתי שרה רבקה גליקסמן. עם פרוץ המלחמה, כאשר בנו יצחק אייזיק ואשתו נהרגו בההפצצה בזלושין, עבר לגמרי להתגורר אצל בתו הנ״ל בוירושוב. שם התקיים בדחקות, אולם לא התרעם, הכל קיבל באהבה רבה. זכור לי: בראשית המלחמה בהיותי בוארשה, נתבקשתי ע״י בני־אחותו, האדמו״ר שליט״א מגור ורעית הרב ר׳ יצחק מאיר לוין, להשתדל לשלוח עבורו סכומים קטנים, בכדי להקל עליו מצוקתו.

מפי השמועה, הוא נפטר בוירושוב בגיטו וזכה עוד לבוא לקבר ישראל.

הנאהבים בחייהם ובמותם...

(לזכרם של דודי החסיד ר׳ יוסף ברוך הכהן וחברו ר׳ נחום טוביאשביץ)

תופעה תמוהה, היתה ידידותם המופלאה. תמיד התפללו ב„שטיבל״ של חסידי גור בוילון. על הידידות העמוקה של שני החברים. דודי נולד בלוטוטוב אצל אביו ר׳ פייבל גליקסמן, שהיה אז בעליה של האחוזה נימוייב בלוטוטוב. ואילו נחום נולד בוירושוב אצל אביו החייט ר׳ משה טוביה בוירושוב. האהבה שבין שני החברים התחילה כשיוס׳ל ברוך נשלח לוירושוב ללמוד בישיבתו של הרב ר׳ שאול זילברמן. הריעות העמיקה והתהדקה כעבור שנים כאשר שניהם התגוררו בוילון, התפללו באותו „שטיבל״. אז ממש, „לא זזה יד האחד מתוך ידו של השני״. למדו ביחד. התפללו ביחד, בילו בצוותא, אפילו חנויותיהם היו סמוכות זו ליד זו.

למרות המצוקה הכלכלית, שהיתה מנת גורלם, תמיד היו שמחים בחלקם. ענווים וצנועים בלי תרעומת ובלי טרוניות. הכל קיבלו באהבה ובמאור־פנים, כיאה לחסידים מאמינים. במיוחד זהרו פניהם בשבתות ובחגים, מין קדושה עילאית קרנה מעל פניהם. לשיא השמחה הגיעו ב„שמחת תורה״ וב„פורים״. מי שלא ראה את הלהטוטים של שמחה וה„קוזיולקיס״ של שני החסידים — לא ראה שמחה מימיו.

בחורף שנת תרצ״ג חלה דודי ר׳ יוסף ברוך — אחרי שהתקרר ב„מקוה קרה״, וקיבל דלקת־ריאות — וכעבור שבוע נפטר. רבים בוירושוב התפלאו: היתכן, ידיד כמו נחום שלא יבוא להלויה של הטוב שבידידיו? אולם לא ידעו האנשים שממש באותו זמן — גם נחום טוביאשביץ נפטר. בהיוודע הדבר, המשיל הממשיל את משלו ויאמר: „**הנאהבים בחייהם — ובמותם לא נפרדו**״.

ר׳ שלמה לבקוביץ

יהודי בר־אוריין. ההצלחה האירה לו פנים — אחרי תקופה ארוכה של דחקות ועוני — בעושר. כן היה משופע בבנים ובנות. נמנה על חסידי גור המכובדים. עסק בסחר מעיים של בהמות, פיתח את המסחר בקנה־מידה גדול. נחשב — בענף — לאחד הגדולים. מוצאו היה מלוטוטוב (כמדומני נמנה על צאצאיו של רבי יצחק זאב רבה של זלטשוב). עסק בעניני ציבור. היה בין גבאי „חברה קדישא", ופרנס הקהילה.

נזכר אני במקרה משעשע שהייתי לו עד: צעיר־בניו דוד, התארס בבתו של ר׳ ישראל לוי. הדבר היה קרוב לימים־הנוראים. חברנו פנחס פרז׳נצ׳בסקי „שידע הכל", גם ידיעה זו לא נעלמה ממנו. מהיותו „לץ מושבע" החליט „ללמד לקח" את המחותנת גב׳ לבקוביץ, שמשום־מה יצאו לה מוניטין שאינה מצטיינת בהכנסת־אורחים, במיוחד חרה לו שדוד לא הזמין אותנו, חבריו, כנהוג. ביום שמחת־תורה, השכם בבוקר אחרי שסיימנו תפילת־שחרית הוביל אותנו... הישר לבית ר׳ שלמה לבקוביץ ובחושו המיוחד הוציא — מתוך המחבואים — את כל המעדנים שהוכנו לכבוד הכלה. אחרי שסעדנו לבנו במטעמים שהוכנו לא בשבילנו, הופיעה בעלת־הבית גב׳ לבקוביץ. בראותה את „החורבן" שגרמנו לה, חשכו עיניה. אולם, מהיותה פקחית מאד, התאוששה ופלטה לעברנו: שיהיה לכם לבריאות ילדים! ועל זה קיבלה תשובה עוקצנית ממאן־דהוא: לנו בוודאי שזה יהיה לבריאות, מסופקני רק אם גם לך גב׳ לבקוביץ הדבר ישפיע על הבריאות.

מכל המשפחה הענפה הזאת שרדו בחיים: הבן לייב, (מתגורר בארה"ב), והנכד יצחק לבקוביץ (בארץ).

יצחק הרש פירניקרז׳

מוצאו היה מזדונסקה־וולה. בר־אוריין ו...קצת „משכיל". נמנה על חסידי גור. עסק בכמה מלאכות, לכל אחת התיחס בדחילו ורחימו. בהתחלה עסק בתור „מורה פרטי" לבנות, ללימודי קודש וחול. במקצוע זה עסק בראשית שנות העשרים (לפני ש„בית יעקב" התפתח והתבסס בוירושוב). דיבר על מקצועו בגאווה וציטט מאמרי חז"ל לרוב על גודל מעלת החינוך. בשנים האחרונות עסק בעיקר כסוכן העתונות הדתית, או ליתר דיוק של ה„טאגבלאט" היומי. גם לעיסוקו זה ניגש כאל פולחן. נהג לחלק מינוי

על עתון אחד אפילו לארבעה אנשים, כלומר אחרי שאחד גמר, עליו היה לקחת מהקורא הראשון, לשני וכו׳. הוא לא ראה בעיסוקו משלח־יד אלא שליחות, יעוד. הוא ראה עצמו כממלא שליחות עליונה במעלה, החדרת הרעיון של „אגודת ישראל״ לבתים ש„חיידקי״ הציונות התחילו לכרסם בהם.

למרות מצבו הכלכלי העלוב, תמיד היה שמח בחלקו. בנו חיימ׳ל נהרג עוד בראשית המלחמה ע״י כדור גרמני זדוני־מרצח. הוא, אשתו (בעלת־המום) ושתי בנותיו ניספו כולם.

יהושע אייבשיץ

ברל אייזנר

ברל היה „פירמה״ לא רק בוירושוב, אלא בכל פולין כולה. מספיק היה לציין — בין בחורי חסידי גור „הקוזקים״ — סתם את השם „ברל ויערושאוּוער״ וכל אחד ידע שהכוונה לברל אייזנר מוירושוב. היו כאלו — מבין חסידי גור החריפים — שראו בו „בעל מדרגה״, סמל של „למד־וּוניק״, מאידך היו גם ששללו ממנו את ההילה הזאת. אולם, לית־מאן דפליג שברל היה מנהיג מחונן של הנוער החרדי־החסידי והשפעתו עליו היתה גדולה מאד.

לפי גירסת מעריציו — בכל רחבי פולין — הוא ניסה להסתיר ולהצניע את מעשיו ומנהגיו בדרכי ה׳. זכורני פעם במסיבת־רעים של בחורים, הירבה ברל לאכול (הוא היה „אכלן״ גדול), העיר לו על כך מאן־דהו, שלאכול כולם צריכים, וכי „אין הקומץ משביע את הארי״. לזה ענה לו ברל בחיוך: אני שקול כנגד כולכם. — בתשובה הפטיר לעומתו בן־דודו אברהם לייב עזער: יתכן באמת ש„למעלה״ אתה שקול כנגד כולנו, אבל כאן בסעודה כל אחד צריך לאכול.

לעומת הפגנותיו בפומבי, התנהגות „המונית״, נהג להתעניין ולטפל — בצנעא כמובן — בגורלו של כל בחור שבביתו לא היה מה לאכול, או שחסרו לו כמה זהובים ל„נסיעה״ לגור, או שמגפיו היו קרועים בחורף. ברל עשה הכל בדיסקרטיות באין־רואים. לפעמים, אפילו ה„נוגע בדבר״ לא הרגיש בדבר. היתה לו גישה מיוחדת במינה לקנות את לב הנוער. הרבה בני נוער מבתים לא־דתיים עברו אצלו „שטיפת־מוח״ ונהיו חסידי גור „שרופים״. מעלתו העיקרית היתה לא „להתנשא״. מעולם לא הראה סימני יהירות. להיפך, לפעמים הפגין באורח־דיבורו, דרך־מחשבה של טמטום, וכל זאת כדי להסוות את מעשיו. מעולם לא נהג לשבת דרך־קבע עי״ הגמרא, חסידיו סיפרו שהוא נהג לילה לילה — באין רואים — לשבת וללמוד תורה בעמקות.

קרוב לפני המלחמה התחתן מקוז׳מינקה. בזמן המלחמה התגלגל לגיטו לודז. אשתו ובתו הקטנה נשארו בקוז׳מינקה. אשתו שלחה לו מדי פעם חבילות מזון. לגיטו

לודז, ישב על התורה ועסק בחסידות. לא שינה ממנהגיו בשום דבר, זקנו ופאותיו מגודלים. רק כוחותיו הולכים וכלים. מעריציו הסתירו אותו תמיד בזמן של „אקציה". תמך בו במיוחד בגיטו דוד בוצ'אן מקונסטנטין (עובד מטבח) מפעילי „פועלי אגודת ישראל" — וחניכו לשעבר של ברל — אשר בסכנת־נפש דאג לספק לו קצת קליפות של תפוחי־אדמה.

ברל גווע לאט לאט מרעב, אולם הוא כאילו לא הרגיש בדבר. היה שקוע „בעולם אחר", עולם שכולו טוב. גופו המגודל לא אצר כוח לעמוד בסבל הרעב, מה גם שהוא לא נתגעל במיצרכים שלא הוי כשרים. הוא ניספה בגיטו לודז.

יהושע אייבשיץ

ר' יעקב הכהן מאנטל

הרבה דברים מענינים הוא סיפר לי באותו ערב בלתי נשכח. היה זה במוצאי יום־כיפור תשכ"ד באמסטרדם, סעדתי על שלחנו, והוא — כאילו הרגיש שזו לנו הפגישה האחרונה — סיפר לי המון דברים מענינים, בבחינת „תכתב זאת..." מוצא אני לי לחובה לרשום ממעט הדברים שידוע לי על אישיותו הנאצלת ופועלו הברוך.

ר' יעקב נולד במלינסקי שע"י וילון בשנת תרנ"ה (1895). בהיותו מחונן בכשרונות בלתי רגילים, הגיע שמעו אל רבה של פראשקה הגאון רבי יעקב קופל בעל „שארית יעקב" (בתחום קהילתו נמצאת מלינסקי). הרב של פראשקה שניהל בעצמו ישיבה גדולה,הביע את משאלתו לראות ולבחון את העילוי הצעיר. הרב התפעל כל כך מחריפותו של יעקב הצעיר, שהוא קיבלו בו במקום לישיבתו למרות שטרם הגיע לגיל בר־מצוה, ואף שבישיבתו למדו בדרך־כלל בחורים בני שמונה־עשרה ומעלה. שלוש שנים למד בפראשקה, למרות היותו צעיר־התלמידים הצטיין בחריפותו ועלה על ראש כולם, דבר אשר לא פעם עורר את קנאת התלמידים. אולם, הרב פרש עליו חסותו וגונן עליו. הוא אהבו, אהבת־נפש כאילו היה בנו ממש. במרוצת הזמן הוא נעשה כעין מזכיר ואיש־סודו של הרב, רבי יעקב קופל העריך מאד את חריפות שכלו והתיעץ אתו בכל בעייה שהטרידה אותו.

מישיבתו של הרב בפראשקה עבר — כעבור שלוש שנים — לישיבתו של רבי שאול זילברמן בוירושוב. גם אצל רבי שאול התחבב ביותר ותפס מקום ראשון במעלה. הרב התיחס אליו כאל „תלמיד־חבר", לעתים קרובות מסר לו הרב את התפקיד להיות „מגיד שעיור" (בזמן היעדרו של רבי שאול, דבר שקרה לעתים קרובות). רבותיו הנ"ל הנחילו לו, לא רק את המפתחות לאוצרות התורה וההעמקה בה, אבל גם הטביעו בו את האהבה לארץ־ישראל. ואכן, ר' יעקב מאנטל היה חובב ציון שכל ימיו השתוקק לעלות לארץ ולהתישב בה.

טבעי היה לגבי ר׳ יעקב מאנטל שאחרי חתונתו התישב בוירושוב. תושבי העיר התחבבו עליו והוא התחבב עליהם. עוד מימי היותו תלמיד בישיבת הרב, למדו האנשים להעריך את כשרונותיו וניסו לרתמו לכל מיני ועדות וארגונים שצצו אחרי המלחמה. אולם, הוא הצליח להתחמק מ„כיבודים״, הוא העדיף כל שעה פנויה להקדיש ללימוד התורה בעמקות או ללמוד שיעור עם כמה בחורים.

בשנת 1920 הכניסו אותו חסידי גור לרשימת המועמדים למועצת העיריה, והוא גם נבחר כחבר בה. ר׳ יעקב השלים עם בחירה זו — מאחר ונאמר לו שהדבר נעשה בפקודת האדמו״ר מגור — אף שהדבר גרם לו לפעמים ביטול תורה. סיפר ר׳ יעקב — בענייות האופיינית לו: — רק פעם אחת הרגשתי סיפוק על מילוי שליחותי במועצה העירונית בוירושוב. היה זה בשנת 1922. הקיף אז גל של אנטישמיות ואלימות את

יעקב ויוכבד מנטל 1946

היהודים בפולין בכלל, ובוירושוב והסביבה בפרט. גל עכור זה בא כתוצאה מעלילת־דם שפלה נגד יהודי בשם אנגל בסביבת פוזן. פעם, בישבנו במועצה העירונית, התחיל אחד החברים הפולנים — מורה במקצועו — (נדמה לי שהוא נקב בשם בינקובסקי), להטיל אש וגפרית על שכם היהודים בקשר לעלילת־הדם. דבר זה הקפיץ אותי כל כך — המשיך ר׳ יעקב לספר — עד שבלי כל הכנה מוקדמת קמתי וביקשתי רשות הדיבור ואמרתי: רבותי, דבר מוזר אני רואה כאן. רוב־רובה של האוכלוסיה היהודית והנוצרית מכירים אחד את השני מקטנותם. היהודים והנוצרים מתגוררים בוירושוב זה לצד זה

מאות שנים, בית ליד בית, פתח מול פתח. מעולם לא היו בוירושוב גיטאות או רובע מיוחד ליהודים. כל מעשינו נעשים באופן גלוי לאור היום. מאז ומתמיד נלחמו היהודים ונאבקו על זכויות שכניהם הלא־יהודים נגד עריצות הפריץ. והנה, מה קורה היום, בא איש־חינוך אשר בידיו מופקד חינוך ילדינו ונסחף בזרם העכור נגדנו. האם יתכן כדבר הזה ? האם מצאתם פעם דופי במעשינו ובהתנהגותנו ? מצטער אני לציין מה מעט אתם יודעים על תכונותינו החיוביות. במיוחד תמוהה הדבר לגבי מורה, המנסה ללמד לאחרים בתחומים רחוקים ומופשטים ואילו הוא בעצמו אינו מכיר ואינו יודע טיבם של שכנין אשר מול פתחם הוא משכים ומעריב.

דבריו של ר׳ יעקב שנאמרו בחום ובלהט — עשו רושם רב על חברי המועצה. כולם התנצלו שהדברים שנאמרו, לא ברצינות נאמרו, אלא סתם פליטת־פה. לבסוף, אחרי שכולם לחצו בחמימות את ידו של ר׳ יעקב, החליטה המועצה העירונית פה אחד להסתייג מעלילת־הדם. נדמה לי, שהיה זה המקרה היחיד שרשות מקומית תסתייג באופן מפורש מגל אנטישמי עכור זה שהקיף אז את כל פולין.

גם באמסטרדם — לשם עבר בראשית שנות השלושים — הפך ביתו בית־ועד לתלמידי חכמים. תושבי המקום כיבדוהו והעריצוהו, ואף הכתירו אותו בתואר „מורנו״ (מקרה יחיד בארבעים השנים האחרונות). בבית הכנסת הגדול ברח׳ לקסטראאט נתן כמה שיעורים תורניים בשבוע, אליהם נהרו בהמוניהם ת״ח ומופלגי תורה באמסטרדאם. רבנים וראשי ישיבות מא״י שנזדמנו לשם והקשיבו לדרך לימודו התפעלו כל כך עד שהזמינוהו (הרב פלכסר מישיבת „שפת אמת״ בירושלים) לכשיזדמן לירושלים לתת „שיעור לדוגמא״.

מידת „הכנסת אורחים״ שלו מן המפורסמות היתה. כל ה„מי ומי״ ביהדות שנזדמנו לאמסטרדאם, מצאו אצלו אכסניה נוחה ונעימה. כשהוא, ר׳ יעקב הנכבד משרת אותם באופן אישי, אישים כמו: הרב י״מ לוין (שר הסעד לשעבר), הרב ר׳ פ״מ אלתר, (אחיו של האדמו״ר מגור) ואישים רמי־מעלה אחרים מצאו בדירתו אכסניה קבועה. גם מעניני צרכי ציבור וישוב א״י לא משך ידו.

יש גם לציין לטובה את „העזר כנגדו״, היא אשתו יוכבד מנטל ע״ה הנפש הטובה והעדינה, אשר תמיד דאגה לזולת. כל קשי־יום מצא בביתם עזר וסעד. הרבה מאוירה המיוחדת במינה של הבית הזה — בזכותה בא.

גם בשעותיו הקשות, בשכבו על ערש־דוי על מיטת־חליו — ממנו לא קם עוד — הוסיף כבוד שמים. כשמצבו הורע ונעשה מסוכן, הוכנס לבית־החולים העירוני באמסטרדאם. רבי יעקב לא ויתר על קלות כבחמורות, עד זיבולא בתרייתא ממש. נקיונו, חזותו המטופחת המרשימה עוררה התפעלות בין צוות הרפואי, והם התלחשו ביניהם: אכן, כך בודאי היה נראה נביא ישראל בימי התנ״ך.

ר׳ יעקב נפטר — אחרי מחלת־לב ממושכת — בשבת י״ב ניסן תשכ״ה. כל אמסטרדאם היהודית ובראשם הרבנים הראשיים ליוו אותו למנוחתו מנוחת־עולמים.

יהי זכרו ברוך

יהושע אייבשיץ

ר׳ מאטיע בהגן (בעהאגען)

ר׳ מאטיע היה בבחינת „מוסד ״בוירושוב. כל מי שלבו היה „כבד״ עליו — שפך את לבו לפניו. לא תמיד היה ביכלתו לעזור. אולם, משום־מה סברו האנשים, שר׳ מאטיע אם רק „ירצה״, הוא מסוגל „לסדר״ הכל.

מוצאו היה — כמדומני — מדוארט (וארטא). יהודי בר־אוריין וחסיד. לעסקנות — אשר במרוצת הזמן נהפכה אצלו כמקצוע קבוע — הגיע דרך־מקרה. במלחמת־עולם הראשונה, הזמין ראש־העיר הגרמני כמה „יועצים״ מבין האוכלוסיה האזרחית, היהודית והלא־יהודית. משום־מה מצא ר׳ מאטיע בעל הנימוסים היפים ובעל כושר הבעה, חן בעיני הגרמני אשר צירפו לרשימת ה„יועצים״. מאז, הפך מאטיע כחלק בלתי־נפרד של העיריה. הוא שימש מאז באופן קבוע כחבר במועצת העיריה, ומשנת 1918 (הקמת פולין העצמאית), כיהן כ„לאווניק״, עד חורבן וירושוב ע״י קלגסי גרמניה בשנת 1939.

בזכות יושרו, כנותו וצניעותו — זכה ר׳ מאטיע להערכה כללית של האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית כאחד. ליהודים היה ר׳ מאטיע „נכס״ שאפשר להתגאות בו. אמנם, ר׳ מאטיע היה איש „אגודה״ אבל לא קיצוני. מקובל היה על כולם. יהודי שבא לשפוך לפניו את מר לבו, מצא אצלו אוזן־קשבת — גם כשלא היה ביכולתו לעזור לו. — כל יהודי מצא אצלו לא רק דלת פתוחה, אבל גם לב פתוח ורגיש לסבלו. היה סמל של ה„שתדלן״ המסורתי, במובן הטוב ביותר. הגויים חברי מועצת העיריה קינאו בשפתו הפולנית העשירה.

היה לו יד וחלק בכל המפעלים הציבוריים והדתיים שפעלו בוירושוב.

ר׳ יחיאל מאיר׳ל אלברשטיין

על חתניו מבין לוקחי בנותיו של ר׳ מאטיע בעהאגן, נמנה ר׳ יחיאל מאיר׳לג בין האברכים ב„שטיבל״ של חסידי גור שלא חסרו בו „עילויים״. — יחיאל מאיר׳ל היה המובחר והפאר שביניהם. התיחס אחרי הצדיק מגוסטינין בעל „תהלים איד״ (דור שלישי). הצטיין בחריפות בלתי רגילה, גם החסידים הזקנים שזכרו עוד ימי־הזוהר בימי ה„חידושי הרי״ם״ נהגו בו כבוד ודרך־ארץ. נחשב על ה„בוררים״ המפולפלים, לפעמים אף הוזמן לקאליש ולמקומות אחרים להיות בורר בד״ת חשובה.

שלמה קניג

חתנו הבכיר של ר' הלל כהן. היה יליד לודז. נמנה על הסידי האדמו"ר מפיאסצנה. מעמודי התווך של „אגודת ישראל" בוירושוב. נואם מוכשר ומחונן בקסם אישי. ייצג את מפלגתו בעיריה, בקהילה ובמוסדות אחרים. בגלל פעלתנותו וכושרו הארגוני במישור הציבורי — קינאו בו ראשי המפלגות — היהודיות — האחרים, ואף נטרו לו טינה.

יסד וניהל את „הבנק למסחר" (בנק קופיצקי) בשנת 1929, וניהל אותו עד ליום עלותו ארצה בשנת תרצ"ד (1934). בבנק הנ"ל עבדו גם חיים שלמה הורוביץ (אח"כ מנהל הבנק) וישראל יצחק דומב. במיוחד הצטיין בפעילותו בהפצת רעיון העליה לא"י בין חברי מפלגתו. בארץ נמנה על ראשי הסתדרות „פועלי אגודת ישראל". עם הקמת המדינה הצטרף לעובדי „האוצר", והיה בין בכירי עובדיו.

יהושע אייבשיץ

ר' הרש וולף לוונהוף ובנו סנדר

ר' הרש נמנה על ותיקי וירושוב, היה בנו של הגביר ר' שמואל אלעזר. בעצמו חסיד גור קנאי ותלמיד־חכם. אולם, במילי־דעלמא היה בטלן גדול. טוב־לב, מוכן תמיד לעזור לזולת. את חנות העורות „היא" ניהלה. הוא עסק בחסידות. עניני ה„שטיבל" היו על ראשו. בביתו שימש יותר „כלי ייצוגי". בעניני מסחר לא הירבו להתייעץ אתו.

שימש פרנס הקהילה מטעם חסידי גור. חבריו ומתנגדיו לא פעם התקלסו על חשבון הבטלנות שלו, אולם ר' הרש וולף לא היה מסוגל להשיב להם בחריפות, התגובה היחידה שלו היתה, שבעל „מסילת ישרים" (רמ"ח לוצאטו) אומר: „כל המתלוצץ יבואו עליו יסורים". החיוך וסבר־הפנים לא משו מעל פניו תמיד.

שני בנים ושתי בנות היו לו. שני חתניו היו תלמידי־חכמים (חתנו ר' מנדל הרצברג, יליד שיראדז, כיהן זמן מה כ„מגיד שיעור" בישיבת „שפתי צדיק" ולמד אתנו שיעור ב„קצות החושן"). שני בניו סנדר, וחיים גצל היו חברי. אולם, בעוד שחיים גצל בן־גילי היה חריף ופיקח, אחיו הבכור סנדר היה גאון בשטחים שונים, אבל מוזר ותמהוני.

סנדר היה מבוגר ממני במספר שנים. הוא שימש לנו לקבוצה בני תשחורת שנרשמנו ב„צעירי אגודת ישראל" — כמדריך ומורה דרך, בעיקר התידד אתי. למדנו ביחד שיעור בגמרא ובמקצועות אחרים. ואף מבחינת־מה שימשתי לו כעין מזכיר,

כשהיה נזקק לכתיבת מכתב בפולנית. כשרונותיו היו בלתי רגילים. שטח התענינות שמצא בו ענין לא עזב אותו, עד שלמדו באופן יסודי. כך למשל, מצא פעם ענין בהיפנוזה, הוא התחיל בפירסומיו של המהפנט היהודי בפולין שילר־שקולניק וגמר במחקרים רציניים של מדענים שונים בשפה הגרמנית. הוא אף כתב מחקר בשטח זה ומצא תימוכין שונים בספרות הקבלה והמדרשית. בכלל היתה בו נטיה חזקה לספרות הקבלה, אשר — נדמה לי — היה בה בבחינת בן־בית.

היו לו דעות ורעיונות מקוריים. כמ למשל: הוא הציע עוד בשנות השלושים לבסס את המטבע בעולם על תוצרת לאומית (ולא על זהב דווקא), שיטה הנקלטת כיום במשפחות העמים. באותה מידה שהוא התלהב מהר מרעיון מסויים — כמו למשל מטולסטוי לחזור לחיי הטבע הפרימיטיביים — הוא זנח אותו והתחיל לטפח „רעיון חדש". פעם הלהיב אותנו בני ארבע־עשרה וחמש־עשרה לערוך נסיעה לגור ב„נוסח קוצק", כלומר שכרנו עגלה ונסענו... כעשרה ימים ארכה הנסיעה. אמנם, הנסיעה היתה גדושה בהרפתקאות, בין פיוטרקוב וטומשוב מאז' נכנסנו בכביש עץ „מימי הגרמנים" ולא מצאנו מוצא, טעינו בדרך — כיומיים — עד שיצאנו למרחב. אולם, סנדר היה מרוצה, „הנסיעה" מצאה כותרות בעתונים, היא תוארה בהרחבה ומצאה הד נרחב.

היה נואם מצויין ומדריך־נוער מוכשר. תמיד מצא נקודת־מרכז, בה ניתן להלהיב ולעניין את הנוער הצעיר. קרא הרבה וידע להביע את דעותיו, גם כשהיו מוזרות ותמהוניות, היית נאלץ להסכים אתו, שבכל זאת: „יש משהו" ברעיונו.

הקדיש הרבה מרץ להרחבת הספריה הגדולה של „צעירי אגודת ישראל" וכן ייסד, פיתח והרחיב את הספריה המיוחדת עבור בני „פרחי אגו"י", בה השקיע הרבה מחשבה מקורית. כיהן שנים מספר כחבר בהנהלה הראשית של „צעירי אגודת ישראל". וכן היה יו"ר ארגון זה בוירושוב. ניספה בשנות השואה.

יהושע אייבשיץ

„המבקר" ר' העניך בראון ובנו שלמה בייניש

רבים, רבים בוירושוב נזקקו לשרותיו במקצוע הרפואה. פעם התלוצץ ד"ר מילבאור — הרופא היהודי — ש„הפרקטיקה" של ר' העניך מהווה בשבילו „סכנה" רצינית. אכן לא היתה זו הלצה גרידא, היא שיקפה מציאות מסוימת. יהודי בוירושוב שחלה, לא הבהיל מיד את הרופא (כפי שהדבר נהוג כיום), לא תמיד הרופא היה במקום (הוא שירת אוכלוסיה גדולה, כארבעים אלף נפש במספר ובשטח נרחב ומפוזר מאד, כפרי בעיקר). עוד מילדותו נמשך ר' העניך אל חכמת הרפואה. יצאו לו מוניטין באיבחון מחלות. הוא גם רשם „רצפטים" רפואיים שרוקח העיירה הכיר בהם ו„כיבד" אותם. לא

רק האוכלוסיה היהודית הכירה את „סמכותו" הרפואית, גם הרופאים בוירושוב ובסביבה — שיבחו אותו על ידענותו וכשרו באיבחון וטיפול במחלות.

בהתחלה עשה זאת ר' הענדיך „לשם מצוה", אולם כשהתרושש ונשאר מחוסר פרנסה, הסכים לקבל תשלום עבור ביקוריו וטיפולו. אבל גם אז, רק כשנתנו לו החולים מרצונם הטוב — וכמה שנתנו לו — הוא מעולם לא ביקש תשלום. ד"ר מילבאור „קינטר" אותו לפעמים, שהוא ר' הענדיך „מקלקל" לו את ה„תעריף".

איש אציל-הרוח היה ר' הענדיך. רבים כיבדוהו על סגולותיו. אחרי מותו „ירש" את מקצועו כ„מבקר" בנו יחידו שלמה בייניש, אשר נהג כבר „כמעט כרופא". היה לו כבר תיק למכשירים רפואיים כמו לרופא וגם אי-אלו אביזרים לבדיקה, כגון סטטוסקופ וכדומה. גם ביחס לתשלום קבע לו מסגרת (כשליש פחות מאשר הרופא). גם הוא קיים יחסים הדוקים עם הרופאים והרוקח. יש לציין שלעתים — בעיקר בזמן מגיפות עונתיות של שפעת וכד' — המליץ הרופא לפני איכרי הסביבה שיקחו את שלמה בייניש.

שלמה בייניש נמנה על טובי בחורי בית-המדרש. היה מפעילי „צעירי אגודת ישראל" ושימש סגן יו"ר לתנועה זו.

יהושע אייבשיץ

בית אנשל פנטל

את ר' אנשל כבר לא זכיתי להכיר. התרשמותי על משפחה מכובדת זו, היא יותר „מפי השמועה". ר' אנשל נימנה על „אבות העיר", הוא היה מ„בעלי המאה" ו„בעלי הדעה". עסק בסחר היערות, עיקר מסחרו היה מבוסס על יצוא לגרמניה.

כדרכם של עשירי וירושוב בתקופה הנ"ל גם הוא דאג „לשבץ את נחלתו" בחתנים לבנותיו, תלמידי-חכמים מופלגים.

במיוחד אהודה ומכובדת על הבריות היתה אם המשפחה הגב' פנטל, אשר כל ימיה היו קודש לצדקה ומעשים טובים. היא היתה „הכתובת" לכל ניצרך. כשבא ערב-שבת היא היתה „נורא עסוקה", היתה צריכה „להכין שבת", עבור עשרות משפחות נזקקות. נכדיה הקטנים וזאטוטי השכנים שימשו לה כ„שליחים" באמצעותם היא העבירה את ה„פעקלאך" לנצרכים וכמובן באין-רואים שלא לבייש ח"ו...

גב' פנטל עסקה לא רק בעניני שעה. על „ראשה" היו גם דאגות של כלה עניה, יהודי „יורד" שחייבים לסדר אותו ו„להעמידו על רגליו". כשגב' פנטל נכנסה לבית יהודי בוירושוב לא שאלו שאלות. גם הרמן רוטה (חתנו של וילהלם רוזנבלום), — שמוניטין יצאו לו כקמצן — נהג לומר: „כשהגב' פנטל נכנסת, איני שואל למי הכסף מיועד, אלא כמה?"

כשנפטרה, הספידה הרב ואמר: **האמא של העיר נפטרה.**

יצחק גרבוסקי

סבי ר׳ רפאל גרבובסקי הי״ד

חכם היה האיש, הרבה מחכמת־החיים היתה אצורה בתוכו. ירא־שמים ומופלג בתורה ויחד עם זאת היתה בו מן התמימות שובת־הלב.

מענין, כשבא ר׳ זיינביל שוחט חיפש שידוך עבור בתו שרה, לא פנה לחוג החסידים אנשי־שלומו — כידוע הוא נימנה על חסידי גור — אלא דווקא אל סוחר התבואות ה„בעל הבית״ ר׳ ליפמן גרבובסקי. פשוט, בנו רפאל מצא חן בעיניו. סבא ר׳ זיינביל אהב תמיד לגשת אל „העיקר״, אל „התכלית״ ומאחר וסבא רפאל יצאו לו מוניטין „ככלי מחזיק ברכה״, בחר בו ר׳ זיינביל כחתן לבתו.

כאמור היה סבא רפאל למדן מופלג. בצעירותו למד בכמה ישיבות — מחוץ לוירושוב. הוא נהג, לעתים לספר לי על חוויותיו מימים ההם עם ה„טעג״ (מקובל היה אז ב„ישיבות״ שהבחורים, אכלו בכל יום אצל בעל־בית אחר — מכאן הכינוי „עסן טעג״), וכל הכרוך בזה.

אחרי החתונה היה סמוך על שלחן חתנו ר׳ זיינביל שוחט כמה שנים. לאחר־מכן התחיל לעמוד ברשות עצמו. בהתחלה נכנס לשותפות עם אביו בסחר התבואות. במרוצת הזמן עמד ברשות עצמו בענף הנ״ל. תמיד דגל סבא בסיסמה „טוב תורה עם דרך ארץ״, ובדרך זו חינך את בניו. זמנים קבועים היו לו לתורה ולתפילה — גם כשהמסחר היה „בוער״, באם הגיע זמן „השיעור״, הכל נדחה הצידה. תקופה מסוימת כיהן כחבר „מועצת העיר״. זכור לי שראש־העיר מר פולק, נהג לגשת לחנותו של סבא (בבית וולף שמואל דומב) וביקש ממנו מ„פאן ראפאל״ שיואיל לגשת אליו לשם התייעצות בעניני העיר. ראש העיר הנ״ל העריך מאד את פקחותו של סבא ונהג להתייעץ אתו מחוץ למסגרת „מועצת העיר״.

סבא שימש גם שנים רבות כפרנס במועצת הקהילה היהודית („דוזור״) והיה פעיל מאד בעבודה ציבורית למען הכלל והפרט.

סבא לא נחשב בעיירה כחסיד, לא התפלל ב„שטיבל״ אלא בבית־המדרש, שם ישב ולמד ערב ובוקר את „שיעוריו״ הקבועים עם מספר „בעלי־בתים״, היה זה ה„דף היומי״, פרק משניות או „סתם״ גמרא ותוספות (עם כל המפרשים). בשנים האחרונות, גם אני זכיתי ללמוד אצלו. הוא למד ביסודיות ובשיטתיות, אהב להתעמק בים התלמוד. פניו ממש אורו, כשנוכח לדעת שאני מבין את סברותיו הדקות והעדינות ואילו כשרק „העמדתי פנים״ שאני מבין, השתלט עליו מין דיכאון נפשי.

כל ערב־פסח נהג סבא לערוך „סיום״ על מסכתא. הצטרפו אליו הרבה „בכורים״ (בדרך זו יוצאים ידי־חובה מלצום בערב־פסח). אח״כ ערכה סבתא „סעודת מצוה״ בשביל כל ה„בכורים״.

בשנים האחרונות, עם שפרנסת סבי הצטמצמה ומצבו הכלכלי נעשה דחוק, הוא התחיל לעסוק בקליית קפה. אף שהעבודה היתה די קשה בשבילו, הוא קיבל זאת באהבה ובמאור־פנים. העיקר הוא — כך אמר — שלא להזדקק לבריות.

עם פלישת הגרמנים לוירושוב, סבא לא ברח, הוא התחבא. בשבת הראשונה (2.9.39), מצא סבא את גופתו של זלמן אייזנר, שנורה ע"י הגרמנים. סבא עם עוד 2 יהודים קברו אותו בחצר ביתו.

בשנת תש"ב עם חיסול קהילת וירושוב, הובל הוא ואשתו שרה למקוה ושם נרצחו. ה׳ ינקום דמם! דמי נקיים וטהורים!

נתנאל כהן

ר׳ הלל כהן — אבי זכרונו לברכה

עוד בילדותו הצעירה, התפרסם אבי בוירושוב כעילוי. הוא נימנה על תלמידיו המצטיינים של רב העיר ר׳ שאול זילברמן ומאוחר יותר לפי עצתו, למד אבי בישיבה אצל הרבי מרדומסק.

אחרי נישואיו, בהיותו סמוך על שולחן חותנו ר׳ יצחק גבריאל רדזינר בלודז, שוקד אבא יומם ולילה על לימודיו, הוא עוסק בתורה. סביבו מתלקטים בלודז׳ טובי האברכים וחריפי־המוח החסידים. על תלמידיו נימנה גם הגאון הרב שמואל הלוי בראט (רבה של טומשוב מאז׳, וחבר ה„טיים" הפולני מראשי ה„מזרחי" בפולין). אבא מתקרב אל הגאון מאוסטרובצה, הוא נעשה מחסידיו ותלמידיו המובהקים.

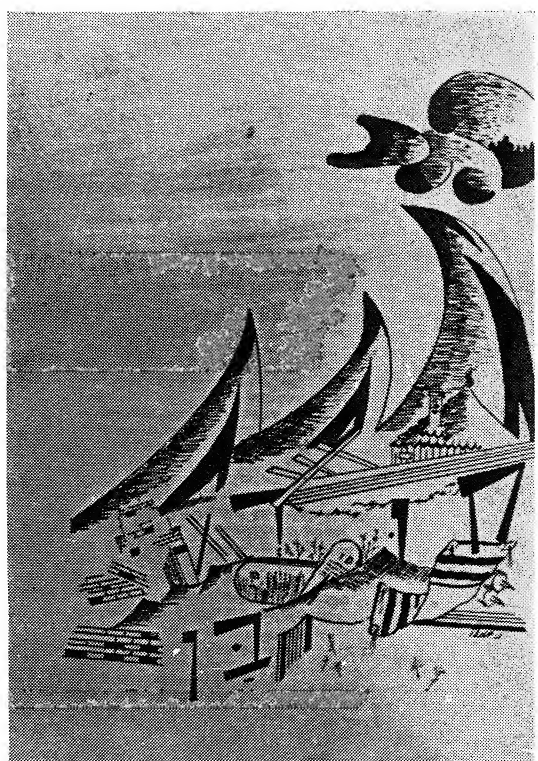

משפחתו של ר׳ הלל כהן

בשנת 1907, עם עליתו של סבא יצחק גבריאל לארץ־ישראל — אבא חוזר לוירושוב. אמא עוסקת בפרקמטיה ואילו אבא ממשיך ועוסק בתורה יומם ולילה, בזה הוא רואה כל יעודו. מתלקטים סביבו תלמידים רבים.

גם בצרכי־הציבור עוסק אבא, עם הקמת הסתדרות „שלומי אמוני ישראל" (אח"כ „אגודת ישראל") בשנת 1916 — אבא נבחר כמזכירה (כיו"ר כיהן האדמו"ר מפילץ). הוא גם משמש „גבאי" וממונה של „קופת רמב"ן" במקום.

התיחסותו לענין א"י היתה נלהבת, אני נזכר: בשנת 1924, כשאנו קבוצת צעירים החלטנו ועלינו לא"י בדרך בלתי־ליגאלית, אבא אצל לי את ברכתו. יותר מאוחר, כששלחתי לאבא תצלום בו אני נראה במדי כשוטר בשרות ממשלת א"י (גאפיר), כתב לי אבא: אני מאושר לראות שאחד מבני משתתף בפועל בבנין ובהגנת הארץ.

אישים בוירושוב

משה ולצמן

משה ולצמן

ר' הלל כהן

יהודי סוחר, למדן מופלג, נימנה על חסידי אוסטרובצה. בוקר וערב הוא למד בבית-המדרש עם קבוצות בחורים, כמובן שלא על מנת לקבל פרס. גם אני נמניתי על תלמידיו.

אשתו של ר׳ יצחק השוחט

פאמיליע פון ר׳ הלל כהן

ר׳ מנחם, יצחק שוחט׳ס

יהודי יגיע־כפיים׳ניק, עמל קשות בכדי למצוא את קיומו. בשעות הפנאי ישב ע״י הגמרא או מדרש. יהודי נוח־לבריות, לא הציק לאף אחד. תמיד נטה לדון כל אחד לכף זכות. בעצמו ענו ושפל־רוח.

ר׳ אברהמ׳לי חריף

אברהמ׳לי סקרז׳יניא (חתנו הצעיר של יוס׳ל מוקרשקי), אברך חסידי יליד וילון, בעל מוח גאוני. שימש גם בתור בורר. את חריפותו הוא הבריק בלמדו עם קבוצות בחורים, או בזמן דיוני ה„בוררות״ שנזדמנו לו. בעל לשון חריפה ועוקצנית, אוי לו למי שעמד בדרכו. כלל לא היה לקנאות בבר־פלוגתא שלו.

ר׳ שמואל יהודה גולדמן

הוא בעצמו לא היה למדן גדול, אבל חתנים לבנותיו, דאג שיהיו תלמידי־חכמים ויחסנים, הצליח להשתדך אפילו עם „חצר גור״. חתנו ר׳ יעקב שלמה קובאלסקי שימש

בשנים האחרונות כדיין בעיירה. נינו היה הלוחם והגיבור הישראלי, יצחק בן־מנחם, הידוע בכינויו „גוליבר", שנפל בשנת 1957.

ר' דוד לוי

מהסוחרים הגדולים בעיירה. בעל הדרת־פנים. ניהל עסקים מסועפים בהיקף רחב. בניו היו כבר חסידים ובעצמם סוחרים נכבדים. חתניו היו גם בעלי יחוס ותפסו עמדות ציבוריות נכבדות בעיירה ומחוצה לה.

מר נחמן לנדאו

יהודי „משכיל", שלט בשפה הפולנית, היתה לו ידיעה רחבה בספרות הפולנית והעברית.

וילהלם רוזנבלום

יהודי בעל הופעה אצילית, ייצג את הקהילה במופעים ציבוריים. בביתו דיברו רק פולנית. עסק בסחר זבלים כימיים וכימיקליים.

ר' ליפמן זלקוביץ ובנו מרדכי שמואל

ר' ליפמן, יהודי בר־אוריין ויחד עם זאת חביב לכל. תפס מקום מכובד בבית־המדרש. ישרותו ואדיקותו עוררו יחס של דרך־ארץ. בנו מרדכי שמואל כבר היה יותר „מודרני". במשך השבוע הוא נהג לנסוע — לרגל עסקיו המסחריים — ואילו בשבת הוא מצא לו פנאי ללימוד דף גמרא וגם לקרוא את העתון העברי „הצפירה".

הוא למשל, מצא ענין לרכוש לו ספרות עברית, בין היתר מצא ענין בספר „דור דור ודורשיו" של החוקר העברי הרב א"ה וייס, אשר לא היה מקובל בחוגים הדתיים הקיצונים. זכורני, שאביו ר' ליפמן ברצותו בעצמו להיווכח אם אמנם הספר הוא „אפיקורסי", הסתגר בחדרו, לבסוף אחרי שהוא גמר את עיונו בספר, חרץ את משפטו: אין בספר כל שמץ של אפיקורסות — אלא מאי (שאנשים מרננים אחרי הספר)? פשוט לא כל אחד מסוגל להבין. אדם בשל ברוחו ובשכלו לא ינוזק — סיים ר' ליפמן.

יעקב מוקשקי

סבי ר' יוס'ל מוקשקי

סבא היה ידוע בעיירה ובסביבה. כעשיר גדול. בנוסף לרכושו הרב, היו ברשותו כמה אחוזות חקלאיות. הוא היה גם ספק־ראשי (פודרייצ'יק) של הצבא הרוסי. למרות עסקיו המסועפים, הוא הקדיש זמן רב לעסקי הקהילה.

סבא היה מייסדה וגבאי — במשך שנים רבות — של „חברה קדישא". יחד אתו כיהנו כגבאים ר' אברהם לנצ'יצר, ר' חיים אליאש, ר' וולף ריבעס, ר' שלמה רוסק, ר' מרדכי בנימין רינג, ר' יחיאל פרוצל, ר' הירש אלימלך, ר' וולף אהרנ'ס, ר' אברהם יעקב גולדמן, ר' יוס'ל קולטונובסקי, ר' דוד לוי ור' מאטיע בהגן (חתנו של ר' יעקל דוד כהן).

לסבא היה חוש מפותח לצדק סוציאלי. כך למשל, הוא הוריש בצוואתו, את כל האדמות עליהן ישבו אריסים או פועלים חקלאיים. — ליושביהן.

משה ולצמן

ר' שמואל יהודה גולדמן

„תחרות פרועה", התנהלה בין שלושת עשירי וירושוב, הגיסים ר' יוס'ל מוקשקי. ר' שמואל יהודה גולדמן ור' משה מאניץ. לא בעניני מסחר, לא! במסחר, דווקא היו הוגנים אחד כלפי השני, תחרותם התנהלה במישור לגמרי אחר, והוא — מי יביא לבתו חתן יותר מוצלח, למדן יותר גדול, יותר חריף ויותר משכיל.

דודי ר' שמואל יהודה גולדמן, בנוסף לרכושו העצום, היה מבורך בצאצאים רבים (8 בנים ו־5 בנות). בעוד סבא ר' יוס'ל הביא לוירושוב, שני חתנים עילויים, את ר' אברהם מנדל אורנבאך (יותר מאוחר רב העיירה) ואברהמ'ל סקרז'יניה החריף — הביא ר' שמואל יהודה גולדמן חתנים לבנותיו, את: ר' העניך יאנאוּוער, ר' יעקב שלמה קובלסקי (מאוחר יותר דיין בעיירה), ר' לייב'ל אונגר ור' אייזיק אלתר (נכד ה„חידושי הרי"ם" מגור) ואמנם כשביקר הרבי מגור בוירושוב, הוא התאכסן אצל ר' שמואל יהודה מחותנו.

יוסף זלקוביץ

גיטה בן מנחם (גולדמן) ז״ל

גיטה, אמו של „גוליבר״ האגדי, היתה ילידת וירושוב. היא היתה נכדתו של ר׳ שמואל יהודה גולדמן (דודיה היו: הרב ר׳ יעקב שלמה קובאלסקי, ר׳ אייזיק אלתר ור׳ העניך גולדמן). היא התיתמה בגיל צעיר מאד — מאביה — וחונכה בבית סבה ר׳ שמואל יהודה הגביר, שם קיבלה חינוך חרדי קיצוני.

בשנת 1913, עברה אמה לגור בקמפנו (שהשתייכה אז לגרמניה) עיר מולדתה. משחר ילדותה, אהדתה היתה נתונה לציונות, השפיע עליה בכיוון זה אחי־אביה שלמה בייניש. היא לומדת בשקדנות עברית — יחד עם השכלתה התיכונית — ומתכוננת ברצינות לעלות לא״י. בשנות המלחמה — מלחה״ע הראשונה — היא מבקרת לעתים קרובות אצל משפחתה הענפה — לה היא קשורה מאד — בוירושוב, שם היא גם מקבלת עידוד בשאיפתה לעלות לא״י.

בשנת 1919, כשקמפנו סופחה לפולין, משפחת אמה עוברת לברלין (רוב יהודי קמפנו, אזרחי גרמניה — עושים זאת). אגב, אחיה של גיטה התגוררו שם כבר מקודם. בברלין היא משתתפת באופן פעיל בפעילות של ההסתדרות הציונית. אחרי שהיא חסכה את האמצעים הכספיים לצורך מימון נסיעתה לא״י, היא הולכת בעקבות אחיה וולף, היא עולה ארצה בשנת 1922.

קשות היו השנים הראשונות לשהותה בארץ, היא עבדה עבודות־פרך, אולם קיבלה הכל באהבה רבה. יחד עם אחיה וולף — אגרונום במקצועו — עבדה בנטיעת גני בית־הכרם בירושלים. בשנת 1925 עבדה במשק הפועלות בשכונות בורוכוב, שם הכירה את בעלה בעתיד בן מנחם (שעלה ארצה בשנת 1920).

בשנת 1927, מבקרת גיטה אצל אמה בגרמניה וכן אצל קרוביה בוירושוב, או כפי דבריה להשתטח על „קבר אבות״.

אחרי נישואיהם, רכש הזוג בן־מנחם חלקת אדמה בשכונת רמתיים. הבעל עבד כפועל בניין ואילו גיטה עיבדה את חלקת האדמה. בצריף המגורים שהזוג הקים, שוכן גם לול העופות שגיטה גידלה.

על נסיבת הולדתו של בנם הגיבור „גוליבר״, מספר אביו מר בן־מנחם: „רק הודות לאהבתה הלוהטת של גיטה לארץ, הצלחנו להחזיק מעמד בזמנים הקשים. מסירותה לא ידעה גבול. המבקרים שביקרונו לעת הנ״ל, התפלאו על מרצה והתלהבותה. אני זוכר — ממשיך מר בן־מנחם — פעם ביקר אותנו, העורך של ה„יודישה רונדשאו״ בברלין, מר וולטש והגב׳ גרדה ארלוזורוב, בהיות הנ״ל בצריפנו בו עמדה בפינה אחת מיטתו של יצחק הפעוט ובפינה שניה לול עם אפרוחים קטנים, השתאו הנ״ל על התופעה המיוחדת במינה, שאשה מסוגה של גיטה, השאירה בגרמניה „בית מסודר ומבוסס״ והסתגלה לתנאים כל־כך קשים. בשביל גיטה, היתה זו חוויה משמחת

להראות לאורחינו את הפרדס הצעיר והירקות הטריים שלנו — עמל־כפיה „זה העתיד שלנו" — היא אמרה".

עם גבור גלי הרדיפות הנאציים בגרמניה, באים משם יתר בני המשפחה. גיטה מקבלת את אמה ויתר בני המשפחה, בלבביות האופינית לה. במיוחד היא חולקת כבוד לאם הזקנה.

רבה השמחה בלבה של גיטה ושיא סיפוקה — עם הקמת מדינת־ישראל.

בשנת 1957, פוגע הגורל בצורה אכזרית במשפחה. בנם יצחק האגדי, הידוע בעלילותיו המזהירות בכינוי „גוליבר" — נפל. מאז התמוטטה גיטה, מצב בריאותה התערער ובמלחמת „ששת הימים" (10 ביוני 1967), היא מחזירה את נשמתה הטהורה לבוראה, יהי זכרה ברוך!

כדאי יהיה לציין את הערכתו של דוד בן־גוריון למשפחת בן־מנחם שגידלה את בנם יצחק „גוליבר" הגיבור.

„שדה בוקר כ"ב תשרי תשי"ח.

בקשר לספר „אדם ולוחם" על גוליבר.

דמות אדירה, דמות של אדם הממזג בתוכו גבורה עילאית בלא יודעים, כנות עליונה, אהבת אדם עמוקה, דעת ותפיסה בלתי רגילה, נאמנות ללא גבול, חברות לגדול ולקטן ומפקד עליון בכל התכונות האלה זכה. לא מן ההפקר אלא כפי שנאמר שם: אין להבין לנפשו של גוליבר בלי לראות מן ההורים: חלוצים בכל רמ"ח איבריהם, ציונים בני ציונים, אהבת ישראל מבטן ומלידה, עובדי אדמה, מצניעי־לכת, ענוי עולם, המתפרנסים מיגיעי כפיהם. גוליבר הגדיר בפשטות, מה זאת ציונות? „ציוני הוא יהודי הנמצא בדרך לציון או בציון". אני הוכרחתי להגיד זאת על הרבה עמודים. דמויות אלה יאירו לדורות הבאים. לא מליצה סתם כתב הוא ברשמו לעצמו בהיותו בן 16: „כל ימי אשאף לקנות דעת, ללמוד מכל אחד — ללמוד אך את הטוב.

דוד בן־גוריון

שוחטים וחזנים

יהושע אייבשיץ

ר׳ שמואל זיינביל שוחט — שצ׳קץ׳

עוד בחייו הפך לאגדה, וכי דבר קטן הוא בעיניך ללכת רגלי לקוצק. אכן רבי זיינביל השוחט הזקן זכה להיות בין רואי פני הצדיק מקוצק, אין פלא איפוא, שהחסידים חילקו לו בגלל זה כבוד רב, אף שהוא עצמו סלד מכך. אני בעצמי הייתי עד־ראיה לכך: פעם נזדמן לוירושוב האדמו״ר מגור — הוא התאכסן בבית מחותנו הדיין הרב יעקב שלמה קובאלסקי — המונים, המונים צבאו לפתחו של האדמו״ר בכדי לקדמו בברכת „שלום עליכם״, והנה השתרך לו בסוף התור, נשען על מקלו ר׳ זיינביל הזקן. הקהל הרב — למרות הדוחק והצפיפות פינה לו מקום שיתקדם לראש „התור״, אולם הוא גער בהם ואמר: וכי מי אני בעיניכם, בטלן זקן? אמנם זקן אני, אבל מעודי הייתי חסיד וכזה אני גם כיום. והוא סיים במאמר חז״ל „איגרא דכלה דוחקא, ובידיש אמר: צו א רבין דארף מען זיך שטופען״ ועמד במקומו בסוף התור, כחייל־זקן זקוף.

כזה היה רבי זיינביל שוחט. ידע להתחבב על כולם בדברים קטנים כגדולים, ותמיד עשה זאת במאור־פנים כשחיוך רחב נסוך על פניו.

למעלה משששים שנה שימש במלאכת הקודש של שו״ב בוירושוב, תחת ששה רבנים שימש ועל כולם התחבב, מכל אחד למד משהו שהוסיף ותרם לחכמת החיים שלו.

הוא נתקבל כשוחט בוירושוב עוד בימי כהונתו של הגאון רבי אברהם בנימין זילברברג (בשנת תרל״ה, בערך). תמיד היה ביתו פתוח לרווחה לכולם. קצבים באו לשפוך לפניו את לבם ולהתייעץ אתו בענינים מקצועיים (הוא נחשב בעיניהם כבר־סמכא גדול ו„מבין״ בעניני בהמות) ואילו אברכים ופרחי החסידים מצאו בביתו אכסניה נוחה לערוך בה את ה„סעודה׳לעך״ שלהם. „משולח״ מארץ־הקודש או סתם עובר־אורח שנזדמן לעיירה (ומתי לא נזדמן) תמיד מצאו בביתו ארוחה דשנה ומיטה נקיה. היה אהוב ומעורב עם הבריות. בנוסף להיותו שו״ב עבר לפני התיבה — ביומא דריגלא ובימים הנוראים — בבית המדרש. היה מחונן בקול ערב, אבל לא אהב ל„הצטעצע״ כדרך החזנים. בעיקר היה כוחו ב„אמירה״. רגיל היה להשמיע ניגונים של רבי הירש טומשובר ה„בעל תפילה״ של קוצק.

הוא נפטר בשיבה טובה בגיל של שמונים ושש בשנת תרצ״ב.

משה ולצמן

ר׳ זיינביל ור׳ יצחק השוחטים של העיירה

שניהם, בעלי הדרת־פנים. שניהם נימנו על חסידי גור. המשותף לשניהם — לא היו מעורבים במחלוקות, לא התערבו בעסקי הזולת, תמיד ישבו ושקדו על התורה ועל העבודה. ר׳ יצחק שימש כחזן בבית־הכנסת ואילו ר׳ זיינביל עבר לפני התיבה בבית־המדרש. השוני היחיד, בעוד שר׳ זיינביל רחב־הכתפיים והחייכן, היה „מעורב״ עם הבריות, אהוד על כל בני העיר — הרי ר׳ יצחק הסתובב זעוף וחמוץ־פנים.

מענין, כשנכדי שני השוחטים „התפקרו״ וסטו מ„דרך הישר״, כל הרוגז של החסידים היה מופנה נגד נכדיו של ר׳ יצחק ואפילו איימו עליו לאסור את שחיטתו ואילו את ר׳ זיינביל לא הטרידו כלל. „ביתו״ של ר׳ זיינביל, התנהל — לפי המושגים דאז — ביד רחבה. לא כן אצל ר׳ יצחק, הכל בצמצום ובחסכנות, למרות שר׳ יצחק קיבל משכורת פחותה, מזו של ר׳ זיינביל — הצליח לחסוך „צרור״ ובמרוצת הזמן גם רכש בית, ממנו היקצה שני חדרים, ששימשו כבית־תפילה לחסידי גור. ע״י כך הוא רצה להבטיח את חלקו ב„עולם הבא״. אולם „נחת״ רב לא היה לו מזה. החסידים גרמו לו צרות־צרורות. בסופו של דבר, נאלץ ר׳ יצחק השוחט למכור את ביתו ליעק׳ל דומב ועל־ידי כך להיפטר מה„דיירים״ הטורדנים.

יצחק גרבוסקי

סבי ר׳ זיינביל שו״ב ז״ל

כידוע נימנה ר׳ זיינביל על חסידי גור הבולטים והידועים ביותר. כמה סיבות לדבר. ראשית־כל גילו הקשיש, ר׳ זיינביל זכה להגיע לגיל מופלג, חסידי גור כיבדו אותו על שזכה עוד בצעירותו לבקר אצל בעל „חידושי הרי״ם״. „הדרת פניו״, עוררה כבוד ודרך־ארץ. מפורסם היה בפקחותו הרבה. לא רק החסידים חילקו לו כבוד, גם „הרבי הזקן״ מגור — כך סיפרו — קם לכבודו כשנזדמן ר׳ זיינביל לגור.

בעיקר כיבדו אותו בגלל עקרונותיו ומידותיו. מענין יהיה לציין: לעת זקנתו, כשהרגיש סבא ר׳ זיינביל שידיו, כבר אינן כל־כך „יציבות״, החליט לפרוש מהשחיטות. הפצירו בו בני־משפחתו שילמד את המקצוע לבנו ר׳ יחזקאל ועל־ידי כך יוכל להמשיך ולפרנס את המשפחה. אולם ר׳ זיינביל הפתיע את כולם ב... לאו מוחלט. בכלל הוא התפלא, איך זה עלה במחשבתם, שהוא ילמד את בנו את אומנות השחיטות, הלא הוא „נוגע״. שום שכנוע לא עזר, ר׳ זיינביל התעקש ולא רצה לשמוע. באין ברירה, נאלץ

יחזקאל לנסוע למקום אחר וללמוד את המקצוע, רק אחרי שלמד האמנות באופן יסודי, קיבל „סמיכות", הסכים ר' זיינביל לבחון אותו ובהיווכחו שאמנם יודע הוא את המקצוע, צירף את ה„סמיכה" שלו.

הוא נפטר בשנת תרצ"ב, בשיבה טובה בגיל שמונים ושש.

יהושע אייבשיץ

החזן אברהם הוט הי"ד

אברהם הוט מפורסם היה בקולו הערב, הרחק מעבר לקהילות בהן שימש בקודש. יליד בודזאנוב היה. עברה עליו ילדות אומללה, אמו מתה עליו בהיותו עוד ילד קטן והוא התגלגל מבית „קרוב" אחד למשנהו. כבר בילדותו התפרסם כ„ילד פלא" בעולם החזנות. למד שחיטות וקיבל סמיכות בעיר סוכטשוב, שם הכיר את קרוביו, הורי אשתו, אשר הציעו לו את בתם, ואכן יותר מאוחר כשנתקבל כשו"ב וחזן בעיר איזביצה התחתן אתה.

בשנת תר"ף (לערך) הכריזו פרנסי קהילת איזביצה על מיכרז לשו"ב וחזן. בין המועמדים הופיע גם בחור צנום בלי חתימת־זקן, לבושו קרוע ובלוא. בקיצור טיפוס לא רציני. גבאי בית־הכנסת רצה לתת לו להוצאות הדרך ולשלוח אותו מיד „הלאה", אולם כמה מהפרנסים הניאו אותו מכך בכדי שלא לבייש „עלוב" זה.

מה מאד הופתעו חובבי הרינה באיזביצה, בשמעם את קולו הערב והמרנין של המועמד „המיסכן" שעבר לפני התבה. לתשואות ולדרישת „הדרן"ים" לא היה גבול. ההתלהבות הקיפה את כל איז'ביצה, ואמנם הוא נתקבל פה־אחד למישרה המוצעת בקרוב גם חגגו את החתונה שלו בסוכטושוב. קהילת איזביצה שהרגישה עצמה כ„עומד" ומחותן ראשי מצד החתן, הכינה לו מלתחת־פאר ודאגה לכל צרכי החתונה. שש שנים שימש במלאכת־הקודש בעיר זו כשכל העיירה אהבו את הזוג הצעיר אהבת־נפש.

בשנת תרפ"ו נתמנה כחזן ושו"ב בעירנו וירושוב. יש לציין שהוא הכניס רוח חדשה בבית־הכנסת דפוסים ומסגרת חדשה בצורת התפילה. הוא הרנין והרטיט בתפילתו ורננתו את לב כל שומעיו. רבים שהתרחקו מזמן כבר מהיהדות באו באופן מיוחד לבית הכנסת בכדי לשמוע את תפילתו. ולא רק יהודים. באו גם גויים ממש. בעמדי פעם בבית ר' ישראל'קה אוירבאך (שבביתו נמצא בית המרקחת), הייתי עד־שמיעה בין הרופא ד"ר זיגמונד מילבאור (יהודי מתבולל) אשר הפציר ברוקח הגוי יז י בלשינסקי שיתלווה אתו אל בית־הכנסת וישמע את ה„קארוזו היהודי" בוירושוב, ואמנם סיפרו שמדי חג הסתובב הרוקח — שהיה אוהב מושבע של אופרה טובה — לאורך הנהר ע"י בית הכנסת בכדי להקשיב לרינתו של החזן היהודי. היתה לו מקהלה קבועה של נוער וגברים — אותם אימן ופיתח בהתמדה, ותמך בהם מכיסו הפרטי.

ביתם בוירושוב של משפחת הוט, היה פתוח לרווחה לכל ניצרך, היו מראשוניב לכל דבר שבצדקה, הצטיינה בכך במיוחד אשתו עדינת־הנפש. שש שנים שהו ההוטים בוירושוב כשהם אהודים ומקובלים על כל הציבור. בשנת תרצ״ב עבר לשמש כחזן ראשי בבית הכנסת בוילון.

בשנים האחרונות הוצעו לאברהם הוט כמה הצעות מפתות ביותר, כגון: משרת חזן ראשי בקאליש (מישרה זו סירב לקבל, בגלל שנדרש לוותר על תפקיד שו״ב). גב באמסטרדאם שבהולאנד הוצעה לו המישרה של חזן ראשי בבית הכנסת הגדול בלקסטראאט גם את המישרה הזאת הוא סירב לקבל — אף שנבחר לרוב גדול — מאחר והוא נדרש לשנות את לבושו. סיפר לי ר׳ יעקב מנטל איש־וירושוב, שהוא וגם כמה מנכבדי אמסטרדאם ניסו להסביר לו, שענין הלבוש הוא ענין של „מנהג המקום״, ועל כל פניב כל חברי הקהילה הם חרדים לכל דבר ה׳. ענה על כך ר׳ אברהם הוט: מכבד אני את מנהגי אנשי אמסטרדאם, אבל אני בתור אברך חסידי איני מוכן לסטות ממנהגי. והוא וויתר על המישרה. הוא ואשתו ניספו בגיטו וילון.

ר׳ מאט׳ל סטערצאווער

שמו היה ר׳ מרדכי גורדון. הכינוי „סטערצאוואר״ בא לו. בגלל מוצאו מהעיירה סטרצוב שבמחוז לודז. היה ת״ח גדול ויחד עם זה „ידען״ גדול בחכמת הנגינה.

לוירושוב הוא הגיע — במישרת חזן־שוחט — סמוך לגמר מלחמת־העולם הראשונה, הוא נתקבל בהתלהבות, וגם במידה לא קטנה של פליאה. פשוט וירושוב לא היתה רגילה לכך: גם שו״ב מובהק ויר״ש וגם אמן־מלחין. ביתו היה מלא ספרים, אולם פלאי־פלאים, לצדם של כרכי הש״ס הוילנאי וה„טורים״ — מצופי העור — מסודרים היו שורות־שורות — ספרי מוסיקה. ולא זו בלבד, ר׳ מאטיל עיין בהם לעתים קרובות ושאב מהם השראה לנגינתו. רגיל היה לומר שהנגינה היא „הנשמה שלו״. ואין פלא בכך הוא „ירש״ זאת מאביו המפורסם ירמיה „קלוגער״, ולמה כינו אותו „קלוגער״ (מקונן) מכיון כשירד לפני התיבה והשמיע את „קולו״, התחילו השומעים להזיל דמעות מרוב התרגשות.

הוא אירגן מקהלה יפה של ילדים — ש„ליוו״ אותו ברינתו בבית־הכנסת — הוא ערך אתם חזרות, אימנם ולימד אותם איך לפתח את הקול. ואוי לו לנער ש„זייף״, מסוגל היה ל„קרעו כדג״.

לצערם של כל שוחרי הנגינה, הוא עזב את וירושוב במחצית שנות העשרים.

ר׳ קלמן שוחט

ר׳ קלמן מייזלר מוצאו היה מהעיר לאסק. גדל בבית הורים עניים. היה מחונ־בקול אדיר וערב לאוזן. לוירושוב הגיע — בתור שוחט — בראשית שנות העשרים התחבב על כל יהודי וירושוב. נעים־הליכות היה, ואציל־הרוח. במיוחד היה מקובל בחוגי החסידים (נמנה על חסידי גור). בדרך־כלל היה מתפלל — בבית־המדרש. עם עזיבתו של ר׳ אברהם הוט, נתבקש עי״ פרנסי הקהילה לעבור לפני התיבה בבית־הכנסת. אמנם הדבר לא היה לרוחו, אבל הוא נאלץ לציית. וכאן הוא נקלע ל„מחלוקת״. מתפללי בית־הכנסת שהורגלו לחזנים מסוגם של מאטיל סטרצובר ור׳ אברהם הוט — לא רצו להשלים עם רינתו של ר׳ קלמן, והם התחילו להציק לו. גם לר׳ קלמן היתה מקהלת־נערים קטנה, בין היתר שרו בה בניו דוד והרצקי.

ר׳ קלמן יפה־התואר ויפה־הרוח, אשתו וששת ילדיהם, כולם ניספו יחד עם כל יהודי וירושוב. השם ינקום דמם!

יהושע אייבשיץ

שמשון „אופיציר"

בעיירה קראו לו פשוט שימשה'לי, אחרים קראו לו שימשה'לי פרידמן, ואילו החסידים ובעיקר חסידי גור, כינו אותו שימשה'לי „אופיציר", וכל כך למה ? מפני ששמשון פרידמן נולד בדאנציג, שם שימש אביו החסיד כשו"ב. לימים אחרי שאביו נפטר, עבר שמשון ובני משפחתו להתגורר בוירושוב. בימי מלחמת-העולם השניה, אחרי שהגרמנים כבשו את וירושוב, גוייס שמשון כאזרח גרמניה לצבא ה„קייזער" והולבש מדים של הצבא הגרמני. באחד החגים מאד חשקה נפשו של שמשון, לעלות לרגל אל „חצר" רבו האדמו"ר מגור. מאחר ושמשון היה מקובל על ה„פלדפבל" שלו, והוא „נדנד" לו השכם והערב על בקשתו. ואכן הרשיון ניתן לו, ושמשון ברוב אושר נסע להסתופף אל רבו בגור. חסידי גור ראו וגם תמהו, מה, שימשה'לי במדי „אשכנז" (גרמנים) ? מילא, במדי „פוניה" (רוסים), עוד ראו חיילים חסידים אבל בצבא ה„קייזער", הפלא ופלא. פרחי החסידים הקונדסים החליטו, שאין זה נאה ששימשה'לי, אברך חסידי תלמיד-חכם יהיה „סתם סולדאט", מה עשו ? לקחו והדביקו לו תגי-קצינות, וכך הפך שמשון פרידמן לשמשה'לי „אופיציר".

אגב, שימשה'לי היה קרוב-משפחה אל הרבי מגור. אחרי מלחמת-העולם הראשונה כשפרנסתו היתה דחוקה, קיבל כתב-יד עתיק מקרובו האדמו"ר זצ"ל מגור. הכ"י היקר הנ"ל היה: הספר „מאמר חסדי ה'", המיוחס להחסיד ר"י יעב"ץ. הספר יצא לאור ע"י שמשון פרידמן בשנת תרצ"ה. בין היתר קיבל „הסכמה" מאת הרב מקאליש, הקדוש הרה"ג ר' מ"מ אלתר הי"ד (אחי האדמו"ר מגור), הממליץ מאד על הספר הנ"ל.

שמשון נעזר מאד — מבחינה כלכלית — ע"י מכירת והפצת הספר הזה.

שער חמישי

הווי (פולקלור), סיפורים וזכרונות

התוכן:

רפאל קנופ — צרפת

„נשמה יתרה של עיירה"

עברו כבר כל־כך הרבה שנים, מאז עזבתי את עיירתנו היקרה. למרות־הכל אינני מסוגל לשכוח אותה. את חיי הטוהר של היהודים התמימים, את ה„נשמה היתרה" שאפפה הכל ואת כולם. היהודים היקרים, מנהיגים ותלמידי־חכמים, חריפי־מוח והמוני העם הפשוטים. מתעוררים זכרונות, כולם מראי־הוד. על בית־הכנסת המפואר שעל־יד נהר ה„פרוסנה". נזכר אני בקהילה קדושה שלנו, פרנסיה, עסקניה וגבאיה. איך בכלל ניתן לשכוח „שבת בעיירה"? או חג ומועד. כשעל פני־כולם נסוכה מין קדושה עילאית. עדיין עומדת לפני התמונה הפטריאכלית בשבתות ובמועדים, כשקהל המתפללים זורם מתוך בתי התפילה. ה„בעלי־בתים" בבגדי־שבת פוסעים מתון־מתון כשלצידם משתרכים בניהם המגודלים, ואילו החסידים זורמים מתוך ה„שטיבלעך" שלהם מלובשים בקאפוטות המשי וה„שטריימליך". הכל פוסע לאט־לאט בדרך־ארץ, אין מה למהר, שבת היום.

כבוד רב חילק הדור הצעיר לקשישים. אפילו „הנוער המתקדם", התיחס להוריו הזקנים בכבוד ובדרך־ארץ.

קשה לשכוח את הנוער הדינאמי שלנו, את הוויכוחים (לאין־סוף) והפולמסים שניהלו על בעיות עולם ומלואו.

הספורטאים הצעירים שלנו, שהסבו קורת־רוח לכל הציבור היהודי כולו, בוירושוב. במיוחד זכור לי לטובה, אהרן יוס'ק רוסק בראש של קבוצה בת עשרה בחורים יהודים, שייסדו את מועדון הספורט „בר־כוכבא", אשר עליו היתה גאוות וירושוב היהודית כולה. לא מעט קנאה וצרות־עין גרם הדבר לפולנים בוירושוב, כשספורטאינו צעדו בסך, במדיהם הצחורים ובלוית הצלילים הערבים לאוזן, של תזמורת כלי־הנשיפה, רכושו העצמי של מועדון הספורט.

שרה אורבך (כתריאל) — ראל״צ

בית־אבי

בהיזכרי בבית־אבי החרב, עצבות משתלטת עלי. זכרונות של דם ודמעות, מבצבצות ועולות בזכרוני. יקירי, אנשי חסד ומעשים טובים נרצחו ע״י הצר הצורר, אותם טובי־לב שבמעשיהם הטובים התעלו למדרגה עילאית — אינם, כולם נעקרו עד השורש.

אבי עסק כידוע בסחר העורות, יחד עם אחיו טוביה כתריאל. תמיד חיפש אבא הזדמנות לעזור לנזקקים. צורה מיוחדת היתה לו לעזור לנזקק בדרך דיסקרטית, בלתי מורגשת ע״י הנעזר, שלא ייפגע ח״ו. ביתנו היה תמיד פתוח לרווחה, כל נזקק ונצרך מצא בו סעד, עזר או עידוד.

אני נזכרת: בבית אחד הקרובים שלנו, היו שתי בנות בוגרות. הקרוב הנ״ל, היה מחוסר אמצעים ופרנסה. אולם בימים ההם עיקר הדאגה במשפחה יהודית, היתה נתונה להשגת נדוניה לבת. החליטו הדוד טוביה ואבא, והכניסו את שתי הבנות לעסקם המשותף. שתי האחיות התגוררו אצלנו וכל מחסורם היה עלינו ואילו את שכרן חסכו למטרת נדוניה. את שכרן נהגו הבנות לחסוך אצל סוחר יהודי מכובד, אשר — למזלן הרע — פשט את הרגל. קל לתאר את הטרגדיה של שתי הבנות. אבא והדוד טוביה בלי לחשוב הרבה, הוציאו את הסכום המלא מקופת־העסק והחזירו לבנות.

נוהג היה לו אבא, בשבתות ובחגים לאסוף את כל ה„אורחים״ שנקלעו לעיירה. הוא עזב האחרון את בית־הכנסת, שלא יישאר ח״ו בבית־הכנסת „אורח״. כשה„אורחים״ היו מרובים ואבא חשש, שמא לא יספיק להאכיל אותם, נהג אבא אחרי אמירת ה„גוט־שבת״, לפנות בחיוך לאמא: פריידה׳שי, היום תתני לי מנה קטנה של דגים, כנראה שאכלתי אכילה מיותרת ואיני מסוגל כעת לאכול הרבה. אמי היקרה כבר „הבינה״ את הרמז. כל זה נעשה שלא לפגוע ח״ו ברגשות „האורח״. כך נהגו שני האחים כל ימי חייהם, אשר היו מסכת אחת רצופה של מעשים טובים.

אני נזכרת: כשהדוד טוביה, שכב על מיטת־חליו, ממש ברגעיו האחרונים, הוא קרא לבנו איציק וביקש ממנו שידאג — אחרי מותו — לקיומה של משפחה אחת, אשר שני האחים נהגו לפרנס אותה.

גם אמי ז״ל, בהלכה בדרכי אבא, נהגה למסור לזולת — הכל.

אינני יכולה לשכוח, את דודי ר׳ ליפמן זלקוביץ (אביו של מרדכי שמואל הי״ד), איש תם וישר, אשר תמיד נדמה היה לו שלא יצא ידי־חובה כלפי רבון העולמים. תמיד ישב על התורה ועל העבודה. נהג לעתים קרובות בסיגוף והתנזרות מחיי עולם הזה. במיוחד נהנינו אנו הבנות והנשים, כשבא הדוד ליפמן לקרוא לפנינו את המגילה בפורים.

מבין השכנים הקרובים, אני נזכרת במיוחד בדמותו של התלמיד־חכם ר׳ יצחק (איצ׳ה) מאיר גאד ז״ל. בנוסף לתורה, יהודי זה היה בקי בהוויות העולם. כינו אותו: „דער קאווע ברענער״, וזאת בגלל שהיה רגיל להתפרנס מקליית קפה. „מקצוע״ נוסף היה לו — מוהל, אולם ב„מקצוע״ זה עסק רק לשם־מצוה ועסק בכך עד גיל מופלג.

בשנת 1935, עזבתי את העיירה ועליתי ארצה, הגם שעברנו לא־מעט קשיים, הרי בסך־הכל היה זה צעד מוצלח ביותר. כואב רק הלב על כל הנשמות הטהורות שלא זכו לכך, כל אלו ששאפו וחלמו על ארץ־ישראל, על מדינת־ישראל!

פנחס גולדמן

בשכבר הימים

סבי ר' שמואל יהודה גולדמן

לדור הקשיש, השם הזה מעורר חוויות, היה זה „שם דבר". גם הדור הצעיר בודאי שמע הרבה מהוריו על השם: שמואל יהודה גולדמן שהיה למושג ולחלק בלתי נפרד של נוף העיירה. מפורסם היה בכל פלך פיוטרקוב כאחד היהודים העשירים ביותר. אולם לא רק רכושו העצום, הם שיצרו לו את המוניטין, גרמו לכך גם פזרנותו לכל דבר שבצדקה.

מטרת־חייו, היה לשדך את 4 בנותיו ליהודים תלמידי־חכמים, ואמנם הוא הצליח בכך, חתניו היו: ר' יעקב שלמה קובלסקי, מורה ההוראה בעיירה, ר' אייזיק אלתר נכד הרבי מגור, ר' העניך יאנאווער ור' לייב'ל אונגר נימנו על נכבדי העיר.

נזכר אני: בשנות מלחמת־עולם הראשונה, כששרתתי בצבא גרמניה, הודיעו לי מהבית, מוירושוב, על הכבוד הגדול שנפל בחלקו של סבא — הרבי מגור שבחזרו מהבראתו בקרלסבאד, ביקר בוירושוב והתאכסן אצל מחותנו הסבא ר' שמואל יהודה גולדמן. אלפי החסידים שעלו לרגל להקביל את פני הרבי בוירושוב, זה היה שיא ה„נחת" של סבא.

הייתי טיס בצבא גרמניה

זמן קצר אחרי פטירת אבי ז"ל, יצחק מאיר — בשנת 1906 — עברנו לגרמניה אל דודנו אברהם צדיק, שהתגורר בברלין. בשנת 1908, התחלתי ללמוד בבי"ס לגננות, אותו סיימתי בשנת 1914. עם פרוץ המלחמה ב־1914, התנדבתי לצבא. אחרי שעברתי את הטירונות, העבירו אותי לקורס טייס. עלי לציין, שאז נבחרו לטייס רק המובחרים והמוכשרים ביותר. ביחידת־הטייס נלחמתי עד סוף המלחמה. גם אחי איסר גוייס לצבא גרמניה ונלחם בחזית המזרח, משום־כך לא נפגשתי אתו עד סוף המלחמה (בשנת 1917), כשהגרמנים העבירו חלק מכחותיהם מחזית המזרחית — למערב, נפגשנו באקראי ברכבת. בקושי הספקנו להחליף כמה מלים. אח"כ שוב נפגשנו בחזיתות בקרבות. עם סיום המלחמה, שנינו חזרנו ביחד לקמפנו. עם סיפוח קמפנו לפולין, עברנו לברלין, שם מצאנו חברה ואווירה ציונית. גם אנו בני משפחת גולדמן, השתתפנו באופן פעיל בעבודת ההסתדרות הציונית. חלק ממשפחתנו, עלה לא"י בשנת 1923. בארץ עברנו דרך־חלוצית קשה.

נתנאל כהן

עלייתי לארץ־ישראל

בראשית שנות העשרים, החלה תנועת־הגירה מעיירתנו. הנוער בעיירה, לא מצא בה את מקומו. אחדים נסעו לבלגיה, צרפת, גרמניה ולארצות אחרות, אולם הרוב הגדול בחר בא״י. בשנת 1924, התארגננו קבוצת בחורים, בתוכם: קלמן כתריאל, יעקיל דוד אליאש, משה עזר ועוד. לבסוף מכל הקבוצה נשארנו אני וקלמן. לא היה לנו כל מושג איך מגיעים לא״י — באופן בלתי ליגאלי, — נסינו מזלנו בקראקא ובלבוב אצל ראשי ההסתדרות הציונית, אולם הנ״ל פטרו אותנו בביטול ובלא־כלום. לבסוף הברחנו את הגבול לרומניה. בצ׳רנוביץ הצטרפנו אל קבוצת נוער, שגם הם מגמת־פניהם

חברי הסתדרות הציונות בוירושוב, שעלו ארצה בשנת 1926

חברים פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין וויערושאוו וועלכע האבן עולה געווען אין יאר 1926

היתה א״י. יהודי המקום התייחסו אלינו במלוא האהדה, לא כן המשטרה הרומנית, שהציקה לנו וגם שמה אותנו במעצר. אחרי לחץ מצד יהודי המקום, נאלץ המשרד לא״י במקום להקצות לנו סרטיפיקטים ואנו עולים.

בארץ קיבל אותנו ביחס מאד לבבי, חברנו הירשל אליאש, הוא דואג לנו לעבודה ולסידורים הראשונים.

מאנוש כתריאל

ממחוז הילדות — מוירושוב האהובה

מעשה נועז

הדבר קרה בשנת 1905, גל של תסיסה עבר את האימפריה הרוסית. תנועת ה„אחדות", ניסתה למרוד ולהפיל את הקיסר הרוסי. תנועה זו הקיפה המונים ושלוחותיה הגיעו גם עד וירושוב. המשטרה הרוסית הריאקציונית, דיכאה באכזריות רבה, כל גילוי של מרי. בוצעו מאסרים המוניים. היו גם מקרים של שימוש באלימות ע"י המשטרה ואפילו רצח.

פעם עצרה המשטרה בוירושוב, יהודי מקומי שחשדו בו בהשתייכות ל„אחדות", ליהודי זה — אב לילדים — לא היה למעשה כל שייכות לתנועה הנ"ל. היהודי הוחזק במעצר והוכה בצורה אכזרית. השמועה, הגיעה גם לאזניו של חיים אליאש, או כפי שכונה „חיים הגבוה". הוא החליט לא להחריש על מעשה שפל זה. למחרת בבוקר, נכנס חיים אל מפקד המשטרה המקומית, והתלונן לפניו, על שהיהודי הנ"ל הוכה על לא עוול בכפיו והוא — חיים — ביקש מהמפקד, שישחרר את היהודי שהנו מפרנס של משפחה. המפקד, „צ'ינובניק" רוסי טיפוסי שלא היה רגיל להופעה יהודית „מחוצפת" שכזאת, פקד על חיים לעזוב תיכף ומיד את תחנת־המשטרה, אחרת הוא ירגיש מיד את נחת־זרועה של המשטרה הרוסית. חיים „יוצא מכליו" לשמע דברי הגידוף בפיו של השוטר הרוסי, הוא חוטף את חרבו ומפוררה — בידיו האטלטיים — לרסיסים וכ„תוספת" מגיש לו כמה מכות „הגונות". אולם חיים אינו מסתפק בכך, הוא מוציא מידי השוטר הנדהם את המפתחות של בית־המעצר והוא משחרר את היהודי העצור.

מובן שאחרי שמפקד המשטרה התאושש, התחילה מהומה רבה בעיירה. כולם פחדו מפני תוצאות המעשה הנחפז. המשטרה מחפשת אחרי חיים. כל הסיפור מכה גלים ברחבי פולין, הדיו מגיעים עד לוארשה הבירה. עסקנים ושתדלנים מנסים לטשטש את הענין, גורמים יהודיים ולא־יהודיים מתערבים בענין. למשפט שהתקיים כעבור כמה חדשים בקאליש, נרתמו טובי הפרקליטים למשפטים פליליים. הודות למפקד המשטרה, שהעיד בכבודו ובעצמו — תמורת שלמונים הגונים — שאמנם עצר והיכה את היהודי הנ"ל על לא־דבר בהיותו שיכור, יצא חיים בעונש־כספי מועט.

וירושוב בעת מצוקה

בשנת 1919, כשרוב העיירה נשרפה, כתוצאה מהפצצה גרמנית, רבה היתה העזובה והעוני בעיר. משפחות רבות נשארו בלי קורת־גג. סוחרים מכובדים — כל רכושם נשרף ונשארו ללא פרוסת־לחם. לעת הנ"ל התקיימה בוארשה ועידה ציונית, לה הוזמננו הרשל ברקוביץ מלוטטוב ואני מוירושוב כנציגי מחוז וילון. ניצלתי את ההזדמנות וקיבלתי מכתב המלצה מאת תעשיין הנייר נתנזון אל ד"ר בוגן, מזכיר „ועד ההצלה הכללי". עזר לי באופן פעיל עסקן ה„מזרחי" ויו"ר הקהילה בוארשה הרשל פרבשטיין, ערכנו מסיבת־

עתונאים, בה סיפרתי על המצב בוירושוב. השתתפו במסיבה הנ"ל גם המשלחת המיוחדת מארה"ב: גנראל ג'ורבין, ואביו של שר האוצר האמריקאי הנרי מורגנטאו. כנראה שאנשים התרשמו מאד מהמצב בוירושוב, מאחר ו,,ועד ההצלה", שלח מיד משלוח גדול של מיצרכי מזון ודברי־לבוש. בנוסף לכך קיבלתי לידי סכום כסף גדול לחלוקה בין הנצרכים.

בבואי הביתה, הורכב ועד לחלוקת הכספים: ישראל אנגלמן, יעקב מאיר רוסק, שלמה גרוסברג, גבריאל כהן, טוביה כתריאל וכותב הטורים.

וולף גולדמן

מה הניע אותי לעלות לארץ־ישראל

משחר ילדותי נתקלתי בגילויי אנטישמיות. בהיותי עוד בכיתות הנמוכות, שאלני המורה לחשבון — בביה״ס בקמפנו — „כמה מרוויח היהודי שקונה שק תפוחי־אדמה, מהאיכר העובד בזיעת־אפיו בגידולם, והיהודי מרמה אותו במשקל?״ בשמעי את השאלה „המתמטית״ של המורה הנ״ל, החלטתי להיות גנן. ניגשתי אל גנן העיר ושיטחתי לפניו את בקשתי, אולם הלה פרץ בצחוק קולני, „מה, יהודי גנן? לא יתכן״ ופטרני בלא כלום.

חברי הסתדרות הציונות בוירושוב — בחלקם עלו ארצה
חברים פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע

בלית־ברירה, נסעתי לברלין, שם נכנסתי לבי״ס לאגרונומיה, אותו סיימתי בציון לשבח. יחד אתי למדו עוד שני בחורים מוירושוב, האחים שמעון (שימעק) ויוסף רוסק. עם סיום לימודי בביה״ס החקלאי הנ״ל, התחלתי לעבוד בחברות שונות בגרמניה.

בשנים 1921 — 1922, עבדתי אצל חברה בדרזדן. החברה הנ״ל זכתה במיכרז לתכנון מטעים בארגנטינה והיא רצתה לשלוח אותי לשם, בהבטיחה לי תנאים מצויינים, אולם אמא ז״ל הניאה אותי מצעד זה, באומרה: „מקומך בארץ־ישראל״. באותו פרק־זמן

עלתה מגרמניה קבוצה בראשותו של ד״ר יעקובוס (כיום פרופסור באוניברסיטת ירושלים), הצטרפתי לקבוצה הנ״ל ועליתי. עבדתי בפתח־תקוה ובמקומות אחרים.

בוירושוב עיר מולדתי, נזדמן לי לבקר, זמן קצר לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה. נסעתי בשליחות המוסדות הלאומיים, בענין ארגון עליה ב׳. בביקורי בוירושוב, הראה לי הירשל גליקסמן, איזה בית יפה (דו־קומתי) הוא בונה לעצמו. בלי־משים פלטתי לעברו: הירשל, חבל על עמלך, הגרמני יבוא להנה ויחרים הכל. כמובן שהוא לא שעה לדברי. מענין שבכל העיירות נתקלתי באותה תופעה, אנשים פשוט לא האמינו ולא תיארו לעצמם מה צפוי להם. אנשים נטו להאמין לתעמולה הכוזבת של הפולנים, שהבטיחו לאוכלוסיה, שהצבא הפולני הוא „איתן כסלע״. גם בלודז׳ כשיעצתי לדודי שיעביר את

אסתר ספיר (ולצמן) ברכת־השנה מא״י בשנת 1937 — „תמריץ״ לעל־ה
אסתר ספיר (ווערלצמאן) אין אַ ווונש־קארטל פון ארץ־ישראל. יאַר 1937

הונו לא״י, והעיקר שיציל את נפשו וחיי משפחתו, הוא הביע לפני בפליאה: „היתכן, שהגרמנים יגיעו עד לודז׳ ?״

יהודי פולין, לא היו מסוגלים להבין שאמנם סכנת כליה נשקפת להם ועוד בקצב כל־כך מהיר. אחדים עוד זכרו את הגרמנים מהמלחמה הקודמת, בה התנהגו — יחסית — יפה. חלק גדול של יהודות זו, אשר יכול היה להציל עצמו — לא ניצל זאת, היו אפילו מקרים שמועמדים לעליה (עליה ב׳) התחרטו ברגע האחרון.

בכאב לב, חזרתי ימים ספורים — לפני פרוץ המלחמה — ארצה.

צבי אליאש רחובות

ילדות בוירושוב

(זכרונות, מנהגים והליכות)

זכרונותי אלה מתיחסים עד לפני מלחמת העולם הראשונה. בית חולים לא היה בעיירה. אשה שכרעה ללדת, הזעיקו אליה את זיסל׳ה המיילדת. אשה זקנה שרכשה המקצוע לא באוניברסיטה — דומני שאפילו קרוא וכתוב לא ידעה — המקצוע עבר לה

ר׳ אלעזר אליאש ואשתו

בירושה מאמא וסבתא. נחשבה בכל הסביבה כ„מומחית" גדולה, אצל יהודים ולא יהודים כאחד.

אחרי הלידה „קושט" חדר היולדת ב„שיר המעלות" ודפים עם „קמיעות" שהיו מקובלים כ„סגולה" נגד „מזיקין". בכל שמונת הימים לפני ה„ברית" הלכו ילדי ה„חדר" —

מדי ערב — אל בית „היולדת" ואמרו את התפילות המקובלות למאורע זה, כגון „המלאך הגואל" ועוד. בתמורה קיבלו ממתקים.

בלילה שלפני ה„ברית" היו מוזמנים בחורי בית־המדרש שהיו ערים כל הלילה, למדו משניות, תהלים וכד'. לילה זה כונה „ליל שימורים". הבחורים כובדו בקפה ובעוגת־דבש, בנוסף לכך קיבלו דמי־כיס.

כמעט כל „ברית" התקיים בבית־הכנסת. כורסה מרופדת, גבוה מיוחדת לטכס הזה, עמדה שמורה בבית־הכנסת, כסא־של אליהו כינוה. המוהל היה ר' נח מיכאלוביץ (קראו לו „רב נח זייגערמאכער", התפרנס משענות), יהודי תלמיד־חכם שזקן־מידות יורד לו על־פי מידותיו. בטכס „הברית" השתתפה כמעט כל העיירה שהקבילו את הרך־הנולד בשאגה אדירה „ברוך הבא". כשהסנדק (על פי רוב הרב) התישב על „כסא של אליהו הנביא" הגבוה, התחיל הטכס כפי שנהוג בכל תפוצות ישראל. ה„סעודת מצוה" התקיימה בדרך־כלל בבית בעל „הברית".

מקובל היה בוירושוב שילד התחיל לבקר ב„חדר" ביום שמלאו לו שלוש שנים. אביו עטפו ב„טלית" ונשא אותו אל „חדר" הדרדקי. היה זה חג מיוחד להורים שהגמילו את בנם, ל„רבי" שזכה לתלמיד חדש ולזאטוטים ב„חדר" שזכו לממתקים. המלמד — מצויד בדף עם אותיות גדולות מאירות־עיניים — הושיב את „התלמיד" החדש לידו והצביע על האות „אלף". כשהילד נתבקש לחזור אחרי דברי המלמד: אלף! והילד עשה כמצווה עליו, נפלה סוכריה גדולה וטובה על הדף. הילד משתומם, מרים את עיניו למעלה, לראות מנין באה לו „מציאה" זו, והרבי מסביר בנחת: זהו מנהג מן השמים, כשילד מתחיל ללמוד אלף־בית, בא מלאך וזורק לו סוכרוית מלוא־חופניים. כך נכנס הילד לעול התורה.

כל ה„חדרים" בעיירה היו פרטיים, מחולקים היו לפי רמתם. „משה מלמד" וברל'ה היו מוחזקים כמלמדי דרדקי. ישעיהו מאיר קייזר וה„לוטוטובער מלמד" הרביצו תורה לגילאים בינוניים, ואילו ר' יצחק יעקב שווארצבארט (ה„בלאשקער מלמד"), ר' עזיל שוארץ ור' העניך גד היו „מלמדי גמרא".

בתקופה הנ"ל — עד שנת 1914 — לא היה קיים פיקוח ממשלתי על ה„חדרים", לא על התנאים הסניטריים ולא ביחס לטיב ולרמת הלימודים. המגע היחיד של השלטונות עם ה„חדר" היה ביום הולדתו של הקיסר (הרוסי), אז בא המושל לבית הכנסת לשמוע את ילדי ה„חדר" שרים את „הנותן תשועה" לכבודו של הקיסר.

כל „חדר" שוכן בדירתו העלובה של המלמד. אצל המלמד שלי ר' משה, שימש חדר־המטבח כ„חדר", כחדר־כביסה וגם לצרכים אחרים... שהזמן גרמן. הריהוט ב„חדר" היה מורכב משלחן ארוך — לא מהוקצע — כשמשני צדדיו שני ספסלים ארוכים. מקורת התקרה השתפלה מנורת נפט — תאורת חשמל עדיין לא היתה בוירושוב — להאיר לנו בערב. שעות הלימוד הסתכמו — בערך — 10 — 12 שעות ליום. חופשות־לימודים (כמו „החופש הגדול" המקובל כיום) לא היו קיימות. יהודים לא סבלו „ביטול תורה".

כל „חדר" היה מורכב מערב־רב של גילאים שרמת־הלימוד שלהם שונה. כך שמתוך 30 — 40 תלמידים שביקרו בכל „חדר", היו לפחות כ־3 — 4 כיתות שונות

(מבחינת רמתן הלימודית), המלמד נאלץ היה איפוא לשנן עם כל קבוצה לחוד, בשעת לימוד של כיתה אחת, יתר הכיתות „שיחקו" או סתם הפריעו, ואז ניגש המלמד עם ה„עוזר" שלו (היה זה מגלב־עור) והשליט סדר. לא פעם גרם ה„עוזר" של המלמד חבלות לתלמידים — אפשר להבין לרוחו ולעצבנותו של המלמד המיסכן — לזה נזל דם מן האף ולזה נגרם פצע אחר, ואז היתה ל„רבי" שלנו „אמצעי בדוק ומנוסה", הוא נכנס לפשפש האפל שליד ה„חדר" הוריד משם קצת קורי עכביש וחבש בהם את הפצע או שטף־הדם.

נראה שמכל עבודתם המפרכת והמעצבנת לא השכילו המלמדים להוציא את פרנסתם, משום כך נאלצה ה„עזר כנגדו", אשתו, למצוא פרוטה מן הצד כדי למלאות את המחסור. אסתר גיטל — אשתו של המלמד שלנו — עסקה במסחר מעיים של בהמות, אותם קנתה מידי הקצבים, ניקתה וייבשה אותם. בימי החורף והסתיו נעשתה המלאכה ב„חדר" וזה הדיף ריח לא הכי סימפטי. אחרי תהליך מסובך וממושך מכרה את הסחורה שלה לביח"ר לנקניק בקאליש.

שלוש דרכים עמדו לפני נער שהגיע לגיל בר־מצוה: א) לעזור בעסק או במשלוח־יד של ההורים. ב) ללמוד מקצוע, כגון: חייטות, סנדלרות, שענות וכד'... מקצועות כגון: בנאות, מסגרות, נגרות היו מרוכזים בידי הגויים ואלו לא רצו לקבל — בזמננו — חניכים יהודים. ג) להמשיך בלימוד התורה בבית־המדרש. שאיפתו של כל בחור בבית־המדרש היה להתקבל לישיבתו של הרב ר' שאול זילברמן. לא קל היה להתקבל אליה. על הבחור היה „להוכיח" את עצמו, הוא היה צריך — כפי שהיה נוהג לומר — „למלאות את כרסו בש"ס ובפוסקים" ורק אח"כ נתקבל לישיבה. על הנ"ל היה גם לתת שיעורים לתלמידים צעירים ממנו. מבין הבחורים שלמדו אתי יחד בבית־המדרש אני זוכר, את: שני בני המלמד מלוטוטוב, חיים אלעזר ורוצלבסקי, יוס'ל פנקובסקי, משה וחיים מוזס, אהרן ברוקמן, קלמן פרוצל, בניו של הרב: חיים'ל ויהושע, משה כתריאל ועוד. בין נותני שיעורים לבחורים נימנו גם כמה תלמידי חכמים מבני עירנו, ביניהם: ר' אלתר'ל ליפשיץ, ר' יעקב שלמה קובאלסקי, ר' בריש ליפמן, ר' אייזיק אלתר, ר' ישראל לוי ועוד.

גם אני זכיתי למעמד של „בחור", כבר הענקתי שיעורים לצעירים ממני, ביניהם: הרש'ל פנטל, הרש'ל לעוועק, יעקב ושמר'ל לוי, יהושע יעקב דודוביץ ועוד.

הבחורים שלא מבני המקום התארחו כל יום אצל בעל־בית אחר (כך זה היה מקובל אז, קראו לזה לאכול „טעג", כלומר יום־יום ע"י שלחן אחר). הבחורים זכו גם לדמי־כיס שהוענק להם בהזדמנויות שונות, כגון: בבתי ה„יולדות" שהיה מקובל להזמינם להיות ערים כל הלילה — לפני ה„ברית" — וללמוד, בבתי האבלים למדו משניות, גם בחנוכה ובפורים קבלו סכומים קטנים.

בעיה מיוחדת היתה ה„התיצבות" לפני הועדה הרפואית־הצבאית לקראת השרות הצבאי בצבא הרוסי. שום יהודי לא רצה ללכת לצבא הזה. בני העשירים הצליחו — הודות לשוחד שנתנו — להשתחרר מעול זה. בני המעמד הבינוני התחמקו מכך ע"י הטלת מום בגופם — שלעתים נסתיים בנכות או אפילו במוות — או בתחבולה אחרת. רק בני העניים שלא הצליחו לתחבל שום תחבולה, נאלצו ללכת לשרות בצבא השנוא עליהם.

צבי אילאש

חתונה בעיירה

חתונה בעיירה היה מאורע עליו דיברו והתכוננו חדשים רבים, והמשיכו לדוש בה עד... החתונה הבאה.

אם החתן בא מחוץ למקום, מקובל היה שאבי הכלה, עם פמליה שלמה יצאו להקביל את פניו — ביום החתונה — לסוקולניק (צומת־דרכים שבין וירושוב — לוטוטוב וזלוטשוב). בפונדקו של פאליק הוכן ה„כיבוד" וקבלת־הפנים.

בחורי בית־המדרש שהיוו את „משמר הכבוד" שצריך להקביל את פני החתן, התכוננו והתלבשו בקפידה, שהרי גם הם „מועמדים" להיות חתנים. כשכולם מחכים ע"י תחנת־היציאה הופיע העגלון „לייזער'ל בים־בום" (שימש גם כסוכן הדואר הרשמי) לו היתה שמורה הזכות „הבלעדית" להביא את החתנים. הכרכרה וסוסיו של לייזער'ל היו מקושטים בירק ובסרטים צבעוניים, וכשלייזער'ל הצליף בשוטו באויר, במומחיות שכזאת שהדו נשמע „מסוף העולם ועד קצהו" (כך אמרו הבריות). ידעה כל הפמליה ש„זזים". אבל לייזער'ל לא יסע על „יבש", ובכן כיבד אבי הכלה את כל הפמליה ואת לייזער'ל בראש ב„כוסה". לייזער'ל כשהוא מפליט לכל עבר „לחיים" ו„מזל טוב", לא הסתפק בכוסית אחת, כי אחת זה „כלום", שתים זה „זוגות" וכו'. כטוב לבו עליו ביי"ש התישב לייזער'ל — בנחת, בנחת — על הדוכן, הצליף את שוטו על הסוסים, ואלו כאילו רוח־תזזית אחזה בהם יצאו בדהרה. לייזער'ל הקיף את העיירה — כשכל התושבים, יהודים וגויים יוצאים לחזות בהמולה שהקים לייזער'ל — ואז באמת התחלנו לנסוע. בדרך דאג לייזער'ל שמה„כיבוד" — ובעיקר מהיי"ש — שלקח אתו המחותן, לא יישאר כלום. כי הרי בושה היא — כך הוא טען — להביא לפונדק יי"ש.

בסוקולניק התחיל העסק מחדש, כלומר על המחותן היה לדאוג ל„שתיה כדת". לייזער'ל הכריז שהוא שותה רק „אוקוביט" (ספירט נקי בחוזק של 96%) והוא צחק מהבחורים שאינם יודעים כראוי את חכמת „השתיה". פאליק הפונדקאי מילא כמובן אחרי פקודת לייזער'ל. מילא, את החשבון הוא כבר יגיש למחותן. בינתיים הגיע החתן, ואחרי כיבוד קל ודברי נימוס מקובלים עבר לכרכרתו של לייזער'ל. אבל לייזער'ל לא רצה לזוז לפני „סיבוב" נוסף של שתיה. הוא היה כבר קצת „בגילופין" כשהתישב על הדוכן והצליף על הסוסים והם דהרו חזרה לוירושוב. כשהגיע לעיירה עשה כמה סיבובים סביב השוק ובכל פעם הצליף באמנות רבה באויר סתם ככה לשם „פרסומא ניסא", שתדע כל העיירה שיש חתונה היום.

בדרך כלל נערכה חתונה באולם של „מכבי אש". היה זה האולם היחידי בעיירה. בעוד החתן מתארח בביתו של אחד מקרובי הכלה, ועל ידו מסובים בחורים (קראו לזה „קבלת פנים"), הובאה הכלה בלווית חברותיה־שושבינותיה אל אולם „מכבי־אש".

נגני החתונה היו מוילון, משפחת זינגר, אב זקן וכמה בנים. האב היה לבוש בלבוש היהודי המסורתי, אולם בניו היו כבר מגולחים למשעי, ורק שפמים אדירים ובלוריות מעטרות את פניהם. פרנסתם היתה מבוססת על שנגנו בחתונות (גם אצל גויים). חתונה

בעיירה לא חסרה גם בדחן, הוא התחיל בשיר נוגה שהביא את הכלה וחברותיה לידי הזלת דמעות, ואח"כ בשעת ה„סעודה" בידח את המסובין. אחרי כיסוי הראש („באדעקנט"), חולק לכל משתתפי החתונה הבדלות, הסתדרה תהלוכה ללוות את החתן — בין שושביניו, ואת הכלה — בין שתי שושבינותיה — לחופה. טכס הקידושין התקיים בחצר בית הכנסת. כל הדרך היתה מוארת ע"י נרות שהושמו באדני החלון. היה זה מחזה מרהיב־עין. לכל אורך הדרך — מהלך כ־10־20 דקות — יש לציין שגם גויים השתתפו במנהג זה שהיה קיים בעירנו מזה דורות. אחרי שהכליזמרים ליוו את החתן לחצר בית הכנסת, חזרו וכולם ליוו את הכלה כשהכליזמרים משמיעים מארשים עליזים — אל מקום החופה. היתה זו תהלוכה עליזה וססגונית.

אחרי החופה נהרו הקרואים לאולם „מכבי אש", שם נערכה „סעודת מצוה".

השלחנות נערכו, גברים לחוד ונשים לחוד. למנגנים היו מנגינות מיוחדות: בתהלוכה לפני החופה מנגינה מיוחדת, תחת החופה אחרת וכך הלאה.

גם ל„לייזער'ל בים־בום" נשמר עוד תפקיד, והוא שומר הפתח בכניסה לאולם — אחרי שהתפכח מהשתיה — שוב המשיך לעמוד על משמרתו, הוא נתן להיכנס רק לקרואים ומוזמנים.

אחרי הסעודה יצאו הנערות לרקוד לקול צלילי הנגנים. אח"כ גם הגברים נסחבו למעגל הרוקדים של „ריקוד המצוה" (מצוה טענצעל). וכך נמשכה החינגא עד שעה מאוחרת בלילה. על פי רוב חגגו גם „בשבעת ימי המשתה" „שבע ברכות".

כדאי לציין, שלייזער'ל, היה סוכן־הדאר הרשמי מטעם הממשלה.

צבי אליאש רחובות

מעשה „בראיון"

בזמנו לא היה מקובל בוירושוב, שבחור ובחורה ייפגשו „סתם ככה", גם כשהיו מאורסים. חברי הטוב משה'ל גרבובסקי היה מאורס לבתו של ר' י. עלקאן. חשקה נפשו של משה'ל להיפגש ולשוחח קצת עם „המיועדת" שלו. אנו חבריו רצינו לעזור לו, ובכן אני התנדבתי להיות „המקשר" ביניהם. שימשתי אז כגזבר חברת „תיקון ספרים" של בית־המדרש. בתוקף תפקידי זה, היתה לי „תנועה חפשית" להכנס לכל בית, ואמנם ניצלתי את מעמדי ומסרתי לכלה פתק מחתנה משה'ל, וקבענו את פגישתם בגן־העירוני בשעה מאוחרת בערב. לכאורה הכל היה בסדר. אולם מעשה שטן, עבר בדיוק באותה שעה ר' אברהמ'ל סקרז'יניא החריף, ובעיניו החדות הוא הרגיש שמשהו „הולך כאן" והוא ניגש לזוג הצעיר הנבוך ואמר להם: ערב טוב! והלך לו. למחרת רקחה כל העיירה כמרקחה. חברנו משה'ל נקרא אל הרב (הרבי מפילץ הרב יוסטמן הי"ד) ונשאל לפשר מעשהו. משה'ל הכחיש מכל וכל, ואנו חבריו התנדבנו להעיד לטובתו, שבאותה שעה האמורה הוא ישב אתנו בבית־המדרש ולמדנו ביחד. כל זה לא עזר. פסק־דין חמור יצא מפי הרב: להתחתן ומייד!

צבי אליאש רחובות

„חכמת נשים בנתה ביתה" (משלי יד, א)

שלמה המלך שקבע כי חכמת הנשים מסוגלת להקים בית, בודאי לא חשב שגם כובע־נשים מסוגל להקים בית, ולא בית סתם אלא „בית חסידים", ומעשה שהיה, כך היה:

יום אחד הולך לו — שקוע במחשבותיו — אחד מחשובי ה„שטיבל" של חסידי גור, והנה נקרית בדרכו מטרוניתא לבושת פאר וכשלראשה מגבעת רחבת־תיתורה. החסיד אינו חושב הרבה — כי מי זו יכולה להיות, אשתו של הרוקח, מנהלת הדואר או אשה נוצרית אחרת חשובה. כי היהודיות שלנו אינן נוהגות לחבוש כובעים — מוריד היהודי את כובעו — בקשת רחבה — מרכין את ראשו ופולט לעברה, בוקר טוב! (בפולנית כמובן), אולם מה גדלה תדהמתו כשהתשובה היחידה לברכתו היתה צחוק גרוני ומצלצל והגברת מסתלקת.

החסיד לא הספיק אפילו להציץ ולזהות את הצוחקת למשבתו, ורק בהגיעו ל„שטיבל" הסתבר לו פשר הצחוק, כלומר אחת מנשות האברכים חשקה נפשה בכובע כזה כדרך שחובשות נשות האינטליגנציה הפולנית, והיא היתה זאת שענתה לו בצחוק לגלגני על ה„בוקר טוב" שלו. מובן מאליו שראשי ה„שטיבל" לא יכלו לעבור על הענין בשתיקה, בפרט כשהד התקרית התפשט במהירות הבזק בעיירה. ישבו זקני החסידים וטיכסו עצה, כיצד לעמוד בפרץ נגד פריצת־גדר זו — בפרט אחרי שנודע שאין זה מקרה בודד והרבה מנשות האברכים החסידיים נגועות בכך — הוחלט להעמיד את האברכים „העברייינים" לפני הברירה: שנשותיהן לא תחבושנה יותר את הכובעים — או שיעזבו את השטיבל.

נראה שנאמנותם של האברכים היתה יותר חזקה לנשותיהן הצעירות, מאשר ל„שטיבל", מאחר ובחרו באפשרות השניה. אולם מאחר ובלי „שטיבל" לגמרי — אי־אפשר, עמדו ויסדו „שטיבל" חדש, שכונה בוירושוב בשם „דאס הוטעטן שטיבל", כלומר התפללו בו בעיקר האברכים שנשותיהן סרחו וחבשו כובעים. במרוצת הזמן התווספו הרבה מתפללים על „עדת חוטאים" זו.

צבי אליאש רחובות

ה„חברה קדישא" מלמדת „לקח" לגבירים

לגבאי של ה„חברה קדישא" היה חשבון ארוך, עם כמה גבירים של וירושוב. זמן רב הם חיכו בסבלנות, עד שנזדמן להם „שעת הכושר" לגבות את „חובם".

ר' יוס'ל מוזס הגביר של וירושוב, כששכב כבר על ערש הדוי — במחלתו האחרונה, ממנה לא קם עוד — נכנסו אליו גבאי ה„חברה": ר' יוס'ל מוקשקי ור' אברהם לענטשיצער והציעו לו שיתרום סך להקמת גדר סביב „בית החיים" (הדבר היה מקובל כ„סגולה" לאריכות-ימים), אולם השכיב-מרע סירב בתוקף, מה? הון רב כזה להוציא על גדר? לא ולא. כשמת, השאיר אחריו רכוש גדול, בכסף ובנכסי דלא ניידי. אנשי ה„חברה" הגישו „שטר-חובם" לפרעון, הם דרשו עבור הקבורה לא פחות מאשר שלושת אלפים רובל (סכום עצום בימים ההם). היורשים הקימו צעקה ואמרו שזה שוד גלוי לאור היום. הם ניסו להתמקח עם הגבאים, אולם אלו לא נטו להוריד אפילו רובל אחד. אחרי שהנפטר נשאר שוכב בבית כמעט שבוע, פנו היורשים בתלונה אל מושל המחוז בוילון. השלטונות פנו אל הגבאים בדרישה לבצע את הקבורה ללא תשלום, על זה ענו אנשי ה„חברה": וכי אנו מתנגדים בכלל לקבורתו, אדרבה שיטפלו היורשים בעצמם בזה. אולם אם אנו צריכים לעשות את המלאכה, הרי שזכותנו לדרוש בתמורה תשלום הנראה לנו כמתאים. בסופו של דבר, אחרי ארבע ימי מיקוח נאלצו היורשים לשלשל לקופת „חברה קדישא" את הסכום הנדרש. אולם לא היה די בזה. „חברת החייטים" נהגה לתפור לנפטרים את התכריכים (שלא על מנת לקבל פרס), במקרה דנן הם דרשו תשלום של 50 רובל. עייפים וסחוטים נאלצו היורשים לשלם את הסכום הנדרש. אולם כאן קפץ עליהם רוגזו של קלמן העגלון — לו היתה שמורה הזכות להובלת הנפטרים לבית עולמם — הוא דורש 25 רובל, ולא, אינו נותן את סוסיו (בדרך-כלל לא דרש אף פרוטה, הוא עשה זאת לשם-מצוה). לא היתה להם ברירה, אלא לשלם. ואז השתתפה כל העיירה, זקן וצעיר, נשים וטף בלוויה המונית שוירושוב לא ראתה מעודה.

היו עוד מקרים מהסוג הנ"ל. כך למשל, כשנפטר ר' משה גוטהינר — שגם הוא נמנה על עשירי העיירה — גם אתו היה ל„חברה קדישא" כנראה „חשבון". הוא נפטר ביום „שמיני העצרת" וההלוויה היתה צריכה להתקיים ביום „שמחת תורה". הגבאים דרשו מבנו דוד סך של 500 רובל. אחרי מיקוח והשמעת דברי תרעומת ומחאה נאלץ הבן להשליש „משכון" על הסכום הנדרש וההלוויה התקיימה ברוב-עם ב„שמחת תורה".

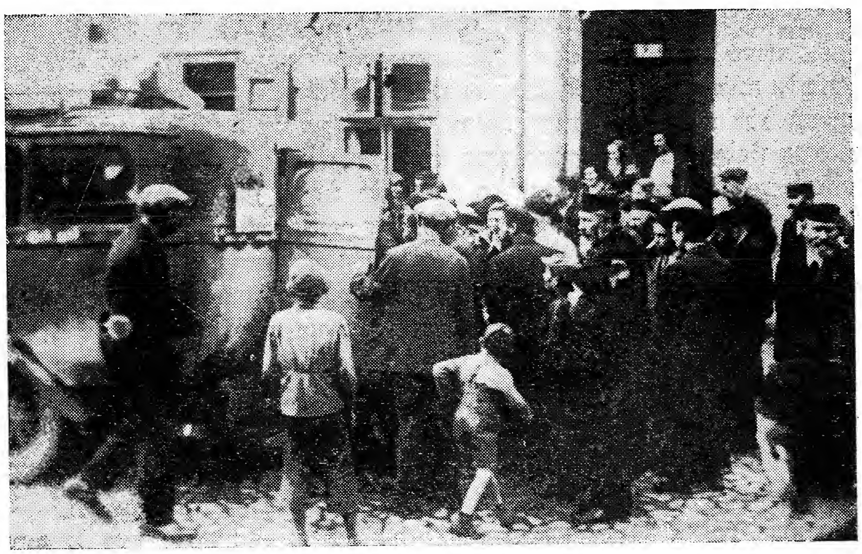
רייזל שולזינגר (מהבית — ברגמן). ישראל

איך עליתי לארץ־ישראל

(זכרונות)

עוד בסוף מלחמת העולם הראשונה, השתייכתי להסתדרות הציונית. מיד עם ייסודה הצטרפתי לאגודה הציונית ונמניתי על פעיליה.

מה הביא אותי לעלות לא"י ? — האנטישמיות ההולכת וגוברת, שהגיעה לממדים מסוכנים עם הקמת פולין העצמאית — אחרי מלחמת העולם הראשונה. הורי התפרנסו ממסחר־קמעוני, נסעו לירידים (מארק־פארער). היתה זו פרנסה קשה למדי. הפולנים

יצחק מרדכי דודוביץ עולה לארץ־ישראל
יצחק מרדכי דאווידאוויטש איז עולה קיין ארץ־ישראל

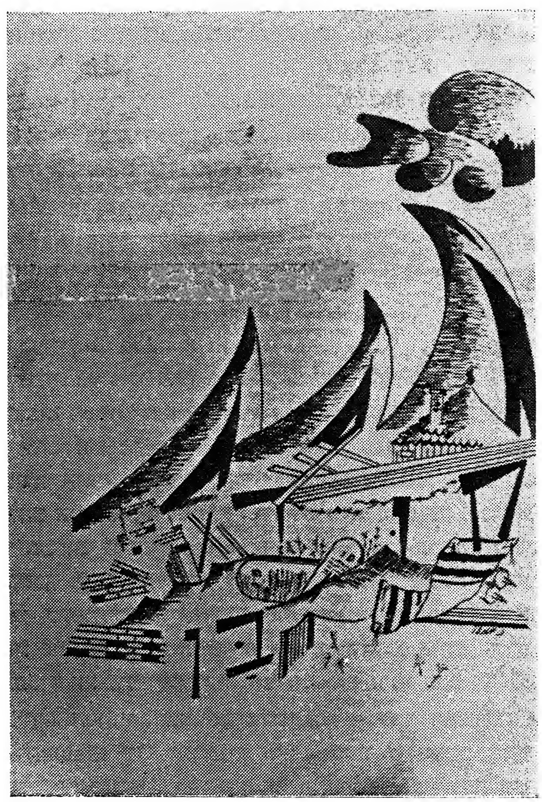
הציקו לנו, ביזו, השפילו, העליבו וגם רגמו אותנו באבנים. לעתים אף השחיתו את הסחורה, דבר שהסתכם בהפסדים ניכרים — בנוסף למפח הנפש שגרמו לנו.

פעם בעמדי — יחד עם הורי — על־יד הדוכן שלנו ביריד, בשוק העירוני בוירושוב, שמעתי פתאום ויכוח. תושבת עירנו שפרינצה קלינובסקי התווכחה עם מישהו וטענה, שבתנאים שנוצרו בפולין — נישול היהודים מפרנסותיהם וגאות של גלי אלימות

מצד שכנינו הנוצרים — אין מקום בשביל יהודי להישאר בפולין. בפרט הצעירים, מקומם — רק בארץ־ישראל. הדברים עשו עלי רושם רב, המלים כבשו אותי כל־כולי. הרעיון לא הירפה ולא זז ממני. בקיצור גמרתי אומר לנסוע לורשה ולהירשם במשרד הא״י לשם קבלת סרטיפיקט (רשיון־עליה מטעם ממשלת המנדאט).

הקרובים שלי הסתכלו עלי, כעל בלתי־שפויה בדעתה. מה זאת אומרת, לפתע־פתאום נוסעים ל„פלשתינא״? הם אפילו באו ודיברו על לב אמי ע״ה, ניסו להשפיע עליה שלא תתן לי לעלות. לאחר כמה חדשים — בערך בחודש דצמבר 1925 — קבלתי את הסרטיפיקט שלי ועליתי ארצה.

הקשר שלי — מאז — עם וירושוב הצטמצם לקשר־מכתבים תמידי. כל שבוע כתבתי הביתה על סיורי, חוויותי ורשמי מירושלים. עד כמה שידוע לי היה להם למכתבי הד נרחב בוירושוב. כל המשפחה התאספה בבית הורי וקראה — בצוותא — את מכתבי. הייתי להם ל„מקור״ של חדשות מארץ־ישראל.

נחום יעקב. קבוצת אושא

הבית שלנו בוירושוב

משפחתנו היתה ברוכת־ילדים, היינו עשרה ילדים. אחי ברל, היה הבכור במשפחה. הוא גדל והתחנך אצל סבא שלמה גרוסברג, אשר עוד בילדותו לקחו ואימצו כבן ממש.

אבי (יצחק) איציק יעקב, היה יהודי ירא־שמים, שנים רבות שימש כגבאי בבית־הכנסת. מנהגו היה לקום השכם בבוקר ולהגיד את „מנת" התהילים שלו ואח"כ ללכת לבית הכנסת להתפלל. אף שמצבנו הכלכלי לא היה מזהיר — אחרי מלחמת העולם הראשונה — בכל זאת לא חסך אבי על חינוכנו הכללי — בנוסף ללימודי הקודש. קיבלנו שיעורים פרטיים אצל מלמדים ומורים שלימדו אותנו קרוא וכתוב.

ביתנו היה פתוח לרווחה וכל הנכנס בו נתקבל בסבר־פנים. נדבה ניתנה ביד־רחבה — אפילו כשהדבר נעשה ע"ח ויתור על צרכים אישיים חיוניים ביותר — בפרט היה מקובל לשלוח דורן בימי חג ומועד למלמדים ולרב העיר. אבי גם הצטיין במידת „כיבוד־אב" לגבי אביו תושב בולסלבצה. הוא השתדל לעזור לסבא בכל דבר אפשרי. מסורת היתה במשפחה לבקר אצל סבא בבולסלבצה בכל חול־המועד.

בשמשו כ„גבאי" בבית־הכנסת, נשא אבא בעול כבד. הוא נאלץ לממן מכיסו הפרטי את ההוצאות השוטפות של בית־הכנסת, מאחר ועל פי רוב הקופה היתה ריקה.

אמי זכרונה לברכה היתה צדקת גמורה. טיפוס המתואר אצל ביאליק בשיר „אמי". לאדיקותה ולרחבת־לבה לזולת לא היה גבול. גם אחרי פטירת אבינו, אמא דאגה לחינוך שלנו. הבית שלנו, היה בית ציוני במובן הטוב ביותר של המלה. אף פעם לא היו חילוקי דעות רציניים, אף שכמובן לכל אחד היתה דעה משלו.

על היריות בוירושוב בשנת 1918 זכור לי: הדבר היה ביום של „יריד". פתאום התחילו הגרמנים לירות. נפלו קרבנות ברכוש ובנפש. הדבר נגרם כתוצאה מכך שקובאצקי השיכור, גנב מהגרמנים מטבח־שדה עם צמד סוסים. הגרמנים שלחו לפולנים אולטימאטום, שבאם לא תוחזר להם הגניבה עד שעה 12, הם „ינקטו באמצעים", ואז הם התחילו לירות. בפעם השניה היתה אמתלה אחרת, הגרמנים נתנו אולטימטום: באם הצבא הפולני לא יחזיר להם את הסוסים ומטבח השדה שגנבו מהם עד 6 בערב יהרסו את העיר. הצבא עצר אז בו במקום כמה יהודים נכבדים בתור בני ערובה. ביניהם היו רוזנבלום וילהלם ומאטיע בהגן, בהאשמה שיש להם קשר עם המפקדה הגרמנית. על רוזנבלום עוד טיפלו שיש לו טלפון סודי. לא עזרו לו הטענות, שהבן שלו יאנק משרת בצבא הפולני והנו פטריוט פולני. החזיקו אותם עד הערב ושחררו אותם. הגרמנים עמדו באיומם ובערב התחילו להפציץ את העיר בפצצות תבערה. הם גרמו הרס רב בנפש וברכוש.

כמעט כל העיירה הסתתרה במרתפים ועקבה — דרך האשנבים — אחרי היריות. הבתים הראשונים שהופצצו ע"י הגרמנים, היו: ביתו של מוזס הזקן וביתו של אהרן סלאצ'יק (אח"כ של סובצ'ינסקי). אחר שהעיר התחילה לבעור, החלטנו לעזוב את העיר. כשהגענו לביתו של דודנו אברהם הלל כתריאל נפל פגז. התגנבנו עד לביתו של שלמה

רוסק, שם עמדו הכבאים הפולנים ולא נתנו לגברים לעזוב את העיר. לאבא — למרות שנשא על זרועותיו שנים מאחיותי הקטנות — לא הירשו לעזוב את וירושוב. בכלל היתה שם בהלה גדולה. משפחות איבדו אחד את השני. אני למשל כילד קטן התגלגלתי עם אשתו של יוס׳ל פנקובסקי לכפר גאלביץ. משפחתנו הגיעה אחרי נדודים ללוטוטוב. יש לציין את המסירות והחמימות בהם קיבלוני אנשי לוטוטוב. כל אחד הצטופף בכדי לקבל בביתו משפחה מוירושוב. זה לקח קצת זמן עד שחזרנו לוירושוב.

אחרי שחזרנו לוירושוב, זכורני: היה אחד בשם גראבינסקי — התלחשו אחריו שהוא יהודי — אשר הסתובב בוקר, בוקר והטיף לנוער להתנדב לצבא הפולני.

רייצה ליבר

עיירה שהיתה — ואיננה עוד...

בתור ילדה קטנה, קיבלתי את השיעור הראשון בלימוד ה„אלף־בית", ב„חדר" של העניכ׳ל לוונהוף. עם הגיעי לגיל בית־ספר, למדתי בבי״ס לבנות „בית יעקב". המחנכות בבי״ס זה, היו: המורה פירל זיידמן מלוטוטוב ובתו של לייב׳ל אונגר. כתלמידות בבי״ס זה, ערכנו גם כמה הצגות מוצלחות, שהתקיימו בגגנו של אברהם יהודה ניימן. יותר מאוחר ביקרתי בבית־הספר הממלכתי הכללי. בבי״ס זה היו כמה תופעות של הפליה — כלפי ילדי היהודים — ולפעמים הדבר גבל עם גילויים של אנטישמיות. כך למשל לא רצה המנהל דיבק לשחרר אותנו ביום ששי — בחורף — מוקדם יותר, בהתחשב בכניסת השבת. רק בהתערבותו הנמרצת של הדיין הרב ר׳ יעקב שלמה קובאלסקי הסכים המנהל לשחרר אותנו — מוקדם יותר — בימי ששי בחורף ובחול המועד.

אבי הי״ד, שימש שנים רבות כ„גבאי" בבית־המדרש, הוא אהב להתמסר לענינים של צרכי הציבור. גם אמי זכרונה לברכה, הקדישה הרבה מזמנה לעניני צדקה וצרכי עניים. זכור לי, למשל: אשתו של יוס׳ל גולדמן (הכורך) חלתה ונאלצו לקטוע את רגלה, אמי אירגנה מגבית, לצורך מימון ההוצאות של האישפוז והטיפול הרפואי. בכלל היה ביתנו, בית יהודי עליז שהשמחה שררה בו. אבי עסק כידוע במקצועו כתפר (שטעפער), הוא לימד את המקצוע — והעסיק כמה מצעירי וירושוב. עבדו אצלנו: שמואל נתן לבקוביץ, אברהם אלקאן, ישעיה מאיר ולצמן, אברהם דוד דומב, בריש ונתן אבא ליבר ואחרים. גם אמי ניהלה מתפרה של לבנים. בנוסף לאחיותי שעבדו אצלה, למדו אצלנו מקצוע זה, הבנות: לאה ליסנר, נחה מאירוביץ, לוטי וולף, לאה דוברצקי, שרה טרופ ועוד.

נוער ציוני בוירושוב — בטיול

אויספלוג פון דער ציוניסטישער יוגנט אין ווייערושאוו

אסתר רבקה ברקאי (פיוטרקובסקי). ירושלים

וירושוב — עיירה שלי

וירושוב — נקודה זעירה במפת העולם בכלל, ובמפת פולין בפרט. כמו כל עיירה קטנה בפולין, הכיכר היה המרכז, וממנו הסתעפו הרחובות הצדדיים. מרכז החיים, המסחר והרוכלות. הטיולים בשבת ובימי חול, חיי הבטלה והמפגשים התרכזו באותה הכיכר, שבמרכזה ניצבה משאבת המים שסיפקה מים לחלק מאנשי העיירה.

כך נצטייר בזכרוני המראה החיצוני של עיר מולדתי — וירושוב. ברם, אם רוצים להסתכל בחיים הפנימיים, לראות את האור הבוקע מחיי המשפחה, להנות מהאור הגנוז בנפשותיהם של המשפחות עלובות־החיים, נרדנה לתוך הסימטאות המסתעפות מהכיכר.

לא טוב לחטט בעבר, אך שקר יעשה האדם לעצמו בנסותו להתכחש לו. שנות הילדות — גירסא־דינקותא — הן הקובעות את דמותו של האדם, הן המשאירות את רישומן החזק על כל חייו, הן המעצבות את אופיו.

עם כל רצוני להיות אוביקטיבית ולא לפאר ולרומם את העבר, לא עולה בידי להשתחרר כליל מנוסטלגיה מסוימת לימי הילדות שלי, שאותם ביליתי בעיירת־מולדתי וירושוב. אף על פי שהורי עזבו את וירושוב בהיותי בת 9 שנים, הנני זוכרת אותם, את כולם, את כל פשוטי העם, את כל טובי־הלב והתמימים. עמוק, עמוק נחרטה בזכרוני דמותו של וולף יוסקה שואב המים. רואה אני אותו כאילו היה חי ועומד לפני, עם שני הדליים, שמעולם לא ירדו מכתפיו הכפופות מטה.

למרות חייו העלובים ופרנסתו הדלה שלא הספיקה כדי לכלכל את משפחתו ולו בקושי. בת הצחוק הטובה לא משה מעולם מפניו השזופים. הייתם צריכים לראות את אותו וולף יוסקה בשבת קודש. לא הייתם מכירים שזהו אותו בן־אדם. קומתו הזדקפה והנשמה היתרה נכנסה בו. היה פושט מעליו את צורת החולין מלאת־הסבל ומתהדר בבגדי הקדושה. היה לובש את ז׳וביצת־המשי; קושרה באבנט כדרך החסידים, הולך לשטיבל, כי מחסידי גור היה וולף יוסקה. כשהייתי עוברת על־יד ביתו במקרה, אוזני קלטו צלילי זמירות חסידים שהוא היה מפזמם לעצמו ולהנאתו והנאת בורא העולם.

ועוד נחרטה עמוק בליבי זכרה של משפחת חברתי בת גילי, שבביתה כל־כך אהבתי לבלות. אף פעם לא הצלחתי לעמוד על המספר האמיתי של בני המשפחה, אך דבר אחד בטוח שהוא היה לא מבוטל, ואת האם אני זוכרת תמיד עם „כרסה בין שיניה". בדרך כלל אף פעם לא הצלחתי לעמוד על טיב פרנסתם של הרבה מיהודי וירושוב, ועד היום אינני מבינה איך בכלל התפרנסו, כי לא היו מקורות פרנסה במקום. מכל מקום, למשפחת חברתי היו דווקא שתי פרנסות. האב היה מלמד דרדקים וגם היה „קישקע מאכער" ושתי הפרנסות לא יכלו כנראה למנוע את המצוקה והעוני ששרר בבית. זוכרת אני את הבת הבכורה, שחן יהודי היה נסוך על פניה העצובות. במשך כל ימות השבוע לא עזבה לרגע את פינת התנור. שם אני רואה אותה עד היום ניצבת מהבוקר עד הערב ומקלפת, ומקלפת בלי סוף תפוחי אדמה בשביל משפחתה מרובת־הילדים. מתפוחי אדמה אלה — שזה היה המאכל הזול ביותר והמשביע — הכינה „פריטשענזיף", מין מרק שריחו היה חודר לתוך

אפי כל פעם שנכנסתי אליהם. האדים שפרצו מתוך סיר בעל הממדים, שאף פעם לא ירד מהאח, התפשטו בחדר וכיסו אותו כבערפל. במרק הזה האכילו את המשפחה שלוש פעמים ביום, ובכל פעם שנזדמנתי לשם, כיבדוני בו. עלי להודות שטעם גן עדן

נוער יהודי בוירושוב
יידישע יוגנט אין ווירעשאוו

כמו שהיה למרק הזה לא הרגשתי מעולם בשום מאכל עד היום הזה. ולא רק טעמו של המרק דבק בי, אלא גם טעמם של „פירות־שבת" (שבת־אויבסט) שבהם התכבדתי בשבת אחרי הצהרים, לא היו אלה חס וחלילה אגסים ותפוחי עץ, שבהם פולין היתה עשירה

ומחירם היה זול יחסית. בשביל המשפחה הזו וכן בשביל הרבה משפחות בפולין, פירות אלה נחשבו כמותרות. „השבת־אויבסט" היה מורכב מגזר וקולרבי וטעמם היה ערב לחיכי, ממש כצפיחית בדבש. אף פעם לא הייתי מחמיצה את ההזדמנות, ובכל שבת אחרי הצהרים רצתי לביתה של חברתי מתוך צפיה ליהנות מכיבוד ה„שבת־אויבסט" הזה.

כשאני מנתחת כיום את סיבת המשיכה העזה שהיתה לי למשפחה הזאת ולבית הזה, הרי בודאי לא הדלות המשוועת (שלא היתה יכולה לספק למשפחה יותר מאשר פריטשענזוף וה„שבת אויבסט" שהזכרתי) — היא שמשכה אותי, אלא הצורה בה היו משלימים עם הדלות הזאת. שקט נפשי ואהבת הבריאות שררו בבית הזה. לא קול קטטה

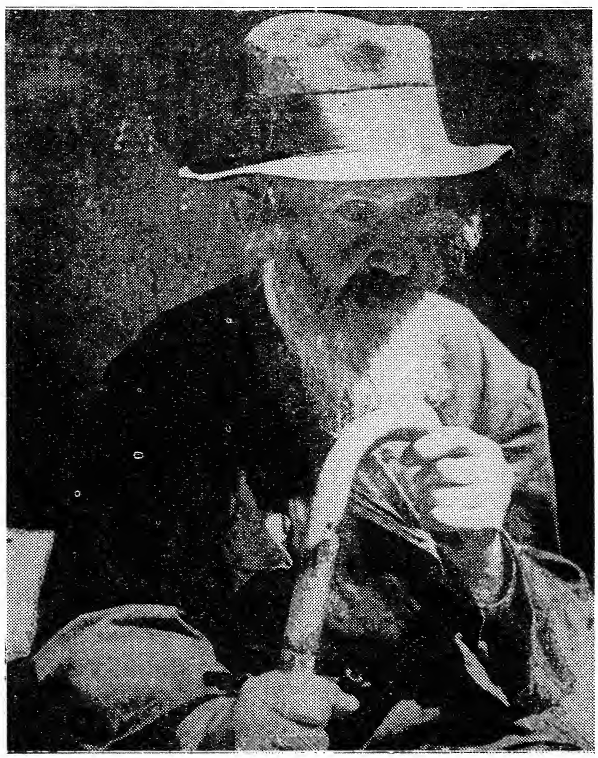
נוער יהודי בחיק הטבע. באמצע: אברהם הלל כתריאל

יידישע יוג:ט אויף אַ שפּאַציר. אינדערמיט: אברהם הלל כתריאל

ולא קול צווחה היו נשמעים מבין הכתלים הטחובים האלה. השקט והשלווה עברו מההורים לילדים, ובסופו של דבר הילדים שגדלו בעוני, אך באווירה של שקט היו מוצלחים ועד כמה שידוע לי יצאו מהדלות הודות לחריצותם ולשכלם הבריא.

זוכרת אני, כמה מיהודי וירושוב שלפחות פעמיים בשבוע הזדמנו אחר כך לקמפנו, מקום שם גרנו אחרי שעזבנו את עיר מולדתי. היו אלה יהודים שמצאו פרנסתם הדלה מרוכלות, במילוי שליחויות שונות, ו„התחרו" בדואר הממשלתי על ידי העמסת הפונקציות שלו על עצמם: היינו שהיו מעבירים חבילות ומכתבים מוירושוב לקמפנו,

כששכרם פרוטות עלובות. אחד הטיפוסים האלה היה „וולבלה הקטן". רק אלוהים יודע איך הספיקו הפרוטות העלובות שוולוול הגוץ בעל זקן התיש היה מרויח, לכלכל את אשתו ואת בתו היחידה שנולדה לו אחרי הרבה שנות נשואים. על אף מצבו הקשה היה תמיד שמח בחלקו והיה מחקה בשריקות את שירתם של הצפורים להנאתנו הזאטוטים שחיכינו לבואו.

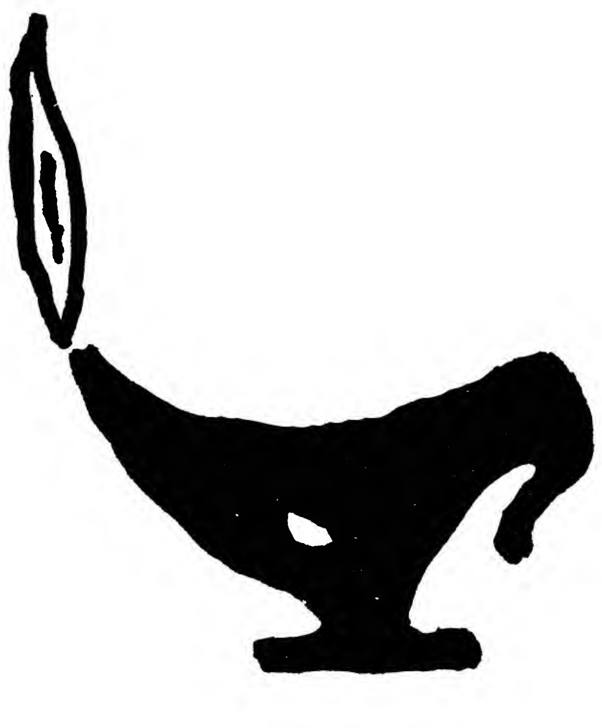
יהודי צועד במקלו — לאן ?
ווהין וואנדירט דער אייביקער וואנדערער ?

ביתנו שימש כעין אכסניה לכל באי וירושוב. כאן היו מפרקים את חבילותיהם הדלות, ובחורף הקר, אמי ז"ל היתה מכינה להם משקה חם.

מי לא זוכר את הירידים שהיו מתקיימים בקמפנו, אליהם היו באים אנשי וירושוב והסביבה. הירידים האלה התקיימו אחד לשלושה חדשים והיו מקור פרנסתם היחיד לרבים מבאי היריד. לפני כל יריד כזה, הגויים שהיו ידועים כלאומניים ואנטישמיים בסביבת

פוזן צחצחו חרבות, התארגנו כנופיות נוער אקדמאי שקראו לעצמם „הסרט הירוק" על מנת לקדם את היהודים המסכנים במעשי אלימות. כל כולי היתי נפחדת ונרעדת בהתקרב מועד היריד, כי ידעתי על כוונתם של הכנופיות. לעולם לא אשכח את הלילות בהם העגלות רתומות לסוסים עמוסות סחורה היו מתקרבות למבואות העיר. צעקות המוכים פלחו את שקט הלילה וחדרו לתוך נבכי נשמתי, והייתי מלאה כולי כלימה ובושה על הכבוד האנושי והלאומי שבי, שנפגע עד היסוד. טומנת את ראשי לתוך הכר ומרטיבה אותו בדמעות. כאבתי את חסר האונים, ועל כי לא היה ביכולתי לעזור לבני עמי. בכיתי כי ידעתי שלא היתה למסכנים אלה ברירה אחרת. חייבים היו לסבול את ההשפלה הזאת, חייבים היו להיכנע לגורלם המר ולסכן נפשותיהם כדי להביא טרף לעולליהם המחכים להם בבית. ולא אגזים אם אומר שהירידים האלה היה להם חלק לא מבוטל בעובדה שהתחלתי להתענין בציונות.

יהדות פולין ידעה להתעלות על עצמה על אף סבלה הרב, הודות לחיי המשפחה הטהורים והודות לזה שידעו למלא תוכן רוחני את חייהם הדלים.

אסתר רבקה ברקאי

בית אבי

אבי ז״ל הערשעל פיוטרקובסקי, היה נכדו של ר׳ שמואל אונגר. זה האחרון מוצאו היה מהעיר פוזן שבגרמניה, שהשתקע בוירושוב באמצע המאה ה־19. הוא היה בעל תשובה ומחסידיו הנלהבים והנאמנים של הרבי מקוצק. בנו היחידי של ר׳ שמואל אונגר, שלא רצה ללכת עם אביו לוירושוב, נשאר בגרמניה עד יום מותו. חמשת בנותיו הלכו אחרי אביהן ר׳ שמואל, ואבי היה בנה של אחת הבנות.

ר׳ שמואל אונגר נחשב לגאון (כתב פירושים וכתבי־היד נשמרו בביתנו) וצדיק. כל הילדים שנולדו ביום מותו נקראו על שמו. (אני זוכרת אחד מהם והוא שמואל אנגלמן). הוא גם היה בעל עקרונות, ודגל בשילוב של תורה ומלאכה. לכן חיפש לבנותיו חתנים בעלי מקצוע ויודעי תורה. אחד מהם היה סבי שהיה פחח וגם יודע תורה. אבי ירש ממנו את המקצוע, האינטליגנציה ועדינות הנפש. טוב ליבו של אבי ז״ל לא ידע גבול, היה תורם ביד נדיבה לכל דיכפין ונצרך. כך קרה, שלמרות היותו מחסידיו של הרבי מגור קנה כרטיס הגרלה של הקק״ל וזכה בנסיעת חנם לא״י. היה זה ב־1925 שנת פתיחתה של האוניברסיטה העברית בירושלים. אבי זכה להשתתף בטכס רב הרושם בהר הצופים. הארץ שבתה את ליבו ונקשר אליה בעבותות אהבה. סייר ותר בה לארכה ולרוחבה, וגם פתח בית מלאכה למיטות ברזל ביפו, יחד עם שותף ערבי. לצערו הרב, אמי ז״ל לא רצתה או לא היה לה מספיק מרץ לחסל הכל ולהצטרף אליו, כך שנאלץ לחזור לדאבון ליבו לפולין. המילים הראשונות ששמעתי מפיו, כשקבלתי אותו בבית הנתיבות בקמפנו היו: ,,אני לא אוכל יותר לחיות בפולין אחרי שראיתי את הארץ״.

מיד ליום המחרת של שובו התחילה הנהירה של יהודים מוירושוב שבאו לשאול את אבי באם כדאי להם לעלות ארצה. אבי עודד את כולם לעליה, ותיאר בפניהם את כל המעלות ויופיה של הארץ.

כל ערבי שבת הפכו אצלנו לאספה משפחתית שבה אבא היה מספר על הארץ. הוא הספיק ללמוד ערבית והיה שר שירים כמו התימנים בצורה גרונית. הוא תיאר את הכל בצורה כל כך פלסטית כשהגעתי ארצה, כל דבר היה כאילו ידוע ומוכר לי מכבר.

געגועיו לארץ רבו מיום ליום. הדכאון השתלט עליו כליל. אמי היתה נאלצת למשל לאפות עוגות על שמן מישראל. הוא לא רצה לטעום יין אחר מלבד יין כרמל. כמובן אכל תפוזים רק עם החותמת ,,יפו״. אם קודם נסיעתו אכל מצה שמורה, הרי מאז שובו מהארץ הסכים לאכול רק מצות מישראל. הוא טען שכל דבר הבא משם טעם גן עדן יש בו. הגעגועים גברו מיום ליום והתישו את כוחותיו הפיזיים והנפשיים וכעבור זמן קצר בגיל צעיר קבל שיתוק, ומאז לא חזר כבר לאיתנו. חלומו לעלות שוב ארצה לא התגשם לעולם. הוא מת כקורבן של הגעגועים לארץ הקדש. יהיה זכרו ברוך.

אֶסְתֵר רִבְקָה בַרקאי

חגיגת פורים בגן ילדים יהודי

היה זה בשלהי שנת 1932. בגרמניה הלך היטלר מנצחון לנצחון, וכבר היה ברור לכולם שעליתו לשלטון מובטחת. עובדה זו הלהיבה את הפולנים שלא הסתירו את שמחתם, והכריזו השכם והערב שהיטלר כבר יראה ליהודונים האלה את נחת זרועו. לצערנו הרב אנו רואים היום עד כמה שהם צדקו, ועד כמה תקותם שמישהו אחר יבצע את מה שנפשם חשקה התגשמה במלואה.

אין זה בכלל סוד, על כל פנים לא בשבילי, שהייתי בסביבה אנטישמית, כל פולני ויהיה זה „הטוב ביותר" רצה בסתר ליבו לראות את פולין נקיה מיהודים. אין איפוא פלא שהאוירה ברחוב היהודי באותם הימים היתה מדוכאה מאד, אם כי החיים לכאורה התנהלו כרגיל. הפחד בפני הבאות קינן בכל לב יהודי, אם כי אף אחד מאתנו לא העלה על דעתו שהחורבן יהיה כה אכזרי וטוטלי. ואין בכך פלא, כי על אף הסבל שעבר על היהודים במשך דורות של גלות, הם חיו בהשקפת עולם אופטימיסטית ותמיד השתעשעו באשליות של תמימות שאיך שהוא יהיה טוב. ובאמת רק אנשים בעלי דמיון חולני, בעלי סטיות נפשיות יכלו אולי לתאר לעצמם למה הבהמיות של האדם שכל שריד של צלם אלהים לא נותר בו, מסוגלת.

היהודי במצבים הכי קשים תמיד נאחז בקש של תקוה שאיך שהוא יסתדרו הדברים, ושנצח ישראל לא ישקר.

באותה השנה שנת 1932, נפל בחלקי לארגן חגיגת פורים בעיר קמפנו לילדי הקהילה. והנה גם בחג זה, שלכאורה מיועד רק לשמחה „עד שלא ידע האדם להבחין בין ארור המן וברוך מרדכי". קשה ליהודי להשתחרר מהעצב ומהמחשבה על כל ה„המנים" למיניהם בכל הדורות. ולכן השמחה מהולה בעצב ובתוגה. מצאתי תצלום מאותה חגיגה ובתצלום 6 ילדים רכים ותמימים ומעליהם שלט „פורים". כל אות של השלט מגלמת המן אחר.

פ — פרעה.

ו — איזבל (איך הגעתי לזה לאלהים פתרונות).

ר — רשע (ומיהו הרשע אם לא המן הרשע).

י — יהודי (צנום קטן ועלוב).

ם — מאלר היטלר (האות מ' גילמה את המקצוע של היטלר צבעי בגרמנית).

כל אחד מהילדים הקטנים הללו מחוץ לילד שגילם את הדמות של היהודי, חייב היה לגלם את דמותו השלילית, ולהביע את שאט נפשו, ואת כל הבוז והגנאי, שהוא

רוכש ליהודי העלוב. מכיון שביימתי את המחזה, וחברתי את התמליל אנוסה הייתי צריכה לשים בפי הילדים ביטויים בוטים כלפי היהודי שאני והילדים הם בשר מבשרו. מכיוון שהתמליל חובר על ידי לצורך השעה בלבד מובן מאליו שפרח מזכרוני, ורק תשובתו של היהודי כלפי מעליביו ומשנאיו נחרטו בזכרוני ואלה הם:

ילדים יהודים מחופשים במסיבת־פורים בקמפנו 1932
יידישע קינדער, פארשטעלטע אין פורים. קעמפנא יאַר 1932

ברקע של התמונה מופיע מלאך המבשר קץ לכל ה„המנ"ים וגאולה לעם ישראל. בכדי להנציח את נשמות הילדים שנגדעו באביב ימיהם על ידי הזדים. הנני מפרטת את שמותיהם.

1) ילדו של וינשראוך מקמפנו.

2) נכדתו של טיפנברון ובתה של חנה טיפנברון.

3) אינני זוכרת את שמה.

4) נכדו של טיפנברון מקמפנו ובנה של חנה טיפנברון.

5) בנו של יוסף פנקובסקי מקמפנו.

6) המלאך: נכדתם של טיפנברון מקמפנו ומשפ׳ לוי מוירושוב.
את השמות הפרטיים של הילדים לצערי שכחתי.
יהי זכרם ברוך!

קטע מתוך השיר „פורים":

הנני, יהודי קטן
ברזל ומגנטים — אינם נשק בשבילי
האמונה — כל רכושי
במלכות שמים, אני מאמין

כל צוררינו, מאז הרשע המן
נשמדו והלכו לאבדון
וגם היטלר, אתה הרשע
עוד בקרוב, לתליה תגיע

יהושע אייבשיץ

רצח ביער

(מעשה שהיה)

בחודש אב בשנת תרפ״ט (אוגוסט 1929), שרר בו „מצב רוח״ של דכאון, בעיקר נבע הדבר מבשורות איוב שהגיעו מא״י, על הטבח שביצעו הערבים ברחבי הארץ.

בוקר אחד הופיעה איכרה זקנה בביתו של גצל פורטק תוך כדי התייפחות והצטלבות, פרצה הזקנה בבכי היסטרי. גצל המתון והאטי, לא שם לב בהתחלה לזקנה; בודאי — התבדח התבדח „גמעה״ כוסית מיותרת. אולם הזקנה לא יכלה להירגע. אחרי שנרגעה במקצת סיפרה: בלקטי עם שחר פטריות ביערות פארטשיץ — נתקלתי ביהודי הרוג, עטוף בטלית ותפילין (לפי התיאור שלה — הבינו שהכוונה לטלית ותפילין).

במהירות הבזק, התפשטה הידיעה האיומה בעיירה. בהלה אחזה את יהודי וירושוב, כי הרי רבים, רבים היו יהודי וירושוב שעסקו ברוכלות בכפרי הסביבה. שמועות־זוועה הקיפו את העיירה. כבר דברו על רציחות — המוניות. לא ידעו אנשים מה בדיוק קרה והיכן.

שתדלן העיירה ר׳ מאטיע בהגן, שגם אליו הגיעה הידיעה האיומה, ניגש מיד אל מפקד המשטרה אורבאניאק ודרש ממנו לחקור מיד ביסודיות את הפרשה. אורבאניאק, לא „התלהב״ במיוחד. „יודע אני מה״ — הוא טען — „באה איזה שיכורה ומפיחה כזבים״. אולם בינתיים השתכנע גם מפקד המשטרה, שמדובר ברצח אכזרי שבוצע בפועל ממש, ולא זו בלבד, הרוצח ממש נקלע ונמסר לידי החוק.

והרי השתלשלות הדברים: באותו יום שלישי בבוקר, נכנס לחנות הבגדים של יוס׳ל כהן (בנו של ר׳ הלל) שגץ צעיר מהכפר פארטשיץ וביקש למדוד חליפה. ראובן אלכסנדרוביץ — שותפו של יוס׳ל — מדד לשגץ את החליפה. יוס׳ל — שעקב מן הצד — כל העסק לא מצא חן בעיניו. ראשית כל, היכן זה נשמע שכפרי יבוא לרכוש חליפה ביום רגיל ולא ביום של „יריד״ שנית הייתכן שגוי כלל לא יעמוד על המקח וישלם את המחיר הנדרש, יוס׳ל „רמז״ לראובן שיקח את השקץ על „הכוונת״. ראובן הבין את „הרמז״, בכדי להרוויח זמן ביקש מהשגץ שימחול בכבודו ויוריד את מכנסיו, הוא ראובן רוצה למדוד לו „על הגוף״, כי חליפה הרי לא קונים בכל יום — טען ראובן. השגץ ניאות להוריד את בגדיו, אולם תוך כדי — כך התחרט. אולם שבריר של שניה, בה הוריד את מכנסיו הספיקה לראובן לראות כתם — דם על תחתוניו. כנראה שהשגץ הרגיש בדבר, התלבש במהירות, ו„הסתלק״. פשוט החליפה לא מוצאת חן בעיניו.

יוס׳ל שלח אחד מהשוליות שיעקוב אחרי השגץ, ואילו ראובן רץ בבהילות למשטרה, להודיע על חשדו. הוא הגיע בדיוק כשר׳ מאטיע התדיין עם אורבאניאק על המקרה. מפקד המשטרה, שלח מיד שוטר לחפש אחרי החשוד. לא קל היה הדבר, כי השגץ אחרי שהרגיש

שעוקבים אחריו התחיל לרוץ במהירות בלתי רגילה בין סימטאותיה המפותלות של שכונת ה„בּאראקים" ע"י הנהר. יתכן גם שהיה מצליח בכך, אילמלא כמה בחורים יהודים חסונים שהתחילו לדלוק אחריו, תפסוהו וגררו אותו — בתהלוכת נצחון — לתחנת המשטרה.

ב„קבלת פנים" הראשונה, אחרי שאורבאניק הוריד לרוצח כמה סטירות מצלצלות, הודה השגץ — לתדהמת כולם — כי אכן הוא הרוצח. בחיוך ציני הוא סיפר:

„אתמול (יום שני) עם שחר הלכתי בכיוון לצ'אסטארי, עברתי את היער וראיתי ז'יד (יהודי) עומד בתפילה כשהוא עטוף בסדין לבן עם פסים שחורים (טלית), כך הוא עמד בלא תנועה כאילו נרדם (כנראה עמד ב„שמונה-עשרה") לא חשבתי הרבה, הלמתי בקרדומי שבידי על ראשו — בכוח רב. היהודון נפל מתבוסס בשלולית דם. אחרי שנוכחתי לדעת שלא נשארו בו סימני חיים, הורדתי ממנו את הסדין (הטלית), חיפשתי בכיסיו וכליו, שם מצאתי 780 זלוטי. אח„כ ניגשתי לנהר הסמוך התרחצתי וניקיתי את כתמי הדם שעל גופי ובגדי והלכתי לצ'אסטארי לפונדק ושם „עשיתי חיים".

המהומה בעיירה גדלה משעה לשעה, ההרגשה נעשתה קודרת. עדיין ניחשו מיהו ההרוג. כמה בחורים יהודים התנדבו ויצאו לחפש ולאתר את ההרוג, אולם הדבר לא היה נחוץ כלל. הרוצח בעצמו — בלוית המשטרה — הוביל אל מקום הרצח. כשהתקרב הקהל הרב למקום הפשע, נתגלה לפניהם מחזה מחריד. הקרבן שכב בתוך שלולית-דם קרושה, פניו הושחתו לבלי להכיר. לנוכח תמונת-זוועה זו פרץ הקהל בבכי-היסטרי, לא-כן הרוצח, הוא פרץ בצחוק קולני. כל הנאספים לרבות הנוצרים התנפלו על הרוצח ורצו לעשות בו מעשה לינץ', רק התערבות המשטרה הצילה אותו מזעם הקהל.

יעקב וולף שטרן, זיהה בו את גיסו: יעקב קופל רוטברד (מוצאו מהעיר קשפיץ) חתן-חורג של ר' ישראל דוד שטרן. היה זה יהודי צנוע, עדין-נפש וטוב לב. במקום מולדתו היה סוחר מכובד בענף התבואה. בוירושוב מהיותו מחוסר פרנסה, הפך להיות רוכל בכפרים („א דארפס-גייער"). מעולם לא שמעת מלה של תרעומת, תמיד קיבל מה שזימן לו הגורל באהבה.

מאחר והמשטרה לא הירשתה להביא את ההרוג לקבר ישראל, לפני בוא הועדה הרפואית-פתלוגית, הסתדרו בחורי וירושוב במשמרות, ליד הנרצח ואמרו תהלים — עד למחרת בצהרים.

למחרת אחרי שבוצעה הבדיקה הפתלוגית ע"י הרופא המחוזי, כל וירושוב היתה במקום הרצח — למרות שזה היה יום של „יריד" — פשוט לא היה לאנשים סבלנות לשבת בבית או לעסוק במסחר. גברים, נשים וטף התאספו במקום הרצח. מן היער נשאו על כפיים את גופת הנרצח הקדוש, תוך כדי בכיות ויללות שעלו עד לב השמים.

הרב וכן יתר המספידים התייפחו כמו ילדים קטנים.

למרות הרצח הבסטיאלי, מצא בית-המשפט הפולני נקודות „לקולא", בית-המשפט כאילו „השתכנע" שהנרצח „התגרה" ברוצח, והוא נדון לשמונה שנות מאסר.

כעבור כמה חדשים — אחרי הרצח — ילדה אשת הנרצח ילד ונקרא שמו בישראל **יעקב קופל רוטברד** — על שם אביו הקדוש.

יהושע אייבשיץ

„רקרוטים" יהודים עושים „שמח"

מקובל היה בפולין שטירונים (רקרוטים) בליל שלפני התגייסותם — בדרך כלל בסתיו — השתוללו „קצת". השתכרו והתפרעו ברחובות. בניגוד למקומות אחרים בהם חלקם של היהודים ב„תהלוכות" מסוג הנ"ל היה מועט יחסית, לא כן בוירושוב. הנוער

יהודים צעירים לפני הגיוס:
צ. איצקוביץ, א. ל. איצקוביץ וב. גרבובסקי

היהודי — החילוני במיוחד — מצא ענין והתפרקות בתעלולי ה„רקרוטים". כך למשל לקחו פעם את ה„עגלה" להובלת הנפטרים ו... הורידוה לנהר פרוסנה, לשם טבילה כמובן. או לקחו בית־שימוש (בוירושב עדיין לא היו חדרי־נוחיות צמודים בכל בית, אלא במחילה

מכבודכם „מוסד" זה מקומו היה בחצר, בצורה של ביקתה עלובה עשוייה מכמה קרשים) ו...העלו אותו על גג ביתו של י. יוסקוביץ (כינוייו „הצ׳צ׳ילובר"), ועדיין לא הסתפקו בכך, מה עשו? הורידו את השלט הגדול (בן 4 מטרים) שהיה תלוי מעל בית העיריה: „מאגיסטראט וירושוב" ותלו אותו מעל ה„מוסד" שהתנוסס במרום גגו של ה„צ׳צ׳ילובר".

צעירים יהודים לפני התגייסותם. א. וו. נ׳מן, ל. נ׳מן, שולזינגר, לבק, מושקוביץ, דומב ואחרים
יידישע יוגנטלעכע פאר דער מאביליזאציע אין דער ארמיי

בבוקר כשיצא אורבאניק מפקד המשטרה לשוק, שיפשף את עיניו כאילו זה חלום בלהות, השלט הגדול והכבד בית־העיריה נעלם ואיננו, והיכן הוא, אם לא מעל בית־הכסא שעל הגג. כל העיירה התפוצצה מצחוק, ואילו הרקרוטים נהנו מתעלוליהם. יש לציין שהיה זה חוק־בלתי כתוב שאין להעניש את הטירונים על מעשי הנערות הללו.

יהושע אייבשיץ

יהודי וירושוב מקבלים פני הארכיבישוף מצ׳נסטחוב

בשנת 1930 ביקר בוירושוב הארכיבישוף מצנסטוחוב. היהודים התכוננו בקדחתנות לקבל כיאות את האורח רם־המעלה. ברחוב הראשי ע״י ביתו של אדם כתריאל, הוקם שער כבוד יפה. מעל לשער — לרוחב של כל הרחוב — נפרשה כרזה גדולה ועליה המלים: **ברוך הבא!** ומעבר לשער: **ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך!** את הכרזות צייר משה עוזר (צייר־אמן שגמר את „בצלאל״ בירושלים והשתלם אח״כ בצרפת) האותיות — על הכרזות — צוירו בצבע תכלת על רקע לבן, הגויים ראו בזה — ובצדק — „הפגנה ציונית״.

מענין בעוד שהמשלחת היהודית „הרשמית״ חיכתה לאורח ע״י „השער היהודי״ (בראש המשלחת היהודית עמדו — כפי שזכור לי — ראש־הקהילה משה הרש פנקובסקי, מרדכי שמואל זלקיביץ, ר׳ מאטיע בהגן ואחרים — קיבל את פני האורח רב העיר ר׳ אברהם מנדל אורנבך — בכניסה לעיר. תופעה זו אינני יודע להסביר. אל הרב שחיכה — כאמור — בכניסה לעיר ע״י ביתו של ר׳ שלמה רוסק, נילוו ר׳ ישראל דוד שטרן — כיהן כסגן ראש־הקהילה — ושמש בית הכנסת שמשון משה מאניס. הרב נשא על זרועותיו ספר־תורה ואילו השמש החזיק בידו מגש של זהב ועליו לחם ומלח, שהוגשו לאורח כשי. בעוד הרב ומלוויו מלמלו את הברכה: „שחלק מכבודו״ הודה להם הבישוף בעברית צחה. אף שהבישוף הסתפק בס״ה במשפט בן שלוש מלים: תודה לכם יהודים! התפשטה השמועה במהירות הבזק בין יהודי וירושוב: השמעת, הבישוף שוחח בידידות עם הרב שלנו?

מעשה ב„יין נסך״

אליהו קוט, חתנו של ר׳ משה כהן, היה אברך רגיל בין חסידי גור. אמנם לא בין הלמדנים־העמקנים נחשב, אבל גם על קוטלי הקנים ויושבי הקרנות לא נימנה. יליד קוז׳מינקה היה. ואחרי החתונה היקצה לו חותנו ר׳ משה, ענף מסוים בחנות העורות שלו. לכן אתם יכולים לתאר לעצמכם את תדהמתו הגדולה, כאשר יום אחד הביא לו יוזפובסקי הדוור תעודת־משלוח, על קרונית שלמה של יין, שנשלחה לפי הכתובת שלו מ...הונגריה. טען אליהו שבודאי נפלה כאן טעות, כי הרי מעולם לא הוא ולא הוריו עסקו ביבוא יין מהונגריה. אולם יוזפובסקי איש־הדואר בשלו: על תעודת־המשלוח כתוב, שחור על גבי לבן: אלי קוט, וירושוב, ומאחר ואין בוירושוב אלי קוט אחר, משמע אין מקום לטעות.

מן הדין „רמז״ יוזפובסקי שמגיע לו איזה „מתנת־יד״. כאן התבלבל אליהו קוט לגמרי, ולא רק הוא. כל העיירה התחילה „ללכת על גלגלים״. במיוחד מצאו להם הלמדנים החריפים בין חסידי גור סוגיה הלכתית ללבנה, והיא סוגיית „יין נסך״. שאלו הלמדנים: מה דינו של „יין נסך״ במקרה של „נזדמנו״; כלומר, אף שבהחלט אסור לסחור ב„יין נסך״, הרי שונה הדבר כשנזדמן ליהודי לרכוש תוצר זה יחד עם פריטים אחרים כשרים. הדיון הסתעף והתעמק, זה מקשה וזה מסביר. זה בונה — סברה — וזה מפרקה. בקיצור כל העיירה כאילו אין לה דאגות אחרות, אלא מה דינה של קרונית יין זו, אשר נזדמנה לו לאליהו קוט מהונגריה.

לבסוף „נפתרה״ הבעיה באופן בלתי צפוי לגמרי: יום אחד הופיע בחנותו של ר׳ משה כהן „גלח״ העיירה וביקש להראות לו את תעודת־משלוח של היין, ומייד התבררה הטעות. ה„גלח״ היה „שתיין״ גדול, הוא שהזמין את משלוח היין, ומאחר ושמו אויגניוש קוט שיבשו ההונגרים וכתבו — בטעות אלי, וזו היתה השורש ל„קומדיה של טעויות״. חברה לצים בעיירה התבדחו על חשבון ה„חסידים״, אולם הללו פטרם בביטול: מילא, לפחות סוגיה הלכתית בירננו.

יהושע אייבשיץ

„הגלח״ מעודדני ללמוד עברית

מדי שנה נהגו הכמרים בוירושוב לסובב בכפרים הסמוכים — סמוך לפסח — נדמה לי שקראו למנהג זה „קולנדה״. בדרך כלל ערך את הביקורים הפרובושץ ד״ר קוט (שונא ישראל מובהק). הוא נכנס לכל בית נוצרי וברך על הלחם והמטעמים שהכינו הכפריים. שנה אחת (בראשית שנות השלושים) ערך ביקור זה ה„גלח הצעיר״. להפתעתנו הרבה, הוא הודיע לנו, היות והוא נמצא בסביבה הוא מעוניין לבקר אותנו, בתור בעלי־האחוזה, (ואם אנו מסכימים לביקורו). הסכמנו כמובן. „הגלח״ הצעיר היה בחור יפהפה (אח״כ פרש מהכמורה והתחתן). הפתעתנו גדלה והגיעה לידי תדהמה, כשהוא התחיל לשוחח אתנו בעברית רהוטה (בהברה ספרדית גרונית). התברר — מתוך סיפורו — שהוא למד בבירות שבלבנון בבי״ס לשפות (לפני שנים אחדות התגלה שהבי״ס הנ״ל שימש כבית־ספר מוסווה לביון של האנגלים, ורוב רבי־המרגלים האנגלים השתלמו בו). שם למד עברית וכן שפות שמיות אחרות. לכבודי דיקלם „הגלח״ את קינת דוד המלך על מות שאול ויהונתן: „הרים בגלבוע אל טל ואל מטר...״ כמה קינאתי אז בצחות לשונו העברית. לבסוף הוא סיפר לנו על ביקוריו הרבים בארץ, על ירושלים, חיפה וכמה מהמושבות, בהן ביקר. אותי הוא עודד ללמוד עברית, באמרו: יש לכם יהודים שפה יפה מאד, אינני יודע למה אתם נזקקים ל„ז׳ארגון״ הגרמני. מאז באמת התחלתי ללמוד עברית.

יהושע אייבשיץ

אני מקבל מכות ומחזיר מהלומות

בעוד שבא״י התווכחו בראשית שנות השלושים על „הבלגה״, בוירושוב לא ידעו ילדי היהודים מה זו „הבלגה״. ילד יהודי שספג מכות, החזיר מנה אחת אפיים. כל זה היה ביחס לילדים שהתגוררו בוירושוב ממש. שונה היה מצבי. אנו התגוררנו מחוץ לעיר — מרחק של כ־4 ק״מ. יום־יום היינו צריכים אני, אחי ואחיותי לעבור את הדרך לוירושוב, ל„חדר״ או לבי״ס כל עוד נסענו ברכב לא העיזו „להתחיל״ אתנו, אולם קשה היה מצבנו בימי ה„קציר״, אז קשה היה להקצות רכב במיוחד למטרה זו. פעם הלכתי לוירושוב למדתי אז בישיבת „שפתי צדיק״ (זה היה כנראה בשנת 1931). השקצים שידעו בדיוק מתי אני צריך לעבור, ארבו לי לפני בנין בית־המשפט. היה זה מקום אידיאלי למארב, לא התגורר שם אף יהודי, ואילו שקצים־רוצחים היו שמה לרוב.

כשהגעתי לראשוני בתי העיר, התחילו השקצים להקיף אותי מכל העברים. ראיתי שהמצב הוא ביש, שאיך שלא יהיה לא אצא „נקי״ מן העסק. החלטתי איפוא להראות להם את „נחת־זרועי״ במחיר המכות שאקבל. עמידתי השלווה עשתה עליהם כנראה רושם, הם פשוט הופתעו שבחורון יהודי מגודל פיאות, בחור ישיבה יעמוד נגדם בלי פחד (אמנם פחדתי נורא, אבל איזה ברירה היתה לי). לבסוף הם בחרו מביניהם שגץ בריון מגודל ורז׳שניאצקי היה שמו (בנו של בעל טחנת־הרוח). השגץ ניגש אלי בחיוך שטני על שפתיו, היה זה מאבק בלתי שקול, כאילו ענק נגד ננס. לא הייתי ידוע כ„קטלן״, אולם דווקא בשל כך החלטתי לשקול כל צעדי ובעוד שהשגץ הבריון התנפל עלי — בלי שיקול — בטירוף־בהמי וגרם לי פציעות ושטף דם בראש, אני הרבצתי לו „מכות יבשות״ כאילו הייתי מתגושש מקצועי.

אמנם השקצים יצאו עם סיפוק רב, כי אני הייתי כולי זב־דם, וד״ר שלאין — ממלא מקומו של ד״ר מילבאור —היה נאלץ „לתפור״ את ראשי. לא כן ורז׳שניאצקי הבריון, עוד חדשים רבים הוא התלונן וטען — כשפגש אותי — כואבות לו המכות שספג ממני. הוא ביקש ממני „ברית ידידות״ וצחוק־הגורל שאני בחור־ישיבה אלמד אותו פרק ב „איך מרביצים״.

עוד פרט מעניין לפרשת המכות. אבי ז״ל כתב מכתב חריף אל הכומר הפרובושץ ד״ר קוט, ושאל אותו: אם הדבר נעשה בהשראתו, שילדים נוצרים מתנכלים לילד יהודי שהולך ללמוד תורה. הכומר לא ענה לאבי, אבל תגובתו לא איחרה לבוא מעל בימת הכניסיה בדרשתו ביום ראשון, הוא אמר: קרה מקרה מביש בעיירה שלנו, ילדים שלנו התקיפו ילד יהודי, דבר זה מבייש אותנו — הכריז הכומר — יש לנו לא מעט אמצעים להילחם עם „העם המקולל״ (כלומר אנו היהודים), אולם לא זו הדרך — המשיך נציג הדת הנוצרית — לשפוך את דמו של ילד יהודי ההולך לבית־הספר. יש לציין שמאז פסקו ההתגרויות וההתנכלויות נגד ילדי היהודים.

„הזמנה" לבית־דין של מעלה

(מעשה שהיה)

הדבר קרה בוירושוב בראשית שנות השלושים. בסימטה שבקירבת אולם „מכבי — האש", התגורר „יענקלי טאנצמייסטער" (ינקלביץ), איש — כפי שהבריות אומרות — „עם הרבה מלאכות — ומעט ברכות". מכל „המקצועות" שלו, בקושי הוציא את פרנסתו הדלה. ראשית־כל, יענקלי היה כורך־ספרים, אולם איזה יהודי ימסור לידו ספר קדוש או סידור לכריכה, אחרי שמרננים אחריו מה שמרננים...

שנית, יענקל היה ספר. הספרות הכניסה לו אמנם כמה זהובים לשבוע, וזאת בעיקר בגלל ה„עזר כנגדו". הוא הכניס לביתו „שיקסה" שעזרה לו במלאכתו — התספורת התחילו בני־התשחורת לנהור אליו. אולם כדי פרנסה של ממש הדבר לא הגיע.

ה„מקצוע" השלישי והעיקרי של יענקלי הוא היה מורה לריקודים. אמנם „תכלית" (היינו כסף), הכניס לו הדבר פחות בכל, אבל „כבוד" וגאוה (עצמית) היה לו מכך די והותר. בהתאספם בלילי־שבתות בביתו בני־התשחורת, והוא התחיל להורותם את אמנות־הריקוד, פניו קרנו מרוב נחת. אולם „אליה וקוץ בה", מגרעת אחת, היא שקילקלה לו את כל שמחתו: יענקל׳י לא יכול היה לבטא את האותיות „קוף" ו„גימל", במקום קום — הוא אמר — טום וכדומה. זאטוטי וירושוב, שידעו על „חולשתו", התאספו בהמוניהם מתחת לחלונות דירתו חיקו את דיבורו וקראו בקולי קולות: **יענטלי** (כלומר יענקלי) **טום צו מיר — איינס צוויי דריי** פידה ריבטה — צו דער טיר —איינס צוויי דריי! ועוד כל מיני דברי לעג והתקלסות על חשבונו שחיברו במיוחד בכדי להרגיזו ולהשבית את שמחתו.

יענקל׳י ניסה להילחם ב„שדים הקטנים" אולם ללא הצלחה. הוא ארב להם בפתח ביתו עם מטאטא בידיו, אולם הם היו זריזים ממנו, לפני שהספיק להראות להם את נחת זרועו

פעם אחת נדמה היה ליענקל׳י שההצלחה האירה לו פנים במלחמתו עם הזאטוטים אולם שוד ושבר, ומעשה שהיה, כך היה: בשכנותו גר יהודי תלמיד־חכם ר׳ שלמה מאיר קנופף (חותנו של החזן ר׳ מוטיל סטרצובר), יהודי שקט ועניו שמעולם לא הרגיז איש. בקשה אחת היתה לר׳ מרדכי קנופף, משכנו יענקלי, שבלילי שבתות לא יעסוק ב„מיני הוללות" בקולי קולות, הוא ר׳ שלמה פשוט אינו מסוגל לעיין בספר. הרגיז הדבר עוד יותר את יענקל׳י, לא די מה שהוא סובל מה„שדונים הקטנים". בא עוד „בטלן זקן" ויגיד לו מה לעשות: „ וולנושץ׳ טומטו ו׳ סווים דומטו (וולנושץ׳ טומקו ו׳ סווים דומקו — פירושו בפולנית — כל אחד חפשי לעשות רצונו בביתו — אמר יענקל׳י בשפה העילגת שלו.

והנה בליל שבת אחת, כשיענקל׳י עמד דרוך במארב, נגד ה„שדונים הקטנים" שבודאי עוד מעט יבואו להתקלס בו. הוא כבר „יראה להם" — חשב בלבו — והנה

אי־מזה הוא שומע רשרוש, אוט־אוט הם מתקרבים, יענקל לוקח את המטאטא בתנוחה מתאימה, ודרוך הוא מחכה. הם מתקרבים — הוא לוחש לעצמו — הנה הם... והוא מתחיל בריצת־אמוק לנפנף במטאטא ולהרביץ, עוד ועוד הא לכם, הא לכם... פתאום הוא מתאושש, מי זה נפל? ? ? הוא אינו מאמין למראה־עיניו, לרגליו שוכב מתעלף שכנו ר' שלמה מאיר הזקן. קמה צעקה, באו שכנים והכניסו את הזקן לביתו. קראו ל„מבקר" שלמה ביניש בראון, שהראה פנים מודאגות. הזקן קיבל זעזוע־מוח, איבד מאור־עיניו וכעבור זמן קצר מת.

18 lutego 1931 18 פעברואר

א פּאַלעסטינע־מתּנה פאר י. גרינבוים

א נפטר רופט זיין שכן לדין פאר בית דין של מעלה

א מעשה נורא וואס האט פאסירט אין וויערושאוו

„א נפטר רופט זיין שכן לדין צום בית־דין של מעלה"
כתבה בעתון על וירושוב
למעלה: חברי ההסתדרות הציונית בוירושוב, תורמים שי עבור יצחק גרינבוים
פרעסע — אויסצוגן וועגן וויערושאוו

גדולה היתה ההתרגשות בעיר, אנשים התמרמרו ואמרו: עד להיכן מביאים „מעשי ההוללות", גם יענקלי בעצמו הראה סימני חרטה, כולם כאילו נידו אותו. כעבור זמן-מה, התחיל יענקל׳י לראות את הזקן-הנפטר בחלומו, הזמין אותו ודרש ממנו ללכת אתו לדין-תורה לפני בית-דין של מעלה. בהתחלה, ביטל יענקל את כל הענין כלאחר-יד מילא, חלומות, בכלל מי מאמין בהם. אולם כשהחלומות הלכו ותכפו, נתמלא יענקל׳י חרדה ופחד. יותר ויותר הענין הציק לו. עד שיום אחד החליט יענקל׳י וניגש אל הרב וסיפר לו כל הסיפור מראשיתו ועד סופו. הקשיב הרב ואמר בחיוך: בדרך-כלל, כשמזמינים לדין-תורה, חייב אדם לכבד וללכת לבית-הדין. לעצם עניינך, אתה יענקל — המשיך הרב — באם שוב יבוא הזקן ויתבע אותך לדין, תגיד לו שהדין הוא, שהתובע הולך אחר הנתבע. עוד דבר המליץ הרב לפני יענקל, שיקח אתו „מנין" יהודים, יעלה על קבר הזקן ויבקש מחילה.

כל זה לא עזר, כעבור זמן קצר ביותר, חלה יענקל׳י במחלה ממארת ונפטר.

כוחה של קללה

(מעשה שהיה)

מ. א. היה מה שנקרא היום בעברית „צברית" — חברה׳מן. בכל מקום ובכל מאורע היה בין „ראשי המדברים". מ. א. הלך עם אחת מבנות העיר „על קבוע", שנים רבות. לבסוף ביום בהיר אחד החליט שאין זה „תכלית" להתחתן עם נערה עניה. הוא נסע איפוא לצ׳נסטחוב והציג עצמו כסוחר מכובד מוירושוב, בעל משרד ליצוא ויבוא. ואכן טכסיסו הצליח והוא התארס עם כלה יפה ועשירה. אולם בזה עדיין לא די. קרוב ליום החתונה שלו, ניגש מ. א. לנערתו (לשעבר) ואומר לה ד׳: אני מזמין אותך לחתונה שלי. זה היה כבר יותר מדי. הנערה המאוכזבת התחילה להתייפח ופלטה לעברו: שעוד אזכה שביום חתונתי אתה תתפגר, ופרצה בבכי מר. מ. א. פרץ בצחוק קולני, ואמר: סבורני שתצטרכי לחכות זמן רב והסתלק.

אולם נסתרים דרכי הגורל ועוד יותר כוחן של קללות. עברו רק ארבע שנים, והנערה המאוכזבת עמדה להתחתן עם גיסה האלמן (אחרי שאחותה נפטרה). והנה בלילה שלפני החתונה, השתתף מ. א. בנשפיה עליזה וכדרכו הפריז בזלילה. סמוך לזה לקה בהתקפת מעיים קשה, שהוגדרה ע"י הרופא כדלקת במעי-העיוור. מ. א. הועבר לביה"ח בצ׳נסטחוב ושם נותח מיד ו... מת על שולחן הניתוחים. כל העיירה לקתה בתדהמה בהיודע לה על מותו של מ. א. אנשים התחילו להרהר אחרי דרכי הגורל המוזרים. זקנות לחשו אשה לרעותה: לא! אין לזלזל בכוחן של קללות.

פרנסות...

מעולם לא התאונן אליה על מיעוט־פרנסתו, ב״ה לגמרי לא רע. הרי יש לו שלוש פרנסות, אף כי שלוש ה„פרנסות״ כולן ביחד לא הגיעו לכדי קיום של ממש.

במשך כל השבוע, הסתובב אליה בכפרים שבסביבה וקנה מידי האיכרים מכל הבא ליד, כמה תריסרי ביצים, עורות של ארנבות, פרוות־כבשים וכדומה: „גם אם לא תגיע לעשירות, מרוכלות בכפרים — היה נוהג לומר אליה — הרי גם מרעב לא תמות״.

יום שישי היה אצלו קודש ל„מקוה״, אליה עבד בתור בלן. גם „מקצוע״ זה, לא הכניס לו „אוצרות קרח״. עם העניים נהג במידת־הרחמים, כי לאליה היה לב רחום: „אין דבר — הוא היה אומר — כשהפרוטה תהיה בידיך, תתן לי״, ואילו העשירים כידוע הם קמצנים, לפעמים אפילו „שכחו״ לתת לו את ה„חמישיה״. אליה לא יזכיר להם, יש לו „הונור״. רגש של אדנות השתלט עליו ביום שישי. הוא אהב להתבדח על חשבון הגבירים, באמרו: „אני מרביץ בהם בכל כוחי מכות־רצח במטאטא־הזרדים (בבית־המרחץ) והם צועקים איי, איי ועוד אומרים לי יישר־כוח אליה!״

חולשה אחת יש לו, לספר את עלילותיו מימי „פוניה־גנב״ (מימי השלטון הרוסי) ובמיוחד מתקופת „אחדות״, אליה היה מפקד „חמישיה״. אם רק תיאות להקשיב ללהגו ולסיפוריו מימים „ההם״, הרי רכשת את לבו לגמרי. הוא יספר לך שוב ושוב את הרפתקאותיו. זקנו המדובלל בצבע אדום־אש יסתמרר ועיניו יקבלו ברק מוזר. הוא כאילו נכנס לעולם אחד.

עוד „פרנסה״ יש לו לאליה. יש לו עיניים טרוטות חולות במחלה ה„טראכומה״ (גרענת). בחורים שאין ברצונם או ביכולתם לעבור את תהליך ה„עינוי״ לפני ההתיצבות לצבא (היה זה תהליך ממושך של צום ממושך ועינויים אחרים, שכתוצאה מהם ירד מאד משקלו של המתיצב עד שהיה לו סיכוי להשתחרר מעבודת־הצבא כ„בלתי־כשיר״). ניגשים אל אליה, והוא מעביר מ„מעיין הטהור״ של עיניו מוגלה — ספוגה בתוך צמר־גפן — לתוך עיניו של המתיצב. עבור טיפול כזה, הוא קיבל 25 זהובים. לא למען הכסף עשה זאת אליה, אלא כדי לנקום ב„פוניה גנב״ (כל גוי היה לגביו „פוניה גנב״). אם מישהו עמד אתו על המקח, אמר: אם אתם נותנים מאות זהובים ל„מאכער״, ספק יוצא משוחרר, ספק לאו. אם אתם „מתענים״, ספק יוצא חי ספק מת. ואילו אצלי — אמר אליה — אין חכמות, כולם משתחררים. „שיכנס הרוח, באבי... פוניה גנב״ — סיים אליה בקללה מפולפלת. אגב מאנשים עניים, אליה סירב בכלל לקבל כל תשלום עבור טיפול כנ״ל.

אבא ליבר

נוער מורד במוסכמות

עד מלחמת-העולם הראשונה, רגיל היה הנוער היהודי בוירושוב „ללכת בתלם", בנוהג זה התמרדו צעירי וירושוב. בשלהי מלחמת-העולם הראשונה, התארגנו מספר בחורי „בית-המדרש" וייסדו את „אגודת הציונים". כמקובל המשיכו הבחורים הנ"ל להרביץ תורה בבית-המדרש.

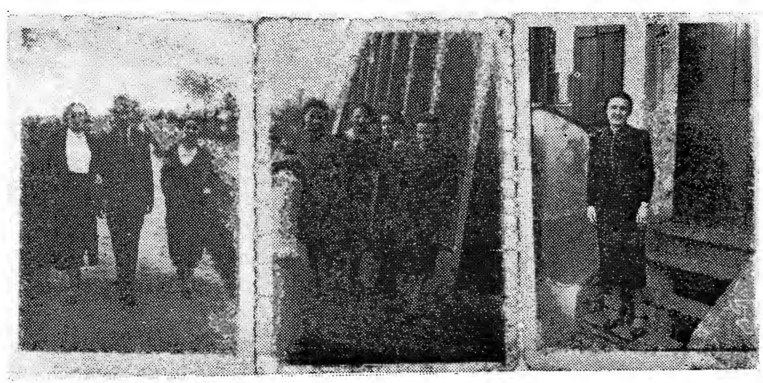
נוער „מודרני" בעירה

„מאדערנע" יוגנט אין שטעטל

כמה מהורי בחורי בית-המדרש, בפחדם שמא גם בניהם יצטרפו ל„ציונים", ועוד עלולים לסטות חס-ושלום מ„דרך הישרה", הוציאו לילה אחד, את כל הספרים מבית-המדרש, והעבירום „לבית-המדרש החדש (אח"כ בית-החסידים של חסידי גור),

שהוקם בביתו של הרש וולף לוונהוף. בבית־המדרש „החדש" הוקמה גם ישיבה בשם „תורת חסד". נתקבלו לישיבה זו רק בחורים יראי־שמים. ר' יעקב שלמה קובאלסקי, היה ראש ל„מגידי השיעור".

באותה תקופה קרו מספר „תקריות", על רקע של פירצות במוסכמות: בחורים התחשק להם והתחילו לטייל עם בנות במגרש ה„פאסטרנאק", ולפעמים גם נתנו קולם בשיר, דבר זה הוציא מה„כלים" את הקנאים. פעם עבר במקום במקרה, יעקב מאיר רוסק. בשמעו איך הבנים והבנות הצעירות שרים בצוותא, הקים שערוריה, לעבר הבנות צעק: פרוצות!

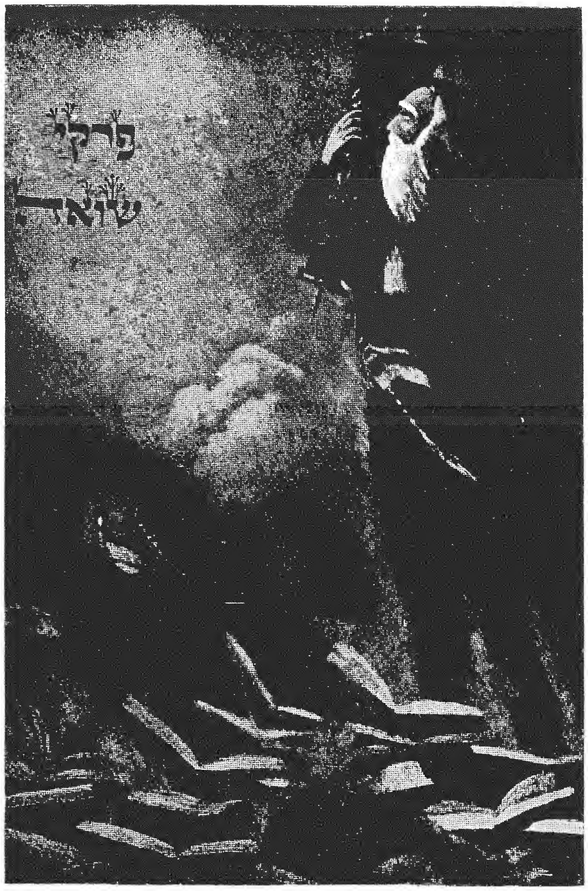

נוער בטיול בסביבת הגשר בפודזמצ'ה
א שפאציר נעבן דער בריק אין פאדז'אמצע

אוי ואבוי לבחור שהעיז לטייל עם בת, או השם ישמרני לקרוץ לעבר בחורה. „חוטא" כזה קיבל עונש חמור מידי חבריו הבחורים האחרים — באם נתפס ב„קלקלתו". היה מקרה: בחור אחד בשם העניך רוזנבלום „קיצץ" בזקנו, הוא נענש על־כך באופן חמור. הוא „ספג" מכות וכתוספת „משכנתא רטובה", כלומר הכניסו אותו לתוך חדר סגור, שם נקשר והועלה לשלחן, אח"כ שפכו עליו כמה דליי שלג. הוא נשאר רתוק לשולחן עד שהשלג נמס. היה מקרה שבחור חלה אחרי „טיפול" כנ"ל.

שער שישי

בשואה ובמצוקה בגיטו, מחנות והשמדה

יהודי וירושוב — שנרצחו עם פלישת הנאצים ב־1939

רשימת הנרצחים

1. רבי ישראל לוי 2. ר׳ יצחק לוי (אחיו) 3־4 יעקב ומיכאל לוי (בני ר׳ ישראל) 5. ליב׳קה (בתו של ר׳ ישראל לוי) 6־7־8־9 יהושע טרויבה, אשתו ובנותיו פריידה ו... 10־11־12 ר׳ עזל שווארץ (המלמד), בנו אברהם שלום ובתו ציפה 13. ר׳ יוסף חיים ליסנר 14. ר׳ זלמן אייזנר 15־16 ישראל גויזמן (חרעש) ואשתו 17. חיים איצקוביץ (בנו של האופה) 18. ר׳ העניך גאד (המלמד) 19. יקיר מרוקו 20. חיימ׳ל פירניקארז׳ (בנו של יצחק הרש) 21. משה שלדיבסקי (חתנו של שלמה לבקוביץ, נרצח בלודז׳ יחד עם הרוגי „אסטוריה״) 22. משה מוזס 23. אברהם לבקוביץ 24. עוזיאל באומץ (בעל ביח״ר לסודה, מקרזשפיץ) 24 אברהם זידרמן.

היו עוד מקרי־רצח, אולם השמות של הקרבנות לא זכורים.

עדויות

א. ל. בורנשטיין, תל־אביב.

בפרוע פרעות...

(ראשית ימי ההשמדה והכליון בוירושוב)

ביום פרוץ מלחמת העולם השניה, מלחמת ההשמד על עם ישראל, הייתי בין המשפחות הבודדות שנשארו בוירושוב. ביום הששי — יום פרוץ המלחמה — וכן למחרת בשבת, נשארנו במרתף בו התגוררנו — בביתו של הרב. הבית הפינתי בככר השוק העירוני — בעוד שבחוץ השתוללו הקלגסים הנאצים, בזזו ושדדו, אנו קומץ היהודים המוסתרים לא העזנו להוציא את ראשנו החוצה.

למרות כל הסיכון שבדבר, ערכנו בשבת במרתף — בו היינו מוסתרים — „מנין". פתאום באמצע קריאת התורה, אנו שומעים הלמות קתות רובים בשער הסגור, כשהם מלווים בצעקות בשפה הגרמנית: „אופמאכען, אללע ראוס!" דמנו קפא בעורקינו, חשבנו, נו, זה הסוף. לבסוף עלו מבינינו שנים. גיסתי (אשתו של ר' חיים שלמה הורוביץ) ואני — כשאני לבוש קפוטת המשי החסידית — כשידינו מורמות למעלה. פתחנו את השער המוגף כשמולנו עומדים קלגסים נאציים ומכונות היריה מכוונות לעברנו. לתדהמתני הרבה, ביקשו הגרמנים: איפה היהודיה דוברת הגרמנית המושלמת, וכי הגנרל רוצה לשוחח אתה. לא היתה לנו ברירה אלא לגשת לקצה הרחוב, שם עמד קצין גרמני בכיר בדרגת גנרל שהציג לנו כמה שאלות, כגון: מי פיצץ את הגשר? מתי פיצצו אותו ועוד שאלות מסוג זה, גיסתי ענתה (אח"כ התברר שבאמת הכוונה היתה אליה כ„דוברת גרמנית מושלמת", מאחר ופלבינסקי האופה, כשנשאל ע"י הגרמנים מי כאן בעיירה מדבר גרמנית טובה, הצביע על אמה של טובה סגל (הורוביץ) שהיא שולטת מצוין בשפה זו): שמאז פרצו הקרבות אנו מוסתרים במרתף ואין לנו כל ידיעה בשאלות הנ"ל. אחר כך הוא שאל: למה החנויות סגורות והרחובות ריקים מאיש? ענינו כי זה בגלל המלחמה. על זה העיר הגנרל: המלחמה כבר מאתנו והלאה, וכי יש לפתוח מיד את כל החנויות. גם לי לא היתה ברירה אלא לפתוח את חנותי. נכנסו חיילים גרמניים, לא ידעתי איך לנהוג בהם.

לפנות ערב קרוב לצאת השבת פרצה מהומה גדולה בין הגרמנים, שכתוצאה מכך הציתו את העיר. הסיבה הסתברה רק אחר כך: בנו של אורבנסקי הטוחן ששירת כטייס בחיל האויר הפולני, החליט על „נקמה פרטית". לקח אחד ממטוסים הבודדים ששרדו לצבא הפולני, ובגיחה מעל לוירושוב הפיל 23 חיילים גרמניים. דבר זה הביא את הגרמנים לידי השתוללות של טירוף. הציתו את העיירה, רצחו ובזזו, וכמובן לא נתנו לכבות את השריפה. שוב ירדנו למרתף בו נשארנו עד למחרת בבוקר, כשבחוץ משתוללת דליקת־ענק ועשנה המחניק חודר אל תוך המרתף בו היינו מוסתרים.

למחרת בבוקר כשהאש התחילה כבר ללחך את הבית שלנו והעשן איים להחניקנו, אמר הרב ר' אלעזר אורנבך הי"ד: ממילא אין לנו מה להפסיד, ננסה ונצא ויהיה מה שיהיה. יצאנו כשידינו מורמות מעל לראשינו ביצאנו למעלה פגשנו בחייל גרמני שכיוון אותנו ללכת בכיוון במורד הרחוב לעבר הנהר (ולא בכיוון כיכר־השוק). אחר־כך

התברר איזה מזל היה לנו, כי כל יהודי הנקרה ברחובות העיר נורה במקום. אז גם נורתה למוות משפחת לוי ועוד כמה מיהודי המקום — בסך הכל 24 איש — ה׳ ינקום דם קדושים וטהורים. אולם על הזוועות הנ״ל נודע לנו רק כשהגענו לפודזמצ׳ה, מקום־האיסוף של היהודים. אגב, גם על צורת „האיסוף" יש להרחיב את הדיבור. היו כמה נקודות איסוף לפני שריכזו אותנו בפודזמצ׳ה, היה מלווה בהתעללות אכזרית ובמכות־רצח וברצח ממש. שני קרבנות נפלו תוך כדי ה„איסוף", אחד מהם היה הבחור חיימ׳ל פירניקארז׳, שירו בו תוך כדי ריצה מבוהלת.

העיירה עולה בלהבות — באש הנאצים
סשטעטל אין פלאמען

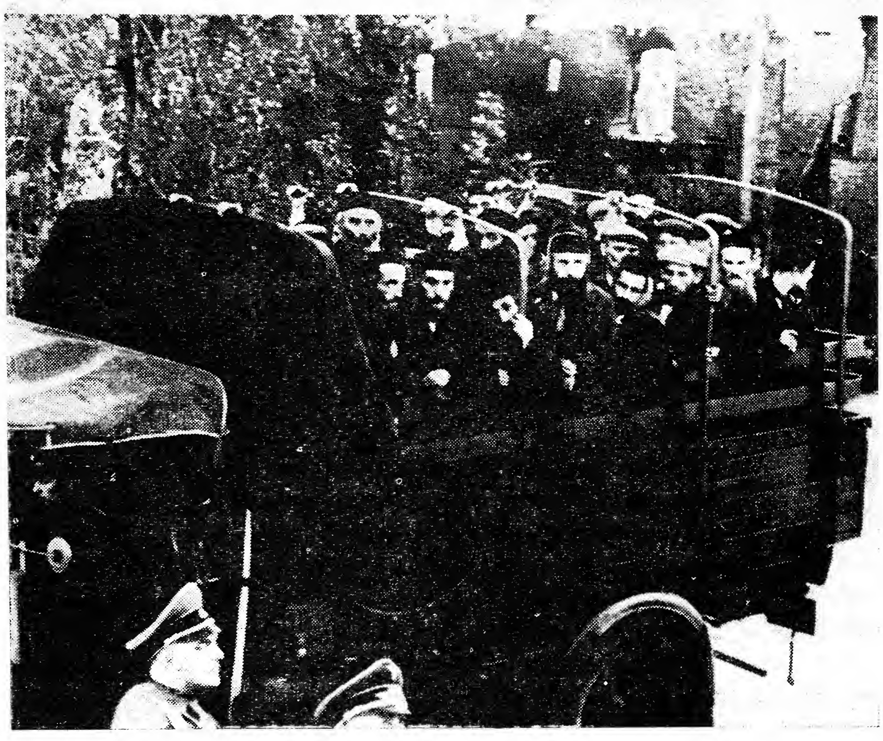
בפודזמצ׳ה ערכו גם מדורת „אוטו־דה־פה" של תשמישי־קדושה. אספו ציבורים גדולים של טליתות, תפילין וספרי קודש וערכו מדורת־ענק לקול צהלתם של קלגסי הנאצים. תוך כדי־כך הוציאו משורותנו 19 איש — ביניהם היה גיסי ר׳ חיים שלמה הורוביץ — כשחזרו כעבור כמה שעות, היו האנשים מוכי־הלם ולא היו מסוגלים להוציא הגה מפיהם. כעבור ימים כשנרגעו קצת, סיפרו על הזוועות שראו עיניהם, הם היו צריכים לקבור את הקדושים שנפלו מידי חיות־הפרא. הם נאלצו לבצע את הקבורה בידיהם ממש — תחת מכות־רצח של סרדיוטי האשמדאי — בלי שניתנו בידיהם את או מכוש.

אחרי התעללויות משפילות, הוציאו מתוך כל הריכוז היהודי 82 גברים, העמיסו

אותנו על משאית וצילמו אותנו. את התמונה הזאת הפיצו בכל העתונות שלהם, כשמתחת לתמונה מתנוססת כותרת: אלו היהודים שירו בחיילינו. לפנות ערב העבירו את הקבוצה הזאת לבית־הסוהר בקמפנו. לפני שהעמיסו אותנו שוב על המשאית, החליטו לערוך לנו: „בראנדפויער", היה זה אצלם כנראה מין מישחק: במרחק הקצר מהיציאה מבית־הסוהר עד המשאית, ערכו משני הצדדים טורי אנשי ס. ס. שהאיצו בנו לרוץ מהר, מהר, ותוך כדי־כך הרביצו לנו מכות־רצח. כולנו היינו מוכים ופצועים, במיוחד הוכה בצורה אכזרית השוחט ר' יחזקאל שצ'יקאץ'. פשוט אי אפשר היה להכירו, מכף רגלו ועד ראשו היה זב דם שלא ניתן לעצרו.

Verhaftete Juden.

• Aus ihren Häusern wurde auf deutsche Soldaten geschossen. – Millionen Juden leben in Polen. Überall in Feindesland ist unseren Truppen dieser Abschaum der Menschheit begegnet. Diese Ostjuden, deren Söhne ganz Europa überschwemmt haben und die ihren Reichtum auf dem wirtschaftlichen und moralischen Elend der Völker aufgebaut haben, sind heute in Mitteleuropa am Ende ihrer Macht.

יהודים מוירושוב בדרך לנירנברג 1939

משמאל לימין נראים: ישעיה בריל, יצחק רוגובסקי, מחבר־הרשימה, לייבל בורנשטיין, יחיאל מאיר אלברשטיין, יעקב וקסמן, גדליה קרז'אק, יצחק מאיר ליוזהוף, גודל שילית, לייבל אלברשטיין ואחרים

בדרך לנירנברג ריכזו הגרמנים סביבנו עוד יהודים ממקומות אחרים. הדבר היה בהאנסודרף בשלזיה העילית. היה שרב וחום איום, היינו נמצאים בשדה־פתוח. היינו נורא צמאים, אולם בעוד שלפולנים (גם מהם עצרו קבוצות גדולות) הוגשו ע״י ה„צלב האדום״ מים ומשקאות, לנו לא הירשו להגיש טיפת־מים, הם עוד התעללו בנו, ע״י ששפכו את המים על האדמה. בהיותנו כל־כך צמאים רכננו על־פני האדמה ולגמנו־סחטנו מתוכה כמה טיפות־מים. אז קרה גם אסון מחריד עם שנים מבני וירושוב: הבחור המופלג חיים מאיר וקסמן התעלף מתוך חולשה. צעקנו והתחננו לעזרה, אולם אין שומע ואין עוזר לנו. הוא גווע לעינינו ונאלצנו להשאיר אותו בשדה הפתוח. אח״כ נודע לנו שהקהילה המקומית טיפלה בו והביאה אותו לקבר ישראל. אח״כ קרה מקרה דומה עם ר׳ ישראל יוסקוביץ („צ׳יצ׳ילובר״) קיבל התקפת־לב, מאין עזרה הוא נפטר ונאלצנו להשאירו במקום.

את ה„ימים הנוראים״ עשינו במחנה ס. ס. בנירנברג. קשה לתאר את „תעלולי״ ההתאכזרויות לגבינו, ע״י הסדיסטים הנאציים. כך למשל: פעם הוציאו באמצע הלילה, שני ילדים חסידיים, ומרטו להם את פיאותיהם יחד עם העור הצמוד להם. (אחד מהילדים הנ״ל, נדמה לי, היה בנו של גודל שילית). התאכזרות שפלה זו „הרגיזה״ אפילו חייל ה„ורמאכט״ — משומרי המחנה — שהלך והתלונן לפני מפקד המחנה, על האכזריות הנ״ל.

בהתקרב ה„ימים הנוראים״, התישב יחיאל מאיר׳ל אלברשטיין, וכתב (מתוך הזכרון) על פיסות נייר קטנות — שמצאנו במחנה — את רוב התפילות והפיוטים. ה„מחזורים״ הנ״ל עברו מיד ליד. באמצע ה„מוסף״ של ראש־השנה, הובהלנו ל„אפל״. לקחו אותנו לעבודה, לנקות מחנה. והנה מאי־שם מצא ר׳ משה פינקלשטיין בקבוק יי״ש, קשה לתאר את השמחה שאפפה את כולנו, כאן במקור הטומאה של השטן הס. ס. נוכל לקדש על יי״ש אמיתי. הבקבוק עבר מיד ליד כשעל כל „השמחה״ מנצח „בעל השמחה״ ר׳ משה פינקלשטיין, כאילו זה היה „קידוש״ בשטיבל, הוא ממש קרן משמחה, שמחה של מצוה.

„יום הכיפורים״ העמיד אותנו בפני „בעיה״ מיוחדת במינה, והיא: מה לעשות עם דוד התבשיל, שקיבלנו לארוחת־צהרים, לשפוך? זה עלול להיחשב בעיני הנאצים כסאבוטאז׳. לאכול? בכלל לא בא בחשבון. עלי לציין, שמתוך 80 יהודי וירושוב שנשארו בחיים צמו 79. היה בינינו בחור אחד בשם באראן (אופה כמדומני), בחור צנום, תשוש וחלוש, שבקושי רב שיכנענו אותו שיאכל ביום הקדוש. לבסוף מצאנו „פתרון״ לבעית התבשיל, פשוט הצלחנו להחליפו עם הפולנים בלחם.

לפני התיבה עבר ר׳ קלמן שוחט, בקולו האדיר והעמוק הוא הרטיט את לבותינו. ספק אם נשמעה פעם תפילה שכזאת. כאילו ירדו כל מלאכי־מעלה והשתתפו בתפילתם ובצרותיהם של ישראל. מענין אפילו „מלאכי החבלה״ חיילי ה„והרמאכט״ שמרו על הצריף שלנו ולא נתנו לפולנים להפריע אותנו בתפילתנו.

בנירנברג שהינו עד סוכות. יום אחד הועמסנו על רכבת ונסענו בכיוון לפשמישל — שם היה הגבול הזמני בין גרמניה ורוסיה אחרי כניעת פולין — כוונת הנאצים היתה כנראה להחליפנו בשבויים גרמניים שהיו בידי רוסיה. הרוסים (כנראה) לא הסכימו להצעת הנאצים, ואז העמיסו אותנו לקרון־בהמות דחוס והובילו אותנו בכיוון לירוסלאב.

שם קיבלנו — אחרי כמה ימים בלי אוכל ושתיה — צנים אחד וקצת מים. היינו מאד מדוכאים. משה פינקלשטיין עודד אותנו וקרא לנו: יהודים החזיקו מעמד לא להתיאש! לא להיכנע! החזיקו מעמד! בדרך כשעמדנו בירוסלאב — כמה שעות — הספיקו יהודי ירוסלאב לאפות לחם, ותוך כדי שהרכבת התחילה לזוז, זרקו לנו את הלחם החם. מהיותנו מאד רעבים, התנפלנו על הלחם החם, וכמה מאתנו חלו כתוצאה מכך. אולם עדיין לא נתמלאה כל סאת הצרות שלנו. בדרך

אין להכיר את העיירה. רובה הרוסה ושרופה
נישט צו דערקענען דאס רואינירטע און פארברענטע שטעטל

הכניסו אותנו לתוך אורוות מלאות סחי וצואה. מחוסר כל תנאים סניטריים הוכינו בפצעים בכל חלקי גופינו. גם הכינה עשתה בנו שמות. במצב מיואש וקודר כזה הגענו לקראקא. יהודי המקום עשו כל מה שביכולתם להקל את מצבנו, ובראש וראשונה לתזונתנו ולנקיוננו. אחרי תלאות וצרות רבות, התחלנו טיפין טיפין להשתחרר ולחזור הביתה לוירושוב.

לאט, לאט, חזרו כמעט כל המגורשים לוירושוב, מי מוקדם ומי יותר מאוחר. החיים בוירושוב היו — כמו בכל יתר ערי פולין, הכבושים ע״י הנאצים — גיהנום עלי אדמות. חיינו בפחד ובאימה מתמדת, בבחינת: ,,חייך תלויים לך מנגד. אציין רק שתי עובדות הזכורות לי: היה זה בחורף הראשון, חורף קשה, המצוקה קשה מנשוא. יום־יום חטפו הנאצים יהודים, לא כל־כך לעבודה כמו סתם להתעלל ולהתאכזר בהם. יום אחד מצאו במחבוא את האברך החסידי פינצ׳יה אייזיק׳ס, ישראל יוסל׳ס (חתנו של אברהם דזיאלובסקי, מחסידי גור), כשהוא עוד עטור זקן ופיאות, קשרו אותו לסוס דוהר וכך סחבוהו ברחובות העיירה שעה ארוכה. עד שנשאר בריסוק איברים...

המקרה השני היה בערב הושענא רבה שנת תש״א (1940). ישבנו בסוכה בחצר. והנה התנפלו באופן פתאומי ה,,פולקסדויטשים״ של וירושוב והסביבה, על הגיטו היהודי. ישבנו ואמרנו ,,תיקון״ והנה התנפלו הבריונים הגרמנים, אני וגיסי חיים שלמה הורוביץ איכשהו הצלחנו להימלט אבל היה שם יהודי זקן שספג מכות רצח. במקום אחר לקחו יהודי והכניסו אותו בכוח למימי הנהר פרוסנה והטביעוהו ממש, מאחר והיהודי ידע לשחות (ככל יהודי וירושוב) הצליח לשחות אל החוף ולהינצל. במקום אחר ביימו תליה, לקחו ותלו יהודי על עץ ואח״כ הורידוהו... היה זה ליל זוועות וחרדה. המענין שלמחרת בא לביתנו אחת הפורעים שהיה מוכר לנו כלקוח שלנו מקמפנו ודרש ,,דמי כופר״ מאתנו, בטענה שהוא ,,דאג״ לנו שלא יאונה לנו כל רע...

בכל זאת עוד ישבו יהודים ועסקו בתורה, ודווקא בעמקות, ואם להודות בכך, היה לנו זה התענוג היחידי אז. זכור לי שבחורף תש״א ישבנו יום־יום משעה 3 לפנות בוקר עד שעה 6 (בערך) ולמדנו שמונה איש (ביניהם היו לייב׳ל פינקלשטיין, יוס׳ל רינג ועוד) את הסוגיה: ,,המלוה על המשכון״ עם ה,,קצות״ ומפרשים אחרים. רובם של המשתתפים היו מתגנבים דרך החצרות (כי אסור היה ליהודים לנוע בלילה), בחור אחד שהיה מחוץ לגיטו, לן אצלי בחדרי. סבורני שלא הייתי היחיד שקבע אז שיעורים לתורה. היו בוירושוב הרבה יהודים בני תורה, שכל שעה — אפשרית — היתה קודש למטרה נעלה זו.

כרבים מבני וירושוב, נשלחתי בשנת 1941, לאחד מהגרועים שבמחנות־עבודה בפוזן, לפוגנבורג. תלאות רבות עברו עלינו. מיטב — ורובם — של יהודי וירושוב שנשלחו לשם — ניספו. בשנת 1943 הגענו ל א ו ש ו י ץ ! מענין, מכל מה שעבר עלי באושוויץ, נחרתה בזכרוני תמונה, שאינה משה מנגד עיני: עמדתי מהומם ע״י הכניסה לקרמטוריום, פתאום אני שומע צעקה: בורנשטיין, בורנשטיין!! הקול מבפנים בשטח הקרמטוריום. בקושי הכרתיו, היה זה אחד מקצבי וירושוב מאירוביץ. הוא צעק לעברי: בורנשטיין, אתה רואה, אני כבר נכנס ל ש ם , אני מבקש ממך, אם תזכה ותישאר בחיים, ת נ ק ו ם , תקח נקמה גם עבורי וגם עבור משפחתי! בורנשטיין, נ ק מ ה ! כאילו צחקתי בלבי, הוא מאירוביץ הגברתן נמצא כבר ש ם ואילו אני הוא שצריך להיות הנוקם. אולם למרות שעברו כבר עשרים ושש שנים, עדיין מהדהדים באזני דבריו, פקודתו ודרישתו: נ ק מ ה !

יוסף זלקוביץ, בת־ים

מלחמה, גיטו, מחנות־מוות והשמדה.

(זכרונות)

שנת 1938:

מוזר ביותר היה ההגיון של שליטי פולין בתקופה הנ״ל, בעוד שהמפלצת הנאצית, איימה כבר בצורה מוחשית על קיומה של פולין, לא מצאו שליטיה של מדינה זו דאגה אחרת, מאשר להעמיד בראש־סולם העדיפויות את טיפוח האנטישמיות. לכל כשלונותיהם בשטחים השונים של מדיניותם, מצאו „שעיר לעזאזל״ אחד ויחיד... היהודי.

כמו לרבים מבני גילי שקיבלו חינוך ציוני, מובנת היתה השאיפה — עליה. אולם לקבל „סרטיפיקט״, היה לגבי כל אחד מאתנו בבחינת חלום שקשה להגשימו. התהלכו אז שמועות שבארצות אירופה אחרות, כמו בלגיה למשל, הדבר קל יותר — יחסית — פניתי איפוא אל דודי הרש דוד גאד בבלגיה וביקשתי את עזרתו בהגירתי לבלגיה. דודי הנ״ל התחיל לטפל בבקשתי, אולם כאן עמד מכשול בדרכי, היות והייתי חייב־גיוס, לא יכולתי לעזוב את פולין בטרם אמלא את שרותי בצבא. בגלל הסיבה הנ״ל החלטתי והגשתי בקשה — לשלטונות הצבא הפולני — להקדים את שרותי הצבאי — הגם שעדיין לא הייתי חייב בשרות — ואמנם בקשתי הנ״ל אושרה, ובחודש מרץ 1938 גוייסתי לגדוד מס׳ 7 של ארטילריה שחנתה בסטראדום ליד צ׳נסטחוב. בגדוד הנ״ל שירתו יחד אתי עוד כמה מבני וירושוב, ביניהם שמשון שיראדזקי.

החיילים היהודים — בגדוד הנ״ל — סבלו מיחס של הפליה והשפלות, הציקו להם והטילו עליהם כל־מיני עבודות בזויות ומשפילות. היה למשל נוהג שלחג הפסח ובמיוחד לליל־הסדר נתנו חופש — בכל הגדודים — לחיילים היהודים. לא כן, בגדוד שלנו, דווקא אז מצאו לנכון להטיל עלינו לנקות אורוות ומחראות...

שנת 1939:

כשכבר היה כמעט־ודאי שהמלחמה עומדת בשער, עדיין נמשך מסע האנטישמיות וההפליה נגד היהודים. כך למשל, מול שער הקסרקטין שלנו התנוססה כרזת־ענק: פולני! האוייב שלך מס׳ 1 — הוא היהודי, מס׳ 2 — הגרמני. בלי־משים נקרה במוח, מדי־פעם המחשבה: האם בשביל הללו כדאי לסכן את החיים? אבל בצבא אין מקום למחשבות — יש משמעת ברזל.

באוגוסט 1939 מלבישים אותנו מדי־קרב (לפי המושגים של אז), משלימים את הציוד הקרבי ואנו עוברים לנקודת־הגבול שע״י לובליניץ, שם התבצרנו וחיכינו לאוייב.

יום שישי 1 בספטמבר, השעה 4.45 בבוקר: מלחמה!

יחידות גרמניות חצו את הגבול הפולני. אנו מקבלים פקודה: אש! אנו פותחים באש, חילופי היריות נמשכות עד שעה 10.30 בבוקר. אחרי „ביקור״ של מטוס־סיור גרמני,

ניתכת עלינו אש חזקה מכל העברים. אנו מתייאשים לצאת עוד חיים מאש־תופת זו. למזלנו ניצלנו את הזמן הקצר שהאש כוונה לעבר נקודת התצפית שלנו — שהיתה בראש מגדל הכנסיה —והיחידה נסוגה.

שבת, 2 בספטמבר:

עדיין אנו נמצאים במסע הנסיגה משך 24 שעות. אנו בצ׳נסטחוב, העיר יחד עם בתי־חרושת הגדולים לנשק — עולים באש. מכל הכיוונים נראות יחידות צבאיות נסוגות, הבהלה והערבוביה גדולה. אנו נסוגים במשך כל הלילה לעבר יערות יאנוב.

יום ראשון, 3 בספטמבר:

אנו נפגשים עם יתר היחידות של החטיבה שלנו. מקווים שעם כוח כזה ניתן יהיה להעמיד התנגדות מרשימה. אחרי הכנת עמדות, אנו נרדמים — בעמידה — מרוב עייפות. כעבור זמן קצר, אנו מתעוררים לקול צעקות־בהלה. מסתבר שאנו מכותרים ע״י הגרמנים. מתחילה ריצה מבוהלת, סוסים רתומים למיתקני־ירי, מטבחי־שדה וחיילים רדומים הכל הופך דייסה אחת, כולם רצים, בלי שמישהו ידע, לאן? ככה רצנו על תלמים חרושים עד שהגענו ליער אחד. שם היו מעורבים צבא והאוכלוסיה האזרחית. התערבבו עגלות איכרים עמוסות מטלטלין יחד עם ציוד ורכב צבאי. בתנאים כנ״ל כמובן לא היה טעם להעמיד התנגדות. הגרמנים יורים עלינו מכל העברים ובלי הרף. יש הרבה חללים אין נסיגה, רק ריצה מבוהלת. בהתחלה עוד ניסינו לסחוב אתנו את התותחים, אולם לבסוף — בגלל תנאי ההליכה הקשים באזור ההר — קיבלנו פקודה, לנטוש את התותחים ולברוח. הערבוביה היא עד כדי־כך גדולה, עד שיחידות פולניות יורות אחת על השניה, בחושבן אותן — בטעות — לגרמניות. כך אנו נסוגים כל הלילה ועוקפים את הכפרים הכבושים כבר ע״י הגרמנים.

יום שני, 4 בספטמבר:

השכם בבוקר הגענו לעיר זבירצ׳יה (שלזיה). בעיר עדיין לא יודעים את גודל החורבן. בשוק העירוני מסתובבים יהודים וגויים ועוסקים בפרשנות בעניני היום. בעיר זו פגשתי יהודי, קרובו של לייזר איציק גרשונוביץ מוירושוב, היהודי הזמינני אליו הביתה, בשיחה עם אמו, סיפרה לי הזקנה שהיא הכירה את הסבתא שלי בלומצ׳יה.

מחוץ לעיר הנ״ל, נתקלתי ברכבת עם אזרחים מפונים. בלי לחשוב הרבה טיפסתי לאחד מקרונות־המשא, אולם לא הצלחתי להרחיק לכת, מאחר ואחרי כמה קילומטרים, הותקפה הרכבת ע״י מפציצים גרמניים. הפצצת־רצח זו גרמה להרבה קרבנות בנפש. התאספנו כמה חיילים והעמסנו על עצמנו כמה פצועים וצעדנו בכיוון לקילץ. וכאן ברצוני לציין עובדה: בהיותנו ביער — קרוב לקילץ — ראיתי מטבח־שדה צבאי, מהיותי מאד רעב ניגשתי וביקשתי משהו לאכול. הקצין־התורן הסתכל עלי ובהכירו — כנראה — שאני יהודי, הטיל עלי מבט מלא זעם ושנאה תהומית, לבסוף הוציא את האקדח מנרתיקו וקרא לעברי: ה ת נ ד ף מ כ א ן ב ן ־ כ ל ב י ם י ה ו ד ו ן , א ח ר ת א נ י י ו ר ה

בך. היה זה באמת נס בשבילי, כי הקצין „הפטריוט" התכוון לזה באמת וברצינות. בדרך עוד נתקלנו בשרידים של יחידות צבאיות.

יום שלישי, 5 בספטמבר:

בבוקר כשהגענו לקילץ, עצר אותנו קצין פולני, שכיוון אותנו אל המנזר המקומי, שם היו מרוכזים שרידים של יחידות שונות. אחרי המיסדר־הצבאי מישהו הירצה לפנינו. אח"כ קיבלנו פקודה לתפוס עמדה בכניסה לעיר. המטרה היתה: לא לאפשר לגרמנים לחדור לקילץ. אחרי מה שהתנסינו עם הצבא הגרמני, היה נראה לנו כל ה„משחק" די עצוב. אנו תופסים עמדה על גבעה. אני בתור תותחן, עמדתי נמצאה קצת יותר קדמית, אני יורה לעבר הגרמנים פגזים, ככה נמשך הקרב מספר שעות. אחה"צ הסתערו הגרמנים וכבשו את ההר, כשהם יורים ממקלעים מלמעלה ומלמטה, לעבר החיילים הפולניים הבורחים. אנו נמצאים כמו בגיהנום, חיילים נופלים כמו זבובים. בכדי להגיע לעבר השטח הבנוי, היינו נאלצים לטפס ולקפוץ מעל גדר גבוה. אני מסתתר מתחת לחומה. עם שוך אש־התופת, חשבתי בליבי: אכן יש לי סיכוי להישאר בחיים.

אחרי התגנבות והתחמקות בין הבתים הצלחנו להגיע לקרחת היער ואנו מנסים לצעוד בכיוון לוארשה. על הכביש, אנו פוגשים יחידות שאין להם עדיין מושג על המצב ה„ריאלי". הם עדיין מדברים בהתלהבות — האופיינית לפולנים — איך שהם „יראו" לגרמנים. בדרך־פלא אני מוצא משהו לנגיסה ולבסוף עייף וסחוט אני נופל לתוך ערימת־שחת, אני נרדם מיד ומתעורר רק למחרת בבוקר.

יום רביעי, 6 בספטמבר:

עוד בטרם שחר גדלה והולכת הבהלה, ה„נלהבים" של אתמול, קצינים פולנים, שרק אתמול היו מלאי־יוהרה ושחצנות — היום מתרוצצים כמו עכברים מטורפים בספינה טובעת. לביקתת־האיכרים בה שהיתי, נכנס משמר ובודק את נשקי ואת זהותי (היו מקרים שצנחנים גרמנים, לבושים במדים פולניים, התערבו בין הגייסות הפולנים וזינבו בהם). כשנוכחו לדעת שאצלי הכל בסדר, נצטוויתי לעזוב מיד את המקום ולנוע הלאה — כי הגרמנים נמצאים בעקבותינו. שוב התחלתי לצעוד לוארשה קדימה. בדרך הצטרף אלי רופא יהודי מראדום, שעזרתי לו לסחוב את מזודתו הכבדה. בדרך עוכבנו ע"י המשטרה הצבאית, אשר ריכזה את כל שרידי היחידות — שעברו בדרך זו. לפי ההסבר שקיבלנו מקצין, תהיה מטרתנו לחצות את נהר הוויסלה, ושם לארגן מחדש חטיבה צבאית. לפי התכנית יהיה עלינו לנוע בלילה ולנוח ביום ביערות.

יום חמישי, 7 בספטמבר:

גם בטרגדיה המתחוללת לנגד עינינו, לא חסרים מצבים מבדחים וקומיים: הקצין הראשי הממונה עלינו, החליט „להעסיק" אותנו ביום — במקום לנוח — ב... תרגילי־סדר, כאילו היו ימי־שלום, ואנו טירונים, שרק היום התגייסנו. במקום לאפשר לחלוץ את העצמות העייפות התחיל אתנו הקצין „הפיקח" עם „שמאל, ימין". אנו צועדים בתוך חולות ובשבילי יערות. הכבישים תפוסים כבר ע"י הגרמנים.

יום שישי, 8 בספטמבר:

לילה, אחרי תנומה קצרה מעוררים אותנו. מסבירים לנו, שעד לנהר הוויסלה יש לנו בס"ה 2 ק"מ, אולם מאחר והגרמנים כבר נמצאים לפנינו, לכן עלינו לפרוץ את הדרך בין העמדות הגרמניות.

בכדי להוציא אותנו מתוך היערות, השתמשו הגרמנים ב„פתיון", בקרחת־היער הם העמידו טנק. הפולנים בראותם טנק גרמני, הסתערו עליו והצליחו להעלותו באש. שכורי־נצחון מפעולה זו, הם המשיכו לדלוק אחרי „יעדים" נוספים. אכן לזה התכוונו הגרמנים, להוציאנו מתוך היער ושנהיה חשופים לכלי־היריה שלהם. פתאום כאילו השמים והארץ פתחו את לועיהם והמטירו עלינו אש, אש־תופת, גיהנום עלי אדמות. כמעט כולם נקטלו ורק בודדים הצליחו להימלט. שיחק לי מזלי, וגם אני נמניתי על המעטים שנשארו בחיים. כעבור כמה שניות אני שומע מאחורי, צעקה בגרמנית: הענדע האך! (ידים למעלה). פורקתי מנשקי ומאותה שעה הפכתי ל„שבוי־מלחמה".

שבוי־מלחמה ב„סטאלאג" 17 א':

כעת התחיל היתוש לנקר במוחי, מה יהיה גורלי? סוף־סוף יש לו להיטלר (ימ"ש) חשבונות „מיוחדים" אתי, בתור יהודי.

מסדרים אותנו השבויים בחמישיות, ואנו מתחילים לצעוד לאורך הכביש. מזהירים אותנו: במקרה של בריחת אחד — כל החמישיה תיירה מיד, בו במקום. למרות שלא היו מקרים של בריחות, בכל זאת ירו השומרים הגרמנים, לתוך שורות השבויים. סתם ככה. את הפצועים סעדנו וסחבנו אתנו.

בערב הראשון הגענו לעיירה אילזשה ע"י ליפסק. את הלילה בילינו בכיכר־השוק של העיירה, הוקפנו ע"י חיילים מצויידים במקלעים. למחרת הועברנו לקילץ. שם ראינו בפעם הראשונה מה הצפוי ליהדות פולין. אנשי ס. ס. יחד עם „פאלקס־דויטשה" מקומיים מתעללים ומתאכזרים בצורה סדיסטית נגד יהודי המקום. הם שודדים ובוזזים מכל הבא ליד, היהודים ורכושם הם הפקר. למחרת מעבירים אותנו ל־קייזר־שטיינברוך ומשם אנו מועברים לנירנברג. כשעברנו בחוצות נירנברג, גידפו אותנו האוכלוסיה הגרמנית, יש וגם ירקו לעבר שורותינו. כאן הוכנסנו — סופית — למחנה השבויים. במחנה — שנוהל ע"י אנשי ה„והרמאכט" — לא הורגשה במיוחד ההפליה לגבי יהודים. אני, בגלל ידיעת השפה הגרמנית, הועסקתי כמתורגמן, במשרד שעסק ברישום הנתונים האישיים של השבויים.

כעבור 7 שבועות קיבלתי גלויה — באמצעות הצלב־האדום — מאמי ז"ל, בה היא כותבת לי שאבי נשלח לרדגושץ (ע"י לודז', שם הוקם מחנה עינויים ע"י הנאצים, לשם הובאו אנשי ציבור יהודים — רבים לא שבו יותר משם) וכי בקשה יחידה יש לה, שאחזור בריא ושלם. גם מבלגיה קיבלתי דואר.

לאט לאט התחילו להעסיק את השבויים בעבודות שונות. אנו היהודים היינו בערך כ־400 (מתוך כלל של כ־3.000). כעבור כמה שבועות חילקו אותנו לשלוש קבוצות, והחלו להחזיר אותנו לפולין: לקילץ, לקראקא וללובלין. אני צורפתי לקבוצה ללובלין, כמובן ליווה אותנו משמר כבד של גרמנים. נמסרנו לרשות אנשי ס. ס. ששמרו על המחנה.

הס. ס. וגם עוזריהם האוקראינים התאכזרו מאד אלינו. בדרך־מקרה הצלחתי להתגנב מחוץ למחנה, פגשתי ביהודי בשם וקסמאן שהואיל להשאיל לי כסף להוצאות נסיעה הביתה. בהיוודע לי שאבי הועבר מרדגושץ לקראקא, החלטתי לנסוע קודם לקראקא. את אבי מצאתי בקראקא אצל אחד מהלקוחות שלנו, יהודי בשם יעקובוביץ מטארנוב (טורנא). נבצר ממני לתאר את פגישתי עם אבי, פשוט חסרות לי מלים. אבי ואני מתכננים לחזור הביתה לוירושוב אל המשפחה.

בחזרה בוירושוב, מרץ 1940:

שוב אנו בעיירה. אין להכיר שום דבר, רוב הבתים עלו באש ונהרסו, חורבות. אנו מנסים להסתגל למצב החדש, למשטר של המגף הנאצי. מבחינה כלכלית, משפחתי איכשהו מסתדרת, יש לנו קצת אדמה, שאנו מעבדים אותה ואנו מוציאים ממנה את קיומנו.

כעבור זמן קצר, קרה במשפחתנו אסון גדול, אמא שלנו — אחרי כל התלאות והצרות שפקדוה — התמוטטה, חלתה ונפטרה בגיל 40. הדבר היה בשבת בבוקר — 20 באפריל 1940 — היא היתה בהכרה מלאה. בנוסף למשפחה, היתה נוכחת בבית חברה של אחותי הינדה שיליט. אמא קראה לנו ואמרה: ילדים, אני יודעת שאני מסתלקת מן העולם, אולם הלא אתם כבר מספיק מבוגרים בכדי למצוא את דרככם. ואת הינדה — פנתה אמא לחברה של אחותי — בבקשה ממך, טפלי בבתי, כי הלא אין מי שיעשה זאת.

הבית נעשה שומם, ועל הנשמה עצוב. בינתיים גדלה ומתרבה המצוקה. כל יום גרוע מקודמו. מתחילות ה„חטיפות", היינו לעבודות קשות ומלוכלכות. קבוצה אחת עבדה בהריסת חומות בית־הכנסת שעוביים הגיע למטר אחד. הגרמנים מטילים שוב ושוב על היהודים למודי הסבל, מיכסות של „כופר". הגרמנים אינם מסתפקים בכך. אחרי סחיטת ה„כופר", הם עורכים חיפושים מבית לבית ומחרימים את דברי־הערך האחרונים. במיוחד הצטיין בכך מפקד המשטרה המקומית „שגורש" מלוטוטוב בתור „עונש" בגלל הריגת שני יהודים מסכנים. כל חיפוש מלווה במכות־רצח ואכזריות רבה. אחרי שעה 4 אחה"צ אסור לצאת מן הבית. ברובע שלנו (רח' פיסקורסקה), בו התגוררו הרבה יהודים, קשה היה לנו — במיוחד לנוער — לשבת כל הזמן כלואים בבית, „התגנבנו" איפוא דרך הפירצות בגדרי־הגינות שבין הבתים, לשם שיחת־רעים, או החלפת דעות על המצב וכדומה.

החיפוש אצל אייזיק סקורקה:

שכננו אייזיק נחשב לפני המלחמה כיהודי אמיד. פעם נכנסו לביתנו משטרה גרמנית בלוית משטרה יהודית — ופקדו עלינו להצטרף אליהם. הם הסבירו לנו כי אנו דרושים להם לצורך עבודת חפירה במרתפו של אייזיק, מאחר והם עורכים שם חיפוש. ידעתי שאצל אייזיק צריכים להיות מוסתרים דברי־ערך, כי גם אמא שלנו מסרה לו — בזמן שאבי ואני נעדרנו מהבית — קצת תכשיטים להסתרה. ע"י השער של סקורקה כבר עמדה עגלה רתומה, עמוסה פרוות, דברי לבוש ודברי־ערך אחרים, שהוחרמו אצלו. תחת השגחתנו הקפדנית של השוטר הגרמני חפרנו במרתף לעומק של מטר אחד. במקום אחד

נמצא צינור מתכת ובו תכשיטים ודברי ערך. הגרמני צהל ואחרי שהרביץ מכות־רצח לסקורקה, סגר את המרתף על מנעול ודחה את המשך החיפוש למחרת.

בשעה יותר מאוחרת נכנס אלינו סקורקה ובקשה בפיו, שנעזור לו לחפור ולהוציא מתוך המרתף את התכשיטים שהנאצים עדיין לא גילו. לא מסרתי לעצמי דין־וחשבון, מה שאני עומד לעשות והבטחתי את עזרתי לסקורקה. לא חיכיתי ללילה, אלא מיד השתחלתי לתוך המרתף — דרך הגג — והתחלתי לחפור. ואכן מצאתי מה שחיפשתי, כולל ה„צרור" שלנו. מיד לקחתי את כל „החבילה" וקברתי אותה עמוק באדמה הרחק מהבית.

למחרת נכנס אלינו אותו השוטר הנאצי וערך חיפוש אצלנו בבית, אולם כמובן לא מצא שום דבר. אח"כ הוא לקח אותי אל מרתפו של סקורקה לשם המשך החפירה. תוך כדי חפירה, הוא שם־לב שבמקום אחד האדמה תחוחה, ומכאן הסיק שכבר הספיק מישהו להוציא את ה„מטמון". הנאצי התרתח בחמת־זעם והתחיל להרביץ בי עד זוב־דם ודרש ממני שאגלה לו, איפה הסתרתי את ה„מטמון" שהוצאתי מכאן.

אחרי „המנה הראשונה", שיחרר אותי הנאצי וציווה שאבי ואני נתיצב למחרת בתחנת המשטרה. למחרת במשטרה המשכתי לטעון שאינני יודע שום דבר. מפקד המשטרה ועוזריו „טיפלו" בי עד שנהפכתי לגוש בשר נוטף דם. אח"כ זרקו אותי לצינוק, שם הוחזקתי במשך כל היום. גם למחרת המשיכו ב„טיפול" הבסטיאלי שלהם מאתמול. מהקומה העליונה שמעתי את צעקות אבי המוכה. כעבור יומיים כששוחררתי, (הדבר עלה לקהילה היהודית בהרבה „מתנות" שוחד שניתנו בכדי לפייס את הנאצים הזועמים), חיכה לי אבי ושאל לשלומי. עניתי לו: ב„שיעור הראשון" החזקתי מעמד — בפעם הבאה, מי יודע אם אחזיק מעמד.

מחנות, בוכורדר־פורסט:

מצבנו נעשה יותר ויותר גרוע. השנה היא 1941. מהעיירה יצאו כבר טראנספורטים ל„מחנות עבודה" (מחנות מוות). אני עדיין בבית, אני משתדל לעזור בכל מה שניתן. פעם בעת שאבי עצר בעד שקץ שניסה לקטוף מיבולי שדותינו, ניגש אליו שוטר גרמני והתחיל להכות את אבי. הרגשתי שאני עלול „לצאת מהכלים", ואם אגיב, אני עלול להמיט שואה על משפחתי ועל כל הישוב היהודי. אני מחליט איפוא לצאת למחנה עבודה — בהתנדבות.

נשלחתי לבוכורדה־פורסט. יחד אתי היו בני וירושוב: האחים אברהם׳צ׳ה וישראל׳צ׳ה שפירא, אברהם שפירא, אפרים רובינוביץ׳ ואחרים. העובדים (עבדים) הועסקו בעבודות סלילת האוטוסטראדה ברלין־לודז׳. כל האזור היה זרוע רשת של מחנות עובדי־כפייה מהעיירות היהודיות שבאזור „ורטה־גאו". היהודים — עבדו גם לא־יהודים, אולם בשכר — הועסקו בעבודות מפרכות ו„שחורות". בהתחלה עוד קיבלנו חבילות־מזון מהבית, דבר שהקל עלינו את החיים.

בנוסף לכל הצרות והסבל במחנה הנ"ל, היתה תופעה שכיחה של תליות. לעתים קרובות ניתלו היהודים על דברים של מה־בכך. יום אחד הודיע לנו המשגיח — באמצע העבודה — שהיום נקדים לחזור למחנה. הסיבה התבררה כשהגענו למחנה. כבר היו

התליות מוכנות ואנשי הס. ס. עמדו מוכנים. אח״כ הביאו את המסכנים — בדרך כלל האשמה היתה „נסיון בריחה״ — ביניהם ילד מזדונסקה-וולה כבן 15 — 16. אחרי התליה היה עלינו לעבור בסך מול התלויים, כשחיוך נסוך על פנינו, אם מישהו התרשל בכך, קיבל מכות נמרצות. מהמחנה הזה הועברנו ל„לאוטרברק-זיד״.

לאוטרברק-זיד:

במחנה זה הועסקנו בבית-חרושת „אלומיניום-וורקה״. במפעל זה עבדו גם שבויי-מלחמה צרפתיים. המצב היה — יחסית — קל יותר. מפקד המחנה היה גרמני מהדור הישן, טרם הושחת לגמרי. לפעמים אפילו הפגין יחס אנושי במקצת. צרות היו לנו מצדם של יהודים. בתוך צוות „עובדי המחנה״ הסתננו כמה יהודים, אנשי עולם-התחתון שהשתלטו על הכל. חבילות שקיבלנו מהבית, הם „החרימו״ אותן והתחלקו בהן, זללו וסבאו על חשבוננו. כולם התמרמרו עליהם וניסו לדבר על לבם, אולם ללא הצלחה. לבסוף החלטתי ופניתי — בכתב — אל מפקד המחנה וקבלתי על צורת ה„ניהול״ הנ״ל. למחרת נקראתי אל ה„לאגר-שטובה״, החדר היה ערוך כמו בבית-משפט, כשמאחורי שולחן מכוסה מפה ירוקה יושב מפקד-המחנה. אחרי שהוא הקריא את מכתבי, אמר מפקד המחנה: אצלי במחנה חייב לשרור סדר. את כנופיית המושחתים סילק ומינה במקומם את רופא המחנה היהודי, ואלי הוא אמר: שהוא מתיחס לדברי מאחר וחתמתי על המכתב בשמי המלא — ולא בצורה אלמונית. הוא סיים את הישיבה הנ״ל בנאום נמלץ, בו חזר ואמר, שהוא מעריך מאד את הרגש שלי ליושר וצדק, אולם מאחר ורגש כזה עלול להוביל אותי לדרך של מרידה — ודבר זה אינו רצוי במחנה — לכן אני אישאר תחת פיקוחו האישי. כעבור זמן-מה הועברנו למחנה המות — קרייזינג.

קרייזינג:

מבין המחנות בסביבת פוזן, הצטיין מחנה זה בתנאיו הירודים. חוסר-תזונה, קור וחוסר תנאים סניטריים הביאו — לעתים קרובות — מגפות, שהפילו רבים מבין עובדי-הכפייה היהודיים. במחנה זה כלל לא הזדקקו למשרפות. התנאים המיוחדים עשו את שלהם. במיוחד אכזרית היתה מגפת טיפוס-הבטן, שהפילה המונים. אני נמניתי על הבודדים ממש, שהצליחו להתאושש ממחלה איומה זו, שהשתוללה במחנה הנ״ל. התוצאות האיומות היו בלתי נמנעות, מאחר ולחולים לא ניתנה כל עזרה רפואית, ולו המינימלית ביותר.

גם בקרייזינג מקובלות היו התליות הפומביות, מיפקדת-המחנה התיחסה אליהן כאילו זה היה איזה חג, ו„בחגגו״ ברוב טקס. על כל דבר פעוט — כגון גנבת תפוד בודד — נגזרה תליה. כל העובדים היהודים חייבים היו להשתתף באופן פעיל ב„צרמוניה״ זו. במחנה זה קיבלתי את הגלויה האחרונה מאבי הי״ד, כבר בהיותו עצור, יחד עם כל יהודי וירושוב למשלוח לחלמנו, במינזר המקומי — היה זה בח׳ אוגוסט 1942. אבי ז״ל כתב לי בגלויתו זו, שאשתדל להישאר בחיים, בכדי לספר לדורות הבאים, את אשר עוללו לנו הרוצחים המטורפים ימ״ש.

אושוויץ

דלה לשון אדם מלתאר וקצרה בינת אנוש מלהבין את הסדיזם והאכזריות ששררו ב„בית־חרושת" ענק זה. לאושוויץ הגענו בח׳ אוגוסט 1943. כמה שהתנסיתי במחנות, קשה לי „להסתגל" לרעיון שאני נמצא באושוויץ, שממנו יוצאים רק „דרך הארובה" (לפי „האמירה" האהובה של הס. ס. באושוויץ). בבלוק מס׳ 3, בו שוכנתי, אני מוצא את־לצרה. הוכנסתי לבלוק הנ"ל, אבל לא היה לי איפה להניח את ראשי העייף. פתאום אני שומע מישהו לוחש — מאחד הדרגשים העליונים — בוא אלי למעלה! ניתן לציין שהיה זה מחווה בלתי רגיל של יחס אנושי, במיוחד באושוויץ, על כל המשתמע מ„מושג" זה. מצאתי בבן־אדם זה, אח ורע, פתחנו אחד לפני חברו את סגור לבנו, ואין לזלזל בכך, באושוויץ היתה זו הקלה רבה. לא נפרדתי עוד ממנו — הוא גיסי יהושע דנציגר מזדונסקה־וולה.

פינף־טייכן:

כעבור 6 שבועות נשלחנו — חברי ואני — בטרנספורט, למחנה הנ"ל, שנמצא בסביבת ברסלאו. אנו עבדנו בביח"ר לנשק של חברת „קרופ". התנאים היו די קשים. העובדים האזרחים במפעל התיחסו אלינו בהתחלה בקרירות ואפילו באיבה גלויה, אולם לאט, לאט, השתנה יחס זה ונהיה יותר קורקטי, כולל מנהלי המפעל, שהתחילו להתיחס אלינו כאל יצור־אנוש. במיוחד הצטיין בכך המשגיח הגרמני גראומאן, שהיה רחוק מה„אידיאולוגיה" הנאצית. במחנה נשארנו עד סוף ינואר 1945. כשהתקרבו הכוחות הרוסיים לאזורנו, החל הפינוי. גראומאן המשגיח הנ"ל, מסר לנו — בסוד — שנדע שה־ס. ס. עומד „לחסל" את כולנו, ולכן עלינו לברוח בהקדם. בינתיים אספו והריצו אותנו ממחנה למחנה, והכל ברגל.

גרוס־רוזן:

מסע הרגלי הזה לגרוס־רוזן, במשך כ־4 — 5 ימים, צעדנו יומם־ולילה, בלי הפסק. כשעזבנו את מחנה „פינף־טייכן", קיבלנו פרוסת־לחם וקופסת בשר, זה היה צריך להספיק לנו לכל הזמן. גם הקור החזק סחט מאתנו את טיפת־הכוח האחרונה. אין פלא שרבים קפאו מקור — בזמן החניות הקצרות — וגופותיהם נשארו בצידי הדרכים.

המחנה הזה הורכב משרידים של מחנות מפונים רבים, כולל עצורים ואסירים מבתי־סוהר. בס"ה שהינו במחנה זה כ־10 ימים, ושוב אנו יוצאים לדרך ברכבת־משא, למעלה ממאה איש בקרון אחד, שומרים עלינו אנשי הס. ס. ב„נסיעה" זו, היו הרבה קרבנות, שנגרמו כתוצאה מיריות של ה„שומרים" שלנו, שירו לתוך הקרונות „סתם ככה". במשך המסע לא בא כל דבר אוכל לפינו, גמיעת־מים, היה חלום. בזמן החניות, קרענו את הבגדים והכנסנו לתוכם שלג להרוות את צמאוננו. כאמור היתה תמותה רבה בדרך. את המתים העבירו לתוך קרון מיוחד. היהודים שעסקו בהעברת המתים לא חזרו אלינו, מאחר וה־ס. ס. החליטו „בדרך־אגב", גם אותם להמית. בראשית מרץ הגענו — אחרי מסע היסורים הנ"ל — למטהאוזן.

מטהאוזן:

המחנה הזה התפרסם, כאחד מ„בתי־החרושת למוות מודרני". המשרפה שלה לא היתה צריכה „להתבייש" כלל — בשכלוליה — כלפי „מוסדות" אחרים מסוג זה. למטהאוזן טרם הגיעו הדי תוצאות המפלה — בחזיתות — של המשטר הנאצי. כאן עדיין מלאכי־החבלה עוסקים בשריפת אנשים חיים מטהאוזן עוד עסוקה ב„משימה ההיסטורית" שהטיל עליה ה„פיהרר".

למרות שכל האזור מופצץ בצורה היעילה ביותר ע"י „בנות הברית", עדיין ה„שיטתיות" הגרמנית פועלת, להם יש עוד זמן ופנאי, לבצע המתות ותליות של אסירים. הכל מסביב עולה באש, בתי־חרושת, מסילת הברזל, מיבנים ציבוריים... ואילו הגרמנים מבצעים בשלווה את „המוטל" עליהם...

ב־12 לאפריל אנו מועברים בכיוון למחנה „אבנ־זעע".

הבריחה:

תכנית הבריחה — עליה חשבנו כל הזמן — נעשתה כעת בשלה. החלטנו לברוח. הקבוצה מנתה 4 איש: יהושע דנציגר, פנחס פייבלוביץ (כעת בחיפה). נחמיה ז'מבובסקי ואני. בינתיים דאגנו להשגת בגדים אזרחיים (במקום בגדי האסירים).

ב־12 מטעינים אותנו — 1.600 אסירים — ברכבת־משא, 120 איש בקרון. הקרונות פתוחים משני הצדדים, אולם נשמרים בקפדנות מכל הצדדים ע"י משמר ס. ס. הלילה היה חשוך ביותר, גשם דק וטרדני יורד. הכל מסביב רדום (וכנראה גם אנשי ה־ס. ס.). אנו מחליטים, זהו הרגע. בהתאם לתור ולכיון, קפצנו אחד, אחד. כנראה שלא היינו היחידים ש„הגו" רעיון זה. כעבור זמן־מה שמענו שהרכבת עצרה, ואנשי המשמר התחילו לסרוק את השטח ולירות לכיוונים שונים. אחרי שמצאנו אחד את השני התחלנו לחשוב, לאן ללכת? לא היה לנו שום אינפורמציה על השטח, פרט לזה שאנו נמצאים באוסטריה. ניצלנו את שעות הבוקר המוקדמות התגנבנו לתוך גורן פתוח, ושקענו עמוק עמוק בתוך ערימת שחת... ונרדמנו.

13 באפריל:

התעוררנו בהרגשה נעימה, בלי צעקות ובלי מכות, בלי אנשי הס. ס. וכלביהם המאומנים. כמה התגעגענו אחרי היום הזה, להיות חפשי, אנו חפשים...! האמנם? מי יודע לכמה זמן. בינתיים התחיל הרעב להציק לנו.

הצצנו דרך החרכים ושמנו לב שבקירבת מקום נמצא ישוב גדול. חברנו פייבלוביץ התנדב ללכת לחפש משהו לאכול. כעבור 10 — 15 דקות חזר ובידיו 3 ככרות לחם ומעט בצלים. אחרי ששברנו את רעבוננו, החלטנו, שאין זה עסק להישאר כאן, יצאנו. למזלנו האוכלוסיה לא שמה כלל לב אלינו, התברר לנו שאנו נמצאים ב־שוואננשטאט. בכדי להימנע מפגישה עם המשטרה או „מלאכי חבלה" אחרים, נמנעו מלהיראות ברחובות העיר. העדפנו את ישובי הכפר הסמוכים, הצלחנו שם להצטייד בקצת מיצרכי אוכל. התחלקנו בתפקיד, אני ופייבלוביץ דאגנו למזון ואילו דנציגר נשאר בגורן לשמור על

ה,,**אוצר**" שלנו. תוך כדי־כך היתה לנו הרפתקה: פעם טעינו בדרך ובשום פנים לא הצלחנו לחזור, הסתבכנו ביער סבוך, שם פגש אותנו שומר היער, גרמני זקן והוגן למדי, הוא ליווה אותנו והראה לנו את הדרך לגורן שלנו. בהגיענו לגורן והנה שוב אפתעה לא נעימה: דנציגר נעלם ואיננו. כך עמדנו בפחד כשעה, שהיתה נראית לנו כנצח. לסוף הופיע דנציגר ובפיו סיפור: ילדים שיחקו בקירבת הגורן, כשגילו אותנו, נפחדו והודיעו על כך להוריהם. ההורים בסברם כנראה שגנב לפניהם הודיעו על כך למשטרה המקומית וזו לקחה אותו אחר כבוד לתחנת־הרכבת בכדי לשלוח אותו הלאה עם הרכבת הראשונה. כשהסתלקו השוטרים הוא עשה ,,ויברח" והנה הוא. לאור כל הסיפור, הגענו למסקנה שאין לנו ברירה אלא להחליף את המקום. החלטנו לעשות זאת השכם בבוקר. בלילה בהיותנו רדומים, התעוררנו לרגל ביקור בלתי צפוי. הפתיע אותנו ז'נדארם מקומי שלקח אותנו למשטרה המקומית. בחקירה, היתה טענתנו כי אנו פועלים פולניים וכי אחרי ההפצצה ברחנו בחוסר כל. תעודות אין לנו. היחס אלינו מצד השוטרים הקשישים היה הוגן למדי. בינתיים חיפשו אחרינו בכל תחנות המשטרה, בסך הכל ברחו מהטראנספורט שלנו 28 איש. על המעצר שלנו, הודיעה המשטרה למפקדת המחנה באבן־זעע. ביום 16 באפריל קיבלה המשטרה הוראה מטעם מיפקדת המחנה, לחפש על ידינו את מיספרי הק. צט. אחרי חיפושים מדוקדקים מצאו השוטרים את המספרים על ידינו והם הודיעו מיד על כך למיפקדת המחנה. כעבור זמן קצר הגיעו אנשי ס. ס. משתוללים מכעס התנפלו עלינו והרביצו לנו מכות־רצח. בהיותנו מוכים ופצועים הושלכנו למשאית שלהם. במשאית מצאנו אתים וכלי חפירה אחרים, היינו בטוחים כי אלו מיועדים לנו, כלומר יכניסו אותנו לתוך היער שם נצטרך לחפור לעצמנו את קברותינו. כנראה שהגורל החליט אחרת. כעבור שעתיים הגענו למחנה אבן־זעע.

אבן־זעע:

במחנה התיחסו אלינו כאל נדונים למוות. כל הגרמנים הצביעו עלינו: אלו היהודים שברחו מתוך הטראנספורט והם מיועדים לתליה. הכניסונו לצינוק צר. כעבור זמן הצטרף אלינו גוי פולני שג"כ ברח.

21 באפריל, מוצאי שבת:

ביום הקודם, היה יום־השנה לפטירת אמי ז"ל. מחשבות עצובות־טורדניות ,,אוכלות" את הלב, מחשבות של נידון־למיתה שרואה בפעם האחרונה ובשעות האחרונות לחייו את זיו העולם. באמת חבל, על ,,סף" מפלת הנאצים לסיים את החיים. כל איוושה קלה, ציוץ של ציפור — מרעיד כל נימי הנפש. באים ולוקחים את חברנו דנציקר, עוברים דקות, הדבר נראה כנצח. אחרי 20 דקות באים ולוקחים את פייבלוביץ, שוב עובר זמן־מה, באים ולוקחים אותי. כשהגעתי לחדר המיפקדה ראיתי את שני החברים שוכבים על הריצפה מעולפים, מוכים ופצועים. גם אותי לקחו הרוצחים ל,,טיפול". בקושי החזקתי מעמד. אח"כ פנה אלינו מפקד המחנה ואמר: ,,יש לכם מזל, יהודונים־חזירים, שנפלתם לידי — אני לא תולה (סיים הרוצח את דבריו). אנו פשוט לא מאמינים, אולי זה תעלול סאדיסטי של הגרמנים, בדרך זו אולי רוצים ביתר אכזריות להתעלל בנידון למיתה.

באמת היה לי מזל. אולי בזכות אמי ז"ל, נמנעה ממני התליה. אנו נשלחים לעבודה במינהרות ההרים, שהוקמו לצורך ייצור טילים. אני ודנציקר סופחנו לקבוצה, בה המשגיח היה צועני, מנוול וסדיסט. הוא הציק לנו ביותר, את דנציקר הוא העביר ל„טור ענוש" („שטראף־קאלאננע") ואילו לי הבטיח הצועני שאותי „יגמור במקום". כעבור יום־יומיים, רמז לי דנציקר, שאשתדל לעבור לקבוצתו, כי שמה יותר קל. תוך כדי תחבולות שונות הצלחתי לעבור לקבוצתו. בקבוצה זו, המשגיח היה קומוניסט גרמני, איש פשוט ומעשי, הוא התיחס אלינו די טוב. יתכן שהסוף של המשטר הנאצי, ההולך ומתקרב, השפיעו עליו לטובה. הוא נתן לנו לעבוד במקומות שלא מסתובבים הרבה אנשים והירשה לנו לנוח לעתים קרובות. הוא גם עזר לנו — מדי פעם — עם מיצרכי אוכל. גם סיפר לנו את החדשות האחרונות מחזיתות. המצב בדרך־כלל באבנזעע, היה איום, אנשים גוועו ומתו בקצב המוני. אנשים לקו בשגעון. עצורים רוסיים אכלו מבשר חבריהם המתים. רוב העצורים משתייכים לסוג „מוסלמן", כלומר אדם שתש כוחו.

4 — במאי־יום שישי — 1945

באוויר מורגשת היתה אווירת השחרור המתקרבת ובאה. מפקדי המחנות, שהיו „גבורים" גדולים נגד העצורים — לא מראים את פרצופיהם, כנראה מתחבאים. ה„מחתרת" במחנה, מודיעה לעצורים, שלאנשי ה־ס. ס. יש תכנית שטנית להשמיד ברגע האחרון את כל המחנה על יושביו העצורים. הס. ס. מתכננת להכניס את העצורים לתוך המינהרות שבהרים ושם לפוצץ אותם. העצורים מוזהרים — לא ללכת.

בבוקר, אנו מצטווים — כל 20 אלף ה„קצטניק'ים" — להתייצב למיסדר. מפקד המחנה, „מסביר" לנו, היות והאמריקנים מתקרבים, לכן בכדי „להגן" עלינו אנו מתבקשים לנוע בכיוון המינהרות בהרים ושם נינצל. כולנו צועקים בקול אחד: „לא! לא הולכים!" כוח כבר לא היה לו, אנשי הס. ס. כבר נמלטו וברחו, לכן הוא השאיר אותנו ובעצמו... ברח. למחרת בבוקר, נכנס למחנה צבא ארה"ב.

שגעון של שמחה מציף את המחנה. על גגות המחנה מתנוססים דגלים של כל העמים העצורים שוכני המחנות. אנשי ס. ס. שלא הספיקו לברוח, נעצרים ע"י ה„קצטניק'ים" ומוצאים להורג. „עם האדונים" מתחבאים כעכברושים. העצורים עורכים אחריהם ציד. היד נוקמת, חובטת בהם בלי רחם. אנו מסתובבים על „מגרש המיסדרים", אין כבר מיסדרים, אין המתות ועינויים. אנו חופשים! חופש! חופש!

למגינת לבנו, עוד הרבה, הרבה מחברינו לא אצרו־כוח להחזיק מעמד. רבים מהם נפטרו כבר אחרי השחרור מתשישות ואפיסת־כוח.

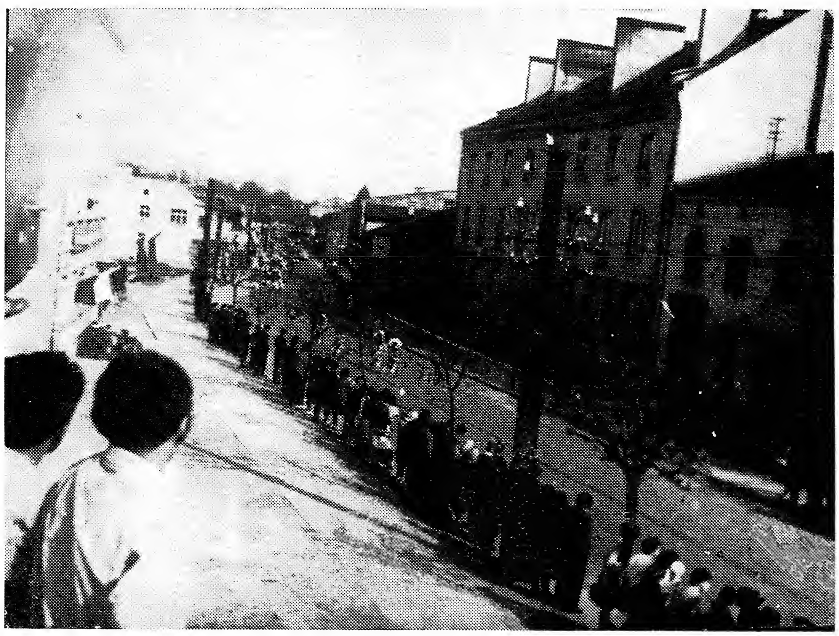
עם שהתאוששנו במקצת, החלטנו, אנו חייבים להגיע בהקדם — דנציגר ואני — לעיירות מולדתנו. בלי כל תכנון מוקדם התחלנו לנדוד, בדרכים־לא־דרכים, כשכל דרכי־התחבורה משובשים, אנו מגיעים בח' יולי לוירושוב.

בוירושוב החרבה:

הרגשה מוזרה אפפה אותי בהגיעי לשם, הפולנים המקומיים מסתכלים עלי בעיניים חורשות־מזימות, הם נראים לי צמאי־דם. כנופיות פולניות רוצחות שרידי יהודים בסביבת

וירושוב (בולסלבצה, בולקוב שע״י וילון, בסביבת קמפנו ועוד). הם להוטים לסיים את „עבודת״ הנאצים. אני שואל את עצמי: מה הלאה? לאן?

חברי יהושע דנציגר, המשיך לוד׳ וולה לחפש את שרידי יקיריו. אני נשארתי בוירשוב, אני עובד אצל עגלון מקומי, תמורת עבודתי אני מקבל אוכל. כעבור כמה ימים חזר יהושע ובפיו בשורה, אשתו וגיסותיו שרדו בחיים. הצטרפתי אליו לוד׳ וולה, שם הכרתי את גיסתו — כיום אשתי, פלה.

וירושוב „שמחה״ ועליזה, „מירוץ אופנים״ אחרי חיסול היהודים 1946
פארוויילונג פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג נאך דער יידן — אויסראטונג. ראזוערן־גע־עגן יאר 6946

בינתיים התקשרתי טלגרפית עם משפחתי בבלגיה. משם הודיעו לי ששתי אחיותי נשארו בחיים.

פעם בהיותי בוירושוב, נודע לי על רצח של 10 היהודים ששרדו מקהילת בולסלבצה, הרצח בוצע בידי כנופיה פולנית. הגוי שאצלו לנתי, בכדי להבטיח את חיי, שם צלב בחלון החדר בו לנתי. השכם בבוקר עזבתי את גיא־ההריגה רווית־דם היהודי. עזבתי את פולין.

„ניפח" את מספרם של חב
עד לעשרות אלפים.

יהודים נרצחים
על ידי המחתרת בפולין

טרור אנטי־יהודי חדש התלקח בימים אלה במחוז לודז. בעיר גופה אסרו השלטונות מספר סטודנטים אנטישמיים, שניסו לעורר מהומות ברחובות נגד היהודים לאחר הלויתו של סטודנט פולני שנרצח בידי פושעים אלמונים.

שמונה יהודם — 4 גברים עם נשותיהם — שחזרו זה מקרוב לפולין נרצחו בעיירה בוליסלאביץ׳ בקרבת לודז. שמות הגברים הם: יעקב כהן, ישעיהו כהן מוריץ גולדבלט פנחס שולץ.

יהודי אחר בשם וולף פרידמן נרצח בידי כנופיות המחתרת הפולנית. היהודי לייב וידבסקי נחטף ועקבותיו נעלמו. (טס"א)

מת כשנודע לו שמשפחתו בפולין חיה

פליט מפולין מת באופן פתאומי
משבץ הלב באוסלו, בשעה שקב

ידיעה ב„הבוקר" (בשנת 1945) על רצח שמונה יהודים
בבולסלבצה ע"י וירושוב
א ידיעה אין דער צייטונג „הבוקר" (1945) וועגן דער דערמארצונג
פון אכט יידן אין באָלעסלאווצע דורך פוילישע באנדעס

בעליה ב׳ לארץ־ישראל:

אחרי נדודים רבים הגענו לברגן־בלזן, הצטרפנו לקיבוץ „נוחם־חרות", בשלהי 1946, אחרי כמה נסיונות להבריח את הגבול הבלגי — שלא הצליחו — עבר הקיבוץ שלנו לאיטליה, הברחנו את הגבול דרך הרי האלפים הטירוליים. באיטליה שהינו בכמה וכמה מחנות „אונרר"א" — ששימשו כמסווה — למחנות מעפילים. שם קיבלנו אימונים יסודיים בימאות בכלל ובניווט בפרט. עלינו על אנית המעפילים „מורדי הגיטאות" והפלגנו. בדרך קיבלנו אנו המעפילים את כל תפקידי התפעול של האניה. ביולי 1947, התקרבנו לחופי הארץ. במפרץ חיפה נתפסנו ע"י משחתות האנגלים, ש„כבשו" את אניתנו והיגלו אותנו לקפריסין, שם בילינו — במחנה מס׳ 55 — עד ינואר 1949. אז אחרי קום המדינה שוחררנו והגענו לארצנו המשוחררת — מדינת ישראל.

רייצה ליבר

מלחמת־השמד

בשעות המוקדמות, ביום 1 בספטמבר 1939, כוסו שמי וירושוב במפציצי גרמניה הנאצית, יעדם היה העיר השכנה וילון שהופצצה ללא־רחם. התוצאות שם היו איומות, נפלו מאות קרבנות. זמן קצר לאחר־מכן, פוצץ הגשר בוירושוב ובאה פקודה לעזוב את העיר. בתוך הבהלה הגדולה, בין המוני פליטים בורחים,) אנו מפלסים לנו דרך. אנו מגיעים לזלוצ׳וב. אנו פוגשים שם במשה מוזס, מיכאל זלמן כהן ואחרים. אנו ממשיכים לזד׳ וולה. בדרך נודע לנו שהגרמנים שרפו בזלוצ׳וב את בית־הכנסת על היהודים שבתוכו. בזד׳ וולה, אנו מנסים בזמן הפצצה גרמנית להיכנס לתוך המקלט הציבורי, שהיה בבית־הקברות היהודי, אולם הפולנים לא נותנים לנו להיכנס לשם, בטענה שהוא „מיועד רק לפולנים״. מילא, אנו נשארים בחוץ. הדבר היה למזלנו, מאחר ובפגיעה ישירה, נהרגו כל יושבי המקלט.

אחרי לינת־לילה בביתו של ר׳ בריש ליפמן — מורה־הוראה לשעבר בוירושוב — אנו ממשיכים לנדוד ללודז׳. ביום השבת 9 בספטמבר, נכנסים גייסות הנאצים בתהלוכת־נצחון ללודז׳. למרות התקנות החמורות ושמועות־הזוועה שהתהלכו בין יהודי לודז׳, מארגנים היהודים בתי־תפילה מאולתרים, גם תוקעים בשופר בראש־השנה. גם בבית שאנו התגוררנו התפללו במרתף. אחרי ראש־השנה אנו מתחילים לנדוד בחזרה לוירושוב. כשהתקרבנו לעיירה, הרביצו הגרמנים לאבי מכות־רצח, אחר שהפולנים הצביעו עליו ואמרו „יודע״. אבא היה במצב די קשה ונאלצנו להחזירו ללודז׳, שם קיבל טיפול רפואי.

קשה היה להכיר את עיירתנו. רוב הבתים נהרסו, נשארו חורבות. האוכלוסיה היהודית, היתה עדיין תחת הרושם של הרצח ההמוני שביצעו הגרמנים. נרצחו: ישראל ויצחק לוי ובני משפחותיהם. רק בערב סוכות הירשו הגרמנים להביא את הקדושים לקבר ישראל. נרצחו גם: המלמד עזל שוורץ וכל משפחתו (בתוכם בתו שהיתה בהריון), יהושע טרויבה ומשפחתו, „חרעש״ ואשתו, ר׳ חנוך גאד ואשתו, ר׳ זלמן אייזנר ועוד.

יום אחד באה פקודה, שכל האוכלוסיה היהודית תתאסף בכיכר השוק. מי שלא יופיע — נאמר בפקודה יירה במקום. כולם גורשו לעבר פודזאמצ׳ה, שם עברו מיון — כמובן בלווית מכות־רצח והתעללות אכזרית — משם הוטענו למשאיות ואח״כ לקרונות משא והועברו לנירנברג שבגרמניה. בדרך עברו אתם בתהלוכת נצחון, כשמעל ליהודים המיסכנים מתנוססת כרזה: „אלה החזירים היהודים שירו בחיילינו״.

בינתיים הבעירו אנשי ה־ס. ס. את רוב בתי העיר. כשחזרנו מפודזאמצ׳ה הכל עלה בלהבות. עמל של שנים, דורות הפך לאפר ועשן. בינתיים נוחתות עלינו גזירות ורדיפות, כל אחת קשה ואכזרית מחברתה. נגישות ומצוקה הם מנת יומנו. שעות התנועה בעיר מוגבלות ליהודים, משעה 6 בבוקר עד 5 אחה״צ. ביום ראשון, התנועה שלנו היתה מוגבלת רק לשעות הבוקר. על המדרכות בכלל אסור היה ללכת, זכות זו היתה שמורה לגרמנים ולפולנים בלבד. היתה חובה לקדם בברכה ולהוריד את הכובע, גם לפני ילדים גרמנים. מה שנשאר מהרכוש היהודי — הכל הוחרם.

קבוצת יהודים נכבדים, שהגרמנים תפסו לעבודה. מימין: ר׳ לייב אורנבך — בנו של הרב
אייזיק סקורקה, יעקב מאיר שמולביץ, הענך גולדמן, יוסף שורץ (העיוור) והרשל פרוצל
גרופע יידישע פערזענל עכקייטן „געכאפטע״ דורך די דייטשן צו צוואנגס — ארבעט

חנויות יהודיות, הועברו לידי בעלות של פולנים, מאחר ועל היהודים נאסר לעסוק במסחר. למרות כל מעשי־הזוועה והאיסור החמור של התקהלות — סכנת־מוות — התקיימו „מנינים" קבועים, התאספו ערב ובוקר והתפללו בצוותא.

כל האוכלוסיה היהודית, גברים ונשים, טף וזקן, כולם מוכרחים לעבוד בפינוי ההריסות.

רחוב זמקובה. באמצע הרחוב היה גדר תיל שסימן את גבול הגיטו
זאמקאווע גאס. אינדערמיט איז געווען די געטא — גרענעץ

בשנת 1941, רוב הנוער היהודי נשלח למחנות־פוזן, משם מגיעות קריאות־אזעקה — עזרה.

גיטו:

צרה נוספת נחתה על ראשי היהודים המעונים בוירושוב. רעב, קור, מכות, עבודת־פרך, חיפושים ועוד. כל זה לא היה מספיק להם לנאצים הטמאים, הם החליטו כי

חייבים לסגור את „הדבר היהודי" מתחת מנעול ובריח. בשנת 1941 הוקם הגיטו. כל האזור — בסביבת ה„מקוה" שע"י הנהר — הוקף בגדר־תיל. ליהודים היה אסור לצאת מחוץ לגיטו — העונש — תלייה. לשם שמירת הסדר, הוקמה ה„משטרה היהודית". כן אורגנה „ועדה רפואית" בהרכב: יעקב לבקוביץ, משה לוי (בנו של הקדוש ישראל לוי הי"ד), ברוניה עזר וכותבת הטורים. בתפקידנו זה, לא פעם הצלחנו לעזור למישהו. אני נזכרת, פעם לויתי חולה אל הרופא בפודזמצ'ה (חולה שיצא מהגיטו, היה צריך להיות מלווה ע"י איש „רפואה"), בהגיעי אל הגשר, נתקלתי בבחור צעיר מסתתר בשיחים, הוא סיפר לי שברח ממחנות־פוזן, וכבר שלושה ימים לא בא אוכל לפיו. בקושי רב הצלחתי

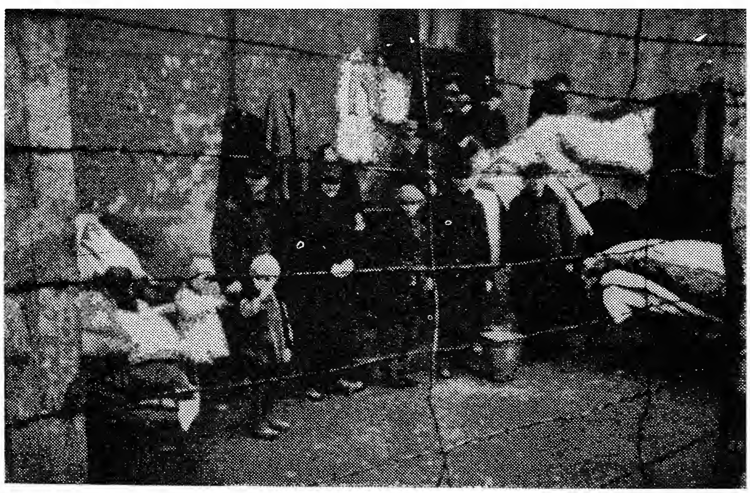

לאה שיליס, ילדתה ואחותה הינדה עם הטלאי הצהוב בגיטו
לאה שיליס, איר קינד און שוועסטער הינדע מיט דער געלער לאטע
אין געטא

להגניב אותו אל תוך הגיטו ומאוחר יותר הצלחנו להחזירו אל עיירתו. אנו גם עזרנו לעקוף את החוקים הדרקוניים של הגרמנים בעניני אספקת מזון לגיטו. עזרנו וגם הצלחנו להבריח מזון — בכמויות לא מבוטלות — ליהודים המורעבים בתוך הגיטו.

בראש הגיטו, עמד „ראש היהודים״ יוס׳ל ידוואב. לגמרי לא קלה היתה עבודתו. פעם נדרש לספק לגרמנים את האנשים הצעירים לעבודה, ידוואב בהבינו את המטרה, הודיע — בחשאי כמובן — שכל הצעירים יסתתרו. ובאמת הפעם הצליח, אחרי שהגרמנים החזיקו את האנשים הזקנים והנשים משך לילה במועדון „סוקול״ — למחרת שיחררו אותם.

לצערנו, היתה זו הצלחה חד־פעמית. מענין יהיה לציין, אופן ההתיחסות של הגרמנים, במגעם עם נציגות היהודים: לראש־העיר הגרמני התחשק שלחן־טניס, הוא הזמין איפוא את ידוואב ודרש ממנו לספק לו רשת לשולחן הנ״ל. למטרה הנ״ל, סיפק ראש־העיר פקעת־חבלים. היות ואנו ניהלנו בית־מלאכה לריקמה אמנותית, הוטל התפקיד עלינו לסרוג את הרשת. כשגמרנו את העבודה ומסרנו אותה לידיו של ידוואב, הוא שמח

ילדים מצטופפים ליד גדר הגיטו
יידישע קינדער ביים געטא־פלויט

מאד שסוף־סוף יוכל „לסתום את פיו״ של הצורר. אולם מה מאד נדהמנו, כשמסרנו לידיו את המתנה, שאל אותנו ראש־העיר: האם נותרו לכם קצת חבלים? הגשנו לו את השאריות ואז הוא — בהחזיקו את החבלים בידו — אמר: „אמור לי יהודון, האם החבלים האלו יספיקו לתלות את כל היהודים?״ זאת היתה הבעת־התודה שלו וכך היו נראים ריקמת־היחסים בין הנאצים לנציגות יהדות וירושוב.

החיים בגיטו, נעשים קשים יותר ובלתי נסבלים, המצב הורע מיום ליום. כל גרמני רשאי היה לעשות עם היהודים ככל העולה על רוחו. היהודי, חייו ורכושו הפקר. זמן קצר לפני החיסול הסופי של הגיטו, באה ועדה של אנשי ס. ס. מוילון. התליינים,

היו צריכים — כביכול — לערוך רשימה של מעט היהודים שעוד היו בגיטו. בינתיים הם התעללו בצורה סדיסטית ביהודים האומללים. יום אחד דרש אחד מאנשי ה־ס. ס. כי מאניה פיוטרקובסקה (היא ברחה ממחנה עבודה והתארחה אצלנו בגיטו באופן לא־ליגאלי — הגרמני כנראה הכיר אותה וידע על כך), תופיע לפניו. אחרי מו״מ ארוך, הבטיח איש ה־ס. ס. שלא יאונה לה כל רע. מאחר ולא היתה לנו כל ברירה, התייצבה מאניה לפניו, ואמנם הוא לא עשה לה כל „רע״, רק הרביץ לה מכות־רצח עד זב־דם. מובן שעל „נדיבות לבו״ זו, נאלצנו להעניק לו שפע של מתנות.

סופה הטראגי של וירושוב היהודית:

הרישום האחרון, התקיים בהתחלת חודש אב תש״ב (אוגוסט 1942). כולם היו צריכים להתייצב, צעיר וזקן, בריאים וחולים. „מלווים״ מכות אכזריות, גירשו אותנו בריצה למינזר. בלילה הוציאו הגרמנים את אנשי ה„ועדה הרפואית״, תפקידנו היה לאסוף מתוך המאפיה של הגיטו ובתוך הדירות היהודיות, כל פירור של אוכל. האוכל חולק בין היהודים הרעבים. כעבור יומיים, שוב נלקחנו לגיטו בכדי לטפל בחולים שלא היו מסוגלים לשרת את עצמם. אח״כ הופיעו משאיות־גאז השחורות של ה„רולל־קומנדו״ והתחילה לטפל בחיסול הגיטו. הם רצחו, בין היתר, את: רודה לוקיטש, אברהם יצחק גרבינר ואחרים. אח״כ הם אספו את החלשים והחולים ב„מקוה״ ושם רצחו את כולם, בס״ה הם רצחו למעלה משמונים איש. לצורך הטיפול ברצח, הם „נעזרו״ ע״י כמה בחורים יהודים הנאצים הכריחו את הצעירים היהודים „לעזור להם״, אח״כ נאלצו הצעירים להעמיס את הגופות — בחלקם עוד היו בחיים — על עגלות, בהן הובלו לבית־הקברות. כל הדרך מה„מקוה״ ועד לבית־הקברות, היתה זרועה שלוליות דם. כל עשרים הבחורים הנ״ל שנבחרו „לעזור״ לטמאים הארורים, חלקו את גורל אחיהם, הם נרצחו בבית־הקברות. פולנים בוירושוב, סיפרו, שעוד כמה ימים קבר־האחים, הראה „סימני חיים״.

מהמינזר, הועברנו — 2 קבוצות של 104 איש — לגיטו לודז׳. כל היתר של יהודי וירושוב, הובלו למחנה ההשמדה בחלמנו. שם הושמדו במשאיות הגאז השחורות.

דבורה זייף — קנופ. פ. תקוה

גל־עד להורי היקרים ריקל ולייבוש קנופף הי״ד שנספו על ידי חיות אדם

קשה עלי הכתיבה, הכל עומד מול עיני כחלום בלהות. זוכרת אני אותו יום שחור בשלהי 1941, היום בו נכנסו קלגסי הנאצים לעיירתנו תוך כדי צעקות „יודען ראוס״, (יהודים החוצה). כל היהודים הוצאו (ביניהם הורי ואני) לתחנת פודזאמצ׳ה.

יום זה היווה התחלת סיוט איום שנמשך עד סוף המלחמה.

בעיר וילון הוצאתי מהמשלוח יחד עם הורי ועוד מספר יהודים בעזרת דודי חיים בר ניימן שהיה חבר בועד הקהילה. הודות לו נשארתי במקום. קהילת וילון השתדלה אצל ה„גסטפו״ שלא יעבירו את היהודים הלאה אך לא הצליחה בכך, והמשלוח המשיך

קבוצת ניצולי השואה בגילוי מצבת הזכרון ע״י קבר האחים בוירושוב. 1945
גרופע אפגעראטעװעטע ביים ברידער־קבר אויפן װיערושאװער בית הקברות. 1945

עד העיר פרשקה ומשם (מסיבה שאינה ברורה לי עד היום), הוחזרו לוירושוב כעבור כמה ימים בלבד. היה זה בסוכות 1941.

היהודים צומצמו כולם ברובע שע״י בית המרחץ, בו הוקם גיטו וחיו בו בתנאים תת־אנושיים, כשכמה משפחות גרות בחדר אחד. בצורה זו חיו הורי כמעט שנה עד אוגוסט 1942. על גורלם נודע לי מפי ליפמן יצחק. יצחק סיפר לי שבתאריך זה חוסל הגיטו,

היהודים רוכזו כולם בכנסיה בה נעשתה הסלקציה. הצעירים נשלחו למחנות עבודה והזקנים למחנות המות, חלמנו.

נאמר להם שאלה שאינם רוצים לנסוע יכולים להשאר ויוכנסו למושב זקנים. ידידה של הורי השפיעה עליהם שישארו, ואז ריכזו הרוצחים את כל הנשארים בחצר בית המרחץ ובדם קר רצחו אותם. צעירים יהודים נלקחו כדי לקברם בבית הקברות, (ביניהם היה יצחק ליפמן), כשהם נקברים כולם בקבר אחים אחד.

כשהייתי אחרי השחרור בוירושוב הדבר הראשון רציתי להשתטח על קברי הורי, ואז סיפר לי שומר בית הקברות (גוי) ששלושה ימים אחרי הקבורה התרוממה עוד האדמה למעלה כי האנשים נקברו בה חיים וראו אפילו חלקי רגלים וידיים המנסות להשתחרר. כל מה שיכולתי לעשות היה לגדר את המקום (יחד עם עוד שרידי השואה). שמנו שלט עם כתובת באותיות לועזיות) שאת תמונתו אצרף לכתבה זו.

אני עצמי כתבתי מספר פעמים לעירית וירושוב כדי להודיע מה עלה בגורל הקבר, אך לדאבוני לא קבלתי עד עתה כל מענה.

לא נותר לי דבר לזכר הורי, לא מצבה, לא תמונה, או כל חפץ מחפציהם. (את הכל נטשנו בבית עוד בקיץ 1941).

כתבה זו תהווה מצבה יחידה להנצחתם.

יהי זכרם ברוך

אהרון יוסף רוסק ז״ל

החופש...

מתגעגע אחריך, אני
בנשמתי, בכל לבי
אחריך, מתגעגע אני
החופש —

גם בכאב ויגון, גם בשמחה,
אהבה וגם שנאה
את עצמי אני שואל:
מחופש — למה אני מנושל?

מהרהר אני, ופולט יריקה,
משמע
בזה האופן, בגדול־ירידי־העולם
טוענים כולם
בכל — היהודי אשם!

על לבי אני מכה
ותוהה:
משמע, שברל הנגר
שכל חייו, חיי־סבל מר
לחם — לא אכל לשובע מעולם
הוא, אשתו וילדיו הקטנים

עמל־חייו, עוני וסבל
הוא — ולא אחר, אשם
בזה המחול
בריקוד־השדים

דמי־שחיטה, חייב הוא לשלם
לאשמדאים, יוצרי הגיהנום
רק משום שהוא יהודי
רוצחים, אני יורק עליכם

סרדיוטי היטלר עם־האדונים
על צוויכם והחוקים
אשר אותי לחיות מאלצים,
בין תיל וגדרותיים

להתענות בסבל ובמצוקה
בלי חופש ובלי לחם
אני פולט לכם יריקה
הבוז לכם מרצחים!

הערת המתרגם:

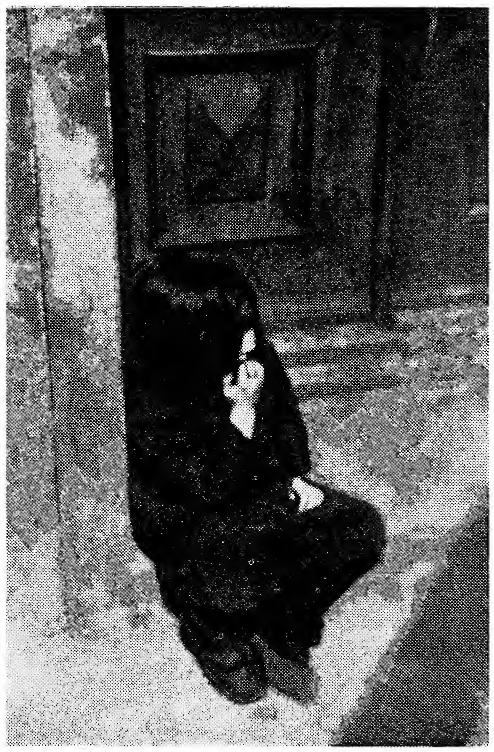
מן הראוי לשים־לב על דברים המאפיינים שיר זה. א) השיר נכתב בגיטו לודז׳ שכל צורה של „כתיבה" היתה אסורה והעונש על־כך — מוות. ב) השיר נכתב בעת שאהרן יוסק עבד בתוך ה„קריפא" הידועה לשימצה ועל מחברת שהוא „גנב" שם. ג) ה„דמות" של „ברל הנגר", היא — כנראה — אחד החברים שלו שעבד ב„קריפא", אשר העסיקה גם נגר. ד) במיוחד ראוי לציון הביטוי „דמי־שחיטה", כיום אנו יודעים — מתוך מיסמכי השואה — שהיהודים, „חייבים" היו לממן את ההוצאות של המתתם. בעת כתיבת השיר, היה זה „סוד כמוס של הרייך", אולם כנראה שלאהרן יוסק איך־שהוא נודע פרט זה, יתכן אפילו שהוא הצליח להציץ לאיזה מיסמך. על־כל־פנים, נראה שהביטוי „דמי־שחיטה" אינו מקרי והוא ראוי לציון רב־משמעי.

זיסל רוסק (ברגמן)

ה„סלקציה" האחרונה

קיץ 1941:

כ„תוספת" לכל הסבל והעינויים הסדיסטיים, אותם נאלצו לסבול, יהודי וירושוב, יום־יום, שעה־שעה — ירדה גזירה חדשה: ג י ט ו. אזור המגורים של יהודי וירושוב, שבלאו־הכי היה די מצומצם ועלוב, נאלץ להצטמצם ברובע שע"י ה„מקווה", היורד בכיוון

יתומה בגיטו
אַ יתומה אין געטא

לנהר „פרוסנה". כתוצאה ממחסור חמור — של רוב יהודי וירושוב — במיצרכי־אוכל בסיסיים והצטופפות האיומה שנגרמה עם יצירת ה„גיטו", בה התגוררו 10 נפשות ומעלה בחדר אחד — פרצו והתפשטו מחלות שונות, שקשה היה לעצור בעד התפשטותן, בהיעדר תרופות וחומרי רפואה.

המצב הכלכלי — כאמור — היה רע ונעשה גרוע מיום ליום. בחורים ובחורות בעלי־כושר עבודה, נשלחו למחנות־עבודה. כך שלמעשה הוטל קיום אוכלוסית הגטו — מבחינה כלכלית — על קבוצה קטנה של אנשים במעגל העבודה. אני, למשל, עבדתי — ביחד עם עוד כמה בנות אצל איכר גרמני בכפר חובאנין. כתמורה עבור עבודתנו קיבלנו תפוחי־אדמה ותוצרת חקלאית אחרת, אותם חילקנו בין יהודי וירושוב הרעבים.

בקיץ שנת 1942 — כשבועיים לפני חיסולה הסופי של וירושוב — נחטפנו קבוצה של כ־50 איש ונשלחנו למחנה עבודה בסוקולניקי, לעבודות סלילת הכביש. ממחנה זה, הורשינו בכל שבת אחרי הצהריים לבקר בגיטו ולחזור לעבודתנו ביום ראשון אחרי הצהריים.

הסלקציה האחרונה:

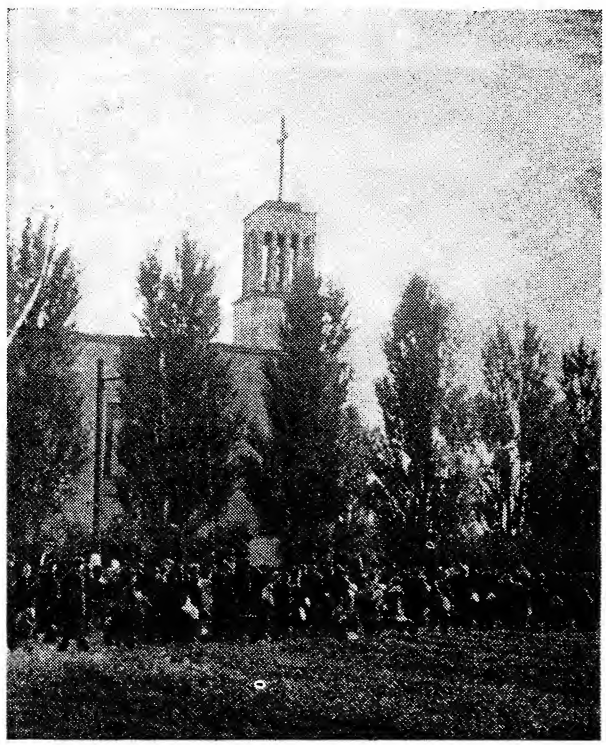
הדבר קרה במחציתו של חודש אוגוסט 1942. נחנו אחרי יום עבודה קשה. פתאום הופיעו כמה משאיות צבאיות בליווי אנשי ס. ס. הכניסו אותנו לתוך המשאיות והובילונו

בדרכם למינזר לפני הגירוש הסופי. שנת 1942
אויפן וועג צום קלויסטער פאר דער אנטגילטיקער אויסזיצלונג. יאר 1942

הישר לתוך הגיטו. הגיטו היה כולו מוקף אנשי ס. ס. מזוינים. גדולה היתה הבהלה, הצעקות והיללות עלו עד לב השמים. כל היהודים, גברים, נשים וטף צעדו לעבר המינזר. מאתיים המטרים — ואולי פחות מזה — מהגיטו למינזר, הפכו ל„נתיב יסורים" של אימה וזוועה שקשה לתאר במלים. קתות הרובים — של הנאצים — הונחתו שוב ושוב על

ראשי האומללים. תחת מטר של מכות צעדנו־רצנו למינזר. במינזר לא היה מקום, לא לשבת ולא לעמוד. אנשים נאלצו לעשות צרכיהם במקומם ולעיני־כל. צעקות־אימה וצריחות־טירוף בקעו כל הלילה. אמהות חיפשו ילדיהן הקטנים — שנאבדו להן בזמן הבהלה. בבוקר הירשו לנו חיות־הטרף, — בליווי משמר של מכונות יריה — לרדת לחוף הנהר ולהתרחץ מהטינוף. כמה בחורים הורשו — בלווית הסרדיוטים — לבקר בגיטו ולהוציא

בכניסתם למינזר לפני הישלחם לחלמנו
ביים אריינגאנג אין קלויסטער פארן אוועקשיקן קיין כעלמנא

מתוך הדירות כל מיצרכי האוכל. התארגן מטבח (הטבח היה אברהם יהודה ניימן), האוכל המבושל חולק בין הנידונים האומללים.

כעבור כמה ימי־אימה וזוועות, בא לוירושוב המרצח שווינד — מטעם ה„גטו־פרוואלטונג ליצמאנשטאט" — והוא בחר מתוך קהל הנידונים 50 איש ושלחום לוילון. באותו ערב, נכנסו הגרמנים לתוך הגיטו, אספו למעלה משמונים חולים וירו בהם בתוך

ה„מקווה״. למחרת שוב בחר שווינד 54 צעירים ושלחום לוילון. כל ה־104 נשלחו לגיטו לודז׳. כל יתר בני קהילת וירושוב נשלחו להשמדה לחלמנו.

מתוך האנשים שנרצחו ב„מקווה״, זוכרת אני כמה שמות: דודתי אידל באשה (אשתו של שלמה רוסק), איידל כתריאל, אשתו של ישראל ביינישׁ, גברת בראון הזקנה מפודזאמצ׳ה, מיכאל הצולע, ריקל קנופ, האופה מאיר איציק ואשתו דוברה.

אני נמניתי על קבוצת ה־104 שנשלחו לגיטו לודז׳, שם פגשתי את אחי אהרן יוסף ז״ל. הוא עבד בגיטו בתור שרברב. עלי לציין שרק הודות למסירותו הרבה למעני, נשארתי בחיים. במיוחד בשנת 1943 כשחליתי בטיפוס.

בלודז׳ פגשתי גם בדוד זיידלר, שעבד ב„מדור ההלבשה״ ועזר לי ככל־יכולתו. כן פגשתי בוולף בר גוטהיינר שעבד בתור סנדלר.

במרץ 1944 נשלחתי — יחד עם אחי אהרן יוסף — בתוך הטרנספורט הגדול שיצא לעבודה לצ׳נסטחוב במפעל לנשק „האסאג״, שם עבדנו עד 16 בינואר 1945. בתאריך זה שוחררנו — ע״י הרוסים — מהחיה הנאצית.

אַהֲרֹן יוֹסֵף רוּסֶק ז״ל

גיטו לודז׳

(הרושם הכללי הוא, שא״י רוסק ז״ל, כתב את רשימותיו — וכן את מחברת שיריו — תוך־כדי התרחשות הדברים, אותם הוא מתאר. יש חשיבות רבה לתיאוריו בגלל האוטנטיות שבהם. רשמיו, לא זו בלבד שהם מהווים עדות — לאי־השלמתו עם גורלו הטראגי, הם גם משמשים עדות לגבורה־נפשית ולעוז־רוח. הוא העיז בהסתובבו במלתעות ה„קריפא״ המיפלצתית בגיטו לודז׳, ורשם. הוא סחב מחברת־כתיבה מתוך משרד ה„קריפא״ — שרק הזכרת שמה הטילה פלצות על יושבי הגיטו — ורשם... בכלל, היה אהרן יאסעק טיפוס של מרדן. מרד במוסכמות (בוירושוב) ויסד מועדון לספורט, שהיה גאוות נוער העיירה. מרד במוסכמות — בוירושוב — והתגייס לצבא הפולני (עם קום פולין העצמאית). רבים בעיירה לא הבינו לרוחו. כאן ברשימותיו — ובשיריו — שרק בחלקן נשתמרו בידינו, הוא מתגלה לפנינו — באור אחר. יהי זכרו ברוך —המתרגם)

באה פקודה — (כנראה שהרשימה מתיחסת לתקופת 39 — 1940).

כל היהודים מרובעי־העיר השונים, חייבים לעזוב את דירותיהם ולעבור לשכונת „באלוט״. אנשי ס. ס. עוברים מבית לבית ומגרשים את היהודים מדירותיהם. לא מרשים ליהודים לקחת שום דבר, יש להשאיר הכל. למחרת באה פקודה חדשה, המרשה ליהודים לחזור לדירותיהם בכדי להוציא משם קצת חפצים אישיים. לא כולם מנצלים „היתר״ זה, אנשים פוחדים מרציחות וגירושים. חלק גדול העיז, הלך והביא קצת מטלטלין מתוך דירותיהם. היתה זו תמונה זוועתית לראות אלפי יהודים הולכים מה„באלוט״ אל ה„עיר״ וחזור. הם סחבו אתם על גבם קצת חפצים. הם סידרו להם מזחלות מאולתרות, אותן התקינו משלחנות־סאלוניים הפוכים. חיילים גרמניים היו מאד פעילים במצלמותיהם, אותן הפעילו שוב ושוב. הם התמוגגו מהנאה סדיסטית בראותם, איך „היהודים הפראים״ סוחבים את צרורותיהם. בכדי שהתמונה תצא יותר „מרשימה״, הם פוקדים מדי פעם ליהודי מיסכן שיוריד את מכנסיו או להפשיל את החצאית... אחרים עוסקים בגזיזת הזקנים והפאות, כמובן שכגרמנים „שיטתיים״ הם עוקרים אותם יחד עם הבשר החי. אוי ואבוי לזה „שהעיז״ לצעוק. במיוחד הם התאכזרו למגודלי־הפאות, לא גזזו להם אותם, אלא פשוט עקרום יחד עם הבשר...

גיטו לודז׳, נקיה מעממים אחרים. רק יהודים יושבים בה ואילו הנוצרים שהתגוררו לפני־כן ב„באלוט״, נאלצו לעקור משם. רק מקום אחד ויחיד, בו יושבים לא־יהודים. המקום הוא: רח׳ קושצילנה מס׳ 7; או כפי כינוי המקום: „הבית האדום״, שם פעילה ה„קריפא״ (קרימינאל־פוליציי) הידועה לשימצה בפי כל תושבי הגיטו. אנו קבוצה של 16 יהודים, בעלי־מקצועות שונים עובדים בשבילם. „תפקידה״ של ה„קריפא״, היא, למצוא ולהחרים כל דבר־ערך אצל היהודים וכן לעקוב אם אין בין היהודים שעוסקים או מתענינים בבעיות בעלות אופי פוליטי. אם מקבל יהודי „הזמנה״ להופיע ב„קריפא״, אין הוא בטוח כלל שיחזור משם חי. בודדים שזכו לחזור משם, חזרו כשהם נכים, מוכים ופצועים. בזמן ה„טיולים״ היומיים, עוברים המיסכנים יסורי־תופת. „המטיילים״, מלווים ע״י אנשי

„קריפא״, בלוית כלבי־זאב מאולפים, מנסה מישהו להניע ראשו, מיד הוא מקבל מכות־רצח וכ„תוספת״ מתנפלים עליו הכלבים הזאבים ונושכים את הקרבן — כפי שאולפו לכך — באיברי־המין. מעטים מאד יוצאים חיים אחרי „טיפול״ כזה. חברים לסבל גוררים את הקרבן חזרה לתא־המעצר.

חמש מאות יהודים עסקו בחפירות קברים בבית־העלמין, אולם לא הספיקו. התמותה גדלה בשיעור מדהים. מביאים המתים בעגלות, כאילו היו קרשים. הגוויות מושלכות כאבנים. בגיטו מחכים המוני מתים שיביאום לקבורה. במפעלי המתכת של הגיטו, עובדת ה„נפחיה״ יום־ולילה, היא מייצרת אתים וכלי־חפירה אחרים. בית־העלמין, משמש גם למטרות אחרות, כגון מקום קליטה — בגלל חוסר דירות בגיטו — בשביל העקורים מהעיירות הקטנות. פעם הביאו לשם מעיירה סמוכה, 365 יהודים. תוך זמן קצר לא נשאר מהם אפילו אחד בחיים (פרט לאחד — הוא הטבח).

מביאים משלוחי גוויות מ„מחנה הצוענים״. קוברים אותם בבית־העלמין היהודי בקברים־המוניים. לעתים קורה שקוברים גם אדם חי.

היתה זו זוועה ממש לראות את משלוחי היהודים העקורים מהעיירות הקטנות. בפתיחת קרונות (המשא), נפלו האנשים החוצה, בחלקם מתים, נחנקו מחוסר אוויר לנשימה.

כולם חולקים את הגורל המר. אין הבדל בין שוע לרש, בין איש־הרוח והבור. באחד מהמשלוחים מצ׳כיה, אוסטריה וגרמניה — באו הרבה אנשי אינטליגנציה ובני־אצולה, ביניהם היו הרוזן פון־הירש ויועץ־מלכותי אוסטרי. אנשים רמי־מעלה מהסוג הנ״ל, נעזרו במצוקתם — בהתחלה — ע״י מכירת חפצים יקרי־ערך. למשל עבור 5 גראם מרגרינה ניתן היה לקבל יהלום. אולם אף אחד לא הזדקק למותרות הנ״ל. הסבל בגיטו „איחד״ את בני כל המעמדות. כשפנו אל הרוזן הנ״ל בכינויו: „הערר גראף״ — אמר — „שמי הנכון הוא — הרשל״. הסוף היה — כולם ניספו.

שוב „סלקציה״, בפיקודו של הרוצח־הראשי פוקס, הוא מפקד: ימין — שמאל. 60 אלף יהודים נשלחים לחלמנו להשמדה. אנחנו בני־המזל, שזכינו — באופן זמני — להישאר בחיים. אולם השאלה היא: לכמה זמן? מתי יגיע התור שלנו?

חיים שלמה שווארצבארט

זכרונות מימי השואה

ימי־הכיבוש הראשונים:

כיבוש הבזק של הנאצים, היכה אותנו בתדהמה. רק ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה, השתעשעו פולנים רבים ב„חישובים", כמה זמן צריך לקחת לכיבוש ברלין ע"י צבא פולין ה„בלתי מנוצח". הם חישבו והגיעו לכלל מסקנה שהמרחק מוירושוב לברלין, מסתכם ב־180 קל"מ ובכן תוך יום מקסימום יהיו בברלין. בלילה פיצצו הפולנים את הגשר, בהיותם בטוחים שזה יעכב התקדמות הגרמנים. אולם הדברים התפתחו בצורה לגמרי אחרת.

מעט היהודים שלא יכלו — או לא רצו — לברוח, הסתתרו במרתפים, מפחד קלגסי הנאצים ואילו הפולנים „הפטריוטים" שרק אתמול התפארו „בכיבוש" ברלין, היום (בשבת 2 לספטמבר, היום הראשון לכיבוש העיירה), התחבקו הנערות הפולניות עם החיילים הגרמנים ב„חייל היטלר". שיתוף־פעולה הראשון בינם לבין הגרמנים היה, בהלשנה שכאילו היהודים, הם שפיצצו את הגשר. אח"כ הוציאו הגרמנים — בעזרתם הפעילה של הפולנים — יהודים מוסתרים מתוך המרתפים ורצחום. בין היתר הוציאו את משפחת לוי. עם הקרבנות הראשונים, נימנה גם חיים איצקוביץ שנורה ע"י הנהר והושלך לתוכו.

ביום השני לחורבן שלנו, נודע לנו על החורבן שפקד את וילון. ההפצצה הרצחנית שגרמה להרוגים ופצועים רבים.

כבר בימים הראשונים, הרגשנו את „טיבו" של המשטר החדש. במיוחד כאבנו את אכזבתנו מן הפולנים. הם השתדלו להוכיח לגרמנים עד כמה שהם אנטישמים. הם שימשו לגרמנים „מדריכים", הלשינו על כל דבר בעל ערך שנמצא אצל יהודים. אכן הנאצים נעזרו מאד בהם ב„ידידינו" הפולנים. פולנים רבים השתתפו בביזת רכוש היהודי שנאגר בעמל רב במשך דורות.

כעבור שבוע מתחילים לחזור הבורחים הראשונים. בכניסה לעיירה אורבים להם משמרות של חיילים גרמנים בלוית בחורות פולניות. כל דבר ערך נשדד מידי הפליטים היהודים וניתן „במתנה" ל„נערה" הפולנית.

עם שובם של רוב הבורחים — כאלפיים נפש — מתחילים הענינים קצת „להסתדר". הגרמנים ממנים בתור ראש־העיר, גרמני שבא מגרמניה, כן נוצרה „לשכת־עבודה" שבראשה עומדים גרמנים אזרחים.

מעשי־דיכוי נגד יהודים:

מתחילים ימים קשים בשביל יהודי וירושוב. עסקנים יהודים נעצרים, בין היתר נעצרו: מרדכי שמואל זלקוביץ ראש־הקהילה, אברהם יהודה ניימן, וולף רינג. אחרי התיחסות ברוטאלית — אליהם — הם נדרשים לקבל עליהם את האחריות על כל יהודי וירושוב. עם שהנ"ל סירבו לכך, הם נשלחים למחנה הריכוז הידוע לשימצה ברדגושץ.

כעבור זמן־מה מתמנה יוס׳ל ידואב ע״י הגרמנים „ראש־היהודים״, הוא נדרש להרכיב „מועצת יהודים״. אחרי דרישה של ה„גסטאפו״, נערך רישום של כל האוכלוסיה היהודית. ע״י כל שם יהודי מוסיפים שם עברי. לגבר השם ישראל ולאשה — שרה. עם עריכת הרשימה, מקבלת „מועצת היהודים״, הודעה מטעם העיריה, בה נדרשים היהודים להכניס לקופת העיריה, תוך 24 שעות — כופר, בסך של 25 אלף מרק. האוכלוסיה היהודית, עשתה מאמצים על־אנושיים בכדי לאסוף את הסכום הנדרש, נשים הורידו את „טבעות הקידושין״ ומכרום, כל אחד שהיה בידו דבר־ערך כלשהו — מכרו לפולני. ממש ברגע האחרון הצלחנו לאסוף את סכום ה„כופר״. משלחת יהודית — שהיתה מורכבת, מיוסף ידוואב, איצ׳ה פנקובסקי וכותב השורות — התיצבה לפני מושל־העיר (אמטס־קומיסאר), הגרמני ספר — בדייקנות „ייקית״ — את הסכום וכשנוכח שזה מתאים עד לפרוטה האחרונה, פנה אלינו בחיוך־שטני ואמר: „יפה מאד, עכשיו אני נותן לכם שהות של 48 שעות בכדי שתאספו סכום נוסף של 25 אלף מרקים — ואם לא, דמכם בראשכם״. היהודים הזדעזעו בשמעם על ז׳רישתו של המושל. שוב נחלצנו לאיסוף הכספים, ממש סחטנו את הפרוטה האחרונה, אולם לא הצלחנו לאסוף יותר מ־15 אלף מרק. עם תום המועד, התיצבנו לפני המושל ואמרנו לו: גם אם תצווה לירות בנו לא נוכל לאסוף יותר. הנאצי ספר את הכסף והכניסו לתוך כיסו, הרביץ לנו מכות וזרק אותנו החוצה.

בינתיים יורדות על ראשינו גזירות קשות, כל יום אכזרי מקודמו. מתחילה תקופה של „חטיפות״ לעבודה. כל יהודי — מגיל 6 עד 60 — חייב להתייצב יום־יום למיסדר, משם נשלחים לעבודות שונות. חלק עבד ביחידות הצבא שהוצבו בסביבה, למשל: שאיבת — וסחיבת — מים, צחצוח נעליים, שטיפת רצפות, לטאטאות את הרחובות וכן פינוי ההריסות. את הלבנים — מתוך החורבות — מנקים היהודים, גברים ונשים, ילדים וזקנים. אח״כ שולחים את הלבנים לגרמניה. הגרמנים משלמים לנו שכר־יומי בסך של 50 פניג. אולם גם את ה„סכום״ הזה, משלמת למעשה „מועצת היהודים״. התנאים הנ״ל, הביאו את הישוב היהודי לשפל־המדרגה. מעט אנשים הצעירים במעגל־העבודה, נאלצו לפרנס את כלל הישוב.

כעבור זמן־מה, ירד עלינו פגע חדש, אנשים צעירים נשלחים לעבודת־כפייה ל„מחנות עבודה״ בפוזן. מתוך הידיעות המקוטעות — המגיעות אלינו מהמחנות — מסתבר לנו שהמצב שמה, הוא איום ומפחיד, רובם של האנשים אינם מחזיקים שם מעמד. בעיירה נשארים אנשים צעירים, רק במידה והשלטונות הגרמנים נזקקים למקצועות שלהם. אנו משתדלים ככל־יכלתנו לעזור לאנשים במחנות ושולחים להם חבילות־מזון. בסוף שנת 1941, גם בנות נשלחות למחנות־אימים הנ״ל בפוזן. העיירה נשארה כמעט ריקה מאנשים צעירים.

גם אני, למרות היותי הייט שעבד בשביל הגרמנים, נשלחתי לפוזן. כשנפרדתי מיקירי, כאב לי הלב שאני משאיר אותם בלי מפרנס. לא אשכח את מבטיהם האחרונים בעת שליוו אותי בדרכי זו.

במחנה „אנטוניהוף״, הוחרמו אצלנו כל מיצרכי־האוכל שהבאנו מהבית. נקודת־עבודה שלנו, היתה ע״י תחנת־הרכבת, הנחנו אדנים — מתחת למסילה, — בנינו גשרים והקימונו סוללות־אדמה בגובה של 14 מטר. התמותה הגדולה, לא השפיעה במאום על

הגרמנים, להקטין את שעות וקצב הרצחני של העבודה. כך למשל בקבוצתי, היינו 10 איש, שמתפקידנו לסחוב פסי־רכבת. יום אחד נהרגו שנים. לא היתה לנו ברירה אלא להמשיך ולהוציא אותה תפוקה, כאילו היינו 10 איש. רבים היו המקרים שחולים שמתו — במחנות הנ״ל — או שנהרגו בשעת העבודה, לא הובאו לקבר־ישראל. פשוט כיסו אותם ודי. היה מקרה שנפטר בן־עירנו איסר יעקב, ניגשתי לאחראי הגרמני וביקשתיו, שירשה לי לטפל בקבורתו, קיבלתי ממנו „תשובה״ עם מקל על ראשי. הוא הוסיף ואמר: תדאג לקבורתך, אתה — ואל תדאג לאחרים. אותו אחראי קורדון — שמו — רוצח אכזרי מהמבורג, הוכיח את אכזריותו על כל צעד ושעל, פעם שלח אותי להביא לו טבק לעישון וכשחזרתי בידים ריקות, הרביץ בי מכות־רצח, עד שנפלתי מתעלף בלי הכרה.

ה„יודן־אלטסטה״ במחנה זה, שהתיחס אלי יפה, הצליח לסדר אותי בתור חייט. בעיקר תפרתי בשביל מפקד המחנה. תיקנתי לו בגדים שהובאו מלודז׳, מיהודים שהושמדו. מפקד המחנה היה שבע־רצון מעבודתי, וכך התפטרתי מהאחראי־הרוצח קורדון הנ״ל. בכלל איפשרה לי, עבודתי זו, לשפר — יחסית — מצבי. עם סיום העבודה במחנה זה, חלק הועבר למחנה „גוטנברון״ והחלק השני למחנה „קרויצבורג״. אני נשלחתי ל„גוטנברון״, שם נשארתי עד לחיסולו של המחנה.

באוגוסט 1943, התחילו להתפשט במחנה שמועות שונות. אחדים אמרו שעומדים לשלוח אותנו למערב־גרמניה לעבודות־פינוי, אחרים טענו שאנו מיועדים להישלח לקרויצבורג למפעל שייצר סבון, משומן של היהודים המושמדים. ידיעה זו הביאה אותנו לדיכאון ויאוש. סוף־סוף הטעינו אותנו לתוך קרונות־משא, בליווי של משמרות אנשי ס.ס. עמדנו כך — בתוך הקרונות — יום שלם, בלי אוכל או מים. בינתיים הביאו עוד ועוד יהודים מתוך המחנות השונים. הרכבת התחילה לזחול ואנו את היעד לא ידענו, עד שביום 16 לאוגוסט, התברר לנו שהגענו לאיום שבמחנות ההשמדה: אושוויץ!

„קבלת פנים״ הראשון, נתקבלנו ע״י כנופיה של אנשי ס.ס. שיכורים. הם הרביצו בנו מכות־רצח בקתות־הרובים שבידיהם. לשם גיוון ושעשוע, הם יורים פה ושם יהודי. כמה מבין בחורינו מתו בדרך בתוך הקרונות, מוציאה את גוויותיהם קבוצה מיוחדת של קברנים. ככל באי־אושוויץ, גם אנו עוברים „סלקציה״. כל המבוגרים או אלו שנראים חלשים, נשלחים לתאי־הגאז. כל אלו שנועדו להישאר בחיים, קועקעו בזרועותיהם מספר. אני בין „המאושרים״, קיבלתי את המספר 41519. הדבר הוסיף לי קצת תקוה, אולי?״, אולי בכל זאת? כשנתבקשנו למסור את המקצועות שבידינו, כמובן רציתי לרשום שאני חייט, למזלי פגשתי במכר מפאריז — שהיה שם מזמן — והוא הודיע לי שמוטב ואמסור שאני מסגר, ואמנם כך עשיתי וניצלתי.

למחרת, יצאנו 106 אנשים שנרשמו כמסגרים ונצטווינו לחכות. משעה 8 בבוקר עד הערב חכינו. חכינו בדיוק ליד תאי הגאזים. עקבנו אחרי „התהליך״ של שריפת אנשים חיים, ילדים קטנים בעודם חיים נזרקו לתוך הבורות העמוקים ושם נשרפו.

לפנות ערב נשלחנו לשויאנטאכלביץ. שם עבדנו במפעל הנשק. קבוצתי באה במקום העובדים הקודמים שהושמדו. הימים הראשונים עבדנו בעבודות ביוב. אח״כ עבדנו בהקמת מקלטים נגד הפצצות־אוויר. התנאים היו איומים. כבר בימים הראשונים ניספו מתוך קבוצתי 21 איש. אח״כ הודיעו שיש צורך במסגרים למפעל המקומי. הודעתי

על מועמדותי. מפקד המחנה, הזהיר אותנו: האיש שאינו מסגר — ייתלה. נתמזל לי, מאחר והיה לי קצת מושג במסגרות, התחלתי לעבוד כמסגר מנוסה ובמרוצת הזמן נמסרו לי עבודות עדינות בתיקון מכונות. עבור ביצוע עבודה מעל ל„נורמה", קיבלנו מדי פעם חבילת סיגריות, אותם החלפנו בלחם. דבר זה נתן לי כוח להחזיק מעמד בתנאי־הרעב ששררו שם.

עם התקרב החזית הרוסית, הציעה מיפקדת־המחנה לאסירים הפוליטיים, שיתנדבו לצבא הגרמני, אכן רובם — שמילאו תפקידי „קאפו", מזכירים, וכדומה — עשו זאת. במחנה נשארו רק יהודים ורוסים. יחד עם התקרב החזית, נעשו התנאים יותר גרועים, לקבל עוד פרוסת לחם, היה בגדר של חלום. אני מתחיל — בהסתר — לתפור נעלי־בית, אותם אני מתקין מהסחבות המשמשות כחומר ניקוי למכונות. את נעלי־הבית מסרתי לאחראי — פולקס־דויטשה משלזיה. — הדבר נמשך עד שיום אחד תפסו אותי מפקד החטיבה עם ה„קאפו", אחרי שהרביצו לי מכות־רצח, הוכנסתי לצינוק. האשימו אותי בחבלה והעונש היחיד לעבירות מסוג זה — תליה.

האחראי, בפחדו שלא אגלה את שייכותו לענין, הלך מיד אל האומן־הראשי של המפעל ואמר לו שאני אחד מטובי הפועלים ובהיעדרי תיסבול העבודה. „ההתערבות" הנ"ל הצליחה. אחרי קבלת כמות הגונה של מלקות — אותם הרגשתי זמן רב — נשלחתי בחזרה למפעל.

בפעם השניה נתפסתי בהתקנת כפפות לגברות. ה„אובר־שארף־פירר" מאושוויץ שאלני, למי הכפפות היו מיועדות. עניתי לו, שזה מקצועי עוד מלפני המלחמה, אני רק רציתי להיווכח אם ניתן לעשות מסמרטוטים אלו — כפפות. הוא העניש אותי ונתן לי 15 מלקות ואח"כ הכניס את ראשי לתוך צינור, דבר זה אמצעי איום, בכדי להישאר בחיים הייתי צריך לעמוד בלי כל תנועה, מאחר והצינור היה מחושמל (1600 ואט), כל תנועה עלולה היתה לחשמל אותי. אחרי עברי את כל יסורי הגיהנום הנ"ל, חזרתי שבור ורצוץ למפעל. האחראי, בראותו שגם אחרי כל יסורי־תופת שעברו עלי, לא מסרתי את שמו (הדבר היה עלול לעלות לו בשילוח — לחזית), עזר לי ככל יכלתו, כל זמן היותי במחנה זה.

לימים עם התקרב החזית — במרחק של כ־8 קל"מ — אנו נשלחים דרך צ'כיה למטהאוזן, לשם הגענו ביום 23 בינואר 1945. בדרך עד למטהאוזן, ושם גופא, מפרידים את החלשים ומשמידים אותם. רק חלק מאתנו נשאר במטהאוזן. אני נשלחתי עם קבוצה לוולס, שם עבדנו בתיקון מסילת־הברזל שהופצצה ע"י בנות־הברית. אולם, מסתבר שעבודתנו היתה ללא כל תועלת, מאחר ומה שאנו תיקננו ביום, הספיקו מפציצי ארה"ב להרוס בלילה. מוולס הועברנו ל א ב נ ז ע ע! על מחנה אבנזעע, שמענו כבר מקודם דברים מזעזעים. היה זה אחד המחנות הברוטאליים והאכזריים ביותר. רבים מבין ה„קצטניק'ים" אשר מעט הכח שברשותם הספיק להם, ברחו בדרך, מאימת מחנה־מוות איום זה. הם קפצו מתוך הרכבת הדוהרת ועל־פי־רוב ניתפסו. כשהגענו למקום, אמר לנו מפקד הס.ס.: „אתם באים להנה, כאן, אתם חייבים כולכם להתפגר, כ א ן, ה ו א א ב נ ז ע ע". כעבור כמה שבועות, כבר לא יכולנו לנוע — כל־כך התישו את כוחותינו — לא הייתי מסוגל ללכת. אותי העבירו לגוש מס' 28, בין המתים, הגוויות סודרו בצורה של

שתי וערב. שלוש־שלוש. חסר היה פחם לשריפת הגופות. הייתי כבר אדיש ומחוסר תגובה לכל. לא יכולתי לפתוח את העיניים. הכי איום היה הלילה הזה, ה־6 במאי 1945. למחרת בבוקר שיחררו אותנו החיילים האמריקנים.

השחרור

יחד עם יחידות צבא הראשונות, הגיעו נציגי ה„צלב האדום", אשר התחילו לטפל בחולים וחלשים. רוב החולים הועברו לבתי־הבראה בגרמניה ובשויצריה. אני הועברתי לבאד־איישל, שם קיבלתי טיפול רפואי. מענין מתוך קבוצת המבריאים — שהיו אתי — מבין 92 איש — 61 מתו, פשוט לא החזיקו מעמד.

כעבור 9 שבועות כשהתאוששתי במקצת, עשיתי מאמץ על־אנושי והתחלתי לנדוד בדרכים המשובשות עד שהגעתי לוירושוב. כאן נוכחתי „לראות" את גודל וממדי החורבן... כאן נודעו לי הזוועות שהתרחשו בזמן ה„חיסול". גורלה המר של „מועצת היהודים", כפי שסיפר לי הגוי באדינסקי, שאחרי שהרוצחים רצחו את השמונים וכמה יהודים. ואחרי שכל היהודים שולחו להשמדה לחלמנו, אספו הגרמנים את חברי „מועצת היהודים" והעבירום לבז'ינקי ושם בתוך היערות ירו בהם וקברום במקום. קובא רוסק שהיה מיודד עם השוטר האוזר הירשה לו — נגד „מתת יד" — לברוח. הוא הספיק להגיע למקום הולדתו גרבובה, נתפס ע"י הגרמנים...

אולם לא רק על „העבר" אני שומע. גם „ההווה" מזעזע לא פחות. בעיירה השכנה בולסלבצה, הספיקו הפולנים הפטריוטים לרצוח 10 יהודים, שזכו לצאת חיים ממלתעות החיה הנאצית, אכן „גבורה" גדולה. זהיתי כאן גוי „פולקס־דויטשה" שהשתתף בפועל בעינוי יהודים במחנה. אולם שלטונות פולין סירבו לקבל עדותי, בטענם, שאני מעונין „סתם" להציק ולהתנקם בבן־אדם הגון.

ביום 28.2.1949, זכיתי סוף־סוף לחזור לארץ־ישראל — ממנה גורשתי — ע"י השלטון המנדטורי — בשנת 1936. סוף־סוף חזרתי והגעתי למולדתי.

יהושע אייבשיץ

עקדת יצחק

(קטע מתוך: „שיר מחנות המוות")

(הערת כותב השיר: תוכן שיר זה, האישים המוזכרים וכל הנתונים הכלולים בו — הם אוטנטיים לגמרי. הסיפור כולו מבוסס, על מקרה שקרה בערב־פסח שנת תש"ב, באחד ממחנות־המוות הידועים לשימצה, במחוז פוזן — שוואנינגען (שווארזינץ). בדורות הקודמים, התקיימה בעיר זו קהילה מפוארת. במיוחד מפורסם היה רבה של עיר

פשעי אדום

זו הגאון, רבי אביגדור (במאה ה־17), חברו ובן־דורו של בעל „סמיכות חכמים", רבה של פוזן).

בראשית שנת תש"ב (כמדומני בימי „בין כסה לעשור") הובאו למחנה־אימים זה, קבוצות יהודים ממחוז טורק. בין עובדי הכפייה שהובאו לשם, היה גם השו"ב הצעיר ר' יצחק (שמו המשפחתי איני זוכר) מחסידי גור וחתנו של ר' מאיר שמעון ווידאווובסקי מקוז'מינקה. במחנה הנ"ל השתולל הכלב הנאצי, הסאדיסט ואיש הס.ס. בשם שולץ. מאות יהודים מתו במחנה זה בקצב מדהים — גם לפי „המושגים" של הנאצים — חלק מהם שעדיין נמצאו בחיים — ניסו בכל יכלתם לעזור ליקיריהם במחנות, תוך הסתכנות והערמה על הדואר הגרמני, נשלחו חבילות־מזון, אולם שולץ הנ"ל — ואח"כ ממלא־מקומו הנאצי, גרוס — החרימו את החבילות. בהתקרב ימי הפסח החליט השו"ב, החסיד הצעיר: הוא לא יאכל חמץ! לשם מימוש החלטתו התגנב בלילה החוצה, במטרה להשיג קצת תפודים, בהן חשב לקיים את נפשו בימי הפסח. לרוע מזלו נתפס בכניסה בחזרה למחנה, ע"י שומר אוקראיני. מפקד המחנה שולץ, החליט לרצוח את האברך החסידי בדרך „מקורית", הוא כינה זאת: **מיבצע קרבן פסח** (במלים עבריות). תנור החיטוי — שעמד בקצה המחנה — הוסק, ויצחק הושלך לתוכו חי, וכך עלתה נפשו הטהורה השמימה, בערב־פסח שנת תש"ב.

כותב השורות הובא למחנה זה כעבור כמה חדשים לאחר מעשה הנפשע הנ"ל. והיה עצור בו קרוב לשנה. את תיאור מעשה־הזוועה קיבלתי מפי הקדוש אביגדור גראומן מקוז'מינקה שברח ממחנה זה והוחזר לתוכו והועלה לגרדום — עם עוד שמונה יהודים אחרים. יהא נא, שיר זה, „נר זכרון" למאות היהודים שניספו במחנה־אימים זה. השם ינקום דם נקיים!

עקידת אבינו יצחק, כידוע, היתה
בתשרי, בראש־השנה
ברם, עקידת גבורנו הקדוש, יצחק
השוחט הצעיר מק"ק טורק
נתקיימה בפסח דווקא
בשואַנינגען הידועה לשימצה.

* * *

בתחילה, במעורפל באו ולמקוטעין, הדברים
היתה זו שעה של הסתר־פנים
עד שבא הבורח, אביגדור גראומן
ובפיו סיפור־הדברים כהווייתן.
כשהתקרב הפסח חג החירות

ציפה יצחק ואמר:
„כימי צאתך ארנו נפלאות"
האין הדבר כשמש ברור?
בלילות־קור על דרגשו התפתל
היתכן שהוא יצחק בן רייזל
בפסח זה, בחמץ דאורייתא יתגאל?
לא, לא תהיה כזאת בישראל!
כבר טייל בכל התלמוד והסוגיות
הריהן בראשו, כבקופסה סדורות
אמנם במקרה של פיקוח־נפש
„וחי בהם" — נאמר במפורש
זהו הדין
אבל היכן ה„לפנים" משורת־הדין
הרי החסידות בעיקרה, אינה
אלא קיום המצוות — באמונה פשוטה

* * *

ליל אפל, בלאט יצחק חומק חוצה
גדר־התיל, הוא מרים בשקט חתולי
לעבר כפר הקרוב, הוא שם פעמיו
ולוחש: היה נא מצליח דרכי
תפילת צדיק עושה רושם
כאילו לחשו במרום: אל ישוב דך נכלם
ובאמת תמורת אפודת־צמר החמה
קיבל מלוא הסל תפוחי־אדמה
בלב מתרונן וברגל קלה
החיש צעדיו לעבר המחנה
וכבכל מוצ"ש, מאז ומתמיד
פיזם לעצמו: „איש חסיד"

* * *

הלמת־פטיש פתאומית ברקתו הלם
צעקת־צריחה: „קטו טאַם"
כלומר, מי שם?
זהו השומר האוקראיני — יגוראם
צהל הגוי מרוב התלהבות

ואמר: כעת לחובי, מקום לגבות
בעצם, נגד היהודי התמים
— אין לי ולא־כלום
אבל, סתם, שיצא בלא־עונש היהודון
אגב, בודאי אצא מהעסק נשכר
שולץ, הלא ימנני כראש־המשמר
הענין נראה לי, בהחלט כשר והגון

* * *

שולץ, גם בין התליינים הצטיין
כמרצח מטורף, יצאו לו מוניטין,
קפץ על המציאה, וזימרר:
„כשמהסכין — דם יהודי ניגר״ *)
ציווה שולץ בן־הבליעל
הביאו עצים, הבעירו אש!
יצחק עקוד כולו, לתנור הובל
ובכן, אמר: יש להתכונן את שמו לקדש
המשיך הקדוש להרהר:
מה יהיה על האלמנה והיתומים?
— נזף מעצמו: בכבשונו של עולם
אתה חותר?
והיכן הבטחון היהודי
ביחידו של עולם, היחידי,
בבעליו של הבירה
שכל העולם בחסדו נתונה
הוא הזן... עד קרני ראם
המרחם האלמנה והיתומים
בקיצור, יצחק: השלך יהבך
על ד׳ והוא יכלכלך

* * *

ולחבריו — ברגעיו האחרונים
אמר: מה נאלמתם כבולי־עץ גדמים,
היום ערב־פסח, פה־שח
עת להלל לבורא ולשמוח
ובקולו הערב התחיל לפזם:

„והיא שעמדה לאבותינו ולנו,
שלא אחד בלבד עמד עלינו..."
וחבריו, חוזרים אחריו, מתייפחים ובוכים...

* * *

בגדיו, כבר ליחכו לשונות האש
והקדוש, כאילו בזה כלל לא הרגיש
שפתיו מרחשות: גם כי
אלך בגיא צלמות לא אירא — כי אתה עמדי
כשגופו כולו לפיד־אש בוער
לא השמיע אנחה, צעקה
או אנקת־כאב
רק: ד' אחד! שוב ושוב חוזר

* * *

למחרת, כשאפרו הובא לארצות־החיים
קברוהו ליד רבי אביגדור הרב הגאון
והמתעסקים, מלמלו מפה־לפה:
אשריך רבינו, שזכית לשכן שכזה
רחמנא, אידכר לן
עקידת יצחק
זה הקדוש מק"ק טורק
כן יהי רצון, אמן

* „בית" מתוך שיר „המנואץ־הנאצי" הורסט־וססל־ליד"
שיר זה פורסם בעתון „ש ע ר י ם" — ב„יום השואה"
תשכ"ט, ביום כ"ז ניסן תשכ"ט ע' 3)

רובינוביץ' אפרים — ישראל

חוויות מגיהנום הנאצי

יחד עם רבבות יהודים מ„אזורי הגבול", ברחתי מנוסת־בהלה מוירושוב ערב פרוץ־המלחמה. ביום פרוץ המלחמה נמצאתי בוארשה בירת פולין. רבים הפולנים — וגם יהודים — שהישלו עצמם שצבא פולין בוארשה יצליח לעכב התקדמות הגרמנים ואולי אפילו „לזרוק" אותם חזרה. וארשה הופצצה והופגזה בלי הפסק. במיוחד הצטיינו בזריעת ההרס האווירונים הגרמנים. גדול היה סבל האוכלוסיה האזרחית. רבבות המוני הפליטים, הוסיפו לאווירת הבהלה ששררה בבירה המופגזת. נהרסו רשתות המים, מערכת צנורות הביוב והגז וכן קווי הטלפון והחשמל. על כל צעד נתקלת בפגרי אדם ובהמה. רבעים שלמים עמדו בלהבות. במיוחד אכזרי היה ההרס „המכוון" של האוויריה הנאצית נגד אזורי היהודים.

אחרי הרפתקאות ותלאות רבות, אני חוזר לעיירת־מולדתי — וירושוב. אין להכיר את העיירה. רוב הבתים נשרפו ונהרסו ע"י הנאצים. את כולם תוקף היאוש. אנשים נהפכו לאבק־אדם. זקן ונער, נכבד ונקלה, עשיר ורש — כולם נאלצים לעסוק בפינוי ההריסות, תחת פיקודם הסאדיסטי של סרדיוטי הנאצים. כל אחד חייב להרכין ראשו בפני המגלב הגרמני. מחשבה אחת מנקרת במוחי המהומם, מה הלאה ?

מתוך יאוש אני בורח לאיכר מודע בכפר סמוך, שם עסקתי בעבודת חייטות. כעבור זמן בא שליח מיוחד מטעם הורי, שאבוא מיד הביתה, היעדרי מסכנת את חיי. חזרתי הביתה. למחרת כבר צעדתי בשורה יחד עם חברי — לעבודה, לאן ? זאת עדיין לא ידענו. הוקפנו בשמירה קפדנית של גרמנים. הובילו אותנו לתחנת הרכבת. ליוו אותנו מבטי־דאגה של יקירנו. פחד לבם לבאות, ואילו שכנינו הגויים, פרצופיהם התמוגגו ממש משמחה. סוף־סוף זכו לקצת נחת... העבירו אותנו לתחנת־האיסוף בוילון, משם — מסתבר — יעבירו אותנו לעבודה לאחד המחנות. למחרת יצא הטרנספורט שלנו מוילון. היעד שלנו היה בוכורדר־פוסט שע"י פוזן. היה זה מחנה־אימים, נמצאו שם כבר יהודים מלודז' והסביבה. עבדנו עבודת־פרך בסלילת „אוטוסטראדה". עבודת־הפרך, חוסר תזונה והתנאים הקשים גרמו לתמותה גדולה בינינו. אם בתקופה הראשונה, עוד איכשהו החזקנו מעמד הודות לחבילות המזון שנשלחו לנו מהבית, הרי במרוצת הזמן, המצב הפך לבלתי־אפשרי, לא היה יותר כוח לסבול. אחרי שעשינו במחנה זה כתשעה חדשים, הועברנו למחנה גרינוואלד ומשם ללאוטרוורק.

בלאוטרוורק, הועסקנו באחד ממפעלי הנשק. המצב שם היה קצת יותר טוב, וזאת הודות למפקד המחנה שהתיחס אלינו — במידת־מה — בצורה אנושית. במחנה זה עזרו לנו הרבה שבויי־המלחמה הצרפתיים, הם עזרו לנו להתמחות בעבודתנו. התחלקו אתנו במנות המזון הדלות שהיה ברשותם וכן מסרו לנו מדי פעם ידיעות מהמתרחש בחזיתות (דבר שהיה אסור בהחלט). יש לציין שאף שבאופן רשמי היינו צריכים לקבל משכורת מלאה, הרי למעשה קיבלנו רק 10 מרק לחודש, היתר — נאמר לנו — נשלח לגיטו

לודז'. אחרי שהייה של תשעה חדשים, אנו חוזרים לפוזן למחנה הידוע לשימצה „קרייסינג".

בקרייסינג היו כל התנאים שאיפיינו את מחנות־המוות הנאציים. היהודי היה לגמרי הפקר. השומרים וה„קאפו" היו פושעים פליליים לשעבר, הם המציאו „המצאות" ו„אמצעים" שונים בכדי להתעלל בצורה סדיסטית ביהודים המעונים המיסכנים. „גוש החולים" היה מלא עד אפס מקום, חלשים, נפוחים ומזי רעב. גם הרבה מבני וירושוב נימנו על קרבנותיו. שיחק לי מזלי וצורפתי לבית־מלאכה לחייטות של המחנה. תפרתי בשביל מפקד־המחנה ועוזריו וכך מצבי היה — יחסית — יותר קל, מאשר אלו שעבדו במקומות עבודה בהם שררו משטר ותנאים מפרכים איומים.

לעת הנ"ל מסתננות אלינו ידיעות מקוטעות על „אושוויץ". לחלק מאתנו הדבר נודע באמצעות הרדיו — החשאית — או ממקורות אחרים. כשהודיעו לנו על פירוק המחנה והעברתו לאושוויץ — —פורצת בהלה. היו נסיונות של בריחה, לצערנו, כולם ניתפסו וניתלו. אנו חיים בפחד ואימה וחוסר ודאות עד יום שאנו מועברים למחנה אושוויץ.

בלוּוי צריחות־אימה ומכות־רצח מטעינים אותנו הגרמנים לקרונות־בהמות, 80 איש — ומעלה — לקרון אחד, בו יש מקום לכל־היותר ל־40. כל זמן הנסיעה — כמה ימים — לא בא אוכל או טיפת מים לפינו, כתוצאה מכך וכן מחוסר אוויר לנשימה — בקרון הדחוס — מתו רבים בדרך.

בהגיענו לבירקנאו, מריצים אותנו אנשי הס.ס. מתוך הקרונות, ריצת־בהלה, מי שלא מסוגל לרוץ די מהר — נורה במקום. אנו צועדים בליווי אנשי הס.ס. וכלביהם הטורפים המאולפים. כך אנו מגיעים לשערי „אושוויץ". עוד מרחוק ניראה באופק העשן המיתמר מעל כבשן־הגאזים. מיד עם בואנו, אנו נחלקים לשתי קבוצות. „ימין" ו„שמאל". ד"ר מנגלה „המפורסם" ימ"ש — מנצח על ה„הצגה", מי לחיי עבדות מפרכים ומי לכבשן־הגאזים. אנו עומדים ערומים כביום הוולדנו. אנו מנושלים מזהותנו הישנה, אנו הופכים ל„מספרים", מעכשיו זהותי הוא: מס' 143556.

לא, בהחלט לא, אי אפשר להביע במלים, בשפת־אנוש את העינויים, ההתאכזרות וההתעללות בכבודו ובגופו של האדם, שהיו מקובלים שם. האדם, נדרס, נרמס ונמחץ. על כל צעד ושעל ארב לך המוות.

בהזדמנות הראשונה, כשהתפרסמה מודעה על רישום מתנדבים לצאת לעבודה, מחוץ לאושוויץ — אני נרשם. מתוך קבוצה של כ־1.500 „קאצטניקים", נבחרנו 500 ונשלחנו למחנה יבורז'נה.

אמנם בהשוואה לאושוויץ, התנאים ביבורז'נה היו יותר נוחים, הרי גם כאן העבודה והמשטר היו איומים וקשים. נאלצנו לסבול, לא רק מהגרמנים. גם האסירים הפולנים והאוקראינים ירדו לחיינו וגרמו לנו יסורי־תופת. קצת יותר קל היה לנו במכרות־הפחם, שם לא היו כל־כך הרבה גרמנים ועוזריהם הפולנים, פירוש הדבר — פחות הרבה מכות.

בינואר 1945, עם התקרב גייסות הרוסים, נוטשים הגרמנים את המחנה. אנו מועברים — תוך כדי השארת ורציחת אלפי „קצטניקים" בדרך — למחנה בלכהאמר.

עוד בפרפורי־גסיסה האחרונים, ניסתה החיה הנאצית לחסל את המעט משרידי המחנות. במחנות: שיינברג, גרוסרוזן ואחרים, מנסים הגרמנים להעביר אותנו להרים הטירוליים ושם „לחסל" אותנו. אולם בדרך ע"י מינכן מקדימים אותם צבא ארה"ב אשר משחרר אותנו. האמריקנים העבירו אותנו למחנה העקורים בפלדפינג. שם שהיתי עד שנת 1947 לפני עלייתי — בעליה ב' — לארץ־ישראל.

פייגה בראקר (זלקוביץ)

הצלתי נפש יהודית

(סיפור מימי השואה)

בימי השואה בבלגיה, כשהוסתרתי באחד המינזרים עבדתי בתור „אחות־רחמניה". פעם נקראתי לעזור בלידה של אשה יהודית, שילדה אי־שם במחבוא. היולדת חלושה, חולה ותשושה מתה אחרי הלידה. גם הילד הודבק כנראה מהאמא, היתה סכנה לגשת עם התינוק אל רופא, אולם מצבו הורע מרגע לרגע ומצבו נראה נואש. אביו של התינוק (שגם הוא חי במחבוא), בהיוודע לו על המצב, העביר את התינוק למינזר שלנו, תוך כדי הסתכנות גדולה. הצלחנו לקבל — נגד תמורה כספית גדולה — אשה מתנדבת שתרמה דם עבור הילד. הרופא שלנו עשה לתינוק עירוי־דם ומסר את התינוק לטיפולי. נזדעזעתי ממש כשראיתי את התינוק, הוא לא נע ולא הגיב כלל, כאילו היה מת. אף אחד לא ניגש לתינוק, פשוט לא ראו בזה כל תועלת, כולם התיאשו ולא האמינו שיחיה.

משך שבועות, נלחמתי ממש על חייו, כל שעתיים הזרקתי לו ונתתי לו הטיפול הדרוש. אחרי כמה שבועות, התינוק התחיל להראות „סימני חיים" ובמרוצת הזמן התאושש והבריא לגמרי, אכן היה שכר לעמלי, הילד הבריא ונשאר בחיים. הרופא הביע את התפעלותו, על מאמצי שהוכתרו בהצלחה.

כשביקרתי לפני כמה שנים בבלגיה, הוצג לפני בחור יפהפה וחסון מרסל שמו, אותו הילד שאני במסירותי ובמאמצי הצלתי את חייו, עד היום יש לי סיפוק שהצלחתי להציל נפש יהודית.

פייגה בראקר (זלקוביץ) — טבעון

עברתי את השואה בבלגיה

בשנת 1935 עזבתי את וירושוב ועברתי לבלגיה. שם הסתדרתי אצל אחי אמי הרש דוד גאד (תושב וירושוב לשעבר), אשר התגורר בעיר ליאז׳. עבדתי בחנות הבגדים (קונפקציה) של דודי הנ״ל. אחותי טובה — שהיתה לעת הנ״ל רופאה מדופלמת — עבדה — כרופאה — בבית־החולים בליאז׳.

ב־10 למאי 1940, עת נכבשה בלגיה ע״י הנאצים, היינו מאוד מודאגים על עתידנו. במיוחד דאגנו לגורלם של ילדי המשפחה: אהרן ומשה בני הדוד שלנו, וחוה בתה הקטנה של אחותי. בימים הראשונים של הכיבוש לא נתקלנו בהפליה מיוחדת כלפינו, כיהודים. נראה, שלגרמנים יש שיטה. גם השמדה מצריכה תכנון ושיטתיות. כעבור זמן קצר הונהגו הצעדים הראשונים של משטר דיכוי והפליה, כגון: ה„טלאי הצהוב״, אסור ליהודים לנהל מפעלים ובתי־עסק, איסור לעבוד במפעלים ובעבודות ציבוריות ועוד. לאור המצב הנ״ל, החליט הדוד שלנו, להבריח את הגבול ולעבור לאנגליה. לצערנו, הוא איחר את המועד. זמן קצר לפני הגשמת תכניתו, הוא ואשתו נאסרו ע״י הנאצים ונשלחו לאושוויץ, משם הם לא חזרו יותר.

אחותי טובה התקשרה עם מכריה הנוצרים וביקשה מהם להסתיר את ילדי הדוד, את אהרן בן ה־10 ומשה בן ה־2. הבלגים הנוצרים, הצליחו מיד למצוא מקום מסתור — בשביל הילדים — בשני מינזרים נפרדים.

בספטמבר 1942, נאסר גם בעלה של אחותי, יחד עם יתר חברי מועצת הקהילה היהודית במקום. מכרינו הנוצרים מסתירים אותנו במינזרים שונים, כשאחת לא יודעת על מקום הימצאה של השניה (הדבר נעשה מטעמי בטחון). אחותי עם בתה הפעוטה לאה׳לה (אחרי שם אמנו ז״ל), היו ביחד ואילו בתה — בת ה־4 — חוה, היתה במינזר אחר. במינזרים השתתפנו בכל הפולחנים הדתיים, אף שהנזירות לא כפו עלינו זאת. בכדי שלא להבליט את מראנו היהודי, צבענו את שערותינו בצבע בלונד. במצבים כשנשקפת היתה לנו סכנה (הנזירות קיבלו הודעות אזהרה מהמחתרת הבלגית), העבירו אותנו אנשי המחתרת למקום מיבטחים בכפרים מרוחקים, עד תעבור הסכנה.

כך חיינו עד שנת 1944, בה שוחררנו. נשארנו בחיים הודות למסירות עד אין־גבול והסתכנות — של הבלגים היקרים והנלבבים. גורלם של שרידי משפחתנו בבלגיה, הוא כדלקמן: אחותי טובה ממשיכה לעבוד כרופאה באותו בית־חולים בליאז׳, שעבדה בו לפני השואה. שני הבנים של הדוד, עלו במסגרת „עלית הנוער״ לא״י וזכו כבר להקים בעצמם משפחות בישראל, הבכור אהרן תופס משרה ממשלתית נכבדה ואילו הצעיר משה עובד כמורה. אני עליתי ארצה בשנת 1947 והייתי כלואה במחנה העולים

לבסוף ברצוני להזכיר ולציין את יחסם הלבבי של כל הבלגים, פשוטי־עם ואנשי כמורה, אשר כולם עזרו לנו — בסכנם את חייהם הם — להישאר בחיים. מעשיהם האציליים של חסידי אומות העולם הנ״ל — לא יישכחו מלבי לעולם. עם כמה מהם אנו עומדים עד עצם היום בקשרי־מכתבים.

טובה בראקר (זלקוביץ) — בלגיה

על „חסידי אומות העולם" בבלגיה

בתקופת־הרשע של הכיבוש הנאצי באירופה, כשעמים רבים, הושפעו מתעמולת הארס הזאת, כשחלק רב מהעמים הכבושים — בפולין ורוסיה — עזרו בעצמם בפועל לנאצים במלאכת ההשמדה של העם היהודי, יש להזכיר בחרדת־קודש, את מפעלם הנאצל של חלק רב מהעם הבלגי, אשר תוך סיכון חייהם, הצילו רבים מבני העם היהודי תושבי בלגיה. אציין כמה עובדות:

כשהחל לפעול משטר הדיכוי הנאצי בבלגיה, עבד בעלי אלתר בתור רופא — בנוסף לכך תפס מישרה ציבורית כחבר מועצת הקהילה היהודית — בעיר ליאז׳. במיוחד הוא פעל להצלת כל יהודי כשנשקפת לו סכנת גירוש. ברובם הגדול סודרו משפחות יהודיות בתוך המינזרים. במפעל הצלה זה, שיתפו אתו פעולה, המחתרת הבלגית ואנשי האינטליגנציה, אנשי כמורה והסגל הרפואי בעיר.

היה מקרה: משפחה יהודית, פליטים מאוסטריה בשם שווארץ. משפחה זו היתה צפויה לגירוש לאושוויץ. בעלי התקשר עם אנשי הקשר שלו במחתרת בכדי להציל את המשפחה, להסתירה. כאן הסתבר קושי גדול, מר שווארץ לא דיבר צרפתית. כך שמחבוא רגיל לא בא בחשבון בשבילו (רוב האוכלוסיה בבלגיה מדברת צרפתית). לבסוף הוסכם לשכן אותו בבית־חולים לחולי־רוח (שם ביקרו הגרמנים לעתים רחוקות). בעלי עם עוד רופא העבירו את מר שווארץ באמבולנס למוסד הנ"ל. הודות לכך זכה מר שווארץ להישאר בחיים. אשתו ובתו של מר שווארץ סודרו במינזר. מקובל היה במינזרים שכל שוכניו עובדים, אולם גב׳ שווארץ הצהירה ש„מטעמי דת" היא מסרבת לעבוד במינזר, גם לזה הסכימו הנזירות. יתר על־כן, בשמעם שהיא יהודיה דתית, דאגו לה... לסידור־תפילה יהודי וכן לפמוטים שתוכל להדליק נרות־שבת. היתה זו תופעה שכיחה למדי שהנזירות דאגו לכל־מיני קאפריזות של היהודים המוסתרים. הן הוכיחו הבנה מלאה ועמוקה לרגשי ורצונות אנוש.

למרות שבעלי היה כל־כך פעיל בהצלת יהודים, לא הצלחנו להציל את דודנו הרש דוד גאד — מגירוש לאושוויץ. גם בו בעצמו ובאחיו פגע הגורל הקשה. פעם בלכתו להזהיר משפחה יהודית, על הסכנה הצפוייה לה — לגירוש, הוא ואחיו נעצרו ונשלחו לאושוויץ, משם לא חזרו יותר...

פסה פריילד־לבקוביץ

מסירות־נפש של בלגים — להצלת יהודים

חוויות וזכרונות — אישיים

בזמן פרוץ מלחמת־העולם השניה, התגוררנו בעלי ואני עם שתי ילדותינו הקטנות בבירת בלגיה — בריסל. אחרי שהסתננו אלינו ידיעות, על הזוועות שביצעו הגרמנים עם יהדות פולין, ברחנו לצרפת, שם קווינו שנוכל להחזיק מעמד עד לאחר המלחמה, היתה זו כמובן אשליה, כידוע כעבור זמן קצר נפלה גם צרפת.

מיד עם ראשית כיבוש צרפת, התחילו הגרמנים להפעיל חוקי־הפליה אנטי־יהודיים. כעבור זמן החלו מרכזים יהודים למשלוח לפולין להשמדה. לאור הסכנה שהיתה נשקפת לנו, החלטנו לחזור לבלגיה. אחרי דרך מלאת־הרפתקאות ורבת סיכונים, חזרנו לבלגיה. את ביתנו מצאנו שדוד ומרוקן מתוכנו (ע״י הגרמנים כמובן). השכנים הנוצרים סיפרו לנו כי לילה־לילה עורכים הגרמנים מצוד אחרי יהודים הנשלחים לאושוויץ. בגלל הסכנה הנ״ל התאכסננו בעיירה סריין ע״י ליאז׳. הצלחנו לקבל מקום לינה זמני אצל נוצרים. בעלי קיבל עבודה במכרות־הפחם במקום. בכדי להמנע מפגישה עם גרמנים, עבד בעלי בלילה ואילו ביום הוא ישן. גם כאן בעיירה הקטנה הפך המצב למסוכן ביותר, המצודים אחרי יהודים, תכפו יותר ויותר. חיינו בפחד מתמיד, כל ניע, כל איוושה קלה הפחידו אותנו.

פעם בלכתי ברחוב, שקועה במחשבותי הקודרות, נטפלתי אל נזירה קתולית והתחלתי להתחנן לפניה, על הצלת ילדי. אינני יודעת איזה כח־עליון דחף אותי למעשה הזה ולהיטפל דווקא לנזירה הזאת. המענין הוא שמצאתי את ה„כתובת״ הנכונה. הנזירה מסרה לי כתובת של מינזר מסויים, לשם היה עלי לפנות ולהסתמך על המלצתה. בהזדמנות זו, סיפרה לי הנזירה את הסיבה שהניעה אותה להתמסר להצלת ילדים יהודים: פעם בעמדה באחת מתחנות הרכבת, עברה רכבת עם משלוח יהודים לאושוויץ. והנה, זרקה אחת האמהות האומללות — מתוך קרונות־המשא — המסורגים — את עוללה לעבר הקהל הנוצרי שעמד בתחנה (היה זה נוהג מקובל שיהודים זרקו דרך הסורגים את ילדיהם הקטנים לעבר הבלגים, ואלו סידרום בין משפחות אומנות בלגיות או בתוך מינזרים). לרוע מזלה של האם האומללה, נפל התינוק לרגלי איש הס.ס. שעמד בתחנה, וזה לקח את התינוק הרך ברגליו הקטנות ובתנופה חזקה רוצץ את גלגלתו בגלגלי הרכבת. מחזה־זוועתי זה, כל־כך זיעזע את הנזירה, שהיא נשבעה להתמסר בכל כוחותיה להצלת ילדי יהודים.

בהגיעי למינזר בלה־פרובידנס, סיפרתי את קורותי לכומר הראשי, אדם מבוגר בשם בריאן. הסתמכתי על המלצתה של הנזירה. הכומר הסכים לקבל את ילדי, בתנאי שרק פעם בחודש אוכל לבקר אותם, הסיבה היתה: מאחר והמקום נמצא תחת עיקוב הנאצים, לכן יש סכנה גם לילדים וגם לי. הסכמתי, אולם לבי, לב־אם יהודיה לא נתנני לחכות כל פעם חודש ימים, וכך מדי פעם ביקרתי במינזר ושפכתי את לבי המר לפני

הנזירה הראשית. עד שיום אחד הסכימה הנזירה הראשית לספחני לצוות עובדי המינזר, וכך יכולתי יום־יום לראות את ילדותי. עבודתי היתה לעזור בטיפול ובהאכלת היתומים — שבעים במספר — שבמינזר. מכל הצוות רק הנזירה הראשית והכומר הראשי ידעו את זהותי. בין שבעים היתומים, נמצאו עשרה ילדים־יהודים. בוקר־בוקר ליוויתי את הילדים לתפילת הבוקר, כשאני לבושה כנזירה ועל חזי תלוי צלב ענק. יחד עם זאת הייתי אני המקשרת בין המינזר לבין עסקני הקהילה היהודית (שפעלו כמובן במחתרת ובסודיות גמורה) ודיווחתי להם על שלום הילדים היהודים.

בוקר אחד נקראתי אל המשרד, שם נמסר לי שהביאו שני ילדים יהודים נוספים, אשר הוריהם נשלחו לאושוויץ. כשהצצתי בניירות, כאילו שבץ אחזני: היו אלו ילדיו של בן־עירנו הרש דוד גאד, אהרן ומשה. נודע לי שבנוסף להורי הילדים, גם דודם ד״ר בראקר בעלה של טובצ׳יה זלקוביץ ואחיו נשלחו לאושוויץ, כן גורש בטרנספורט זה בן־דודי אברהם לייב איצקוביץ. מכל הנ״ל חזר רק אברהם לייב איצקוביץ, אשר סיפר לי שבהיותם במחנה השמדה הבטיחו אחד לשני ב„תקיעת־כף״, שהאיש שיישאר בחיים ידאג לילדי האחרים ובעיקר שיוציאם מידי הגויים ולהשתדל שישארו יהודים.

הילדים היהודים התאקלמו יפה במינזר. שימת־לב מיוחדת הקדישו הכמרים לילד אהרן גאד, הוא היה ילד פיקח ויפהפה. הכמרים האמינו שיום יבוא והוא יגדל לכומר מוכשר.

גם סכנות ופחדי־מוות לא חסרו לנו. לעתים קרובות נהגה ה„גסטאפו״ להפתיע אותנו ב„ביקור״, אז כמובן נמתחו כל עצבינו. „ביקור״ כזה, גם אם הכל עבר בשלום, הרעיד כל נימי הלב, חרדנו לשלום ילדינו. פעם — הדבר היה בשנת 1943 — הם באו עם רשימה מוכנה של כל הילדים המוסתרים (כולל גם שלי), ודרשו שתוך חצי שעה כל הילדים יהיו מוכנים למשלוח. יאוש ופחד תקף אותי הייתי לגמרי משותקת, לא הייתי מסוגלת אפילו לחשוב בהגיון. אולם המחתרת הבלגית רבת־התושיה, היתה מוכנה גם לאפשרויות מסוג זה, וכך תוך דקות ספורות, בשקט ובקור־רוח הוטענו כל הילדים היהודים לתוך משאית קטנה של המינזר, ובדלת אחורית הוצאו אל ישוב כפרי מרוחק, שם חולקו הילדים בין תושבי הכפר והוחזקו כמה חדשים עד שהסכנה חלפה. כל הדברים נעשו לפי ההוראות האישיות של הכומר הראשי איש המחתרת.

שוב אני נזכרת במקרה בו אני אישית יכולתי לשלם בחיי: פעם ניגשתי למשרד, בהגיעי לדלת הכניסה, קפץ אלי בחיפזון אחד הכמרים ורמז לי להתרחק מהר. ואמנם התברר, שה„גסטאפו״ היתה בפנים, הם חשדו בכומר הראשי שהוא משתייך למחתרת, והם באו לאסרו. הוא בעצמו הצליח ברגע האחרון להתחמק מהמלכודת ולברוח, אבל כל מי שנכנס למשרד נאסר ועונה במרתפי ה„גסטאפו״.

כך הצלחתי תודות לבלגים אצילי־הנפש להחזיק מעמד עד סוף שנת 1944, עד לשחרור. כיום אני חיה באוסטרליה יחד עם ילדי אשר ברוך־השם כבר בעצמם הקימו משפחות. אחת מהן כבר עברה לגור בישראל עם משפחתה.

טוביה איציק — תל־אביב

אכזריות נאציות

כמו כל יהודי וירושוב, גם משפחתי ואני ברחנו, ביום פרוץ המלחמה ב־1 בספטמבר ב־1939 בכיוון ללודז׳. בדרך הופצצנו כמה פעמים ע״י אוירוני הגרמנים. כשהגענו לאוזורקוב, קידמו פנינו גייסות הנאצים שציוו לנו לחזור. התחלנו לחזור בכיוון לוירושוב. באלכסנדר הסתתרנו במרתף מפחד הרוצחים, באותו יום בוצעו שם רציחות המוניות. בכל הדרך היה עלינו לסבול עלבונות, נגישות ומכות־רצח מצד קלגסי הנאצים. בהגיענו לסוקולניק שע״י וירושוב, הופרדתי ממשפחתי והועמדתי ל„קיר״, מסתבר שאחד הרוצחים חשד בי שאני קומוניסט, חשדו התבסס על חולצתי הכחולה של „השומר הצעיר״. בינתיים שוחררתי ונצטוויתי להמשיך דרכי לוירושוב.

תמונת־זוועה נתגלתה לעינינו בוירושוב החרבה וההרוסה. מיד נלקחנו לעבודות־כפייה שונות ע״י אנשי הס.ס. וה„פולקסדויטשים״ מהסביבה. הם התעללו בנו ואכזריותם הסאדיסטית לא ידעה גבול. הם הרביצו בנו מכות רצח. כשכולנו מוכים ופצועים, הם הריצו אותנו לכפר צישנצ׳ין בכדי להביא משם ביקתת־משמר. את הביקתה נאלצנו להעמיס על שכמינו ותחת ברד של מכות שהונחתו עלינו היינו צריכים „לרוץ״ עם המשא הכבד עד לוירושוב. מענין, בדרך פגשנו איכר שהציע לגרמנים להעמיס את הביקתה על עגלתו, בתחילה הסכימו הגרמנים להצעת האיכר ואנו העמסנו את הביקתה על העגלה, אולם כעבור כמה דקות מצאו להם הגרמנים „תעלול״ חדש. הם שיחררו את הסוס מריתמתו ובמקומו נצטווינו אנו „להיות הסוסים״. ואמנם, סחבנו את העגלה עם הביקתה וגם את האיכר עד וירושוב. מוכים, פצועים ומושפלים, בקושי גררנו את רגלינו.

אברהם קלושינר

מטהאוזן

...צועד הטור, מורעבים, חציים־מתים, בקושי גוררים רגליהם. משני צידי הטור אנשי ס.ס. מזוינים, דרוכים לירות ולרצות. בסוף הטור, קציני ס.ס. בלוית כלבים מאולפים, המתנפלים על קרבנותיהם הנחשלים. מפעם־לפעם נשמעה יריה — שוב חוסל קרבן. הטור צועד קדימה, עוקפים את גופות הנרצחים הפזורים לאורך הדרך.

משני צידי הדרך נראה נוף מרהיב־עין. על הגבעות עצים ירוקים, במורד — הדונאי הכחול. באופק — ראשי־הרים בצבע הכסף — האלפים. הטור הגיע ליעדו.

גדרי־תיל, משמרות מזוינים בנשק אוטומטי. מעל לשער — נשר גרמני ענק כשבאמצע צלב־קרס ענקי. בפנים — אלפי צילי־אדם בבגדי־פסים, הם סוחבים אבנים כבדות, מתמוטטים תחת המשא הכבד. רבים מביניהם זבי־דם, כמה מטרים לפני התיל המחושמל, על העמוד המיוחד, תלוי אדם, כשראשו נטוי הצידה. מרחוק באופק, ארובה גבוהה, ממנה מיתמר עשן סמיך בלי הפסק. — זהו מ א ט ה א ו ז ן.

טרם האיר השחר. בליווי של צריחות־מבהילות, מובילים קבוצת אסירים אל מחצבת האבנים. מדי פעם ניתכים מגלבי העופרת על ראשי המובלים. את האבנים מתוך המחצבה מובילים עד למדרגות החצובות בתוך הצוק. 186 מדרגות — רק הבט מלמעלה וראשך מסתחרר. — ה„קאפו" הראשי זרמבה, סדיסט פולני משלזיה, פוקד לקחת את אבני הענק על הכתפיים ולסחוב אותם עד למעלה. האסירים המיסכנים שאינם מצליחים לעשות זאת, מתגלגלים בחזרה, בגררם אחריהם עשרות אנשים הנמחצים למוות מתחת לאבני הענק.

קבוצה מיוחדת — של מאות אנשים — בגוש מס' 16, מקבלת „מנת מזון מיוחד". „תפריטם" היומי מורכב מכמה כפות כוסמת, אין האנשים מקבלים לא לחם, לא מלח או כל דבר נוסף. אנשי „המדע" הגרמנים, רוצים לקבוע מהו גבול כוח־הסבילות של אדם, כמה זמן הוא מסוגל להחזיק מעמד, בהיעדר ויטמינים ומלח. „רופאים" גרמנים, פעילים בכל מקום, בחדר־החולים של המחנה. בגוש מס' 5, „פועל" הרופא הגרמני קרבסבאך, הוא עסוק מאד ב„מחקרים המדעיים" שלו, הוא עוקב — עם שעון־עצר בידו — כמה זמן לוקח עד שאדם מת. אם הדבר נמשך קצת יותר מדי, הוא מתחיל להשתעמם והוא שולח את קרבנו לכבשן־הגאז, שם כבר נמצאים „אחים־רחמניים" של הס.ס. המסיימים את המיבצע.

מיתות שונות ומשונות קיימות במטהאוזן. כל סדיסט והשגעונות שלו. סגן מפקד המחנה בכמאיר, מגרה את כלבו והוא טורף את הקרבן למוות. הרוצח איש הס.ס. שטומפף, מטביע את קרבנו בתוך חבית מים עד שהוא מת. ואילו המנוול שינהולץ יש לו מיתה „מקורית", במכה חזקה עם חרטום מגפו לתוך פיקת הגרגרת, הוא ממית את קרבנו.. ישנן גם מיתות „טבעיות", כלומר ע"י יריות, אז כמובן נוכח גם רופא בעת הביצוע והוא חותם על פרטי־כל, הכל לפי הנסיבות. אם נגזר על מישהו „מות טבעי", מתבצע הדבר בטכס־רב במיגרש ההמתות. בראש צועדת תזמורת־המחנה, אשר מורכבת

מטובי הנגנים והמוסיקאים בעולם. אחריהם מובל הנידון בעגלה. כל כללי הטכס נשמרו בקפדנות. נידון לירייה, מיתתו לא הוחלפה בתליה. גם על הרופא היה לחתום על תעודת־מוות. הכל כדת וכדין.

...קבוצות מקרוב באו, מכניסים אותם דרך השער הראשי. הם מובלים ל„מרחץ". כל אחד מקבל חתיכת סבון. כשמתחילים להתרחץ, פתאום מפסיק זרם־המים ודרך הברזים מסתנן זרם סמיך של גאז־המוות „ציקלון" ב׳. התלין, עוקב דרך אשנב־הביקורת ורואה את פרפורי־דגסיסה האחרונים של הקרבנות.

הקצט׳ניקים, יודעים מי נשרף בכבשן. יש להם כבר „טביעת־עין" לקבוע — כמעט בודאות — מי נשרף. אם יש עשן מלווה גיצוצות, סימן הוא שהנשרפים הם קצט׳ניקים ותיקים, שרק עור ועצמות להם. אם העשן מלווה לשונות־אש אדומות, סימן שאלה „חדשים" הם שעוד הבשר עליהם.

מבין החדשים מארגנים קבוצות, שתפקידם ללקוט גרגרי ותותי־יער הגדלים ביערות שע״י המחנה. לא רחוק מ„אזור־המוות" יש הרבה שיחים, שם גדלים תותי וגרגרי־יער. כשהקבוצות מתקרבות למקום נפתחה עליהם אש־תופת מרובים. את היתר מסיימים כלבי־זאב צמאי־הדם. זה נקרא בלשון הגרמנים „נורה בזמן בריחה".

הרטהיים : :

לא הרחק מהמחנה, מוקמים מיתקנים מיוחדים להשמדת המאושפזים בחדר־החולים. שני תאי־גאז. כבשן גדול וכמה אולמות, שם עוברים הנידונים „עיקוב רפואי". „המוסד" הרטהיים, מנוהל ע״י צוות מיוחד של אנשי ס.ס. שיכורים. הנידונים מועברים לכאן במשאיות סגורות. כשכנופית המרצחים מתחילה להרגיש את סוף־המלחמה המתקרב הם משמידים את כל המחנה — לבל תישאר עדות על מעשי הזוועה — כולל כל האסירים שבתוכו, כולם הושמדו.

בראשית דצמבר 1944, באה פקודה חשאית חמורה, מלשכת ה„פירר" ימ״ש, אל מפקד המחנה ציבאוס, האומרת : „כל המיתקנים בהרטהיים יש לחסל, חוג האנשים היודע על הפעילות במקום — תיכף לחסל" (מתוך ארכיון הס.ס. פורסם : סאכארוב „במטהאוזן קאזיאמיט" מוסקבה, 1962 ע׳ 113).

הנהלת־החשבונות במטהאוזן, מנוהלת בפדנטיות הגרמנית האופיינית. כל שן־זהב עקורה מפיו של קרבן, כל פריט שנשאר אחרי המומתים־הנשרפים, הכל נרשם ונבדק בפנקסנות שלהם. כך למשל אנו מוצאים במיסמך הנ״ל (עמ׳ 125) :

חישוב הכדאיות של החזקת האסירים

בצד ההכנסות : 1) שכר יומי=6 מרק, בחישוב שאורך־החיים של האסירים מגיע ל־9 חדשים, הרי הסכום — המשוער — משכר עבודתו מגיע לכדי=1431 מרק. 2) ניצול רציונלי של הגוף (שיני זהב, שער ועוד), דברי הלבשה וחפצי־ערך — 202 מרק.

בצד ההוצאות : 1) הוצ׳ ההחזקה=06 מרק, 2) הוצ׳ הלבשה=01 מרק, 3) הוצ׳ כבשן הגאז=2 מרק לאסיר. בסיכום נראה המאזן : 1631 „ריווח" נקי מכל אסיר. חתום על

„המאזן״ הנ״ל. ס.ס. אובר־גרופנפירר אוסואלד פאול מפקד של מחלקת הכלכלה בצבא ס.ס.

צבאות ארצות הברית, שמו קץ לגיהנום הנאצי. עוד מתים רבבות אחרי השחרור, שלא החזיקו מעמד, כתוצאה מכל מה שעבר עליהם. על הניצולים נימנים גם כמה מבין יוצאי וירושוב.

ססארנה קורנבייזר — שוודיה

מחנות — נשים

ביום פרוץ המלחמה, ברחתי יחד עם אמי, אחי: דוד, וישראל ואחותי בלומה — ללודז׳. כעבור כמה ימים — עם הכיבוש הגרמני — חזרנו לוירושוב, שם נגלה לעינינו ההרס והחורבן שביצעו הגרמנים בוירושוב— בעזרת עוזריהם ה„פולקס־דויטשים״, בתקופה הראשונה לכיבוש, עבדתי — כמו יתר בנות וירושוב היהודיות — בפינוי ההריסות. בראשית שנת 1940 אורגנו שני מחנות עבודה ליהודי וירושוב: אחד בסוקלניק ואחד בגלביץ. אני יחד עם קבוצה גדולה של בנות עבדנו בגלביץ ומשם נשלחנו — יותר מאוחר לסביבת פוזן. שם נמצאו יחד אתי: חנה וקסמן (בתו של גדליה קרז׳אק), ברוניה ושפרינצקה איציק, שתי בנות ראובן מאירוביץ, דינה דז׳יאלובסקי, יהודית ופייגה דיאמנט ואחרות. העבודה היתה קשה ומפרכת מאד. עבדנו בסלילת „אוטוס־טראדה״. בגלל תנאי המגורים, תנאים סניטריים, חוסר תזונה, מכות וקור, מתו רוב הבנות. מאוחר יותר נשלחנו לעבודות שדה. גם שם שררו תנאים קשים והרבה מתו. בראשית 1943 — עם סיום עבודת ה„אוטוסטראדה״ — נשלחנו לאושוויץ. למזלי הגדול נשלחה קבוצתי — ע״י ד״ר מנגלה ימ״ש „בכבודו ובעצמו״ — לעבודה מחוץ למחנה, דבר זה הציל אותי מהקרמטוריום. אחרי שהייה של שנה במחנה אושוויץ, נשלחנו למחנה הנשים „המפורסם״ — ראוונסבריק ומשם למחנה מולוכוב.

ביום 28 באפריל קיבל אותנו ה„צלב האדום״ בראשותו של פולקה ברנאדוט, ויחד עם עוד מאות בנות הועברתי לשוודיה, שם קיבלנו טיפול רפואי והחלמנו אחרי הזוועות שעברו עלינו במשך חמשת השנים האיומות.

שמואל יחזקאל לנגנאס

שנות סבל ויסורים

ביום ששי, 1 בספטמבר 1939, פרצה המלחמה, מלחמה שבאופן „רשמי" לא הוכרזה כלל. כאש־קוצים, הבהלה אוחזת ומדביקה בכולם. תוך כדי הפגזה של הארטילריה הגרמנית, נפגעו כמה בתים בוירושוב. לתוך מערבולת־המבוהלת של המוני אדם, נקלענו גם אנחנו, ברחנו מנוסת־בהלה, השאלה היתה לאן? מתהלכות שמועות, שבשראדז ע"י הוארטה, הפולנים הקימו ביצורי הגנה חזקים, אשר בלי־ספק יעצרו את הגרמנים. כל הפליטים, יהודים בעיקר, נוהרים בכיוון לשארדז. אנו משתדלים — המשפחה — להיות ביחד, אולם מגודל הבהלה איבדנו בדרך את הדודה פסה וילדתה וכן את אחי משה.

בשבת בבוקר, אנו נתקלים ביחידת הצבא הפולני, שלקחה מאתנו בכוח־הזרוע את מעט האוכל שהיה ברשותנו. תופעה זו מדכאה אותנו מאד. בהגיענו לשראדז, נאמר לנו שיש להמשיך ולנדוד. ע"י לסק נתקלנו ביהידה של הצבא הגרמני, אשר חסמו לפנינו הדרך וציוו עלינו לחזור למקום מגורינו. חזרנו איפוא. ע"י זד' וולה, „הקבילו פנינו" חיילים נאציים ו„פולקס־דויטשים" מקומיים, במכות־רצח וגידופים. בדרכים צדדיות אנו מגיעים לזד' וולה, שם ראינו את הפוגרום שערכו הגרמנים ביהודי זד' וולה. בדרך נחלש אבינו מאד ולא היה מסוגל ללכת. נאלצנו לסחוב אותו, עזר לנו בכך חנא רובינשטיין (בנו של נתן דוד). אחרי תלאות רבות הגענו ללוטוטוב, שם נחנו אצל קרוביה של הינדה רחל פורטק. רק למחרת חזרנו לוירושוב. החורבן שנתגלה לעינינו היה מחריד, בסימטה שע"י הבית שלנו שכב ר' זלמן אייזנר — נרצח.

כבר בימים הראשונים, מתחילים הגרמנים להתעלל ולהתאכזר לנו. מתחיל מחול־שדים. „ממציאים" כל מיני תעלולים סדיסטיים בכדי להציק לנו.

כעבור זמן קצר של כבוש וירושוב, מוקמת אדמיניסטרציה גרמנית. הגרמנים — כולל הרשות האזרחית — אינה מסתפקת בגזרות אדמיניסטרטיביות, „חטיפות" לעבודה — הם גם עוסקים בחיפושים וב„החרמות" פרטיות של כל דבר ערך שהם מוצאים. לצרכיהם, הם, מנסים הגרמנים להרכיב „מועצה יהודית". הם מציעים למרדכי שמואל זלקוביץ לעמוד בראש גוף זה, אולם הוא מסרב. לבסוף הוקמה „מועצת יהודים" בראשותו של יוס'ל ידוואב. את מרדכי שמואל זלקוביץ, על „חוצפתו" לסרב להם, שולחים למחנה־מעצר ל„פושעים פוליטיים" ברדוגושץ' שע"י לודז'.

בינתיים יורדות עלינו סידרה של גזירות, אחת קשה ומשפילה יותר, מן הראשונה. יש לשאת אגד צהוב עם חותמת של „מועצת היהודים", על הזרוע הימנית, ה„אגד" הוחלף ב„טלאי צהוב" עם מגן־דוד, שאותם היה חובה להצמיד על החזה מלפנים ועל הכתף מאחור. יהודים היו חייבים לפנות דירות עבור הגרמנים. יהודים היו חייבים לקדם בברכה כל גרמני — כולל ילדים — שנקרה בדרכם. אסור על יהודים ללכת על המדרכה. בהיתקלם בגרמני, היה עליהם להתרחק עד לשפת התעלה. על כל „עבירה" מסוג הנ"ל, העונש היה — מוות.

אם התחשק לו לבעל־תפקיד גרמני, לעשות קצת „שמח", הוא סחב את היהודי הראשון שנקרה בדרכו לתחנת־המשטרה ושם כבר „טיפלו" בו, עד שהיה קשה אח"כ להכירו. בעיקר הם סחטו כספים, הם עצרו יהודים ודרשו מהם שיגלו את מקומות הסתר, בהם הסתירו דברי־ערך. גם את אבי עצרו והרביצו לו מכות אכזריות, מהן לא התאושש יותר, הוא שוחרר רק אחרי התערבותו — ומתן שוחד — של יוס'ל ידוואב. יש לציין שגם ביחס לנשים, הם נהגו באותה צורה אכזרית. למשל, חנה שפרינצה בראון, קיבלה במשטרה „טיפול" כזה, שהיה צורך להוציא אותה באלונקה הביתה.

בין ה„עבודות חיוניות" שעל היהודים היה לבצע, הריסת הפסלים הקדושים של הנוצרים. כאן היה לגרמנים כנראה כוונה להעמיק ולגרות את רגש האנטישמיות של הפולנים (שלא היה חסר להם גם עד עכשיו).

למרות המצב הקשה, בו היו שרויים יהודי וירושוב, הם עוד מוצאים אפשרות לעזור ליהודי לודז', שנכלאו ב„גיטו סגור". הוקם ועד אשר שולח בקביעות חבילות מזון ליהודי לודז' הרעבים. החבילות נשלחו באמצעות פולנים, כי ליהודים אסור היה הדבר.

בינתיים מחמיר והולך המצב בעיירה. ראש־העיר הגרמני הסדיסט, מכביד את עולו וממרר להם את החיים, הוא סוחט מהם כספים על ימין ועל שמאל. פעם למשל, הוא הודיע שהוא מגרש אותם לפראשקי. כמובן, שהתחילה יללה בעיר. אנשים — יוס'ל ידוואב והגב' דודק — אספו דברי־ערך. לבסוף אחרי שהצורר קיבל את התכשיטים ושני מעילי קראקול (משל הגב' דודק ומשל בתו של אייזיק סקורקה) ניאות הנאצי לבטל את הגזירה.

בראשית שנת 1941, מתחילים המשלוחים למחנות־עבודה בפוזן. כבר הסתננו אלינו קטעי־ידיעות, על המצב המחריד השורר במחנות הנ"ל. כשאבא עוד היה בחיים, ניסיתי בכל מיני דרכים והתחמקתי מלהישלח למחנות הנ"ל. ברם, ביום ג' תמוז תש"א (1941), נפטר אבא והובא לקבר ישראל בוירושוב ע"י ישראל דוד שטרן. במשלוח השני, כבר לא התחמקתי, אני ואחי משה נשלחנו — בתוך קבוצה של 150 צעירים מוירושוב — למחנה בוכוורדר־פורסט שע"י פוזן. העסיקו אותנו בסלילת ה„אוטוסטראדה" ברלין־לודז'. התנאים שם, היו מחרידים. האוכל המוקצב לנו וכן החבילות הנשלחות אלינו מהבית, מתחלקים בהם הנהלת המחנה חבר פושעים מהעולם התחתון. להתלונן אין בפני מי, אם מאן־דהו התלונן, הוא קיבל מכות נמרצות.

כן, הגרמנים דואגים לנו ל„בידור", מדי פעם מביאים אל המחנה „פושעים", „פשעם", הכניסו למחנה שני תפוחי־אדמה, בשעת העבודה הלכו לחפש פירור אוכל וכדומה. להזדמנות כזאת עורכים „טכס" שלם, כל העצורים מסתדרים בצורת „מם־סופית" (מרובע), סביב התליה ועלינו לעבור סביב הנדונים בחיוך על הפנים.

כעבור חצי שנה, הועברנו למחנה ליבנאו ומשם למחנה קיסטרין. איום היה מצבנו במחנה זה. עבדנו בפריקת וטעינת אניות. הליטאים ששמרו עלינו, התיחסו אלינו בברוטאליות יוצאת־מן־הכלל. אנשים התחילו למות בצורה המונית — מרעב. כל מתלונן על מיחוש כלשהו, נשלח להשמדה.

כעבור זמן־מה, הגיעה קבוצתנו, צילי־אדם — למחנה פירסטנברג, שם עבדנו

בכוחותינו האחרונים, במיכרות־פחם. במחנה זה פגשנו בשלמה מאירוביץ. במחנה זה שהינו עד אוגוסט 1943, ואז נשלחנו לאושוויץ!

לא אאריך בתיאור של „קבלת הפנים" ב„ממלכתו" של מנגלה ימ"ש באושוויץ, „שמאל — ימין", הסלקציות וכל השאר. הדברים ידועים לכל עוברי ב„עמק הבכא". אני ואחי משה, נתמזל לנו ושייכו אותנו ל„מאושרים" שגורלם לעבודת־פרך עד... לסלקציה הבאה.

בהתחלה העסיקו אותנו בבנית המכבסה החדשה. אח"כ נשלחנו למפעל הנשק „אוניון", גם שם התקיימו יום־יום סלקציות, כל חולשה, כל שריטה — דינה לתא הגאזים. הרגשנו קצת יותר טוב כשהתחלנו לעבוד בלילה, אמנם הרעב המשיך להציק לנו, אבל לא היינו נתונים כל רגע לסכנת הסלקציות. בעבודה זו העסיקו אותנו עד לחיסול אושוויץ בינואר 1945.

המוני שלדי־אדם נשרכים בכפור־האיום של חודש ינואר 1945, אנו מפחדים להיות נחשלים, כל חלש נורה ע"י אנשי ס.ס. משני צידי הדרך נערמות ציבורים של גוויות. כך אנו מגיעים למחנה־הגיהנום החדש בגרוס־רוזן. במחנה זה, עלינו לסבול מאמצעי סדיסטי חדש, עלינו לישון — ישובים. כשאני, תוך כדי שינה נופל בשכיבה, אני מקבל מכות־רצח עד שאצבע אחת נשברת לי.

כעבור כמה ימים, אנו נשלחים למחנה בלקנהיים. מפקד־המחנה וולף, שהצטיין בנטיתו הסדיסטית, ציווה עלינו ביום נטישת המחנה, לחפור בור עמוק, אח"כ הורה להזריק לכל החולים והחלשים זריקות־מוות ואנו נצטווינו לקבור אותם בבור המוכן.

המשך „מסע המוות" שלנו, היה מלווה מכות־רצח ויריות בלתי פוסקות. באחת התחנות, אנו מוכנסים למתבן ללינת־לילה. בבוקר, רוצה מפקד־המחנה קצת „להשתעשע", הוא מצווה עלינו לקפוץ מעל לשער הגבוה של המתבן. כל מי שנכשל בקפיצה זו, הועמד הצידה ונורה. בסך־הכל נורו ב„תעלול" זה 41 יהודים. לא הועילו כל התחנונים של הקרבנות, אדרבה, הרוצח ביצע זממו בחיוך סדיסטי.

בדרך שוב ישנם נחשלים, המפקד־הרוצח, כביכול הוא מראה הבנה למצבם של החלשים, הוא מצווה להעמיס אותם על עגלה ואנו סוחבים אותם. כשהגענו ליער, הוא במו ידיו יורה בהם, עם חיוך הסדיסטי שלו. במצב כזה אנו מגיעים למחנה הירשברג. לפני שהתחלנו בהמשך ה„מסע" שלנו, עבר המפקד־הרוצח בתוך שורותינו, מי שנראה חלש, הוא רצח אותו ביריה. הגענו לתחנת־רכבת, שם העמיסו את קבוצתנו בת 600 איש, לתוך קרונות־המשא. נסענו שבע יממות עד שהגענו ליעדנו. במשך הזמן ניספו מחצית הקבוצה, כתוצאה, מרעב, חוסר־אוויר ואפיסת הכוחות. הגענו ל־בוכנוואלד!

יש לציין שבימים הראשונים להיותנו בבוכנוואלד, התאוששנו במקצת, וזאת הודות לרגש הסולידאריות של „ותיקי" הקקצטניק־ים" היהודים, אשר למרות מצוקת־הרעב שסבלו, הפרישו כל אחד את מנת־הרעב היומית שלו, לטובתנו. היה זה מחווה אנושי שקשה להעלותו על הדעת.

לעת הנ"ל התקיימה מחתרת יהודית, שהתנקמה ב„קאפו'ס" השונים שהציקו לעצורים במעשיהם השפלים. מעשי־הנקמה, הסתיימו לפעמים במכות ולעתים אפילו ברצח ה„קאפו".

בינתיים פרצה במחנה מגפה של מחלות הטיפוס ודיזנטריה. אנשים נפלו כמו זבובים. הן ע״י המחלה והן ע״י יריות, הגרמנים החליטו להילחם במחלה ע״י רציחת החולים.

המיסדרים נערכו לפי סדר מוצא הארץ, כלומר הולנדים לחוד, יוונים לחוד וכו׳. יום־יום, הופרשו חלק מהאנשים והוצאו מתוך המחנה, הם לא הרחיקו לכת, פשוט הם נרצחו. פעם צירפו אותי ואת אחי משה לקבוצה מיועדת להירצח, בדלית ברירה, הסתננו לתוך שורות הפולנים, אולם הם גירשו אותנו בגידופים: „יהודונים, צאו מכאן״! מעשה־נס רחמו עלינו הקבוצה הצרפתית, הם ניסו והצליחו להסתיר אותנו בתוך שורותיהם.

בינתיים אנו כבר עומדים בח׳ באפריל 1945, אמנם אנו יודעים שקץ למשטר הנאצי מתקרב ובא, אולם בלבנו מקנן הספק: מי יודע אם אנו נזכה לכך, האם לא ירצחו אותנו הרוצחים ממש ברגע האחרון? דווקא עכשיו לנו תשוקה עזה להישאר בחיים בכדי לספר לעולם, מה שעוללו לנו החיות הטורפות הנאציות.

שוב אנו נוסעים. ארבע־עשרה יממות אנו נוסעים למחנה טרזנשטט. אנו אדישים לכל, גופנו כל־כך חלוש שאינו מעכל גם פירור הלחם שאנו מקבלים. שוב משתוללת כאן מגיפת הדיזנטריה, ממנה נופלים המונים. בין הנופלים, הלל בנו באראן מוירושוב, בנו של יעק׳ל האופה, הוא גווע על הידים שלי. ב־9 למאי שוחררנו!

אחרי ששהינו, פרק־זמן בבית־החולים, שם טיפלו בנו רופאים רוסיים, אנו מועברים לאזור האמריקאי בלנדסברג. אחרי שהתאוששנו במקצת, התחלנו לחשוב; מה הלאה? לא היה לנו כל ענין לבקר בארץ רווית־הדם בפולין, מיקירינו לא נשאר שם אף אחד בחיים. אנו מצליחים ליצור קשר עם דודנו בשוודיה, הוא שולח לנו — בדחיפות — רשיון־כניסה וכרטיסי־נסיעה. אחרי כל מה שעבר עלינו, אני מחליט להיענות להזמנה זו, פשוט אני זקוק למנוחה ולהבראה. אולם אחי משה מסרב בתוקף, הוא כבית״רי נלהב, דרכו אצה לו להגיע לארץ־ישראל. הוא עושה זאת בדרך הקשה ביותר, בעליה ב׳, הוא עולה באניה הבית״רית „בן־הכט״. האנגלים לוכדים את אניתו ושולחים את אנשיה לגירוש בקפריסין. כשנה הוא מבלה בקפריסין, הוא גם בא שם בברית־הנשואין. בראשית 1948, הוא זוכה סוף־סוף להגשים משאת־נפשו להגיע לארץ־ישראל, הוא מתגייס לצה״ל ונלחם בשורותיה. ביום כ׳ תשרי תש״ח, הוא נפל במערכות הגליל.

ה׳ ינקום דמו, יהי זכרו ברוך לעד!

שמואל יהודה יבלונסקי

סיפור קטן על גיהנום גדול

אחרי שהייה של כחודש במחנה אושוויץ, הועברנו למחנה „פירסטנגרובה", רוב עצורי המחנה, היו יהודים. הועסקנו במכרות־הפחם. עבדנו בשתי משמרות, כל משמרת עבדה 12 שעות. במחנה זה סבלנו (יחד אתי היו כמה בני וירושוב, לייב'ל כתריאל ואחרים) עינויי הגוף ויסורי הנפש. במיוחד נחרת בזכרוני מקרה אחד של זוועה איומה: הדבר היה בשלהי דצמבר שנת 1943, צעדנו למשמרת הלילה, היה עלינו לעבור דרך־בוצית של היער, מרחק של כשני קל"מ מן המחנה. צעדנו בחמישיות, כשאנו מוקפים משני העברים עם שמירה מזויינת של אנשי ס.ס. והנה באמצע הדרך חמק יהודי אחד מתוך השורות — כנראה שתיכנן מראש את בריחתו — והתחיל לרוץ ונעלם בסבכי היער. קיבלנו פקודה: „להשתטח" ומעל לראשינו התחילו אנשי הס.ס. לירות במיקלעים שבידיהם לעבר הבורח. בינתיים אנו שכבנו זמן ממושך בתוך הבוץ כשהגרמנים מרביצים בנו מכות־רצח. אחר־כך ערכו לנו „מיפקד" והחזירו אותנו למחנה, שם הועמדנו לפני משרדו של מפקד המחנה בעמידת „מיסדר". אחרי שאנשי הס.ס. הודיעו למפקד המחנה על מה שקרה, הוא הורה להביא לפניו את ארבעת היהודים שצעדו יחד עם הבורח, המיסכנים נורו בו במקום. אני עוד זוכר את פרצופי האנשים, היו אלו יהודים מצ'כיה בעלי השכלה, עורכי־דין ובנקאים... בינתיים נכנס לו מפקד־המחנה לתוך ביתו והשתכר. — כשאנו ממשיכים לעמוד בחוץ בקור האיום. — כעבור שעה ארוכה הוא יצא החוצה וצרח: הביאו לי יהודי! אנשי הס.ס. הוציאו אחד הראשונים בשורה, הביאו אותו לפני הרוצח, אשר ירה בו וזרק אותו לתוך הבוץ. המחזה הזה, חזר ונישנה 13 פעם, שלושה־עשר יהודים נרצחו בזה אחר זה. כשאנו עומדים בפחד וחושבים: מתי יגיע תורי?

„המשחק" הרצחני הזה נגמר, הודות לכך, שאחד מחברינו העיז והתגנב לתוך ביתו של הרוצח והגיש לאשתו של הרוצח מתנה יקרת־ערך, ואחרי תחנונים רבים הצליחה זו לרסן את בעלה הרוצח־השכור, ועל ידי כך נמנעו רציחות נוספות.

אגב, את היהודי הבורח מצאו למחרת הרוג ביער. הוא נורה כנראה מיד ע"י מיקלעים של אנשי הס.ס. הם הביאו אותו לתוך המחנה, הניחו אותו במגרש „המיסדרים" — למשך כמה ימים — שכולם יראו שלא כדאי לברוח.

חנה איציק (מרקוביץ׳) — צרפת

באושוויץ

כשפרצה המלחמה, כמו רבים אחרים, ברחנו גם אנו. העמסנו על העגלה שלנו את הדברים הנחוצים ביותר והתחלנו לנדוד בדרכים המשובשות. כשהגענו לפיוטרקוב (טריב), בכוונה להמשיך הלאה בכיוון לגבול הרוסי — הקדימו אותנו גייסות הגרמנים ופקדו עלינו לחזור למקום מגורינו. למזלנו, כאשר הגענו לוירושוב, מצאנו את דירתנו במצב תקין.

בראשית הכיבוש, עבדתי — יחד עם רוב יהודי העיירה — בפינוי ההריסות. כעבור זמן קצר התחילו הגרמנים לשלוח את הבחורים למחנות בפוזן ואילו אותנו הבנות שלחו לעבודה במחנות שהקימו סמוך לעיירה. אני ועוד קבוצת נשים — מוירושוב ובולסלבצה — עבדנו בכפר גלביצה. עבדנו בעבודות הכביש וניקוי השלג בחורף. המשכנו את עבודתנו עד ראשית 1942. משם נשלחנו למחנה בפוזן.

בסוף 1941 הקימו הגרמנים את הגיטו.

במחנה בפוזן נמצאנו כמאה בנות מכל אזור וילון. חילקו אותנו לכמה מחנות. בנוסף לעבודות־הפרך בהן הועסקנו, עברנו מדי פעם „סלקציות״. את החולות והחלשות שלחו „כביכול״ ל„הבראה״, אולם אנו ידענו את האמת המרה, אף בת לא חזרה...

מבין בנות־וירושוב, נמצאו אתי: הנדל פרוצל, שתי בנותיו של גדליה קרז׳אק, נאצ׳יה איציק, פרל רבקה פרוצל, פייגה ומינדל איציק, אחותי גולדה, מחלה ואחותה שפרה קיאק, אסתר שולזינגר (נרצחה במחנה), צ׳רנה קורנוייזר, ציפה קאלינובסקי ואחרות. בראשית 1943, הועברנו ל־אושוויץ.

אחרי „סלקציה״ קפדנית — מי שלא „נושא חן״ בעיני מנגלה ימ״ש נשלח ישר לכבשן — אני נשלחתי לצד „ימין״. אחרי גזיזת שערותינו מקעקעים על זרועותינו „מספרי־קצט״. אנו מקבלות קצת סמרטוטים שנשארו אחרי המומתים. אני מתגוררת בגוש מס׳ 13, העוסק במשלוח עובדים מחוץ למחנה. עסקנו בסחיבת אבנים כבדות ממקום אחד לשני ולמחרת סחבנו אותם בחזרה ממקום שנלקחו. במהלך העבודה הסדיסטית, נרצחו בנות רבות, האמתלה היתה — רצו לברוח. כעבור כמה ימים, קבוצתי נידלדלה, רובן נרצחו. כעבור תקופה קצרה, הוצבתי לקבוצת „קנדה״, שמתפקידיה היה למיין את החפצים שנשארו אחרי הנרצחים. שיכנו אותנו לא הרחק מהכבשן ואנו נמצאים בבדידות מוחלטת מופרשים משאר אנשי אושוויץ. תזונתנו, אמנם היתה קצת יותר טובה מאשר בכלל המחנה. אנו ניסינו בדרכים חשאיות לעזור לאסירים אחרים. כך למשל, נהגנו לזרוק מעל לגדר — לאסירים במחנה — דברי־אוכל או פריטי לבוש.

פעם, כשהגיע משלוח מלודז׳ — עם רומקובסקי בראש — נודע לי שביניהם נמצאים כמה מבני עירנו מוירושוב, ביניהם רייצה ליבר ואחרים. היות ואני עבדתי בלילה אירגננו איסוף מיצרכים, אותם זרקנו דרך הגדר, קצת אוכל ודברי הלבשה. אחד מאנשי הס.ס. הרגיש בדבר וכתוצאה מכך נדונה כל הקבוצה — למוות בכבשן. למחרת היינו צריכים להיכנס לכבשן־הגאזים, מנהלת ה„גוש״ שלנו, אשה מצ׳כיה, התחננה

לפני הרוצחים שיסלחו לנו רק הפעם, ואכן ענשינו הוחלף בעונש קל יותר. אחרי שקיבלנו מלקות, עמדנו במשך יום שלם על הברכיים ובידיים מורמות.

אחרי שהייה של 18 חודש בגיהנום זה, בראשית 1945 נטשנו את המחנה אחרי ששרפנו את כל הצריפים. אחרי מסע־אימים הגענו למחנה רבנסבריקן ואח״כ למלהוף. ביום 3 למאי 1945 סוף־סוף שוחררנו.

אחרי השחרור ביקרתי בוירושוב וראיתי את החורבן. במיוחד כאב לי ההשתתפות של הפולנים ועזרתם בדיכוי והשמדת יהודי וירושוב. הם המשיכו בכך גם אחרי המלחמה. בבולסלבצה נרצחו 10 יהודים ששרדו מגיהנום הנאצי.

גליקה מושקוביץ

מלחמה וסבל

עם פרוץ המלחמה, נמלטנו — כמו הרבה יהודים בוירושוב — ורצנו בכיוון הגבול המזרחי, לרוסיה, אולם הגרמנים הקדימו אותנו ונאלצנו לחזור לוירושוב. תקפת־מה שהינו ומצאנו מקלט אצל דודנו בעל־אחוזה בקראשביץ. אולם בחורף 1940, הכריחו אותנו הגרמנים לחזור לוירושוב. בהתחלה עבדתי — כמו הרבה בנות — בפינוי ההריסות. כעבור זמן, נשלחו הרבה בחורים ובחורות למחנות עבודה בפוזן. אני עבדתי במחנה עבודה שע״י וירושוב בסוקולניק. פעם באו אנשי ס.ס. והעמיסו אותנו על משאיות והעבירו אותנו לנקודת האיסוף בוילון, משם היינו צריכות להישלח לאחד המחנות בפוזן. ברחתי בוילון כמה פעמים אולם תפסו אותי והרביצו לי מכות־רצח. מאחר והיה עודף של נשים למשלוח, שוחררו כמה, גם אני הצלחתי להשתחרר. יחד עם שבע בתו של הירשל דומב, הלכנו ברגל — דרך השדות, ולא בכביש — מהלך של 35 קל״מ עד שהגענו בחזרה לוירושוב, שם נשארתי עד לחסולה הסופי.

יצחק (אבא) וקסמן — ירושלים

ימים נוראים...

(זכרונות מימי האימים — ימי השואה)

יום ששי, 1 בספטמבר 1939, רבה המהומה בעיירה, כבר בשעות הבוקר המוקדמות כולם רצים מנוסת־בהלה, אין איש יודע להסביר לעצמו משמעות ההתרחשויות. עיירתנו, הנמצאת ממש על הגבול, טועמת מיד את טעם הכיבוש הנאצי. בשעות איבוד העשתונות, בהלה ופחד, לא חסרים מצבים טראגי־קומיים, הנה השוטר סטויאק מצא לו דרך מקורית להילחם במפציצים הגרמנים, הוא עמד בכניסה לביתם של האחים לוי, וירה — מרובהו קצר־הטווח — הישר למפציצים הגרמנים. צעדו המגוחך הנ״ל גרם — כביכול — לטבח שביצעו הנאצים במשפחת לוי.

עם גבור היריות, משפחתי הסתתרה במרתף של מר בריצ׳מן הפחח. במרתף זה הסתתרו גם משפחת פירניקראז׳ (גיסים של בריצ׳מן) וכן המלמד ה„בלשקאי״ שווארצ־בארט. עוד בליל שבת שמענו את קצב הצעידה של גייסות הנאצים שהסתובבו בעיירה.

בשבת בבוקר התפללנו (במרתף) כשכולנו אחוזי אימה ופחד מפני הבאות. ביום ראשון בבוקר, התקרבו אל המרתף קלגסים גרמניים בלויית „פולקס־דויטשים״ מקומיים, הם התפרצו פנימה למרתף, תוך כדי הרבצת מכות־רצח לכל יושבי המרתף — וצריחות־אימה מקפיאות הדם בעורקיהם — גירשונו — בריצה מבוהלת — לעבר ה„איטליזים״. תוך כדי הריצה המטורפת, מצאו להם הגרמנים תעלול „מבדח״, לירות עלינו. אחד הכדורים פגע בחיימ׳ל בנו של יצחק הירש פירקארז׳ והוא נפל מתבוסס בדמו.

מוכים ופצועים, הם המשיכו להריצנו ככלבים שוטים עד לבנין „בית־המשפט״, בפרברי העיר. שם עמדו הקלגסים „לגמור״ אתנו. אני נזכר, אשה אחת צעקה: „אוי, רחום וחנון״. הנאצים בשמעם המלה „רחום״, הבינו „ראכע״ (נקמה בגרמנית), הם „טיפלו״ בה באכזריות מיוחדת. בינתיים — תוך כדי הכנות לירות בנו — הגיעה פקודה, לרכז את כל היהודים בפודזאמצ׳ה. כשהריצו אותנו הגרמנים דרך העיירה, ראינו איך הם מעלים את בתי העיירה באש.

בפודזאמצ׳ה, בחרו הגרמנים — תוך כדי הרבצת מכות־רצח — 82 גברים, אותם הטעינו על משאיות והעבירום לקמפנו ומשם לנירנברג. מ־82 הגברים הנ״ל, מתו 2 בדרך, כתוצאה מהמכות, רעב וצמאון. שני הקרבנות היו: אחי הקדוש חיים מאיר הי״ד ושכננו ר׳ ישראל יוסקוביץ׳ („צ׳צ׳ילובר״). כל יתר האנשים שהיו מרוכזים בפודאמצ׳ה, בעיקר נשים וילדים — רוכזו בביתו של החלבן שווירץ במגרש ה„פסטראנק״, שם עברנו ליל־זוועה, מדי פעם נכנסו חיילים גרמניים והוציאו בחורות ונשים צעירות ואנסו אותן. בבוקר הורשינו לחזור ל„בתינו״, אשר בינתיים הפכו לעיי הריסות ואפר. בתים בודדים שרדו בעיר. נכנסנו לביתם של האחים לוי, רק גב׳ לוי, שרדה לבד מכל המשפחה הענפה, כולם נרצחו. מאוחר יותר מצאנו מקלט בביתו של ר׳ העניך אהרונוביץ. כעת מתברר לנו שבנוסף לחיימ׳ל פירניקארז׳ ומשפחת לוי — עליהם ידענו מקודם

— נרצחו גם: זלמן אייזנר, המלמד עזל שווארץ, בתו (שהיתה בהריון) ובנו, יהושע טרויבה ואשתו ועוד.

לאט, לאט, חזר החלק הארי של פליטי וירושוב שברחו עם פרוץ המלחמה. תנאי המגורים, תברואה והכלכלה הם קשים מאד. בנוסף לכך אנו סובלים מהגרמנים צרות שונות, חטיפות לעבודה, חיפושים... מתארגנת „מועצת יהודים" בראשותו של יוס'ל ידוואב.

משפחתי שעסקה, לפני המלחמה בענף הנעלים, המשכנו גם כעת לעבוד — בחשאי — עבור „פולקס־דויטשים". הם הביאו לנו את החומר (עור וכדומה), אולם בשעת הסכנה, אסור היה לנו „לערבב" את שמם בענין והדבר היה די מסוכן ממש סכנת־נפשות.

לזכותו של הגוי (פסטושיאק הצולע), יש לציין שבשעה שהיתה לנו צפויה סכנה, הזהיר אותנו מראש. בשנה הראשונה למלחמה, נפטר אבי ז"ל. בהיוודע לו על מותו הטראגי של אחינו חיים מאיר שמת ונפטר (בדרך לנירברג) בעיירה השלזית הנסדורף־זאאגן. אבא התחיל לחלות וכעבור זמן קצר נפטר. זכורני שהרבה יהודים אמרו: זכות גדולה היתה לו לר' יעקב וקסמן.

היו נסיונות לברוח מהגיטו, אנשים חיפשו יותר בטחון במקום אחר. למשל, אחי חנוך ברח יחד עם אברהם (בנו של וואווע כהן) בכיוון לצ'נסטחוב. אברהם נתפס בדרך ונורה. אחי אמנם הצליח להגיע לצ'נסטחוב, אולם ניספה שם כעבור זמן קצר. אחי וולף לייב — בזמן פרוץ המלחמה התגורר בזלושין — נורה בזמן חיסול הגיטו, עם עוד 80 יהודים. אמי ואחי הצעיר השקו נשלחו למחנה ההשמדה בחלמנו ושם נרצחו.

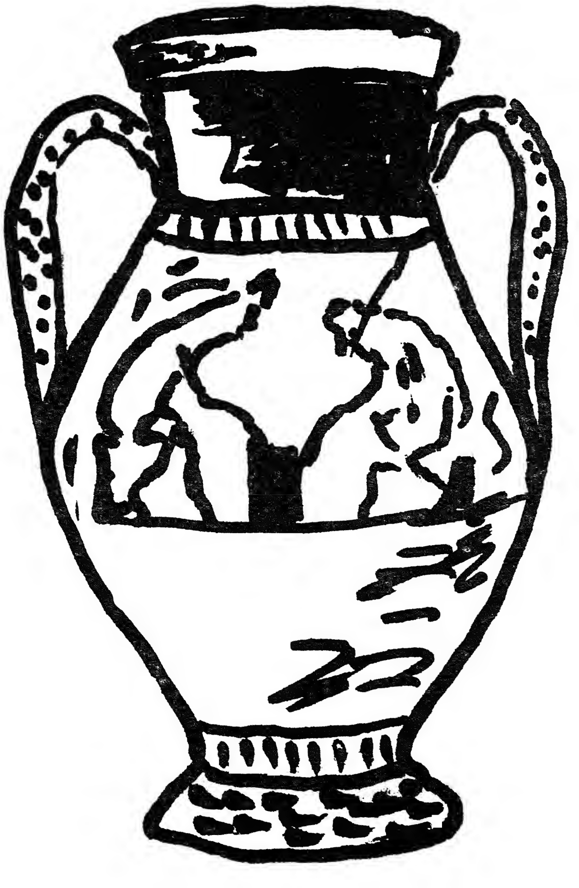
אחרי הסלקציה האחרונה, מויינו ונבחרו כמאה יהודים — ובתוכם אחי שלום מנדל ואני — שנשלחו לגיטו לודז'. על הקבוצה הזאת, נימנו: לייב'ל סאט ומשפחתו, ישראל באראן, ליבה שרדזקי, חיים'ל ומניה שמואלביץ, בת אחת של גדליה קרז'אק, משה סקרובק ועוד. לייב'ל סאט וישראל באראן, פתחו להם בית־מלאכה לסנדלרות. הם עבדו בשביל הגרמנים וכן בשביל אנשי ה„זונדר" של רומקובסקי. הם עזרו הרבה לאנשי וירושוב בכל המובנים.

אני עבדתי זמן־מה במטבח. בשנת 1942, עם חיסול גיטו לודז' נשלחנו אני ואחי לאושוויץ, שם אנשים נפלו וניספו — כתוצאה מהתנאים האיומים — בקצב מדהים. כעבור זמן קצר הועברנו למחנה בראונשווייק, שם שהינו, אחי ואני, אברהם אפרים רוגובסקי ואנשל דומב עד לחיסולו של המחנה.

קשה לתאר את ימי המצוקה והסבל האחרונים שלנו תחת המגף הנאצי. כבר בהרגישם, שמשטרם הרצחני מתפורר והולך, רצחו על ימין ועל שמאל. בעיקר שפכו את זעמם על ה„קצטניק'ים" המסכנים. בקושי גררנו את רגלינו למחנה רבנסבריק, שם מחוסר מקום, המשכנו לנדוד למחנה „לודביגסלוסט". במחנה זה ניספו הרבה מחברינו מרעב ואפיסת הכוחות. אוכל בכלל לא ניתן לנו. אנשים גם נפלו, מהפצצות האמריקניות. ב־1 למאי 1945, העמיסו אותנו הגרמנים לקרונות, דחסו אותנו 140 איש לקרון. בהגיענו ליער עבות, נצטווינו לרדת — סירבנו. דבר זה הציל את חיינו, מאחר וכוונת הנאצים היתה לרצוח אותנו. כעבור כמה שעות־למחרת — ביום 2 למאי 1945, שוחררנו ע"י צבא ארה"ב.

אחרי מסעות־יסורים ונדודי־סבל, שבור ורצוץ פיסית ורוחנית כאחד, אני מגיע — שבועות מספר אחרי השחרור — לעיר מולדתי וירושוב. אין להכירה, היא הפכה לגיא־ההריגה. אותה עיר ואם בישראל — וירושוב, היתה ואיננה עוד. אני מחליט לעזוב בדחיפות את הארץ הזאת רוויית־דם יהודי, שנשפך כמים ע״י גרמנים ופולנים כאחד.

אני מצטרף אל קיבוץ של „פועלי אגודת ישראל״. אנו מתחילים במסע־נדודינו, אנו מגיעים לצפון איטליה. אחרי כמה נסיונות סרק, אנו מצליחים להפליג בעליה ב׳ — בח׳ אדר תש״ז (1947) — באנית המעפילים „חיים ארלוזורוב״ תחת פיקודו של אריה אליאב (ליובה). בהגיענו לחופי הארץ, אנו נעצרים ע״י משחתות אנגליות ומועברים לקפריסין, שם שהינו עד ראשית תש״ח. עם עלותי ארצה, אני מתגייס לצה״ל ומשתתף בקרבות לשחרור הארץ.

משה לייב יצחקי (איצק)

הרוצחים הגרמנים ועוזריהם הפולנים

בזמן פרוץ המלחמה ב־1939 — כמו רבים מבני עירי — וירושוב, „נדבקתי" באימת־הבהלה וברחתי. נשים וילדים הרבה נשארו בעיירה, הלא כך חשבו — בנשים וילדים, לא יפגעו הגרמנים. גם אשתי וילדי הקט נשארו בעיירה.

בתוך זרם הבורחים, אני מגיע עד לשערי ורשה. הבירה כבר מוקפת מכל עבריה ע"י הפולשים הנאצים, אשר מחזירים בכוח את הפליטים למקומות מגוריהם. אחרי מסע־בלהות וזוועה, כשעל כל צעד נשקפת לך הסכנה להירצח באשר אתה יהודי, אני מגיע ללוטוטוב. כאן נודע לי שאשתי נרצחה יחד עם קבוצה גדולה של יהודים בעיירה זלוטשוב. הדבר קרה סמוך לכניסת הנאצים לעיירה. ילדנו בן השנה, ששכב יומיים בין ההרוגים, נפל מתוך חיק אמו, חייל גרמני שעבר במקרה, ראה שהילד מראה סימני־חיים. הוא לקח את הילד והביאו לרוקח הפולני בזלוטשוב וביקש ממנו תרופות ועזרה ראשונה בכדי להציל את הילד. אולם הרוקח סירב, באמרו לגרמני: „הלא, זה ילד יהודי". רק אחרי איום של החייל הגרמני, נאלץ הרוקח „הנאור" להגיש עזרה לילד (לצערי ניספה ילדי מאוחר יותר). חזרתי לזלוטשוב, שם השתתפתי בהבאתם לקבר־ישראל של אשתי ויתר הקדושים שנרצחו.

ב„ממלכת־המוות" של ד"ר מנגלה ימ"ש:

החל משנת 1940, עברתי „שבעת מדורי גיהנום". שהיתי במחנות־מוות השונים. המחנה הראשון היה ליבאו ע"י פוזן. רבים, רבים היהודים הצעירים שניספו שם. לא החזיקו מעמד במשטר של רעב, מכות ותנאים סניטריים ירודים. משם הועברתי לגרמניה לקיסטרן־ניישטאט. שם קיבלתי את המכתב האחרון מיקירי בוירושוב, בו הם מודיעים לי, על ההכנות לחיסול הסופי. בשנת 1943, נשלחנו קבוצה של — בערך — שלושת אלפים יהודים לאושוויץ. עם ירידתנו מהקרונות, הסתדרנו על הרציף טורים, טורים של חמישיות. הדבר כמובן מתלווה תחת צריחות היסטריות ומכות־רצח. אנו מתחילים להרגיש את ידו של מלאך־המוות ב„ממלכת־אושוויץ" ד"ר מנגלה ימח שמו וזכרו. עם התקרבי אל הרוצח, שמתי לב שהוא — בדומה למנצח של תזמורת — מנענע בשרביטו, שמאל־ימין. שמאל פירושו לקרמטוריום, ימין פירושו לעבודה (שגם זה בסופו של דבר מסתיים בקרמטוריום). בין המופנים לשמאל, רובם היו תשושים עם רגליים נפוחות, מרוב עבודה ורעב, בין הנ"ל היה גם גבריאל בנו של אברהם אורבך מוירושוב. כשהגיע תורי, שואל אותי הרוצח (בחיוך סדיסטי): מה היתה עבודתך ב„רייך"? אני עונה שעבדתי במפעל לבנין־אניות. אני מופנה ל„ימין".

מאושוויץ, מעבירים אותנו למחנה בונו (מחנה־משנה של אושוויץ). במחנה זה פגשתי את בני וירושוב: משה קוז'וך, ליב'ל בורנשטיין, הערש פרוצל ועוד.

בהתקרב החזית הרוסית, מפנים את המחנה ומעבירים אותנו לברגן־בלזן. שם שוחררנו ע"י הצבא הבריטי. מיד עם שחרורי — עוד בשנת 1945 — זכיתי לעלות — דרך בלגיה — לארץ ישראל.

יעקב שימשה — ת״א

ממחנות־המוות — למלחמת־השחרור

נע־ונד :

בשעות הראשונות לפלישה הנאצית לפולין, בהלה אחזה את עיירתנו, בעיקר גרם לכך קירבתנו לגבול. בתוך זרם־הפליטים הדחוס נמצאתי גם אני וחברי יעקב אליאש, צדוק קמפנר ובתו צפורה ולייבל אלברשטיין. בהגיעי לשרדז, פגשתי בירחמיאל ספינקה, הוא סיפר לי שתוך כדי מנוסה פגע רסיס־פגז בילדתו הקטנה הנל״ה והוא במו ידיו הביא אותה לקבורה.

שבת בבוקר (2.9.39), נפרדתי מאבי־אמי אהרן וולף פולברמכר תושב שירדז והמשכתי לרוץ לעבר זד׳ וולה, שם נקלענו להפצצה כבדה של הגרמנים, הפצצה שנמשכה כל יום הראשון (3.9.39). משם המשכנו — דרך שאדק — ללודז׳. ביום שלישי 5 לספטמבר, הגענו ללודז׳. באותו שבוע הגיעו גם הורי ואחותי רחל. בשבת ה־9 לספט׳, נכנסו קלגסי הנאצים לעיר. בימים הראשונים, הצלחנו לארגן בית־מלאכה לייצור נעליים. גם ביחס לחומר־גלם, לא נתקלנו בקושי, אחותי ניצלה את מראיה ה„ארי״ והיא נסעה הלוך־וחזור לוירושוב — כש„צלב־קרס״ על זרועה — והיא הביאה לנו משם חומרי־גלם ומיצרכי מזון. פעם התלווה אבי אל אחותי בנסיעותיה לוירושוב, פשוט הוא התגעגע אחרי העיירה ואנשיה, בהגיעו ללוטוטוב, הוא — ועוד כמה יהודים — נעצר ונשלח לכיוון בלתי ידוע. כעבור כמה שבועות, קיבלנו ידיעה באמצעות מכר — הדואר נאסר על היהודים — מאבינו, שהוא נמצא בקראקא חולה והוא מאד מבקש מאתנו שנשתדל להחזירו הביתה. תוך סיכון־חיים ותמורת סכום „כופר״ עצום, הצלחנו להביאו ללודז׳. אבא סיפר לנו, שבדרך — לקראקא — אחד היהודים לא עצר־כוח ומרוב המכות מת. היהודים ברצותם להביאו לקבר־ישראל, סחבו אותו כל הזמן, הגרמנים פקדו עליהם לזרוק את הגופה, אולם היהודים סירבו, בתגובה על כך, הוכו מכות אכזריות... בלודז׳, אבא התחיל להרגיש ברע, חלה וכעבור זמן קצר נפטר בגיטו לודז׳.

מחנות :

אחרי מות אבי, עבדתי בגיטו בתור שרת־בית, אחותי רחל עבדה במפעל־הקש. ערב ראש־השנה התש״ג (1942), חטפו את אמנו — עת נערכה סלקציה — והיא נשלחה למחנה ההשמדה בטרבלינקה. כך המשכנו, אני ואחותי בתנאי רעב, אימה ופחד עד שנת 1944, אז נשלחתי לעבודה למפעל הנשק „האסאג״ בצ׳נסטחוב. כשנה עבדתי בצ׳נסטחוב, בשלהי השנה הזאת הועברתי למחנה ההשמדה בוכענוואלד. אחרי שהיה קצרה במחנה־אימים זה, הועברנו קבוצה גדולה למחנה ביסינגן ומשם שוב העבירו אותנו למחנה דכאו־אלאך, שם פגשתי כמה מבני וירושוב: יוד׳קה איציק, אפרים רובינוביץ... שוב העמיסו אותנו הגרמנים על משאיות והובילו אותנו לכיוון הרי טירול. בדרך אנו פוגשים בנציגי ה„צלב האדום״ המבטיחים לנו שבקרוב ישחררו אותנו. ואמנם כעבור שלושה ימים שוחררנו ע״י צבא ארה״ב.

בדרך לארץ־ישראל:

אחרי שהתאוששתי במקצת, במחנה עקורים של ה„אונר״רא״ בגרמניה, אני מצטרף לקבוצת עולים בעליה ב׳. עליתי באנית המעפילים „וודג׳ווד״. עם הגיענו לחופי הארץ, נעצרנו ע״י האנגלים והוחזקנו במחנה המעפילים בעתלית. עם שחרורי מהמחנה, הצטרפתי ליחידה לוחמת של האצ״ל, במסגרתה השתתפתי בכמה פעולות נגד האנגלים. בראשית מלחמת השחרור, השתתפתי בשחרור יפו מידי הערבים. עם הקמת צה״ל התגייסתי, עם הקמת התעשיה הצבאית, צורפתי לאחת המחלקות — בתור בעל כושר במקצוע הנ״ל.

רפאל קנוף — צרפת

סופה הטראגי של משפחה יהודית מוירושוב

בשנת 1928, עזבתי את וירושוב — יחד עם קבוצת חברים — והיגרתי לצרפת. בשנת 1937, עם גבור גל האנטישמיות בפולין, הצטרפו אלי משפחת גיסי יהודה ויגודסקי, הם באו אלי והסתדרו די טוב. הילדים התאקלמו ואף הצטיינו בביה״ס, מנהל ביה״ס היה גאה בהם.

עם הפלישה הגרמנית לצרפת, התחיל הגורל להתאכזר במיוחד למשפחה. בח׳ יולי 1942, נחטפה כל המשפחה ונשלחה למחנה „דראנסי״ ומשם נשלחו להשמדה. אחותי הוכנסה לתא הגאזים (באושוויץ) בנוכחותו של גיסי (בעלה). כעבור כמה שבועות גם הוא חלק את גורלה — הוא נרצח. אחד הבנים שימש לגרמנים כ„שפן־נסיון״, עם זריקות־קטלניות והוא סיים את חייו הצעירים. הבן הבכור, בחור חסון נשלח לורשה לפינוי ההריסות (אחרי מרד גיטו ורשה), משם הוא מועבר לדאכאו. בנסיון של בריחה הוא נרצח, בצורה בסטיאלית ע״י הכלבים המאולפים של אנשי הס.ס. גם אחותי השניה, ניספתה בתאי־הגאזים. גיסי דב זלוטוקאמיין, היה בין 48 הנרצחים ב„מון וואלריאן״ ע״י פריז. אחי נחום, אשתו ובתם היחידה, ניספו באושוויץ.

יהיו נא, דברי־אלה גל־עד ומצבה לקרבנות, מעצמי ובשרי, אשר על לא־עוול בכפם נרצחו על־ידי הצוררים הנאצים, **ימח שמם וזכרם!**

אריה כתריאל

תחת משטר הנאצים

ביום ששי, 1 בספטמבר 1939, כבר משעות הבוקר המוקדמות, הורגש איזה פחד כעין צביטה בלב שמשהו עומד לקרות. אנשים ממהרים לככר־השוק, אולי יש איזה ידיעה על המצב. המראה־הכללי הנראה לעין, הוא: הבהלה הכללית, אנשי המשטרה אורזים חפציהם ומוכנים לברוח. לפני שאנו מסוגלים לתפוס את המצב, מתפוצץ פגז ע״י ביתינו. אחוז בהלה, אני מצטרף אל כמה חברים במנוסה בכיוון ללוטוטוב, משם אני ממשיך לרוץ עד לוארשה. לא רחוק מהבירה המוקפת והנצורה, אני מתאכסן אצל איכר פולני. אחרי כמה ימי שהייה ואחרי שכל העיר נכבשה ע״י הנאצים, אני מתחיל ללכת בחזרה לוירושוב.

עם חזרי לוירושוב, אחרי דרך מלאת־סכנות, יסורים והרפתקאות — אני פשוט לא מכיר את העיירה. רובה הרוסה ושרופה. חלק רב מהאוכלוסיה היהודית נשארה בלי קורת־גג. יש לציין לשבח, שאנשים ניסו להצטופף ולפנות מקום ליהודי אחר.

מצבה של האוכלוסיה היהודית, כבר בראשית הכיבוש, היתה ללא־נשוא. החטיפות לעבודות הכפייה היתה תופעה שכיחה. גם על נשים וטף לא חסכו. אחותי הגדל, קיבלה הרעלת־דם, כתוצאה מזיהום בעת העבודה בהריסות. אני חליתי בטיפוס. הוכנסתי לבית־החולים. רק הודות למאמצים של אחותי שפרינצה ובעלה, אשר שיחדו אחות נוצריה שדאגה לאספקת תרופות — נשארתי בחיים.

בחורף 1941, בחזרי הביתה מבית־החולים, בלי להתחשב בחולשתי, מיד נלקחתי לעבודה. ביום הראשון של פסח תש״א (1941), גם אני נחטפתי ונשלחתי — בתוך קבוצה גדולה — לעבודה למחנה „אוטונינהוף״ שע״י פוזן. התנאים במחנה זה, היו איומים. בנוסף לרעב, קור ותנאים סניטריים ירודים, גם המשגיחים הגרמנים והפועלים הפולנים התאכזרו והתעללו בנו, בצורה איומה. לי אישית היה יחסית קצת יותר קל, עבדתי במקצועי כמסגר, ועובדה זו מנעה ממני הרבה נגישות ומצוקה.

בספטמבר 1943, רוב המחנות בסביבת פוזן מתחסלים ואנו מועברים לאושוויץ. שם אנו נתקלים בתופעת־הזוועה הידועה בשם „שמאל־ימין״, כלומר לחיים או למוות, נכנסנו ל„ממלכתו״ של מנגלה ימ״ש. למזלי הופניתי ל„ימין״, הולבשתי בבגד־־פסים של עצורי אושוויץ, נעלי־עץ לרגלי וכו„תוספת״ מספר מקועקע על זרועי. כאן נהפכנו ל„קצטניק־ים״ אמיתיים. כאן עברנו שבעת־מדורי הגיהנום. כעבור כמה ימים נשלחנו למיכרות־הפחם בפירסטנגרובה. גם כאן התמזל לי, עבדתי בתור מסגר בחברת „הומבולד״. במחנה זה נמצאו גם עצורים פוליטיים גרמניים וכן קבוצת קצינים פולניים. במחנה זה שהיתי עד 18 לינואר 1945.

הנאצים בעת מנוסתם

גם בעת מנוסתם, מנוסת־בהלה, לא „שכח״ אותנו „עם האדונים״. בשבילנו עצורי המחנות, מתחילה תקופת־זוועה, יותר סבל מכל מה שהתנסינו עד היום. ביום 18 בינואר

1945, התחלנו ב„צעדת־המוות" המפורסמת, אשר מועטים — מהעצורים — שרדו ונשארו בחיים.

אחרי צעידה של יממה, רעבים, כמעט ערומים, הגענו לכפר מיקולייב. שם בילינו את הלילה במתבן. בבוקר, אחרי המיסדר, התברר שיש נעדרים רבים. הם התחבאו בתוך המתבן, חשבו לחכות עד שהמחנה ימשיך ואז יצאו ויחכו לשחרור. אנשי הס.ס. לא חשבו הרבה, לקחו והציתו את המתבן והקיפו את המתבן במכונות־יריה. אף אחד מהמסכנים הנ"ל לא יצא חי, כולם נשרפו חיים.

משם נשלחנו לגלייביץ, שם הועמסנו בקרונות־משא דחוסים עד לזוועה. במשך שבועיים של נסיעה קיבלנו רק כמה פירורי־אוכל, וגם זה לא חולק, אלא נזרק לתוך הקרון. מי שהצליח לתפוס משהו — אכל. ומי שלא הצליח — גסס. כשעברנו דרך צ'כיה, האוכלוסיה האזרחית סיכנה את עצמה וזרקה לנו קצת אוכל. אחרי שבועיים של תלאות הגענו למחנה „דורה". הימים הראשונים לשהותנו במחנה זה, „עבדנו" בפינוי המתים מתוך הקרונות, שניספו כתוצאה מרעב, חניקה ורצח.

ממחנה „דורה", הועברנו למחנה החדש „טורמליק", שם עבדנו במחצבות האבן עד מרץ 1945. ממחנה זה הועברנו למגדבורג, שם ביצעו הנאצים אחד מפשעיהם הנתעבים. היה זה בערב, במחסן עצים, חילקו הגרמנים מה שנקרא בפיהם „קפה". העצורים המורעבים חשבו שיש בתוך הדוודים גם קצת אוכל, הם התנפלו על הדוודים. דבר זה הביא את הנאצים לידי השתוללות, הם פקדו על כולם להתישב על הקרקע וירו לכל אחד בראשו. אני עשיתי את עצמי כאילו אני מת. מרוב עייפות נרדמתי אח"כ בתוך גוש המתים. כשהתעוררתי היה זה מחזה־זוועתי, לראות מאות סביבי— מאות הרוגים.

הבודדים שנשארו בחיים, הועברו ע"י נהר „אלבה" ומשם הועברנו על שתי אניות לטראבמינדה. ביום 28 לאפריל, הגיעה משלחת מטעם ה„צלב האדום", ובאמצעות מפקד־המחנה הודיעו לנו, שעל כל יוצאי הארצות: בלגיה, צרפת, הולנד ויוון — להתייצב, בכדי להישלח לשוודיה. מובן שכולם הודיעו שהם יוצאי ארצות הנ"ל, התחילה ריצה מבוהלת, אולם האנשים היו עד כדי כך חלשים שלא היו מסוגלים לטפס על האוטו שחיכה להם, גם מספר המקומות היה מוגבל. בין „המאושרים" שיצאו אז להבראה לשוודיה, היה חברי־לסבל שמואל יהודה יבלונסקי.

ביום שני למאי, מצווה עלינו מפקד־המחנה: „להסתדר", „צועדים"! בכוחותינו האחרונים, גררנו את רגלינו הנפוחות משך כל הלילה. בבוקר הגענו לנוישטט. מדובר היה שנפליג לשוודיה, אולם כשהתקרבנו לאניה, צעק לעברנו איש ס.ס. „חזרה עם הטינופת"! נאלצנו כמובן לחזור כלעומת שבאנו.

שוב באה הפקודה להעמיס אותנו על אנית־אסירים גדולה בשם „קפיארקונה", האניה היתה דחוסה עד אפס מקום עם כמה אלפי אסירים ובנוסף לכך מבחינת כושרה — בתהליך התפוררות. הכוונה היתה שקופה, להטביע את האניה על האנשים שבתוכה. העליה לאניה היתה באמצעות סולם־חבלים. מאחר ולא הייתי מסוגל לטפס על הסולם — מרוב תשישות — נשארתי שכוב בסירה — שהובילה אותנו עד לאניה — גם בסירות האחרות נשארו אנשים, שלא היו מסוגלים בכוחותיהם הם לטפס על הסולם. בסופו של

דבר העמיסו אותנו על אניה בשם „אטן". למחרת 3 במאי, בשעות הבוקר, איתתו אווירונים בריטיים אל שתי האניות שיתקרבו לחוף, האניה שלנו צייתה לפקודה ואילו האניה השניה, פתחה באש נגד האווירונים, בתגובה לכך הפציצו האווירונים את האניה בפצצות תבערה, האניה הפכה ללפיד בוער על פני המים. היתה זו תמונה מחרידה של המוני אדם בוערים. התוצאה היתה איומה, מתוך שמונת אלפים „קצטניק'ים", נשארו בחיים 112 איש. עם התקרב אניתנו „אטן" לחוף שיחררו אותנו.

אחרי השחרור:

הייתי לגמרי המום, האמנם אני בן־חורין? הדבר פשוט אינו מתקבל על הדעת. עם שהתאוששתי במקצת, התחילה המחשבה לנקר במוחי: מי מבין יקירי נשאר בחיים? בינתיים אני מבריא במחנה של „אונר"רא" (בזמן השחרור שקלתי כשלושים קל"ג). כחודש ימים אחרי השחרור נודע לי שאחותי הגדל שרדה בחיים. אני מתחיל לנדוד בדרכים בכדי לאתר אותה. קשה לתאר את פגישתנו הנרגשת. מסתבר שמחרידות היו התוצאות למשפחתנו: האחים שלנו קלמן ואברהם הלל, נהרגו בוארשה — ב־1939 — בזמן הפצצה, בעמדם בתור לקנית לחם. אשתו של קלמן והבן ניספו יותר מאוחר. אחותנו זיסל, בעלה אברהם בערל שיה ושני ילדיהם ניספו בגיטו לודז'. אבא ואמא, אחותנו פריידה ושני ילדיה נשלחו למחנה ההשמדה בחלמנו.

בדרך ההעפלה:

אני מצטרף לקבוצת „בית"ר", המתכוננת לעלות ב„עליה ב'". קשים היו הנדודים, היה עלינו להישמר מ„עינא בישא" של האנגלים. בחורף שלהי 1945, אנו עוזבים את אוסטריה בדרך לאיטליה — דרך הרי טירול המושלגים והקשים לטיפוס. — בהתחלה היינו בריבולי שע"י טורינו. אח"כ עברנו ל„נקודת עליה" בארונה־ויינא. זמן רב לקח עד שסוף־סוף זכינו להגשים את חלום־העליה. בראשית שנת 1947, עלינו על ספק אניה — ספק רפסודה — בשם „התקוה". ב־18 למאי הגענו לחופי הארץ, אולם האנגלים לכדו את ה„גיגית" שלנו במשחתות שלהם וגירשו אותנו לקפריסין.

בינואר 1949 —יום הבחירות לכנסת הראשונה — חוסלו המחנות בקפריסין ואנו עלינו למדינת־ישראל המשוחררת. אני מתגייס לצה"ל.

יצחק גרבובסקי, אבא וקסמן, רייצה
ליבר יצחק פנקובסקי וישראל ליפשיץ

הנוער היהודי בוירושוב תחת משטר הנאצי

רב־שיח

שאלה: מה עשה הנוער היהודי בוירושוב, בזמן שהיה פנוי מעבודת הכפייה, כלומר: במידה והיה לו קצת זמן, במה הוא התעסק אז?

יצחק גרבובסקי: משפחתי התגוררה — עד לכניסתה לגיטו — בביתו של אברהם יהודה ניימן, כל שעה ורגע שהייתי פנוי מעבודת־הכפייה ניצלתי לשם הרחבת השכלתי. עברית למדתי יחד — באופן דיקטטי ויסודי — עם חברי אברהם פנקובסקי. גם אנגלית למדתי — בשיטה אוטו־דיקטטית — בצוותא עם מאיר אהרונוביץ הי״ד. כל מה שאני יודע בשתי השפות הנ״ל, בא לי מלימודי אז. אגב עלי לציין שמאיר אהרונוביץ למד אז כמה שפות לועזיות, כמו פורטוגזית, יוונית ועוד. יש וניצלו הזמן ללימוד מקצוע. אחותי למדה תפירה אצל ח״ש שוארצבארט.

אבא (יצחק) וקסמן: יש שעסקו והקדישו כל רגע פנוי ללימוד התורה. כך למשל, אחי וולף לייב הי״ד עסק יומם ולילה בתורה, בלילה החורפי בקור המחריד הוא ישב ולמד גמרא בעיון לאורו של פתיל טבול בשמן. אנו הילדים ובני הנוער התאמננו באמירת תהלים בעל־פה, חסידים ואנשי־מעשה אמרו שזו סגולה לקרב את הישועה, ברמזם על הפסוק בתהלים „מפי עוללים ויונקים יסדת עוז" וכך זכור לי שיחזקאל'ה פינקלשטיין הי״ד ואני ידענו כל מזמורי תהלים בע״פ, כך נהגנו למלמל אותם גם בשעות העבודה.

רייצה ליבר: בתי־ספר, לא היו קיימים בשביל יהודים בזמן המשטר הנאצי — בוירושוב. רק כמה מלמדים, הסתכנו בחייהם וקיימו בהסתר „חדרים", כמו: לייב דז'יאלובסקי, משה הירש זלמאן, יעקב שלמה שולזינגר ועוד. יש לציין שבזמן הלימודים, תמיד עמד „משמר" בפתח, מחשש שהצוררים ימ״ש לא יבואו במפתיע. היה איסור חמור לתת חינוך לילדי היהודים.

פעילות תרבותית של ממש, לא יכולנו לקיים, פה ושם התאסף הנוער בקבוצות קטנות ושוחחו על בעיות שהעסיקו אותנו, ובעיקר על עתיד יותר טוב.

שום ספריה לא היתה פעילה אז. הגרמנים שרפו את כל אוספי הספרים הפרטיים שבספריות. זכור לי: התגוררנו אז בעליית־גג אצל באדינסקי, פעם בשבת חורפי נכנס אלינו השוטר הגרמני מיללר ואמר לנו להסתכל לעבר מגרש ה„פאסטראנק". מהמגרש הנ״ל עלו להבות מהמדורות עליהן העלו הגרמנים את ספרי היהודים שבוירושוב.

הגרמני הצטחק ופלט לעברנו: הנה כל התרבות היהודית כלה בעשן ואיננה! פה ושם נשארו אצל בודדים ספרי־קריאה וספרי־קודש, שהלכו מיד ליד והיו מאד מבוקשים. עד לגיטו, הסתכנו יהודים ו„הגניבו" ספרים. בכלל, היו ספרים מיצרך מאד מבוקש.

יצחק פנקובסקי: שמענו רדיו — בגניבה כמובן — אחד המקורות לשמיעת רדיו היה, וולף ניימן — בנו של אברהם יהודה — קראנו עתונים גרמניים, שהשגנו בדרכים שונות. התקיימו בינינו ויכוחים על מאורעות היום ועל הצפוי לנו מחר. זכור לי; בביתנו היו נוהגים להתכנס בחורים, סתם לשם שיחה, ביניהם: חיים שמואלביץ, חיימ'ל גרשונוביץ, פנחס פרז'נצ'בסקי ואחרים.

שאלה: **מה היה יחס הפולנים, אל שכניהם היהודים בזמן הכיבוש הנאצי?**

יצחק גרבובסקי: סבא שלי ר' רפאל התגורר בדירה מרווחת של כמה חדרים, בביתו של וולף שמואל דומב, כשפרצה המלחמה, פרץ שכן — בשם פראנקובסקי — לתוך חנותו של סבא, שדד ובזז אותה — בעזרתם ובסיועם של עוד „פולנים טובים" — אולם השכן הגוי לא הסתפק בכך, הוא פלש לתוך דירתו המרווחת של סבא. סבא וסבתא המיסכנים נאלצו להידחס לתוך מיבנה שעמד בחצר, ספק דיר, ספק מחסן. שם התגוררו עד גירושם הסופי. הגוי הנ"ל המשיך במעשה־שפל נוסף: בראשית המלחמה, קבר סבא צרור של תכשיטים ודברי־ערך באחד הדירים שבחצר. נראה שהגוי עקב כל הזמן ולטש עין על כל מעשיו של סבא והוציא את „הצרור" משם, מאחר וכעבור זמן, כשסבא ניגש להוציא את „הצרור" — בכדי להחליפו למיצרכי אוכל להם היה זקוק — המקום היה ריק...

אבא (יצחק) וקסמן: בדרך־כלל יחס הפולנים היה רע ובוגדני כלפינו. אנו, כלומר משפחתי, מצאנו שפה משותפת והבנה, דווקא עם ה„פאלקס־דויטש" פאסטושיאק הצולע. הוא קשר אתנו קשרי־מסחר — שהיו בדרך־כלל לטובתו — אבל הוא גם עזר לנו, כמה פעמים הסתיר אותנו בתוך ביתו — בזמן האקציות ע"י סיכון־עצמי.

שאלה: **ממה התפרנסו היהודים בוירושוב עד לחיסולם?**

ישראל ליפשיץ: חלק ע"י עבודות ציבוריות (עבודות־כפייה) אצל הגרמנים. אמנם השכר היה אפסי, בס"ה הרויחו חצי מרק ליום, אבל הרי גם ההוצאות היו מינימליות. היו גם כמה בעלי מקצוע, כמו: חייטים, נגרים, שענים, סנדלרים וכד' שהרויחו — יחסית — לא רע. אולם היו גם הרבה משפחות שממש רעבו ללחם, וגוועו מרעב.

יצחק פנקובסקי: כשהלכנו לעבוד במפקדת הז'נדרמריה בפודזאמצ'ה, בדרך חזרה נכנסנו לצרכניה הגרמנית וקנינו בקבוק שמן ומיצרכים אחרים — אותם מכרנו

לאחרים בריווח מסויים. נקשרו קשרים עם גרמנים (רייכס־דויטשה), לשם ייבוא סחורות מגרמניה — בעיקר עסק בכך שמואל קלמן כהן, תושב לשעבר בברסלאו — את הסחורות הנ״ל — בדרך־כלל תוצרת־מתכת — שלחו יהודי וירושוב בדרכים שונות לכל רחבי פולין.

יצחק (אבא) וקסמן: ההוצאות היו באמת — כפי שאמר זאת ישראל — מינימליות, למשל: זכור לי שצבענו שקים רגילים ועשינו מהם מכנסיים. אנשים מכרו את חלקי הלבוש האחרונים — לאיכרי הסביבה — במחיר של קצת תפוחי־אדמה וכדומה. אנשים המציאו כל מיני „פטנטים״, כמו מנורות קרביד וכדומה. המשפחה שלי איכשהו הסתדרה בעבודה, בשביל פטסטושיאק הנ״ל, בעשיית נעלי־עץ.

רייצה ליבר: יהודים עוד התעסקו — חלקית — במקצועות מסויימים, כגון: אופים, נגרים, תופרות, חייטים וכד׳. היהודים הנ״ל עבדו בשביל הגרמנים באופן פרטי. אחרים מכרו את כל דברי־הערך האחרונים בכדי לקיים את עצמם.

יצחק גרבובסקי: סבא ר׳ רפאל הצליח להציל כמה פקעות חוטים, אותם גלל לגלילים ופקעות קטנים ושיווק אותם לגרמנים — באמצעותו ובתיווכו של יצחק וולף פנקובסקי, שהיו לו קשרים עם לקוחות גרמנים. מהחוטים הנ״ל הצלחנו להתקיים זמן ממשוך למדי — כמובן בתנאים מאד „צנועים״ ולמטה מזה.

שאלה: האם ניתן ליהודי וירושוב לקיים את פולחן הדת וקיום המצות?

אבא (יצחק) וקסמן: להלכה — כלומר לפי ה„חוק״הגרמני, אסורה היתה כל התכנסות יהודית. העונש על־כך היה מוות. בכל זאת לא נרתעו יהודים וקיימו „מניינים״. עוד בגיטו, התקיים „מנין״ בחדרו של אברהם נחמן שולזינגר. כרב ומרא־דאתרא (אף שהדבר לא נעשה בפומביות יתרה) כיהן ר׳ אלעזר יהודה אורנבאך, הי״ד.

רייצה ליבר: על־אף סכנת־נפשות, לא וויתרו יהודי וירושוב, על קיום־מצוות. התקיימו בתי־תפילה (חשאיים). למרות שרוב האנשים הלכו לעבודה בשבת, השתדלו היהודים לשמור על השבת והחגים. התקיימה גם שחיטה כשרה — למרות הסיכון הרב שבדבר — שני השוחטים ר׳ קלמן מייזלר ור׳ יחזקאל שציקאץ׳ מילאו את תפקידם המסוכן. ר׳ קלמן שימש גם כמוהל.

יצחק פנקובסקי: גם בבית שאנו התגוררנו (בבית א״י ניימן) התקיים „מנין״. הלמדן ר׳ יחיאל מאיר׳ל אלברשטיין, התחמק בשבת. תפסו אותו הגרמנים והרביצו לו 50 מלקות. בקושי התאושש מכך. *) ראה ההערה.

ישראל ליפשיץ: אמנם בתוקף התנאים נאלצו היהודים ל„וותר" על הרבה מצוות, אולם יחד עם זאת, השתדלו רבים לקיים — עד כמה שאפשר — את המצוות. גם תוך סיכון. עם סגירת הגיטו סחבנו יום ולילה את הספרים. הגב כאב מכובד הספרים. בעצם לא ידעתי לשם־מה ובשביל מי אני עושה זאת, אולם היתה לי ההרגשה שאני חייב לעשות זאת.

שאלה: מה היה גודל התמותה בגיטו?

תשובה: (כולם ביחד): בשיעור ובקצב מדהים!

שאלה: האם האמינו יהודי וירושוב, בשנת 1942, שנת שילוחם לחלמנו, שההשמדה הסופית קרבה ובאה? איך בכלל, היו תחזיות המלחמה בעיניהם?

יצחק גרבובסקי: היהודים האמינו שקץ הנאצים קרב ובא. הצלחנו להשיג עתונים גרמניים, שעברו מיד־ליד. היו „פרשנים" בינינו שידעו לקרוא „בין השיטין" הם בנו תילי־תילים של סברות ותיאוריות ולפי כל־הנ"ל יוצא, שהעוצמה הצבאית שלהם מתמוטטת והולכת. „הפרשנות" הזאת נפלה על קרקע פוריה. אנשים נטו להאמין בדבר.

יצחק פינקובסקי: נכון הדבר שאנשים האמינו בכל סוגי ה„שמועות" — הקשבנו לכל מיני ידיעות — מפני שרצינו להאמין בכך.

ישראל ליפשיץ: אם עברה דרך וירושוב איזה „יחידה" של צבא גרמני, תמיד ראו בכך יהודי וירושוב „נסיגה" וכמובן הכפילו את הכוח הקטן עשרת מונים. כך, שהיהודים היו משוכנעים „באותות ובמופתים", שהנה הגרמנים נסוגים (כפי שהדבר קרה במלחמת עולם הראשונה).

שאלה: במצוקה הכללית אחרי הכיבוש הנאצי, לאחריו בגיטו ולבסוף במחנות — איך התיחס הנוער לסבל הזולת, כלומר באיזה מידה היתה קיימת עזרה־הדדית בין יוצאי וירושוב, האם יכולים אתם לפרט ולציין גילויים של עזרה ולהיפך גילויי קשיחות ואכזריות של יוצאי וירושוב?

אבא (יצחק) וקסמן: גם במצוקה האיומה, לא איבדו יהודי וירושוב את „פרצופם" האנושי. בראשית־המלחמה, עם היותם בעצמם במצב קשה מאד, ידעו יהודי וירושוב לעזור אחד לשני, לעתים למעלה ממידת יכלתו. וירושוב שלחה — בצורה מאורגנת וסדירה — חבילות־מזון לגיטו לודז' ומאוחר יותר למחנות שבפוזן. במיוחד ברצוני לציין את לייב'ל סאט וישראל באראן, אשר בגיטו לודז' עזרו הרבה — בכל המובנים — ליוצאי וירושוב. הם עבדו בגיטו כסנדלרים, עבור הגרמנים ו„צמרת" הגיטו. בהיות מצבם קצת יותר קל, השתדלו כמיטב יכלתם לעזור לזולת.

יצחק פנקובסקי: אין להשוות עיר אחרת ששלחה חבילות ל„נצרכים" ללודז' — עם וירושוב. כי הרי וירושוב בעצמה היתה בבחינת „נצרך". העיר היתה הרוסה וכל רכוש האנשים נשדד. בכל זאת אנשים ניסו לעזור אחד לשני, לעתים גם לאנשים לא־מוכרים, לנצרכים במקום ולאנשים שנשארו בלי מפרנס, דאגה „מועצת היהודים". יתכן שהיו גם גילויים שליליים, לי אישית לא ידוע על כך. כדאי לציין עוד עובדה, וירושוב „קלטה" כמה יהודים שלא מבני המקום. בנוסף לנטל הכלכלי, הדבר היה כרוך בסכנת־נפשות להכניס יהודי שלא מבני המקום.

רייצה ליבר: על העזרה הרבה שהגישו תושבי וירושוב המיסכנים ליהודי לודז' — הוזכר כבר. אני רוצה לציין על עזרה מסוג אחר: פעם בלכתי — בתפקיד כעובדת במחלקה הסניטארית — נתקלתי בפודזאמצ'ה, בבחור יהודי שברח ממחנות פוזן. בסכנת־נפשות, הסתרנו את הבחור, האכלנו אותו — לא אכל כמה ימים — ושלחנו אותו לעיר מולדתו. תופעה זו לא היתה בודדת. לבסוף, ברצוני לציין גילוי נהדר של בת־וירושוב. הדבר היה בשנת 1944, כשהגענו ל־אושוויץ. היתה שם בת־עירנו שהוכנסה למחנה „קנדה". הבת הזאת (חנה איציק), סיכנה את חייה ואירגנה עבורנו עזרה מבין חברות הקבוצה שלה. ואמנם כתוצאה מהלשנה נתפסו ועמדו להישלח לתא־הגאזים בגלל כך. הבת הנ"ל ידעה מה צפוי לה על עזרה לזולת — הן הוזהרו על־כך — בכל זאת סיכנה חייה ועזרה לי ולבנות אחרות.

ישראל ליפשיץ: במחנות השונים, אותם עברנו בנדודינו, היו גילויים של אומץ ועזרה, תוך סיכון עצמי. במיוחד יש לציין את ההקרבה להגיש עזרה לחולים וכן בכדי להביא לקבר ישראל, את חברינו שנפלו במקומות עבודה. כי לגרמנים הרשעים לא היה כל יחס לכך. יהודי שמת, נשאר במקום. לא הורשה להביאו לקבר ישראל.

*) „מניינים", התקיימו גם אצל י"א וונצקובסקי, משה מוזס, ר' העניך אהרונוביץ ואחרים.

ווירושוב

גביית עדות

שנמסרה לפני נציג הקונגרס היהודי העולמי בווילנה
מאת פליט מווירושוב.

הגרמנים כבשו את העיירה ב־2 לספטמבר. הם התנהגו כלפי היהודים בכל אכזריותם הרגילה, גזזו זקנים, שדדו חנויות של יהודים והגלו 80 יהודים למחנה הריכוז והחזיקום שם 6 שבועות. בין אלה שהוגלו למחנה הריכוז היה רבה של ווירושוב, ר׳ משה קליגר. אולם, כל זה היה כאין וכאפס לעומת השחיטה של 20 יהודים. ביום כניסתם לעיר הוציאו 20 יהודים אל ככר השוק והרגו אותם ביריה. בין הקרבנות היו כמה בעלי בתים נכבדים של העיר : יצחק לוי, בן 61, ישראל לוי, בן 65, משה מוזס, אברהם לבקוביץ, עוזיאל באומאץ, יעקב לוי ואברהם זיידרמאן. ליבה לוי בתו של ישראל, רצה לאביה כדי להיפרד הימנו לפני מותו, חיות הטרף הגרמניות ציוו עליה, בשל חוצפה זו, לפתוח את פיה, ירו לתוכו כדור והיא נפלה מתה בו במקום.

(ספר הזוועות״ ע׳ 22)

יהושע אייבשיץ

חורבן וירושוב

(באספקלריה של נתונים היסטוריים, עובדות ועדויות)

רשימה זו, „חורבן וירושוב", לא באה לחדש או להוסיף דבר — שלא נכלל בספר זה. מגמת הרשימה להמחיש — בצורה תמציתית ומסכמת — את גורלה הטראגי של קהילה קדושה זו, בתקופת השואה. להפנות את תשומת-הלב ל„פרטים הקטנים", המצטרפים למסכת הירואית גדולה אחת. אחינו ואחיותינו הגיבורים, עלומי-השם. שנשאו בגאון ובגבורה עילאית את צרות השואה. התנהגותם בחיי היום-יומיים כיחידים, לפני שעלה הכורת, ופתיל-חייהם נותק, וגופותיהם הושלכו כדומן על פני האדמה, אפרם פוזר...

„— — — — — — —
„— — — — — — —
— — — ובתוך קפל
טלית וקפוטה מושחרת
אחרי כל ברכה של „לחיים"
כבדה מין עצבות על הרוח.
מין רמז לזה שכבר אין,
— — — — — — —
ובכל זאת שום בת לא הפקירו,
וכסף לנדוניה צברו,
— — — — — — —
חלות-השבת מה ערבו,
דגים ובשר מלוא-צלחת
ולשלחנות עת הסבו
זמרו זמירות ברב-נחת"

„זרמים, מפלגות היו שמה,
כל זרם — תכנית לו ודרך
כל אלה יסופו, יתמו,
עמם, זולתם — אין כל ערך,
— — — — — —
היכן הדמויות שהזכרתי ?
אין ואיפה נעלמו ?

— — — — — — — —
רחמים?! לא אפנה לרוצח
קר־דם, לא אקרא לפושע,
עוד שביב־אמונה בי קודח,
לכח עליון אשווע,
כיצד את התהום נעבורה?
איך נוכל לעצמנו לסלוח?
איך על רגש־אדם נדברה?
להביט בחיים — אי הכוח?
אל מלא רחמים! שלח מלמעלה
רחמיך לכל אבלינו...
דלים, גלמודים, איך נוכלה
להספיד כל שפעת חללינו?
תפלה אחרונה לנו עתה
— — — — — — — —
בשם אחינו ואחיותינו:
ממרום שבתך רד למטה
ולקברם ולספדם הושיענו"

(קטעים מתוך הפואימה „משם..." מאת הסופר ז' סגלוביץ)

ההיסטוריון — ישעיה טרונק, כותב: „צבא הרייך הגרמני בכבשו את וירושוב, ביום 3 בספטמבר 1939, עצר, הריץ וריכז את כל האוכלוסיה היהודית המקומית, במגרש שע"י תחנת הרכבת בפודזאמצ'ה (מרחק של קל"מ וחצי מהעיירה — המתרגם), בחר והוציא מבין כולם קבוצה של כ־80 גברים בגיל 15 — 40, דחס אותם לתוך משאיות — — שהוכנו למטרה זו. — דבר זה לווה כמובן במכות ומהלומות רצחניות ואכזריות. נפלו אז (בוירושוב) 17 קרבנות־רצח. מוירושוב הועברה הקבוצה לקמפנו ומשם לנירנברג. שם הוחזקו במשך תקופה של חדשיים. גם בדרך ובתוך המחנה שוב היו קרבנות, כתוצאה מהתעללויות ועינויים (כולל רעב וצמא) אשר בוצעו ע"י ה„רופאים" הגרמניים. בינתיים אספו הגרמנים (ברחבי פולין) עוד קבוצות יהודים, בסך־הכל כ־1.500 איש, שהוחזקו כחדשיים ואחר כך הוחזרו לקראקוב, שם הוחזקו בעליות־גג, חלקם (זקנים ותשושים) שוחררו,ואילו יתרם שוחררו רק כעבור כמה חדשים.

למסע אכזרי זה היתה רק מטרה תעמולתית בשביל האוכלוסיה הגרמנית. מעל כל משאית ניתלה שלט, בו נאמר: היהודים הללו ירו על גרמנים" או כרזה אחרת: „החזירים היהודים אשר ירו על חיילים גרמניים", מקרים מסוג זה היו תופעה שכיחה" (טרונק בספרו בשפת יידיש) „סטודיע צו דער געשיכטע פון די יידן אין „ווארטעלאנד" אין דער תקופה פון אומקום, 1939—1944" ע' 76—77)..

על קבורת „הרוגי וירושוב" מספר יעקב יעקובוביץ — בעדותו ב„יד ושם": —
„באותו יום לקחו הגרמנים, אותי ועוד כמה יהודים, וכן את סוסיו ועגלתו של שלמה חנה׳ציג. הוטל עלינו התפקיד לאסוף את כל היהודים הנרצחים — שנרצחו ע"י הגרמנים — ולקבור אותם בבית־הקברות. בין הקרבנות היו: זלמן אייזנר, ח׳ קראשוויצער, יעקב וליב׳קה לוי ועוד אחרים שאת שמותיהם אינני זוכר כבר. קברנו אותם בקבר אחד, תחת שמירה קפדנית ביותר של הגרמנים, ששמרו כל הזמן עלינו עם רובים מכודנים בידיהם".

איך נראתה העיירה בראשוני ימי הרצח והאימה? מספרת רייצה ליבר: „ליום־כיפור חזרנו לוירושוב, קשה היה להכיר את עיירתנו. רוב הבתים נשרפו ונשארו חורבות. עדיין היינו תחת הרושם של השחיטה האיומה שביצעו הגרמנים בתוך משפחת ישראל ויצחק לוי. רק בערב סוכות (כעבור שלשה שבועות) הירשו הגרמנים לקבור את הקדושים של משפחת לוי. נראה שסאת הצרות טרם התמלאה. כי שוב רצחו הגרמנים יהודים נוספים, חלקם כשרצו ללכת לכיוון פודזאמצ׳ה, ביניהם: ר׳ עזעל מלמד ומשפחתו (בתו היתה בהריון), יהושע טרויבה ומשפחתו, „חרעש" ואשתו, ר׳ חנוך גד ואשתו, ר׳ זלמן אייזנר ועוד".

ר׳ לייב׳ל בורנשטיין — השריד היחיד, מתוך ה„טרנספורט" המפורסם שנשלח מוירושוב לנירנברג — מתאר את זוועות היומיים הראשונים לחורבן וירושוב: „ביום הששי (1 בספטמבר 1939), יום פרוץ המלחמה וכן למחרת בשבת, נשארנו במרתף בו התגוררנו, בעוד שבחוץ השתוללו הקלגסים הנאציים, בזזו ושדדו, אנו קומץ היהודים המוסתרים... למרות כל הסיכון שבדבר, ערכנו בשבת — במרתף — „מנין". פתאום באמצע קריאת התורה, אנו שומעים הלמות קתות־רובים בשער הסגור, כשהם מלווים צעקות בגרמנית: „**אופמאכען!!! אללע ראאוס!!!**" דמנו קפא בעורקינו, חשבנו נו, זה הסוף".

ממשיך ר׳ לייב׳ל לספר: „...כי כל יהודי הנקרה ברחובות העיר, נורה במקום. אז גם נרצחה משפחת לוי ועוד כמה מיהודי המקום בסך הכל 23 איש... האיסוף לפני שריכזו אותנו בפודזאמצ׳ה, היה מלווה בהתעללות אכזרית ובמכות־רצח ממש. שני קרבנות נפלו תוך כדי ה„איסוף" אחד מהם היה הבחור חיימ׳ל פירניקארז׳ שירו בו תוך כדי ריצה מבוהלת.

אחרי התעללויות משפילות, הוציאו מתוך כל הריכוז 82 גברים, העמיסו אותנו על משאית וצילמו אותנו... ערכו לנו „**בראנד־פויער**", היה זה מין מישחק... ערכו משני הצדדים טורי אנשי ס.ס. שהאיצו בנו לרוץ מהר, ותוך כדי כך הרביצו לנו מכות־רצח... במיוחד הוכה בצורה אכזרית השוחט ר׳ יחזקאל שציקאץ׳... מכף רגלו ועד ראשו היה זב דם שלא ניתן לעצרו".

סרדיוטי האשמדאי התנכלו גם לרכוש היהודי ולעמל־כפיו. מה שלא יכלו לשדוד ולבוזז — שרפו. בשבת לפנות ערב הציתו את העיירה מכל עבריה. במשך יממה בערה וירושוב ועמל של דורות עלה בעשן. מספרת ר׳ ליבר: „בינתיים גירשו אנשי הס.ס. את האוכלוסיה היהודית — מתוך מקומות מגוריה — העלו באש את מה שנשאר עוד מתוך וירושוב היהודית. כשחזרנו מפודזאמצ׳ה — מקום הריכוז וההתעללות באוכלוסיה היהודית — הכל עלה באש ועשן..." מענין, איך התיחסה האוכלוסיה הפולנית

לאסון „המשותף״ (לכאורה), הפלישה והכיבוש הגרמני? מספרת ליבר הנ״ל: „...באסון הכללי שנחת על ראשם של האוכלוסיה האזרחית בפולין, מצאו הפולנים לנחוץ כדבר ראשון, לבוזז את רכוש היהודים...״ הנ״ל יודעת גם לספר על מקרה בזד׳ וולה, בו לא נתנו הפולנים „הפטריוטים״ בזמן ההפצצה הגרמנית להיכנס לנשים יהודיות לתוך מקלט ציבורי. האנטישמיות הפולנית הוולגרית, לבשה צורות שונות, שכולן הצטיינו באכזריות רבה, לעיתים עלתה אכזריותם על זו של קלגסי הגרמנים. הורי למשל, — כמו רוב יהודי וירושוב — ברחו ביום שישי (1.9.1939), אולם כעבור יומיים־שלושה נתקלו בדרך בגרמנים, אשר אילצום לחזור. הורי חזרו איפוא לוירושוב. בהגיעם לפרברי וירושוב נתקלו ביחידת־משמר גרמנית, אשר שדדו מהם כל דבר־ערך שהיה בידם עבור ה„שיקצ׳ה הפולנית שהיתה בחברתם ונתנו להם להמשיך. השיקצ׳ה הפולנית לא הסתפקה בכך. היא מצאה תעלול „מענין״, בו רצתה — כנראה — להנות את „חבריה״ החיילים הגרמנים: היא נגשה אל אבי זכרונו לברכה ותלשה פקעות מזקנו הלבן והסבוך — יחד עם בשרו החי, כשדמו שותת על פניו...

מה היתה הרגשתם של יהודי וירושוב, אשר בצורה כל־כך פתאומית ואכזרית, הפכו למירמס תחת המגף הנאצי? אנשים אשר רק אתמול, היו מבוססים — מבחינה כלכלית — וזקופי גו כאנשים — היום הפכו לאבק־אדם וחייהם ורצונותיהם הפקר, לכל הפוגע בהם (כולל האוכלוסיה הפולנית). ככל יהודי פולין הם היו לגמרי מהוממים. יותר מדי צרות אכזריות ומשונות ניתכו על ראשיהם, מאשר בן־אדם נורמלי מסוגל לסבול,הנה קצת (מן הקצת) מסיפוריהם. מספר אריה כתריאל: „...אחי הבכור קלמן ואחי הצעיר אברהם הלל הי״ד, במנוסתם הגיעו עד לשערי ורשה. בעומדם בתור לקבלת פרוסת־לחם נהרגו מהפצצה גרמנית... הגרמנים עינו אותנו באמצעים סדיסטיים שונים... בחזרי לוירושוב מצאתי שבית הורי נשרף עד היסוד... שאלתי לגורל הורי, אולם אף אחד לא ידע לענות לי... ניגשתי אל הנפח אצלו למדתי את מקצועי, אולם בבית השתכנו גרמנים. ברחתי...״ איך נראית וירושוב „היהודית״ בעיני נעמי ברגמן (רוסק), כשחזרה — ממנוסתה — כעבור 10 ימים אחרי הכיבוש הגרמני?: „בחזרי מצאתי חצי העיירה שרופה לגמרי, כולל ביתנו. בית־הכנסת ובית־המדרש, הרוסים עד היסוד. ביתו של גיסי איזיק כתריאל נשאר שלם, נכנסתי לגור בו. הבית היה כבר תפוס ע״י אחיו של אליעזר גרשונוביץ ומשפחתו, אשתו של רפאל גרבובסקי... שמעתי מה שקרה ביום כניסת הגרמנים בשבת הראשונה (2 בספטמבר), הם רצחו כ־23 יהודים, בתוכם 4 ממשפחת לוי... לקחו את אברהם לייב פרוצל לקבורת הנרצחים... כנראה שעבודתו של אברהם לייב — שמעולם לא החזיק את בידו — לא השביעה את רצון הקלגס הגרמני, הוא לקח איפוא מידיו את את1החפירה וריסק בה את גלגלתו של אברהם לייב המיסכן...״

כידוע עמו של האשמדאי אוהב „אורדנונג״ (סדר). ובכן לפי מושגיהם של סרדיוטי השטן, „סדר״ פירושו שגם ליהודים צריך למנות „יודענ־ראט״. ראש־הרוצחים הציע את תפקיד „ראש היהודים״ ליצחק (איטשה) פנקובסקי האציל. תגובתו היחידה להצעה „נדיבה״ זו היתה שתיקה „רועמת״ ומופגנת. יהודי נכבד זה העדיף לברוח מוירושוב — לוילון — ובלבד שלא ליהפך ל„כלי־שרת״ בידי מלאכי־החבלה הגרמנים.

לשם־מה בעצם נזקקו הגרמנים ל„ציגות" יהודית? הגרמנים „אוהבי הסדר" רצו לסלק במהירות המירבית את החורבות של הבתים ההרוסים והשרופים — שנחרבו על־ידיהם — לשם כך הם נזקקו לעובדים, הם נהגו בהתחלה לארגן „ציד" מדי יום — על היהודים המיסכנים. לבסוף נמאס להם „המישחק". הם העדיפו, שהיהודים בעצמם יארגנו את הציד. כלומר: ה„יודענראט" יספק להם מדי יום את הפועלים הדרושים. ואמנם, ה„יודענ־ראט" בראשותו של יוס׳ל יעדוואב סיפק להם את העובדים למטרה הנ"ל. בתוך קבוצות העובדים נכללו ילדים בני 9—10 וגם אנשים זקנים. נערות רכות־גיל שמעודן לא עסקו בעבודה גופנית, שרטו את אצבעותיהן — בניקוי הלבנים של החורבות — עד זוב־דם, ובעקבות זה התפתחה לעתים קרובות מוגלה בידיהן. תרופות כמובן לא היו.

גם יצחק וקסמן — שעוד ילד היה בימי האימה — מתחלחל כולו, כשנזכר בימי הזוועה הראשונים: „...היה זה כנראה במוצאי־שבת הראשון (היינו 2 בספטמבר 1939), אחרי שהגרמנים העלו באש את כל אזור השוק, והכל עלה בלהבות. גם ביתנו נשרף. בדרכים לא־דרכים הצלחנו להגיע לסביבת ה„פסטראנק" ושם מצאנו מיסתור באיזה מרתף. בלילה נכנסו גרמנים והרביצו מכות־רצח, הוציאו אנשים ונשים והתעללו בהם בצורה אכזרית. היו גם כמה מקרים של אונס..."

והעולם? העולם הגדול וה„נאור", האם הוא לפחות ידע על הנעשה ביהדות פולין, האם היתה איזה תגובה? בלי־ספק שה„עולם" ידע. השם „וירושוב" הדהד מקצה־העולם ועד סופו. כתבים זריזים תיארו בפירוט־יתר את סבלם של יהודי וירושוב, ביומיים הראשונים של הכיבוש הנאצי. כך למשל, אנו קוראים ב„הבקר" התל־אביבי, מיום כ"ח תשרי, שנת ת"ש (11.10.1939 גליון 1195): „**סופרי העתונות האמריקנית מעידים: — הצבא הגרמני מתעלל ביהודי פולין.** היהודים הקרבנות העיקריים אחרי הכיבוש; כיצד הוצאו להורג 50 (23 צ"ל) יהודים בעיירה אחת וירושוב (לפי דיווח של אוטו דה־טולישום, כתב של „ניו־יורק טיימס"... על המקרה הנ"ל כותב גם: וולס ר׳ דאוהל, סופר של „שיקאגו דיילי ניוז", אשר היה עם הצבא הגרמני בפולין..."

האם כל הזוועות הנ"ל נעשו בסערת־המלחמה, או לפי ההסבר הגרמני — שקר נתעב — ש„היהודים ירו עלינו?" שקר שהנאצים בעצמם לא האמינו בו? מתקבל יותר על הדעת ההסבר של חוקרי־היסטוריוני השואה, הטוענים שאזורנו נבחר מראש ל„נקות" אותו מתוך היהודים שבתוכו ולעשותו „יודענריין", ואכן הרבה מיסמכים ועובדות מעידים על כך. כבר בחודש ספטמבר 1939 נותן היידריך ראש ה„גסטאפו" הידוע לשימצה, הוראה לכל יחידות של הכנופיות שלו: "... **יש לפנות מיהודים את האזורים הנקובים...**" („הפתרון הסופי: תעודות על השמדת יהודי אירופה בידי גרמניה הנאצית" ת"א, הקה"מ, תשכ"א ע׳ 10—11) באיגרת־הבזק הסודית הנ"ל מדובר על ה„פתרון הסופי".

נראה איפוא שמעשי־הזוועה שקדמו בוירושוב, נעשו מתוך מטרה להפחיד את היהודים המיסכנים, לעורר ביניהם בהלה, אשר תביאם לידי עזיבה המונית. ד"ר טרונק בניתוחו על הזוועות והגירושים שבאזורנו, אומר: „כאן, לכתחילה הוטל התפקיד לעשות

את השטח „יודענריין", כבר בחדשים הראשונים של הכיבוש..." (**סטודיע צו דער** געשיכטע פון די יידן איןווארטע־לאנד, אין דער תקופה פון אומקום 1939 — 1944").

טרונק ההיסטוריון וחוקר השואה מבסס את הנחתו על שלל של ראיות ומיסמכים, בין היתר הוא אומר: „כבר בראשית המלחמה ב־1939 הצהירו הגרמנים על כוונתם — בכתב — להשמדת האוכלוסיה היהודית, כך למשל נאמר בחוזר של ראש־עירית קאליש, והממונה — מטעם השלטון הגרמני — על כל האיזור, איבלהר, מיום 10.12.39 כדלהלן: „הקמת הגיטו הוא כמובן רק אמצעי־מעבר, באיזו אמצעים ובאיזו פרק־זמן, את הגיטו ובזה את העיר לודז לשחרר מהיהודים — זה אני שומר לעצמי. בכל מקרה חייבת להיות המטרה הסופית, את המגפה הזאת (כלומר היהודים) לבער. במקור הגרמני: אוסברענען..." (במחקרו הנ"ל ע' 94).

עבודות כפייה:

מסיבות כלשהן — נראה — לא פונתה הקהילה היהודית בוירושוב, בדומה לקהילות אחרות ב„וארטע־לאנד" — שסופחו ל„רייך" מיד בימים הראשונים של הכיבוש — כמו קאליש, בלאשקי ואחרות.

סמוך לכיבושה של העיירה, תיכף ניצלו הגרמנים ה„שיטתיים" את יהודי וירושוב לעבודות־כפייה, מהן עבודות לצורך, ומהן סתם להציק. עבדות זו הכבידה מאד על היהודים המיוסרים בלאי־הכי, בפרט שרוב האנשים במעגל־עבודה, נעדרו מן העיירה, כי הרי 82 איש נשלחו לנירנברג ב„טרנספורט" המפורסם, רוב הצעירים היו במסגרת הצבא הפולני וחלק גדול ברח מאימת הנאצים מזרחה...

נאזין נא לכמה קטעים של הנצולים הבודדים על הרגשתם, אז. מספר יעקב יעקובוביץ: „בכל יום היה על היהודים להתייצב בשוק, שם חולקו לעבודות השונות: חלקם הועסק ליד חיל־המצב הגרמני, החלק הגדול ביותר הועסק בעבודות פינוי החורבות של הבתים ההרוסים, קבוצה גדולה הלכה יום־יום לעבוד אצל המשטרה הצבאית בפודזאמצ'ה".

זיסל רוסק: „העבודות בהן הועסקנו, אנו היהודים, היו: פירוק שרידי החורבות המטים ליפול (ומהווים סכנה ציבורית), ניקוי הלבנים שנשארו ממה שהיה פעם בית. את הלבנים היה עלינו לנקות נקי, נקי, כאילו היו חדשות לגמרי, למיינם ולסדרם בערימות, את הלבנים שלחו אח"כ הגרמנים לגרמניה. עלינו היה גם ליישר את השטח בו עמד פעם הבית. אם מישהו איחר לעבודה, הוטל עלינו עליו עונש ע"י שהיה עליו לטאטאות את ככר השוק אחרי יום של „יריד", לסלק את השלג... שלושה ימים בשבוע בלי תשלום, עבור יתר הימים קיבלנו חצי מרק (50 פניג) ליום, ומזה היה עלינו להתקיים..."

רייצה ליבער: „הכל עבד, צעיר וזקן. גברים עבדו בסילוק ההריסות, נשים וילדים ניקו את הלבנים שנשארו אחרי ההריסות של הבתים, או סחבו אבנים ממקום אחד, למקום אחר — בלי שהיה בכלל צורך בכך — סתם ככה, להתאכזר בצורה סדיסטית, כלפי היהודים המיסכנים..." „בשנת 1941 התחילו הגרמנים לשלוח את הנוער ל„מחנות העבודה" שבסביבת פוזנן, שהיו למעשה „מחנות מוות", שרק בודדים ביותר

נשארו מהם בחיים. יחד עם זאת הקימו — הגרמנים — כמה מחנות עבודה בסביבה, בסוקולניקי (פאלקענהאף בגרמנית) וגאלביץ, במחנות הנ״ל עבדו בעיקר בנות...״

גזירות:

„בינתיים יורדות עלינו סידרה של גזירות, אחת קשה ומשפילה יותר, מן הראשונה. יש לשאת אגד־צהוב — עם חותמת „מועצת היהודים״ — על הזרוע הימנית. ה„אגד״ הוחלף ב„טלאי צהוב״ עם מגן־דוד, שאותם היה חובה להצמיד מלפנים ועל הכתף מאחור. יהודים היו חייבים לקדם בברכה כל גרמני — כולל ילד — שנקרה בדרכם. אסור על היהודים ללכת על המדרכה. בהיתקל יהודי בגרמני — עליו להתרחק עד לשפת התעלה...״ (מדברי ש״י לנגנאס).

האמנם באו הגזירות המשפילות — נגד היהודים במפתיע? — לא! כבר בשנת 1933, עם תפיסת השלטון ע״י היטלר ימ״ש, הוציאה גרמניה „חוקים״ נגד יהודים ובין היתר נאסר עליהם: „להוציא עתונים, כ״ע, ספרים וכו׳, אסור ליהודים לשמש כנוטר־יונים, אסור ליהודים לשמש כשופטים, אסור לעו״ד יהודי להגן על מתדיין ארי, אסור ליהודים לפעול כסופרים, עורכים וכו׳, אסור ליהודים לשמש כפקידים, אסור ליהודים לשמש בתפקידים ציבוריים וממשלתיים, אסור ליהודים לשמש בתפקידי הוראה, אסור למדענים יהודים לעסוק במחקר, אסור ליהודים לעסוק במסחר ספרים, עתיקות ודברי אמנות, אסור לאמנים יהודים להופיע במופעים פומביים. אסור לרופאים יהודים לפעול בקליניקה רשמית כל שהיא. אסור לקבוע שמות חללי מלחמה יהודים על מצבות. אסור לילדי יהודים ללמוד בצוותא עם ילדים ארים. אסור ליהודים לנסוע בחשמלית. אסור ליהודים ליהנות מתמיכת־סעד רשמית. אסור להשכיר דירה ליהודים״. (השואה והמרי; ילקוט על חורבן יהודי אירופה. י־ם, מ׳ החינוך והתרבות, תשי״ג. ע׳ י—יא).

ובכן, כפי שנוכחנו לדעת, הוכנו הגזירות המשפילות עוד הרבה שנים לפני כיבוש פולין. על ראשית ימי הפלישה מספר ח״ש שוארצבארט: „יורדות על ראשינו גזירות קשות. כל יום אכזרי מקודמו. מתחילה תקופה של „חטיפות״ לעבודה. כל יהודי — בגיל 6—60 — חייב להתייצב יום־יום למיסדר... נשלחים לעבודות שונות, למשל: שאיבת וסחיבת דלי מים, צחצוח נעליים, שטיפת רצפות, טיאטוא הרחובות, פינוי ההריסות...״

עם הטילם גזירות של דיכוי והשפלה על האוכלוסיה היהודית, ניסו הנאצים למצוא לעצמם „אליבי״. הצורך היידריך בחוזר ל„גסטאפו״ (מיום 27 בספטמבר 1939), כותב: „כהסבר לריכוזם של היהודים בערים, יש להסתמך על העובדה שהיהודים לקחו חלק מכריע בחבלה ובפעולות שוד״ (השואה והמרי; תשי״ג ע׳ כא). אגב, בחוזר הנ״ל כבר נרמז, על „הפתרון הסופי״ ליהדות אירופה.

גם רייצה ליבר, בדברה על הגזירות מימים הראשונים של פלישת הנאצים, מספרת: „נגישות ומצוקה הם מנת־יומנו. שעות התנועה בעיר מוגבלות ליהודים, משעה 6 בבוקר עד 5 אחה״צ. ביום הראשון התנועה מוגבלת רק לשעות הבוקר. על המדרכות בכלל אסור היה ללכת. זכות זו היתה שמורה לגרמנים ולפולנים בלבד. היתה חובה לקדם בברכה ולהוריד את הכובע — גם לילדי הגרמנים״.

החרמות וגזילת הרכוש:

הגרמנים, הם עם „מעשי". יש להם מסורת ארוכה ונסיון רב בשדידת עמים. הרצח, ההתעללויות והגזירות, אמנם נותנים „סיפוק" רב ליצרים השפלים שלהם, אבל כעם „פראקטי", הם מחפשים דרכים לשדוד מיהודי וירושוב את רכושם הדל עד תומו. יוס'ל זלקוביץ מספר: „שכננו אייזיק סקורקה, נחשב כיהודי אמיד. פעם נכנסו לביתנו משטרה גרמנית ופקדו עלינו להצטרף אתם... ע"י השער של סקורקה כבר עמדה עגלה עמוסת פרוות, דברי לבוש וחפצי־ערך אחרים, שהוחרמו אצלו..." גם לשמואל יחזקאל לנגאנס יש להוסיף משהו בנדון: „ראש־העיר הגרמני הסאדיסט, מכביד את עולו וממרר את החיים, הוא סוחט כספים על ימין ועל שמאל. פעם למשל, הוא הודיע שהוא מגרש אותנו לפראשקי. כמובן שהתחילה יללה בעיר. יוס'ל ידואב והגב' דודק אספו דברי־ערך. לבסוף אחרי שהצורר קיבל את התכשיטים ושני מעילי קאראקול, ניאות הנאצי לבטל את הגזרה".

חיים שלמה שוארצבארט ששימש בראשית הכיבוש כחבר ב„מועצת היהודים", מספר: „...מקבלת „מועצת היהודים" הודעה מטעם העיריה, בה נדרשים היהודים להכניס לקופת העיריה, תוך 24 שעות — כופר בסך של 25 אלף מרק... נשים הורידו „טבעות הקידושין" ומכרום... ממש ברגע האחרון הצלחנו לאסוף את סכום ה„כופר"... מושל־העיר הגרמני, ספר בדייקנות „ייקית" את הסכום וכשנוכח שזה מתאים עד לפרוטה האחרונה, פנה אלינו בחיוך־שטני ואמר: יפה מאד, עכשיו אני נותן לכם שהות של 48 שעות בכדי שתאספו סכום נוסף של 25 אלף מרקים — ואם לא, „דמכם בראשיכם"..."

מענין, סכסוך פרץ בין התליינים — אחרי חיסול הקהילות באזורנו — למי שייך רכוש היהודים? ה„גיטו־פרואלטונג" בלודז', הודות ל„גב" החזק שלה, הצליחה לקבל הסכמת השלטונות הנאציים ל„רשת" את רכוש היהודים. אולם השלטונות המקומיים — בהם יהודים חוסלו והושמדו — „התמרדו" נגד החלטה זו, עד שגרייזר נאלץ להתערב ולהסדיר את הענין (ישעיה טרונק ב„סטודיע צו דער געשיכטע פון די יידן אין „הווארטעלאנד" עמ' 154—155). אגב, עדת־הזאבים הטורפים הזאת התנפלה ככלבים שוטים על „הירושה היהודית", וכל אחד רצה לנעוץ בה את שיניו. גם השלטונות בוילון ובוירושוב פנו בבקשה לשלם להם מה„ירושה היהודית" עבור המזון שסיפקו ליהודים המגורשים לפני הישלחם לחלמנו. גם הנהלת הרכבת של ה„רייך" דרשה את דמי־ההובלה של היהודים לחלמנו. אולם ה„גיטו־פרואלטונג", עם ביבוב בראש, קפצה ידה בקמצנות ולא רצתה לתת לנ"ל אף פרוטה, עד ששוב נאלץ גרייזר להתערב ולהסדיר את הענין „למען היושר" (טרונק בפירסום הנ"ל עמ' 159—160).

סכסוך בכיוון הפוך פרץ בין ה„גיטו־פרואלטונג" ומנהלי מחנות הכפיה בפוזן. מתוך מכתבו של ביבוב, אנו למדים שהג"פ בלודז' הסתמכה על הסכם, לפיו היא היתה צריכה לקבל 80 אחוז משכרם של עובדי הכפייה בפוזן והסביבה. אולם החברות הגרמניות לא התלהבו ביותר לשלם עבור היהודים „שלהם". גם ראשי הערים — מהן באו היהודים — התנגדו לכך. גם הם טענו לזכות „הירושה". גם ראש־העיריה בוילון — שטען בשם כל האזור — דרש את חלקו (טרונק — יידישע ארבעט־לאגערן אין „ווארטעלאנד" עמ' 127—129).

התעללויות אכזריות:

„...אח״כ שאלו הגרמנים, מי לובש ארבע כנפות״, נאלצנו לאסוף את כל ה„ארבע כנפות״ ולשרפם. בעת השריפה פרצו הגרמנים ברעמי צחוק, הם לעגו לנו והכריחו אותנו לרקוד ולזמרר את השיר: „מיין שטעטעלע בעלז״.

באופן פתאומי, ציוו עלינו לרוץ, מהר־מהר. שיסו בנו כלבים טורפים שעשו בנו שמות. כשמישהו נפל, בעטו בו באכזריות רבה עד זוב דם... אחרי שעה של עינויים והתעללות שוב התייצבנו, הם ערכו אתנו אימוני „התעמלות״, ולבסוף קיבלנו כמה מכות „הגונות״ בתוספת דברי־לעג מצד הגרמנים...״ (יחיאל וולף מלודז׳ גביית עדות — לפי ו׳ יאסני „געשיכטע פון יידן אין לודז׳ כרך א׳ ע׳ 310—311).

כל דבר שהם עשו הטמאים ימ״ש, ב„יסודיות״ האופיינית להם ביצעו זאת. אם להתעלל ביהודים, שיכאב עד שורש הנשמה. „...„מארש״ היה סדיסט. בכל יום אחרי העבודה, הוא לקח את האנשים העייפים למגרש ה„פסטראנק״ והריץ אותם בתוך השלג העמוק, בכדי לספק את תאוותו הסדיסטית״ (יעקב יעקוביץ). עוד מספר הנ״ל: „...לעת הנ״ל הגיע לוירושוב מפקד־משטרה חדש, שהועבר מלוטוטוב בגלל רצח שני יהודים בלי כל סיבה. יהודי וירושוב סבלו מרוצח זה צרות צרורות. כל יום חיפושים והחרמות, מכות ומעצר... בחורף 1940 עבדה קבוצת יהודים — בנות צעירות — מחוץ לעיר. ע״י נהר הן מצאו כמה דגים קפואים. המשטרה הגרמנית תפסה אותן, החרימו את הדגים והרביצו להן מכות־רצח. הבחורות נאלצו לזחול „על ארבע״ עד לעילפון...״

מוסיפה רייצה ליבר: „...הם התעללו בצורה סדיסטית ביהודים האומללים .יום אחד דרש אחד מאנשי הס.ס. כי מאניה פיוטרקובסקה (היא ברחה ממחנה עבודה) תופיע לפניו. אחרי מו״מ ארוך, הבטיח איש הס.ס. שלא יאונה לה כל רע. מאחר ולא היתה לנו ברירה, התיצבה מאניה לפניו, ואמנם הוא לא עשה לה כל „רע״, רק הרביץ לה מכות־רצח עד זוב־דם״. לאבא וקסמן יש זכרונות על התעללות מסוג אחר: „...כל יתר האנשים — בעיקר נשים וילדים — רוכזו בביתו של החלבן שווירץ במגרש הפסטראנק, שם עברנו ליל־זוועה, מדי פעם נכנסו חיילים גרמניים והוציאו בחורות ונשים צעירות ואנסון...״ ואילו ש״י לנגאנס נזכר: „...גם את אבי עצרו והרביצו לו מכות אכזריות, מהן לא התאושש יותר. הוא שוחרר רק אחרי התערבותו של יוס׳ל ידוואב ומתן־שוחד. — גם ביחס לנשים הם התנהגו באותה צורה אכזרית. למשל, חנה שפרינצה בראון, קיבלה במשטרה „טיפול״ כזה שהיה צורך להוציא אותה באלונקה הביתה״. גם מתקופות מאוחרות יש לנ״ל זכרונות על סוגי „שעשועי״ הנאצים: „...מפקד־המחנה רוצה קצת „להשתעשע״, הוא מצווה עלינו לקפוץ מעל לשער הגבוה של המתבן. מי שנכשל בקפיצה, הועמד הצידה ונורה. בס״ה נרצחו ב„תעלול״ זה 41 יהודים...״

כמו לכל־אחד מיהודי וירושוב, יש גם ליוס׳ל זלקוביץ „זכרונות: „...זרקו אותי לצינוק, שם הוחזקתי במשך כל היום. גם למחרת המשיכו ב„טיפול״ הבסטיאלי שלהם מאתמול. מהקומה העליונה שמעתי את צעקות אבי המוכה...״

מספר ר׳ לייב׳ל בורנשטיין: „...היה זה בחורף הראשון, חורף קשה, המצוקה קשה מנשוא. יום־יום חטפו יהודים, לא כל־כך לעבודה, כמו סתם להתעלל ולהתאכזר. יום אחד מצאו במחבוא את האברך החסידי פינצ׳יה אייזיק׳ם (חתנו של אברהם דזיא־

לובסקי), כשהוא עוד מעוטר זקן ופיאות, קשרו אותו לסוס דוהר. וכך סחבוהו ברחובת העיירה... ממשיך הנ"ל לספר: „...לקחו יהודי והכניסו אותו בכח למימי נהר פרוסנה הצוננים והטביעוהו ממש... במקום אחר ביימו תליה, לקחו ותלו יהודי על עץ... הזה זה ליל־זוועות וחרדה". ועוד סיפור בפי הנ"ל: „...פעם הוציאו באמצע הלילה שני ילדים חסידיים, ומרטו להם את פיאותיהם יחד עם העור..."

אפרים רובינוביץ מדבר בהכללה: „לא! בהחלט לא, אי אפשר להביע במלים, בשפת־אנוש את העינויים, ההתאכזרות וההתעללות בכבודו ובגופו של ה א ד ם, שהיו מקובלים ש ם". מספר טוביה איציק: „...מצאו להם הגרמנים „תעלול" חדש. הם שיחררו את הסוס מריתמתו ובמקומו נצטווינו אנו „להיות הסוסים", ואמנם סחבנו את העגלה עם הביקתה וגם את האיכר עד וירושוב".

מפיו של אהרן יוס׳ק רוסק ז"ל אנו שומעים: „חיילים גרמנים היו מאד פעילים במצלמותיהם, אותן הפעילו שוב ושוב. הם התמוגגו מהנאה סדיסטית בראותם, איך „היהודים הפראים" סוחבים את צרורותיהם. בכדי שהתמונה תצא יותר „מרשימה", הם פוקדים מדי פעם ליהודי מיסכן שיוריד את מכנסיו או להפשיל את החצאית..." אחרים עוסקים בגזיזת הזקנים והפיאות, כמובן כגרמנים „שיטתיים" הם עוקרים אותם יחד עם הבשר החי". המיסכנים עוברים יסורי תופת... מנסה מישהו להניע את ראשו, מיד הוא מקבל מכות־רצח וכ„תוספת" מתנפלים עליו הכלבים הזאבים ונושכים את הקרבן — כפי שאולפו לכך — באיברי המין..."

קשה במיוחד היתה ההתעללות במחנות־המוות: „כל סדיסט והשגעונות שלו. סגן־מפקד המחנה באכמאיר משסה את כלבו והוא טורף את הקרבן למוות. הרוצח שטומפף מטביע את קרבנו בחבית מים עד שהוא מת. ואילו המנוול שינהולץ יש לו מיתה „מקורית", במכת־תנופה, בחרטום המגף לתוך פיקת הגרגרת של הקרבן..." (אברהם קלושינר). ח"ש שוארצבארט התנסה ב„תעלול" מסוג זה: „...הכניסו את ראשי לתוך צינור. דבר זה, הנו אמצעי איום. בכדי להישאר בחיים, הייתי צריך לעמוד בלי כל תנועה, מאחר והצינור היה מחושמל (1600 ואט) וכל תנועה היתה עלולה לחשמל אותי". על „התעלולים" במחנות, נזכר ש"י לנגאס: „...משני העברים מונחים ערימות של גופות. כך הגענו לגיהנום החדש ששמו „גרוס־רוזן". כאן „המציאו" אמצעי־עינוי חדש, אסור לישון אלא ב... ישיבה. אני — תוך שנרדמתי — הרכנתי את ראשי והוכיתי בצורה בסטיאלית..."

אסיים פרק זה בכמה „חוויות" אישיות: במחנה שואנינגן, היה סגן־מפקד המחנה „פולקס־דויטשה" זקן, מנהל בי"ס לשעבר ובעל השכלה גבוהה. גוי רשע זה אהב להציק לנו בנקודות „הרגישות" ביותר ובצורה המכאיבה ביותר. בחורף ראשית 1943, אנו נאלצים להתיצב למיסדר בשעה 4 לפנות בוקר. בקור המקפיא, אנו עומדים מעורטלים. יורד שלג טורדני. הגוי הרשע הזקן, עומד מכורבל בפרוותו ופיו שופע ארס. שפתו עשירה ורבת־גונים. אין להכחיש הוא יודע להשתמש בה בכדי להכאיב לנו. באיטיות ובאכזריות רבה מחזיר אותנו הסדיסט הזקן אל העבר — ממנו אנו מנסים „לברוח", פשוט אין לנו כוח „לזכור" אותו — בצורה דרמטית הוא מצביע לעבר גופותינו המעורטלות ואומר: האם הזוהמה הזאת כונתה פעם הגניוס היהודי? ברצותו להבליט

את מעמדנו העלוב עכשיו — בהשוואה למעמדנו בעבר — הוא אינו שוכח שום פרט מעברנו המפואר. הוא פורט על כל נימה רגשית אישית ואינטימית היקרה לנו, כגון חיי הטוהר של המשפחה היהודית, חגי ישראל, חכמת ישראל, דת ישראל וכולי. כך אנו עומדים יום־יום, בוקר־בוקר וסובלים יסורי־תופת. כל זאת נעשה בשפת גיתה ושילר הנמלצת.

סוג אחר של התעללות, מצא לו מפקד־המחנה גרוס, החייכן. כל יום ראשון הוא ערך אתנו „התעמלות". צורות שונות לבשה ה„התעמלות", פעם היה זה „זחילת צפרדע", פעם אחרת „ריצת־מראתון" ועוד. פעם „המציא" גרוס „תעלול" חדש, הוא העמיס קורה כבדה על כתפיו של נער צעיר — כבן 16, שמו היה לוי, מעיר זלוב — וציווה עליו לרוץ סביב המחנה, כמה שהמיסכן רץ בשארית כוחותיו, דירבן אותו גרוס — כאילו זה היה סוס־מרוץ — יותר־מהר. עד שהנער התמוטט ונשאר מוטל ללא רוח־חיים...

שוב, סוג אחר של „תעלול" הפעיל המשגיח קראמר־מפראנקפורט א"מ, — היה זה גרמני בור ומטופש. יום אחד הוא אומר לנו, שהוא „יציג" לנו איך נראית „הלוויה" יהודית. הוא לקח בחור מפביאניץ — שמו היה רפאל סטריקובסקי — ופיצח את ראשו במכוש שבידו והתחיל ליילל סביבו: „מיין ארעמער איזידור". לפי הבנתו היה זה כנראה „תעלול" מאד משעשע...

עזרה הדדית:

אין זה סוד שהטמאים שאפו למחוק מאתנו את צלם האנושי. הם התיחסו אלינו גרוע יותר מאשר אל בהמות. ראו בנו גזע נחות ושלילי שיש להשמידו. יהיה זה מענין לציין את תגובת יהודי וירושוב להתיחסות הנ"ל ובמיוחד את היחס הלבבי והחם לעזור לזולת בכל מקרה והזדמנות. יהודים עודדו אחד את השני.

מספר ל' בורנשטיין: „...אחרי כמה ימים בלי אוכל ושתיה, היינו מאד מדוכאים (הדבר היה בנירנברג ב־1939). משה פינקלשטיין עודד אותנו וקרא לנו: **יהודים, החזיקו מעמד, לא להתיאש! לא להיכנע!"** „כשעמדנו בירוסלב, הספיקו יהודי המקום לאפות לחם, ותוך כדי שהרכבת התחילה לזוז, זרקו לנו את הלחם החם".

היסטוריון השואה ד"ר עמנואל רינגלבלום הי"ד (בספרו „כתבים פון געטא" כרך א' ע' 36) מציין, שיהודים הסתירו אנשי צבא פולנים בפני גייסות הנאצים — בשנת 1939 — למרות שהסתכנו בכך בחייהם. לצערנו לא היה הד והדדיות בלב הפולנים למחווה נלבב זה. כן מציין רינגלבלום, את היחס ההומאני של יהודי פולין, אשר קיבלו — בעיר זמושץ — כאלף וחמש מאות גולים פולניים — בח' דצמבר 1939 — בחמימות רבה, האכילום והשקום, הגם שחלק רב מהם היו אנטישמיים מובהקים (באותו ספר ע' 45).

ר' ליבר: „בשנת 1942, עם חיסול וירושוב, קבוצה קטנה מאתנו, הועברה לגיטו לודז'. עם הגיענו ללודז', היינו מהוממים לגמרי. בהיוודע הדבר לרב שלנו ר' מ"א קליגר — שהיה מאז המלחמה בלודז' — הוא טרח — למרות חולשתו הרבה — ובא אלינו, עודד אותנו והפיח בנו רוח־חיים וזיק של תקוה. אגב, מיד לאחר־מכן נשלח הרב החולה להשמדה..." אבא וקסמן: „וירושוב שלחה — בצורה מאורגנת — חבילות־מזון

לגיטו לודז׳. מאוחר יותר נשלחו חבילות־מזון למחנות שבפוזן. במיוחד ברצוני לציין את לייב׳ל סאט וישראל באראן, אשר בגיטו לודז׳ עזרו הרבה — בכל המובנים — ליוצאי וירושוב״.

שמואל י׳ לנגאנס: „...בדרך נחלש אבינו מאד ולא היה מסוגל להמשיך ללכת. נאלצנו לסחוב אותו, עזר לנו בכך חנא רובינשטיין;״ „למרות המצב הקשה בו שרויים יהודי וירושוב... הוקם ועד אשר שולח בקביעות חבילות מזון ליהודי לודז׳״.

אריה כתריאל: „...רק הודות למאמצים של אחותי שפרינצה ובעלה, אשר שיחדו אחות נוצריה, שדאגה לאספקת התרופות — נשארתי בחיים״.

רייצה ליבר: „...בהגיעי אל הגשר, נתקלתי בנער יהודי מסתתר בשיחים. הוא סיפר לי שברח ממחנות־פוזן, וכבר שלושה ימים לא בא כל אוכל לפיו. בקושי רב הצלחתי להגניב אותו לתוך הגיטו ומאוחר יותר הצלחנו להחזירו אל עיירתו;״ „ברצוני לציין גילוי נהדר של בת וירושוב. הדבר היה בשנת 1944, כשהגענו לאושוויץ. היתה שם בת־עירנו שעבדה במחנה „קנדה״, בת זו (חנה איציק) סיכנה את חייה ואירגנה — בתוך קבוצתה — עזרה עבורנו. כתוצאה מהלשנה, עמדו לשלוח את כל הקבוצה לתא־הגאזים. חנה איציק ידעה מה צפוי לה על עזרתה ובכל זאת סיכנה את חייה למען הזולת...״

ישראל ליפשיץ: „...היו גילויים של אומץ ועזרה — תוך סיכון עצמי... יש לציין את ההקרבה להגיש עזרה לחולים וכן בכדי להביא לקבר ישראל את חברינו שנפלו במקומות העבודה, כי לגרמנים לא היה כל יחס לכך...״

יצחק פנקובסקי: „...אנשים ניסו לעזור אחד לשני, לעתים גם לאנשים לא מוכרים...״

בהתיחסו ל„אווירת״־אושוויץ, אומר יוס׳ל זלקוביץ: „...בבלוק מס׳ 3 אני מוצא אח־לצרה... לא היה לי איפה להניח את ראשי העייף. פתאום אני שומע לחש מאחד הדרגשים: בוא אלי למעלה!... מצאתי באדם זה אח ורע, פתחנו אחד לפני השני סגור־לבנו...״

ז׳ רוסק: „...פגשתי את אחי אהרן יוסף ז״ל... רק הודות למסירותו הרבה למעני נשארתי בחיים. במיוחד בשנת 1943 כשחליתי בטיפוס״.

יש לסכם פרק זה בציון, על התנאים האיומים של האוכלוסיה באירופה בכלל ובפולין בפרט. בתקופה זו, שעמים בתנאים פחות קשים התדרדרו ונהפכו לחיות־טרף, ואילו היהדות בכללה שמרה על צלמה האנושי, והשתדלה לעזור לזולת.

דת ותרבות:

„חשבון מיוחד״ יש לו לאשמדאי הגרמני ימ״ש עם הדת והתרבות היהודית. בנאומו ברייכסטאג הגרמני, מיום 30 בינואר 1939 מנבא היטלר ימ״ש: שאם תבוא התמודדות — תוכחד הדת והתרבות היהודית, על היהדות. ואמנם יש לציין שבכל שנות ההשמדה הקדישו הטמאים הרבה מחשבה איך לעקור את היהדות ותרבותה. הצתות בתי־הכנסת „בליל הבדולח״ והשריפות הפומביות של ספרות היהדות בכיכרות־ציבוריים — היו ה„מבשרים״ הראשונים על טיבם של הנאצים. בפלישתם לפולין בשנת 1939, יחד עם מעשי הרצח, הרג, אונס ושוד — הוקדשה „תשומת־לב״ מיוחדת להצתת והריסת בתי־כנסת. גם בוירושוב, ראשית־מעשיהם היה לשרוף את בית־הכנסת ובית־המדרש. רוב

ה„אקציות", „סלקציות" תוכננו ע"י הרוצחים בימי חג ומועד יהודיים. ד"ר עמנואל רינגלבלום: „נודע לי משמעון זייצ'יק, (היסטוריון לדברי אמנות), שבית־הכנסת בקמפנו נשרף" (כתבים פון געטא. כרך א' ע' 34).

„עם קשה־עורף" ומשונה אנו היהודים, דווקא משום שהצורר הכריז מלחמת־חרמה על הדת היהודית, החליטו רבים לדבוק ולהחזיק בה, ובכל מחיר. רבים היו הגילויים של מסירות־נפש והקרבה.

ר' לייב'ל בורנשטיין, בסיפורו על „ימי נירנברג" בשנת ת"ש: "... יחיאל מאיר'ל אלברשטיין כתב — מתוך הזכרון — את רוב התפילות והפיוטים של ה„ימים הנוראים" על פיסות נייר של בדלי סיגריות, שמצאנו בתוך המחנה. ה„מחזורים" הנ"ל עברו מיד ליד...; ר' משה פינקלשטיין מצא בקבוק יי"ש, קשה לתאר את השמחה שאפפה אותנו, כאן במקור הטומאה של הס"ם נוכל לקדש על יי"ש אמיתי; בחור צנום וחלוש, בקושי רב שיכנענו אותו שיאכל ב„יום הקדוש"...; ר' קלמן שו"ב, בקולו האדיר הרטיט את לבותינו. ספק אם פעם נשמעה תפילה שכזאת...". אגב באותה נירנברג ידועה לשימצה, ובימים ההם, בתוך המחנה הנ"ל נהג רבנו הגאון ר' משה אליעזר הכהן קליגר ללמוד — בע"פ — עם הציבור שיעור בגמרא ותוספות בעמקות רבה.

רייצה ליבר:... למרות שהגרמנים אסרו — בעונש מוות — על פגישה של יותר משני יהודים בצוותא, בכל זאת התארגנו „מנינים" בהסתר. הגרמנים שרפו את כל אוספי הספרים שבספריות...

אבא וקסמן: יש שעסקו והקדישו כל רגע פנוי ללימוד התורה... אנו הילדים התאמננו באמירת תהלים בע"פ, חסידים ואנשי מעשה אמרו שזו סגולה לקרב את הישועה..."

ישראל ליפשיץ: „...עם סגירת הגיטו בוירושוב, סחבנו יום ולילה את הספרים. הגב כאב מכובד הספרים. בעצם לא ידעתי לשם מה ובשביל מי אני עושה זאת, אולם היתה לי ההרגשה שאני חייב לעשות זאת..."

יצחק פנקובסקי: „...כל הזמן היו קיימים כמה „מנינים" חשאיים...".

„בכל זאת עוד ישבו יהודים ועסקו בתורה, ודווקא בעמקות... היה זה התענוג היחידי אז. ... ישבנו יום־יום משעה 3 לפנות בוקר עד 6 ולמדנו שמונה איש, את הסוגיה „המלוה על המשכון" עם ה„קצות" ומפרשים אחרים. רובם של המשתתפים התגנבו דרך החצרות..." (לייב'ל בורנשטיין).

לפי דברי שמואל לייב גרין — שהתגלגל מפראשקי לוירושוב — למד אבי הי"ד יומם־ולילה את ההלכות המתייחסות לנושא „קידוש השם".

גם במחנות — שכותב הטורים שהה בהן — הקפידו יהודים, והשתדלו לקיים מצוות התורה במסירות יוצאת מן הכלל. סידור־תפילה וזוג תפילין, היו מיצרכים מאד מבוקשים. אנשים עשו כל־מיני תחבולות לקיים מצווה. ראובן ישראל קוט מקוז'מינקה, למשל, סיכן עצמו — במחנה שוואנינגן — והוריד בלילה את גגון של סוכת־המשמר ושם עליו קש, בכדי לקיים מצות „ישיבת סוכה"... ב„ווארטה" בצ'נסטכוב, התנזרו לייב'ל ברגר וחבריו מאכילת חמץ בפסח, לא נתגאלו במאכלות אסורים והשתדלו לחוג את השבת ולקדשו.

מחנות:

„מחנות העבודה באזור הזה, מוקדם־יחסית הפכו למחנות השמדה, כתוצאה של משטר הרצח ששרר בהן...״ (ישעיה טרונק בספרו: „געשיכטע פון די יידן אין „וואַרטעלאַנד״ אין דער תקופה פון אומקום״ (ע׳ 64 — 65).

עוד לפני משלוח הנוער למחנות פוזן, הוקמו במחוז וילון מחנות לעבודות כפייה במקומות דלהלן: מיעזיצה, פינצ׳נו, סוקולניקי (פאלקנהוף), סולטישי ועוד... (טרונק בספרו: „יידישע לאגערן אין „וואַרטעלאַנד״ וואַרשע, 1948 ע׳ 192). להלן נצטט כמה פרטים מתוך ספרו של הנ״ל על המחנות באזורנו: המחנות בהם עבדו, התענו והושמדו יוצאי וירושוב: אנטונינהוף, (הקבלן: אוברביגרמייסטער־טיפבוי־אמט), שטיינעק (הקבלן טיפבוי־אמט), פוזן־אוסט, שוואנינגן, פוגנבורג (הקבלן אלפרד נויגבויר), סטיפאנסארט (הקבלן לענץ עט קו), רוסגארטן (הקבלן רייכבאהן), גוטנברון (הקבלן הוכטיף, ברלין), נקלו, פורסטבוכוורדה ועוד (עמ׳ 196 — 200).

את התמותה במחנות בקצב מדהים, שנגרמה בעקבות התעללות־אכזרית, עבודה בקצב רצחני, רעב וחוסר תנאים סניטריים — מדגים וממחיש טרונק עם ציון המספרים של המחנות בפוזן־העיר: בח׳ יולי 1942 מנה המחנה 12 אלף איש, ואילו בח׳ ספטמבר ירד ל־3.495, כלומר תוך פחות משני חדשים מתו או חוסלו למעלה משני שלישים (עמ׳ 123).

כל ההוראות הדרקוניות לגבי עובדי המחנות, מעידות על מגמה אחת ויחידה, והיא: לזרז את השמדת היהודים. הם מיועדים לשבור את העובד פיסית ורוחנית כאחד. מצד אחד, עבודת היהודים היתה חינם, מצד שני הדרישה שהקבלן יספק לו את מינימום צרכיו, הגבירו את הניצול עד מעבר לגבול היכולת. במשטר־עבודה כזה, נאלצו החלשים והחולים מהר מאוד להישבר ולהתמוטט, ואכן ההתמוטטות היתה מהירה ודרמטית, רוב־רובם נפלו (עמ׳ 130).

מענין יהיה לציין את „סל המזונות״ שהגרמנים קבעו (ביום 7 לאוגוסט 1941, בפגישה בין ב״כ משרד העבודה בפוזן לבין המושל הכללי) בערך כ־800 קלוריות, המקובל הוא 2.000 — 3.000, בתוך זה היו צריכים לקבל רבע קילו בשר־סוס לשבוע, 100 גראם שומן, ורבע קילו לחם ליום (עמ׳ 125). הצרה היא שהמיסכנים מעולם לא קיבלו את המיצרכים הנ״ל. בדרך־כלל התחלקו ביניהם מפקדי־המחנות ועובדי החברות במזון היהודים. למשל במחנה שואנינגן עברו לפעמים שבועות בהם לא קיבלתי אפילו פירור לחם, על בשר, שומן או משהו אחר לא היה אפילו לחלום.

למחנות נשלחו, או ישירות מהעיירות הקטנות ב„וארטגאו״ או: „... שרידי היהודים שנשלחו לגיטו מהפרובינציה מהגיטאות המחוסלות... האנשים שהיו רוחנית ופיסית שבורים, נותקו בכח־הזרוע מחיק יקיריהם... לא היה בכוחם להתנגד...״ (טרונק „לאדזשער געטא״ עמ׳ 182).

„העובדים־עבדים הועסקו בעבודות סלילת האוטוסטראדה ברלין־לודז׳. כל האזור היה זרוע רשת של מחנות עובדי־כפייה מהעיירות שבאזור „וארטה־גאו״...״ (יוסף זלקוביץ). הנ״ל מספר גם על ה„אווירה״ שבתוך המחנה: „... בתוך צוות „עובדי המחנה״

הסתננו כמה יהודים, אנשי עולם התחתון שהשתלטו על הכל. חבילות שקיבלנו מהבית, הם „החרימו" והתחלקו בהן. זללו וסבאו על חשבוננו. כולם התמרמרו..."

לפי דברי א׳ כתריאל, נשלח המשלוח הראשון של נוער יהודי לפוזן, בפסח שנת תש"א (1941). ח"ש שוארצברט מתאר את „ראשית" ימי המחנות: „... אנשים צעירים נשלחים לעבודות־כפייה בפוזן. מתוך הידיעות המקוטעות, מסתבר שהמצב שמה איום ומפחיד. רובם של האנשים, אינם מחזיקים מעמד... במחנה „אנטוינהוף", הוחרמו אצלנו כל מיצרכי־האוכל שהבאנו מהבית... ע"י תחנת הרכבת הנחנו אדנים מתחת למסילה, בנינו גשרים והקימונו סוללות־עפר בגובה של 14 מטר. התמותה הגדולה, לא השפיעה במאום להקטין את שעות וקצב הרצחני של העבודה... ניגשתי לאחראי הגרמני וביקשתיו, שירשה לי לטפל בקבורתו, קיבלתי ממנו „תשובה" עם מקל על ראשי... אמר לנו מפקד הס. ס.: „אתם באים להנה, כאן אתם חייבים להתפגר כולכם. כאן אבן־זעע". כבר לא יכולנו לנוע, כל־כך התישו את כוחותינו"... אריה כתריאל: „... התנאים במחנה זה — „אנטנינהוף" — היו איומים. בנוסף לרעב, קור ותנאים סניטריים ירודים, גם המשגיחים הגרמנים והפועלים הפולנים התאכזרו והתעללו בנו..."

האם התיחסו הנאצים בפחות אכזריות לגבי נשים ובנות צעירות? — מספרת ט. קורנוויזר: „... עבדתי כמו יתר בנות וירושוב בפינוי ההריסות. בראשית 1940 אורגנו שני מחנות... יחד עם קבוצה גדולה של בנות עבדנו בגלביץ, ומשם נשלחנו לפוזן. שם נמצאו אתי... העבודה היתה קשה ומפרכת מאד. עבדנו בסלילת „אוטוסטראדה". בגלל חוסר תזונה, תנאי המגורים והסניטריים, מכות וקור, מתו רוב הבנות..."

„עבודת הכפייה שונה היתה בכל מקום. בדרך־כלל לא שולם כל שכר ליהודים. אולם היו מקומות שניתנה להם ארוחה אחת או שתים, לחם, תבשיל. גם היחס היה שונה. היו שהתעללו ויש שהתיחסו בצורה אנושית" (טרונק ב„געשיכטע פון די יידן איןווארטעלאנד" אין דער תקופה פון אומקום" (עמ׳ 112).

עוד פרט „פיקאנטי" על הציניות הנאצית: בפגישה בין ב"כ מ׳ עבודה הגרמני קנדז'יה והמושל של פוזן, ביום 7.8.1941, הוחלט שעובדי המחנות בפוזן „המרוויחים" סכום העולה על 84.50 מר"ג... ח י י ב י ם ב ת ש ל ו ם מ ס ה כ נ ס ה... גם ה„מרוויחים" פחות, חייבים בתשלום ביטוח סוציאלי (טרונק ב„יידישע ארבעט־לאגערן אין „ווארטעלאנד" עמ׳ 124 — 125).

מסכם ההיסטוריון טרונק את התמותה המדהימה ומעשי־הזוועה במחנות פוזן, ואומר: „...אין פלא איפוא שהמחלות השונות, צימקו אותן המחנות בקצב מהיר שכזה. כהמחשה אנו מביאים מספרים על המחנה „קרייזינג". במחנה הזה שב־30 בנובמבר 1942 מנה 900 איש, היו תוך החודש 180 מקרי־מוות — בערך 20% — תוך שבוע מתו 61 איש. הממוצע היומי 9 איש".

ב־31 דצמבר הועברו חולים מחוסרי־תקוה ל„יעד בלתי ידוע" — 363 איש" (לאדזער געטא עמ׳ 188).

ממשיך טרונק לסכם — בספרו הנ"ל — ואומר: „לפי הוראה חשאית של ה„גסטאפו", היתה חובה להודיע על כל מקרה של מחלה או על אדם שאינו מסוגל לעבוד.

את העובדים הוציאו מתוך המחנה ורצחום בסביבה הקרובה, או שהעבירום למחנה השמדה. כינו זאת בשם „ריקטראנספארטן" (עמ' 189).

עובדי המחנות לא הורשו לקבל טיפול רפואי מחוץ למחנות, וגם בתוך המחנות ע"י רופא לא־יהודי. למעשה לא ניתנו להם כל תרופה או טיפול רפואי, גם ע"י עובדי־הרפואה היהודיים — רופאים ממש לא היו.

התמותה הגדולה — למעלה מכל יחס מקובל, גם בעתות של מגפה — נגרמו לפי דעתי —ע"י גורם נוסף, אשר כל חוקרי השואה וההיסטוריונים משום־מה מתעלמים ממנו. כוונתי: לחוסר הרצון לחיות — של היהודים — אחרי שיקיריהם הושמדו. פשוט לא היתה מטרה למענה כדאי להיאבק על החיים — באין משפחה. זכור לי באותם הימים — קיץ תש"ב (1942) — במחנה שוואנינגן, פרצה מגפת דיזינטריה ממנה נפלו רוב העובדים. על־ידי, שכב דוד עזער מוירושוב, ניסיתי לעודד אותו — אף שבעצמי הייתי במצב קודר — ואמרתי לו שעוד יבריא ויחיה. תשובתו היתה משפט אחד: „לשם מה?" ונפח את נשמתו. אכן רוב־רובם שאלו את עצמם: לשם מה? מה טעם בחיים. אחרים רצו להזדהות עם יקיריהם שהושמדו.

טרונק מסב תשומת הלב, לגורם נוסף שאינו נעדר חשיבות, בעית הלבוש במחנות. אין זו בעיה פיסית גרידא. ע"י שלילת בגדים, רצו הטמאים לשלול מאתנו את צלמנו האנושי, אומר טרונק: „על מצב ההלבשה במחנות, מתארת — במכתבה אל ה„גטו־פרואלטונג" — חברת „פריץ־הילגנשטוק", במלים הבאות: „היהודים ביחס להלבשה, נמצאים במצב „מרושל ומוזנח" כזה, שבכדי למנוע המרמרות ציבורית, יש הכרח להחליף את מלבושי־הסמרטוטים באחרים" (לאדשער געטא עמ' 187).

חברת „אוטו־טרביץ", כותבת באותו נושא — מיום 12.11.42: „...לא יתכן לשלוח את היהודים יחפים (בכפור של סתיו) למקום עבודה, היות ורואים להם חלקים של גופם המעורטל, קיימת סכנה שתופעה זו תעורר שערוריה ציבורית" (עמ' 187).

נסיים פרק זה, בציטוט של דו"ח מפי רופאה־יהודיה, יחידה, בכל מחנות פוזן: „...הדרגשים של החולים, הם כל־כך פרימיטיביים... גם כאן שכבו החולים בשלוש שכבות... באוויר זה המורעל, נמצאו עשרות חולים קשים... כ„שולחן ניתוחים" שימש לי דרגש־עץ. הנתוחים ביצעתי בלי אמצעי הרדמה... הרוקח סירב לתתן, באמרו: „לא באנו להנה בכדי לרפאות יהודיות"... כל אלו שנשלחו ל„בית החולים" — כביכול — היו אנשים אבודים... האנשים העדיפו למות בסביבתם... האיבחון „רעב־אנדמיה", „חולשה" וכדומה, אסורה היתה בהחלט. מיכסת החולים, אסור היה שתעלה על 5%..." (טרונק „לאדזשער געטא" עמ' 292).

הפולנים — חלקם בהשמדת יהודים:

„הפולנים שמחו, בשמעם על רדיפת היהודים. דבר אחד לפחות נרוויח — הם אמרו — ניפטר מהבעיה היהודית בפולין" (ד"ר עמנואל רינגלבלום ב„כתבים פון געטא" ע' 116). אכן אין ספק שחלקם של הפולנים רב וגדול בהשמדת יהדות פולין.

איך התיחסו הפולנים לאסון המשותף שירד על ראשם של תושבי פולין, עם פלישת הגרמנים בספטמבר 1939? מספר משה לייב יצחקי: „... ילדנו בן השנה שכב

יומיים בין ההרוגים... חייל גרמני שעבר במקרה, ראה שהילד מראה סימני־חיים... לקח את הילד והביאו לרוקח הפולני בזלוטשוב וביקש ממנו „עזרה ראשונה" להציל את הילד. אולם הרוקח סירב, באמרו לגרמני: „הלא זה ילד יהודי".

רייצה ליבר: „...אנו מנסים בזמן ההפצצה הגרמנית להיכנס לתוך המקלט הציבורי שהיה בבית־הקברות היהודי, אולם הפולנים לא נתנו להיכנס בטענה, שהוא מיועד „רק לפולנים"...

חיים ש' שווארצבארט: „...ב־2 לספטמבר, היום הראשון לכיבוש וירושוב, התחבקו הנערות הפולניות עם החיילים הגרמנים ב„הייל היטלר". שיתוף־פעולה הראשון בינם לבין הגרמנים היה, בהלשנה שכאילו היהודים, הם שפיצצו את הגשר. אח"כ הוציאו הגרמנים — בעזרתם הפעילה של הפולנים — יהודים מוסתרים מתוך המרתפים ורצחום...; הפולנים השתדלו להוכיח לגרמנים עד כמה שהם אנטישמים. שימשו לגרמנים „מדריכים". הלשינו על כל דבר־ערך שנמצא אצל יהודים... פולנים רבים השתתפו בביזת רכוש היהודי... בכניסה לעיירה אורבים משמרות של חיילים גרמנים בלוית נערות פולניות. כל דבר־ערך נשדד...". והנ"ל ממשיך ומספר שגם עם כינון המשטר הקומוניסטי, בפולין שלאחר המלחמה, השנאה ליהודים נשארה מושרשת: „בעיירה בולסלבצה שע"י וירושוב, הספיקו הפולנים „הפטריוטים" לרצוח 10 היהודים, ששרדו ממלתעות החיה הנאצית... זיהיתי כאן גוי „פולקס־דויטשה" שהשתתף בפועל בעינוי יהודים במחנה. אולם שלטונות פולין סירבו לקבל עדותי... יצחק גרבובסקי: „...כשפרצה המלחמה, פרץ השכן פרנקובסקי לתוך חנותו של סבא, שדד ובזז אותה — בעזרתם ובסיועם של עוד „פולנים טובים" — אולם השכן הגוי לא הסתפק בכך, הוא פלש לתוך דירתו המרווחת של סבא. סבא וסבתא נאלצו להידחס לתוך מיבנה צר שעמד בחצר..."

אפרים רובינוביץ: „...הובילו אותנו לתחנת־הרכבת. ליוונו מבטי־דאגה של יקירינו. פחד לבם לבאות, ואילו שכנינו הגויים, פרצופיהם השמנים התמוגגו ממש משמחה, סוף־סוף זכו לקצת נחת... נאלצנו לסבול לא רק מהגרמנים, גם האסירים הפולנים והאוקראינים ירדו לחיינו וגרמו לנו יסורי־תופת".

שמואל י. לנגנאס: „...פעם צירפו אותי ואת אחי משה לקבוצה מיועדת להירצח, בדלית־ברירה, הסתננו לתוך שורות הפולנים, אולם הנ"ל גירשו אותנו בגידופים: „יהודונים צאו מכאן!"...

פרומט ולצקי: ...סיפרו לנו, שאחיו של לייב, ילד בן 12 שעבד אצל איכר בתור רועה, נתגלה כיהודי ע"י השכנים הפולנים ונרצח..."

ואסיים בעובדות, המתיחסות אלי אישית: שתי אחיותי הצעירות, הניה וליבצ'ה נתגלו ע"י פולנים — בפיוטרקוב — כיהודיות, נמסרו לגרמנים — בשנת 1942 — ונרצחו. אחי משה שהסתובב עד שנת 1944 עם ניירות מזוייפים כ„פולקס־דויטשה", נתגלה ע"י שגץ־מכר מוירושוב. השגץ לא היסס הצביע עליו: „יודע" — לפני הגרמנים — והוא נורה במקום.

השם ינקום, דמי נקיים וטהורים — מאומה הרשעה הפולנית!

חסידי אומות־העולם:

באותה מידה שבני־וירושוב שרידי־השואה מוקיעים לדראון עולם, את האנטישמים הפולנים, כך גם ייזכרו לטובה, אותם חסידי אומות־העולם — ובתוכם גם פולנים בודדים — שקנו עולמם ביחסם האנושי לגבי העם היהודי הנרדף. יוסף זלקוביץ: ... התחילו להתיחס אלינו כאל יצור־אנוש. במיוחד הצטיין בכך המשגיח הגרמני גראומאן, שהיה רחוק מה,,אידיאולוגיה" הגרמנית..."

פייגה בראקר (זלקוביץ): ,,... אחותי טובה התקשרה עם מכריה הנוצרים וביקשה מהם להסתיר את ילדי הדוד... הבלגים הנוצרים, הצליחו מיד למצוא מקום מסתור...

טובה בראקר: ,,... משפחה זו היתה צפויה לגירוש לאושוויץ... מחבוא רגיל לא בא בחשבון... לבסוף הוסכם לשכן אותו בבי"ח לחולי־רוח... יש להזכיר בחרדת־קודש, את מפעלם הנאצל של חלק רב מהעם הבלגי, אשר תוך סיכון חייהם, הצילו רבים מבני העם היהודי..."

אבא (יצחק) וקסמן: ,,... לזכותו של הגוי, יש לציין שבשעה שהיתה לנו צפויה סכנה, הזהיר אותנו מראש".

שמואל י. לנגנאס: ,,... בימים הראשונים להיותנו בבוכנוואלד, התאוששנו במקצת, וזאת הודות לרגש הסולידאריות של ,,ותיקי" הקצט'ניקים... למרות מצוקת הרעב שסבלו, נתנו כל־אחד את מנת־הרעב היומית שלו לטובתנו. היה זה מחווה אנושי שקשה להעלותו על הדעת". הנ"ל ממשיך לספר, על מקרה במחנה הנ"ל, כשהוא ואחיו נועדו להישלח לחיסול. בכדי להציל את עצמם ניסו להסתנן בין שורות האסירים הפולנים, ואלו גירשום. אבל: ,,... מעשה־נס, רחמו עלינו הקבוצה הצרפתית, הם ניסו והצליחו להסתיר אותנו בתוך שורותיהם".

גירוש, רצח, השמדה:

,,מובן מאליו, כי הקמת הגיטו אינה אלא שלב־ביניים. אני משאיר לי את ההכרעה באילו תאריכים ודרכים יטוהר הגיטו מהיהודים. על־כל־פנים, המטרה הסופית היא — ביעור מוחלט של הנגע הזה. חתום: **איבלהאר**".

זהו מיסמך שפורסם ביום 10.12.39, ע"י מושל מחוז קאליש — שבתחום שיפוטה נמצאה גם וירושוב — ביחס לגיטו לודז (,,הפתרון הסופי"; תעודות על השמדת יהודי אירופה. הכה"מ, תש"ך עמ' 15 — 18).

,,כאן לכתחילה הוטל התפקיד לעשות את השטח ,,יודענריין" כבר בחדשים הראשונים של הכיבוש..."; ,,עם זה מוסברת העובדה של ההשמדה ההמונית, שהחלה כאן כחצי שנה קודם מאשר במקומות אחרים..." (ישעיה טרונק ב,,געשיכטע פון די יידן אין ,,ווארטעלאנד" אין דער תקופה פון אומקום" עמ' 64 — 65).

ברשימותיו של היסטוריון השואה ד"ר רינגלבלום, אנו מוצאים רישום מיום 16.12.39, בו נאמר: ,,ידיעה מפוזן, גירשו אלף יהודים האחרונים. חולים מבית־חולים, זקנים,... כולם הועברו למחנה בגלובנה... (כתבים פון געטא" עמ' 39). ועוד: ,,... נוצר מצבר במחוז לובלין, כנראה במסגרת גירוש היהודים מאזור ה,,וארטה־גאו"... (עמ' 37).

יעקב יעקוביץ: „...הגרמנים נהגו לגבינו בשיטות של הטעיה. בקיץ 1941, באה פקודה לז'נדרמריה בוירושוב לגרש פולנים, אולם במקומם, גורשו היהודים.

בעת הגירוש הוכו היהודים בצורה אכזרית, הרביצו בהם מכות־רצח. עם הגיעם של יהודי וירושוב לעיירה פראשקי, הוכנסו כולם — תחת משמר מזוין — לאסם. כעבור כמה ימים, הוחזרו המגורשים לוירושוב. באותו יום נרצח החולה משה פנק".

„בינואר 1940, בישיבה שהתקיימה בראשותו של אייכמן בענין הגירושים,... דובר על אופן הביצוע של הגירושים... סוכם שבקרוב יגורשו כ־350.000 יהודים מאזור ה„וארטה־גאו", הכולל את לודז ואת פוזנן..." („השואה והמשפט"; פרשת משפט אייכמן ותקופת השואה. כרך א' עמ' 44).

נראה שהרצח ה„בלתי מאורגן", שהתנהל מראשית הכיבוש, היה מחושב ושיטתי. רצח של כמה עשרות יהודים בספטמבר 1939, ומאוחר יותר, מדי־פעם רצח בודדים, היתה יזומה ומתוכננת.

בפגישה בין ב"כ משרד עבודה הגרמני בפוזן — מיום 7 לאוגוסט 1941 — עם ב"כ המושל הכללי בפוזן, הוסכם בין היתר: שהיהודים אשר בריאותם „מוטלת בספק" יירשמו למשלוח („צום אבטראנספורטירן"), אם לתרגם זאת לשפה פשוטה — פירושה להשמדה (טרונק — „יידישע ארבעט־לאגערן אין „וארטעלאנד" עמ' 124).

מענינת עובדה אחרת: עוד בסתיו 1941, התחילו הצוררים להעביר יהודים לחלמנו, יהודי קויל למשל הועברו בסתיו 1940, ואילו ה„גושפנקה" באה רק: „ביום 18 למרץ 1942 מוציא גרייזר הוראה חדשה המדברת על חיסול הגיטאות והחרמת הרכוש היהודי שיישאר" (טרונק — שם עמ' 127).

בכדי להטיל אימה־יתירה על שרידי יהודי באזור ה„וארטה־גאו", נהגו הגרמנים לארגן „חזיוני־תליות" (בשנת 1942, בדרך־כלל קרוב לפני החיסול הסופי). בוילון תלו 10 יהודים בפורים, גם בבז'ין, זד'ולה (ערב־שבועות), בלכטוב לינצ'יץ, פודמביץ, פיונטקי, אוזורקוב, באזור טורק ועוד (טרונק — „לאדזשער געטא" עמ' 274). מטרה אחת היתה לכל התליות הנ"ל — לשבור את היהודים לפני השמדתם. גם במחנות היתה זו תופעה די שכיחה של תליות, בעיקר על נסיון של בריחות. גם במחנה „שוואנינגן" — בו היה עצור כותב הטורים — ניתלו בח' אוקטובר 1942 (בערך) תשעה יהודים, ביניהם נער צעיר מאד. אצל אחדים מהקרבנות נקרע החבל, התליין (הטבח הראשי הפולני) תלה אותם שוב ושוב, הם סבלו יסורי־תופת עד שנפחו נשמתם. רובם, זעקתם האחרונה היתה — נ ק מ ה ! באותה שנה, ניתלתה בת־עירנו אסתר שולזינגר (בתו של יעקב שלמה) בגיטו לודז'. הבת הצעירה הזאת (כבת 16), היתה עצורה באחד ממחנות פוזן האיומים. למרות כל הסיכון שבדבר ובחוסר הסיכוי, החליטה הנ"ל לברוח לגיטו לודז' ולהצטרף אל אביה. ממש ע"י גדר־הגיטו תפסו אותה הגרמנים ותלו אותה בתוך הגיטו. טרונק מונה מספר של תליות בתוך המחנות, של ילדים צעירים („לאדזער געטא" עמ' 193).

ישראל ליפשיץ: „... במחנה „בלכהאמר" הציתו הגרמנים את המחנה על העצורים שנשארו בו, כולם נשרפו חיים, ביניהם גם משה אברהם פורטק מוירושוב..."

א׳ כתריאל: „...שם ביצעו הנאצים אחד הפשעים הנתעבים... הם פקדו על כולם להתישב על הקרקע וירו לכל אחד בראשו״.

יוסף זלקוביץ: „...היו הרבה קרבנות, שנגרמו כתוצאה מיריות „השומרים״ שלנו...

אברהם קלושינר: „...מיתות שונות ומשונות קיימות במאטהאוזן. כל סדיסט והשגעונות שלו...״

י׳ זלקוביץ: „...היתה תופעה שכיחה של תליות... הביאו את המיסכנים, ביניהם ילד מזד׳ וולה כבן 15־16...״ גם בקרייזינג מקובלות היו התליות הפומביות... על כל דבר פעוט כגון גניבת תפוח־אדמה...

ר׳ ליבר: „...הופיעו משאיות־גאז השחורות של ה„רולל־קומאנדו״ והתחילה לטפל בחיסול הגיטו. הם רצחו את רודה לוקיטש, אברהם יצחק גראבינר ואחרים... הם אספו את החלשים והחולים ב„מקוה״ ושם רצחו את כולם... כל הדרך מה„מקוה״ ועל לבית־הקברות נמשכה שלולית־דם ארוכה...״

יעקב יעקובוביץ: „...עם סגירת הגיטו, נשארו כ־1200 יהודים לערך... התזונה היתה עלובה... וכך ברעב ובסבל עבר הזמן עד 11.8.1942... על הגג של יושע האופה, עמד איש ס.ס. עם מקלע. הרגשתי שמשהו איום עומד להתרחש... כולם נצטוו להתיצב — אחרת יירו. האנשים הופתעו ולא לקחו אתם דבר... כולם גורשו בריצה לכיוון הכנסיה, תחת ברד של מכות וצעקות... באנדרלמוסיה האיומה, נרמסה למוות אשתו של שמשון העגלון... שבת בבוקר 16.8.42... נצטוו כולם לצאת, אלו שלא היו מסוגלים לכך, נורו במקום... את הנרצחים הכנסנו ל„עגלה״ של ה„חברה קדישא״ וסחבנו לבית־הקברות... מה„עגלה״ קלח זרם־דם, דמם של הקרבנות... בחרו זקנים וחולים והובילום ל„מקוה״... עלינו הוטל להוביל את הקרבנות אל איש הס.ס. אשר ירה אחד־אחד בקרבנות. הנרצחים נזרקו על העגלה. בזמן החיסול נרצחו בס״ה 83 איש... „אברהמ׳ציה הויקער״ הצליח בזמן הרצח להסתתר, הוא שמח שהצליח להערים על מלאך־המוות. אולם בלילה בא השוטר שמידט, הרגיש בהיעדרו לקח את אברהמ׳ציה ורצחו... כל הנרצחים נזרקו לקבר־אחים...״

ז׳ רוסק: „...הצעקות והיללות עלו עד לב השמים... במינזר לא היה מקום, לא לשבת ולא לעמוד. אנשים נאלצו לעשות צרכיהם במקומם ולעיני־כל. צעקות־אימה וצריחות־טירוף בקעו כל הלילה. אימהות חיפשו ילדיהן הקטנים שנאבדו...״

לפני שאנו מסיימים פרק זה, על השמדת יהודי וירושוב, כדאי לנו לעמוד על התופעה של שיעור התמותה הגדולה. וירושוב לפני המלחמה מנתה כ־5.000 נפש. בזמן המלחמה — כתוצאה מבריחות — הוקטנה האוכלוסיה והועמדה על כ־4.000 נפש. מתוך המיסמכים (הגרמנים, וכן מתוך עדויות), סביר לחשוב שלחלמנו נשלחו כאלף נפש. מאה וארבע נשלחו לגיטו לודז. כ־800 נשלחו למחנות, היינו בס״ה כ־1900. מספר זה תואם למספר הנקוב ב„ספר השחור״ (בליק בוק בהוצ׳ „יד ושם״) — 1903 נפש. נשאלת השאלה מה קרה לאלפיים ומאה יהודים (בערך) בוירושוב. לצערנו ההסבר היחיד המתקבל על הדעת, שהתמותה היתה בקצב כל־כך מדהים, שתוך פחות משלוש שנים מתו יותר ממחצית האוכלוסיה. תמותה בשיעור גבוה כזה, מדהים, אפילו ביחס לגיטו לודז׳.

נקמה והתנגדות פסיבית:

„...אם נמצאים קרוביהם או מכריהם של אנשים אלו, להוי ידוע לכם — כל היהודים שגורשו מלודז, נהרגו באורח מגונה עד מאד; עונו והועלו על המוקד. היו בריאים. אם תשארו בחיים... נקמו את דמנו!" (מתוך מכתב של 12 אחרוני היהודים בחלמנו, הם הוצאו להורג בינואר 1945, לפני מותם הרגו מספר גרמנים. בתוך: „השואה והמרי;" ילקוט על חורבן יהדות אירופה. מ' החינוך, תשי"ג. ע' פח).

רגש הנקם היה טבוע ומושרש עמוק בנפשם של יהודי השואה — גם אם רגש זה לא חדר מתחום תודעתו להכרתו. הוא שימש לו כחמצן לנשימתו. זה נתן לו כח וסבילות בעינויים של למעלה מכוח־עמידתו של אדם רגיל. יתר על־כן, הוא הרגיש „בתוכו" שהנו שליח־ציבור של חבריו־לסבל, להחזיק מעמד ולספר לעולם מה שעוללו לנו הטמאים הארורים. השלינו עצמנו, „העולם" אינו יודע... ר' לייב'ל בורנשטיין למשל, מספר, שעד עצם היום מהדהדות ומצטלצלות באזניו, בקשתו־פקודתו של מאירוביץ הקצב הגברתן, שצעק אליו לפני היכנסו ל„תנור" באושוויץ: נקמה! **בורנשטיין תנקום את נקמתי ונקמת כל בני וירושוב!** לי אישית זכור; כל הנרצחים במחנות, תמיד לפני ביצוע התליה צעקו: נ ק מ ה! כל זה מראה שרגש הנקם היה מעוגן עמוק בנפש היהודי.

בסקרנו את תלאות, פרשת־חייהם ומותם של בני וירושוב בזמן השואה, אנו נתקלים בגילויים נהדרים של אומץ־רוח והתנגדות־פסיבית לקלגסי הנאצים. אם הדברים לא הגיעו לכדי התנגדות־אקטיבית, לא נבע הדבר מתוך חוסר אומץ של יהדות פולין, לא! רבים המקרים — בוירושוב ובמקומות אחרים — בהם אימהות הצטרפו לילדיהן שנשלחו להשמדה (מתוך ידיעה ברורה שזו השמדה), משפחות לא רצו להיפרד וכולם הלכו בצוותא להשמדה. יהודי היה מוכן להקריב את נפשו עבור זולתו, אבל לא לסכנו, והרי בכל סוג של התנגדות־אקטיבית, סיכן היהודי גם את חיי הזולת. סיבה נוספת — לחוסר התנגדות־אקטיבית — הסביבה הפולנית העויינת ששיתפה פעולה עם הגרמנים (נגד היהודים).

הנה לפנינו דוגמה „קלאסית" של בן־וירושוב, שהעדיף להישלח למחנה עבודה בפוזן, מאשר להישאר בוירושוב ולסכן את שלום יקיריו: „...פעם בעת שאבי מנע משגץ פולני שניסה לקטוף מיבולי שדותינו, ניגש אליו שוטר גרמני והתחיל להכות את אבי. הרגשתי שאני עלול „לצאת מהכלים", ואם אני אגיב, עלול אני להמיט שואה על משפחתי ועל כל הישוב היהודי. אני מחליט איפוא לצאת למחנה עבודה — בהתנדבות (יוסף זלקוביץ).

גם התופעה של הבריחות מתוך המחנות, היתה בלי־ספק ביטוי של התנגדות. אפרים רובינוביץ: „היו נסיונות של בריחה, לצערנו כולם ניתפסו וניתלו". האם פעלה של ריצה ליבר — לתת מחסה לבחור יהודי „בורח" מפוזן — אינו ביטוי של התנגדות־פסיבית? האם מעשיו של חיים שלמה שווארצבארט, בהתקינו כפפות ונעלי־בית מסמרטוטים של המפעל באושוויץ — והוא נאשם על־כך כ„חבלן" — אינו אקט של התנגדות־פסיבית? האם כל היהודים, שמסרו נפשם על שמירת קדשי ומנהגי ישראל

במחנות־המוות וההשמדה, אינם מוכיחים רצונם להתנגד לרצון ולצווים של הטמאים הארורים ימ״ש!

יצחק פנקובסקי: „וולף ניימן, עסק בענייני מחתרת, כתוצאה מהלשנה, נשלח בשנת 1941 לאושוויץ, כעבור כמה שבועות קיבלו הוריו צנצנת־אפר, עם מכתב־לווי: „בנכם מת״.

אין ספק; אילו ניתן ליהודי וירושוב להיאבק עם החיה הנאצית באותם תנאים, כמו יהודי בלגיה או צרפת למשל, בודאי היו מוכיחים מעשי־גבורה. ההוכחה הטובה לכך, הם בני וירושוב שהצטיינו בשורותיהם של תנועות ההתנגדות בארצות הנ״ל (ראה הפרק: „מרי ומחתרת״; במאבק נגד הנאצים).

חנה איציק: „...במחנה בפוזן נמצאנו כמאה בנות... אסתר שולזינגר החליטה לברוח, היא רצתה לראות את אביה בגיטו לודז׳. היא ידעה שסיכוייה להגיע בשלום מועטים...״ „...כשהגיע משלוח מלודז׳, נודע לי שביניהם נמצאות כמה מבנות עירנו מוירושוב... אירגננו איסוף מיצרכים, אותם זרקנו דרך הגדר, קצת אוכל ודברי הלבשה... כתוצאה מכך נדונה כל הקבוצה למוות בכבשן. למחרת היינו צריכים להיכנס לכבשן־הגאזים...״

יצחק פנקובסקי: „שמענו רדיו — בגניבה כמובן — קראנו עתונים גרמניים...״

שוב סוג אחר של אומץ־לב: „לאוטרברק־זיד, במחנה זה... בתוך צוות עובדי המחנה הסתננו כמה יהודים, אנשי עולם־התחתון, שהשתלטו על הכל. חבילות שקיבלנו, הם „החרימו...״ זללו וסבאו על חשבוננו. כולם התמרמרו... לבסוף החלטתי ופניתי בכתב אל מפקד המחנה ופירטתי את צורת „ניהול״ הנ״ל...״ (י. זלקוביץ).

שמואל י׳ לנגאנס: „...קץ משטר הנאצי מתקרב ובא... האם לא ירצחו אותנו הרוצחים ממש ברגע האחרון? דווקא עכשיו יש לנו תשוקה עזה להישאר בחיים בכדי לספר לעולם, מה שעוללו לנו החיות הטורפות הנאציות״.

כך עמדה וירושוב היהודית, משך קרוב לשלוש שנים, ונאבקה על חייה עד שזדים ארורים — עקרוה משרשה, תמה, נכרתה ואיננה.

ארור עמלק ועוזריו! מעשיהם המנואצים יהיו לדראון עולם!

מחנה ההשמדה בחלמנו

„חלמנו", הפך למושג מוחשי בתולדות השואה. היה זה „בית־חרושת להשמדה" הראשון מסוגו, שהפעילו הנאצים לרצח־המוני. בחלמנו עונו והושמדו למעלה מאלף נפשות טהורות מוירושוב. אנו מוצאים לנכון לפרסם קטעים, מתך העדויות הראשונות. כפי שהתפרסמו בלונדון בשנת 1942 (בחוברת „סטופ דהן", „עצרו אותם"). מפעל הרצח בחלמנו התחיל לפעול בשלהי שנת 1940, הוא „פעל" עד ראשית שנת 1945. עם התקרב החזית לפולין, ניסו הרוצחים לטשטש את מעשי ה„גינוסייד", בממדים שאין להם תקדים בהיסטוריה. הם ניסו — בלי הצלחה — לטשטש עקבות הרצח.

לפנינו ארבע עדויות, — שניגבו ע"י שופט חוקר — מהעדים. שלושה מן העדים הם יהודים, ניצולי חלמנו, הרביעי הוא גוי, שכן למחנה ההשמדה, המתאר את התרשמותו ממחנה הרצח, כפי שהוא ראה — ושמע — מתוך חלונות ביתו.

למרות כל מלאכת־ההטעיה של הנאצים, ידעו יהודי האזור על הנַעשה בחלמנו, מיד עם ראשית הפעלת מכונת־הרצח (בשלהי 1940), ר' הענִיך שרייער מיקירי ועשירי קאליש, שהתגלגל בזמן המלחמה לגיטו בקוז'מינקה, הקדיש מרץ — וכסף — רב בכדי לגלות את עקבות היהודים בקויל ובמקומות אחרים באזור שנעלמו. ע"י גויים מכרים — בתשלום רב כמובן — גילו הנ"ל להיכן העקבות מובילים. בראשית ינואר 1942, הועברו כאלף מיהודי קוזמינקה, סטאַווישין וקאליש ל„מזרח". למרות כל ה„שבועות" והשיכנוע של הנאצי גלר (הממונה על יהודי האזור), לא הושלו היהודים. הם ידעו בדיוק נמרץ מהו ה„יעד". בזמן ה„אקציה" התמוטט ר' אביגדור בוים מקאליש (היה חבר „מועצת היהודים המצומצמת" במקום), בהתייפחו גילה לי מהו טיב ה„יעד". באותם ימי ינואר, נכנס איש ס.ס. לבית־המלאכה לחייטות ובידו פרווה, אותה ביקש להתקין ולהתאים לו לפי מידתו. העבודה נמסרה לגדליה שר מסטאבישין, גדליה התעלף, הוא הכיר את פרוות אביו, שמואל יעקב, שנשלח לפני יומיים „למזרח..." אגב, הפרווה היתה מגואלת בדם. גם בטורק ידעו בדיוק את „מסלול" של המשאיות השחורות. על־כל־פנים ידידי הבלתי־נשכח ר' יוסף בונים יאכימוביץ, איש בעל שאר־רוח, ידע על־כך בדיוק נמרץ.

לפי הידוע לנו, התרחשו מחזות־אימים, מקפיאי־הדם, לפני ביצוע ההשמדה. הנידונים, זורזו, הוכו מכות־רצח ע"י הס.ס. יש ואנשים דעתם ניטרפה עליהם, מאידך היו גילויים של התנגדות, רובם התייחדו ברגעיהם האחרונים עם קונם — בתפילה אחרונה, הוידוי. גם אחרי ההמתה, לא חסו התליינים על כבוד הקדושים, הם נזרקו כדומן, חיטטו בגופותיהם (במיוחד אצל נשים), שמא החביאו משהו בגופם במקום סתר... עקרו שיניים... מאחר והתליינים ניצלו את הקרבנות גם כקברנים, קרה שאנשים ממש השתגעו, בהיתקלם בגופות יקיריהם־קרוביהם, **אשה, בת־יחידה, ילד פעוט, אב** זקן...

ארץ אל תכסי דמם!...

,,בסוף חודש נובמבר 1940, באה ה,,גסטאפו" לחלמנו... מקום זה נבחר ע"י התליינים... ב־9 בדצמבר נגמרו כל התיקונים... כך שהם היו מוכנים לקבלת אנשים. באותו יום הגיע המישלוח הראשון של יהודים מהעיר קולו (קויל) במיספר 700 נפש. המשלוחים הבאים מדומביה ומהעיירות הסמוכות הובאו לחלמנו בלילה. עד האביב היו

כל הדרכים מובילות לחלמנו
אלע וועגן פירן קיין כעלמנא

מביאים יום־יום משלוחים, שהגיעו לאלפיים נפש כל־אחד. את האנשים האלה היו מוציאים ליער סמוך, 3 קל"מ מהארמון בחלמנו. ביער זה הכינו את גיא ההריגה... כרו שוחות עמוקות, ברוחב של 6 מטר, בהן היו שמים את הגופות... בשדה השני התחילו

לבנות כבשנים, שבהם היו שורפים את גופות ההרוגים... את האנשים הביאו לחלמנו בערמה, באמרם שהם באים לעבוד... היו מצווים עליהם להתפשט... אח״כ מכניסים את האנשים ערומים לגמרי, בלי לחסוך מכות במגלבים... באוטומובילים היו סידורים מיוחדים, שהיו גורמים לפליטת גאז לתוך האוטו, כך שהאנשים שבתוך האוטו, היו מורעלים עוד לפני שהגיעו ליער. פעולה זו נמשכה עד יוני 1941 והופסקה בגלל רקב הגופות...״

לפי עדויות שנרשמו בידי יעקב ולדמן משלטון המחוז בטורק, בנוכחות קצין־המחוז טדיאוש קרוינסקי... ביום 1 באפריל 1945, הגיע מיספר הנרצחים בחלמנו **למיליון ושלש מאות אלף**. מספר זה נקבע על־סמך עדויות...״ (מפרשת השואה; תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים. עמ׳ 25—28).

שמעון סרברניק (בן 15. הובא למחנה השמדה בחלמנו): כל זמן שהותי בחלמנו, עבדתי בחטיבת עצים. על רגלי שמו אזיקים, שלא אוכל לברוח. בצבת מוכרח הייתי לעקור מפיות ההרוגים שיניים או כותרות של זהב, להוריד טבעות וצמידים... הייתי נוכח בזמן שריפת הגופות ושברתי בגרזן עצמות של אנשים... הייתי בין הנידונים למוות... וחכיתי לתורי. נבהלתי מרעש היריות ורעדתי בכל גופי... הדבר הזה גרם, שהכדור לא פגע בגולגולתי... הקרבנות שנידונו למוות, התנפלו מתוך יאוש על הרוצחים. השתמשתי במבוכה שקמה לרגלי ההתקוממות ובמאמץ עליון ברחתי...״ (מפרשת השואה; תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים. עמ׳ 42—43).

(על מחנה המוות הגרמני חאלמנו, בו מצאו את מותם האכזרי יהודים רבים, וביניהם גם יהודי וירושוב, — אנו מוצאים מסופר ב„ספר מלחמות הגיטאות״. הוצאת הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון, ערוך בידי יצחק צוקרמן, משה בסוק. ניסן תשי״ד, 1954. עמ׳ 594—598).

מיכאל פודחלבניק: „בשלהי דצמבר 1941 הוקפה העיר קולו ע״י יחידות גרמניות. היהודים הובהלו מבתיהם אל ה„יודענראט״, שהיה בנין סמוך לבית הכנסת. הגיעו אוטומובילים ויהודים יצאו מתוך הבנין הם ומשפחותיהם, וצרורות בידיהם. ביציאה עמד שולחן ואליו הסב קצין ס.ס. ובידו רשימת כל היהודים יושבי קולו, וכל אשר נקרא בשמו, נצטווה להיכנס אל תוך האוטומוביל. בכל אוטומוביל הוכנסו ארבעים איש בערך. את הצרורות הטעינו על קרון־גרר. השומרים וכן חברי ה„יודנראט״ אמרו, כי המוסעים יובלו לעבודה בקו מסילת־הברזל. בשני אוטומובילי־המשא שהובילו יהודים, נהגו גרמנים. במשך היום הוצאו כאלף איש. בין המלווים היה הפולקסדויטשא סיודה מגושצ׳יאלאץ, ששירת בעת ההיא במשטרה הצבאית. הוא אמר להם ליהודים: „אל תפחדו, מובילים אתכם לתחנת בארלוגי ומשם תצאו מזרחה״. היהודים תושבי העיר הכירו אותו והאמינו לדבריו. כל מכונית חזרה במשך היום 10־12 פעמים, ודבר זה הוסיף תוקף להשערתנו, כי אמנם מובלים היהודים לא־הרחק מקולו.

אני לא הייתי בין המובלים, וטעמו של דבר: בעת ההיא רשום הייתי בבוגאי, שבמחוז קולו, ולא נמצאתי כלל ברשימת יהודי קולו. הבאתי אל האוטו את אבי, אמי, אחותי עם חמשת ילדיה, את אחי ואשתו עם שלושת ילדיהם. עזרתי להם באריזת החפצים והטענתם על קרן הגרר. הייתי עד להשתדלותו של יהודי אחד, גולדברג

שמו, בעל מנסרה בסביבת קולו, שלאחר שילוח בנו, הפציר בהם בשלטונות הגרמניים, למנותו מנהל התחנה של קולו. הם הבטיחו לו זו המשרה. יום אחד בא במקרה לבית ה„יודנארט״ איזה נער, וסיפר כי את היהודים מובילים לא לבארלוגי כי אם לחאלמנו, — במו עיניו ראה זאת. על כך השיבו הגרמנים, כי שם רק ממיינים את היהודים, ואת החזקים יותר בוחרים לעבודה במערב. ובכך נרגעו הרוחות. לאחרונה הוצאו החולים. לנהגים ניתנו הוראות לנסוע לאט ובזהירות. האקציה בקולו נמשכה ארבעה־חמישה ימים. בתחילת ינואר 1942 נלקחתי, יחד עם עוד ארבעה־עשר יהודים, אל תחנת המשטרה ונעצרתי באשמת בריחתו של דודני מרדכי פודחלאבניק. בשבת בשעה ארבע אחר־הצהריים הגיעה מכונית־משא ובה חמישה־עשר יהודים מאיזביץ. אותה שעה הגיעה מכונית־נוסעים ובה קצין הס.ס. שהיה ידוע לי מזמן האקציה בקולו (הוא־הוא שהיה מוחק מן הרשימה שבידו את שמות הבאים לתוך האוטומובילים). העלו אותנו על מכונית־המשא ויחד עם יהודי איזביץ הובלנו לחאלמנו. הגענו אל שטח הפארק שליד הארמון בחאלמנו. כל השטח גדור היה בגדר קרשים שנעשתה לא־מזמן, כשלושה מטרים לגובה. צפופה היתה הגדר, ולא ניתן לראות בעדה דבר מן הנעשה בפנים. השער נפתח והמכונית נכנסה ונעצרה ליד הארמון. בשעת הכניסה לחצר, הרימותי את האברזין והבחנתי בערימה של בגדים משומשים. ירדנו. בין שורות של אנשי ס.ס. והובלנו למרתף, כשהם ממריצים אותנו בקתות הרובים ובצריחות. ספרו אותנו ונעלו את דלת המרתף מאחורינו. כל אותו השבוע לא נתארע דבר. כלואים היינו בתוך המרתף באפס מעשה. עביט שהוצב לעשיית צרכים, היה מוצא ע״י אחד מאתנו תחת משמר חזק. דבר אחד יכולתי להבחין: בכל מקום ניצבים משמרות חזקים. על קירות המרתף היו כתובות מרובות. בין השאר היתה שם כתובת באידיש: „כל הבא לכאן — שוב לא יצא חי״. לא עוד השלינו את עצמנו לאשר צפוי לנו. בבוקרו של יום ב׳ נלקחו מאתנו שלושים איש לעבודה ביער. עשרה, ואני בתוכם, נשארו במרתף, חלון קטן קבוע היה במרתף, אך כולו מוגף קרשים. בשעה שמונה הגיעה מכונית לארמון. שמעתי קולו של גרמני, הפונה בדברים אל הבאים. בין השאר אמר: „אתם תסעו מזרחה, שם מצויים הרבה מקומות עבודה. אין לכם אלא להחליף את בגדיכם בנקיים שיינתנו לכם ולהתרחץ״. נשמעו מחיאות כפיים. מקץ שעה קלה הבחנו ברגליים יחפות רצות במסדרון המרתף, בסמוך למקום כליאתנו. כן הגיעו אלינו קולות הגרמנים: „מהר, מהר!״ אין זאת כי אם דרך המסדרון מעבירים את היהודים לתוך החצר הפנימית. פתאום שמעתי חריקת דלת בהיסגרה. נשמעו צעקות, דפיקות בדופן המכונית. אחר כך שמעתי כי מניעים את המכונית, ולאחר 6־7 דקות, משנדמו הצעקות, יצאה המכונית את החצר.

אותה שעה נקראנו אנחנו, עשרת הפועלים היהודים, למעלה, אל חדר גדול שעל רצפתו היו מוטלים בערבוביה בגדי גברים ונשים, מעילים ונעליים. נצטווינו להוציאם מהר אל חדר אחר, שהיה כבר משופע בגדים ונעליים. את הנעליים סידרנו בערימה מיוחדת, בגמר עבודתנו הובהלנו חזרה למרתף. ושוב הגיעה מכונית וחזר הכל כמתואר למעלה. וכך יום תמים.

לעת ערב משחזרו החברים מעבודתם ביער, סיפרו כי קברו בקבר אחים גדול את יהודי קלודאבה. את הגוויות הוציאו מתוך אוטומובילים גדולים צבועים שחור,

בתוכם הומתו היהודים, כפי שמסתבר, בגאזי רעל. הגוויות כולן היו עטופות לבנים, ובתוך המכונית התגוללו מגבות וחתיכות סבון. דבר זה חיזק את השערתי שלאחר התפשטם, ניתנו ליהודים מגבות וסבון והובאו אל המרתף ל„רחיצה" כביכול. שלושה־ארבעה מקבוצת העובדים ביער לא חזרו אותו יום: לא הניחו את הדעת והומתו ביריה בו במקום.

למחרת היום הייתי אף אני בין היוצאים ליער. בצאתי הבחנתי באוטומובילים גדולים שעמדו בקצה החצר ואחוריהם כלפי הארמון. דלתותיהם פתוחות היו ולוחות היו מונחים להקלת הכניסה לתוכם. השגחתי שעל הרצפה היה סורג של עץ, כמות שמצויים במרחצאות. הכניסו אותנו שלושים פועלים לתוך שני אוטומובילים, אחד של משא והשני של נוסעים, והוסענו אל היער שמאחורי חאלמנו. כשלושים אנשי ס.ס. היו לנו למשמר. ביער היתה שוחה כרויה, קבר האחים הגדול ליהודים המומתים. נצטווינו להרחיב השוחה ולהאריכה, ולשם כך ניתנו לנו מכושים ואתים. בשמונה בבוקר הגיע האוטומוביל הראשון מחאלמנו. בהיפתח דלתותיו, פרץ עשן חיוורין־כהה. נאסר עלינו אותה שעה להתקרב אל האוטומוביל, אף לא להביט לעבר הדלתות הנפתחות. אך השגחתי, כי עם פתיחת הדלתות, הסתלקו הגרמנים מהר מן האוטומוביל. קשה לי לקבוע טיבם של הגאזים שפרצו מתוך האוטומוביל. עומדים היינו במרחק די ניכר, והריחות לא הגיעו לאפנו. במסכות־גאז לא השתמשנו. כעבור שלוש־ארבע דקות עלו אל המכונית שלושה יהודים והשליכו מתוכה את הגוויות. בפנים האוטומוביל היו המומתים מוטלים זה על גבי זה בערבוביה ומילאו חצי חללו. מהם מחזיקים בזרועותיהם את הנפשות היקרות להם; מהם — עדיין יש בהם רוח חיים, ואנשי הס.ס. מקרבים קיצם ביריות אקדח; מי שנורה בראשו ומי בעורפו. לאחר שהוצאו כל הגויות, חזר האוטומוביל לעבר חאלמנו.

בצהריים ניתן לנו אוכל. נצטווינו לצאת מן השוחה בלי האתים ולהסתדר במעגל. אף אנשי הס.ס. כבר היו מסודרים במעגל שני. ניתן לנו קפה שחור והאוכל שהביאו אתם היהודים בצרורותיהם. אותו ערב, לאחר העבודה, תלה את עצמו במרתף קשיוואצקי, איש קלודבה, ועוד יהודי אחד, שאיני זוכר שם משפחתו. ביקשתי לעשות כמותם, אך שידלוני לא לעשות כן. ... שעה שהיינו נוסעים לעבודה שמתי לב, כי חלון אחד של המכונית ניתן להיפתח. מסרתי על כך לחברי וינר מאיזביץ והצעתי תכנית של בריחה. החלטנו לבצע את הדבר למחרת היום; בשעת הנסיעה לעבודה נקפוץ בעד החלון ונברח אל היער. למחרת, בכניסתנו לאוטומובילים, הפרידו בינינו. אני הוכנסתי במכונית־משא, והוא, וינר באוטובוס. החלטתי לברוח לבדי. כאשר המכונית כבר היתה ביער, פניתי אל השומר המלווה בבקשה שיתן לי סיגריה. כשקיבלתי את הסיגריה, נרתעתי והחברים הקיפו את השומר בזה אחר זה — ביקשו אף הם סיגריות. בתנועת־פתע מהירה חתכתי בסכין, שהיה טמון עמי, באברזין שמימין לנהג וקפצתי מתוך האוטומוביל. ירו כמה פעמים אחרי והחטיאו. לאושרי לא היה אוטובוס מאחורינו, באופן שירו רק מתוך מכונית־המשא.

דבר העדרו של האוטובוס עורר בי השערה, שוינר ברח ומחמת כך נעצר האוטובוס בדרכו. ברוצי ביער, ניסה אי־מי, אזרח רכוב על אופניים, לעצרני אגב יריות באקדח.

נמלטתי. התגנבתי לתוך איזה גורן והתחבאתי בשחת. בבוקר שמעתי קול אנשים ליד הגורן. עומדים ומסיחים שהגרמנים מבקשים יהודים שברחו. מקץ יומיים, ושום דבר־אוכל לא בא אל פי, יצאתי בהתגנב מן הגורן ושמתי פעמי לכיוון גראבוב. בדרך סרתי לביתו של איכר אחד (לא אדע את שמו), והוא נתן לי כובע־איכרים, גילחוני והורה לי את הדרך. בגראבוב מצאתי את וינר מאיזביץ. מגראבוב יצאתי לזאשוב ונותקו קשרי עם חאלמנו. וינר אבד, כפי הנראה, בסביבות זאמושץ, בשנת 1944.

מיכאל פודהלאבניק

עדות מס׳ 2 על חאלמנו

כשנתקרבו צבאות הסובייטים, הוחל בחיסולם של אחרוני היהודים. הוצאו חמישה־חמישה, נצטוו להשתטח על הארץ ונורו בערפם. הפעם התמרדו היהודים. אחד מהם, מרדכי ז׳ורבסקי, עם סכין בידו, פרץ את משמר הז׳נדארמים וברח לעיניהם, ולא עלה בידם למצאו. כמה יהודים חייטים, פרצו דלת המובילה למטה, וכשבאו נגדם שני גרמנים (בתוכם לאנץ) נהרגו בידי היהודים. מיקלעים כוונו לפתח המרתף והוחל לירות בתוכו. אותה שעה עצמה הועלה המחסן באש. כך ניספו אחרוני היהודים בחאלמנו.

מישצ׳אק אנדז׳יי

עדות מס׳ 3 על חאלמנו

בספטמבר־אוקטובר 1944, הוחל בחיסול המחנה, הכבשנים נהרסו ואת עיי־המפולת פיזרו בדרכי היער. מכוניות־המוות" נשלחו לברלין. מספר הפועלים בחאלמנו הלך ופחת. יום אחד נשלחו משם 60 פועלים למחנה אחר, כביכול, אך למעשה הומתו כולם. מצאנו אחר־כך את בגדיהם במקום הריגה. בחאלמנו שוכנו הפועלים במחסן. למעלה נמצאו החייטים והסנדלרים, ולמטה הסתדרו העובדים במקום והעובדים ביער.

בשבעה־עשר בינואר 1945, בלילה, נכנס לאנץ אל המחסן וקרא אליו החוצה חמישה אנשים. כעבור רגע נשמעו חמש יריות. ידענו שכולנו אבודים, וסופנו כלים אחד־אחד. בקרש שבידי הקשתי בתקרה להזעיק את החייטים והסנדלרים שמלמעלה. החלטתי להימלט ויהי מה. עם סכין ביד ניצבתי ליד הדלת מאחורי פרגוד השמיכה. משהוצאה החמישיה הרביעית והדלת נסגרה, הסתערתי במלוא התנופה על הדלת, והפלתי, כנראה, את לאנץ שסגרה. רצתי בכל כוחותי, מכה בסכיני על ימין ועל שמאל. כאחוז טירוף הייתי. כפי שנודע לי אחר כך, קטמתי חטמו של ז׳אנדרם אחד ואת אוזנו של אחר. ירו אחרי, וכדור אחד פגע בבשר שוקי הימנית. ספגתי גם חבטה הגונה מקת רובה של ז׳אנדארם אחד, אך המשכתי לרוץ. טיפסתי ועברתי את הגדר, ותוך כדי כך פצעתי יד ימיני עד לעצם, ורצתי לעבר היער. החלו לרדוף אחרי. בשכבי בתעלה אחת, שמעתי קולותיהם של שני ז׳אנדארמים רוכבי־אופניים, כשהם מזעיקים את תושבי הסביבה ומודיעים על בריחתי. משנעלמו, קמתי ורצתי עד שהגעתי אל הכפר אומיין. הסתתרתי בגורן לילה ויום שלם. בשעת הבריחה הסיבותי עיני וראיתי כ המחסן עולה באש. שמעתי גם קול יריות משם. את הכבלים השלכתי מעלי עוד בהיותי במחסן, קודם לבריחה. שמורים היו אתי מספריים גדולים גוזרי־תיל, בהם ניתקתי את החוטים המקשרים את החוליות.

מרדכי ז׳וראבסקי"

יצחק קצנלסון

השיר על העם היהודי שנהרג

(קטעים)

„— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
„שירה, שירה־נא עוד זאת הפעם האחרונה על אדמות,
הפשל ראשך לאחור, גלגל עינים בדבקות ובעים,
ופעם אחרונה תשירה לו, את נבלך תעיר בקול־ענות:
כי תמו יהודים ואינם עוד, נהרגו, נכרתו ואינם!״
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
—— איך אשיר — והעולם נהפך עלי שומם?
איך אנגן, בעוד ידי אפרך?
היכן מתי? מתי אני מבקש! אלי, באשר כל גל אשפה שם מתרומם,
באשר תל־אפר שם: — הגידו־נא איה אמצאכם ואיך?

זעקו, שאו קול מכל צרור־חול, מתחת לאבנים,
יזעק כל נד אבק, כל אש וכל עשן המתמר —
דמכם הוא ולשדכם, זה מח־עצמים,
זעקו, הרימו קול! הנפש והשאר!

תעלה זעקתכם מבטן חיתו יער, מיאור, ממעי־דגה,
שהם אכלו אתכם, זעקו מכבשנים, שועו קטן, גדול,
זעקת־חמס אחפוץ לשמוע, תאניה אחפוץ, שאו קול, לקול מכם אתגעגע,
זעק, עם־ישראל אשר נהרג, שאג, השמיעה קול!״
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
„הם, ילדים מישראל, הראשונים היו כלם לגזר־הדין ולאסון,
רובם בלא אב ואם; אכל בהם הקרח, הרעב והכנם;
משיחים קדושים, מקדשים ביסורים... אמרו־נא, אלה מה חטאו, הצאן?
מדוע זה בימי הכליון הם ראשונים הפקר לרשע, ראשונים בכף הנם?

הראשונים היו, לקוחים־למות, ראשונים אל הקרון,
כה השלכו לעגלות, אל הגדולות, כערמות אשפה, כדמן־אדמה —
והסיעום, והרגום, והשמידום, ללא שריד וזכרון...
מיטב בני! נספו כלם! הה, אויה לי ואללי! שמה ומשמה.״

— — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — —

וקול תורה לא ישמע עוד מבתי־הישיבות, מבית־המדרש, ובחורים רכים, חורה פניהם תכס, מעודנים בתלמודם, מהעמיקם בגמרא, ממחשבות... לא, לא חורה, רק זהר הוא נגהות... הנה כבו כבר... רבנים, ראשי־ישיבה, גאונים תשושים וחלושים, מצנמים וממלאים בש״ס ובפוסקים... יהודים, גוויות קטנות וראש גדול, מצחים גבוהים ועינים בהירות —
אינם ולא יוסיפו להיות״.

שער שביעי

מרי ומחתרת; במאבק נגד הנאצים

עזרא נאמן — צרפת

במאבק

(עובדות מתקופת המרי בצרפת)

בזמן פרוץ מלחמת-העולם השניה, שהיתי בעיר הצרפתית ליון. שם התגוררה משפחתי מאז שנת 1931, לשם הגענו מירושוב.

יחד אתי היה אחי מאיר. אחרי שעברנו את השלב הראשון של החוקים האנטי־יהודיים בצרפת, החלטנו להצטרף אל „תנועת המרי". תיאור העובדות דלהלן, על פעילותי ב„תנועת המרי". אמנם אינן ממצות, אבל ממחישות את השתתפות יהודי צרפת, בכל תחומי הפעולות המסוכנות, נגד הפולש הנאצי. יחד עם כל אזרחי צרפת, עזרנו בערעור המשטר הנאצי ההיטלרי.

פעילותי ב„מאק"י" :

בכדי להסדיר בצורה רציונלית את פעילות ההתנגדות, החליט מרכז תנועת המרי „מאקי", לחלק את הקבוצות לפי מוצאם, יוגוסלבים לחוד, איטלקים, ספרדים ואחרים. הדבר היה הכרחי, בגלל הקושי בשפה של יוצאי ארצות הנ"ל. אני ואחי, צורפנו ליחידה בשם „קרמניול-ליברטי" שחנתה בגרנובל במחוז ליון.

התפקיד הראשון שלנו היה, לנהל עבודה מסועפת של תעמולה בתוך האוכלוסיה, לחלק עלונים, לצייר סיסמאות על הקירות. במרוצת הזמן התחלנו בפעולות מזוינות נגד הצבא הגרמני. עבודות חבלה במפעלים שייצרו עבור הצבא הגרמני. לבצע גזרי־דין נגד משתפי־פעולה ופעולות אחרות.

במיוחד אורגנו ע"י פעולות נועזות במטרה להשיג נשק. בשעת אחת הפעולות, הצלחנו, יחידה של 4 יהודים להרוג 20 חיילים גרמניים שחזרו מאימונים ולהביא את הנשק שבידם לבסיס שלנו.

בין עשרות הפעולות בהן השתתפתי — בדרגת קפיטן — ברצוני לציין כמה מהן : באחד מלילות אוקטובר 1943, התנפלנו על כיתת חיילים גרמנים שנסעו בחשמלית, כתוצאה מהפגיעה המדוייקת של 5 רימונים, נהרגו 15 גרמנים ועשרה נפצעו. הפעולה המוצלחת בוצעה ע"י 5 לוחמים יהודים.

ב־8 בנובמבר 1943, התקיימה הצגת קולנוע בכיכר „בלקור" בליון, שהיתה מיועדת „רק לחיילים גרמנים". לפי הוראת המפקדה, נצטווינו 5 לוחמים יהודים ואיטלקי אחד למקש את המקום. זמן קצר לפני סיום הסרט, היו שתי התפוצצויות חזקות, מהן נהרגו 3 קצינים נאצים בכירים ועשרה חיילים. הפעולה בוצעה בקפדנות למרות השמירה המעולה של הנאצים.

ביום 22 בנובמבר, בוצעה פעולת חבלה ע"י קבוצת לוחמים יהודים שכתוצאה ממנה הושמדו 30 קטרי־רכבת.

ביום 25 לדצמבר 1943, ביצענו אחת הפעולות הנועזות ביותר, העלינו באש תחנת רכבת, בה נמצאו עשרות מיכלי־דלק. כמויות עצומות של דלק עלו באש והאירו את כל הסביבה.

גזר־דין מוות על הקטיגור הראשי :

במסגרת פעולתנו, ביצענו המון גזרי־דין נגד משתפי1פעולה ובוגדים. הקטיגור הראשי באזור, הצטיין באכזריותו, הוא גרם להרבה פסקי־דין של מוות נגד פרטיזנים בכלל ויהודים בפרט. ,,מאקי״ הוציאה נגדו גזר־דין מוות וקבוצת לוחמים — ובתוכה גם אני — נצטוותה לבצעו.

ביום 12 בדצמבר 1943 בבוקר, ניגשנו קבוצת לוחמים מחופשים כחיילים גרמנים ובראשות קצין בכיר (ג״כ במדים גרמניים) אל דירתו של הקטיגור.

הקטיגור שלא ציפה כלל לביקורנו, מנסה לגמגם וממלמל שבודאי טעינו, אולם ה,,קצין ס.ס.״ שלנו מאשימו, שהוא מתיחס ,,ברכות לפרטיזנים, הקטיגור מצטדק ומתנצל, הוא מונה את מספרם הרב של פרטיזנים שהוא שלח למוות, רק לפני שבוע הוא שלח פרטיזן יהודי למוות. לא היה לנו הרבה זמן להמשיך במשחק. כדור, סיים את חייו הבוגדניים של הקטיגור. פעולה זו שבוצעה ע״י ארבעה לוחמים יהודים עשתה רושם רב ומאז פחת מספר גזרי־דין מוות נגד לוחמי המחתרת.

מרובים היו הקרבנות של חברינו הלוחמים, כ־70 אחוז נפלו בקרב ההירואי נגד החיה הנאצית, יהי זכרם ברוך!

לייב לואיז דומב — צרפת

מפעילות המחתרת הצרפתית

עם חתימת הסכם הפסקת־האש בין צרפת וגרמניה בשנת 1940, לא הצלחתי — בגלל כמה סיבות — לעבור לאנגליה. בהישארי בצרפת הכבושה, החלטתי להילחם בתוך צרפת נגד הנאצים.

בפאריז מקום מגורי, נפגשתי עם כמה ממכרי שהתחילו לנהל פעילות אנטי־נאצית. ההתחלה היתה צנועה, הופצו ע״י עלונים נגד השלטון הכובש. השלטונות הנאצים התחקו ועלו על עקבותי, נאלצתי לברוח אל הורי שהתגוררו ב„אזור החפשי״ בלימוז׳. זמן קצר אחרי בואי לשם, הצטרפתי אל המחתרת במקום, אל קבוצת „קמבאט״ בהנהגתו של אדמונד מישלה (נתפס ע״י הנאצים וגורש למחנה ריכוז. אחרי המלחמה כיהן כמה פעמים בתור שר בממשלות דה־גול). תפקידה של תנועת „קמבאט״, היתה: לספק ידיעות לצבאות בנות־הברית, על תנועות הצבא הגרמני בצרפת, מפעלים חיוניים ובעיקר אלו המייצרים נשק וציוד חיוני לצבא הגרמני, להסתיר פעילים אנטי־נאציים. אחריהם מחפשת ה„גסטאפו״. לאפשר לטייסים, לשבויי מלחמה־בורחים, להגיע למקום־מבטחים ואם אפשר להבריחם מחוץ לצרפת. שיתפנו פעולה עם הצנחנים שפעלו בעורפו של האויב הנאצי. בנוסף לכך ניהלנו פעולות תעמולה, היפצנו כרוזים ועלונים וכן את העתון „הקרב״ (הוצא ע״י הסופר אלבר קאמי).

ב־11 בנובמבר 1942, כבשו הגרמנים את ה„אזור החפשי״ של צרפת. מיד התחילו הנאצים בחיפושים אחרי „חשודים״. ממקור מוסמך, נודע לי שגם שמי מתנוסס ב„רשימה השחורה״ שלהם כן חיפשו אחרי, אנשי „ממשלת וישי״. משום כך נאלצתי לרדת למחתרת ולהימנע ע״י כך ממעצר. כעבור זמן קצר, הועברתי מהמחתרת האזרחית וצורפתי למחתרת הצבאית, שם הייתי פעיל עד לשחרור צרפת.

היחידה הצבאית „קוראז״, לה השתייכתי, היתה הגדולה ביותר, אחרי היחידה „וירקור״ שלחמה בהרי האלפים. היחידה שלנו הצטיינה בקרבותיה המוצלחים נגד גייסות היטלר. אחד הקרבות הגדולים התקיים ע״י העיר לפלוד. הפעולה נערכה במגמה למנוע העברת נשק וציוד צבאי לאזורי חופי־הים, המגמה היתה להחליש את כוח הגרמנים נגד הפלישה — הצפויה — של בנות הברית. פעם שלחו הגרמנים רכבת עמוסה נשק וציוד צבאי יקר והרבה גייסות צבא. הרכבת היתה צריכה לעבור דרך מינהרה וגשר, החלטנו לפוצץ את הגשר וכן את המינהרה, על־ידי־כך אילצנו את הגרמנים להיכנס אתנו בקרב. המלחמה היתה אכזרית וקשה. האויב איבד בה מאות הרוגים ופצועים וכן רוב הציוד הצבאי היקר. גם אנו איבדנו 90 לוחמים שנפלו בקרב והרבה פצועים.

הכוחות שלנו מתוגברים ע״י זרימה סדירה של אנשים חדשים. אין לנו מחסור בנשק, אותו רכשנו בשפע בקרבות שלנו עם הגרמנים. המחתרת, הופכת לכוח מכריע באזורים הכבושים. עוד לפני פלישת „בנות הברית״ — 6 ביוני 1944 — בחופי נורמנדיה, שוחררו על ידינו אזורים נרחבים ואף הוקמו בהם רשויות מקומיות. החטיבה שלנו, ביחד עם כוחות־מחתרת אחרים, „טיהרו״ את העיר ליון מהגרמנים ששלטו בה.

בחטיבה שלנו — שירתתי בה בתור קצין אפסנאות — מתנהלת פעילות קרבית־אינטנסיבית, גם לאחר פלישת „בנות הברית״. מתנהלים קרבות מרים ואכזריים. עבור תרומתנו בנצחון על הכוחות הנאציים, קיבלנו „צל״ש״ מהגנראל אייזנהאואר. היה זה הקרב עם הדיביזיה הגרמנית „דאס רייך״. הכוח הזה חנה בדרום, נכנסנו אתו לקרב פא״פ בכדי למנוע ממנו לעבור לצפון, שם התנהלו הקרבות עם „בנות הברית״ הפולשים. למטרה זו גוייסו כל כוחות המחתרת, אחרי כמה קרבות אכזריים, הצלחנו לקחת כמה מאות שבויים מהגרמנים. יתר כוחות האויב, הגיעו ליעדם רק כעבור שלושה שבועות, כש„בנות הברית״ כבר התבססו והחזית הגרמנית התפוררה.

כעבור זמן־מה, צורפה החטיבה שלנו לצבא הסדיר של צבא צרפת. השתתפנו בכל הקרבות. אני, בתור יליד פולין, קיבלתי תפקיד, לעמוד בראש כמה יחידות של יוצאי פולין וספרד אשר בנו סכרים על הנהר דורדאן.

בסוף שנת 1944, כשבחבל אלזאס עוד התנהלו קרבות — נדרשתי לעבור ולקבל תפקיד בכיר במינהל האזרחי. כתוצאה מכך שוחררתי מהצבא.

על השתתפותי בקרבות, קיבלתי כמה אותות־הצטיינות מטעם צבא צרפת, „שבאליה״, ו„לגיון ד׳הונור״. כן קיבלתי אות־הצטיינות מטעם צבא פולין.

אברהם ליסנר — צרפת

מ„פלוגת־בוטווין״ למחתרת הצרפתית

כמו כל בני וירושוב, גדלתי והתחנכתי ב„חדר״ ומאוחר יותר בישיבות. בין שתי מלחמות העולם, עם גבור האבטלה והמצוקה בין יהודי וירושוב ובפרט נוכח משטר ההפליה של הממשלה הפולנית, הנוער היהודי היה במצב של יאוש וחסר־תקוה. רבים מבני הנוער היהודי בוירושוב עזבו את המקום וחיפשו להם מקום, בו יוכלו לבנות עתידם. גם אני הייתי בין הבורחים והגעתי לצרפת.

עם פרוץ המרידה בספרד ע״י הפאשיסטים, כמו רבים מבני־הנוער שוחר החופש, התנדבתי — במסגרת אחת הבריגדות — להילחם למען הגנת הרפובליקה הספרדית. צורפתי לפלוגת „בוטווין״ (על שם הלוחם היהודי נפתלי בוטווין). הסיסמה שלנו היתה: „מוטב למות בעמידה — מאשר לחיות בכריעה״ (פסיונאריה). הפלוגה שלנו הצטיינה בקרבות העקובות מדם. באחד הקרבות נפל בן־עירנו וירושוב, מות־גיבורים, שמו היה: אברהם לייב איציק.

עם פלישת הנאצים לצרפת, הצטרפתי למחתרת הצרפתית, שם הייתי פעיל עד כניעתה המוחלטת של החיה הנאצית.

אברהם ליסנר („קפיטן ארגו״) — פריז

רשימות של פרטיזן יהודי בצרפת

חבלה:

בזמן הנחיתה של הכוחות המאוחדים בצרפת — בראשותו של הגנרל דויט אייזנהאור, ביוני 1944 — נמצאתי באותה שעה בצרפת־הצפונית, בין הפרטיזנים יוצאי חוץ לארץ (תנועת הפועלים — המהגרים).

רצה הגורל שבליל־הנחיתה — מ־5 ל־6 ביוני — תבוצע פעולת־חבלה, בפיקודם של ה„חבר ז׳ילברט״ וייסברג ושל כותב הטורים דלהלן. קבוצה של 6 פרטיזנים פרצה לתוך תחנת־הבנזין (הכילה 240,000 ליטר בנזין), הצלחנו לפרוק את הנשק של המשמר הגרמני, לפתוח את הברזים של מיכלי־הענק ולרוקן אותם לתוך תעלת ביוב הסמוכה. התחנה הנ״ל נמצאת בקירבת העיירה אניש, לא הרחק מהעיר דואֶ.

על קברה של אנקה ריכטיקר:

כמה שבועות לאחר־מכן, בסוף יולי, נזדמנתי יחד עם ז׳ילברט לעיר דואֶ. בעיר זו יצא לנו לשהות לעתים קרובות, לרגל פעילותנו הצבאית, את העיר מצאנו הרוסה כמעט לחלוטין, שנגרמו ע״י ההפצצות האנגלו־אמריקאיות. לפני בואנו לעיר דואֶ, נודע לנו על נפילתה של הפרטיזנית היהודיה אנקה ריכטיקר — מהיחידה היהודית מס׳ 2 מפריז — שנהרגה באחת מהפצצות האויר.

הלוחמת־הגיבורה הזאת נאלצה לעזוב את פריז, אחרי המאסרים ההמוניים שבוצעו בין שורות הפרטיזנים בפריז, בחדשי אוק־נובמבר 1943. היא הצליחה — יחד עם לוחמים אחרים — להתחמק ממלתעות ה„גסטאפו״ ואז היא נשלחה לצפון־צרפת, שם היא מילאה את תפקידה כ„קשרית״ ביחידות הפרטיזנים בהנהגת „מ.או.אי״. בגלל המחסור בנשק, נאלצה אנקה לעתים קרובות להעביר מקלעים ממקום למקום, הלוך וחזור.

בשעת ההפצצה בדואֶ, נמצאה אנקה בתחנת־הרכבת כשבידה מזוודה שהכילה תת־מקלע קטן, שהיא העבירה מ„וואלענסיען״ ל„לאנס״. מחוסר ברירה נכנסה אנקה יחד עם כל הנוסעים האחרים — ל„מקלט הציבורי״. ההפצצה גרמה למפולת שקברה תחתיה את הלוחמת הגיבורה. בכאב בלב ביקרנו על קברה, בבית העלמין המקומי.

ב„עורפו״ של האויב:

„בנות־הברית״. זכו יום־יום לנצחונות, אזורים חשובים של צרפת שוחררו. אולם אנחנו הפרטיזנים שבצפון, נמצאנו עדיין ב„עורף״ של האוייב. בימים ההם נזדמן לי „להתגנב״ דרך ערים וכפרים. קבעתי שהאוכלוסיה כבר מפחדת פחות מפני הכובש האכזרי. מהחלונות הפתוחים שמעת תכופות את שידורי לונדון והודעות על האיזורים המשוחררים.

והנה באחד הערבים בסוף אוגוסט — שמעתי דרך חלון הודעה ברדיו, על שחרורה של פריז. מה לומר? מאד קינאתי בחברי־הלוחמים שזכו להימצא בעיר הבירה. אולם התגאתי על תרומתי הצנועה, במלחמה נגד שונא האנושות בכלל ונגדנו היהודים בפרט.

ב,,ואלענסיען" :

ב־1 לספטמבר 1944, נמצאתי בעיר הנ"ל, שאינה רחוקה מגבול הבלגי. שם ראינו כנופיות־כנופיות של נאצים בורחים, דרך השדות המוליכות לגבולות בלגיה. רובם כבר הספיקו לזרוק את נשקם. מכל עברי העיר נשמעו הדי יריות, שבאו מידי היחידות הפרטיזניות שזינבו ועשו שמות בגרמנים הבורחים. בשעה 4 אחה"צ כבר הגיעו הטנקים האמריקנים הראשונים לפרברי העיר. קשה לתאר את צהלת האוכלוסיה שסוף־סוף זכתה לגרש את האויב הנאצי.

אני נעצר...

ימים אחדים לאחר־מכן, נצטוויתי לעבור עם יחידת פרטיזנים בת 10 איש (כולם יוצאי פולין), לעיר ליל. המטרה היתה לתפוס את בנין הקונסוליה הפולנית, לפני שיספיקו לעשות זאת נציגי הממשלה הפולנית בלונדון. מחוסר תחבורה הלכנו ברגל. בדרך נעצרנו ע"י יחידה של המיליציה המקומית שחשדה בנו... שאנו גרמנים בורחים. אחרי ישיבה של 24 שעות במעצר נקראנו לחקירה למיפקדה המקומית. להפתעתי ולשמחתי המפקד החוקר היה ידידי הטוב, אחד ממנהיגי תנועת־המחתרת, התחבקנו והתנשקנו, וכמובן מיד בו במקום שוחררנו. הידיד הנ"ל דאג לנו גם לתחבורה. אולם בהגיענו לעיר ליל, התברר שכבר החמצנו את ההזדמנות, בנין הקונסוליה הפולנית כבר היה תפוס ע"י נציגי הממשלה הפולנית בלונדון. תפסנו את בנין ה,,גסטאפו" ברי־ סולפרינו מס' 318 והשתכננו בו.

הלוחם האמיץ אברהם דומב ז"ל

אברהם נולד בוירושוב בשנת 1905. בשנת 1921 — בגיל 16 — הצטרף אל ,,השומר הצעיר" ומאוחר יותר ל,,פועלי ציון "(שמאל). בגיל 19 הוא עזב את העיירה והתחיל לנדוד בעולם, מתוך כוונה להגיע לארץ־ישראל. מחוסר אפשרות להמשיך, הוא נשאר בבלגיה, שם הוא עובד במיכרת־פחם. הוא ממשיך לפעול כחבר פעיל באירגונו פ"צ.

במיוחד התבלטה אישיותו הנועזת בשנות הכיבוש — 1941 — 1945 — אברהם היה נועז ומלא תושיה. גם כשנקרא אל ה,,גסטאפו" בתור נציג ,,פועלי ציון", הופעתו גאה ומרשימה. הוא היה מהפעילים ביותר להצלת יהודים ולהסתרתם. מאוחר יותר נימנה על הפעילים של פעולות בלתי ליגליות וכן עמד בראש המחתרת המזוינת נגד הנאצים. מילא שליחויות מסוכנות רבות כנציג ה,,מחתרת". אירגן בהתלהבות תאים מזוינים מחתרתיים של יהודים נגד הנאצים. יהי זכרו ברוך!

דוד דומב — צרפת

היהודי הגאה, הלוחם האמיץ – לייב־לואיז דומב

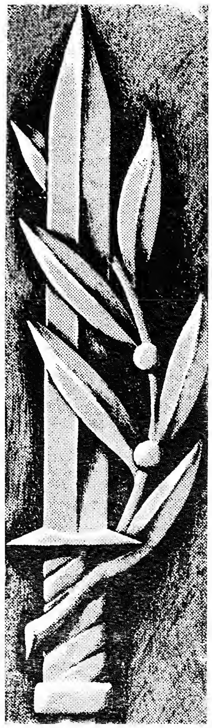
בזמן הכיבוש של צרפת תחת המגף הנאצי, התגייסו רבבות שוחרי החופש שלחמו נגד החיה הנאצית. רבים מהלוחמים נפלו ולא זכו לראות בחיסול המשטר הנאצי. ארוך, מר ואכזרי היה המאבק. גם העם היהודי השתתף במאבק מזוין זה, על הלוחמים האמיצים לשחרור צרפת מכבלי הנאצים, השתייך גם בני לייב־לואיז.

לייב נולד בוירושוב בשנת 1915. את שנות ילדותו הוא בילה בוירושוב, הלך ל„חדר" וכו'. בשנת 1924, בהיותו בן 9, עברנו כל המשפחה לצרפת, מתוך כוונה להמשיך ולעלות לארץ־ישראל. בגלל קשיים כלכליים, נשתבשו תכניותינו ונשארנו בצרפת. בני הצטיין בכל בתי־הספר בהם למד. במיוחד מתבלטים כשרונותיו בתחומי הפיסיקה. את הטכניון הוא מסיים בהצטיינות כמהנדס.

בשנות המלחמה, כשצרפת נכבשה ע"י הנאצים, לייב מתגייס לשורות המחתרת הצרפתית, שם הוא נלחם באומץ־לב ובגאווה כיהודי וכאדם. על מסירותו ואומץ לבו הוא קיבל כמה אותות הצטיינות של ממשלת צרפת וצבא פולין. לעתים הוא נרדף ע"י ה„גסטאפו", אולם הוא ממשיך במאבק, עד לנצחון הסופי.

בשנת 1947 הוא נתמנה כמנהל אגף במשרד התחבורה בראשותו של ז'יל מוק. בשנת 1948, בעת מלחמת השחרור של מדינת ישראל, הוא משתתף — יחד עם שגריר ישראל מוריס פישר — בגיוס אמצעים למען צה"ל. בשנים 1949 — 1955, הוא מייצג את צרפת — בתור מנהל — בועדה הבינלאומית לפיקוח בגרמניה. עם חזרו מגרמניה בשנת 1955, הוא הועמד בראש הועדה לשיקום יהודי מרוקו בצרפת. בשנת 1956, בעת מבצע „קדש" — הוא מצטיין בפעילותו למען ישראל. בשנת 1960, עם הרכבת ממשלתו של ג'י מולה, הוא מתמנה כיועץ טכני לשר־החוץ פינו.

כיום הוא עומד בראש אגף הפיקוח על חמרי־דלק בצרפת, בהיותו גם חבר ב„מועצת הממשלה". למרות כל התפקידים הרמים שהוא תפס, לייב הוא יהודי גאה לאומי. ובוודאי שאנו יוצאי וירושוב יכולים להתגאות באישיותו, בבחור שנולד בעיירה שלנו בוירושוב.

שער שמיני

במערכות ישראל

על בנים שנפלו
לתקומת ישראל

עמוס דניאלי הי״ד

(בן יצחק ורבקה לבית אליאש מוירושוב)

עמוס דניאלי הי״ד: למעלה — לפני המלחמה, למטה — ע״י מרגמה, בעמדה־קדמית.

נולד ביום א׳ אייר בשנת תרפ״ט ברחובות. גמר בית־ספר תיכוני ריאלי. מנעוריו התקשר לטבע הארץ ולנופה. כשמצלמה בידו עבר את הארץ לארכה ולרוחבה. אהב את

המולדת. חלם על התישבות אי־שם בגליל. רגיל היה לומר: „מי שגדל עם הצמח לא יפקירנו בשעת צרה".

עוד בהיותו בבית־הספר העממי הצטרף ל„מכבי הצעיר". גבה־קומה היה, ספורטאי מובהק, והצטיין בכוח פיזי רב. אולם מעולם לא ניצל את כוחו הפיזי לרע, אדרבה — עזר לחלש ולכושל. היה מדריך ורע נאמן לחבריו.

עם סיום לימודיו התיכוניים חזר לבית אביו והתמסר לעבודה חקלאית. גם לאחר התגייסותו, היו ימי חופשותיו המעטים קודש למשק החקלאי.

מגיל 12 היה בגדנ"ע ואח"כ חבר ב„הגנה" שכל עתותיו קודש לשמירה על המולדת בתפקיד של ליווי שיירות לירושלים — במסגרת פלוגת חי"ש, אליה הוא משתייך. ביום 22 בדצמבר 1947, הוא מתגייס באופן סדיר (חטיבת „גבעתי" גדוד אחד). הוא נשלח לכפר אוריה המבודד. השתתף בפעולות סיור רבות ובהעברת אספקה על גבי פרדות לנקודה הנצורה מחולדה והמרוחקת ממנה כ־12 קל"מ. השתתף בהדיפת התקפות הכנופיות על כפר־אוריה והצטיין באומץ לב וקור־רוח. הועבר לנחלת גנים והשתתף בפיצוץ בסיס הכנופיות בבית אבו ג'ביין, אשר משם ערכו הערבים את התקפותיהם על עורק התחבורה החשוב דרך החירות מקוה־ישראל לראשון לציון. סיים קורס למפקדי כיתות ובראש כיתתו השתתף בהתקפה על העמדות הערביות ליד הכפר „תל אריש" במבואות יפו ושם נפל ביום (28 באפריל 1948). על אף החיפושים המרובים — לצערינו הרב — גופתו לא נמצאה.

כותבת בדמע: אמו רבקה

משה לנגנס הי״ד

משה השתייך לשרידים הבודדים והמעטים, מבין יוצאי וירושוב שזכו להישאר בחיים. יחד אתי, אחיו היחיד, הוא עבר את כל שבעת מדורי הגהינום שהשואה האיומה זימנה לנו. כל מנת היסורים במחנות־המות לא הצליחו לערער את אמונתו באדם.

לשמואל ומי״ה מאחלים
בלומה ומשה שנה
טובה וברכה וכל
טוב שהשנה הבאה
יביא לנו ארץ חפשית
משה ובלומה

עם דגל ישראל
באור פניהם נהלך . . .

**משה לנגנאס הי״ד: למעלה — בלבוש אזרחי, למטה — בתלבושת צבאית
קטע מתוך כרטיס ברכת־השנה, האחרון שמשה שלח לאחיו וגיסתו,
ימים ספורים לפני נפילתו.**

הוא עובר את המחנות: בוכוורדה, קיסטרין, פירסטנברג ולבסוף באושוויץ. מחנות, אשר עצם הזכרת שמם עלולים להקפיא את הדם בעורקים. עם התקרבות החזית וחיסולו של מחנה אושוויץ, הוא עובר את כל הזוועות הידועות במחנות גרוסרוזן, בלקנהיים, הירשברג ובוכנוואלד. בח׳ מאי 14945 הוא שוחרר במחנה טרזנשטאט.

כבר אז, תשוש ורצוץ, חלוש מכדי ללכת על רגליו, חיפש דרכים לעלות ארצה. כאשר רבים חיפשו דרך להתאושש ולהסתדר — לפניו קיימת דרך אחת ויחידה: עליה! נאמן לדרכו כחניך בית״ר, הוא מסרב ומודה לדודו — שהציע ושלח לו רשיון־כניסה לשוודיה — על טירחתו. הוא חולם על מדינה יהודית. הוא מצטרף לקבוצת עולים בלתי ליגאליים — במסגרת תנועת בית״ר — ומתכונן לדרך הקשה והמסוכנת של עליה ב׳.

כל מכתביו מהדרך, שופעים אהבה לוהטת וגעגועים לארץ־ישראל. בהתלהבות כנה, הוא מודיע לנו שבקרוב הוא מקווה להגיע — בעליה ב׳ — לארץ חלומותיו, א״י. מתוך מכתביו מהתקופה הנ״ל, המתארות את מצב־רוחו וגעגועיו לארץ, נצטט מספר קטעים: 23.2.47.

אחי יקירי וחיה׳לי יקירתי,

אני כותב לכם תוך נסיעתי לליון, צרפת. אתם לא יכולים לתאר לכם, איך נראית נסיעתנו. בתחנה חיכו לנו קהל רב של יהודים ובראשם הרב. נוסעים יחד אתנו, בנו של ראש הבית״ר ערי ז׳בוטינסקי וגדולים אחרים. את ההתלהבות של העולים וכן של היהודים המלווים אין לתאר. היעד שלנו, הוא גרנובל, שם נשהה עד ה־26 לח.ז. יש לי תחת פיקודי קבוצה של 16 בית״רים צעירים. ד״ש לכולם. שנזכה כולנו להיפגש בארצנו המשוחררת. תל־חי!

משה לנגנאס

גורלה של נסיעה זו — כגורל אניות „עליה ב״ אחרות — נלכדה ע״י משחתת בריטית ואחרי קרב קצר, הובלו המעפילים לקפריסין. במכתבו — ממחנות קפריסין — מיום 13.3.47, הוא מתאר את החיים במחנה, שלא היו קלים כלל וכלל. המענין הוא שנשאר אותו חולם נלהב למדינה יהודית. יתכן אמנם שיצטרך להיות עצור במחנה זה שנתיים ואפילו יותר — הוא כותב — אבל יש לו זמן, הוא נשאר נאמן לרעיונו.

כשמשה עולה — בראשית שנת 1948 — ארצה, הוא מתגייס לצה״ל. באחד ממכתביו האחרונים הוא כותב:

חיפה — 10.6.48

אחי וגיסתי היקרים,

סיבת אי כתיבתי היתה, בגלל שלא הייתי בבית. מיום 2 במאי ש. ז. אני נמצא בצבא. כעת קיבלתי יומיים חופש. לכתוב לכם, יש לי הרבה מאד. אפשר לכתוב על הקמתה של מדינתנו, מדינת ישראל, על צה״ל

שלנו ועל הקרבות שאנו נלחמים עם הערבים וגם עם האנגלים. דבר אחד ברור: מדינת ישראל היא עובדה שאף אחד אינו מסוגל להרוס אותה! בקרוב צריכה להיכנס לתוקפה הפסקת־אש לתקופה של 4 שבועות. אם הם, הערבים, שוב ירצו מלחמה — יצטרכו לשלם. אני יודע שאנגליה מנהלת נגדנו תעמולה בעתונות העולם. אל תאמינו להם! נכון הוא שנופלים יום־יום קרבנות. אולם אנו מאמינים באמונה שלמה שבקרוב הדבר ייגמר. מסרו נא ד״ש לכל המכרים.

שלכם משה

בחדשים האחרונים פעל משה בחזית הגליל־העליון. בניקוי האזור משרידי הכנופיות. משה לחם בעוז ובגבורה. ביום כ׳ תשרי (23.10.48) נפל משה מות־גיבורים, יחד עם עוד 10 לוחמים ע״י קיבוץ מנרה והוא הובא לקבורה בראש־פינה. הי״ד.

י׳ אייבשיץ

משה הי״ד

(קווים לדמותו)

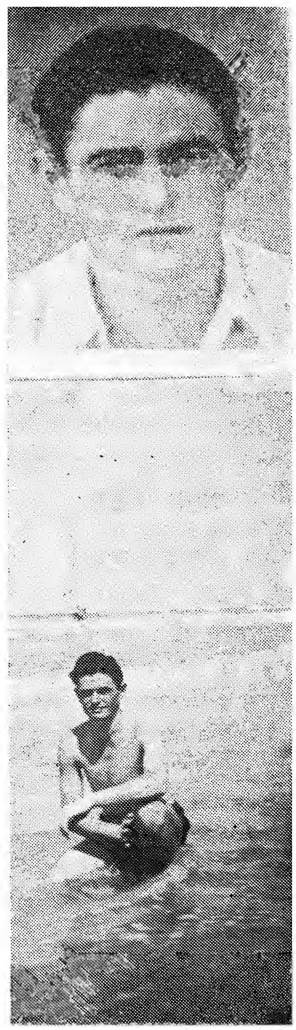
את משה הי״ד הכרתי באמצעות אחי משה הי״ד שנימנה על חבריו. מאז הערכתי אותו כבחור מעמיק־רעיון, טהר — המידות ויפי הנפש. טיפוס מובהק של אידאליסט מסוג הטוב והיפה ביותר. התקרבתי אליו, ניהלתי אתו ויכוחים ממושכים, על הציונות, ספרות, השקפת עולם ועוד. בכל שטח ושטח משה היה בלתי שיגרתי, אף פעם לא השתמש בדעותיהם של אחרים. אגב באמצעותו הצלחתי להכיר את הספריה היפה של הבית״ר בוירושוב.

עברו שנים של שואה, יתמות ושכול. שוב נפגשתי אתו. היה זה בקפריסין. משה הגיע לשם עם אנית המעפילים הבית״רית „בן הכט״ ואילו אני הגעתי לשם — חדשיים יותר מאוחר — עם „ת. הרצל״. נפגשתי אתו לעתים תדירות. הוא נשאר אותו אידיאליסטן־מאמין. לא נגרר אחרי רעיונות־סרק, הדבר היה מאוס עליו. בקפריסין היה רגיל לקרוא הרבה ודווקא ספרות טובה ומקורית. משה לא ביזבז בקפריסין את זמנו לריק, הוא שקד על השכלתו והרחיבה.

משה עזב את המחנות באי כחדשיים לפני, פרידתנו היתה נלהבת, הוא שפע אופטימיות ותכנן את עתידו. לצערי לא זכיתי כבר להיפגש אתו בארץ, הי״ד.

אנשל שמואלביץ' הי"ד

אנשל בן יעקב, נולד בשנת 1927 בעיירה וירושוב אשר בפולין. כבן 13 — 14 נלקח למחנות ההשמדה. לבסוף היה עצור במחנה אושבינצ'ים, אושוויץ. נשאר יחידי מכל משפחתו. עלה לארץ כמעפיל בשנת 1946. זמן קצר שהה בקבוצת גניגר. ממארס 1947

אנשל שמואלביץ הי"ד: למעלה — צולם לקראת הגיוס,
למטה — בהתרחצו על שפת־ימה של תל־אביב.

עבד כפועל־נקיון בבית־הנכים בתל־אביב, ובמרץ 1948 התגייס לצבא ההגנה לישראל. שירת בחטיבת „גבעתי". השתתף בליווי שיירות בקווי־הדרום (רחובות, גדרה, באר־טוביה). השתתף בכל הקרבות בנגב.

נפצע בפעולה בקרב על כפר סיקה (דרומית־מזרחית מלכיש) ומת מפצעיו ב־29.11.1948. למחרת היום נקבר ברחובות.

(יזכור; פרשיות חייהם ומותם של הנופלים במלחמת־הקוממיות בישראל. תל־אביב, משרד הבטחון, תשט"ז, ע' 861). בצירוף תצלום.

ביילה הולצמן (גרבובסקי)

הגיבור הצעיר

בין הגיבורים שהקריבו את נפשם למען תקומת ישראל — במלחמת־העצמאות — היה גם בן־עירנו הצעיר אנשל שמואלביץ. בהיותו ערירי ובודד לגמרי, הוא מצא אצלי בית חם. כל רגע פנוי הוא בילה במחיצתנו. נוכחותו הישרתה „אווירה" נעימה לכל באי ביתי.

עם פרוץ הקרבות הראשונות במלחמת העצמאות, הוא מתגייס — בהתנדבות — לצה"ל. הוא נלחם בכמה חזיתות. מדי פעם עם בואו לחופשה קצרה, הוא משחק עם ילדי הקטן, פעם הוא העיר — כאילו ליבו ניבא לו — מי יודע אם עוד פעם אזכה לכך", ואכן לא זכה...

בקרב על כפר סיקה (ביום 29.11.48) באיזור לכיש, הוא נפצע פצעים אנושים ומת. למחרת הובא לקבורה ברחובות. יהי זכרו ברוך!

אורי מילשטין. כתב „הארץ".

גוליבר

בנה של גיטה בן־מנחם (גולדמן,) ילידת וירושוב

(אמנם, גוליבר נולד בארץ — ולא בוירושוב, אולם במהותו וישותו, ירש הרבה ממשפחת אמו, משפחת גולדמן, וותיקי וירושוב היהודית. מאמו מחנכתו גיטה גולדמן, ילידת וירושוב, ינק והושפע. מצאנו איפוא לנכון לקבוע לזכרו מקום מכובד מפרי־עטו של מר אורי מילשטיין. על אישיותה האצילה של אמו גיטה ז"ל, ראה רשימתו של יוסף זלקוביץ, במדור „דמויות ואישים בוירושוב").

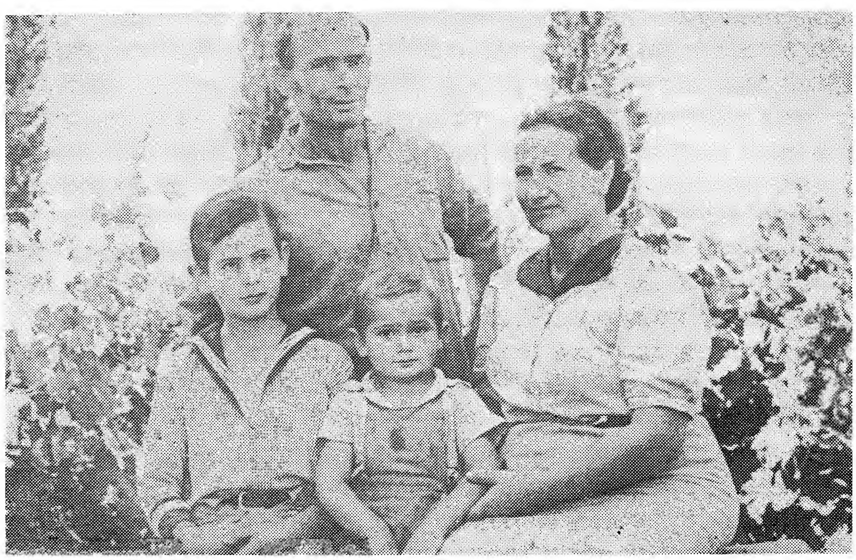
מיפקדת הצנחנים היתה כדרכה מזרחה אל מוצבי הסורים. אריק שרון נשא עיניים עיקשות בצלליות ההרים חדי הפסגות. לידו היה חיים בר־לב. אריק אמר להצליח ויהי מה. היו לו לכך טעמים לאומיים, מדיניים, צבאיים ואישיים. הוא השפיל מעט את מבטו. לפניו התקדמו חיילי פלוגה ד'. היו אלה חיילים למודי קרבות: בפברואר היו בעזה: בפיקוד מוטה גור כבשו את תחנת הרכבת וסייעו לכוחותיהם של סופפו ז"ל ודודידי לכבוש את מחנה הצבא. באוגוסט היו בחאן יונס. שם כבשו ופוצצו את בנין המשטרה הגדול. בפיקודם של דודידי ומוטה. בנובמבר, היו בקרב על הסבחה: בפיקודו של טיבי חסמו את ציר התנועה בין קסיימה לסבחה, וניהלו, כמעט בידיים ריקות, קרב מר עם טנקים מצריים. אחדים מהם נכנעו, אבל הטנקים המצריים לא הגיעו לסבחה. והנה, שוב יוצאים חיילי פלוגה ד'. יש בהם עולי ארצות רבות, דוברי שפות רבות, ממרוקו, רומניה, עירק ותימן, ואחדים ילידי הארץ — מתקדמים אחרי המעולה במפקדים, אחרי גוליבר. ראשון בכל המסע, הוביל גוליבר את פלוגתו ואת מיפקדת הצנחנים אל נקודה בשטח האויב, דרומית לכפר עקייב. משימתו: לכבוש את מוצב עקייב ולהשתלט על הכפר. אריק שרון התבונן בחברו מנוער והרהר: אחרי גוליבר נגיע בול ליעד. פלוגה ד' תבצע בפיקודו את משימתה, היטב ככל האפשר.

פשיטת הצנחנים בחנוכה, בדצמבר 1955 היתה אחת הפעולות המורכבות ביותר של יחידה בודדת בצה"ל.

בעקבות התנכלות הסורים לדייג ולשייט ישראלי בכינרת, הוחלט לפעול נגד מוצבי האויב השולטים בשטח. המשימה הוטלה על הצנחנים, שצורפה אליהם יחידה אחת מחטיבת גבעתי. אל מיפקדת הצנחנים נלוותה, כמשקיפה בלבד, מיפקדת כוח אחר. תוך לילה אחד, הוטל על הצנחנים לכבוש ולהשמיד את מוצבי הסורים בצפון הכינרת — מוצב השפך ובית הבק, מוצב עקייב והכפר עקייב, חמשת מוצבי קורסי ומוצב נוקייב, הסמוך לעין־גב. כן, תוכננה חסימה בין סקופיה לקורסי, למניעת תיגבורות מהעורף.

משימה בהיקף כזה, בגבול המבוצר והקשה ביותר של המדינה, חייבה תכנון מדוקדק והבנה יעילה של הכוחות. אריק סמך על אנשיו. היו אלה זאבי קרבות ותיקים, שלא היתה משימה קשה להם. גדודו של דודידי, עם רפול ואלישע כמפקדי פלוגות, עלה על מוצב השפך ובית הבק בצפון. הסיירת של מאיר הר־ציון, ובה מפקדי מחלקות מעולים

"גוליבר" בחברת אמו גיטה ואחיו הצעיר — ("גוליבר" משמאל).
"גוליבר"; יצחק בן־מנחם הי"ד: צולם בנסעו במשלחת לארה"ב ב־1948.

כמיכה קפוסטא עובד לצזינסקי ז״ל ולוי, עלו על מוצבי קורסי. על בירו, המומחה לחסימות, הוטלה החסימה הרחוקה. לאנשי גבעתי ניתנה משימה שנראתה קלה יחסית — כבוש מוצב נוקייב שליד הגבול. רק כוח אחד היה, שמפקדו „ירוק״, זה מקרוב בא: פלוגה ד׳ שמפקדה יצחק בן מנחם — המכונה גוליבר.

עוד כחודש לפני פעולת כינרת, היה גוליבר מדריך בקורס מפקדי פלוגות של צה״ל. בין חניכיו, מספר מוטקה יעקובוביץ, שהדריך אף הוא באותו קורס, היו מפקדי צנחנים ידועים, ובהם שני אלופי־משנה כיום: מוטה גור ויהודה. ואף על פי כן, כיבדו הם ואחרים את גוליבר, ולמדו ממנו הרבה. ימים רבים התדיין גוליבר עם מפקד הקורס צבי זמיר (כיום אלוף). הוא ביקש שיעבירו לצנחנים: „איך אפשר לשבת בבסיס וללמוד תיאוריה, כשהצנחנים יוצאים ערב־ערב לפשיטות מעבר לגבול?״ טען רב־הסרן גבה הקומה. זמיר ניסה לשכנע את גוליבר כי משימות הדרכה אינן פחות חשובות ממשימות קרב, וכי מפקדי פלוגות מעולים הם תנאי להצלחת הפשיטות. גוליבר האזין לטענות אלו בחצי אוזן. הוא הכיר בחשיבות החינוך וההדרכה, אך הוא, אישית, רצה להיות בקידמת חוד החנית של צה״ל. ואלה היו הצנחנים. לסוף נעתר צבי זמיר להפצרות המדריך המעולה, והעבירו לצנחנים.

כחודשיים לפני שעבר לצנחנים, פשטו הללו בחאן יונס, ומפקד פלוגה ד׳ נפצע באותה פשיטה. המ״ם־פ״א, רס״ן מרדכי גור (מוטה) צויין אחר־כך לשבח על־ידי הרמטכ״ל משה דיין על גילוי מנהיגות מעולה בקרב. גוליבר קיבל לפיקודו את הפלוגה של מוטה. אנשי הפלוגה היו מפקדים ולוחמים נוקשים ונועזים, מזלזלים בזרים ואינם נוטים לקבל את מרותו של מי שלא הוכיח עצמו לעיניהם. ומי ידע אז בקרב הצנחנים הצעירים, על גוליבר, ועל גבורותיו בקרב לטרון, במאי 1948? ואיך פרץ לצידו של משה דיין ללוד, בקרבות; ואיך הוביל את מחלקתו לכיבוש עוג׳ה אל חפיר, במבצע עי״ן, והוא עדיין לא עבר אפילו קורס מפקדי כתות?

כשקיבל גוליבר לפיקודו את פלוגה ד׳, אף לא היה רשאי לענוד כנפי צנחן. ימים אחדים הספיק להשתתף בקורס צניחה, אך נקע את כתפו ונאלץ לדחות את המשך הקורס לפעם אחרת. שוב לא ניתנה לו הזדמנות זאת.

אך הצנחנים לא נהגו במפקדם החדש בזלזול. סגן מפקד הפלוגה ומפקדי המחלקות והכיתות, ואחר־כך, הלוחמים נפגשו עם מפקדם החדש ענק שתווי פניו עדינים, נשיים כמעט והוקסמו מאישיותו. הם אמרו בליבם: „אחריו נלך באש ובמים״. מספר ציון אחד מלוחמי הפלוגה:

כבר שמענו שעומדים להלביש עלינו איזה רב־סרן מבסיס הדרכה. אפילו לא עבר קורס צניחה, וכומתה אדומה ודאי שאסור לו לחבוש. אחרי מוטה, שהערצנו כולנו, לקבל איזה „סבון״, בעוד שעל פלוגה א׳ של סופפו, פקד מאיר הר־ציון — זה נראה לנו לא־הוגן. החלטנו לעשות למ״ם־פ״א החדש צרות כאלו, שיבקש העברה. והנה הוא הופיע: בריון, מכה אחת שלו מחסלת כיתה שלמה. מאחד כזה, יש להיזהר, חשבנו. במבטו היה צחוק ורצינות כאחד. היה רושם שהוא מסוגל לקרוא את המחשבות, בלי שנבטא אותן. התביישנו. בתרגיל של הכרות, לקח אותנו לעשרה קילומטר ריצה, עם כל החגור. אחר כך, כשאנו מתנשמים כקטרים מעייפות, כינס אותנו לשיחה פלוגתית, והסביר בקול שקט, חברי, אך

עם זאת החלטי, שהוא מתכוון להמשיך בדרך של מוטה ולעשותנו לפלוגה הטובה ביותר בגדוד'.

המעבר לצנחנים מילא את כל ישותו של גוליבר. הוא ניסה לשכנע עוד מדריכים מקורס מפקדי פלוגות ללכת בעקבותיו. כשהיו מהססים, היה גוליבר מביט בהם בפליאה ובאכזבה: איך אפשר הוא לא להצטרף לצנחנים, כשגבולות הארץ בסכנה?

„עבדתי אז בקו תל־אביב נצרת" נזכר היום שמואל בנקלר, נהג אגד, מי שהיה במלחמת השחרור מפקד המחלקה של גוליבר, בגדוד הקומנדו של משה דיין. „והנה ברמתיים עולה גוליבר מתבונן בי במבטו הילדותי שלא השתנה מאז, ומרביץ טפיחה כזאת על שכמי, שכמעט איבדתי את השליטה על ההגה. מה מעשיך בחור? הוא שאל אותי. נהגות זאת מלאכה בשבילך? נו תגיד? אתה שלחמת בפלוגה המיוחדת של ההגנה, ובגדוד הקומנדו של משה? עזוב את ההגה ובוא לצנחנים. זאת יחידה יותר טובה מגדוד הקומנדו, ומהפלוגה המיוחדת, וגם מהפלמ"ח בכבודו ובעצמו. אתה שומע, הצטרף אלינו. בחדרה ירד גוליבר, כשהוא מחייך לעברי: אל תשכח בנקלר — לצנחנים.

בשוב הפלוגה מאחת הסדרות בנגב, הוכרז מצב הכן. גוליבר יצא לקבוצת פקודות. כעבור יומיים, במוצאי שבת עלתה הפלוגה צפונה, לעמק הירדן, והתמקמה בבית ירח. בשטח הכינוס, הדריך גוליבר את מפקדי כוחות המישנה וכינס את הפלוגה כולה לתדריך שלפני יציאה. בקולו הבוטח והמשכנע הסביר את המשימה. „שידעו מדוע הם נלחמים ומדוע הם יוצאים להרוג" הסביר גוליבר לאחד המ"מ־פ"אים, שתמה על ה„הרצאה הפילוסופית". „לאלה צריך להסביר ברגליים ולא בראש", טען אותו מ"מ־פ"א ותיק בצנחנים. גוליבר הציץ בו מזווית עינו והרהר: אצלי הוא לא עבר קורס מ"מ־פא"ים, וההפסד כנראה כולו שלו.

במשך הצפיה לרדת הערב ולקראת הפשיטה, התאמנו חיילי פלוגה ד' בסוגי נשק שונים ועסקו בבדיקת כלים. גוליבר זכר את בעיות הנשק ממלחמת הקוממיות: הצרה הגדולה ביותר, היה אומר, „כשיש מעצור והכלי אינו פועל. אנשים טובים ולוחמים אמיצים קיפחו חייהם בגלל תחזוקה גרועה של הכלים. לכן שימו לב, חבר'ה לכל בורג לכל זיז, חזרו ובדקו שבע פעמים".

בשעות הערב המוקדמות, יצאו מן המושבה כינרת חיילי פלוגה ד' בפיקודו של גוליבר וטיבי, סגנו, ועמם מטה הפעולה בלוויית אריק שרון וחיים בר־לב. הכוחות התקדמו לעבר מזרח הכינרת. הצפיפות היתה רכה. לרכב נאספו טרמפיסטים רבים — תופעה רגילה בפעולות הצנחנים. גוליבר הוביל את השדרה ישר אל השטח המתוכנן, בלא שהתגלו הכוחות למוצבים הסורים. בשעה תשע בלילה, בקירוב, הגיעו הלוחמים אל שטח ההיערכות. מיד התארגן מטה הפעולה והקים את מוצב המטה. הלוחמים פסעו לעבר הכפר עקייב. גוליבר ניווט בחוש־התמצאות נדיר. שלא כשאר מפקדי הצנחנים עדיין לא ערך סיורים בגבול הסורי, ולא השתתף במיבצע „כינרת הקטנה" שנערך לפני כן. באותו מבצע, חטפו הצנחנים כמה שבויים ובהן קצין סורי מתולתל ובהיר שער, שהתפרסם באומץ רוחו בהיותו בשבי.

גוליבר משך צפונה, ונעליו מבוססות באבני הבזלת הקשות והחלקלקות מהגשם. הוא אהב את הלילה וידע אותו. לפנים, זמן־מה לפני הפשיטה על נבי סמואל, אמר גוליבר

לשלמה באום, ידידו: „אתה יודע, האפלה בהרים לעולם אינה יורדת כי אם עולה. היא עולה מן הגיאיות והנקיקים. מזדחלת על מדרונות ההרים עד שמכריע את השמש. שמע, כל המעשים הגדולים נעשו בלילה. בחצי הלילה היכה ה׳ כל בכור בארץ מצרים. בני ישראל יצאו ממצרים בלילה. גדעון ונערו ירדו בלילה אל קצה מחנה מדין. הלילה שופע קסם ויפעה, הוא מעניק לגיבוריו עוצמה אגדתית. אני פשוט אוהב את הלילה״. מאחורי גבו נפלט כדור מתת־מקלע של מישהו. גוליבר האדים מכעס. הוא אמר בליבו: „עדיין אינם שולטים דיים בנשק. יש ללמד אותם ביתר יסודיות את נוהל הקרב. לדעת לא לירות, חשוב לא פחות מאשר לדעת לירות״. שעת השין נועדה לעוד חמש דקות. הכוח היה אז מרוחק מטרים אחדים מהיעד, ועדיין לא נגלה. הלוחמים הבחינו בערבי יוצא לקראתם, ופנס כיס מאיר בידו. בעודו מגשש בעלטה, קרא הערבי לעומת הצנחנים „מין הדא?״ אותה עת הגיעו לאזניו של גוליבר הדי יריות וקולות־נפץ מכיוון מוצבי קורסי. על המוצבים ההם עלה מאיר הר־ציון עם אנשיו. „הם עובדים יפה, הר׳ וסיירריו״ הרהר גוליבר ונתן את האות — „אחרי״. הוא הסתער בראש הכוח אל המוצב, כשמטחי יריות צפופים מקדמים אותו ואת אנשיו. לפתע נשמעה צעקה: „טיבי תפוס פיקוד! תאמרו לטיבי שיקבל את הפיקוד״. אחד הלוחמים הסורים הטיל רימון. היה זה הרימון היחיד שהושלך בכל גיזרת הפעולה הזאת. הרימון נידרדר, נעצר והתפוצץ לרגלי גוליבר. גופו הענק של המפקד נתעוות וצנח על אדמת הבזלת. דמו קלח במהירות ונמהל בטיפות הגשם. הפלוגה השלימה את המשימה בפיקודו של טיבי. תם הקרב. כל מוצבי הסורים פוצצו. הצנחנים עם נפגעיהם ושללם שבו אל הגדה הישראלית של הכינרת. אך לא כמנצחים שבו. גוליבר איננו. „מה אתם עצובים?״ התפרץ ירמי ברדנוב, שהיה מ״מ־מ״ם בפלוגתו של גוליבר. ירמי לא יכול היה לשלוט ברוחו: „לא ראיתם מימיכם הרוג?״ אך בעוד אנשיו מביטים עליו בפליאה, מצא ירמי מסתור באחת הפינות, ומירר בבכי. אחר־כך, אמר ירמי לאנשיו: „גוליבר הוא הטיפוס האופייני ביותר לגזע החדש של האדם הישראלי. גבוה ורחב כעץ אקליפטוס, טהר־נפש כאחד הנביאים, ואמיץ־לב כיהודה המכבי. אם יש טעם לחיות אחרי מותו של „גולי״, הרי זה כדי להמשיך בדרכו״.

יחזקאל בן־מנחם, אביו של גוליבר נולד ברוסיה הלבנה בשלהי המאה ה־19. בן שבע־עשרה היה בפרוץ מלחמת העולם הראשונה. אחרי נדודים ומסעות, גניבות גבול ומעבר ללא תעודות, הגיע יחזקאל בן־מנחם לארץ ישראל, להגשים בה את חלומו: להיות חקלאי בארץ, לעבוד את אדמתו ולא לנצל את זולתו. ב־1928, רכש לו יחזקאל חלקת אדמה ליד פתח־תקוה במקום שבו שוכן היום הישוב הוד־השרון. הוא החל בנטיעת עצי פרי. עד היום, והוא בן יותר משבעים, מעבד יחזקאל את מטעיו וקוטף את הפרי. הוא אומר: „לא רציתי לחיות על חשבון אחרים ולא לנצל איש. אפילו בקיבוץ או במושב שיתופי יש עבודה שכירה וניצול. חשבתי שרק בחלקת קרקע שלי אוכל להוציא את לחמי מן האדמה בכוחות עצמי. עד היום קוטף אנוכי את פרי האבוקדו. ופרי בצמרות העצים, גבוה יותר, קוטף אני מסולם שאורכו שישה מטרים — תוך טיפוס לגבהים. את עצי האבוקדו הראשונים נטע יצחק שלי.

ב־7 ביולי 1929, נולד לגילה וליחזקאל בן־מנחם בנם בכורם, תינוק גדול ויפה ושמו יצחק. „כשהיה בן שנתיים, נראה כבן ארבע״ מספר האב. „סמוך לביתנו סללו

כביש. מפתח־תקווה לחדרה. ברז לא היה בסביבה, והפועלים צמאו, כתום היום. יצחק הקטן שלי היה מסתובב בין הפועלים, מושך אותם אל חצר ביתנו ומגיש להם מים קרירים מתוך הכד. עיניו היו מפיקות טוב־לב, והפועלים היו מלטפים את שערו הרך ומברכים אותו".

את ימי ילדותו עשה גוליבר בשרון, בלימודים ובעזרה במשק הוריו. הערבים מכפר המשולש היו מציקים לישובים העבריים במעשי רצח ושוד. נערי האיזור התארגנו במסגרת „השורה" — ארגון טרום צבאי, בדומה לגדנ"ע. על חברי ה„שורה" היה להישבע שלא יגלו את סודות האירגון לאיש, אף לא להוריהם. „אין דבר שלא אגלה לאבא", השיב גוליבר בעקשנות לשאלת המדריך, וויתר על התקבלותו לארגון. מאחר שהיה מקובל על הכל, ספרו לו חבריו בבית הספר את כל סודות „השורה". כעבור שבועיים, פגש את המדריך, וסיפר לו מסודות הארגון — אלה הסודות שנשבעו הנערים לא לגלותם לאיש. המדריך, הנדהם והמאוכזב מנאמנות חניכיו, ביקש מגוליבר להצטרף לארגון, ופטרו מחובת השבועה'

לימים, הצטרף גוליבר לגדנ"ע. את פרדס משפחתו עשה מחסן נשק של ההגנה, והוא עצמו היה המחסנאי. מנוער התמחה בסוגי נשק שונים, הרכבתם ופירוקם, והברחתם מפני משמרות העוצר של הצבא הבריטי בשרון. גוליבר גם השתתף בתגרות לא מעטות, שפרצו בין הנוער הקשור להגנה ולפלמ"ח לבין ארגוני „הפורשים" „אצ"ל ולח"י". פעם הוכה אחד מחבריו בגדנ"ע בידי בחורים מלח"י. גוליבר ערך מסע עונשין, והיכה איש לח"י עד שנשברה ידו של „הפורש". אחרי כן, הסבירו חבריו של גוליבר כי הוא הצטער מאד על המקרה: בגלל כוח־הנפילים שלו, נשברה ידו של איש ה„לח"י", תוך כדי התכתשות, ולא בכוונה תחילה. עד מהרה ידעו ה„פורשים", אשר היו להם מרכזים חשובים במושבות השרון, כי כדאי להם שלא להסתכסך עם גוליבר.

נזכר בתקופת הלימודים, שאול חומסקי, אחד מחבריו הטובים של גוליבר, המשמש כיום מדריך ראשי למטעי פרי במשרד החקלאות: בגימנסיה עוד קראו לו יצחק. הוא היה כשרוני מאד, בעל זכרון פאנומנאלי. ידע בעל־פה את „מגילת האש" של ביאליק וחלק גדול משיריו. הוא היה אומר: ביאליק המשורר הלאומי שלנו בה"א הידיעה. חובה לשנן את שיריו, כמו שחובה ללמוד אל"ף־בי"ת, חיבור וחיסור ודברי הנביאים. הוא העריץ את המנהיג האמריקאי אברהם לינקולן, למד אנגלית על בוריה וקרא ספרים על לינקולן. הוא גם ידע בעל־פה חלק גדול מנאומיו.

יצחק התייחס ללימודים ברצינות רבה וברגש. קרה מקרה ונפל סכסוך בינו לבין המורה להיסטוריה, בקשר לפירוש תקופה מסוימת. המורה ניסה להשליט את דעתו מכוח האותוריטה שלו. יצחק התמרד, נטש את השיעור, ובמשך כמה חדשים סירב ללמוד היסטוריה אצל אותו מורה, שאינו מבין היסטוריה ואינו יודע ללמדה. מעולם לא היה יצחק מעסקני הכיתה, ולא הסתובב ליד המורים. אבל כשהיו תגרות בין אנשי התנועה המאוחדת מחניכי הכיתה, לבין אנשי בית"ר על חוף ימה של תל־אביב, היה הולך לסייע לחבריו. הפורשים פוגעים בפעולה מאוחדת של הישוב, היה מסביר, ויש למנוע מהם לפלג את העם. הרי לכך בדיוק מצפים הבריטים.

ב־1947 קיבל יצחק קדם (קצב) את הפיקוד על גדוד הגדנ"ע בשרון. קדם השתחרר

אז מהפלמ״ח, אחרי שפעל בפלוגה ג׳ בגליל המערבי ובעמק הירדן. עתה נכנס למנגנון של ההגנה, וקיבל את הטיפול במיטב הנוער, העתיד בקרוב להיות בסיס ליחידות השדה המובחרות של ההגנה. מספר יצחק קדם: ,,יום אחד מופיע אצלי בחור מגודל בעל פני ילד ומבט של משורר. בן שש־עשרה וחצי, למירב. והוא מבקש לשוחח עמי. בבקשה, אמרתי, מי אתה? אני יצחק בן־מנחם, השיב. ומה רצונך? שאלתי. ראה, אמר בקול בוטח ושופע מרץ, עם ישראל עומד לפני משימות קשות וגורליות. נראה לי שהנוער אינו מבין די־הצורך את חשיבות המשימות העומדות לפניו, יש צורך בחריש עמוק, חינוכי ורעיוני. אני מציע עצמי לתפקיד קצין תרבות גדודי, כדי לבצע משימה חיונית זאת. ,,התבוננתי בו בתדהמה״, מספר יצחק, איש כפר־סבא, כיום מנהל חברה בתל־אביב. ,,הוא היה שופע בטחון, אבל בסך הכל ילד. איך אפשר להטיל על ילד אחריות לחינוך גדוד? היש לך נסיון קודם בעבודה חינוכית? שאלתי. לא, השיב, אבל אני משוכנע, שאמלא את תפקידי על הצד היותר טוב. ,,לא רציתי לסרב לו לחלוטין, לכן אמרתי לו כי לפי־שעה אין תפקיד קצין חינוך בגדודנו. אברר את השאלה במיפקדת ההגנה, ואם יוחלט למנות קצין חינוך, נדון שוב בענין. משאלתו לא נתמלאה מעולם. כעבור זמן קצר, הוכרז באו״ם על הקמת המדינה. גוייסנו לפלוגות החי״ש של ההגנה, לגדוד פלוגה ב׳, בחטיבת אלכסנדרוני. גוליבר היה מקלען במחלקתי.

לאחר ה־29 בנובמבר 1947, פרצה למעשה מלחמת הקוממיות. גוליבר נקרא, כיתר חבריו, אל הדגל. הוא הוצב בחטיבת אלכסנדרוני, בגדוד בפיקודו של צבי גרמן, בפלוגה ב׳ שבפיקוד אשר לוי, במחלקה השנייה שבפיקוד יצחק קדם (קצב).

חטיבת אלכסנדרוני, שבפיקוד דן אבן, היתה ממונה מטעם המטה הארצי של ההגנה על אזור השרון, מרמת גן צפונה. במסגרת זאת, פעלה להגנת הישובים העבריים מפני התקפות פורעים, שיצאו מרשת צפופה של ישובים ערביים, כקלקיליה, טול כרם, טירה ועוד. גוליבר כמקלען בראן ואחר־כך, מגל״ד (מקביל למקלע הבינוני של היום) השתתף בכל פעולות החטיבה. יצחק, מפקדו, מספר כי לפעולות היה בא כשבידו מיקלע, על מתנו, תרמיל־צד גדול, מלא כדורים ועוד תרמיל ובו כעשרים רימונים, כמעט פי שלושה מהתחמושת שנדרשה. הוא היה מסתער עם המקלע בידו (משקל המקלע 14 קילוגרם) ומשאיר את חבריו מאחור. ,,גוליבר״, אומר יצחק ,,נחשב הלוחם המשובח והיעיל ביותר בגדוד. תמיד שיתפו אותו במשימות מסוכנות״.

לאחר קרב לטרון, מספר יחזקאל בן־מנחם ,,בא יצחק שלי הביתה לכמה ימים. ממחלקתו שרדו מעטים, רובם פצועים. איציק קצב (קדם) נפצע. אשרק׳ה לוי נפצע. יצחק היה המום. סירב לדבר. בקושי אכל ושתה. בשנתו היה צועק: אש, אש, אש יותר חזקה. אויב מימין! מים, יש מים? הוא אמר: קרב לטרון הוא הבזיון של מלחמת השחרור. מאוחר יותר, בשיחות ובויכוחים, כשרצה להביא דוגמה לקרב קשה באמת, היה מזכיר את לטרון.

לקראת הקרב על לטרון, שנחשב אז הקרב המכריע על ירושלים הנצורה, הוקמה ה,,חטיבה החדשה״ היא חטיבה 7, בפיקוד האלוף שלמה שמיר. רוב חיילי החטיבה היו עולים חדשים, שזה מקרוב באו, מקפריסין וממקומות אחרים. הם דיברו שפות שונות, והמפקדים נצרכו למתורגמנים, כדי להעביר את ההוראות. הגדוד של חטיבת אלכסנדרוני

ובו גוליבר, נשלח לתגבר את חטיבה 7. על זה הוטל לבצע את משימות הקרב העיקריות: להשתלט על הכפר לטרון, על המשטרה והמינזר, ועל רכס עמוואס ממזרח ללטרון, השולט על הסביבה.

עד אז, פעל הגדוד ללא הפוגה, בין ואדי ערה ללטרון. כשליש מחיילי פלוגתו של אשר לוי נפגעו. ליער חולדה הגיעה הפלוגה עם שתי מחלקות ותיקות, בפיקודם של אריק שרון ויצחק קדם, ומחלקה חדשה בפיקודו של גל פז. משימות הקרב חולקו בין הפלוגות, כך: פלוגה א׳ בפיקודם של רם רון וסגנו חיים מילר (עינב) תתפוס את רכס עמואס הנישא. פלוגה ב׳ של אשר לוי היתה אמורה לכבוש את הכפר, המשטרה והמינזר. ופלוגה שלישית, בפיקודו של גרשון לנדמן, הושארה כעתודה. בפלוגה ב׳, הוטל על המחלקות של אריק שרון ויצחק קדם לכבוש את הכפר. אחר כך יפנה שרון למשטרה, וקדם למינזר. גל פז הושאר כעתודה.

הטלת משימה כה כבדה על פלוגה אחת בלבד, בעוד פלוגה אחרת נשארה כעתודה, ללא תעסוקה, נראית היום כפרספקטיבה היסטורית כפגם בתכנון. קצין המודיעין של המבצע דיווח רק על כוח אויב בלתי סדיר בכפר, בהיקף של כ־40 כפריים נושאי־נשק. אחר־כך, התברר ללוחמים שדיווח צנוע זה היה מוטעה לחלוטין. רב־אלוף חיים לסקוב, שהיה אחד המג״דים בחטיבה 7, מתייחס לעניין זה, במאמרו שפורסם ב„הארץ״, ערב יום העצמאות: „האינפורמציה על כוחות האויב בשטח היעד היתה מקוטעת. לא היה בידנו דבר מנסיונם של כוחות אחרים שפעלו בשטח לפנינו. היו ידיעות מקוטעות על בלתי־סדירים ועל משוריינים. בשעות אחרי הצהריים של ה־24 במאי 1948, נתקבלה ידיעה ממיבצעים מטכ״ל, על תגבורת כוח סדיר ירדני, הנעה בכיוון לטרון. כוח אויב ממונע, 120 מכוניות, ביניהן מספר גדול של משוריינים נושאי תותחים וגוררי תותחים. נסע מראמללה ללטרון. ידיעה זו אומתה על־ידי האלוף זורע״. ידיעה זאת שהגיעה אל המג״ד לסקוב, ואולי למפקדים אחרים, לא גררה שינויים בתכניות. מכל מקום, בגדוד את משימת הפריצה העיקרית, לא חל כל שינוי. באותו לילה, משיצאו הכוחות למשימותיהם, עדיין היתה רק פלוגה אחת, היא פלוגה ב׳ (ובה גוליבר) אמורה לכבוש את הכפר, המשטרה והמנזר. כל אחד משלושת היעדים האלה הצריך כוח רב מפלוגת רגלים.

הירח של ליל ה־24 במאי 1946, היה מוקף הילה, המבשרת בדרך כלל שרב למחרת. „אין דבר״ אמר גוליבר לחבריו במחלקה, אנחנו עולים עליהם באחת־עשרה בלילה, נלחמים חזק כשלושים דקות, ואחר־כך חוסמים את דרכי נסיגתם. יש לבצע הכל במהירות ובהחלטיות. אמנם העולים החדשים האלה מחטיבה 7 אינם נראים נועזים מדי, אבל אם נשבור אנחנו את קו הביצורים של האויב, יעשו הם את שלהם. אמנם מחר יהיה חם, אבל אנחנו נשתה מים קרירים מהטנקרים הבריטיים של הלגיון הירדני. „הצרה״ אמר אחד המ״ם־מ״מים לפיקודיו, „שאפילו סיור ותצפיות על שטח האויב לא ערכנו. המג״ד אמנם ביקש דחיית המיבצע ב־24 שעות, כדי להשלים את ההכנות. אבל התשובה היתה שלילית במוחלט. אמרו שירושלים במצב קשה, ויש להקל על הלחץ בתקיפת הלגיון פה״. „מה יעזור לירושלמים״ תמה אחד החברה „אם בעמק אילון, מול מנזר השתקנים, ימותו החברה הטובים של מושבות השרון, ויהיו מאכל־תאווה לברחשים?״

„שאל את ,הזקן׳ סיכם סמל המחלקה״. השעה אחת־עשרה, ועדיין לא יצאו לדרך.

כבר היו אמורים להתחיל בהתקפה. אולי בוטלה התכנית ?. שמא נדחתה ? ואולי קציני האפסנאות לא גמרו לחלק את הציוד ? העולים החדשים מחטיבה 7 עדיין בשלבי התארגנות ראשונים.היילי הגדוד מתעצבנים „כך אי אפשר, כך אין מנצחים" רטן גוליבר. „העיקר מהירות הביצוע. נגד הערבים זה הנשק היעיל ביותר, ראינו זאת בכיבוש כפר סבא הערבית, בתל ליטוינסקי, בחיריה וסיקיה. יש להכות בהם מהר וחזק, והם בורחים". איש ממפקדי המיבצע לא האזין לריטוניו של המקלען. לימים, עתידים היו לעמוד בשבט ביקורתו. רק באחת יחצי אחר חצות, עלו הלוחמים בהולים לאוטובוסים של אג"ד, שנעו באורות מלאים מזרחה. „הירדנים יבחינו באורות ויכינו מכת אש רצינית" העיר גוליבר לנהג. „חבר, יש לך רשיון נהיגה ? שאל איש אגד. התשובה היתה שלילית. „אז תסתום את הפה ותן למומחים גדולים ממך לפעול כהבנתם". גוליבר בן התשע־עשרה (חסר חדשיים) בלע רוקו ושתק. הגיעו לאזור צומת נחשון של היום, שטפו־ירדו מהאוטובוסים ויצאו לדרך. היה לילה בהיר ויבש. נשבה רוח קלה וקרירה. סייר מ„גבעתי" שכבר היה בלטרון, הוביל את השיירה. רק בשלוש לפנות בוקר, חצו את קו החזית והתקדמו לעבר ביצורי הלגיון. כבר עלו ערפלי שחר, ועדיין לא החל הקרב. פה ושם נשמעו יריות, כעין גישושים ראשונים של התמודדות. בשעה 4 לפנות בוקר, ביקש הסמג"ד סיוע תותחי 65 מילימטר, לריכוך עמדות הלגיון. ההפגזה לא היתה יעילה. מן העבר השני, החל הלגיון יורה אש מקלעים, ומפגין את שטח התקדמותו של הגדוד במטחי ארבעה פגזים. גוליבר וחבריו הגיעו עד ביר חילו, דרומית למנזר. אש מקלעים יעילה חסמה את דרכם ורבים נפגעו.

אך גם כאן השיגה אותם אש הירדנים והנפגעים רבו. שלושה מקלענים היו במחלקתו של יצחק קדם. שניים מהם נפגעו. המקלען השלישי, גוליבר עם „מספר שניים" שלו. תפסו עמדה קדמית ביותר בכל מערך ההתקפה הישראלית, וניסו להשיב אש ללגיונרים. שני החובשים גם הם נפגעו. טיפול רפואי לא ניתן, והפצועים לא פונו. הלוחמים יבשו בצמא. מוטקה יעקובוביץ, אחד מחבריו של גוליבר, המשמש כיום דובר מקורות, לחם באותו קרב כמפקד כיתה, בשורות גדוד של חטיבה 7. הוא נזכר : „עוד לא השחר, וכבר ספגנו הפגזה ירדנית כבדה. אמנם כבר הייתי קודם לכן בפלמ"ח, והשתתפתי בכמה פעולות, אבל להפגזה כה כבדה לא הייתי רגיל. השפעת ההפגזה היתה קשה. כל אנשי היו עולים חדשים. הם ממש איבדו את העשתונות. מפקד הפלוגה, אל"מ יהודה הררי, העתיד להיות מפקד הצנחנים הראשון, נפצע מיד עם תחילת הקרב. חסמתי את עורקיו וגררתיו למדרון אחורי. סגנו, אלי, קיבל את הפיקוד, ומיד נפצע. כעבור זמן קצר, נשארתי עם כיתתי, ללא פיקוד יותר גבוה. היו שצעקו לסגת. אחרים התחננו למים. הפצועים התבוססו בדמם. הברחש והחמסין של עמק אילון היו קשים כמעט כמו ההפגזה. כשאתה מזיע, חודר הברחש לכל נקב בגופך, ושותה את זיעתך. הנפגעים רבו והלכו. על סלע נמוך ראיתי את אחד הלוחמים. ,איך גיי נישט' (אינני הולך) קרא לעברי באידיש. נוראה היתה קריאתם של הלוחמים העולים החדשים, בהם רבים מניצולי השואה : וואסער, וואס־ער (מים מים). בעקבות ההפגזות, התלקחו שדות קוצים. היו בין הלוחמים שנסוגו בריצה מבוהלת. שמעתי צעקות, חיילים לסגת !. תפסתי מישהו ושאלתיו :, ,למה אתה רץ' ?. הוא ענה : אתה לא רואה שמפגיזים, ויש לסגת ? אחרת ייהרגו כולם !. החייל המשיך בריצתו, וכעבור מטרים אחדים נפגע ברסיס ונפל. במאמץ רב הצלחנו, ישראל שטריקס (כיום מזכיר

ארגון תחנות הדלק) ואני, שנינו מפקדי כיתות, לארגן את הלוחמים בגיזרה להגנה כלשהי. לבסוף בא מישהו מאחור וצעק מרחוק, שיש פקודה לסגת לחולדה.

אותה עת היה גוליבר יורה בלגיונורים ובערבים המקומיים, שניסו לאגוף את הישראלים „לרגעים אחדים, פסקה האש מגיזרתו של גולי". מנסה יצחק קדם לשחזר אותן שעות נוראות. „שלחתי מישהו לראות מה עם המקלען, אבל הוא התאושש מיד והמשיך לירות, אחר כך שמעתי שהוא סבל כל כך מהצמא, ששתה שמן רובים. אולי אין אמת בזה, אבל כולם, משום מה, זוכרים את זה, כדוגמה קיצונית לצמה הנורא". גם אביו של גוליבר מספר: „כדי להתגבר על הצמא, לחלח את שפתיו בשמן המקלע, וגם את שפתי חבריו משח בשמן"., , , , , ,

בשעה עשר בקירוב, התקשר מפקד המיבצע עם המ"ם — פ"א, ושאלו אם יוכלו הלוחמים לסגת. המ"מ־פ"א השיב שיותר ממחצית הלוחמים נפגעו, ואין אפשרות לחלצם בלי עזרה מבחוץ. בינתיים, נתקע אריק שרון עם מחלקתו, סמוך לעיקול כביש לטרון. שרון עצמו נפצע בקרב בכדור, שחדר לשוקו ויצא מבטנו. למרבה המזל, לא נפגע שום אבר פנימי בכדור זה. יצחק קדם ואשר לוי גם הם נפצעו. דומה שלרגעים היה גוליבר היחיד שגונן על לוחמי פלוגה ב׳, מפני הסתערות הלגיון ומחיסול מוחלט. בצהריים, בשעה 1 בקירוב, הגיעה פקודה מחיים לסקוב, שהיה מג"ד בחטיבה 7: על הפלוגה לסגת עם מי שמסוגל לנסיגה. פצוע המסוגל ללכת בעזרה, יש לחלצו. פצועים אחרים יש להשאיר בשטח, והם יחולצו בעזרת זחלמי"ם. בשתיים אחר־הצהרים החלה הנסיגה. הנסיגה היתה לכיוון גבעה 314, דרומית לביר חילו. שם התמקמה פלוגה א׳ של רם און וחיים מילר (עינב) שאף לא קרבה סמוך ליעדה. כתחילה, נסוגו החיילים. גוליבר והמפקדים חיפו עליהם. אחר־כך התקדמו האחרים.

נזכר חיים מילר: „ראיתיו, גבוה וכפוף־משהו. הוא התבונן בי, וביקש מים. במימייתי היו טיפות אחדות. אבל ידעתי אם גוליבר מבקש מים, סימן שהוא צמא מאד. נתתי לו. הוא הודה והמשיך". נסיגת לוחמי לטרון היתה אחד המחזות הנוראים ביותר במלחמת השחרור. קבוצות בנות עשרות אנשים, ואף יחידים, נעו מערבה. השליכו מעליהם נשק וחגור. הלכו אדישים. דילגו מעל גוויות ואברי גוף מרוטשים. פגזי אויב, ארבעה — ארבעה נפלו ביניהם והמיטו עליהם הרג רב. מהם היו נופלים, ואחריהם ממשיכים בנסיגה. וכך, באו אל האוטובוסים וניטלטלו ליער חולדה. בדו"ח על פעולת הפלוגה בלטרון, דיווח המ"ם־פ"א: לחפות על הנסיגה... גוליבר המקלען, וטישלר המ"ם כ"ף חיפו בלי הרף על נסיגת הכוח. שניהם ראויים לאותות הצטיינות, ואמנם המלצתי על כך".

בראשית 1949 באחד הקורסים הראשונים שלאחר מלחמת הקוממיות, דנו חניכי בית־הספר לקצינים בקרבות לטרון ובלקחי התבוסות שם, האלוף ש. שמיר, מפקד חטיבה 7 שפקד על המבצע, פרש לפני הצוערים את פרטי הקרב. הוא סיפר על הלחץ המדיני, לתקוף את לטרון, כדי להקל על חזית ירושלים: ניתח את הקשיים שבהם נתקלה החטיבה, וניסה לעמוד על לקחי הקרב לגבי העתיד. תמה ההרצאה המפורטת. רב־אלוף לסקוב, שהיה אז ראש ענף ההדרכה, ובקרב לטרון היה מג"ד בחטיבתו של האלוף שמיר, פנה לחניכים: „יש שאלות ?

באותם ימים היו בחניכי קורס הקצינים אנשים שפקדו על פלוגות, עוד בטרם עברו קורס מפקדי כיתות: נסיונם הקרבי של אלה היה לעתים רב מזה של מפקדים בכירים בצבא. אחד מאלה היה גוליבר. „מה שאלתך ?" נשאל הצוער הענק.

„מדוע נקבעה שעת השין ל־11, וההתקפה בוצעה עם שחר ? למה לא היה לכיתות התוקפים סיוע ארטילרי יעיל ?. מי אחראי לכך, ששלחו לקרב לטרון אנשים שזה אך ירדו מהאניה ולא ידעו אף ללחוץ על ההדק, ולנקות את הגריז מקנה הרובה הצ'כי ? למה לא דאגו למים בשביל הלוחמים, והאם נתן מישהו את הדין על כך ?. ומדוע נסוגה העתודה, לפני הכוחות הקדמיים, שהמשיכו להיפגע ללא הרף באש הירדנים ? מדוע, מדוע ?..." אגב הצגת השאלות. נכנס עמו האלוף שמיר לויכוח ענייני, וגוליבר עמד על שלו, הבהיר לאלוף אי־דיוקים בדבריו.

האלוף שמיר לא ציפה לשאלות כה ישירות ונוקבות. היתה דממה. האלוף התלחש עם חיים לסקוב. לסקוב פלט סילוני עשן ממקטרתו, ונתן מבט קפדן בצוער. „ומה עשית אתה בקרב לטרון ?" שאל לסקוב את גוליבר. „הייתי מקלען". ענה גוליבר ללא היסוס. „המקלענים, לפחות, עשו משהו". „וכמקלען, אתה מרשה לעצמך לקום ולבקר את כל הקרב מתחילתו עד סופו ? הרי לא היתה לך תמונה כוללת ולא אינפורמציה על האספקטים המקיפים של הקרב" הוכיחו לסקוב. „לא המפקד", השיב גוליבר, ביובש גא. הוא הבין את הרמז וישב במקומו. לשאלותיו לא ניתן אז כל מענה.

ב־24 במאי, ביום שנועד להתקפה הראשונה על לטרון, הורה המטה הכללי על הקמת חטיבת הפשיטה והמחץ, היא חטיבה 8. יצחק שדה מפקדו הנערץ של הפלמ"ח, נתמנה מפקד החטיבה. משה דיין נקרא לפקד על גדוד הקומנדו, וכמפקד גדוד הטנקים מונה פליכס ביאטוס. בהוראה נאמר, כי התפקידים שיוטלו על גדוד הקומנדו, ודרך פעולתו מחייבים בחירה קפדנית של אנשים; רצוי שכולם יהיו מתנדבים. ואכן, כשלונות ההתקפה על לטרון ב־25 וב־30 במאי, וב־10 ביוני, הוכיחו בעליל עד מה זקוק היה אז צה"ל ליחידות עילית, לביצוע משימות מיוחדות. בדרך האופיינית לו, גייס משה דיין את אנשי גדודו. חלקם באו אליו מיחידות אחרות, באורח רשמי וחצי רשמי, וחלקם פשוט ערקו מיחידותיהם. מספר עקיבא סעד (סדובסקי), שהיה ממפקדי הפי־אם, (הפלוגה המיוחדת של ההגנה בתל־אביב) ואחר־כך, מ"ם־פ"א בגדודו של דיין: „מהפי־אם בתל־אביב, הועברנו אנשי ואני לחטיבת קרייתי, לגדוד בנו של הזקן" (הכוונה לגדודו של עמוס בן־גוריון). מאחר שחטיבת קרייתי לא נלחמה יותר מדי, חיפשנו תעסוקה. יום אחד, מופיע אוטובוס, ועליו רשום בצבע: ‚אכספרס נהלל־רבת־עמון'. הם ביקשו אותי לקחת את החבר'ה שלי מהפי־אם, ולהצטרף לגדוד הקומנדו. ידעתי, שניתנה אז הוראה להפריש מכל חטיבה ארבעים לוחמים מובחרים לקומנדו. החלטתי שאנו המובחרים ביותר בקרייתי. הגענו לתל־ליטווינסקי (היום תל־השומר). אך כעבור זמן קצר, הגיעה הוראה שעלינו לחזור לקרייתי, לצריפין. הואשמנו בעריקה, וכל חיילי הושמו במעצר. מאחר שהייתי קצין, הושמתי במעצר פתוח בחדרי. „כעבור יומיים, ביצעה אחת היחידות (ליד כפר חב"ד) ונכשלה. החליטו להטיל למערכה את הלוחמים הטובים מהפי־אם לשעבר. הוציאו את אנשי מן המעצר, הימשו אותנו ושלחונו לסטריה. באנו, כבשנו את הכפר וחזרנו לצריפין. החבר'ה נחבשו שוב בכלא, אפילו ללא הפסקת שק"ם. כעבור שלושה־ארבעה ימים,

הורו לשחררנו, ולהעבירנו לגדוד 89 (הקומנדו). בתל־ליטווינסקי ראיתי את גוליבר. גם הוא היה מעין עריק. רוב אנשי מחלקתו נהרגו בלטרון. הוא סיפר, כי רוב אוהלי הפלוגה ריקים מאדם. לכן החליט לעבור לגדוד הקומנדו. הוא עשה רושם של בחור נועז ורגיש. סיפר לי את סיפורו מקרב לטרון, שם נשא פצוע במשך שעות, כשהוא צמא עד מוות. הוא כאב כל רגע של הקרב. כל ישותו כמו שאפה לנקום, להציל את כבוד חבריו שנפלו בלטרון. מיניתי אותו מפקד כיתה, על חבר׳ה שסיימו קורס מפקדי כיתות של הגדנ״ע, ועל כמה אנגלו־סכסים מתנדבים; משום שדיבר אנגלית טוב מאחרים״. פלוגה אחרת בגדוד הקומנדו, בפיקוד דוב הבלונדי, היתה של אנשי לח״י. קצין החבלה של הגדוד, יעקב אהרוני („ירום״) מספר על פגישתם של היריבים מתקופת המחתרת בגדוד הקומנדו. „מעניין היה לפגוש בגדוד את אנשי הפי־אם של ההגנה, שפעלו רבות נגדנו. אף עם גוליבר נפגשתי למעשה קודם לכן, כשהיינו משני עברי המיתרס. הייתי אז מפקד אחד הקורסים של לח״י בשייך מונס. בבסיס היתה כמות רבה של צינורות. יום אחד, באו שני חברי ההגנה, וטענו כי הצינורות שלהם. הם רצו לקחתם. ביקשנו מהם אישור, והם אמרו שאינם שואלים את פינו. אחר־הצהריים, באה שיירה של אנשי הגנה מתל־ברוך, והקיפה את הבסיס. אנשיה כיוונו לעברנו את קני הבראנים שלהם. החל דו־שיח חריף: כן לתת את הצינורות או לא לתת את הצינורות. מרחוק הבחנתי בגוליבר. כבר אז התפרסם שמו בקרב לוחמי כל המחתרות. קראתי לעברו: גוליבר, יש למנוע ריב אחים. יישפך דם, ואנו זקוקים לכל טיפת מאמץ למאבק נגד הבריטים. גוליבר השפיע על חבריו להירגע ולנהוג מתינות. אחר־כך, דאג לשלוח שליח לתל־אביב. וזה הביא אישור מתאים. אז, הנחנו לאנשי ההגנה ליטול את הצינורות. „עוד בהיותי בלח״י, שמעתי על גוליבר כעל בחור אמיץ וישר מאין כמוהו. בגדוד הקומנדו של דיין, נוצרה כעבור תקופה קצרה אחוות לוחמים, בין היריבים מאתמול. היינו לאחים בגדוד המשובח של צה״ל״. בשתי הפלוגות, זו של עקיבא סער, וזו של הבלונדי, היו חיילי רגלים מוסעים על זחל״מים. הפלוגה השלישית, בפיקודו של אורי בראון היתה ברובה בני מושבים: מנהלל, יבנאל, כפר יהושע, ועוד. אלה נעו על ג׳יפים קלים עם מקלעם.

ההפוגה הראשונה, שנכנסה לתוקפה ב־11 ביוני 1948, היתה לאנשי גדוד הקומנדו תקופה רוויית מתח. ההפוגה נסתיימה ב־9 ביולי. החלו קרבות עשרת הימים, שנמשכו עד ה־18 בחודש. עתה נטלה החטיבה החדשה של הזקן חלק מכריע במשימות צה״ל. היה לה תפקיד עיקרי במבצע דני, שנקרא על שם דני מס, מחללי הל״ה שחשו לעזרת מגיני גוש עציון. מטרות מיבצע דני היו: א. הרחקת האיום על אזור תל־אביב, מצד כוחות הלגיון, שחנו ברמלה, לוד ויהודיה — בהשמדת כוחות האויב בגיזרה זאת. ב. הרחבת פרוזדור ירושלים, שנוצר בחלקו בדרך בורמה. בכיבוש כפרי האויב בכל הגיזרה שממזרח ללטרון. ג. מניעת לחץ על ירושלים — בהעסקת הלגיון בכל הגיזרה שמרמלה ועד ירושלים. בבוקר ה־10 ביולי, כבש גדוד הקומנדו את הכפרים טירה וקולה. אחר־הצהריים, יצאו הטנקים להתקפה על דיר טריף, נכנסו לתוך הכפר, אך נהדפו ממנו בידי תגבורת אויב שהגיעה במשוריינים למחרת, הוטל על פלוגתו של עקיבא סער, ובתוכה גוליבר, לכבוש בחזרה את דיר טריף. אחר הכיבוש, נמצא בכפר משוריין ירדני, כמעט חדש, ועליו תותח שתי ליטראות. הבחורים מיבנאל נטלו את המשוריין לרשותם, רשמו

על הדופן שלו: „הנמר הנוראי". וכך נפל בחלקו של הגדוד כלי הנשק היעיל ביותר שלו. מן הגבעות ומבין הפרדסים, הבחין משה דיין בלוד. חשק רב היה לו לעלות על העיר, להפתיעה ולכבשה. „צריך לגמור וללכת על לוד", אמר מהורהר למפקדי הפלוגות שלו. ואכן, לא עברה שעה, אושרה ההתקפה וניתנה לדיין ההזדמנות להוכיח את כושרו ואת כושר אנשיו.

משה דיין אסף את אנשיו העייפים מהקרב על דיר טריף. הלוחמים קיבצו מפה ומשם כלי רכב, למלא את מקום אלה שנפגעו. נטלו ציוד חדש ויצאו לדרך. מאזור דיר טריף הגיעו אל בן־שמן הנצורה, ומשם פשטו לעבר לוד. בראש הטור התקדם הנמר הנוראי". ובאחד מכלי הרכב ישב גוליבר המקלען. הוראותיו של דיין היו פשוטות: לירות, להרוג, לרמוס. וכאן פרצו אנשי הקומנדו בקלות יחסית את ביצורי לוד וחדרו אל העיר. כה מופתעים היו מגיני העיר, שרבים מהם ברחו, ודגלים לבנים התנוססו בגגות הבתים. עברו הלוחמים ברחובות לוד, ומאחר שלא קיבלו פקודה אחרת, המשיכו בכיבוש רמלה. הגיעו לתחנת המשטרה, שבין שתי הערים, ואשר אנשיה אף לא ניסו להתגונן. פלוגה אחת של גדוד הקומנדו עברה בשלום את תחנת המשטרה. על השנייה ירו מקלעים, ורימון התפוצץ באחד הזחל"מים. רק אחרי תחנת המשטרה, הצליח משה דיין לעצור את ראש הטור. „לאן אתם רצים?" שאל. „אני יודע? איך יודעים כאן איפה סוף לוד ומה כאן רמלה?" באותה עת, התברר שמשורייני האויב מתקדמים ממחנה קרוב של הלגיון. גם מן המשטרה פתחו באש כבדה. היה צורך לעבור על פניה במהירות כדי לחזור ללוד ולבן־שמן. כלי רכב רבים נפגעו. התארגנו, והחלו חוזרים. ליד בנין המשטרה, בין לוד לרמלה, היה ג'יפ ישראלי פגוע, מלא פצועים. היה הכרח לאסור את הנפגעים ולפגוע במקורות האש של האויב. גוליבר הורה לנהג זחל"מו להתקרב לבניין המשטרה. אש עזה נורתה לעברו. הוא הורה לנהג להמשיך בהתקדמותו. משהגיע סמוך לבניין, הבחין בעמדת מקלע במרפסת, השליך רימון מדויק, וזה התפוצץ בתוך העמדה. שני מקלעני האויב נהרגו וגופותיהם נפלו על הקרקע. האש חלשה. עתה הורה גוליבר לנהג להגיע אל הפצועים. במקום היה גם משה דיין, שפקד אישית על הפינוי. לרגע התבונן המג"ד במקלען הענק, ומבטו הביע חיבה. גוליבר השיב לדיין במבט של הערצה. מאז נתקשרו השניים. תשעה הרוגים ושבעה־עשר פצועים שבו עם אנשי הקומנדו ללוד. במבואות העיר כבר עמדו לוחמי חטיבת יפתח, נכונים להשתלט סופית על לוד.

ועדה בראשות י. יזרעאלי מאפיקים, ישבה, באחד ממשרדי מפא"י בתל־אביב, סמוך לכיכר דיזנגוף, לתכנן משלחת מיוחדת במינה; משלחת שכמוה לא היתה עד אז. בעיצומה של המערכה אמרו להביא ליהודי ארצות הברית את דבר הקמת מדינת ישראל וראשית הנצחון, באמצעות הלוחמים עצמם. במשלחת היו אמורים להשתתף תשעה חיילים וחיילות — למעשה, נערים ונערות, שיבואו ישר מן היחידות הלוחמות ומן הקרב.

עקיבא סער, מפקד פלוגתו של גוליבר, עמד לפני חברי הוועדה, לשכנעם כי גוליבר הולם שליחות זאת מכל אחד אחר: „הוא נועז ואמיץ שאין שני לו; הוכיח את עצמו בכל קרבות גדוד הקומנדו. הוא בעל שכל מבריק, בעל תפיסה חריפה, ועם־זאת, יש בו תמימות של בן חלוצים. הוא איש תרבות, מתעניין בפוליטיקה ודובר אנגלית היטב". לדברים אלה, הוסיף המלצה חמה המג"ד של גוליבר, משה דיין. חברי הוועדה השתכנעו,

וגוליבר בן התשע־עשרה, נשלח לייצג את הלוחמים ואת „הישראלי החדש". שולחיו גם רצו שיעורר תרומות למגבית.

גוליבר היה הדמות המרכזית במשלחת. בתקופה קצרה עבר ערים רבות והרצה בקהילות יהודיות על מדינת ישראל ועל צבאה. העסקנים המקומיים ביקשוהו לא להכביד על רגישות הקהל היהודי, ושמו לו סייגים שונים. אך גוליבר לא ניאות לקבל תכתיבים. הוא כתב לארץ בעת ביקורו: „לפני שבועיים ביקרתי בעיירה. הוצגתי לפני יו"ר האסיפה, שפנה אלי במלים אלה, אני ציוני ותיק, 32 שנה. בבקשה ממך, אל תדגיש בדבריך את ארץ ישראל ואת הפליטים היהודיים. הערב לא נדבר על כספים ועזרה, כי הבטחתי זאת לחברי. ואל נא נזכיר את או"ם. או את הכסף האמריקאי, הזורם לידי הבריטים. נעים מאד להכירך, האם נכון שאתה דובר עברית? „כשלושת רבעי השעה, עמדתי על הדוכן והטחתי בפניהם דברים כדרבנות. לא רק על ארץ־ישראל ועל הפליטים דיברתי, כי אם אף הוכחתים על סיר הבשר שלהם".

באחת העיירות ניגש אליו תושב שונא ישראל, וקרא לעברו: „בלאדי ג'ו" (יהודי מזוהם). גוליבר לא היסס. הרים את אגודל הברזל שלו והנחיתו על פניו של אותו גוי. גוליבר ישב לילה אחד במעצר. אחר כך, הגיע לישראל דו"ח שלילי על התנהגותו בארצות־הברית. כשעיינו מפקדיו, והאחראים למשלחת בפרטי הדו"ח, לא יכלו לכבוש את ריגשות גאוותם בנציג הלוחמים ששלחו. באמריקה נפגש גוליבר עם נכבדים ובעלי משרות רמות — יהודים ולא־יהודים. הוא כתב ביומנו: „הערב נפגשנו כאן עם ראשי מיניסטריון ההגנה האמריקאי. כל אחד מאתנו סיפר משהו מהקורות אותו בקרבות השונים בארצנו. אני סקרתי לפניהם את שלבי המלחמה. נגעתי בבעיות כלכלה, סיפרתי על חיות הנגב ועל חזית ירושלים, וסיימתי במיבצע דני. אף שעייפתי אותם יתר על המידה, הם נראו מבסוטים, הוגיעו בעצמכם: אני הצוציק בן התשע־עשרה מרצה לפני ראשי מיניסטריון ההגנה באמריקה". נעמי, אחת מחברי המשלחת, מספרת על ההפתעה הגדולה שעורר גוליבר בעת המסע: „תמיד היה מפתיעני בידיעותיו המרובות. ילד כזה — ויודע כה הרבה. והנה, אנו בוואשינגטון הבירה. פגישה עם עתונאים ואנשי קונסוליה, ליד מצבת הזכרון לאברהם לינקולן. שוב מפתיע „הילד" את כל הנוכחים במקום, בדקלמו בעל־פה נאום שלם של לינקולן, בשפה האנגלית. לאחר מכן, גילה בקיאות רבה בהיסטוריה האמריקאית, והדהים את כל שומעיו. „העתונאים הרבים וכל קרואי הטכס נדהמו, למראה הנער, הצבר מרמתיים, המגלה בקיאות כה רבה בכל הנוגע לארה"ב. תשובותיו השנונות, פיקחותו וחריפותו רוממו את כבודנו, ונמצאנו נישאים על גלי חיבה והוקרה נוגעים עד הלב".

בשהות המשלחת בארה"ב, נודע על חידוש הקרבות ועל כיבוש באר־שבע בידי כוחות צה"ל, בהשתתפות גדוד הקומנדו. גוליבר לא יכול לסלוח לעצמו על „טיוליו", כשחבריו נלחמים ונהרגים. בהזדמנות ראשונה, חזר לארץ, לפני שאר חבריו למשלחת, והתייצב בגדודו. ב־10 בדצמבר 1948, הורה יגאל ידין, ראש אגף המיבצעים במטכ"ל על מיבצע עי"ן, על שם היעדים העיקריים שלו: עוג'ה אל חפיר, עזה וביר עסלוג'. מגמת המיבצע היתה „מיגור כוח האויב הפולש, וגירושו מגבולות הארץ". לאחר הכנות רבות ופשיטות באיזור הרצועה (באחת מהן פשט גדוד הקומנדו על גדוד מצרי, והשמידו) יצאו

אנשי גדוד 89 לעבר עוג׳ה. אחר־כך, כתב גוליבר בעצמו על הקרב: ,,הייתי בגדוד הפשיטה של הזקן, שהתרכז בחלוצה, ערב המסע לעוג׳ה אל חפיר. יחד עמנו, נערך גדוד ,שער הגיא׳ של חטיבת הראל, שהועד אף הוא לכיבוש עוג׳ה. הריכוז הגדול של אנשים וכלי רכב, נשק וציוד בישר את תחילת מיבצע חורב (עי״ן) אחד המיבצעים הגדולים במלחמת השחרור. ,,היה זה בליל שבת, ה־25 בדצמבר, 1948. יצאנו מחלוצה, כשמגמת פנינו לצומת דרכים מרכזי, על גבול מדבר סיני. צומת זה חולש על הדרכים אל־עריש — רפיח, אל־עריש — עקבה, אל־עריש — באר שבע. לפנים שימשה עוג׳ה תחנת גבול בין ארץ־ישראל למצרים. כיום, היא ידועה בשמה העברי, ניצנה, הנזכר בכתובת יוונית עתיקה. היא מרוחקת 35 קילומטר מבאר־שבע, דרומית מערבית לה. ,,שיירה ארוכה נעה, עת הלבבות פועמים בחוזקה. טנקים ומשוריינים, זחלים וג׳יפים שירכו דרכם לעבר ואדי אביאד, בדרך לא דרך, בנתיב רומי עתיק. כל אותו לילה, עמל חיל ההנדסה בפריסת רשתות על פני החול הטובעני, ועשה מאמץ עילאי להשלים את מלאכתו לשעה היעודה. אף־על־פי כן, מחמת משקלם, שקעו המשוריינים פעם בפעם. בשלושת הקילומטרים האחרונים לפני הואדי, לא נפרסו כל רשתות. הזמן לא הספיק לכך, והמכוניות שקעו האחת אחר רעותה. היה הכרח לגררן בטרקטורים. רק הטנקים נעו בכוחות עצמם. ,,דיונות החול מקשות על התקדמותנו: מדי כמה מטרים נעצרה השיירה. זחל בזחל משתתק, משליכים שינאלים ומלבושים אל מתחת לגלגלים. עושים הכל. לבל ישארו תקועים במקום. שומה עלינו לבצע את המשימה — להגשים את הסיסמה שהיצבנו לעצמנו בטרם יציאה: מוות לפולשים. ,,עם שחר הגענו לפתח הוואדי והתפרסנו. למראה כמויות הנשק והציוד שלנו, הטנקים והמשוריינים, פחד לבנו ורחב. אי אפשר היה שלא להרהר בימי בראשית, בתקופת הסטאן ומשורייני ה,פרפר׳. איזו התקדמות מופלאה בעת כה קצרה, וחרף תנאים כה קשים! ,,בשעות אחר־הצהריים, התקדם טור משוריין מצרי מכיוון רפיח. הוא נע לתומו לעבר עוג׳ה, בלי דעת דבר וחצי דבר על נוכחותנו במקום. משהלך הטור וקרב, הבחין בגייסותינו, ופתח באש תותחים ומכונות־ירייה, לכיוון פתח הואדי. מחלקה מגדוד ,,שער הגיא״ חשה לגבעה סמוכה, חולית ומזדקרת, ביקשה לתפוס עמדות לאבטחת הכוח. הטור המשוריין הבחין בה והסיט כלפיה את אישו. ,,העליה לגבעה היתה קשה ומייגעת, בשל החול הטובעני. ולא עוד, אלא שהיתה הגבעה חשופה, ומתוך כך, מסכנת את המטפסים עליה. מצב זה אילץ את המ״ם־מ״ם לשגר זוגות־זוגות למעלה הגבעה — לאחר שלחץ אישית את ידי כל אחד מהם. ,,בזה אחר זה, נפצעו המטפסים והתגלגלו מטה, תוך אנחה חרישית. תחילה, עוד נעשה הנסיון להגיש עזרה ראשונה לפצועים הרבים. אך חדלו מכך. כשמגישי העזרה גם הם נזקקים לעזרה. גם הם נוקבו. דבר זה לא מנע מהאחרים לטפס ולעלות, אף שידעו כי הסיכויים שלא להיפגע קלושים ביותר. אחד אחד, שינסו מתניהם, טיפסו בזהירות, אט־אט, צעד־צעד, כשחזם חשוף לאש האויב המשתוללת. כל אחד חש, כי הנה הגיע תורו, להיכנס אל תוך אלומת האש של המקלעים. אך איש לא פצה פיו, לא היסס, לא רטן, לא פיקפק אף לרגע בצורך למלא את תפקידו עד תום. כל אחד למד לדעת כי הפלמ״ח אינו יודע נסיגה: כי הוא פורץ קדימה, רק קדימה, תמיד קדימה. ,,תותח שלנו, בן 6 ליטראות, הוכנס לפעולה והוציא מכלל שימוש חמישה ממשורייני האויב. הנותרים סבו ונעלמו באופק. ,,למחרת בבוקר, נשלחה פלוגה בפיקודו של

דב הבלונדי, לסייר בקרבת עוג׳ה ואף לחדור לתוכה. דב היה ידוע כאדם וכלוחם, כמפקד וכרע. הוא היה מאותם הנועזים העשויים ללא חת. העריצוהו בלי גבול, נהרו אחריו באש ובמים, נתקרעו למענו עד לאפיסת כוחות. ישר וידידותי, גא ויציב, חדור תמיד הכרה עמוקה בצדקת מלחמתנו. הוא מאותם המעטים שכל עם היה מתברך בהם. „הוא נע בראש פלוגתו, כאשר הותקף לפתע באש כבדה מן המארב. פצצות פיאטים נשלחו בזחלים, שבחלקם הוצאו מכלל שימוש. היחידה נאלצה לסגת, נוכח עדיפות האויב, כשמספר נפגעיה גדל והולך. „דב עצמו נפצע פצעי מוות, וכעבור זמן־מה, הוציא את נשמתו. היתה זאת לנו מהלומה כבדה, והלבבות נצבטו בכאב. דיכאון ומועקה ירדו על היחידה, שאיבדה את הטוב בלוחמיה, הנועז במפקדיה. הגדוד כולו נזדעזע. כולם חשו את גודל האסון. מה אירע כאן? שאלו. כיצד זה נפל הארי שבחבורה? הן תמיד היה הולך לפני המחנה, כשחייו תלויים לו מנגד? תמיד ראשון, בקו האש, במקום שהמוות קוצר את קצירו, בלי רחמים. והנה, כרע האיש, נקטף בדמי ימיו. מה קרה לפתע פתאום? „כל אותו לילה, היו אזנינו קשובות לחדשות שבקעו ממקלטי ההאזנה. בישרו על כמה תבוסות שלנו באזור פאלוג׳ה ובגיזרת עזה. מצב רוחנו המדוכדך ממילא, המשיך לרדת למשמע אזנינו. אך בליבנו פנימה ידענו ידוע, כי המיבצע שלפניו אנו עומדים, הוא שיחרוץ את גורל המערכה: הוא ולא נפילתו של דב; הוא ולא תבוסות מקומיות בגיזרה זו או אחרת. כך נכנסנו לקרב המכריע על עוג׳ה אל חפיר. „היינו בדרכנו לשטח ההיערכות, כאשר יחידה אחרת כבשה את משלטי תמילה והמשרפה, על כביש עוג׳ה־ביר עסלוג׳. עם תפיסת משלטים אלה, החלה הפגזת תותחים ומרגמות על עוג׳ה. טנקים ומשוריינים התקדמו, בירקם אש תופת במצרים ההמומים. הם פיצחו את רוב הבונקרים הבולטים לעין, והפכום לתילי חרבות ולעיי מפולת. הזחלים נעו אף הם עד לואדי, וממנו המשכנו דרכנו ברגל״. בהינתן האות, הסתערנו על עמדות המצרים, כשהאצבע אינה חדלה מלחוץ על ההדק. האויב הנבוך נסוג אל תל, שהיה מטווח מראש על־ידינו. כסבור היה, שיעלה בידו לגונן על עצמו בהיותו רוכב מעל. אך טעות היתה בידו. התל הופגז בלי חשך. ידיים אמונות שיסעו בו מרה. נתהדקה טבעת המצור. נתפס כל השטח התחתון של עוג׳ה. כל אלה מוטטו את רוח הלחימה של האויב, הביאו את תבוסתו. „בעת ההסתערות, הגיחו לפתע שלושה מטוסי קרב, והפציצו אותנו בשצף קצף, גילחו את הזחלים באש מכונות־ירייה. „חיילים מצריים, ידיהם מורמות, פסעו במורד התל. המומים ונפחדים, נסערים ומזועזעים, אמרו להיכנע. ביקשו להסגיר את עצמם, לבל ייקטלו. מה נתרחש אותם רגעים בליבותיהם? כיצד הרגישו, שעה שנכנעו לצבא ישראל המנצח? „הרהרתי רגע קט, מה עלול היה לקרות, אילו הגנו יהודים על תל כזה: ספק אם היינו נכנעים. מן הסתם היינו מקיזים את דמו של התוקף, מתישים את כוחותיו כדבעי, משסים בו ומשסעים. לא היינו נחפזים לסגת, בנתונים טופוגרפיים דומים לאלה; כשם שלא נסוגונו בתנאים קשים פי כמה. ונגבה תוכיח! „בתום הכיבוש, נראו באופק משאיות מצריות נעות מכיוון באר־שבע. מיד נשלחה תגבורת, להקביל את פניהם. על אחת המכוניות התנוסס דגל, כחול לבן. משקרבו אלינו, עלה בידינו להבחין בנפנוף ידיים ובשירה בוקעת. היו אלה לוחמים מחטיבת הנגב, ש„רכשו״ את המשאיות בחרבת תמילה. „בין השבויים הרבים שנפלו בידינו, יש גם רופא מצרי, שביקש לטפל בפצעיהם של קצינים מצריים. שאלנוהו מדוע יבקש לחבוש רק

קצינים, ומה בדבר החיילים? השיב „נוהג אני לטפל רק בקצינים" והחיילים — להם לא היה מובן כיצד הגיעו לכאן, לאדמת ארץ ישראל. על מה הם נלחמים, ולשם מה? דומה, כי לא מצאו כל עניין בפרשת „פלסתין", והם מכונים בכל עת לשוב לארצם כלעומת שבאו. דרושה היתה לכך רק פקודה. אלא שזאת בוששה לבוא. נטלנו על עצמנו להחיש את התהליך, כדי שתינתן פקודה כזאת. „ניצנה־הידועה מספר יהושע, ובה בארות מים עתיקות וצומת דרכים. ניצנה — עליה הקימו הביזנטים עיר חשובה, והושיבו בה חיל מצב. המקום שימש בימי מלחמת העולם הראשונה בסיס טורקי־גרמני, להסתערות על תעלת סואץ. ניצנה זו שבה נמצאו הרבה עתיקות, שרידי כנסיות, שרידי מצודה ופאפירוסים מהמאה החמישית והשישית — בכוחנו ובדמנו שיחררנוה". בתום מלחמת הקוממיות, ואחרי שסיים בהצלחה קורס קצינים, ושרת במישלטים באזור בית גוברין ואמציה, השתחרר גוליבר מן הצבא, ועלה לירושלים ללמוד משפטים. „עורך דין? לעולם לא אהיה" היה משיב לחבריו, שתמהו על הבחירה. „בלימודי משפטים, אדם מרחיב את השכלתו ועשוי למצוא, אולי, את הצדק" היה צוחק, ועובר לנושא אחר. לא נוחות חיפש בירושלים. חלק מתקופת ישיבתו שם, גר בכוכים נמוכי־תקרה, במינזר הצלבני בעמק המצלבה. אז היה המינזר ברשות מפקדת גדנ"ע באזור. אחר־כך, גר עם חברו הטוב, אמנון בן־זאב (כיום המפקח על היהלומים במשרד המסחר והתעשיה) על גג דירה נטושה, במושבה הגרמנית. לסוף, עברו החברים לחדר הגג, במלון ורשבסקי, המשקיף על רחוב יפו. שם הצטרף אליהם יצחק טאוב (כיום מזכיר בנק ישראל). אמנון בן־זאב זוכר את „גולי", כבחור כשרוני מאד, שסייע לו ולחברו להשלים את תעודת הבגרות. זכורה לו גישתו הספרטנית. „בכל המקומות שבהם התגוררנו, לא היתה הסקה מרכזית וכל חימום אחר. היו לנו רק שתיים־שלוש שמיכות דקות. גוליבר, כמו לא חש בקור העז של החורף הירושלמי, והיה ישן במנוחה, במקום ששכב". שני פרטים מחיי גוליבר זכורים היטב לחבריו. האחד: אהבתו הגדולה לפירות. „הוא הכיר כמעט כל בוסתן בארץ, וכל סוג פרי שגדל בו. הוא היה מסוגל לאכול קילוגרמים רבים של שזיפים, ענבים, מישמש ואבוקדו. היה מביא מביתו בשרון כמויות עצומות של פרי, ומכריח את כולנו לחלוק עמו. במכתב ששלח לאחת מחברותיו, כותב גוליבר: „הקיץ עם ברכותיו וקשייו הופיע. חום השמש ותוצאותיו — הזיעה והמחנק — שוררים לפרקים. ואולם, בני קרניו — הפירות המבורכים, כבר משפיעים עלי מטובם. שזיפים, פתל ותות, הם ידידי ונטעמי־חיכי מדי יום". בצד שגעונו אחר פירות, זכורה לחבריו ההתעניינות הרצינית בשאלת בטחון ומדיניות. הוא עקב בעירנות אחר התפתחות שיטות הלחימה של צה"ל, בהיותו במילואים מפקד פלוגה. הוא טען שיש לשים את הדגש על ניידות מירבית ועוצמת אש חזקה. בהיותו חניך גדוד הקומנדו של משה דיין, ראה בזחל"ם את ידידו הנאמן של חיל הרגלים. „חיל הרגלים עדיין הוא מלכת הקרב, טען. אך בצורתו המסורתית הוא פשט את הרגל". בנתחו את מצבנו המדיני, טען כי אין מנוס מסיבוב נוסף עם הערבים, ואולי מכמה סיבובים נוספים. הוא לא האמין, כבר בראשית שנות החמישים, בסיכויים קרובים לשלום עם הערבים, וצפה מיבצע קדש.

בעקבות קריאת הספר „אדם ולוחם", המוקדש לגוליבר, כתב ראש הממשלה ושר הבטחון של אז, דוד בן־גוריון אל ההורים: „השתוממתי לראות, כי נוסף על תכונותיו הנפלאות, היתה לו (והוא רק בן 26) הבנה מדינית אינסטינקטיבית, שאינה מצויה גם

בקרב מדינאים מנוסים שלנו. שנה לפני מערכת סיני, הוא כותב לידידיו, שיש לעשות מה שנעשה כעבור שנה, וכדרך שזה נעשה: „רצוי להכות בצבא המצרי, שהוא החזק והמסוכן יותר משאר צבאות ערב, וללא כל כוונה להחזיק בשטחים הכבושים לצמיתות". דבר זה לא הבינו רבים מחברי הכנסת, כשנעשה הדבר. בעת לימודיו, הוסיף גוליבר והשתתף בכמה פעולות צבאיות. הוא השתתף בפשיטה שביצע אריק שרון עם עוד שבעה לוחמים, על נבי סמואל, ביוני 1953. פשיטה זאת הביאה את הקמת יחידה 101, בפיקודו של אריק שרון. גוליבר סייע לשרון בכמה משימות באזור נס־הרים, והיה מקדיש ימים ולילות לפלוגת המילואים שלו, בחטיבת גבעתי, כדי להעמיק את כושרה ולהכינה לשעת מבחן. אחרי שלוש שנות לימודים בירושלים, ועוד בטרם השלים את המיבחנים („ממילא לא אהיה עורך־דין"), חזר גוליבר לשרות הצבאי, כמדריך בקורס מפקדי פלוגות. הוא היה המדריך הבכיר בקורס. עוד היום נהוגות שם שיטות שקבע. גוליבר דחה שיטה שהיתה בבסיסי ההדרכה, בדבר „פתרונות בתי ספר" לתרגילים.

כל בעיה היה בודק לגופה, מנתח עם החניכים, ומנסה להגיע לפתרון הטוב ביותר — בלא הבדל מי הגה אותו. יום אחד, בשובו עם חניכיו מאימונים בנגב, הבחין בכוח צנחנים, ובהם מוטה גור ודוידי. „בוא!" קראו לו ידידיו מימי מלחמת הקוממיות. גוליבר הורה לאחד המדריכים לפקח על החזרה לבסיס, והצטרף לצנחנים בפשיטתם על יעד ברצועה. „למחרת", מספר חברו לחדר בבסיס ההדרכה, מוטקה יעקובוביץ, „הוציא גוליבר עגבניות מתרמילו, וכיבד גם אותי. מהיכן העגבניות? שאלתי. „שקט" אמר גוליבר, אל תגלה לאיש. הלילה הייתי ברצועה, בפעולת תגמול. „כשנודע הדבר ליוסקה, סגן מפקד הבסיס, הטיף לגוליבר מוסר: אתה אינך רשאי לעזוב על דעת עצמך את כל השיירה, ולהצטרף לפעולה של יחידה אחרת. נכון, השיב גוליבר, נכון יוסקה. מבחינה משמעתית, הצדק אתך, אך הרי עליך להבין... פעולה... פעולה... ואינך יכול לשבת בחיבוק ידיים". ב־12 בדצמבר 1947, נקרא גוליבר לשרות פעיל, בפרוץ הקרבות לאחר הכרזת או"ם על הקמת המדינה. ב־12 בדצמבר 1955, נפל גוליבר בפשיטת הצנחנים על מוצבי הסורים בכינרת". הוא קורץ מחומר שקורצו ממנו רמטכ"לים, אמרו עליו מפקדי צה"ל בכירים. ואביו אומר: אולי יצחק שלי לא היה נועז כמאיר הר־ציון — אבל הוא היה בן־אדם. מן הישוב וממסורתו החלוצית גדל, ולמען שלום היישוב נפל, כשהוא במלוא אונו. חדשיים לפני שנולד יצחק, נטענו ברוש בחצר ביתנו. גדל הברוש וצמח, יחד עם יצחק, והיה ענף וסבוך־שרשים. כשנפל יצחק, נגדע הברוש: שרשיו איימו למוטט את הבית. לא נותר ממנו אלא גזע נמוך, הולך ונרקב, שהתולעים והנמלים מכרסמות בו בכל פה".

דורית גפן

ג ו ל י ב ר

יצחק בן־מנחם, הוא גוליבר, נהפך עוד בחייו לאגדה ולמקור לא־אכזב של סיפורים ומעשיות מופלאות. משכמו ומעלה התנוסס עלם זה מעל רעיו. דמותו התמירה, יפי קלסתרו וטוהר נפשו, שבו את לב כל אלה שבאו במחיצתו...

מסירותו של גוליבר להוריו היתה ללא־גבול, הוא היה קשור לבית ולא התבייש בכך. כלוחם היה אמיץ עשוי ללא חת.

בקרב על לטרון שהיה מר ואכזר, ובו נטל אף הוא חלק, נודעה לתהילה לחימתו העזה והסיוע הרב שנתן לחבריו לנשק. גוליבר היה בעל גוף ובעל כוח רב ובעת הנסיגה בלטרון, כאשר בחום הנורא כשלו הכול, נשא הוא על גבו את מרגמתו הכבדה ועוד כלי־נשק שנעזבו על־ידי הנסוגים, ומצא עוד כוח להושיט יד־תומכת לאלה שקשתה עליהם הדרך.

עבודת האדמה, היתה אהבתו הגדולה. בכל הזדמנות היה בא הביתה ומטפח את הצומח. תאוותו לפירות וירקות הצמיחה בדיחות, אך לדברי ידידיו, באמת היה להוט אחריהם ואכל מהם בשפע. אחד החברים סיפר, כי בוקר אחד מצא את גוליבר זולל עגבניות ואף כיבד אותו בהן. הוא השתומם ולא הבין מנין הגיעו הללו אל גוליבר, ואז סיפר לו זה, כי בלילה היה בפשיטה עם מוטה בעזה, ובדרך חזרה אסף את העגבניות.

הסיפורים קלחו בזה אחר זה, ומתוכם נזדקרה דמות נפלאה ורבת־צדדים של אדם רגיש, לוחם עז־נפש, ספורטאי מחונן ורע למופת. על חוש הריעות שלו, סיפר אחד מעמיתיו: כאשר אחד הצנחנים נפל בשבי הירדנים, רצה גוליבר לצאת ולהוציאו משם. לא היתה זו סתם מחווה, כי־אם כוונה כנה.

יצחק בן־מנחם, גוליבר, מענקי הלוחמים שקמו ועמדו למדינה ולצבאה, זוהר אלינו באורו המיוחד ומקרין על חיילינו את דרכם, שטרם רגעה ועדיין לא שקטה.

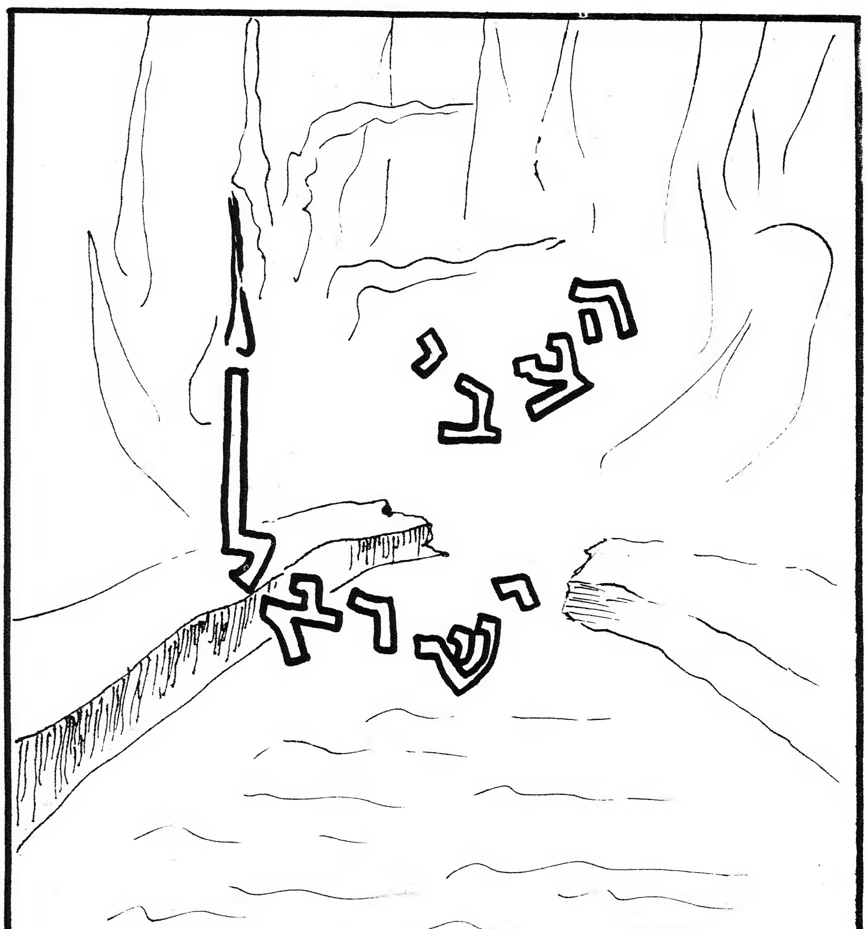
(על המשמר. 25.4.69 עמ' 9)

ערוך בידי: יעקב ודב ברום

„הצבי ישראל — על במותיך חלל איך נפלו גבורים"

(שמואל ב' א')

לזכר נשמת צבי פרוצל הי"ד שנפל ביום ד' אדר א' תש"ח

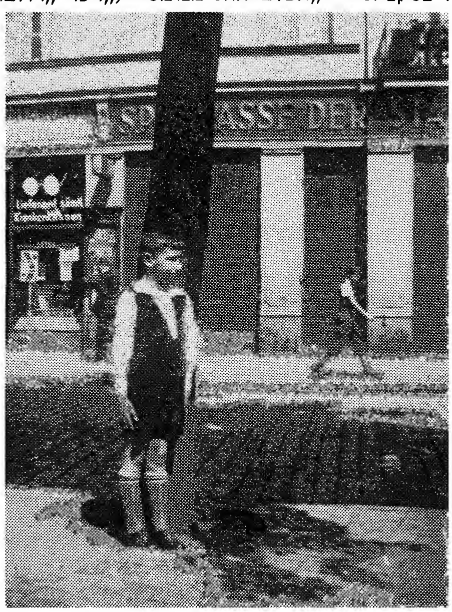
הרישום: צויר בידי דבורה קונופניצקי

הילד ה,,חושב"

ידידות ואהבה גדולה שררה בין משפחתנו, לבין משפחתה של הדודה פרל, אמו של צבי הי"ד. באחד מימי החורף המושלגים בשנת תרפ"ט (1929) נתבשרנו — במברק — שהדודה פרל — אחות אמי — ילדה בן ונקרא שמו בישראל, צבי.

הפעם היחידה שצבי ז"ל ביקר בביתנו — בלוית הדודה — היה בשנת 1935. ילד יפהפה היה צבי (או כפי שקראו לו אז, הרמן), פיקח ושנון, אם כי קצת מופנם וסגור. ייחסנו זאת לחינוכו ,,הגרמני" הקפדני. שכנים שביקרו בביתנו התפעלו מנימוסיו המושלמים.

בעיקר התפעלתי משכלו השקול. הוא היה ילד ,,חושב", בלי השובבנות הרגילה של ילד בגילו, (בן שש), נשמר בזכרוני מקרה פעוט הממחיש את הילד המחפש את האתגר ואינו מפחד כלל: בחצר בו התגוררנו בוילון, היה כלב אימתני שילדים ומבוגרים התרחקו ממנו. צבי הקטנ'צ'יק לא נרתע, ניגש, ליטף את הכלב ואף התידד אתו, ולבסוף חרץ את משפטו — בצורה פסקנית — ,,הכלב הוא מנומס" (,,דער ,,רוזבוי" איזט ארטיק").

צבי פרוצל בגיל 5 בדא:ציג

נדמה לי שבכל ימי חייו — —הקצרים — איפיין אותו: הכמיהה אל הבלתי נודע, ולא להירתע מפני הסיכון. בפרספקטיבה זו יש לראות גם את פעולתו האחרונה, הקרבת חייו — בידיעה מחושבת מראש — למען המולדת. כפי שהוא התבטא אל חברו לחדר — יום לפני הפעולה: ,,הגשר מוכרח להתרומם, הן מקריבים אנו חיי אדם".

בת־דודתו

חדוה איבשיץ

יעקב ברום — פתח־תקוה

גדלות הנפש

בשנים הראשונות — לעליתו ארצה — סבל צבי הצעיר ממאבק־נפשי חריף, שאת שרשו וסיבתו הוא לא ידע. הרגש־המשפחתי היה טבוע בו ומושרש עמוק בתוכו. הוא היה כרוך וקשור מאד אל אמו ואחותו הקטנטונת. קשה היה לו להסתגל למחשבה שהוא לא יראה אותם עוד בחיים. כל הזמן ציפה — בהתחלה בגלוי, אחר־כך כאשליה נסתרת — שהנה, „הן" תבואנה, מחשבה זו העסיקה אותו ביותר וכנראה סבל מאד בגלל כך.

אני נזכר באפיזודה מענינת: צבי למד אז כבר, בכפר הנוער בבן־שמן. אביו ברצותו לשמח קצת את לבו של ילדו הסובל, ובידעו את „תשוקתו" הנסתרת לנגינה צבי היה מחונן בחוש מוסיקלי), עשה לו הפתעה וקנה לו כינור. צבי במקום „לקפוץ" משמחה — כדרכם של ילדים אחרים — נשאר לגמרי אדיש וקר למתנה החשובה שאביו קנה לו בפרוטותיו האחרונות. כאילו מכל ישותו נשמעת צעקת־שתיקה": מוטב הביאו לי את אמי ואחותי האהובים.

ולבסוף כשחדרה הידיעה להכרתו, שאת יקיריו — את אמו ואחותו — לא יראה לעולם, הוא העביר את רגשי־המשפחה לקרוביו בדרג היותר רחוק. שמח ביותר לשמוע על כל שריד שנשאר בחיים. התענין על גורל כל אחד ואחד.

צבי עלה ארצה, ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה, מדאנציג, בה בילה שבע משנות־חייו הצעירים. הנסיעה היתה בלתי ליגלית ומלווה קשיים, הרפתקאות וסבל גדול. משום כך לא הצטרפו האם והאחות הקטנה לנסיעה זו. הכוונה היתה שהן תבואנה תיכף אחריהם ובצורה פחות מכבידה. אולם הדבר כבר לא עלה בידן. המלחמה האיומה פרצה. השערים נסגרו. שואה איומה ירדה על עם ישראל באירופה. האם והבת נמלטו לוילון. שם שהו בבית הורי (אמו של צבי היתה אחות אמי) עד לשנת 1941. משם עברו לעיירה קשפיץ לבית סבתא, ושם ניספו יחד עם כל יהודי המקום.

בן 10 היה צבי בעלותו ארצה. אביו — הדוד קלמן — התלבט בקשיים כלכליים, לא הצליח להסתדר ולהתבסס. בגלל חוסר אמצעים ותנאים נאותים, נאלץ למסור את צבי למשפחה־אומנת (מעולי גרמניה), במושבה „מנחמיה". במושבה זו שבעמק הירדן, מצא צבי הצעיר את ביתו השני. היה אהוב על כולם. הוא המשיך בלימודיו בביה"ס היסודי ובשעות הפנאי עבד במשק אצל המשפחה האומנת.

עם סיימו את ביה"ס היסודי, התלבט צבי, מה עליו לעשות. הוא בעצמו רצה מאד להמשיך ולהתקדם בלימודים. אולם אביו היה מחוסר אמצעים ולא היה מסוגל לממן את המשך לימודיו. צבי יזם — על דעת עצמו בלי לספר לאיש על־כך — וכתב מכתב אל יו"ר הועד הלאומי דאז יצחק בן־צבי ז"ל (אח"כ נשיא המדינה), בו תיאר את מצבו ואת רצונו הכן ללמוד. המכתב שהיה כתוב — כנראה — בכשרון רב ובסגנון מקורי, עשה רושם רב על אנשי הועד הלאומי. זמן קצר לאחר־מכן, נתקבל מכתב הפניה אל כפר־הנוער בן־שמן

בזכות תכונותיו החיוביות, כבש לו מקום ראשון במעלה, בתוך חברת התלמידים. פעמים רבות — כשהתלוויתי אל הדוד קלמן — בביקורים במוסד בבן־שמן, שמעתי את הערכתם הנלהבת של מוריו, על התרשמותם מכשרו ויכלתו בכל המקצועות. הם — מוריו — בעקבם אחרי שקדנותו וסגולותיו החברתיות, ניבאו לו עתיד מזהיר כמנהיג.

צביקה בן־השש, בביקורו בשנת 1935 בוילון ובוירושוב אצל המשפחה
בתמונה צבי בלוית אמו (קיצונית משמאל וכמה מקרובי משפחת ברום בוילון

עוד תכונה באפיו של צבי, שיש לעמוד עליה, היתה: הצניעות והענוה. הוא פשוט סבל מבחינה פיסית, כששמע איך שהמורים והמדריכים מהללים ומשבחים אותו שוב ושוב באזני אביו. הדוד קלמן אהב מאד לשמוע את שבחי בנו, וטבעי הדבר, הלא הוא היה כל ה„נחת" שלו. אולם צבי סבל מכך, הוא ביקש ממני — ממש התחנן — שאשפיע על אביו שימנע מ„להטריד" את סגל המורים: „הלא הם אנשים עסוקים" הוא טען בפני.
בגיל צעיר ביותר, הצטרף צבי לשורות הפלמ"ח. יתכן שאבדן יקיריו — ורוב

משפחתו — באירופה, השפיעו על החלטתו זו. ברצותו להזדהות עם יקיריו, הוא חיפש יעד של הקרבה. את יעודו בפלמ״ח, הוא ראה בשני מישורים: א) הצלת שארית הפליטה והעלאתם למולדת לא״י, ב) להילחם על הקמת וביסוס המדינה שעומדת לקום.

צבי שהספיק לעזוב את אירופה ברגע האחרון, ואיבד בה את רוב משפחתו, הרגיש — למרות גילו הצעיר — חוב קדוש, לעזור — במסגרת שרותו בפלמ״ח — בפריצת ההסגר הבריטי על שרידי השואה. הוא שמח שמחה רבה על כל ידיעה מכל אחד מניצולי המשפחה.

בדיוק שלושה חדשים לפני יום הכרזת המדינה — שהוא כל־כך שאף לראות בהקמתה — נפל צבי, בהתנדבו לפוצץ את גשר א־חוסיין, ששימש מעבר לפורעים הערביים. בפעולתו הנועזת הזו נפל חלל.

בטוי להעזתו ולהקרבתו נמצא בקינת דוד על מות שאול ויהונתן: ,,הצבי ישראל על במותיך חלל איך נפלו גבורים ויאבדו כלי מלחמה״ (שמואל ב׳, א׳ — יט)

פיצוץ גשר שיך־חוסיין

(דו״ח)

תאריך: 15.2.48

מגמה: לפוצץ את גשר שייך חוסיין, מזרחה מעל הירדן.

ידיעות על האוביקט: גשר ברוחב של 5 מטר.

ידיעות על האויב: א. מחנה של הלגיון מצד דרום מזרח לגשר, גדלו משתנה מ־15 — 20 אהלים. ב. תחנת משטרה השוכנת בצד המזרחי של הגשר, בנויה מאבן, שולטת באש על הגשר. ג. עמדה מבוצרת ממזרח לגשר שולטת על כל ארכו. על ידה עומד כל הלילה משורין של הלגיון. ד. במערב הגשר עמדת־שקים צמודה למעקה, בתוכה 2 — 3 זקיפים. ה. 50 מ׳ מערבה לגשר בית־מכס ומחסום.

תכנית: א. חולית רובאים תתקרב למרחק קטן ככל האפשר מהמחסום ע״י בית־המכס, מכונה ומקלע יתפשו עמדה כ־100 מ׳ צפונה מהגשר, תפקידם לחפות לכיוון העמדה המבוצרת מזרחה מהגשר והמשטרה. ב. מרגמה ומקלע יתפשו עמדה כ־100 מ׳ דרומה מהגשר, בכיוון מחנה הלגיון והמשטרה. ג. טכסי עם 300 קילו חומר־נפץ, חבלן ונהג יחכו ליד מעוז־חיים.

לפני שעת האפס תפרוץ חולית רובאים את המחסום, ככל האפשר בשקט, והטכסי ינועו במלוא המהירות, עם הנהג והחבלן אל הגשר.

בהגיעם לשם יופעל המטען. שני אנשים קופצים מהגשר ומצטרפים לחוליה הדרומית של הכוח המחפה. לנסיגה נקבע מקום מפגש. הנסיגה לשלוש החוליות במסע מובטח לבית־השיטה.

הביצוע: א. המחסום בשעת האפס נפתח בשקט. המכונית נתקלה במחסום נוסף — שלא היה ידוע לנו — במעקה הגשר. המכונית נעצרה והמטען הופעל בקצה הגשר. נפתחה אש מצד השומרים. חולית החיפוי פתחה באש. הנהג הצליח להימלט, החבלן נפצע קשה ונשאר על הגשר. הנסיגה התנהלה לפי התוכנית.

תוצאות: כפי שמתברר ניזוק הגשר עד כדי כך שהשלטונות עסוקים בפירוקו.

אבידות האויב: לפי השמועה — 3 פצועים קשה.

אבידותינו: הרוג אחד. גופתו נמצאה בצד המזרחי של הגשר.

המפקד

(„ספר הפלמ״ח כרך ב׳ ע׳ 130 — 131)

יהושע בר־יוסף

בכל מאודם

בתחילת פברואר החלו הכוחות הפולשים להסתנן דרך גשר חוסיין שעל הירדן. הוחלט לפוצץ את הגשר — למען נתק את דרכי התחבורה של הפולשים. הגשר נמצא בידי הלגיון. מחנה הלגיון היה בצד דרום; תחנת משטרה שלטה באש על הגשר; לפניו היתה עמדה תפוסה בידי הלגיונרים. משוריין של הלגיון עמד כל הלילה על הכביש ונוסף על־כך — עמדו זקיפים על הגשר עצמו. הוחלט לשלוח מכונית מלאה חמרי־נפץ שתגיע לגשר ותתפוצץ שם על מטענה.

שני מתנדבים נלחמו ממש שימסרו לידם תפקיד מסוכן זה, והם: עמיקם רוט וצבי פרוצל. הם נסעו במכונית, אור ליום 14 בפברואר 1948, ונתקלו במחסום חדש שלא התכוננו לו. נפתחה עליהם אש מכל העברים, אך הם התגברו על המחסום והגיעו עד לגשר. מיד הפעילו את המטען וקפצו לתוך הירדן. המכונית התפוצצה והגשר נתרסק כולו.

צבי פרוצל נשאר תקוע בתוך סבכי התיל של הגשר, ונפצע עם התפוצצות המכונית. הוא מת בידי הלגיון.

(בכל מאודם; מעשים למופת במלחמת ישראל. ליקט: יהושע בר־יוסף — תל־אביב — מערכות — תש״י. ע׳ 16)

פיצוץ גשר שיח׳ חוסיין

הפעולה הקשה ביותר במסגרת פיצוץ הגשרים, היתה פעולת פיצוץ גשר שיח׳ חוסיין — מזרחית לבית־שאן. על הגשר היה מוצב משמר של הלגיון הערבי. חישבנו ומצאנו, שלא נוכל לחסל כליל את המשמר, והוא עלול למנוע את הפיצוץ. כדי לחבל בגשר הוחלט איפוא להעלות עליו מכונית עמוסה חומר־נפץ — תוך כדי ריתוק המשמר של הלגיון באש — תכנית שכמוה כמעט כתכנית התאבדות. שני בחורים מחיילי הפלמ״ח אשר התנדבו לפעולה — אחד נהג, השני חבלן — העלו את הטנדר על הגשר. הפעילו את חומר־הנפץ וקפצו לירדן. הנהג הצליח לשוב, החבלן נפצע, ולפי דברי המשטרה הבריטית מת מפצעיו ונמצא למחרת הפיצוץ על־ידי כוחות בריטיים בצד הארצישראלי של גשר חוסיין.

(„תולדות מלחמת הקוממיות; סיפור המערכה, הוכן ע״י ענף היסטוריה במטה־הכללי״ תל־אביב, מערכות, 1959. ע׳ 97)

„הצבי ישראל — על במותיך חלל"

ב„יומן עין־חרוד"

מיום י' אדר, תש"ח, אנו קוראים על תגובת חבריו: „...בתחילה הכרנוהו כביישן, נבוך ושקט מאד. אחר כך התגלה כתלמיד מוכשר והתחיל „להשמיע קולו" בחברה. עם תום לימודיו בביה"ס העממי — עבר ללא היסוס ופקפוקים לביה"ס החקלאי, לשם המשך לימודיו. שם שימש בתפקידים אחראיים שונים בחברה, והצטרף לגרעין הצעיר שהוקם מבין חניכי ביה"ס המקצועי, שהוא כיום משק גוב־יוסף (בערבית: ג'יב יוסף)...

קומתו הגבוהה והתמירה, עיניו התכולות והחיוך הילדותי השפוך על פניו תמיד — היוו תמיד כוח משכנע בויכוחים שנערכו בגרעין הצעיר על עתידו והגדרתו. צבי השתתף

צבי פרוצל בהיותו בכפר־הנוער בבן־שמן.

בפעילות באותן שיחות ויצא עם הגרעין להכשרה המגויסת בגבע. שם מצא את מקומו הראוי לו, עסק בארגון החברה והגביר חיילים בלימודיו, חימיה וחשמל.

כעבור שנה נשלח לקורס מ"ם־כ"פים וחזר ממנו מלא מרץ וסיפוק. בהיותו מדריך לא הלך בדרך הסלולה, השגורה...

... כדרכו מאז הריהו נכנס לעומקה של בעיית החבלה, מתכנן ומנסה ומקבל עליו ברצון תפקיד מסוכן ואחראי, זה שנכון לו, מתוך ידיעה ברורה מהן התוצאות הצפויות.

עד הרגע האחרון טיפל בחומר ובמנגנון, הוסיף, גרע ותיקן. „שמע" הוא אומר לי ברגעים האחרונים — רגעיו האחרונים — „הגשר מוכרח להתרומם, הן מקריבים אנו כאן חיי אנשים!"...

ב„מעריב"

מיום ראשון ה' אדר א' תש"ח (למחרת אחרי נפילת צבי הי"ד) אנו קוראים: „...המיבצע הקשה ביותר במסגרת פיצוץ הגשרים היה פיצוץ גשר שיח' חוסיין ממערב לבית־שאן.

„מעריב"

מעריב

יום א' ה' באדר א' תש"ח 15.2.48 גליון 1 שנה א' Maariv

העורך: ד"ר עזריאל קרליבך | 10 מא"י | המערכת: תל־אביב, רח' צ'לנוב 2, טלפון 3452, 4920 המנהלה: תל־אביב, רח' צ'לנוב 2, תיבת דואר 4198

נהדף נסיון הה... הרוג בחיפה – הפגזות בח...

תושבי השכונות בדרום תל־אביב היו נתונים אמש להפגזה כבדה, אך בלתי יעילה, מצד אבו כביר. כל נסיונות הערבים לחדור לעמדות אנשי המגן בחיפוי הרעשה זו נהדפו, ולא נפגע איש מן המגינים או מן התושבים.

6 גשרים פוצצו הלילה בצפון ובמזרח כדי למנוע הדירת כנופיות ערביות לארץ

60 ערביים הרוגים, 20 בתים הרוסים בפשיטה בסעסע

— מאת אורי דן, סופרו הצבאי של „מעריב" —

ששה גשרים בצפון־הארץ, ששימשו את כנופיות הערבים וגייסותיהם בחדירותיהם לארץ ישראל, פוצצו הלילה, בסדרת פשיטות של כוחות ה„הגנה".

בו בזמן פשטו כוחות ה„הגנה" על בסיס הערביים בסעסע, בגליל המערבי, סמוך לגבול לבנון, והרסו שם 20 בתים בפעולת־חבלה נרחבת. 60 ערביים נהרגו שם.

יחידה אחרת פוצצה כמה בתים בכפר טובא ממערב לצפת.

מיבצעי ענשין ומנע אלה מכמלים חריגה מן התחום של פעולות־תגמול רגילות, והן מעידות על נכונות המטה הארצי של ה„הגנה" לנקוט יוזמה תקיפה לקראת אפשרות של מלחמה סדירה.

ואלה ששת הגשרים שנהרסו:

* בכביש הראשי ליד מ־סולה.
* בדרך לכפר עודייסה.
* ליד סעסע.
* גשר־הדן.
* גשר־החצבאני.
* גשר שיח' חוסיין.

במסגרת הפשיטות בוצעו מעשי הקרבה וגבורה. לכוחותינו נגרמו אבידות קלות בלבד — הרוג אחד ושני פצועים.

המיבצע הקשה ביותר במסגרת פיצוץ הגשרים היה פיצוץ גשר שיח' חוסיין ממזרח לבית־שאן.

היחידה לא יכלה לחסל את המשמר של הלגיון הערבי על הגשר, ומפקדה הורה לרתק באש את הלגיונרים, ותוך כדי כך — להעלות על הגשר מכונית עמוסה חומר נפץ.

פיצוץ סעסע – מיבצע 8 דקות, מסע 15 שעות

— מאת סופרו הצבאי של „מעריב" —

עשרה בתים נהרסו כליל, ששה ניזוקו ללא תקנה, וארבעה ניזוקו קל, וכן נהרגו 60 ערביים, כי כשיטת המופתית לסעסע, שנועדה להוכיח לאויב, כי כוח־המגן היהודי מסוגל להכות גם בלב השטח...

קטע מ"מעריב" על נפילתו של צבי, בעת פיצוץ גשר חוסיין.

היחידה לא יכלה לחסל את המשמר של הלגיון הערבי על הגשר, ומפקדה הורה לרתק באש את הלגיונרים, ותוך כדי כך — להעלות על הגשר מכונית עמוסה חמר־נפץ.

היתה זאת תכנית התאבדות, אולם שני אנשי פלמ״ח, נהג וחבלן התנדבו לבצעה. כשעיני חבריהם הלוחמים עוקבים אחריהם בחרדה, הציבו את הטנדר על הגשר, הפעילו את חומר־הנפץ, וקפצו לירדן.

כעבור מספר שניות „עלה״ הגשר באויר, הלגיונרים, המנסים להתחמק מגורלם, רצים לכל עבר.

הנהג הצליח לחזור בשלום, ואילו החבלן צבי פרוצל נפצע קשה. סופר „מעריב״ בעפולה מודיע: כי לאחר זמן מצאו הלגיונרים את פרוצל מוטל בקרבת הגשר, הם העבירוהו לתחנת המכס, אך אי אפשר היה להציל דבר מפיו, עד שמת מפצעיו...״

א׳ בומשטיין

מסע לילי

אי־למטה המה ארכות הירדן,
המיתו בת שנות רבבות;
וגלגל כקדם מימיו השצופים
בין עיים ותלי חרבות.

מלמעלה, מן ההר, הזהירו אורים,
האפילו שרידי החומה —
עליה הוקעה גופתו של שאול,
בידי צוררים נטמאה.

ושמעו הנחלים את מצעד הכתה,
מלמלו מימיהם בחשאי;
הן ראינו כזאת כבר בדרך בית־שאן,
הן ראינו כזאת — אימתי?

צעדו אנשי־חיל, בני הגלעד,
חושיהם קשובים לכל צליל,
בינות מחנותיו של אויב התחמקו,
גופתו של מלכם להציל.

ותצלח המשימה, ויקחו הגופה
יבשה גלעד להרים —
זו היתה המשימה שנטלה על עצמה
כתת חילים עבריים.

ובשנת תו־שין־חית בעבור הכתה
הנחל לעין הגיד:
הישובו, יגיעו אותם הימים
ימי מלכותו של דוד?

(נכתב בידי חברי צבי ז״ל, שיצא לפוצץ את גשר חוסיין על הירדן וגופתו נשארה בידי האויב, חבריו שיצאו והצילו את הגופה, נתנו ביטוי לכך בשיר הנ״ל. התפרסם בחוברת: „לזכרם״ תל־אביב, דפוס „אחדות״, תש״ט).

זרובבל גלעד

שני שירים

לנשמת צבי פרוצל ז״ל

א.

הסהר! לאורך התפללתי כי יסתר,
הרגבים הוליכו את רגלי בשדה.
(צמרמורת נואלה זו שבחזה!)
וחלום צלל בדם
ככוכב נוחר.
מרחוק־מרחוק, כמעבר לדורות,
נשם הבית, והגן.
תינוק פעה נפעם
וצלצלו שרשרות.
רבצנו ליד הגשר קשובים עד דק,
הלב הכה ברגבים שמתחתיו,
חלום שצלל וצחוק הטף — — —
והיד
שלוחה
לחוט
הדק...

ב.

בעבותות־חדוה ירתק הגשם
אדמה ושמים.
מתחת מסך עופרת ולהבים,
בלב צהרים,
תעלה רנת־יחוז׳
כבליל־אהבים.
ואין אדם.
אין עץ ואבן.
מים.
מים
מים,

וירקות נלהבת.
בין נבטים וחדות —
ברק ואבן — — —
גופך נופל אפים —
שותק ועז, כפלדה צורבת,
נצב חלומך
וראשך בשמים.

זרובבל גלעד

בודאי שלא נדע עוד, מה הרגיש צבי ז״ל ברגעיו האחרונים, בלכתו לפעולה, ממנה לא חזר. דבר אחד ברור לנו, הוא ידע לקראת מה הוא הולך, באמרו לחברו הטוב ביותר: „...הגשר מוכרח להתפוצץ, הן מקריבים אנו חיי אדם...״

הבה ונקשיב לסיפורו של חברו למיבצע, אשר הצליח בדרך־נס לצאת חי, מפעולת „התאבדות״ זו. חברו עמיקם אלון — כיום תושב חיפה ועובד כנהג „אגד״ — עמיקם ידוע היה בפלמ״ח כנהג נועז ומשום כך נבחר למיבצע זה. אמנם תפקידו של הנהג עמיקם היה בלי ספק קל יותר — יחסית — עם כל הסיכון שלקח על עצמו, תפקידו הצטמצם להגיע אל ה„יעד״ עם מכונת התופת. לא כן צבי ז״ל, עליו הוטל התפקיד הקשה, לדאוג ולודא שאכן ה„גשר יתרומם״, וכי ה„כלים״ לא יאכזבו הפעם (כפי שהדבר קרה לעתים קרובות באותם הימים של 1948, בגלל החומר הפרימיטיבי שעמד לרשות המגינים שלנו). משום כך מתקבל על הדעת, שצבי השתהה דקות נוספות — מיותרות — כדי להיות בטוח שאכן הגשר „מתרומם״. ואמנם לאחר מציאת גופתו, נקבע — בלי ודאות גמורה — שהוא מת כתוצאה מהדף־אויר.

והרי קטעים מתיאורו של עמיקם אלון, על המיבצע: „...בעין חרוד התייצבתי בפני מפקד הפעולה וממנו קיבלתי את הידיעות וההוראות הדרושות. נמסרה לידי המכונית המיועדת, בתוכה היתה מותקנת קרונית־התופת, שבהפעלת מנגנון מיוחד צריכה היתה לפוצץ את הגשר ולהעיפו. למחרת בשעות־הבוקר הייתי עסוק בניסוי המכונית. ניסינו להפעיל את הקרונית — כשהיא טעונה שקי־חול במקום חומר־הנפץ — במצבי הנסיעה השונים של המכונית: בנסיעה אטית, מהירה ובעמידה. הכל פעל בדייקנות. בגמר הנסיונות הפגישו אותי ואת צבי פרוצל החבלן, עם הפלוגה שתפקידה היה לחפות באש על פעולתנו ע״י ריתוק משמר הלגיון ומחנהו. מפי הסיירים קיבלנו את הידיעות. ידענו שעמדת־המשמר נמצאת על הגשר, מאחורי הגשר נמתח גדר־תיל לרוחבו של הגשר; כמאה מטר לפני העלייה על הגשר נחסם הכביש במחסום־חביות, ולפניו שוב גדר־תיל, על המחסום לא שמר איש; לשעות הלילה היה בעמדה שעל הגשר, באדמת עבר־הירדן, מוצב חיל־משמר, ולפעמים היו מעלים גם משורין להגברת השמירה. מעברו השני של הגשר, באדמת עבר־הירדן, נמצא מחנה הלגיון.

לפי התכנית, יחידת־החיפוי היתה צריכה להמטיר אש מקלעים ומרגמות על מחנה הלגיון בעבר השני של הגשר, ולהסב את תשומת־הלב ממקום המיבצע. חוליה שניה

צריכה היתה לפנות בהסתר, לפני בוא המכונית, את המחסום. בשעת־האפס עוברת המכונית את המחסום הפתוח, עולה בכל המהירות על הגשר, מקיפה את העמדה וגוררת אתה את גדר־התיל עד היעצרה.

על צבי פרוצל, שלידו השמאלית היו קשורים חוטי המנגנון, מוטל היה לקפוץ מן המכונית ברגע היעצרה. עם הזינוק היה החוט מפעיל את מנגנון הקרונית, וכעבור 5 דקות היה החומר מפוצץ את הגשר...

לפנות־ערב הגענו למ׳ — בסיס היציאה — צבי ניגש מיד להתקין את חומר־הנפץ בקרונית המכונית ולאחר זה הסתלק לישון. אם עלתה לו השינה, או התהפך עצום־עין ותפס מחשבות — סוד ערבו האחרון הוא. בפינת המועדון הצטופפו בחורי הפלוגה, חמושים ומצוידים. נמשכתי אליהם. אי־מי פתח בשירה — שירי־פלמ״ח ידועים ומוכרים; שני המשיך אחריו. ניגונים התחלפו בזה אחר זה בקצב עולה וגובר. לרגעים דממה. דממת הרהורים קטועים, ושוב שירה בקצב, בהמיה והמולה. מבטים חטופים, מלאי תחנונים, נזרקים מדי פעם לעברי. האם באמת תו־המוות חרות בפני? האם יראוני אלה מחר חי, רענן עליז ושמח? מבטי־פרידה שלוחים אלי מכל עבר, כבדות אטומה השתלטה על גופי. המ״מ, חבר משק הבסיס, הזמינני לכוס משקה, בחדרו. יושבים מתלוצצים ומצ׳זבטים. רגעים חולפים, שיחה וצחוק, צ׳יזבטים. שעת־האפס התקרבה. אני עוזב את החדר, ולאזני מגיעים קטעי שיחה בין המ״מ ואביו: האם כך יוצאים אנשים למוות? כה פשוט ומובן, כאל דבר רגיל... למעלה מהשגתי ובינתי... המוות דיבר אלי מכל עבר וצד. הלילה היה קריר וספוג־רטיבות, ליל פברואר...

על־יד המכונית עמד צבי פרוצל וחיכה לי. הצעתי לו בפעם האחרונה את תכנית הנסיגה שלי. צבי — שקם זה עתה מהשינה, אחוז צינת־הלילה — ענה לי: „אם גם אדע כי אמות, לא אקפוץ המימה״. „השתגעתי? הן קור איום עתה״ — הוסיף בחיוך.

הגיעה פקודת היציאה. הסמג״ד הסתובב מסביב למכונית כאב שכול, המלים נעתקו מפיו. ובאמת לא היה כל טעם בדברי־עידוד. עיניו הפיקו תקוות ומשאלות. רגעי־מתיחות איומים. התישבנו במכונית, אני ליד ההגה וצבי בספסל האחורי. המכונית זזה. הסמג״ד לא עצר ברוחו, ולחלל האוויר נזרקה מלתו האחת והיחידה: „להתראות!״

יצאתי מהחצר עם פנסים כבויים, כששני אנשים מראים לי את הדרך לכביש הראשי. אלה היו המלווים האחרונים שנפרדנו מהם. „הצליחו!״ — הדהד באזני הד אטום של מלים אחרונות...

המכונית התחילה לדהור בכל המהירות. פסי־אור פיזזו על קטעי־הכביש לשמאל ולימין, לפתע ירדה עלי צלילות־דעת בלתי־רגילה. מוחי התרוקן מכל מחשבה, מבטי היה נתון לאשר לפני וסביבי. המחשבות ריצדו בעקבות המבט. צבי ישב מכורבל, מכונס ורציני. מהרגע שנכנס למכונית שתק ולא הוציא הגה...

המכונית התקרבה למחסום. בהבהובי האורות הכרתי דמויות מתנועעות בתעלות שבצדי הכביש. כמה ידים נפנפו בעלטה לשלום. היתה זו חוליה של מפני־המחסום. על פני חלפו חביות המחסום, ופתאום הגיעו לאזני צעקות מאיימות של חיילי־המשמר, המצווים לעצור את המכונית. ומיד אחריהן: מטר יריות. מוחי התרוקן מכל מחשבה.

הרקות חדלו להלום, רק אי־שם בפינה היכה מישהו בקורנס כבד ועיקש: **אני צריך לעלות על הגשר, אני מוכרח לעלות על הגשר! הנה הגשר! הגשר יתפוצץ! נתפסתי שאני מדבר אל עצמי: אני מוכרח לעלות! מוכרח! הנה הגשר! דהר ועלה!**

הגברתי את המהירות ופרצתי לתוך מתך־האש. מהעמדה ירו וצעקו בפראות: „עצור בן־כלבים!" המכונית נתקלה בתיל הגדר, בסבך חוטים עבים, נמשכה קמעה לעומק, ונעצרה במרחק חצי מטר מהעמדה. היריות גברו שבעתיים. מכל עבר הומטרו כדורים...

...ממקום המפגש יצאה כיתה לחפש את צבי פרוצל, אך שבה ריקם. מהרגע שהתקרבה המכונית לגשר לא ראיתיו. יש לשער שקפץ עמדי מהמכונית, אך כיוון את פעמי נסיגתו בכביש ושם מצאהו המוות. ויתכן כי עוד הספיק לזחול ולהגיע לאיזה מקום־הסתר, ושם גילהו אור הזרקור והרקיטה — את הסוד הזה לקח אתו צבי לקבר" (מתוך: „לזכרם" של חברי קבוצת „החושלים" שנפלו במערכות ההגנה. ע' 15 — 18).

מצבת הזכרון בקבוצת "עמ־עד" לזכר צבי וחבריו שנפלו במלחמת השחרור.

צודק עמיקם אלון — הנהג שהוביל את צבי למיבצעו האחרון — „את הסוד הזה לקח אתו צבי לקבר". אמנם מתעוררות הרבה סימני שאלה (בסיפורו של עמיקם). בעוד שהדו"ח המיבצעי של המפקד מדבר במפורש, על: „שני אנשים קופצים מהגשר ומצטרפים לחוליה הדרומית של הכוח המחפה..." להנחיות הנ"ל צבי נשאר דבק, ומצא

בה את מותו. הרי עמיקם מספר לנו גירסה שונה בתכלית. לא! אין זה „סיפור פשוט", אולם כלום חשיבות יש בדבר כיום?

ב„יומן עין־חרוד" — כיומיים אחרי נפילת צבי — אנו קוראים: „...בליל מוצאי שבת נתעוררו רבים לשמע ההתפוצצות האדירה, שנתחוללה לכאורה, בקרבת מקום, ולמעשה — בריחוק גדול: היה זה גשר הירדן שפוצץ. בערב היום הראשון נתלתה מודעת־אבל על לוח־המודעות, ממנה נודע לכולם כי פיצוץ הגשר עלה במותו של צבי פרוצל, „בשעת מילוי תפקידו" — כלשון ההודעה. לא רבים הספיקו להכירו בזמן הקצר שנמצא אצלנו, אך רבים זכרו והזכירו את הבחור החסון, הגבוה, שפניו מעוטרים זקן שחור, שהיה רק בן תשע־עשרה שנה. הלויתו נדחתה למחרת"...

...בשעה 4 עמדה להיערך לויתו של צבי. אך עוד זמן רב לפני המועד הנ"ל נתלקטו חברים, נוער וילדי בית הספר ועמדו ברוח ובגשם ליד החדר שבו הונחה גויתו. ומן החדר בקעה התיפחותו של האב, אשר שיכל את בנו יחידו שנשאר לו לפליטה מכל משפחתו. המונים ליוו את ארונו של צבי למנוחת עולמים בבית־הקברות שלנו. ליד הקבר הפתוח אמר לביא — שלמה לביא — דברי־הספד קצרים ומשמר חבריו לנשק ירה שלוש יריות לכבוד המת".

ב„יומן עין־חרוד" מיום ח"י באלול תש"ח — בספדו לצבי ז"ל — וללוחמים האחרים שנפלו בקרב — מעוטר ה„יזכור" בקטע מתוך שיר של טשרניחובסקי:

ראי אדמה, כי היינו בזבזנים עד מאד;
פרחי פרחים בך טמנו רעננים ובהוד — — —
הא לך הטובים בבנינו, נוער טהור חלומות,
ברי לב, נקי כפיים, טרם חלאת אדמות,
וארג יומם עודו טרם שתי, ארג תקוות יום יבוא,
אין לנו טובים מכל אלה — — —
ברוך קרבנם בסוד מות, כפר חיינו בהוד...

ש. טשרניחובסקי

„הצבי ישראל"

(כיום: אלוף פיקוד המרכז)

מספר גנדי, (כיום: אלוף פיקוד המרכז):

„הביאו מכונית ישנה... כמדומני, מכוניתו של יצחק שדה, וזו היתה לו הזדמנות בסדר להיפטר ממנה... ובסדנה התקינו לה תחתית כפולה, שבלחיצת כפתור ניתן להשמיטה, את התחתית הכפולה מילאו חומר־נפץ, ועמיקם יפה נהג במכונית, כשהחבלן צבי פרוצל לידו. התכנית היתה לפרוץ עם המכונית את מחסום הלגיון ליד הגשר, לעלות עליו, להשמיט את המיטען על הכביש ולהפעילו.

„את זה עוד ניתן לבצע, אך השאלה היתה — איך יצאו השנים משם? היה ברור, שאין להם סיכוי לצאת, שזוהי משימת התאבדות, כי נוסף למשמרות והמחסומים ולעמדות שקי־החול בקצות הגשר, הנהר הוא היה „עטוף" כולו בתיל, אף־על־פי־כן, לא ניסו השנים להתחמק ממשימת ההתנדבות...

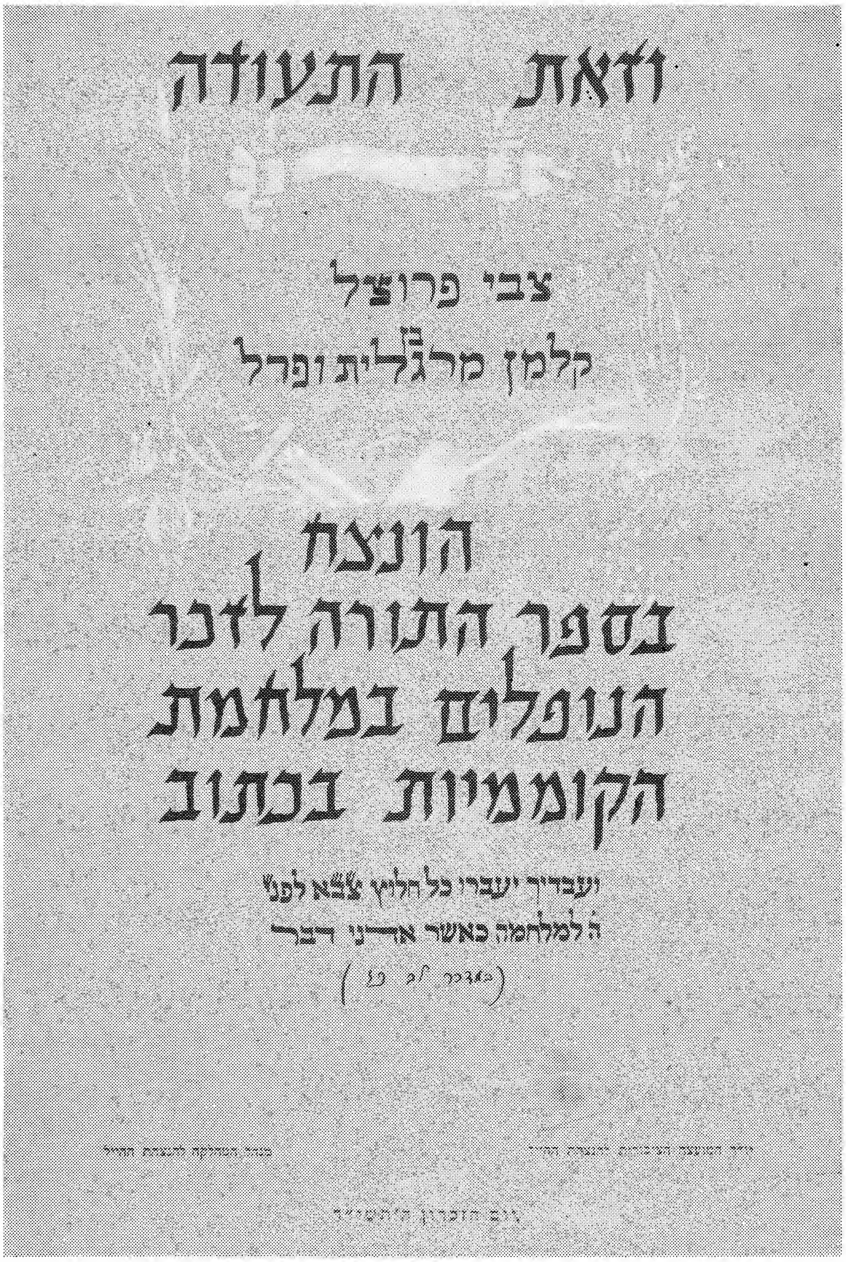
„הם ביצעו אותה, ולאחר שהדליקו את פתיל הבטחון על הגשר הנתון לאש כבדה, פילסו להם דרך בתיל וזינקו לירדן. החבלן נפגע במספר כדורים למחרת נמצאה גופתו על הגדה המזרחית..." (העתונאי: אביעזר גולן במוסף של „ידיעות אחרונות" „7 ימים" מיום 17.5.68 ע' ע'. במאמרו: חטיבה שכזאת").

והנה סיפורו של חבר טוב, של צבי ז"ל מ„הימים ההם": „...באותו יום־חורף, בזמן שהיינו אוכלים עדיין בדיר, בהיכנסי לאכול, האזנתי לשיחת חברים, ומיד נתקלתי במבטו של משה, שבא לבשר לנו על צבי כי איננו. הדבר היה משונה ומדהים. נותרו לנו עוד שעות ספורות להגיע לעין־חרוד כדי להשתתף בהלויה. אנו רצינו להגיע בעוד מועד, כדי להסדיר את העברת הגופה ולהביאה למנוחות בבית. אך, על־אף מאמצינו הרבים, נתקלנו בקיר אטום ובחוסר כל אפשרות לשנות את המוחלט. הסיבה היתה — פקודה מהמטה הכללי. הכאב גדל שבעתיים, בראותנו שקברו של צבי יהיה תמיד רחוק מאתנו.

צבי היה אחד החברים, שגדל עמנו מספסל בית־הספר העממי, דרך בית־הספר החקלאי, הכשרה ופלמ"ח. היה בחור מעמיק ורצה לדעת הכל וביסודיות. מיד עם כניסתו לגרעיננו, התבלט כאדם אחראי ונושא בעול הכול. הוא נשלח ע"י החברה לשמש מדריך בפלמ"ח. גם בשירותו בחטיבה זכה להערכה ולהוקרה על המסירות וההתמדה שהשקיע בכל תפקיד שהוטל עליו.

בכל עת וגם בזמן האחרון, על־אף תפקידיו המרובים והאחראיים בפלוגה, היה ער לעניני הקבוצה. בכל הזדמנות הדגיש את רצונו לסיים את תפקידיו ולחזור הביתה. ודוקא עליו גזר הגורל האכזרי להינתק לצמיתות מהבית. אך על־אף גזירה זו, קרוב יהיה אתנו לעולם, ודמותו תלווינו בדרך הקמת הקבוצה.

חבר („חוברת לזכרם" ע' 21)

וזאת התעודה

צבי פרוצל
בן
קלמן מרגלית ופרל

הונצח
בספר התורה לזכר
הנופלים במלחמת
הקוממיות בכתוב

ועבדיך יעברו כל חלוץ צבא לפני
ה׳ למלחמה כאשר אדני דבר
(במדבר לב כז)

יו״ר המועצה הציבורית להנצחת החייל
מנהל המחלקה להנצחת החייל

תעודת ההנצחה בספר־תורה של הנופלים במלחמת השחרור של צה״ל לזכרו של צבי הי״ד.

צבי פרוצל הי"ד

בן קלמן ומרגלית (פרל). נולד ב־11.2.1929 בעיר צ'נסטחוב, פולין. להורים שומרי־דת. משנתו השלישית התישבה המשפחה בדאנציג (אז עיר חפשית) וצבי ביקר בבית־ספר יהודי. ב־1939 הפליג עם אביו ארצה (האם והאחות נשארו, מחמת סכנת הדרך, כדי לעלות אחר־כך, וניספו) בספינת המעפילים „אסטיר". הספינה נתפסה ע"י הבריטים ושולחה ללב־ים.

אחרי תלאות רבות הצליח צבי להגיע בספינת־הדיג היוונית „מרדס" לחוף עזה, והלך להכשרה קצרה של „עליית הנוער" בקרית־חיים. משם עבר למושבה מנחמיה, בה למד בבית־הספר כשנתיים. אחר־כך המשיך לימודיו בכפר־הנוער בבן־שמן. הצטיין בלימודים והיה אחד מעמודי־התווך של חברת התלמידים.

מכפר־הנוער יצא, במסגרת „הנוער העובד, להכשרה מגוייסת בקבוצת גבע. בתקופת שירותו בפלמ"ח נודע כבחור מסור ואמיץ־לב, ויצא לו שם כחבלן מעולה.

בד' אדר א' תש"ח (14.2.1948) פוצץ בפעולה נועזת את גשר אל־חוסיין ליד בית־שאן, ושם נפל מכדורי חיילי הלגיון הערבי. הובא למנוחת־עולמים בבית־הקברות בעין־חרוד ביום ב', ו' אדר א' (16.2.1948). זכרו הועלה בחוברת לזכרם של חברי קבוצת החושלים.

(מתוך: יזכר: פרשיות חייהם ומותם של הנופלים במלחמת־הקוממיות בישראל. תל־אביב, הוצ' ממשלת ישראל, משרד הבטחון, תשט"ז. ע' 668,א)

עם נפול צבי ז״ל, שלח מפקדו מולה כהן את המכתב דלהלן:

למשפחת פרוצל האבלה,

כמפקד היחידה, אשר בה שירת צבי ז״ל ונפל ב־14.2.48 בפיצוץ גשר שיך־חוסן. הריני מוצא מחובתי הקדושה להציב ציון לזכר צבי היקר. אתם שיכלתם בן, ואני — לוחם אמיץ־לב ואהוב עלי כעל יתר חברי יחידתו. לצערנו רבים הם הנופלים, שקדשו בדמם את מלחמת השחרור של עמנו הדווי, הנחם בעוז ובגבורה נגד פולשים זרים ועוינים.

צבי ז״ל היה אחד מאלה שעמד בחרוף־נפש במערכה הכבדה ולא נטש את שדה־הקרב עד הרגע האחרון לחייו.

אי־שם קידש בדמו כברת ארץ, וכאשר יבא היום המאושר וחבריו יעלו על אדמה זו, להציב מצבת זכרון — יתנוסס לתהילה ולתפארת זכר צבי האמיץ והאהוב.

קבלו נא את תנחומי. חזקו ואמצו, כשם שאנו מתחזקים ומתגדלים עם זכר לוחמנו שנפלו. תהיה גאותכם על בנכם שנפל, כשם שגאות היחידה מלוה את זכרו היקר.

מפקדו האבל
מולה כהן
פלמ״ח חטיבה 11

יזכר עם ישראל את בניו ובנותיו
חילי צבא הגנה לישראל הנאמנים
והאמיצים אשר חרפו נפשם במלחמה
על תקומת ישראל: יזכר ישראל
ויתברך בזרעו ויאבל על זיו העלומים
וחמדת הגבורה וקדושת הרצון
ומסירות הנפש אשר נספו במערכה
הכבדה: יהיו גבורי מלחמת השחרור
והנצחון חתומים בלב ישראל לדור דור

ווי׳ערושאוו

ספר יזכור

ווי׳ערושאוו

ספר יזכור

תש״ל — 1970

ועד הספר בצרפת
לייב ופרימט וואלעצקי, אברהם ראגאווסקי, מ. שארי ורפאל קנופ.

יזכור
וירושוב

אינהאַלט:

שטייגער און דערינערונגען

אָקופּאַציע, אומקום און ווידערשטאַנד

לאַנדסלייט געפאַלענע פאַרן קיום פון מדינת ישראל

לאַנדסמאַנשאַפטן

אברהם קאַלושינער

אריינפיר־וואָרט

מיט פאַרבלוטיקטע הערצער און טיפן יראת־הכבוד, ווענדן די שאריות־הפליטה, אָפגעראַטעוועטע צווייגן פון חרובן שטאַם, וואָס האָט געהייסן קהילת ווייעראָשאָוו, עפענען דעם יזכור־ספר, וועלכער איז געשאַפן געוואָרן בכדי צו פאַראייביקן די טראַגיש־אומגעקומענע יידישע קהילה.

אונדזער ספר וועט זיין אויפן אָרט פון אַ מצבה, ווי אַן אייביק־ברענענדיק ליכט, פאַרן אויסגעמאָרדעטן יידישן ישוב, פאַר די בעסטיאַליש־אומגעבראַכטע קדושים.

אונדזער ספר, צוזאַמען מיט די שוין־דערשינענע בלוט און טרערן־ספרים, וועט זיין פאַר די קומענדיקע דורות אַ דאָ־קומענט פון מאָנונג און דערמאָנונג. העלפט אויפדעקן פרטים פון דער גרויסער קאַטאַסטראָפע, ווען די בלוטיקע האַנט פון נאַצישן רשעות, האָט מיט טויזנטער טויטן, אויס־געקלערטע דורך פאַטאַלאָגישע גאַסן־יונגען, אומגעבראַכט אַ שטיק גוף פון אונדזער גוף, פאַרגאָסן טייכן בלוט פון אונדזער בלוט.

אין דעם ספר טויכט אויף דער רומפולער וועג פון קליינעם, אָבער דינאַמיש־ברויזנדיקן ישוב פון סאַמער אָנ־פאַנג. עס ווערן געבראַכט צום אויסדרוק אַלע ניואַנסן פון דער פרוכטבאַרער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פונעם יידישן ווייעראָשאָוו און עס ווערן דערמאָנט, מיט דרך־ארץ, די גאַלעריע עסקנים, וועלכע האָבן מיט זייער איבערגעגעבענער ציבורישער אַרבעט, אַריינגעשריבן אַ הערלעך קאַפּיטל פאַרן געוועזענעם, פולבלוטיקן, ענערגישן ישוב.

אין אונדזער ספר טרעטן אַרויס מיט זייערע באַשולדי־קונגען, צענדליקער דורך אַ נס אָפגעראַטעוועטע, געוועזענע

„מוזולמענער" פון די נאַצישע טויט־לאַגערן. זיי דערציילן, מיט דער אייביקער קללה אויף ד ילינפן, די אַנגסטן פון דער טראַגישער תקופה, דעקן אויף די טויט־סיסטעמען פון אוי־שוויץ און מאַטהאַוזען, גראָס־ראָזען און וועלס, עבענזעע און אַנדערע צענדליקער לאַגערן, צעשפּרייטע איבער איי־ראָפּע. עס ווערט אויך דערציילט וועגן טראַגישן פינאַל פון יידישן ווירשאָווּ, וועגן דער לעצטער סעלעקציע און אויס־זידלונג אין זומער 1942, דאַמאָלט, ווען עס ווערט אויסגע־לאָשן אויף אייביק דאָס ליכט פון דער קהילה־קדושה, ווען די קדושים וטהורים ווערן געפירט אין זייער לעצטן וועג קיין כעלמנאָ — דער בית־הקברות פונעם ווירשאָווער יידנטום.

* * *

פאַראַן אויך אין אונדזער ספר עטלעכע אַרבעטן, גע־ווידמעט דעם העלדישן ווידערשטאַנד פון ווירשאָווער לאַנדסלייט אין פראַנקרייך, וועלכע האָבן מיט זייער עק־שנותדיקן קאַמף קעגן אָקופּאַנט, אַרויסגערופן צו זיך כבוד אויך ביי די נישט־יידישע קעמפער. די־אָ אַרבעטן וועלן זיין ווי אַ דאָקומענט, אַז ביי שווערע באַדינגונגען, ביי אַן אומ־אויפהערלעכן נאַצישן טעראָר, האָבן זיך יידישע מענטשן געשטעלט צום קאַמף מיט דער בלוטיקער בעסטיע.

דאָס וועט נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל באַשטעטיקן דעם פאַקט, אַז דאָס יידישע פאָלק איז נישט סתם אַזוי „געגאַנגען צו דער שחיטה". אַז דאָס דייטשע „הערן־פאָלק" האָט טייער באַצאָלט פאַר זייער אכזריות און די יידישע נקמה־נעמער, ווו און ווען זיי האָבן נאָר געהאַט די ערשטע מעגלעכקייט — האָבן זיך געפונען אין די ערשטע רייען.

* * *

די הייליקע אויפגאַבע פון אויפשטעלן אַ דענקמאָל פאַר דער אומגעבראַכטער ווירשאָווער קהילה, איז צושטאַנד געקומען אַ דאַנק דער מסירת־נפש פון אַ גרופּע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן מיט זייער איבערגעגעבענער און פאַראַנטוואָרט־לעכער אַרבעט, דערמעגלעכט, אַז דאָס ספר־יזכור זאָל דערזען די עפנטלעכע שיין. ס'איז אַ חוב צו דערמאָנען די עיקרדיקע טוער און בויער:

פריינד יוסף זעלקאָוויטש —

אַליין דורכגעמאַכט אַלע קאָשמאַרן פון פאַרשידענע טויט־לאַגערן, איינער פון די געציילטע אָפּגעראַטעוועטע פון נאַצישן גהינם, איז געשטאַנען ביים וויגעלע פון דער אַרבעט. ער האָט געוועקט און געמונטערט, אָנגעשטעקט מיט זיין התלהבות אַנדערע לאַנדסלייט. זיין פּוליאַריקע, מיזאַמע אַרבעט ביים צונויפזאַמלען מאַטעריאַלן און בילדער, אַזוי אין ישראל, ווי אויך ביי די לאַנדסלייט אין אַנדערע לענדער — האָט דערמעגלעכט, אַז אונדזער ספר זאָל ווערן אַ פאַקט.

פריינד יהושע אייבעשיץ —

רעדאַקטאָר פונעם עברית־טייל, מיט זיין אַקטיווער באַטייליקונג ביים צונויפזאַמלען אַ רייכן מאַטעריאַל וועגן דער געשיכטע פון יידישן ווירושאָוו, געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס, פּערזענלעכקייטן און שטייגער. מיט זיינע גערונגענע איבערזעצונגען פון וויכטיקע אַרבעטן אויף עברית. מיט זיין מסירת־נפש און אחריות ביים רעדאַגירן און קאָרעגירן — דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז אונדזער ספר זאָל דערשיינען.

פריינדין פעלאַ זעלקאָוויטש פון דער היים לוטאָטאָווסקי —

אַליין איבערגעלעבט אַלע טאָרטורן פון דער נאַצישער פאַרניכטונגס־מאַשין. אָפּגעראַטעוועט זיך דורך אַ נס פון אוישוויצער קרעמאַטאָריום און אַנדערע טויט־לאַגערן, פאַר דער קאָלאָסאַלער און נוצלעכער הילף פאַרן ספר, פון סאַמער אָנפאַנג ביז צום דערשיינען, דעם העכסטן אויסדרוק פון דאַנק און אָנערקענונג.

פריינדין חדוה אייבעשיץ פון דער היים ברום —

פאַר דער איבערגעגעבענער און אומדערמידלעכער מיט־הילף איר מאַן יהושע אין דער מיפּולער, דויערנדיקער אַרבעט — אונדזער דאַנק און אָנערקענונג.

אַלע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך באַטייליקט, מיטן צושטעלן אַ ציגל צו אַ ציגל צו דער קאָלעקטיווער מצבה פאַרן פאַרפייניקטן ווירושאָווער יידנטום — אַ האַרציקן יישר־כוח.

✶ ✶ ✶

און צום סוף:

אויב מיט דער־אָ אַרבעט האָבן מיר מיטגעהאָלפן צו־צושטעלן נאָך אַ רינגעלע צו דער גרויסער קייט פון באַשול־דיקונגס־אַקט קעגן דער נאַצישער רשעות —

אויב מיט דעם ספר העלפן מיר מיט אויפצודעקן פאַר די קומענדיקע דורות דעם גרויסן חורבן פון יהדות־איי־ראָפּע —

אויב מיט אונדזער ספר קומט צו נאָך אַ ברענענדיק ליכט צו די שוין פיל ברענענדיקע נר־תמידס —

דאָס איז אונדזער שכר, אונדזער באַלוינונג.

געשיכטע פון יידישן ווארשע

יהושע אייבעשיץ

אנטשטייאונג פון יידישן ישוב אין וויערושאוו

פיר הונדערט יאָר, בערך, האָט עקזיסטירט אונדזער ישוב. פיר הונדערט יאָר האָט געלעבט, געשאַפן און געראַנגלט זיך אונדזער יידישע קהילה און אין פאַרלויף פון דער לאַנגער פיר הונדערט יאָריקער עקזיסטענץ, האט יידיש וויערושאָוו אַרויסגעגעבן, באַוווסטע אין דער יידישער וועלט, גאונים און תלמידי־חכמים, דרייסטע און ענערגישע עסקנים און דינאַמישע טוער אויף אַלע געביטן פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן.

אין בלוט־קן שניט, אַדורכגעפירט דורך די נאַציס און זייערע מיטהעלפער איבערן אויסגעפייניקטן יידישן פאָלק, קומט אויך אום אונדזער רומפולער קהילה. עס ווערט חרוב ונחרב אונדזער יידיש שטעטל מיט זיינע קדושים וטהורים, עס קומען אום יידישע זויג־קינדער און תנוקות של בית רבן, וואָס דער איינציקער חטא זייערער איז געווען ווייל זיי זענען געבוירן געוואָרן יידן.

זאָלן די ווערטער זיין ווי אַ מצבה פאַר די אומשולדיק־דערשאָסענע פאַרגאַזעוועטע.
ה׳ ינקום דמם!

* * *

אין די ווייטערדיקע שורות, וועלן מיר זיך באַמיען צו פאַרצייכענען עטלעכע קורצע שטריכן, וועגן דער געשיכטע פון יידישן וויערושאָוו, לויט די מאַטעריאַלן פון יעקב גאָלדבערג, רפאל מאהלער און אַנדערע קוועלן.

1

דער אנהויב פון ישוב

לויט היסטאָרישע דאָקומענטן ווערט פעסטגעשטעלט דער אָנפאַנג פון ישוב אין יאָר 1368. עס זענען אָבער פאַראַן באַווייזן, אויפן סמך פון אַרכעאָלאָגישע אויסגראָבונגען, אַז שוין אין דער צווייטער העלפט פון דרייצנטן יאָרהונדערט האָט עקזיסטירט אַ באַפעלקערטער ישוב, אויף דער לינקער זייט פון טייך „פראָסנא", צו דער ריכטונג פאָדזאַמצע.

אין דער צווייטער העלפט פון 14־טן יאָרהונדערט, אַנטשטייט אויך אַ ישוב אויף דער רעכטער זייט פון טייך. אין פאַרלויף פון יאָרן האָבן זיך דיביידע באַפעלקערטע

פונקטן פאַראייניקט אין איין ישוב. דער גורל האָט אָבער געוואָלט, אַז דער ערשטער, דער לינק־ברעגיקער ישוב, האָט מיט דער צייט איינגעשרימפּן און דער ישוב פון דער רעכטער זייט, דאָס היינטיקע וויערושאָוו, האָט זיך אַנטוויקלט און צעשפּרייט.

דער ישוב וויערושאָוו, אויפן נאָמען פון די אייגנטימער, גיט־באַזיצער, באַקומט די געזעצלעכע רעכטן פון דאַמאָלטדיקן קעניג אין 15־טן יאָרהונדערט.

ס'איז אויך באַקאַנט, לויט דאָקומענטן פון 16־טן יאָרהונדערט, אַז דער ישוב, וועלכער האָט געציילט בערך טויזנט נפשות, איז געווען עקאָנאָמיש אָפּגעשטאַנען. דאָס קאָן מען פעסטשטעלן לויט דעם שטייער־אויסמעסט צו דער דערמאָנטער צייט, וועלכער באַווייזט, אַז וויערושאָוו האָט געהאַט זייער אָרעמע איינקונפטן.

2

די געאָגראַפישע לאגע און די ערשטע יידן

געפונענדיק זיך אויף דער גרענעץ צווישן פוילן און דייטשלאַנד, ווערט וויערושאָוו דער צענטראַלער פונקט פאַר אַן אינטענסיוון האַנדלס־אויסטויש. פון איין זייט ווערט עקספּאָרטירט קיין דייטשלאַנד דער איבערפלוס פון לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן פון פוילן און פון דעם וויטן אוקראַינע און פון דער צווייטער זייט, ווערט אַריינגעפירט פון דייטשלאַנד אינדוסטריעלע אַרטיקלען, אין וועלכע די באַפעלקערונג האָט זיך שטאַרק געניטיקט.

העכסט וואַרשיינלעך זענען די אָ ספּעציפישע באַדינגונגען, געווען דער צוציאונגס־קראַפט פאַר פיל איינוואַנדערער און בתוכם יידן, וועלכע האָבן געזען אין דעם אָרט אַ פּערספּעקטיוו פאַר עקזיסטענץ און פּרנסה.

וועגן דער צייט פון די ערשטע יידישע איינוואַנדערער, איז אונדז באַקאַנט דאָס יאָר 1585. די איינוואַנדערונג איז געווען א פועל־יוצא פון גירוש, וואָס איז פאַרגעקומען אין שכנותדיקן וויעלון. עס איז אָבער נישט אויסגעשלאָסן, אַז שוין פריער האָבן זיך יידן באַזעצט אין וויערושאָוו. נישט קוקנדיק אויף דער געוואַלדיקער עקספּלואַטאַציע מצד דעם אינהאַבער, א פוילישער פריץ און „שליאַכטשיץ״, האָבן יידן אָנגעהויבן אַן אַקטיווע האַנדלס־טעטיקייט.

עס איז אונדז באַקאַנט וועגן אַ גרויסן יידישן סוחר (אין יאָר 1600) מיטן פאַמיליע־נאָמען יעקוב, וועלכער האָט געפירט אַ פאַרצווייגטן האַנדל.

3

אנטי־יידישע ארויסטריטן

פון די אָפּגעריסענע ידיעות, וועלכע האָבן זיך אָפּגעהיטן אין פאַרשידענע אַרכיוון, איז אונדז באַקאַנט, אַז שוין אין די יאָרן ת״ח ות״ט (49 — 1648), ווען הונדערטער יידישע קהילות אין מזרח און אין צענטראַל פוילן זענען פאַרניכטעט געוואָרן, האָט אויך ווערשאָוו געליטן פון אונטערגעהעצטן המון. דער קולמינאַציע־פונקט פון דער אַנטי־יידישער העצע און מערדערייען איז געווען דאָס יאָר 1675, ווען פון דייטשלאַנד האָט זיך אַריבערגעטראָגן קיין פוילן אַ ווילדע און גיפטיקע אַנטיסעמיטישע העצע, אָנ־געפירט דורך די יעזואיטן מיטן צורר יאָהאַן קאַפּיסטראַנאָ בראש. די העצע ווערט מאַמענטאַל אויפגעכאַפּט דורך דער קאַטוילישער קירכע און דורך די גלחים גייט עס איבער צו פראָסטן און פרימיטיוון המון, ספּעציעל האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין בלוט־זויגערישן סאַדיזם, דער קאַרדינאַל סטאַניסלאַוו ווערשניצקי, צו וועלכן ס׳איז געווען אונטערגעוואָרפן די גאַנצע געגענט.

ווילהלמסבריך״ — גשר הגבול והמכס

„ווילהעלמסבריק״ — גרענעץ און צאָל בריק

אין דער זעלבער צייט ברעכן אויס בלוטיקע פּאָגראָמען אין ווילנער קרייז, צוליב אַ בלוט־בלבול אָרגאַניזירט דורך גלחים אין שטעטל פּראַשקע. די רעזולטאַטן פון בלבול זענען געווען זייער טראַגיש. ס׳איז אויך פאָרגעקומען אַ גירוש פון יידן פון פּראַשקע און פון אַנדערע ישובים. (וועגן ווארשאָווער איז נישט באַקאַנט, צי דאָרט איז אויך חל געווען דער גירוש). עס ווערן אויך אויפגעהאָנגען, אין רעזולטאַט פון בלבול, צוויי יידן, די ברידער מעלטשאַרזש, אויפן טשאַרניעצקי פּלאַץ אין פּיאָטרקאָוו.

אין דעם צייט־אָפּשניט איז טעטיק אויף דער פּוילישער טעריטאָריע, דער מיליטער־פירער סטעפאַן טשאַרנעצקי, מיט זיינע חיילות, וועלכע פירן אַדורך רויבערייען און פאַרגוואַלדיקונגען קעגן דער יידישער באַפעלקערונג.

ס׳איז באַקאַנט, אַז אין יאָר 1676, ווען ווארשאָווער יידן האָבן זיך געפונען אויף אַ יאריד אין קעמפּנאָ, זענען זיי צוזאַמען מיט די קעמפּנער יידן, געוואָרן מערדערלעך צעשלאָגן און באַרויבט דורך די סאָלדאַטן פון טשאַרנעצקי. צוזאַמען מיט די סאָלדאַטן, נעמט אויך די קריסטלעכע באַפעלקערונג אַן אָנטייל אין די פּאָגראָמען.

4

עקאנאמישע לאגע פון ישוב און דער יידישער אנטייל

ווי מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט, איז די געאָגראַפישע לאַגע פון ווארשאָוו געווען אַ צוציאונגס־קראַפט פאַר יידישער איינוואַנדערונג. שוין אין די ערשטע יאָרן האָבן זיך יידן, מיט זייער געזונטן און רעאַלן חוש פאַר רענטאַבלען מסחר, אַקטיוו באַטייליקט אין דעם אויסערן־האַנדל, וואָס איז צו דער דעמאָלטדיקער צייט געווען זייער נויטיק, און לעבנסוויכטיק פאַר דער פּוילישער מלוכה.

אָבער נישט געקוקט אויף דעם פּאָזיטיוון און נוצלעכן, פאַר דער באַפעלקערונג, יידישןביישטייער, באַווייזן זיך סימנים פון עקאָנאָמישן קאַמף קעגן יידן.

דער ערשטער צוזאַמענשטויס איז געווען אין יאָר 1618, ווען די קריסטלעכע „צעך״־לייט, דערלאָזן נישט, אַז יידן זאָלן אויפקויפן וואָל ביי דער דאָרפישער באַפעלקערונג מיטן אויסרייד, אַז יידן צאָלן העכערע פרייזן פאַרן אויפגעקויפטן וואָל.

די זעלבע לאַגע האַלט אויך אָן אין די שפּעטערדיקע יאָרן אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט ווען עס מערקט זיך, צוליב פאַרשידענע סיבות, אַ געוואַלדיקע ירידה פון ישוב.

די הויפּט־סיבות, צוליב וועלכע ס׳איז געוואָרן דעמאָראַליזירט די ווירטשאַפט פון ווארשאָוו, זענען געווען: קודם־כל די עטלעכע גרויסע שריפות, וועלכע האָבן רואינירט דעם ישוב, דער קריג מיט שוועדן, דער אינדערלעכער קאַמף צווישן די פּוילישע אדל־

לייט („שליאַכטע״), די בלוטיקע מלחמות מיט די כמיעלניצקי־באַנדעס און די שוועדישע אָקופּאַציע.

די אַ אַלע באַדינגונגען האָבן געבראַכט דערצו, אַז דער ישוב האָט זיך איינגעשרימפּן, און די געציילטע איבערגעבליבענע יידן, האָבן זיך מפרנס געווען מיט דער פראָדוצירונג און מיטן האַנדל פון ספּירט.

ביי דער פרנסה־צווייג, טרעפן זיך יידן אָן מיט אַ קאָנפליקט צווישן פּריץ און די קריסטלעכע איינוווינער. דער כיטרער פּריץ, אַדאַם וואַלעווסקי, ווילנדיק פאַרגרעסערן זיינע הכנסות, נאַרט אַרויס, אויף אַ כיטרען אופן, די רעכט וואָס ס׳האָבן געהאַט די איינוווינער צו פראָדוצירן ספּירט פאַרן אייגענעם געברויך און זיי זענען געוואָרן גע־צווונגען צו קויפן ביים יידישן אַרענדאַר, וועלכער האָט געהאַט פון פּריץ די קאָנצעסיע.

טרעפן מיר די יידישע איינוווינער אין דער תקופה פון אָנפאַנג 18־טן יאָרהונדערט, צווישן האַמער און קאָוואַדלע; פון איין זייט דער פּריץ, וועלכער האָט געהאַט רעכט, אויפן סמך פון אַ געזעץ אין „סיימיק״ פון וויעלונער געגנט, פאַר די יאָרן 96 — 1783, אַרויסצוטרייבן די יידן פון וויערושאָוו — און מיט דעם האָט ער שאַנטאַזשירט די יידישע באַפעלקערונג און פון דער צווייטער זייט די קריסטלעכע באַפעלקערונג, וועלכע האָט געמוזט אָנקומען, דורכן יידישן סוחר, צו קויפן דעם פּריצס ספּירט.

5

דער יידישער ישוב פאַרגרעסערט זיך

אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט, קומט פאָר אַ ראַדיקאַלע ווענדונג אין ישוב בכלל, און ביי דער יידישער באַפעלקערונג בפרט.

אויב ביי דער פאָלקס־ציילונג אין די יאָרן 65 — 1763, באַשטייט די יידישע באַ־פעלקערונג פון 17 משפחות, 82 נפשות, זענען אין די יאָרן 92 — 1790 שוין פאַראַן 25 משפחות, 125 נפשות. דער צופלוס פון דער יידישער באַפעלקערונג איז חוץ פון נאַטירלעכן צופלוס, אויך פון פרישע איינוואַנדערער.

מיר באַמערקן אין דער אַ צייט, אַז געוויסע משפחות זענען אָנגעקומען, בכדי זיך צו באַזעצן, פון אַנדערע ישובים. עס זענען אונדז באַקאַנט אַזעלכע פאַמיליעס, ווי: ליטמאַן און פרוי פון לעשנאַ, הערשל פון זאַלאָשין, לעוועק מיט זיין זיבן־פּערזאָניקער משפחה פון לאַסק און אַנדערע.

אין יאָר 1765 האָבן זיך צוויי יידישע פאַמיליעס מפרנס געווען מיטן אַרענדירן, פּראָדוצירן און מיטן פאַרקויף פון ספּירט.

וואָלף (וואָלעך) דער אַרענדאַר האָט אָפּגעדונגען די ספּירט־ברענעריי („גאָזשעלנע") און משה לייב (לעוועק) האָט געפּאַכטעט פון פּריץ די קרעטשמע.

דער יידישער ישוב האָט אויך אַן אייגענעם פעלדשער מיטן נאָמען הערש, וועלכער פירט אויך אויס אַנדערע צוגאָב־אַרבעטן (שערער, בעדער א.א.וו.).

אין די לעצטע יאָרן פון 18־טן יאָרהונדערט, האָבן זיך יידן מפרנס געווען, חוץ מיט האַנדל, אויך מיט האַנטווערקעריי. בעת דער רעגיסטראַציע אין יאָר 1794, פיגורירן אין דער רעגיסטראַציע־רשימה יידן־פאַכלייט, ווי בעקער, קירזשנער, מאַלאַזשעס, גאָלד־שמידן, שניידער און אַנדערע.

אין די ניינציקער יאָרן פון 18־טן יאָרהונדערט, זעען מיר אין וויערושאָוו אַ יידישן דאָקטאָר מיטן נאָמען הערש הענעך („דאָקטער ענאָך"), וועלכער האָט געשמט אַלס גרויסער ספּעציאַליסט.

אויך די דייטשע אינוואַזיע־מאַכט, וועלכע האָט אָקופּירט פּוילן אין יאָר 1793, און וועלכע האָט געהאַט אַ ביטול־באַציאונג צום פּוילישן סאַניטאַרן און מעדיצין־וועזן, האָט זייער געאַכטעט דעם דאָקטער הערש הענעך פאַר זיין איבערגעגעבענער און פּרוכט־באַרער אַרבעט אויף דעם געביט.

6

די יידישע באַפעלקערונג אין 19־טן יאָרהונדערט

אין דער ערשטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, וואָס איז געווען רייך מיט פּאָליטישע געשעענישן, מערקט זיך אַ לאַנגזאַמער וווקס פון יידישן ישוב. אַזוי אין פּעריאָד פון דער דייטשער הערשאַפט אין די יאָרן 1808 — 1793, ווי אויך אין דער צייט פון „וואַרשעווער פירשטנטום" אין די יאָרן 15 — 1808, זענען קיין ספּעציעלע, וועזנטלעכע ענדערונגען נישט פאָרגעקומען.

דאָס זעלבע, אויך אין דער צייט, ווען וויערושאָוו ווערט צוגעטיילט צו פּוילן אונטער דער רוסישער הערשאַפט אין יאָר 1815.

דער אויפשטאַנד אין יאָר 1830 לאָזט זיך מערקן אַ לענגערע צייט, ווייל צוליב די געשעענישן ווערט דער האַנדל און מלאכה פּאַראַליזירט און דאָס טרעפט, דער עיקר, דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך מפרנס געווען פון די דערמאָנטע צווייגן.

ערשט אין די פופציקער יאָרן, הויבט זיך אָן דאָס לעבן צו סטאַביליזירן און ס׳קומט פאַר אַ שטאַרקער אויפבלי אין מסחר און אין אַלע אַנדערע עקאָנאָמישע צווייגן. און פּאַראַלעל מיט דער עקאָנאָמישער פּראָספּעריטי, קומט אויך פאָר אַ באַדייטנדער צוווקס פון יידן אין וויערושאָוו.

וועגן דער צאָל יידן אין ווארשע אין 18־טן און אין 19־טן יאָרהונדערט איז כאַראַקטעריסטיש פאָלגנדע טאַבעלע:

יאָר	צאָל יידן	% פון דער אַלג. באַפ.
1765	82	?
1792	125	10,8%
1794	132	?
1808	224	15,8%
1820	298	19,8%
1827	400	?
1890	1888	42,6%

אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, אַ תקופה פון עקאָנאָמישן אויפ־שוווּנג, זענען יידן אַקטיוו באַטייליקט אין דער האַנטווערקעריי.

אין יאָר 1851 האָבן מיר פאָלגנדע יידישע פאַכלייט:

פאַך	צאָל יידן	פאַך	צאָל יידן
בעקער	4	וועבער	2
קאָנדיטעריי	1	איינבינדער	1
קצבים	5	גלעזער	2
שניידער	11	טישלער	1
וואַטעמאַכער	2	קעסל־גיסער	1

ס׳איז כאַראַקטעריסטיש, אַז ביי די לעצטע צוויי פאַכן, טישלער און קעסל־גיסער, זענען יידן זעלטן געווען פאַרטרעטן.

אויך ביים מסחר האָבן יידן אַרויסגעוויזן אַ גרויסע איניציאַטיוו. זיי באַגרענעצן זיך נישט מיטן האַנדל פון אַרטיקע, לאַנדווירטשאַפטלעכע און אינדוסטריעלע פּראָדוקטן, זיי האָבן אויך אַריינגעבראַכט אַזעלכע מאַטעריאַלן, וועלכע זענען נישט געווען בנמצא אין ישוב. צו דעם צוועק האָט דער איינוווינער שלמה גורא אין יאָר 1858 זיך געווענדעט צו דער שטאָטישער מאַכט וועגן געבן אים אַן ערלויבעניש אויף האַנדל מיט אייזנוואַרג, וואָס איז ביז דער אַ צייט נישט געווען צו באַקומען אויפן פּלאַץ.

ספּעציעל האָט פּראָספּערירט דער זאַלץ־מסחר, מיט וועלכן ס׳זענען געווען באַ־שעפטיקט אַ העלפט יידישע סוחרים. צוגעהאָלפן צום אויפבלי פון זאַלץ־מסחר, האָט די ספּעציפישע לאַגע פון אונדזער גרענעץ־ישוב, ווו עס זענען געווען מעגלעכקייטן,

חוץ דעם לעגאַלן האַנדל, אויך פּאַר שמוגלעריי, ווייל אויף דער דייטשישער זייט איז נישט חל געווען קיין שטייערן אויף דעם אָ פּראָדוקט.

מיטן זאַלץ־האַנדל האָבן יידן זיך פאַרנומען שוין אין אָנהייב פון 19־טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1808 באַקומט דער חשובער עסקן ר' איציק כתריאל אַן ערלויבעניש צו האַנדלען מיט זאַלץ אין וויערושאָוו און אין דער סביבה.

פוטו־מוגטז' מוירושוב משנת 1910
פּאָסט־מאָנטאַזש פון וויערושאָוו. יאָר 1910

7

וויערושאָוו אלס זעלבסטשטענדיקע קהילה

צוויי הונדערט און פופציק יאָר, בערך, האָט דער יידישער ישוב פון וויערושאָוו אָנגעהערט צו דער קעמפּנער קהילה, וועלכע איז צו יענער צייט געווען באַרימט צוליב די באַוווסטע רבנים און גאונים, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפונען. חוץ וויערושאָוו, האָבן צו דער קעמפּנער קהילה אָנגעהערט נאָך 17 יידישע קלענערע ישובים.

די פינאַנסיעלע לאַגע פון די עקזיסטירנדיקע יידישע קהילות אין דעם צייט־אָפּשניט איז געווען זייער אַ שווערער, ווייל חוץ די אַלגעמיינע מלוכה־שטייערן, האָט די קהילה געהאַט אין איר בודזשעט זייער פיל פאַרשידנאַרטיקע אויסגאַבן. אָנהויבנדיק מיט געבן שוחד דעם פריץ, דעם גלח, די יעזואיטן, דעם בירגערמייסטער און זאָגאַר דעם קוימען־קערער, האָט דער ישוב אויך געמוזט אויסהאַלטן איר אַפּאַראַט, דעם רב, שוחט, שמש, חזן, מוהל און אַנדערע.

צוליב די אַ סיבות, זענען די יידישע קהילות געווען פאַרפּלאָנטערט אין גרויסע חובות, אָנגעבאָרגטע, דער עיקר, פון דער קירכע און פון די יעזואיטן. די יידישע קהילה אין קעמפּנע, האָט צוליב דעם אַרויפגעלייגט אַ ספּעציעלן קהילה־שטייער אויף אַלע אירע אונטערגעוואָרפענע יידישע ישובים.

זעט אויס, אַז דער וויערושאָווער יידישער ישוב איז נישט געווען צופרידן מיט דעם און גאָר מעגלעך, האָבן אונדזערע יידן נישט באַקומען די געהעריקע כיבודים און אפשר צוליב אַנדערע פּערזענלעכע סיבות, שאַפט זיך אין אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט די אומאָפּהענגיקע, זעלבסטשטענדיקע וויערושאָווער קהילה.

קיין גענויע דאַטע פון דער אַנשטייאונג פון דער קהילה — האָבן מיר נישט, עס איז נאָר באַוווּסט, אַז אין די יאָרן 10 — 1808, ווערן אויסגעוויילט די ערשטע יידישע פּרנסים פון דער קהילה און פון דער אַ צייט„ ווערט געפירט אַ רעגולערע טעטיקייט אויפן מוסטער פון אַנדערע יידישע קהילות אין פוילן.

8

די דרייסטע וויערושאָווער יידן קעמפן פאַר זייערע רעכטן

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, איז דער קהילה־בודזשעט געווען באַלאַסטעט מיט פאַרשידענע יערלעכע אָפּצאָלונגען. אויב דער אָפּצאָל פאַרן פריץ (306 זלאָטעס אַ יאָר), האָט נאָך געהאַט אַ באַרעכטיקונג, ווייל די קהילהשע אינסטיטוציעס (שול, שעכטהויז און בית־הקברות) האָבן זיך געפונען אויפן פריצס ערד, האָט דער אָפּצאָל פאַרן אָרטיקן קלויסטער נישט געהאַט קיין שום רעכטלעכע באַגרינדונג. און קעגן דער אומנאָרמאַלער דערשיינונג, וועלכע איז געלעגן, ווי אַ שווערע לאַסט אויפן ישוב, האָבן זיך אונדזערע יידן אַנטקעגנגעשטעלט.

שוין אין יאָר תקנ״ז (1797) פירן די וויערושאָווער יידן אַ קאַמף פאַר בטל מאַכן דעם אָפּצאָלביים פּרייסישן געריכט. דער ריכטער, וועלהאַגען, וואַרפט אָפּ די תביעה. אין יאָר תר״י דערגייט די פאָדערונג אַזש ביזן מלוכהשן סענאַט, אָבער צוליב אַ יורידיש־טעכנישן פגם, ווערט די בקשה אָפּגעוואָרפן. ערשטן אין יאָר תרט״ו (1855) ווערט

געפייערט דער נצחון איבערן אַרטיקן קלויסטער. אָט ווי עס ווערט געשילדערט דער פאַרלויף פון די פאַרהאַנדלונגען אין די אָפיציעלע דאָקומענטן:

„דעם 26־טן אַפריל 1855, זענען געוואָרן איינגעלאַדן אין שטאָט־ראַט, דער רב ר׳ יעקב לוי מיט די פרנסים דוד גאַלעווסקי, ר׳ יעקב אשר און מרדכי הלל באַנאַש. די פאַרשטייער פון ישוב ווערן אויפגעפאַדערט צו געבן אויפקלערונגען, צוליב וועלכער סיבה ווערן נישט אַריינגעטראָגן די יערלעכע אָפצאָלונגען. אויף דעם האָט די דעלעגאַציע געענטפערט: די יידישע קהילה אין וויערושאָוו האָט קיין שום געלט נישט געבאָרגט, נישט ביי די גלחים און נישט ביים קלויסטער בכדי צו באַצאָלן דערפון פּראָצענטער. אויב די קהילה האָט יאָ געצאָלט אין דער פאַרגאַנגענהייט, איז עס געווען צוליב פּחד, ווייל די גלחים האָבן געקאָנט אַדורכפירן פאַרשידענע שיקאַנעס״.

די דרייסטע און אויפריכטיקע אויפקלערונג מצד דער יידישער דעלעגאַציע, האָט געמאַכט דעם געהעריקן איינדרוק און דער אָפּצאָל איז געוואָרן אָפּגעשאַפן.

גאָר אינטערעסאַנט איז געווען דער אָנטייל פון יידן אין דעם לאַנג־דויערנדיקן קאָנפליקט מיטן פּריץ מוראַווסקי, אין וועלכן ס׳האָבן גענומען אַן אָנטייל אַלע איינוווינער, קריסטן און יידן. דער קאָנפליקט איז אַנטשטאַנען צוליב די פּאַשע־פעלדער, וועלכע האָבן אַרומגענומען וויערושאָוו, און מיט וועלכע די באַפעלקערונג האָט זיך באַנוצט, פון דור־דורות, צו פּאַשען די בהמות. דער פּריץ, ווילנדיק פאַרגרעסערן זיין פאַרמעגן, רעספּעקטירט נישט דער לאַנגיאָריקער טראַדיציע פון דער באַפעלקערונג, וועלכע נוצן אויס די פעלדער פאַרן אייגענעם געברויך. ער פאַראייגנט די פעלדער און דערלאָזט נישט, אַז די איינוווינער זאָלן האָבן דאָרט אַ צוגאַנג.

דער קאָנפליקט האָט זיך אָנגעהויבן אין סוף פון 18־טן יאָרהונדערט און דרייצן יאָר (1806 — 1793) האָבן זיך געפירט די געריכטלעכע פאַרהאַנדלונגען אין פאַרשידענע אינסטאַנצן. אָבער דער איינפלוס, וואָס ס׳האָט געהאַט דער פּריץ, איז געווען שטאַרקער פון אַלע געזעצן און דער משפט איז געוואָרן געענדיקט לטובת דעם פּריץ.

ערשט אין זעכציק יאָר אַרום, אין יאָר 1864, ווען די באַפעלקערונג האָט נישט רעזיגנירט פון אירע רעכטן און מיט נאָך מער אייפער אָנגעהויבן פירן אַ משפט קעגן דעם פּריץ, באַקומט די באַפעלקערונג די פולע רעכט אויסצונוצן די שטאָטישע פעלדער.

* * *

דאָס זענען עטלעכע מאָמענטן צו דער אַנטשטייאונג און אַנטוויקלונג פון אונדזער קליינעם, אָבער דינאַמישן, שפּרודלדיקן, יידישן ישוב, וואָס האָט געטיילט דעם גורל, בעת דער נאַצישער הערשאַפט, מיטן גאַנצן אייראָפּעאישן יידנטום.

ישראל יעקב מוקשקי ז״ל

יידיש ווילקאוויר אין סוף פון 19־טן יארהונדערט

אַלט זייענדיק 10 יאָר, בין איך (אין יאָר 1885) אַרויס פון ווילקאווישקעס. אָבער צוליב דער איבערגעבליבענער פאַמיליע, האָב איך אָפט באַזוכט ס׳שטעטל און עטלעכע פּרטים פון יידישן לעבן אין דער דערמאָלטדיקער צייט, וועלכע האָבן זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון, וועל איך פאַרצייכענען, אַלס אָנדענק פאַר אונדזער יזכור־בוך.

יידישע סוחרים, אונטערנעמער און באַלמעלאָכעס

דאָס רוב פון די יידישע סוחרים און הענדלער, האָבן געלעבט אין דחקות. די בעל־בתים פון די געוועלבער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין מאַרק, האָבן געלעבט פון די „טאָרג״־טעג, וואָס זענען פאָרגעקומען צוויי מאָל אין דער וואָך. דאָס זעלבע איז געווען מיט די הענדלער, וועלכע זענען אַרומגעגאַנגען איבער די דערפער, האַנדלענדיק מיט די פויערים, מיט וואָס ס׳האָט זיך געלאָזט.

עס זענען אויך געווען סוחרים, וועלכע האָבן געפירט דעם מסחר אין אַ גרויסן מאַסשטאַב. פון די סאַמע אָנגעזעענע סוחרים איז געווען דער באַקאַנטער גביר און עסקן ר׳ שמואל יהודה גאָלדמאַן ז״ל. חוץ די גרויסע וואַלד־געשעפטן, האָט ער אויך געהאַט אין באַזיץ אַ גרויס קאָלאָניאַל־געשעפט. וואָס האָט זיך געפונען אין מאַרק. יאָסל מאָזעס האָט געהאַט אַ גרויס הורט־געשעפט פון הערינג, זאַלץ און אַנדערע פּראָדוקטן. ער האָט געשמט אַלס גרויסער גביר. אַפילו אויסלענדישע יידן, וועלכע האָבן פאַרבראַכט אין ווילקאווישקער געשעפטלעך, האָבן אים גערופן „דער רייכער מאָזעס״. צו די גרויסע סוחרים האָבן אויך געהערט: לוי כהן מיט זיין אייזן און פאַרבן געשעפט, ווי אויך סלאַטשעק מיטן געוועלב פון בלוי געשיר.

אין די יאָרן 83 — 1882 איז געוואָרן אויפגעבויט אַ שפּיצן־פאַבריק, נעבן זשעלאַנקעס געוועלב. די פאַבריק האָט געבויט בראַקמאַן, דעם אַלטן מאָזעסעס אַן איידעם.

געווען אויך אין שטעטל אַ גאַרבעריי, וואָס האָט געהערט צו אַ שוואָגער פון שמואל יהודה גאָלדמאַן.

אַ צייט איז אויך געווען אַ פאַפּיר־פאַבריק, וועלכע האָט זיך געפונען אין מיערקאַוו. דער אייגנטימער באַנאַש איז געווען געצוווּנגען די פאַבריק צו פאַרקויפן, ווייל מיערקאַוו האָט געהערט אַ העלפט צו רוסלאַנד און אַ העלפט צו דייטשלאַנד. דער זעלבער באַנאַש האָט אויפגעבויט דעם בית־המדרש אויף זיינע אייגענע קאָסטן.

איך דערמאָן זיך אויך וועגן אַ ייד מיטן נאָמען וועלוול, וואָס האָט עוסק געווען מיט אַ סך מלאכות און פון דעם אַלעם קוים געהאַט צום עסן. ער איז געווען אַ צוקער־בעקער, זייגער־מאַכער, אַ מצבה־קריצער און אויך אַ פּרוטה־מאַכער. דאָס „פאַך״ פּרוטה־מאַכער, האָט געדינט ספּעציעל דער יידישער קהילה, וועלכע האָט זיך גענוציקט אין „קליין־געלט״ אויף צו פאַרטיילן פאַר אָרעמעלייט. פאַר יעדן באַקומענעם גראָשן, האָט דער פּרוטה־מאַכער געגעבן דריי פּרוטות און ווען מ׳האָט אים צוריקגעבראַכט די

פּרוטות, האָט ער צוריקגעגעבן דעם גראָשן. זיין פֿאַרדינסט איז געווען אויסגעשטעלט, אַז אַ ביסל פּרוטות זאָלן פֿאַרלוירן גיין.

די יידישע קהילה

פֿאַר די בערך 300 יידישע פֿאַמיליעס, האָט די קהילה געפֿירט אַ טעטיקייט אויף אַלע געביטן. רב פֿון שטעטל איז דעמאָלט געווען ר׳ פּנחס אליהו מייזלס, דעם לאַסקער רבס אַ זון, וועלכער איז אַ געוויסע צייט געווען אין לוטאָמיערסק און דערנאָך צוריקגעקומען. שוחטים זענען געווען צוויי: ר׳ זיינוול און ר׳ יצחק פוקס. ס׳איז געווען נאָך אַ שוחט, דאָברעצקי, אַ קרוב פֿון שמואל יהודה גאָלדמאַן. ער איז אַוועק נאָך לאָדזש און דאָרט געווען שוחט. נאָכהער איז ער צוריקגעקומען צוליב אַ סכסוך. אָבער ער איז אין וויערושאָוו נישט געוואָרן צוגעלאָזן צו דער שחיטה. די קהילה האָט אויסגעהאַלטן דעם רב מיט אַ וואָכן־פּענסיע פֿון 10 רובל און דעם מורה־הוראה מיט 5 רובל. די שוחטים האָבן באַקומען זייער געהאַלט פֿון „קעפּל״, אָדער פֿון קצב פֿאַר די געשאָכטענע בהמות.

מלמדים זענען געווען: דרדקי־מלמדים — ר׳ אברהם שלום און ר׳ בערעלע. גמרא־מלמדים — ר׳ יעקעלע, ר׳ אברהם יעקב, ר׳ חיים וואָלף און ר׳ הערשל. דער לעצטער האָט אויך געלערנט לעזן און שרייבן רוסיש, דייטש, יידיש און פּויליש.

ס׳איז אויך געווען אַ מלמד, אַ בן־תורה, ר׳ ישעיהו יעקב, דער „ליטוואַק״, וועלכער איז נישט געווען אויסגעשטעלט בלויז אויף דער אַ פּרנסה. זיין ווייב, גליקע, האָט געהאַט אין שטוב אַ שטיקל קאָלאָניאַל־געוועלבל און צוגעהאַנדלט אויפֿן מאַרק מיט גרינצייג. זי האָט אויך איינגעזויערט אוגערקעס און זיי פֿאַרקויפֿט אין שטעטל. זיין זון איז געווען ר׳ אליעזר ליפּמאַן זעלקאָוויטש, דער פֿאָטער פֿון ר׳ מרדכי שמואלן.

אין די חדרים זענען מיר געגאַנגען פֿינף פֿאַרטאָג און ביי יעדן איז געווען אַ לאַמטערנדל מיט אַ ליכט, בכדי אויסצומיידן די גרויסע בלאָטעס, וואָס זענען געווען איבערגעגנוג, ווייל בלויז די קאַלישער גאַס (שפּעטער די וואַרשעווער גאַס) איז געווען ברוקירט. די באַלויכטונג אין די חדרים, ווי אויך אין רוב יידישע שטובן, איז געווען ליכט, ווייל אַ נאַפּט־לאָמפּ האָט געקאָסט פֿינף רובל און נישט יעדער האָט זיך געקאָנט דערלויבן אַזאַ לוקסוס.

חוץ דער שול און בית־המדרש, זענען אויך געווען צוויי שטיבלעך, אַ גערער און אַן אַלעקסאַנדערער.

פֿאַר די רעליגיעזע הצטרכותן איז געווען טעטיק אַ מקוה. דער מקוהניק האָט געהייסן ר׳ אבא.

געווען אויך, אויף דער קאַלישער גאַס, אַ גאַסט־הויז. דער אייגנטימער האָט געהייסן שמעון כהן. דאָרט איז געווען אַ גרויסער הויף, ווו ס׳האָבן געקאָנט אַריינפֿאָרן עטלעכע וועגענער. דאָרטן האָט מען געקאָנט נעכטיקן און אָפּעסן.

אין שטעטל איז אויך געווען אַ געמישטע פֿאָלקס־שול פֿאַר יינגלעך, ווו ס׳האָבן געלערנט יידישע און קריסטלעכע קינדער. פֿאַר מיידלעך איז געווען אַ פּריוואַטע שולע.

דאָרט האָבן יידישע קינדער ווייניק געלערנט, ווייל זיי האָבן זיך נישט געקאָנט דער־לויבן צו באַצאָלן שכר־לימוד.

די באַציאונגען צווישן דער יידישער און קריסטלעכער באַפעלקערונג זענען געווען גוטע. קיין אַנטיסעמיטיזם האָט מען כמעט נישט אָנגעטראָפן.

פון די דריי סטראַזשניקעס אין שטעטל, איז איינער געווען אַ ייד מיטן נאָמען קלעיעוו, וועלכער האָט אויך געהאַט אַ שענק.

די זיצונגען פון די דאַזאָרעס זענען פאַרגעקומען אין שול. דאָרט זענען געוואָרן ערלעדיקט אַלע לויפנדע ענינים פון דער קהילה.

דוד דאָמב פראַנקרייך

ווײערושאוו אין די יארן 1898 — 1924

(זכרונות)

ערשטע טריט

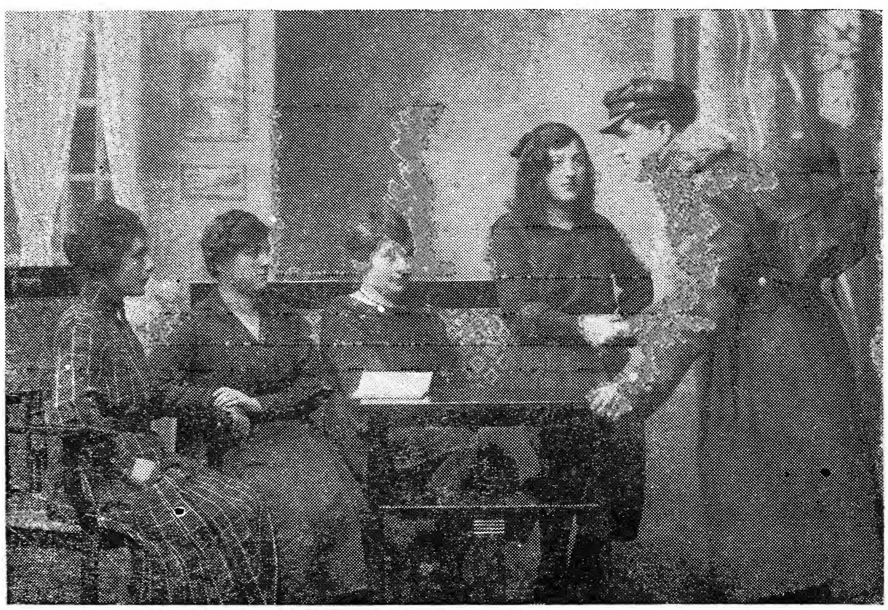
אין יאָר 1898, אַלט זייענדיק 7 יאָר, האָבן זיך מיינע עלטערן אַריבערגעצויגן פון לוטוטאָוו קיין ווײערושאָוו. אַזוי ווי אַלע יינגלעך אין יענער צייט, האָב איך געלערנט

דוד פנקובסקי ולייבל גרבובסקי בצבא הפולני בפיוטרקוב 1919
דוד פאנקאווסקי אין לייבל גראבאווסקי אין פוילישן מיליטער אין פיעטרקאוו יאָר 1919

ביי די וויערושאַווער מלמדים: בערעלע און ביים בלאַשקער מלמד. ווען כ'בין אַ ביסל אונטערגעוואַקסן, האָב איך געלערנט ביים לוטוטאָווער רב הרב פראהמאן ז״ל און טאַקע ביי אים איז געוואָרן געפּראַוועט מיין בר־מצוה אין דער סוכה, (הושענא־רבה, תרס״ד).

נאָך דער בר־מצוה, זייענדיק שוין אַ „גרויסער״, גיי איך איבער לערנען אין בית־המדרש, צוזאַמען מיט מיינע חברים: שמואל ענגעלמאַן, יצחק פּאַנקאָווסקי, שמערל עלקאן, יצחק און וואָלף כוואַט און אַנדערע. דאָ האָבן מיר זיך פאַראינטערעסירט, אויסער מיט לערנען, מיטן ציוניסטישן פּראָבלעם און ארץ ישראל. אָנגעפירט מיט דעם, האָט שמואל ענגעלמאַן, וועלכער האָט אונדז באַזאָרגט מיט ליטעראַטור וועגן ציוניזם, וואָס ער האָט באַקומען פון אַדעס, פון דער צענטראַלע „חובבי־ציון״.

חיים שלמה עליאש בהפרדו מאחיותיו לפני לכתו לצבא
חיים שלמה עליאש געזעגענט זיך מיט זיינע שוועסטערן פארן אוועקגיין צום מיליטער

„אחדות״

נאָך דעם רוסיש־יאַפּאַנישן קריג פון יאָר 1905, איז קיין וויערושאָוו, ווי אין אַלע פּוילישע שטעט און שטעטלעך, דערגאַנגען דער רוף פון „פרייהייט״. אויך אין וויערושאָוו האָט זיך געשאַפן, מיטן ציל אַראָפּצוּוואַרפן די מאַכט פון צאַרישן זעלבסטהערשעריי, די „אחדות״־פּאַרטיי, אַדער ווי מ'האָט זיי גערופן די „אחדותניקעס״. די לינקע קרייזן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג, האָבן זיך אָנגעהויבן צו חברן מיט די יידישע רעוואָלו־

ציאַנערן, איינאָרדנדיק צוזאַמען מאַניפעסטאַציעס און שטרייקן. כ׳דערמאָן זיך, ווי איינ־מאָל, פאַר אַ דעמאָנסטראַציע, איז צו מיר געקומען ניסן יעדוואַב און מיך געבעטן כ׳זאָל אים ברענגען פון אַ באַהעלטעניש, אַ רעוואָלווער. צו אונדזער גרויס מזל איז די דעמאָנסטראַציע אַדורך בשלום, אָן שיסערייען.

ווען די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג איז געוואָרן בלוטיק אונטערדריקט דורך דער צאַרישער מאַכט, האָט זיך דער פּאָליציייאישער טעראָר אויך דערטראָגן קיין וויערושאָוו אָבער ביי אונדז אין שטעטל, צוליבן געפינען זיך אויף דער גרענעץ, איז דער טעראָר נישט געווען ווירקזאַם, ווייל יעדער איינער, וואָס איז געווען באַדראָט אַרעסטירט צו ווערן, האָט זיך „אַריבערשפּאַצירט" דער גרענעץ, קיין דייטשלאַנד. דאָרט האָט די צאַרישע פּאָליציי מער נישט געהאַט קיין שליטה.

קבוצת חיילים יהודיים בצבא הפולני: ברקוביץ א. המורה א. לעוועך פיוויש דילבסקי א. גלברד א. סנדרוביץ ח. לבקוביץ נ.ל.
גרופּע יידישע סאָלדאַטן אין דער פּוילישער אַרמיי

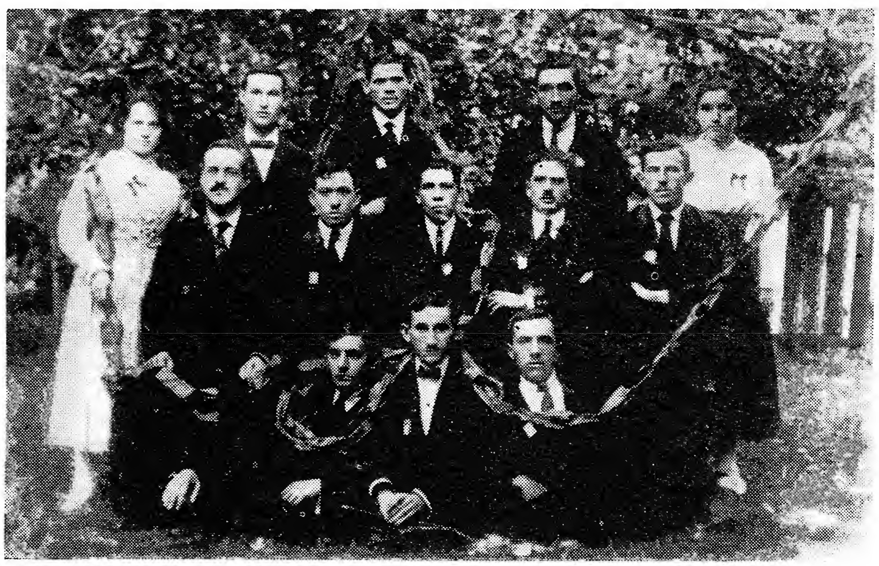
מיט דער צייט, האָט דאָס שמוגלען זיך דורך וויערושאָוו, אָנגענומען אַ מאַסן־כאַראַקטער און זאָגאַר געווען אַ פּרנסה־קוועלע. הונדערטער און טויזנטער יונגעלייט פון גאַנץ פּוילן, האָבן געשטראָמט קיין וויערושאָוו, מיטן ציל איבערצושמוגלען זיך קיין דייטשלאַנד.

די דייטשע יידן פון ברעסלאַו און אומגעגנט, האָבן זיך דערשראָקן פאַר דער „אינוואַזיע" פון די „אָסט־יידן". זיי האָבן געשאַפן אַ קאָמיטעט, וואָס האָט באַזאָרגט

יעדן אַנקומענדיקן מיט אַלעם נויטיקן, וואָס זאָל אים דערמעגלעכן ווייטער צו פאָרן, זאַגאַר שיפס־קאַרטן, האָבן זיי באַזאָרגט.

ציוניסטישע טעטיקייט

די אַנטיסעמיטישע, יידן־פּרעסערישע, דיסקרימינאַציע־פּאָליטיק פון דער צאַרישער מאַכט, די אָפּטע טרויעריקע ידיעות וועגן בלוטיקע אַנטי־יידישע פּאָגראָמען, איבערהויפּט די ידיעה וועגן טרויעריק־באַקאַנטן קישיניעווער פּאָגראָם, טרייסלט אויף די געמיטער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין וויערושאָוו. די יוגנט, אַן אויפגעברויזטע פון דער

קבוצת חברי „פועלי־ציון שמאל" בשנת 1916
גרופּע חברים פון דער לינקער „פּועלי־ציון" אין יאָר 1916

אַנטיסעמיטישער אויסראַטונגס־פּאָליטיק, וואַרפט זיך מיט אייפער צו דער ציוניסטישער טעטיקייט. עס ווערן מאַסנווייז פאַרקויפט שקלים, געזאַמלט געלט פאַרן „קרן קימת לישראל" און ס'ווערט פאַרשפּרייט, ביי די דאַמאָלטדיקע אומלעגאַלע באַדינגונגען, ציוניסטישע ליטעראַטור.

אין די יאָרן 1910 — 1908, ווען דער איניציאַטאָר און אָנפירער מיט דער ציוניסטישער אַרבעט, שמואל ענגעלמאַן, געפינט זיך אין ארץ־ישראל, האָבן מיר פאַרגעזעצט די אַרבעט.

אין יאָר 1915, נאָכן אָקופּירן וויערושאָוו דורך דער דייטשישער מאַכט, פירן מיר אַ פרייע, לעגאַלע טעטיקייט. באַזיצנדיק שוין אַן אייגענעם לאָקאַל, שאַפן מיר אַ רייכע ביבליאָטעק. מיר פירן אויך, נישט קוקנדיק אויף גרויסע שוועריקייטן, צוליב אינער־

קבוצת „פועלי־ציון שמאל". שנת 1916
גרופּע פון לינקער פּועלי־ציון". יאָר 1916

לעכע רייבונגען, אַ גרויסע מאַסן־אַרבעט ביים אָרגאַניזירן פאָרלעזונגען און אַנדערע פאראנשטאַלטונגען. אויף אַ הויכן ניוואָ זענען געשטאַנען די פאָרטראָגן פון נח רוסעק, וועלכע זענען פאָרגעקומען יעדע וואָך.

פרעבל־שולע

אין יאָר 1917, האָבן מיר באַשלאָסן צו שאַפן אין וויערושאָוו אַ העברעאישע פרעבל־שולע. צו דעם צוועק ווערט געשאַפן אַ קאָמיטעט פון פאָלגנדע טוער: מרדכי שמואל זעלקאָוויטש, אברהם יהודה ניימאַן, מענדל מייעראָוויטש, מאנוש קאַסריל און דער שרייבער פון די שורות.

לזכרון פתיחת
„ביבליותיקת צעירי ישראל״
בווירושב.

צום אנדענקען דער ערעפנונג
די „יודישע יוגענד ביבליאטעק״
אין וויערושאוו.

סיון תרע״ו.

שאף להשכלה בכל
מאודך ואונך,
אף שאויבים וצרים
קמים עליך
כי רק, בהשכלה,
תפלס נתיבותיך
רק על פי השכלה
יזהיר עתידתך.

שטרעב נאך בילדונג ווי ווייט
דו קענסט בעגרייפען,
כאטש דיינע שונאים,
שטייען דיר אין וועג,
דען נאר מיט בילדונג,
קענסטו דיין צוקונפט שטייפען,
נאר דורך בילדונג,
קומסטו צו א ברעג.

כרטיס הזמנה לפתיחת הספריה. 1916
איינלאדונג־בילעט צו דער דערעפענונג פון דער ביבליאטעק. יאָר 1916

די שולע דעראָבערט זיך אַ שטאַרקן אָנזען ביי דער ידישער באַפעלקערונג, איבער־הויפט צוליב דער דערציאונג, וועלכע שטייט אויף אַ הויכן ניווא. די ערשטע לערערין, האָבן מיר אַראָפּגעברענגט פון וואַרשע. (הערצבערג — זשאַנקע, האָט מען זי גערופן).

★ ★ ★

די ציוניסטישע טעטיקייט ווערט נאָך מער פאַרשטאַרקט, נאָך דער „באַלפור דעקלאַ־ראַציע״. עס ווערט געזאַמלט געלט פאַרן „קרן קימת״ ביי אַלע שיכטן פון דער ידישער באַפעלקערונג. ביים אויפרופן אין דער שול, ווערן די נדרים געשפענדעט פאַרן זעלבן

צוועק, כאָטש מיר טרעפן זיך אָן אויף שוועריקייטן מצד דעם רב, הרב יוסטמאַן, וועמען ס'איז נישט צום האַרצן דאָס מאַכן אַ „מי שברך" פאַר די ציוניסטישע מנהיגים נחום סאָקאָלאָוו און חיים ווייצמאַן.

איך בין געווען אַקטיוו אין דער ציוניסטישער אַרבעט ביזן יאָר 1924, ביז כ'האָב עולה געווען קיין ארץ ישראל.

תעודות התרמה לנטיעת עצים ביער הרצל
שפענדונגען פארן יער־הערצל

רבקה דניאלי — עליאַש

ווייערושאוו אין די יאָרן 1919 — 1925

(עפּיזאָד)

נאָך דעם, ווי ס׳איז געוואָרן פּראָקלאַמירט פּוילנס אומאָפּהענגיקייט אין יאָר 1918, זענען נאָך אין אונדזער געגנט פאָרגעקומען אָפטע צוזאַמענשטויסן צווישן פּוילישע פאָרמאַציעס מיט דער אָפּטרעטנדיקער דייטשישער אַרמיי. אויך די גרענעצן זענען נאָך נישט געוואָרן פעסטגעשטעלט.

סוף אַפּריל פון יאָר 1919, נאָך אַן אינצידענט מיט אָפּטיילונגען פון דער ניי־געשאַפענער פּוילישער אַרמיי, האָבן די דייטשן באָמבאַרדירט אונדזער שטעטל און אַזוי ווי דער טאָג איז געווען מאַרק־טאָג, איז די באַפעלקערונג — איבערהויפּט די יידישע, געווען קאָנצענטרירט אויפן מאַרק־פּלאַץ און אין רעזולטאַט זענען געפאַלן אַ סך קרבנות. אויפן אָרט זענען אומגעקומען דרייצן יידן און נאָך פיל זענען דערנאָך געשטאָרבן פון די באַקומענע ווונדן. נאָך דער באָמבאַרדירונג, האָט די באַפעלקערונג אָנגעהויבן לויפן פונעם ברענענדיקן שטעטל, מורא האָבנדיק פאַר ווייטערדיקע אַקציעס. די ערשטע נאַכט האָבן מיר פאַרבראַכט אין דאָרף כובאַנין און צומאָרגנס, פאַרטאָג, האָבן זיך מענטשן געלאָזן אין פאַרשידענע ריכטונגען, קיין וויעלון, לוטוטאָוו, זלאָטשעוו, באָלעסלאַווצע און אַנדערע ערטער. געציילטע פערזאָנען, אין דעם אויך מיין פאָטער, ר׳ חיים ז״ל, זענען צוריקגעגאַנגען קיין ווייערושאָוו בכדי צו ברענגען די קרבנות צו קבר־ישראל.

נאָך אַ קורצער צייט, ווען די באַפעלקערונג האָט זיך שוין געהאַט אומגעקערט, האָבן די דייטשן אויפסניי באָמבאַרדירט ווייערושאָוו. אַ גרויסער טייל פון יידיש האָב און גוטס איז אַוועק מיטן פייער. אין דער צייט פון דער באָמבאַרדירונג, האָבן מיר זיך באַהאַלטן אין פעסט־געבויטן קעלער פון אונדזער שכן ר׳ שלמה פּראָצעל ז״ל. דער פאָטער איז פאַרבליבן אין שטוב און געזאָגט תהילים. ווען דאָס פייער האָט זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן, איז דער פאָטער געוואָרן אָפּגעראַטעוועט, ממש אין דער לעצטער מינוט, פונעם ברענענדיקן הויז.

נאָך דער שריפה, בלייבנדיק פולשטענדיק דאַכלאָז, העלפט אונדז אַרויס פון דער אויסזיכטלאָזער לאַגע, דער באַוווּסטער עסקן און טייערער ייד, ר׳ מרדכי שמואל זעל־קאָוויטש הי״ד, וועלכער גיט אונדז אָפּ אַ דירה אויף זיין הויף.

אין יאָר 1925 האָב איך עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

פערזענלעכקייטן, עסקנים און
געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט

שרה זילבערמאַן — מאַנדעל
תל־אביב

מיין פאטער הרב רבי שאול זילבערמאן זצ״ל

צווישן די צאַלרייכע זכרונות פון מיינע קינדער־יאָרן, ווען איך האָב פאַרבראַכט אין אונדזער ליבן און היימישן שטעטל וויערושאָוו, דערמאָן איך זיך, אַז אַלס קינד, האָבן מיר די מענטשן פון שטעטל אויפגענומען מיט צערטלעכייען. ווען איך בין באַ־מערקט געוואָרן אין גאַס, האָבן מיך די יידישע איינוואוינער, אַלטע און יונגע, פרויען און מענער, באַגלייט מיט שמייכלדיקע פנימער, זיך אינטערעסירט מיט מיר, ווי כ׳וואָלט געווען זייערס אַ קינד.

ערשט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז געווען אַ רעזולטאַט פון דער גרויסער ערע, גרויסן דרך־ארץ, וואָס ס׳האָבן געפילט אונדזערע יידן צו מיין פאָטער, הרב רבי שאול זילבערמאַן זצ״ל. זאַגאַר פאַר די קריסטלעכע איינוואוינער איז געווען אַ כבוד, ווען זיי האָבן געהאַט אַ געלעגנהייט אים צו באַגריסן.

ווי באַוווּסט, האָט זיך אונדזער שטעטל אויסגעצייכנט מיט פרומקייט און דער קול־התורה האָט זיך געהערט אַ גאַנצן טאָג פון בית־המדרש און פון די חסידים־שטיבלעך, אָבער די קרוין פון וויערושאָוו, איז געווען די גרויסע ישיבה, וואָס מיין פאָטער האָט געשאַפן און אָנגעפירט מיט איר.

גרויסע תורה־פערזענלעכקייטן, זענען געקומען באַוווּנדערן די שיטה פון לימוד תורה, וואָס מיין פאָטער האָט איינגעפירט. אין פאַרלויף פון די 25 יאָר, וואָס מיין פאָטער האָט אָנגעפירט מיט דער ישיבה, האָבן זיך דאָרט פאַרפולקאָמט טויזנטער בחורים פון די פוילישע שטעט און שטעטלעך און זאָגאַר פון אויסלאַנד. זייער פיל שפּעטערדיקע תלמידי־חכמים און רבנים — זענען געווען תלמידים פון פאָטערס ישיבה.

דער פאָטער האָט אויך געהאַט אַ גרויסן בריוו־אויסטויש מיט תורה־פערזענלעכקייטן פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך, ווי אויך מיט אויסלענדישע תלמידי־חכמים: פון ארץ־ישראל, האָלאַנד, שווייץ, פראַנקרייך, דייטשלאַנד און זאָגאַר פון ווייטן אַמעריקע. דאָס זענען געווען בריוו פול מיט דברי־תורה און פאַרשידענע שאלות, ווו דער פאָטער איז געווען דער פוסק אחרון. עס זענען אויך אָנגעקומען בריוו פון פשוטע יידן, עמך, וועלכע האָבן געבעטן אַן עצה אין זייערע ענינים.

איך דערמאָן זיך, אַז דער גוי, דער פּאָסטן־טרעגער, פלעגט זאָגן, אַז „דער פאַן ראַבין (הער רב), באַקומט מער בריוו, ווי דאָס גאַנצע שטעטל, נאַטשאַלסטוואָ אריינ־גערעכנט״.

ביז שפּעט אין די נעכט, פלעגט מיין פאָטער זיצן און ענטפערן אויף אַלע באַקו־מענע בריוו און אויך אויפנעמען יידן, וועלכע האָבן זיך געוויטיקט אין זיין קלוגער עצה.

✶ ✶ ✶

מיין פאָטער זצ״ל, איז געווען באַקאַנט אַלס גרויסער אוהב שלום און רודף שלום. כאַראַקטעריסטיש, אַז אין פאַרלויף פון די 25 יאָר, וואָס ער איז געווען רב אין וויערו־

שאָוו, זענען אין שטעטל נישט געווען קיין מחלוקות. מיט דער אַ גוטער מידה, איז ער געווען באַקאַנט אומעטום, און ווען עס ברעכט אויס די גרויסע מחלוקה אין „כולל פוילן" אין ירושלים, אין יאָר 1912 (תרע"ב), ווערט ער געבעטן דורכן גערער רבין זצ"ל, אַז ער זאָל פאָרן קיין ארץ־ישראל און מאַכן שלום. פאַרשטייט זיך, אַז פאַר מיין פאָטער איז געווען שווער איבערצולאָזן זיין קהילה, צו וועלכער ער איז געווען זייער צוגעבונדן, אָבער דער בריוו פון גערער רבין איז פאַר אים געווען אַ באַפעל.

בשעת דער נסיעה קיין ארץ־ישראל, האָט זיך פאַרלאָפן אַ גרויסער נס, וואָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם אויטאָריטעט פון מיין פאָטער, סיי ביי יידן און סיי ביי קריסטן. דאָס איז פאָרגעקומען אויף איינער פון די באַן־סטאַציעס, ווען ס'איז געטוישט געוואָרן דער לאָקאָמאָטיוו און דער וואַגאָן, ווו מיין פאָטער האָט זיך געפונען, איז, בטעות, נישט געוואָרן צוגעטשעפּט און איז געבליבן שטיין אויף דער סטאַציע אַ גאַנצע נאַכט. פאַרטאָג איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז ס'איז פאָרגעקומען אַ קאַטאַסטראָפע, די באַן איז אַראָפּ פון די רעלסן און עס זענען פאַראַן אַ גרויסע צאָל טויטע און פאַרוווּנדעטע. דער פאָטער, זייענדיק פאַרטיפט אין לערנען, האָט גאָרנישט געוווּסט וועגן דעם אומגליק. ס'איז באַלד געוואָרן אַ צוזאַמענלויף פון אַלע באַן־באַאַמטע, וועלכע האָבן מיט יראת־הכבוד געקוקט אין פענצטער פון שטייענדיקן וואַגאָן, ווייל זיי האָבן נישט געהאַט קיין צווייפל, אַז אַ דאַנק דעם רבֿ, איז געוואָרן פאַרגעסן צוצוטשעפּען דעם וואַגאָן. מיט גרויס כבוד און דרך־ארץ, איז מיין פאָטער געוואָרן צוגעפירט צו אַ צווייטע באַן, וועלכע איז אָפּגעגאַנגען אין דער ריכטונג פון אָדעס.

* * *

זייענדיק אין ארץ־ישראל, מאַכנדיק שלום אין „כולל", פאָרט מיין פאָטער אַרום דאָס לאַנד צוויי חדשים, באַקוקנדיק אַלץ מיט ליבע און באַגייסטערונג. ווען ער קומט צוריק, איז ער פול מיט התלהבות און ער נעמט אָן אַ באַשלוס עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל ביי דער ערשטער מעגלעכקייט.

אין יאָר 1924 פאַרלאָזט מיין פאָטער לאָדזש און פאָרט קיין ארץ־ישראל, ווי ער מיט דער באַליבטער וויערושאָווער קהילה. זעט אויס, אַז בכדי צו שאַפן די נויטיקע מאַטעריעלע רעסורסן, וועלכע זאָלן דערמעגלעכן די עליה, נעמט ער אָן דעם אַמט אין דער גרויסער יידישער שטאָט.

אין יאָר 1924 פאַרלאָזט מיין פאָטער לאָדזש און פאָרט קיין ארץ־ישראל, ייו ער ווערט אויפגענומען מיט גרויס כבוד אַלס רב אין תל־אביב. זיין הויז איז באַלד געוואָרן אַ בית־ועד לחכמים און אַ צענטער פאַר יעדן רעליגיעזן ייד. ער איז אויך געווען חבר אין הרבנות הראשית ביז דער פטירה כ"ג תמוז תרצ"ט.

דער פאָטער ז"ל, איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה, לויט זיין פאַרלאַנג, אין ירושלים אויפן הר־הזיתים, ווו ער האָט זיך געקויפט, נאָך ביים לעבן, אַ קרקע.

יעקב מוקשקי
ישראל

פערזענלעכקייטן פון אמאליקן וויערושאוו

מיין זיידע ר׳ יאָסל

מיין זיידע איז געווען באַקאַנט אין שטעטל און אין דער אומגעגנט, אַלס גרויסער גביר. חוץ זיין גרויס פאַרמעגן, וואָס איז באַשטאַנען פון עטלעכע גיטער אין דער סביבה, איז ער אויך געווען „פּאָדריאַטשיק״ פון רוסישן מיליטער. חוץ דער באַזאָרגונג פון פּראָוויאַנט און אַנדערע אַרטיקלען פאַרן מיליטער, האָט ער אויך אויפגעבויט עטלעכע קאַזאַרמעס אין אונדזער סביבה (אין מיעלעשין, כאַבאַנין, וועגגלאָוויץ און אַנדערע). נישט קוקנדיק אויף די גרויסע געשעפטן, וואָס ער האָט געפירט, האָט ער פיל צייט געווידמעט קהלישע אַרבעט און איז געווען זייער באַליבט ביי דער ידישער באַפעלקערונג.

דער זיידע איז געווען דער גרינדער און לאַנגיאָריקער גבאי פון דער „חברה קדישא״, צו וועלכער ס׳האָבן אויך געהערט: ר׳ אברהם לענטשיצער, ר׳ חיימל עליאָש, ר׳ וואָלף ריבעס, ר׳ שלמה רוסעק, ר׳ מרדכי בנימין רינג, ר׳ יחיאל פּראַצעל, ר׳ הערש אלימלך, ר׳ וואָלף אהרנס, ר׳ אברהם יעקב גאָלדמאַן, ר׳ יאָסל קאַלטאַנאָווסקי, ר׳ דוד לוי און ר׳ מאָטיע בעהאַגען)אַן איידעם פון ר׳ יעקל דוד כהן, פון די אַנגעזעענסטע גערער חסידים און לאַנגיאָריקער לאַווניק אין שטעטל).

עס ווערט אויך דערציילט, אַז נאָך דעם, ווי דער רב ר׳ פּינטשע, האָט איבערגענומען דעם כסא הרבנות אין לומאָמירסק, האָט מיין זיידע אַראָפּגעברענגט, אַלס רב פון שטעטל, דעם באַוווּסטן הרב ר׳ שאול זילבערמאַן זצ״ל פון קאָזשעמינקע.

איך געדענק, באַלד נאָכן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג אין יאָר 1914, זענען צום זיידן אַריינגעקומען עטלעכע רוסישע אָפיצירן, וועלכע זענען געווען פאַראַנט־וואָרטלעך איבער די קאַזאַרמעס און אים איבערגעגעבן די שליסלען, זאָגנדיק דערביי: „דאָס איז אַלץ, וואָס ס׳איז געבליבן. אַלץ איז אַוועק מיטן פייער״. צומאָרגנס האָט מיך דער זיידע מיטגענומען, בכדי זיך איבערצוצייגן אויף וויפל דער שאָדן איז גרויס. ווי ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז טאָקע אַלץ אַוועק מיטן רויך. דאָס האָט זייער געווירקט אויפן זיידנס געזונט און אין אַ גאָר קורצער צייט, איז ער נפטר געוואָרן. כאַראַקטעריס־טיש, ווען מ׳האָט געעפנט די צוואה, האָט דער זיידע אַריינגעשריבן אַ פּונקט, אַז אַלע פּויערים, וועלכע האָבן באַאַרבעט זיין ערד, זאָל די ערד פאַר זיי פאַרטיילט ווערן.

די „פני״ פון שטעטל מיט זייערע איידעמס

אין לעבן פון שטעטל, האָט פאַרנומען אַ גאָר חשוב אָרט, דאָס אַראָפּברענגען אַן איידעם, אַ בן־תורה. ס׳איז געווען ממש אַ קאָנקורענץ, ווער ס׳וועט זיך „איינשאַפן״ אַן איידעם, אַ גרעסערן עילוי, אַ שטאַרקערן חריף. איבערהויפּט האָבן מיט זיך קאָנ־

קורירט דריי שוואָגערס, מיין זיידע, ר׳ יאָסל, ר׳ שמואל יהודה גאָלדמאַן און ר׳ משה מאַניץ.

ר׳ שמואל יהודה, וועלכער איז געווען געבענטשט, חוץ מיט רייכטום, אויך מיט דרייצן קינדער (8 זין און 5 טעכטער), האָט אַראָפּגעבראַכט, אַלס איידעמס, ר׳ העניך יאַנאָווער, ר׳ יעקב שלמה קאָוואַלסקי, ר׳ לייבל אונגער און ר׳ אייזיק אַלטער (אייניקל פון „חדושי הרים״). ווען דער גערער רבי האָט באַזוכט וויערושאָוו, איז ער טאַקע איינגעשטאַנען ביי ר׳ שמואל יהודה גאָלדמאַן.

דער זיידע האָט זיך גענומען פאַר אַן איידעם דעם יונגן עילוי פון קאָנסק, ר׳ אברהם מענדל אָרענבאַך (אַ תלמיד פון „אבני נזר״ פון סאָכאַטשעוו און פון באַקאַנטן קאָנסקער גאון מחבר פון „חלקת יואב״). פאַרשטייט זיך, אַז פאַר אַזאַ חריף, האָט דער זיידע צוגעזאָגט „אייביקע קעסט״. דער צווייטער איידעם איז געווען דער באַקאַנטער תלמיד־חכם און בורר פון שטעטל, אברהמל סקאַרזשינייאַ פון וויעלון.

דער דריטער שוואָגער, ר׳ משה מאַניץ, וועלכער האָט גֿעהאַט דעם מאָנאָפּאָל אויף אַ בראָנפן־ברענעריי אין קלאָבוצק, האָט אַראָפּגעבערענגט אַלס אַיידעם, דעם באַקאַנטן האָלץ־סוחר און אינטעליגענט הערש וואָלף לאַנגנאַס.

די גרינדער און אָנפירער פון דער באַרימטער „שפת־אמת״ ישיבה, זענען געווען, דער איידעם פון ר׳ מאָטיע בעהאַגען און אייניקל פון גאָסטינינער רבין, ר׳ יחיאל מאירל אַלבערשטיין און דעם איידעם פון ר׳ העניך יאַנאָווער, ר׳ בונים הענדעלעס. די ישיבה האָט זיך געפונען אין בית־המדרש אין הויז פון ר׳ שמואל אליעזר לעווענהאָף.

מיט דער צייט, איז ר׳ אברהם מענדל אָרענבאַך געוואָרן הויפּט־דיין אין וויערושאָוו. צוליב זיין שאַרפן קאָפּ, זייענדיק דערצו אַ גרויסער סוחר, איז ער געוואָרן, דער פּוסק־אחרון ביי סוחרישע דין־תורות. זאָגאַר קריסטן, ווען זיי האָבן געהאַט סכסוכים אין מסחר, פלעגן בעסער קומען צו ר׳ אברהם מענדלען, ווי צו גיין אין געריכט.

געווען נאָך עטלעכע דיינים: ר׳ יעקב שלמה קאָוואַלסקי, ר׳ שלום ראָזענטאַל, ר׳ בעריש ליפּמאַן און ר׳ הערשל שעראַדזקי (אַן איידעם פון ר׳ שאול זילבערמאַן).

אין יאָר תרכ״א (1921), נאָכן פאַרלאָזן דאָס רבנות פון פּילצער רבינס זון, האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף ווער ס׳זאָל פאַרנעמען דעם כסא רבנות. אַלץ פּרעטענדענטן זענען געווען: ר׳ אברהם מענדל און ר׳ יעקב שלמה. ס׳איז געוואָרן שווער צו דעצידירן, וויילביידע זענען געווען גערער חסידים און גרויסע תלמידי־חכמים. די דעציזיע איז אויסגעפאַלן לטובת ר׳ אברהם מענדלען, ווייל ער האָט געפונען די סימפּאַטיע פון די אַזוי־גערופענע „נייטראַלע״ — די בעלי־בתים און אַלעקסאַנדערער חסידים, פון אַזעלכע טוער, ווי ר׳ ישראלקע אורבאַך, גבריאל און הלל כהן, יחיאל רינג, מרדכי שמואל זעל־קאָוויטש, די ברידער יעקב מאיר און שלמה רוסעק, שלמה גראָסבערג און אַנדערע.

משה שארי
פראַנקרייך

ווייערושאווער יידן

ר׳ איטשע מאיר ניימאַן און ר׳ הערש בעריש בערגמאַן

נאָך זייענדיק אַ ייִנגל, פלעג איך הערן דערציילן די טראַגישע געשיכטע פון מיינע צוויי פעטערס, וועלכע האָט צו יענער צייט אַרויסגערופן אַ ווייטיקלעכן רושם אין שטעטל.

דאָס איז געווען אין יאָר 1915, ווען ס׳האָט ביי אונדז געבושעוועט די טיפוס־עפי־דעמיע. פיל פון די געטראָפענע פון דער מגיפה, זענען געשיקט געוואָרן קיין ברעסלאַו — דייטשלאַנד, אויף היילונג.

איינמאָל זענען געוואָרן צוריקגעשיקט פון ברעסלאַו, צוויי געשטאָרבענע יידן. לויט די אָנגענומענע סאַניטאַרע געזעצן, זענען די קאָסטנס מיט די טויטע, געווען הער־מעטיש פאַרמאַכט און פאַרזיגלט. בכדי אַדורכצופירן די טהרה, האָבן זיך פרייוויליק געמאָלדן די צוויי שוואָגערס, איטשע מאיר און הערש בעריש.

זעט אויס, אַז זיי האָבן זיך אָנגעשטעקט מיט דער קרענק, און אין אַ קורצער צייט זענען ביידע נפטר געוואָרן אין זעלבן טאָג. די טראַגישע געשיכטע, איז לאַנג נישט פאַרגעסן געוואָרן. אויך אין די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, האָט מען וועגן דעם דערציילט אַ לענגערע צייט.

דער פעטער איטשע מאיר האָט איבערגעלאָזט פיר זין: אברהם יהודה, חיימל, וואָלף לייב און שמואל, ווי אויך אַ טאָכטער, הינדע ראַשקע. אַלע קינדער זענען אומ־געקומען אין דער היטלער־צייט. בלויז איין אייניקל, יצחק וואָלף פאַנקאָווסקי, אַ זון פון יאָסל און הינדע ראַשקע, האָט זיך אָפּגעראַטעוועט און געפינט זיך אין ירושלים. פון צווייטן פעטער, הערש בעריש, האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט, פיר פון זיינע טעכטער און צוויי זין — אַלע געפינען זיך אין ירושלים. איין זון, קלמן, און אַ טאָכטער, טובה, זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס. דער יינגסטער זון, קאָפּל, איז געפאַלן אין קאַמף מיט די היטלער־רוצחים, אויפן רוסישן פראָנט, הינטער סמאָלענסק.

ר׳ אברהם יהודה ניימאַן און זיין גאָרטן

ווען די בוימער פון אברהם יהודהס גאָרטן וואָלטן געקאָנט רעדן, וואָלטן זיי דער־ציילט אַן אינטערעסאַנט קאַפּיטל וועגן יידישן לעבן אין ווייערושאָוו. די ערשטע טרויע־ריקע זכרונות פון גאָרטן, האָבן זיך מיר איינגעקריצט, ווען מיין מוטער ע״ה איז קראַנק געוואָרן נאָך דער באַמבאַרדירונג פון ווייערושאָוו אין יאָר 1919 און קראַנקערהייט האָט מען זי אַראָפּגענומען אין גאָרטן אויף פרישע לופט. מיין מוטער האָט נישט איבערגע־האַלטן די קרענק און דריי וואָכן נאָך שבועות, ווען די בוימער האָבן אָפּגעבליט, האָט זי אויסגעהויכט די נשמה. דאָס איז געווען כ״ו סיון תרפ״ג.

דער גאָרטן האָט אויך איבערגעלאָזט דערינערונגען פון פריידיקע האָפענונגען ביי דער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל. דאָס איז געווען אין פעריאָד פון דער דריטער עליה, ווען די ציוניסטישע אידעע האָט באַהערשט דעם גרעסטן טייל פון דער יידישער יוגנט. דער גאָרטן איז געוואָרן אָפּגעדונגען דורך דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע פאַר אַ גרופּע חלוצים, וועלכע זענען דאָרט אַדורכגעגאַנגען די הכשרה פון ערד־אַרבעט און זיך צוגעגרייט עולה צו זיין. מיין פאָטער, וועלכער האָט אַ לענגערע צייט געאַרבעט אויפן דאָרף, האָט די חלוצים געלערנט די אַרבעט.

גאָר באַזונדער זענען ביי מיר אין זכרון, איינגעקריצט די פאַרנאַכטן און די שבת־נאָכמיטאָגן, ווען די גאַנצע ציוניסטישע יוגנט איז זיך צוזאַמענגעקומען אין גאָרטן און אויסגעזונגען לידער, פול מיט האָפענונגען און בענקעניש צו אַ פריי לעבן אין אייגענעם לאַנד. ליידער האָבן געציילטע זוכה געווען דערצו. דער גרעסטער טייל, איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די היטלער־באַנדעס.

דער גרויסער הויף פון אברהם יהודה ניימאַן, איז געווען אַ פרנסה־קוואַל פאַר פיל יידישע פאַמיליעס. אין די 20־ער יאָרן, ווען ס׳האָט זיך איינגעשטעלט אין וויערושאָוו אַ גרויסער עקספּאָרט־האַנדל מיט דייטשלאַנד, איז דער האַנדל מיט געגנדז און אייער, וואָס איז איינגעשטאַנען אין יידישע הענט, דורכגעגאַנגען דורכן הויף. אין גרויסן קעלער, זענען געוואָרן קאָנסערווירט קאַלך־אייער ביז ווינטער. אויפן הויף האָבן צענדליקער יונגעלייט צוגעגרייט קאַסטנס און אַנדערע יידן סאָרטירט, פאַרפּאַקט און טראַנס־פּאָרטירט מיט דער באַן, די פּראָדוקציע, קיין דייטשלאַנד.

ווען ס׳איז אָנגעקומען דער האַרבסט, איז דער הויף פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ ריזיקע האָדאָווניע פון טויזנטער געגנדז, וועלכע זענען אָנגעקומען פון צענדליקער שטעט און דערפער. דער האַנדל איז אָנגעגאַנגען, אָן איבעררייס, ביז היטלער איז געקומען צו דער מאַכט.

דער ביטערער גורל האָט אויך נישט אויסגעמיטן דעם הויז. ר׳ אברהם יהודה מיט זיין פרוי שרה בת ר׳ נחום האַלטער, זייערע צוויי זין, וואָלף און יצחק מאיר, די טעכטער רחל און חיהלע — זענען אומגעקומען אין די בלוטיקע טעג פון דער היטלער־הערשאַפט.

די שכנים

אויסער דער משפחה פון אברהם יהודה, האָט דאָרט געוווינט אַ שוועסטער פון שרהן — אסתר לאה, מיט איר מאַן מרדכי ווילינגער. מרדכי, אַ וועטעראַן פון דער קאָמוניסטישער באַוועגונג, האָט עמיגרירט — נאָכן אָפּזיצן עטלעכע יאָר אין די פּוילישע תפיסות — קיין ראַטנפאַרבאַנד און דאָרט אומגעקומען, ערגעץ־ווו אין די סיבירער טייגעס. אין פּאַרטער האָט געוווינט משה ערליך, אַ זון פון רפאל בעקער. זיין פרוי האָט געפירט אין שטוב אַ קינדער־שולע און אויפן הויף האָט מען שטענדיק געהערט יידישע און העברעאישע קינדער־לידער. אויפן ערשטן שטאָק, האָט חוץ אונדזער פאַמיליע, געוווינט יצחק וואָלף פאַנקאָווסקי, דער זון פון הערש משה, ווי אויך שמשה משה מאַנעס, דער לעצטער שמש אין שול ביזן חורבן. אַלע זענען אומגעקומען אין די טויט־לאַגערן.

מיין פֿאָטער אַנשל בן ר׳ שלמה משה, וואָס האָט נאָכאַמאָל געהייראַט נאָך דער מוטערס טויט, איז צוזאַמען מיט זיין פרוי רחל דעפּאָרטירט געוואָרן פון לוטוטאָוו. מיינע ברידער וואָלף מיט זיין פרוי פרימעט און אברהם יעקב, ווי אויך מיין שוועסטער אסתר — זענען אויף אומגעקומען אין יד לאַגערן. מיין ייַנגסטער ברודער הערש־בעריש, וועלכער איז צוזאַמען מיט מיר אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד, איז געפאַלן אין קאַמף אויפן סטאַלינגראַדער פראָנט.

מיר לויפן

אין טראַגישן פרייטיק, ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער קריג, האָב איך זיך געפונען אין וויעלון. די שטאָט איז געוואָרן שרעקלעך באָמבאַרדירט. אויך עטלעכע שפּיטעלער זענען געטראָפן געוואָרן. פון דער באַרבאַרישער באָמבאַרדירונג, זענען געפאַלן אַ סך קרבנות. די טויט־איבערגעשראָקענע יידישע באַפעלקערונג, האָט גענומען לויפן צו דער ריכטונג פון לאָדזש.

שבת אינדרפרי, זענען מיר אָנגעקומען קיין זדונסקע־וואָליע, ווו דער רב און נאָך אַ צאָל פרומע יידן האָבן אונדז אָפּגעוואַרט מיט דראָזשקעס און אַלע אַריינגעפירט אין שטובן, באַזאָרגנדיק אונדז מיט עסנוואַרג. דער רב, הרב ר׳ משה בער הי״ד (אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ), האָט דערלויבט צו פאָרן אין שבת צוליב פיקוח־נפש.

נאָכן פאַרנעמען לאָדזש, האָבן מיר זיך אומגעקערט אַהיים, מיטן ציל צוצוגרייטן זיך צו ווייטערדיקע וואַנדערונגען, צו דער רוסישער גרענעץ. נאָך אַ קורצער צייט, זענען מיר, איך מיטן ברודער הערש־בעריש, מיין שוועסטער פרומטשע, מיניאַ בערגמאַן און לייב גראַבינעק, אַריבער די גרענעץ און אָנגעקומען קיין קאָוועל.

משה וועלצמאַן
פראַנקרייך

פערזענלעכקייטן, טיפּן און עפּיזאָדן

(ווילערושאָוו ביזן יאָר 1920)

אונדזער שטעטל, מיט אירע 500 — 400 יידישע פאַמיליעס, איז געווען ענלעך צו הונדערטער אַנדערע שוועסטער־שטעטלעך אין פּוילן. דער מאַטעריעלער מצב פון דער איבערוויגנדער טייל יידישער באַפעלקערונג, איז געווען אַ קלאָגנדיקער. אויסער אַ קליינער טייל, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט עקספּאָרט און אימפּאָרט — אַ צווייג וואָס האָט מער־וויניקער פּראָספּערירט — האָט דער רוב פון יידישן ישוב געלעבט ביי שווערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען. צווישן די פּרנסה־צווייגן איז אויך געווען פּאָפּולער — צוליב דער נאָענטקייט מיט דייטשלאַנד — שמוגלעריי, פון וועלכער פיל משפּחות האָבן זיך מפרנס געווען. וועגן אויסלערנען דעם אונטערוואַקסנדיקן דור אַ מלאכה, פון וועלכער ער זאָל ציען זיך חיונה — איז נישט געווען קיין רייד, ווייל צו זיין אַ בעל־מלאכה, איז געווען אַ בושה. בעסער זיצן אין בית־המדרש און לערנען און אין ערגסטן פאַל, ווערט דער יונגערמאַן ווערן אַ מלמד. געווען אויך אַנגענומען אין שטעטל — און דאָס איז געווען דער טרוים פון אַלע, אַזוי רייכע און אָרעמע — דאָס איינשאַפן זיך אַן איידעם אַ בן־תורה, וועלכער זאָל נאָר זיצן און לערנען.

כאָטש שוין לאַנגע־לאַנגע יאָרן וואָס כ׳האָב פאַרלאָזט אונדזער שטעטל, איז נאָך היינט ביי מיר איינגעקריצט אין זכרון, דער לעבנס־שטייגער פון יידישן ישוב, אירע פּערזענלעכקייטן און טיפּן. עטלעכע שטריכן, פון פּאָפּולערע אין דער אַ צייט, געשטאַלטן, וועל איך זיך באַמיען צו פאַרצייכענען.

* * *

ר׳ הלל כהן, דער קנאי

אַ ייד אַ סוחר און אַ גרויסער בן־תורה, אַן אָסטראָוועצער חסיד. אינדערפרי און אויפדערנאַכט, געלערנט מיט בחורים אין בית־המדרש, פאַרשטייט זיך שלא על־מנת לקבל פּרס. אויך איך בין געווען פון זיינע תלמידים.

ר׳ מנחם, יצחק שוחטס

אַ יגיע־כפּיים. שווער געהאָרעוועט אויף חיונה. אין דער פרייער צייט איז ער געזעסן איבער דער גמרא אָדער מדרש־רבה. אַ נוח לבריות. קיינער נישט געטשעפּעט און יעדן דן געווען לכף זכות.

ר׳ אברמהלע דער חריף

אברהמלע סקאַרזשיניאַ (יאָסל מאקשקיס אידעם) אַ חסיד מיט אַ שאַרפן מוח. געווען אויך בורר. זיין חריפות האָט ער אַרויסגעוויזן בעת ער האָט געלערנט מיט בחורים ווי אויך בשעת אַ בוררות. נישט געווען מקנא צו זיין דעם בר־פלוגתא.

ר׳ שמואל יהודה גאָלדמאַן, דער גביר

אַליין נישט געווען קיין גרויסער למדן, אָבער איידעמס האָט ער זיך איינגעשאַפן תלמידי־חכמים און יחסנים. זאָגאַר זיך משדך געווען מיטן ,,גערער הויף״. זיין איידעם ר׳ יעקב שלמה קאָוואַלסקי איז די לעצטע יאָרן געווען מורה־הוראה אין שטעטל.

ר׳ דוד לעוי

אַ גרויסער סוחר אַ בעל הדרת פנים. זיינע קינדער זענען געווען גרויסע חסידים און זיינע איידעמס — אַנגעזעענע בעלי־יחוס.

לאַנדאַו

אַ משכיל. גוט באַהערשט די פוילישע שפּראַך און געהאַט אַ ידיעה אין דער העברעאישער און משכילישער ליטעראַטור.

ווילהעלם ראָזענבלום — דער אַריסטאָקראַט

פּרעזענטירט די קהילה ביי אָפיציעלע אויפנאַמען און פייערלעכקייטן. ביי אים אין שטוב איז געוואָרן גערעדט נאָר פּויליש.

דודטשע ווייסבראָט

מ׳האָט אים גערופן ,,דער ,,חוזק־מאַכער״. דעם זאַמאָשטשער רבס אַ זון. אַן אייניקל פונעם ,,חוזה״ פון לובלין. דודטשע האָט ליב געהאַט ,,אַריינצוזאָגן״. כ׳געדענק אַז אין שטעטל האָט זיך געפונען אַ ייד, אַ חסיד, נישט קיין גרויער ,,מר־בר־רב־אשי״, פלעגט אים דודטשע זאָגן: ,,און אַז איר האָט שוין געפּאַרבט אַ יאַקע פּאַר אַ פּויער וואָס איז געפּאַרן מיט חסידים קיין קאָצק, דאַכט זיך אייך, אַז איר זענט אויך אַ קאָצקער חסיד...״.

און ווען בערעלע מלמד האָט ערב פּסח עוסק געווען מיטן מאַכן אַ שטר־מכירה און פאַרקויפט דעם חמץ דעם שטאָט־גוי, איז בערעלען אָנגעקומען זייער שווער דאָס ,,אויפ־קלערן״ דעם גוי דעם גאַנצן ענין, ווייל קודם־כל זענען זיינע קענטעניש אין דער פּוילישער שפּראַך געווען זייער שוואַכע און צווייטנס האָט ער אַ ביסל צוגעשטאַמלט. דאַמאָלט פלעגט דודטשע זאָגן: ,,איך פאַרשטיי נישט דעם גאַנצן עסק, מיר איז שווער

צו פאַרשטיין בערעלען ווען ער רעדט יידיש, טאָ וויאַזוי פאַרשטייט אים קובאַ דער גוי, ווען ער איז אים מסביר אין פויליש...״.

ר׳ יהודה חסיד

אַ ייד אַ שניידער. דאָס בלאַסקייט האָט אים אַראָפּגעשיינט פון פּנים. נישט קיין גרויסער בן־תורה, אָבער שטרענג־פרום. זיין ערלעכקייט נישט געווען אָפּצושאַצן. ביים אָננעמען אַרבעט איז ער געווען אויסערגעוויינלעך נזהר, אַז ס׳זאָל ביי אים נישט בלייבן ,,יתור״. אויב ס׳איז געווען מער שטאָף, האָט ער דאָס מלבוש געמאַכט ,,אַ ביסל לענגער״ און ,,אַ ביסל ברייטער״, אַבי נישט קומען צום חשש ,,יתור״. אין דער פרייער צייט איז ער געזעסן ביים תהילים.

ר׳ ליפּמאַן זעלקאָוויטש און זיין זון מרדכי שמואל

ר׳ ליפּמאַן, אַ ייד אַ גרויסער בן־תורה און גלייכצייטיק אַן ,,עמך״־ייד. פאַרנומען אין בית־המדרש אַ בכבודיקן פּלאַץ און מיט זיין פרומקייט ארויסגערופן צו זיך דרך־ארץ. זיין זון, מרדכי שמואל איז שוין געווען מער ,,וועלטלעך״. ווען ער איז אַהיימגעקומען אויף שבת, נאָכן אָפּזיין אַ גאַנצע וואָך, צוליב די געשעפטן, אין זיינע רייזעס, האָט ער געפונען צייט צו לערנען אַ בלאַט גמרא און אויך איבערצולעזן די העברעאישע ,,הצפירה״. ער האָט זיך אויך איינגעקויפט דאָס באַרימטע ווערק ,,דור דור ודורשיו״ פון הרב א. ה. ווייס, וועלכעס איז אָנגעגאַנגען אין די עקסטרעם־פרומע קרייזן אַלס אַן אַפּיקורסיש ספר. ר׳ ליפּמאַן וועלנדיק זיך פערזענלעך איבערצייגן וואָס זיין מרדכי שמואל לייענט, האָט זיך אָפּגעשלאָסן אויף אַ פּאָר טעג און אַדורכגעלייענט דאָס גאַנצע בוך. צום סוף האָט ער דערקלערט: דאָס בוך איז גאָר־ווייט פון אַפּיקורסות אָבער נישט יעדער איז מסוגל דאָס צו פאַרשטיין, מ׳דאַרף זיין רייף אין יאָרן און אין וויסן — אויב נישט קאָן מען געניזוקט ווערן.

ר׳ זיינוול און ר׳ יצחק, די שוחטים פון שטעטל

ביידע הדרת־פּנימדיקע יידן, געררער חסידים, געזעסן על התורה ועל העבודה, נישט געמישט זיך אין פרעמדע געשעפטן. ר׳ זיינוול איז געווען בעל־תפילה אין בית־המדרש און ר׳ יצחק איז געווען חזן אין דער שול. דער אונטערשיד איז אָבער געווען, וואָס דער ברייטפּלייציקער, שמייכלדיקער ר׳ זיינוול איז געווען אַ צוגעלאָזענער צו מענטשן און דערמיט זיך דערוואָרבן די סימפּאַטיע פון שטעטל האָט ר׳ יצחק, אַ שטענדיק אָנגעכמורעטער — פון זיך אָפּגעשטויסן.

ווען זייערע אייניקלעך, גוטע לערנער מיט שאַרפע קעפּ, זענען אַראָפּ פון דרך־הישר, געוואָרן אַפּיקורסים, איז דער כעס פון די חסידים תמיד געווען קעגן ר׳ יצחקן. זאָגאַר געדראָט מיטן אסרן די שחיטה. ר׳ זיינוולען האָט מען נישט געטשעפּעט. ביי ר׳ זיינוולען

איז געוואָרן געפירט — לויט די דאַמאָלדיקע באַגריפן — אַ ברייט לעבן. און ביי ר׳ יצחקן אַ באַשיידן, אויסגערעכנט לעבן. נישט קוקנדיק וואָס ר׳ יצחק האָט באַקומען אַ קלענערן געהאַלט, האָט ער אָפּגעשפּאָרט אַ רובל צו אַ רובל און זאַגאַר געקויפט אַ הויז, פון וועלכן זיי האָבן אָפּגעגעבן צוויי צימערן פאַר אַ גערער שטיבל אינגאַנצן אומזיסט. פּשוט געוואָלט זיך קויפן „עולם הבא״. קיין גרויס נחת האָט ר׳ יצחק פון דעם שריט נישט געהאַט. קיין דירה געלט האָט ער טאַקע נישט גענומען, אָבער צרות האָבן אים נישט געפעלט.

די חסידישע אײדעמלעך און בחורים, זעענדיק ווי ר׳ יצחק מיט זיין פרוי האָבן אָפּגעהיטן די זויבערקייט, אַליין געקערט און געוואַשן, האָבן זיי „עקסטראַ״ געמאַכט שמוציק. איינמאָל שביעי־של־פּסח, ווילענדיק זיך משמח זיין און מיט אַ גוט־געמיט „גיין איבערן ים״, האָבן זיי אויסגעגאָסן אַ פּאָר פּעסער מיט וואַסער און אָנגעמאַכט אַ בלאָטע. דער סוף איז געווען, אַז ר׳ יצחק, האָט באין־ברירה פאַרקויפט דאָס הויז צו יענקל דאָמב און דאָס שטיבל איז געוואָרן באַזייטיקט.

ר׳ חיים וואָלף לייבקעס, בערגמאַן און זיין איידעם ר׳ שמואל אבא

אַ ייד אַ בן־תורה און אַ גרויסער אָרעמאַן. שבת נאָכמיטאָג פלעגט ער לערנען מיט די בעל־בתים אין בית־המדרש „פּרשות־השבוע״ און אין די ווינטערדיקע נעכט געלערנט מיטן עולם „עין־יעקב״. זיין איידעם, ר׳ שמואל אבא, אַ חסיד און גרויסער בן־תורה איז געווען דער איינציקער בעל־דקדוק אין שטעטל, געווען בעל־קורא און שטאַרק מדקדק געווען צו לייענען „מיטן טראָפּ״. שמואל אבא איז געווען אַ מלמד און אויך שיין געשפּילט אויף אַ פידל. צו די אַלע „מלאכות״ — געווען אַ גרויסער אָרעמאַן.

וואָלף מאיר, דעם „קאָזע־רייטערס״

אַ יונגערמאַן באַלעזן אין יידישער און אין אַלגעמיינער ליטעראַטור. געווען באַאיינפלוסט פון אַנאַרכיזם. איינמאָל האָט זיך אים פאַרלוסט אַדורכצופירן אַ „שטיקל אַרבעט״ און ער מיט נאָך זיינס אַ חבר זענען דערשינען אין אַן אויפדערנאַכט, מיט מאַסקעס אויף די פּנימער און מיט שטריק און מעסער אין די הענט אין דער שטוב פון ר׳ משה אהרן ראָזענבלום. ווען די שטוב־מענטשן האָבן אָנגעהויבן שרייען אויף הילף, האָבן אונדזערע „אַנאַרכיסטן״ געמאַכט פּליטה. דער סוף איז געווען, אַז די „חברה־לייט״ זענען געוואָרן איינגעזעצט אין „חד־גדיא״ און מער האָט מען זיי אין ווירושאָוו נישט געזען.

מאָדערנע צייטן מיט יונגע עסקנים

מיטן אויסברוך פון קריג אין יאָר 1914, זענען קיין ווירושאָוו אָנגעקומען פיל משפּחות פון שכנותדיקע שטעט און שטעטלעך און די פריש־אָנגעקומענע יוגנט האָט מיט זיך מיטגעבראַכט נייע טענדענצן אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן.

פסח־צייט פון יאָר 1915, זענען זיך צוזאַמענגעקומען, אויפן „פּאַסטערנאַק", אַ גרופּע יוגנטלעכע פון אַלע שיכטן און שאַטירונגען. עס זענען געקומען בית־המדרש בחורים, ציוניסטן, פּועלי־ציון רעכטע און לינקע און אַנדערע. נאָך לאַנגע דיסקוסיעס איז געוואָרן באַשלאָסן צו שאַפן אַן אומפּאַרטייאישע ביבליאָטעק. צוזאַמען מיטן שרייבער פון די שורות, האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער אַרבעט: יענקל בראַון, יהושע זיינוויל רוסעק, דוד כהן, דוד פּאַנקאָווסקי און משה גרשון פּאַגעל. שפּעטער זענען צוגעקומען: נח רוסעק, הערש דוד גאַד, הערשל סקורקע, איציק בראַון, וואָלף כוואַט, לעווענהאָף, ווילינגער דער קאָמוניסט און אַנדערע. נאָך אַ קורצער צייט פון צוזאַמענאַרבעט, איז דער „שלום־בית" געוואָרן צעשטערט אין רעזולטאַט פון „אידעען־קאַמף" און נאָך דער שפּאַלטונג זענען געוואָרן געשאַפן צוויי פּאַראיינען און צוויי ביבליאָטעקן, אַ ציוניסטישע און אַ פּועלי־ציוניסטישע. עס דאַרף באַטאָנט ווערן, אַז נאָך דער שפּאַלטונג, האָט איינער דעם צווייטן רעספּעקטירט.

דער ציוניסטישער פּאַראיין האָט באַקומען הילף, מאָראַלישע און מאַטעריעלע, פון די חברים: איטשע פּאַנקאָווסקי, מרדכי שמואל זעלקאָוויטש, זלמן שולזינגער, יחיאל מאיר כתריאל, שמואל ענגעלמאַן און אַנדערע.

די רעשיקע אַנטוויקלונג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטעטל, האָט אַרויסגערופן אַן אומצופרידנהייט און רעאַקציע ביי דער חסידישער טייל, וועלכע האָט מורא געהאַט, אַז די איבעריקע בחורים פון בית־המדרש זאָלן נישט ווערן מיטגעריסן מיטן שטראָם און מיטגיין מיט די אַפּיקורסים...

כ'דערמאָן זיך פאָלגנדן עפּיזאָד: געווען איז עס ווען דער פּיליצער רבי האָט זיך באַזעצט אין וויערושאָוו און זיין זון האָט איבערגענומען דעם כסא־הרבנות. דער רבי, געוויר ווערנדיק וועגן דער ציוניסטישער טעטיקייט, און אַז אין דעם זענען פּאַרמישט אייניקלעך פון די שוחטים, האָט אַרויסגערופן צו זיך די שוחטים און זיי מזהיר געווען, אַז ער וועט אסרן זייער שחיטה. בכדי צו פאַרמיידן אַזעלכע אומאַנגענעמלעכקייטן, איז אַ דעלעגאַציע פון דער יוגנט דערשינען פאַרן פּיליצער רבין און אים דערקלערט: קעגן אונדז, יוגנטלעכע, קאָנט איר אָננעמען כל מיני סאַנקציעס. נאָר אויב איר וועט אָנרירן די רעכט פון אונדזערע עלטערן און אסרן זייער שחיטה, זייט וויסן, אַז גלייך וועלן מיר מעלדן דעם דייטשן קאָמענדאַנט, אַז אין דער מקווה געפינען זיך קופּערנע קעסלען. (קופּערנע זאַכן זענען געוואָרן אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד). דער רבי, דערהערנדיק, אַז „טהרת המשפחה" שטייט אין געפאַר, האָט זיך מער נישט געטשעפּעט צו די שוחטים.

אין די ראַמען פון דער אָרגאַניזאַציאָנעלער טעטיקייט, האָבן מיר אָרגאַניזירט פאַרשידענע דערציערישע „קרייזלעך". עס איז געשאַפן געוואָרן אַ גרופּע, וועלכע האָט געלערנט דקדוק און עברית און איז געוואָרן אָנגעפירט דורכן שרייבער פון די שורות. דאָרט איז אויך געלערנט געוואָרן דאָס ווערק „דור דור ודורשיו". עס זענען אָפט פאָרגעקומען פאַרלעזונגען אויף פאַרשידענע אינהאַלטסרייכע טעמען, אָנגעפירט דורך באַגאַבטע רעדנער פון וואַרשע און לאָדזש. עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ פּרעבל־שולע אָנגעפירט דורך אַ לערערין.

נאָכדעם ווי דער ערשטער וועלט־קריג האָט זיך געענדיקט, ווערט געשאַפן אַ לייַ־קאַסע פון די אָנגעקומענע אַמעריקאַנער געלטער. מיט דער טעטיקייט פון דער קאַסע האָט אָנגעפירט דער שרייבער פון די שורות און די פילאַנטראָפּישע אַרבעט האָט זייער פּול געהאָלפן אַ גרויסע צאָל יידישע פאַמיליעס, וועלכע האָבן זיך געפונען אין אַ גאָר קריטישן מצב, צוליב דעם קריג.

* * *

דער פּויליש־רוסישער קריג אין יאָר 1920 — 1919, האָט אַריינגעבראַכט ראַדיקאַלע ענדערונגען אין דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. דער גרעסטער טייל פון דער יוגנט, ווערט מאָביליזירט און זייער פיל האָבן זיך, ליידער, נישט צוריקגעקערט פון די שלאַכט־פעלדער. פיל האָבן עמיגרירט אין די שכנותדיקע אייראָפּעאישע, ווי אויך אין די מעבר־לים לענדער. איך עמיגריר קיין פראַנקרייך און דערמיט האָב איך אָפּגעשלאָסן אַ פּרעכטיק קאַפּיטאַל פון פּרוכטבאַרער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט אין אונדזער באַליבט שטעטל.

חיים שלמה שוואַרצבאַרט

ר׳ מרדכי שמואל זעלקאָוויטש הי״ד

(לעצטער פאַרזיצער פון דער יידישער קהילה אין וויערושאָוו)

צווישן דער גרויסער צאָל יידן־עסקנים, וועלכע האָבן געטיילט דעם טראַגישן גורל פון אונדזער קהילה, האָט זיך ספּעציעל אויסגעטיילט, מיט זיין אויטאָריטעט, קאָנסעקווענטקייט און ערלעכקייט ביז דער לעצטער מאָס, דער לעצטער פאָרזיצער פון אונדזער קהילה, ר׳ מרדכי שמואל הי״ד.

זיין התנהגות איז געווען אַ מוסטער פאַר דער יידישער יוגנט, וועלכע ער האָט דערצויגן אַלס שטאָלצע און נאַציאָנאַלע יידן פון איין זייט און גלייכצייטיק אַלס פּראָדוקטיווע, אַרבעטסזאַמע, צוקונפטיקע בויער פון אַן אייגן לאַנד. אויף יעדן, וועלכער האָט אים געזעען אין דעם צייט־אָפּשניט ווען ער איז געווען באַשעפטיקט אויף זיין באָדן, האָט ער איבערגעלאָזט אַן איינדרוק אַלס לעגענדאַרער, פולבלוטיקער, יידישער פויער פון די אוראַלטע ארץ־ישראל צייטן. צוליב זיין ערלעכקייט און קאָנסעקווענטקייט, אַזוי אין פּריוואַטן לעבן, ווי אויך ביים אַדורכפירן פאַרשידענע ציבורישע אַרבעטן, וואַקסט זיין אויטאָריטעט, זאָגאַר ביי דער נישט־יידישער באַפעלקערונג. אַזוי איז ער געווען די גאַנצע יאָרן און אַזוי געבליבן ביזן טראַגישן סוף.

* * *

ר׳ מרדכי שמואל איז געבוירן געוואָרן אין וויערושאָוו אין יאָר 1886. זיין פאָטער, ר׳ אליעזר ליפּמאַן, איז געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען „דער ליטוואַק״. זיין מוטער, בלומטשע, האָט געשטאַמט פון דער איינגעוואָרצלטער אין וויערושאָוו משפחה — כתריאל.

אין דער יוגנט לערנט ער אין דער באַרימטער ישיבה פון רב, הרב שאול זילבערמאַן זצ״ל. אויסער דעם, באַקומט ער אַ ספּעציעלן שיעור ביי ר׳ הלל כהן ז״ל. חוץ זיין חריפות, צייכנט זיך אויס ר׳ מרדכי שמואל מיט זיין שטאַרקן ווילן צו וויסן אַלץ גרונטלעך. צוזאַמען מיטן לערנען דברי קודש, לערנט ער אויך פלייסיק שרייבן, ווי אויך בוכהאַלטעריע.

אויב אַנדערע בחורים פלעגן די אַלע זאַכן לערנען געהיים, האָט מרדכי שמואל עס געטאָן אָפן, זאָגאַר געגאַנגען לערנען אין פּאַדזאַמצע (אויף דער דייטשישער זייט). ער פלעגט זאָגן: „כל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה״.

אין זייער אַ יונגן עלטער הויבט ער אָן אַרבעטן אין געשעפט פון זיינע פעטערס, יעקב און טוביה כתריאל, וועלכע האָבן געהאַט דעם מאָנאָפּאָל פון לעדער און תבואה האַנדל אין פּיאָטרקאָווער קרייז. די אַרבעט איז געווען נישט קיין לייכטע. אַ גאַנצע וואָך געפינט ער זיך אין געשעפטלעכע רייזעס און בלויז אויף שבת קומט ער אַהיים. זיינע פעטערס זענען זייער צופרידן פון זיין איניציאַטיוו און סוחרישן חוש און באַצאָלן אים גוט פאַר דער אַרבעט. דאָס אַלץ שטערט אים נישט, אַז אין דער פרייער צייט, זאָל ער ווייטער זיצן איבער ספרים און ביכער, וואָס ער קויפט זיך איין.

נאָך דער חתונה מיט דער טאָכטער פון באַוווסטן חסיד ר׳ יצחק מאיר גאד, לאה, ווערט ער אַ זעלבסטשטענדיקער לעדער־סוחר. אָבער דאָס, האַלט ער, איז נאָר אַ צייטווייליקייט, ווייל זיין צוקונפט און ענדציל זעט ער אין ארץ־ישראל. צו דעם צוועק קויפט ער זיך אַ טייל באָדן, וועלכן ער באַאַרבעט אייגנהענטיק. ער פלעגט זאָגן: „עס איז נישט גענוג צו זיין אַ ציוניסט בלויז מיטן לייענען די „הצפירה" — (דרך אגב: ער איז געווען אין דאַמאָלטדיקן וויערושאָוו, דער איינציקער אַבאָנענט פון דער צייטונג).

ר׳ מרדכי שמואל ווערט גערעכנט פון די ערשטע טוער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין שטעטל. אין דער צייט נאָכן ערשטן וועלט־קריג, איז ער געווען צווישן די איניציאַטאָרן און שעפער פון דער „המזרחי". זיין „ציוניזם" באַשטייט נישט אין פרעדיקן די אידעע פאַר אַנדערע, פאַר אים איז עס אַן ערנסטער ענין, וואָס ער וויל זעלבסט פאַרווירקלעכן. צו דעם צוועק, קויפט ער אין יאָר תרפ״ט, דורך דער פאַרמיטלונג פון דער חברה „נחלת־יעקב", אַ נחלה אין ארץ־ישראל און מיט דער גאַנצער ערנסטקייט גרייט ער זיך עולה צו זיין. צוליב פאַרשידענע סיבות, ווערט די עליה אָפּגעלייגט.

צווישן די פיל אַמטן, וואָס ער פאַרנעמט אַלס פאַרשטייער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, ווערט ער אויך אויסגעוויילט אַלס פרנס אין דער יידישער קהילה און איז אויך דער ערשטער גבאי פון דער שול.

פון יאָר 1935 ביזן קריג־אויסברוך, פאַרנעמט ער דעם אַמט אַלס פאָרזיצער פון קהילה־ראַט.

אין דער צייט פון זיין פרוכטבאַרער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, איז ער געווען באַוווסט אַלס האַרציקער ייד, וועלכער איז געווען גרייט, צו יעדער צייט, אַרויסצוהעלפן אַנדערע. עס איז כאַראַקטעריסטיש די דערציילונג פון פרוי דניאלי (עליאַש) פון רחובות, אַז נאָך דער גרויסער שריפה אין וויערושאָוו, אין יאָר 1919, האָט ר׳ מרדכי שמואל אַריינגענומען צו זיך איר גאַנצע משפחה, וועלכע איז געבליבן דאַכלאָז.

* * *

בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע אין יאָר 1939, ווערט ער באַשטימט דורך די דייטשן אַלס פירער פון יודען־ראַט. ר׳ מרדכי שמואל זאָגט זיך אָפּ פונעם „כבוד" און אַלס שטראָף ווערט ער פאַרשיקט, אַלס „ווידערשפעניקער", אין ראַדאַגאָשטשער לאַגער, ווו עס געפינען זיך יידישע, ווי אויך נישט־יידישע גייסט־מענטשן. נאָך עטלעכע מאָנאַטן אַדורכגעמאַכטע פּייניקונגען, קומט ער צוריק קיין וויערושאָוו אַ צעבראָכענער.

ווען ער קומט שוין ענדלעך צוריק, טרעפנדיק אויך זיין זון יוסף, וועלכער איז צוריקגעקומען פון געפאַנגען־לאַגער, טרעפט זיין הויז אַ פּריש אומגליק. עס שטאַרבט אַוועק יונגערהייט, פון די אַדורכגעמאַכטע צרות, זיין איבערגעגעבענע פרוי לאה.

דער טראַגישער סוף פון באַליבטן און איבערגעגעבן עסקן, ר׳ מרדכי שמואל, איז געווען דער זעלבער, ווי פון אַלע אונדזערע קדושים — אין טרויעריק־באַרימטן גאַז־לאַגער כעלמנאָ.

אין די לעצטע שעהן פאַר דער אויסזידלונג און אַוועקשיקונג אויף פאַרניכטונג, ווען ער האָט זיך געפונען פאַרשפּאַרט אין קלויסטער, האָט ער נאָך אָנגעשריבן עטלעכע ווערטער צו זיין זון יוסף, ווו ער געזעגנט זיך מיט אים אויף אייביק.

ת. נ. צ. ב. ה.

שרה אורבאַך — כתריאל

מבקרים אין וויערושאוו

אין דער גאַלעריע פון געזעלשאַפטלעכע טוער פון שטעטל, פאַרנעמט אַ חשוב אָרט דער מבקר ר׳ הענעך בראַון. אַ דאַנק זיין איבערגעגעבנקייט און גרויסע הילף, וואָס ער האָט אַרויסגעוויזן דער יידישער באַפעלקערונג, איז ער געוועזן איבעראַל באַליבט. אויך דער יידישער דאָקטאָר מילבאוער, האָט זיך צו אים באַצויגן מיט רעספּעקט און זאָגאַר אים געהאָלפן מיט מעדיקאַמענטן און ביים אויספירן די אַרבעט אין ביקור־חולים, ווו ר׳ הענעך איז געווען טעטיק צוזאַמען מיט שלמה גראָסבערג.

אונדזער מבקר האָט נישט געוואַרט, אַז מ׳זאָל אים קומען רופן. ער איז אַליין געגאַנגען געוויר ווערן, ווו עס געפינט זיך אַ קראַנקער, בכדי אים צו דערטיילן די נויטיקע הילף. פאַר זיין אַרבעט האָט ער נישט גענומען באַצאָלט, פאַרקערט, ווען ער האָט באַזוכט אַן אָרעמען קראַנקן, האָט ער אויסגענוצט זיין השפּעה און באַזאָרגט, אומזיסט, מעדיקאַמענטן און עסנוואַרג.

ווען ר׳ הענעך איז געוואָרן ערנסט קראַנק, האָט זיך ד״ר מילבאַוער געפונען אויף אורלויב, אָבער ערהאַלטנדיק אַ טעלעגראַמע, קומט ד״ר מילבאַוער זאָפאָרט צוריק.ליידער, איז עס געווען צו שפּעט. דער טייערער און איבערגעגעבענער ייד, ר׳ הענעך, איז נפטר געוואָרן.

נאָכן טויט, פאַרנמט זיין זון, שלמה בייניש איבער דעם אַמט. אויך שלמה בייניש גייט אין די דרכים פון זיין טאַטן מיט די גוטע מידות און מעשים טובים.

אין אָנהויב פון צווייטן וועלט־קריג, געפינט זיך שלמה בייניש אין לאָדזש, ווו ער פאַרנעמט זיך מיט דער הייליקער אַרבעט אַלס מבקר, ברענגענדיק הילף די אויסגעפייניקטע יידן.

לויט ווי עס האָט מיר דערציילט שמשה יעקב, האָט זיך שלמה בייניש מטפל געווען מיט זיין פאָטער, אברהם חיים, וועלכער איז געוואָרן צעשטאָכן דורך דייטשן אין קראָקע און נאָכהער געבראַכט געוואָרן קיין לאָדזש.

ר׳ שלמה בייניש איז אומגעקומען, צוזאַמען מיט אַנדערע יידן, אין לאָדזשער געטאָ. **יהא זכרו ברוך.**

יוסף זעלקאָוויטש

גיטע בן־מנחם — גאָלדמאַן, מוטער פון יצחק „גוליבר״

בכדי צו כאַראַקטעריזירן די הערלעכע געשטאַלט פון דער האַרציקער, פלאַמיקער פּאַטריאָטין, די מוטער פון לעגענדאַרן ישראל־העלד, יצחק בן־מנחם — „גוליבר״ — ניטיקט זיך מער ווי עטלעכע שורות. איר כאַראַקטער, איר גאַנצער לעבנס־שטייגער איז געווען אַ סינטעז פון לויטער גוטסקייט און איבערגעגעבנקייט פון איין זייט און ברענענדיקער ליבע צום לאַנד, פון דער סאַמער יוגנט — פון דער צווייטער זייט. די אַ כאַראַקטער־שטריכן און גוטע מידות, זענען געווען דער קווינט־עסענץ פון איר לעבן. דאָס איז אויך געווען דער יסוד פון דער דערציאונג, וואָס יצחק האָט פון איר באַקומען.

אויב דער העלד „גוליבר״ האָט זיך דערהויבן צו אַזעלכע הויכקייטן, זענען גאָר גרויס די פאַרדינסטן פון זיין מוטער, גיטע, וועלכע האָט אים געפלעגט, שוין פון דער סאַמער קינדהייט, מיט אהבת ישראל און אהבת ארץ ישראל.

איך וועל זיך באַמיען אין קורצע ווערטער, איבערצוגעבן איינצלהייטן וועגן לעבן פון דער טייערער פרוי גיטע.

* * *

גיטע איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1902 אין אונדזער שטעטל ווירושאָוו. ביז 12 יאָר, האָט זי געלעבט אין שטעטל און דאָרט באַקומען אַ שטרענג־רעליגיעזע דערציאונג. אַזוי ווי איר פאָטער איז יונג אַוועקגעשטאָרבן, האָט זיך מיט די קינדער פאַרנומען דער זיידע, דער באַקאַנטער גביר און עסקן ר׳ שמואל יהודה גאָלדמאַן ז״ל.

אין יאָר 1913, פאָרט די מוטער מיט די קינדער אַריבער קיין קעמפּנאָ. צו דער דאַמאָלטדיקער צייט האָט קעמפּנאָ געהערט צו דייטשלאַנד און די מוטער אַן אָפּשטאַמיקע פון קעמפּנאָ האָט באַזיצט די דייטשע בירגערשאַפט.

זייענדיק אין דייטשלאַנד, טוט זי פאַרזעצן די לערע און גלייכצייטיק לערנט זי העברעאיש, ווייל איר שטרעבונג איז געווען צו בויען איר צוקונפט אין ארץ־ישראל. ביי יעדער געלעגנהייט איז גיטע געקומען קיין ווירושאָוו, צו דער פאַמיליע און באַקאַנטע, צו וועלכע זי איז געווען שטאַרק צוגעבונדן. איבערהויפּט האָט זי ליב געהאַט איר פעטער שלמה ביניש, דעם פאָטערס אַ ברודער, וועלכער האָט זי דערצויגן אין ציוניסטישן גייסט.

אין יאָר 1919, ווען קעמפּנאָ איז געוואָרן צוגעטיילט צו פּוילן, פאָרן זיי אַריבער קיין בערלין, וווּ ס׳האָבן שוין פון פריער געוווינט גיטעס ברידער, ווי אויך אַנדערע פון דער פאַמיליע.

אין בערלין נעמט זי אַן אַקטיוון אַנטייל אין דער דאָרטיקער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און אַ געוויסער צייט אויך געאַרבעט דאָרט אַלס באַאַמטין, זאַמלענדיק דורך

דער צייט די נויטיקע געלט־מיטלען צו דער נסיעה קיין ארץ־ישראל. איר ברודער וואָלף איז אָנגעקומען אין לאַנד אַריין אין 1921 און אין אַ יאָר שפּעטער קומט אויך גיטע אָן.

די ערשטע צייטן איז דאָס לעבן געווען זייער שווער. זי האָט געאַרבעט ביי פאַרשידענע שווערע אַרבעטן און אַלץ אויפגענומען באהבה. אין יאָר 1924 האָט זי צוזאַמען מיט איר ברודער וואָלף, פון באַרוף אַן אַגראָנאָם, געאַרבעט ביים פלאַנצן די גערטנער אין בית־הכרם אין ירושלים און אין יאָר 1925 אַרבעט זי אין משק הפועלות אין שכונות בורוכוב. דאָרט באַקאַנט זי זיך מיט איר צוקונפטיקן מאַן בן־מנחם, וועלכער איז געקומען אין לאַנד אַריין אין יאָר 1920, נאָכן אָפּזיין אין דייטשישן געפאַנגענשאַפט אַלס רוסישער סאָלדאַט.

פאַר דער הייראַט, אין יאָר 1927, פאָרט גיטע קיין דייטשלאַנד צו דער מוטער און געשוויסטער, בעטן ביי זיי די הסכמה. גלייכצייטיק באַזוכט זי וויערושאָוו, גייענדיק אויף קבר־אבות צום פאָטער און זיידן.

נאָך דער הייראַט, האָבן זיי געקויפט אַ שטיקל ערד אין רמתיים. דער מאַן האָט געאַרבעט ביי בוי־אַרבעט און גיטע האָט באַאַרבעט דאָס פעלד און דעם גאָרטן ביי דער שטוב. זיי האָבן אויך איינגעפירט אַ קליינע ווירטשאַפט און אין דעם צריף, וואָס זיי האָבן זיך אויפגעשטעלט, האָבן זיך אויך געפונען די הינער, וואָס זיי האָבן געהאָדעוועט.

ביי אַזעלכע באַדינגונגען איז געבוירן געוואָרן זייער זון, דער שפּעטערדיקער „גוליבר" — יצחק.

אָט וואָס עס דערציילט איר מאַן:

„נאָר אַ דאַנק גיטען מיט איר אומדערמידלעכער אַרבעט און פלאַמיקער ליבע צום לאַנד, האָבן מיר איבערגעהאַלטן די שווערע צייטן. איר איבערגעגעבקייט האָט נישט געהאַט קיין גרענעץ. אויך באַזוכער, וועלכע זענען זייער אָפט צו אונדז געקומען, האָבן באַוואונדערט איר ענערגיע און ענטוזיאַזם.

איך געדענק, ווי איינמאָל האָבן אונדז באַזוכט דער רעדאַקטאָר פון דער בערלינער „יידישע רונדשאַו" וועלטש און די פרוי גערדאַ אַרלאָזאָראָוו און זעענדיק אין צריף, ווו אין איין זייט האָט זיך געפונען דאָס בעטל מיטן קליינעם יצחק און פון דער צווייטער זייט יונגע הינדעלעך, זענען זיי געוואָרן פול מיט התלהבות, ווי אַזוי אַ פרוי, וועלכע האָט איבערגעלאָזט אַ ווױלשטאַנד, לעבט איצט ביי אַזעלכע שווערע באַדינגונגען. פאַר גיטען איז עס געווען אַ פרייד, ווען זי האָט די געסט געוויזן דעם יונגן פרדס מיט די פרישע גרינוואַרג. „דאָס איז אונדזער צוקונפט" — האָט זי געזאָגט".

ווען ס'הויבן זיך אָן די יידן־רדיפות אין דייטשלאַנד, קומען פון דאָרט אַריבער די איבעריקע פאַמיליע מיט דער מוטער אין דער שפּיץ. גיטע נעמט אויף איר פאַמיליע מיט דער גרעסטער האַרציקייט און פאַר דער מוטער ווייזט זי אַרויס די העכסטע מאָס פון דרך־ארץ און כיבוד אם.

נאָך יאָרן, ווען די יידישע מדינה ווערט אַ פאַקט, איז עס פאַר גיטען די העכסטע באַלוינונג און סאַטיספאַקציע.

אין יאָר 1955, טרעפט דער משפחה בן־מנחם, דאָס גרויסע אומגליק. זייער זון יצחק פאַלט אין קאַמף בעת איינער פון זיינע דרייסטע אַקציעס. פון דער צייט הויבט גיטע אָן קרענקען. דעם 10־טן יוני 1967, הויכט זי אויס די נשמה.

כבוד איר אָנדענק!

* * *

וועגן זייער זון יצחק, ווען ס׳איז געווידמעט דאָס בוך „אדם ולוחם" און וועגן זיינע עלטערן, איז כדאי צו ברענגען אויסצוגן פון בריוו, וואָס ס׳האָט געשריבן ה׳ דוד בן גוריון.

אָט וואָס ער שרייבט:

שדה בוקר 17.10.1957 כג׳ תשרי תשי"ח.
בקשר לספר „אדם ולוחם" על גוליבר.

דמות אדירה, דמות של אדם הממזג בתוכו גבורה עילאית בלא יודעים, כנות עליונה, אהבת אדם עמוקה. דעת ותפיסה בלתי רגילה, נאמנות ללא גבול, חברות לגדול ולקטן ומפקד עליון. בכל התכונות האלה זכה לא מן ההפקר, אלא כפי שנאמר שם: אין להבין לנפשו של גוליבר בלי לראות את ההורים: חלוצים בכל רמ"ח אבריהם. ציונים בני ציונים. אוהבי ישראל מבטן ומלידה. עובדי אדמה. מצניעי לכת, ענוי עולם, המתפרנסים מיגיע כפיהם. גוליבר הגדיר בפשטות, מה זאת ציונות? „ציוני הוא יהודי הנמצא בדרך לציון או בציון". אני הוכרחתי להגיד זאת על הרבה עמודים. דמויות אלה יאירו לדורות הבאים. לא מליצה סתם כתב הוא ברשמו לעצמו בהיותו בן 16: „כל ימי אשאף לקנות דעת, ללמוד מכל אחד — ללמוד אך את הטוב".

החתום
דוד בן־גוריון

יהושע אייבעשיץ
קרית־אתא

טיפּן פון שטעטל

איבער פיר הונדערט יאָר האָט עקזיסטירט דער יידישער ישוב אין וויערושאָוו און אין פאַרלויף פון דער גאַנצער צייט, האָבן דור נאָך דור, פאַרגעזעצט די גאָלדענע קייט פון אַ טייער יידיש לעבן. נישט אויפגעהערט האָט דער קול פון תורה אין דעם קליינעם שטעטעלע, ביי דעם „פּראָסנאַ״־טייך, און אירע תלמידי־חכמים האָבן געהאַט אַ שם, אויסערהאַלב די גרענעצן פון שטעטל.

אונדזערע יידן זענען אויך געווען שטאָלץ מיט זייער יידישקייט און יעדער אָנגריף איז געוואָרן אָפּגעשטויסן מיט אֱמונה און ענערגיע. ווי אַלע יידישע שטעטלעך, האָט אויך וויערושאָוו געהאַט איר ספּעציפישע טיפּן, וועלכע זענען אויך געווען אַ באַשטאַנד־טייל פון יידישן, דינאַמישן פול־לעבן.

עטלעכע פון די שטעטלדיקע טיפּן, וועל איך זיך באַמיען צו כאַראַקטעריזירן.

הענעכל שמש

נישט געהאַט קיין מזל, אונדזער הענעכל. ס׳גאַנצע לעבן געחלומט וועגן ווערן הויפּט־שמש אין דער גרויסער שול און צום סוף ווערט גאָר אויסגעקליבן שמשון משה מאנעס. „סטייטש — איך האָב דאָך חזקה דערויף״ — האָט ער געטענהט. אָבער אינגאַנצן רעזיגנירט איז ער נישט, „זאָלן נאָר קומען אונדזערע״ — טרייסט ער זיך. ווער זענען די „אונדזערע״? — פרעגן מיר. „נו, די „רויטע״, די „קאָמוניסטן״, (הענעכל האָט געהאַלטן, אַז ער איז דער אמתער „קאָמוניסט״), ביי זיי, וועלן אַלע זיין גלייך, רייך און אָרעם, אָן אָנטערשיד״. מיר, די מיטקיביצער, לאָזן אים שוין נישט אָפּ און מיר פרעגן הענעכלען, וואָס וועט זיין ווען „זיי״ וועלן קומען? „דאַמאָלט — איז ער ממשיך, וועל איך תיכף אַרויף צו שמעון דעם רבס און אים צונעמען די נייע שטיוול״.

שמעון, צוהערנדיק זיך צום „קאָמוניסטישן״ דיאַלאָג, פרעגט אים, „זאָג נאָר הענעכל, זאָל זיך דיר דוכטן, אַז דו האָסט שוין די נייע שטיוול און דו האָסט זיי שוין צעריסן, איז וואָס ווייטער? דאָס איז שוין די גאַנצע ישיעה?״

אויף אַזאַ פראַגע, ווייסט נישט הענעכל וואָס צו ענטפערן און אַ צעטומלטער, רוקט ער זיך אַוועק אין אַ זייט, פאַרקלערט מיט זיינע חלומות וועגן דעם „אמת״ פון שול־שמש.

יענקעלע טאַנץ־מייסטער

אַ סך מלאכות האָט יענקעלע פאַרמאָגט און פון אַלע, קוים אַרויסגעשלעפּט אויף זיין בידנער פרנסה. צווישן די פילצאָליקע מלאכות, איז ער אויך געווען טאַנץ־מייסטער, געלערנט די יוגנט טאַנצן. דוכט זיך, אַז פון דעם אַ פאַך, האָט ער קיין פרנסה נישט געהאַט, אָבער צרות — האָט אים צוליב דעם נישט געפעלט.

יענקעלע איז אויך געווען „געבענטשט" מיט אַ שווערע אויסשפּראַך. קיין גומל און אַ קוף איז ביי אים נישט „אַרויסגעקומען", פֿאַרשטייט זיך, אַז די קונדסים פֿון שטעטל, האָבן מער נישט געדאַרפֿט. יעדעס מאָל האָבן זיי אים געמאַכט אַ „טעאַטער" ביים פֿענצטער און מיט פֿאַרשידענע אויסשרייען, ווי דאַלדע (גאָלדע), פֿיידע (פֿייגע) און נאָך אַנדערע צוגעפּאַסטע לידלעך, האָבן זיי זיך געמאַכט פֿריילעך און יענקעלען אַרויסגעברענגט פֿון די כלים. ער האָט זיך נאָך זיי געיאָגט, נאָר גיי כאַפּ זיי, אַז זיי זענען פֿיל פֿלינקער פֿון אים.

איינמאָל, אַ פֿרייטיקצונאַכטס, האָט יענקעלע, באַוואָפֿנט מיט אַ בעזים, געטשאַטעוועט נאָך די קליינע לצים און אָט טאַקע, דוכט זיך אים, אַז די „חברה" זענען דאָ. נישט לאַנג טראַכטנדיק, האָט ער אָנגעהויבן פֿאָכען מיטן בעזים, אויף לינקס און רעכטס. פּלוצים איז אים פֿינצטער געוואָרן פֿאַר די אויגן. אָנשטאָט די קונדסים, האָט ער גאָר לייטיש מכבד געווען דעם אַלטן שוחט פֿון זאַלאָשין, וועלכער איז געקומען אינטערווענירן, אַז לכבוד שבת, זאָלן די טענץ זיין אַ ביסל שטילער. די פֿאָלגן פֿון דער געשיכטע, זענען געווען זייער טראַגיש. דער אַלטער שוחט, איז ר"ל בלינד געוואָרן און אין אַ קורצע צייט אַוועקגעשטאָרבן.

נאָכן טויט פֿון אַלטן שוחט, איז דער חסידישער עולם אים דערגאַנגען די יאָרן, „היתכן? איינגעפֿירט אַ נעסט פֿון „פּריצות" און נאָך אַוועקגעהרגעט אַ ייד, אַ תּלמיד־חכם?"

יענקעלע האָט אָנגעהויבן שטאַרק איבערצולעבן, זיין געוויסן האָט אים נישט געלאָזט רוען און אין די קאָשמאַרע חלומות, האָט זיך אים אויסגעדוכטן, אַז דער אַלטער שוחט, רופֿט אים צו דין־תּורה.

מיט שרעק און ציטער, איז ער געגאַנגען צום רב, רבי אברהם מענדל אָרענבאַך, אים דערציילט וועגן די חלומות. דער רב, האָט אַ צעשמייכלטער, אים געענטפֿערט: „ביי רבנים איז נישטאָ קיין חכמות, אַז מ'רופֿט צו אַ דין־תּורה — גייט מען". יענקעלע איז אַוועק פֿון רב אַ צעטומלטער, „הייסט עס, אַז אויך דער רב האַלט, אַז כ'דאַרף גיין אויפֿן עולם־האמת און האַלטן אַ דין־תּורה מיטן שכן".

אין אַ קורצע צייט, איז יענקעלע געשטאָרבן.

די דערציילונג איז אין דער דעמאָלטדיקער צייט, געווען פֿאַרעפֿנטלעכט אין אַלע יידישע צייטונגען פֿון פּוילן, אונטערן קעפּל: „אַ מ"רופֿט צו אַ דין־תּורה — גייט מען".

ר׳ שמואל טוביה טאָביאַשעוויטש

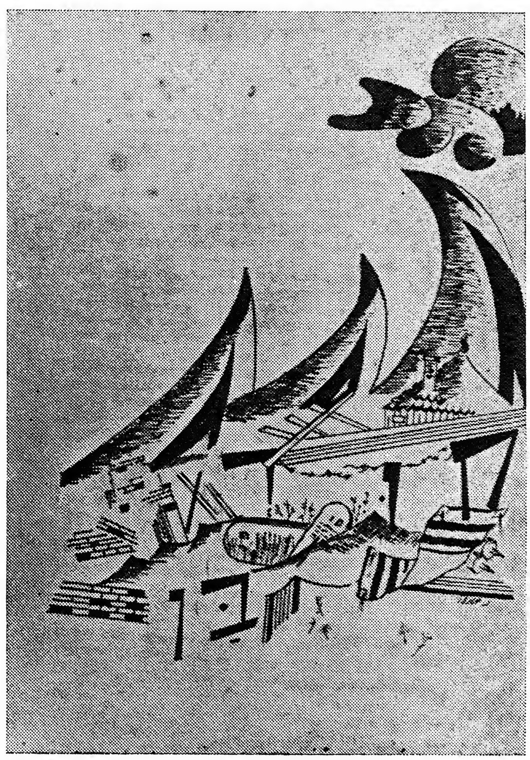
אַן אויסגעדאַרט יידל, ווי אַן איינגעשרימפּענער אתרוג. קיין איבעריק וואָרט איז פֿון זיין מויל נישט אַרויס. האָט ער געהאַט אַ פֿרייע מינוט, איז דאָס בעסטע געווען פֿאַר אים זאָגן אַ קאַפּיטל תּהילים. מיט מיר, איז ער יאָ געווען באַרעדעוודיק ווייל איך האָב געלערנט צוזאַמען מיט זיין אייניקל בערל. פֿון אים האָב איך געהערט אינטערעסאַנטע פֿאָלקס־טימלעכע געשיכטעס, וועלכע האָבן געהאַט אַ שייכות צו אונדזער שטעטל.

איינמאָל, זיצנדיק מיט אים ביים פענצטער, ווייזט ער מיר מיט זיינע דאַרע פינגער די קאַפּליטשקע (קעגנאיבער אברהם יהודה ניימאַנס הויז) און דערציילט מיר פאָלגנדע געשיכטע:

דאָס איז געווען אין 17־טן יאָרהונדערט, בעת דעם פּויליש־שוועדישן קריג. צו דער צייט, איז געווען באַרימט דער גלח סטעפאַן קאָרדעצקי, פּוילישער העלד אויף דער „יאַסנאַ גוראַ" אין טשענסטאָכאָוו. דער דאָזיקער גלח, האָט זיך באַזעצט אין וויערושאָווער קלויסטער. בעת די פּאָגראָמען, אָנגעפירט דורך די באַנדעס פון גענעראַל טשאַרניעצקי (אין דער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט), האָט דער גלח קאָרדעצקי, שטאַרק פאַרפאָלגט די עטלעכע יידישע פאַמיליעס, וואָס האָבן געוווינט אין וויערושאָוו.

איינמאָל אַ דאָנערשטיק אין דער פרי, האָט דער גלח צונויפגערופן ס'ביסל יידן און זיי געשטעלט אַן אולטימאַטום, אָדער שמדן זיך, אָדער געהרגעט ווערן. יידן האָבן אַ גאַנצן טאָג געפאַסט, געוויינט און מתפלל געווען, קעגן דער שרעקלעכער גזירה. צומאָרגנס האָט דער גלח איינגענומען אַ מיתה־משונה.

טאַקע אין דער אָ קאַפּליטשקע, ליגט דאָס געביין פון דעם צורר ישראל „וכן יאבדו" — ענדיקט ר' שמואל טוביה, מיט אַ דריי־מאָליקן שפּיי אויף דער פּאָדלאָגע.

ל. ווערסאַלי
בריסל

דער האַרציקער ייד און געזעלשאַפטלעכער עסקן אברהם דאַמב ז״ל

(געשטאָרבן דעם 24־טן אויגוסט 1968 אין בריסל)

אַוועק אַן ערשטראַנגיקער געזעלשאַפטלעכער טוער

מיטן טויט פון אברהם דאַמב האָט אונדזער קליינער ישוב פאַרלוירן איינעם פון אירע בעסטע און געטרייסטע זין.

דער טרויער איז צו נאָענט און דער ווייטיק צו גרויס, כדי צו רעאַליזירן דעם שרעקלעכן פאַרלוסט פאַר דעם ישוב בכלל און פאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג בפרט. איבער פערציק יאָר האָט אברהם דאַמב געווירקט אין דער יידיש־געזעלשאַפטלעכקייט אין בעלגיע. געווען פאַרטרעטן אין אַלע וויכטיקסטע אינסטיטוציעס, אומעטום פאַרנומען אַ צענטראַלע פּאָזיציע און מיט זיין דינאַמיזם און אַקטיוויטעט סטימולירט זיינע מיט־אַרבעטער צו אַקטיווע מעשים.

גאָר באַזונדער גרויס זענען די פאַרדינסטן פון דאַמבן פאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג אין בעלגיע. שטייענדיק אין שפּיץ פון אחדות העבודה — פּועלי ציון, האָט ער אָפט מאָל פאַרבויגן דעם פאַרטייאישן אינטערעס פאַר דער אייניקייט און גאַנצקייט פון דער ציוניסטישער מחנה. דאַמב איז בכלל געווען באַשאַנקען מיט אַ טיפער ליבע צו זיין פאָלק און צו מדינת ישראל. זעלטן ווען האָט אַ געזעלשאַפטלעכער טוער מיט אַן אויסגעשפּראָכענעם פּאַרטיי־פּאַספּאָרט, זוכה געווען, אַז אַ גאַנצער יידישער ישוב, אָן אונטערשייד פון פּאַרטיי־אָנגעהעריקייט, אָדער רעליגיעזער איבערצייגונג, זאָל אַזוי אויפריכטיק באַדויערן זיין אַוועקגיין, ווי דאָס איז דער פאַל צוליב דער פּטירה פון אברהם דאַמב ז״ל. זעלטן ווען, האָט דאָס יידישע בריסל בייגעוווינט אַ לוויה, ווו צוזאַמען מיטן גאַנצן ראַבינאַט, זאָל זיך געפינען די אָנפירונג פון „בונד״ און אַנדערע לינקע גרופּירונגען, שוין אָפּגערעדט פון אַלע ציוניסטישע פּאַרטייען מיט זייערע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, פאַר וועלכע דאַמב האָט אַוועקגעגעבן זיינע בעסטע כוחות.

ווען מען פאַרטראַכט זיך אויף אַ ווײַלע און מ׳וואַרפט אַ בליק אויף די אַלע אַקטיוויטעטן, וואָס דאַמב האָט אַזוי געוויסנהאַפטיק אויסגעפירט, ווילט זיך ממש נישט גלויבן, אַז דער מענטש, וועלכער האָט געדאַרפט טראַכטן וועגן פּרנסה און איז געווען אַ מוסטערהאַפטער פאַמיליע־מענטש, וועלכער האָט באַוויזן צו דערציען זיינע 4 קינדער (צוויי פון זיי זענען אין ישראל) אַלס נאַציאָנאַלע איבערגעגעבענע יידן און געוואַכט איבער זיין טייערער פרוי, גיטעלע, מיט אַן איבערגעטריבענער צערטלעכקייט, אַז אָט דער מענטש האָט נאָך באַוויזן זיך צו פאַראינטערעסירן פּערזענלעך מיט זיינע אַרומיקע חברים. נישט פאַראַן געווען קיין איין שמחה, אָדער חלילה טרויער, ווו מיר, זיינע

נאַענטע, זאָלן זיך קענען באַגיין אָן זיין מיטהילף. ער האָט שטענדיק געפונען געגוג צייט און געדולד פאַר אַלץ און פאַר אַלעמען.

15 חדשים צייט האָבן מיר געוווּסט, אַז דער סוף איז אוממפאַרמיידלעך.

מיט שטוינונג און פאַרערונג האָבן מיר באַוווּנדערט זיין סטאָאישע רואיקייט. ממש ביז די לעצטע שעהן פון זיין לעבן, האָט ער זיך פאַראינטערעסירט און געוואָלט וויסן וועגן אַלעמען, וואָס קומט פאָר אין דער וועלט און גאָר באַזונדערס אין ישראל און אין דער יידישער וועלט. אין חודש יוני, ווען ער איז שוין איבער אַ יאָר צייט געווען צוגעשמידט צום בעט, האָב איך, צוריקקומענדיק פון ציוניסטישן קאָנגרעס, אים מבקר חולה געווען. איך בין באמת געווען גערירט ביז טרערן פון דאָמבס אויפנאַמע. מיט וויפל פרייד און חברישער ליבשאַפט, האָט ער זיך אויסגעפרעגט אויף אַלע אונדזערע געמיינזאַמע פריינד, געוואָלט וויסן וועגן אַלע פּראָבלעמען, מיט וועלכע דער קאָנגרעס און אויך די פּאַרטיי־באַראַטונג האָט זיך באַשעפטיקט.

ס׳וועט זיכער נאָך אַ סך גערעדט און געשריבן ווערן וועגן אברהם דאָמבס אַקטי־וויטעטן. גאָר באַזונדערס וועט נאָך זיכער אַרויסגעהויבן ווערן זיין מסירת־נפשדיקע אַרבעט אין דער צייט פון די פינצטערע אָקופּאַציע־יאָרן, בעת ער איז געווען אַ באַוואָפנטער ווידערשטענדלער.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך נאָך דערמאָנען דאָמבס לעצטע אַקציע, בעת דער מלחמה פון די זעקס טעג. אין משך פון פערציק יאָר, האָב איך גוט געקענט און באַוווּנדערט זיין אַרבעטזאַמקייט און זיינע פעאיקייטן, נאָר ביי דער סאָלידאַריטעטס־אַקציע פאַר אונדזער יידישער מדינה האָט ער ווייט־ווייט זיך איבערגעשטיגן. ס׳האָט בפירוש נישט עקזיסטירט פאַר אים קיין שום שוועריקייט. ער האָט פאַרנאַכלעסיקט זיך, זיינע געשעפטן און פשוט געאַרבעט טאָג און נאַכט. אַ סך מיינען, אַז ער האָט אינסטינקטיוו דערפילט, אַז מיט דער־אָ אַרבעט שליסט ער אָפּ זיין רייך און שטורמיש לעבן. עס קאָן זיין!

עס וועט אַריבער אַ לאַנגע צייט, ביז מיר וועלן אין זיך קענען גובר זיין דעם דאָזיקן שרעקלעכן פאַרלוסט. מיר דאַרפן זיך באַמיען זיך אויפצוהייבן, לויט זיין מוסטער, בכדי אים קענען צו פאַרטרעטן.

חבל אל דאבדין!

(דערשינען אין דער יידישער פּרעסע אין בעלגיע, צו די שלושים פון אברהם דאָמב ז״ל).

אברהם זעלמאַן
חיפה

„אגודת־ישראל" אין וויערושאוו

ביזן אָנפאַנג פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, איז נאָך געווען גאָר־ווייט דער געדאַנק וועגן יידישע אָרגאַניזאַציעס און פּאַרטייען אין אונדזער שטעטל. דער עלטערער דור, אָפּהיטנדיק שטרענג דעם רעליגיעזן אינהאַלט פון יידישן לעבן, האָט די טראַדיציאָנעלע, רעליגיעזע דערציאונג, איבערגעגעבן דעם יינגערן דור, פון וועלכע עס האָבן זיך געהערט, זאַפטיקע גמרא־ניגונים, לערנענדיק זייערע שיעורים אין בית־המדרש און אין די „שטיבלעך".

ביים אויסקלויבן רבנים, דיינים אָדער שוחטים, איז דער הויפּט־געוויכט געוואָרן געלייגט, אַז דער געגעבענער זאָל זיין חוץ גרויסער למדן, אויך אַ יראת־שמים און אַ באַשאָנקענער מיט אַנדערע מידות טובות. עס זענען באַקאַנט אַזעלכע באַרימטע, רעליגיעזע פּערזענלעכקייטן, ווי דער רב, הרב ר. שאול זצ"ל (וועלכער האָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל), ווי אויך דעם פּיליצער רבינס זון, וואָס האָט אַ געוויסע צייט פאַרנומען דעם כסא־הרבנות. עס זענען געווען באַרימט אין שטעטל, די הערלעכע געשטאַלטן פון די שוחטים ר' זיינוול שטשעקאַל און ר' יצחק וועלצמאַן, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער לומדות און פרומקייט.

די תורה־קלאַנגען האָבן זיך געטראָגן נישט בלויז פון בית־המדרש און פון די גערער, אַלעקסאַנדערער און פּיליצער שטיבלעך, עס זענען געזעסן על התורה פיל בחורים, אין דעם צוגערייזטע פון אַנדערע יידישע שטעט און שטעטלעך, אין דער באַרימטער ישיבה, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון רב און פון באַרימטע יונגע לומדים, די „קעסט־איידעמס", וועלכע זענען געווען אין שטעטל לרוב.

אַזוי האָט דור נאָך דור פאַרגעזעצט דעם רעליגיעזן אינהאַלט פון יידישן לעבן אין שטעטל.

* * *

נאָך אַ קורצער צייט, ביים אָנהייב פון ערשטן קריג, ווען נייע ווינטן האָבן אָנגעהויבן בלאָזן, האָט עס אויך נישט אויסגעמיטן אונדזער וויערושאָוו. דער איינגעפונדעטער טראַדיציאָנעלער בנין, האָט זיך אַ טרייסל געטאָן. אומפאַרשטענדלעך, האָט עס אויסגעזען ביים עלטערן דור, ווען בחורים האָבן זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט אַ בוך און מיט געשעענישן, וועלכע האָבן ווייט נישט געהאַט קיין שייכות צו גמרא אָדער תוספות. צו דער צייט, ווערט געפירט אַן אינטענסיווע ציוניסטישע טעטיקייט, צו וועלכער עס שליסן זיך אָן די שול־גבאים און ברייטערע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

נאָך דע רבאַלפור־דעקלאַראַציע, ווען דער ציוניסטישער געדאַנק, ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ מאַסן־באַוועגונג, האָט דער חסידישער טייל פון דער באַפעלקערונג, נישט וועלנדיק

פאַרלירן זייער השפעה אויפן יידישן לעבן, באַשלאָסן צו שאַפן אַן אָרגאַניזירטן צענטער אין פאָרם פון אַ מאַסן־אָרגאַניזאַציע. נאָך אַ קאָנפערענץ פון צאָלרייכע אדמורים און רבנים, מיטן גערער רבין, ר׳ אברהם מרדכי אלטער זצ״ל בראש, ווערט געשאַפן די „אגודת ישראל״.

אויך ביי אונדז, ווערט דער געדאַנק אויפגענומען, דורך דעם רעליגיעזן טייל פון דער באַפעלקערונג, מיט גרויס התלהבות. געגוג געווען, אַז פאַר קריאת־התורה איז געוואָרן פאָרגעלייענט אַ בריוו פון גערער רבין און אַלע מתפללים זענען געוואָרן מיטגלידער פון דער „אגודה״. איבערהויפט ווערט פאַרשטאַרקט דער אַקטיוויטעט, ווען עס ווערט געקויפט, ביי דער אַקטיווער מיטהילף פון מיין פאָטער ז״ל אַן אייגן הויז פון עטלעכע צימערן. איך דערמאָן זיך, אַז אַריינקומענדיק אין גערער שטיבל, האָבן זיך אויף די ווענט באַוויזן צוויי גרויסע בילדער, איינס פון ר׳ יעקב ראָזענהיים, פרעזידענט פון „אגודת־ישראל״ און פון ד״ר נתן בירנבוים — מיטשעפער פון דער „אגודה״.

פּאַראַלעל מיט דער שאַפונג פון דער „אגודת־ישראל״, ווערט אויך אָרגאַניזירט די רעליגיעזע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צעירי אגודת ישראל״, וועלכע פירט אַ פאַרצווייגטע טעטיקייט צווישן דער רעליגיעזער יוגנט, האָבנדיק אין זייער באַזיץ, אַן אייגענע, גענוג רייכע, ביבליאָטעק פאַר יונגערע און דערוואַקסענע. פאַרשטייט זיך, אַז אַ טייל פון עלטערן דור האָבן נישט געגעבן זייער הסכמה פאַר אַזעלכע „דראַסטישע״ שריט.

אונטער דער אָנפירונג פון דער „אגודת־ישראל״, ווערט אויך געשאַפן די „בית יעקב״־שולע. די ערשטע לערערין, אַ ווארשאַווער טאָכטער, אונגער, זאָרגט, אַז די מיידלעך זאָלן באַקומען די געהעריקע רעליגיעזע דערציאונג און די גאַנצע פעדאַגאָגישע טעטיקייט, געפינט זיך אויף אַ הויכן ניווא.

* * *

אין אָנפאַנג פון די דרייסיקער יאָרן, ווערט אָרגאַניזירט דורך די חברים סענדער לעווענהאַף, אברהם לייב עזער און אברהם פייוול ראָזענטאַל, ביי דער פולער אונטער־שטיצונג פון דער „אגודת־ישראל״, די „פועלי אגודת ישראל״, פאַר די יוגנטלעכע, וועלכע זענען, צוליבן מאַטעריעלן מצב, געצוווּנגען צו אַרבעטן. פאַר די מיטגלידער פון „פועלי אגודת ישראל״ איז געוואָרן געשאַנקען גרויס אויפמערקזאַמקייט, צוליב זייער געפינען זיך אין דער צייט פון דער אַרבעט, אין אַנדערע, און בתוכם אַ פרייער סביבה. עס ווערן פאַר זיי געשאַפן ספעציעלע קורסן צו לערנען די פוילישע שפּראַך, מיט וועלכע עס פירט אָן אַ פעדאַגאָג, אַ פוילישער לערער. עברית־קורסן, ווערן אָנגעפירט דורך ר׳ בעריש ליכטנבוים. ס׳קומען פאָר, זייער אָפטע, אינטערעסאַנטע פאַרלעזונגען אָנגעפירט דורך סענדער לעווענהאַף, וועלכע ווערן צאָלרייך באַזוכט.

די „אגודת ישראל״, האָט זיך אויך געשטעלט פאַר אַ ציל צו אָרגאַניזירן אַ מאָדערן חדר, וואָס זאָל אויך זיין אָנערקענט דורך דער מאַכט. צו דעם צוועק, שאַפט זיך אַן איניציאַטיוו־קאָמיסיע מיט ר׳ הערש וואָלף לעווענהאַף אין דער שפּיץ, וועלכע פאַרנעמט זיך מיטן אַרויפבויען אויפן הויז פון שטיבל, נאָך עטלעכע צימערן. ליידער איז די אַרבעט

נישט געוואָרן געענדיקט. ד ידייטשן, ימח שמם, האָבן פון שטיבל געמאַכט אַ ספאָרט־קלוב.

* * *

מיטן פאַרנעמען וויערושאָוו דורך די דייטשן, איז אויסגעלאָשן געוואָרן, צוזאַמען מיטן כלל ישראל, אַ טייערער רעליגיעזער צענטער. עס איז אַוועק מיטן פייער אַ האַרציקע, פול מיט לעבן, יידישע קהילה קדושה.

יזכור עם ישראל את קדושיו.

יתגדל ויתקדש שמיה רבה.

מרים ראָזענבלאַט — שמולעוויטש
שוועדן

פון דער ציוניסטישער טעטיקייט אין וויערושאוו

נישט לייכט איז געווען פאַר דער יוגנט אין שטעטל צו באַזוכן און אָנטיילנעמען אין דער ציוניסטישער טעטיקייט. אונדזערע עלטערן, לעבנדיק אין זייער וועלט פון דורותדיקער טראַדיציע, האָבן נישט געוואָלט שלום מאַכן מיט די נייע ווינטן, וועלכע האָבן געבלאָזן אויף דער יידישער גאַס. איבערהויפּט האָבן זיי געהאַט אַ נעגאַטיווע באַציאונג צו דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט געפירט אַ פרוכטבאַרע

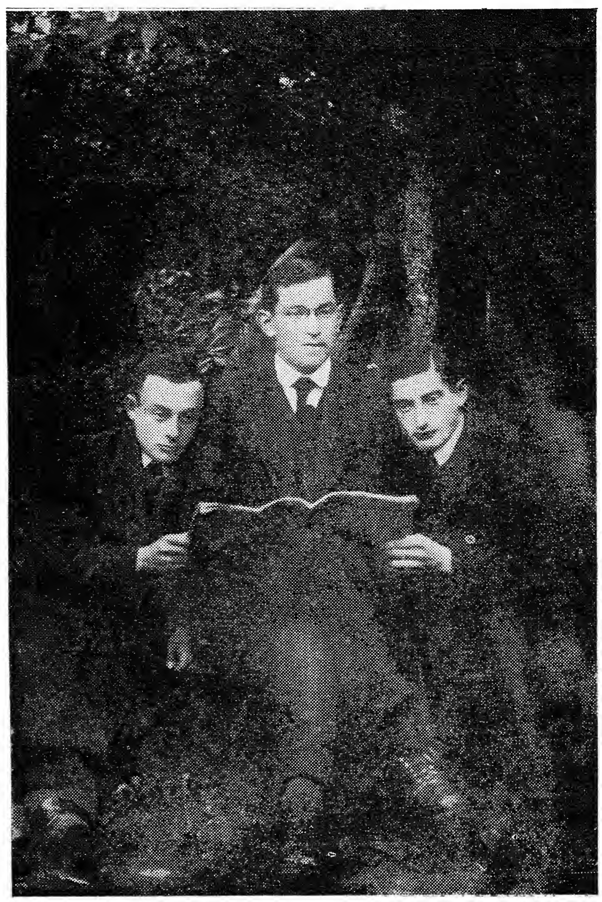

קבוצת בחורי בית־המדרש שנהפכו לציונים. יושבים: פנטל, א. ל. פרוצל, סנה כהן, דומב.
עומדים: שארי, שמולביץ.
גרופּע ציוניסטן, געוועזענע בית־המדרש בחורים

טעטיקייט ביים פאַרשפּרייטן דעם ציון־אידעאַל צווישן דער יידישער באַפעלקערונג בכלל און ביי דער יוגנט בפרט. איבער דעם איז אונדזער אָנטייל אין דער אָרגאַניזאַציע, ווי באַזוכן פאָרלעזונגען אויף פאַרשידענע אַקטועלע טעמען, פאַרקויפן שקלים און אַנדערע אַרבעטן — פאָרגעקומען שטרענג געהיים, בכדי אויסצומיידן אומאָנגענעמלעכקייטן מצד די שטרענג־פרומע עלטערן. עס איז אויסגעקומען צו קריכן איבער

פלעטער און גיין דורך פעלדער און אונטערוועגן, בכדי נישט באַמערקט צו ווערן, ביז מיר זענען אָנגעקומען אין דער אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט זיך געפונען ביי יאַקובאָווסקין.

די אָנפירער פון דער אָרגאַניזאַציע, יעקב בראַון, הערש דוד גאד, אליהו מנחם עליאַש, יעקב דוד עליאַש און אין די שפּעטערדיקע יאָרן, גדליה קזשאַק, בערל יעקוב, יצחק אייזנער, הדס ערליך און וואָלף כוואַט, האָבן אויפגענומען די ניי־אָנגעקומענע זייער פריינדלעך און אונדז צוגעגעבן מוט.

פעילי התנועה הציונית 1917־18. יהושע זיינבל רוסק, יעקב זאב בראון ומשה גרשון פוגל
טוער פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין די יאָרן 1917־18. יהושע זיינוול רוסעק, יעקב זאב בראון און משה גרשון פאָגעל.

אַ גאָר וויכטיקער אָפשניט פון דער ציוניסטישער טעטיקייטביים פאַרשפּרייטן דעם ארץ־ישראל אידיי, זענען געווען די צאָלרייכע פאָרלעזונגען און „קעסטל־אָוונטן" אָנגעפירט דורך די חברים יצחק קאָזשוך, אברהם לייב פּרוצעל, מנשה ענגעלמאַן, אברהם יעדוואַב, בעריש און נתן אבע ליבער און אַנדערע.

זייער אָפט האָבן מיר איינגעאָרדנט טאַנץ־אָוונטן און פאָרגעשטעלט „איינאַקטערס", אָרגאַניזירט דורך די חברים מאַשקאָוויטש (מ'האָט אים גערופן „דער גענעראַל"), דודש לעוועק, איידל רוסעק, די ברידער ליבער און אַנדערע.

אַ וויכטיקע דערציאונגס־אַרבעט איז געוואָרן געפירט אין קינדער־גאָרטן ביי דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, אָנגעפירט דורך די באַגאַבטע לערערינס בערנהאָלץ און כהן, וועלכע האָבן מיט דער גאַנצער ענערגיע דערצויגן אַ דרייסטן ;יונגן דור.

קבוצה מחברי האגודה הציונית בשנת 1920

גרופּע חברים פון דער ציוניסטישער ארגאנ:יזאציע אין יאָר 1920

בעת דער שקלים־אַקציע, כ' תמוז, איז פאָרגעקומען אַן אינטענסיווע אַרבעט און צוליב דער לעבנהאַפטער טעטיקייט פון אַלע חברים, איז די אַקציע געוואָרן געקרוינט מיט דערפאָלג. עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז זאַגאַר פרומע יידן, וועלכע זענען אין די פריערדיקע יאָרן, געווען אויסגעשפּראָכענע קעגנער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, האָבן מאַסנהאַפט געקויפט שקלים. אויף אַזוי ווייט איז אונדזער טעטיקייט געווען אָנזעבאַר ביי דער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל.

אריה אורבאך

„ביתר" אין וויערושאוו

דער איניציאַטאָר פון שאַפן אַ „ביתר"־קן אין שטעטל, איז געווען חיים שלמה שוואַרצבאַרט (היינט אין ישראל). מיט זיין אומדערמידלעכער אויפקלערונגס־אַרבעט, האָט ער געשאַפן די ערשטע גרופּע סימפּאַטיקער פאַר דער „ביתר"־אידעע און אין רעזולטאַט איז רייף געוואָרן דער געדאַנק וועגן שאַפן אַ „ביתר"־אָרגאַניזאַציע. צו דעם צוועק, האָט זיך שוואַרצבאַרט פאַרשטענדיקט מיט וויעלון — ווו ס'האָט שוין עקזיסטירט אַ פאַרצווייגטע „ביתר"־אָרגאַניזאַציע — וועגן אַראָפּשיקן אַ דעלעגאַט קיין וויערושאָוו. אין מערץ חודש פון יאָר 1929, איז פאַרגעקומען די ערשטע פאַרזאַמלונג אין דער וואוינונג פון חיים שלמהן מיטן אָנטייל פון אַ גרעסערע גרופּע יוגנטלעכע, ווי אויך מיטן דעלעגאַט פון וויעלון, יואל קאַניאַרסקי.

די ערשטע אָרגאַניזאַציאָנעלע טעטיקייט איז באַשטאַנען אין אויסוויילן אַ פאַר־וואַלטונג, וועלכע זאָל זיך פאַרנעמען מיט דער טעטיקייט פון קן. עס זענען אויסגעוויילט געוואָרן פאָלגנדע חברים: חיים שלמה שוואַרצבאַרט, אפרים מייעראָוויטש, פנחס גליקסמאַן און שלמה בייניש יאַבלאָנסקי. פון די ערשטע חברים אין דער אָרגאַניזאַציע זענען געווען: אברהם יודא („אברהמטשע הויקער"), חיים שלמה שוואַרצבאַרט, מאיר וואָלעצקי, איידל גראַבאָווסקי, שרה דאַווידאָוויטש, חיים ברענער, רפאל פּראַצעל, לוי כודע, שלמה יאַבלאָנסקי, מענדל פּשעדבאָרסקי, פנחס גליקסמאַן, ישראל ליפּשיץ, שמשון געלבאַרט, אפרים מייעראָוויטש און ראובן פּאַסאַלסקי.

צווישן אַנדערע אָנגענומענע באַשלוסן נאָך דער ערשטער פאַרוואַלטונגס־זיצונג, איז געווען אַ באַשלוס צו שיקן אַ דעלעגאַציע צו דער לאַנדס־קאָנפערענץ פון „ביתר" אין פּוילן, אין וועלכן ס'האָבן אויך אָנטיילגענומען אויסלענדישע דעלעגאַציעס. אַלס דעלעגאַטן זענען געוואָרן אויסגעוויילט: חיים שלמה שוואַרצבאַרט, אפרים מייעראָוויטש, פנחס גליקסמאַן און שלמה בייניש יאַבלאָנסקי.

צו דער צייט, האָבן מיר קיין אייגענעם לאָקאַל נישט געהאַט און מיר זענען געווען איינלאָקירט אין לאָקאַל פון ספּאָרט־קלוב „בר־כוכבא".

נאָכן צוריקקומען פון דער דעלעגאַציע פון דער קאָנפערענץ, וואָס איז פאַרגעקומען אין וואַרשע, הויבט זיך אָן אַ פאַרצווייגטע אָרגאַניזאַציאָנעלע טעטיקייט אויף אַלע געביטן און עס קומען צו פרישע חברים, וועלכע באַטייליקן זיך אַקטיוו אין דער אַרבעט. צווישן די פריש־צוגעקומענע זענען געווען: מנשה ענגעלמאַן, אליהו מנחם עליאַש, יוסף מאָזעס, הערשל מייעראָוויטש, אברהם ליכטנבוים, אהרן זעלקאָוויטש, פייגע מייעראָוויטש, יעקב רוסעק, שלמה שטערן, משה ענגעלמאַן, דער שרייבער פון די שורות און נאָך אַנדערע.

אונדזער דערציִעריש־געזעלשאַפטלעכע אַרבעט, ווערט אָנזעבאַר אויף אַלע געביטן. פּאַ־ראַלעל מיט דער אינטענסיווער ספּאָרט־טעטיקייט, ווערט אויך געפירט אַן אינהאַלטסרייכע קולטורעלע טעטיקייט. ס'ווערט געשאַפן אַ יידישע ביבליאָטעק און יעדן שבת קומען פאַר

אינטערעסאַנטע פאָרלעזונגען, וועלכע ווערן מאַסנווייז באַזוכט. (שוין אין אַן אייגענעם לאָקאַל, ביי שלום עליאַש). אויפן פאָרלאַנג פון די חברים, האָבן מיר אויך געשאַפן אַן אָפּטיילונג פון ביכער אין דער פוילישער שפּראַך, וועלכע ווערן אויסגעבאָרגט אויך פאַר קריסטלעכע לייענער און פון די איינקונפטן, פאַרגרעסערן מיר די צאָל ביכער.

מיט סימפּאַטיע באַציען זיך אונדזערע חברים און סימפּאַטיקער צו די אויספלוגן אין דער אַרומיקער געגנט, וועלכע ווערן דורך אונדז אָרגאַניזירט. גרויס כבוד פאַרשאַפן אויך אונדזערע אַרויסטריטן און פאַרשידענע ספּאָרט־פאַרמעסטונגען.

אין אָנפאַנג פון די דרייסיקער יאָרן איז פאָרגעקומען אַ „ביתר״־צוזאַמענפאָר אין לאָדזש, צו וועלכן ס׳פאָרט אַרויס אַ גרופּע פאָרשטייער מיט אַן אייגענער פאָן און אַן אייגענעם אָרקעסטער, וועלכער איז געוואָרן דורך דער צייט געשאַפן.

עס איז כדאי אונטערצושטרייכן די ווערטפולע אַרבעט וואָס ס׳האָט געפירט אונדזער חבר יוסל מאָזעס ז״ל. ער האָט זיך ספּעציעל געווידמעט מיטן פאַרהאַרטעווען דעם טייל יוגנט, וועלכער איז געקומען צו אונדז פון חדר. עטלעכע מאָל אין דער וואָך, האָט ער מיט זיי אַדורכגעפירט מיליטערישע איבונגען און בכדי אַרויסצורייסן פון זיי די איינגע־פלאַנצטע מורא פאַר שדים און רוחות, פלעגט ער זיי שיקן ביינאַכט אויפן בית־הקברות אָדער צמענטאַזש צו ברענגען פון דאָרט אַ געוויסע זאַך, וואָס ער האָט דאָרט אַוועקגעלייגט פון פריער. אין אַ גאָר־קורצער צייט, האָט די אָנגעשטרענגטע און איבער־געגעבענע אַרבעט, געגעבן גלענצנדע רעזולטאַטן. ס׳איז נישט געווען צו דערקענען די יוגנט, וועלכע איז געגאַנגען מיט אויפגעהויבענע קעפּ און געוווּסט ווי אַזוי צו ענטפערן אַ שגץ, וועלכן ס׳האָט זיך פאַרגלוסט צו פאַרטשעפּען אַ ייד.

אין יאָר 1932 איז אין וויערושאָוו פאָרגעקומען אַ צוזאַמענטרעף פון „ביתר״ פון דער גאַנצער וויערושאָווער אומגעגנט מיט אַ רייכן ספּאָרט־פּראָגראַם. דער צוזאַמענקונפט האָט איבערגעלאָזט אַן איינדרוקספולן רושם אויף אַ לענגערע צייט.

* * *

אין די יאָרן 35 — 1934, ווען דער אַנטיסעמיטיזם אין פוילן ווערט אַלס אַגרעסיווער, הויבן מיר אָן אַן ענערגישע טעטיקייט צו העלפן אונדזערע חברים עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. חוץ דעם אַוועקשיקן אויף הכשרה, האָבן מיר געמאַכט באַמיאונגען — דורך דער צענטראַלע אין וואַרשע — אַוועקצושיקן חברים מיט דער אומלעגאַלער עליה. אין יאָר 1939, קומט אָן אין לאַנד אונדזער חבר שלום בן־צבי (פּאַנטש), מיט דער שיף „פאַריטאַ״, וועלכער ס׳איז געלונגען צוצוקומען צו די ברעגן פון תל־אביב. אַ צווייטע גרעסערע גרופּע, וועלכע האָט זיך געלאָזט אין וועג אַריין מיטן זעלבן ציל, האָט דער קריגס־אויסברוך פאַרכאַפּט אין מיטן וועג און זיי האָבן אַפילו צו דער שיף נישט דערגרייכט. אין דער גרופּע זענען געווען: יוסף מאָזעס, פּנחס גליקסמאַן, אברהם הלל כתריאל, בער שמולעוויטש, משה לאַנגנאַס און נאָך עטלעכע. קיין וויערושאָוו איז צוריקגעקומען בלויז משה לאַנגנאַס, וועלכער האָט דערציילט, אַז אַלע איבעריקע זענען אומגעקומען פון די דייטשן.

משה לאַנגנאַס האָט דערנאָך מיטגעמאַכט דעם גאַנצן דייטשישן גהינם און נאָכן קריג, נאָכן אַדורכגיין אַלע צרות פון דער אומלעגאַלער עליה און פאַרשיקונג קיין ציפערן, קומט ער אָן, אין אָנפאַנג 1948 קיין ישראל און ער מאָביליזירט זיך אין דער יונגער ישראל־אַרמיי. ער האָט געקעמפט אויף פאַרשידענע פראָנטן און געפאַלן מיט אַ העלדן־טויט ביים אָפּרייניקן דעם גליל פון די אַראַבישע באַנדעס.

יהי זכרו קדוש.

אהרן יוסף (יאָסעק) רוסעק ז"ל

דער ספּאָרט־קלוב „בר כוכבא"

ביז דעם ערשטן וועלט־קריג אין יאָר 1914, האָט אין וויערושאָוו כמעט נישט עקזיסטירט קיין פרייע יוגנט, וואָס זאָל זיך אויסלעבן אין פאַרשידענע קולטורעלע אָרגאַניזאַציעס. דער אָנגענומענער באַגריף אין דער צייט, איז געווען, אַז אין דער פרי דאַרף מען גיין דאַווענען שחרית און אין די פאַרנאַכטן — מנחה ומעריב.

קבוצת הכדורגל „בר כוכבא" עם א.י. רוסק
פוטבאל מאנשאפט „בר־כוכבא" מיט א. י. רוסעק

אין דער צייט פון ערשטן וועלט־קריג, האָבן יידישע יינגלעך, צוקוקנדיק זיך צו דער ספּאָרט־טעטיקייט אויף דער קריסטלעכער גאַס, זיך אָנגעהויבן פאַרנעמען, צוזאַמען מיט פּוילישע יוגנטלעכע, מיט ספּאָרט און דער עיקר מיט פוטבאָל. די עלטערן האָבן דאָס אויפגענומען ווי אַן אומפאַרשטענדלעכע זאַך. „סטייטש, יידישע קינדער זאָלן שפּילן פוטבאָל ?". זענען טאַקע געווען מאָמענטן, ווען אין סאָמער בעסטער שפּיל אויפן פאַסטערנאַק, האָט מען אונדז אַהיים געיאָגט און נאָך צובאַקומען אַ ביסל קלעפּ.

אונדז צו הילף איז געקומען די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, נעמענדיק אונדז אונטער איר אויפזיכט. בכדי צו פירן אַ נאָרמאַלע ספּאָרט־טעטיקייט, ווערט פאַר אונדז געדונגען אַ ספּעציעלער לאָקאַל (ביי יאַקובאָווסקין), ווו מיר פירן אַ פאַרצווייגטע ספּאָרט־טעטיקייט.

* * *

נאָכן ערשטן וועלט־קריג, איז אונדזער ספּאָרט־קלוב, איבערהויפּט די פוטבאָל־סעקציע, געוועזן אַ כוח, האָבנדיק זאָגאַר, אָפטע פאַרמעסטונגען מיט די אַרומיקע שטעטלעך, ווי אויך מיט נישט־יידישע מאַנשאַפטן.

קבוצת הכדורגל „בר־כוכבא״
פוטבאל־מאַנשאפט „בר־כוכבא״

אין יאָר 1923, ווערט דער קלוב לעגאַליזירט ביי דער מאַכט אונטערן נאָמען „בר־כוכבאַ״, האָבנדיק צו דער צייט 145 מיטגלידער. די יידישע באַפעלקערונג, אויך דער רעליגיעזער טייל, האָט ראַדיקאַל געענדערט איר שטעלונג לגבי אונדז, באַטראַכטנדיק אַז אונדזער טעטיקייט פאַרשאַפט גרויס כבוד און דרך־ארץ פאַרן יידישן ציבור, איבערהויפּט ווען מיר זענען אויפגעטרעטן אויף עפנטלעכע פאַראַנשטאַלטונגען.

אונדזער פרייד האָט נישט געוווּסט פון קיין גרענעץ, ווען פּאַר אודנזערע באַשיידענע איינקונפטן, האָבן מיר איינגעקויפט אַ בלאַז־אָרקעסטער, וועלכער איז געווען איינער פון די שענסטע אַרקעסטערס ביי די יידישע ספּאָרט־קלובן אין פּוילן.

פּאַראַלעל מיט דער פרייד ביי דער יידישער באַפעלקערונג, האָט דאָס אַרויסגערופן נישט ווייניק קנאה ביי אונדזערע קריסטלעכע שכנים.

✶ ✶ ✶

איינע פון די איינדרוקספולע און אומפאַרגעסלעכע טעג פון ספּאָרט־לעבן אין ווירעשאָוו איז געווען דער יום־טוב פון אַנטהילן די פאָן. דאָס איז געווען חול־המועד פסח תרפ״ט (1929).

„בר־כוכבא״ בטיול לכפר גז׳עשקי
„בר־כוכבא״ אויף אַן אויספלוג אין דאָרף גזשעשקי

נאָך פיבערהאַפטע צוגרייטונגען באַשטעלנדיק דעם זייד־געוואַנד אין פראַנקרייך, האָבן מיר דערגרייכט דעם גרויסן פאַר אונדז, יום־טוב. פיל געסט פון פראָמינענטע ספּאָרט־עסקנים האָבן אָנטיילגענומען אין דער פייערונג.

דער צענטראַל־קאָמיטעט פון „מכבי״, צו וועלכן מיר האָבן געהערט, האָט דעלעגירט דעם פּרעזעס פון „מכבי״ אין פּוילן, דעם ד״ר לעסער פון קראָקע. חוץ אונדזער

אַרקעסטער, האָט אויך אָנטיילגענומען דער אָרקעסטער פון קאַלישער „מכבי״ מיטן חבר שמעון באָום אין דער שפּיץ.

אין די פרימאָרגן־שעהן, האָט זיך פאַרמירט אַ לאַנגער צוג פון אַלע וויערושאַווער ספּאָרטלער, אויסגעפּוצט אין שניי־ווייסע מונדירן און מיט ריטמישע טריט, מאַרשירט צו דער שול, ווו עס איז פאַרגעקומען אַ פייערלעכע תפילה לכבוד דעם יום־טוב.

די יום־טוב שטימונג האָט באַהערשט קליין און גרויס און אין די יידישע פענצטער זענען אָנגעצונדן געוואָרן ליכט, לכבוד דער פייערונג.

צוריק פון דער שול, האָבן מיר מאַרשירט צום ספּאָרט־פּלאַץ. די פאָן איז געטראָגן געוואָרן דורך פיר מיידלעך, אָנגעטוענע אין בלוי־ווייסע מונדירן.

אונטער הילכיקע אָוואַציעס פון טויזנטער פאַרזאַמלטע, האָלט ד״ר לעסער אַ רעפע־ראַט וועגן דער באַדייטונג פון ספּאָרט ביי יידן. נאָכן רעפעראַט, שפּילן די אָרקעסטערס דעם פוילישן הימן ווי אויך די „התקווה״. די פרייד ביי דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען נישט אָפּצושאַצן, מענטשן האָבן זיך צעוויינט פאַר שמחה, יידן האָבן זיך געגעבן די הענט און געווונטשן לשנה הבא בירושלים.

נאָכן אָנטהילן די פאָן, האָבן מיר מאַרשירט צום שטאָט־ראָט, ווו עס האָבן אָפּגענומען די דעפילאַדע, דער בירגערמייסטער, דער גלח ד״ר קאָט, ד״ר מילבאור, ד״ר לעסער און אַנדערע פּערזענלעכקייטן.

* * *

אונדזער ספּאָרט־קלוב האָט אויך געפירט אַ פאַרצווייגטע קולטורעלע טעטיקייט. אונדזער דראַמאַטישער קרייז האָט געגעבן געלונגענע טעאַטער־פאָרשטעלונגען. זייער אָפט, האָבן מיר אָרגאַניזירט פאַרלעזונגען אויף פאַרשידענע קולטורעלע און אַקטועלע פּראָבלעמען. עס זענען אויך פאַרגעקומען אויספלוגן און פאַרווייַלונגען, וועלכע זענען געוואָרן מאַסנהאַפט באַזוכט.

אין יאָר 1939, דערפילנדיק דאָס אָנקומענדיקע געשפּענסט פון די היטלעריסטישע רוצחים, האָבן מיר די כלים פון אָרקעסטער, ווי אויך די פאָן, איבערגעשיקט קיין ארץ־ישראל און זיי געפינען זיך ביזן היינטיקן טאָג אין רשות פון „מכבי״ אין תל־אביב.

נחום יעקוב

ביקור־חולים

צווישן די פילאַנטראָפּישע הילפס־אינסטיטוציעס, וועלכע האָבן געפירט אַ טעטיקייט ביים ברענגען הילף דער אָרעמער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל, האָט בלי ספק די אינסטיטוציע פון ביקור־חולים, געגרינדעט און אָנגעפירט דורך מיין זיידן, ר׳ שלמה גראָסבערג ז״ל, פאַרנומען אַ גאָר־חשוב אָרט און אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָבן זיך צו דער אינסטיטוציע באַצויגן מיט רעספּעקט און דאַנקבאַרקייט.

דער ביקור־חולים איז געשאַפן געוואָרן נאָך אין יאָר 1918, ווען צוליב די קריגס־אָפּעראַציעס און דער אַלגעמיינער נאָך־מלחמה סומאַטאָכע, האָט זיך קאָלאָסאַל פאַרשטאַרקט די אָרעמקייט ביי דער יידישער באַפעלקערונג. די הויפּט־טעטיקייט פון דער ביקור־חולים איז באַשטאַנען אין דערטיילן מעדיצינישע הילף פאַר די נויט־באַדערפטיקע. צו דעם צוועק, האָט זיך ביים זיידן געפונען אַ פולע שאַנק מיט פאַרשידענע מעדיקאַמענטן, וואָס ער האָט איינגעקויפט — לויט אַ רשימה פון ד״ר האַלצער — אין אַ לאַדזשער אַפּטייק, פאַר הנחה־פּרייזן. די מעדיקאַמענטן זענען געוואָרן פאַרטיילט, לויט דער רעקאָמענדאַציע פון מבקר ר׳ הענעך בראַון, צו די נויטיקע אַדרעסן.

נאָך אַ פאַרשטענדיקונג פון זיידן מיט די אָרטיקע אַפּטייקן, האָבן די באַדערפטיקע באַקומען אַן הנחה פון 20 פּראָצענט פאַר די געקויפטע מעדיקאַמענטן אויפן אָרט.

עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז אַ דאַנק דער פּראַקטישער און איבערגעגעבענער הילף פון ד״ר האַלצער און דערנאָך פון דאָקטאָר מילבאַואר, ווי אויך פון מבקר ר׳ הענעך — האָט די טעטיקייט געהאַט די געווינטשענע רעזולטאַטן.

די גוטע באַציאונגען מיטן ד״ר מילבאַוער און בכלל זיין פּאָזיטיווע באַציאונג צו דער ביקור־חולים טעטיקייט, האָט מיטגעהאָלפן, אַז אין פאַלן, ווען ס׳איז געוואָרן אַראָפּגעבראַכט אַ דאָקטאָר־ספּעציאַליסט פון אַ גרעסערע שטאָט, צו אַ פאַרמעגלעכן קראַנקן — האָט דער ספּעציאַליסט אויך באַזוכט די כראָניש־קראַנקע, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער רשימה ביים זיידן און געהאָלפן מיט אַן עצה.

אין דער ביקור־חולים האָט מען נישט געוואַרט, אַז מ׳זאָל קומען בעטן הילף. ווען מיין זיידע איז נאָר געוויר געוואָרן וועגן אַ קראַנקהייט ביי אַן אומפאַרמעגלעכן ייד, האָט ער זאָפאָרט אַהינגעשיקט דעם מבקר און אויב ר׳ הענעך האָט פעסטגעשטעלט, אַז מ׳דאַרף אַ דאָקטאָר — איז אויך דער באַזוך זאָפאָרט צושטאַנדגעקומען.

די הכנסות זענען געווען פון פאַרשידענע קוועלן. ביי דער גרינדונג איז געוואָרן באַשלאָסן, אַז די פאַרמעגלעכע יידן זאָלן זיךביישטייערן מיט אַ חודש־אָפּצאָל. ס׳זענען אויך איינגעפלאָסן געלט־מיטלען פון עליות, נדרים און אַנדערע ביישטייערונגען.

ווען ס׳איז געוואָרן באַשלאָסן, אַז צום באַקן מצות מוזן זיין ספּעציעלע, מיט בלעך־באַדעקטע טישן, האָט דער זיידע די טישן צוגעשטעלט פאַר די בעקערייען נאָך אַן אָפּצאָל פאַר ביקור־חולים. איך געדענק, אַז אין יאָר 1924 האָט דער זיידע ספּעציעל געבראַכט

עטלעכע קעסטלעך וויין „כרמל־ברזל״ פון ארץ־ישראל פאַר די לונגען־קראַנקע, ווייל דער וויין איז געוואָרן רעקאָמענדירט ווי אַ הייל־מיטל פאַר טובערקולאָזע.

חוץ דער דערמאָנטער נאָבעלער טעטיקייט לטובת הכלל, איז די שטוב פון זיידן געווען אָן אָפענע פאַר פאַרשידענע ביישטייערונגען לטובת הפרט, ווי אויך פאַר פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און דער עיקר — און דאָס אונטער דער ווירקונג פון מיין ברודער בערל הי״ד — פאַרן קרן־קימת.

✶ ✶ ✶

מיין זיידע איז געוואָרן געשעצט אויך דורכן נישט־יידישן טייל פון דער באַפעלקערונג. דער עיקר האָבן זיך צו אים באַצויגן מיט דרך־ארץ די נישט־יידישע אינטעליגענץ. מיט זיינע נאָענטע און פריינדלעכע באַציאונגען מיטן ריכטער הונטשע, מיטן קאָמענדאַנט פון דער פאָליציי אורבאַניעק, מיטן סעקרעטאַר (דערנאָך בירגערמייסטער) פאַלאַק און אַנדערע — האָט ער פיל אַרויסגעהאָלפן דעם יידישן וויערושאָוו.

אין די צוואַנציקער יאָרן, ווען ס׳זענען דערגאַנגען קלאַנגען, אַז די פויערים פון דער סביבה, אונטערגעהעצטע דורך די שטאַטישע אַנטיסעמיטן, גרייטן זיך צו מאַכן אין אַ טאָרג־טאָג אַ פּאָגראָם, האָט דער זיידע זיך פאַרשטענדיקט מיטן פאָליציי־קאָמענדאַנט, וועלכער האָט מאָביליזירט אַ גרעסערע גרופּע פאָליציאַנטן פון דער סביבה און צונישט געמאַכט אַלע פּאָגראָם־פּלענער. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט געקאָסט אַ היפּש ביסל מתנות, וואָס זענען פאַרטיילט געוואָרן ביד רחבה פאַר יעדן, אָנהויבנדיק פון פּשוטן פאָליציאַנט ביזן סאַמע בירגערמייסטער.

דער זיידע האָט אויך געהערט צו די צוויי באַפולמעכטיקטע פון דער יידישער באַפעלקערונג, וועלכע האָבן באַשטעטיקט אַלע דאָקומענטן וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צום יידישן ציבור, ווי: באַשטעטיקן געבורטן, טויט־פאַלן און אַזוי ווייטער.

אויך די באָבע פאַלטשע איז געגאַנגען אין די זעלבע דרכים. אירע מעשים־טובים, איר געבן צדקה בסתר, אַז אַפילו דער זיידע האָט דערפון נישט געוווּסט — האָט זי פאַרוואַנדלט אין אַן אמתע צדקת.

שרה אורבאך — כתריאל
ראשון־לציון

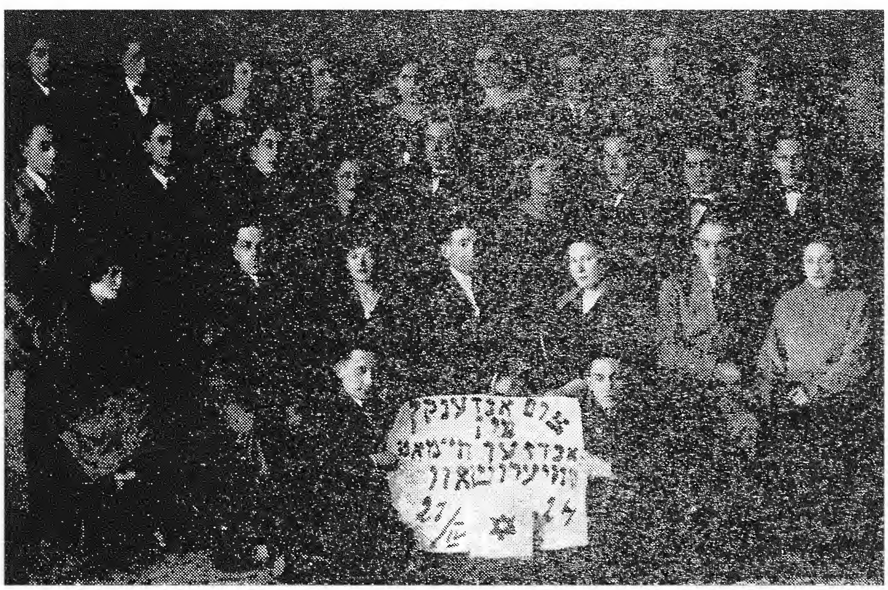
פון ווי׳ערושאווער לעבנס־שטייגער

(אַ בינטל זכרונות)

1

די ערשטע ציוניסטישע ביבליאָטעק

דאָס שאַפן אַ ביבליאָטעק אין די דאַמאָלטדיקע יאָרן — אין דער צייט פון ערשטן וועלט־קריג — איז נישט געווען אַזוי „פשוט״. מ׳האָט געמוזט האָבן אַ היפּש ביסל דרייסטקייט צו אַרגאַניזירן אין אונדזער שטעטל, מיט איר דורותדיקער פרומער

קבוצה מחברי האגודה הציונית בשנת 1924
גרופע חברים פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין יאָר 1924

טראַדיציע, אַ ביבליאָטעק, וואָס זאָל באַזאָרגן די יוגנט מיט ביכער, וועלכע זענען נישט אַדורכגעגאַנגען דער „קאָנטראָל״ פון די עקסטרעם־פרומע עלטערן. דעריבער, ווען איך בין איינגעלאַדן געוואָרן, צוזאַמען מיט מיין פריינדין, פרימעט פאַנקאָווסקי, דורך איר

ברודער דוד, צו דער דערעפענונג פון דער ביבליאָטעק, וועלכע האָט זיך געפונען ביי אברהם יהודה ניימאַן אין הויז — האָבן מיר עס געמוזט אַדורכפירן זייער געהיים און בכדי אַנצוקומען אויפן אָרט, זענען מיר געגאַנגען דורך די „באַראַקעס" און דורך פאַרשנייטע פעלדער, אַז מ'זאָל נישט באַמערקט ווערן. צוליב דער אַ סיבה, האָט זיך ביי דער דערעפענונג באַטייליקט אַ קנאַפּע צאָל מענטשן.

נאָך אַ געוויסער צייט איז די פּאָפּולאַריטעט פון דער ביבליאָטעק געוואַקסן און דער לייענער־קאָלעקטיוו האָט זיך פאַרגרעסערט.

פּאַראַלעל מיט דער ביבליאָטעק־אַרבעט, האָבן מיר אַדורכגעפירט דערפאָלגרייכע זאַמל־אַקציעס לטובת דעם קרן־קימת, אָרגאַניזירנדיק די אַזוי־גערופענע באַזאַרן, אין וועלכע ס'האָבן אַן אַנטייל גענומען ברייטע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג בכלל און יידישע יוגנט בפרט.

ביי דער ענדע פון ערשטן וועלט־קריג, ווען פּוילן איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק, האָט די אַרבעט ווייטער אָנגעהאַלטן, כאָטש פיל פון די אַקטיווע טוער און מיטגלידער האָבן, צוליב פאַרשידענע סיבות, עמיגרירט.

2
אין הויז פון מיינע עלטערן

ווען איך דערמאָן זיך מיין חרוב־געוואָרענע היים, ווער איך באַהערשט פון טרויעריקע, אומעטיקע מחשבות. עס טויכן אויף זכרונות פון בלוט און טרערן. נישטאָ מער מיין היים, מיין שטוב, מיינע האַרציקע נאָענטע, וואָס זייער לעבנס־ציל איז געווען העלפן אַנדערע. נישטאָ מער אונדזערע יידן, וואָס מיט זייערע גרויסע מעשים טובים, האָבן זיי זיך אויפגעהויבן צו די העכסטע הויכקייטן. אַלץ פאַרטיליקט, מיטן וואָרצל אויסגעריסן.

עס איז מיר איינגעקריצט אין זכרון, נאָך פון מיינע קינדער־יאָרן, דאָס זאָרגפולע געשטאַלט פון מיין פאָטער יעקב, וואָס נישט געקוקט אויף זיין שווערע פרנסה, ביים האַנדל מיט פעל און לעדער צוזאַמען מיט זיין ברודער טוביה, האָט נאָר געזוכט וועגן, ווי אַזוי צו העלפן אַנדערע נויטבאַדערפטיקע. אונדזער שטוב איז שטענדיק געווען אָן אָפענע און יעדער, וואָס האָט זיך גענויטיקט, האָט ביי אונדז געפונען אַ וואַרעמע היים. איך דערמאָן זיך:

ביי מיין פאָטערס אַ ווייטן קרוב זענען געווען צוויי דערוואַקסענע טעכטער און קיין גרויסער בעל־פרנסה איז דער קרוב נישט געווען. ווי עס איז געווען אָנגענומען אין דער דאַמאָלטדיקער צייט, איז די הויפּט־דאגה געווען, וועגן שאַפן אַ נדן פאַר די טעכטער. מיין פאָטער צוזאַמען מיטן פעטער טוביה, האָבן די טעכטער אַריינגענומען צו זיך אין געשעפט, בכדי זיי זאָלן פון זייער אַרבעט אָנזאַמלען אַ נדן. געוווּנט האָבן די שוועסטערן ביי אונדז און זייער פאַרדינסט האָבן זיי געשפּאָרט. ווי עס האָט זיך געפירט, האָבן זיי דאָס געלט אָוועקגעבאָרגט אויף פּראָצענט, ביז זיי וועלן עס

באַדאַרפן. מאַכט זיך אַ געשיכטע, אַז דער ייד, וועלכן מ׳האָט געהאַלטן פאַר אַן ערלעכן מענטש, האָט באַנקראַטירט און פאַר די מיידלעך איז עס געווען אַ גרויסע טראַגעדיע. מיין פאָטער מיטן פעטער, נישט טראַכטנדיק קיין סך, האָבן אַרויסגענומען די פולע סומע אָפּגעשפּאָרטע געלטער און עס איבערגעגעבן די מיידלעך.

אונדזער שטוב, אַ שיינע דריי־צימערדיקע וווינונג, וואָס האָט געהייסן אַ באַקוועמע און גרויסע דירה, איז שטענדיק געווען פול מיט ווייטע און נאָענטע קרובים, מיט ישיבה־בחורים, וועלכע האָבן געגעסן „טעג" און סתם אַנגעקומענע אורחים און אדורכ־

ר׳ טוביה כתריאל ומשפחתו בביקור אצל בנו צבי־הרמן על הגבול הגרמני.
ר׳ טוביה כתריאל און פאמיליע בשעת א באזוך ביים זון צבי־הערמאן אויף דער דייטשער גרענעץ

פאַרנדיקע יידן. יעדן פרייטיק צונאַכטס איז דער פאָטער אַוועק דער לעצטער פון שול און אויב ס׳איז איבערגעבליבן אַ פאַרגעסענער אורח — האָט דער פאָטער אים מיטגענומען. ביי דעם פאַל, האָט דער פאָטער, קלערנדיק, אַז די מוטער האָט נישט גענוג אָנגעגרייט, זיך נוהג געווען, אַז איידער ער פלעגט אַריינקומען מיטן אורח, שנעל זיך באַוויזן מיט אַ ברייטן „גוט־שבת" און מיט אַ שמייכל געזאָגט צו דער מוטער: „פריידעשי, היינט וועסטו מיר געבן אַ קליין שטיקעלע פיש, עפּעס האָב איך היינט איבערהויפּט נישט קיין אַפּעטיט". מיין האַרציקע מוטער האָט שוין פאַרשטאַנען אין וואָס עס „האַנדלט זיך" זי האָט מיט אַ שמייכלדיק פּנים אויפגענומען דעם אורח מיט גרויס כיבוד. אַזוי האָבן זיך נוהג געווען די צוויי ברידער און זייער גאַנץ לעבן איז געווען אַדורכגעפלאָכטן מיט גוטע מידות און מעשים־טובים. איך געדענק, אַז ווען דער

פעטער טוביה איז שוין געלעגן אויפן טויטן־בעט און ער האָט געפילט, אַז זיינע טעג זענען געציילטע, האָט ער צוגערופן זיין זון איצעק און פון אים פאַרלאַנגט, אַז ער זאָל זאָרגן פאַר אַ משפחה וואָס די צוויי ברידער האָבן כסדר אויסגעהאַלטן.

מיין מוטער, גייענדיק אין טאַטנס דרכים, פלעגט אַוועקגעבן פאַר די געסט און אורחים דאָס לעצטע. אויך אונדזערע יונגע חברטעס און חברים, וועלכע פלעגן צו אונדז אַריינקומען, האָט די מוטער אויפגענומען ווי אייגענע קינדער.

פון די נאָבעלע געשטאַלטן, דערמאָן איך זיך מיין ברודער משה, וועלכער האָט געלערנט ביי הרב זילבערמאַן און געשמט אַלס עלוי. איינמאָל האָט מיין ברודער געווינען אויף דער לאָטעריע 25 רובל, וואָס איז דאַמאָלט געווען אַ היפּשע סומע. הערנדיק אין דער היים, אַז ביי אונדזערס אַ קרובה איז שווער מיט פרנסה, האָט ער דאָס גאַנצע געלט איר אַוועקגעגעבן. מיט אַזעלכע גוטע מידות איז אויך געווען באַשאָנקען די שוועסטער פייגע, וואָס האָט נאָר געזוכט, ווי צו טאָן עמיצן אַ טובה.

קיינמאָל וועל איך נישט פאַרגעסן דעם טייערן און ערלעכן ייד, מיין פעטער ר׳ ליפּמאַן זעלקאָוויטש ז״ל (דער פאָטער פון ר׳ מרדכי שמואלן ז״ל). שטענדיק האָט זיך אים געדוכטן, אַז ער האָט נאָך נישט יוצא געווען פאַרן רבונו של עולם. געזעסן על התורה און זייער אָפט, אויף זיך גוזר תענית געווען. אַ ספּעציעלע הנאה האָבן מיר געהאַט, ווען דער פעטער ליפּמאַן, פלעגט פאַר אונדז, פרויען און מיידלעך, לייענען פורים די מגילה. באַשעפטיקט האָט זיך דער פעטער מיטן האַנדל פון שניט־סחורה, אָבער קיין פרנסה פון דעם, האָט ער נישט געהאַט. ווייל, ווען ער האָט שוין ענדלעך אויפגעשטעלט דעם סטראַגאַן אויפן מאַרק, בעת די טאַרג־טעג, האָט ער — וואַרטנדיק אויף אַ קונה — דערווייל „אַריינגעכאַפּט" אַ פּאָר קאַפּיטלעך תהילים און אַזוי שטייענדיק פאַרטראַכט אין הימל־זאַכן — האָבן די פויערים צעגנבעט די קראָם. ערשט נאָך יאָרן האָט ער זיך געלאָזט איבערצייגן און ליקווידירט דאָס „געשעפט".

פון די נאָענטע שכנים, וועלכע זענען זייער אָפט צו אונדז אַריינגעקומען, שטייט מיר נאָך איצט פאַר די אויגן דער תלמיד־חכם און האַרציקער ייד, ר׳ איטשע מאיר גאד ז״ל, וואָס חוץ אין תורה איז ער אויך געווען באַהאַוונט אין וועלטלעכע זאַכן. מ׳האָט אים גערופן „דער קאַווע־ברענער", ווייל ער פלעגט אימפּאָרטירן רויע קאַווע, לאָזן ברענען און דערנאָך פאַרקויפן אין דער גאַנצער אומגעגנט. ער איז אויך געווען אַ מוהל און די מצווה האָט ער נישט אַדורכגעלאָזט די גאַנצע יאָרן. ווען ער איז שוין געווען אין טיפער עלטער, האָט ער אַדורכגעפירט דעם ברית ביי מיינע קינדער.

* * *

אין יאָר 1935 האָב איך פאַרלאָזט דאָס שטעטל און עולה געווען קיין ארץ־ישראל. כאָטש מיר זענען אַדורכגעגאַנגען אומגעהויערע שוועריקייטן, מוז מען אָבער מאַכן דעם סך־הכל, אַז ס׳איז געווען כדאי, מיר זיצן אויף אייגענע ערד אין אַן אייגן לאַנד. עס בלוטיקט נאָר דאָס האַרץ פאַר די אומשולדיק־אומגעקומענע, ריינע נשמות, וועלכע זענען פריצייטיק פאַרשניטן געוואָרן דורך אַ בלוטיקער, אכזריותדיקער האַנט און נישט זוכה געווען צו זען דאָס פרעכטיקע ווערק, וואָס הייסט: באַפרייט ישראל.

נתנאל (סנה) כהן

וועגן מיין פאמיליע און אנדערע זכרונות

מיין פאָטער, ר' הלל כהן ז"ל

שוין אַלס קינד האָט מיין פאָטער געשמט אַלס עילוי. ער איז געווען פון די בעסטע תלמידים ביי אונדזער באַליבטן רב ר' שאול זילבערמאַן זצ"ל און אין די שפּעטערדיקע יאָרן, האָט ער געלערנט, לויט דער עצה פון ר' שאולן, אין דער ישיבה פון ראַדאָמסקער רב.

נאָך דער חתונה מיט דער טאָכטער פון לאָדזשער גביר, ר' יצחק גבריאל ראַדזינער, זייענדיק אויף קעסטביים שווער, גיט זיך דער פאָטער אָפּ מיט לערנען יומם ולילה און ער האָט אַרום זיך גרופּירט אַ קרייז פון יונגע תלמידי־חכמים, מיט וועלכע ער האָט געלערנט און איבערגעגעבן זיינע גרויסע תורה־קענטענישן. צווישן זיינע תלמידים האָט זיך געפונען דער באַקאַנטער גאון און מזרחי־עסקן הרב שמואל הלוי בראָט (טאָמאַשאָווער רב און סיים־דעפּוטאַט).

אין יאָר 1907, ווען דער זיידע, ר' יצחק גבריאל האָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל, קומט דער פאָטער, מיט דער פאַמיליע, צוריק קיין וויערושאָוו. אויך דאָ האָט ער איין איינציקן ציל — לערנען תורה. (מיט פרנסה האָט זיך הויפּטזעכלעך פאַרנומען די מוטער).

דער פאָטער פאַרנעמט זיך אויך מיט צרכי־הציבור. ער איז געוואָרן אויסגעוויילט אַלס סעקרעטאַר פון דער „שלומי אמוני ישראל" (שפּעטער „אגודת־ישראל"), ווי אויך אַלס גבאי פון „קופּת רבי מאיר בעל הנס".

זיין באַציאונג צום ארץ־ישראל ווערק איז פול מיט התלהבות.

איך דערמאָן זיך, אַז אין יאָר 1924, ווען מיר, אַ גרופּע יוגנטלעכע, באַשליסן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל אויף אַן אומלעגאַלן וועג — אויף וועלכן פול האָבן געקוקט ווי אויף אַ ייִנגלערישן שריט — באַקום איך פון מיין פאָטער זיין ברכה.

שוין אין די שפּעטערדיקע יאָרן, דינענדיק אַלס גאַפיר (ספּעציעלע פּאָליציי־דינסט), האָב איך איבערגעשיקט אַ היים מיין בילד אין גאַפיר־מונדיר. אויף דעם האָב איך באַקומען פון מיין פאָטער אַן ענטפער, אַז ער איז גליקלעך פון זיין זון, וועלכער באַטייליקט זיך אין אויפבוי און אין דער פאַרטיידיקונג פון הייליקן לאַנד.

דער פעטער, ר' גבריאל ז"ל

זיין נייגונג צו כלל־טועריי, האָט דער פעטער געירשנט פון זיידן, ר' ישראל ז"ל, וועלכער איז אין זיינער צייט געווען פון די סאַמע חשובע בעלי־בתים אין שטעטל און לאַנגיאָריקער דאָזאָר.

דער פעטער, גייענדיק אין די דרכים פון זיין פאָטער, נעמט אַן אַקטיוון אַנטייל אין געזעלשאַפטלעכן לעבן פון שטעטל און אויף אַלע געביטן ווו ס'איז נויטיק הילף פאַרן ייִדישן ציבור, איז דער פעטער, ר' גבריאל פון די ערשטע.

כ׳דערמאָן זיך אַ פאַל וואָס האָט פאַסירט אין יאָר 1918, באַלד נאָכן ערשטן וועלט־קריג, ווען אין שטעטל האָט געבושעוועט אַ גרויסער הונגער, ווייל די דייטשן האָבן אַלץ אַרויסגעפירט, איז געווען אַ סכנה, אַז ס׳וועט נישט זיין קיין מצות אויף פסח. דער פעטער, מיט זיין איניציאַטיוו און דערפינדערישקייט, געלונגט אויסצוגעפונען אַ גרויסן קוואַנטום ווייץ, וועלכער האָט אָבער געהאַט אַ פעלער, ער איז געווען „אויסגעוואַקסן". (אָנגעפאַנגען אַרויסצולאָזן וואָרצלען), וואָס לויטן דין, טאָר מען נישט אַזאַ ווייץ נוצן צו מצות. דער פיליצער רבי, וועלכער איז דאַמאָלט געווען רב אין שטעטל, האָט דעם ווייץ מתיר געווען, בתנאי, אַז מ׳זאָל אים אַדורכקלויבן.

מיין פעטער אָרגאַניזירט זאָפאָרט אַלע בחורים פונעם שטעטל און דער ווייץ ווערט געבראַכט אין בית־המדרש, ווערט גענוי איבערגעקליבן און יידיש ווישרושאָוו איז געוואָרן באַזאָרגט מיט מצות.

חוץ איבערגעגעבענער עסקן איז דער פעטער אויך געווען אַ גרויסער גביר. ער האָט זיך פאַרנומען מיטן לעדער־מסחר און אויך געהאַט אין פאַדזאַמצע, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער דייטשישער זייט, אַ ווערקשטעל, וווּ מ׳האָט צוגעשניטן ס׳לעדער אויף די נויטיקע מאָסן און עס אַריבערגעשמוגלט קיין ווישרושאָוו.

ביים שמוגלען סחורות פון דייטשלאַנד, — אַ וויכטיקער פרנסה־צווייג ביי די ווישרושאָווער יידן — האָט דער פעטער געהאַט געניאַלע איינפאַלן. איך געדענק, ווען כ׳בין געווען אַ ייִנגל פון אַ יאָר צען, האָט מיך דער פעטער געשיקט, צוזאַמען מיט זיין טאָכטער מאַניע אַריבערשמוגלען אַ ביסל סחורה. ער איז געווען זיכער, אַז מיר, קינדער, וועלן נישט רעווידירט ווערן אין צאָל־אַמט. אָבער אין דעם פאַל, האָט דער פעטער געהאַט אַ טעות, ווייל דער צאָל־מייסטער האָט זיך גוט „אָריענטירט" אין דעם „פאַך". צוקומענדיק צום צאָל־אַמט, ווערן מיר רעווידירט און די גאַנצע סחורה וואָס איז געווען אַרומגעוויקלט אויף אונדזערע קערפערס, ווערט צוגענומען. דער צאָל־מייסטער האָט אונדז געהייסן צוריקגיין און איבערגעבן דעם פעטער גבריאל, אַז צום שמוגלען זאָל ער נעמען שמוגלער, פאַכלייט, ווייל „אויך אַנדערע דאַרפן האָבן פון וואָס צו לעבן".

מיין עליה קיין ארץ־ישראל

אין אָנפאַנג פון די 20־ער יאָרן, הויבט זיך אָן אַן אויסוואַנדערונג פון דער יידישער יוגנט אין פוילן. אַ געוויסער טייל ווישרושאָווער, זענען אַוועק קיין פראַנקרייך, בעלגיע, דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער. דער גרעסטער טייל, האָט עולה געווען קיין ארץ ישראל.

אָנפאַנג 1924, האָבן מיר זיך אָרגאַניזירט אַ גרופע בחורים, צווישן וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען: קלמן כתריאל, משה עזער, יעקל דוד עליאַש, איך און נאָך עטלעכע, וועלכע האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל פאַר יעדן פרייז.

צום סוף איז פון דער גאַנצער גרופע געבליבן בלויז איך און קלמן כתריאל. נישט האָבנדיק די מינדעסטע פראַקטיק אין אַזעלכע ריזיקאַלישע נסיעות, האָבן מיר זיך געלאָזט אויפן וועג קיין רומעניע. אויפן וועג, האָבן מיר זיך געווענדעט צו די ציוניס־

טישע אָרגאַניזאַציעס אין קראָקע און אין לעמבערג וועגן הילף און אינפאָרמאַציע. אָבער די אָנפירער פון די דערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס, האָבן זיך באַצויגן מיט ביטול צו אונדזער פּלאַן. נישט האָבנדיק קיין אַנדערע עצה, האָבן מיר זיך פאַרבונדן מיט אַ גרענעץ־שמוגלער, וועלכער האָט אונדז אַריבערגעפירט פון שניאַטין קיין טשערנאָוויץ.

קבוצה של תנועות הפועלים
גרופּע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג

צו דער צייט, האָבן זיך אין טשערנאָוויץ געפינען בערך הונדערט בחורים און מיידלעך פון פּוילן, וועלכע זענען מיטן זעלבן ציל אָנגעקומען קיין רומעניע. כאָטש די טשערנאָוויצער יידן האָבן אונדז זייער האַרציק אויפגענומען, באַזאָרגנדיק אונדז מיט אַלעם נויטיקן, האָבן מיר זיך געפונען אין אַ פאַרצווייפלטער לאַגער. ערשטנס צוליב שיקאַנעס פון דער רומענישער פּאָליציי און צווייטנס צוליבן אָפּזאָג מצד דעם פּאַלעסטינע־אַמט, אונדז צו דערטיילן סערטיפיקאַטן, מאָטיווירנדיק, אַז דער באַגרע־נעצטער צאָל סערטיפיקאַטן זענען נויטיק פאַר די רומענישע עולים.

ערשט נאָך אַ קורצער צייט, צוליבן דרוק פון די טשערנאָוויצער יידן, באַקומען מיר סערטיפיקאַטן און האָבן עולה געווען.

קומענדיק אין לאַנד, האָט אונדז זייער גוט אויפגענומען הערשל עליאָש. ער באַזאָרגט אונדז מיט אַרבעט און פאַרלייכטערט אונדזערע ערשטע שריט. כ'דערמאָן זיך פּאָלגנדן עפּיזאָד פון מיינע ערשטע אַרבעטס־טעג אין לאַנד. געווען איז עס אין

פתח־תקוה, ווּ איך האָב געאַרבעט אין אַ פּרדס. שטייענדיק טויט־מיד, פון דער נישט צוגעוווינטער פיזישער אַרבעט, קומט צו צו מיר אַ ברייט־פּלייציקער ייד מיט אַ פּאָר לאַנגע וואַנצעס און פרעגט מיך: „וואָס שטייסטו אַזוי פאַרטראַכט בחורל?" איך האָב אים געוויזן די מאַזאָליעס און בלאָזן אויף מיינע הענט. „זאָרג זיך נישט — האָט דער ייד מיר געקלאַפּט אין פּלייצע — שווער איז נאָר אין די ערשטע 70 יאָר, דערנאָך גייט שוין לייכטער"...

ביילה הולצמן — גרבובסקי בהכשרה בקיבוץ „בורוכוב" בלודז. שנת 1934
ביילע האלצמאן — גראבאווסקי אויף הכשרה אין קיבוץ „באראכאוו" אין לאדזש. יאָר 1934

דאָס איז געווען דער באַרימטער ערשטער שומר אין ארץ־ישראל אברהם שאַפּיראָ.

צום סוף וויל איך דערמאָנען נאָך אַן עפּיזאָד. דאָס איז געווען בעת מיין דינסט אין דער ענגלישער אַרמיי (כ'האָב געדינט 61 חדשים) געפינענדיק זיך אין אַ גריכיש שפּיטאָל, זענען די קראַנקע געוואָרן באַזוכט, צוליב די ווייניאַכטן, דורך דער גריכישער קעניגין, וועלכע האָט פאַרטיילט צווישן זיי דעם „נייעם טעסטאַמענט".

צוקומענדיק צו מיר, האָב איך זיך אַנטשולדיקט און דערקלערט דער קעניגין, אַז איך אַלס ייד, קאָן נישט אַננעמען איר געשאַנק. כאָטש די באַגלייטנדיקע גלחים האָט דאָס שטאַרק אויפגערעגט, האָט זיך די קעניגין צעשמייכלט און אין אַ גאָר קורצער צייט האָט זי מיר איבערגעשיקט אַ תנ"ך אין גריכישער איבערזעצונג מיט איר אייגנהענטיקער אונטערשריפט.

סנה כהן וקלמן כתריאל בעבודתם בארץ
סנה כהן און קלמן כתריאל ביי דער ארבעט אין לאנד.

קלמן פראַצעל ז״ל

ווייערושאוו — אמאל

(זכרונות)

מלמדים

פון די ערשטע ווייערושאָווער מלמדים, וואָס איך געדענק, זענען געווען: משה מלמד (וואַצלאַווסקי), אָדער ווי מ׳האָט אים גערופן „דער קישקע־מאַכער״ — ווייל ער האָט אויך צוגעהאַנדלט מיט קעלבערנע קישקעס, בערעלע מלמד, דוד זשיטניצקי (לענטשיצערס איידעם), דער בלאַשקער מלמד (שוואַרצבאַרט), שייע מאיר מלמד, הערשל קוטנער און דער זאַלאַשינער מלמד, יהושע שילסקי.

אונדזערע מלמדים האָבן זיך פאַרנומען, נישט בלויז מיטן לערנען דברי קודש. משה מלמד, האָט אויך געלערנט לעזן און שרייבן און בערעלע, האָט חוץ חומש און גמרא, געלערנט פאַרשידענע שפראַכן, פויליש, דייטש און רוסיש. בערעלעס חדר, ווו אויף דער וואַנט האָט געהאַנגען אַ גרויסער פאָרטרעט פון רוסישן צאַר, איז אויך געווען אָנערקענט דורך דער רוסישער מאַכט.

בעת די באַזוכן פון רוסישן שול־אינספּעקטאָר, זענען אויך מיר, צוזאַמען מיט די קריסטלעכע קינדער, עקזאַמינירט געוואָרן אין בנין פון דער אָפיציעלער שולע (ביים קלויסטער).

דער בלאַשקער מלמד, וואָס האָט אַ לאַנגער צייט געדינט אין דער רוסישער אַרמיי, באַהערשנדיק די רוסישע שפּראַך, האָט געלערנט מיט די קינדער רוסיש. הערשל קוטנער איז געווען אַ „ספּעציאַליסט״ צו די אָפיציעלע צערעמאָניעס. ער האָט אויסגעלערנט די קינדער דעם „נותן תשועה״ פאַרן צאַר און מיט גרויס חשיבות און ערנסטקייט, האָט ער צוגעגרייט דעם גאַנצן פּאַראַד אין שול.

אין די גאַר־פריערדיקער צייט, האָט מיר מיין פאָטער דערציילט, איז געווען נאָך אַ מלמד, „דער ליטוואַק״, ער פלעגט אין די פאַרטאָגס גיין פון הויז צו הויז און וועקן די קינדער, זיי זאָלן אויפשטיין לערנען. ער איז געווען דער פאָטער פון ר׳ ליפּמאַן זעלקאָוויטש, דער זיידע פון ר׳ מרדכי שמואלן.

דער רב, הרב שאול זילבערמאן זצ״ל

אונדזער רב, דער גאון הרב זילבערמאַן, איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער סביבה. ער איז געוואָרן געאַכטעט נישט בלויז דורך דער יידישער באַפעלקערונג. אויך קריסטן, איבערהויפּט די באַאַמטע פון צאַל־אַמט, וועלכע ס׳איז אויסגעקומען צו טרעפן דעם רב, צוליב זיינע אָפטע נסיעות איבער דער גרענעץ, האָבן אים אַרויסגעוויזן גרויסן דרך־ארץ. ווו דער רב האָט זיך נאָר באַוויזן אין דער באַגלייטונג פון חננאל דעם בית־דין שמש, האָט ער איבערגעלאָזט אַ גרויסן רושם.

הרב זילבערמאַן האָט אויך אָנגעפירט מיט דער באַקאַנטער „רבס ישיבה״, אין וועלכער עס זענען געזעסן על התורה, נישט בלויז בחורים פון ווייערושאָוו. עס האָבן

אין דער ישיבה געלערנט, פיל צוגערייזטע ישיבה־בחורים און ס'איז געווען אַ זכות, אַז מ'איז דאָרט אָנגעקומען לערנען.

די פרעמדע, צוגערייזטע ישיבה־בחורים, זענען געוואָרן וואַרעם אויפגענומען דורך דער יידישער באַפעלקערונג, באַזאָרגנדיק זיי מיט אַזוי־באַקאַנטע „טעג־עסן".

עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז דער רב האָט דאָס געטאָן שלא על מנת לקבל פּרס. זיין גאַנצער, אָנגעשטרענגטער אַרבעט, חוץ דער אָפיציעלער פונקציע אַלס רב פון שטעטל, האָט ער געטאָן לשם מצווה.

„מזרחי"

די טעטיקייט פון דער „מזרחי", וועלכע איז שוין געוואָרן, טיילווייז, געפירט עטלעכע יאָר פאַרן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, האָט נאָכן קריג, ביי לעגאַלע באַדינגונגען, באַקומען דעם כאַראַקטער פון אַ מאַסן־באַוועגונג. פיל אָנגעזעענע יידישע כלל־טוער, האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו דער אָרגאַניזאַציע און געפירט אַ לעבהאַפטע טעטיקייט פאַרן רעליגיעז־נאַציאָנאַלן געדאַנק.

אין יאָר 1925 האָבן מיר געדונגען צוויי צימערן, ביי קאַמינסקין, און דאָרט איינגעאָרדנט אַ „מזרחי"־שול, וואָס איז מיט דער צייט, געוואָרן באַזוכט דורך צאָלרייכע מתפללים.

מיר האָבן אויך געגרינדעט אַ „חברת־עולים", וועלכע האָט געהאָלפן אונדזערע חברים, עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

צוויי פון אונדזערע חברים, יעקב שלמה שולזינגער און יעקב לעווי, האָבן עולה געווען אויף די פולע קאָסטן פון דער חברה. (ליידער זענען זיי צוריקגעקומען און אומגעקומען בעת דער שואה).

בעל־קורא אין דער „מזרחי"־שול איז געווען מאיר יאָסקע יאַקובאָוויטש און בעל־תפילה אין די ימים־נוראים איז געווען משה דאַמב.

פון די אַקטיווע חברים אין „מזרחי", דאַרפן דערמאָנט ווערן: מרדכי שמואל זעלקאָוויטש, אברהם אורבאַך, אברהם יהודה ניימאַן, דער שרייבער פון די שורות און פיל אַנדערע.

פרנסה־צווייגן אין שטעטל

אונדזער גרענעץ־שטעטל וויערושאָוו, האָט זיך עקאָנאָמיש אויסגעלעבט נישט בלויז מיט האַנטווערקעריי און אָרטיקן האַנדל, ווי אין אַלע יידישע שטעטלעך אין פוילן, מיר האָבן אויך געפירט אַ פאַרצווייגטע האַנדלס־טעטיקייט מיט דייטשלאַנד, פון וועלכער, פיל יידישע משפחות האָבן זיך מפרנס געווען.

הונדערטער וואַגאָנען מיט קאַרטאָפל, גענדז, אייער, פּוטער, תבואה, רוי־לעדער און אַנדערע אַרטיקלען, זענען יעדן חודש געוואָרן עקספּאָרטירט קיין דייטשלאַנד. דער אימפּאָרט פון דייטשלאַנד, אויך אין מאַסן־כאַראַקטער, איז באַשטאַנען פון זאַלץ, הערינג, שטיין־קוילן, עסיק און אַנדערע סחורות. דער מסחר איז געווען מוסטערהאַפט אָרגאַניזירט אין אַ קאָאָפּעראַטיווער פאָרם, איינטיילנדיק דעם האַנדל לויט רעסאָרטן.

מיטן זאַלץ־מסחר האָט אָנגעפירט ר׳ אברהם מענדל אָרענבאַך, (שפּעטערדיקער רב פון שטעטל) און צווישן די אָנגעזעענסטע סוחרים האָבן זיך געפונען ישראלקע אויערבאַך, ישראל ענגעלמאַן און ישראל לעווי. אויך קריסטן זענען געווען מיט־שותפים צום מסחר, ווי ציבעק, דירעקטאָר פון דער אַלגעמיינער שולע און מאַטושעווסקי.

קופל ופעסה עזער שנפצעה ורגלה נקטעה בזמן היריות של הגרמנים על וירושוב, בשנת 1918.
קאפל און פעסא עזער וועלכע איז געווארן פארוואונדעט בעת דער דײטשישער באמבארדירונג אין יאָר 1918.

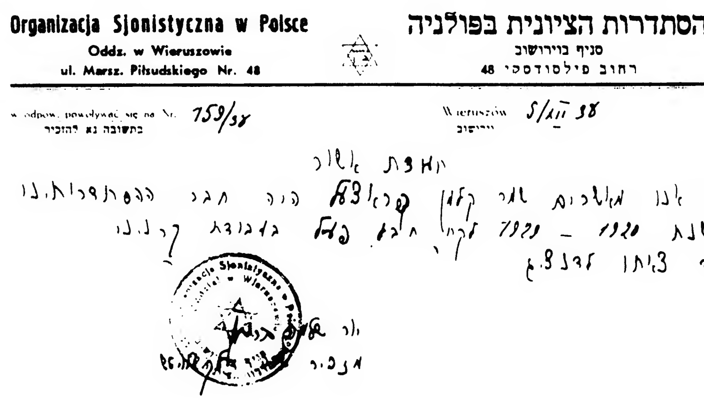
פון די גרויסע האַלץ־עקספּאָרטערן זענען געווען ר׳ שמואל יהודה און העניך גאָלדמאַן, אַליעזר לעוועק, אַנשל פאנטעל, הערש וואָלף לאַנגנאַס מיט זיינע זין און אַנדערע.

מיטן תבואה־האַנדל, האָבן זיך באַשעפטיקט: הערש משה פראָצעל, אליעזר גראַבאָווסקי און איטשע שפּירא.

מיטן עקספּאָרט פון גענדז און אייער (געוואָרן אָנגעפירט דורך אַ קריסט, דלוגאָ־שווסקי), האָבן זיך פאַרנומען: יעקל דאָמב, יעקב לייב שטשופּאַק, זיסמאַן געלבאַרט, יעדוואַב, משה דאָמב, יחיאל רינג, שלמה פּראַצעל, אברהם יהודה ניימאַן, וואָלף שמואל דאָמב, די ברידער דוד און מאיר לעווקאָוויטש, משה אהרן אייזנער ישראלקע אויערבאַך, פייוויש שמולעוויטש, הענעך אַראָנאָוויטש, משה שמואל און יאָסל פּראַצעל, אייזיק כתריאל און אַנדערע.

„האַלערטשיקעס"

נאָכן גרויסן אומגליק, וואָס האָט געטראָפן דאָס שטעטל אין יאָר 1919, ווען מיר זענען געוואָרן צוויי מאָל אכזריותדיק באַשאָסן דורך דער דייטשישער אַרטילעריע, האָט זיך, מיט אַ קורצער צייט שפּעטער, באַוויזן אַ נייע פּלאָג, די סאָלדאַטן פון דער פּוילישער פאַרמאַציע, אָנגעפירט פון אַנטיסעמיטישן גענעראַל האַלער. עס זענען פאָרגעקומען, טאָג־טעגלעך, פּאָגראָמען, וועלכע האָבן זיך נישט געהאַט צו שעמען פאַר דער רוסישער שוואַרץ־מאה.

Organizacja Sjonistyczna w Polsce
Oddz. w Wieruszowie
ul. Marsz. Piłsudskiego Nr. 48

הסתדרות הציונית בפולניה
סניף בווירושוב
רחוב פילסודסקי 48

w odpow. powoływać się na Nr. 759/38
בתשובה נא להזכיר

Wieruszów 5/III 38
ווירושוב

אישור לקלמן פרוצל על פעילותו בתנועה הציונית. 1938.
באשטעטיקונג פאר קלמן פראצעל פון זיין טעטיקייט אין דער ציוניסטישער באוועגונג יאָר 1938.

איך דערמאָן זיך, ווען כ׳בין געווען אונטערוועגנס, צווישן שעראַדז און זלאָטשעוו, האָב איך געטראָפן טוביה כתריאל, וועלכער האָט מיר געזאָגט, אַז כ׳זאָל נישט פאָרן קיין ווירושאָוו, ווייל דאָרט גראַסירן די האַלער־באַנדעס, וועלכע פּאָגראָמירן און ראַבעווען די יידישע באַפעלקערונג. זייענדיק באַאומרואיקט צוליב מיינע אַלטע עלטערן, האָב איך זיך איינגעשטעלט און געלאָזט זיך שנעל אין דער ריכטונג פון ווירושאָוו. אָנקומענדיק אין שטעטל, וועלכעס ס׳איז נישט געווען צו דערקענען, האָב איך גענומען מיינע עלטערן, וועלכע זענען געווען אויסבאַהאַלטן אין סטאָדאָלע פון שלמה רוסעק און ביי סכנות נפשות, זיי איבערגעפירט קיין זלאָטשעוו.

דער גאַנצער וועג איז געווען פול מיט וויערושאַווער פליטים, וועלכע האָבן זיך געוואַלט ראַטעווען אין די אַרומיקע שטעטלעך, וויעלון, לוטוטאָוו, זלאַטשעוו און אַנדערע.

די יידישע באַפעלקערונג פון די שטעטלעך האָבן ברודערלעך אויפגענומען אונדזערע פליטים, טיילנדיק זיך מיטן לעצטן ביסן.

בעת די פּאָליאַקן פירן אַדורך אַ מאָביליזאַציע צו דער מלחמה מיט רוסלאַנד, ווערן די יידישע סאָלדאַטן געשיקט אויפן סאַמע פייער און צווישן די פילצאָליקע געפאַלענע יידישע סאָלדאַטן, איז אויך געווען מיין ברודער בערל.

* * *

אין יאָר 1929, בין איך אַוועק קיין דאַנציק און דאָרט געוווינט ביזן אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939. ממש אין די לעצטע שעהן, געלונגט מיר עולה צו זיין, אויף אַן אומלעגאַלן אופן, קיין ארץ־ישראל. צוזאַמען מיט מיר, איז געווען מיין בן־יחיד צבי הי״ד, וועלכער איז אומגעקומען, מיט אַ העלדישן טויט, אין דער באַפרייי־אונגס־מלחמה, בעתן אויפרייסן די בריק „גשר חוסיין" אין בית־שאָן.

מיין פרוי און טאָכטער, וועלכע זענען איבערגעבליבן אין פוילן, האָבן מיטגע־טיילט דעם גורל פון אַלע קדושים. זיי זענען אומגעבראַכט געוואָרן אין די גאַז־אויוונס פון כעלמנאָ אין יאָר 1942.

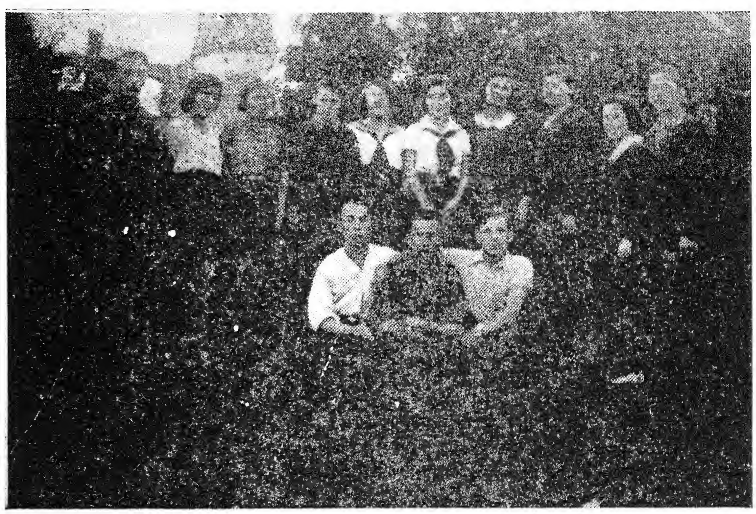
השם ינקום דמם!

בערל שמולעוויטש
פראַנקרייך

יידישע ארבעטער־באוועגונג אין וויערושאוו

אונדזער שטעטל, מיט די, בערך, 5.000 יידישע נפשות, האָט ביזן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, זיך אויסגעלעבט, ווי הונדערטער אַנדערע יידישע שטעטלעך אין פוילן, מיט דער אַלטער דורותדיקער טראַדיציע.

דער מקור פון יידישער דערציאונג, איז געווען דער חדר און שפּעטער דער בית־המדרש. די יידישע באַפעלקערונג האָט געלעבט און שטרענג אָפּגעהיטן די יידישע געבאָטן און מנהגים. כאָטש אין אָנפאַנג פון 20־טן יאָרהונדערט, האָט די רעוואָלוציאָנערע כוואַליע, וואָס האָט פאַרפלייצט די רוסישע אימפּעריע, אָנגערירט

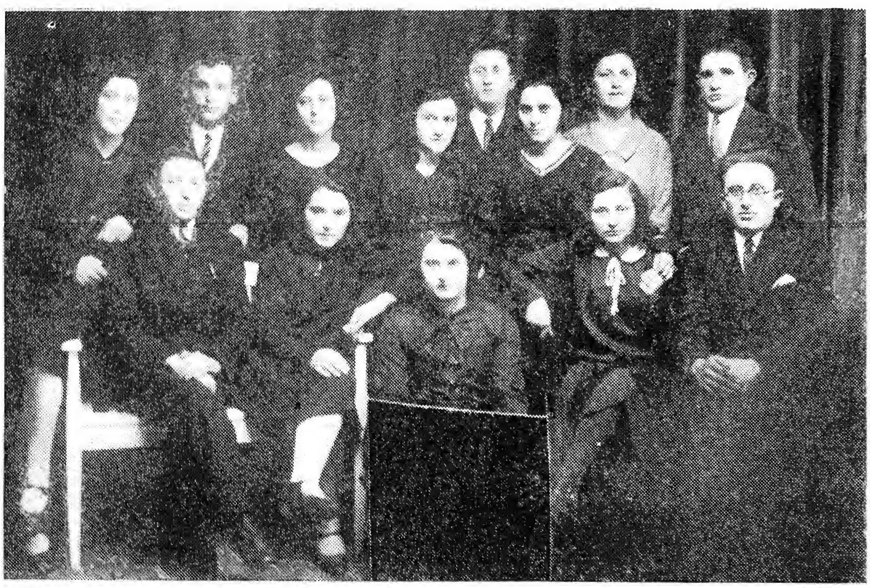
קבוצה מ„השומר הצעיר".
גרופּע פון „השומר הצעיר"

אויך אונדזער שטעטל — האָט דאָס אָבער געטראָגן אַ דורכגייענדיקן, צייטווייליקן כאַראַקטער. דאָס שטעטל איז געבליבן, ווי אין די אַלטע צייטן און דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן איז געוואָרן אָנגעפירט דורך רבנים, דאַזאָרעס און אַנדערע רעליגיעזע פאָרשטייער.

אין מיטן פון וועלט־קריג, בערך אין יאָר 1916, קומט פאָר אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין לעבנס־שטייגער פון יידישן ישוב. נייע ווינטן האָבן אָנגעהויבן בלאָזן איבער דער

יידישער קאָנצענטרירטקייט פון מזרח־אייראָפּע און אויך נישט אויסגעמיטן אונדזער ווירושאָוו.

צו דער אַ צייט, מערקט זיך אַן אויפשוווּנג פונעם ציוניסטישן געדאַנק, וועלכער באַאיינפלוסט די יידישע באַפעלקערונג בכלל און די יוגנט בפרט, זייענדיק איבערצייגט, אַז נאָר די פאַרווירקלעכונג פון ציוניזם אין ארץ־ישראל וועט לעזן די אַזוי־שטאַרק אָנגעווייטיקטע יידישע פראַגע. איבער דעם איז אַבסאָלוט פאַרשטענדלעך, אַז די געשאַפענע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין שטעטל, האָט באַלדביים אָנהויב, געהאַט גרויסן דערפאָלג און האָט אַרומגענומען אַ גאָר גרויסן טייל פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

קבוצות של תנועות הפועלים.
גרופן פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג

אין די ראַמען פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, ווערן אויך געשאַפן פאַרשידענע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, פון עקסטרעם־רעכטע, ווי „ביתר", ווי אויך אַן אַרבעטער־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט".

עס זענען אָבער געווען אַ געוויסער טייל אַרבעטער־יוגנט, וועלכע האָבן נישט מסכים געווען, אַז דאָס יידן־פּראָבלעם דאַרף געלעזן ווערן נאָר אין ארץ־ישראל. זיי האָבן געהאַלטן, אַז עס זענען פאַראַן, ברענענדיקע, טאָג־טעגלעכע פּראָבלעמען, וועלכע

מוזן דעצידירט ווערן אויפן אָרט. איבערהויפט ווען אין דער דאַמאָלטדיקער צייט, האָט דער ציוניזם אויסגעזען ווי אַן אוטאָפּיע.

אויך דער אָ טייל יוגנט, באַשליסט זיך צו אָרגאַניזירן, בכדי געמיינזאַם צו פירן אַ טעטיקייט לטובת דעם יידישן אַרבעטס־מענטשן.

קולטור און דערציאונגס־טעטיקייט

פּאַראַלעל מיט דער טעטיקייט פאַרן אויסבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען, פאַר אַן 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג, קעגן דער שרעקלעכער עקספּלואַטאַציע מצד די אַרבעטס־געבער, האָט זיך גענויטיקט צו פירן אַן אויפקלערונגס־אַרבעט צווישן די יונגע יידישע

קבוצה של תנועות הפועלים
גרופּע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג

אַרבעטער. צו דעם צוועק ווערט געשאַפן אַ יידישער קולטור־קרייז, וועלכער פאַרנעמט זיך, דער עיקר, מיטן איינאָרדענען אָוונט־קורסן פאַר דער יוגנט, ווו עס ווערט געלערנט שרייבן און לעזן.

די אָ אַרבעט איז געווען זייער וויכטיק פאַר דעם טייל יוגנט, וואָס אויסער עטלעכע יאָר חדר־לימדים, האָבן נישט באַזיצט די מינדעסטע בילדונג. דער קולטור־קרייז,

פאַרנעמט זיך אויך מיטן אָרגאַניזירן אַמאַטאָרישע טעאַטער־אויפטריטן, מיט וועלכע עס פירט אָן משה עזער און אַנדערע פריינט. אין דער ברייט־פאַרצווייגטער טעטיקייט, דאַרף מען אויך אַריינרעכענען דעם ספאָרט־קלוב „מאַגנשטערן", ווו די יידישע אַרבעטער־יוגנט האָט באַקומען אַ ספאָרט־אויסשולונג.

זעט אויס, אַז די אויפקלערונגס־אַרבעט, וואָס מיר האָבן געפירט צווישן דעם האַרעפּאַשנעם טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג, איז נישט געוועזן צום האַרצן פון דער פוילישער פּאָליציי און נאָך אַ קורצער צייט, אין יאָר 1924, ווערן מיר דערקלערט אַלס אומלעגאַל. נאָכן פאַרבאָטן אונדזער טעטיקייט, הויבן זיך אָן פּאָליציייִשע

קבוצה של תנועות הפועלים
גרופּע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג

רעפּרעסיעס און 12 פון אונדזערע אָנפירער, מענער און פרויען, ווערן אַרעסטירט און געשטעלט פאַר אַ משפט, פאַר פירן אַן אַנטי־רעגירונגס־טעטיקייט און ווערן פאַרמשפט צו צוויי און דריי יאָר תפיסה.

נישט קוקנדיק אויף די רעפּרעסיעס און הערשנדיקן טעראָר, ווערט געפירט, דורך די איבערגעבליבענע חברים, אונטער פאַרשידענע נעמען, אַן אָרגאַניזאַציאָנעלע טעטיקייט אויף אַלע געביטן.

פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין

אַ וויכטיקן ביישטייער פאַרן אויסבעסערן די מאַטעריעלע לאַגע פון יידישן אַרבעטס־מענטש, פאַרן אויסבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען און העכערן די לוינען, האָט פאַרנומען דער געשאַפענער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין, וועלכער איז געוואָרן אַ פאַקטאָר, מיט וועלכן די אַרבעטס־געבער זענען געוואָרן געצוווּנגען זיך צו רעכענען. און נישט בלויז די ארבעטס־געבער. אויך די פּוילישע רעגירונגס־אַדמיניסטראַציע איז געווען געצוווּנגען נאָכצוגעבן געוויסע אונדזערע פאָדערונגען.

דער קאָנפליקט מיט דער אַדמיניסטראַציע איז אויסגעבראָכן צוליבן פעלן פון אַ קראַנקן־קאַסע אין וויערושאָוו.

צו דעם צוועק זענען מיר געוואָרן דעלעגירט, הערשל אָלעשינסקי און דער שרייבער פון די שורות, קיין וויעלון צום קרייז־קאָמיסאַר. נאָך לאַנגע אונטער־האַנדלונגען און דראָאונגען פון אונדזער צד, איז דער קאָמיסאַר געווען געצוווּנגען נאָכצוגעבן און וויערושאָוו האָט באַקומען אַ קראַנקן־קאַסע, וווּ אַרבעטער האָבן באַקומען מעדיצינישע הילף.

אויסער דער פּראָפעסיאָנעלער און קולטורעלער טעטיקייט, ווערט אויך געשאַפן — צוזאַמען מיט פּוילישע אַרבעטער — אַ קאָמוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע פירט אָן אומלעגאַלע, העפטיקע, פּאָליטישע טעטיקייט. די צאָל אַקטיווע מיטגלידער — אויסער סימפּאַטיקער — איז געווען ניינציק. פאַר אַזאַ שטעטל, ווי וויערושאָוו, און נאָך דערצו ביי אומלעגאַלע באַדינגונגען, איז עס געווען נישט קיין קליינע צאָל.

ליבע אסתר וועלצמאַן — ספיר
ישראל

ווען יידיש ווילנע־שאוו האט געלעבט

כאָטש שוין אַ היפּשע צייט איז אָפּגעפלאָסן זינט כ'האָב פאַרלאָזט אונדזער היים־שטעטל, זע איך נאָך איצט פאַר מיינע אויגן, די גאַסן, די „באַראַקעס", די „גינטערוווקע", דעם גרויסן מאַרק־פּלאַץ מיטן „פּאָמניק" און דעם גרויסן מאַרק־גאָרטן, וועלכער האָט געדינט די אָרטיקע גויים צו פּראַווען דעם טראַדיציאָנעלן סילוועסטער־אָוונט, אַרומ־טאַנצנדיק אַרום דעם גאָרטן מיט אַן התלהבותדיקן „פּאָלאָנעז".

ס'איז מיר ביז איצט איינגעקריצט אין זכרון, דאָס יידישע טראַדיציאָנעלע לעבן און דער דראַנג נאָך וויסן ביי דער אונטערוואַקסנדיקער יוגנט. די אידיליע פון יידישע שבתים און יום־טובים און דער עקסטאַז פון יונגן יידישן דור, וועלכער האָט זיך געריסן מיט יוגנט־ענערגיע, מיט אימפּעט, צו נייע אידעען, נייע שטרעבונגען. דאָס אַלץ זע איך פאַר מיינע אויגן און עס גלויבט זיך נישט, אַז אַזאַ אימפּולסיוו יידיש לעבן איז אַזוי טראַגיש פאַרשניטן געוואָרן דורך באַרבאַרישע בלוט־זויגער, דורך אַ היטלערישן וועלט־תלין.

אין מיינע ווייטער־פאַרצייכנטע דערינערונגען, וועל איך דערמאָנען עטלעכע מאָמענטן, וועלכע וועלן וואַרפן אַ שיין ווי אַזוי ס'האָט געלעבט און געראַנגלט זיך אונדזער יידיש ווירושאָוו.

בילדונג

חוץ די חדרים, ווו יידישע קינדער האָבן געלערנט תורה פון פאַרטאָג ביז שפּעט אין דער נאַכט, האָט אויך עקזיסטירט אַ מאָדערן חדר ביי משה רינג, ווו מ'האָט אויך געלערנט לעזן און שרייבן פויליש.

אין דעם חדר האָבן אויך געלערנט מיידלעך, שפּעטער זענען אָנגעקומען לערערינס פון לאָדזש, וועלכע האָבן געלערנט אַלע דיסציפּלינען, לויטן פּראָגראַם פון וויעלונער גימנאַזיום. ס'איז אויך געווען אַ 4־קלאַסיקער פּאָר־גימנאַזיום מיט אַלע רעגירונגס־רעכטן, אָבער געציילטע יידישע מיידלעך האָבן דאָרט געלערנט, ווייל דאָרט איז די לערע פאָרגעקומען אויך שבת און אויף אַזאַ געוואַגטן שריט, האָט מען זיך דעמאָלט אין ווירושאָוו נישט דערלויבט. ווי איך דערמאָן זיך, האָט די פאַמיליע פּרוצעל (מיט דערצייט אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע) יאָ געשיקט זייער טאָכטער זיך לערנען, מיטן תירוץ, אַז זי שרייבט נישט אין שבת.

אַ געוויסע צייט שפּעטער, איז געוואָרן רייף די פראַגע וועגן פאַרגרעסערן די פּאָר־גימנאַזיום אין אַן 8־קלאַסיקער מיטל־שולע. צו דעם צוועק איז געוואָרן דעלעגירט פון דער לאָדזשער שול־אָפּטיילונג אַ ספּעציעלער אינספּעקטאָר. ליידער האָט דער אינספּעקטאָר גאָרנישט ערלעדיקט, ווייל אָראָפּקומענדיק קיין ווירושאָוו, מיטן ציל אַדורכצורעדן דעם ענין מיטן דירעקטאָר וולאַדיסלאָוו קאָקאָווסקי און מיט דער לערערין

פון פראַנצויזיש, טערלעצקאַ, האָט ער זייביידן געטראָפן טויט־שיכור און ס׳איז נישט געווען מיט וועמען צו רעדן. דער סוף איז געווען, אַז אויך די פּאַר־גימנאַזיום איז געוואָרן אויפגעלעזן און ס׳איז נאָר געבליבן די פאָלקס־שולע, ווו ס׳האָבן געלערנט אויך יידישע ייִנגלעך און מיידלעך. (אין דער פאָלקס־שולע איז נישט געוואָרן געלערנט אין שבת).

די שילער, וועלכע האָבן געוואָלט ווייטער לערנען, זענען געווען געצוווּנגען אַריבערצופאָרן אין אַנדערע שטעט און דאָרט פאָרזעצן די לערע. דער עיקר איז געוואָרן פאָרגעזעצט די לערע אין דער קעמפּנער גימנאַזיום. פון די ווירושאָווער יידישע קינדער, איז בלויז איין מיידל געוואָרן אַנגענומען אין קעמפּנער גימנאַזיום, צוליב די גוטע אויסצייכענונגען, דאָס איז געווען טאָבטשע זעלקאָוויטש, טאָכטער פון מרדכי שמואל און לאה. אויך אין קעמפּנע ענדיקט זי די שולע מיט די העכסטע אויסצייכענונגען. טאָבטשע געפינט זיך ביזן היינטיקן טאָג אין ליעזש און אַרבעט אין דאָרטיקן שפּיטאָל אַלס דאָקטאָרין. דעם דיפּלאָם האָט זי באַקומען אין ליעזשער אוניווערסיטעט.

ביבליאָטעקן

אין די 20־קער יאָרן, האָט די קולטור־דורשטיקע יוגנט זיך אַנגעטראָפן מיט גרויסע שוועריקייטן מצד די פרומע עלטערן, בכדי צו פאַרברענגען אין אַ קולטורעלער סביבה, צום ביישפּיל, אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, אָדער אין דער פאַראַנענער ציוניסטישער ביבליאָטעק — האָט מען עס געמוזט אַדורכפירן געהיים, אויב נישט, זענען מיר געווען אויסגעשטעלט אויף רעפּרעסיעס. מיר, אַ גרופּע יידישע מיידלעך, האָבן זיך אויסגעבאָרגט, פאַרשידענע ביכער, אין דער פּוילישער ביבליאָטעק ביי דער פאָלקס־שולע. איינמאָל, אין אַ זונטיק, ווען מיר זענען געקומען בייטן די ביכער, האָבן מיר געטראָפן די ביבליאָטעק פאַרמאַכט און אויף דער טיר האָט זיך געפונען אַ מעלדונג, אַז ביכער ווערן אויסגעבאָרגט נאָר פאַר מיטגלידער פון קאַטוילישן פאַראיין. פאַרביטערטע זענען מיר אַוועק צום ביבליאָטעקאַר, פראַנעק מאגוטס אַ זון (דערנאָך געוואָרן אַ גלח) און אים אָפּגעגעבן די ביכער.

נאָך דעם פאַל האָבן מיר באַשלאָסן צו שאַפן אַן אייגענע יידישע ביבליאָטעק. נאָך אַ באַראַטונג פון בערך 10 מיידלעך, ביי ר׳ יעקב מאיר רוסעק אין שטוב, האָבן מיר באַשלאָסן צו זאַמלען געלט, דורך אָרגאַניזירן אַ „פאַנטן־לאָטעריע״. מיר האָבן גלייך אָנגעשריבן אַ בקשה צום וויעלונער סטאַראָסטע, אונדז צו דערלויבן מאַכן אַ זאַמלונג צו קויפן שיך פאַר אָרעמע קינדער אויף ווינטער. (אַן אַנדערער מאָטיוו, איבערהויפּט וועגן אַ ביבליאָטעק, וואָלטן מיר זיכער באַקומען אַן אָפּזאָג).

באַקומענדיק די דערלויבעניש, האָבן מיר באַזוכט כמעט אַלע יידישע סוחרים און זאָגאַר נישט־יידישע, וועלכע האָבן געשפּענדעט געלט אָדער מתנות — („פאַנטן״).

די לאָטעריע איז פאָרגעקומען ביי ר׳ יעקב מאיר רוסעק אין דער סוכה (דאָרט איז געווען אַ יערלעכע סוכה) און די אַקציע איז געוואָרן געקרוינט מיט ערפאָלג. אַ טייל פון די צונויפגעזאַמלטע געלטער האָבן מיר איבערגעגעבן דער פרוי רוסעק

איינצוקויפן שיך פאַר אָרעמע קינדער און פון דער איבערגעבליבענער, היפּשער סומע, האָבן מיר איינגעקויפט אין קעמפּנאַ די ערשטע ביכער און אין דער זעלבער סוכה איז געשאַפן געוואָרן אונדזער ביבליאָטעק.

נאָך אַן אינטענסיווער, מיפולער אַרבעט, באַקומען מיר פיל סימפּאַטיקער, וועלכע העלפן אין דער אויסברייטערונג פון דער ביבליאָטעק. יעדן צווייטן חודש, זענען מיר אַריינגעפאָרן קיין קעמפּנאַ און דאָרט איינגעקויפט נייע ביכער. דער לייענער־קאָלעקטיוו איז געוואָרן וואָס אַמאָל פאַרגרעסערט. זאָגאַר פרומע מיידלעך פון דער „בית־יעקב", האָבן ביי אונדז אויסגעבאָרגט ביכער.

עסק:י אגודה הציונית עם המורה לעברית טוביה פושקר. יושב באמצע
טוער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, מיטן עברית — לערער טוביה פושקאר. זיצט אינדערמיט.

אין דער לייטונג פון דער ביבליאָטעק, זענען געווען פאַרטרעטן: חנה פּונטש, פריידע פראַנצוז, איידל רוסעק, די שוועסטערן פּאָלאַ און גוטשע פּרוצעל, רינג און די שרייבערין פון די שורות. מיט דער אַרבעט האָבן מיר זיך איינגעטיילט אויף אַזאַ סדר, אַז יעדע וואָך איז אַ צווייטע געווען ביבליאָטעקאַרין. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זיך געניי באַקענט מיט די פאַראַנענע ביכער, בכדי צו וויסן, וועמען און וואָס אַרויסצובאָרגן.

נאָך אַ געוויסער צייט, האָט זיך מיט אונדזער ביבליאָטעק פאַראינטערעסירט די אָנפירערשאַפט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט געהאַט אַן אייגענע

ביבליאָטעק און מיר זענען געוואָרן איינגעלאַדן אויף אַ זיצונג, ווו מיר האָבן באַקומען אַ פאָרשלאַג פונעם פאָרזיצער בערל יעקוב, אַז מיר זאָלן זיך פאַראייניקן אין איין אלגעמיינער ביבליאָטעק און אויך אַריינטרעטן אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. מיר האָבן מסכים געווען און אָנגעהויבן פירן אַ געמיינזאַמע טעטיקייט.

אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע

צו דער אַ צייט, ווערט געפירט אַן אינטענסיווע ציוניסטישע טעטיקייט אין שטעטל. ס'ווערן געשאַפן אָוונט־קורסן אויף לערנען העברעאיש, וועלכע ווערן אָנגעפירט דורך אַ ספּעציעל־געבראַכטן לערער פון מלאַווע, אַ געוויסער בלום און דערנאָך דורך אַ צווייטן לערער, פּושקאַר (לעבט היינט אין חיפה). אַ דאַנק דער איבערגעגעבענער

החוג הדרמטי על־יד האגודה הציונית. 1931.
דראמ. קרייז ביי דער ציוניסטישער ארגאניזאציע. יאָר 1931.

אַרבעט פון די לערער, האָבן מיר שנעל באַהערשט די שפּראַך און אין די גאַסן פלעגט מען הערן ווי די יוגנט פאַרשטענדיקט זיך אין העברעאיש. ליידער ווערן די קורסן ליקווידירט צוליב פינאַנסיעלע שוועריקייטן, נישט האָבנדיק קיין געלט־מיטלען אויסצוהאַלטן די לערער.

ביי דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע האָבן זיך געפונען פאַרשידענע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, ווי: הנוער־הציוני, השומר־הצעיר, ביתר און אַנדערע ס'איז אויך

געווען טעטיק אַ ספּאָרט־קלוב „בר־כוכבא" מיט אַן אייגענעם אָרקעסטער. פּאַראַלעל צו דער אָרגאַניזאַציאָנעלער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט זענען אויך געוואָרן איינגעאָרדנט פאַרשידענע פאַרוויילונגען און טאַנץ־אָוונטן, וועלכע האָבן צוגעצויגן אַ גרויסן טייל פון דער יידישער אומפּאַרטייאישער יוגנט. אינהאַלטספול זענען געווען די צאָלרייכע אויספלוגן אויסער דער שטאָט, ווו די יוגנט האָט פריילעך פאַרברענגט מיט לידער און געזאַנג. אין די שבת־נאָכמיטאָגן פלעגן מיר זיך טרעפן אויף די גרינע פעלדער ביי אייזיק סקורקע, מרדכי שמואל זעלקאָוויטש, אָדער ביי גינטערן אויף דער „גינטערוווקע". גינטער, אַליין אַ קריסט, אָבער אַ יידן־פריינד, האָט אונדז גוט אויפגענומען און מיט אונדז צוזאַמען פאַרברענגט.

איך דערמאָן זיך אַן עפּיזאָד, וואָס האָט געטראָפן ביים זעלבן גינטער, געווען איז עס אַ שבת־נאָכמיטאָג ווען מיר זענען געווען פאַרנומען ביי אַ געמיטלעכן שמועס, אין וועלכן ס'האָט אויך אָנטיילגענומען גינטער אַליין. דעמאָלט איז צו אונדז אַרויס־געקומען גינטערס אַ שכן, דער פאָטאָגראַפיסט שולץ, וועלכער איז געווען באַקאַנט אַלס אויסגעשפּראָכענער אַנטיסעמיט און אונדז אָנגעהויבן זידלען און געפּרוווט פאַריאָגן פונעם פעלד. ווען אהרן זעלקאָוויטש האָט אים געענטפערט, אַז ער האָט נישט קיין רעכט ווייל גינטער איז נישט קעגן, האָט דער אַנטיסעמיט אַן אויפגעקאָכטער, אַרויסגעכאַפּט אַ ברעט פון פּלויט און אַ זעץ געטאָן זעלקאָוויטשן אין דער פּלייצע. עס האָט זיך פאַרפירט אַ פּראָצעס, אָבער אַזוי ווי דער אַדוואָקאַט גראַבאָווסקי, מיטן ריכטער זענען געווען שולצס חברים און צוזאַמען געשיכורט, איז ער געוואָרן באַפרייט. זעלקאָוויטש האָט אָבער נישט רעזיגנירט און אָפּגעגעבן אַן אַפּעלאַציע אין קרייז־געריכט אין קאַליש, ווו דער גוי איז געוואָרן פאַרמשפּט צו באַצאָלן הונדערט זלאָטעס שטראָף, ווי אויך די געריכטס־קאָסטן.

* * *

אין יאָר 1935 האָב איך פאַרלאָזט וויערושאָוו און עולה געווען קיין ארץ־ישראל. זייער פיל חברים און חברות האָבן מיך באַגלייט ביז פּאַדזאַמצע, זינגענדיק אויפן וועג ציוניסטישע לידער. ביי אַלעמען איז געווען אַ הייסע האָפענונג און גרויסער פאַרלאַנג, אַז ס'זאָל שוין קומען דער טאָג, אַז אויך זיי זאָלן עולה זיין.

ליידער האָבן נאָר געציילטע זוכה געווען צו קומען. די איבערוויגנדע מערהייט איז בעסטיאַליש אומגעבראַכט געוואָרן אין די גרויזאַמע היטלער־טעג.

יהא זכרם ברוך.

אויסצוגן פון דער יידישער פּרעסע אין פוילן וועגן ווישעראָווע

צונויפגעזאַמלט דורך
יהושע אייבעשיץ

(איבערגעדריקט לויטן אַריגינאַל — אָן ענדערונגען)

וועגן דער אקציע פון שאפן א נחלה אין ארץ-ישראל — א פאלקס-מתנה פארן דעפּוטאט יצחק גרינבוים

שקל של ההסתדרות הציונית, ע"ש נחום יעקב
שקל פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע א. נ. פון נחום יעקב

דער יובל-קאָמיטעט אין ווערשאָווע האָט אַריינגעשיקט די ערשטע ליסטע מיט די געזאַמלטע און איינגעצאָהלטע דורך ב. יעקב געלדער: דוב יעקב — 5 זל. יצחק קארצוב — 1 זל. מרדכי זיידעל — 1 זל. גדליהו קרזאק — 1.50 זל. יהודה דזיאַלאָוו-סקי — 2 זל. משה ברקאָוויץ — 50 גר. חנה מלכה דאָמב — 1 זל. אידעל רוכמאַן — 50 גר. משה גלבארד — 1 זל. יהודה עזער — 1 זל. צבי דוד פּראָצעל — 1 זל. משה זאב עליעש — 1 זל. משה קאָהן — 1 זל. אברהם יודא — 2 זל. ישראל עהרליך —

1 זל.ביילע גראַבאָווסקאָ — 50 גר. ראובן פּאָסאָלסקי — 1 זל. חיים ניימאַן — 1 זל. משה קוז׳וך — 1.50 זל. שמשון כהן — 1 זל. שלמה איצקאָוויטש — 1 זל. דוד פינקעל — 5 זל. יוסף גאָטהיינער — 1 זל. שלמה ברון — 3 זל. זאב גאָטהיינער — 1 זל. אפרים לעווי — 2 זל. איסר יעקוב — 1 זל. שמואל יאַקובאָוויטש — 3 זל. יהודה זיידמאַן — 2 זל. י. מ. קעסריל — 1 זל. הענדעל עזער — 1 זל. קלמן רויזענבלום — 1 זל. יצחק קאסריל — 3 זל.

„היינט" 27.1.1930

וויערושאָוו.

פּאָריקע וואָך האָט ביי אונדז געווײלט דער אינסטרוקטאָר פון די „אגודה", ה׳ אלי שעראַדזקי מיטן צוועק אַדורכצופירן די „תרומת חבר אקציע".

די צעירי אגודות ישראל האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און איינגעאָרדנט אַ ספּעציעלן אָוונד אויף וועלכען דער ח׳ גאַסט איז אַרויסגעטרעטן מיט אַ לענגערן רעפעראַט.

צומאַרגנס האָט ער אויך געהאַלטן אַ זעהר געלונגענעם רעפעראַט אין „בית־יעקב".

לעצטענס איז פאָרגעקומען וואַהלען צום „וועד הנהגה" פון צעירי אגודות ישראל אין וועלכען עס זענען אַריין פאָלגענדע חברים: פּרעזעס — שלמה קעניג, וויצע — שלמה ביינישׁ בראהן, מרדכי נתן רובנשטיין, יחיאל מאיר ב״ח, ארי׳ פּראַצעל, בעריל אייזנער, חיים שמולעוויטש, לייב לערנער, אפרים ראַגאָווסקי.

דער ועד האָט זיך גענומען מיט גרויס ענערגיע צו רעאַליזירן די פאַרשידענע אַקציעס פון צעירי אגודת ישראל.

ישראל יהושע אייבעשיץ

„טאָגבלאַט" 3.8.1932

פון דער רשימה שטעט, באַטייליקטע אין דער קרן־קימת אַקציע.

וויערושאָוו פלאַנירט פאַרן יאָר תרפ״ב — 30.000

צוזאַמענגענומען אין די חדשים תשרי׳ — כסלו — 13.488

אין די חדשים טבת — אדר — 25.000

„היינט" 1922 5.5 — 20.1

ווירשאַוו.

לעצטענס איז ביי די היגע צא״י פאַרגעקומען וואַהלען פון אַ נייע פערוואַלטונג וועלכע האָט זיך קאָנסטיטואירט אויף פאָלגענדען אופן: 1) פרעזעס — ס. לעווענהאָף. 2) ווײצע — יעקב ראָקמאַן. 3) סעקרעטאַר — ח. גערשינאָוויטש. קאַסירער און ביבל־יאָטעקאַר — א. יאַסקאָוויטש. 5) סוכן הבית — הערש פראָצעל און ישראל יהושיע אייבעשיץ. די נאָר וואָס געוועהלטע פערוו. איז מיט באַנייטע כוחות צוגעטרעטן צו רעאַליזירן די פערשידענע פלענער וועלכע די צעירים צענטראַלע האָט אָנגעוויזען אויפן געביט פון השלמה־עצמיות און ארץ־ישראל.

פרגאַנגענעם לג׳ בעומר איז ביי אונדז פאָרגעקומען אַ פייערלעכע אַקאַדעמיע לכבוד דעם 10־יעהריגען יובילעאום פון אונדזער אָרגאַניזאַציע אין וועלכער עס האָט זיך אויך באַטייליקט דער היגער רב וועלכער האָט גלייכצייטיק געהאַלטן אַ הדרן אויף סדר מועד. דאַן האָט געהאַלטען זיין רעפעראַט דער ספּעציעל איינגעלאַדענער גאַסט ח׳ משה אהרן תשבר פון ווילון אויף די טעמא: „וואָס דאַרפען זיין אונדזערע אויפגאַבען אין יעצטיגען מאָמענט?״.

עס איז אויך געוואָרן צוגעגרייט אַ ספּעציעלער כאָר אונטער דער לייטונג פון היגן חזן ר׳ קלמן מייזלער וועלכע האָבען אויסגעפירט פערשידענע קאָמפּאָזיציעס און ביי אַ געהויבענער שטימונג האָט דער פאָרזיץ. די אַקאַדעמיע געשלאָסען.

„טאָגבלאַט״ 9.6.1933

ווירשאַוו.

לעצטענס איז אין היגן „בית יעקב״ פאָרגעקומען דער עקזאַמען פון אַלע שול־קינדער. די פיעל אַנוועזענדע חשובע געסט זענען געווען פול מיט ענטציקונג פון די גלענצענדע תשובות וואָס די שילערינס האָבען געגעבען אויף אַלע געשטעלטע פראַגען. באַזונדערס גוט האָבען זיך אויסגעצייכענט די שילערין נ. מייראָוויטש ווי אויך די גאָר יונגע שילערין פעסאַ סקראָבאַק פון 1־טן קורס.

חמשה־עשר באב איז פאָרגעקומען אַן אַקאַדעמיע איינגעאָרדנט דורך די היגע בנות אגודות ישראל אין שטאָטישן זאַל. געעפנט די אַקאַדעמיע האָט די לערערין זשימנאָוואָדאַ פון וולאָצלאָוועק וועלכע האָט אין אַ לענגערען אָבער העכסט געלונגענעם רעפעראַט ארומגערעדט די היסטאָרישע בעדייטונג פון חמשה עשר באב פאַר דער אָרטאָדאָקסישער פרויען־יוגענד. נאָכהער האָט פ. לעווענהאָף געהאַלטען אַ רעפעראַט „וואָס דאַרפען זיין אונדזערע אויפגאָבען אין יעצטיגען מאָמענט?״. גאָר באַזונדערס האָט אַלעמען אימפּאָ־נירט די זעהר געלונגענער פאָרשטעלונג פון די יונגערע בת״י־גרופען וועלכע האָט זיך גלענצענד איינגעגעבען.

מרים פיערניקאַזש.

„טאָגבלאַט״ 28.8.1933

ווארשע.

חוהמ״פ איז דאָ געוואָרן געגרינדעט אַ פּועלי אגודת ישראל. עס איז געוועהלט געוואָרן אַן אָרגאַניזיר־קאָמיטעט פון די ח״ח יודעל ראַגאָווסקי, יעקב רובינשטיין און פנחס שולזינגער, וועלכע זענען תיכף צוגעטרעטן אַדורכצופירען אַ ווערבירונגס־אַקציע.

עס ווערט אויך געפּלאַנט צו גרינדען אַ לאַנדווירטשאַפטלעכע הכשרה פון פועלי אגודת ישראל אין דעם שכנותדיקן יודישען גיט „גזשעשקא״.

„טאָגבלאַט״ 25.4.1934

ווארשע.

זונטאג ויגש האָט אונדזער שטאָט באַזוכט אַ דעלעגאַציע פון יח״ל, כדי אַדורכצופירן די כ״ב־אַקציע. רעדעס האָבען געהאַלטען הרב משה טעמקין פון פּיעטרקאָוו, דער יח״ל־תלמיד יעקב פּילצער און דער היגער אגודה־פּרעזעס ר׳ שלמה קעניג. די אַקציע איז געוואָרן אַדורכגעפירט מיט גרויס ערפאָלג, אַ דאַנק די עסקנים ר׳ מאָטיע בעהאגען ר׳ שלמה קעניג, משה פינקעלשטיין, מרדכי נחמן רובינשטיין און דער יח״ל מורשה הב׳ אברהם יאָסקאָוויטש.

אויך „בית יעקב״ האָט אַדורכגעפירט די אַקציע צווישן בנות. די לערערין ש. זשימנאָוואַדאַ האָט געהאַלטן אַ רעדע וועגען דער וויכטיקייט פון יח״ל. הרב טעמקין האָט אויך געהאַלטן אַ רעדע ספּעציעל פאַר אגודה־טוער און זיי מעורר געווען צו גרינדען אין שטאָט אַ חדר יסודי התורה.

„טאָגבלאַט״ ט׳ טבת תרצ״ד

ווארשע.

זונטאָג אין לוי׳־טאָג פון לובלינער רב זצ״ל איז אין שוהל געהאַלטן געוואָרן אַ הספד דורכן היגן רב. עס האַלטן אויך הספדים ר׳ יחיאל מאיר אַלבערשטיין און ר׳ שלמה קעניג. אַ מלא רחמים מאַכט ר׳ קלמן שוב״, דערנאָך איז מספיד ה׳ יעקב ראָקמאַן. די הספדים האָבן איבערגעלאָזט אַן׳ערשיטערענדען איינדרוק.

א. ש. איצקאָוויטש

„טאָגבלאַט״ כ״ב כסלו תרצ״ד

שטייגער און דעראינערונגען

נח רוסעק
אַמעריקע

א שפּאַציר איבערן שטעטל

(נאָסטאַלגישע דערינערונגען)

„אין קיניגרייך פּוילן, האַרט ביי דער גרענעץ,
ליגט אַ שטעטל גרויס ווי אַ גענעץ".

י. ל. פּרץ

איך ווייס נישט, ווי גרויס ס'איז אַ גענעץ, אָבער דוכט זיך, אַז אונדזער שטעטל איז גרעסער נישט געווען. אין אַ גאַר־קורצער צייט, האָט מען געקאָנט אויסגיין גאַנץ ווערשאָוו; אין דער לענג און אין דער ברייט. אויב מ'האָט אָנגעהויבן פון טייך ביי דער שול און אַדורך די קאַזאַרמעס, פאַרבליבענע פון די רוסישע צייטן, זענען מיר שוין געווען ביים „צלם" מיטן יויזל ווו מ'האָט לייטיש אויסגעשפּיגן און פאַרבראַקט מיט אַ „שקץ תשקצנו" און — אויס שטעטל.

איך ווייס נישט, צי דער אַלטער חרובער שלאָס פון יענער זייט טייך, וואָס איז געווען מיסטעריעז באַהאַלטן זומער צווישן אַלטע גרינע נאָדל־בוימער און אין ווינטער אונטער אַ שניי־צודעק — האָט אויך געהערט צו „אונדז".

געווען איז איין הויפּט־גאַס, אַן אויסברוקירטע מיט שטיינער — די וואַרשעווער גאַס. אַלע איבעריקע געסלעך האָבן אפילו קיין נאָמען נישט געהאַט. ס'הייסט זיי האָבן יאָ געהאַט נעמען למשל: די גאַס פון לוטוטאָווער מלמד, אָדער דאָס געסל פון בערעלע מלמד. די גאַס ווי אַניולעק האָט די קאַוואַליע, אָבער דאָס געסל ווו חיים פּראַצעל (חיים סינעלעס) האָט געהאַט אַ גאָרטן מיט גרינצייג.

געווען אויך אַ גרויסער פּלאַץ אַרומגערינגלט מיט הייזער, דער מאַרק־פּלאַץ. אינמיטן איז געווען אַ גאָרטן מיט פּרוכט־בוימער, וועלכער האָט געהערט צום שטאָט־ראָט. אין די טאַרג־טעג איז אָנגעגאַנגען אַ לעבעדיקער האַנדלס־אויסטויש מיט די אַרומיקע פּויערים און אויף אַ גרויס פעלד וואָס מ'האָט גערופן „דער פּאַסטערנאַק" איז געוואָרן געפירט אַ מסחר מיט בהמות און חזירים.

דאָס איז געווען דאָס פיזישע שטעטל. שטיינער, ציגל און האָלץ. דאָס איז געווען גשמיות. גוף. ס'איז אָבער אויך געווען „נשמה־יתרה" וואָס יידן האָבן אַריינגעגעבן. אַלץ איז געווען פאַרבינדן מיט יידישקייט: די וואַרשעווער גאַס האָט געדינט פאַר יידן צו גיין אין שול דאַוונען און צוריקגיין בנעימות מ'זאָל חלילה נישט מיינען, אַז זיי לויפן אַהיים צום עסן. דורך דער וואַרשעווער גאַס זענען אויך געוואָרן געפירט חתן־כלה, ווו זיי האָבן באַקומען חופה וקדושין אין הויף פון דער שול.

די אונטערגעסלעך האָבן געדינט פאַר די „קאַליעדיקע" בחורים, מיט שוין געקירצטע פּיאות, וועלכע האָבן אין געהיים געלעזן פאַרשידענע ביכער און געווען „אָנגעשטעקט" מיט אַ ביסל השכלה.

דער „פֿאַסטערנאַק" האָט געדינט פֿאַר די בית־המדרש בחורים, וועלכע זענען אין די הייסע זומער־טעג געגאַנגען שפּאַצירן, כאַפּן אַ ביסל פֿרישע לופֿט און גלייכצייטיק זיך געמוטשט איבער שווערע ענינים פֿון דער גמרא און תוספות.

עס האָט אויסגעזען, אַז דער גאַנצער אַרום, האָט די השגחה געשאַפֿן פֿאַר יידן און יידישקייט. דער מאַרק — בכדי יידן זאָלן מאַכן פּרנסה אויף שבת. די פּרוכטן פֿון גאָרטן — אויף שבת־אויבס און אויף שיקן משלוח־מנות אין פּורים. דער טייך איז דאָך בלי ספק געווען יידן זאָלן גיין צו תשליך און די ביימעלעך ביים טייך — פֿאַר הושענות. דאָס גרינגס פֿון די בוימער — פֿאַר סכך צו די סוכות. אַפֿילו די בייסיקע שטעכערס, וועלכע זענען ווילד געוואַקסן אויף די פֿעלדער, האָבן אונדז גענוצט צו דערמאָנען די יידן, אַז ס'איז תשעה־באב און מ'דאַרף מיטווייינען מיטן חורבן.

אין די יומי־חול האָבן יידן זיך געראַנגלט מיטן אויסקומעניש. געווען פֿאַרהאָרעוועט. אָבער אין דעם מאָמענט ווען דער שול־שמש האָט מיט זיין האַלצערנעם האַמער אָנגעקלאַפּט אין די טירן, אָנזאָגנדיק דעם אָנקום פֿון שבת — האָט קדושה אַראָפּגענידערט איבערן שטעטל. פֿון אַלע יידישע שטובן מיט די אָנגעצונדענע שבת־ליכט, האָבן אַרויסגעקוקט אַנדערע, נישט טאָג־טעגלעכע, מיט פֿאַרזאָרגטע אויגן, יידן. דאָס האָט די נשמה יתרה אַריינגעדרינגען אין יידישע הייזער.

איך דערמאָן זיך:

ווען דער יאַדענאָווער רבי איז געקומען קיין ווייערושאָוו, אויפֿן וועג קיין ארץ־ישראל, האָט מיך דער פֿאָטער מיטגענומען ערב שבת צום רבין, ווו דער פֿאָטער איז געווען פֿאַרבעטן צום רבינס טיש. ווען ס'איז געקומען די צייט פֿון קבלת שבת און דער רבי האָט האַלב זאָגנדיק און האַלב זינגענדיק, אָנגעהויבן מיט התלהבות דעם שלום עליכם מלאכי השרות, מלאכי עליון — האָט אַ מיסטעריעזער ציטער אַרומגענומען דעם פֿאַרזאַמלטן עולם. מ'האָט כמעט געהערט דאָס פֿלאַטערן פֿון מלאכישע פֿליגלען און זייער ענטפֿערן: עליכם שלום, עליכם שלום.

מיר האָבן איינגעזאַפּט אין זיך צאַרט־יידישקייט, נישט נאָר פֿון חדר און בית־המדרש. דער גאַנצער אַרום־און־אַרום האָט אונדז באַווירקט. אויף די יוגנט, וועלכע איז געווען באַאיינפֿלוסט פֿון דער ציוניסטישער אידעע און זענען זיך צוזאַמענגעקומען נאָך די פֿאַרזאַמלונגען אונטערן שטאָט — האָבן אָנגעפֿילט דעם חלל מיט זייערע לידער. בענקענדיקע, פֿול מיט צער לידער, פֿאַרן לאַנגן יידישן גלות.

* * *

עס נאָגט ביים האַרצן אַ בענקשאַפֿט. ער טרויערן אַלע רמ"ח איברים נאָך אונדזער שטעטל מיט אירע אומגעקומענע יידן — אַלע לויטערע קדושים וטהורים.

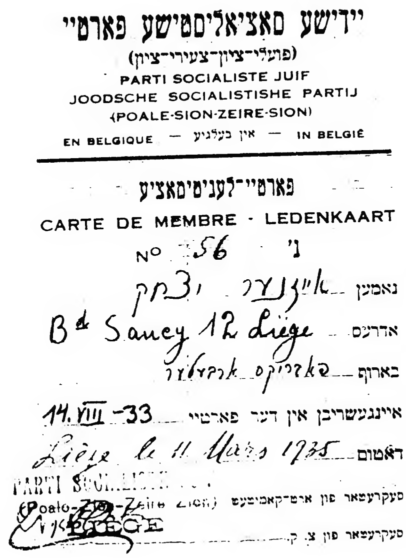
יתגדל ויתקדש מיין אומגעבראַכט יידיש ווייערושאָוו.

יצחק אייזנער
חיפה, ישראל

פון אמאליקן לעבן

ביז צום ערשטן וועלט־קריג אין 1914, איז ווירושאַוו געווען אַ פּראָווינץ־שטעטל, וואָס דער רוב באַפעלקערונג האָט זיך פּאַרנומען מיט מסחר און קליינהאַנדל, און אַ קליינער טייל האָט געלעבט פון „לופט־געשעפטן".

קיין אַרבעטער עלעמענט איז צווישן יידן כמעט נישט געווען. נישט נאָר דערפאַר וואָס אין שטעטל האָט נישט עקזיסטירט קיין אינדוסטריע, אָבער אויך ווייל יידן האָבן זיך געשעמט צו זיין אַ בעל־מלאכה. דער רוב בחורים זענען געווען „לערנער", און

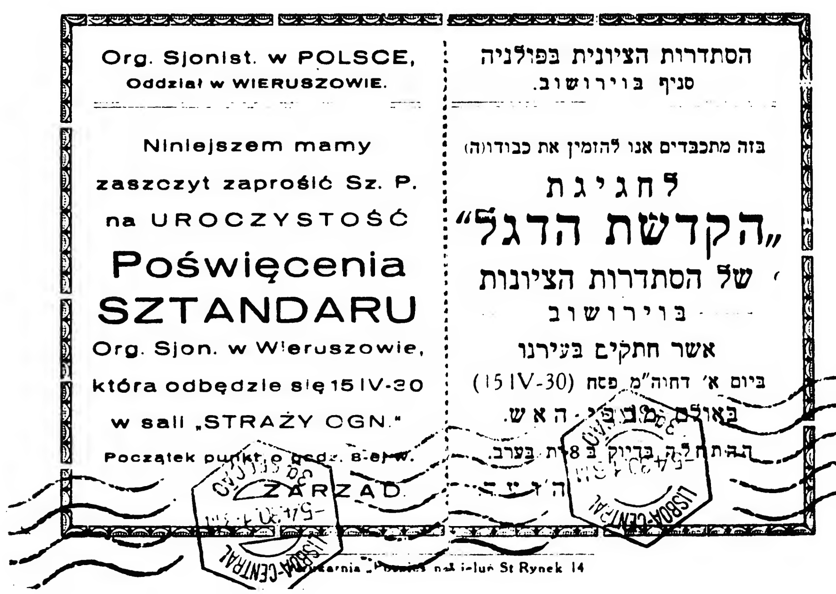
תעודת חבר של יצחק איזנר מ„פועלי־ציון" בבלגיה. 1935.
מיטגלידס — לעגיטימאַציע פון יצחק אייזנער, פון דער פּאַרטיי „פּועלי־ציון" אין בעלגיען. 1935

געוואָרט אויף אַ רייכן שווער מיט אַ גרויסן נדן. דאָך האָבן זיך געפונען אין שטעטל אַ ביסל בעל־מלאכהעס, ווי שניידער, שוסטער, שטעפּער, זייגער־מאַכער און פריזירער.

געווען עטלעכע גבירים וואָס האָבן זיך „איינגעקויפט" איידעמס בני־תורה, און זיי געבערענגט קיין ווירושאַוו, ווי למשל: ר' יאָסל מאַקשקי האָט זיך געבראַכט אַלס

איידעם — ר׳ אברהם מענדל אַרענבאַך (שפּעטער געווען רב אין שטעטל), שמואל יהודה גאָלדמאַן האָט זיך געברענגט פאַר אַן איידעם ר׳ יעקב שלמה קאָוואַלסקי (שפּעטער געווען דיין) און ר׳ אייזיק אלתר (אַ מקורב פון גערער „הויף״).

דאָס איינציקע „רעפאָרמירטע״ חדר איז געווען פון משה רינג, וועלכער האָט שפּעטער געבראַכט ,אין שטעטל זיינע שוועגערינס, וועלכע האָבן געלערנט מיט דערוואַקסענע בחורים שרייבן און לעזן די שפּראַכן: פּויליש, רוסיש, דייטש און אויך קורסן פון בוכהאַלטעריע. זיי זענען אָבער געוואָרן באַיקאָטירט דורך אַ טייל יידישער באַפעלקערונג. יידישע בחורים האָבן געלערנט ביי פּוילישע לערער און לערערינס, אָבער חס ושלום נישט ביי די רינגס.

Org. Sjonist. w POLSCE,
Oddział w WIERUSZOWIE.
Niniejszem mamy
zaszczyt zaprośić Sz. P.
na UROCZYSTOŚĆ
Poświęcenia
SZTANDARU
Org. Sjon. w Wieruszowie,
która odbędzie się 15 IV-30
w sali „STRAŻY OGN."
Początek punkt. o godz. 8-ej w.
ZARZĄD.

הסתדרות הציונית בפולניה
סניף בוירושוב.
בזה מתכבדים אנו להזמין את כבודו(ה)
לחגיגת
„הקדשת הדגל״
של הסתדרות הציונות
בוירושוב
אשר תתקים בעירנו
ביום א׳ דחוה״מ פסח (15 IV-30)
באולם מכבי האש.
ההתחלה בדיוק ב8 שעות בערב.
הועד

הזמנה לחגיגת הקדשת הדגל של ההסתדרות הציונית 15.4.1930
איינלאַדונג צו דער פאָן — אנטהילונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. 15.4.1930

איך פערזענלעך, זייענדיק פון אַ שטרענג פרומער היים, האָב מיטגעמאַכט דאָס גאַנצע אַרומרייסן זיך פון די עקסטרעם־פרומע מיט די „פאָרגעשריטענע״.

אין יאָר 1929 האָב איך עמיגרירט קיין בעלגיען און ווי איך האָב געלעבט ביז 1935 און דאַן עולה געווען קיין א״י. אַ סך יוגנט איז אַוועק פון וויערושאָוו צווישן די צוויי וועלט־מלחמות. זיי האָבן פּשוט נישט געזען קיין שום צוקונפט אין שטעטל. קיין

בעלגיען זענען געקומען אַ סך וויערושאַווער.ליידער אַ טייל פון זיין זענען צוריק קיין פּוילן און דאָרט אומגעקומען.

מיטן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, איז אין וויערושאָוו געקומען צו אַ גייסטיקן איבערברוך, מער און מער האָבן זיך געפונען דרייסטע יינגלעך און מיידלעך וואָס האָבן זיך אַרויסגעריסן פון אַפּוטרופּסות פון זייערע פרומע עלטערן, און אָנגעהויבן גיין „מיטדער צייט״. זיי האָבן געגרינדעט די ערשטע ביבליאָטעק אין שטעטל, און דאַן די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. מיט דער צייט אויך געגרינדעט אַ פּרעבל־שולע וואָס די שפּראַך־אינטעריכט איז געווען עברית. די הויפּט־טעטיקייט האָט זיך געפירט אַרום דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. מיט דער צייט האָט זיך געשאַפן אַ דראַמאַטישער קרייז, וועלכער איז אויפגעטרעטן מיט געלונגענע פאַרשטעלונגען. אַלע הכנסות זענען געווען פאַרן קק״ל.

ביים אַנטשטיין פון פּוילן האָט שוין עקזיסטירט אַ שיינע „מזרחי״ אָרגאַניזאַציע. צווישן די, וואָס האָבן אַ סך געהאָלפן דער אַנטוויקלונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַ־ניזאַציע, איז כדאי צו דערמאָנען משה און גיטל שוואַרץ. עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ „ספּאָרט־קלוב״, אין וועמענס שפּיץ עס זענען געשטאַנען: מנשה ענגעלמאַן, אליהו מנחם עליאַש, אהרן יאָסעק רוסעק, דב עזער, ישראל ערליך, חיים שלמה שוואַרצבאַרט, גבריאל, נחמן, פּינטשע גליקסמאַן, מרדכי דאַווידאָוויטש, יהודה אריה וואַנטשאָווסקי און אַנדערע.

צווישן די אַקטיווע חברים אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע האָבן זיך גערעכנט די חברים: יענקל און משה ברוין, וואָלף כוואַט, שלמה זאַנוויל רוסעק, אליה מנחם עליאַש, צבי סקורקאַ, משה וואָלף עליאַש, נח און לאה רוסעק, משה וועלצמאַן, רבקה פּראַצעל,ביילא עליאַש, לאה יעדוואַב, וועלגא און צביה עליאַש, בערל יעקוב, יצחק אייזנער, יצחק קאָזשוך, אברהם לייב פּראַצעל און אַנדערע.

צווישן די „מזרחי״ חברים זענען טעטיק געווען: מרדכי שמואל זעלקאָוויטש, יחיאל מאיר קאַסריל, אברהם יהודה ניימאַן, אברהם אורבאַך, גדליה קזשאַק, יצחק פּאַנקאָווסקי, שמואל ענגעלמאַן, צדוק קעמפּנער, יעקב שלמה שולזינגער און אַנדערע.

עליזה דפני

אנטיסעמיטיזם אין וויערשאוו

כאָטש מיך האָט נישט געטראָפן די שרעקלעכע קאַטאַסטראָפע און חורבן פון פּוילישן און בתוכם אונדזער וויערשאָווער יידנטום, וואָס איז געוואָרן אַדורכגעפירט דורך נאַצישע באַנדיטן, ביי דער מיטהילף פון דער אָרטיקער פּוילישער באַפעלקערונג — דאָך איז נאָך ביז היינט ביי מיר איינגעקריצט אין זכרון, פאַרשידענע עפּיזאָדן וועגן דער זאָאָלאָגישער, אַנטי־יידישער העצע, מיט וועלכער מיר האָבן זיך געטראָפן אויף טריט און שריט, וועגן דער בלוט־דורשטיקער שנאה, וואָס איז געוואָרן געפלעגט דורך די פּוילישע מאַכט־האָבער ביי דער אַקטיווער מיטהילף פון דער קאַטוילישער קירכע.

איך דערמאָן זיך אַ פאַל, וואָס האָט פאַסירט אין דער פאָלקס־שול. דאָרט האָט זיך געפירט, אַז בשעת דער לעקציע פון רעליגיע, האָבן אַלע יידישע קינדער פאַרלאָזן די שולזן. איינמאָל איז דער גלח (דער לערער פון רעליגיע), געקומען פריער און ווען מיר האָבן זיך געקליבן צו פאַרלאָזן דעם זאַל, האָט דער גלח נישט דערלויבט. דאַן האָט ער גענומען אַ מאַפּע פון ארץ־ישראל און געוויזן די תלמידים: „זעט — האָט ער געזאָגט — די יידן, וואָס געפינען זיך מיט אייך דאָ צוזאַמען, זיי האָבן באַפלעקט די הייליקע ערד מיטן בלוט פון יעזוס". נאָכן אויסהערן אַזאַ „לעקציע", וואָס איז געוואָרן באַגלייט מיט נאָך ענלעכע פּאָגראָם־דרשות, האָט אונדז אַלע ווי צוגעשמידט צום אָרט. זאָגאַר די דרייסטע, מיט אַ „געשליפן פּיסקל" — ווי מיר האָבן זי גערופן, אלא ניס, וועלכע האָט זיך שטענדיק אָפּגערעכנט מיט די שיקסעס — איז אויך געבליבן שטיל.

אַזוי האָט אויסגעזען די „דערציאונג" און אַזעלכע זענען געווען די „דערציער".

שוין שפּעטער, אין די דרייסיקער יאָרן, ווען היטלער ימ"ש איז געקומען צו דער מאַכט און עס איז געווען קלאָר, אַז אויך פּוילן איז אין געפאַר, האָט מען אונדז, בעת אַ לעקציע ווי אומצוגיין זיך מיט גאַז־מאַסקעס, באַזייטיקט פון דאָרט און די דערציער האָבן ציניש דערקלערט: איר יידן, וועט זיך זיכער אין דעם נישט נויטיקן".

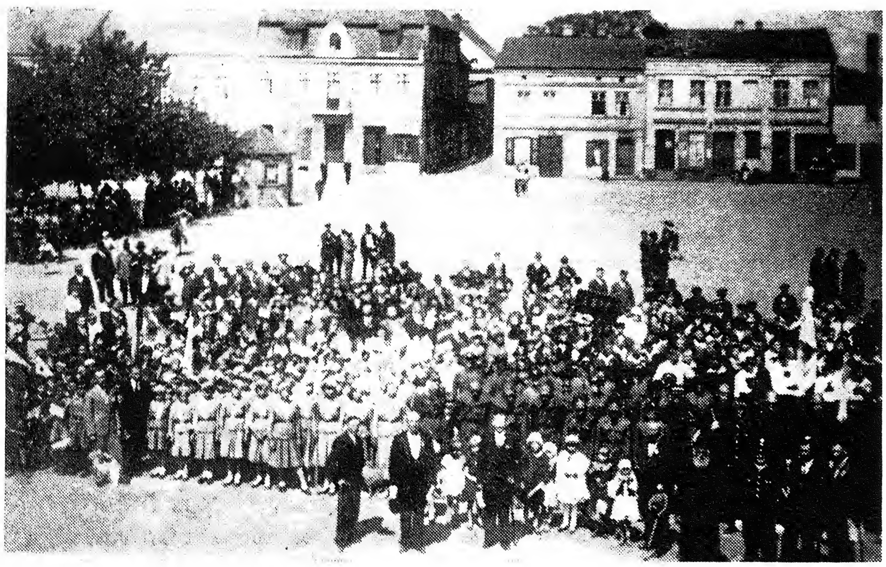
אין אַ קורצער צייט, ווען איך האָב באַקומען די מעגלעכקייט אַרויסצורייסן זיך פון דער קאַשמאַרער פּוילישער ערד און עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, האָבן מיך מיינע חברות און באַקאַנטע באַגלייט מיט האַרץ־ווייטיק, וואָס זיי מוזן נאָך דאָרט פאַרבלייבן. ליידער האָבן זיך זייער ווייניק אָפּגעראַטעוועט פונעם טראַגישן גורל.

יוסף זעלקאָוויטש

ווייערושאווער בילדלעך

ווי אַזוי מיר האָבן „מסדר" געווען דעם פּאָליציאַנט פּילאַטשינסקי

איינע פון די גרעסטע פאַרגנוגנס פאַר אונדזערע יידן, איבערהויפט פאַרן יידישן קליינוואַרג, איז געווען דער אויפמאַרש פונעם ספּאָרט־קלוב „בר־כוכבאַ". אין אַזאַ טאָג, ווען די ספּאָרטלער האָבן זיך באַוויזן אין גאַס אין זייערע איינהייטלעכע מונדירן, ריטמישן מאַרש מיט אַן אייגענעם אָרקעסטער און פאָן, איז געווען אַן אמתער יום־טוב.

מראה מ־3 במאי. מתאספים לתהלוכה.
3 — טער מאי אין שטעטל. צונויפזאמלונג פארן פאראד.

איינמאָל, בעת אַזאַ אימפּרעזע, האָט זיך אין שפּיץ פונעם פּאַראַד געשטעלט דער, פּאָליציאַנט פּילאַטשינסקי און מיט דער בלאָנקער שווערד און ערנסטן פּרצוף, ווי ער וואָלט דאָ געווען דער גאַנצער בעל־הבית, האָט ער מאַרשירט פון פאָרנט און נאָך אים די ספּאָרטלער. פאַרשטייט זיך, אַז געשלאָסן דעם פּאַראַד, האָט דאָס קליינוואַרג, וועלכע האָבן שוין לאַנג געוואַרט אויף אַזאַ שמחה. דערווייל האָבן זיך די ספּאָרטלער אַריינ־געדרייט אין אַ געסל אויף רעכטסביי ראָזענבלומס הויז און פּילאַטשינסקי, ווי נישט אים מיינט מען, האָט זיך ווייטער מאַרשירט. ער, פון פאָרנט, מיט דער „בלאָנקער שווערד" און נאָך אים, אַ מחנה קליינוואָרג,

זעט אויס, אַז דעם פּאָליציאַנט איז עפּעס געוואָרן פאַרדעכטיקט דער גאַנצער ענין און ער האָט זיך געגעבן אַ דריי אויס.

נאָך ביז היינט האָב איך אַ ביטער רחמנות אויף דעם „פאַרשטייער פון דער מאַכט", ווען ער האָט פאַר זיך דערזען די כאָפּטע קליינע ליצים וואָס זייער כאָכאָטשען האָט מען געהערט איבער גאַנצן שטעטל.

מיר צינדן אונטער די „קאָזע"

צווישן די חסידים און ציוניסטן זענען פאָרגעקומען אָפטע שטרייטן און די חסידישע בחורים מיט דער ציוניסטישער יוגנט האָבן צווישן זיך געפירט אומאויפהערלעכע „מלחמות". איין מאָל, ווען ס'האָט געזאָלט אַראָפּקומען אַ ציוניסטישער רעדנער, האָבן די בחורים באַשלאָסן, אַז ער זאָל זאָגאַר צום שטעטל נישט דערגיין און זיי האָבן זיך געלאָזט צו דער באַן, באַזאָרגנדיק זיך מיט אַ היפּשן רעזערוו פון פאַרשטינקענע אייער, פאַרפוילטע פרוכטן און נאָך אַנדערע, ענלעכע „כלי־זיין".

וועגן דעם פּלאַן זענען מיר געוווּיר געוואָרן. (מיר האָבן דאָרט געהאָט אַן „אייגענעם" — אלחנן רובינשטיין, נתן דוד צוקערבעקערס זון), און מיר האָבן זיך אויך אַהין געלאָזט צו אַ „קאָנטר־אַטאַקע". אַזוי ווי מיר זענען געווען מער „קאָמפּס־פּעאיקע" און „סטראַטעגיקער", האָבן מיר זיך איינגעטיילט אין צוויי גרופּן. איינע, אונטער דער ערשטער בריק און די צווייטע גרופּע אונטער דער צווייטער בריק, וועלכע האָבן זיך געפונען איבער דער „פּראָסנאַ". אַריינגעמענדיק דעם „שונא" אין דער מיט, האָבן מיר אַנגעהויבן דערלאַנגען „פייער" — פּעטש מיט געשרייען. נאָך דער „פאַרשפּילטער מלחמה", האָבן מיך די בחורים פאַרמסרט פאַר דער פּאָליציי, אַז דאָס האָב איך אָנגעפירט מיטן געשלעג און צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע, בין איך געוואָרן איינגעזעצט אין „קאָזע". זעענדיק, אַז ס'איז נישט קיין געשעפט צו זיצן, האָבן מיר צוזאַמענגענומען אַלע פּאַפּירן פון עסנוואַרג, געמאַכט אַ פייער און אַליאַרמירט די פּאָליציי, אַז די „קאָזע" ברענט.

די פּאָליציאַנטן, דערזעענדיק אַ רויך, זענען אָנגעקומען צו לויפן און שנעל מיט ציטערדיקע הענט, אויפגעמאַכט די טיר. מיר האָבן נאָר אויף דעם געוואַרט. אין עטלעכע סעקונדן האָבן אַלע געמאַכט פּליטה...

דער טייך „פּראָסנאַ" און די מקווה

נישט אַלע שטעטלעך האָבן געהאַט די זכיה צו האָבן אַזאַ פּרעכטיקן טייך, ווי די „פּראָסנאַ". חוץ דער שיינקייט, האָבן מיר פון טייך געהאַט גרויסע נוצן. ווינטער, ווען דער טייך איז געווען פאַרפרוירן, האָבן מיר געהאַט ווו זיך צו גליטשן. פון דער „פּראָסנאַ" האָט מען געשלעפּט וואַסער אין די שטובער, ווען די באַלעבאָסטע פלעגט האָבן אַ „גרויסע וועש". אָבער דער עיקר נחת האָבן מיר געהאַט זומער, ווען מ'האָט זיך דאָרט געבאָדן. זעלבסטפאַרשטענדלעך, איז אונדזער פּליאַזשע נישט געווען קיין געמישטע. ס'איז געוואָרן שטרענג אָפּגעהיטן, אַז מענער און פרויען זאָלן זיך באָדן באַזונדער. בלויז איין פאַל געדענק איך, ווען אַ מאַנצפּאַרשוין האָט זיך געפונען אין דער פרויען־אָפּטיילונג. דאָס איז געווען, ווען רייזל דאַווידאָוויטש האָט זיך אין אַ פרייטיקדיקן טאָג אָנגעהויבן טרינקען

און יעקב יאַבלאָנסקי איז אָנגעקומען צו רייטן אויף אַ פערד, געוואָרפֿן זיך אין וואַסער און זי אָפּגעראַטעוועט.

קיין ספּעציעלע באָד־קאָסטיומען, איבערהויפּט קיין „ביקיני", האָט מען נישט געטראָגן. מענער האָבן זיך געבאָדן אין לאַנגע גאַטקעס און פֿרויען האָבן זיך אָנגעטאָן ברייטע הויזן, אַרויפֿגעצויגן אויף דעם שלאָף־ראָק און היידאַ, אין וואַסער אַריין.

געוווען אין שטעטל נאָך אַ „באָד־אַנשטאַלט" — די מקווה. זאָגאָר מיט וואַננעס פֿאַר די. וועלכע האָבן זיך געקאָנט דערלויבן. סתם עמך האָט געהאַט צו דער דיספּאָזיציע האָלצענע שעפּעלעך און נאָכן אַרומוואַשן, האָבן מיר זיך אַראָפּגעלאָזט אין דער מקווה טובל זיין. כ'זאָל זאָגן, אַז דאָרט אונטן האָט זיך געפֿילט עפּעס אַ ספּעציעלער ריח — פֿאַרקערט...

אליהו דער מקווהניק האָט שווער געהאָרעוועט ביים שלעפּן די עמערס וואַסער אָנצופֿילן די וואַננעס.

ווינטער צייט, פֿלעגן מיר זיך וואַרעמען ביים ברענענדיקן אויוון. איין מאָל, ביי אַזאַ וואַרעמען זיך, בין איך אַראָפּגעפֿאַלן אויפֿן גליענדיקן אויוון און מ'האָט מיך קוים מיט צרות אָפּגעראַטעוועט.

ביי די בעקער

אַ געלויף, אַ טומלעניש. מ'איילט זיך פֿרייטיק צום בעקער מיטן קוכן און ביי אַלע ווייבער איז דאָ איינאיינציקער באַגער — דער קוכן זאָל נאָר גוט אַרויסקומען. געוווען פֿאַלן, ווען אַ שבת איז געוואָרן צעשטערט צוליב אַ פֿאַרברענטן קוכן. דאָס איז געוווען ביז מיטאָג־צייט. דערנאָך האָט מען אָנגעהויבן טראָגן די טשולנטער, פֿאַרפּאַקט אין פּאַפּירן און ביי דער זייט, פֿאַרשידענע סימנים, מ'זאָל חלילה נישט פֿאַרבייטן מיט אַ שכן. צומאָרגנס, שבת, צוועלף אזייגער פֿאַרמיטאָג, האָבן שוין אַלע געוואַרט ווי דיסציפּלינירטע סאָלדאַטן ביים בעקער און אַהיים גענומען די טעפּלעך. ווען ס'האָט יאָ פּאַסירט, אַז ס'איז פֿאַרטוישט געוואָרן אַ טשולט, איז דאָס ביי אונדז אין שטעטל נישט געווען קיין אומגליק. דאָקעגן אין אַ שכנותדיקער שטאָט האָט פּאַסירט, אַז אַזאַ פֿאַרטוישט טשולנט איז אַריינגעפֿאַלן צו אַ גרויסן חסיד און דאָרט האָבן זיך געפֿונען אַ פּאָר פֿיסלעך פֿון אמתן בשר־קוויטש...

ביי אונדז האָבן חלילה אַזעלכע זאַכן נישט פּאַסירט.

חסידים און ציוניסטן

צו קיין גאָר גרויסע מחלוקת צווישן חסידישן טייל פֿון דער באַפֿעלקערונג מיטן ציוניסטישן, אָדער מאָדערנעם טייל, איז ביי אונדז — אין קעגנזאַץ צו אַ סך פּוילישע שטעטלעך, נישט דערגאַנגען. אָבער קלענערע שטרייטן און „מחלוקהלעך" — האָבן נישט געפֿעלט. אַזוי ווי מיין פֿאָטער האָט גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין געזעל־שאַפֿטלעכן לעבן, סיי אַלס גבאי אין דער שול, ווי אויך אַלס דאַזאַר אין דער קהילה, האָב איך געקאָנט, פֿון דער נאָענט, אָבסערווירן די שטרייטן און צוזאַמענשטויסן. איך דערמאָן זיך דעם סכסוך אַרום דער נאָמינירונג פֿון אַ שוחט. די גערער חסידים האָבן

דורכאויס געוואָלט, אַז אַלס שוחט זאָל ווערן באַשטימט ר׳ יחזקאל שוחט (ר׳ זיינוול שוחטס אײדעם) און אַזוי ווי די שטימע פון מיין פאָטער אין קהילה־ראָט, האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג, זענען פאַרשטייער פון די גערער געקומען צו אונדז אין שטוב און געבעטן מיין פאָטער, עד זאָל שטימען פאַר זייער קאַנדידאַט.

מיין פאָטער, וועלכער האָט אין זיין ציבורישער אַרבעט אַרויסגעוויזן די העכסטע מאָס פון ערלעכקייט, האָט מכלומרשט מסכים געווען.

יוסף זלקוביץ בהכשרה בעיר בלכטוב בשנת 1934. יושב מימין.
יוסף זעלקאָוויטש אויף הכשרה אין בעלכאַטאָוו אין יאָר 1934. זיצט אויף רעכטס

נאָך זייער אַוועקגיין, האָט זיך מיין פאָטער זאָפאָרט פאַרשטענדיקט מיט זיין פראַקציע, ד. ה. מיט די ציוניסטן און בעלי־בתים און זיי אינפאָרמירט וועגן געבעט, אויף דער פראַקציע־באַראַטונג איז געוואָרן באַשלאָסן, אַז אויף דער זיצונג אין דער קהילה, זאָל דער פאָטער דערציילן וועגן גאַנצן ענין. וכך הווה, דאַן, האָט שוין נישט געקאָנט זיין קיין רייד וועגן גערער קאַנדידאַט. דער אינצידענט האָט געברענגט צו נאָך אַנדערע אומאַנגענעמלעכקייטן. אַבער מיט דער צייט האָט זיך איינגעשטילט.

א צווייטן פאַל געדענק איך, בעת אַ ציוניסטישן רעפעראַט אין דער שול. ווי באַקאַנט, איז די שול געווען אַ ציוניסטישע „פעסטונג" און אַלע רעדנער זענען דאָרט

אַרויסגעטרעטן. מאַכט זיך אַ מעשה, אַז איין מאָל אין אַ שבת, ווען אַ ציוניסטישער רעדנער האָט זיך שוין געגרייט אָנצוהויבן זיין רעפעראַט, קומט אָן דער רב ר׳ אברהם מענדל אורענבאַך, אַרויף גלייך אויפן בעלעמער און קאַטעגאָריש געפסקנט, אַז היינט וועט מען דאָ נישט רעדן. מיין פאָטער, אַלס גבאי פון דער שול, האָט אַרויסגעוויזן נישט ווייניקער תקיפות און דער רב האָט געמוזט פאַרלאָזן די שול, אַזוי לאַנג ווי ס׳האָט געדויערט דער רעפעראַט.

כאַראַקטעריסטיש, אַז צומאַרגנס, נאָך אַזאַ „ערנסטן״ אינצידענט, זענען די באַציאונגען פון מיין פאָטער מיטן רב, געווען זייער קאָרעקטע, ווי ס׳וואָלט גאָרנישט פאַסירט.

נישט ווייניק אומאָנגענעמלעכקייטן זענען אויך געווען, ווען ס׳איז געגרינדעט געוואָרן די פרעבל־שולע, וווּ מיין עלסטע שוועסטער האָט אויך באַזוכט. אין אָנפאַנג האָט דער רב געוואָלט איבערצייגן מיין פאָטער, אַז דאָרט ווערן חלילה וחס די קינדער „קאַליע״. ווען אַזעלכע „אַרגומענטן״ האָבן אויף מיין פאָטער נישט געהאַט קיין ווירקונג, האָט זיך דער רב גענומען צו די זיידעס. און ווען אויך זיי האָבן גאָרנישט געקאָנט פועלן, האָט מען מיין זיידע, ר׳ ליפּמאַן, נעבעך „אַרויסגעבעטן״ פון גערער שטיבל. פאַרן זיידע ר׳ יצחק מאיר, האָבן זיי מורא געהאַט, צוליבן גרויסן יחוס.

פנחס גאָלדמאַן

מיט יארן צוריק

מיין זיידע, דער באַקאַנטער גביר, ר׳ שמואל יהודה גאָלדמאַן ז״ל

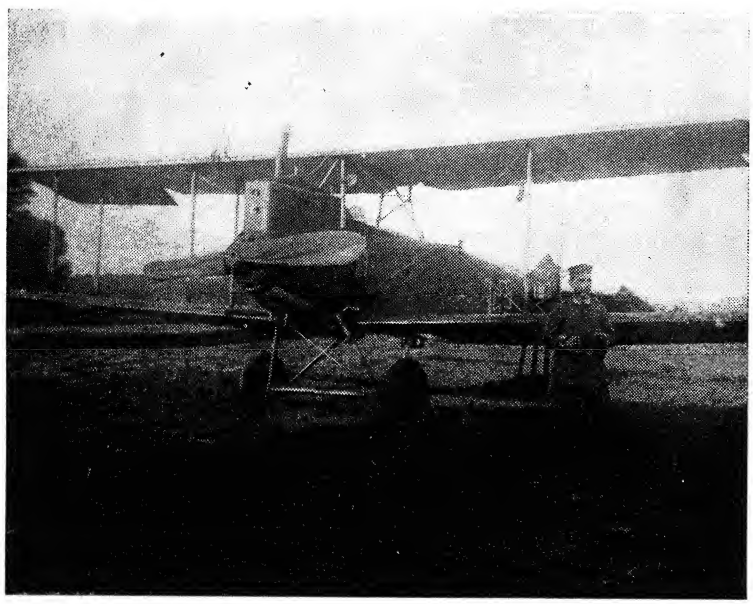
פאַרן עלטערן דור, געבוירענע אין ווירשאָוו, איז בלויז דער נאָמען פון ר׳ שמואל יהודה געווען אַ שם־דבר. אויך דער יינגערער דור, צוהערנדיק צו די דערציילונגען פון זייערע טאַטעס און זיידעס, האָבן דערמאָנט דעם זיידע מיט יראת־הכבוד. ר׳ שמואל

פנחס גולדמן — טייס בצבא הגרמני. בשנת 1915
פנחס גאלדמאן אלס פליער אין דער דייטשער ארמיי

יהודה האָט געשמט אין דער גאַנצער פּיאָטרקאָווער גובערניע, אַלס איינער פון די רייכסטע ידן, האָבנדיק אין זיין באַזיץ אַ סך וועלדער און פעלדער, ווי אויך אַנדערע רייכטימער.

נישט געקוקט וואָס ער איז געווען פאַרנומען מיט זיינע ריזן־געשעפטן, האָט דער זיידע זיך אָפּגעגעבן מיט דער אַרבעט לטובת הכלל און פיל געהאָלפן דעם ידישן ישוב אין וויערושאָוו. עס זענען געווען באַקאַנט זיינע גרויסע שפּענדונגען לטובת הציבור. ווען אין וויערושאָוו איז געוואָרן געשאַפן אַ יידישער בית־הקברות, האָט ער

פנחס גולדמן על יד המטוס בקאמברי — צרפת. 1915.
פנחס גאלדמאן ביים עראפלאן אין קאמברי — פראנקרייך. יאר 1915.

געשפּענדעט אַ גרויס שטיק ערד און דעם פּלויט האָט ער אויפגעשטעלט אויף זיינע אייגענע קאָסטן.

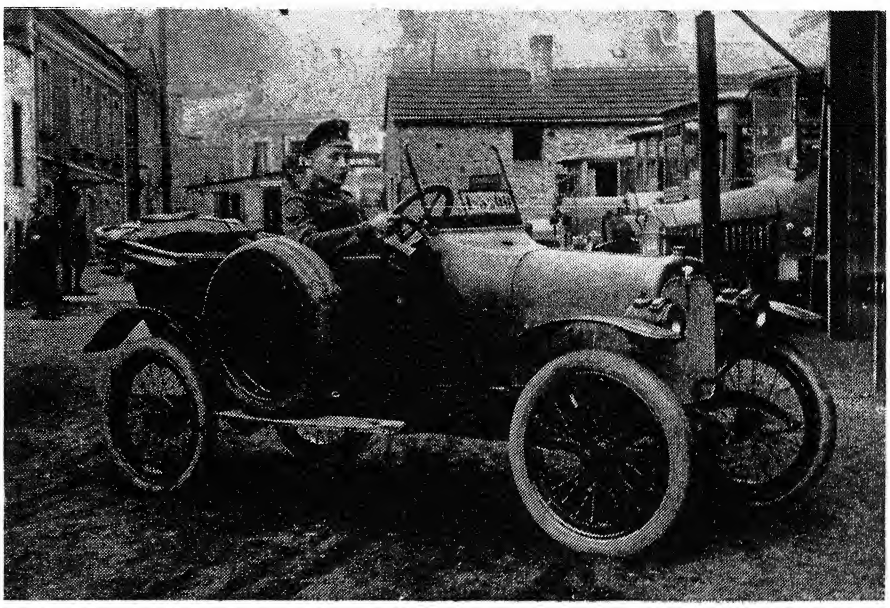
זיין לעבנס־ציל איז געווען, חתונה צו מאַכן זיינע פיר טעכטער מיט ידן תלמידי חכמים. דאָס האָט ער אַדורכגעפירט. זיינע פיר איידעמס, ר׳ יעקב שלמה קאָוואַלסקי דער מורה־הוראה, ר׳ אייזיק אַלטער, קרוב פון גערער הויף, ר׳ הענעך יאַנאָווער און ר׳ לייבל אונגער — זענען געווען באַקאַנטע פּערזענלעכקייטן אין שטעטל.

איך דערמאַן זיך, אַז אין די שפּעטערדיקע יאָרן, זייענדיק שוין אַ סאָלדאַט אין דער דייטשישער אַרמיי, נעמענדיק אַן אָנטייל אין קריגס־אָפּעראַציעס פון ערשטן

וועלט־קריג אויפן מערב־פראָנט — האָב איך דערהאַלטן אַ ידיעה פון דער היים, אַז דער גערער רבי זצ״ל, האָט אַהיימפאָרנדיק פון קאַרלסבאַד, באַזוכט וויערושאָוו און איז איינגעשטאַנען ביים זיידן. פאַרן זיידן איז עס געווען אַ גרויסער כבוד, אַז דער באַרימטער רבי, מיט די טויזנטער, אָנגעפאַרענע פון פיל שטעט און שטעטלעך חסידים, זאָלן באַזוכן זיין שטוב.

אין ערשטן וועלט־קריג

אַ געוויסע צייט נאָך דער פטירה פון פאָטער, יצחק מאיר ז״ל, (וועלכער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1909), זענען מיר אַריבער קיין דייטשלאַנד צום פעטער צאַדיק

איסר גולדמן בצבא הגרמני בשנת 1915
איסר גאלדמאַן אין דייטשן מיליטער. יאָר 1915

אַברהם, וועלכער האָט געוווינט אין בערלין. אין יאָר 1908, האָב איך אָנגעהויבן לערנען אין אַ יידישע „גאָטן־באָר־שולע״, ווו כ׳האָב פאַרבראַכט ביזן יאָר 1914.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער ערשטער וועלט־קריג, האָב איך זיך פרייוויליק געמאָלדן צום מיליטער. נאָכן אַדורכגיין אַ קורס, ווער איך באַשטימט אַלס פליער. ס׳איז כדאי צו באַמערקן, אַז קאַמפּס־פליער זענען געוואָרן אויסגעקליבן פון די סאַמע

פעאיקסטע סאָלדאַטן. די אַוויאַ־איינהייט, צו וועלכער כ׳בין צוגעטיילט געוואָרן, האָט גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין די קריגס־אָפּעראַציעס ביז דער ענדע פון קריג.

אויך מיין ברודער, איסר, איז געווען מאָביליזירט און געקעמפט אויפן מזרח־פראָנט. איך האָב זיך מיט אים אַ לענגערע צייט נישט געטראָפן. ערשט אין יאָר 1917, ווען די דייטשן האָבן אַריבערגעוואָרפן כוחות פון מזרח־פראָנט, האָב איך אים באַמערקט, ווען מיר האָבן זיך געפונען ביי דער באַן. ס׳האָט קוים געקלעקט צייט אויף צו באַגריסן זיך. שפּעטער האָבן מיר זיך אָפטער געטראָפן, בעת די קאַמפן.

האחים איסר ופּנחס גולדמן בפגישתם בחזית המערבית בשנת 1916.
די ברידער איסר און פנחס גאָלדמאַן טרעפן זיך אויפן מערב־פראנט. יאָר 1916

ווען דער קריג האָט זיך געענדיקט, זענען מיר צוזאַמען אַנגעקומען קיין קעמפּנאָ און פון דאָרט איז די גאַנצע פאַמיליע אַריבער קיין דייטשלאַנד, איינאָרדנענדיק זיך אין בערלין. אונדזער שטוב, אין וועלכער פיל איינוואַנדערער פון פוילן האָבן געפונען אַ וואָרעמע היים אין די ערשטע, שווערע טעג, איז געווען נאַציאָנאַל־ציוניסטיש געשטימט. אַלע האָבן געהערט צו דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל

אין דער באַוועגונג. אַ טייל פון אונדזער פאַמיליע האָט עולה געווען קיין אַרץ־ישראל אין יאָר 1923, נישט געקוקט וואָס די מאַטעריעלע לאַגע איז ביי אונדז געווען נישט קיין שלעכטע און אין ארץ־ישראל, האָט אויף זיי געוואַרט אַ שווערע, מיפולע, חלוצישע אַרבעט.

עס זענען דאָן אַוועקגעפאָרן די שוועסטערן: אסתר, רויזע, גיטל און דער ברודער וואָלף בער. מיר, די איבערגעבליבענע, האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין דייטשלאַנד ביז ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די יידן־רדיפות אין יאָר 1934.

דאָ אין לאַנד איז געשטאָרבן אונדזער מוטער יהודית ע״ה, ווי אויך דער ברודער איסר, וועלכער האָט גענומען אָן אַקטיוון אָנטייל אין וויערושאָווער קאָמיטעט. לעצטנס זענען אויך געשטאָרבן די שוועסטערן אסתר און גיטל.

חוה ליטמאַן — ענברי
תל־אביב

זכרונות פון ווייטן אמאל

אויסער דער גרענעץ פון שטעטל

אונדזער יידיש וויערושאָוו, אונדזערע טייערע יידן, האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייערע מידות טובות, נישט נאָר אינערהאַלב דעם שטעטל. דער חוש פאָר געזעלשאַפט־לעכער און פילאַנטראָפּישער אַרבעט, נעמען אונדזערע וויערושאָווער מיט מיט זיך אויך קיין אויסלאַנד, ווזהין עס עמיגרירן פיל פון דער יידישער באַפעלקערונג, איבער־הויפּט פון דער יוגנט. יעדע יידישע שטוב פון אַ וויערושאָווער אין אויסלאַנד, איז געווען אַן אָנשפּאַר פאַר די פרישע עמיגראַנטן, וואָס צוליב פאַרשידענע סיבות זענען זיי געווען געצוווּנגען צו פאַרלאָזן פוילן.

אין דעם עפּיזאָד וועל איך שילדערן, ווי ס׳האָט אויסגעזען, וואָס פאַראַ ראָל עס האָט געשפּילט אונדזער שטוב אין ברעסלאַו.

פאַר די יידישע עמיגראַנטן פון פוילן, וועלכע האָבן זיך אַוועקגעלאָזט, צוליב דער שלעכטער עקאָנאָמישער לאַגע און צוליב אַנדערע סיבות, אין דער וועלט, זוכנדיק אַ נייע היים, איז ברעסלאַו געווען די ערשטע שטאָט, ווו זיי זענען אָנגעקומען. זייער פיל וויערושאָווער האָבן פון דאָרט עמיגרירט אין אַנדערע, אויך מעבר לים, לענדער. אַ געוויסער טייל איז געבליבן אויפן אָרט. צווישן אַנדערע, האָבן זיך באַזעצט אין ברעסלאַו מאנוש און הערשל קאָסריל, הערש שפּיראָ, הערשל סקורקאָ, נח רוסעק, איציק, אברהם און יעקב ברוין און יעקב שמולעוויטש.

מיין מוטער האָט געהאַט אין באַזיץ אַ רעסטאָראַן, ווו איך מיט מיין שוועסטער רחל לאה האָבן מיטגעהאָלפן ביי דער אַרבעט. אונדזער רעסטאָראַן איז געוואָרן באַוווּסט פאַר דער גרויסער צאָל עמיגראַנטן, וועלכע זענען טאָג־טעגלעך אָנגעקומען קיין ברעסלאַו. ביי אונדז האָבן זיי געפונען אַ היים און מיר האָבן געזאָרגט פאַר זייער ווייטערדיקן גורל.

דער רוב פון די אָנקומענדיקע זענען געווען אָן געלט־מיטלען און אַ גרויסער טייל האָבן נישט באַזיצט קיין פּאַספּאָרטן. מיר האָבן זיי באַזאָרגט, דורך באַקאַנטע אין די הויכע פענצטער, מיט די נויטיקע דאָקומענטן.

אין דער אַ וויכטיקער אַרבעט, האָבן גענומען אַ וויכטיקן אָנטייל, די טוער פון דער גוט־אָרגאַניזירטער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין דער שטאָט, אַדוואָקאַט יאַקו־באָווסקי און רעגירונגס־ראַט ד״ר מאַרקוס.

איך דערמאָן זיך אַ פאַל, אַהיימקומענדיק פון קינאָ, האָב איך דערזען, אַז דער רעסטאָראַן איז ליידיק און מיין מוטער דערציילט מיר, מיט אַ טרויעריק פּנים, אַז מיט אַ קורצער צייט צוריק איז פאַרפאָרן צום רעסטאָראַן אַ גרויסע פּאָליציי־אויטאָ און אַלע אַנוועזנדע אַרעסטירט. וויסנדיק, אַז צווישן די אַרעסטירטע, געפונען זיך פיל יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון פוילן, אויסמיידנדיק דעם מיליטער־דינסט און אין פאַל

פון דעפּאָרטאַציע, דראָט זיי טויט־שטראָף — בין איך זאָפאָרט געגאַנגען צום אַדוואָקאָט יאָקובסאָן, וועלכער האָט זיך פאַרשטענדיקט מיטן פּאָליציי־שעף און פאַר אַ היפּשע סומע, זענען אַלע באַפרייט געוואָרן.

מיר האָבן אויך געשאַפן אַ ספּעציעלן פאָנד פאַר אַן הכשרה־פּונקט, צוגרייטנדיק עולים פאַר ארץ־ישראל.

פאַר מיין אַקטיוו̈ער ציוניסטישער טעטיקייט, בין איך דעלעגירט געוואָרן, אַלס איינע פון די דייטשישע דעלעגאַטן, צום 14־טן ציוניסטישן קאָנגרעס אין ווין, וועלכער איז פאָרגעקומען אין יאָר 1925.

XIV. Zionisten-Kongress in Wien
AUGUST 1925

Kongress-Legitimation

Das Bureau des XIV. Zionisten-Kongresses bestätigt hiemit zwecks Ermässigung der Visagebühren, dass

~~Herr~~ Frau Eva Littmann

aus Breslau

Land Deutschland

am XIV. Zionisten-Kongress teilnimmt.

Stempel und Unterschrift des Kongressbureaus:

Es wird bestätigt, dass Inhaber dieser Legitimation Mitglied der zionistischen Weltorganisation ist.

Stempel und Unterschrift der Zion. Landesorganisation:

תעודת השתתפות לקונגרס הציוני ה־14. 1925.

קאָנגרעס־לעגיטימאַציע פון חוה ליטמאַן. 14 — טער ציוניסטישער קאָנגרעס 1925.

אין יאָר 1933, ווען עס הויבן זיך אָן די אַנטי־יידישע רעפּרעסיעס אין דייטשלאַנד, ווערט מיין מאַן צוריקגעשיקט קיין פּוילן. נאָך אַ קורצער צייט, פאַראייניק איך זיך מיט מיין מאַן און מיר געפינען זיך אין לאָדזש, ווי אויך אין אונדזער געבורט־שטעטל, ביז אין חודש סעפּטעמבער, ווי נאָך גרויסע שוועריקייט, געלונגט אונדז עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

וויערושאָוו אין יאָר 1919

ווי באַוווּסט, איז יעדן מיטוואָך געווען אין שטעטל דער „מאַרק־טאָג״ און דער האַנדל־אויסטויש צווישן דער שטאָטישער באַפעלקערונג מיט די פויערים פון דער סביבה איז געווען זייער אַ לעבהאַפטער.

דער אַ מיטוואָך, וועגן וועלכן איך וועל דערציילן, איז געווען אַ ספּעציעלער, ווייל די זעלבע וואָך איז געוואָרן צוגעגנבעט דורך פּאָליאַקן, זעקס פערד, וועלכע האָבן געהערט צום דייטשן מיליטער און די מיליטערישע מאַכט האָט געשיקט אַן אולטימאַטום, אַז אויב ביז מיטוואָך, 12 אַזייגער בייטאָג, וועלן די פערד נישט ווערן צוריקגעשטעלט, וועט דאָס שטעטל ווערן באַשאָסן דורך האַרמאַטן. זייער פיל פון דער יידישער

קבוצת פליטים מווירושוב והסביבה במסיבה שנערכה בבית הקפה של פרימט ליטמן. ברעסלאוו 1928.
גרופּע פּליטים פון וויערושאוו און אומגעגנט אין קאפע־הויז פון פרימעט ליטמאַן. ברעסלאוו 1928.

באַפעלקערונג האָבן נישט געגלויבט, אַז די דייטשן וועלן די דראָאונג אַדורכפירן. ווען ס׳איז אָנגעקומען די שעה, דאָס הייסט 12 אַזייגער, איז יאָסל מאָזעס געשטאַנען אין מיטן מאַרק, מיטן זייגער אין דער האַנט און געזאָגט: „איר זעט, ס׳איז שוין 12 אַזייגער און מ׳שיסט נישט״ — אין דעם מאָמענט, האָט ער באַקומען אַ שראַפּנעל אין האַנט אַריין.

די אַרטילערישע באָמבאַרדירונג איז געוואָרן וואָס אַמאָל מער אינטענסיווער און די פּאַניק — אומבאַשרייבלעך. ס׳זענען אויך געפאַלן קרבנות. צווישן די אומגעקומענע

איז געווען אַ געוויסער שלעזינגער, ווי אויך אַ פרוי, וועלכע האָט געהאַנדלט אַ הון.

איך בין דעם טאָג נישט געווען אין שטעטל, ווייל צוליב דער מוטערס קרענק, האָב איך ערלעדיקט פאַרשידענע געשעפטלעכע ענינים.

אַהיימפאָרנדיק, האָב איך געטראָפן אויף די וועגן מאַסן יידישע פליטים מיט פעקלעך אין די הענט, וועלכע האָבן מיר געראָטן, נישט אַהיים צו פאָרן, ווייל וויערושאָוו ווערט באַשאָסן. זייענדיק באַאומרואיקט צוליב גורל פון מיין פאַמיליע, קוק איך נישט אויף דער גרויסער סכנה און קום אָן אין שטעטל וואָס זעט אויס, ווי אויסגעשטאָרבן. כאָטש צו דער צייט איז די שיסעריי געוואָרן אָפגעשטעלט, איז די גאַנצע באַפעלקערונג געווען באַהאַלטן אין די דערנעבנדיקע דערפער.

ערשט צומאָרגנס האָבן זיך די איינוווינער צוריקגעקערט און אָנגעהויבן נאָרמאַ־ליזירן דאָס לעבן.

די ערשטע ביבליאָטעק

דער דראַנג פאָרן קולטורעלן אויסלעבן זיך, דערגרייכט אונדזער שטעטל שוין ביים סאָמע אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. דורך פאַרשידענע וועגן, קומען אָן ביכער פון יידישע קלאַסיקער, ווי אויך פון אַנדערע נישט־יידישע שרייבער, וועלכע ווערן אויפגענומען דורך דער יידישער יוגנט מיט התלהבות.

בכדי צו דערמעגלעכן, אַז דאָס געדרוקטע וואָרט זאָל זיין צוגענגלעך פאַר אַלע שיכטן פון דער יוגנט, האָבן מיר, אַ גרופע מיידלעך, אָרגאַניזירט, אין קליינעם פאַרנעם, די ערשטע ביבליאָטעק. מיר האָבן צוזאַמענגענומען פון יידישע יוגנטלעכע צו אַ האַלבן רובל און איינגעקויפט ביכער פון פרץ, שלום עליכם, מענדעלע, ווי אויך פון אַנדערע שרייבער און פאַר די אַריינגעפלאָסענע געלטער, וואָס מיר האָבן באַקומען אַלס מיט־גליד־אָפצאָל, האָבן מיר כסדר צוגעקויפט פרישע ביכער. אונדזער קליינע ביבליאָטעק, האָט זיך געפונען ביי ייטקע קאַסריל.

אין דער שפּעטערדיקער צייט, ווען עס שאַפט זיך די ציוניסטישע ביבליאָטעק דורך משה וועלטסמאַן, יעקב ברוין, דוד גאַד, יהושע זיינוול רוסעק און אַנדערע, קומען מיר צו אַ הסכם, וועגן אַ פאַראייניקונג און אונדזער ביבליאָטעק גייט איבער אין רשות פון דער אַלגעמיינער ציוניסטישער ביבליאָטעק.

חוץ דעם ביבליאָטעקאַרער טעטיקייט, ווערט אויך געפירט אַ לעבהאַפטע קולטורעלע אַרבעט צווישן דער יידישער יוגנט. עס ווערן איינגעאָרדנט פאַרשידענע אימפּרעזעס, פאָרלעזונגען, ליטעראַרישע שמועסן און אַנדער פאַראַנשטאַלטונגען.

מיר טרעפן זיך אויך אָן אויף געוויסע שוועריקייטן און שטערונגען מצד דעם עלטערן דור, די עלטערן, וועלכע קאָנען נישט שלום מאַכן מיט געדאַנק, אַז יידישע קינדער זאָלן לעזן ביכער, זאָלן זיך צוזאַמענקומען אויף פאַרזאַמלונגען. אונדזער ביבליאָטעק, וועלכע ווערט אָנגערופן דורך די עלטערע יידן „דאָס טמאה׳לע" („טימעלע"), איז אויסגעשטעלט אויף געוויסע שיקאַנעס. ביי פיל מיטגלידער, ווערן די ביכער צעריסן דורך די עלטערן און צו דער ביבליאָטעק, זענען מיר געצוווּנגען צו גיין דורך פעלדער.

מיט דער צייט האָבן זיך די עלטערן צוגעוווינט צו דער דערשיינונג און די ביבליאָטעק איז געוואָרן אַ וויכטיקער פאַקטאָר פאַר דער יידישער יוגנט.

אַ שריפה אין שטעטל

כאָטש שריפות זענען פאָרגעקומען אין די זומערס, איבערגענוג, איז אָבער דער ווייטער פאַרצייכנטער פאַל, געווען אַ ספּעציעל ערנסטער, ווייל ס'האָט געדראָט, אַז יידן זאָלן האָבן אַ פאַרשטערטן יום־טוב.

געווען איז עס אַ ביינאַכט, ערב שבועות, ווען אין יידישע הייזער האָט מען זיך פיבערהאַפט צוגעגרייט צום יום־טוב. פלוצים איז ביי די יאַטקעס אויסגעבראָכן אַ שריפה. דאָס פאַרלעשן דאָס פייער, איז פאָרגעקומען ווי שטענדיק; אויף דער גאַנצער וואַרשעווער גאַס זענען געווען אויסגעשטעלט מענטשן מיט עמערס אָזש ביז דעם „פּראָסנאַ"־טייך און פון דאָרט איבערגעגעבן איינער צום צווייטן די מיט וואַסער אָנגעפילטע עמערס.

די יידישע פרויען, וועלכע האָבן זיך געפּאָרעט ביים צוגרייטן די יום־טובדיקע קוכנס, האָבן אויך געהאָלפן ביים לעשן דאָס פייער, אַוועקשטעלנדיק אַלע רויע געבעקסן אויף דער גאַס.

זעענדיק, אַז עס דראָט אַ „סכנה", אַז יידישע הייזער זאָלן בלייבן יום־טוב אָן פרישע, היימישע קוכנס, האָט דער פעלדשער פון שטעטל, הערש משה זולטא, צוזאַמענגענומען ס'גאַנצע געבעקס און אַוועקגעטראָגן צו מאיר בעקער.

נאָך דער שריפה, האָט הערש משה געלאָזט אויסרופן, צו דער צופרידנהייט פון אַלע יידן, איבערהויפּט פון ד יידישע פרויען, אַז יעדער קאָן געפונען זיין קוכן, שוין אָן אָפּגעבאַקענעם, ביים בעקער.

מיין זיידע, ר' יוסף קולטונאָווסקי ז"ל

פאַרן עלטערן דור פון יידישן ישוב אין וויערושאָוו, איז מיין זיידע, ר' יוסף, געווען אָפּגעריסן פון די היימען, לאַנגע, שווערע יאָרן. עס האָט אים געקאָסט שווערע די גרענעצן פון שטעטל. אין דער צייט, ווען ער איז געווען דאָזאָר, האָט ער נישט דערלאָזט, אַז יידישע בחורים זאָלן דינען אין דער צאַרישער אַרמיי, ווו זיי זענען געוואָן אָפּגעריסן פון די היימען, לאַנגע, שווערע יאָרן. עס האָט אים געקאָסט שווערע געלטער דאָס באַפרייען יידישע יונגעלייט פונעם מיליטער־דינסט.

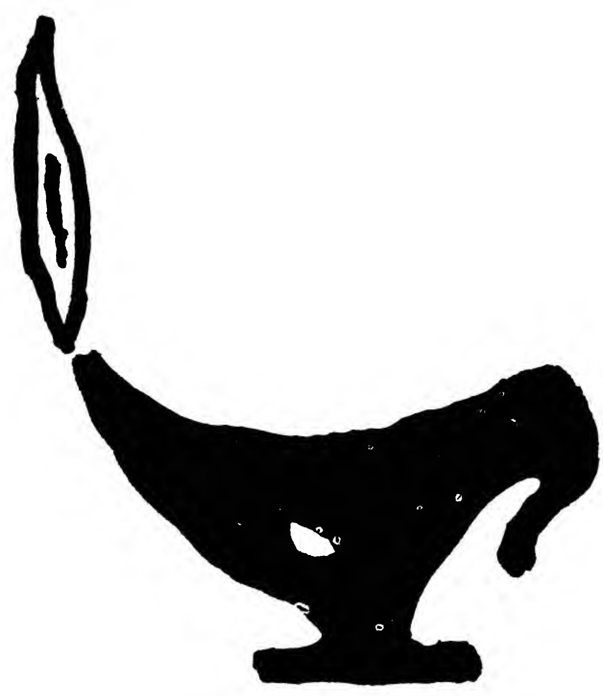
איין מאָל איז מען געקומען צו אים, ביינכאָט, מיט געוויינען, אַז אַ יידישער בחור איז צוגענומען געוואָרן צום מיליטער און אַז מ'דאַרף אים דרינגענד אָפּראַטעווען. דער זיידע האָט זאָפאָרט גענומען אַ פערד און וואָגן און זיך געלאָזט אין דער „גובערניע", קיין וויעלון. נישט האָבנדיק ביי זיך געגוג געלט, נויטיק פאַרן שוחד, האָט ער אַוועקגעגעבן אַלס משכן זיין פעלץ און אַהיימגעפאָרן, ביי אַ שניידיקן פראָסט, אָן אויבערמאַנטל.

ער איז אויך געווען איינער פון די בעסטע שווימער אין שטעטל. מיין מוטער האָט מיר דערציילט, אַז איינמאָל, אַ פרייטיק, האָט דער זיידע באַמערקט, ווי צוויי

גויים טרינקען זיך אין דער „פּראָסנאַ״. די אַנוועזנדע רוסישע באַאַמטע, וועלכע האָבן זיך געפינען אויף דער בריק פון פּאָדזאַמצע, זענען געווען אומבאַהאָלפן. נישט טראַכטנדיק קיין סך איז דער זיידע אַריין אין וואַסער און מיט שווערע מי און אָנשטרענגונגען,ביידע אָפּגעראַטעוועט. פאַר דעם טאַט, האָט ער באַקומען פון דער רוסישער מאַכט, אַ דערלויבעניש צו פירן תבואה קיין דייטשלאַנד.

אַלט זייענדיק אַבציק יאָר, איז ער געווען פול מיט ענערגיע און זיין גאַנצער לעבנס-אינהאַלט איז געווען טאָן טובות און מעשים טובים.

איין מאָל, בעת עס זענען אָנגעפאָרן אָרעמע לייט, האָבן זיי מיטגעבראַכט די אָנשטעקנדיקע קרענק, דעם פלעק-טיפוס. קיינער פון שטעטל האָט נישט געוואָלט אַרויפגיין אין „הקדש״-שטיבל, ווו די קראַנקע האָבן זיך געפונען. מיין זיידע האָט נישט געקוקט אויף דער געפאַר, ער האָט די קראַנקע געוואַשן און געגעבן עסן.ליידער, האָט זיך די עפּידעמיע פאַרשפּרייט און פון די ערשטע קרבנות איז געווען מיין זיידע ר׳ יוסף ז״ל.

יהושע אייבעשיץ
ישראל

א מארד אין וואלד

(עפּיזאָד)

דער חודש אב תרפ״ט (אויגוסט 1929) איז געווען אַ שטאַרק הייסער און די שטימונג אַ געדריקטע — אַ פּועל יוצא פון די איוב־בשורות, וואָס זענען אָנגעקומען פון ארץ ישראל וועגן די אַראַבישע אָנפאַלן און פּאָגראָמען.

אין איינעם אַזאַ פרימאָרגן איז אַריינגעקומען אַן אַלטע פויערטע צו געצל פּאַרטעק. די פויערטע האָט זיך איבערגעצלמט און זיך פאַרכליפּעט אין אַ היסטעריש געוויין. ר׳ געצל האָט אין אָנפאַנג נישט געלייגט קיין אַכט אויף איר געוויין — „זיכער איבערגעכאַפּט אַן איבעריק גלעזל אויפן ניכטערן מאָגן" — האָט ער ביי זיך געטראַכט. ווען די פויערטע האָט זיך באַרואיקט, האָט זי דערציילט אַ שוידערלעכע זאַך, אַז גייענדיק אין וואַלד קלויבן שוואָמען, האָט זי זיך אָנגעטראָפן אויף אַ דערמאָרדעטן ייד, וועלכער ליגט אין אַ קאַלוזשע בלוט, אַרומגעוויקלט מיטן תלית און תפילין אין פאַרטשיצער וואַלד.

בליץ־שנעל האָט זיך די ידיעה פאַרשפּרייט אין שטעטל און עס איז אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע פּאַניק, ווייל אַ סך וויערושאָווער יידן האָבן זיך מפרנס געווען אַלס דאָרפס־גייער. גרויל־קלאַנגען האָבן ארומגענומען דאָס שטעטל, ס׳האָט זיך גערעדט וועגן מאַסן־רציחות, ווייל געווי האָט מען נישט געוווסט, וואָס ס׳האָט פּאַסירט.

דער שתדלן פון שטעטל, דער לאַווניק ר׳ מאָטיע בעהאָגן, צו ווען ס׳איז אָנגעקומען די ידיעה, איז שנעל אַוועק צום פּאָליציי־קאָמענדאַנט, אורבאַניאַק, און פאַרלאַנגט פון אים אָנצונעמען תיכפדיקע שריט. דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט האָט נישט געהאַט קיין גרויס חשק — ווייס איך וואָס — האָט ער געטענהט — עפּעס אַ שיכורטע פאַרציילט מעשיות. אָבער אין צווישן האָט זיך אורבאַניאַק איבערצייגט, אַז נישט נאָר ס׳איז פאַרגעקומען אַ שרעקלעכער מאָרד, נאָר אַז אויך דער מערדער איז אים אַריינגעפאַלן אין די הענט.

אָט ווי ס׳איז פאַרגעקומען דער לויף פון דער געשעעניש :

דעם זעלבן טאָג, געווען איז עס אין אַ דינסטיק, איז אַריינגעקומען אין קאָנפעקציע־געשעפט פון יאָסל כהן (ר׳ הלל כהנס זון), און ראובן אַלעקסאַנדראָוויטש, אַ יונגער שגץ פון פאַרטשיץ און געהייסן זיך ווייזן אַן אַנצוג. ראובן אַלעקסאַנדראָוויטש האָט אים באַדינט און יאָסל האָט פון דער זייט אָבסערווירט דעם שגץ. פאַר יאָסלען איז דער ענין געווען פאַרדעכטיקט. ערשטנס, ווי קומט עס, אַז אַ שגץ זאָל קומען קויפן אין אַ פשוטן דינסטיק (נישט קיין מאַרק־טאָג), און צווייטנס, ווי איז געהערט געוואָרן, אַז אַ גוי זאָל זיך לגמרי נישט דינגען אויפן פּרייז. יאָסל האָט געגעבן אַ „ווונק" צו ראובנען, אַז ער זאָל דעם שגץ נעמען אויפן „צימבל". ראובן האָט באַלד פאַר־שטאַנען דעם פאַרדאַכט און בכדי צו געווונען צייט, האָט ער, במחילה, געהייסן דעם

שגץ אראָפּציִען די הויזן, בכדי בעסער צוצופּאַסן דעם אָנצוג לויט דער „פּיגור". דער גוי, נישט האָבנדיק קיין גרויס חשק דערצו, לאָזט זיך אָבער צורעדן, אָבער שנעל — ווי אין עפּעס זיך דערמאָנט — צוריק אַרויפגעצויגן די הויזן. אָבער ס'איז גענוג געווען, אַז אין דעם אויגנבליק, האָט ראובן באַמערקט בלוט־פלעקן אויף די גאַטקעס פון שגץ. פאַר יאָסלען מיט ראובנען איז געווען קלאָר, אַז זיי האָבן פאַר זיך דעם מערדער. דער שגץ האָט אַפּנים אויך באַמערקט, אַז מ'איז אים חושד, האָט ער „געמאַכט פּיס", פּשוט „דער אָנצוג געפעלט אים נישט". יאָסל האָט גענומען אַ געזעלן און אים נאָכגעשיקט, בכדי נישט אַראָפּלאָזן דעם שגץ „פון אויג" און אין דער זעלבער צייט איז ראובן אַוועק אין דער פּאָליציי און געמאָלדן וועגן זיין פאַר־דאַכט. אורבאַניאַק האָט זאָפאָרט אַרויסגעשיקט אַ פּאָליציאַנט אויפזוכן דעם מערדער. דער לעצטער, פילנדיק, אַז מ'שפּיאָנירט אים נאָך, האָט זיך געלאָזט לויפן צווישן די „באַראַקן". מעגלעך, אַז ס'וואָלט אים געלונגען נעלם צו ווערן, אָבער אַ פּאָר געזונטע יידישע בחורים האָבן אים געכאַפּט און איבערגעגעבן אין די הענט פון פּאָליציאַנט. מיט גרויס „פּאַראַד" האָט מען אים געפירט אויפן פּאָליציי־פּאָסטערונעק.

אויפן ערשטן „קבלת־פּנים", האָט אורבאַניאַק אַראָפּגעלאָזט דעם מערדער צוויי פייערדיקע פּעטש. ממה נפשך — האָט געטענהט דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט — איז דאָס דער מערדער, טאָ קומט עס אים דאָך ביושר, איז ער נישט שולדיק, מילא, וועט ער עס האַלטן „אויף אַ קאָנטאָ".

צו אַלעמענס איבעראַשונג, האָט דער מערדער באַלד זיך איינגעבראָכן און אין אַלעם זיך מודה געווען. מיט אַ ציניש שמייכל, האָט ער פאַרציילט דעם גאַנצן פאַרלויף. אָט ווי ער האָט עס געשילדערט:

„נעכטן פאַרטאָג, (מאָנטיק אינדערפרי), גייענדיק קיין טשאַסטאַר, בין איך אַדורך דעם וואַלד. פּלוצים האָב איך דערזען אַ „זשיד" „מאָדליעט" זיך. דער זשיד איז געווען איינגעהילט אין ווייסן טוך און איז געשטאַנען אומבאַוועגלעך, ווי ער וואָלט געשלאָפן. (וואַרשיינלעך געשטאַנען „שמונה־עשרה"). נישט טראַכטנדיק קיין סך, האָב איך אים דערלאַנגט מיט דער האַק איבערן קאָפּ, מיט דער גאַנצער קראַפט. דער ייד איז אַ באַגאָסענער מיט בלוט, אומגעפאַלן, אָבער ער האָט נאָך אַרויסגעוויזן סימנים פון לעבן. דאַן האָב איך אים דערלאַנגט נאָך עטלעכע קלעפּ, ביז כ'האָב זיך איבערצייגט, אַז ער איז פולקאָם טויט. איך האָב פון אים אַראָפּגעצויגן דעם טוך (דעם טלית) און אין זיינע קעשענעס האָב איך געפונען 780 זלאָטעס. דערנאָך בין איך צוגעגאַנגען צום דערנעבנדיקן טייכל, זיך אַרומגעוואַשן פונעם בלוט און אַוועק קיין טשאַסטאַר. אין שענק „מאַכן אַ לעבן".

די מהומה אין שטעטל איז געוואָרן פון מינוט צו מינוט גרעסער און פיינלעכער. דערווייל האָט מען נישט געוווסט, ווער ס'איז דער הרוג. אַ סך יוגנטלעכע האָבן זיך געמאָלדן פרייוויליק אָפּצוזוכן דעם הרוג, אָבער ס'איז נישט געווען נויטיק, ווייל דער רוצח — אונטער פּאָליצייאישער באַגלייטונג — האָט צוגעפירט דעם גאַנצן עולם צום אָרט פונעם מאָרד אין פאַרטשיצער וואַלד, ווי דער קרבן איז געלעגן אין אַ קאַלוזשע פאַרגליווערט בלוט. צוקוקנדיק זיך צו דעם שוידערלעכן בילד, האָבן אַלע

אַנוועזנדע, אויך קריסטן, אויסגעבראַכן אין אַ יאָמערלעכן געוויין און דער מערדער האָט זיך גאָרנישט געמאַכט דערפון, זאָגאָר צוגעשמייכלט. עטלעכע יידישע בחורים האָבן זיך אויף אים געוואָרפן און ווען נישט די אינטערווענץ פון דער אַנוועזנדער פּאָליציי, וואָלט ער זיכער געוואָרן דערלעדיקט אויפן אָרט.

דער הרוג איז געווען יעקב קאָפּל ראָטבאַרד פון קשעפּיץ, ישראל דוד שטערנס אַ שטיף־איידעם, אַ שטילער איידעלער מענטש, נישט געטשעפּעט קיין פליג. אין קשעפּיץ איז ער געווען אַ תבואה־סוחר און אין וויערושאָוו נישט האָבנדיק מיט וואָס זיך מפרנס צו זיין, איז ער געוואָרן אַ „דאָרפס־גייער". קיינמאָל נישט מתרעם געווען און אַלץ אָנגענומען מיט אהבה.

היות די פּאָליציי האָט נישט דערלויבט תיכף קובר צו זיין דעם הרוג, ביז ער וועט נישט אַדורכגיין דורך אַ פּאַטאָלאָגישער מעדיצינישער סעקציע, זענען אַ פּאָר צענדליק בחורים געבליבן אויפן אָרט און געזאָגט תהילים, ביז צומאָרגנס פּאַרמיטאָג.

צומאָרגנס, מיטוואָך, בעת ס'איז געוואָרן אַדורכגעפירט די מעדיצינישע סעקציע דורכן פּאָוויאַטאָוון דאָקטאָר, איז כמעט גאַנץ וויערושאָוו געווען אויפן פלאַץ. טראָץ דעם, וואָס ס'איז געווען אַ מאַרק־טאָג. קיינער האָט נישט געהאָט קיין געדולד צו זיין אין שטעטל, קינד און קייט, זענען אַרויס אין וואַלד, צום אָרט פון דער רציחה.

אין דער לוויה האָט זיך באַטייליקט ס'גאַנצע שטעטל. די געוואַלדן און יללות זענען געגאַנגען עד לב השמים. דער רב און אַנדערע מספּדים האָבן זיך פאַרכליפּעט און געוויינט, ווי קליינע קינדער.

דער מערדער האָט באַקומען סך הכל אַכט יאָר תפיסה. ער האָט געטענהט, באשר דער נרצח האָט אים פאַרטשעפּעט — טראָץ דעם, וואָס אין דער פּאָליציי האָט ער זיך מודה געווען, אַז ער איז אים באַפאַלן בשעת דער ייד איז געשטאַנען „שמונה־עשרה".

אַ פּאָר חדשים שפּעטער, האָט די פרוי פונעם הרוג געבוירן אַ ייִנגעלע, וואָס האָט באַקומען דעם פאָטערס נאָמען, יעקב קאָפּל ראָטבאַרד

יהושע אייבעשיץ

א פאמעשאף — וואס האט כמעט דערפירט צו א פאגראם

(עפּיזאָד)

אין יאָר 1930, נאָכן טויט פון געריכט־קאָמאָרניק, קיעפּורסקי, איז אויף זיין אָרט אָנגעקומען אַ יונגער, עלעגאַנטער גוי, אַ קאַוואַליר, מיטן נאָמען קאַזשימיערסקי. ער האָט געוווינט ביי רפאל ערליך. מיט יידן האָט ער אָנגעהאַלטן אָנשטענדיקע, קאָרעקטע באַציאונגען.

קאַזשימיערסקי איז נישט געווען קיין שטאַרק גלויביקער קריסט, אָבער פון צייט צו צייט פלעגט ער גיין אין די זונטיקן אין קירכע, ערשטנס, צוליב זיין געזעלשאַפט־

לעכער שטעלונג, זייענדיק אַ רעגירונגס־באַאַמטער. חוץ דעם, זוכנדיק פאַר זיך אַ פּאַסיקן שידוך, האָט ער נישט געוואָלט אָנגיין אַלס אַטעאיסט.

אין אַ שיינעם, פראָסטיקן זונטיק, האָט זיך דער יונגער קאָמאַרניק אויסגעפּוצט אין זיין נייעם פּעלץ און זיך געקליבן אין קירכע אַריין. און דאָ האָט פּאַסירט פּאַלגנדע, אומאָנגענעמער פאַרפאַל, וואָס האָט כמעט דערפירט צו אַ פּאָגראָם אין שטעטל.

אין זעלבן הויז, ביי רפאל ערליך, האָט געוווינט, אין אַ דאַך־שטיבל, די מוטער פון יצחק מרדכי דאַווידאָוויטש. ווי באַקאַנט, איז אין וויערושאָוו קיין סאַניטאַרע אינסטאַלאַציע לייטונג נישט געווען. אַ „פּאַמעשאַף" האָט מען געדאַרפט אַראָפּטראָגן אויפן הויף. אָבער ס'איז דאַך ווינטער און דער פראָסט איז גרויס און די אַלטע פרוי איז נעבעך קראַנק אויך, אַז פשוט די פיס טראָגן נישט— האָט זי, נישט קלערנדיק, אַ נעם געטאָן דאָס טעפּל מיטן „אוצר" און עס אַראָפּגעגאָסן גלייך — — — אויפן קאָפּ פון קאָמאַרניק.

דער יונגער קאַזשימיערסקי איז געבליבן שטיין אַ צעטומלטער, נישט באַגרייפנדיק וואָס דאָ האָט פּאַסירט. באַלד האָט זיך געמאַכט אַ צוזאַמענלויף, סיי פון יידן־שכנים, ווי לייביש שפּיראָ,זיין שוואָגער לייב זיידמאַן, יחיאל מאיר קאַסריל, ישראל שלום פּראַצעל, פּייוול ניימאַן, ווי אויך קריסטלעכע שכנים, וועלכע האָבן תיכף אָנגעהויבן פירן אַ העצע קעגן דער יידישער „חוצפּה". דער ערשטער פון די יידן, וואָס האָט זיך אָריענטירט, אַז דער ענין איז ערנסט און קאָן האָבן ערנסטע נאָכפאָלגן — איז געווען ישראל שלום פּראַצעל. ער האָט אָנגענומען דעם צעטומלטן קאָמאַרניק, אים אַרויפגעפירט צו זיך אין צימער, אַרומגעוואַשן און אויסגעפּוצט. (שפּעטער האָט זיך ישראל שלום געוויצלט, אַז דאָס איז ביי אים דאָס איינציקע מאָל, וואָס ער האָט געמאַכט „טהרה" ביי אַ לעבעדיקן, דערצו נאָך, ביי אַ גוי...).

די צונויפגעזאַמלטע יידן, מורא האָבנדיק פאַר גאָר נישט־אָנגענעמע רעזולטאַטן, צוליב דעם אַנטיסעמיטישן גלח, וועלכער האָט נאָר געוואַרט אויף אַזעלכע געשעענישן, בכדי צו פירן זיין יידן־פרעסערישער העצע, האָבן תיכף אָנגענומען ווייטערדיקע שריט צו ליקווידירן דעם אינצידענט. לייב זיידמאַן האָט גענומען פון געשעפט אַ בייכיקע פלאַש „באַטשעווסקי"־ליקער און אַרויף צום קאָמאָרניק. דער גוי, דערזעענדיק די פלאַש, האָט זיך אמתדיק דערפרייט, ווייל אַ כוסה האָט ער באמת נישט פיינט געהאַט. נאָך אַ היפּשע צאָל גלעזלעך, זייענדיק כמעט „בגילופין", גיט לייב אַ זאָג: „כ'מיין, דו האָסט געהאַט בדעה צו גיין אין קירכע ?" „וואָס זאָרגסטו עפּעס פאַר מיין קריסט־לעכער נשמה, פּאַניע זיידמאַן ?" — פדעגט אים דער קאָמאָרניק. „נישט פאַר דיין נשמה, נאָר פאַר אונדזערע יידישע קערפּער זאָרג איך" — ענטפערט אים לייב. דער גוי, פאַרשטייענדיק אין וואָס עס האַנדלט זיך, האָט זיך שנעל אויסגעפּוצט און אַוועק אין קירכע. זיין דערשיינען דאַרט, האָט אויסגעמיטן אַ גרויס אומגליק אין שטעטל.

אין בין השמשות, צווישן מנחה־ומעריב, האָבן זיך אַלטע יידן געשושקעט אין האַלב־פינצטערן בית־המדרש: אַבי מ'זאָגט, אַז נישטאָ קיין ניסים, כ'לעבן, ס'שטעטל דאַרף גומל בענטשן.

מאַנוש כתריאל

זכרונות פון באליבטן געבורט־שטעטל

אַ דרייסטער טאַט

פאַסירט האָט דער עפּיזאָד אין די באָוווסטע בלוטיקע יאָרן פון טויזנט ניין הונדערט פינף, ווען צוזאַמען מיט אַ סך פעלקער, פאַריאָכטע אונטערן צאַרישן זעלבסטהערשערישן רעזשים, האָבן אויך יידישע פאָלקס־מאַסן רעוואָלטירט קעגן דער מאַכט. עטוואָס שפּעטער, ווען די צאַרישע מאַכט פירט אַדורך מאַסן־אַרעסטן, פאַלן די ערשטע קרבנות יידישע אַרבעטער, וואָס פיל פון זיי האָבן בכלל נישט געהאַט קיין שייכות צו דער „אחדות״־באַוועגונג.

איינמאָל ווערט אַרעסטירט אַ ייד, אַ פאָטער פון קינדער, וועמען די פאָליציי איז חושד אין אַנגעהעריקייט צו דער „אחדות״, און לויט די קלאַנגען, איז דער ייד געוואָרן שטאַרק צעשלאָגן אין דער פאָליציי.

די קלאַנגען דערגייען צו חיים עליאַש, אָדער ווי מ׳האָט אים גערופן „דער הויכער חיים״, וועלכער האָט באַשלאָסן נישט צו פאַרשווייגן דעם ענין.

צומאָרגנס אין דער פרי, איז חיים אַריין צום רוסישן קאָמענדאַנט, מיט דער טענה, פאַרוואָס ער שלאָגט אַן אומשולדיקן ייד און ער האָט געבעטן צו באַפרייען דעם אַרעסטירטן, ווייל ער איז אַ טאַטע פון קינדער און ער דאַרף זאָרגן וועגן פרנסה.

דער קאָמענדאַנט, אַ טיפּישער צאַרישער טשינאָווניק, נישט זייענדיק צוגעוווינט צו אַזעלכע דרייסטע יידן, באַפעלט אים זאָפאָרט צו פאַרלאָזן דעם קאָמיסאַריאַט, כל־זמן ער אַליין האָט נישט אַריינגעכאַפּט ס׳זייניקע. אונדזער חיים, ווערנדיק אַרויס־געפירט פון גלייכגעוויכט, צוליבן קאָמענדאַנטס דראָאונגען, כאַפּט אַרויס בליץ־שנעל ביים קאָמענדאַנט די שווערד, צעברעכט זי אויף פּיצלעך, דערלאַנגט אים, אַלס צוגאָב, עטלעכע גוטע קלעפּ און נעמענדיק די שליסלען, באַפרייט ער דעם אַרעסטירטן.

פאַרשטייט זיך, אַז נאָך דעם פאַל, האָט דאָס שטעטל געלעבט אין פּחד, מורא האָבנדיק פאַר ערנסטע קאָנסעקווענצן. חיים ווערט אַרומגעזוכט דורך דער פאָליציי און דורך דער צייט, דערגייט די ידיעה איבער שטעט און שטעטלעך אַזש ביז וואַרשע.

בכדי צו פאַרטושן דעם גאַנצן ענין, האָבן זיך אַריינגעמישט יידישע און זאָגאַר נישט־יידישע קערפּערשאַפטן.

צום משפּט זענען אַנגאַזשירט געוואָרן די בעסטע אַדוואָקאַטן און אַ דאַנק דעם זעלבן קאָמענדאַנט, וועלכער האָט דערקלערט, פאַר אַ היפּשע סומע שוחד, אַז ער איז געווען שיכור און אַז ער האָט פאַקטיש געשלאָגן דעם יידן, קומט חיים אָפּ מיט אַ קליינע געלט־שטראָף.

הילף פאַרן אָפּגעברענטן שטעטל

בשעת ווירושאָוו איז געוואָרן באַשאָסן דורך די דייטשן אין יאָר 1919, איז אַ גרויסער טייל פון שטעטל חרוב געוואָרן און פילצאָליקע יידישע משפּחות זענען געבליבן אָן פרנסה.

בכדי צוריקצושטעלן דעם נאָרמאַלן לעבן פון די געליטענע ידן איז געווען נויטיק דרינגענדיקע הילף.

צו דער אַ צייט איז פאָרגעקומען אַ ציוניסטישער קאָנגרעס אין וואַרשע, צו וועלכן איך און הערשל בערקאָוויטש פון לוטאָטאָוו זענען געוואָרן דעלעגירט אַלס פאָרשטייער פון וויעלונער קרייז.

זייענדיק אין וואַרשע, האָב איך אָנגעהויבן זוכן פאַרשידענע וועגן, בכדי צו ברענגען הילף פאַר די ויערושאָווער ייִדן.

אַ דאַנק אַ רעקאָמענדאַציע־בריוו, וואָס איך האָב באַקומען פון דעם אייגנטימער פון דער פאַפיר־פאַבריק, נאַטאַנסאָן, צו ד״ר באַגען, סעקרעטאַר פון דער הילפס־קאָמיסיע, ווי אויך ביי דער אַקטיווער מיטהילף פון סיים־דעפּוטאַט פון „מזרחי״ — הערשל פאַרבשטיין, ווערט צונויפגערופן אַ ברייטערע פרעסע־קאָנפערענץ ביי דער באַטייליקונג פון דער ספּעציעל־געקומענער פון אַמעריקע דעלעגאַציע אין באַשטאַנד פון גענעראַל דזשאַרווין און דעם פאַטער פון געוו. פינאַנס־מיניסטער פון אַמעריקע, מאָרגענטאַו.

מיין באריכט פאַר דער פרעסע־קאָנפערענץ וועגן דער לאַגע פון דער ייִדישער באַפעלקערונג אין ויערושאָוו, האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם און די הילפס־קאָמיסיע האָט באַשטעטיקט זאָפאָרט אַרויסצושיקן אַ גרעסערן טראַנספּאָרט מיט לעבנסמיטל און קליידונג, ווי אויך אַ גרעסערע געלט־סומע.

אַהיימקומענדיק, האָב איך געשאַפן אַ קאָמיטעט, אין וועלכן ס׳האָבן זיך באַטייליקט, חוץ מיר, ישראל ענגעלמאַן, יעקב מאיר רוסעק, שלמה גראָסבערג, גבריאל כהן און טוביה כתריאל, וועלכע האָבן פאַנאַנדערגעטיילט די אָנגעקומענע הילף, פאַר די נויטבאַדערפטיקע.

די „פּני״ אין שטעטל

פון די גייסטיקע פירער, פאַרנעמט דעם אויבן־אָן, דער באַליבטער רב ר׳ שאול זילבערמאַן זצ״ל, וואָס חוץ דער באַרימטער ישיבה, גרינדעט ער אויך אַנדערע וויכטיקע אינסטיטוציעס, ווי הכנסת־כלה און ביקור־חולים. דער רב שאַפט אויך אַ באַראַטונגס־גרופּע פון 18 („חי״) אָנגעזעענע איינוווינער, וועלכע דעצידירן וועגן וויכטיקע, קהלישע ענינים.

זייער פיל האָבן אויפגעטאָן פאַרן וווּל פון ייִדישן ויערושאָוו, דער אַלטער מוקשקי, גרינדער פון גרויסן זאַלץ־מאָנאָפּאָל און זיינע שותפים, יעקב דוד כהן און דער אַלטער מאָזעס.

אין די יאָרן 1914 — 1900, זענען געווען געזעלשאַפטלעך טעטיק די דאָזאָרעס: יעקב מאיר רוסעק, ווילהעלם ראָזעלבלום און דערנאָך אויך דודטשע ווייסבראָט.

פון די גבאים זענען באַקאַנט: שלמה פּרוצעל און משה אהרן ראָזענבלום — פון דער שול און מרדכי יומע רינג — פון בית־המדרש.

זייער וויכטיקע הילף פאַר דער ייִדישער באַפעלקערונג, דערטיילן די נאָמינירטע לאָווניקעס גבריאל כהן און נחמן לאַנדאַו. אין יאָר 1915, ווען די דייטשן האָבן געהערשט

אין שטעטל, האָבן זיך ידין באַטייליקט, צוזאַמען מיט קריסטן, אַלס ראַטגעבער ביים שטאָט־בירגערמייסטער. פון די יידישע פאַרשטייער זענען געווען: אברהם הלל כתריאל — פון די הויז־באַזיצער, גבריאל כהן און מאָטיע בעהאַגען — פון די יידישע געשעפטס־לייט און נתן לאַנדאָו — פון די סוחרים.

יהודה אריה וואָנטשקאָווסקי
ישראל

מארק־פארער

אַ גרויסער טייל וויערושאָווער יידן, האָבן זיך מפרנס געווען פון קליין־האַנדל, פון פאָרן אויף מערק און יאַרידים. נישט לייכט איז געווען די אַ פרנסה, איבערהויפּט די לעצטע יאָרן, ווען ס׳האָבן גראַסירט די אַזוי־גערופענע „פּיקעטניקעס", אַנגעפירט דורך דער פוילישע רעאַקציע, ביי דער אונטערשטיצונג פון דער אָפיציעלער מאַכט.

אָנהויבנדיק פון מוצאי־שבת און אַ גאַנצן זונטיקדיקן טאָג, איז געוואָרן צוגעגרייט צו דער נסיעה, געקויפט אַ ביסל סחורה, צוגעגרייט די בויד, אַלץ פאַרפּאַקט און זונטיק ביינאַכט, זיך אָוועקגעלאָזט איבער שטעטלעך, אויף מערק און יאַרידים, ווי מ׳האָט פאַרבראַכט אַ גאַנצע וואָך, זומער אין די ברענענדיקע היצן, ווינטער ביי שנייען, זאַווייערוכעס און שניידנדיקע פרעסט, ביז פרייטיק. אַהיימגעקומען זענען די הענדלער ערשט צו ליכט־צינדן.

כאָטש שווער און ביטער איז אָנגעקומען דאָס שטיקל ברויט, האָבן זיך אונדזערע יידן באַגנוגנט און נישט געהאַט קיין תרעומות. זיי זענען געווען צופרידן, אַז זיי האָבן אַהיימגעבראַכט אויף פרנסה און שכר־לימוד פאַר די קינדער. אונדזערע טייערע יידן, האָבן אויך נישט פאַרגעסן, זייענדיק אונטערוועגנס, וועגן עבודת הבורא. ווען זיי זענען אָנגעקומען אויף אַן אָרט, איז דער ערשטער גאַנג זייערער געווען אין שול אָדער אין בית־המדרש, „אַריינצוכאַפּן" אַ שחרית אָדער קדיש.

די לעצטע יאָרן, האָט זיך דער צווייג פון יידישע פרנסה פיל פאַרערגערט, צוליב דער בושעווענדיקער, אַנטיסעמיטישער קאַמפּאַניע, וועלכע האָט זיך געפירט אין פוילן. עס איז געווען אַ שרעק צו פאָרן אויף די מערק, זייענדיק אויסגעשטעלט באַרויבט צו ווערן, באַקומענדיק דערצו נאָך קלעפּ. יידן זענען געוואָרן שאַנטאַזשירט דורך די כוליגאַנעס, ביי דער פולער אונטערשטיצונג פון דער פּאָליציי און זאָגאַר פון געריכטס־ווען, ווייל ווען אַ ייד האָט זיך געמשפּט מיט אַ גוי, איז דער פּסק־דין געווען באַקאַנט פון פריער, פאַרשטייט זיך, אַז לטובת דעם קריסט.

דער האַנדל איז אויך געוואָרן אומדערטרעגלעך, צוליב דעם סיסטעם פון שוחד. יעדער פּאָליציאַנט אָדער מלוכה־באַאַמטער, האָט געמוזט באַקומען ס׳זייניקע און בכדי אויסצומיידן פאַרשידענע שיקאַנעס, האָט מען געמוזט אַוועקגעבן די לעצטע גראָשנס.

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס לעבן פון יידישן קליינהענדלער ערב דעם קריג.

וואָלף גאָלדמאַן

מיין עליה קיין ארץ ישראל אין יאר 1923

מיטן אַנטיסעמיטיזם האָב איך זיך אָנגעטראָפן אין מיין פריערסטער קינדהייט. ווען כ׳בין געווען אַ שילער אין די ערשטע קלאַסן, האָט מיר דער לערער פון מאַטעמאַטיק אויפגעגעבן פאָלגנדן מאַטעמאַטישן אויסרעכענונג: „וויפל פאַרדינט דער ידישער סוחר, וועלכער קויפט אַ זאַק קאַרטאָפל ביים פויער, וועלכער אַרבעט דערויף שווער און דער ייד גיט נאָך אַ קוועטש ביי דער וואָג, עס זאָל ווערן ווייניקער מיט עטלעכע קילאָ?" נאָך אַזאַ „מאַטעמאַטישער" אויפגאַבע, האָב איך זיך געזעגנט מיט דער שולע און מיטן „געבילדעטן" לערער.

איך באַשליס זיך לערנען גערטנעריי. קומענדיק אָבער צום שטאַטישן גערטנער מיט מיין בקשה, אַז ער זאָל מיך צונעמען צו דער לער, האָט זיך דער גוי צעלאַכט: „וואָס? אַ ייד וויל ווערן אַ גערטנער? ס׳איז דאָך אַן אוממעגלעכע זאַך!"

בלית ברירה, בין איך אַוועק קיין דייטשלאַנד און אַריינגעטרעטן אין אַ לאַנד־ווירטשאַפטלעכע שולע. צוזאַמען מיט מיר, האָבן זיך דאָרט געלערנט נאָך צוויי וויערושאַווער בחורים, די ברידער שמעון און יוסף רוסעק. נאָך אַ געוויסער צייט, האָב איך געענדיקט די שולע מיט אויסצייכענונגען און אָנגעהויבן אַרבעטן ביי גרויסע פירמעס.

אין די יאָרן 22 — 1921, האָב איך געאַרבעט אין דרעזדען און די פירמע האָט באַקומען אַ גרויסע באַשטעלונג איינצואָרדענען אַ בוימער־פלאַנצונג שולע אין אַרגענטינע. די פירמע האָט מיך געוואָלט שיקן אויף זייערע קאָסטן, צוזאָגנדיק מיר גאָר גוטע באַדינגונגען. ווען איך האָב דערציילט מיין מוטער וועגן דעם פאָרשלאָג, האָט זי מיך אָפּגערעדט, דיין פּלאַץ — האָט זי מיר געזאָגט — איז ארץ־ישראל. אין דער זעלבער צייט, איז פון דייטשלאַנד אָפּגעפאָרן אַ גרופּע יידן קיין ארץ־ישראל. אין דער שפּיץ פון דער גרופּע איז געווען ד״ר יעקובוס (היינט פּראָפעסאָר אין ירושלימער אוניווערסיטעט). איך האָב זיך גלייך אָנגעשלאָסן אין דער גרופּע און אין יאָר 1923, בין איך אָנגעקומען אין לאַנד, קיין פתח־תקוה, ווו איך האָב זיך באַטייליקט ביים גרינדן פאַרשידענע ידישע ישובים.

* * *

נאָך פיל יאָרן, איז מיר אויסגעקומען צו זיין נאָכאַמאָל אין פּוילן און בתוכם אין אונדזער געבורט־שטעטל. דאָס מאָל ביי גאַנץ אַנדערע אומשטענדן און גאָר־וויכטיקע, פאַרן ארץ־ישראל ישוב, אויפגאַבן. געווען איז עס קורץ פאַרן קריגס־אויסברוך. בערך צוויי מאָנאַטן פאַרן קריג. איך בין געשיקט געוואָרן קיין פּוילן, בכדי צו ברענגען אומלעגאַל עולים קיין ארץ־ישראל.

באַזוכנדיק וויערושאָוו, ווייזט מיר הערשל גליקסמאַן, וואָס סאָראַ פּרעכטיקע, צווישטאָקיקע געביידע, ער בויט פאַר זיך. איך האָב אים גלייך געזאָגט: הערשל, ס'איז אַן עבירה דיין גאַנצע מי, דער דייטש וועט דאָ זיין און אַלץ צונעמען. אָבער ער האָט אין דעם נישט געגלויבט. עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז אין אַלע שטעט און שטעטלעך, האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף דעם זעלבן שטריך. יידן האָבן נישט געגלויבט, אַז דער דײַטש וועט אַזוי שנעל פאַרנעמען פוילן. זיי האָבן נאַיוו געגלויבט אין דער באַרימערישער פּראָפּאַגאַנדע פון די פוילישע מאַכטהאָבער, אַז די פוילישע באַוואָפנטע קרעפטן זענען „ריזיק־שטאַרק”. אויך אין לאָדזש, ווען כ'האָב געראָטן מיין פעטער, אַז ער זאָל זען דאָס פאַרמעגן אַריבערצופירן קיין ארץ־ישראל, און דער עיקר, זיי זאָלן זיך ראַטעווען ס'לעבן, האָט ער מיך אָנגעקוקט מיט פאַרוווּנדערונג: „איז עס מעגלעך, אַז דער דייטש וועט דערגיין אַזש ביז לאָדזש?”

די יידן אין פוילן האָבן אויך נישט געקאָנט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז דער דייטש וועט מיט זיך מיטברענגען טאָטאַלע אויסראָטונג. ביי פיל איז נאָך געווען אין זכרון, דער דייטש פון ערשטן וועלט־קריג. די אַ שטימונגען, האָבן געבראַכט דערצו, אַז אַ גרויסער טייל פון פוילישן יידנטום, וואָס האָט זיך נאָך געקאָנט אַפּראַטעווען, האָבן עס נישט געטאָן. עס זענען זאָגאָר געווען יונגעלייט, וועלכע האָבן זיך דעצידירט עולה צו זיין און האָבן אין די לעצטע מינוטן דערפון רעזיגנירט.

מיט גרויס ווייטיק, האָב איך, עטלעכע טעג פאַרן קריג, פאַרלאָזט די פוילישע ערד און צוריקגעקומען אין לאַנד אַריין.

אקופאציע, אומקום און ווידערשטאנד

א. ל. באַרנשטיין

ווען יידיש לעבן איז געווען הפקר...

(ערשטע טעג פון נאַצישן רשעות אין וויערושאַוו)

אין טאָג פון מלחמה־אויסברוך בין איך געווען פון די געציילטע פאַמיליעס, וועלכע זענען געבליבן אין וויערושאַוו. פרייטיק און שבת, האָבן מיר זיך געפונען אין קעלער פון הויז פון רב און מורא געהאַט אַרויסצוּווייזן די קעפּ אין גאַס אַרויס, ווי עס האָט שוין געבושעוועט די „נייע אָרדנונג” פון מאָרד און רויב.

שבת אינדערפרי, האָבן מיר איינגעאָרדנט אין אונדזער באַהעלטעניש — נישט קוקנדיק אויף דער געפאַר — אַ „מנין”. פלוצלינג, ווען מיר האָבן געהאַלטן אידערמיט לייענען די תורה, האָבן מיר דערהערט שרעקלעכע קלעפּ פון ביקסן־קאָלבעס אין פאַרשלאָסענעם טויער. ווען מיר האָבן דערהערט די היסטערישע געשרייען: „אויפ־מאַכען, אַלעס ראַוס!” — איז דאָס בלוט געוואָרן פאַרגליווערט. יעדער האָט ביי זיך געקלערט, אַז איצט איז דער סוף. צוויי פון אונדז, איך און מיין שוועגערין (די ־פרוי פון ר' חיים שלמה האָראָוויטש), האָבן באַשלאָסן אַרויסצוגיין. ווען מיר האָבן געעפנט ס'טויער האָבן מיר געזען פאַר זיך דייטשע סאָלדאַטן מיט אָנגעשטעלטע אויף אונדז מאַשין־געווערן, וועלכע האָבן אונדז געפרעגט ווו עס געפינט זיך די יידישע, וואָס רעדט אַ פּרעפעקטן דייטש, ווייל דער גענעראַל וויל מיט איר רעדן (דערנאָך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ווען מ'האָט געפרעגט פלעווינסקין דעם בעקער, ווער ס'רעדט אַ גוטן דייטש, האָט ער אָנגעוויזן אויף דער שוועגערין). צוקומענדיק צום עק גאַס, האָבן מיר דאָרט געזען אַ דייטשן גענעראַל און די ערשטע פראַגע איז געווען: ווער ס'האָט אויפגעריסן די בריק און ווען דאָס איז פאַרגעקומען? די שוועגערין האָט געענטפערט, אַז מיר זענען באַהאַלטן פון סאַמע אָנהויב קריגס־אָפּעראַציעס, אַזוי אַז מיר האָבן נישט קיין אַנונג דערוועגן. דערנאָך האָט ער געפרעגט פאַרוואָס די געוועלבער זענען פאַרמאַכט און באַקומענדיק אַן ענטפער, אַז דאָס איז צוליב דער מלחמה — האָט ער באַפוילן זאָפאָרט צו עפענען אַלע געוועלבער.

שבת פאַרנאַכט האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן די שטאָט. די סיבה איז געווען — ווי ס'האָט זיך דערנאָך אַרויסגעוויזן — וואָס דער זון פון אורבאַנסקי דער מילנער, וואָס האָט געדינט אין דער פוילישער אַרמיי אַלס פליער, האָט נאָכן צוזאַמענברוך פון דער פוילישער אַרמיי געוואָלט אַדורכפירן אַ „פּריוואַטע־נקמה” און ער האָט זיך געלאָזן אין איינעם פון די געציילטע פוילישע קאַמפס־עראָפּלאַנען איבער וויערושאַוו און מיט די באָמבעס דערהרגעט 23 דייטשישע סאָלדאַטן. דער אַקט האָט אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקע מהומה, וועלכע האָט דערפירט די דייטשן צו וואַנזיניקייט און צוזאַמען מיט די מערדערייען האָבן זיי אונטערגעצונדן וויערושאַוו און נישט געלאָזט לעשן די שריפה.

מיר זענען צוריק אַריין אין קעלער ביז צומאָרגנס אינדערפרי.

אינדערפרי, ווען דאָס פייער איז צוגעקומען צו אונדזער הויז און דער רויך איז אַריינגעדרונגען, זייענדיק באַדראָט דערשטיקט צו ווערן, האָט דער רב, ר׳ אליעזר אורנבאך הי״ד, געזאָגט: מילא, מיר האָבן סיי ווי נישט וואָס צו פאַרלירן, לאָמיר אַרויסגיין און זאָל זיין, וואָס איז באַשערט. מיר זענען אַלע אַרויס מיט אויפגעהויבענע הענט און אַ דייטשער סאָלדאַט האָט אונדז באַפוילן צו גיין צו דער ריכטונג פונעם טייך (נישט צום מאַרק־פּלאַץ). דאָס איז געווען אונדזער מזל, ווייל די יעניקע יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין גאַס, זענען געוואָרן אויפן אָרט דערשאָסן. צווישן די דערמאָרדעטע אין דעם טאָג, 17 קדושים, האָט זיך געפונען די פאַמיליע לוי און אַנדערע אַנגעזעענע יידן. וועגן די רוצחישע דערשיסונגען זענען מיר ערשט געוווּר געוואָרן אין פּאַדזאַמצע, ווו מיר זענען געבראַכט געוואָרן צום אַלגעמיינעם זאַמל־פּונקט.

* * *

ביזן אָנקומען צום זאַמל־פּונקט זענען מיר אַדורכגעגאַנגען אכזריותדיקע פּייניקונגען און אין רעזולטאַט, זענען געפאַלן צוויי קרבנות. איינער פון זיי איז געווען דער בחור חיימל פּיערניקאַזש, וועלכער איז דערשאָסן געוואָרן דורך די נאַציִשע באַנדיטן בעת דער בהלה. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין פּאַדזאַמצע, האָבן די דייטשע וואַנדאַלן איינגעאָרדנט פאַר זיך אַ „פאַרווייילונג" — זיי האָבן צונויפגעזאַמלט אַ גרעסערע צאָל תלתים, תפילין און ספרים און פאַרברענט. אין דער זעלבער צייט, זענען געוואָרן אַרויסגענומען פון די רייען 19 יידן, צווישן זיי מיין שוואָגער, ר׳ חיים שלמה האָראָוויטש, און זיי זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. עטלעכע שעה זענען מיר געווען באַזאָרגט וועגן זייער גורל. ווען זיי זענען צוריקגעקומען, האָבן מיר פאַר זיך געזען מענטשן אויף אַזוי ווייט דערשיטערטע, אַז זיי האָבן קיין וואָרט נישט אַרויסגערעדט. ערשט נאָך עטלעכע טעג, האָבן זיי אונדז דערציילט וועגן דעם גרויזאַמען קאָשמאַר, וואָס זיי זענען אַדורכגעגאַנגען. זיי האָבן געבראַכט צו קבורה די טראַגיש־אומגעקומענע און די קברים זענען זיי געווען געצווונגען צו גראָבן מיט די הענט, ביי דער באַגלייטונג פון מערדערלעכע קלעפּ.

נאָכן אַדורכגיין פאַרשידנאַרטיקע באַליידיקונגען, ווערן מיר, 82 מענער, אַרויסגענומען און פאַרלאָדנט אין לאַסט־אויטאָס. איידער מיר לאָזן זיך אין וועג אַריין, ווערן מיר פאָטאָגראַפירט און אין עטלעכע טעג האָט אונדזער בילד זיך באַוויזן אין די דייטשישע צייטונגען מיט דער אונטערשריפט: „די דאָזיקע יידן האָבן געשאָסן אין אונדזערע סאָלדאַטן".

פאַרנאַכט ווערט אונדזער גרופּע אַריינגעפירט אין דער קעמפּנער טורמע. צומאָרגנס, ווען מיר ווערן אַרויסגעפירט, בכדי פאַרצוזעצן דעם ווייטערדיקן וועג, אָרדענען די דייטשן איין אַ „בראַנפּויער" — מיר מוזן אַדורכלויפן דורך אַ שפּאַלער ווו פון ביידע זייטן שטייען דייטשע סאָלדאַטן און שלאָגן אויף רעכטס און לינקס. ספּעציעל איז

געוואָרן שרעקלעך צעשלאָגן דער שוחט, ר׳ יחזקאל שטשעקאַטש, ועמען ס׳איז נישט געווען צו דערקענען. ער איז געווען איין בלוטיקע מאַסע.

מיר ווערן געפירט קיין נירנבערג.

* * *

אויפן וועג קיין נירנבערג, ווערט אונדזער גרופּע פאַרגרעסערט מיט נאָך יידן פון אַנדערע ערטער. ביזן אָנקומען אויפן אָרט, גייען מיר אַדורך די שבעי מדורי גהינם. ספּעציעל האָט זיך איינגעקריצט אין זכרון דער טראַגישער פאַל, וואָס האָט פּאַסירט אין האַנסדאָרף — אויבער־שלעזיען. ס׳איז געווען אַ שרעקלעכער הייסער טאָג און מיר, זייענדיק אין אָפענעם פעלד, זענען געווען זייער דורשטיק און קיין וואַסער האָט מען אונדז נישט דערלויבט צו באַקומען (פאַרשטייער פון „רויטן־קרייץ" האָבן געטיילט וואַסער און אַנדערע געטראַנקען פאַר די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפונען). נאָך מער, די דייטשע סאַדיסטן האָבן אויסגעגאָסן דאָס פאַראַנענע וואַסער אין דער ערד אַריין און מיר שוין פאַרחלשטע פון דורשט, האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויף דער ערד, בכדי צו שטילן דעם נאַגנדיקן דראַנג נאָך אַ טראָפּן וואַסער. אויף דעם זעלבן אָרט האָט אויך פּאַסירט אַן אומגליק מיט צוויי פון אונדזערע וויערושאָווער יידן. דער באַגאַבטער בחור חיים מאיר וואַקסמאַן, האָט פאַר שוואַכקייט געחלשט. מיר האָבן געבעטן הילף אָבער קיינער האָט נישט געהערט און נישט געהאָלפן. אַזוי איז ער אָפּגעשטאָרבן פאַר אונדזערע אויגן און מיר זענען געווען געצוווּנגען אים איבערצולאָזן אין אָפענעם פעלד. דערנאָך זענען מיר געוויר געוואָרן, אַז די דאָרטיקע קהילה האָט אים געבראַכט צו קבר־ישראל). דער צווייטער אומגליק איז געווען מיט ר׳ ישראל יאַסקאָוויטש („טשיטשעלאָווער"), ער האָט באַקומען אַ האַרץ־אַטאַק און נישט באַקומענדיק די נויטיקע הילף, איז ער נפטר געוואָרן אויפן אָרט.

אין נירנבערג זענען מיר געוואָרן איינלאָקירט אין אַן עס־עס־לאַגער. אויך דאָרט האָבן מיר אויסצושטיין פאַרשידענע צרות און נידערטרעכטיקע סאַדיסטישע שפּיצלעך מצד די נאַציס. געווען אַ פאַל, אַז זיי האָבן אַרויסגענומען צוויי וויערושאָווער יידן און אויסגעריסן פון זיי די פּיאות צוזאַמען מיט דער הויט.

פאַר די „ימים הנוראים", האָט יחיאל מאירל אַלבערשטיין זיך איינגעשאַפּן שטיקלעך פּאַפּיר און דאָרט פאַרשריבן, פון זכרון, דעם רוב תפילות און פּיוטים און די „מחזורים" זענען איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט.

ראש־השנה, אין מיטן „מוסף", זענען מיר געוואָרן אַוועקגעפירט צו רייניקן דעם לאַגער.

אין טאָג פון יום כיפור זענען מיר געוואָרן געשטעלט פאַר אַן ערנסט פּראָבלעם וואָס צו טאָן מיט געקעכטס, וואָס מיר האָבן באַקומען?

אויסגיסן — וואָלט געהייסן סאַבאָטאַזש. עסן — דאָס איז נישט געוואָרן גענומען אין באַטראַכט, ווייל פון אַלע וויערושאָווער, וועלכע האָבן איצט געציילט 80 מאַן, האָבן 79 געפאַסט, בלויז איין בחור, באַראַן (דוכט זי דאָ בעקער), זייער אַ שוואַכער,

האָט זיך קוים געלאָזט איבערצייגן, אַז ער טאָר נישט פאַסטן. צום סוף האָבן מיר געפונען אַן אויסוועג. ס'איז אונדז געלונגען צו בייטן די זופּ פאַר ברויט מיט די פּאַרהאַלטענע פּאַליאַקן.

גערדאַווונט פאַרן עמוד האָט ר' קלמן שוחט. מיט זיין דונערדיקע און טיפע שטימע האָט ער געמאַכט ציטערן אונדזערע הערצער. עס האָט געמאַכט דעם איינדרוק, ווי די מלאכי־מעלה האָבן אַראָפּגענידערט און אָנטיילגענומען אין אונדזער תפילה און אין די צרות פון עם ישראל. ס'איז כאַראַקטעריסטיש, אַז די וועכטער פון „ווערמאַכט", האָבן אונדז רעספּעקטירט און נישט דערלאָזט, אַז די פּאַליאַקן זאָלן אונדז שטערן.

אין נירענבערג זענען מיר געווען ביז סוכות.

* * *

מיר ווערן געפירט צו דער ריכטונג פון פּשעמישל, די נייע גרענעץ צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד און פון דאָרטן, צוליב פאַר אונדז אומבאַקאַנטע סיבות, ווערן מיר צוריקגעפירט קיין יאַראָסלאַוו. דאָ באַקומען מיר, נאָך עטלעכע טעג הונגער און דורשט, אַ סוכאַרע און אַ ביסל וואַסער. אויך די יידן פון יאַראָסלאַוו, האָבן פאַר אונדז צוגעגרייט ברויט און ווען די באַן האָט שוין געררירט פון אָרט, האָבן זיי אַריינגעוואָרפן די נאָך הייסע ברויטלעך. זייענדיק אויסגעהונגערט, וואַרפן מיר זיך אויפן הייסן ברויט און אין רעזולטאַט ווערן אַ סך קראַנק. אויסגעהונגערטע און קראַנקע מיט ווונדן אויף די קערפּערס צוליבן פעלן פון די עלעמענטאַרסטע סאַניטאַרע באַדינגונגען, קומען מיר אָן קיין קראָקע. די דאָרטיקע יידן טוען אַלץ וואָס ס'איז נאָר מעגלעך אונדז אַרויסצוהעלפן אויפן געביט פון באַשפייזונג און סאַניטאַרע מאַסמיטלען.

נאָך אַ קורצער צייט, אָבער נאָך גרויסע צרות, קומען מיר צוריק, איינצלווייז, קיין ווערושאָוו.

די לאַגע אין ווערושאָוו איז געווען די זעלבע, וואָס אין אַלע פּוילישע שטעט און שטעטלעך, וועלכע האָבן געשמאַכטעט אונטערן נאַציישן שטיוול. אויך ביי אונדז האָבן יידן געלעבט אין אייביקער שרעק פאַרן מאָרגנדיקן טאָג.

איך דערמאָן זיך צוויי פאַלן, וועלכע האָבן זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון, און וועלכע כאַראַקטעריזירן אויף ווי וווייט יידיש לעבן איז געווען הפקר.

דער ערשטער פאַל איז געווען דעם ערשטן ווינטער. דאַמאָלט זענען יידן געוואָרן געכאַפּט צו דער אַרבעט טאָג־איין טאָג־אויס. איינמאָל האָבן זיי געפונען אין אַ באָ־העלטעניש דעם חסידישן יונגנמאַן, פּינטשע אייזיקס, ישראל יאָסלס, (אַן איידעם פון גערער חסיד אברהם דזשיאַלאָווסקי), וועלכער האָט נאָך געטראָגן באָרד און פּיאות. זיי האָבן אים צוגעבונדן צו אַ לויפנדיקן פערד און אים אַרומגעשלעפּט איבער די גאַסן פון שטעטל.

אַ צווייטער פאַל האָט פּאַסירט אויף דער נאַכט פון הושענא רבה פון יאָר תש"א (1940). מיר זענען געזעסן אין סוכה ביי אונדז אויפן הויף און פּלוצלינג זענען אָנגעפאַלן אויף דער געטאָ פאָלקסדייטשן פון ווערושאָוו און אומגעגנט. איך מיט מיין שוואָגער,

חיים שלמה האַראָוויטש, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און אַן אַלטער ייד, וואָס האָט זיך דאָרט געפונען, איז געוואָרן מערדערלעך צעשלאָגן. אויף אַ צווייט אָרט, האָבן זיי אין דער זעלבער נאַכט, אַריינגעוואָרפן אַ ייד אין דער „פּראָסנע", נאָך אַ נס, וואָס דער ייד איז געווען אַ גוטער שווימער, און ער האָט זיך אָפּגעראַטעוועט. די פּאָגראָמשטשיקעס האָבן אויך גענומען אַ ייד און אים אויפגעהאָנגען און תיכף אַראָפּגענומען פון דער תליה. ס'איז כאַראַקטעריסטיש, אַז נאָך דער קאָשמאַרער נאַכט, איז צו אונדז אַריינגעקומען איינער פון די אָנטיילנעמער — אַ באַקאַנטער פּאָלקס־דייטש פון קעמפּנאָ, און געפּאָדערט אויסלייז־געלט, ווייל ער האָט „געזאָרגט", אַז ס'זאָל אונדז גאָרנישט פּאַסירן...

נישט געקוקט אויף אַלע געפאַרן און לויערנדיקע סכנות — זענען יידן געזעסן און געלערנט תורה, און דעם אמת געזאָגט — איז דאָס געווען דער איינציקער פאַרגעניגן. ווינטער פון יאָר תש"א, זענען מיר זיך צוזאַמענגעקומען אַכט מאַן (צווישן זיי: לייבל פינקלשטיין, יאָסל רינג און אַנדערע) און געלערנט פון 3 פאַרטאָג ביז 6 אַזייגער. די אָנטיילנעמער זענען זיך צוזאַמענגעקומען דורך די הייף, ווייל ביינאַכט איז נישט געווען דערלויבט פאַר יידן, זיך צו באַוועגן.

זייער פיל יידן פון וויערושאָוו האָבן אויסגענוצט יעדע מעגלעכע פרייע מינוט פאַר דעם הייליקן צוועק.

אברהם קאַלושינער

כעלמנא

אַ קליין פריציש הייפל, נישט קיין גאַנצע דריי העקטאַר פון אַ פרעכטיקן פּאַרק, באַשאָטנט פון מאַיעסטעטישע סאָסנע־בוימער, אַ קליינער אידילישער ישוב אין נאָרמאַלע צייטן, איז כעלמנאָ, אין קריגס־צייט, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין דער ערשטער עקספּע־רימענטאַלער סטאַציע פאַר מאַסן־פאַרניכטונג פון ייִדן, ווו ס׳איז אויסגעפּרוּווט און אָנגעהויבן געוואָרן די רעאַליזירונג פון דער אַזוי־גערופענער ענדגילטיקער לעזונג פון דער ייִדן־פראַגע".

דאָרט, אין כעלמנאָ, וואָס איז געוואָרן אַ ווענד־פּונקט אינעם טראַגישן גורל פונעם אייראָפּעאישן ייִדנטום, דאָרט, אינעם עמק־הבכא, ווו ס׳האָט זיך אָפּגעשפּילט איינע פון די גרעסטע טראַגעדיעס פון אונדזער פאָלק, דאָרטן זענען, מיט דער הילף פון דער נייער מאַסן־מאָרד טעכניק, צוזאַמען מיט ייִדן, קדושים וטהורים פון אַ ריי אַנדערע ייִדישע ישובים, אויך בעסטיאַליש דערמאָרדעט געוואָרן, די קדושים פון וויערושאָוו.

דאָס פאַרברעכן ווערט אַנטדעקט

די ערשטע ידיעות וועגן דעם גרויזאַמען טויטן־לאַגער, ווערן באַקאַנט אין אָנהויב 1942, דורך איינעם פון די קברנים פון כעלמנאָ, ועמען ס׳איז געלונגען צו אַנטלויפן פונעם שטרענג־באַוואַכטן לאַגער און אָנקומענדיק קיין וואַרשע, דערציילט ער דאָס שרעקלעכע נייעס פאַר די מיטגלידער פון „עונג־שבת" (געהיימער געטאָ־אַרכיוו). ענלעכע באַריכטן קומען אויך אָן פון אַ ייִד מיטן נאָמען וואַלקאָוויטש, וואָס איז אָנגעקומען קיין וואַרשע פון גראַבאָוו, ווו ער האָט זיך געטראָפן מיט דריי ייִדן, אויך אַנטלאָפענע פון לאַגער, ווי אויך פון אַ ייִד מיטן נאָמען אשר טאַובע פון קלאָדאָווע, נאָענט פון כעלמנאָ. (פאַרעפנטלעכט אין „ידיעות" פון בית לוחמי הגיטאות נומער 2—1 כ"ד ניסן תשי"ז, זייט 18).

נאָך אין גאַנג פון קריג, תיכף נאָכן באַפרייען די געגנט פון כעלמנאָ, ווערט אונטערגענומען אַ פיבערהאַפטע אויספאָרשונג, דורך אַ ספּעציעלער קאָמיסיע פון „פּוילישן קאָמיטעט צו פאָרשן די נאַצי־פאַרברעכנס", ווי אויך פון „ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע" און אויפן יסוד פון גביית עדות פון די אַרעסטירטע לאַגער־באַאַמטע, ווי אויך פון דער אַרומיקער ציווילער באַפעלקערונג, ווערט קלאָר און גענוי רעקאָנסטרואירט די פאַרברעכערישע טעטיקייט פונעם דערמאָנטן לאַגער.

* * *

שוין דעם 16־טן יולי 1941, שרייבט דער שטורמבאַנפירער העפּנער צום אַרכי־תליין אייכמאַן :

„ס׳איז פאַראַן אַ געפאַר, אַז היינטיקן ווינטער, וועט מען נישט קאָנען באַשפּייזן אַלע ייִדן. מ׳דאַרף זיך ערנסט פאַרטראַכטן, צי וואָלט נישט געווען

די הומאַניטאַרסטע לייזונג, אַז מ׳זאָל די ייִדן, אויב זיי זענען נישט פּעאיק צו דער אַרבעט, אויסענדיקן מיט עפּעס אַ שנעל־ווירקנדיקן מיטל״. (ציטירט פון א. באַדאַן, „פאָלקסשטימע״, וואַרשע, 22 דעצעמבער 1965).

אין 5 חדשים אַרום, האָבן טאַקע די „הומאַניטאַרע״ דייטשן אָנגעהויבן באַנוצן דאָס „שנעל־ווירקנדיקע — הומאַניטאַרע״ מיטל און דעם 8־טן דעצעמבער 1941, ווערט די ערשטע גרופּע ייִדן דערמאָרדעט אין די באַוועגלעכע גאַז־קאַמערן אין כעלמנאָ.

די טויט־טעכניק

פון דער דאַטע, הויבט זיך אָן די אַקטיווע „טעטיקייט״ פון טויט־לאַגער, וואָס ציט זיך ביז דעצעמבער 1944, מיט אַן איבעררייס פון אַ יאָר, צווישן די יאָרן 43 — 1942, אין פאַרלויף פון דער צייט פלעגן אָנקומען, טאָג־טעגלעך, טראַנספּאָרטן מיט ייִדן. די לעצטע פלעגן ווערן פאַרהאַלטן אויף אַ קליינער סטאַציע אין קאָלאָ און פון דאָרט ווערן די קרבנות איבערגעפירט אין דער אָרטיקער שול — דער לעצטער פּונקט פון טרויעריקן עטאַפּ.

טראָץ דער סודותפולקייט און ליגנערישע פאַרזיכערונגען פון די נאַציס, אַז ייִדן ווערן געשיקט אויף אַרבעט, אויף זיכערע ערטער, ביי גוטע באַדינגונגען און דער־נערונג — ווערט דער סוד שנעל אויפגעדעקט.

די ידיעות, וואָס זענען איבערגעגעבן געוואָרן פון אַנטלאָפענע ייִדן פון לאַגער, זענען אויך אָנגעקומען אין לאָדזשער געטאָ, ווו ס׳איז איבערגעגעבן געוואָרן פון מויל צו מויל, וואָס ס׳איז אַזוינס כעלמנאָ. אַלס עדות קען דינען אַן אויפשריפט אויף דער וואַנט אין שול — „ייִדן, וואַרט נישט! דאָ וועט איר זיין אַ טאָג, דערנאָך גייט איר אין אויוון אַריין. 13־טער טראַנספּאָרט״.

צומאַרגנס אינדערפרי פלעגן אָנקומען אויטאָמאָבילן, אין וועלכע די דייטשן פלעגן אָוועקפירן צו 150 מענטשן אויף אַ מאָל. דער וועג האָט געדויערט קנאַפּע 10 מינוט. ביים אַלטן פּאַרק פלעגן זיי באַגעגענען אַן ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט פאַרזיכערט, אַז זיי ווערן געשיקט אויף אַרבעט אין די מזרח־געביטן, אין מענטשלעכע באַדינגונגען — אָבער איידער זיי וועלן פאָרן אין ווייטערדיקן וועג, מוזן זיי גיין אין באָד אַריין און די קליידער מוזן דעזינפיצירט ווערן.

אויפן ערשטן שטאָק, ווו ס׳געפינט זיך שוין אַ באַנדע דייטשן, ווערן די מענטשן אויפגעפאָדערט זיך גיך אויסצוטאָן און באַלד ווערן זיי אַריינגעטריבן אין „באָד״ אַריין. ביים טויער וואַרט שוין אַ צווייטע אויטאָ — אַ גרויסער האָלץ־קאַסטן פון אינעווייניק באַדעקט מיט בלעך, הערמעטיש פאַרמאַכט. אינעם דאָזיקן קאָסטן ווערט די גאַנצע גרופּע פון 150 פּערזאָן אַריינגעשטופּט. נאָכדעם ווי די טיר איז געוואָרן פאַרמאַכט און דאָס ליכט פאַרלאָשן, האָט דער מאָטאָר אָנגעהויבן אַרבעטן. באַלד האָט זיך געהערט אַ שטיקעניש, אַ הוסטעניש, גסיסה־קולות, לעצטע קאָנוווּלסיעס — ביז ס׳איז געוואָרן אינגאַנצן שטיל.

אין עטלעכע מינוט אַרום רירט דער אויטאָ אין דער ריכטונג פון 77־טן רעוויר פון

זשעליכאָווער וואַלד, ווו ס'זענען שוין געגרייט מאַסן־קברים. אין אַ געוויסע צייט שפּעטער, ווערן די קערפּערס פאַרברענט — צו פאַרווישן די שפּורן.

אַזוי פונקציאָנירט דער מאָרד־אַפּאַראַט, טאָג־איין טאָג־אויס, מיט דער מאַקסי־מאַלסטער פּעדאַנטישקייט און פּרעציזיע, ווייל די „מוסטערהאַפטע" אַרבעט מוז ווערן קאָפּירט פאַר אַנדערע טויט־לאַגערן, ווי אוישוויץ, בעלזשעץ, טרעבלינקע, סאָביבאָר און אַנדערע —אַלע וועלן איבערנעמען די אויסגעפּרוּווטע „מעטאָדן" פון כעלמנאָ.

אַט וואָס ס'דערציילט וועגן דעם שוידערלעכן פאַרברעכן, דער דייטשער וואַלד־אויפזעער ה. מאַי, וואָס האָט צוגעשטעלט האָלץ צום פאַרברענען די קערפּערס:

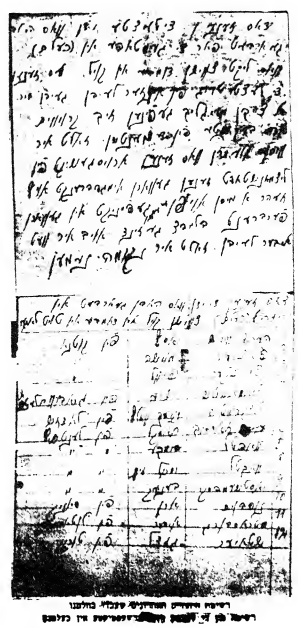
בשמונה בבוקר הגיע האוטומוביל הראשון מחלמנו. בה...
ילתותיו. פרץ עשן חיוור־כחלה. נמסר עלינו אותה שעה להתקרב
אל האוטומוביל. אך לא להביט לעבר הדלתות הנפתחות. אך
השגחתי, כי עם פתיחת הדלתות, הסתלקו הגרמנים מהר מן
האוטומוביל. קשה לי לקבוע סיבם של הגאזים שפרצו מתוך
האוטומוביל, עומדים היינו במרחק די ניכר. והריחות לא הגיעו
לאפנו. במסכות־גאז לא השתמשנו. כעבור שלוש־ארבע דק"ת
עלו אל המכונית שלושה יהודים והשליכו מתוכו את הגוויות.
בפנים האוטומוביל היו המומתים מוטלים. זה על גבי זה בערבוביה
ומילאו כחצי חללו. מהם — מחזיקים בזרועותיהם את הנפשות
היקרות להם, מהם — עדיין יש בהם רוח חיים. ואנשי הס"ס.

אבן זכרון בחלמנו
אַנדענק־שטיין אין כעלמנאָ.

„...צו מיר איז געקומען דער אַנפירער פון דער זאָנדערקאָמאַנדע, ס.ס.־שטורמבאַנפירער באָטמאַן. איך זע, אַז באָטמאַן טראָגט אַ קרייץ פון ערשטן קלאַס פאַר מיליטערישע פאַרדינסטן. איך פאָר מיט אים אין רעוויר 77 און ווער אויפגעשוידערט. צוערשט זע איך אַ קבר פון 200 מעטער די לענג, 5 מעטער די ברייט, דערנעבן נאָך אַ קבר, 50 מעטער די לענג. נישט ווייט פון דעם אָרט, אַן ערך פון 50 מ. נאָך אַ קבר, 150 מ. די לענג. עס קומט אָן דער פאַרמאַכטער אויטאָ און פאָרט צו הינטערוויילעכטס ביז צום ראַנד פון קבר. מען עפנט דעם אויטאָ און אַ מאַסע נאַקעטע קערפּערס פאַלן גלייך אין קבר אַריין".

אויף אַ שטיקל פּאַפּיר, וואָס מ׳האָט געפונען ביי די מאַסן־קברים, האָט איינער פון די לעצטע לאַגער־קרבנות געשריבן: „...מ׳האָט אונדז גענומען זקנים און זויג־קינדער, צווישן דעם שטעטל קאָלאָ און דעמבאָ. מ׳האָט אונדז גענומען אין וואַלד אַריין, דאָרט פאַרגאַזט, דערשאָסן, פאַרברענט. מיר בעטן, אַז אונדזערע קומענדיקע ברידער (אומליינבאַרע ווערטער — — — אונדזערע דייטשע מערדער. די עדות פון אונדזערע פייניקונגען, וועלכע ווינען אין דער דאָזיקער געגנט, בעטן מיר דערציילן וועגן דאָזיקן מאָרד אין דער גאַנצער וועלט און אין יעדער רעדאַקציע. געשריבן האָבן דאָס די לעצטע יידן. (אומלייענבאַר) מיר האָבן געלעבט ביז צום 24־טן דעצעמבער 1944״. (ציטירט פון דער „פאָלקסשטימע״, וואַרשע, פון 22־טן דעצעמבער 1965).

מכתב על נקמה ורשימת היהודים האחרונים שעבדו בחלמנו.
לעצטער בריוו פון אומגעבראַכטע יידן אין כעלמנאָ.

כעלמנאָ — די שאַפונג פון דייטשן דעמאָנען־פאָלק, אַנטקעגן וועלכן סדום איז געווען די ווייסע אומשולד, אין דאָזיקן ערדישן גהינם, האָבן אונדזערע טייערע אומשולדיקע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער, זין און טעכטער, אין זייערע לעצטע טויט־אויסגעשרייען איבערגעלאָזט אַ הייליקע צוואה: נישט פאַרגעסן! נישט מוחל זיין ביזן סוף פון אַלע דורות!!!

אברהם קאַלושינער

אין יאמער־טאל

כ'בין אין כעלמנאָ געווען,
אויף קבר־אבות,
געזען דורך גרינע בוימער־צווייגן,
שטיקער הימל־בלויען.

ניין, ס'איז נישט הימל־בלוי,
ס'איז אויגן־בלוי,
קינדערישער אויגן־בלוי,
פון גסיסה־אַנגסטן —
ליפּן־בלוי.

כ'האָב ביים ראַנד פון קבר
צוויי בלומען געזען,
צוזאַמענגעוואַקסענע,
אַרומגעאַרעמטע.

ניין, ס'איז נישט קיין בלומען,
ס'איז מאַמע מיט קינד
אין קראַמפּן
צוגעטוליעטע.

אויפן האָריזאָנט, האָב איך
רויך געזען.
ס'איז נישט רויך
פון פרידלעכער כאַטע, פויערישער
פון שמעקענדיק, פריש ברויט,
געבאַקענעם,

ס'איז רויך
פון מאַמע —
פון ברענענדיקע מאַמעס.

געהערט איך האָב
קינדעריש געשריי,

ס'איז נישט שטיפעריי,
קינדעריש זאָרגלאָז געפילדעריי,

ס'איז געשריי פון יידיש קינד
אין פאַרמאַכטן אויטאָ,
ווען טויט קומט
צו זיין ריי.

כ'בין אַנטלאָפן
איבער קאָנטינענטן און ימים —
טויזנטער קילאָמעטער ווייט.

אָן אויפהער הער איך
יידיש קינד
מ—אַ—מ—ע
שרייט.

יוסף זעלקאָוויטש
בת־ים

קריג, געטא און טויט־לאַגערן

כאָטש עס זענען שוין אַדורך אַ היפּש ביסל יאָרן זייט עס זענען אויסגעלאָשן געוואָרן די ברענענדיקע אויוונס פון די צענדליקער טויט־לאַגערן, כאָטש שוין אַ צייט פאַרביי פון יענע שוידער־טעג, ווען דער גאַנצער חלל איז געווען אָנגעפּילט מיט לעצטע וויי־געשרייען פון מיליאָנען ידישע טאַטעס און מאַמעס, זקנים און זויג־קינדער — ווערן עס מיר, דורך אַ נס אָפּגעראַטעוועטע פונעם גרויזאַמען גהינום־קאַשמאַר, קיינמאָל נישט פאַרגעסן. ווייל נישט יאָרן וועלן פאַרדעקן דעם אומגליק. אַפילו טויזנטער זונען וועלן נישט אויסטרוקענען דאָס אומשולדיק־פאַרגאָסענע בלוט. טויזנטער דונערן וועלן נישט שטיל מאַכן דעם געשריי, וואָס וועט מיטגיין מיט אונדז ביזן סוף פון אַלע דורות. זאָלן די בלוט־און־טרערן זכרונות, פאַרצייכנטע דורך אָפּגעראַטעוועטע, אויסגעטרוקנטע ביינער, געוועזענע „מוזולמענער" פון די צאָלרייכע טויט־פאַבריקן, דינען פאַר דער וועלט, פאַר דער געשיכטע, פאַר די צוקונפטיקע דורות, ווי אַ באַשול־דיקונגס־אַקט קעגן דער מענטשן־פרעסערישער וואַקכאַנאַליע, וואָס האָט זיך געטראָגן ווי אַ שוואַרצע כמאַרע אין האַרצן פון „ציוויליזירטן" אייראָפּע, אינדערמיט פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. זאָלן די ווערטער אויפדעקן די חרפּה, וואָס האָט געהייסן „נאַצישער רעזשים" — אַ קאַניבאַל־אָרדנונג, וואָס די געשיכטע האָט אַזעלכעס קיינמאָל נישט געוווּסט. זאָלן די ווערטער זיין ווי אַן אָנגעצונדן ליכט, ווי אַ מצבה, פאַר די ריינע נשמות, אומגעבראַכטע אין יענע קאַשמאַרע טעג.

1

פוילן אין יאָר 1939

די פוילישע הערשער, צו וועלכע ס'איז דערגאַנגען דאָס יובלען פון האַקנקרייץ אין דייטשלאַנד און וועלכער האָט באַדראָט דעם עצם עקזיסטענץ פון דער פוילישער מדינה, האָט געפונען אַ וויכטיקערן פאַר זיי שונא, וועלכן זיי האָבן געהאַסט מיט אַ זאָאָלאָגישער, דורות־איינגעפרעסענער שנאה. דער „שונא" איז געווען דער יידישער טייל פון דער באַפעלקערונג, וועלכער האָט אין דער טויזנט־יאָריקער פוילישער געשיכטע, געהאָלפן מיט פלייס און ענערגיע, מיטשאַפן אין דער אָפּגעשטאַנענער אַגראַר־מדינה אַן אינדוסטריע און אַ האַנדלס־טעטיקייט. די אָפענע אַנטיסעמיטישע טענדענצן פון דער רעגירונג, האָבן געפונען אַן „אָפּזאַץ־מאַרק" ביים פוילישן פאָלק

מיט דער טראַדיציאָנעלער ידן־שנאה. ביי אַלע דורכפאַלן און נישט־געלונגענער פּירונג, האָבן זיי געפונען אין דעם ייד, דעם אייביק־שולדיקן, דעם שעיר־לעזאזל.

ביי אַזאַ לאַגע, האָט די יידישע באַפעלקערונג זיך געפילט אויסזיכטלאָז. איבער־הויפּט איז געווען גרויס די פאַרביטערונג ביי דער יידישער יוגנט, וועלכע איז געווען אָן פּערספּעקטיוון אויף פירן אַ נאָרמאַל לעבן. צוליב דער אַ סיבה, איז פאָרגעקומען אַן אויסוואַנדערונג, אַן אַנטלויפן, ווו עמיץ האָט נאָר געהאַט מעגלעכקייטן.

פאַר מיר באַקומענדיק אַ ציוניסטישע דערציאונג און זייענדיק אַקטיוו אין דער ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע, איז געווען אַ טרוים, ביי די דאַמאָלטדיקע סערטי־פיקאַטן־שוועריקייטן מצד דער ענגלישער מאַנדאַטן־מאַכט, עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

צוליב דעם ציל, האָב איך זיך געוואָנדן צו מיין פעטער הערש דוד גאַד, וועלכער האָט געווינט אין בעלגיען, וועגן מיך דאָרט אַריבערנעמען, ווייל לויט פאַרשידענע ידיעות, איז אין בעלגיען געווען לייכטער צו באַקומען אַ סערטיפיקאַט.

דער פעטער האָט מיר געענטפערט, אַז ס׳זענען פאַראַן שוועריקייטן צוליב דעם, ווייל כ׳בין מיליטער־פליכטינג און מ׳וועט מיך דאָרט נישט איינמעלדן.

וועלנדיק וואָס שנעלער אַרויס פון פוילן, האָב איך זיך געמאָלדן פרייוויליק אין דער פוילישער אַרמיי. מיין ביטע איז געוואָרן אָנגענומען און אין מערץ חודש פון יאָר 1938, בין איך געוואָרן מאָביליזירט אין 7־טן פולק פעלד־אַרטילעריע, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין סטראַדאָם, ביי טשענסטאָכאָוו. צוזאַמען מיט מיר זענען דאָרט געווען נאָך עטלעכע יונגעלייט פון ווירושאָוו. צווישן זיי, שמשה שעראַדזקי. די יידישע סאָלדאַטן האָבן געהאַט אויסצושטיין פאַרשידענע שיקאַנעס מצד דער פולק־קאָמאַנדע. אַפילו אויף פסח, ווו אַנדערשווו פלעגט מען אָפּלאָזן יידישע זעלנער, בכדי צו פראַווען דעם סדר, איז ביי אונדז נישט געווען אָנגענומען. אין די שבתים און יום־טובים, זענען מיר געוואָרן פאַרטיילט צו פאַרשידענע שמוציקע אַרבעטן. אין יאָר 1939, ערב דעם קריג, ווען ס׳איז שוין געווען קלאָר, אַז מיר שטייען פאַר גרויסע געשעענישן, האָט אַלץ אָנגעהאַלטן די דיסקרימינאַציע לגבי יידישע סאָלדאָטן. איך דערמאָן זיך, אַז קעגנאיבער דעם טויער פון די קאָשאַרן, האָט זיך געפונען אַ גרויסער פלאַקאַט, אין וועלכן מ׳האָט געגעבן צו וויסן, אַז דער שונא נומער 1 — זענען די יידן און דער שונא נומער 2 — די דייטשן. איך האָב זיך געטראַכט: פאַר וועמען דאַרף איך עס מקריב זיין ס׳לעבן ?. אָבער מיליטער איז מיליטער און פאַר נישט אויספירן באַפעלן — איבערהויפּט פאַר אַ יידישן סאָלדאַט — האָבן געוואָרט זייער נישט קיין אָנגענעמע רעזולטאַטן.

אין אויגוסט 1939, ווערן מיר באַקליידעט און באַוואָפנט און אַריבערגעשיקט צום גרענעץ־פונקט ביי לובליניעץ, נישט ווייט פון טשענסטאָכאָוו, דאָרט האָבן מיר זיך פאַרפעסטיקט און געוואָרט אויפן שונא.

2

קריג

1־טער סעפטעמבער, 4.45 פאַרטאָג

דייטשע טרופן זענען אַריבער דעם גרענעץ־פונקט. מיר באַקומען אַ באַפעל צו עפענען אַ פייער אויף די אַנגרייפנדיקע דייטשן. דער פייער־אויסטויש האַלט אָן ביז 10.30. נאָך אַ „באַזוך" פון דייטשע אויסשפיר־עראָפלאַנען, ווערן מיר העפטיק באַשאָסן פון עטלעכע זייטן. מיר זענען זיכער, אַז פון דעם גהינום, וועלן מיר שוין נישט אַרויס קיין לעבעדיקע. אויסנוצנדיק אַ מאָמענט, ווען דאָס דייטשע פייער ווערט געריכטעט צו אונדזער אָבסערוואַציע־פונקט, אויפן קלויסטער־טורעם, הייבן מיר זיך אָן צוריקצוציען.

שבת, 2־טער סעפטעמבער

מיר געפינען זיך, נאָך אַ צוריקמאַרש אַ גאַנצן טאָג און נאַכט, אין טשענסטאָכאָוו. די שטאָט מיט די גרויסע אַמוניציע־פאַבריקן זענען אין פלאַמען. פון אומעטום באַמערקן זיך אָפטרעטנדיקע מיליטער־טיילן. דער כאַאָס איז גרויס. אַ גאַנצע נאַכט, ציען מיר זיך צוריק אין דער ריכטונג פון די יאַנאָווער וועלדער.

זונטיק, 3־טער סעפטעמבער

מיר טרעפן זיך מיט די איבעריקע טיילן פון אונדזער דיוויזיע. מ'האָפט, אַז אַזאַ כוח וועט זיין אומשטאַנד צו שטעלן אַן עפעקטיוון ווידערשטאַנד. נאָכן צוגרייטן פאָזיציעס, ווערן מיר אַנדרימלט פאַר מידקייט. נאָך אַ גאָר־קורצער צייט, הערן מיר געשרייען, אַז מיר זענען אַרומגערינגלט דורך דייטשן. ס'ווערט אַ כאַאָטיש געלויף מיט אַרטילעריע, איינגעשפאַנטע אין פערד, דורך אויפגעאַקערטע פעלדער. מיר זענען אַריין אין אַ צווייטן וואַלד. דאָרט זענען געווען אויסגעמישט מיליטער מיט ציווילע. פויערישע וועגענער מיט האָב און גוטס מיט מיליטערישע אויסשטאַטונג. ביי אַזעלכע באַדינגונגען איז נישט געווען קיין רייד וועגן אַ ווידערשטאַנד. די דייטשן באַשיסן אָן אויפהער, מיט מאַשין־געווער און עס פאַלן אַ סך קרבנות. עס קומט נישט פאַר קיין צוריקטריט נאָר אַ לויפעניש. אין אָנפאַנג נעמען מיר מיט די האַרמאַטן, אָבער צוליב דער באַרגיקער געגנט, קומט אָן אַ באַפעל איבערצולאָזן די האַרמאַטן און לויפן. דער כאַאָס איז אַזוי גרויס, אַז אויך פוילישע אָפטיילונגען שיסן איינער אויפן צווייטן, מיינענדיק, אַז דאָס זענען דייטשן. אַ גאַנצע נאַכט מאַרשירן מיר, אויסמיידנדיק דערפער, וועלכע זענען שוין פאַרנומען דורכן דייטש.

מאָנטיק, 4־טער סעפטעמבער

באַלד אינדערפרי קומען מיר אָן קיין זאַוויערטשע. אין שטעטל איז נאָך נישט באַוווסט, אַז דער חורבן קומט אָן. אויפן מאַרק־פלאַץ, דרייען זיך אַרום יידן און

קריסטן, קאָמענטירנדיק די געשעענישן. אין זאַוויערטשע האָב איך באַגעגנט אַ ייד, אַ קרוב פון לייזער איצעק גערשענאָוויטש. ער פאַרבעט מיך אין שטוב אַריין. ביים ייד איז אויך געווען זיין מוטער, וועלכע האָט גוט געקאַנט מיין באָבע בלומטשע.

אונטערן שטעטל, האָב איך געזען אַ באַן מיט עוואַקואירטע. נישט טראַכטנדיק, כאַפּ איך זיך אַריין אין אַן אָפענעם לאַסט־וואַגאָן. ליידער איז נישט אויסגעקומען ווייט צו פאָרן, ווייל נאָך עטלעכע קילאָמעטער, האָט די דייטשע אַוויאַציע מערדערלעך באָמבאַרדירט דעם צוג און ס׳זענען געפאַלן זייער פיל קרבנות. מיר זאַמלען זיך צונויף אַ גרופּע סאָלדאַטן און מיטנעמענדיק עטלעכע פאַרוווּנדעטע, גייען מיר אין דער ריכטונג צו קעלץ. ווען מיר האָבן זיך געפינען, מידע און הונגעריקע אין אַ וואַלד, האָב איך באַמערקט פונדערווייטנס אַ מיליטערישע פעלד־קוך אונטער דער אויפזיכט פון אַ קאַפּיטאַן. איך בין צוגעגאַנגען און געבעטן עפּעס עסן. דער אָפיציר האָט מיך געגעבן אַ באַטראַכט און זאָפאָרט ארויסגעכאַפּט דעם רעוואָלווער און געשריגן צו מיר מיט חיהשער שנאה: „טראָג זיך אָפּ, דו ידישער הינטישער זון, אויב נישט — באַקומסטו באַלד אַ קויל״. טאַקע געווען אַ נס. דער „העלדישער״ פּוילישער אָפיציר, האָט אויף אַן אמת דאָס געקענט באַווייזן. אַזוי גייען מיר אַ גאַנצע נאַכט, צעשמעטערטע רעשטן פון פאַרשידענע פאָרמאַציעס. ביי פיל איז קיין געווער נישט פאַראַן.

דינסטיק, 5־טער סעפּטעמבער

ווען מיר קומען אַן, אינדערפרי, קיין קעלץ, ווערן מיר פאַרהאַלטן דורך אַ קאַפּיטאַן, וועלכער פירט אונדז אַלע אַריין אין אַ קלויסטער. דאָרט געפינען זיך שוין אַ סך צעשלאָגענע רעשטן פון פאַרשידענע איינהייטן. נאָכן אויסשטעלן זיך אין מיליטערישער אָרדנונג, ווערט פאַר אונדז געהאַלטן אַ רעפעראַט און דערנאָך באַקומען מיר אַן אויפגאַבע צו פאַרנעמען אַ פּאָזיציע אויף דער קעלצער ראַגאַטקע. דער ציל איז, נישט אַריינצולאָזן די דייטשן קיין קעלץ. נאָך די אַדורכגעלעבטע עטלעכע טעג און נאָכן באַקענען זיך מיטן דייטשן מיליטערישן כוח, זעט עס אויס זייער טרויעריק. מיר פאַרנעמען אַ פּאָזיציע אויף אַ באַרג. איך, אַלס אַרטילעריסט, געפין זיך עטוואָס ווייטער און באַשיס די דייטשן מיט מינעס. אַזוי האַלט אַן די קעגנזייטיקע שיסעריי עטלעכע שעה. מיטאָג־צייט האָבן די דייטשע אָפּטיילונגען געשטורעמט דעם באַרג און אים פאַרנומען, באַשיסנדיק פון דער הויך מיט מאַשין־געווער די אַנטלויפנדיקע פּוילישע סאָלדאַטן. מיר געפינען זיך ווי אין אַ גהינם. סאָלדאַטן פאַלן ווי פליגן. בכדי אָנצוקומען צו די געמויערטע הייזער, מוז מען אַריבערשפּרונגען אַ הויכן פּלויט און צוקומענדיק צום פּלויט, ווערן מיר פאַרהאַלטן דורך אַ העפטיק פייער. מיר געלונגט אַריבערצוּוואַרפן זיך איבערן פּלויט און באַהאַלט זיך אונטער אַ מויער. איך באַטאַפּ זיך אין אַלע זייטן, צי כ׳בין נישט געטראָפן געוואָרן. נאָכן אַדורכגיין דעם בראַנד, הויב איך אַן גלויבן, אַז כ׳וועל דעם קריג איבערלעבן.

נאָכן איבערלויפן פון הויז צו הויז, קום איך אַן אין אַ וואַלד און געוויר ווערנדיק, ווו עס געפינט זיך דער וועג קיין וואַרשע, הויב איך אָן גיין צו דער ריכטונג.

אויפן שאָסיי געפינען זיך אַ סך פּוילישע איינהייטן, וועלכע ווייסן גאָרנישט ווי

עס זעט אויס די לאַגע. זיי רעדן מיט ענטוזיאַזם, ווי אַזוי זיי וועלן די דייטשן „ווייזן" וואָס עס איז אַזוינס אַ פּוילישער סאָלדאַט. איך געפֿין עפּעס צום עסן און אַ מידער פֿאַל איך אַריין אין אַ באַרג היי און כאַפּ זיך אויף ערשט פֿאַרטאָג.

מיטוואָך, 6־טער סעפּטעמבער

פֿאַרטאָג. עס שאַריעט קוים אויף טאָג. אין דרויסן ווערט די בהלה וואָס אַמאָל שטאַרקער. עס לויפֿן די נעכטיקע „ענטוזיאַסטן" צוזאַמען מיט די אָפֿיצירן, וועלכע זענען גאַרנישט ענלעך צו דער איינגערעדטן, פֿול מיט גאווה, אָפֿיצערנטום. אין דער פֿויערישער כאַלופּע, ווו כ'האָב זיך געפֿונען, קומט אַריין אַ פּאַטראָל, וועלכער קאָנטראָלירט מײַן ביקס מיט די קוילן צי ס'איז נישט קיין דייטש געווער (געוועזן פֿאַלן, ווען דייטשע פּאַראַשוטיסטן, איבערגעטוענע אַלס פּוילישע סאָלדאַטן, האָבן געשאָסן אויף פּוילישע אָפּטיילונגען). ווען זיי האָבן זיך איבערצייגט, אַז אַלץ איז אין אָרדנונג, האָבן זיי מיך געהייסן זאָפּאַרט צו פֿאַרלאָזן ס'אָרט, ווייל דער דייטש געפֿינט זיך שוין גאָר נאָענט. אַרויסקומענדיק אויפֿן שאָסיי, וועלכער פֿירט קיין וואַרשע, האָב איך מאַרשירט צוזאַמען מיט אַ ייִדישן דאָקטאָר פֿון ראַדאָם, העלפֿנדיק אים טראָגן זײַן וואַליזע. אָפּגייענדיק עטלעכע קילאָמעטער, ווער איך פֿאַרהאַלטן דורך דער פֿעלד־זשאַנדאַרמעריע און ווער אַרייַנגעפֿירט אין דערנעבנדיק דאָרף, ווו ס'האָט זיך ביסלעכ־ווייז צוזאַמענגענומען סאָלדאַטן פֿון פֿאַרשידענע פֿאָרמאַציעס. לויט דער דערקלערונג פֿון אָפֿיציר, איז אונדזער אויפֿגאַבע, וואָס שנעלער זיך אַריבערצוקריגן איבער דער ווייסל און דאָרט רעאָרגאַניזירן די צעשמעטערטע דיוויזיע. לויטן פּלאַן, דאַרפֿן מיר מאַרשירן בײַנאַכט און בייטאָג רוען אין די וועלדער.

דאָנערשטיק, 7־טער סעפּטעמבער

צו דער גרויסער טראַגעדיע, וואָס עס שפּילט זיך אָפּ פֿאַר אונדזערע אויגן, פֿעלן אויך נישט קיין קאָמישע מאָמענטן. אָנשטאָט צו רוען בייטאָג, בכדי צו האָבן כּוח צו די נאַכט־מאַרשן, קומט אַ באַפֿעל, אַז מיר זאָלן מאַכן „מושטרע", דאָס זעלבע וואָס ס'מאַכט אַדורך אַ רעקרוט אין זײַנע ערשטע טעג אין די קאַשאַרן. אָנשטאָט אויסרוען די מידע ביינער, מוזן מיר אויספֿירן באַפֿעלן: לינקס! רעכטס! אויסשטעלן זיך צו צווייען! צוליב די נישט־נויטיקע קאַפּריזן, שלעפּן מיר קוים די פֿיס און מיר זעען אויס בעת די מאַרשן, ווי אַ צעלאָזענע סטאַדע.

מיר מאַרשירן אין זאַמדיקע און אין וואַלד־וועגן. דער הויפּט־שאָסיי איז פֿאַרנומען דורכן דייטשן מיליטער און יעדע אונדזערע באַוועגונג, ווערט דורך זיי אָבסערווירט.

פֿרײַטיק, 8־טער סעפּטעמבער

נאָך אַ קורצן דרעמל אין וואַלד, ווערן מיר אויפֿגעוועקט און מען דערקלערט אונדז, אַז צו דער ווייסל איז אינגאַנצן צוויי קילאָמעטער, נאָר אַזוי ווי די דייטשן געפֿינען זיך שוין פֿאַר אונדז, דאָס הייסט, אַז מיר זענען פֿולשטענדיק אַרומגערינגלט, מוזן מיר זיך אַדורכרייסן מיט כּוח.

נעבן וואַלד האָט זיך געפונען אַ שטיק פעלד און בכדי אונדז אַרויסנאַרן פון וואַלד, באַווייזט זיך דאָרט אַ דייטשער טאַנק. די פוילישע סאָלדאַטן מאַכן אַן אָנגריף און זיי געלונגט צו פאַרברענען דעם טאַנק. זייענדיק באַגייסטערט פון דער געלונגענער אַקציע, לאָזן זיך די סאָלדאַטן אַהינצו, צום אָפענעם פעלד. אויף דעם האָבן די דייטשן געוואַרט און אין איין אויגנבליק ווערט געעפנט אַ געוואַלדיק פייער פון אַלע זייטן. פון דעם פייער פאַלן כמעט אַלע. איך בין נישט געווען פון די ערשטע „הוראַ"־לויפער און געבליבן הינטערשטעליק, אָבסערווירנדיק די גאַנצע בלוטיקע מאַסאַקרע.

נאָך עטלעכע מינוט, הער איך אַ געשריי אויף דייטש: הענדע האָך!.

איך לייג אַוועק דאָס געווער און פון דעם מאָמענט, האָט זיך פאַר מיר די מלחמה געענדיקט.

3

אַלס קריגס־געפאנגענער אין סטאַלאַג 17 A

יאָ, דער קריג האָט זיך פאַר מיר געענדיקט. דאָס האָט אויך באַשטעטיקט דער דייטשער אָפיציר פון דער ווערמאַכט, וועלכער האָט אויפגענומען אַלע געפאַנגענע, אָבער ווער ווייסט, וועלכעליידן און צרות עס דערוואַרטן מיך? סוף כל סוף בין איך אַ ייד און דער דייטש האָט דאָך ספּעציעלע חשבונות מיטן יידישן פאָלק. אָבער צי קאָן איך דען מאַכן אַנדערש, ווי עס וויל דער גורל? איך מוז שלום מאַכן מיטן פאַקט, אַז כ'בין איצט אַ קריגס־געפאַנגענער.

מיר ווערן אַרויסגעפירט צום שאָסיי. לויט אַ באַפעל, דאַרפן מיר זיך אויסשטעלן צו פינף אין אַ ריי און האַלטן זיך אונטערן אָרעם. מיר באַקומען אַ וואָרנונג, אַז אויב עמיץ פון פינפטל וועט אַנטלויפן, ווערן די איבעריקע זאָפאָרט דערשאָסן. בשעתן מאַרשירן האָט אויך פּאַסירט, אַז ס'האָט זיך סתם־אַזוי פאַרגלוסט אַ דייטשן סאָלדאַט אַריינצושיסן אין דער קאָלאָנע. די פאַרווונדעטע האָבן מיר אונטערגעהאַלטן און ווייטער געגאַנגען.

מיר ווערן אַריינגעפירט קיין אילזשע, אַ שטעטעלע ביי ליפּסק, וווּ מיר נעכטיקן אויפן מאַרק־פּלאַץ, אַרומגערינגלט דורך סאָלדאַטן מיט מאַשין־געווער. אינדערפרי ווערן מיר איבערגעפירט אין אָרטיקן קלויסטער ביז צומאָרגנס. פון אילזשע ווערן מיר געפירט קיין קעלץ אין דער טורמע. ווען מיר קומען אָן קיין קעלץ, דערזע איך דאָס ערשטע מאָל, וואָס עס דערוואַרט די יידן אין פוילן.. עס־עס־לייט צוזאַמען מיט פאָלקס־דייטשן, האָבן געפייניקט, געשלאָגן און באַראַבעוועט די קעלצער יידישע באַפעלקערונג. נאָכן אָפּזיין אַ מעת־לעת אין קעלץ, ווערן מיר אַוועקגעפירט נאָך קייזער־שטיינברוך און פון דאָרט קיין נירנבערג.

ווען מ'האָט אונדז געפירט איבער די נירנבערגער גאַסן (מיר זענען געווען דער ערשטער טראַנספּאָרט קריגס־געפאַנגענע), האָבן די דייטשע פרויען, וועלכע האָבן געהאַט ידיעות וועגן זייערע אומגעקומענע מענער און זין אויפן פוילישן פראָנט, אונדז געזידלט און באַשפּיגן.

ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען אין לאַגער פאַר קריגס־געפאַנגענע.

אין לאַגער, וועלכער איז געוואָרן אָנגעפירט דורך דער ווערמאַכט, האָט זיך נישט באַמערקט קיין ספּעציעלע דיסקרימינאַציע. אַלע זענען געוואָרן באַהאַנדלט גלייך. איך בין דאָרטן געווען באַשעפטיקט, צוליב באַהערשן די דייטשע שפּראַך, ביים אַדורכפירן אַן עווידענץ פון אַלע קריגס־געפאַנגענע אין לאַגער, וועלכע זענען דערגאַנגען צו דער צאָל פון דריי טויזנט מאַן, פּאָליאַקן, יידן און אוקראַינער.

נאָכן אָפּזיין 7 וואָכן אין לאַגער, האָב איך דערהאַלטן, דורכן רויטן־קרייץ, דאָס ערשטע פּאָסט־קאַרטל פון מיין מוטער. די מוטער האָט מיר געשריבן, אַז זי האָט זיך דערוווּסט, אַז איך לעב. וועגן פאָטער, האָט זי מיר מיטגעטיילט, אַז ער איז געוואָרן געשיקט קיין ראַדאָגאָשטש, ביי לאָדזש. איין ביטע האָב איך צו גאָט — ענדיקט מיין מוטער איר בריוו — אַז כ'זאָל אייך אַלע זען לעבעדיק און גאַנץ. אויך פון בעלגיען האָב איך באַקומען פּאָסט.

נאָך אַ קורצער צייט האָט מען אָנגעהויבן נעמען צו פאַרשידענע אַרבעטן. יידישע געפאַנגענע האָט מען נישט גענומען. מיר זענען געווען בערך 400 יידן. איינמאָל האָט מען אונדז געמאָלדן, אַז מיר ווערן צוריקגעשיקט קיין פוילן, אָבער נאָר די יעניקע, וועלכע וווינען אין פּראָטעקטאָראַט. צו דעם צוועק ווערן מיר איינגעטיילט אין דריי גרופּן, וועלכע דאַרפן ווערן געשיקט אין דריי ריכטונגען: קיין קעלץ, קראָקע און לובלין.

אונדזער גרופּע ווערט געשיקט קיין לובלין. אונטער אַ וואַך פון אונטער־אָפיצירן, קומען מיר אָן קיין לובלין און ווערן איבערגעגעבן אין די הענט פון דער עס־עס, וועלכע ווייזן אַרויס, באַלד אין ערשטן מאָמענט זייער פּרצוף. אויך די אוקראַינער, וועלכע האָבן אונדז געהיטן, זענען נישט אָפּגעשטאַנען פון זייערע האַרן.

דורך אַ צופאַל געלונגט מיר אַרויסצוגיין פון לאַגער און אַ ייד, אַ געוויסער וואַקסמאַן, באַרגט מיר אַרויס געלט אויף אַ באַן־בילעט קיין קראָקע, ווייל לויט באַקומענע ידיעות, איז מיין פאָטער געוואָרן איבערגעשיקט פון ראַדאָגאָשטש קיין קראָקע.

אין קראָקע האָב איך געטראָפן מיין פאָטער ביי אונדזערן אַ באַקאַנטן סוחר, אַ געוויסער יאַקובאָוויטש פון טאַרנאָוו. אונדזער באַגעגעניש, קען מען מיט קיין פעדער נישט שילדערן. די פרייד פון אונדזער צוזאַמענטרעף איז נישט צו באַשרייבן.

צוזאַמען מיטן פאָטער, פּלאַנירן מיר, וואָס שנעלער אַהיימצופאָרן צו דער מוטער און צו דער איבעריקער משפּחה.

4

צוריק אין שטעטל

מערץ 1940.

מיר געפינען זיך אין דער היים. דאָס שטעטל איז נישט צום דערקענען. פון דער גרעסטער טייל הייזער, זענען געבליבן חורבות. דער נייער רעזשים, דער נאַצישער שטיוול — פילט זיך גאָר שטאַרק. אַזוי ווי אַלע יידן, טראָג איך דעם יידישן קען־צייכן — די געלע לאַטע. מיט עסן גיבן מיר זיך אַן עצה, ווייל מיר האָבן אייגענעם באַדן, וואָס איז דורך אונדז געוואָרן פאַראַקערט און פאַרזייט. אויך ביים הויף האָבן מיר אַ גרויסן גאָרטן, אַזוי, אַז מיר באַזיצן אַ געוויסן זאַפּאַס פון לעבנסמיטל.

נאָך אַ קורצער צייט האָט ביי אונדז אין שטוב פּאַסירט אַ גרויס אומגליק. דאָס איז געווען אין אַפּריל חודש 1940. אונדזער מוטער, נאָכן אויפנעמען אונדז מיט פרייד און מיט דאַנקבאַרקייט, וואָס אירע תפילות צו גאָט זענען מקוים געוואָרן — איז פּלוצים קראַנק געוואָרן און נישט קאָנענדיק באַקומען, צו דער דעמאָלטדיקער צייט, די נויטיקע מעדיצינישע באַהאַנדלונג, איז זי נאָך אַ קורצע צייט דעם 20־טן אַפּריל 1940, געשטאָרבן אין עלטער פון 40 יאָר.

איך געדענק דעם שבת אינדערפרי. די מוטער איז געווען ביי די קלאָרע געדאַנקען און געגנוג מונטער. עס איז געווען אין שטוב, אויסער אונדזער פאַמיליע, אַ חברטע פון מיין שוועסטער, הינדע שיליט. די מוטער האָט אונדז צוגערופן צום בעט און געזאָגט: — קינדער, איך גיי פון דער וועלט, אָבער איך ווייס, אַז איר זייט שוין דערוואַקסן, זעט אייך צו געפינען אייער וועג. און דו, הינדע, — האָט די מוטער געבעטן דער שוועסטערס חברטע — גיב זיך אָפּ מיט דער שוועסטער, ווייל ס'איז נישטאָ ווער ס'זאָל זיך מיט איר פאַרנעמען.

ס'איז געוואָרן פוסט אין שטוב און טרויעריק אויף דער נשמה.

דערווייל קומען אָן יעדן טאָג נייע באַפעלן און פרישע שיקאַנעס. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ „כאַפּן" יידן צו שוואַרצער אַרבעט ביים אויפרוימען די חורבות, ווי אויך צו אַרבעטן אין די דערפער. אַ גרעסערע גרופּע יידן האָט געאַרבעט ביים צעוואַרפן די איבערגעבליבענע ווענט פון דער שול, וועלכע האָבן געהאַט אַ מעטער די דיק. די יידישע באַפעלקערונג ווערט אויך געפייניקט מיט דער קאָנטריבוציע־פּלאָג. יעדער איז געצוווּנגען אָוועקצוגעבן דאָס לעצטע, וואָס ער האָט פאַרמאָגט. נאָך דער אויסגע־פּרעסטער קאָנטריבוציע, ווערן אַדורכגעפירט רעוויזיעס אין יידישע שטובן. דערהויפּט ביי פאַרמעגלעכע יידן פון פאַרן קריג. די רעוויזיעס ווערן אָנגעפירט דורכן דייטשן פּאָליציי־מייסטער, וועלכער איז געשיקט געוואָרן פון לוטאָטאָוו אַלס „שטראָף", ווייל ער האָט דאָרט דערשאָסן צוויי אומשולדיקע יידן. נאָכן צונעמען די געפונענע ווערטפולע זאַכן, זענען די אייגנטימער מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן.

די אַרויסגאַנגס־צייט פאַר יידן איז געווען ביז 4 אַזייגער. אויף אונדזער גאַס, אויף דער פּיסקאַרסקע, ווו ס'האָבן געוווינט אַ סך יידן, האָבן מיר אָוועקגעריסן די

פלויטן פון די גערטנער און אַזוי אַרום זיך צוזאַמענגעקומען און איבערגערעדט די טאָג־געשעענישן.

בראש פון יידישן קאָמיטעט איז געשטאַנען יאָסל יעדוואַב. מיין פאָטער, וועלכן מ׳האָט פאַרגעלייגט צו פאַרנעמען דעם אַמט — האָט זיך אָפּגעזאָגט.

5

די רעוויזיע ביי אייזיק סקורקע

מיט אייזיקן האָבן מיר געוווינט בשכנות. דער ייד איז געווען פאַרן קריג, פון די פאַרמעגלעכע אין שטעטל. ער האָט אויך באַקומען געלט פון זיינע קינדער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין אויסלאַנד. איינמאָל זענען צו אונדז אַריינגעקומען דייטשע זשאַנדאַרמען, באַגלייט דורך יידישע פּאָליציאַנטן און אונדז דערקלערט, אַז היות ס׳וועט ווערן דורכגעפירט ביי אייזיקן אין אַ קעלער אַ גרונטלעכע רעוויזיע און ס׳פאָדערן זיך אַרבעטער צום גראָבן, מוזן מיר מיט זיי מיטגיין. געוווּסט האָב איך, אַז אין די טעג

הבית של הגרמני אוטו כאן היתה המפקדה הגרמנית ובמרתף עונו הרבה יהודים.
דאָס הויז פון דייטש אָטאָ, ווו ס׳האָט זיך געפונען די דייטשע קאָמענדאַטור.
אין קעלער זענען פיל יידן געוואָרן פאַרפייניקט.

ווען מיר זענען נישט געווען אין דער היים, האָט די מוטער ע"ה איבערגעגעבן אייזיקן אַ ביסל צירונג, בכדי ער זאָל עס באַהאַלטן. ביים טויער פון סקורקען האָט שוין געוואַרט אַ פערד און וואָגן אָנגעלאָדנט מיט פּאָלטנס, פוטערס און אַנדערע ווערטפולע זאַכן צוגענומענע ביי אייזיקן. אונטער דער אויפזיכט פון אַ דייטשן זשאַנדאַרם, ווערט דער קעלער אַדורכגעגראָבן אַ מעטער די טיף. אויף איין אָרט ווערט געפונען אַ מעטאַלענע רער פון אַ באַק־אויוון, ווו ס'איז געווען באַהאַלטן ווערטפולע זאַכן. דער דייטש האָט געשאַלט פון פרייד. נאָכן צונעמען די געפונענע זאַכן און נאָכן צעשלאָגן סקורקען ביז בלוט, פאַרלייגט דער דייטש אַ שלאָס אויפן קעלער און ער באַפעלט צו קומען מאָרגן, פאַרזעצן די זוכונגען. עטוואָס שפּעטער, אין די נאָכמיטאָג־שעהן איז סקורקע אַריינגעקומען צו אונדז און געבעטן מ'זאָל אים העלפן, ווייל אין קעלער זענען נאָך באַגראָבן אַ היפּש ביסל זאַכן. איך האָב זיך נישט אָפּגעגעבן קיין רעכענונג וועגן די פּאָטאָלע פאָלגן, וואָס עס דערוואַרטן מיך פאַר אַזאַ טאָט און צוגעזאָגט אייזיקן, אַז כ'וועל זיך דערמיט פאַרנעמען. נישט וואַרטנדיק ביז ביינאַכט, צוליב דער סכנה פון באַמערקט ווערן, נאָר טאָקע זאָפאָרט, האָב איך גענומען אַ לאָפּאָטע, אַריינגעריסן זיך אין קעלער דורכן דאַך, בכדי נישט צו טשעפּען דעם שלאָס און אויסגעגראָבן אַלץ וואָס ס'האָט זיך דאָרט געפונען.

אויף דער נאַכט האָב איך גענומען דאָס פּעקל זאַכן, מיטנעמענדיק אויך אונדזערע זאָכן, וועלכע זענען געווען איינגעגראָבן אין אונדזער קעלער, און אַרויס צו אונדזערע פעלדער, באַהאַלטנדיק אַלע ווערטפולע זאַכן אין זיכערע ערטער.

צומאָרגנס איז דער זעלבער זשאַנדאַרם געקומען צו אונדז און אַדורכגעפירט אַ רעוויזיע, אָבער ער האָט גאָרנישט געפונען. איצט — האָט דער זשאַנדאַרם באַפוילן — קום אין קעלער, ענדיקן די אַרבעט. ווען דער דייטש האָט פּרובירט די ערד מיט אַן אייזערנעם שפּיז, האָט ער באַמערקט, אַז אויף געוויסע ערטער איז די ערד ווייכער. דער זשאַנדאַרם איז געוואָרן פול מיט רציחה און גענומען צו מיר שרייען: דו האָסט געגראָבן! זאָג שוין זאָפאָרט, ווו דו האָסט אַלץ באַהאַלטן! איך האָב געלייקנט שטיין און ביין און געטענהט, אַז כ'האָב נישט קיין אַנונג. ער איז אַוועקגעגאַנגען און באַפוילן, אַז איך מיטן פאָטער, זאָלן זיך צושטעלן מאָרגן אין דער פרי אין דער פּאָליציי.

אָנקומענדיק באַלד אין דער פרי אין פּאָליציי־פּאָסטן, איז ביים טיש געזעסן דער זשאַנדאַרם און אַרום אים אַ צען געהילפן. ווען ער באַקומט פון מיר אַן ענטפער, אַז איך ווייס נישט וועגן גראָבן אין קעלער, זענען מיך באַפאַלן די פּאָליציי־לייט מיט שטעקנס און אייזנס און מיך צעשלאָגן ביז כ'בין געוואָרן אַ צעבלוטיקטע מאַסע. דערנאָך האָבן זיי מיך אַריינגעוואָרפן אין אַ קליין קעמערל, ווו ס'איז נאָר געווען אָרט צום שטיין.

שפּעט אין דער נאַכט האָבן זיי מיך געלאָזט אַהיים און קוים שלעפּנדיק דעם צעבלוטיקטן קערפּער, בין איך אָנגעקומען אין שטוב.

דער פאָטער איז נישט געווען אין דער היים. ער איז געוואָרן צוליב דער זעלבער סיבה אַרעסטירט.

צומאָרגנס אין דער פרי האָט זיך איבערגעחזרט די זעלבע פּראָצעדור,

פון אַן אויבערשטן שטאָק האָב איך געהערט שרעקלעכע געוואַלדן. דאָרט איז געוואָרן געשלאָגן מיין פאָטער, אַז ער זאָל אויסגעבן, ווער ס'האָט געגראָבן.

אין צווייטן טאָג, ווען כ'בין אַרויס פון פּאָליציי־פּאָסטן, האָט דער פאָטער אויף מיר געוואָרט (ס'האָט געקאָסט דער קהילה אַ סך מתנות בכדי אָפּצוקויפן די זשאַנדאַרמען) און מיך געפרעגט ווי כ'פיל זיך. די ערשטע לעקציע, האָב איך אויסגעהאַלטן — האָב איך געענטפערט — אָבער ס'צווייטע מאָל, ווער ווייסט, צי איך וועל עס איבערהאַלטן.

6

לאַגערן

בוכווערדער — פּורסט

ס'איז שוין ווינטער פון יאָר 1941. די לאַגע ווערט וואָס אַ מאָל ערגער. מיר זענען פולשטענדיק הפקר. ביי יעדן די איינציקע פראַגע: וואָס ווייטער? ווען וועלן זיך ענדיקן די צרות?

פון שטעטל איז שוין אָפּגעגאַנגען אַ טראַנספּאָרט אין די אַרבעטס־לאַגערן. איך בין דערווייל געבליבן אין דער היים, צוהעלפנדיק מיט וואָס כ'האָב נאָר געקאָנט.

איין מאָל, בעת מיין פאָטער האָט נישט געלאָזט אַ שנץ רייסן פון די פאַרזייטע פעלדער, איז צו אים צו אַ דייטש און געשלאָגן. איך האָב פאַרגעפּילט, אַז כ'וועל אַרויס פון געדולד און אַז מיין רעאַגירן וועט נאָר ברענגען צרות נישט בלויז מיר און מיין פאַמיליע, נאָר אויך דעם גאַנצן ידישן ישוב. איך באַשליס אַוועקצופאָרן אין די אַרבעטס־לאַגערן פריוויליק און ווער אַוועקגעשיקט קיין בוכווערדער־פּורסט. מיט מיר זענען געווען: די ברידער אברהמטשע און ישראלטשע שפּיראָ, אברהם שפּירא, אפרים רובינאָוויטש און אַנדערע.

דער אַרבעטס־לאַגער, וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען אויפצובויען אַן אויטאָ־סטראַדע בערלין — ליצמאַנשטאַט (לאָדזש), האָט באַשעפטיקט פאַרשיקטע ידן פון פיל שטעט און שטעטלעך. מיר זענען געווען באַשעפטיקט ביי פאַרשידענע שוואַרצע אַרבעטן, צוגרייטנדיק דעם באָדן צו דער פּלאַנירטער אויטאָסטראַדע. צו דער צייט, באַקומען מיר נאָך פון דער היים פּעקלעך עסנוואַרג און דאָס פאַרלייכטערט אַ ביסל אונדזער לעבן.

פון דעם לאַגער איז מיר געבליבן אין זכרון אַ ספּעציעלער פאַל, וואָס האָט דאָרט פּאַסירט. מיר האָבן דאַמאָלט געאַרבעט ביי דרענאַזש־אַרבעטן. אין מיטן דער אַרבעט האָט אונדז דער פאַרמייסטער געמאָלדן, אַז היינט וועלן מיר אַ היים גיין פריער מיט 2 שעה. נישט 4 אַזייגער, נאָר 2 אַזייגער. די סיבה איז געווען, ווייל אין דעם טאָג

ווערן געהאָנגען צוויי ייִדן אין לאַגער און מיר אַלע מוזן זיין אָנוועזנד בעת דער עקזעקוציע.

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין לאַגער, זענען שוין די תליות געווען גרייט און אַ גאַנצע באַנדע עס־עס־לייט האָבן געוואַרט. עטוואָס שפּעטער איז אָנגעקומען דער שוואַרצער אויטאָ מיט די צוויי ייִדן, וועלכע זענען געוואָרן באַשולדיקט אין מאַכן אַ פּרווו צו אַנטלויפן. איינער איז געווען אַ ייִנגל פון 16—15 יאָר פון זדונסקעוואָליע.

נאָכן הענגען, האָבן מיר געמוזט אַדורכגיין די תליות, אַרויפקוקן צו די געהאָנגענע און שמייכלען. ווער ס׳האָט דאָס נישט געטאָן, איז געוואָרן מערדערלעך צעשלאָגן.

אין דעם דאָזיקן לאַגער זענען מיר געבליבן נאָך עטלעכע חדשים. דערנאָך זענען מיר געוואָרן פאַרשיקט קיין „לאַוטאַווערק־זיד״.

לאַוטאַווערק־זיד, ביי פראַנקפורט אויף דער אָדער.

דאָרט האָב איך געאַרבעט אין אַן אַלומיניום־פאַבריק — „אַלומיניום־ווערקע״. צווישן אַנדערע האָבן זיך דאָרט אויך געפונען פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע. די לאַגע איז דאָרט געווען פאַרהעלטנישמעסיק לייכטער. דער לאַגער־פירער, אַ דייטש פון אַלטן שניט, האָט אויסגעזען נישט צו זיין אַזוי פאַרדאַרבן, מיט אַ ביסל מענטש־לעכקייט. אָבער די צרות זענען דאָ אָנגעקומען פון אייגענע, ייִדישע פאַרשיקטע. עס איז דאָרט געווען אַ גרופּע ייִדן פון לאָדזש (מיט נישט קיין ספּעציעלן יחוס...), וועלכע האָבן קאָנטראָלירט די באַקומענע פּעקלעך, וואָס מיר פלעגן באַקומען פון צייט צו צייט פון דער היים, און צוגענומען פאַר זיך, וואָס ס׳האָט זיך זיי פאַרגלוסט. איך האָב זיך מיט זיי געקאָנט און געווען אין גוטע באַציאונגען. עטלעכע וויערושאָווער, וועלכע זענען געוואָרן בעוולט, וויסנדיק, אַז איך קאָן זיך מיט דער גרופּע, האָבן מיך געבעטן צו אינטערווינירן. עטלעכע מאָל האָב איך איבערגערעדט מיט דער גרופּע, אָבער ס׳האָט גאָרנישט געהאָלפן. דאַן האָב איך מיך דעצידירט און אָנגעשריבן אַ בריוו צום לאַגער־פירער וועגן דער אומנאָרמאַלער לאַגע, וועלכע הערשט אין לאַגער. איך האָב זיך אונטערגעשריבן און אויפגעגעבן עטלעכע עדות, וועלכע זאָלן באַשטעטיקן מיין אָנקלאָגע.

אין עטלעכע טעג שפּעטער, האָט מען מיך אַריינגערופן אין לאַגער־„שטובע״. דאָרט האָבן זיך שוין געפונען אַלע פירער, ווי אויך די ייִדישע עלטסטע.

ביים טיש, באַדעקט מיט אַ גרין טוך, ווי אין געריכט, איז געזעסן דער לאַגער־פירער און פאָרגעלייענט מיין בריוו. נאָך אַ גרויסער רעדע, אַז ביי אים אין לאַגער מוז זיין אָרדנונג, האָט ער אַלס שטראָף, פון זיי צוגענומען די פּאָסט און איבערגעגעבן די פונקציע דעם לאַגער־דאָקטאָר (אויך אַ ייִד). צו מיר האָט ער געזאָגט, אַז מיין גליק איז, וואָס כ׳האָב זיך אונטערגעשריבן. ווייל פאַר אַנאָנימע אָנקלאַגעס, האָט מען אַזוי לאַנג געשלאָגן, ביז זיי האָבן זיך דערוווּסט ווער ס׳איז דער מחבר. ער האָט מיר אויך באַמערקט, אַז ער זעט, אַז איך האָב אַ טיף געפיל פאַר גערעכטיקייט און אין בונטעווען מענטשן און דאָס איז נישט געווונטשן. דעריבער וועל איך זיין אונטער זיין אויפזיכט.

מער קיין אינצידענטן זענען נישט פֿאָרגעקומען. נאָך אַ קורצער צייט ווערן מיר פֿאַרשיקט קיין קרייזינג.

קראַפּיר־לאַגער קרייזינג

אַ לאַגער, אין וועלכן ס׳זענען פֿאַראַן אַלע באַדינגונגען, אַז וואָס מער מענטשן זאָלן אָוועקשטאַרבן. דאָ ברענט נישט דער קרעמאַטאָריום. ס׳זענען פֿאַראַן אַנדערע סיבות פֿון דער קאָלאָסאַלער שטערבלעכקייט.

חוץ הונגער און קעלט, קלעפּ און דערשיסונגען — בושעווען פֿון צייט צו צייט עפּידעמישע קראַנקהייטן, וועלכע רייסן אַוועק גרויסע טיילן פֿון דער קוים־לעבעדיקער שקלאַפֿן־מאַסע.

גרויזאַם איז געווען די מגיפֿה פֿון בויך־טיפֿוס, פֿון וועלכן ס׳זענען אומגעקומען מאַסן פֿאַרשיקטע.

אויך איך בין אַנגעשטעקט געוואָרן מיט דער קרענק און בין געווען פֿון די געציילטע, וואָס זענען אַרויס לעבעדיקע. די גרעסטע מערהייט קראַנקע, נישט האָבנדיק די מינימאַלסטע מעדיצינישע הילף, זענען אומגעקומען.

זייער פּאָפּולער איז אין קרייזינג געווען דער סיסטעם פֿון עפֿנטלעכע עקזעקוציעס. פֿאַר דער לאַגער־אַנפֿירערשאַפֿט איז אַזאַ אַקציע געווען אַן אמתער יום־טוב.

עס דערמאָנט זיך מיר אַ פֿאַל פֿון אַן עפֿנטלעכע תליה.

געווען איז עס אין אַ נאָכמיטאָג פֿון דעצעמבער 1942. ווען מיר זענען צוריקגעקומען אין לאַגער זענען שוין געווען צוגעגרייט 4 תליות. צום הענגען זענען געבראַכט געוואָרן 6 מאַן און נאָך אַ זיבעטן האָבן זיי געברענגט פֿון אַרעסט־הויז. זיין חטא איז געווען אין גנבֿענען אַ קאַרטאָפֿל. אַלע, אָן אויסנאַם, זענען געווען פֿאַרזאַמלט אויפֿן פּלאַץ און געמוזט זיך צוקוקן צו דער עקזעקוציע. דער סאַמער טראַגישער מאָמענט איז געווען, דאָס וואַרטן פֿון די אַנדערע דריי אויף די תליות, וועלכע זענען פֿאַרנומען געווען דורך די ערשטע פֿיר געהאָנגענע.

אין קרייזינג האָב איך דערהאַלטן דאָס לעצטע פּאָסט־קאַרטל פֿון מיין פֿאָטער, דאָס איז געווען אין אויגוסט 1942, ווען די יידישע באַפֿעלקערונג אין וויערושאָוו איז געווען קאָשאַרירט אין קלויסטער, ערב דעם טראַגישן פֿינאַל פֿון דער גרויסער דראַמע, ערב דעם חורבן פֿון יידישן שטעטל. מיין פֿאָטער האָט מיר אין זיינע לעצטע ווערטער געשריבן, אַז ער געזעגנט זיך מיט מיר, און אַז כ׳זאָל זיך באַמיען אַרויסצוקומען לעבעדיק פֿונעם גהינם, בכדי צו דערציילן פֿאַר דורות וועגן אָפּגעטועטעם פֿאַרברעכן.

אוישוויץ

אויגוסט 1943. מיר זענען אָנגעקומען אין דער גרויסער טויטן־פֿאַבריק, וואָס אַלע אַדורכגעגאַנגענע שבע מדורי גהינם זענען ווי אַ קינדער־שפּיל, לגבי דעם סאַדיזם, וואָס הערשט דאָ. וויפֿל טויטן עס האָט אויסגעקלערט דער פּאַטאָלאָגיש־קראַנקער מוח פֿון דער נאַצי־בעסטיע — האָט ער עס געלאָזט אין גאַנג אין אוישוויץ.

ס׳קומען אָן אומאויפהערלעך טראַנספּאָרטן מיט פרישע קרבנות, ווייל דער ברענענדיקער מולך ווערט נישט זאַט. קרעמאַטאָריום פלאַקערט אָן איבעררייס. דער גרעסטער טייל אָנגעקומענע, ווערט גלייך געפירט צום פאַרברענען.

פון די איבערגעבליבענע, איבערגעלאָזטע צייטווייליק ביים לעבן, פאַלן אַ סך ביים אויספירן פאַרשידענע קאַטאַרזשנע אַרבעטן. ס׳פעלן אויך נישט קיין פאַלן פון דערשיסונגען מיטן תירוץ: „דערשאָסן ביים אַנטלויפן״, אָדער פאַר „פּרווון שטעלן אַ ווידערשטאַנד״.

איך האָב נאָר איין און איינציקע אויסזיכט צו בלייבן ביים לעבן — צו ווערן אַוועקגעשיקט אין אַן אַנדער לאַגער, אין איינעם פון די טראַנספּאָרטן, וועלכע גייען אָפּ פון צייט צו צייט.

דערווייל בין איך אין אוישוויץ, אין דריטן בלאָק.

דאָרט, אין דריטן בלאָק, געפין איך אַן אח לצרה, מיט וועלכן איך צעשייד זיך נישט ביזן סוף.

דאָס איז געווען אַן אויף דער נאַכט, ווען מיין פּריטשע איז געווען צעבראָכן און כ׳בין געשטאַנען אין אַ פאַרלעגנהייט, נישט האָבנדיק וווּ אַוועקצולייגן די מידע ביינער. אין דעם הער איך ווי איינער פון די אויבערשטע פּריטשעס שעפּטשעט צו מיר:

— אַ ייד? קום אַרויף צו מיר.

צונויפגעקוועטשטע אויף די ברעטער, האָבן מיר זיך דערציילט וועגן די אָדורכגעגאַנגענע צרות. נאָכן אַראָפּרעדן זיך פון האַרצן, האָבן מיר זיך געגעבן די הענט, אַז מיר זאָלן זיין צוזאַמען אויף וויפל דאָס וועט זיך ווענדן אין אונדז.

דאָס איז געווען מיין שוואָגער יהושע דאַנציקער פון זדונסקעוואָליע. מיר זענען טאַקע געבליבן צוזאַמען די גאַנצע צייט.

צו אונדזער מזל, זענען מיר געוואָרן צוגעטיילט צו איין טראַנספּאָרט. עטלעכע טעג האָבן מיר זיך געפונען אין אַ ספּעציעלן בלאָק, וואַרטנדיק אויפן אָפּגיין פון טראַנספּאָרט. דורך די עטלעכע טעג האָט מען אונדז אָן איבעררייס „דערמאָנט״, אַז מיר געפינען זיך אין דער אַרכי־מערדערישער רעזידענץ אין אוישוויץ.

נאָך 6 וואָכן זיין אין אוישוויץ, ווערן מיר געשיקט מיט אַ טראַנספּאָרט קיין פינף־טייכן ביי ברעסלאַו.

פינף־טייכן

דער לאַגער האָט זיך געפונען 3—4 קילאָמעטער פון קרופּס גרויסע קריגס־אונטערנעמונגען. מיר האָבן געאַרבעט אין די פאַבריקן 12 שעה אין מעת־לעת און צורעכנדיק דעם וועג פון לאַגער אין פאַבריק אַריין, האָבן מיר געהאַט ווייניק צייט אויף אָפּרו. אין אָנפאַנג איז די באַציאונג צו אונדז, מצד דער אַדמיניסטראַציע, ווי אויך פון די ציווילע אַרבעטער, געווען אַ שלעכטע, ווייל מיר, אַלס קאַצעטלער, מיט אַ שטראָף פון לעבנסלענגלעכע טורמע, זענען געווען ביי זיי אין די אויגן, ווי שרעקלעכע פאַרברעכער, מערדער. מיט דער צייט האָט זיך די באַציאונג געענדערט. זאָגאַר די דייטשע אָנפירער פון דער פאַבריק, וווּ מיר האָבן געאַרבעט, האָבן זיך באַצויגן צו

אונדז, ווי צו מענטשן. איבערהויפּט האָט אונדז אַרויסגעהאָלפֿן, אונדזער פֿאַראַרבעטער גראומאַן, אַ דייטש, וועלכער איז געווען ווייט פֿון דער נאַציִשער, סאַדיסטישער אידעאָלאָגיע.

דאָרט זענען מיר געווען ביזן ענדע יאַנואַר 1945.

ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די רוסישע אָפֿענסיווע און די אָנגרייפֿנדיקע כוחות האָבן זיך דערנענטערט, האָט זיך אָנגעהויבן די עוואַקואַציע.

אין די לעצטע שעהן פֿאַרן פֿאַנאַנדערלאָזן דעם לאַגער, האָט מיר דער דערמאָנטער פֿאַראַרבעטער גראומאַן געזאָגט, אַז ער ווייסט פֿון זיכערע קוועלן, אַז די עס־עס האָט פֿאַר אַ ציל אונדז אַלע אומצוברענגען און דעריבער דאַרפֿן מיר אַנטלויפֿן ביי דער ערשטער געלעגנהייט.

דערווייל וועלן מיר צוזאַמענגענומען און געטריבן אין אַנדערע לאַגערן, נישט וויסנדיק, וואָס עס וועט ברענגען די נאָענטע שעה.

גראָס־ראָזען

דער וועג קיין גראָס־ראָזען, האָט געדויערט 5—4 טעג. מיר זענען געגאַנגען אָן איבעררייס, טאָג און נאַכט. אַרויסגייענדיק פֿון לאַגער האָבן מיר באַקומען ברויט און אַ פּושקע פֿלייש און דאָס האָט געמוזט קלעקן אויף דער גאַנצער צייט. די שרעקלעכע יאַנואַר־פֿרעסט האָבן זיך איינגעפֿרעסן אין אונדזערע מידע ביינער. אויפֿן וועג זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן אַ גרויסע צאָל. איך געדענק, נאָך איינער אַזאַ נאַכט, נאָכן רוען עטלעכע שעה אויפֿן אָפֿענעם פֿעלד, זענען געבליבן ליגן עטלעכע דרייסיק צום טויט פֿאַרפֿרוירענע.

ענדלעך קומען מיר אָן קיין גראָס־ראָזען, ווו ס׳האָבן זיך געפֿונען זייער פֿיל אַרעסטאַנטן פֿון אַנדערע לאַגערן, וועלכע זענען געווען געצוווּנגען זיך צו עוואַקויִרן, צוליבן בהלהדיקן אַנטלויפֿן פֿון דער דייטשער אַרמיי.

קוים צען טעג זענען מיר דאָרט געווען און שוין ווערן מיר פֿאַרפּאַקט אין אַ לאַסט־צוג, איבער הונדערט מאַן אין אַ וואַגאָן, שטרענג באַוואָפֿנט דורך עס־עס־לייט און מיר פֿאָרן ווייטער. אויך אין דער אָ נסיעה גיבן מיר אַוועק נישט ווייניק קרבנות, דורך הונגער, דורשט און דערשיסונגען. ס׳איז געווען אַ חלום צו באַקומען אַ שלוק וואַסער. מענטשן האָבן צעריסן די העמדער, מאַכנדיק דערפֿון שטריק און מיט אַ טעפּל, איינגעשעפּט זיך אַ ביסל שניי.

די עס־עס־לייט פֿלעגן „סתם־אַזוי" אַריינשיסן אין די וואַגאָנען און יעדן אינדערפֿרי, פֿלעגט זיך די באַן פֿאַרהאַלטן און אַלע טויטע זענען געוואָרן אַריבערגעפֿירט אין ספּעציעלן וואַגאָן, וואָס איז געווען צוגעטשעפּעטביים סוף פֿון צוג. די מענטשן וואָס האָבן איבערגעפֿירט די טויטע, זענען שוין נישט צוריקגעקומען — זיי זענען דאָרט, אין טויט־וואַגאָן, דערשאָסן געוואָרן.

דער פֿיינפֿולער וועג האָט געדויערט ביזן אָנהויב מערץ 1945, ביז אונדזער אָנקומען אין טרויעריק־באַרימטן טויטן־לאַגער, מאַטהאַוזען.

מאַטהאַוזען

דער לאַגער מאַטהאַוזען איז באַקאַנט אַלס איינער פון די „מאָדערנע" טויט־לאַגערן, וואָס די דייטשן האָבן אויפגעשטעלט. מאַטהאַוזען מיט דער „פּראָדוקטיווער" קרעמאַ־טאָריום, האָט זיך נישט געהאַט צו „שעמען" פאַר אַנדערע טויט־לאַגערן, ווי: אוישוויץ, מיידאַנעק, טרעבלינקע און אַנדערע. אויך איצט האָט זיך דאָ גאָרנישט געענדערט. פאַר מאַטהאַוזען איז איצט נישט מערץ 1945. מאַטהאַוזען הערט נישט די דונערדיקע אָפּקלאַנגען פון אַרטילערישע דועלן, וועלכע דערנענטערן זיך מיט שנעלע טריט. מאַטהאַוזען פילט נישט די לעצטע אַגאָניע־קרעמפּן פון „הערן־פאָלק", וואָס ווערט געיאָגט פון אַלע זייטן צו זיין שלאַנגען־נעסט, בכדי דאָרט צו באַקומען דעם לעצטן טויט־קלאַפּ. מאַטהאַוזען וויל נאָך איצט פאַרטיליקן די לעצטע צווייגן, וועלכע האָבן זיך דורך אַ נס אָפּגעהיטן פונעם גרויסן פאַרניכטעטן שטאָם.

מיר ווערן אַריינגעפּאַקט אין אַ שטוב, ווו ס'איז פאַראַן אָרט פאַר 15 — 10 מאַן — עטלעכע הונדערט. ביינאַכט ווערן מיר געפירט אין באָד און די לאַגער־אָנפירער נוצן אויס דעם אַלטן תירוץ, אַז מ'האָט זיי געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, און פירן אַדורך עקזעקוציעס. די מאָרדן קומען דאָ פאָר, כאָטש דער גאַנצער אַרום ווערט אָן איבעררייס באַוואָרפן מיט אויפרייס־ און צינד־באָמבעס. מיר ווערן געשיקט ברענגען אין אָרדנונג די צעשטערטע באַן־ליניעס, וועלכע ווערן זאָפאָרט נאָכן צורעכט־מאַכן, ווידער אויפגעריסן.

אַ געוויסע צייט זענען מיר געווען באַשעפטיקט ביים רעמאָנטירן די ליניעס אין לאַגער וועלס, ווי אויך אין אמשטעטן.

נאָכן אָפּזיין דאָרט עטלעכע וואָכן, ווערן מיר איבערגעשיקט, דעם 12־טן אַפּריל 1945 אין אַ פרישן לאַגער, עבענזעע.

7

אונדזער אנטלויפן אויפן וועג קיין עבענזעע

דער באַשלוס וועגן אַנטלויפן, וועגן וועלכן מיר האָבן די גאַנצע צייט געטראַכט, איז איצט געוואָרן רייף. מיר זענען אַ גרופּע פון 4 מאַן: איך, יהושע דאַנציקער, פּנחס פּייוולאָוויטש (איצט אין חיפה) און נחמיה זשימבאָווסקי. מיר באַשליסן, אַז אויב מיר וועלן ווערן געפירט ביינאַכט — אַנטלויפן מיר. די גאַנצע צייט האָבן מיר זיך צוגעגרייט צו דעם מאָמענט. מיר האָבן זיך איינגעשאַפּן ציווילע קליידער, כדי נאָכן אַנטלויפן נישט אַנטדעקט צו ווערן דורך אונדזערע געפּאַסעוועטע לאַגער־מלבושים.

12 אַפּריל

מיר ווערן אויפגעלאָדנט אַ טראַנספּאָרט פון 1.600 מאַן, צו 120 אין אַ וואַגאָן. די וואַגאָנען זענען אָפענע. פון בײדע זײַטן — באַוואָפנטע עס־עס־לײַט, מיר פאַרנעמען ערטער נישט אינדערמיט, נאָר בײַ דער וואַנט פון וואַגאָן.

די נאַכט איז אַ שטאָק־פינצטערע און עס פאַלט אַ לײַכטער רעגן. פון מאַנאַטאָנעם רעדער־קלאַפּערײַ, כאַפּן אונדזערע היטער אַ לײַכטן דרימל. מיר נוצן אויס דעם מאָמענט און דורך אַ באַשטימטן סימן, הויבן מיר אָן צו שפּרונגען. צוערשט יהושע, דערנאָך איך און דער לעצטער פּיוולאָוויטש. דער פערטער זשימבאָווסקי, ציט זיך צוריק אין לעצטן מאָמענט. נאָכן אַראָפּשפּרינגען, נעמען מיר דעם וועג אויף צוריק, בכדי זיך צוזאַמענטרעפן. זעט אויס, אַז מיר זענען נישט געווען די אײנציקע אַנטלויפער, ווײַל מיר האָבן געהערט פונדערווײַטנס, אַז דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט און די דײַטשן האָבן געעפנט אַ כאַאָטיש שיסערײַ. אָבער די נאַכט־פינצטערניש האָט אומשעדלעך געמאַכט זײער העפטיק פײַער. נאָכן צוריקגײן אַ שטיקל וועג, טרעפן מיר זיך בשלום, בלויז יהושע האָט געהאַט מזל, וואָס ער איז געווען אַרומגעבונדן מיט אַ קאָץ, ווײַל ער איז אַרויף אויף אַ שטיק אײַזן. ווו מיר געפינען זיך, האָבן מיר נישט געוווּסט. מיר האָבן נאָר געוווּסט, אַז מיר זענען אין עסטרײַך.

ווען ס׳האָט אָנגעהויבן צו טאָגן, האָבן מיר באַמערקט סילועטן פון געבײַדעס. צוקומענדיק נאָענט, האָבן מיר געזען אַ סטאַדאָלע מיטן אַן אָפענער טיר פון אײן זײַט. מיר האָבן זאָפאָרט אַרויפגעקלעטערט אויף דער קופּע שטרוי, אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די הילצערנע שיך, צוגעדעקט זיך מיט די דעקן און געשמאַק אײַנגעשלאָפן.

13 אַפּריל

מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט ווי נײַ־געבוירענע, אָן געשרײַען און קלעפּ, אָן עס־עס־לײַט און אויסדרעסירטע הינט. וויפל האָבן מיר געגאַרט נאָך דעם טאָג, נאָך דער פרײַער זון, נאָך דער ליכטיקער וועלט ? מיר זענען פרײַ — אָבער אויף ווי לאַנג ? עס איז דאָך דערווײַל נאָכנישט געענדיקט. דערווײַל דאַרפן מיר זאָרגן וועגן עסן.

דורך די שפּאַרעס האָבן מיר באַמערקט, אַז נישט ווײַט פון אונדז געפינט זיך אַ גרעסערער ישוב: מיר האָבן געזען אַ סך הײַזער, ווי אויך אַ קירכע. פון אונדזער גרופּע, לאָזט זיך פּיוולאָוויטש זוכן עפּעס עסן. נאָך אַ 15 — 10 מינוט, קומט ער צוריק מיט גאַנצע דרײַ ברויט און אַ ביסל ציבעלעס. מיר עסן זיך אָן צו דער זעט און קריכן אַראָפּ פון באַהעלטעניש. די אָרטיקע באַפעלקערונג לײגט נישט קײן אַכט אויף אונדז, ווײַל אַזעלכע „וואַנדערער", איז פאַר זײ נישט קײן נײַעס.

מיר האָבן זיך געפונען אין שוואַנענשטאַט.

בכדי אויסצומײַדן פּאָליצײַאישע אויגן, האָבן מיר אויסגעמיטן דער שטאָט. מיר האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין די דערפער און דאַרט זיך באַזאָרגט מיט עסן. בײַם אײַנשאַפן זיך פּראָוויאַנט, האָבן מיר זיך אײַנגעטײלט. איך מיט פּיוולאָוויטשן זענען געגאַנגען אין די דערפער און דאַנציקער איז געבליבן אין סטאַדאָלע היטן אונדזערע זאַכן.

איינמאָל, דאָס איז געווען דעם 15־טן אַפּריל, זייענדיק אין אַ דאָרף, האָבן מיר פאַרבלאָנדזשעט, נישט וויסנדיק דעם וועג צוריק. דער קירכע־טורעם, וועלכער האָט אונדזע נעדינט ווי אַ סימן, איז אויך עפּעס ווי פאַרשוווּנדן. פאַרצווייפלטע זענען מיר אָנגעקומען אין אַ וואַלד און געבעטן ביים וואַלד־וועכטער עפּעס עסן. דער וועכטער, אַן עלטערער קריסט, אַ וועטעראַן פון ערשטן וועלט־קריג, האָט אונדז גוט אויפגענומען. פון וואַלד זענען מיר אַרויף אויף אַ הויכן באַרג און פון דאָרט האָבן מיר דערקענט אונדזער סטאָדאָלע.

צוריקקומענדיק שפּעט ביינאַכט, טרעפן מיר אַ פּריש רעטעניש — דאַנציקער איז נישטאָ. מיר האָבן געהאַט אַ פאַרגעפיל, אַז עפּעס איז נישט אין אָרדנונג, אָבער גיין זוכן ביינאַכט, האָט נישט געהאַט קיין זין. מיר וואַרטן און יעדע מינוט איז ווי אַן אייביקייט. נאָך אַ שעה צייט איז יהושע צוריקגעקומען און ער האָט אונדז דערציילט, אַז זיצנדיק אין שטרוי, האָבן קינדער בשעתן שפּילן, זיך באַהאַלטן אין סטאָדאָלע און דערזעענדיק אַ מענטש, האָבן זיי אַליאַרמירט די עלטערן, מיינענדיק, אַז אַ גנבֿ האָט זיך אַריינגעכאַפּט. דער בעל־הבית האָט אַרויסגערופן פּאָליציי, וועלכע האָבן אים פאַרהאַלטן און צוגעפירט צו דער באַן־סטאַציע, בכדי ער זאָל פאָרן ווייטער, ווייל אויך פאַר דער אָרטיקער פּאָליציי איז נישט געווען קיין נייעס דאָס אַרומוואַנדערן פון לאַגערניקעס אין יענע טעג. ווען די פּאָליציי־לייט זענען אַוועקגעגאַנגען, איז אויך יהושע אַוועק פון דאָרט און צוריקגעקומען צו אונדז.

פון דעם פאַל, האָבן מיר געמאַכט דעם אויספיר, אַז מיר מוזן בייטן דאָס אָרט, מיר באַשליסן, אַז באַלד אינדערפרי, זאָלן מיר אַוועק צום וואַלד־וועכטער, מעגלעך, אַז ער וועט אונדז אויסבאַהאַלטן.

אין מיטן דער נאַכט, הערן מיר, אַז עמיץ גייט אַריין צו אונדז. מיר וואַכן מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם. פּלוצים האָט האָט זיך באַוויזן אַ שיין פון אַ טאַשן־לאָמפּ און אַ זשאַנדאַרם האָט אונדז באַמערקט, צוליב די האַלצערנע שיך, וועלכע זענען געווען שלעכט באַהאַלטן. מיר ווערן פאַרהאַלטן און אָפּגעפירט אויפן פּאָליציי־פּאָסטן. בעת דער אויספאָרשונג האָבן מיר געטענהט, אַז מיר זענען פּוילישע אַרבעטער, וואָס האָבן געאַרבעט אין אמשטעטן און נאָך דער באָמבאַרדירונג, זענען מיר נאַקעט און באָרוועס קוים אַוועק מיטן לעבן און איבער דעם האָבן מיר נישט קיין דאָקומענטן. די באַציִונג צו אונדז מצד דער פּאָליציי — עלטערע מענטשן וואָס האָבן אַליין מורא געהאַט פאַר דער עס־עס — איז געווען אַ גענוג קאָרעקטע. די זעלבע צייט זענען מיר געוואָרן אַרומגעזוכט איבער אַלע פּאָליציי־פּאָסטנס. צוזאַמען זענען געווען 28 אַנטלאָפענע פון טראַנספּאָרט. וועגן אונדזער אַרעסט איז געוואָרן מיטגעטיילט דער עבענזעער לאַגער.

דעם 16־טן אַפּריל האָט די זשאַנדאַרמעריע באַקומען אַ באַפעל פון לאַגער, אַז מ׳זאָל ביי אונדז זוכן אויסטאַטויִרטע נומערן. ביים קאָנטראָלירן מיינע הענט, האָב איך אַזוי מאַנעווּרירט, אַז דער נומער איז נישט געוואָרן באַמערקט. דאָס זעלבע איז געווען ביי פּיוולאַוויטשן. ווען די ריי איז געקומען צו יהושע דאַנציקער, איז זיין נומער געוואָרן אַנטדעקט. ווייל ער האָט געהאַט אויסטאַטויִרט דעם נומער נישט אויף אַ זייט, נאָר אינמיטן דער האַנט. מיר ווערן נאָכאַמאָל קאָנטראָלירט און מ׳געפינט ביי

אונדז די אויסטאַטואירטע נומערן. די זשאַנדאַרמעריע האָט זאָפאָרט מיטגעטיילט וועגן דעם פאַל צו דער לאַגער־פירונג.

ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט ווי ס׳איז אָנגעקומען אַ שוואַרצע עס־עס־אויטאָ מיט אַ צעיושעטע באַנדע, וועלכע האָבן זיך אויף אונדז געוואָרפן מיט מערדערלעכע קלעפּ. זייענדיק שוין לייטיש צעשלאָגן, זענען מיר געוואָרן אַריינגעוואָרפן אין אויטאָ און אָנגעהויבן פאָרן. ליגנדיק אין אויטאָ, האָבן מיר באַמערקט, אַז אויפן דעק געפינען זיך פאַרשידענע גראָב־מכשירים, ווי לאָפּאַטעס, זעגן און אַנדערע כלים. מיר זענען געווען זיכער, אַז אָט־אָט וועלן מיר אָנקומען צו אַ וועלדל און דאָרט וועלן מיר זיין געצוווּנגען אויסצוגראָבן פאַר זיך קברים. זעט אָבער אויס, אַז דער גורל האָט געוואָלט אַנדערש, ווייל נאָך 2 שעה פאָרן האָט מען אונדז געבראַכט קיין עבענזעע.

8

אין עבענזעע

אָנגעקומען אין לאַגער זענען מיר ווי פאַרמשפּטע צום טויט. מ׳האָט אויף אונדז אָנגעוויזן אַז דאָס זענען דריי ידן, וואָס מ׳וועט הענגען צוליבן אַנטלויפן פון טראַנס־פּאָרט. מ׳האָט אונדז אַריינגעפּאַקט אין אַ בונקער, צווי מעטער די גרויס, מיט איין בעט. עטוואָס שפּעטער, איז צו אונדז צוגעקומען נאָך איינער, אַ פּאָליאַק, אויך אַן אַנטלאָפענער.

21 אַפּריל. מוצאי שבת.

דעם 20־טן איז געווען דער יאָרטאָג פון דער מוטערס טויט. טרויעריקע מחשבות פּרעסן דאָס האַרץ. מחשבות פון אַ צום טויט פאַראורטיילטן, וואָס וואַרט, אַז אין געציילטע שעהן, אָדער גאָר מינוטן, וועט ער דאָס לעצטע מאָל אָנקוקן די ליכטיקע וועלט. יעדער שאָרך אין קאָרידאָר מאַכט אויפציטערן אַלע געבליטן. יעדער אָפּקלאַנג פון טריט אין געבראַזגערייַ פון שליסלען, מאַכן אויפשוידערן דאָס לייב.

די טיר ווערט געעפנט און דאַנציקער ווערט אַוועקגעפירט. מיר וואַרטן. יעדע מינוט איז אַן אייביקייט. נאָך 20 מינוט ווערט פּיוולאַוויטש אַוועקגעפירט און נאָך אַ קורצער צייט האָט מען מיך גענומען.

ווען כ׳בין אַריינגעקומען אין אַ שטוב פון ערשטן בלאָק, האָב איך דערזען ביידע ליגן צעשלאָגענע און פאַרחלשטע. אויך מיך האָבן די רוצחים גענומען אין דער אַרבעט. געכאַפּט מיר דעם קאָפּ צווישן די פיס און אַריינגעציילט מערדערלעכע שמיץ. איך האָב זיך מיט די לעצטע כוחות געהאַלטן. דערנאָך האָט דער בלאָקן־עלטסטער געהאַלטן אַ רעדע, אַז מיר ״שווייַנען־יודען״ האָבן אַ גרויס גליק, וואָס מיר הענגען נישט איצט,

נאָר מיר זענען אַריינגעפאַלן צו אים אין די הענט. פון איצט אָן, וועלן מיר ביי אים אַרבעטן. מיר גלויבן נישט, אַז דאָס איז אמת. אפשר גאָר אַ נידערטרעכטיקע קאָמבינאַציע פון דער עס־עס ? אפשר איז עס סאַדיסטיש פיינונגען איבער אַ טויט־פאַראורטיילטן ?

צומאָרגנס. זונטיק אינדערפרי.

ס'האָט מיר אָפּגעגליקט. מעגלעך, אַז אין זכות פון מיין יונג־פאַרשטאָרבענער מוטער, האָב איך אויסגעמיטן די תליה שוין געציילטע טעג פאַר דער באַפרייאונג.

מיר ווערן געשיקט אוי ףאַרבעט אין די באַרג־טונעלן, ווו ס'איז געוואָרן אויסגעבויט גאַנצע שטעט און ריזן־פאַבריקן פאַר דער פראָדוצירונג פון די פאַו־ראַקעטן. איך מיט יהושען זענען אַריינגעפאַלן אין אַ בריגאַדע, ווו דער פאָראַרבעטער איז געווען אַ ציגיינער, אַן אויסוווּרף, וועלכער האָט אונדז שרעקלעך געפּייניקט. דערנאָך האָט ער דאַנציקערן איבערגעשיקט אין אַ שטראָף־קאָלאָננע און מיך, האָט ער גוזאָגט, וועט ער אויפן אָרט ענדיקן. איינמאָל, ווען כ'בין געגאַנגען צו דער אַרבעט, האָט מיר יהושע איבערגעגעבן, אַז כ'זאָל זיך באַמיען אַריבערצוגיין אַרבעטן אין דער שטראָף־קאָלאָננע, ווייל דאָרט איז פיל לייכטער. נאָך פאַרשידענע קאָמבינאַציעס, בין איך דאָרט איבער־געשיקט געוואָרן. דער פאָראַרבעטער, אַ פאַרשיקטער דייטשער קאָמוניסט, האָט זיך באַצויגן צו אונדז גוט. מעגלעך, אַז דער נאָענטער סוף פון נאַצי־רעזשים, האָט מיט־געווירקט צו דער גוטער באַציאונג. ער האָט אונדז אָוועקגעפירט אין אַזעלכע ערטער, ווו קיינער זעט נישט און געהייסן אונדז רוען. ער האָט אויך געהאָלפן מיט עסן און אונדז דערציילט, די לעצטע ידיעות פון די קריגס־אָפּעראַציעס.

די אַלגעמיינע לאַגע אין עבענזעע איז געווען אַ שוידערלעכע. מענטשן זענען מאַסנווייז אָוועקגעשטאָרבן פון הונגער. געווען אויך פאַלן, ווען אויסגעהונגערטע לאַגערניקעס זענען געוואָרן באַהערשט פון וואַנזין. איך בין אַליין אַן עדות, ווי רוסישע געפאַנגענע האָבן זיך געוואָרפן אויף טויטע קערפּערס און געגעסן זייער פלייש. די צאָל קראַנקע און אַזוי־גערופענע „מוזולמענער" איז געווען אַ קאָלאָסאַלע.

פרייטיק, 4־טער מאַי 1945.

עס פילט זיך אין דער לופט די נאָענטע באַפרייאונג. אויך די לאַגער־פירער, וועלכע זענען געווען גרויסע „העלדן" קעגן דער אויסגעמאַטערטער קאַצעטלער־מאַסע, זעען איצט אויס ווי מייז געפאַנגענע אין דער פּולאַפּקע. צו דער אַרבעט פירט מען שוין נישט. אַלע געפינען זיך אין די בלאָקן. דער עקזיסטירנדיקער אונטערגרונט גיט צו וויסן, אַז די עס־עס האָבן אַ טייוולאָנישן פּלאַן אונדז צו ליקווידירן אין די סאַמע לעצטע שעהן, דורך אַריינפירן אַלע אין די טונעלן און דאָרט אונדז אויפרייסן. מיר ווערן געוואָרנט נישט צו גיין אַהין.

אינדערפרי ווערן צוזאַמענגענומען אַלע 20 טויזנט קאַצעטלער און דער לאַגער־פירער האַלט אַ גרויסע „הומאַניטאָרע" רעדע, אַז אַזוי ווי די אַמעריקאַנער קומען אָן, דאַרפן מיר זיין „באַשיצט". דעריבער זאָלן מיר אַלע אַריין אין די טונעלן. אַלע האָבן מיט איין קול אויסגעשריגן: ניין! מיר גייען נישט!

קיין כוח האָט ער שוין נישט געהאַט, ווייל דער רוב עס־עס לייט זענען זיך צעלאָפן אין פּאַניק. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָט ער אונדז איבערגעלאָזט און אַליין געמאַכט פּליטה.

צומאָרגנס אינדערפרי, זענען צו אונדז אַריין די ערשטע אַמעריקאַנער טאַנקען.

9

באַפרייאונג

דער לאַגער יובלט. אויף די דעכער באַווייזן זיך צענדליקער פענער פון פאַרשפּאַרטע פעלקער. די איבערגעבליבענע לאַגער־פירער ווערן אַרעסטירט און געטויט דורך די קאַצעטלער. דאָס „הערן־פאָלק" באַהאַלט זיך אין אַלע לעכער, אָבער מיר געפינען זיי אומעטום. עס אַרבעט די האַנט פון נקמה. די געוועזענע לאַגערניקעס געפינען זיך אויפן פּלאַץ. ס׳איז שוין נישט דער פּלאַץ פון אַפּעלן און מאָרדן, פון היסטערישע געוואַלדן און עקזעקוציעס. מען וויינט פאַר פרייד.

מיר זענען פריי! פריי!

ליידער זענען פאַראַן טויזנטער קראַנקע, וועלכע קאָנען נישט פאַרלאָזן די באַראַקן.

דעם שבתדיקן טאָג זענען מיר דאָרט פאַרבליבן און איינגעשאַפן זיך אַ ביסל פּראָוויאַנט פון די דעראָבערטע סקלאַדעס. זונטיק מאַכן מיר אַ פּלאַן אַוועקצוגיין פֿון דאָרט. אָבער וווּהין? עס פעלט אונדז איין אַ געדאַנק, צוריקצוגיין קיין שוואַנענשטאַט, צום וואַלד־וועכטער, דאָרט זיך אַ ביסל אויפהאַלטן, קומען צו די כוחות און דערנאָך פּלאַנירן דעם ווייטערדיקן וועג.

דער אַרויסגאַנג פון דער שטאָט עבענזעע איז געווען דורך אַ בריק. ווען מיר זענען דאָרט צוגעקומען, האָבן אַמעריקאַנער פּאַטראָלן נישט דערלויבט ווייטער גיין, ווייל צו דער צייט זענען פאָרגעקומען רויבערייען. עס זענען אויך געווען פאַלן, אַז קאַצעטלער זענען דערשאָסן געוואָרן דורך דייטשן, דעריבער האָט דאָס אַמעריקאַנער מיליטער נישט דערלויבט צו פאַרלאָזן דער שטאָט. מיר האָבן זיך נאָכגעפרעגט אַרטיקע איינוווינער, צי עס איז פאַראַן אַ צווייטער, אַלטערנאַטיווער וועג. זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז ס׳איז פאַראַן אַ וועג דורך די אַלפּן. אַ שווערער וועג, מיט וועלכן ס׳באַנוצן זיך אַלפּן־גייער. מיר, האָבנדיק פאַר אַ ציל וואָס שנעלער אַוועקצוגיין פון דעם פאַרשאָלטענעם אָרט, האָבן זיך געלאָזט אויף דעם ריזיקאַלישן וועג.

נאָך עטלעכע טעג וואַנדערן, זענען מיר ענדלעך אַדורך די אַלפּן און אָנגעקומען צום וואַלד־וועכטער אין שוואַנענשטאַט. דער וועכטער מיט דער פרוי, האָבן אונדז גוט אויפגענומען און מיר האָבן זיי דערציילט ווער מיר זענען. זיי האָבן פאַר אונדז

געקאָכט עסן פון די באַקומענע אַמעריקאַנער פּראָדוקטן און צו ביסלעך זענען מיר געקומען צו די כּוחות.

נאָך אַ קורצער צייט האָבן מיר באַשלאָסן צו פאָרן אין אונדזערע אַלטע היימען זען, צי ס'איז נאָך עמיץ פאַרבליבן. מיר האָבן זיך געפונען נישט ווייט פון לינץ, דאָרט זענען געווען די אַמעריקאַנער און אויף דער צווייטער זייט האָבן זיך געפונען די רוסן. מיר האָבן געמאָלדן, אַז מיר זענען פון דער רוסישער זייט און זענען איבערגעשיקט געוואָרן צו דער צווייטער זייט. נאָך אַ קורצער צייט זענען מיר געוואָרן איבערגעפירט אין אַ פּוילישן לאַגער, וועלכער האָט קאָנצענטרירט ביי זיך געוועזענע קאַצעטלער פון פּוילן און זיין אויפגאַבע איז געווען איבערצושיקן אַלע צו זייערע היימען.

נאָך אַ געוויסער צייט, האָט מען אונדז פאַרלאָדנט אין אַ צוג און נאָך אַ זעקס־וואָכדיקער רייזע, דורך אונגאַרן און טשעכיען, זענען מיר אָנגעקומען קיין קראָקע.

די פּאָליאַקן אין קראָקע, האָבן אונדז „מקנה" געווען. „מען טראָגט דאָך אייך פּשוט אויף די הענט" — האָבן זיי מיט ביטערע שנאה געזאָגט. דער אמת איז אָבער געווען, אַז מיט גרויסע שוועריקייטן און סקאַנדאַלן, האָבן מיר דאָרט קוים באַקומען אַ ברויט.

דורך פאַרשידענע וועגן, פאָרנדיק אין די באַנען אָן בילעטן, זענען מיר, אין צווייען, איך מיט דאַנציקערן (פּיוולאַוויטש האָט זיך פון אונדז אָפּגעטיילט אין אונגאַרן), אָנגעקומען קיין ווירשאַוו.

10

צוריק אין שטעטל

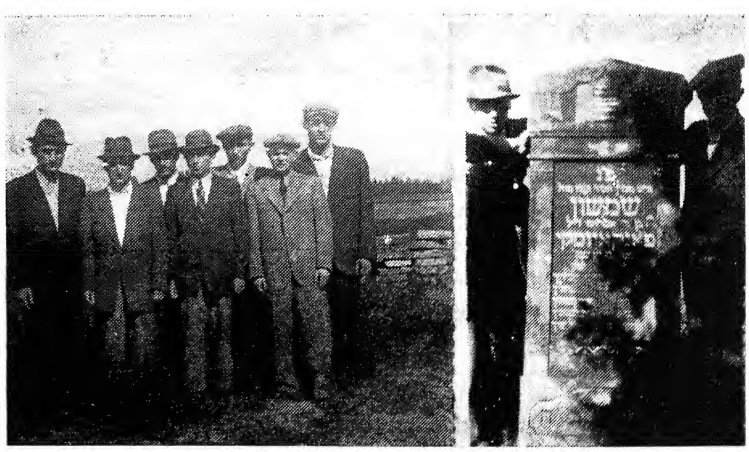
יולי 1945.

כ'בין אָנגעקומען אין חרובן ווירשאַוו ווי אויף אַ בית־הקברות. די אָרטיקע פּאָליאַקן קוקן אויף אונדז, מיט בלוט־דורשטיקע שנאה, ווי אויף נישט־דערשאָכטענע גלגולים. פּוילישע באַנדעס באַמיען זיך צו פאַרענדיקן די „אַרבעט", וואָס די דייטשן האָבן נישט באַוויזן צו טאָן. מאָרדנדיק די געציילטע, אָפּגעראַטעוועטע יידן, וועלכע באַווייזן זיך פון פאַרשידענע לאַגערן און וועלדער. מיר שטייען פאַר דער האַרבער פראַגע: וואָס ווייטער? וווּ זוכן אַן אָנשפּאַר?

יהושע איז צוריקגעפאָרן קיין זדונסקעוואָליע אָפּזוכן זיינע נאָענטע און איך בין דערווייל געבליבן אין ווירשאַוו, אַרבעטנדיק ביי אַ באַקאַנטן פורמאַן פון פאַרן קריג. איך טו אַלץ. כ'פיר מיסט, פאַרנעם זיך מיט די פערד, אַרבעט אין שטאַל. דערפאַר באַקום איך עסן. נאָך עטלעכע טעג איז יהושע צוריקגעקומען מיט דער בשורה, אַז ער האָט אָפּגעפונען זיין פרוי, ווי אויך זיינע שוועגערינס. מיר זענען שוין צוזאַמען אַריבערגעפאָרן

בית־העיריה והגימנסיה
הויז פון שטאט־ראט און גימנאזיע

קבוצת ניצולים אוספת שרידי מצבות בבית־הקברות המחולל. 1945.
אַ גרופּע אָפּגעראַטעוועטע ביים צונויפזאַמלען רעשטן פון פאַרשוועכטע מצבות. יאָר 1945.

קיין זדונסקעוואָליע. דאָרט האָב איך זיך באַקאַנט מיט יהושעס שוועגערין און מיר האָבן חתונה געהאַט.

אין דער זעלבער צייט האָב איך זיך פאַרשטענדיקט, טעלעגראַפיש, מיט מיין פאַמיליע אין בעלגיען און פון דאָרט דערהאַלטן אַ ידיעה, אַז מיינע צוויי שוועסטערן זענען געבליבן ביים לעבן.

בית־הקברות המחולל וההרוס
דער פארשוועכטער בית־עלמין.

איינמאָל, זייענדיק אין ווארשאָוו, האָב איך דערהערט די ידיעה, אַז די צען אַפּגעראַטעוועטע יידן פון באָלעסלאַוועצ, זענען געוואָרן ביינאַכט אויסגעשאָכטן דורך פוילישע באַנדעס. כ׳בין געבליבן נעכטיקן אין ווארשאָוו ביי אַ קריסט און בכדי פאַרזיכערן מיין לעבן, האָט ער אריינגעשטעלט אין פענצטער אַ צלם.

באַלד אינדערפרי, בין איך צוריק קיין זדונסקעוואָליע און מיר אַלע באַשליסן וואָס שנעלער צו פאַרלאָזן די מיט־בלוט־איינגעזאַפּטע פוילישע ערד.

11

מיט דער אומלעגאלער עליה קיין ארץ־ישראל

צו דער אַ צייט, ווען ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן צוזאַמענצונעמען אָפּגעראַטעוועטע רעשטן פון אויסגעמאָרדעטן פוילישן יידנטום, ווען אין די פוילישע שטעט און שטעטלעך האָבן זיך באַוויזן געציילטע ניצול־געוואָרענע, בכדי געוויר צו ווערן וועגן טראַגישן גורל פון זייערע נאָענטע — האָבן זיך אָרגאַניזירט מערערע גרופּן, וועלכע האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל, אַז אויף אַלע וועגן, לעגאַלע און נישט לעגאַלע, עולה צו זיין אין אייגענעם לאַנד און פּטור ווערן פון דער אַפּיטרופּסות פון פוילישן אַנטיסעמיטן־פאָלק.

מיט איינער אַזאַ גרופּע, זענען מיר אַוועק צו דער גרענעץ, קיין גערליץ און פון דאָרט געשמוגלט דעם טייך אָדער. צו מיין שלימזל, בין איך געוואָרן געכאַפּט און צוריקגעשיקט קיין גערליץ, זייענדיק צעטיילט מיט דער פרוי. נאָך אַ קורצער צייט בין איך מיט אַ צווייטע גרופּע, פון אַ קיבוץ, אַריבער קיין דייטשלאַנד און דאָרט זיך צוריק פאַראייניקט מיט דער פרוי און מיט דער איבעריקער פאַמיליע. פון ברוינשווייג, דייטשלאַנד, זענען מיר אַוועק קיין בערגען־בעלזען אין אַ קיבוץ „נוחם חרות״. דאָרט האָבן מיר פאַרבראַכט ביז נאָוועמבער 1946, וואַרטנדיק אויף אַ געלעגנהייט ווייטער צו פאָרן. בעת אַ פּרווו זיך צו שמוגלען די בעלגישע גרענעץ, זענען מיר געוואָרן געכאַפּט און צוריקגעשיקט געוואָרן. אַ געוויסע צייט שפּעטער, האָבן מיר געשמוגלט די איטאַליענישע גרענעץ. דאָס איז פאָרגעקומען ביינאַכט, דורך די אַלפּן.

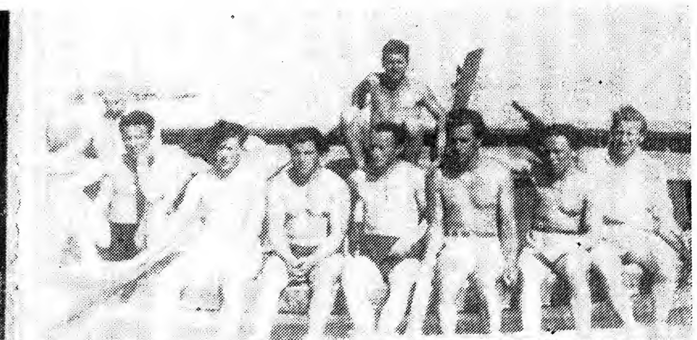
די ערשטע טעג האָבן מיר זיך אויפגעהאַלטן אין מילאַנאָ און נאָכהער אין „אונרראַ״־לאַגער ריבולי, ביי טאָרינאָ. פון דאָרט זענען מיר געוואָרן איבערגעפירט קיין דרום־איטאַליען. נאָכן אָפּזיין דאָרט אַ האַלב יאָר, ווערן מיר איבערגעפירט קיין באַרי אין אַ לאַגער, ווו די אָנפירער פון דער עליה ב׳ האָבן אונדז געלערנט די עלעמענטאַרסטע כללים פון פירן שיפן, בויען בריקן און אַנדערע פּרטים, נויטיקע פאַר אַן אומלעגאַלער נסיעה אויפן ים. נאָך אַ געוויסער צייט, איז אָנגעקומען די שיף „מורדי הגיטאות״ און מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין. אויפן וועג האָבן מיר איבערגענומען פון דער איטאַליענישער מאַנשאַפט די שיפס־פירונג.

* * *

אין יולי 1947 זענען מיר אָנגעקומען צו די ברעגן נעבן חיפה. מיר זענען געווען זיכער, אַז די ענגלענדער האָבן אונדז נישט באַמערקט. אין דער לעצטער מינוט זענען מיר געוואָרן אַנטדעקט דורך ענגלישע סאָלדאַטן און מיר זענען איבערגעפירט געוואָרן קיין ציפּערן, ווו מיר האָבן פאַרבראַכט אין 55־טן לאַגער, ביז יאַנואַר 1949.

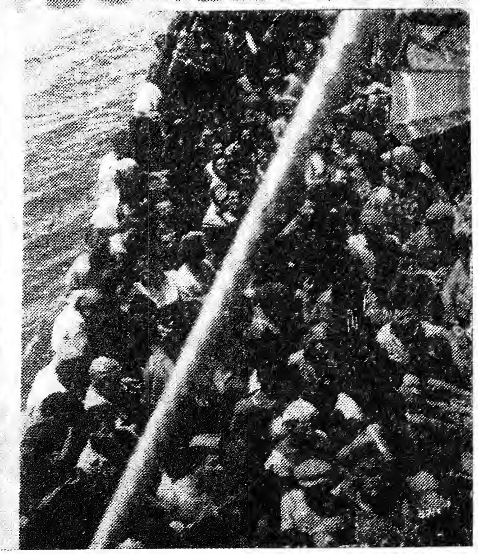
דערנאָך זענען מיר אָנגעקומען, לעגאַל, אין דער פרייער, פון דורות־אויסגעבענקטער, מדינת ישראל.

הקיבוץ „נחם" בדרכו לישראל 49־1946

אויפן וועג קיין ישראל 49 — 1946

אפריש רובינאָוויטש
תל־אביב

זכרונות פון נאַצי־גהינם

ווי פיל אַנטלויפנדע ביים אויסברוך פון קריג, האָב איך זיך געפינען אין דער פוילישער הויפּט־שטאָט וואַרשע. דאָרט, אַזוי האָט מען אונדז געזאָגט, וועט דאָס פוילישע מיליטער, צוריקשטרויסן די דייטשישע מיליטערישע קרעפטן. שוין אויפן וועג צו דער הויפּט־שטאָט, האָבן מיר געזען די בלוטיקע רעזולטאַטן פון דער באַרבאַרישער באַשיסונג און באָמבאַרדירונג. וואָס עס האָבן אַדורכגעפירט די דייטשע אַוויאַציע. גאַנצע שטעט און שטעטלעך, זענען געשטאַנען אין פלאַמען און די וועגן זענען געווען צעזייט מיט אומגעקומענע און שווער־פאַרווונדעטע, וועלכע האָבן געבעטן הילף און נישט באַקומען.

גאָר שרעקלעך איז געווען די לאַגע, איבערהויפּט פאַר דער קאָלאָסאַלער פּליטים־מאַסע אין דער ברענענדיקער שטאָט. עטלעכע מאָל אין טאָג האָבן זיך באַוויזן דייטשע באָמבן־טרעגער, וועלכע האָבן פאַרשפּרייט טויט און פאַרניכטונג. דאָ האָבן מיר דערפילט די גרוילן פון דער אַרומגערינגלטער שטאָט; נישט געווען קיין שפּייז, ס׳איז געוואָרן באָמבאַרדירט די וואָסער־לייטונג, נישט געווען קיין באַלויכטונג.

שרעקלעך האָבן אויסגעזען די יידישע קוואַרטאַלן, אויף וועלכע עס זענען געפאַלן, טאָג און נאַכט, אויפרייס־ און צינד־באָמבעס. מיר זענען געלאָפן פון איין ברענענדיק הויז צו אַ צווייטן ביז אויך דאָרט האָט אונדז דאָס פייער דערגרייכט.

דאָרט, אין דער גוססדיקער, פוילישער הויפּט־שטאָט, האָב איך פאַרבראַכט ביזן אונטערגעבן זיך דער דייטשישער מאַכט.

* * *

עס פלאָגן אומרואיקע געדאַנקען וועגן גורל פון אונדזער שטעטל, פון אונדזערע יידן, פון אונדזערע משפחות. דורך פאַרשידענע, פול מיט ריזיקע, וועגן און אומוועגן, קום איך אַהיים און דערזע דעם גרויסן חורבן. נישט צו דערקענען אונדזער געבורט־שטעטל. מער ווי אַ העלפט הייזער, זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין רואינען און אונדזערע יידן זענען געצוווּנגען אויפצוראַמען די חורבות. יאוש און פאַרצווייפלונג האָבן באַהערשט די יידישע באַפעלקערונג. ביי יעדן די איינציקע פראַגע: וואָס ווייטער ?

זעענדיק די אויסזיכטלאָזע לאַגע, אַנטלויף איך צו אַ באַקאַנטן פויער אין אַ דער־נעבנדיק דאָרף, ווו איך אַרבעט ביי שניידעריי. אַפזייענדיק דאָרט קוים צוויי טעג, קומט אָן אַ ספּעציעלער שליח, געשיקט דורך מיינע עלטערן, אַז כ׳זאָל זאָפאַרט צוריקקומען, ווייל עס דראָט, אַז צוליב מיין אָפוועזנהייט, וועלן צען יידן ווערן דערשאָסן. איך בין טאַקע צוזאַמען מיטן שליח אַהיים געגאַנגען און צומאַרגנס אינדערפרי, בין איך, צוזאַמען מיט נאָך אַ גרעסערער גרופּע יידן, געוואָרן געשיקט אויף אַרבעט. נאָך דער

אַרבעט, זענען מיר געוואָרן אַרומגערינגלט דורך דייטשע סאָלדאַטן און אונדזערע היימישע פֿאָלקס־דייטשן און מיר זענען געוואָרן איבערגעפֿירט קיין ווײַעלון.

שווער זענען געווען די געמיטער, ווען מיר האָבן אַדורכמאַרשירט איבערן שטעטל, אויפֿן וועג צו דער באַן־סטאַציע. מיר זענען געוואָרן באַגלייט פֿון אומרואיקע, פֿאַר־ווייִנטע בליקן פֿון די איבערגעבליבענע יידן און פֿון דער צווייטער זייט — שמייכלענדיקע פּנימער פֿון אונדזערע פּוילישע שכנים, וועלכע האָבן זיך אויך געוואָרעמט בײַ דער שׂריפֿה.

פֿון ווײַעלון, ווו ס'האָט זיך געפֿונען דער זאַמל־פּונקט, בין איך געוואָרן פֿאַרשיקט אין לאַגער בוכווערדער — פֿאַרסט, בײַ פּויזן. דאָרט זענען שוין געווען פֿול יידן פֿון לאָדזש און אומגעגנט. די קאַטאָרזשנע, שווערע, אַרבעט ביים בויען אַן אויטאָסטראַדע אין די הונגער־באַדינגונגען, באַגלייט מיט אַ היהשער באַציאונג מצד דער דייטשער אַדמיניסטראַציע — האָבן געבראַכט דערצו, אַז פֿיל זענען קראַנק געוואָרן און אָוועקגעשטאָרבן. אויב אין דער ערשטער צײַט איז אונדזער לאַגע געווען עטוואָס לייכטער, צוליב די פּעקלעך, וואָס מיר פֿלעגן באַקומען פֿון דער היים, איז אין דער שפּעטערדיקער צײַט, די לאַגע געוואָרן אומדערטרעגלעך.

נאָכן אָפּזיין אין דעם לאַגער ניין מאָנאַטן, ווער איך געשיקט קיין גרונוואַלד און פֿון דאָרט קיין דייטשלאַנד אין לאַגער לאַוטאָווערק.

אין לאַוטאָווערק, ווו איך בין געווען באַשעפֿטיקט אין איינער פֿון די צאָלרייכע מיליטערישע פֿאַבריקן, איז די לאַגע געווען עטוואָס מילדער. דער אָנפֿירער פֿון לאַגער, אַ רייכס־דייטש, האָט זיך באַצויגן צו די לאַגערניקעס אַ ביסל מענטשלעכער, ווי עס איז געווען די באַציאונג מצד די יונגע עס־עס־לייט און פֿאָלקס־דייטשן. זייער פֿיל האָבן אונדז אַרויסגעהאָלפֿן די פֿראַנצויזישע קריגס־געפֿאַנגענע, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפֿונען. זיי האָבן אונדז אויסגעלערנט די אַרבעט, געהאָלפֿן מיט עסנוואַרג און מיטגעטיילט די טעגלעכע נייעס, וואָס איז געווען שטרענג פֿאַרבאָטן. פֿאַרמעל האָט געהייסן, אַז מיר באַקומען פֿאַר דער אַרבעט אַ מאָנאַטלעכן געהאַלט, אָבער באַקומען האָבן מיר בלויז צען מאַרק אַ חודש, דאָס איבעריקע געלט, האָט מען אונדז געזאָגט, ווערט געשיקט אין דער לאָדזשער געטאָ.

נאָכן אָפּזיין אין דעם לאַגער ניין מאָנאַטן, ווער איך איבערגעשיקט נאָכאַמאָל אין פּויזנער געגנט אין דעם טרויעריק־באַרימטן „קראַפּירונגס־לאַגער" — קרייסינג.

* * *

אין קרייסינג זענען פֿאַראַן אַלע מעטאָדן פֿון אַ טויטן־לאַגער. דער לאַגערניק איז פֿולשטענדיק הפֿקר. די אויפֿזעער, געוועזענע קרימינעלע פֿאַרברעכער און סאַדיסטן, געפֿינען אויס פֿאַרשידענע מיטלען, ווי אַזוי צו פֿאַרפּייניקן די אויסגעמוטשעטע, אומ־גליקלעכע מענטשן. דער קראַנקן־בלאָק, וועלכער איז איבערפֿולט מיט שוואַכע און געשוואָלענע פֿון הונגער, ליפֿערט אַן איבעררייס קרבנות פֿאַרן טויטן־בלאָק. אויך פֿיל ווײַרושאָווער קומען אום אין דעם לאַגער.

מיין מזל איז געווען, וואָס נאָך אַ קורצער צייט, ווער איך צוגעטיילט צום שניידער־וואַרשטאַט און נייענדיק פאַרשידענע מלבושים פאַרן לאַגער־אַנפירער און זיינע מיט־העלפער, האָב איך געהאַט לייכטערע באַדינגונגען פון אַלע אַנדערע, וועלכע האָבן געאַרבעט אויף די בוי־שטעלעס.

צו דער צייט, דערגייען צו אונדז אָפגעריסענע ידיעות וועגן אוישוויץ. פאַראַן פּערזאָנען, וועלכע ברענגען די נייעסן אונטערגעהערטע פון דער ענגלישער ראַדיאָ־סטאַנציע. ווען מען מעלדעט אונדז, אַז דער לאַגער ווערט אויפגעלעזן און מיר וועלן פאַרשיקט ווערן קיין אוישוויץ, ווערט די פּאַניק זייער גרויס און פאַראַן גרופּן, וועלכע פּרוּוון צו אַנטלויפן און ליידער, צום באַדויערן, ווערן זיי געכאַפּט און אויפגעהאַנגען.

אַזוי לעבן מיר אין שרעק און אין אומרו, ביז עס קומט אָן די צייט פון פאַרשיקונג.

* * *

ביי דער באַגלייטונג פון ביקסן־קאָלבעס, אייזערנע שטעקנס און ווילדע, היסטערישע געשרייען, ווערן מיר פאַרלאָדנט אין לאַסט־וואַגאָנען, צו 80 און נאָך מער פּערזאָן אין אַ וואַגאָן, ווו עס איז פאַראַן אָרט פאַר מאַקסימום 40 מאָן. זייענדיק די גאַנצע צייט פון דער רייזע אָן וואַסער און כמעט אָן לופט צום אָטעמען, פאַלן זייער פיל פון דערשטיקונג. אָנקומענדיק קיין בירקנהאָו, ווערן מיר געיאָגט פון די וואַגאָנען און ווער עס באַווייזט נישט גענוג שנעל צו לויפן, צוליב דער שוואַכקייט — באַקומט אַ קויל אין קאָפּ אויפן אָרט.

מאַרשירנדיק אין רייען, ווערנדיק געהיטן דורך באַוואָפנטע עס־עס־לייט און אויסדרעסירטע הינט, קומען מיר אַריין אין די טויערן פון אוישוויץ־גהינם, ווו אויפן האָריזאָנט האָט זיך באַוויזן דער רויכנדיקער קרעמאַטאָריום.

באַלד ביים אָנקומען, ווערן מיר פאַרטיילט אין צוויי גרופּן. רעכטע און לינקע, דאָס משפּט דער טרויעריק־באַוווּסטער ד״ר מענגעלע ימ״ש, ווער עס דאַרף גיין גלייך אין ברען־אויוון און פון וועמען מ׳דאַרף נאָך אַרויסנעמען די לעצטע כוחות.

איך, אַלס יונגער, אַרבעטס־פעאיקער, ווער באַשטימט צו דער גרופּע, וואָס האָט נאָך, דערווייל, רעכט צום לעבן. מיר ווערן אויסגעטון נאַקעט און מיר באַקומען די לאַגער־קליידונג. פון דעם מאָמענט, הער איך אויף צו זיין אַ מענטש מיט אַ נאָמען. איך בין נומער 143556.

נישטאָ קיין ווערטער, וועלכע זאָלן אויסדרוקן די שרעקלעכע טאָרטורן, די מורא־דיקע פּייניקונגען, וועלכע האָבן זיך פּראַקטיצירט אין דעם בלוטיקן אוישוויץ־פּלאַנעט. אויף יעדן טריט און שריט, האָט געלויערט דער טויט. ווען עס קומט אָן אַ מעלדונג ווער עס וויל פרייוויליק אַוועק אויף אַרבעט, מעלדע איך זיך פון די ערשטע, כאָטש טויזנטער שוואַכע און קראַנקע ווערן געבראַכט פון די פאַרשידענע אַרבעטס־לאַגערן, גלייך אין קרעמאַטאָריום אַריין. פון 1500 פאַרשיקטע, ווערן אויסגעקליבן 500 מאָן, די סאַמע געזונטע, און מיר ווערן געשיקט אין אַרבעטס־לאַגער קיין יאַוואָרזשנע.

* * *

די באַדינגונגען אין יאַוואָרזשנע, כאָטש זיי זענען נישט געווען צו פאַרגלייכן צו אוישוויץ, זענען געווען גענוג שווערע. מיר האָבן געהאַט אויסצושטיין צרות נישט בלויז פון די דייטשע אויפזעער, נאָר אויך פון פוילישע און אוקראַינישע אַרעסטאַנטן, וועלכע האָבן געפונען ביים ייד דעם שעיר לעזאזל. אַ ביסל לייכטער איז געוואָרן די לאַגע, ווען מיר האָבן געאַרבעט אין דער קוילן־גרובן, ווייל ווען מיר האָבן זיך געפונען אין די גרובנס, האָבן מיר געהאַט ווייניקער באַזוכער פון דער עס־עס און זייערע מיט־העלפער און דאָס האָט געהייסן, ווייניקער קלעפּ.

אין אָנפאַנג פון יאָר 1945, ווען די דייטשן זענען געצוווּנגען צו עוואַקואירן דעם לאַגער, צוליב די נאָענטע קריגס־אָפּעראַציעס, הויבן מיר אָן דעם באַקאַנטן „טויטן־מאַרש" און נאָך עטלעכע טעג, קומען מיר אָן, נאָכן איבערלאָזן אויף די וועגן טויזנטער טויטע, אין לאַגער בלעכהאַמער.

די נאַצישע גיפטיקע שלאַנג, וואָרפנדיק זיך אין די לעצטע קאַנוווּלסיעס, זוכט נאָך אַלץ מיטלען, ווי אַזוי אונדז שנעלער צו ליקווידירן, בכדי עס זאָל נישט בלייבן קיין לעבעדיקער עדות. נאָכן אָפּזיין אַ גאָר קורצע צייט אין די לאַגערן שיינבערג, גראָס־ראָזען און אַנדערע, באַשליסן די דייטשן אונדז איבערצופירן אין די טיראָלער בערג און דאָרט מיט אונדז מאַכן אַ סוף. אָבער אויפן וועג, ביי מינכען, ווערן מיר באַפרייט דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

נאָך דער באַפרייאונג בין איך אַוועק אין פליטים־לאַגער אין פעלדאַפינג, ווו איך האָב זיך געפונען ביזן עולה זיין קיין ישראל אין יאָר 1947.

אריה כתריאל

דורכן פיינפולן יסורים־וועג

1

ערב דעם קריג־אויסברוך

ביזן יאָר 1933 האָט זיך אין אונדזער שטעטל געפירט אַ נאָרמאַל לעבן. די יידישע פּרנסה־צווייגן, איבערהויפּט דער מסחר, האָבן מער־ווייניקער פּראָספּערירט. אין יאָר 1933, ווען היטלער איז געקומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד, האָט זיך די אַנטי־סעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע אַריבערגעטראָגן צו אונדז און מיר האָבן זאָפאָרט אָנגעהויבן פילן, אויף אייגענע פּלייצעס, די רעזולטאַטן פון דער נאַציש־אַנטיסעמיטישער טעטיקייט. דער האַנדל איז געוואָרן כמעט פּאַראַליזירט און דורך דעם האָט זיך געפילט אַ גרויסע ירידה פון עקאָנאָמישן מצב ביי דער יידישער באַפעלקערונג.

די יידישע יוגנט, זעענדיק, אַז די לאַגע ווערט פון טאָג־צו־טאָג שווערער, האָבן זיך אָנגעהויבן לערנען פאַכן, מיטן ציל עולה צו זיין, ביי דער ערשטער געלעגנהייט, קיין ארץ־ישראל.

איך האָב זיך געלערנט אַלס שלאָסער, כאָטש דאָס פאַך האָט נישט געהערט צו די ספּעציפיש־יידישע פאַכן. מיין פאָטער איז אין אָנהויב נישט געווען שטאַרק באַגייס־טערט פון שלאָסעריי, אָבער אַ דאַנק אהרן יאָסעק רוסעק ז״ל, וועלכער האָט צוגערעדט מיין פאָטער, האָט ער מסכים געווען, אַז כ׳זאָל לערנען דאָס פאַך און דערנאָך פאָרן אויף הכשרה און עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

געלערנט האָב איך דריי יאָר און ווי ס׳איז געווען אָנגענומען אין דער דעמאָלט־דיקער צייט האָב איך געמוזט אויספירן אַנדערע אַרבעטן, ווי אויסקערן די גאַס, ברענגען וואַסער און אַנדערע „צוגאָב“־אַרבעטן.

נאָכן ענדיקן די לער און נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט צו געפינען אַרבעט אין ווישעראָוו, בין איך אַריבערגעפאָרן קיין לאָדזש און דאָרט אין דער גרויסער אינדוסטריי־שטאָט, האָב איך געאַרבעט אין אַ גרויסן שלאָסער־וואַרשטאַט.

דריי מאָנאַטן פאַרן אויסברוך פונעם קריג, קום איך צוריק קיין ווישעראָוו, ווו כ׳האָב אָנגעהויבן אַרבעטן זעלבסטשטענדיק.

2

נאַצישע הערשאַפט

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939, אינדערפרי, פּילט זיך עפּעס נישט־קלאָרס. די באַפעלקערונג לאָזט זיך אין מאַרק אַריין, בכדי דאָרט צו באַקומען אַ ידיעה וועגן דער לאַגע. דאָס ערשטע, וואָס מיר באַמערקן, איז די פּאַניק ביי די פּאָליציי־לייט, וועלכע פּאַקן זיך צום אַנטלויפן. איידער מיר אָריענטירן זיך, קומט אָן אַ שראַפּנעל, וועלכער רייסט אויף נישט ווייט פון אונדזער הויז.

איך מיט עטלעכע חברים, זעענדיק, אַז די לאַגע איז ערנסט, האָבן גענומען לויפן אין דער ריכטונג צו לוטוטאָוו און פון דאָרט, קיין וואַרשע. צוקומענדיק צו אַ דאָרף נישט ווייט פון דער פּוילישער הויפּט־שטאָט, זענען מיר געבליבן ביי אַ פּויער עטלעכע טעג און דערנאָך באַשלאָסן אַהיימצוגיין.

נאָך אַ פּיינפולן צוריקמאַרש קיין וויערושאָוו, דערזעען מיר דאָס שטעטל מיט די צעשמעטערטע הייזער. אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג, איז געבליבן דאַכלאָז און יעדער האָט זיך באַמיט, ווו עס איז, צו באַקומען אַ דאַך איבערן קאָפּ. אויך מיינע עלטערן זענען צוריקגעקומען און צוזאַמען האָבן מיר, מיט גרויסע אַנשטרענגונגען, אויפסניי, מער־ווייניקער זיך איינגעאָרדנט.

די לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל, איז באַלד אין די ערשטע טעג פון דער דייטשישער הערשאַפט, געוואָרן אומדערטרעגלעך. דאָס כאַפּן אויף שווערער, קאַטאָרזשנער אַרבעט, איז געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אויך פרויען האָבן נישט אויסגעמיטן דעם גורל.

מיין שוועסטער, הענדל, האָט ביי דער שווערער אַרבעט, ביים רייניקן ציגל פון די צעשמעטערטע הייזער, באַקומען אייטערדיקע ווונדן. איך בין קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און נאָר אַ דאַנק מיין שוועסטער און שוואָגער, וועלכע האָבן איבערגעקויפט אַ קראַנקן־שוועסטער מיט עטלעכע גאָלדענע פינגערלעך, בין איך געבליבן ביים לעבן.

אין ווינטער 1941, אַהיימקומענדיק פון שפּיטאָל, האָב איך זאָפאָרט געמוזט גיין צו דער אַרבעט.

דעם ערשטן טאָג פסח פון יאָר 1941, האָט מען אונדז געשיקט קיין וויעלון, צום זאַמל־פּונקט און פון דאָרט, קיין פּויזן אין די אַרבעטס־לאַגערן.

די לאַגע אין „אַנטאָנינהאָף"־לאַגער, ווו איך בין געוואָרן געשיקט, איז געווען אַ שרעקלעכע. די באַציאונג צו די יידישע פאַרשיקטע מצד די דייטשע אויפזעער, ווי אויך פון די פּאַראַנענע דאָרט פּאָליאַקן, איז געווען אַ גרוילעכע. מיר פּערזענלעך איז געווען עטוואָס לייכטער, ווייל כ'האָב געאַרבעט ביים פאַך און נישט געווען אויסגעשטעלט אויף פאַרשידענע סאַדיסטישע קאַפּריזן.

אין סעפּטעמבער 1943, ווערן אַלע פּויזנער לאַגערן ליקווידירט און צוזאַמען מיט פיל אַנדערע, ווער איך פאַרשיקט קיין אוישוויץ.

אַנקומענדיק אין דעם טרויעריק־באַקאַנטן גהינם, הויבט זיך זאָפאָרט אָן די „לינקס־רעכטס"־פּראָצעדור. מיין מזל איז געווען, וואָס כ'בין געוואָרן אויסגעטיילט אויף „רעכטס" און אַזוי אַרום אויסגעמיטן דעם גאַז־אויוון. אין דעם זעלבן טאָג, האָבן מיר, די לעבן־געבליבענע, באַקומען דאָס געשטרייפטע אָנטועכץ מיט הילצערנע שיך און אַלס צולאָג — אויסטאַטואירטע נומערן. מיר זענען געוואָרן אמתע קאַצעטלער.

די ערשטע פיר טעג, זענען מיר אַדורכגעגאַנגען אַלע שבעי מדורי גהינם. זעט אויס, אַז די לאַגער־אָנפירערשאַפט, האָט אונדז געוואָלט באַקאַנען וואָס עס איז אַזוינס אוישוויץ.

נאָך 4 טעג, האָט מען אונדז, אַ גרעסערע גרופּע, אַוועקגעשיקט אין אַ קוילן־גרובן קיין „פירסטנגרובע". אויך דאָרט האָט מיר אָפּגעגליקט, ווייל כ'האָב געאַרבעטביים פאַך ביי דער פירמע „האַמבאָלד". אין זעלבן לאַגער האָבן זיך אויך געפונען פּאָליטישע אַרעסטירטע פון דייטשלאַנד, ווי אויך אַ גרופּע פּוילישע אָפיצירן.

דאָרט האָב איך פאַרבראַכט ביזן 18־טן יאַנואַר 1945.

3

די נאַצישע שלאַנג בעת איר גסיסה

דאָס „זיגרייכע הערן־פאָלק" לויפט אין פּאַניק. פון אַלע זייטן גרייפן אָן באַוואָפנטע אַנטי־נאַצישע כוחות, וועלכע יאָגן די צעקלאַפּטע רעשטן פון דער דייטשישער אַרמיי. פאַר אונדז, קאַצעטלער, וועלכע וואַרטן אויפן מאָמענט פון דער באַפרייאונג, הויבן זיך אָן שרעקלעכע, קאַשמאַרע טעג. די נאַציס, פאַראויסזעענדיק זייער נאָענטן סוף, וואַרפן זיך אויף די אומגליקלעכע מענטשן־שאָטנס, ווי שווער־פאַרוווּנדעטע, צע־ווילדעוועטע חיות.

דעם 18־טן יאַנואַר 1945, ווערן מיר אַרויסגעשיקט אין דעם טראַגיש־באַרימטן טויטן־מאַרש, פון וועלכן זייער ווייניק זענען געבליבן ביים לעבן.

נאָך אַ טאָג מאַרשירן, הונגעריקע און באָרוועסע, זענען מיר אָנגעקומען אין אַ דאָרף „מיקאָלייעוו". דאָרט האָבן מיר גענעכטיקט אין אַ סטאַדאָלע פול מיט שטרוי. אינדערפרי, נאָכן אַדורכגעפירטן „אַפּעל", האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז פיל האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין שטרוי, וועלנדיק אַזוי אַרום אָפּוואַרטן די רוסישע אַרמיי, וועלכע האָט זיך דערנענטערט. די עס־עס־לייט, האָבן זיך נישט באַמיט אָפּצוזוכן די אָפּוועזנדע, נאָר זאָפאָרט אויסגעשטעלט אַרום דער סטאַדאָלע מאַשין־געווערן און אונטערגעצונדן די סטאַדאָלע. אַלע אויסבאַהאַלטענע זענען געוואָרן פאַרברענט לעבעדיקערהייט.

פון דאָרט זענען מיר געוואָרן געפירט נאָך גלייוויץ, ווו מיר זענען געוואָרן פאַרלאָדנט אין אָפענע לאַסט־וואַגאָנען, צונויפגעפּרעסטע ווי הערינג. מיר זענען

געפאָרן צוויי וואָכן, באַקומענדיק דורך דער צייט, געציילטע מאָל, עפּעס עסן. אויך די מיזערנע ביסנס זענען געוואָרן אַריינגעוואָרפן אין די וואַגאָנען און ווער ס'האָט געכאַפּט, האָט עטוואָס געשטילט דעם הונגער. ווען מיר זענען אַדורכגעפאָרן דורך טשעכיען, האָבן מיר באַקומען אַ ביסל עסן פון די ציווילע טשעכישע בירגער, וועלכע האָבן אַריינגעוואָרפן צו אונדז עסנוואַרג. נאָך צוויי וואָכן, זענען מיר אָנגעקומען אין לאַגער „דאַראַ". נאָכן באַקומען עפּעס עסן, האָבן מיר געאַרבעט עטלעכע טעג, ביים אויפרוימען די וואַגאָנען פון דער קאָלאָסאַלער צאָל אומגעקומענע דורך הונגער, דערשטיקונג און דערשיסונגען.

פון „דאַראַ" זענען מיר געוואָרן איבערגעפירט אין אַ פרישן לאַגער, „טאַרמאַלין", דאָרט איז געווען אַ שטיין־גרובן און ביז אינמיטן מערץ 1945 ווערן מיר דאָרט באַשעפטיקט.

איינע פון די גרעסטע פאַרברעכנס, האָבן די עס־עס־לייט אַדורכגעפירט אין „מאַגדעבורג", וווּ מיר זענען אָנגעקומען נאָכן פאַרלאָזן „טאַרמאַלין". געווען איז עס אין אָוונט. מיר זענען געוואָרן אַריינגעפירט אין אַ גרויסן פּלאַץ פון אַ האָלץ־סקלאַד! דאָרט האָבן די דייטשן פאַרטיילט קאַפּע. די קאַצעטלער, מיינענדיק, אַז אין די קעסלען געפינט זיך אויך עסן, האָבן זיך געוואָרפן אויף די קעסלען, בכדי שטילן דעם הונגער. די עס־עס־לייט זענען געוואָרן זייער אויפגעבראַכט און באַפוילן, אַז אַלע זאָלן זיך זעצן אויף דער ערד און יעדן אַריינגעשאָסן אַ קויל אין קאָפּ.

ווען די עס־עס־לייט האָבן אָנגעהויבן שיסן, האָב איך מיך אַנידערגעוואָרפן, מאַכנדיק דעם אָנשטעל פון אַ דערהרגטן. ווען ס'איז געוואָרן רואיק, בין איך פאַר מידקייט איינגעשלאָפן צווישן די טויטע. ווען כ'האָב זיך פאַרטאָג איבערגעוועקט, האָב איך געזען אַרום זיך הונדערטער דערשאָסענע.

די איבערגעבליבענע ביים לעבן, זענען דערנאָך געוואָרן איבערגעפירט צום טייך עלבע און אונדז אַרויפגעפירט אויף צוויי שיפן. נאָך עטלעכע טעג, זענען מיר אָנגעקומען קיין „טראַוועמינדע".

דעם 28־טן אַפּריל 1945 איז פאַרפאָרן אַן אויטאָ פון רויטן קרייץ און דער לאַגער־עלטסטער האָט באַפוילן, אַז אַלע יידן, אָפּשטאַמיקע פון בעלגיע, פראַנקרייך, האָלאַנד און גריכנלאַנד, זאָלן אַרויסטרעטן, בכדי זיי איבערצושיקן קיין שוועדן. פאַרשטייט זיך, אַז אַלע האָבן זיך אָנגעגעבן אַלס בירגער פון די דערמאָנטע לענדער און אַלע האָבן אָנגעהויבן לויפן צו דער אויטאָ. ליידער, זענען די מענטשן געווען אַזוי אָפּגעשוואַכט, אַז ס'איז זיי געוווען אוממעגלעך זיך אַרויפצודראַפּען. נישט קיין גרויסע צאָל זענען דאָך געוואָרן איבערגעפירט. צווישן זיי האָט זיך געפונען מיין חבר, מיט וועלכן כ'האָב די גאַנצע צייט געטיילט דעם ביטערן גורל, שמואל יהודה יאַבלאָנסקי (איצט אין ישראל).

דעם 2־טן מאַי, הערן מיר אַ געשריי פון לאַגער־פירער: „אַללעס אנטרעטן!". „מיר מאַרשירן!". מיט די לעצטע כוחות האָבן מיר מאַרשירט אַ גאַנצע נאַכט און אינדערפרי זענען מיר אָנגעקומען קיין נוישטאַט. די דייטשן האָבן אונדז מיט קליינע שיפלעך צוגעפירט צו אַ גרויסע פּאַסאַזשיר־שיף. ס'האָט געהייסן, אַז מ'וועט אונדז

איבערפירן קיין שוועדן. ווען מיר זענען צוגעקומען צו דער שיף, האָט זיך אויפן דעק באַוויזן אַן עס־עס־מאַן און געפרעגט צי מיר האָבן פאַר־שיינען. באַקומענדיק אַ נעגאַטיוון ענטפער, האָט ער זיך צעשריגן: „צוריק מיט דער שייסע! היער איזט קיין פלאַץ פאַר אייך!". נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, זענען מיר געוואָרן צוריקגעפירט צום ברעג.

נאָך עטלעכע שעה, קומט אָן אַ נייער באַפעל. אונדז אָנצולאָדענען אויף אַ גרויסע שיף מיטן נאָמען „קאַפּ. אַרקאָנאַ".

די שיף איז פאַקטיש געווען אַ לאַגער פון פיל טויזנטער קאַצעטלער, וועלכע האָבן דאָרט געלעבט אין די שרעקלעכסטע באַדינגונגען און איצט זענען דאָרט אָנגעשטופּט געוואָרן נאָך קאַצעטלער. דער ציל פון די דייטשן איז געווען אַ קלאָרער: אַרויספירן אויף דער שיף, וועלכע איז שוין נישט געווען פעאיק צום שווימען, וואָס מער קאַצעטלער און דערנאָך זיין אומברענגען.

דער אַרויפגאַנג איז געווען נישט דורך שטיגן, נאָר דורך אַ הענגל־לייטער. נישט האָבנדיק גענוג כוח בכדי זיך אַרויפצוכאַפּן, בין איך, פולשטענדיק אַ רעזיגנירטער, געבליבן אין שיפל. אין די אַנדערע שיפלעך זענען אויך געבליבן מענטשן, וועלכע האָבן זיך נישט אַרויפגעקריגן אויף דער שיף. מיר אַלע איבערגעבליבענע, ווערן צונויפגענומען און אַרויפגעפירט אין אַ צווייטע שיף „אַטען". געפינענדיק זיך אונטערן דעק, זיצנדיק טיילווייז אין וואַסער, האָבן מיר געוואַרט אויפן ווייטערדיקן גורל.

דעם 3־טן מאַי, 11 אַזייגער פאַרמיטאָג, זענען אָנגעקומען ענגלישע עראָפּלאַנען און געגעבן צייכנס די שיפן, זיי זאָלן זיך דערנענטערן צום ברעג. אונדזער שיף האָט אויסגעפירט דעם באַפעל און אָנגעהויבן זיך באַוועגן צו דער ריכטונג פון ברעג. די צווייטע שיף „קאַפּ. אַרקאָנאַ", האָט געעפנט אַ פייער און אַלס ענטפער איז די שיף געוואָרן באַמבאַרדירט מיט צינד־באָמבעס. דאָס בילד איז געווען גרויזאַם. פון דער שיף איז געוואָרן אַ ברענענדיקער פאַקעל. מענטשן האָבן זיך געוואָרפן אין וואַסער און אויך דאָרט אומגעקומען. דער רעזולטאַט איז געווען, אַז פון די 8.000 קאַצעטלער, זענען געבליבן לעבן בלויז 112.

אונדזער שיף „אַטען", איז צוגעשווימען צום ברעג און דאָ האָט מען אונדז געזאָגט, אַז מיר זענען באַפרייט.

4

דער טרויעריקער סך־הכל און מיין ווייטערדיקער וועג

יאָ, מיר זענען פרייע מענטשן! עס גלויבט זיך נישט, אַז דאָס איז וואָר. צוזאַמען מיט דער גרויסער פרייד, קומען אָן טרויעריקע מחשבות וועגן גורל פון מיינע נאָענטע. ווער פון זיי לעבט? צי איז נאָך עמיץ געבליבן פון מיין פאַמיליע און באַקאַנטע?

דערווייל געפין איך זיך אונטער דער אויפזיכט פון דער „אונרראַ“, וועלכע זאָרגט, אַז מיר זאָלן קומען צו זיך, ווייל בשעת דער באַפרייאונג, האָב איך געוואויגן עטלעכע און דרייסיק קילאָ און בין געווען זייער אָפגעשוואַכט.

אַ מאָנאַט נאָך דער באַפרייאונג, ווערנדיק געוויר, אַז מיין שוועסטער העגדל מיטן מאַן לעבן און געפינען זיך אין בערגן־בעלזען, האָב איך זיך געלאָזט אין וועג אַריין זיי אויפצוזוכן.

אונדזער באַגעגעניש, וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. שווער צו באַשרייבן די פרייד און טרערן ביים אָפגעפינען די איינציקע שוועסטער, וואָס איז געבליבן ביים לעבן נאָך אַזוי פיל גרוילן.

וועגן טראַגישן גורל פון מיין פאַמיליע, האָב איך זיך דערוווּסט פאָלגנדעס: אונדזער עלטסטער ברודער קלמן, איז צוזאַמען מיטן יונגסטן ברודער אברהם הלל, אומגעקומען אין וואַרשע, בעת דער מלחמה. קלמנס פרוי מיט אַ זון, זענען דערנאָך אומגעקומען. די שוועסטער זיסל, וועלכע האָט געוווינט אין וויעלון מיט איר מאַן אברהם בער שאיא און צוויי קינדערלעך, אַ יינגעלע מיט אַ מיידעלע — זענען אומגעקומען אין לאָדזשער געטאָ. די שוועסטער פריידע מיט צוויי קינדער, זענען געוואָרן געשיקט קיין וויעלון און פון דאָרט קיין כעלמנאָ, אויף פאַרניכטונג. איר מאַן יצחק גליקסמאַן, איז בשעת דער אויסזידלונג, געשיקט געוואָרן אין לאָדזשער געטאָ און פון דאָרט קיין טשענסטאָכאָוו, פון וואַנען ער איז מער נישט צוריקגעקומען. מיינע עלטערן, אדם און נעכע, זענען געווען אין וויערושאָוו ביז צו דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ און בעת דער סעלעקציע, געשיקט געוואָרן, צוזאַמען מיט אַלע, קיין כעלמנאָ.

מיט אַ צעווייטיקט געמיט, האָב איך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן ווייטערדיקן וועג אין לעבן און אַזוי ווי מיין איינציקער ציל איז געווען אָנצוקומען קיין ארץ־ישראל, האָב איך זיך אָנגעשלאָסן אין „ביתר“ און געלאָזט זיך אין וועג אַריין מיט דער „עליה ב׳“. נישט לייכט זענען געווען די וואַנדערונגען. אויף טריט און שריט זענען מיר געוואָרן געהיטן דורך די ענגלענדער.

ווינטער 1946, זענען מיר אָפגעפאָרן, דורך עסטרייך, קיין איטאַליע, ווו מיר האָבן פאַרבראַכט 9 מאָנאַטן. צוערשט אין אַ די־פּי־לאַגער ריבולי, ביי טאָרינאָ, צפון־איטאַלען און דערנאָך אין עליה־פונקט ארונא־מיינא. אָנפאַנג מאַי פון יאָר 1948, זענען מיר געוואָרן פאַרלאָדנט אויף דער שיף „התקווה“ און דעם 18־טן מאַי האָבן מיר דערגרייכט די ברעגן פון לאַנד. אונדזער פרייד איז אָבער געוואָרן צעשטערט. די ענגלענדער האָבן אונדז אַרעסטירט און פאַרשיקט קיין ציפערן.

ערשט אין יאַנואַר 1949, האָבן די ענגלענדער ליקווידירט די לאַגערן אין ציפערן און אַלע פאַרהאַלטענע איבערגעשיקט אין דער שוין־באַפרייטער מדינת ישראל, ווו איך מאָביליזיר זיך אין דער ישראל־אַרמיי.

אין יאָר 1952 האָב איך געהייראַט און אויפגעשטעלט אַן אייגענע פאַמיליע אין אייגענעם לאַנד.

אברהם קאַלושינער

מאַטהאַוזען

...מאַרשירט אַ קאַלאָנע, אויסגעהונגערטע, האַלב־טויטע, שלעפּנדיקע קוים די פיס. ביי די זייטן — באַוואָפנטע עס־עס־באַנדיטן מיט געווער גרייט צום שיסן. ביים סוף — אַ גרופּע אונטער־אָפיצירן מיט אויסדרעסירטע הינט, וועלכע וואַרפן זיך אויף די אָפּשטייענדיקע. פון צייט צו צייט, דערהערט זיך אַ שאָס — דאָס ווערן ליקווידירט די פאַרחלשטע. די קאָלאָנע מאַרשירט פאַראויס, אויסמיידנדיק די טויטע, מיט וועלכע דער גאַנצער וועג איז צעזייט.

כאַפּנדיק אַ בליק אין דעם אַרום, דערזעט מען: ביי די זייטן — אַ פּרעכטיקע לאַנדשאַפט מיט בערגלעך און בליענדע גרינע ביימער. אין דער נידער — דער בלויער דונאַי. אויפן האָריזאָנט — זילבערנע באַרג־שפּיצן — די אַלפּן. די קאָלאָנע דערגייט צום אָרט.

דראָט־פאַרצוימונג, שטאַרק באַוואָפנטע וואַך מיט אויטאָמאַטיש געווער. איבערן טויער — אַ דייטשער אָדלער, מיט אַ גרויסן, פון אייזן־אויסגעגאָסענעם האַקנקרייץ. אינעווייניק — טויזנטער מענטשן־שאָטנס מיט געפּאַסעוועטע קליידער, שלעפּן שווערע שטיינער, ברעכן זיך אונטער דער שווערער לאַסט, פול פאַרבלוטיקטע פון באַקומענע שמיץ. עטלעכע מעטער פון די עלעקטריזירטע דראָט־פאַרצוימונג, אויף אַ ספּעציעל־אויפגעשטעלטן סלופּ, הענגט אַ מענטש, מיטן קאָפּ פאַרבויגן אין אַ זייט. פון דער ווייטנס, אויפן האָריזאָנט, אַ הויכער קוימען, פון וועלכן עס קנוילט, אָן סוף, רויך מיט פלאַמען־צונגען. —

ד אָ א י ז מ אַ ט ה א ו ז ע ן.

* * *

עס שאַריעט קוים אויף טאָג. מיט ווילדע געשרייען און נאַהייקעס־קלעפּ, ווערט אַ גרויסע גרופּע אָוועקגעפירט צו דער שטיינערהאַקעריי, וועלכע געפינט זיך נישט ווייט פון לאַגער. די שטיינער ווערן צוגעפירט צו טרעפּ אויסגעאַרבעטע אין די פעלזן. 186 טרעפּ, וואָס בלויז קוקנדיק אַרויף — שווינדלט פאַר די אויגן. דער הויפּט־קאַפּאָ, זאַרעמבאַ, אַ סאַדיסט פון שלעזיען, באַפעלט צו נעמען אויף די פלייצעס, גרויסע, שווערע, נישט־דערטרעגלעכע שטיינער און אויפהויבן זיך צו דער סאַמער הויך. נישט דערגייענדיק צום סוף — פאַלן די שטיינער אויף צוריק, מיטשלעפּנדיק מיט זיך צענדליקער מענטשן, וועלכע געפינען דעם טויט אויף די שפּיציקע שטיינער.

* * *

אַ ספּעציעלע גרופּע, פון עטלעכע הונדערט מענטשן, פון 6־טן בלאָק, באַקומט אַ ספּעציעלע ראַציע פון עסן. עטלעכע לעפל קאַשע אַ טאָג, אָן ברויט און אָן זאַלץ.

דאָס ווילן די דייטשע „וויסנשאַפטלער״ פעסטשטעלן, ווי לאַנג ס׳איז דער אויסדויער ביי מענטשן, ביי דער פולשטענדיקער אַפּוועזנהייט פון וויטאַמינען און זאַלץ.

דייטשע „מעדיצינער״ זענען טעטיק אומעטום. אין לאַגער־לאַזאַרעט, אין פינפטן בלאָק, פּראַקטיצירט דער דייטשער דאָקטער קרעבסבאַך, וועלכער איז שטאַרק פאַר־נומען מיט זיינע „וויסנשאַפטלעכע״ פאָרשונגען. קראַנקע, שוואַכע און צעקאַליעטשעטע אין די שטיין־גרובנס, באַקומען איינשפּריצונגען פון נאַפט, בענזין אָדער כלאָר און דער „וויסנשאַפטלער״ אַבסערווירט מיט אַ סעקונדע־זייגער אין האַנט, ווי לאַנג עס דויערט דער טויט־אַנקום. אויב דויערט עס צו לאַנג, און עס ווערט אים לאַנגווייליק, שיקט ער אַפּ דעם קרבן אין קרעמאַטאָריום אַ לעבעדיקן. דאָרט געפינען זיך שוין „באַרמהאַרציקע״ עס־עס־לייט, וועלכע פאַרענדיקן די אַרבעט.

* * *

ס׳דערהערט זיך אַ שיסעריי פון אויטאָמאַטיש געווער. אַ נייער אויפטו פון לאַגער־קאָמענדאַנט, עס־עס־שטאַנדאַרטפירער, פראַנץ ציראייס. דאָס יאָגט מען אַ גרופּע צו דער פאַרבאַטענער זאָנע, אַ שמאָלער פּאַס פאַר די דראָט־פאַרצוימונגען. עטלעכע מעטער פון דאָרט, געפינען זיך באַוואָפנטע סאָלדאַטן. מיט קלעפּ פון נאַהייקעס און ביקסן־קאָלבעס, ווערן די מענטשן געיאָגט צו דער „טויטער זאָנע״, ווו זיי ווערן געטראָפן דורך קוילן. מאָמענטאַל דערהערט זיך אַ קלאַפּן פון פאָטאָגראַפישע אַפּאַראַטן. אין עטלעכע טעג וועלן זיך באַווייזן פאָטאָגראַפיעס מיטן ציניש־ן צושריפט — „דערשאָסן ביים אַנטלויפן״.

פאַר ידישע אַרעסטאַנטן איז דאָ אַ ספּעציעל אָרט אויף אָדורכצופירן די מאָרדן. דאָס איז די „פאַראַשוטיסטן־וואַנט״ — אַ גרויס גרוב ביי דער שטיינהאַקעריי און אין דעם תהום ווערן אַריינגעוואָרפן די קרבנות.

* * *

פאַרשידענע טויטן זענען פאַראַן אין מאַטהאַוזען. יעדער סאַדיסט האָט זיך זיינע קאַפּריזן. דער געהילף פון לאַגער־קאָמענדאַנט, באַכמייער, רייצט אָן זיין הונט, וועלכער צערייסט אַ מענטש צום טויט. דער באַנדיט — עס־עס־מאַן אַדאָלף שטומפף — דער־טרינקט זיין קרבן אין אַ פאַס וואַסער. דער עס־עסאָוויעץ שיינהאָלץ, מאַכט טויט מיט איין קלאַפּ פון זיינע שטיוול אין גאָרגל אַריין.

פאַראַן אויך „נאָרמאַלע״ דערשיסונגען, אַפילו מיט אַ דאָקטער בעת דער עקזע־קוציע און מיט אַן אונטערגעשריבענעם פּראָטאָקאָל. אַלץ לויט די אומשטענדן.

אויב עמיץ ווערט פאַרמשפּט צו אַ „נאָרמאַלן״ טויט — ווערט עס געמאַכט זייער „צערעמאָניאַל״. צום עקזעקוציע־פּלאַץ מאַרשירט פאַראויס דער לאַגער־אָרקעסטער, וועלכער באַשטייט פון באַרימטע מוזיקער פון גאָר דער וועלט. דערנאָך ווערט געפירט דער פאַרמשפּטער אין אַ וואָגן. עס ווערט אין אַזאַ פאַל, אָפּגעהיטן די יורידישע זייט.

אויב מען ווערט פֿאַרמשפּט צום דערשיסן — קאָן עס נישט ווערן פֿאַרביטן מיט תליה. דער אַנוועזנדער דאָקטאָר, מוז אויך אונטערשרייבן דעם טויט־שיין.

* * *

...פֿריש־אָנגעקומענע גרופּן ווערן אַריינגעפֿירט אין הויפּט־טויער. מ'פֿירט זיי אין באָד אַריין. יעדער באַקומט אַ שטיקל זייף און זיי הויבן זיך אָן וואַשן. פּלוצים הערט אויף דער וואַסער־שטראָם און דורך די קליינע לעכעלעך הויבט אָן אַריינצוגיין דער טויטן־גאַז „ציקלאָן B". דער הענקער אָבסערווירט דורך אַ קליין פֿענצטערל — אַזוי־גערופֿענעם „אויג". לעצטע גסיסה קאָנוולסיעס. מ'פֿירט אַרויס די טויטע מיט אויסגעריסענע האָר, אָפּגעביסענע צינגער.

די לאָגערניקעס ווייסן ווען מ'ברענט. פֿאַראַן דערצו סימנים. אויב גייט פֿון קרעמאַטאָריום אַ רויך באַגלייט מיט פֿונקן — דאָס ברענט מען אַלטע לאַגערניקעס — הויט און ביינער. אויב באַווייזט זיך פֿון קוימען שוואַרץ־רויטע פֿייער־צונגען — דאָס זענען פֿריש־אָנגעקומענע, מיט נאָך פֿלייש אויף זיך.

פֿון די פֿריש־אָנגעקומענע ווערן אויך געשאַפֿן גרופּן אויף צו רייסן יאַגדעס און בלומען. נישט ווייט פֿון דער טויטן־זאָנע וואַקסן קוסטעס מיט מאַלינעס און בלומען. זיי באַקומען עמערס און אַנדערע געשירן ווו אַריינצולייגן די מאַלינעס. אַזוי ווי זיי קומען נאָר אָן צו סאָרט, ווערן זיי אויפֿגענומען מיט אַ העפֿטיק שיסעריי פֿון ביקסן און אויך דאָס הייסט „דערשאָסן ביים אַנטלויפֿן".

* * *

האַרטהיים.

נישט ווייט פֿון לאַגער ווערן אויפֿגעבויט ספּעציעלע איינריכטונגען צו פֿאַרניכטן די לאַזאַרעט־קראַנקע. צוויי גאַז־קאַמערן. אַ גרויסע קרעמאַטאָריע און עטלעכע צימערן ווו די פֿאַראורטיילטע גייען צוערשט אַדורך אַ „מעדיצינישע אָבסערוואַציע". מיט דעם אָרט, האַרטהיים, פֿירט אָן אַ ספּעציעלע, אייביק שכורע באַנדע עס־עס. אַהער ווערן אַלע איבערגעפֿירט אין ספּעציעלע פֿאַרמאַכטע אויטאָס.

ווען די דייטשן פֿילן שוין דעם אָנקומענדיקן סוף, פֿאַרניכטן זיי דאָס אָרט און די לאַגערניקעס, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט — ווערן פֿאַרניכטעט.

אָנהויב דעצעמבער 1944, קומט אָן אַ שטרענג־געהיימער באַפֿעל פֿון פֿירער־קאַנצעלאַריע אין בערלין, אַדרעסירט צום לאַגער־קאָמענדאַנט ציראייס, וועלכער לויטעט:

„אַלע אויפֿגעשטעלטע איינריכטונגען אין האַרטהיים, זאָפֿאָרט ליקווידירן. דער קרייז מענטשן, וועלכע ס'איז באַקאַנט די דאָרטיקע טעטיקייט — זאָפֿאָרט ליקווידירן" (פֿון די עס־עס־אַרכיוון. פֿאַרעפֿנטלעכט: סאַכאַראָוו, „אין מאַטהאַוזען קאַזאַמאַט", מאָסקווע 1962, זייט 113).

* * *

די בוך־פירונג אין מאַטהאַוזען, ווערט געפירט מיט דער גאַנצער דייטשישער פּעדאַנטישקייט. יעדער אַרויסגעריסענער גאָלדענער צאָן, מוז זיך געפינען אין בילאַנס. אַפילו דאָס אַש פון פאַרברענטן קערפּער, אַלס אַ ווערט־זאַך — ווערט אויך פאַר־פיקסירט.

אַט וואָס עס לויטעט אַ בוכהאַלטעריע־דאָקומענט, געפונען אין די עס־עס־אַרכיוון, (דאַרט. זייט 125).

אויסרעכענונג פון רענטאַבלן אויסהאַלט פון אַרעסטירטע

טעגלעכער פאַרדינסט	6 מאַרק
הוצאות פאַרן אויסהאַלטן	06 מאַרק
דורכשניטלעכער לעבנס־דויער פון אַרעסטאַנט	9 חדשים
הוצאות פאַר קליידונג	01 מאַרק

צוזאַמען :

9 חדשים = 270 טעג × 5.3 מאַרק = 1.431 מאַרק

איינקונפטן פון ראַציאָנאַלן אויסנוץ פון קערפּער, ווי : גאָלדענע ציין, קליידונג, ווערט־זאַכן א. א. וו.	202 מאַרק
הוצאות ביים פאַרברענען	2 מאַרק
אַלגעמיינער איינקונפט :	200 + 1.431 = 1.631 מאַרק.

נאַטשאַלניק פון דער ווירטשאַפטלעכער אָפּטיילונג
ביים עס־עס־מיליטער
(—) אסוואלד פאל
ס.ס.־אָבערגרופּנפירער

* * *

אַנגרייפנדיקע אַמעריקאַנער טאַנקן מאַכן אַ סוף צום גהינם. עס פאַלן נאָך טויזנטער שוין נאָך דער באַפרייאונג פון דערשעפּטקייט און קרענק.

צווישן די אָפּגעראַטעוועטע, קוים לעבעדיקע מענטשן־שאָטנס, געפינען זיך אויך געציילטע ווארשעווער לאַנדסלייט.

זאָלן די געציילטע שורות דינען ווי אַ זכר פאַר די קומענדע דורות און אַ קללה, אַן אייביקע קללה פאַרן נאַצי־דייטשלאַנד.

אברהם קאַלושינער

אויפן בית־עולם

די דערמאָרדעטע קינדערלעך,
קליינע קדושים —
אַ מצבה.

ליגט מאַמע מיט קינד,
אויף קאַלטן מצבה־שטיין,
נאַס און דורכגעווייקט
פון טרערן און געוויין.

טוליעט זיך קינד,
צו מאַמענס קלייד,
קאָנוווּלסיוו, מיט ציטער
נאָר נישט זיין צעשיידט.

— ווו איז דער טאַטע? —
פרעגט קינד מיט געוויין,
און מיין קליין גוט שוועסטערל,
ווו איז זי אַצינד אַליין?

שעפטשעט מאַמע מיט שטילן צער,
מיט אויגן — אויסגעלאָשענע, מאַטע —
פאַרפייניקט צום טויט דיין שוועסטער,
אויף אייביק פאַרשטומט דער טאַטע.

רוק זיך נאָענטער צו מיר, מיין שוואַלב,
דו, מיין לעצטער, זיי איצט שטיל,
שוין דערהער איך פון דערווייטנס,
חיה'יש רוצחיש געבריל.

באַווייזט זיך מעפיסטאָ,
מיט שכורן גאַנג,
שלייכט זיך צווישן מצבות,
ווי גיפטיקע שלאַנג.

רעוועט טייוול,
מיט בלוטיקן שוים,
בלוט און מאָרדן,
דאָס איז מיין טרוים.

דאָ, בין איך דער הערשער,
דער שטאַרקער, דער טיגער,
איבער קערפּער פאַרפּייניקטע
דער אייביקער זיגער!

עס דערהערט זיך ווילד געשריי,
ס'באַווייזן זיך פייער־בליצן,
צעיושעט ווילדקייט,
קנאַלעריי פון ביקסן.

* * *

וואַקלט זיך מיט ביר־אָנגעזויפּענער טייוול
מיט בלוטיקע אויגן ער לאַכט —
כאַ, כאַ, כאַ, נאָך אַ קליינעם ייד,
צוזאַמען מיט דער מוטער, פערטיק געמאַכט.

* * *

ליגט מאַמע מיט קינד,
צוגעטוליעט צו דער ברוסט,
ליגט קינד מיט אויגן פאַרמאַכט,
ווי אַ רויז, אָפּגעריסן פון קוסט.

אברהם קאַלושינער

ווי ס׳וואלט ערשט איצט פאסירט...

פינף און צוואַנציק יאָר
נאָכן גרויסן אומגליק
.1942 — 1967

כאָטש יאָרן אַזוי פיל פאַרביי,
מיט שפּראָצנדע פרילינגס,
קאַלעמוטנע, האַרבסטיקע
בלעטער־פאַלן
און ווינטער־ווינטן
וואָיענדיקע —
קומען זיי צו מיר
אין מיינע שבעה־יאָרן,
געשטאַלטן צעקאַליעטשעטע
צעבלוטיקטע און פאַיאָמערטע.

נאָך איצט האָב איך באַקן נאַס
פון מאַמעס טרערן באַגאָסענע,
ווען באַקומען כ׳האָב
איר לעצטן טוליע,
האַרציקן צודרוק, אָן ווערטער,
מיט אויגן פאַרשלאָסענע.

כ׳בין אַוועק אין ווייטע־ווייטן
אין געווירבל פון שטורעמס און געוויטער,
ביי דער באַגלייט,
פון מאַמעס קרעכץ,
מאַמעס ציטער.

ס׳לעצטע מאָל האָב איך מיין טאַטען געזען
מיט באָרד־אויסגעריסענעם,
האַלב־געשאָכטענעם.
דאַמאָלט האָט ער מיר, מיט פאַרקלאָגטע אויגן,
לעצטן באַפעל געגעבן :

אַנטלויפן פון אומגליק!
ווער אַנטרונען אין מרחקים!
גיי אַוועק פון קאַשמאַר
און נעם מיט זיך
אונדזערע טרערן
אונדזער בליק!

איבער שליאַכן אין־סוף׳קע
וואַנזיניק געוואַנדערט —
געפרוווט שאַפן גליק.
אומעטום, געטראָפן מיך האָט
יאָמערדיק אומרו, שלאָפלאָזע נעכט
און מאַמענס־טאַטנס בליק.

אין פינפאונצוואַנציקסטן שבעה־יאָר,
זע איך דיך מאַמע,
מיטן אויסגעדאַרטן פאַרמעט־פּנים,
מיט שוין טרערן־לאָזע אויגן.
כ׳זע דיין לעצטן צאַפּל,
לעצטן קוק —
אויף דיינע שוואַלבן,
אַנטלאָפענע פון דער שריפה,
אַנטרונענע פון דער מוראדיקער מגיפה.

כ׳זע דיך טאַטע,
אין די לעצטע קאַנוווּלסיעס,
ביים סוף פון יסורים־וועג,
מיט ברענענדיקע אויגן,
וועלכע שרייען צו מיר —
אייביק לעב!
שטענדיק קלאָג!
מעכטיקע שנאה,
ביזן סוף־דורות האַס
אין האַרצן טראָג!

רייצע ליבער קרלינסקי

לעבן און אומקום פון יידישן ווישראווע

1

זכרונות פון ווייטן אמאל

נאָכן בלוטיקן סך־הכל, ווען פון אונדזער יידיש שטעטל זענען געבליבן אַזוי ווייניק אָפּגעראַטעוועטע פון דער שרעקלעכער נאַצי־מגיפה — טויכן אויף בענקענדיקע, נאָגנדיקע זכרונות, וועגן אַמאָליקן ברויזנדיקן לעבן, וועגן דער פול־מיט־אינהאַלט געזעלשאַפטלעכער, יידישער טעטיקייט און וועגן אונדזערע חשובע עסקנים און סתם־יידן, וועלכע זענען אַזוי טראַגיש געוואָרן אָוועקגעריסן. מיינע זכרונות, וואָנדערן צוריק, צו מיין פריערסטער יוגנט.

איך דערמאָן זיך:

אַלס קינד, האָב איך דורכגעמאַכט דעם ערשטן „קורס" פון לערנען „אַלף־בית", ביי הענעכל לעווענהאַף (צוליב זיין קורצער האַנט, האָט מען אים גערופן „ראַנטשקעלע"). דערנאָך האָב איך געלערנט אין „בית־יעקב"־שולע, ביי די לערערינס פּערל זיידמאַן פון לוטוטאָוו און ביי לייבל אונגערס טאָכטער. דאָרט האָבן מיר אויך אָרגאַניזירט פאָרשטעלונגען, וועלכע זענען פאָרגעקומען אין גאָרטן פון אברהם יהודה ניימאַן. שפּעטער האָב איך באַזוכט די אַלגעמיינע פאָלקס־שולע, וווּ מיר, יידישע קינדער, זענען געוואָרן באַפרייט — אַ דאַנק דער אינטערווענץ פון מורה־הוראה ר' יעקב שלמה קאָוואַלסקי — יעדן פרייטיק, פריער פון אַנדערע, נישט־יידישע קינדער, ווי אויך אין די טעג פון חול־המועד.

זייענדיק אין דער פינפטער קלאַס, ווער איך אַ מיטגליד אין „השומר־הלאומי". פאַרשטייט זיך, אָן דעם וויסן פון די עלטערן.

מיינע שוועסטערן האָבן שוין צו יענער צייט געהערט צו דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. דער ראש־הקן איז געווען בעריש ליבער.

מיין פאָטער איז געווען איינער פון די גבאים אין בית־המדרש און די עלטערן האָבן זיך שטאַרק אָפּגעגעבן מיט צדקה־ענינים.

איך געדענק, אַז ווען די פרוי פון יאָסל גאָלדמאַן (דער איינבינדער) איז קראַנק געוואָרן און מ'האָט געדאַרפט אַמפּוטירןביידע פיס, האָבן מיינע עלטערן אָרגאַניזירט אַ זאַמל־אַקציע און זי איז אַרויס בשלום נאָך דער אָדורכגעפירטער אָפּעראַציע אין פּויזנער שפּיטאָל. (בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע, איז די פרוי געוואָרן דערשאָסן).

מיין פאָטער האָט געפירט אַ שטעפּער־וואַרשטאַט, ווו ס'האָבן זיך געלערנט ס'פאַך: שמואל נתן לעווקאָוויטש, אברהם עלקאָן, ישעיהו מאיר וועלצמאַן, אברהם דוד דאָמב, בעריש און נתן אבא ליבער. חוץ דעם, האָבן דאָרט געאַרבעט סטאַבילע געזעלן.

אויך מיין מוטער האָט צוגעהאָלפן צו דער פּרנסה, פירנדיק אַ „פּראַצאָווניע" פון וועש־נייעריי, ווו חוץ אונדז, קינדער, וועלכע האָבן געהאָלפן דער מוטער, האָבן זיך געלערנט נייעריי פיל מיידלעך, צווישן אַנדערע: לאה ליסנער, נאכע מייעראָוויטש, לוטי וואָלף, לאה דאָברעצקי און שרה טראָפּ.

אַ ספּעציעלער יום־טוב איז געווען אין אונדזער „פּראַצאָווניע", ווען מיר האָבן אויפגענייט די פענער פאַרן ספּאָרט־קלוב „בר־כוכבא", פאַר דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און שפּעטער, פאַרן „הנוער־הציוני".

די צייכענונגען פאַר די פענער, זענען געמאַכט געוואָרן דורכן וויערושאָווער קונסט־מאָלער דוד עזער, וועלכער איז צוריקגעקומען אין שטעטל, נאָכן ענדיקן די לערע אין ארץ־ישראל, אין דער „בצלאל"־שולע.

די פאָנען־באַנייאונגען זענען פאָרגעקומען מיט גרויס פּאַראַד און אַדורכגעפירטע באַנקעטן. די „כיבודים", ביים אַריינקלאַפּן די טשוועקעס, זענען פאַרטיילט געוואָרן אויפן פאָלגנדן אופן: דעם ערשטע טשוואָק האָט אַריינגעקלאַפּט דער פּאַרדינסטפולער ד"ר מילבאור, דעם צווייטן — הערמאַן ראט (ווילהעלם ראָזענבלומס איידעם) און דערנאָך די אַלע, וועלכע האָבן געשפּענדעט גרעסערע און קלענערע סומען. פאַרשטייט זיך, אַז אַלע הכנסות זענען געוואָרן באַשטימט פאַר די ציוניסטישע קרנות.

אַ ספּעציעלע התלהבות און איניציאַטיוו, האָט די וויערושאָווער יוגנט אַרויס־געוויזן בעת די זאַמלונגען פאַרן קרן־קימת. פאַרשידענע אופנים זענען באַנוצט געוואָרן בכדי די זאַמלונגען זאָלן זיין עפעקטיווע. מיר האָבן אָרגאַניזירט אַ גאָרטן פון גרינוואָרג, וואָס איז דורך אונדז געוואָרן פאַרקויפט אין די שטובן און די הכנסות זענען געווען פאַרן קרן־קימת. מיר האָבן אויך פאַרטיילט טעלעגראַמעס אויף חתונות און פאַר פּסח געאַרבעט ביים באַקן מצות. אַ טייל פון די פאַרדינטע געלטער, האָבן מיר געשפּענדעט פאַרן ספּאָרט־קלוב, בכדי איינצוקויפן די נויטיקע ספּאָרט־מכשירים, ווייל פּאַראַלעל מיט דער ציוניסטישער טעטיקייט, האָט די יוגנט אַקטיוו זיך באַטיי־ליקט אין דער ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע. ספּאָרט־אינסטרוקטאָר און לערער פון עברית איז צו יענער צייט געווען טוביה פּושקאַר (לעבט היינט אין חיפה), שפּעטער איז אויף זיין אָרט געקומען מרדכי דאַווידאָוויטש.

עס איז אויך פאָרגעקומען אַן עפנטלעכער ספּאָרט־אָוונט אין פייערלעשער־זאַל. דאָס איז געווען, אין די דעמאָלטדיקע טעג, אַן „איבערקערעניש", אַז ייִנגלעך און מיידלעך זאָלן אַדורכפירן צוזאַמען ספּאָרט־איבונגען.

פון די אַקטיווע און מוסטערהאַפטע חברים איז כדאי צו דערמאָנען: שרה רבקה זעלקאָוויטש, (די טאָכטער פון הערשל זעלקאָוויטש), הינדע יעקוב, אברהם לייב פּראַצעל, מיין שוועסטער פרימעט, יצחק קאָזשוך, מרדכי דאַווידאָוויטש, יעדוואָב און ישעיהו מאיר וועלצמאַן.

פון דער יוגנט האָבן זיך אויסגעצייכנט: די דריי שוועסטערן יעקוב, שרה ערליך, די טעכטער פון גדליה קרושאַק (פּרעזעס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע), ליבע און גאָלדע, ליבע שולזינגער, שלמה שמולעוויטש, וואָלף איצעק, וואָלף גראַבאָווסקי, שלמה קאָרן, שמואל מאָשקאָוויטש, זיינוול איצקאָוויטש און אַנדערע.

מיטן ציל עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, זענען אויסגעפארן אויף „הכשרה״: נחום יעקוב, חיה שרה קיאק, בראנקע ענגעלמאן, די עלטסטע טאכטער פון גדליה קרושאק און אנדערע. פון אלע האבן זוכה געווען עולה צו זיין פאר דער מלחמה, נחום יעקוב און חיה שרה קיאק.

זייער אימפאזאנט און פייערלעך איז געווארן געפראוועט יעדער ל״ג־בעומר. מיר האבן מארשירט אין מיליטעריש־סקויטישער ארדנונג אין וואלד פון ידישן גיט „גזשעשקי״ און דארט איינגעארדנט שמועסן און רעפעראטן.

אויך די יארצייט פון ד״ר הערצל, כ׳ תמוז, האבן מיר אפגעצייכנט מיט גרויס אקטיוויטעט, פירנדיק אן אקטיווע אויפקלערונגס־ארבעט ביי דער ידישער באפעל־קערונג בכלל און דער יוגנט בפרט.

עס דערמאנען זיך נאך פיל געשעענישן, וועלכע האבן איבערגעלאזט, אויף א לאנגע צייט, א גרויסן רושם.

אונדזער שטעטל האט יארן לאנג געלעבט אונטערן איינדרוק פון דער אימפאַ־זאנטער חתונה, ווען ר׳ אייזיק אלטער (קרוב פון גערער הויף) האט חתונה געמאכט זיין איינציקע טאכטער פייגעלע. צו דער חתונה איז ספעציעל געקומען דער אלטער גערער רבי זצ״ל און דאס שטעטל איז באזוכט געווארן דורך טויזנטער חסידים, אנגעקומענע פון נאענט און ווייט. די פאליציי, וועלכע האט געהאלטן ארדנונג, איז געווען געצוואונגען צו בעטן הילף ביי דער פאליציי אין וויעלון.

2

מ ל ח מ ה

די נערוועזע מלחמה־שטימונג, האט אנגעשטעקט אויך אונדזער שטעטל. אלץ האט דיסקוטירט, יא מלחמה, נישט מלחמה. די עטלעכע ראדיא־אפאראטן, וואס האבן זיך געפונען אין שטעטל (ביים אפטייקער און עלעקטראווניע־אייגנטימער), האבן געהאט גרויס דערפאלג. אבער קיינער האט נישט געוווסט, וואס דער מארגן וועט ברענגען.

פרייטיק, דעם 1־טן סעפטעמבער 1939, אין די סאמע פרימארגן־שעהן, זענען מיר אלע, ממש פארטויבט געווארן פון כמארעס באמבארדיר־עראפלאנען, וועלכע האבן זיך געריכטעט צו וויעלון. די רעזולטאט זענען געווען שרעקלעכע. עס זענען געפאלן הונדערטער קרבנות, הויפטזעכלעך ידן. וויעלון איז כמעט אפגעמעקט געווארן, דערונטער דער שפיטאל.

די פוילישע מאכט־ארגאנען פון וויערושאוו, האבן אינדערפרי ארויסגעגעבן א באַ־פעל, אז די באפעלקערונג, וועלכע וווינט ביי דער בריק, זאל פארלאזן די דירות. קורץ נאכדעם, איז די בריק אויפגעריסן געווארן און מ׳האט אונדז געהייסן אנטלויפן

פון שטאָט. מיין משפּחה איז געלאָפן קיין זלאָטשעוו. ס׳איז געווען אַ גרויליק בילד, קוקנדיק אויף דער מאַסע פּליטים.

שבת אינדערפרי זענען מיר אָנגעקומען נאָך זלאָטשעוו, ווו מיר האָבן שוין געטראָפן עטלעכע וויערושאָווער פאַמיליעס, ווי: מיכאל זלמן כהן, משה מאָזעס און אַנדערע. מיר באַשליסן ווייטער צו לויפן און מיר לאָזן זיך צום שאָסיי זלאָטשעוו — שעראַדז — זדונסקעוואָליע, וועלכער איז אויך פול מיט אַנטלויפנדע.

ווי מיר זענען שפּעטער געוווּיר געוואָרן, האָבן די דייטשן אַריינגעטריבן אַלע איבערגעבליבענע יידן אין זלאָטשעוו, אין דער שול אַריין און זיי לעבעדיקערהייט פאַרברענט, אינאיינעם מיט דער שול. אויף די פּאַליאַקן האָבן זיך „אויסגעצייכנט" מיטן ראַבירן יידישע געשעפטן.

אָנקומענדיק קיין זדונסקעוואָליע, נישט האָבנדיק ווו צו גיין, זענען מיר געבליבן אויפן יידישן בית־הקברות. דאָרט האָט זיך געפונען אַ גרויסער בעטאָן־בונקער, וועלכער איז געוואָרן פאַרכאַפּט דורך פּאַליאַקן און קיין יידן דאָרט נישט אַריינגעלאָזט. דאָס איז געווען אונדזער מזל, ווייל אין אַ קורצע ווײַלע זענען אָנגעפלויגן דייטשע עראָפּלאַנען און געוואָרפן אַ באָמבע אויפן בונקער. אַלע אַנוועזנדע דאָרט פּאַליאַקן, זענען אומגעקומען.

דערנאָך זענען מיר אַריין צו ר׳ בעריש ליפּמאַן, געוועזענער וויערושאָווער מורה־הוראה, דאָרט איבערגענעכטיקט און אינדערפרי זיך געלאָזט אין ווייטערדיקן, פיינלעכן וועג, צו דער ריכטונג קיין לאָדזש.

דעם צווייטן פרייטיק, קומען מיר נאָך לאָדזש און מיר האַלטן זיך אויף ביי אונדזער מומע אסתר ראַצע בערגמאַן.

דעם 9־טן סעפּטעמבער מאַרשירן די דייטשן אַריין, מיט גרויס פּאַראַד, קיין לאָדזש.

נישט קוקנדיק אויפן טעראָר, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעווענדעט קעגן דער יידישער באַפעלקערונג, און טראָץ דער שטרענגער פאַראָרדנונג, אַז מער ווי צוויי יידן טאָרן זיך נישט צוזאַמענקומען, (פאַר עובר זיין, האָט געדראָט טויט־שטראָף), האָט זיך אין לאָדזש אָרגאַניזירט — אין געהיים — מנינים בכדי צו דאַווענען אין ראש־השנה. אויך ביי אונדז אין קעלער, האָבן יידן געדאַוונט און געבלאָזן שופר.

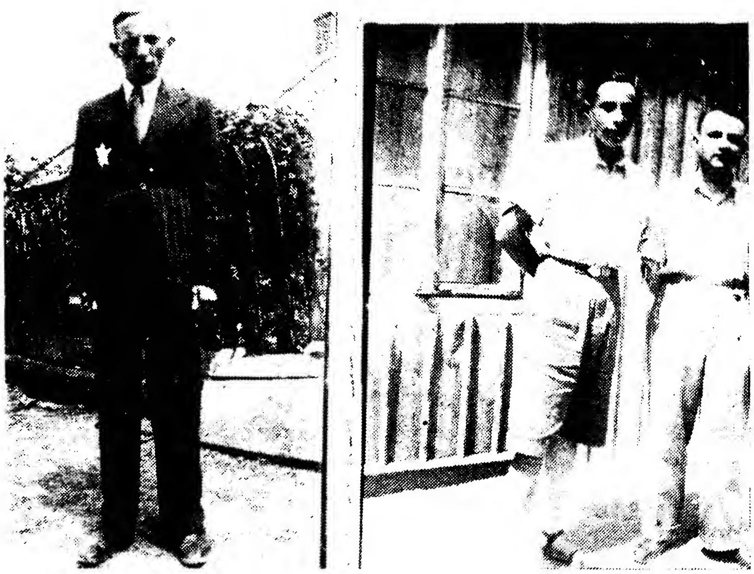
נאָך ראש־השנה האָבן מיר זיך געלאָזן צופוס, אויפן צוריקוועג קיין וויערושאָוו. אויפן וועג איז דער פאָטער געוואָרן מערדערלעך צעשלאָגן דורך די דייטשן (די פּאַליאַקן האָבן אויף אים אָנגעוויזן "איין יודע") און מיר האָבן אים צוריקגעפירט קיין לאָדזש.

פאַר יום־כיפור, זענען מיר אָנגעקומען קיין וויערושאָוו.

שווער געווען צו דערקענען אונדזער שטעטל. פון רוב הייזער זענען געבליבן חורבות. די יידישע באַפעלקערונג איז נאָך געווען אונטערן איינדרוק פון דער שרעקלעכער שחיטה, וואָס די דייטשן האָבן אַדורכגעפירט ביי די משפּחות ישראל און יצחק לעווי. ערשט ערב סוכות, האָבן די דייטשן דערלויבט קובר צו זיין די קדושים. דורך דער צייט זענען אויך דערשאָסן געוואָרן דער מלמד עזעל שוואַרץ מיט דער גאַנצער פאַמיליע (בתוכם זיין שוואַנגערע טאָכטער), יהושע טרויבע מיט דער

פאַמיליע, כּאראַש מיט דער פרוי, ר׳ העניעך גאַד און פרוי, ר׳ זלמן אייזנער און נאָך אַנדערע.

אַ געוויסן טאָג איז אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג זאָל זיך פאַרזאַמלען אויפן מאַרק־פּלאַץ. די וועלכע וועלן זיך נישט צושטעלן — האָט זיך געזאָגט אין באַפעל — וועלן דערשאָסן ווערן אויפן אָרט. די פאַרזאַמלטע יידן זענען געטריבן געוואָרן קיין פּאַדזאַמצע און דאָרט איז געוואָרן אַדורכגעפירט אַ סעלעקציע. עטלעכע הונדערט יידישע מענער זענען געוואָרן אַוועקגעפירט קיין נירנבערג און פון דאָרט, איבער גאַנץ דייטשלאַנד, אַנגעשטאָפּטע אין לאַסט־וואַגאָנען

אליהו הרש גליקסמן ובנו של הרשל גליקסמן ולייבל דומב עם מגן־דוד הצהוב.
אליהו הערש גליקסמאַן מיטן זון פון הערשל גליקסמאַן און לײבל דאַמב מיט געלן מגן־דוד.

ווי בהמות, הונגעריקע און שמוציקע, בכדי צו ווייזן דעם דייטשן „הערן־פאָלק״, די יידישע „מלחמה־פאַרברעכער״, די „וועלט־אונטערצינדער״.

אין דער צייט, ווען מיר זענען געווען אין פּאַדזאַמצע, האָבן די עס־עס־לייט אונטערגעצונדן די פאַרבליבענע יידישע הייזער. ווען מיר האָבן זיך צוריקגעקערט, האָבן מיר געטראָפן אַלץ אין רויך און אין פלאַמען. דער גאַנצער מאַרק און טיילווייז די וואַרשעווער גאַס, זענען אַוועק מיטן פייער. כ׳דערמאָן זיך דעם אָנגעזעענעם יצחק פּאַנקאָווסקי (וועמען די דייטשן האָבן פאַרגעשלאָגן צו נאָמינירן אַלס „עלטעסטער

דער יודען" און ער האָט דעם פאָרשלאָג מיט אָפּשיי צוריקגעוויזן). וועמענס ביסל האָב און גוטס, זיין געשעפט, איז אַוועק מיטן פייער און ער איז געבליבן אָן אַ פּרוטה אויף צו קויפן אַ שטיקל ברויט. ער איז באַלד אַוועק קיין ווילון מיט דער פרוי, ווו זיי האָבן געלעבט ביז צו דער ליקווידאַציע פון דער ווילונער קהילה.

דערווייל קומען אָן, איינער נאָך דער אַנדערער, נאַציִשע גזירות קעגן יידישן ישוב. צוערשט האָבן מיר געמוזט טראָגן אויף דער האַנט אַ ווייסן באַנד מיט אַ מגן־דוד. דערנאָך איז עס פאַרטוישט געוואָרן אויף דער באַרימטער געלער לאַטע. יידן האָבן זיך געמעגט באַוועגן נאָר אין די שעהן צווישן 6 אינדערפרי ביז 5 נאָכמיטאָג. זונטיק — בלויז אין די מאָרגן־שעהן. אויפן טראָטואַר איז געווען פאַרבאָטן צו גיין. פאַר יעדן דייטש, האָבן יידן געמוזט אַראָפּנעמען ס'היטל, זאָגאָר פאַר דייטשע קינדער. די פאַרבליבענע געשעפטן זענען געוואָרן איבערגעגעבן אין פּוילישע הענט, ווייל יידן האָבן נישט געטאָרט האַנדלען. פאַר נישט אויספירן יעדע איינע פון די דייטשע פאַרשריפטן, איז געווען נאָר איין שטראָף: טויט־שטראָף. מיט גרויס סכנות נפשות, זענען זיך יידן צוזאַמענגעקומען אין דער גרעסטער קאָנספּיראַציע בכדי צו דאַווענען מיט מנין.

די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, יונג און אַלט, מענער און פרויען, זענען געטריבן געוואָרן אויף אַרבעט ביים אַפּרוימען די חורבות און אין דער זעלבער צייט זענען פאָרגעקומען, טאָג־טעגלעך, רעוויזיעס אין יידישע שטובן און די דייטשן האָבן צוגענומען וואָס נאָר זיי האָט זיך פאַרגלוסט.

אין יאָר 1941 זענען דער רוב יוגנט געוואָרן געשיקט אין די פּויזנער אַרבעטס־לאַגערן און אין די געשאַפענע לאַגערן אין סאָקאָלניק און גאַלעוויץ, האָבן הויפּטזעכלעך געאַרבעט יידישע מיידלעך פון ווירושאָוו.

3

ג ע ט א

צו דער ביטערער לאַגע פון יידישן ישוב, צום הונגער און נויט, רעפּרעסיעס און מערדערייען, איז צוגעקומען נאָך אַ גזירה. ס'ווערט געשאַפן די אַזוי גערופענע געטאָ. אויף אַ קליינעם שטח, ווו ס'האָבן פריער געוווינט 50 פאַמיליעס, האָט מען צוזאַמענ־געטריבן אַ פּאָר הונדערט משפחות. דאָס געטאָ איז געוואָרן אַרומגעצוימט מיט שטעכל־דראָט און ביים אַריינגאַנג איז געהאַנגען אַ גרויסער פּלאַקאַט, וועלכער האָט געוואָרנט, אַז אויב אַ ייד וועט פאַרלאָזן דעם שטח, אָן דערלויבעניש, וועט ער דערשאָסן ווערן. צו האַלטן די אָרדנונג, ווערט געשאַפן די יידישע פּאָליציי. ס'ווערט אויך אָרגאַניזירט אַ סאַניטאַרע קאָמיסיע, צו וועלכער ס'האָבן געהערט: יעקב לעווקאָוויטש, משה לוי

(דער זון פון קדוש ר׳ ישראל הי״ד), בראַניאַ עזער און איך. די סאַניטאַרע קאָמיסיע האָט פון צייט צו צייט, ארויסגעהאָלפן יידן פון וויערושאָוו און אַנדערע מקומות.

כ׳דערמאָן זיך: קורץ פאַר דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ, פירנדיק אַ קראַנקן קיין פּאַדזאַמצע, האָב איך אָנגעטראָפן אויף אַ הונגעריק יידיש ייִנגל, וועלכער איז

רחוב זאמקובה
זאַמקאָווע גאַס

אַנטלאָפן פון איינעם פון די פּויזנער לאַגערן. מיט גרויס מי האָב איך דעם ייִנגל „אַריינגעגנבעט" אין אונדזער געטאָ און דורך פאַרשידענע וועגן אים אַהיימגעשיקט אין זיין געבורט־שטאָט. מיר האָבן אויך דערמעגלעכט, דורך פאַרשידענע קאָמבי־

נאַציעס, אַז אונדזערע שטעטלדיקע ייִדן, זאָל זיך טיילווייז באַזאָרגן מיט שפּייז, אויסער דער געטאָ.

אין שפּיץ פונעם געטאָ איז געשטאַנען דער „פּרעזעס" יאָסל יעדוואָב. נישט לייכט איז געווען זיין אַרבעט. איינמאָל האָבן די דייטשן אים אויפגעפאָדערט, ער זאָל צושטעלן אַ צאָל יונגע מענטשן צו דער אַרבעט. נישט וועלנדיק אָוועקשיקן די לעצטע יונגע כוחות, האָט יעדוואָב געלאָזט וויסן — פאַרשטייט זיך, אַז שטרענג געהיים — אַז ס'זאָלן זיך צושטעלן נאָר אַלטע מענטשן. ווען די דייטשן האָבן געזען די אַלטע מענער און פרויען, זענען זיי געוואָרן פאַרהאַלטן אויף אַ נאַכט אין ספּאָרט־קלוב „סאָקול" און אינדערפרי זיי באַפרייט.

לײדער, איז דאָס געווען אַן איינציק מאָל, וואָס יעדוואָבן האָט זיך איינגעגעבן צו פאַרמיידן דאָס אָוועקשיקן אויף אַרבעט.

בכדי צו כאַראַקטעריזירן די באַציאונגען פון די דייטשן מיט די ייִדן און בתוכם מיטן פּרעזעס יעדוואָב, איז כדאי צו דערמאָנען פאָלגנדן פאַקט. דעם דייטשן בירגער־מייסטער האָט זיך פאַרגלוסט צו האָבן אַ טעניס־טיש, האָט ער פון יעדוואָבן פאַרלאַנגט, ער זאָל אים באַזאָרגן אַ נעץ. צו דעם צוועק האָט דער בירגערמייסטער באַזאָרגט אַ קנויל שטריק. אַזוי ווי ביי אונדז אין שטוב האָט מען געפירט אַ קונסט־שטריקעריי, האָ טיעדוואָב פון מיר פאַרלאַנגט, אַז איך זאָל די נעץ פלעכטן. ווען די אַרבעט איז גוט אַרויסגעקומען, האָט זיך יעדוואָב דערפרייט, אפשר מיט דעם וועט ער פאַרשטופּן דעם מויל פון צורר ישראל. מיר האָבן שיין פאַרפּאַקט די מתנה און אין דרייען — איך, יעדוואָב און דער פּאָליציאַנט נחמן גליקסמאַן, זענען מיר אַרויף צום בירגער־מייסטער. די מתנה האָט אים שטאַרק געפעלן, דאַן האָט ער געפרעגט צי ס'איז געבליבן אַ ביסל שטריק. איך האָב אים זאָפאַרט דערלאַנגט וואָס ס'איז איבערגעבליבן. האַלטנדיק דעם פאַרבליבענעם שטריק, פרעגט ער מיט אַ סאַדיסטיש געלעכטער: „זאָג מיר, יודע, ווירד די שטריק רייכען אויפצוהענגען אַללע יודען?"

אַזוי איז געווען די באַציאונג. דאָס איז געווען דער דאַנק פאַר דער מתנה.

דאָס לעבן אין געטאָ, ווערט פון טאָג צו טאָג שווערער און אומדערטרעגלעכער. דאָס ייִדישע לעבן איז פולשטענדיק הפקר און יעדער דייטש מעג טאָן וואָס אים געפעלט.

קורץ פאַר דער ליקווידאַציע פונעם געטאָ, זענען אַראָפּגעקומען פון ווײעלון אַ באַנדע עס־עס־לייט. געהייסן האָט עס, אַז זיי וועלן אַדורכפירן אַ רשימה פון די פאַרבליבענע ייִדן. דערווייל האָבן זיי סאַדיסטיש געפּייניקט ס'ביסל איבערגעבליבענע ייִדן. איינער פון די עס־עס־לייט האָט אויפגעפאָדערט, אַז מאַניאַ פּיאַטראָווסקאַ (וועלכע האָט זיך אויפגעהאַלטן אין געטאָ, נאָכן אַנטלויפן פון אַן אַרבעטס־לאַגער), זאָל פאַר אים דערשיינען. נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען האָט דער עס־עס־מאַן צוגעזאָגט, אַז ער וועט איר גאָרנישט טאָן. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָט זיך מאַניאַ צוגעשטעלט.

ער האָט איר טאַקע „גאָרנישט געטאָן" — בלויז זי מערדערלעך צעשלאָגן. פאַרשטייט זיך, אַז פאַר אַזאַ „גוטסקייט", האָבן מיר אים באַשאָטן מיט מתנות.

4

טראגישער סוף פון יידישן וויערושאוו

די לעצטע רעגיסטראַציע איז פאָרגעקומען אין אב תש"ב (אויגוסט 1942). אַלע האָבן זיך געמוזט צושטעלן, יונג און אַלט, געזונטע און קראַנקע. באַגלייט מיט מערדערלעכע קלעפּ, זענען מיר געוואָרן געטריבן אין קלויסטער אַריין.

ביינאַכט האָט אַ דייטשער זשאַנדאַרם אַרויסגענומען די סאַניטאַרע קאָמיסיע און מיר האָבן צונויפגענומען פון דער יידישער בעקעריי יעדעס ברעקל פון עסנוואַרג און עס פאַרטיילט צווישן די הונגעריקע אין קלויסטער.

צוויי טעג שפּעטער, האָט מען אונדז ווידער גענומען אין געטאָ, וווּ מיר האָבן זיך מטפּל געווען מיט די קראַנקע, וועלכע האָבן זיך נישט געקענט באַוועגן. דאָן איז דערשינען די „ראָלל־קאָמאַנדע", וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן ליקווידירן פונעם געטאָ און אויפן אָרט דערשאָסן עטלעכע שווער־קראַנקע. צווישן אַנדערע: רודאַ לאַקיעטש, אברהם יצחק גראַבינער און אַנדערע. דערנאָך האָבן זיי צוזאַמענגענומען אַלע קראַנקע און שוואַכע, קאָנצענטרירט זיי אין דער מקווה און דאָרט אַלע דערשאָסן. בסך הכל האָבן זיי אויסגעמאָרדעט העכער אַכציק יידן. אויך צו דער מוראדיקער שחיטה, האָבן די נאַציס אויסגעקליבן צוואַנציק קרעפטיקע יידישע בחורים, בכדי זיי זאָלן בייהילפיק זיין אין דער „אַרבעט". דער גאַנצער וועג, פון דער מקווה ביז צום בית־הקברות, איז געווען פול מיט בלוט־קאַלוזשעס. אויך די צוואַנציק יידישע בחורים, האָבן געטיילט דעם גורל. אַזוי ווי זיי האָבן פאַרענדיקט דאָס קובר זיין — זענען זיי געוואָרן אויפן אָרט דערשאָסן.

פון קלויסטער, זענען געוואָרן אויסגעקליבן צוויי קליינע גרופּן, וועלכע זענען געשיקט געוואָרן אין לאָדזשער געטאָ. אַלע איבעריקע זענען געוואָרן געפירט אין טרויערינק־באַרימטן כעלמנאָ. דאָרט זענען זיי אומגעבראַכט געוואָרן אין די גאַז־אויטאָס.

חנה איצעק — מאַרקאָוויטש
פראַנקרייך

אין אוישוויץ

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, זענען מיר, צוזאַמען מיט פיל אַנדערע, אַנטלאָפן פון שטעטל. מיר האָבן גענומען די סאַמע נויטיקע זאַכן, פאַרלאָדנט אויף אונדזער פערד־און וואָגן און געלאָזט זיך אין דער ריכטונג צו פּיאָטרקאָוו־טריבונאַלסק, מיטן ציל, ווייטער צו פאָרן, צו דער רוסישער גרענעץ. אין פּיאָטרקאָוו האָבן די דייטשן אונדז פאַרהאַלטן און צוריקגעשיקט צו אונדזער וווין־אָרט. צו אונדזער מזל, איז די וווינונג אין וויערושאָוו געבליבן נישט־באַשעדיקט און מיר האָבן, ביים צוריקקומען, געהאַט אַ דאַך איבערן קאָפּ.

די ערשטע צייט, האָבן מיר געאַרבעט, צוזאַמען מיט אַלע, ביים אויפרוימען די חורבות. נאָך אַ קורצער צייט, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אָוועקשיקן די מענער אין די פּויזנער אַרבעטס־לאַגערן און אונדז, פרויען און מיידלעך, געשיקט אויף אַרבעט אין די אַרבעטס־לאַגערן נאָענט פונעם שטעטל. איך מיט נאָך אַ גרופּע פרויען פון וויערושאָוו אין באַלעסלאַווצע, האָבן זיך געפינען אין אַרבעטס־לאַגער אין דאָרף גאַלעוויצע. מיר האָבן געאַרבעט ביי שאָסיי־אַרבעטן און ביים אָפּרייניקן דעם שניי.

ענדע 1941, האָבן די דייטשן געשאַפן דאָס געטאָ. מיר האָבן פאַרגעזעצט אונדזער אַרבעט ביזן אָנפאַנג 1942, ביז מיר זענען געוואָרן פאַרשיקט קיין פּויזן אויף אַרבעט.

פון גאַלעוויצע, זענען מיר געוואָרן געשיקט, בערך הונדערט מיידלעך פון וויערושאָוו, באַלעסלאַווצע, לוטוטאָוו, וויעלון און פּראַשקע. אין פּויזן זענען מיר געוואָרן פאַרטיילט אין פאַרשידענע לאַגערן.

חוץ דער קאַטאָרזשנער אַרבעט, זענען אין די לאַגערן פאָרגעקומען סעלעקציעס. די שוואַכע און קראַנקע זענען געוואָרן אַוועקגעפירט, מכלומרשט אויף „ערהאָלונג". אָבער אַלע האָבן געוווּסט דעם סוד, ווייל קיינער פון די אָוועקגעשיקטע, האָט זיך נישט צוריקגעקערט, אַלע זענען געוואָרן דערשאָסן.

פון אונדזערע וויערושאָווער, האָבן זיך דאָרט געפונען: הענדל פּראַצעל, צוויי טעכטער פון גדליה קדזשאַק, נאַטשע איצעק, פערל רבקה פּראַצעל, פייגע און מינדל איצעק, מיין שוועסטער גאָלדע, מאַכלע און שפרה קיאַק, אסתר שולזינגער, (געוואָרן דערשאָסן אין לאַגער), טשאַרנע קאַרנווייזער, ציפּע קאַלינאָווסקי און אַנדערע.

אָנפאַנג 1943 זענען מיר פאַרשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ.

* * *

נאָך אַ שטרענגער סעלעקציע, ווערן אַלע שוואַכע און די, וועלכע האָבן סתם נישט נושא־חן געווען ביים צורר מענגעלע ימ"ש, אָפּגעטיילט אין דער לינקער זייט. זיי ווערן אָפּגעשיקט אין קרעמאַטאָריום, וועלכער ברענט טאָג און נאַכט. איך בלייב אויף דער רעכטער זייט. נאָכן אָפּשערן די האָר, באַקומען מיר אויסטאַטואירטע קאַצעט־נומערן און אַ ביסל שמאַטעס פון די דערמאָרדעטע. איך הויב אָן מיין אוישוויץ־לעבן אין 13־טן

בלאָק, וועלכער איז באַשעפטיקט מיט אַרבעט אויסערן לאַגער. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין איבערשלעפּן שווערע שטיינער פון איין אָרט צום צווייטן און דערנאָך צוריק.

אין גאַנג פון דער קאַשמאַרער, סאַדיסטישער אַרבעט, זענען פיל מיידלעך געוואָרן דערשאָסן, מיטן תירוץ, אַז זיי האָבן געפּרוּווט צו אַנטלויפן. נאָך עטלעכע טעג, איז אונדזער גרופּע געוואָרן שיטערער. דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען. נאָך אַ קורצער צייט, בין איך געוואָרן צוגעטיילט צו דער גרופּע „קאַנאַדע", וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען, סאָרטירן אַלע זאַכן פון די אומגעקומענע. מיר זענען געוואָרן איינקוואַרטירט נישט ווייט פון קרעמאַטאָריום און געפינען אין אַבסאָלוטער איזאָלאַציע. מיט באַשפּייזונג איז ביי אונדז געווען בעסער און מיר האָבן זיך באַמיט, שטרענג געהיים, אַרויסצוהעלפן אַנדערע אַרעסטירטע, אַריבערוואַרפנדיק פון צייט צו צייט, עפּעס עסן, אָדער אַ שטיק דעק פאַר די הונגעריקע און נאַקעטע.

איינמאָל, בעת ס'איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט פון לאָדזש, מיט רומקאָווסקין אין דער שפּיץ, בין איך געוואויר געוואָרן, אַז ס'געפינען זיך דאָרט עטלעכע ווירושאַווער מיידלעך, צווישן זיי ראַצע ליבער און אַנדערע. אַזוי ווי מיר האָבן געאַרבעט ביינאַכט, האָבן מיר אָרגאַניזירט אַ הילפס־אַקציע און מיר האָבן אַריבערגעוואָרפן פאַר די מיידלעך אַ ביסל עסן און אַנטועכץ. איינער פון די עס־עס־לייט האָט עס באַמערקט און דער אורטייל איז גלייך אויפן אָרט געוואָרן באַשטימט: טויט. צומאָרגנס, האָבן אַלע באַדאַרפן גיין אין קרעמאַטאָריום. אונדזער בלאָק־פירערין, אַ יידישע פרוי פון טשעכאָ־סלאָוואַקיע, האָט מיט געוויין און געבעטן אויסגעפּועלט, אַז דאָס מאָל, זאָל מען אונדז שענקען ס'לעבן און מיר זענען אָפּגעקומען מיט קלעפּ און מיטן זיצן אויף די קני מיט די הענט אין דער הויך אַ גאַנצן טאָג.

אַזוי בין איך אָפּגעווען אין אוישוויץ 18 מאָנאַטן, ביז אָנפאַנג 1945, ווען דער לאַגער איז געוואָרן ליקווידירט און מיר האָבן אייגנהענטיק אונטערגעצונדן די באַראַקן.

נאָך דער ליקווידאַציע, זענען מיר אָנגעקומען, נאָך אַ בלוטיקן טויטן־מאַרש, קיין ראַווענסבריק און דערנאָך קיין מאַלהאָף.

דעם 3־טן מאַי 1954 זענען מיר באַפרייט געוואָרן דורך רוסישע סאָלדאַטן.

* * *

נאָך דער באַפרייאונג האָב איך באַזוכט אונדזער שטעטל. מיט ווייטיק האָב איך זיך צוגעקוקט, וואָס ס'איז געוואָרן פון אונדזער יידישן ווירושאָוו. די אָרטיקע פּאָליאַקן, וועלכע האָבן זיך אויך אַנגעוואָרעמט אין דער שריפה, האָבן מיט שנאה געקוקט אויף מיר. איך בין געוואויר געוואָרן וועגן בלוטיקן אַנטייל פון די פּאָליאַקן אין דער יידישער אויסראָטונג.

שוין נאָך דער באַפרייאונג, ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן געציילטע אָפּגע־ראַטעוועטע, האָבן די פּאָליאַקן דערגענצט די דייטשע אַרבעט. אין באָלעסלאַוועצע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך פּאָליאַקן צען יידן, וועלכע האָבן איבערגעלעבט דעם נאַצי־גהינום. איך פאַרלאָז די מיט־בלוט־אָנגעזאָפּטע פּוילישע ערד און עמיגריר קיין פראַנקרייך.

יצחק אבא וואַקסמאַן
ירושלים

בלוטיקע יארן

ערשטער סעפּטעמבער 1939. פרייטיק אינדערפרי.

די מהומה אין שטעטל איז קאָלאָסאַל, עס גלויבט זיך נישט, אַז דאָס שרעקלעכע, דאָס מוראדיקע, די מלחמה, איז אויסגעבראָכן. עס הויבט זיך אָן אַ פּאַניש געלויף פון שטעטל, וועלכעס געפינט זיך אויף דער סאָמער גרענעץ. דער שאָסיי, וועלכער פירט צו לוטוטאָוו און וויעלון, איז פול מיט פּליטים, וועלכע מיינען אַזוי אַרום זיך צו ראַטעווען דאָס לעבן. מיין פאַמיליע, באַשליסט צו בלייבן אויפן אָרט. שוין אין די ערשטע שעהן פון קריג, ווען באָמבאַרדיר־עסקאַדרען האָבן זיך געטראָגן איבער די הימלען, זייענדיק טויט און פאַרניכטונג, האָבן מיר געזען דאָס שוואַכקייט און דעם כאָאָס פון די מכלומרשט שטאַרקע באַוואָפנטע קרעפטן פון פוילישן מיליטער, מיט וועלכע די פאָליאַקן האָבן זיך שטאַרק גערימט.

בעת איינעם אַזאַ אָנפלי האָט דער פאָליציאַנט סטויאַק, אַרויפגעשאָסן פון אַ ביקס, פון לעוויס הויז, צו די אָנגרייפנדע עראָפּלאַנען און דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז זונטיק אינדערפרי, ווען דאָס דייטשע מיליטער האָט זיך שוין געפינען אין וויערושאָוו, האָבן זיי אַרויסגעשלעפּט די גאַנצע פאַמיליע לעווי און עטלעכע דערשאָסן ביי דער בריק. די ערשטע דערשאָסענע זענען געווען, ישראל לעווי און זיין זון יעקב. ווען די טאָכטער ליפקע האָט דערזען, אַז דער פאָטער פאַלט אַוועק אַ דערשאָסענער, האָט זי זיך געוואָרפן אויף אים מיט אַ יאָמערדיק געוויין. דער דערנעבן שטייענדיקער דייטש רייסט זי אַוועק און שיסט איר אַריין אַ קויל אין מויל אַריין.

ביים אָנפאַנג פון קריג, פרייטיק אינדערפרי, ווען מיר האָבן געהערט, אַז די שיסערייען פאַרשטאַרקן זיך, האָבן מיר זיך באַהאַלטן אין קעלער, ווו עס האָט געוווינט דער בלעכער בריטשמאַן. (ער איז אַנטלאָפן עטלעכע שעה פריער). עס זענען מיט אונדז געווען נאָך עטלעכע פאַמיליעס, צווישן אַנדערע האָבן זיך געפונען אין קעלער, דער בלאָשקער מלמד שוואַרצבאַרט מיט זיין פרוי און דער מלמד פּיערניקאַזש מיט זיין פאַמיליע. פרייטיק אין אָוונט, האָבן מיר שוין געהערט, אָפּקלאַנגען פון מאַרשירנדע דייטשישע סאָלדאַטן.

שבת אינדערפרי האָבן מיר געדאַוונט און מיט שרעק און געוויין, געוואַרט וואָס ס׳וועט ברענגען דער ווייטערדיקער טאָג.

זונטיק אינדערפרי, זענען דייטשע סאָלדאַטן און אָרטיקע פאָלקס־דייטשן, צו־געקומען צום קעלער, זיך אַריינגעריסן און מיט קלעפּ און ווילדע געשרייען אונדז אַרויסגעיאָגט, צו דער ריכטונג פון די יאָטקעס. אין דער צייט פון לויפן, שיסן צו אונדז די דייטשן אַלס ספּאָרט־פאַרווײלונג און אין רעזולטאַט, פאַלט דער זון פון פּיערניקאַזשן, חיים, אַ געטראָפענער פון אַ קויל.

צעשלאָגענע, צעבלוטיקטע, זענען מיר געוואָרן געיאָגט, ביז דעם געריכט, וואָס

האָט זיך געפונען הינטער דער שטאָט. פון דאָרט, האָבן זיי אונדז געפירט קיין פּאַדזאַמצע, ווו עס זענען געווען קאָנצענטרירט אַלע יידן, וועלכע זענען נישט אַנטלאָפן.

פאַרבייגייענדיק דעם מאַרק, האָבן מיר געזען ווי די דייטשן צונדן אונטער די הייזער, אַריינוואַרפנדיקן ספּעציעלן ברען־שטאָף און ס'גאַנצע שטעטל איז געשטאַנען אין פלאַמען.

אין פּאַדזאַמצע, האָבן די דייטשן אויסגעקליבן אַ גרעסערע צאָל מענער, פאַרלאָדנט אין אויטאָס און אַוועקגעשיקט קיין נירנבערג. דער איבעריקער טייל איז געוואָרן געפירט אויפן פּאַסטערנאַק צום שווייגער שווירץ, ווו מיר האָבן איבערגענעכטיקט. די נאַכט איז געווען פאַר אונדז אַ קאַשמאַרפולע, ווייל יעדע ווייל זענען אַריינגעקומען דייטשע סאָלדאַטן, אַרויסגעשלעפּט יונגע פרויען און זיי פאַרגוואַלדיקט.

אינדערפרי האָבן מיר באַקומען דערלויבעניש זיך צו פאַנאַנדערגיין. קומענדיק צוריק, האָבן מיר געטראָפן זייער ווייניק הייזער, וועלכע האָבן נישט געליטן פון דער שריפה. מיר זענען אַריין צו דער פרוי לעווי, וועלכע איז אַן איינציקע געבליבן לעבן, דערנאָך זענען מיר אַריבער צו ר' הענעך אַראַנאָוויטש.

זייענדיק צוריק אין שטעטל, ווערן מיר געוווּיר, אַז חוץ די פאַמיליע לעווי, און חיים פּיערניקאַזש, זענען אויך אומגעקומען זלמן אייזנער, עזעל שוואַרץ דער מלמד מיט אַ זון און אַ שוואַנגערע טאָכטער, יהושע טרויבע און זיין פרוי און נאָך אַנדערע.

פון מיין משפחה האָבן די דייטשן פאַרשיקט קיין נירנבערג, מיין פאָטער און דריי ברידער. דער פאָטער איז געוואָרן באַפרייט און זיך באַלד צוריקגעקערט. אויפן וועג קיין נירנבערג, זענען די יידן געוואָרן מערדערלעך געשלאָגן און אין רעזולטאַט פון די באַקומענע טויט־קלעפּ זענען אומגעקומען מיין ברודער חיים מאיר און יאַסקאָ־וויטש (דער טשעטשעלאָווער), וועלכע ווערן געבראַכט צו קבר ישראל אין האַנסדאָרף־זאאגן, דייטשלאַנד, ווו עס האָט נאָך צו יענער צייט עקזיסטירט אַ יידישע קהילה.

ווען די ידיעה דערגייט צו מיין פאָטער, ווערט ער פאַר צער קראַנק און אין אַ גאָר קורצער צייט איז ער נפטר געוואָרן.

* * *

טייל פון די, וועלכע זענען אַנטלאָפן אין אַנפאַנג קריג, האָבן זיך צוריקגעקערט און עס ווערט געשאַפן אַ „יודען־ראַט" מיט יאָסל יעדוואַב אין דער שפּיץ. די באַדינגונגען זענען געווען אומדערטרעגלעכע. דער הונגער האָט געבושעוועט און דערצו זענען מיר געוואָרן געכאַפּט צו פאַרשידענע שווערע אַרבעטן באַגלייט מיט קלעפּ און היסטעריש־ווילדע געשרייען. מיין פאַמיליע, וואָס האָט זיך פאַרנומען פאַרן קריג מיט דער שיך־בראַנזשע, האָבן מיר געאַרבעט אין געהיים, פאַר פאָלקס־דייטשן, וועלכע האָבן אונדז געבראַנגט לעדער, אויף פרעמדע נעמען. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות נפשות.

ווען מיר זענען געוווּיר געוואָרן, אַז עס גרייט זיך אַן אַבלאַווע, האָבן מיר געפונען פאַרשידענע באַהעלטענישן, בכדי אויסצומיידן דאָס געכאַפּט ווערן אויף

פאַרשיקונג. דערנאָך האָבן מיר געמאַכט אַ בונקער, ווו מיר האָבן זיך געפונען ביז דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ.

פון דער געטאָ האָבן איינצלנע געפרוווט צו אַנטלויפן, מיינענדיק, אַז זיי וועלן זיך אויסבעסערן. מיין ברודער העניך איז צוזאַמען מיט אברהם כהן אַנטלאָפן אין דער ריכטונג פון טשענסטאָכאָוו. אויפן וועג איז אברהם כהן געוואָרן דערשאָסן. מיין ברודער איז יאָ אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו, אָבער ער איז דאָרט אומגעקומען אין אַ קורצער צייט.

מיין ברודער וואָלף לייב, וועלכער האָט פאַרן קריג געוווינט אין זאַלאָשין אוןביים אויסברוך פון קריג, נאָכדעם ווי זאַלאָשין איז אָפּגעברענט געוואָרן, געקומען קיין וויערושאָוו, איז צוזאַמען מיט נאָך אַכציק יידן, געוואָרן דערשאָסן ביי דער לעצטער אויסזידלונג. מיין יונגסטער ברודער הערשקע, איז אומגעבראַכט געוואָרן, צוזאַמען מיט דער מוטער, אין טרויעריק־באַקאַנטן טויטן־לאַגער כעלמנאָ.

✶ ✶ ✶

נאָך דער בלוטיקער סעלעקציע, זענען בערך הונדערט יידן און ביזכם איך מיט מיין ברודער שלום מענדל, געשיקט געוואָרן אין לאָדזשער געטאָ. צווישן אַנדערע האָבן זיך מיט אונדז געפינען, לייבל סאַט מיט דער פאַמיליע, ישראל באַראַן, ליבע שעראַדזקאַ, מאַניע שמולעוויטש מיט איר ברודער חיים, אַ טאָכטער פון גדליה קרזשאַק, הערשל שוסטער, יעקב וואָלף שטערן, משה סקרובאַק און נאָך פיל. לייבל סאַט מיט ישראל באַראַן, האָבן געפירט אַ שוסטער־וואַרשטאַט, ווו זיי האָבן געאַרבעט פאַר די דייטשן און זאַנדער־פּאָליציי און זיי האָבן געהאָלפן פיל וויערושאָווער אויף אַלע געביטן. איך האָב געאַרבעט אין קיך.

קורץ פאַר דער לעצטער אויסזידלונג, זענען מיר געוואָרן פאַרשיקט אין דער באַקאַנטער טויטן־פאַבריק אוישוויץ, ווו מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן פון שרעק־לעכע פייניקונגען, הונגער און דערשיסונגען. נאָך אַ קורצער צייט, זענען מיר געוואָרן פאַרשיקט קיין בראַונשווייג, ווו מיר, איך מיט מיין ברודער, ווי אויך אברהם אפרים ראַגאָווסקי און אַנשל דאָמב, האָבן געאַרבעט ביים מאָנטירן אויטאָס. דאָרט זענען מיר געווען ביז דער עוואַקואַציע פון לאַגער.

✶ ✶ ✶

נישטאָ קיין ווערטער, וועלכע זאָלן שילדערן די לעצטע טעג, ווען די נאַצישע חיה האָט שוין געפילט איר סוף. שרעקלעך האָבן אויסגעזען די וועגן, דורך וועלכע עס זענען אַדורכגעגאַנגען די עוואַקואירטע פון פאַרשידענע לאַגערן. טויזנטער טויטע און פאַרוווּנדעטע האָבן באַדעקט די שאָסייען. די דייטשן, זעענדיק, אַז זייער מאָרד־רעזשים, האַלט זיך ביים פאַנאַנדערפאַלן, האָבן געשאָסן אויף לינקס און רעכטס. מיר, קוים־לעבעדיקע, זענען אָנגעקומען קיין ראַוונסברוק און פון דאָרט, ווייל ס'איז

נישט געווען קיין פלאַץ פאַר אונדז, זענען מיר געשיקט געוואָרן קיין לודוויגסלוסט. דאָ אין לאַגער זענען אַ סך אומגעקומען פון הונגער, ווייל קיין עסן איז נישט געגעבן געוואָרן. עס זענען אויך געפאַלן מענטשן פון דער אַמעריקאַנער אַוויאַציע, וועלכע האָט באָמבאַרדירט די געגנט.

דעם 1־טן מאַי פון יאָר 1945, האָבן די דייטשן אונדז פאַרלאָדנט אין וואַגאָנען, צו 140 פערזאָן אין אַ וואַגאָן און צוקומענדיק צו אַ וואַלד, איז געקומען אַ באַפעל אויסצושטייגן. ווען די דייטשן באַפעלן אונדז צו גיין אין וואַלד, כלומרשט ווייל די רוסן דאַרפן אָנקומען און זיי וועלן באָמבאַרדירן דעם לאַגער, פירן מיר נישט אויס דעם באַפעל. דאָס ראַטעוועט אונדז אָפּ, שוין עטלעכע, געציילטע שעהן פאַרן ענדע קריג, פון אַ זיכערן טויט.

צומאָרגנס, דעם צווייטן מאַי, ווערן מיר באַפרייט דורך אַמעריקאַנער סאָלדאַטן.

* * *

נאָך פיינפולע וואַנדערונגען, פיזיש און גייסטיק צעבראָכן, קום איך צוריק אין מיין חרוב־געוואָרן שטעטל. נישטאָ מער אונדזער יידיש ווערושאָוו, צוזאַמען מיט הונדערטער אַנדערע, יידישע קהילות, איז חרוב ונחרב געוואָרן אן עיר ואם בישראל. איך באַשליס וואָס שנעלער צו פאַרלאָזן די טמא׳דיקע ערד, ווו ס׳האָט זיך נאָך געררוי־כערט פון דער גרויזאַמער שריפה. דורך אומלעגאַלע וועגן און נאָכן אָפּזיצן אַ יאָר אין ציפּערן, ווערנדיק פאַרהאַלטן דורך די ענגלענדער, קום איך קיין ישראל אין יאָר 1948 און מאָביליזיר זיך תיכף אין דער אַרמיי, נעמענדיק אָנטייל אין די קאַמפן פאַר באַפרייען דאָס לאַנד.

די ווירושאווער יידישע יוגנט אונטערן האקן־קרייץ

(שמועס מיט אָפּרעראַטעוועטע)

פראַגע: מיט וואָס האָט זיך די יידישע יוגנט באַשעפטיקט אין דער פרייער, פון דער צוואַנגס־אַרבעט, צייט, אויב ס'איז בכלל געווען עטוואָס צייט דערצו?

יצחק גראַבאָווסקי:

ביזן אַריינגיין אין געטאָ, האָט אונדזער פאַמיליע געוווינט אין הויז פון אברהם יצחק ניימאַן. יעדער מאָמענט, וואָס איז געווען פריי פון דער צוואַנגס־אַרבעט, האָב איך אויסגענוצט אויף אויסברייטערן מיין בילדונג. עברית האָב איך געלערנט גרינטלעך צוזאַמען מיט מיין חבר אברהם פאַנקאָווסקי. אויך ענגליש האָב איך געלערנט אויף אַן אויטאָ־דידאַקטישן אופן, צוזאַמען מיט מאיר אַראָנאָוויטש הי"ד. די אַלע ידיעות וואָס כ'האָב אין די דערמאָנטע שפּראַכן — שטאַמען פון דער דעמאָלטדיקער לערע. מאיר אַראָנאָוויטש האָט צו דער צייט זיך געלערנט נאָך אַנדערע שפּראַכן, ווי פּאָרטוגעזיש, גריכיש און אַנדערע. געווען אויך יוגנטלעכע, וועלכע האָבן אויסגענוצט די צייט צו לערנען זיך פאַכן. מיין שוועסטער האָט זיך געלערנט נייעריי ביי ח. ש. שוואַרצבאַרט.

אבא (יצחק) וואַקסמאַן:

געווען פיל, וועלכע האָבן געווידמעט די פרייע צייט צו לערנען תורה. מיין ברודער, וואָלף לייב הי"ד, האָט עוסק געווען אין לערנען טאָג און נאַכט. אין די קאַלטע ווינטער־נעכט, פלעגט ער זיצן ביי דער גמרא ביים שיין פון אַ ברענענדיקער קנויט איינגעטונקען אין אייל. מיר, קינדער און יוגנטלעכע האָבן געזאָגט תהילים פון אויסנווייניק. חסידים און אַנדערע אָנגעזעענע פּער־זענלעכקייטן האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז אַ סגולה צו דערגרייכן די ישועה, אָנווייזנדיק אויפן פסוק אין תהילים „מפי עוללים ויונקים יסדת עוז". איך דערמאָן זיך, אַז יחזקאל פינקעלשטיין הי"ד און אויך איך האָבן געקאָנט גאַנץ תהילים פון אויסנווייניק. אויך בעת דער אַרבעט פלעגן מיר מורמלען קאַפּיטלעך תהילים.

רייצע ליבער:

קיין שולן פאַר יידישע קינדער אין ווירושאָוו האָבן ביים נאַציישן רעזשים נישט עקזיסטירט. געווען עטלעכע מלמדים, וועלכע האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן און אויפגעהאַלטן, געהיים, עטלעכע חדרים. צווישן די מלמדים זענען געווען: לייב דזשאַלאָווסקי, משה הערש זעלמאַן, חיים שלמה שולזינגער און אַנדערע. בכדי אויסצומיידן שווערע אומאַנגענעמלעכקייטן, — ווייל געבן בילדונג

יידישע קינדער איז געווען שטרענג פאַרבאָטן — פלעגט ביי דער טיר שטיין א „וואַך״, וועלכע האָט אָנגעזאָגט אַן אָנקומענדע געפאַר.

קיין קולטורעלע טעטיקייט איז נישט געפירט געוואָרן. פון צייט צו צייט פלעגט זיך די יוגנט צוזאַמענקומען אין קלענערע גרופּן און שמועסן וועגן אַ בעסערע צוקונפט. קיין ביבליאָטעקן האָבן נישט עקזיסטירט. אַלע ביכער זענען געוואָרן דורך די דייטשן פאַרברענט.

כ׳דערמאָן זיך: איינמאָל אין אַ ווינטער־שבת, איז אַריינגעקומען צו אונדז אין דער דאָך־שטוב ביי באַדינסקין, ווו מיר האָבן געוווינט, דער דייטשישער פּאָליציאַנט מיללער און געהייסן אַראָפּקוקן צום „פּאָסטערנאָק״. פון דאָרט האָבן זיך געטראָגן פלאַמען פון די ברענענדיקע ביכער. דער פּאָליציאַנט האָט מיט אַ ציניש־שמייכעלע באַמערקט: „איר זעט, די גאַנצע יידישע קולטור גייט אַוועק אין פלאַמען״. עס זענען אָבער געבליבן ביי געציילטע, וועלכע האָבן זיך איינגע־שטעלט, ביכער און ספרים, וועלכע זענען אויך געוואָרן אַריינגעשמוגלט אין געטאָ און איבערגעגעבן פון האַנט צו האַנט.

יצחק פּאַנקאָווסקי:

מיר פלעגן הערן ראַדיאָ. פאַרשטייט זיך, אַז שטרענג־געהיים. די הויפּט־קוועלע פון דעם איז געווען וואָלף ניימאַן, דער זון פון אברהם יהודהן. מיר האָבן אויך דורך פאַרשידענע וועגן איינגעשאַפט זיך דייטשע צייטונגען. צווישן זיך האָבן מיר געפירט שמועסן און דיסקוסיעס וועגן די טאָג־געשעענישן און וואָס עס וואַרט אויף אונדז דער מאָרגן.

צו אונדז פלעגן אַריינקומען אַ צאָל יוגנטלעכע, צווישן זיי: חיים שמולעוויטש, חיימל גערשאָנאָוויטש, פנחס פאַרזשענטשעווסקי און נאָך אַנדערע, מיט וועלכע מיר פלעגן שמועסן וועגן אַלע טאָג־געשעענישן.

פראַגע: ווי האָט אויסגעזען די באַציאונג פון די פּאָליאַקן צו זייערע יידישע שכנים אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע?

יצחק גראַבאָווסקי:

מיין זיידע, ר׳ רפאל, האָט געוווינט אין אַ באַקוועמע דירה פון עטלעכע צימערן אין הויז פון וואָלף שמואל דאַמב. ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, האָט זיך דער קריסטלעכער שכן, פראַנקאָווסקי, אַריינגעריסן אין דער וווינונג און ביי דער מיט הילף פון נאָך עטלעכע „גוטע פּאָליאַקן״, האָבן זיי געראַבעוועט און צוגענומען אַלץ, וואָס ס׳האָט זיך געפונען. מיט דעם האָט זיך דער גוי נישט באַגנוגנט. ער האָט צוגענומען די וווינונג פון זיידע און זיך דאָרט באַזעצט. דער זיידע מיט דער באָבען זענען געווען געצוווּנגען אַריינצוציען זיך אין אַ קאַמער. דער זעלבער פּאָליאַק האָט כסדר נאָכגעקוקט אַלע באַוועגונגען פון

זיידן נאָך ערב דער קריג. ווען דער זיידע האָט פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה איינגעגראָבן אויפן הויף אַ ביסל צירונג בכדי עס זאָל זיין אַ געוויסער רעזערוו פאַר אַ שוואַרצער שעה, האָט עס דער גוי באַמערקט און צוגענומען און ווען דער זיידע האָט עס געוואָלט נעמען אויסצובייטן אויף אַ ביסל עסנוואַרג — האָט ער געפונען אַ ליידיק אָרט.

אבא (יצחק) וואַקסמאַן:

אין אַלגעמיין האָבן זיך די פּאָליאַקן אויפגעפירט ווי אויסגעשפּראָכענע פאַרעטער. מיר, דאָס הייסט, אונדזער משפחה, האָבן געפונען, אין געוויסע פאַרמען, אַ בשותפותדיקע שפּראַך דווקא מיטן פאָלקס־דייטש פּאַסטושאַק (דער לאַמער). ער האָט אונדז זאַגאַר באַהאַלטן, איינשטעלנדיק זיך זעלבסט, בשעת פאַרשידענע אַקציעס.

פראַגע: מיט וואָס האָבן זיך יידן מפרנס געווען אין דער תקופה ?

ישראל ליפשיץ:

טייל האָבן געאַרבעט ביי געזעלשאַפטלעכע אַרבעטן (צוואַנגס־אַרבעטן) פאַר די דייטשן. דער פאַרדינסט איז געווען אַ מינימאַלער. סך הכל האָבן מיר פאַרדינט אַ האַלבן מאַרק אַ טאָג, אָבער אויך די אויסגאַבן זענען געווען מינימאַלע. געווען אויך פאַכלייט, ווי: שניידער, טישלער, זייגערמאַכער, שוסטער א. ד. גל., וועלכע האָבן פאַרדינט נישט שלעכט. דער עיקר פון דער באַפעלקערונג האָבן ממש געהונגערט און אויסגעגאַנגען פון נישט־דערעסנקייט.

יצחק פּאַנקאָווסקי:

ווען מיר זענען געגאַנגען אַרבעטן אין דער דייטשישער קאָמענדאַטור אין פּאַדזאַמצע, האָבן מיר אויפן וועג געקויפט אין אַ דייטש געוועלב אייל און אַנדערע פּראָדוקטן, פון וועלכן ס'איז געבליבן נאָכן פאַרקויפן, אַ געוויסער פאַרדינסט. מיר האָבן אויך געהאַט פאַרבינדונגען מיט דייטשן (רייכס־דייטשן) וועגן אַריינפירן געוויסע סחורות פון דייטשלאַנד. דער עיקר האָט זיך מיט דעם פאַרנומען שמואל קלמן כהן, אַ געוועזענער איינוווינער פון ברעסלאַו. די אַריינגעבראַכטע סחורה, איז איבערגעשיקט געוואָרן איבער פּוילן.

אבא (יצחק) וואַקסמאַן:

ס'איז ריכטיק, וואָס ישראל האָט דאָ באַצייכנט, אַז אויך די אויסגאַבן זענען געווען מינימאַלע. איך געדענק, ווען מ'האָט געפּאַרבט פּשוטע זעק און געמאַכט דערפון הויזן. מענטשן האָבן פון זיך פאַרקויפט דאָס לעצטע ביסל אַנטועכץ פאַרן פרייז פון אַ ביסל קאַרטאָפל. די צייט האָט געבראַכט דערצו, אַז מענטשן

זאָלן געפונען פאַרשידענע „פּאַטענטן", ווי אויסאַרבעטן קאַרביד־לאָמפּן און אַנ־
דערע „אויסאַרבעטונגען". מיר האָבן אויסגעאַרבעט פאַר פּאַסטושקאָן הילצערנע
שיך.

רייצע ליבער:

ייִדן האָבן נאָך, טיילווייז, געאַרבעט ביי פאַרשידענע פאַכן, ווי בעקער,
טישלער, נייטאַרינס, שניידער און אַנדערע פאַר די דייטשן. די איבעריקע האָבן
פון זיך אַראָפּפאַרקויפט דאָס לעצטע ביסל האָ באון גוטס, בכדי זיך אויסצו־
האַלטן.

יצחק גראַבאָווסקי:

מיין זיידן, ר' רפאל, איז געלונגען אַפּצוראַטעווען עטלעכע פעקלעך פּאַדעם
און דאָס איבערגעוויקלט אין קלענערע שפּולקעס און ביי דער מיטהילף פון
יצחק וואַלפן עס פאַרקויפט צו די דייטשן.

משה לייב יצחקי (איצעק)
חיפה

עפיזאדן פון דער היטלער־צייט

נאַצי־מערדער און זייערע פוילישע מיטהעלפער

בעתן אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939, איז די בהלה געווען נישט צו דערשאַצן. פון אַלע שטעט און שטעטלעך, האָט זיך אָנגעהויבן אַ צילאַז, פּאַניש געלויף. צוזאַמען מיט נאָך יידן, פאַרלאָז איך ס׳שטעטל, צו דער ריכטונג פון וואַרשע, ווייל לויט די פאַרשפּרייטע קלאַנגען, האָט אין וואַרשע זיך פּלאַנירט אַן אינטענסיווע פאַרטיידיקונג. פרויען און קינדער, אין דעם אויך מיין פרוי מיט אַ יאָריק קינד, זענען איבערגעבליבן, ווייל „קיין פרויען און קינדער, וועלן זיי נישט טשעפּען". — האָבן זיך יידן באַרואיקט. צוקומענדיק נאָענט צו וואַרשע, וועלכע איז שוין געווען אַרומגערינגלט דורך דייטשע מיליטערישע כוחות, באַקומען מיר אַ באַפעל, זאָפאָרט זיך אומצוקערן.

נאָך פיינפולע וואַנדערונגען, זייענדיק אויסגעשטעלט אויף יעדן טריט דערשאָסן צו ווערן, קום איך אָן קיין לוטוטאָוו און דאָ ווער איך געוווּיר די טראַגישע נייעס, אַז מיין פרוי צוזאַמען מיט נאָך אַ גרופּע יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אין זלאָטשעוו, תיכף ביים אַריינמאַרשירן פון דייטשישן מיליטער. אונדזער יאָריק קינד, וועלכעס איז אַרויס־געפאַלן פון דער האַנט פון דער דערשאָסענער מאַמען, איז געלעגן צוויי טעג, צוזאַמען מיט די אומגעבראַכטע, זייענדיק נאָך ביים לעבן. צופעליק איז דאָרט אַדורכגעגאַנגען אַ דייטשישער סאָלדאַט און דערזעענדיק אַ לעבעדיק קינד, האָט ער דאָס קינד געבראַכט צום פוילישן אַפּטייקער, בכדי ער זאָל עס דערלאַנגען די ערשטע הילף. דער אַפּטייקער זאָגט זיך אָפּ, „ס׳איז דאָך אַ יידיש קינד, נאָך וואָס ראַטעווען?" — זאָגט ער. צוליב דער שטרענגען און קאַטעגאָרישער האַלטונג פון סאָלדאַט, ווערט דאָס קינד אָפּגעראַטעוועט. (לײדער, ווערט מיין קינד אומגעבראַכט אין אַ קורצער צייט שפּעטער).

דערהערנדיק די שרעקלעכע ידיעה, פאָר איך גלייך קיין זלאָטשעוו און מיר ברענגען צו קבר ישראל, מיין פרוי און אַנדערע דערשאָסענע יידן.

אין דער טויט־רעזידענץ פון ד"ר מענגעלע ימ"ש.

פון יאָר 1940, גיי איך אַדורך שרעקלעכע גרוילן אין די פאַרשידענע לאַגערן. דער ערשטער לאַגער, אין וועלכן כ׳בין פאַרשיקט געוואָרן, איז געווען ליבאו ביי פּויזן. דאָרט זענען זייער פיל אַוועקגעשטאָרבן, נישט קאָנענדיק אויסהאַלטן די קלעפּ.

פון ליבאָו, ווערן מיר, אַ גרעסערע גרופּע, געשיקט קיין דייטשלאַנד אין לאַגער קיסטערין־נוישטאַט. דאָרט, באַקום איך דעם לעצטן בריוו פון מיינע נאָענטע, וועלכע טיילן מיר מיט, אַז זיי גרייטן זיך צו דער לעצטער אויסזידלונג.

אין יאָר 1943, ווערן מיר געשיקט אַ טראַנספּאָרט, בערך דריי טויזנט מאַן, קיין אוישוויץ. אַראָפּגייענדיק פון דער באַן, ווערן מיר אויסגעשטעלט אין רייען, צו פינף מאַן און ביי דער באַגלייטונג פון היסטערישע געשרייען און מוראדיקע קלעפּ, הויבן מיר אָן

צו דעפילירן פאַרן טויעריק־באַקאַנטן מלאך־המות. צוקומענדיק נאָענטער, דערזע איך, ווי ד״ר מענגעלע גיט צייכנס מ׳ט דער האַנט. לינקס און רעכטס. לינקס — דאָס איז קרעמאַטאָריום. טויט־אורטייל. רעכטס, הייסט — דערווייל לעבן, בכדי אַרויסצוציען דאָס לעצטע ביסל מאַרך. צווישן ד ילינקס־גייענדע, זענען געווען פיל קראַנקע און געשוואַלענע פון הונגער. צווישן די אַוועקגעפירטע אין קרעמאַטאָריום איז אויך געווען גבריאל אורבאַך, דער זון פון אברהם אורבאַך.

ווען מיין ריי איז דערגאַנגען צו מענגעלען, פרעגט ער מיך, מיט אַ סאַדיסטיש געלעכטער, ביי וואָס איך האָב געאַרבעט אין רייך? דערהערנדיק, אַז מיין אַרבעט איז געווען ביי שיפן־בוי — ווער איך געשיקט אויף רעכטס.

פון אוישוויץ, ווער איך איבערגעפירט אין אַרבעטס־לאַגער, בונו. (אַן אָפּטיילונג פון אוישוויץ). דאָרט טרעף איך באַקאַנטע פון וויערושאָוו, ווי משה קאַרזשוך, לייבל באַרנשטיין, הערש פּראַצעל און אַנדערע.

ווען דער פראָנט דערנעענטערט זיך און רוסיש מיליטער גרייפט אַן אין דער ריכטונג פון אוישוויץ, ווערן מיר איבערגעשיקט קיין בערגען־בעלזען און דאָרט ווער איך באַפרייט דורכן ענגלישן מיליטער.

אין יאָר 1945 בין איך עולה, (דורך בעלגיען), קיין ארץ־ישראל.

יעקב יאַקובאָוויטש

גבֿיית־עדות. יד־ושם 81/1

מיט דעם קריגס־אויסברוך, 1.9.1939. ווען די דייטשן זענען אַריין קיין וויערושאָוו, בין איך מיט מיין משפחה אַנטלאָפן אַזוי ווי מייסטן יידן. זייער שנעל האָבן אונדז די דייטשן אַנגעיאָגט, זענען מיר געגאַנגען צוריק קיין וויערושאָוו. אַנגעקומען זענען מיר אין שטאָט ערב ראש־השנה 1939 און מיר האָבן געזען דעם גרויסן חורבן, וואָס די דייטשן האָבן אַנגעמאַכט באַלד מיט זייער אַריינגיין אין שטאָט: פאַרברענט און חרוב געמאַכט געגנט אַ האַלבע שטאָט, צעראַבירט און אויסגעפּלינדערט אַלע יידישע געשעפטן און וווינונגען.

גלייך דעם זעלבן טאָג האָבן מיך די דייטשן גענומען מיט נאָך עטלעכע יידן, ווי אויך פערד און וואָגן פון שלמה כאַנטשעס. מיר האָבן געהאַט די אויפגאַבע צונויפצוזאַמלען אַלע דערשאָסענע יידן דורך די דייטשן און זיי קובר זיין אויפן בית־הקברות. צווישן די קרבנות זענען געווען: זלמן אייזנער, ח. קראַשעוויצער, יעקב און ליבקע לוי א.א., וועמענס נעמען כ׳געדענק שוין נישט. מיר האָבן זיי קובר געווען אין איין קבר אונטער אַ שטרענגע וואַך פון דייטשן מיט אַנגעשפּיזטע באַגנעטן.

מיר זענען דאָן געווען בערך אַ 20 יידישע משפחות. קיין פּראָוויאַנט האָבן מיר נישט געהאַט. די דייטשן האָבן אונדז דערלויבט אַרויסנעמען קאַלך־אייער פון די קאַלך־קעלערס. דאָס איז געווען אונדזער איינציקע פאַרפּלעגונג פון ראש השנה 1939.

דעם צווייטן טאָג ראש־השנה האָט מען דאָס ביסל יידן אַרויסגענומען אין מאַרק און פון דאָרט געשיקט אַרבעטן צו דער באַן אין פּאַדזאַמצע, אַנלאָדן און אויסלאָדן וואַגאָנען מיט פאַרשידענע סחורות. ווער עס האָט זיך נישט צוגעשטעלט צו דער אַרבעט — האָט מען אים געדראָט מיט דערשיסן.

נאָך ראש־השנה האָבן זיך צו ביסלעך אומגעקערט אַלע לעבן געבליבענע. עס האָט זיך גלייך געפילט אַ מאַנגל אין וווינונגען, ווייל דער גרעסטער טייל מענטשן האָט זייערע וווינונגען געפונען אין חורבות. עס האָט זיך געשאַפן אַ יידישער קאָמיטעט, אין וועמענס שפּיץ ס׳איז געשטאַנען יאָסל יעדוואַב.

יעדן טאָג האָבן די יידן זיך געמוזט פאַרזאַמלען אויפן מאַרק און פון דאָרט האָט מען אונדז געשיקט צו פאַרשידענע אַרבעטן: אַ טייל ביי דער דייטשער באַזעצונג און דער גרעסטער טייל ביים רוימען די חורבות פון די צעשטערטע הייזער.

אַ גרופּע האָט געמוזט יעדן טאָג גיין צו דער זשאַנדאַרמעריע קיין פּאַדזאַמצע. אין אַ געוויסן טאָג, אַנהויב ווינטער 1940, האָט מען מיך געשיקט אַרבעטן צו דער זשאַנדאַרמעריע אין וויערושאָוו, ווו איך בין געבליבן אַרבעטן ביז צו דער ענדגילטיקער אויסזידלונג און אויסראָטונג פון די וויערושאָווער יידן. מיין אַרבעט איז באַשטאַנען פון רוימען ביי די דייטשן, זויבער האַלטן דאָס הויז און גאָרטן.

דעם ערשטן ווינטער האָבן די יידן זייער געליטן פון הונגער און קעלט, נישט געווען קיין ברען־מאַטעריאַל. דעם ווינטער איז געקומען אַ דייטש אַלס מייסטער איבער

אַלע אַרבעטן אין שטאָט. ער האָט די מענטשן זייער געפּייניקט ביי דער אַרבעט. אויך איז געקומען אַ סאָלדאַט, וועמען מען האָט געגעבן דער צונאָמען „מאַרש". „מאַרש" איז געווען אַ סאַדיסט. ער האָט יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט גענומען די מענטשן אויפן פּאַסטערנאַק און זיי געיאָגט אין די טיפע שנייען און זיי געפּייניקט, כדי צו שטילן זיין סאַדיסטישן דורשט.

פרילינג 1940 האָט מען שוין די יידן אָנגעהויבן שיקן צו דער אַרבעט אויך אין דער אומגעגנט פון וויערושאָוו, ווי אין די דערפער: אָוסיעק, גאַלעוויצע און סאָקאָלניקי. מען האָט געאַרבעט ביי פאַרשידענע עפנטלעכע אַרבעטן. דאָס האָט אַ ביסל געלינדערט די נויט פון די יידן, ווייל מען האָט געבראַכט אַ ביסל פּראָוויאַנט פון די דערפער.

צו דער זעלבער צייט איז אויך אָנגעקומען אַ פרישער פּאָליציי־מייסטער פון לוטוטאָוו. מען האָט אים איבערגעפירט, ווייל ער האָט אין לוטוטאָוו דערשאָסן 2 יידן אָן שום סיבה. די וויערושאָווער יידן האָבן פון יעצט אָן געהאַט אויסצושטיין גרויסע צרות פון דעם מערדער. יעדן טאָג רעוויזיעס אויף יידיש האָב און גוטס; קלעפּ און האַלטן אין אַרעסט, כדי אויסצופּרעסן ידיעות וועגן יידיש האָב און גוטס.

איך געדענק אַ פאַל פון ווינטער 1940: די יידן האָבן געאַרבעט אויסער דער שטאָט און האָבן געפונען אַ סטאַוו פון פיש, האָבן זיי אַהיים געבראַכט פאַרפרוירענע פיש, כדי עטוואָס צו לינדערן די נויט. די פּאָליציי האָט זיך געכאַפּט און זיי געבראַכט אויפן פּאָליציי־הויף, וואָס איז געווען אין אוטוס הויז, ווו דער אַדוואָקאַט גראַבאָווסקי האָט געוווינט. דער גרעסטער טייל זענען געווען פרויען און מיידלעך. מען האָט ביי זיי צוגענומען די פיש, זיי פאַרפּייניקט מיט קלעפּ, זיי האָבן זיך געדאַרפט ריטשן אויף אַלע פיר ביז צום חלשן. דער מצב האָט געדויערט ביז פרילינג 1941.

פרילינג 1941 האָט מען אָנגעהויבן אַוועקשיקן טראַנספּאָרטן אין די פּויזנער לאַגערן. זומער איז אָנגעקומען אַ באַפעל אין דער זשאַנדאַרמעריע, אַז מען זאָל אויסזידלען פּאַליאַקן. ווער עס האָט דעם באַפעל איבערגעדרייט, ווייס איך נישט — נאָר אַנשטאָט פּאַליאַקן האָט מען גאָר אויסגעזידלט יידן. ביים טרייבן די מענטשן צו דער באַן האָט מען געשלאָגן מכות־רצח. מען האָט אַלע אַוועקגעפירט אין פּוילישן ספּאָרט־קלוב „סאָקול" און נאָכהער קיין פּראַשקאַ. דאָרט האָט מען די מענטשן אַריינגעיאָגט אין סטאַדאָלעס אונטער אַ וואַך. אין עטלעכע טעג אַרום זענען אַלע צוריק געקומען קיין וויערושאָוו. דעם זעלבן טאָג פון דער אויסזידלונג האָט מען משה פענק, וועלכער איז געווען קראַנק, דערשאָסן.

אומגעפער אין סעפּטעמבער פון יאָר 1941 האָט מען די יידן מיטגעטיילט, אַז זיי וועלן מוזן פאַרלאָזן זייערע וווין־ערטער און אַריבערגיין אין געטאָ, וואָס איז באַשטאַנען פון דעם ענגן ווינקל, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביי דעם הויז, ווו דער רב האָט געוווינט און זיך געענדיקט ביי דער „פּראַסנאַ" און דאָס פערטל פון דער מקוה־געסל. ביז ענדע אָקטאָבער האָט יעדער ייד שוין געמוזט זיין אין געטאָ. נאָר איינצעלנע משפחות פון פּאָכלייט, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר די דייטשן, זענען געבליבן וווינען אויסערן געטאָ.

ביים פאַרמאַכן דעם געטאָ זענען געבליבן אומגעפער 1.200 יידן. די פאַרפלעגונג

האַבן די יידן באַקומען צוגעטיילט פון ווילנער קאָמיטעט, ווייל דאָס איז געווען דער קרייז־קאָמיטעט. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די שרעקלעכסטע עפּאָכע פון אויסהונגערן און ליקווידירן די נאָך לעבן געבליבענע וויערושאָווער יידן. די וווינונגס־באַדינגונגען שרעקלעכע: צו 2 און 3 משפּחות אין איין שטוב. נישט געווען מיט וואָס צו הייצן און וואָס צום עסן.

מיטן אַריינטרייבן די יידן אין געטאָ איז אויך געוואָרן נאָמינירט אַ גרויסער יידישער פּאָליציי־שטאָב, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט היטן די אָרדנונג און אַלע אַרבעטס־פּעאיקע זאָלן יעדן טאָג אַרויסגיין צו דער אַרבעט, קיינער זאָל נישט פאַרלאָזן דעם געטאָ אָן אַ דערלויבעניש. זיי האָבן שטענדיק געמוזט זיין צו דער דיספּאָזיציע פון דער זשאַנדאַרמעריע.

אומגעפער פּסח־צייט 1942, האָט מען פון געטאָ אַרויסגעשיקט אַ גרופּע מענער אין די פּויזנער לאַגערן. פון סאָקאָלניקי און גאַלעוויצע האָט מען אין דער זעלבער צייט אַוועקגעשיקט די מיידלעך אין די פּויזנער לאַגערן. מיט דעם האָט זיך געענדיקט דאָס שיקן מענטשן אין די אַרבעטס־לאַגערן.

אַזוי, אין הונגער און אין נויט, זענען אַדורך נאָך עטלעכע מאָנאַטן אין געטאָ, ביז 11.8.1942.

מיר האָט מען געזאָגט, אַז כ׳זאָל היינט עטוואָס פריער גיין פון דער אַרבעט אַהיים, אין געטאָ. אויפן וועג האָב איך געזען, אַז ס׳זענען אָנגעקומען פיל פרעמדע זשאַנדאַרמען. כ׳האָב געזען, אַז ביי יאַשע בעקער אויפן דאַך שטייט אַן ס.ס.־מאַן מיט מאַשין־געווער. איך האָב געפילט, אַז עס גרייט זיך עפּעס שרעקלעכעס. כ׳בין אַריין אין געטאָ, אָבער אין געטאָ האָט זיך נישט געפילט קיין ספּעציעלע שטימונג.

פאַרנאַכט זענען די דייטשן אַריין אין געטאָ און באַפוילן, אַז אַלע אָן אויסנאַם זאָלן אַרויס אין גאַס, ווער ס׳וועט נישט אַרויסגיין — וועט גלייך ווערן דערשאָסן. די מענטשן האָבן זיך אויף גאָרנישט געריכט און האָבן מיט זיך גאָרנישט מיטגענומען. די דייטשן האָבן גלייך אָנגעהויבן אַלעמען צו טרייבן אין דער ריכטונג פון קאַשציאַל. אונטער קלעפּ און געשרייען. דאָס געלויף פון די צעשראָקענע מענטשן האָט אויסגעזען שרעקלעך. דערביי איז צעטרעטן געוואָרן די פרוי פון שאַמשע דעם בעל־עגלה אויף טויט.

אין געטאָ זענען געבליבן עטלעכע קראַנקע, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין. מען האָט זיי צוזאַמענגענומען אין איין צימער און געהאַלטן ביז צום טאָג פון דער אויסזידלונג. מען האָט זיי דאַן דערשאָסן צוזאַמען מיט די עלטערע מענטשן. צווישן די קראַנקע איז געווען יעקב מאַיעראָוויטש, ווען מען ס׳איז געלונגען אויפן וועג, ווען מען האָט געפירט זיין טראַנספּאָרט פון די פּויזנער לאַגערן קיין אוישוויץ, אַראָפּצו־שפּרינגען. דערביי האָט ער צעבראָכן אַ פוס. ס׳איז אים געלונגען אָנצוקומען אַ היים, ווו ער איז געלעגן מיט אַ פאַרגיפּסיווען פוס.

די באַדינגונגען אין קאַשציאַל זענען נישט צום באַשרייבן. קיין וואַסער איז נישט געווען, געוואַשן האָט מען זיך נישט. די מענטשן האָבן אויסגעזען ווי ווילד און אַפּאַטיש. יעדן טאָג האָבן די זשאַנדאַרמען גענומען אַ גרופּע מענטשן און אַריין מיט

זיי אין פאַרלאָזטן געטאָ און וואָס מען האָט געפונען פון עסנוואַרג, האָט מען מיט־גענומען, עס פאַרטיילט און דאַן האָט מען געקאָכט אַ גרויסן קעסל אויפן הויף. אַברהם יהודה ניימאַן איז געווען דער אויסטיילער פונעם עסן. דאָס האָט זיך געצויגן ביז שבת.

שבת אין דער פרי, דעם 16.8.1942, זענען די זשאַנדאַרמען אַריין אין קאַשציאַל און באַפוילן, אַז אַלע זאָלן אַרויסגיין. די, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין, האָט מען גלייך אויפן פּלאַץ דערשאָסן. 5 מאַן זענען זיי געווען, נאָכער האָט מען גענומען מיר און נאָך 19 מאַן. מיר האָבן געבראַכט די עגלה פון דער חברה קדישא. מיר האָבן די דערשאָסענע אַריינגעלייגט אין דער עגלה און אָוועקגעשלעפּט ביזן בית־הקברות. אויפן וועג האָט דאָס פאַרעמע בלוט פון די קרבנות גערונען.

אויפן בית־הקברות, אונטער אַ שטאַרקער וואַך פון זשאַנדאַרמעריע, האָבן מיר באַקומען דעם באַפעל אויסצוגראָבן אַ קבר פון 17 מעטער די לענג און 1,70 מעטער די ברייט. מיר זענען געווען זיכער, אַז דער קבר איז פאַר אונדז. אָבער נאָך מיטאָג, ווען מיר האָבן געענדיקט גראָבן, האָבן מיר אַריינגעלייגט די 5 דערשאָסענע און אונדז האָט מען צוריק געפירט אין קלויסטער. מיר האָבן באַקומען עטוואָס עסן.

איך האָב געזען, אַז מען האָט שוין אויסגעקליבן אַ גרופּע פון עלטערע און קראַנקע מענטשן. די מענטשן האָט מען אָוועקגעפירט אין דער מקווה. אין אָוונט, האָט מען אויסגעזוכט 10 געזונטע און שטאַרקע מענער און מען האָט זיי אויך אָוועקגעפירט אין דער מקווה. זייער אויפגאַבע איז געווען אַרויסצונעמען פון מקוה איינציקווייז מענטשן, זיי צופירן צום ס.ס.־מאַן צום דערשיסן. דעם דערשאָסענעם האָבן זיי באַלד אַרויפגעוואָרפן אויף פּלאַטפאָרמעס, וואָס זענען געווען צוגעגרייט.

ביי דער אויסזידלונג זענען דערשאָסן געוואָרן 83 מאַן. ווען מען האָט געענדיקט דאָס דערשיסן, האָט מען די פּלאַטפאָרמעס איינגעשפּאַנט אין פערד און אַרויסגעפירט אויפן בית־הקברות. די קרבנות האָט מען אַריינגעוואָרפן אינעם מאַסן־קבר.

די 10 מאַן זענען צוריק געקומען און האָבן מיר דערציילט וועגן דעם. קיין איינער פון זיי לעבט נישט.

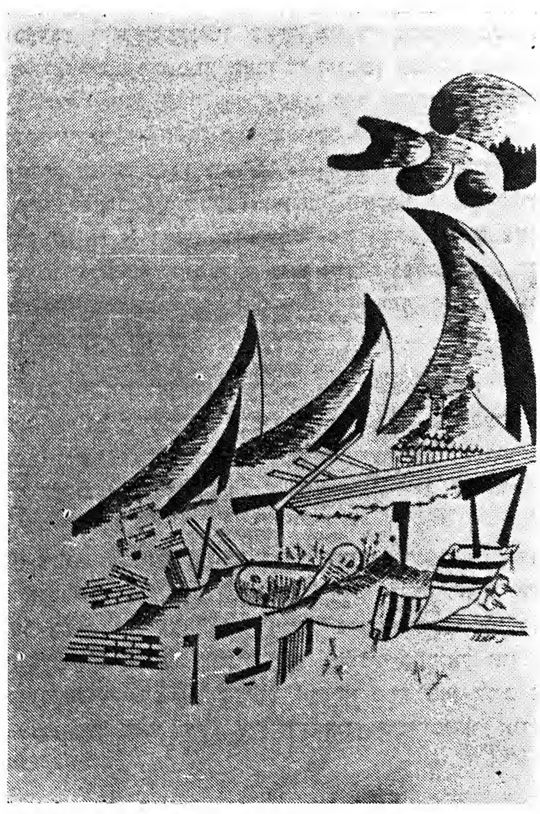
איך געדענק אַ פאַל: אברהמ׳טשע הויקער איז געלונגען בעת דער סאָרטירונג זיך אויסצובאַהאַלטן און ער האָט זיך געפרייט, אַז ער האָט אָפּגענאַרט דעם מלאך־המות. אָבער די שמחה האָט נישט לאַנג געדויערט. ביינאַכט איז געקומען דער זשאַנדאַרם שמידט, וועלכער האָט באַמערקט, אַז אברהמ׳טשע פעלט צווישן די דערשאָסענע. ער האָט אים געזוכט אין קלויסטער און געפונען. ער האָט אים מיטגענומען מיט זיך און דערשאָסן.

זונטיק אין דער פרי האָט מען ווידער גענומען די גרופּע פון די 20 מאַן, וועלכע האָבן געגראָבן דעם קבר. מען האָט אונדז געפירט אויפן בית־הקברות, מיר זאָלן צושיטן דעם מאַסן־קבר. דאָס האָט אויף אונדז געמאַכט אַ שרעקלעכן איינדרוק: אַ גרוב אָנגעוואָרפן מיט טויטע, דערמאָרדעטע מענטשן — דיינע נאָענטע — דיין טאַטע, דיין מאַמע. אָבער מיר זענען געשטאַנען אונטער באַגנעטן־וואַך און האָבן די אַרבעט געמוזט מאַכן אין אָרדנונג.

צו מאַרגנס, מאַנטיק, איז געקומען אַ קאָמיסיע, וואָס האָט אויסגעקליבן 104 מאַן — מענער און פרויען — אַרבעטס־פעאיקע און מען האָט אונדז געשיקט קיין ווילון, און פון דאָרט, נאָך 2 טעג אין לאָדזשער געטאָ. די איבעריקע, אומגעפער פון 800 ביז 900 מאַן, האָט מען אָוועקגעפירט צו פאַרניכטונג קיין כעלמנאָ. דאָס איז געווען דעם 22.8.1942. אַזוי האָט אויסגעזען די פאַרניכטונג פון וויערושאָווער יידישן ישוב.

נאָכן אַריינקומען אין לאָדזשער געטאָ האָבן מיר אָנגעהויבן צו אַרבעטן ביי פאַרשידענע אַרבעטן. אַזוי ביז צו דער אויסזידלונג פון לאָדזשער געטאָ, 20.8.1944, קיין אוישוויץ.

פון אוישוויץ האָט מען מיך געשיקט קיין דאַכאַו, ווו כ'בין געווען ביז צו דער באַפרייונג, דעם 2.5.1945.

פרימעט וואָלעצקי — אָלעשינסקי
פראַנקרייך

אין די וועלדער פון ווייסרוסלאנד

(זכרונות פון דער בלוטיקער תקופה)

1

ערשטע טעג נאַצישער הערשאפט

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, האָבן מיר געוווינט אין לאָדזש ווו מיר האָבן מיט שרעק נאָכגעפאָלגט די געשעענישן. באַלד אין די ערשטע טעג נאָכן אַריינמאַרש פון די דייטשישע מיליטערישע קרעפטן, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן איינפירן אַ ברוטאַלן טעראָר קעגן דער באַפעלקערונג, דער עיקר, קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. אונטערן איידעלן נאָמען „רעקוויזירט" — ווערן באַראַבעוועט יידישע שטובן און אַלע ווערט־זאַכן ווערן צוגענומען. אויך יידיש לעבן ווערט הפקר, מען איז נישט זיכער צו באַווייזן זיך אין גאַס. עס ווערן פאַרכאַפט יידישע מענער, וועלכע קומען שוין קיינמאָל נישט צוריק. זיי באַפאַלן איינמאָל אַ קאַפע און נעמען פון דאָרט אַרויס צען יידישע מענער, וועלכע ווערן דערשאָסן. אַלע טאָג קומען אָן נייע גזירות געווענדעטע קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. איבערהויפט האָט אונדז באַהערשט אַ פּחד, ווען ס'קומט אָן אַ באַפעל, אַז יידן מוזן טראָגן די געלע לאַטע.

צו דער צייט האָבן זיך אין לאָדזש געפונען מאַסן פּליטים פון די אַרומיקע שטעטלעך, וועלכע זענען מיטן קריגס־אויסברוך אַנטלאָפן אין דער גרויסער שטאָט. אויך פון אונדזער היים־שטעטל וויערושאָוו זענען אָנגעקומען זייער פיל יידישע פאַמיליעס, צווישן וועלכע ס'האָבן זיך געפונען די עלטערן פון מיין מאַן לייב ווי אויך מיין שוועסטער מיט די קינדער.

נאָך אַ קורצער צייט, זעענדיק, אַז די לאַגע ווערט ערגער פון טאָג צו טאָג, האָבן מיר באַשלאָסן צו אַנטלויפן אויף דער רוסישער זייט, בכדי דאָרט איבערצולעבן דעם קריג. מיין שוואָגער מאיר וואָלעצקי מיט איידל גראַבאָווסקי, קומען אָן קיין לאָדזש און נעמען חופּה־וקדושין אין דער וווינונג פון גוטשע כתריאל און באַלד צומאָרגנס לאָזן זיי זיך אין וועג אַריין. מיט זיי שליסט זיך אָן מיין מאַן לייב און איך באַשליס צוערשט זיך צו געזעגענען מיט מיינע עלטערן און געשוויסטער און דערנאָך זיך צו פאַראייניקן מיט זיי.

2

מיין לעצטער באזוך אין ווארשע

מיט נישט ווייניק טויט־שרעק איז פֿאַרבונדן מיין נסיעה קיין ווארשע. צוליבן פֿאַרבאָט פֿאַר יידן צו פֿאָרן מיט דער באַן, בין איך געצוווּנגען אַראָפּצונעמען די געלע לאַטע און פֿאַר דעם „פֿאַרברעכן", האָבן מיר געדראָט גרויסע אומאַנגענעמלעכקייטן.

ענדלעך בין איך אָנגעקומען אין שטעטל, וואָס איז נישט געווען צו דערקענען. דאָס רוב יידישע הייזער זענען געווען פֿאַרברענט. אויך די שטוב פֿון מיינע עלטערן האָט געליטן פֿון דער שריפֿה און זיי האָבן געוווינט ביי מיין שוועסטער. פֿון ערשטן בליק אויף מיין טאַטע־מאַמע, האָט דאָס בלוט געקאָכט אין מיינע אָדערן. מיין פֿאָטער, מיט דער אָפּגעשוירענער באָרד און קורצן אָנצוג, איז נישט געווען צו דערקענען. מיין האַרציקע מוטער, ווען זי האָט מיך דערזען, איז געווען גליקלעך, אָבער זי האָט מורא געהאַט פֿאַר מיין לעבן און מיר געזאָגט: „קינד מיינס, מוזט אַלץ טאָן זיך צו ראַטעווען, מילא אונדז עלטערע מענטשן, וועלן זיי אפֿשר לאָזן אָפּשטאַרבן אויפֿן אייגענעם בעט". ס'ווערט מיר נאָך היינט קאַלט, ווען כ'דערמאָן זיך די לעצטע ווערטער פֿון מיין ליבער האַרציקער מוטער.

דאָרט ווער איך אויך געוווּיר וועגן די ערשטע בלוטיקע טעג אין ווארשע, וועגן די רויבערייען און אונטערצינדונגען און וועגן די ערשטע קדושים — די פֿאַמיליע לעווי און אַנדערע — וועלכע זענען אויף אַ ברוטאַלן און באַרבאַרישן אופֿן דערשאָסן געוואָרן, באַלד ביים אַריינמאַרש פֿון דער אַרמיי.

איך לייג פֿאָר מיין שוואָגער, יעקב לייב שמולעוויטש און מיין ברודער הערשל אַלעשינסקי, זיי זאָלן מיט מיר מיטפֿאָרן קיין לאָדזש און ווען לייב וועט קומען נאָך מיר וועלן מיר פֿאָרן צוזאַמען, ווייל דער עיקר געפֿאַר אין דער־אָ צייט איז געווען פֿאַר מענער. זיי ווילן אָבער נישט פֿאַרלאָזן זייערע פֿאַמיליעס. ליידער איז פֿון זיי קיינער נישט געבליבן.

מיט האַרץ־ווייטיק און אַ באַגאָסענע מיט טרערן, געזעגן איך זיך מיט מיינע טייערע עלטערן, מיט מיין גאַנצער פֿאַמיליע, מיט מיין היים־שטעטל. זיי געזעגענט ווארשע אויף אייביק!

3

אויפֿן וועג צו דער רוסישער זאָנע

זייענדיק אין לאָדזש אַ קורצע צייט, קומט אָן פֿון גראָדנע מאיר וואָלעצקי אין דער באַגלייטונג פֿון אַ ווארשעווער קריסט, קעמפּינסקי, וועלכער האָט אונדז געזאָלט

אדורכשמוגלען דורכן גרענעץ־פונקט מאַלקין. דער גוי גיט אונדז צו האַפנונג און ער הייסט מיטנעמען אַלע זאַכן, וואָס מיר פאַרמאָגן. עס פאָרן מיט אונדז מיט שרה פאַרזשענטשעווסקי מיט איר שוועגערין שעראַצקי, וועלכע זענען צו אונדז אָנגעקומען. אַלע אונדזערע זאַכן נעמט צו דער קריסט און לויט, ווי ער האָט געזאָגט, זענען אַלע זאַכן געוואָרן מיטגעשיקט מיט דער באַן. ליידער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די פּאַליאַקן האָבן זיך באַלד אָנגעהובן ווארעמען אין דער ידישער שריפה. נישט בלויז וואָס ער האָט צוגענומען אַלע אונדזערע זאַכן, איז ער אַפילו מיט אונדז נישט מיטגעפאָרן. אין געדראַנג און מהומה ביי דער באַן אין וואַרשע, איז ער געוואָרן פאַרשווונדן.

אַראָפּגייענדיק פון דער באַן אין מאַלקין, דערהערן מיר אַ שיסעריי און מיר מוזן ליגן אַ געוויסע צייט אויף דער ערד. נאָך דער פּאַנישער שיסעריי, דערזען מיר, אַז מיר האָבן זיך פאַרלוירן מיט מאירן און שעראַצקי. ווו צו גיין, ווייסן מיר נישט, אָבער איינס איז קלאָר, אַז צוריק איז נישטאָ קיין וועג און מיר, איך מיט שרהן הויבן אָן צו מאַרשירן.

אויפן וועג באַפאַלן אונדז צוויי יונגע פּוילישע שיקסעס, וועלכע נעמען צו פון אונדז די איבערגעבליבענע זאַכן. צו אונדזער גליק טרעפן מיר אויפן וועג אַ גרופּע מענטשן און לויט זייערע באַוועגונגען און געשפּרעכן, זעען זיי אויס ווי שמוגלער. מיר גייען זיי נאָך און אין אַ קורצער צייט קומען מיר אָן אויף דער רוסישער זאָנע, וווּ מיר טרעפן זיך מיט מאירן און שעראַצקי. נאָכן אַרויסדרייען זיך פון דער רוסישער וואַך, וועלכע האָט אונדז פאַרהאַלטן, קומען מיר ענדלעך אָן אין אַ דאָרף נישט ווייט פון ביאַליסטאָק און פון דאָרט פאָרן מיר קיין גראָדנע, ווו לייב האָט שוין געהאָט צוגעגרייט אַ וווינונג און מיר האָבן דאָרט געוווינט דריי פאַמיליעס, איך מיטן לייבן, מאיר מיט איידל גראַבאָווסקי און פּנחס מיט זיין פרוי.

אַ קורצע צייט האָבן מיר געלעבט אין גראָדנע, מיטמאַכנדיק אַלע שוועריקייטן פון אַ פּליטים־לעבן, צוזאַמען מיט טויזנטער אַנדערע אַנטלאָפענע פון די פּוילישע שטעט און שטעטלעך.

4

פּאַספּאָרטן־גזירה און פאַרשיקונגען

ס'איז נישט געווען באַשערט קיין רואיק לעבן. עס קומט אָן אַ פאַראָרדנונג פון דער סאָוויעטן־מאַכט, אַז די פּליטים דאַרפן אַרויסנעמען סאָוויעטישע פּעסער און ווער ס'וויל נישט, קאָן זיך פאַרשרייבן אויף צוריקצופאָרן קיין פּוילן. איך מיט לייבן האָבן אַרויסגענומען פּעסער, מיר האָבן געהאַלטן, אַז דאָס וועט אונדז דערמעגלעכן איבער־צולעבן דעם קריג. מאיר מיט פּנחסן האָבן זיך אָפּגעזאָגט און זיי האָבן זיך פאַרשריבן צוריקצופאָרן.

איינמאָל, אין אַ נאַכט, זענען אַריין צו אונדז עטלעכע מיליטער־לייט און האָבן מיט זיך מיטגענומען מאירן מיט פּנחסן און זייערע פרויען. אין דער פרי זענען מיר געוואויר געוואָרן, אַז אין גראָדנע זענען פאָרגעקומען מאַסן־אַרעסטן פון די, וועלכע האָבן זיך פאַרשריבן צוריקצופאָרן און אַלע זענען געוואָרן פאַרשיקט אויף קאַטאָרגע־אַרבעט אין אַרכאַנגעלסקער געגנט. ביזן דערהאַלטן פון זיי די ערשטע ידיעה, זענען מיר געווען שרעקלעך באַזאָרגט וועגן זייער גורל. אין אַ געוויסע צייט, האָבן מיר באַקומען די ערשטע ידיעה. זיי האָבן אונדז מיטגעטיילט וועגן די שרעקלעכע באַדינגונגען און זייער שווערן קלימאַט. ליידער האָבן מיר גאָרנישט געקאָנט העלפן.

אויך פאַר די, וועלכע האָבן אַרויסגענומען פּעסער, איז אָנגעקומען אַ פאַראָרדנונג, אַז זיי מוזן פאַרלאָזן אַלע ביי־גרענעץ שטעטלעך. מיר באַקומען אַ באַפעל צו פאָרן קיין סטאָלפּצע, געוועזענע פויליש־ווייסרוסישער גרענעץ.

נאָך גרויסע שוועריקייטן ביים געפינען אַ שטוב און אַרבעט, אָרדענען מיר זיך איין צו ביסלעך. לייב באַקומט אַרבעט אין אַ גאָרטן און איך אין אַן אַטעליע, ווו ס'ווערט אויפגענייט באַקליידונג פאַר דער אַרמיי.

אַזוי האָבן מיר דאָרט פאַרבראַכט פון יאַנואַר 1940 ביזן אויסברוך פון רוסיש־דייטשן קריג.

5

די בארבארן ביי דער ארבעט

מיט אַ בליץ־שנעלקייט יאָגט זיך די נאַצישע מגיפה זייענדיק אויף דער פאַרכאַפּטער טעריטאָריע טויט און פאַרניכטונג. ווייסרוסלאַנד איז אין אַ גאָר קורצער צייט געוואָרן באַהערשט דורך היטלעריסטישע חילות און זיי דערגרייכן אויך קיין סטאָלפּצע. מיר זענען באַהאַלטן אויפן הויף אין אַ בונקער. דייטשע סאָלדאַטן יאָגן אונדז פון דאָרט אַרויס אין שטוב אַריין, וועלכע ווערט אונטערגעצונדן. מיר אַנטלויפן קוים מיטן לעבן צום וואַסער, וואָס געפינט זיך נישט ווייט. דאָרט, אונטער דער שטאָט, דערזען מיר דעם גרויסן חורבן, מיט די גרויסע צאָל קרבנות, וואָס ס'האָט אָנגעמאַכט די דייטשע אַוויאַציע. אויף טריט און שריט ליגן טויטע און פאַרוווּנדעטע, וועלכע גייען אויס, נישט באַקומענדיק קיין הילף. מיר געפינען זיך דאָרט ביז ס'ווערט פינצטער און דערנאָך גייען מיר צוריק אין שטאָט.

צונויפגענס ווערן מיר אויפגעפאָדערט צוצושטעלן זיך 7 אַזייגער אין דער פרי אויפן שטאָט־פּלאַץ און דאָרט באַקומען מיר נומערן און ווערן צוגעטיילט צו אַרבעט. לייב ווערט צוגעטיילט צו בוי־אַרבעט און איך מיט נאָך עטלעכע פרויען ווערן געשיקט רייסן

גראַז, זייענדיק אויסגעשטעלט אויף פאַרשידענע דערנידעריקונגען און פּייניקונגען. נאָך עטלעכע טעג, ווערן מיר אויפסניי אויפגעפאָדערט זיך צו פאַרזאַמלען אויפן פּלאַץ און דאָרט ווערט אונדז געמאָלדן, אַז צוליב אַ סאַבאָטאַזש־אַקט, וואָס איז באַשטאַנען אין אויסגראָבן אַ ביסל קאַרטאָפל אין פעלד, ווערן מיר באַשטראָפט. ס׳ווערן אַרויסגענומען פון דער ריי צוואַנציק יונגע פרויען און מענער און אָוועקגעפירט צום דערשיסן.

אָבער די אַלע מערדערייען קאָנען נישט ווערן פאַרגליכן צו דער טראַגישער שחיטה אין איינער אַ נאַכט. דאָס איז געווען בערך אַכט טעג נאָך דער דערשיסונג. ביינאַכט האָבן מיר געהערט אַ פאַרדעכטיקן טומל פון דער גאַס און בכדי זיך צו דערוויסן וואָס ס׳טוט זיך אין דרויסן, זענען מיר אַרויף אויפן בוידעם און פאַר אונדזערע אויגן האָט זיך אַנטפּלעקט אַ שרעקלעך בילד: פון שכנותדיקן הויז זענען געוואָרן אַרויסגעשלעפּט אַ גרופּע מענער, זיי צוגעשטעלט צו דער וואַנט און נאָכן באַגיסן מיט בענזין — זיי אונטערגעצונדן. די קרבנות, לעבעדיקע פאַקעלן, האָבן זיך געפּייניקט אין שרעקלעכע יסורים, ביז זיי זענען אויסגעגאַנגען.

די עטלעכע מענער, וואָס האָבן זיך געפונען ביי אונדז, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און אַזוי אַרום אויסגעמיטן דעם אומגליק. ביז פאַרטאָג האָבן די סאַדיסטן געבושעוועט איבער דער שטאָט, ווי אַ שרעקלעכע מגיפה, אומברענגענדיק מאַסן יידן.

צומאָרגנס איז ווידער געוואָרן פאַרטיילט די אַרבעט. מיר האָט אַנגעגליקט, וואָס כ׳בין געוואָרן געשיקט אין דער וועשעריי. אַנדערע פרויען זענען געוואָרן געשיקט צו דער באַן־ליניע, צו שווערע פיזישע אַרבעט און זייער ווייניק האָבן אויסגעהאַלטן די קאַטאָרגע־באַדינגונגען און רוצחישע באַציאונג.

ווען אין יאָר 1941 ווערט געשאַפן דאָס געטאָ, פילן מיר, אַז עס דערנענטערט זיך דער סוף. מיר דערוויסן זיך, אַז פיל פון די דערנעבנדיקע שטעטלעך זענען שוין יידן־ריין און כאָטש מיר באַקומען פאַלשע הבטחות, אַז ווער עס אַרבעט וועט אים גאָרנישט פּאַסירן — ווייסן מיר אָבער, אַז דאָס איז אַ טייל פון דער ראַפינירטער נאַצישער פּאָליטיק אויסצוראָטן ס׳יידישע פאָלק.

דערווייל ווערן מיר געפירט צו פאַרשידענע אַרבעטן און טאָג־איין, טאָג־אויס, ווערן צוגענומען יידישע מענער, וועלכע קומען שוין נישט צוריק.

איינמאָל אין אַ פרימאָרגן, מעלדעט דער יודען־ראָט, אַז לויט אַ באַפעל פון דער מאַכט, מוזן זיך צושטעלן 500 יונגע מענער אויף אַרבעט קיין מינסק. פאַר אונדז איז קלאָר, אַז דאָס ווילן די דייטשן אַרויספירן די פיזיש נאָך געזונטע מענער, בכדי זיי צו פאַרלייכטערן דאָס אומברענגען די איבערגבליבענע עלטערע מענטשן און דער עיקר די פרויען מיט די קינדער. פאַר מיר מיט מיין מאַן לייב, וועלכער איז צייטווייליק איבערגעבליבן אויפן אָרט, ווערט רייף דער געדאַנק, אַז ביי דער ערשטער געלעגנהייט צו אַנטלויפן אין די וועלדער.

6

ליקווידאַציע פון דער סטאָלפּצער געטאָ

אין טאָג פון יום־כפּור האָט דאָס פּאַסירט.

פון פאַרטאָג ווערט די געטאָ אַרומגערינגלט דורך דייטשן, ווייסרוסן און ליטווינער. עס ווערן אַרויסגעלאָזט געציילטע יונגע מענער צו דער אַרבעט. פאַר אַלע איבעריקע איז דער אַרויסגאַנג פאַרבאָטן. אַ טייל פון די געטאָ־איינוווינער זענען געווען באַהאַלטן אין די פריער־צוגעגרייטע בונקערס, מיינענדיק, אַז דאָס וועט זיי אָפּראַטעווען. איינס אַזייגער בייטאָג באַמערקן מיר עפּעס אַ באַוועגונג ביים טויער. ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז אָנגעקומען פון דער קאָמענדאַטור אַ רשימה פון וועשערינס, וועלכע דאַרפן זאָפאָרט ווערן אַרויסגעלאָזט. איך בין אויך געווען צווישן זיי און דאָס האָט מיך אָפּגעראַטעוועט פון דער שרעקלעכער שחיטה. די פרויען, וועלכע ס'איז דערלויבט געוואָרן אַרויסצוגיין און האָבן געהאַט קינדער, זענען געוואָרן אויפגעפאָדערט איבער־צולאָזן די קינדער (פריער איז זיי געווען דערלויבט מיטצונעמען די קינדער צו דער אַרבעט), און זיי זענען דאָרט פאַרבליבן, נישט וועלנדיק זיך צעשיידן מיט זיי. טראַגיש האָט אויסגעזען דאָס בילד, ווי די פרויען מיט די קינדער האָבן זיך געקלאַמערט ביי די דראָטן, וואַרטנדיק אויפן טראַגישן סוף. דריי אַזייגער בייטאָג, ווען מיר, 15 וועשערינס זענען שוין געווען אין דער קאָמענדאַטור, האָבן מיר באַמערקט אַ פייער גייט פון געטאָ. דאָס האָט איינער פון די איבערגעבליבענע יידן, וועלכער האָט זיך נישט געלאָזט פירן ווי צו דער שחיטה, אָנגעצונדן זיין הויז און אָן אָנגעטוענער אין תלית, איז ער אומ־געקומען אין די פלאַמען. אין דעם מוראדיקן טאָג זענען אומגעבראַכט געוואָרן צוויי טויזנט יידישע נפשות, פרויען, מענער און קינדער, וועלכע זענען באַגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט אין די פון פריער צוגעגרייטע גריבער.

עס ווערט פאַרגליווערט דאָס בלוט, ס'ווערט אויסגעטריקנט דער מאַרך, ווען איך דערמאָן זיך וואָס ס'האָבן אונדז דערציילט עטלעכע ווייסרוסן, ווי אַזוי ס'איז פאַרגעקומען די גרויזאַמע שחיטה איבער די צוויי טויזנט אומשולדיקע יידישע נפשות! קינדער זענען געוואָרן אָוועקגעריסן פון די מאַמעס און לעבעדיקערהייט געוואָרן געוואָרפן אין די קברים!

דאָס איז געווען דער רעזולטאַט פון דער אָדורכגעפירטער סאַדיסטישער אַקציע דורך צעיושעטע חיות אין פאַרלויף פון איין טאָג, אין טאָג פון יום־כפּור!

מיר זענען נאָך געבליבן 500 נפשות, נויטיקע צו פאַרשידענע אַרבעטן, קאַנדידאַטן אויף צו טיילן דעם זעלבן גורל.

מיין מאַן לייב, וועלכער האָט געאַרבעט מיט נאָך עטלעכע יונגע מענער ביי דער באַן, האָט באַשלאָסן אַוועקצוגיין מיט נאָך אַ גרופּע אין די וועלדער. איך בין דערווייל געבליבן אין דער קאָמענדאַטור, ווייל ס'איז נישט געווען מעגלעך צוצוקומען צום אַרבעטס־פּלאַץ פון לייבן.

נאַכן אפּאַרבעטן אַכט טעג אין דער װעשערײַ, זענען מיר געגומען געװאָרן אין געטאָ אויף רייניקונגס־אַרבעטן. מיר זענען באַגלייט געװאָרן דורך זשאַנדאַרמעריע און דרעסירטע הינט, װעלכע האָבן געניִשטערט צי ס׳איז נישט אַמאָל געבליבן עמיץ ביים לעבן. פיל בונקערס זענען געװאָרן אויפגעריסן און די געצײלטע באַהאַלטענע ייִדן,

בערל לייזרוביץ ואשתו איה״ל מבית זיידמן מתו מרעב ברוסיה
בערל לייזראוויטש און זיין פרוי אידל פון דער הײם זיידמאן,
אומגעקומענע פון הונגער אין רוסלאַנד.

װעלכן האָבן זיך דאָרט געפונען גאַנצע אַכט מעת־לעת, װערן אַרויסגעשלעפּט און דערשאָסן אויפן אָרט.

נאָך דער אויסרייניקונג, האָבן זיי אָפּגעטײלט אַ טייל פונעם געטאָ פאַר די, װעלכע זענען נאָך געבליבן ביים לעבן. װען מיר באַקומען אַ מעלדונג, אַז נאָך דער אַרבעט װערן מיר צוריקגעפירט אויף ביינאַכט אין געטאָ און מורא האָבנדיק, אַז איצט

קומט די ריי אויף אונדז, באַשליסן מיר, איך און נאָך אַ פרוי, זיך צו באַהאַלטן אין דער קראַנקן־שטוב, ביי דער קאָמענדאַטור. פּאַרזיכטיק גייען מיר דאָרט אַריין דורכן פענצטער און ליגן און וואַרטן מיט טויט־שרעק. אין דעם ווערט די טיר אויפגעשלאָסן און ס׳קומט אַריין אַ דינסט, אַ פּוילישע שיקסע. ווען זי דערזעט אונדז, פאַרמאַכט זי די טיר און גייט אַוועק. דאָס איז זי געגאַנגען מעלדן, אַז יידן באַהאַלטן זיך. נאָך אַ קורצער צייט, קומט צו אונדז אַריין אַ דייטש מיט אַ הויכער ראַנגע און ווען ער דערזעט אונדזער שרעק און ציטערניש, זאָגט ער, אַז מיר זאָלן נישט מורא האָבן. ער איז אַריינגעקומען ווייל די „פּוילישע שוויין" האָט אים אַריינגעשיקט. אָבער, בכדי אויסצומיידן אומאַנגענעמלעכקייטן, ראָט ער אונדז צו גיין אין געטאָ.

אַזוי האָבן מיר אַדורכגעלעבט עטלעכע טעג. בייטאָג אין דער קאָמענדאַטור אויף אַרבעט און ביינאַכט אין געטאָ. טעג פול מיט קאָשמאַרן, ווייל אונדזער לעבן איז געווען פולשטענדיק הפקר. יעדער באַנדיט האָט געטאָן, וואָס ס׳האָט זיך אים פאַרגלוסט. אָנפאַלן און פאַרגוואַלדיקונגען זענען געווען אָפטע דערשיינונגען.

איינמאָל, אין אַן אינדערפרי, קומענדיק פון געטאָ צו דער אַרבעט אין דער קאָמענ־דאַטור, האָב איך דאָרט געטראָפן מיין מאַן לייב. ער איז נאָך מיר געקומען פון וואַלד איינשטעלנדיק דאָס לעבן. ער איז דאָרט אָנגעקומען ביינאַכט און זיך אויסבאַהאַלטן ביז אונדזער אָנקומען.

אין אָוונט געלונגט אונדז, צוזאַמען מיט נאָך 20 מאַן, צו פאַרלאָזן דעם גהינום.

7

אין וואַלד

צו דער צייט, האָבן זיך געפינען אין די וועלדער גרעסערע גרופּן אַנטלאָפענע פון פאַרשידענע געטאָס און אַרבעטס־לאַגערן. אונדזער גרופּע ציילט אינגאַנצן עלף מאַן, ווייל די סטאָלפּצער איינוווינער, האָבנדיק באַקאַנטע פּויערים אין דער אַרומיקער סביבה, טיילן זיך פון אונדז אָפּ. בלויז איין פרוי פון סטאָלפּצע, רבקה האַרקאַווי, בלייבט מיט אונדז „ביעזשענצעס". צווישן אונדז האָבן זיך געפונען: נוטקע ווערטהיים (אַן אַדוואָקאַט), מאַניעק ווערטהיים (אַ לערער) — בידע פון מלאַווע, יוסף און זאַשע האַניק פון וואַרשע, מענדל טאָפּער פון וויעלון און אַנדערע.

נאָכן אָנקומען אין וואַלד, פילנדיק זיך פריי נאָך די אַדורכגעמאַכטע אַנגסטן, הויבט זיך אָן פאַר אונדז אַ פרישער קאַפּיטל פון וויי און סכנות אויף יעדן טריט און שריט. פון איין זייט — דער פחד פאַר יעדן שאָטן, ווייל די וועלדער זענען פול געווען מיט ווייסרוסישע באַנדיטן, פּאָליצײ־לייט און דעזערטירן פון די פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילונגען

און פון דער צווייטער זייט, דער נאָגנדיקער הונגער, ווייל די אָרומיקע פּויערים האָבן זיך באַצויגן צו „ביעזשענצעס” נישט גאָר־סימפּאַטיש. יעדעס ביסל עסן, וואָס איז דורך אונדז איינגעשאַפּט געוואָרן, איז געווען פאַרבינדן מיט סכנות־נפשות. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז איינמאָל אין דער וואָך, זאָלן מיר מאַכן אַ „וויפּראַווע”, דאָס הייסט, אַרויסגיין איינשאַפן פּראָוויאַנט און פון די איינגעשאַפטע — מיט קאָלאָסאַלע שוועריקייטן, פּראָדוקטן, האָבן מיר איינגעפּירט אין אונדזער קאָלעקטיוו אַ רעזשים, אַזוי אַז דאָס עסנוואַרג זאָל קלעקן אויף ווי־ווייט מעגלעך ל֜ענגערער צייט. מיר האָבן אויך אויסגעגראָבן אַ „זעמליאַנקע” אויף צו קאָכן אונדזער עסן (אָן עמער וואַסער און צוויי טעלער מעל) און אַ צווייטע זעמליאַנקע — צום שלאָפן. אין שפּיץ פון די „וויפּראַוועס” האָט זיך שטענדיק געפונען לייב, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַן אויסער־געוויינלעכער אָריענטאַציע, אַזוי ווי ער וואָלט זיין גאַנץ לעבן פאַרבראַכט אין די וועלדער. זיין דרייסטקייט, האָט אונדז צוגעגעבן מוט און האָפענונג אין דער־אַ גרויער און לעבנס־געפערלעכער תקופה.

מיט דער צייט, טיילן מיר זיך אָפּ, צוליב פאַרשידענע מיינונגס־פאַרשידנהייטן, פון דער גרופּע און מיר פאַרבלייבן נאָר 4 מאָן, איך מיט לייבן און זאָשע מיט איר מאַן יוסף. מיר האָבן געהאַט אין אונדזער רשות אַ ביקס,וואָס מיר האָבן זיך איינגעשאַפן אין די ערשטע טעג און דאָס איז געווען אין דער צייט אַ גאָר־וויכטיקער פאַקטאָר אויף איינצושאַפן עסנוואַרג און צו דער פאַרטיידיקונג קעגן פאַרשידענע פאַרדעכטיקטע טיפּן, וועלכע האָבן זיך אַרומגעדרייט אין די וועלדער.

8

דער הינטישער סוף פון אַ באַנדיט

איין מאָל זענען מיר אָנגעקומען צו אַ פּויער, וועלכער האָט זיך צו אונדז גוט באַצויגן און ער האָט אונדז געוואָרנט, אַז אין דער סביבה געפינען זיך צוויי אוקראַינישע באַנדיטן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון אַ פּאַרטיזאַנער אָטריאַד און זייענדיק באַוואָפנט טוען זיי אָן צרות דער אָרומיקער באַפעלקערונג, ווי אויך די אויסבאַהאַלטענע אין די וועלדער.

צומאָרגנס אינדערפרי, דערנענטערט זיך צו אונדז אַ הויכער, פעסט־געבויטער מאַנספּאַרשוין מיט אַ באַנדיטישער פיזיאָנאָמיע און ער זעצט זיך צו לעבן אונדז, שפּילנדיק זיך די גאַנצע צייט מיט אַ געלאָדענעם רעוואָלווער. אין אָנפאַנג זאָגט ער, אַז אויב מיר האָבן געווער, קאָן ער אונדז מיטנעמען צו די פּאַרטיזאַנער, דערנאָך ווערט ער דראָענדיקער און ער ווענדעט זיך צו לייבן אויף רוסיש: „איך האָב אַ באַפעל פון

מאַסקווע צו הרגנען אַלע יידן אין די וועלדער, וועלכע זענען נישט מיט די פּאַרטיזאַנער". און ער באַפעלט: „אַלץ אַרויסלייגן פון די קעשענעס!" — מיר לייגן אַרויס אַלע קלייניקייטן. ווען ער באַמערקט, אַז לייב האַלט זיין האַנט אין קעשענע (לייב האָט שטענדיק מיט זיך געטראָגן אַ גרויס מעסער), כאַפּט ער איז אָן ביי דער האַנט. לייב איז געווען צוגעגרייט צו דער עווענטואַליטעט און אין איין אויגנבליק ליגט שוין דער באַנדיט אויף דער ערד און לייב האָט זיך אַרויפגעלייגט אויף דער האַנט, אין וועלכער ס'האָט זיך געפונען דער רעוואָלווער, וועלכער האָט אויסגעשאָסן, אָבער צום גליק קיינעם נישט געטראָפן. מיר אַלע דריי, געגנוג דערשראָקענע, לויפן שנעל צו און רייסן אַרויס דעם רעוואָלווער. ווען דער באַנדיט האָט דערזען, אַז ער איז שוין אומבאַוואָפנט, הויבט ער זיך אָן בעטן רחמנות און ער איז גרייט אַלץ צו דערציילן. דערציילט האָט ער שוין נישט, ווייל ער פאַלט אַ טויטער פון זיין אייגן געווער. לייב האָט אים מיט אַ טרעפלעכן שאָס אין האַרץ אַריין, געמאַכט אומשעדלעך.

נאָך דער אָפּגעטוענער אַרבעט, באַשליסן מיר צו פּאַרלאָזן דאָס אָרט און מיר גייען איבער אין אַ צווייטן וואַלד, איבערלאָזנדיק די ביקס באַגראָבן אין דער ערד. ווען מיר זענען איבערגעגאַנגען, האָבן מיר באַמערקט, אַז דער צווייטער באַנדיט וואַרט אויף עמיצן. העכסט־וואַרשיינלעך האָט ער געמיינט, נאָכן דערהערן אַ שאָס, אַז אָט־אָט קומט זיין חבר מיטן רויב.

נאָך אַ וועג פול מיט סכנות, ווייל מיר האָבן געמוזט אַדורכגיין אַ דאָרף, ווו ס'פלעגן זיך אויפהאַלטן דייטשע סאָלדאַטן און ווייסרוסישע פּאָליציי, קומען מיר אָן אין אַ וועלדל, בערך 4 קילאָמעטער פונעם פריערדיקן אָרט.

אונדזערע אַלע באַמיאונגען זיך צו דערקלייבן צו אַ פּאַרטיזאַנער־באַזע, זענען געווען דערפאָלגלאָז, ווייל ווי שוין דערמאָנט, האָבן אין די וועלדער גראַסירט באַנדעס, וועלכע האָבן זיך פאַרגעשטעלט אַלס פּאַרטיזאַנער, אָבער פאַקטיש זענען זיי געווען באַנדיטן, וועלכע האָבן גערויבט און געמאָרדעט.

נאָך אַ געוויסער צייט, האָבן מיר באַשלאָסן, אַז אונדזערע מענער זאָלן צוריקגיין צום אָרט, ווו ס'איז געווען באַגראָבן די ביקס, ווייל מיט געווער זענען מיר געווען זיכערער, אַזוי קעגן די פאַרשידענע פאַרדעכטיקטע טיפּן, ווי אויך ביים איינשאַפן לעבנס־מיטל. די פּויערים, אַז זיי האָבן געזען באַוואָפנטע מענטשן, זענען זיי געוואָרן „ווייכער" און האָבן אַוועקגעגעבן אַ ביסל עסנוואַרג פון זייערע רעזערוון.

אַ קורצע ווײַלע נאָכן אַוועקגיין פון די מענער, דערהערן מיר צוויי שאָסן פון דער זעלבער ריכטונג, ווו זיי זענען געגאַנגען. מיר האָבן אויפגעציטערט און זיך בלויז אָנגעקוקט. שטעלט אייך פאָר אונדזער לאַגע, צווישן פרויען צווישן אַזוי פיל סכנות! אָבער צו אונדזער מזל געדויערט די שרעק בלויז איין שעה. אונדזערע מענער קומען צוריק און ברענגען אויך מיט די ביקס.

פון די וואַלד־עפּיזאָדן האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון אַ פאַל, ווען מיר האָבן זיך פאַרלוירן מיט זאַשען און יוספן. געווען איז עס בשעת מיר האָבן געקאָכט פאַר זיך אונדזער „זופּ" און אַדורכגייענדיקע באַנדיטן האָבן באַמערקט דאָס פייער. אין דער לעצטער מינוט געלונגט אונדז צו אַנטלויפן אין פאַרשידענע ריכטונגען און

דאָרט פאַרלירן מיר זיך. איך מיט לייבן בלייבן אַליין און די לאַגע ווערט נאָך שווערער, ווייל צוויי מענער האָבן זיך שנעלער אָן עצה געגעבן. נאָך אַ קורצער צייט, טרעפן מיר זיך ווידער און אונדזער פרייד איז נישט געווען אָפּצושאַצן.

אַזוי „לעבן" מיר אונדזער וואַלד־לעבן, זייענדיק אויסגעשטעלט אויף „אומגע־בעטענע" געסט, אויף הונגער, אויף זומערדיקע רעגנס און ווינטערדישע פרעסט, וואַרטנ־דיק אויף דער ישיעה, אַז דער נאַצי־רעזשים וועט זיך איינברעכן. אָבער נאָך ווי לאַנג וועט דויערן אונדזער פּיין?

9

נאָך צוויי יאָר...

יולי 1944.

שוין צוויי יאָר געפינען מיר זיך אין די וועלדער. מיר זענען שוין אויף אַזוי פיל דערשעפּט, אַז מיר פילן, ווי די כוחות גייען אויס.

אין איינעם אַ טאָג, ווען פאַרשידענע טרויעריקע מחשבות עקבערן דעם מוח, דערהערן מיר אַ העפטיק שיסעריי, וואָס טראָגט זיך צו אונדזער ריכטונג. מיר, אָפּגע־ריסענע פון דער וועלט, נישט וויסנדיק ווי עס זעט אויס די לאַגע אויף די פראָנטן, ווערן באַהערשט מיט אַ שרעק, וואָס ס'איז נישט מעגלעך צו באַשרייבן. נאָך עטלעכע טעג, ווען דאָס שיסעריי האָט אויפגעהערט, זענען מיר אַרויס פון באַהעלטעניש, איינ־צושאַפן אַ ביסל עסנוואַרג. ווי געוויינלעך, האָבן מיר, די פרויען, געוואַרט אין דרויסן און די מענער זענען אַריין צום פויער. נאָך עטלעכע מינוטן, קומען זיי אַרויס צו לויפן מיט אַ פריידיקן אויסגעשריי: „קינדער, מיר זענען פריי!" דאָס איז טאַקע געווען אַ שיסעריי נאָך דער אָפּטרעטנדיקער נאַצי־אַרמיי, וואָס איז געלאָפן פון ווייסרולאַנד, ווי געסמטע מייז.

דעם מאָמענט וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. טרערן פון פרייד האָבן זיך געגאָסן ווי וואַסער. צי איז עס ווירקלעכקייט און נישט קיין חלום, אַז מיר געיאָגטע און געפּלאָגטע, ערגער פון וואַלד־חיות, זענען געוואָרן צוריק „מענטשן"? אַז מיר, שטייענדיק שוין ביים סאַמע ראַנד — זענען געוואָרן באַפרייט?

מיט פרישע כוחות, פון דער פריידיקער ידיעה, לאָזן מיר זיך אויפן וועג קיין סטאָלפּצע, ווו מיר טרעפן אָפּטיילונגען פון דער רויטער אַרמיי, צווישן זיי זייער פיל יידישע סאָלדאַטן, וועלכע טראָגן זיך אויף מערב, אַנגרייפנדיק די אָפּטרעטנדיקע דיי־טשישע אַרמיי.

אין סטאָלפּצע זענען מיר געווען ביז יאַנואַר 1945 יאָר.

10

אויף דער, מיט בלוט-איינגעזאפטער, פוילישער ערד

קיין לאַדזש קומען מיר אַן תיכף נאָך דער באַפרייאונג פון דער שטאָט, אין יאַנואַר 1945. דאָ ווערן מיר געוווּיר, וועגן דער גרויסער קאַטאַסטראָפע. פון אונדזערע פאַמיליעס, וועלכע זענען פאַרבליבן אין פוילן, איז קיינער נישט געבליבן. מ'האָט אונדז דערציילט, אַז לייבס אַ ברודערל פון 12 יאָר, וועלכער האָט געאַרבעט אַ קורצע צייט ביי אַ פויער אַלס פאַסטוך, איז געוואָרן אויסגעגעבן דורך פוילישע שכנים און אויך געוואָרן אומגעבראַכט. פון די שוידערלעכע דערציילונגען דערוויסן מיר זיך, אַז די פאַליאַקן האָבן גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל ביי דער פאַרניכטונג פון פוילישן יידנטום צוזאַמען מיט די נאַצי־וואַנדאַלן. זיי האָבן געמאָרדעט און אונדז געירשנט.

* * *

זאַל־זשע אונדזער יזכור־ספר זיין אַן אָנגעצונדן ליכט פאַר די ריינע נשמות, קרבנות פון רשעות און גויאיש בלוט־דורשטיקייט.

שמואל יחזקאל לאַנגנאַס
שוועדן

יארן פון פיין און יסורים

אַנדערש האָט אויסגעזען דער פרייטיק אינדערפרי. מען זעט נישט, ווי שטענדיק, איילנדיקע יידישע פרויען, וועלכע מאַכן די לעצטע צוגרייטונגען, אויפצונעמען דעם שבת־רו, מען הערט נישט דעם פריילעכן געפילדער פון די חדר־יינגלעך און די ערנסטע פּנימער פון די בעלי־בתים פון שטעטל, מאַכנדיק די לעצטע הכנות צום קבלת שבת.

ס'איז פרייטיק, דער 1־טער סעפּטעמבער פון יאָר 1939.

ס'איז דער ערשטער טאָג פון לאַנגע יסורים־יאָרן.

ס'איז דער פראָלאָג פון אַ טראַגיש און בלוטיק קאַפּיטל פאַרן יידישן פאָלק און בתוכם פאַר אונדזער טייער שטעטל, פאַרן יידישן וויערושאָוו.

* * *

באַלד אינדערפרי, כאָטש אָפיציעל, איז קיין קריג נאָך נישט אַנגעזאָגט, ווערט דאָס שטעטל באָמבאַרדירט דורך דער דייטשער אַרטילעריע און עטלעכע הייזלעך זענען געטראָפן געוואָרן דורך דער באַשיסונג. נאָך עטלעכע שעה פון אומבאַשרייבלעכער פּאַניק, הויבט די באַפעלקערונג אָן צו לויפן. אָבער די פראַגע איז, וווהין? עס גייען אַרום קלאַנגען, אַז ביי שעראַדז, ביים וואַרטע־טייך, האָבן די פּאָליאַקן איינגעאָרדנט שטאַרקע פאַרטיידיקונגס־פּאָזיציעס און אַז פון דאָרט, וועלן זיי אָפּשטויסן די דייטשישע קרעפטן.

אַלע פּליטים, דער עיקר יידן, לאָזן זיך צו דער ריכטונג פון שעראַדז. מיר באַמיען זיך צו האַלטן צוזאַמען, אָבער אין רעזולטאַט פון דער אומגעהויערער פּאַניק, פאַרלירן זיך טייל פון די פאַמיליעס, אויך מיין מומע פעסא מיט איר קינד פייגע פּערל און דערנאָך אויך מיין ברודער משה, ווערן פאַרלוירן אין דער בהלה.

שבת אינדערפרי, טרעפן מיר אויף די וועגן, אויסגעהונגערטע פּוילישע סאָלדאַטן, וועלכע נעמען צו אונדזער עסנוואַרג און צוליב דעם ווערן מיר נאָך מער מוטלאָז.

אָנקומענדיק קיין שעראַדז, האָבן אונדז מענטשן געזאָגט, אַז מ'דאַרף לויפן ווייטער. צו דער ריכטונג פון לאָסק.

נישט אָנקומענדיק צום ציל, טרעפן מיר אויפן וועג דייטשע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן אונדז פאַרלאָפן דעם וועג. דער אָנפירער פון דער אָפּטיילונג דערקלערט אונדז, אַז ווייטער איז נישט דערלויבט צו גיין, אַז מיר מוזן זיך זאָפאָרט אומקערן פון וואַנען מיר זענען געקומען.

נישט ווייט פון זדונסקע־וואָליע, וואַרטן אונדז אָפּ סאָלדאַטן און פאָלקס־דייטשן, ווו מיר ווערן אויפגענומען מיט מוראדיקע קלעפּ און זידלערייען. דורך פאַרשידענע

אומוועגן, קומען מיר אָן קיין זדונסקע־וואָליע, דאָרט זעען מיר דעם ערשטן פּאָגראָם, וואָס עס פירן אָדורך די דייטשן איבער דער יידישער באַפעלקערונג. אויפן צוריקוועג, איז מיין פאָטער געוואָרן זייער אָפּגעשוואַכט פון די אַלע איבערלעבענישן און איך, ביי דער מיטהילף פון אלחנן רובינשטיין (דעם צוקער־בעקערס) מוזן אים טראָגן אויף די הענט.

נאָך אַ שווערן וועג, זענען מיר אָנגעקומען קיין לוטוטאָוו, ווו מיר האָבן זיך אַ ביסל אויסגערוט ביי הינדע רחל פּאַרטעקס משפחה. צומאָרגנס, אָנקומענדיק קיין וויערושאָוו, האָבן מיר דערזען דעם גרויסן חורבן, וואָס די דייטשן האָבן געמאַכט, פאַרברענטע הייזער און דערשאָסענע יידן, וועלכע זענען געלעגן אין די גאַסן. ביי אונדז אין געסל איז געלעגן אַ דערשאָסענער ר׳ זלמן אייזנער. די ערשטע אַרבעט פון דעם ביסל יידן, איז געווען ברענגען די קרבנות צו קבר־ישראל.

שוין אין די ערשטע טעג, הויבן זיך אָן שווערע גזירות. פון די ערשטע באַפעלן איז געווען די צוואַנגס־אַרבעט ביים אויפרוימען די חורבות און אַנדערע אַרבעטן, צו וועלכע עס זענען געשיקט געוואָרן, אין די ערשטע טעג, יידן צוזאַמען מיט פּאָליאַקן. נאָך עטלעכע טעג, זענען די פּאָליאַקן געוואָרן באַפרייט און נאָך אונדז, יידן, האָט זיך אָנגהויבן אַ שדים־געיעג. יידישע מענער זענען געוואָרן אַרויסגעיאָגט פון די שטובער, באַגלייט מיט קלעפּ, צו דער שווערסטער און שמוציקסטער אַרבעט.

* * *

נאָך אַ קורצער צייט נאָכן פאַרנעמען וויערושאָוו, שאַפט זיך אַ דייטשע אַדמיניס־טראַציע אין באַשטאַנד פון אַ בירגערמייסטער, צוויי בוימייסטער, עמיל און יאָהאָן, זשאַנדאַרמעריע און מיליץ. די בוימייסטער זענען געוואָרן די גאַנצע בעלי־בתים פון שטעטל. נישט בלויז זיי האָבן געיאַגט צו די שווערסטע אַרבעטן, זיי האָבן אויך געגישטערט אין די יידישע הייזער און צוגענומען פאַר זיך, אַלע ווערטפולע זאַכן.

די דייטשע אַדמיניסטראַציע פּרוּווט אויך צו שאַפן אַ יידישן קאָמיטעט, וועלכער זאָל זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלע יידישע ענינים. צו דעם צוועק ווערט אויפגע־פאָדערט מרדכי שמואל זעלקאָוויטש, וועלכער איז געווען פאַרן קריג פּרעזעס פון דער יידישער קהילה, אַז ער זאָל זיין פּרעזעס פונעם קאָמיטעט. ער זאָגט זיך קאַטעגאָריש אָפּ און אַלס רעזולטאַט, ווערט ער פאַרשיקט קיין ראַדאָגאָשטש, ביי לאָדזש, אין לאַגער פון פּאָליטישע ערובניקעס.

צום סוף ווערט געשאַפן דער יידישער קאָמיטעט מיט יאָסל יעדוואָב אין דער שפּיץ.

דערווייל קומט אונטער אַ סדרה פון שטרענגע גזירות, ערשטנס האָבן יידן געמוזט טראָגן געלע בענדער אויפן רעכטן אַקסל, מיט אַ סטעמפּל פון קאָמיטעט. דערנאָך זענען די בענדער געוואָרן פאַרביטן מיט געלע מגן־דודס, וועלכע זענען געוואָרן צוגענייט צו די קליידער, פאָרנט און אונטן. ווער ס'האָט פּינקטלעך נישט אויסגעפירט די באַפעלן — דעם האָט געדראָט טויט־שטראָף. יידן האָבן אויך געמוזט אָפּגעבן זייערע

וווינונגען פאַר די דייטשן. עס איז געוואָרן פאַרבאָטן פאַר דער יידישער באַפעלקערונג צו גיין אויף די טראָטואַרן, מ'האָט געהאַט רעכט צו גיין נאָר ביי די רינשטעק. יעדער ייד, פון קליין ביז גרויס, זעענדיק פון דערווייטנס אַ דייטש, האָט געמוזט אַראָפּנעמען דעם הוט און באַגריסן. אויב ס'האָט זיך פאַרגלוסט עמיצן פון דער זשאַנדאַרמעריע זיך פריילעך מאַכן, האָט מען פאַרשלעפּט דעם ערשטן בעסטן ייד אויפן פּאָליציי־פּאָסטן און אים דאָרט מערדערלעך געשלאָגן. די דייטשן האָבן אויך געפאָדערט, אַז יידן זאָלן אויסגעבן, ווו עס געפינען זיך די יידישע אוצרות, צו דעם צוועק, האָבן זיי אַדורכגעפירט אַרעסטן און ווער עס איז אַרויס פון דאָרט, איז ער שוין געווען אַ צעקאַליעטשעטער. אויך מיין פאָטער איז געוואָרן פאַרהאַלטן און נאָך דער אינטערווענץ פון יאָסל יעדוואָב און קובאַ רוסעק איז ער געוואָרן באַפרייט אַ צעשלאָגענער און צעבלוטיקטער. די דייטשן האָבן נישט געשוינט קיינעם. אויך פרויען האָבן געטיילט דעם זעלבן גורל. שפּרינצע חנה בראָון, איז איינמאָל געוואָרן אַזוי שטאַרק צעשלאָגן אויף דער זשאַנדאַרמעריע, אַז איך מיט מיין ברודער משה (וועלכער איז דורך דער צייט צוריקגעקומען פון לאָדזש), האָבן זי געמוזט אַהיימטראָגן אויף די הענט אַ בלויע און צעבלוטיקטע פון די באַקומענע קלעפּ.

צווישן די פאַרשידענע אַרבעטן, האָבן יידן אויך געמוזט איינלייגן סטאַטועס פון יעזוסן. מיט דעם האָבן זיי אָנגערייצט די פּוילישע באַפעלקערונג קעגן די יידן, כאָטש די פּוילישע באַפעלקערונג איז געווען באַקאַנט מיט איר זאָאָלאָגישן אַנטיסעמיטיזם נאָך פריער.

* * *

נישט קוקנדיק אויף דער שרעקלעכער לאַגע פון יידישן ישוב אין וויערושאָוו, האָט דער יידישער ציבור געזאָרגט פאַר יידן פון אַנדערע קהילות. ווען עס דערגייען קלאַנגען וועגן דעם בושעווענדיקן הונגער אין לאָדזש, שאַפט זיך אַ קאָמיסיע פון עטלעכע יידן און מיט דער הילף פון קריסטן, ווערן איבערגעשיקט פּעקלעך מיט לעבנסמיטלען פאַר דער הונגעריקער יידישער באַפעלקערונג. יידן האָבן אָפּגעשפּאָרט פון די נעבעכדיקע מיטלען און באַמיט זיך צו לינדערן דעם נויט פון די לאָדזשער יידן.

דערווייל, ווי געזאָגט, ווערט אין שטעטל די לאַגע וואָס אַמאָל ערגער, גזירה יאָגט גזירה. צו דעם אַלעם הערשט אַ שרעקלעכער שאַנטאַזש מצד דעם בירגערמייסטער אין וועמענס הענט מיר געפינען זיך. איינמאָל, האָט ער געפּרווט מאַכן אַן אויסזידלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג קיין פּראַשקע. פאַרשטייט זיך, אַז די בהלה איז געוואָרן אין לשער. דער קאָמיטעט, זעענדיק די לאַגע, באַשליסט צו מאַכן אַ זאַמלונג פון גאָלד און ווערטפולע זאַכן, בכדי עס אָוועקצוגעבן דעם בירגערמייסטער. יאָסל יעדוואָב און פרוי דודעק, זענען אַרומגעגאַנגען צווישן די יידן בכדי צונויפזאַמלען וואָס נאָר מעגלעך. נאָכן באַקומען צוויי קאַראַקול־מאַנטלען, פון פרוי דודעק און פון אייזיק סקורקעס טאָכטער, ווערט די גזירה אָפּגערופן.

* * *

אין אָנפאַנג פון יאָר 1941 הויבט זיך אָן דאָס אַוועקשיקן יידן אין די אַרבעטס־לאַגערן אין פויזן. מיר האָבן שוין געהאַט פון דאָרט אָפּגעריסענע ידיעות וועגן דער קאַשמאַרער אַרבעט און שרעקלעכן הונגער, וואָס הערשט אין די לאַגערן. אין דער ערשטער צייט, זענען עטלעכע יידן צוריקגעקומען פון זאַמל־פונקט, וואָס האָט זיך געפונען אין וויעלון, דאָרט איז פאָרגעקומען אַ סעלעקציע, די נישט־טויגבאַרע צו שווערער אַרבעט, זענען צייטווייליק געוואָרן אַהיים געשיקט. ביים ערשטן מאָל, ווען איך בין געכאַפּט געוואָרן, האָב איך זיך אַרויסגעדרייט, דורך פאַרשידענע קאָמבינאַציעס. אָבער אין דער זעלבער צייט־אָפּשניט, טרעפט מיך אַ צווייט אומגליק. מיין פאָטער ווערט פון די אַלע צרות קראַנק און דריי טעג אין תמוז 1941 ווערט ער נפטר. מיר ברענגען אים צו קבר־ישראל און ער ווערט באַגראָבן נעבן ישראל דוד שטערן.

ביים צווייטן טראַנספּאָרט, ווערן מיר, איך מיט מיין ברודער משה, צוזאַמען מיט אַן ערך 150 יידן, פאַרשיקט אין לאַגער בוכווערדער־פאָרסט ביי פויזן. דאָרט איז פאָרגעקומען די בוי־אַרבעט פון דער אויטאָסטראַדע „בערלין — ליצמאַנשטאַט". די באַדינגונגען ווערן ערגער פון טאָג צו טאָג, ווייל דאָס צוגעטיילטע פאַר אונדז עסן און די צוגעשיקטע, מיט גרויס מי, פּעקלעך פון דער היים — ווערן צעגנבעט דורך דער אַדמיניסטראַציע. באַקלאָגן זיך, איז נישט געווען פאַר וועמען. אויב עמיצער האָט געפּרוּווט זיך באַקלאָגן — איז ער געוואָרן מערדערלעך צעשלאָגן.

עס האָט זיך אויך געפירט, אַז אין די לאַגערן, האָט מען פון צייט צו צייט אויפגעהאַנגען עטלעכע יידן, פאַר מכלומרשט באַגאַנגענע פאַרברעכנס. איינמאָל, איז געוואָרן אַראָפּגעברענגט פון אַ צווייטן לאַגער צוויי יידן. מיר זענען געוואָרן אויסגעשטעלט אין אַ פיר־עק און אַרומגערינגלטע דורך עס־עס־מיליטער, האָבן מיר געמוזט זיין אַנוועזנד ביי דער עקזעקוציע און פאַרביי דעפּילירן, מיט אַ שמייכל אויפן פּנים, מיטן בליק צו די הענגענדיקע אויף דער תליה.

דער חטא זייערע איז געווען, וואָס ביי איינעם האָט מען געפונען אין קעשענע צוויי קאַרטאָפל און דער צווייטער איז געווען אָפּוועזנד אַ נאַכט אין לאַגער.

בערך אַ האַלב יאָר זענען מיר געווען אין בוכווערדע. דערנאָך זענען מיר געוואָרן צעטיילט אין צוויי גרופּן און געוואָרן פאַרשיקט אין די לאַגערן „ליבענאָו — 1" און „ליבענאָו — 2" און פון דאָרט, נאָכן אָפּזיין עטלעכע טעג, זענען מיר פאַרשיקט געוואָרן אין לאַגער קיסטרין.

שרעקלעך איז געווען אונדזער לאַגע אין דעם־אַ לאַגער. פון איין זייט, שווערע פיזישע אַרבעט ביים אָנלאָדענען צעלולאָזע אויף שיפן, ברוטאַלע באַהאַנדלונג פון די ליטווינער, וועלכע האָבן אונדז באַוואַכט און דער עיקר די הונגער באַדינגונגען. מענטשן זענען מאַסנווייז אַוועקגעשטאָרבן, געשוואָלענע פון הונגער. יעדער, וועלכער האָט זיך באַקלאָגט אויף עפּעס אַ ווייטיק, איז תיכף געוואָרן פאַרשיקט אויף פאַרניכטונג.

נאָך אַ געוויסער צייט, זענען מיר, מענטשן־שאָטנס, קוים האַלטנדיק זיך אויף די פיס, איבערגעשיקט געוואָרן אין לאַגער פירשטענבערג, ווו מיר האָבן געאַרבעט, מיט

די לעצטע כוחות, ביי פאַרשידענע אַרבעטן. אַ געוויסע צייט אויך אין דער קוילן־גרובן, ווו מיר האָבן געטראָפן שלמה מייעראָוויטש.

אין פירשטענבערג, זענען מיר געווען ביז אויגוסט 1943, ביז מיר זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ.

* * *

„לינקס — רעכט" — דאָס קאָמאַנדעוועט דער טייוול אין געשטאַלט פון אַ נאַצי־אָפיציר. עס ווערן אַדורכגעפירט אומאויפהערלעכע, בלוטיקע סעלעקציעס. פאַר די אויסגעטיילטע, באַשטימטע אויף אומקום, וואַרט דער ברענענדיקער אוישוויץ־מולך, דער קרעמאַטאָריום. עס ווערן אַהערגעבראַכט צום פאַרניכטן, הונדערטער עשאַלאָנען מיט אויסגעמאַטערטע, קראַנקע, געפאַנגענע, פון וועלכע עס איז געוואָרן אויסגעזאַפּט דאָס לעצטע ביסל מאַרך אין די טרויעריק־באַקאַנטע אַרבעטס־לאַגערן. צווישן די גליקלעכע, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן, צייטווייליק, צום לעבן — האָבן מיר זיך אויך געפונען. די ערשטע צייט אַרבעטן מיר ביים בויען די נייע וועשעריי און אין אַ קורצע צייט ווערן מיר געשיקט אויף אַרבעט אין דער אַמוניציע־פאַבריק „אוניאָן". אויך דאָרט ווערן אַדורכגעפירט, טאָג־טעגלעך, סעלעקציעס און די שוואַכערע ווערן איבערגעשיקט קיין אוישוויץ, פון וואַנען זיי קומען מער נישט צוריק. עט־וואָס לייכטער איז געוואָרן אונדזער לאַגע, ווען מיר האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן ביינאַכט. כאָטש דער הונגער האָט געבושעוועט, זענען מיר אָבער נישט געווען אויסגעשטעלט אויף כסדרדיקע סעלעקציעס. ביי דער אַ אַרבעט זענען מיר געווען ביזן אָנפאַנג פון יאָר 1945. ביז דער עוואַקואַציע פון אוישוויץ.

* * *

מיר שלעפּן זיך, אויסגעמאַטערטע, הונגעריקע, אַדורכגעפרוירענע פון דעם בייסיקן יאַנואַר־פראָסט. מיט די לעצטע כוחות באַמיען מיר זיך, נישט צו בלייבן אונטערשטעליק, ווייל אונטערשטעליקייט הייסט, דערשאָסן צו ווערן אין מיטן וועג. פון ביידע זייטן שאָסיי זענען זיך אָנגעוואָרפענע טויטע קערפּערס. אַזוי דערשלעפּן מיר זיך צו אַ פריש גהינם, וועלכער רופט זיך „גראָסראָזען". אין דעם־אַ לאַגער טרעפן מיר אַ ניי פּייניקונגס־מיטל. דאָ מוז מען שלאָפן זיצנדיקערהייט. ווען איך פאַל אום, ווער איך מערדערלעך צעשלאָגן דורך דעם וועכטער און אין רעזולטאַט פון די קלעפּ, ווערט מיר צעבראָכן אַ פינגער.

אָפּזייענדיק אין „גראָסראָזען" עטלעכע טעג, ווערן מיר, אַ גרופּע יידן, אָפּגעפירט קיין „באַלקענהיים". דער לאַגער־פירער וואָלף, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ ברוטאַלן סאַדיזם. נאָך אַ גאָר קורצער צייט, ווען צוליב דער לאַגע אויף די פראָנטן איז אויך דער לאַגער געצווונגען זיך צו עוואַקוירן, ווערן מיר אויפגעפאָדערט אויסצוגראָבן אַ גרויס גרוב אויפן פעלד אונטערן לאַגער. ווען דער טאָג פון דער עוואַקואַציע קומט אָן, האָט

דער לאַגער־פירער צוזאַמענגענומען אַלע קראַנקע און זיי געגעבן טויט־איינשפּריצונגען און אונדז געצוווּנגען זיי צו באַגראָבן אין דעם פריער־צוגעגרייטן גרוב.

דער ווייטערדיקער מאַרש איז געוואָרן באַגלייט מיט קלעפּ און שיסערייען. ביינאַכט ווערן מיר אַריינגעפירט איבערנעכטיקן אין אַ סטאַדאָלע און אין דער פרי, פּאַלט איין דעם לאַגער־פירער, אַז מיר זאָלן נישט אַרויסגיין דורך דער טיר נאָר שפּרינגען דורך אַ הויכער, ברייטער טיר און ווער עס בלייבט נישט שטיין גלייך אויף די פיס, ווערט אָוועקגעשטעלט אין אַ זייט. אַזוי ענדיקן זייער לעבן 41 יידן, וועלכע בעטן זיך רחמים ביי די באַנדיטן, וועלכע לאָזן אין גאַנג זייערע מאַשין־געווערן. מאַרשירנדיק ווייטער, ווערן עטלעכע יידן זייער שוואַך. דער לאַגער־פירער ווייזט אַרויס מכלומרשט, אַז ער האָט מיט זיי מיטלייד און ער באַפעלט זיי זאָלן זיך אַריינזעצן אין אַ וועגעלע, וואָס מיר שלעפּן מיט זיך. אַדורכגייענדיק אַ יישוב און צוקומענדיק צו אַ וואַלד, דערשיסט ער אייגנהענטיק אַלע, וועלכע געפינען זיך אין וועגעלע און דאָס מיט אַ סאַדיסטיש געלעכטער. אַזוי דערשלעפּן מיר זיך ביז צום לאַגער „הירשבערג".

פאַרן אַוועקגיין פון דעם לאַגער צום ווייטערדיקן מאַרש, איז דער לאַגער־פירער אַרומגעגאַנגען צווישן אונדז און ווער ס'האָט זיך געפילט שוואַך, איז דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. מיר האָבן מאַרשירט ביז צו אַ באַן־סטאַציע און אונדזער גרופּע וואָס האָט געציילט 600 מאַן איז געוואָרן פאַרלאָדנט אין לאַסט־וואַגאָנען, ווו מיר זענען געפאָרן זיבן טעג און נעכט, אַהין און צוריק, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין „בוכענוואַלד". פון אונדזער גרופּע זענען מער ווי אַ העלפט אומגעקומען אויפן וועג, פון הונגער און דורשט. יעדן טאָג זענען געוואָרן אַרויסגעוואָרפן פון די וואַגאָנען מאַסן טויטע.

* * *

די ערשטע טעג פון אונדזער זיין אין דעם „באַקאַנטן" לאַגער „בוכענוואַלד", זענען מיר אַ ביסל געקומען צו זיך, צוליב דער הילף, וואָס מיר האָבן באַקומען פון די „אַלטע" אַרעסטאַנטן. יעדער יידישער העפטלינג האָט אָוועקגעגעבן דאָס לעצטע, בכדי אונדז לייכטער צו מאַכן. צו דער צייט, האָבן אויך אין „בוכענוואַלד" עקזיסטירט געהיימע גרופּן, וועלכע האָבן אַדורכגעפירט נקמה־אַקטן קעגן פאַרשידענע „קאַפּאָס", וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער סאַדיזם. דורך פאַרשידענע אויסריידן, זענען די קאַפּאָס געוואָרן אַריינגענאַרט אין די ווערקשטעלן, ווי אויך אין דער פריזעריי און דאָרט געוואָרן צעשלאָגן און זאָגאַר געוואָרן דערמאָרדעט. די אַ דערשיינונג, האָט אונדז, קוים־לעבעדיקע שאָטנס, צוגעגעבן מוט און ווילן.

דערווייל איז אויסגעבראָכן אין לאַגער אַן עפּידעמיע פון טיפוס און דיזענטעריע און מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן, אַזוי פון דער קרענק, ווי אויך פון די דערשי־סונגען, ווייל אַזוי האָבן די דייטשן „געקעמפט" מיט דער עפּידעמיע — „ליקווידירט" אַלע קראַנקע.

בשעת די טאָג־טעגלעכע אַפּעלן, זענען אַלע אַרעסטאַנטן געוואָרן אויסגעשטעלט לויט זייער נאַציאָנאַלער אָנגעהעריקייט און יעדן טאָג זענען גרעסערע גרופּן יידן,

געוואָרן אָוועקגעפירט. ווייט זענען זיי נישט ערגאַנגגען, זיי זענען געוואָרן דערשאָסן נישט ווייט פון לאַגער.

איינמאָל, ווען איך מיט משהן האָבן זיך געפונען אין אַזאַ גרופּע, וועלכע איז געווען באַשטימט צום אָוועקפירן, געלונגט אונדז אַנצושליסן זיך צו דער פּוילישער אָפּטיילונג, אָבער די פּאָליאַקן פאַריאָגן אונדז מיט זידלערייען און געשרייען „זשידעס, ארויס פון דאַנען!״ דורך אַ נס, ראַטעווען מיר זיך צווישן די פראַנצויזן, וועלכע נעמען אונדז אויף און באַמיען זיך אונדז צו באַהאַלטן.

דערווייל גייט די צייט. ס׳איז שוין אַפּריל פון יאָר 1945. די נעבעכדיקע לאַגע פון דייטשן מיליטער אויף די פראָנטן, זענען אונדז באַקאַנט און אין אונדזערע אויס־געמאַטערטע הערצער ציטערן ספקות און האָפענונגען — צי וועט מען דערלעבן די דערלייזונג ? צי וועלן מיר האָבן דעם זכות צו דערציילן פאַר דער וועלט די טראַגישע אמתן פון דעם גרויזאַמען גהינם ?.

מיר פאָרן שוין ווידער. דאָס איז די בלוטיקע, פערצן מעת־לעת־דיקע, נסיעה קיין „טערעזיענשטאַט״, ווו מענטשן זענען שוין דערגאַנגגען צו דער אַפּאַטישער „מוזולמע־נישער״, גלייכגילטיקייט. אויך דאָס שטיקל ברויט, וואָס מיר באַקומען פון די לאַגער־איינוווינער, פאַרנעמט שוין נישט דער קערפּער. צו דעם אַלעם בושוועט די דיזענטעריע עפּידעמיע, פון וועלכער עס שטאַרבן זייער פיל מענטשן. צווישן די קרבנות, שוין אין די סאַמע לעצטע טעג פון קריג, געפינט זיך אויך הלל באַראַן, יעקל בעקערס זון, וועלכער שטאַרבט אַוועק ביי מיר אויף די הענט.

דעם 9־טן מאַי 1945, ווערן מיר באַפרייט דורך די אַנגרייפנדע רוסישע טרופּן, וועלכע מאַרשירן אַריין אין לאַגער.

* * *

אַפּזייענדיק אַ געוויסע צייט אין שפּיטאָל, ווו מיר באַקומען הילף פון רוסישע דאָקטוירים, ווערן מיר איבערגעפירט צו די אַמעריקאַנער און זייענדיק אין לאַנדסבערג, קומען מיר צו ביסלעך צו די כוחות. איצט שטייט פאַר אונדז די האַרבע פראַגע : וואָס ווייטער ?. וווהין ? די אַלטע היים איז חרוב געוואָרן, אונדזערע נאָענטע — דערמאָרדעט. דורך פאַרשידענע וועגן, פאַרשטענדיקן מיר זיך מיט אונדזערס אַ פעטער פון שוועדן, וועלכער שיקט אונדז אַרויס די נויטיקע פּאַפּירן פאַר דער איינוואַנדערונג. מיין ברודער משה, געוועזענער „ביתר״־מיטגליד און גרויסער פּאַטריאָט פאַרן ארץ־ישראל ווערק, זאָגט זיך אָפּ פון דעם און ער באַשליסט פאַר יעדן פרייז און דורך אַלע וועגן אַנצוקומען קיין ארץ־ישראל.

שווער, זייער שווער איז געווען אונדזער צעשיידונג. איך בין געפאָרן קיין שוועדן און משה האָט זיך געלאָזט, צוזאַמען מיט אַ סך אָפּגעראַטעוועטע יידן, דורך אומלעגאַלע וועגן, אויפן וועג קיין ארץ־ישראל. די ערשטע ידיעות האָב איך פון אים באַקומען פון ציפּערן, ווו ער איז געוואָרן אינטערנירט דורך די ענגלענדער. ער האָט מיר געשריבן וועגן דער רייזע אויף דער שיף „בן־הכט״ און וועגן לעבן אין ציפּערן־לאַגער.

יעדע שורה, יעדעס וואָרט זיינס, האָט געשפּרודלט מיט ענטוזיאַזם פאַרן לאַנד. ער איז געווען פול מיט האָפענונגען, בקרוב וועט ער זיין אין אויסגעטרוימטן לאַנד.

אין יאָר 1948, ווען ס׳לאַנד איז געשטאַנען אין בלוטיקן געראַנגל, געפינט זיך שוין משה אין ישראל און נעמט אָנטייל אין צאָלרייכע קאַמפן. דעם לעצטן בריוו האָב איך באַקומען אין אָנפאַנג אָקטאָבער 1948, ווו משה שרייבט מיר, פול מיט ענטוזיאַזם און אָפּטימיזם, אַז בקרוב וועלן מיר זיין באַפרייט פון פרעמדן יאָך און פון די אַראַבישע באַנדעס.

נישט באַקומענדיק אַ לאַנגע צייט קיין ידיעה, ווער איך באַאומרואיקט און בעט ביי מיין פעטער, יעקב מאַקשקי אין חיפה, און ביי משהס פרוי (ער האָט חתונה געהאַט אין ציפּערן), זיי זאָלן מיר מיטטיילן וועגן גורל פון מיין טייערן ברודער.

ערשט נאָך עטלעכע מאָנאַטן, האָט מיר דער פעטער מיטגעטיילט די טרויעריקע ידיעה, אַז מיין איינציקער ברודער משה, איז געפאַלן מיט אַ העלדן־טויט כ׳ תשרי תש״ח, 23־טן אָקטאָבער פון יאָר 1948, בעתן אָפּרייניקן דעם גליל העליון פון די פאַרבליבענע באַנדעס. ער איז געפאַלן נישט ווייט פון קיבוץ „מנרה״ צוזאַמען מיט נאָך צען קעמפער און געבראַכט געוואָרן צו קבר־ישראל אין ראש־פּינה.

יהי זכרו לעד.

זיסל רוסעק — בערגמאַן

נאָך דער לעצטער סעלעקציע

זומער 1941.

צו אַלע צרות און פּייניקונגען, וואָס די יידישע באַפעלקערונג אין וויערושאָוו האָט געהאַט אויסצושטיין פון די נאַצי־באַנדיטן, צו די טאָג־טעגלעכע סאַדיסטישע באַפעלן, וועלכע האָבן געהאַט פאַר אַ ציל דאָס פיזישע פאַרניכטונג פונעם יידישן ישוב — איז צוגעקומען נאָך אַ גזירה, יידן מוזן וווינען אין געטאָ, וואָס איז געוואָרן אויסגעטיילט ביי דער מקווה גאָס. די לאַגע, וועלכע איז ביז איצט געווען גענוג קלאַגנדיק און אויסזיכטלאָז, ווערט ביים שאַפן דאָס געטאָ פולשטענדיק האָפנונגסלאָז. צוליבן פעלן פון וווינונגס־ערטער, געפינען זיך, צו צען און נאָכמער נפשות אין איין צימער און דאָס ברענגט צום אויסברוך פון פאַרשידענע קראַנקהייטן, ביי דער אָפּ־וועזנהייט פון הייל־מיטלען.

אויך די מאַטעריעלע לאַגע, האָט זיך שטאַרק פאַרערגערט, ווייל די געזונטערע אַרבעטס־כוחות, אַזוי מענער, ווי אויך פרויען, זענען געוואָרן פאַרשיקט אין די אַרבעטס־לאַגערן און דער עול פון באַשפייזונג איז געלעגן אויף דער קליינער גרופּע, נאָך אַרבעטס־פעאיקע, וועלכע האָבן זיך געפינען אין געטאָ.

מיר איז אויסגעקומען אַ געוויסע צייט צו אַרבעטן, צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע מיידלעך ביי אַ דייטשן פויער אין דאָרף כאַבאַנין און די באַקומענע פּראָדוקטן פאַר דער אַרבעט, קאַרטאָפל און אַנדערע גרינוואַרג, האָבן מיר פאַרטיילט אַנדערע הונגעריקע יידן.

איינמאָל — בערך דריי וואָכן פאַר דער אויסזידלונג — זענען מיר געוואָרן געכאַפּט 50 מאַן און געשיקט קיין סאָקאָלניקי, ווו מיר האָבן געאַרבעט ביי שאָסיי־און בוי־אַרבעטן. יעדן שבת נאָכמיטאָג, האָבן מיר געהאַט מעגלעכקייטן צוריקצוקומען אין געטאָ, ביז זונטיק נאָכמיטאָג.

לעצטע סעלעקציע און אויסזידלונג.

געווען איז עס אין דער העלפט פון חודש אויגוסט 1942 יאָר. מיר האָבן זיך אַ ביסל אָפּגערוט נאָך אַ שווערן אַרבעטס־טאָג. פּלוצים זענען אָנגעקומען עטלעכע מיליטערישע אויטאָס מיט אַ גרעסערע צאָל עס־עס־לייט, וועלכע האָבן אונדז אַריינ־געיאָגט אין די פאַרמאַכטע אויטאָס און אונדז אַוועקגעפירט צוריק אין געטאָ. ווען מיר זענען אָנגעקומען אין שטעטל, זענען שוין אַלע געטאָ־מענטשן, פרויען און מענער, קינדער און דערוואַקסענע געווען אויסגעשטעלט אין רייען און די געשרייען זענען געווען מוראדיקע.

דער ווייטערדיקער עטאַפּ איז געווען דאָס איבערפירן די מענטשן־מאַסע אין קלויסטער אַריין. די עטלעכע הונדערט מעטער ביז צום קלויסטער, איז געווען דער אמתער יסורים־וועג פאַר די שוין גענוג אויסגעפייניקטע, הונגעריקע מאַרטירער. צעבלוטיקטע פון די באַקומענע קלעפּ, זענען מיר געוואָרן אַריינגעטריבן אין קלויסטער,

ווו ס'איז נישט געווען קיין אָרט ווו צו זיצן. שטייענדיקערהייט האָבן מענטשן געטאָן זייערע באַדערפענישן. אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געהערט געוויינען פון קינדער, וועלכע האָבן געזוכט זייערע מאַמעס און פון מאַמעס, וועלכע האָבן פאַרלוירן, בעת דער פּאַניק, די קינדער.

אינדערפרי, האָט מען אונדז אַרויסגעלאָזט בכדי זיך „זויבער" מאַכן און מ'האָט אונדז געפירט צום טייך זיך באָדן. עטלעכע יונגעלייט פון קאָמיטעט זענען אַריין צוריק אין געטאָ — מיט דער דערלויבעניש פון די דייטשן — און צוזאַמענגענומען פון

הכנסיה. מקום הריכוז לפני ה„סלקציה". אוגוסט 1942
דער קלויסטער, ווו יידן זענען געווארן צונויפגעזמלט פארן אוועקשיקן אויף פארניכטונג. אוגוסט 1942.

יעדער שטוב, וואָס מ'האָט נאָר געפונען עפּעס עסנוואַרג און עס אָפּגעקאָכט און פאַרטיילט פאַר אַלע. קוכער איז געווען אברהם יהודה ניימאַן.

נאָך עטלעכע טעג זענען אָנגעקומען אַ גרופּע דייטשן מיטן פירער פון דער לאָדזשער געטאָ שווינד און אָפּגעקליבן 50 מאַן און זיי אַוועקגעשיקט קיין ווילון.

דעם זעלבן אָוונט, זענען די דייטשן אַריין אין געטאָ, צוזאַמענגענומען עטלעכע אַכציק קראַנקע און זיי דערשאָסן אין דער מקווה.

צומאַרגנס זענען געוואָרן אַרויסגענומען נאָך 54 מאַן, וועלכע זענען געוואָרן געשיקט נאָך ווילון. פון ווילון זענען אַלע 104 מאַן געשיקט געוואָרן אין לאָדזשער געטאָ.

אַלע איבעריקע — זענען אומגעקומען אין די כעלמנער גאַז־אויטאָס.

פון די דערשאָסענע בעת דער סעלעקציע, געדענק איך עטלעכע נעמען: מיין מומע איידל באַשע, די פרוי פון שלמה רוסעק, איידל כתריאל די פרוי פון ישראל ביינישׂ, די אַלטע פרוי ברוין פון פּאַדזאַמצע, דער לאַמער מיכאל, ריקל קנאָפּ, דער בעקער מאיר איצעק און זיין פרוי דאָברא.

נאָך דער אויסזידלונג, בין איך אָנגעקומען קיין לאָדזש. דאָרט האָב איך געטראָפן מיין ברודער אהרן יוסף, וועלכער האָט געאַרבעט אין געטאָ אַלס אינסטאַלאַטאָר און אַ דאַנק אים בין איך געבליבן לעבן נאָך די שרעקלעכע איבערלעבענישן און נאָך דער טיפוס קראַנקהייט, ווען איך האָב געקרענקט אין יאָר 1943.

אין לאָדזשער געטאָ האָבן מיר אויך אַרויסגעהאָלפן דוד זיידלער, וועלכער האָט געאַרבעט אין באַקליידונגס־רעסאָרט, ווי אויך וואָלף בער גאָטיינער, וועלכער האָט געאַרבעט אַלס שוסטער.

אין מערץ 1944 בין איך מיט מיין ברודער, צוזאַמען מיט אַ גרעסערע גרופּע יידן געוואָרן געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו אין דער אַמוניציע־פאַבריק „האַססאַג". דאָרט זענען מיר געווען ביז דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט.

דעם 16־טן יאַנואַר ביינאַכט, פון יאָר 1945, בין איך באַפרייט געוואָרן דורך רוסישע מיליטערישע קרעפטן.

רשימת הרוגי וירושוב בשנת תש"כ

(בעת ה„סלקציה" האחרונה)

1. אורנבך, הרבנית גולדה ריקל.
2. איציק, מיכאל („מיכאל הצולע").
3—4. איציק, מאיר (האופה) ואשתו דוברה.
5. ברוין, ביאנקה (מפודזאמצ'ה, חמותו של מילז'ינסקי).
6. ברוין, אשתו של ישראל ביינישׁ ברוין.
7. גרבינר, אברהם יצחק.
8—9. גרבובסקי, רפאל ואשתו שרה.
10—11. הורוביץ, פנחס ואשתו.
12. וקסמן, וולף לייב (הבן של יעקב וקסמן).
13. זילברברג, ירוחם (חרש-אילם).
14. זלקוביץ, בלומצ'יה (אמו של מרדכי שמואל).
15. גולדמן, חנוך.
16. גולדמן, אדל.
17. דומב, גיטל (אשתו של הרשל).
18. יודא, אברהם (אברהמצ'יה מחלק העתונים).
19. כתריאל, איידל (אמו של אייזיק כתריאל).
20. לנגנס, פסה.
21. מאירוביץ', יעקב.
22. מאירוביץ, פייביש.
23. לוקישט, רודה.
24. ניימן, ינטה (יענטה).
25. גב' פירניקארז' (אשתו של יצחק הרש).
26. פרוצל, חיים.
27—28. קוז'וך, יעקב (יענצ'יה הנגר) ואשתו נאחה.
29. קלינובסקי, נחום.
30. פנק, משה.
31. קליגר, הרבנית יהודית (אשתו של הרב קליגר).
32—33. קורן, יוסף ואשתו.
34. קוניארסקי, גיטל.

35. קופידלובסקי, חנה.
36. פנקובסקי, קריינדל.
37. רוסק, איידל באשה (אשתו של שלמה רוסק).
38. רובינוביץ, רויזה.
39. גב׳ רוגובסקי, (אשתו של ישעיה רוגובסקי).
40. שוורץ, פרל.
41. אשתו של שמשון העגלון.
43 — 42. קנופף, לייביש ואשתו ריקל.
44. חותנו של „דוברי ויצ׳ור" (מקאליש).
45. נכדה של ה„מוישל׳טע".

בסך־הכל נרצחו למעלה משמונים איש, אולם את יתר השמות לא הצלחנו לאתר.

* * *

נאָך דער לעצטער סעלעקציע, ווען אַלע יידן זענען שוין געווען אוועקגעשיקט אויף פאַרניכטונג, האָבן די דייטשן גענומען דעם יודענראַט מיט דער יידישער פּאָליציי, זיי אַרויסגעפירט אין בזשעזשינקער וועלדל אונטער דער שטאָט. דאָרט האָבן זיי געמוזט אויסגראָבן אַ גרוב און אויפן אָרט געוואָרן דערשאָסן.

דאָס זענען די נעמען פון די דערשאָסענע:
יוסל יעדוואָב;
לייב שמולעוויטש;
קובא רוסעק;
נחמן גליקסמאַן;
יעקב שארי;
יעקב לעווקאָוויטש — ראַניטאַר;
מרדכי עליאַש;
משה בערקאָוויטש;
שמשה אייזנער, פון קעמפּנאַ;
איציק ערליך;
טוביה בריצמאַן;
יעקב עליאַש — חריף.
דערציילט פון פּאַליאַק באַדינסקי, וועלכער האָט דאָס אַלץ געזען.

גאָלדע יעדוואַב
בעלגיען

בעת דער אָקופּאַציע אין בעלגיען

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, האָב איך געוווינט אין בעלגיען און דאָרט פאַרבראַכט ביזן אַריינמאַרש פון דייטשישן מיליטער — ביז מאי חודש 1940. זייענדיק שוין אינפאָרמירט, וואָס עס ברענגען מיט זיך די נייע „קולטור־טרעגער" און בכדי צו געפינען אַ שוץ — אַנטלויף איך — צוזאַמען מיט נאָך פיל בעלגישע בירגער, איבערהויפּט יידן, קיין פראַנקרייך. אין יאָר 1941, ווען די ווישי־רעגירונג האָט אַדורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע פון אַלע יידן און זעענדיק, מיט די טאָג־טעגלעכע אַנטי־יידישע אַקציעס, אַז אויך אין פראַנקרייך איז יידיש לעבן נישט זיכער — באַשליס איך צוריקצופאָרן קיין בעלגיען, מיט דער האָפנונג, אַז מיינע דאָרטיקע פריינט וועלן מיר אַרויסהעלפן אין אַ גויט־פאַל.

נאָך אַ וועג פול מיט סכנות, קום איך אָן קיין בעלגיען צוזאַמען מיט מיינעם אַ באַקאַנטן (וועלכער איז שפּעטער געוואָרן מיין מאַן). מיין שוועסטער לאה מיט איר 15־יאָריקער טאָכטער, זענען פאַרבליבן אין פראַנקרייך אין דער שטאָט בערזשעראַק, ווייל איר מאַן האָט זיך געפונען אין אַ לאַגער נישט ווייט פון דאָרט.

אין אויגוסט 1942, האָבן איך באַקומען אַ ידיעה, אַז מיין שוועסטער מיט איר גאַנצער פאַמיליע, זענען געוואָרן פאַרשיקט אין די פאַרניכטונגס־לאַגערן. אין אַ גאָר קורצער צייט האָב איך באַקומען אַן אינפאָרמאַציע, אַז מיין ברודער איז געוואָרן געשיקט, צוערשט אין לאַגער „דראַנסי" און דערנאָך אויף פאַרניכטונג, קיין פוילן.

קורץ פאַר דער באַפרייאונג האָבן איך זיך אויסבאַהאַלטן אין דער שטאָט בריסל.

אין טאָג פון דער באַפרייאונג, ווען ס'איז נאָך פאָרגעקומען אַ קעגנזייטיקע שיסעריי, זענען שוין מענטשן אַרויס אין דער גאַס מיט געזאַנג און טענץ. פאַר אונדז, יידן, איז די פרייד געווען אַ קורצע, ווייל מיר זענען געוווּיר געוואָרן וועגן טראַגישן סוף פונעם אייראָפּעאישן יידנטום און בתוכם וועגן דער פאַרניכטונג פון מיין פאַמיליע.

פון 6 ברידער און 3 שוועסטערן — זענען מיר געבליבן בלויז צוויי. פינף ברידער און צוויי שוועסטער, זענען אומגעקומען צוזאַמען מיטן כלל־ישראל אין די טרויעריק־באַקאַנטע טויטן־לאַגערן.

חיים שוואַרצבאַרט

קאַצעט זכרונות

ערשטע טעג אָקופּאַציע.

דער בליץ־שנעלער אַריינמאַרש פון די דייטשע קרעפטן אין שטעטל, איז פאַר אַלע געווען אַן אומדערוואַרט געשעעניש. ערשט מיט אַ טאָג צוריק, האָבן די פּאַליאַקן אויסגערעכנט, ווי לאַנג ס׳וועט געדויערן דער מאַרש קיין בערלין דורך דער „העלדישער״ און „אומזיגבארער״ פּוילישער אַרמיי. זיי האָבן „אויסגערעכנט״, אַז די 180 קילאָמע־טער — די שטרעקע פונעם שטעטל ביז בערלין, וועט געדויערן, העכסטנס, ביז מיטאָג־צייט. ביינאַכט האָבן די פּאַליאַקן אויפגעריסן די בריק, זייענדיק זיכער, אַז דאָס וועט אויפהאַלטן די דייטשן.ליידער האָט פּאַסירט אַנדערש. די דייטשע אַרמיי, האָט נאָכן אונטערצינדן ס׳שטעטל מיט אַ העפטיק אַרטילעריש פייער, זיך אַריינגעריסן 5.30 אינדערפרי, דעם 1־טן סעפּטעמבער.

דעם ערשטן טאָג פון דער דייטשער הערשאַפט, האָט זיך דאָס ביסל יידן וואָס זענען געבליבן און נישט אַנטלאָפן, אויסבאַהאַלטן, ווי איינער האָט נאָר געהאַט מעגלעכקייטן. דאַקעגן די פּאַליאַקן, וואָס האָבן זיך ערשט נעכטן געגרייט צו אַ „זיגרייכן מאַרש״ אויף בערלין, האָבן זיך זאַפּאַרט באַוויזן אין די גאַסן מיטן „הייל־היטלער״־גרוס און אָנגעהויבן צו קאָאָפּערירן מיט די דייטשן. די ערשטע נידערטרעכטיקע מסירה איז געווען, אַז יידן האָבן אויפגעריסן די בריק. דערנאָך האָבן די דייטשן, ביי דער אַקטיווער מיטהילף פון פּאַליאַקן, אַרויסגעשלעפּט באַהאַלטענע יידן פון די קעלערס און שוין דעם ערשטן טאָג אַדורכגעפירט אַ בלוטיקע שחיטה איבער דער משפחה לעווי. צווישן די ערשטע קרבנות, האָט זיך אויך געפינען חיים איצקאָוויטש, וועלכער איז דערשאָסן געוואָרן ביים טייך און דאָרט געוואָרן אַריינגעוואָרפן.

דעם צווייטן טאָג האָבן מיר זיך דערוווּסט וועגן גרויסן אומגליק, וואָס האָט געטראָפן דער שטאָט וויעלון, וועגן דער גרויסער צאָל דערהרגעטע און פאַרוווּנדעטע פון דער בעסטיאַלישער באָמבאַרדירונג.

אונדזער שטעטל, וואָס איז נאָך געשטאַנען אין פלאַמען, האָט דערפילט די נייע אָרדנונג באַלד אין די ערשטע טעג. יידן זענען געוואָרן געצוווּנגען צו לעשן די שריפות און די פּאַליאַקן האָבן זיך געפלייסט אַרויסצווייזן זייערע קענטענישן אין אַנטיסעמיטיזם. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ זוכעניש — לויט דער אָנווייזונג פון די קריסטלעכע איינוווינער — אין די קעלערן און דאָס געפונענע האָב און גוטס, אָנגעזאַמלט דורך יאָרן מי און האָרעוואַניע, איז געוואָרן צוגענומען און טיילווייז פאַרטיילט געוואָרן דער פּוילישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט גערן אויפגענומען דעם רויב.

נאָך אַכט טעג, קומען טיילווייז אָן די אַנטלאָפענע יידן. ביים אַריינגאַנג אין שטעטל ווערן זיי אָפּגעוואָרט דורך דייטשישע סאָלדאַטן, ווי אויך דורך דייטשע און פּוילישע

פרויען. יעדעס ווערטפול חפץ וואָס מ׳געפינט ביי די יידן, ווערט צוגענומען און אויפן אָרט פאַרטיילט.

נאָכן צוריקקער פון אַ גרויסן טייל יידן, בערך צוויי טויזנט נפשות, הויבט זיך אָן אַ געוויסער סטאַביליטעט, פאַרשטייט זיך לויטן נאַצישן שטייגער. ס׳ווערט געשאַפן אַ מאַגיסטראַט, וואָס האָט זיך גערופן אַמטס־קאָמיסאַר. ס׳קומט אויך אָן אַ דייטש אַלס בירגערמייסטער און ס׳ווערט געשאַפן אַן אַרבעטס־אַמט. מיט דעם אַלעם פירן אָן ציווילע דייטשן און זשאַנדאַרמען.

אַנטי־יידישע רעפּרעסיעס.

ס׳הויבן זיך אָן שווערע טעג פאַרן יידישן ישוב. אַנגעהויבן האָט עס זיך מיטן אַרעסט פון יידישע געזעלשאַפטלעכע טוער. ס׳ווערן אַרעסטירט, מרדכי שמואל זעל־קאָוויטש — לעצטער פאַרזיצער פון קהילה־ראַט, אברהם יהודה ניימאַן און וואָלף רינג. נאָך אַ ברוטאַלער באַהאַנדלונג, ווערן זיי אויפגעפאָדערט צו זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלע יידן פון וויערושאָוו. ווען די דערמאָנטע טוער נעמען נישט אויף זיך דעם אחריות — ווערן זיי פאַרשיקט קיין ראַדאָגאָשטש, ביי לאָדזש.

נאָך אַ גאַר־קורצער צייט ווערט דורך דער דייטשער מאַכט באַשטימט אַ יודען־עלטסטער, וועלכער באַקומט די אויפגאַבע צו שאַפן אַ יודען־ראַט. נאָך דער אויפ־פאָדערונג פון דער געסטאַפּאָ, ווערט אַדורכגעפירט אַ רשימה פון אַלע יידן, יונג און אַלט, מענער און פרויען, ביי יעדן נאָמען ווערט צוגעגעבן, פאַר מענער — דער נאָמען ישראל און פאַר פרויען — שרה.

נאָכן אַדורכפירן די רשימה, ווערט דער יודען־ראַט אויפגעפאָדערט דורכן שטאָט־ראַט, וועלכער איז באַשטאַנען פון בלויז קריסטן, אַריינצוטראָגן אין פאַרלויף פון 24 שעה, קאָנטריבוציע אין דער הויך פון 25 טויזנט מאַרק. די יידישע באַפעלקערונג האָט געמאַכט די גרעסטע אַנשטרענגונג אויף צוזאַמענשטעלן די סומע. פרויען האָבן פון זיך אַראָפּגענומען קידושין־רייפלעך און אויערינגלעך, פאַרקויפט דער פויל׳שער באַפעלקערונג און מיט דער צונויפגעזאַמלטער סומע אַרויפגעגאַנגען צום אַמטס־קאָ־מיסאַר. די דעלעגאַציע איז באַשטאַנען פון יאָסל יעדוואָב, איטשע פּאַנקאָווסקי און דער שרייבער פון די שורות. ווען דער קאָמיסאַר האָט גענוי איבערגעציילט די סומע און געזען, אַז אַלץ שטימט, ווענדעט ער זיך צו אונדז מיט אַ ציניש שמייכל: „זייער גוט. איצט גיב איך אייך נאָך 48 שעה אויף אַריינצוטראָגן נאָך 25 טויזנט מאַרק, אויב נישט — באַצאָלט איר מיטן לעבן”.

די ידיעה האָט געטראָפן דער יידישער באַפעלקערונג, ווי אַ דונער. אָבער ווי שטענדיק אין אַזאַ עת צרה, האָבן מיר צוזאַמענגעקליבן דאָס סאַמע לעצטע פון דער אומגליקלעכער יידישער באַפעלקערונג און צוזאַמענגעשטעלט 15 טויזנט מאַרק. נאָך 48 שעה האָבן מיר זיך געוויזן פאַרן קאָמיסאַר און אים דערקלערט, אַז מער פאַרמאָגט נישט די יידישע באַפעלקערונג, כאָטש ער וועט אונדז דערשיסן, איז נישט מעגלעך די סומע צו פאַרגרעסערן. דער דייטש האָט דאָס געלט גענוי איבערגעציילט, אַריינגעלייגט אין קעשענע און מיט עטלעכע פּעטש אונדז אַראָפּגעוואָרפן פון די שטיגן.

דערווייל קומען אָן גזירות איינע ברוטאַלער פון דער צווייטער. ס'הויבט זיך אָן אַ כאַפּעניש צו אַרבעט. אַלע יידן פון 6 ביז 60 יאָר, וועלכע זענען רעגיסטרירט, מוזן זיך צושטעלן יעדן אינדערפרי צום אַפּעל און פון דאָרט ווערן זיי איבערגעשיקט צו פאַרשידענע שוואַרצע אַרבעטן. אַ גרויסער טייל האָט געאַרבעט אין די פאַראַנענע מיליטער־לאַגערן ביים שלעפן וואַסער, פּוצן שיך, וואַשן פאַדלאָגעס און אַנדערע אַרבעטן וואָס ס'האָבן געפאָדערט די דייטשע סאָלדאַטן. טייל זענען געווען באַשעפטיקט ביים קערן די גאַסן און ביים אַרויסנעמען פון די טיילווייז־פאַרברענטע הייזער, יעדע זאַך, וועלכע האָט אַ נוצן. די פאַרברענטע הייזער ווערן פונאַנדערגענומען דורך יידן, מענער און פרויען. נאָכן אָפּרייניקן די ציגל, ווערן זיין איבערגעשיקט קיין דייטשלאַנד. פאַר דער אַרבעט, האָבן די דייטשן געצאָלט 50 פּעניק אַ טאָג. דאָס געלט האָט געמוזט ווערן געדעקט דורכן יודען־ראַט. דאָס הייסט, אַז די יידישע באַפעלקערונג האָט געמוזט באַצאָלן פאַר דער אַרבעט.

די אַ באַדינגונגען, האָבן געשאַפן אַ סיטואַציע, אַז די נויט ביי דער יידישער באַפעלקערונג איז דערגאַנגען צום נידעריקסטן שטאַפּל, ווייל אַ גאָר־קליינער טייל אַרבעטס־פעאיקע, האָבן געמוזט אויסהאַלטן, מיט זייערע נעבעכדיקע פאַרדינסטן, דעם איבערוויגנדן טייל פון יידישן ישוב.

נאָך אַ קורצער צייט, קומט אונטער אַ פרישע פּלאָג. יונגע אַרבעטס־פעאיקע יידן ווערן געשיקט אויף צוואַנגס־אַרבעט אין די לאַגערן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער פּויזנער געגנט. פון די אַפּגעריסענע ידיעות, האָבן מיר געהאַט אַ בילד, וועגן דער קלאַגנדיקער לאַגע אין די לאַגערן. וועגן הונגער, קאַטאַרזשנער אַרבעט און ברוטאַלע רעפּרעסיעס, וועלכע האָבן דאָרט געהערשט. ס'זענען צו אונדז אויך דערגאַנגען ידיעות וועגן אומגעקומענע.

די איבערגעבליבענע אין שטעטל זענען געוואָרן אויסגעהאַלטן דורך דעם טייל פאַכלייט, וועלכע זענען נויטיק געווען דער דייטשישער מאַכט. עס זענען אויך געוואָרן איבערגעשיקט פעקלעך פאַר די פאַרשיקטע אין די לאַגערן. חוץ ברויט, איז געוואָרן איבערגעשיקט צו ביסלעך מאַרגאַרין. די פאַרבליבענע יידן האָבן פון זיך אָוועקגענומען דעם לעצטן ביסן, בכדי לייכטער צו מאַכן זייערע מיטברידער, וועלכע האָבן געשמאַכטעט אין די צוואַנגס־לאַגערן.

אין ענדע 1941, ווערן אויך פרויען פאַרשיקט אין די פּויזנער לאַגערן און דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דאָס שטעטל האָט זיך נאָכמער אויסגעשעפּט פון יונגע אַרבעטס־כוחות.

מיינע איבערלעבענישן.

ווען כ'בין צוריקגעקומען אין שטעטל, נאָך די מלחמה־טעג, האָב איך שוין אָנגעטראָפן דעם קאָשמאַר פון דער „נייער אָרדנונג". דאָס „כאַפּעניש" אויף אַרבעט איז געווען אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אויך איך בין געוואָרן גענומען צו שוואַרצער אַרבעט, נישט קוקנדיק, וואָס כ'בין צוריקגעקומען אַ קראַנקער. נאָך אַ קורצער צייט, ווען די דייטשן האָבן זיך געגויטיקט אין קוואַליפיצירטע פאַכלייט, האָב איך אָנגעהויבן

אַרבעטן אַלס שניידער פאַר דער זשאַנדאַרמעריע. פון מיין אַרבעט, האָב איך אויסגע־האַלטן די גאַנצע פאַמיליע. אויך מיטן איינשאַפן פּראָדוקטן איז מיר געווען לייכטער, ווייל כ׳האָב פאַרקערט, צוליב מיין אַרבעט, צווישן דער דייטשישער באַפעלקערונג. כ׳האָב אויך באַקומען אַ באַפרייאונג פון יודען־ראַט, ווו כ׳בין געווען צוגעטיילט אַלס מיטגליד. כ׳בין געווען זיכער, אַז כ׳וועל זיך אַזוי אויפהאַלטן ביי דער אַרבעט און באַזאָרגן מיט עסן מיין פרוי און קינדער, ווי אויך מיינע אַלטע עלטערן.ליידער האָט דער גורל אַנדערש געוואָלט. נאָכן באַקליידן די דייטשן מיט זייערע פרויען מיט פּאַלטנס און פעלצן, האָט מען מיך אַרויסגענומען פון וואַרשטאַט און אַוועקגעשיקט אין די פּויזנער לאַגערן. כ׳וועל קיינמאָ לנישט פאַרגעסן די לעצטע בליקן פון מיינע טייערע, וועלכע האָבן מיך באַגלייט אין מיין וועג. דאָס זענען געווען די לעצטע בליקן זייערע.

כ׳בין אָנגעקומען אין לאַגער אַנטאָנינהאָף, ביי פּויזן. נאָכן אַדורכגיין די אָנגענומענע דאָרט פּראָצעדורן, נישט פאַרגעסנדיק צוצונעמען פון אונדז אַלע מיטגעבראַכטע פון דער היים זאַכן, ווערן מיר געשיקט, אונטער דער וואַך פון פאָלקס־דייטשן, צו דער אַרבעט.

אונדזער אַרבעט, ביי וועלכער ס׳איז געווען באַשעפטיקט בערך 47 טויזנט יידן, איז געווען ביים באַן־הויף. מיר האָבן געלייגט שפּאַלן, געבויט בריקן און געמאַכט אַן אָנשיט פון 14 מעטער די הויך. די שטערבלעכקייט האָט גאַרנישט געווירקט וועגן פאַרקלענערן די טעמפּאָ פון דער אַרבעט, אַזוי צום ביישפּיל, ווען ביי דער גרופּע פון 10 מאַן, וועלכע האָבן געהאַט אַן אויפגאַבע איבערצושלעפּן רעלסן, זענען 2 מאַן געוואָרן דערהרגעט, האָבן די איבעריקע אַכט געמוזט אַדורכפירן די זעלבע אַרבעטס־נאָרמע. די יעניקע, וועלכע זענען אַוועקגעשטאָרבן אָדער אַוועקגעפאַלן ביי דער אַרבעט, זענען נישט געבראַכט געוואָרן צו קבר־ישראל. ביי דער אָנשיט־אַרבעט איז דער אומ־געקומענער געוואָרן פאַרשיט מיט שטיינער און זאַמד. ס׳איז געווען אַ פאַל, ווען ס׳איז אומגעקומען אונדזער אַ ווירושאַווער, איסר יעקוב, האָב איך געבעטן ביים דייטשן שאַכט־מייסטער, ער זאָל אים לאָזן באַגראָבן. אַלס ענטפער האָב איך באַקומען מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ און דערביי האָט ער ציניש באַמערקט, אַז באַגראָבן קאָן איך זיך זעלבסט און נישט זאָרגן וועגן אַנדערע. דער זעלבער מייסטער, קאָרדאָן פון האַמבורג, אַ מערדער און רוצח, האָט זיין סאַדיזם אַרויסגעוויזן אויף טריט און שריט. ער האָט מיך איינמאָל געשיקט כ׳זאָל אים איינשאַפן טאַבאַק צום רויכערן און ווען כ׳בין צוריקגעקומען ליידיק, האָט ער מיך אַזוי צעשלאָגן, אַז כ׳בין אַוש געפאַלן אין אָנמאַכט. נאָך אַ נס, וואָס עטלעכע יידן האָבן מיך באַהאַלטן, ווען די געסטאַפּאָ דערזעט מיך אין אַזאַ צושטאַנד, וואָלט איך זיכער געווען אַ מאַטעריאַל איבערגעשיקט צו ווערן קיין פּויזן, צום פאַרברענען.

אַ דאַנק דער רעקאָמענדאַציע פון ידישן לאַגער־עלטסטן, וועלכער האָט איבער־געגעבן דעם לאַגער־פירער, אַז איך בין אַ קוואַליפיצירטער שניידער און דער לאַגער פירער האָט זיך גענויטיקט אין אַ פאַכמאַן, וועלכער זאָל פאַר אים איבעראַרבעטן די געבראַכטע זאַכן פון טשעכישע און לאָדזשער יידן — האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן ביים פאַך און פּטור געוואָרן פון דער בוי־שטעלע מיטן באַנדיטישן מייסטער. צוליב

מיין אַרבעט, האָב איך אויך געהאַט מעגלעכקייטן, איינצושאַפן פון דערנעבעדיקן קריסטלעכן לאַגער, רעשטן פון עסנוואַרג און עס פאַרטיילן פאַר אונדזערע הונגעריקע יידן.

ווען די אַרבעט אין אונדזער לאַגער האָט זיך געענדיקט, איז דער גרעסטער טייל איבערגעשיקט געוואָרן קיין קרויצבורג, ווי אויך קיין גוטנברון. איך און עטלעכע יידישע שוסטער, זענען צייטווייליק געבליבן אויפן אָרט ביי אונדזערע פאַכן. ווען ס'איז שוין נישט געווען פאַר מיר קיין אַרבעט, ווער איך איבערגעשיקט קיין גוטנברון, ביי פויזן. אויך דאָרט אַרבעט איך ביים פאַך און לויט דער שרעקלעכער לאַגע פון די יידישע פאַרשיקטע, איז מיר געווען פאַרהעלטנישמעסיק פיל לייכטער.

דאָרט האָב איך פאַרבראַכט ביז צו דער ליקווידאַציע פון לאַגער.

אין אויגוסט 1943, האָט מען אונדז געזאָגט, אַז אַזוי ווי ס'איז נישטאָ קיין אַרבעט, ווערן מיר געשיקט קיין וועסט־דייטשלאַנד אויף אויפראַמונגס־אַרבעטן. קיינער האָט אין דעם נישט געגלויבט. דערווייל זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז מ'שיקט אונדז קיין קרויצבורג אין דער אָרטיקער זייפן־פאַבריק. די קלאַנגען האָבן ביי אונדז אַרויסגערופן אַ פאַרצווייפלונג, ווייל מיר האָבן געוווּסט וועגן גורל פון די פאַרשיקטע אין דער פאַבריק, וואָס האָט אויסגעאַרבעט זייף פון מענטשלעך פעטס.

די באַן, צו וועלכער ס'איז כסדר צוגעקומען פרישע וואַגאָנען מיט פאַרשיקטע, האָט זיך טאַקע דערנענטערט צו קרויצבורג און נאָכן אָפשטיין אויף דער סטאַציע אַ גאַנצן טאָג, אָן עסן און טרינקען, שטרענג באַוואַכט דורך דער געסטאַפּאָ, האָבן מיר געדירט אין ווייטערדיקן וועג. קיינער האָט נישט געוווּסט וווּהין מיר פאָרן.

דעם ציל פון דער נסיעה, זענען מיר געוווּיר געוואָרן דעם 6־טן אויגוסט 1943 דריי אַזייגער פאַרטאָג. מיר זענען אָנגעקומען אין גרויזאַמען גהינם — אוישוויץ.

די ערשטע „אויפנאַמע" איז געוואָרן אַדורכגעפירט דורך אַ באַנדע שכורע עס־עס־לייט, וועלכע האָבן געלאָזט אין גאַנג ביקסן־קאָלבעס און אייזערנע שטעקנס. עס דערהערן זיך אויך איינצלנע שאָסן. די טויטע קערפּערס, וועלכע האָבן זיך געפינען אין די וואַגאָנען, זענען געוואָרן צוזאַמענגענומען דורך אַ ספּעציעלער בריגאַדע קאַצעטלער — טויטן־גרעבער. ביים אַראָפּגיין פון די וואַגאָנען, ווערט אַדורכגעפירט אַ סעלעקציע אין אַלע עלטערע און שוואַכע און סתם אַזעלכע, וועלכע האָבן נישט נושא־חן געווען ביי דער עס־עס — זענען אָפּגעשיקט געוואָרן אין קרעמאַטאָריום. איך, צוזאַמען מיט אַנדערע אַרבעטס־פעאיקע, זענען געשיקט געוואָרן אין באָד. דאָרט זענען מיר געוואָרן פולשטענדיק אָפּגעשוירן, אַפילו די ברעמען האָבן זיי נישט איבער־געלאָזט. די האָר זענען געוואָרן פאַרפּאַקט און אוועקגעפירט אין סקלאַד.

אַלע וועלכע זענען צייטווייליק איבערגעלאָזט געוואָרן ביים לעבן, זענען געוואָרן אויסטאַטואירט. איך בין אויך געווען פון די גליקלעכע און דער באַקומענער אויסטאַ־טואירטער נומער 41519, האָט מיר געגעבן אַ שטיקל האָפנונג. אפשר ? מעגלעך, אַז איך וועל אַרויס לעבעדיק פון דעם בלוטיקן שאול־תחתיות ?

דעם זעלבן טאָג איז געוואָרן אויסגערופן, אַז יעדער זאָל מעלדן וועלכעס פאַך ער באַזיצט. מיינער אַ באַקאַנטער פון פאַריז, וועלכער האָט זיך געפונען אין אוישוויץ

אַ געוויסע צייט און האָט מיך דאָרט באַמערקט, האָט מיר געגעבן צו וויסן, אַז כ׳זאָל נישט זאָגן, אַז כ׳בין אַ שניידער נאָר אַ שלאָסער. אַזוי האָב איך זיך טאַקע רעגיסטרירט.

דעם צווייטן טאָג, זענען מיר געוואָרן אַרויסגערופן 106 מאַן, רעגיסטרירטע אַלס שלאָסער־אַרבעטער און מ׳האָט באַקומען אַ באַפעל צו וואַרטן.

פון 8 אַזייגער אינדערפרי, ביז האַלב זעקס פאַרנאַכט האָבן מיר זיך געפינען קעגנ־איבער דעם קרעמאַטאָריום און זיך צוגעקוקט צום רוצחישן פאַרברעכן וואָס ווערט דאָרט אַדורכגעפירט. דאָס בלוט אין די אַדערן איז געוואָרן פאַרגליווערט צוקוקנדיק, ווי קינדערלעך ווערן לעבעדיקערהייט פאַרבּרענט. ווי זיי ווערן אַרויפגעוואָרפן אויפן ברענענדיקן קאָקס אין די ספּעציעלע גריבער.

האַלב זעקס פאַרנאַכט זענען מיר געוואָרן איבערגעפירט קיין שוויענטאָכלאָוויץ (פריער: „הוטאַ זגאָדאַ״), ווו ס׳האָבן שוין געאַרבעט אין דער דאָרטיקער קריגס־אינדוסטריע, עטלעכע הונדערט מאַן, אין דעם פיל יידן.

מיר זענען געקומען אויפן אָרט פון די אומגעקומענע דאָרט קאַצעטלער.

די ערשטע דריי טעג האָבן מיר געאַרבעט ביי קאַנאַליזאַציע אַרבעטן און ביים בויען בונקערן קעגן לופט־אַנגריפן. די באַדינגונגען זענען געווען שרעקלעכע. שוין אין די ערשטע טעג זענען פון אונדזער גרופּע אומגעקומען 21 מאַן. דערנאָך איז געוואָרן געמאָלדן, אַז ס׳נויטיקן זיך שלאָסער צו דער אַרבעט אין דער פאַבריק. איך האָב זיך געמאָלדן פון די ערשטע. דער לאַגער־פירער האָט אונדז געוואָרנט, אַז אויב עמיץ וועט זיך אַרויסווייזן, אַז ער איז נישט קיין שלאָסער, ווערט ער אויפגעהאָנגען. מיר האָט אָפּגעגליקט, וואָס האָבנדיק אַן אָנונג אין פאַך, האָב איך זיך שנעל געכאַפּט צו דער אַרבעט און מיט דער צייט זאָגאַר געוואָרן אַ קוואַליפיצירטער שלאָסער צו פּרעציזע מיליטערישע מאַשינען. פאָרן אויספירן די נאָרמעס צו דער צייט און נאָך פאַר דער אַנגעוויזענער צייט — האָב איך פון צייט צו צייט באַקומען אַ פּעקל סיגאַרעטן אַלס פּרעמיע און עס אויסגעביטן ביי די קוכער אויף ברויט. דאָס האָט מיר געגעבן כּוח אויסצוהאַלטן דעם שרעקלעכן הונגער, וואָס האָט דאָרט געהערשט.

ווען די רוסישע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט, זענען געוואָרן פון אונדז אָפּגעטיילט די אַרעסטירטע טשעכן, דייטשן און פּאָליאַקן.. דאָס זענען געווען פּאָליטישע אַרעסטירטע, וועלכע האָבן פאַרנומען די פּאָסטנס פון שטובן־עלטסטע, שרייבער און קאַפּאָס. די לאַגער־אָנפירונג האָט זיי פאַרגעלייגט, זיי זאָלן זיך מעלדן פרייוויליק צום מיליטער. דער גרעסטער טייל האָט טאַקע אַזוי געטאָן און אין שוויענטאָכלאָוויץ זענען געבליבן בלויז יידן מיט רוסן. די אַרבעט איז ווייטער געגאַנגען, ווי ס׳וואָלט גאָרנישט פּאַסירט.

פּאַראַלעל מיטן דערנענטערן זיך פון פראָנט, ווערן די באַדינגונגען נאָכמער שרעק־לעכע און צו באַקומען אַן איבעריק שטיקל ברויט איז געווען בלויז אַ חלום. וועלנדיק זיך איינשאַפן אַ ביסל עסן, הויב איך אָן, געהיים, אויסצואַרבעטן שטובן־לאַטשן פון פאַרשידענע אַלטע מלבושים און ׳פילצן, וועלכע האָבן געדינט אַלס רייניקונגס־מאַטעריאַל צו די מאַשינען. די לאַטשן האָב איך איבערגעגעבן דעם פאַראַרבעטער, אַ פאָלקס־דייטש פון שלעזיען. דאָס איז אַזוי אָנגעגאַנגען ביז אַ געוויסן טאָג האָט דער קאָמאַנדע־פירער מיטן קאַפּאָ מיך געכאַפּט ביי דער אַרבעט און נאָכן באַקומען

מערדערלעך צעשלאָגן אין דער קאָמאַנדע־שטוב, בין איך געוואָרן איינגעזעצט אין בונקער. כ׳בין געוואָרן באַשולדיקט אין סאַבאָטאַזש און די איינציקע שטראָף איז געווען: הענגען. דער פֿאַראַרבעטער, וועלכער האָט געציטערט, אַז כ׳זאָל אים נישט אויסגעבן, אַז ער האָט אָפּגענומען די אויסגעאַרבעטע לאָטשן, איז זאָפֿאָרט געגאַנגען צום הויפּט־מייסטער פֿון דער פֿאַבריק און אים געזאָגט, אַז איך בין איינער פֿון די בעסטע אַרבעטער און מיט מיין אָפּוועזנהייט וועט די אַרבעט נישט נאָר ליידן נאָר זיך אינגאַנצן אָפּשטעלן. די אינטערווענץ האָט געהאָלפֿן און נאָכן באַקומען אַ היפּשע פּאַרציע קלעפּ, וועלכע כ׳האָב געפֿילט עטלעכע וואָכן, בין איך געוואָרן צוריקגעשיקט אין פֿאַבריק.

דאָס צווייטע מאָל, בין איך געוואָרן געכאַפּט ביים אויסאַרבעטן דאַמען־הענטשקעס. דער אָבערשאַרפֿפֿירער פֿון אוישוויץ, שוואַרץ, האָט מיך געפֿרעגט פֿאַר וועמען איך האָב עס געמאַכט. ווען כ׳האָב אים אויפֿגעקלערט, אַז דאָס איז מיין באַרוף פֿון פֿאַרן קריג און אַן כ׳האָב נאָר געוואָלט זען, צי מ׳קאָן עפּעס מאַכן פֿון די פֿאַראַנענע שמאַטעס, האָט ער מיך באַשטראָפֿט מיט 15 שמיץ. נאָכן אַדורכגיין די שמיץ־פּראָצעדור, האָט מען מיר אַריינגעשטעקט דעם קאָפּ אין „שלאָוך". דאָס איז געווען אַ שרעקלעך אינקוויזיציע מיטל, מ׳האָט געמוזט זיין פֿולשטענדיק אומבאַוועגלעך, ווייל דער שלאָוך האָט געהאַט עלעקטרישן קראַפֿט פֿון 1.600 וואָלט און די מינדעסטע באַוועגונג האָט געדראָט פֿאַרברענט צו ווערן. נאָכן אַדורכגיין אַלע טאָרטורן, בין איך צוריקגעקומען, אַ צעבראָכענער, אין דער פֿאַבריק אַריין.

דער פֿאַראַרבעטער, זעענדיק אַז נאָך אַלע אַדורכגעמאַכטע פּייניקונגען און יסורים האָב איך אים נישט אויסגעגעבן (דאָס האָט אים געדראָט מיטן אַוועקשיקן אויפֿן פֿראָנט אָדער ווערן אַ קאָצעטלער), האָט מיר אַרויסגעהאָלפֿן מיט וואָס ס׳איז נאָר געווען מעגלעך, די גאַנצע צייט, וואָס כ׳בין דאָרט געווען.

דערווייל גייט די צייט און דער רוסישער אָנגריף דערנענטערט זיך צו אונדז. די רוסישע אַרמיי געפֿינט זיך אינגאַנצן 8 קילאָמעטער פֿון דער שטאָט. עס פֿאַלן שוין רוסישע סנאַריאַדן. מיר ווערן צוזאַמענגענומען און איבערגעפֿירט קיין בויטן און פֿון דאָרט — דורך טשעכיען — קיין מאַטהאַוזען.

דעם 23־טן יאַנואַר 1945 קומען מיר אָן קיין מאַטהאַוזען, ווו עס ווערן אויפֿגענומען נאָר אַ טייל פֿון אונדז. דער גרעסטער טייל ווערט געפֿירט ווייטער. אויפֿן גאַנצן וועג קיין מאַטהאַוזען און אין מאַטהאַוזען גופֿא, ווערן אַלע שוואַכע און דערשעפּטע אָפּגעטיילט און אַוועקגעפֿירט אויף פֿאַרניכטונג. מיר זענען דאָרט פֿאַרבליבן איבער דער נאַכט. אינדערפֿרי ווערן מיר איבערגעשיקט קיין וועלס, ווו מיר ברענגען אין אָרדנונג די צעשטערטע באַן־ליניע. די אַרבעט האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס פֿולשטענדיק נוצלאָזע, ווייל דאָס, וואָס מיר האָבן בייטאָג צורעכט געמאַכט, האָט די אַמעריקאַנער אַוויאַציע ביינאַכט צוריק צעשטערט. פֿון וועלס ווערן מיר איבערגעפֿירט אין טויטן־לאַגער עבענזעע.

וועגן לאַגער עבענזעע, האָבן מיר געהערט שוידערלעכע געשיכטעס. דאָס איז געווען איינער פֿון די ברוטאַלסטע טויט־לאַגערן, וואָס איז געוואָרן אויפֿגעשטעלט

דורך די פּאַטאָלאָגיש־פּאַרדאָרבענע דייטשע מענטשן־חיות. פיל קאַצעטלער, וועלכע האָבן נאָך געהאַט געוויסע כוח, זענען אַנטלאָפן אויפן וועג, שפּרינגענדיק פון גייענדיקן צוג. זיי זענען אָבער שפּעטער געכאַפּט געוואָרן.

ווען מיר זענען נאָר אָנגעקומען, האָט דער אָבערשאַרפירער אונדז געזאָגט ביים אַפּעל: „היער קאָמט איר אַריין אָבער דאָ מוזט איר אַללע קראַפּירן. היער איזט עבענזאָ". נאָך אַ פּאָר וואָכן אַרבעטן, שוין מיט די לעצטע כוחות, האָב איך מער נישט געקענט גיין. מ'האָט מיך צוריקגעפירט אין 28־טן בלאָק. דאָרט זענען די טויטע קערפּערס געווען צוזאַמענגעלייגט צום פאַרברענען. ביינאַכט האָב איך זיך געפינען אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד. כ'האָב שוין כמעט נישט געזען אויף די אויגן. כ'בין געלעגן און געוואַרט אויפן סוף.

צומאַרגנס, דעם 6־טן מאַי 1945, 10.30 אינדערפרי, זענען די ערשטע אַמעריקאַנער סאָלדאַטן אַריין אין לאַגער און אונדז באַפרייט.

נאָך דער באַפרייאונג.

צוזאַמען מיט די ערשטע מיליטער אָפּטיילונגען, זענען אויך אַריין פאָרשטייער פון שווייצאַרישן רויטן־קרייץ, וועלכע האָבן אַדורכגעפירט אַ מעדיצינישע אונטערזוכונג. אַלע קראַנקע זענען געוואָרן אַריבערגעפירט קיין שווייץ און די דערשעפּטע קיין באַד־אישעל. אויך איך בין געוואָרן איבערגעפירט קיין באַד־אישעל און דאָרט באַקומען די ערשטע מעדיצינישע הילף.

שוין נאָך דער באַפרייאונג פאַלן פיל אַוועק. פון אונדזער גרופּע, 92 יידן, זענען 61 געשטאָרבן. פון באַד־אישעל ווערן מיר צוריקגעפירט קיין עבענזעע און איינ־קוואַרטירט אין די וווינונגען פון דער עס־עס.

נאָך 9 וואָכן, קומענדיק צו די כוחות און הערנדיק, אַז מ'קאָן שוין פאָרן קיין פּוילן, האָב איך זיך געמאָלדן וועגן צוריקפאָרן. דער הויפּט־ציל איז געווען וואָס שנעלער אָנצוקומען קיין וויערושאָוו.

אין שטעטל ווער איך געוווירן אַלע שוידערלעכקייטן, וואָס האָבן זיך אָפּגעטאָן אין דער צייט פון דער אויסזידלונג. איך ווער אויך געוווירן וועגן טרויעריקן גורל פון די מיטגלידער אין יודען־ראַט. מיר האָט דערציילט דער קריסט באַדינסקי, אַז דעם זעלבן טאָג, נאָכדעם ווי ס'איז געוואָרן אַדורכגעפירט די שחיטה איבער די עלטערע און אָרעמע יידן און נאָכן אַוועקשיקן די יידישע באַפעלקערונג אויף פאַרניכטונג קיין כעלמנאָ, האָבן די דייטשן צוזאַמענגענומען אַלע מיטגלידער פון יודען־ראַט, זיי אַרויס־געפירט אין בזשעזשינקע וועלדל, באַפוילן אויסצוגראָבן אַ גרויס קבר און דאָרט אַלעמען דערשאָסן. די פּוילישע אַרבעטער, וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט ביי דער פּאָליציי, האָבן דערנאָך דעם קבר פאַרשאָטן. דער זשאַנדאַרם האָוזער האָט געטאָן אַ טובה קובא רוסעק און אים דערלויבן צו אַנטלויפן. ער איז אַוועק אין דער ריכטונג פון שטעטל גראַבאָווע, פון וואַנען ער האָט געשטאַמט. דאָרט האָבן אים אַנדערע דייטשן געכאַפּט און דערשאָסן. איך דערוויס זיך אויך וועגן דער פאַרעטערישער ראָל וואָס ס'האָבן געשפּילט אונדזערע געוועזענע שכנים, די פּאָליאַקן. שוין נאָכן קריג האָבן די באַנדעס

פון א. ק. אומגעבראַכט די לעבן־געבליבענע יידן פון שכנותדיקן באַלעסלאַוועצ. איך האָב אויך דערקענט אַ פאָלקס־דייטש, וואָס איז געווען אַן אַקטיווער עסעסאָוויעץ אין לאַגער. ווען איך מעלד דערוועגן די פוילישע מאַכט־אָרגאַנען, האָבן זיי געזאָגט, אַז דאָס וויל איך זיך נוקם זיין, אַלס ייד, אין אַן אומשולדיקן מענטש.

דער גאַנצער אָרום, וואָס האָט געאָטעמט מיט בית־הקברות און מיט בלוט־איינגע־זאַפּטער ערד, האָט מיך געבראַנגט צום באַשלוס, וואָס שנעלער צו פאַרלאָזן די פוילישע ערד און זיך אָנשליסן צו דער אומלעגאַלער עליה קיין ארץ־ישראל.

פון פוילן זענען מיר אַרויס דורך טשעכאָסלאָוואַקיע און אָנגעקומען קיין ווין. דער גורל האָט געוואָלט, אַז כ׳זאָל זיך ווידער געפינען אין עבענזעע. אויך עס־עס־לייט האָבן זיך דאָרט געפונען. דער אונטערשיד איז געווען, וואָס מיר האָבן געוווינט אין זייערע וווינונגען און די עס־עס־לייט אין אונדזערע באַראַקן.

בעת דער רעגיסטראַציע אין לאַגער, האָב איך זיך פון די ערשטע געמאָלדן וועגן פאָרן קיין ישראל און דעם 28־טן פעברואַר 1949, בין איך אָנגעקומען אין לאַנד אַריין.

טובה בראַקער — זעלקאָוויטש
בעלגיען

וועגן די בעלגישע חסידי אומות העולם

אין דער שוואַרצער תקופה פון דער נאַצישער הערשאַפט אין אייראָפּע, ווען אַ גרויסער טייל פעלקער זענען באַאיינפלוסט געוואָרן דורך דער זאַלאַגיש־אַנטיסע־מיטישער גיפט־פּראָפּאַגאַנדע, ווען אַ גרויסער טייל פון דער באַפעלקערונג אין די פאַרנומענע געביטן אין מזרח־אייראָפּע, האָבן מיטגעהאָלפן ביי דער אויסראָטונג פון דער יידישער באַפעלקערונג, איז כדאי צו דערמאָנען וועגן דער טעטיקייט פון אַ גרויסן טייל איידעלע און נאָבעלע קריסטן, וועלכע האָבן מיטגעהאָלפן — ריזיקירנדיק מיט זייער אייגן לעבן — זייערע יידישע מיטבירגער, וואָס אַ דאַנק דעם זענען פיל געבליבן ביים לעבן.

אַזעלכע טאַטן, וועלכע זענען געווען ווי אַ ליכטיקער שיין אין שוואַרץ־פאַרנעפּלטן הימל, האָבן באַוויזן אונדזערע בעלגישע חסידי אומות העולם.

* * *

ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן אין בעלגיען די פאַרפאָלגונגען, האָט מיין מאַן אַלטער, וועלכער האָט געאַרבעט אין ליעזש אַלס דאָקטאָר, ווי אויך אַלס מיטגליד פון דעת קהילה־פאַרוואַלטונג, זיך פאַרנומען מיטן אַפּראַטעווען יידן, וועלכע ס'האָט געדראָט אַוועקגעשיקט צו ווערן. איבערהויפּט זענען די יידישע פאַמיליעס געוואָרן איינלאָקירט אין פאַרשידענע קלויסטערס. מיט דער אַקציע, האָבן זיך פאַרנומען — שטייענדיק אין אַן ענגן קאָנטאַקט מיט דער בעלגישער אונטערגרונט — די גלחים, ווי אויך דער מעדיצינישער פּערסאָנאַל, דער עיקר פּראָפעסאָרן און דאָקטוירים.

כ'וועל דערמאָנען אַ פאַל, וועלכער באַווייזט די אויפריכטיקע און מענטשלעכע באַציאונג מצד אַ גרויסן טייל פון דער בעלגישער קריסטלעכער אינטעליגענץ, ביים אַפּראַטעווען יידישע פאַמיליעס.

פאַסירט האָט דער פאַל מיט דער פאַמיליע שוואַרץ, אָפּשטאַמיקע פון עסטרייך און אַנטלאָפענע פון דאָרט בשעת עסטרייך איז געוואָרן אָנגעשלאָסן צום רייך. אַזעלכע פאַמיליעס, האָבן זיך געפונען פון די ערשטע אויף דער רשימה אַוועקגעשיקט צו ווערן. מיין מאַן האָט זיך גלייך פאַרבינדן מיט זיינע באַקאַנטע וועגן זוכן אַ וועג ווי אַזוי אָפּצוראַטעווען די פאַמיליע. ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, האָט דער מאַן פון דער פאַמיליע שוואַרץ, נישט באַהערשט די פראַנצויזישע שפּראַך און צוליב דעם וואָלט נישט מעגלעך געווען אים אויסצובאַהאַלטן מיט אַנדערע פראַנצויזיש־רעדנדיקע. דערי־בער איז געוואָרן באַשלאָסן, אַז ער זאָל זיך מאַכן פאַר אַ שטומען און אַז ער מוז ווערן איינלאָקירט אין אַן אַנשטאַלט פאַר גייסטיק־קראַנקע. מיין מאַן, צוזאַמען מיט נאָך אַ דאָקטאָר, האָבן אים אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל־אַמבולאַנס אין אַנשטאַלט און טאַקע

אַ דאַנק דעם, האָט ער איבערגעלעבט דעם קריג. די פרוי שוואַרץ מיט איר קליין קינד, זענען געוואָרן אַריינגעגעבן אין אַ קלויסטער, ווו איך האָב זיך געפינען מיט מיין טעכטערל לאה. די באַדינגונגען אין קלויסטער האָבן פאַרלאַנגט, אַז אַלע זאָלן זיין באַשעפטיקט ביי אַן אַרבעט, אָבער די פרוי שוואַרץ האָט נישט ליב געהאָט צו אַרבעטן, זי האָט עס מאָטיווירט, ווייל זי איז אַ פרומע. די אָנפירער פונעם קלויסטער, האָבן דעם מאָטיוו גענומען אין אַכט און תיכף באַזאָרגט פאַר דער פרוי אַ סידורל צום דאַוונען ווי אויך צוויי לייכטער אויף צו בענטשן ליכט יעדן פרייטיק.

געווען נאָך פיל פאַלן, ווען די קלויסטער־אַדמיניסטראַציע איז נאָכגעקומען פאַרשי־דענע קאַפּריזן פון די אויסבאַהאַלטענע, אַרויסווייזנדיק פאַר זיי הויך־מענטשלעכע געפילן.

* * *

טראָץ דעם וואָס מיין מאַן איז געווען זייער טעטיק ביים אָפּראַטעווען יידישע פאַמיליעס, איז אים נישט געלונגען אָפּצוראַטעווען אונדזער פעטער מיט זיין פרוי פון פאַרשיקונג קיין אוישוויץ. אויך אים מיט זיין יונגערן ברודער האָט געטראָפן דער אכזריותדיקער גורל. איין מאָל, ווען זיי זענען געגאַנגען וואַרענען אַ יידישע פאַמיליע, אַז עס דראָט זיי אַ געפאַר — זענען זיי געכאַפּט געוואָרן און אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ, פון וואַנען זיי זענען שוין נישט צוריקגעקומען.

שמואל נתן לעווקאָוויטש

מיין שטעטל ווייערושאוו

ווען איך דערמאָן זיך אין מיין שטעטל,
ווו כ'האָב אַמאָל געלעבט און געלערנט,
ווו כ'האָב אין מיין נאָענטער סביבה,
מיין יוגנט פאַרבראַכט.

דאָס היימלעכקייט, די זיסע טעג און נעכט,
וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן,
ווי מיר זענען אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע,
ביים שיין פון אַ חלבן ליכט געזעסן.

איך דערמאָן זיך אונדזער הויף,
ווו איך בין געבוירן און דערצויגן,
דאָרט ווו מיין יוגנט,
איז אַזוי שנעל פאַרפלויגן.

ווו יעדער שטיין און בוים
איז מיר אַזוי גוט באַקאַנט,
ווייל אַלץ איז אַדורכגעגאַנגען
דורך מיין האַנט.

מיינע הענט האָבן דאָרט ליב געהאַט,
צו זייען און פלאַנצן,
איך האָב געמיינט, אַז אייביק
וועט אונדזער מזל שיינען און גלאַנצן.

ליידער, האָט צו דעם חלום גענומען אַן עק,
אַלץ איז ווי אַ חלום אַוועק.

אַוועק די צייטן, צוזאַמען מיט די מענטשן,
היינט קאָן מען דאָרט נישט צוזאַמענשטעלן
אַפילו דריי מאַן צום בענטשן.

ווו איז אַהינגעקומען די שול מיטן בית המדרש,
די מקוה מיטן חזן און שוחט,

די גבאים, שמשים מיטן גאַנצן כלי־קודש אויכעט,
די גוטע יידן, וואָס האָבן געלערנט,
יום ולילה מיט כוונה,
וואָס האָבן מחדש געווען אין מיטן מאַרק די לבנה,
צי אויף דעם האָבן זיי אַזויפיל צו גאָט געבעטן ?
מ׳זאָל זיי לעבעדיקערהייט ברענען, מיט די פיס טרעטן ?

ווי אַזוי זאָל מען דאָס פאַרשטיין,
אפשר ווייל מיר האָבן אויפגעהערט,
אין גוטן וועג צו גיין ?

אמת. מיר זענען אַראָפּ פון גלייכן וועג,
מיט טרפה־פסול פאַרברענגט נעכט און טעג,
אָבער וואָס האָבן אונדזערע קליינע קינדער,
געהאַט אויפן געוויסן,
פאַרוואָס האָט מען זיי ביי די פיסלעך גענומען,
און אויף צווייען צעריסן ? ? ?

דאָס האָבן מיינע אויגן געזען,
ווי די שוידערלעכע זאַכן האָבן געשען.

פאַרוואָס ? פאַרווען ?
וועמען איז דאָ צו פרעגן ?
ווער קאָן בכלל,
אויף דעם אַן ענטפער געבן ?

פייגע בראָקער — זעלקאָוויטש
קרית־טבעון

מיינע איבערלעבענישן אין בעלגיען

אין יאָר 1935 האָב איך אויסגעוואַנדערט פון ווארשע קיין בעלגיען צו מיין פעטער (דער מוטערס אַ ברודער) הערש דוד גאַד, וועלכער איז שוין דאַמאָלט געווען איינגעאָרדנט אין דער שטאָט ליעזש. איך בין געווען באַשעפטיקט אין קאָנפעקציע־געשעפט פון מיין פעטער. נאָך פריער, איז דאָרט אָנגעקומען מיין שוועסטער טובה, וועלכע האָט שטודירט אויפן אָרטיקן אוניווערסיטעט מעדיצין, און נאָכן פאַרענדיקן די לערע, געאַרבעט דאָרט אַלס דאָקטאָרין.

דעם 10־טן מאַי פון יאָר 1940, ווען די דייטשן זענען אַריין קיין בעלגיען, זענען מיר געווען שטאַרק באַאומרואיקט. איבערהויפט זענען מיר געווען פאַרצווייפלט צוליבן גורל פון פעטערס קינדער אהרן און משה און דער שוועסטערס קליין טעכטערל חוה.

אין די ערשטע טעג פון דער אָקופּאַציע, האָבן מיר זיך נישט אָנגעטראָפן אויף ספּעציעלע שיקאַנעס. זעט אויס, אַז די דייטשן האָבן געהאַט אַזאַ סיסטעם, אַז די פאַרברעכנס זאָלן ווערן אַדורכגעפירט מיט אַ געוויסן סדר. נאָך אַ קורצער צייט, הויבן זיך אָן די ערשטע אַנטי־יידישע געזעצן, ווי: טראָגן די געלע לאַטע, יידן טאָרן נישט פירן קיין געשעפטן, נישט אַרבעטן אויף פּאָסטנס און אַנדערע מאָסמיטלען קעגן דער יידישער באַפעלקערונג.

צוליב דער אומדערטרעגלעכער לאַגע, האָט דער פעטער אָנגעהויבן ליקווידירן זיין געשעפט און פּלאַנירט אַריבערצושמוגלען זיך קיין ענגלאַנד. קורץ פאַר דער פאַרווירקלעכונג פונעם פּלאַן, ווערט דער פעטער מיט זיין פרוי פאַרהאַלטן און אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ, פון וואַנען זיי זענען שוין נישט צוריקגעקומען.

מיין שוועסטער האָט זיך פאַרשטענדיקט מיט אירע קריסטלעכע פריינט וועגן אויסבאַהאַלטן די צוויי קינדער, דעם 10־יאָריקן אהרן און צווייייאָריקן משה, בכדי זיי אָפּצוראַטעווען פון די נאַצישע נעגל. די קריסטלעכע פריינט האָבן זאָפאָרט איבערגענומען די קינדער און זיי איינלאָקירט אין צוויי פאַרשידענע קלויסטערס, ווו זיי האָבן זיך געפונען מיט אַנדערע קריסטלעכע קינדער.

אין חודש סעפּטעמבער 1942, ווערט אויך דער שוועסטערס מאַן, אַלטער, אַרעסטירט, צוזאַמען מיט אַלע קהילה־מיטגלידער. אונדזערע באַקאַנטע קריסטן האָבן אונדז אויס באַהאַלטן אין פאַרשידענע קלויסטערס, נישט וויסנדיק איינע פון דער צווייטע. מיין שוועסטער מיטן דריי־חדשימדיקן טעכטערל לאה (נאָך אונדזער מוטער ז״ל), האָבן זיך געפינען צוזאַמען און דאָס עלטערע טעכטערל, חוה, וועלכע איז אַלט געווען 4 יאָר, האָט זיך געפונען אין אַ צווייטן קלויסטער.

זייענדיק אין די קלויסטערס, האָבן מיר געפאַרבט די האָר אויף בלאָנד און מיט־געמאַכט אַלע צערעמאָניעס, כאָטש מיר זענען נישט געווען געצוווּנגען דערצו. עס זענען געווען פאַלן, ווען די קלויסטער־פאַרוואַלטונג האָט באַקומען ידיעות פון דער אונטער־

גרונט, אַז עס גרייטן זיך אָבלאָווס אויף באַהאַלטענע יידן, דאַן האָבן זיי אונדז, שטרענג געהיים, אַרויסגעפירט אין ווייטע דערפער, ווו מיר האָבן פאַרבראַכט ביז ס'האָט זיך באַרואיקט און דערנאָך, אונדז צוריקגעבראַכט צו אונדזערע פּלעצער.

אַזוי האָבן מיר געלעבט ביזן יאָר 1944, ביז צו דער באַפרייאונג.

דער ווייטערדיקער גורל פון די אויסבאַהאַלטע און לעבן־געבליבענע אַ דאַנק די האַרציקע קריסטלעכע פריינד, איז פאָלגנדער:

מיין שוועסטער האָט זאָפאָרט נאָך דער באַפרייאונג באַקומען דעם פּאָסטן אַלס דאָקטאָרין אין ליעזשער שטאָטישן שפּיטאָל. מיט די קינדער פון פעטער הערש דוד, האָט זיך פאַרנומען דער „דזשאָינט" און מיט דער צייט זענען זיי געשיקט געוואָרן אין די ראַמען פון „עלית־הנוער" קיין ישראל, ווו זיי האָבן אויפגעשטעלט אייגענע פאַמיליעס. דער עלטערער זון, אהרן, האָט חוץ צוויי טעכטערלעך אויך אַ זון, וועלכער הייסט הערש דוד, (נאָכן פעטער ז"ל). אהרן פאַרנעמט אַ פאַראַנטוואָרטלעכן מלוכה־פּאָסטן.

דער יונגערער, משה, איז אַ לערער.

איך בין אָנגעקומען אין לאַנד אין יאָר 1947, אויף אַן אומלעגאַלן אופן און כ'בין געווען אַרעסטירט דורך די ענגלענדער און פאַרשפּאַרט אין לאַגער „עתלית", פון וואַנען כ'בין אין אַ קורצע צייט באַפרייט געוואָרן.

איך וויל דערמאָנען, אַז די אַלע גלחים און אַנדערע חסידי העולם, וועלכע האָבן זיך מיט אונדז פאַרנומען, האָבן זיך אויך שפּעטער מיט אונדז אינטערעסירט און מיט עטלעכע פון זיי, שטייען מיר ביז איצט אין קאָנטאַקט.

אַ ספּעציעלער עפּיזאָד פון יענע גרויל־יאָרן, האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון. דאָס איז געווען, ווען כ'האָב געאַרבעט אין קלויסטער־שפּיטאָל אַלס קראַנקן־שוועסטער, דעמאָלט האָט אַ יידישע פרוי געבוירן אַ קינד, אַ ייִנגעלע, ערגעץ־ווו אין אַ באַהעל־טעניש. די מוטער, אַ חרוב־קראַנקע, איז נאָך דער קימפּעט געשטאָרבן און דאָס קינד איז געווען אָנגעשטעקט פון דער קראַנקער מוטער. גיין צו אַ דאָקטאָר — איז געווען אַ סכנה און די לאַגע פון קינד איז געוואָרן פון מינוט צו מינוט ערגער. דער פאָטער פון קינד, באַקומענדיק אַ פאַרבינדונג מיט אונדזער קלויסטער־שפּיטאָל, האָט עס אין געהיים אַ הער געבראַכט. ער האָט אויך מיטגעבראַכט אַ פרוי, וועלכע האָט, פאַר גוט געלט, געגעבן בלוט פאַרן קינד. איך דערמאָן זיך, אַז ווען כ'האָב דערזען דאָס פּיצעלע קינד פון 6 — 5 וואָכן, בין איך געוואָרן אין גאַנצן צעשטרייט. ס'האָט גאָרנישט אויסגעזען ווי אַ לעבעדיק נפש. דער הויפּט־דאָקטאָר האָט זאָפאָרט געמאַכט אַ בלוט־טראַנספוזיע און מיר עס איבערגעגעבן אונטער מיין אויפזיכט. קיינער איז צום קינד נישט צוגעקומען, בלויז איך האָב זיך דערמיט אָפּגעגעבן טאָג און נאַכט. יעדע צוויי שעה איז געמאַכט געוואָרן אַ וויטיקע איינשפּריצונג און אַנדערע מעדיצינישע מאַסמיטלען.

מיין מי, האָט געגעבן פרוכטן. מיט דער צייט, איז דאָס קינד גענצלעך געזונט געוואָרן. דער הויפּט־דאָקטאָר האָט דערנאָך עטלעכע מאָל דערמאָנט, אַז נאָר אַ דאַנק מיין איבערגעגעבענער אַרבעט, איז דאָס קינד געבליבן ביים לעבן.

ווען כ'בין געוועז אויף א באזוך אין בעלגיען, מיט עטלעכע יארן צוריק, האט מען מיר פארגעשטעלט א שיינעם און גראַטענעם בחור, מאַרסעל, וואס כ'האב אפגע־ראַטעוועט פון א זיכערן טויט.

פעסאַ פריילין — לעווקאָוויטש
אויסטראַליע

נאבעלע און העלדישע טאטן פון קריסטלעכע גייסטלעכע אין בעלגיען

עטלעכע יאר פארן קריג, האב איך געלעבט אין בעלגיען אין דער שטאט בריסל. ווען דער קריג האט אויסגעבראכן אין יאר 1940, האבן מיר שוין געהאט צוויי קליינע מיידעלעך. זייענדיק שוין אינפארמירט וועגן די מעשים פון די דייטשן אין פוילן, האבן מיר אלץ איבערגעלאזט און אנטלאפן קיין פראנקרייך, האפנדיק דארט איבערצולעבן דעם קריג. ליידער איז עס געוועזן בלויז א חלום. נאך א קורצן אויפהאלט אין דער שטאט טולוז, זענען אלע מענער געווארן מאביליזירט אין דער פוילישער פארמאציע צום קאמף קעגן דייטש. נאך עטלעכע מאנאטן, איז פראנקרייך געפאלן און אלע מענער זענען געווארן דעמאביליזירט. צו דער־א צייט ווערן אנגענומען אנטי־יידישע געזעצן און עס ווערן געשאפן לאגערן, אין וועלכע ס'ווערן קאנצענטרירט יידן מיטן ציל זיי איבערצושיקן קיין פוילן אויף פארניכטונג. צוליב דער דראָענדיקער געפאר, באשליסן מיר — נישט קוקנדיק אויף דער גרויסער סכנה, צוריקצופארן קיין בעלגיען.

אנקומענדיק, נאך א געפאר־פולן וועג, קיין בריסל, האבן מיר דארט געטראפן אונדזער שטוב אן אויסגעראבעוועטע דורך די דייטשן און די שכנים האבן אונדז אינפארמירט, אז עס קומען פאר, נאכט ביי נאכט, אבלאוועס אויף יידן, וועלכע ווערן פארשיקט קיין אוישוויץ.

צוליב דער געפערלעכער לאגע, פארט מיין מאן אריבער אין שטעטל סעריין, ביי ליעזש, האפנדיק דארט צו באקומען ארבעט אין די ארטיקע קוילן־גרובן. איך מיט די קינדער, האבן זיך איינגעבעטן ביי א קריסטין איבערצונעכטיקן עטלעכע נעכט. דאס האט אונדז אפגעראטעוועט, ווייל דורך דער צייט, האבן די דייטשן געזוכט אין אונדזער וווינונג.

נאך עטלעכע טעג, זענען מיר אריבער צום מאן, וועלכער האט באקומען ארבעט אין א קוילן־גרובן. בכדי אויסצומיידן אומאנגענעמלעכקייטן, האט מיין מאן געארבעט ביינאכט און בייטאג האט ער זיך געפונען אין שטוב, ווו מיר אלע האבן זיך אויס־באהאלטן.

אויך דאָ ווערט די לאַגע אַלץ מער אויסזיכטלאָז און מיר לעבן אונטער דער כסדרדיקער שרעק געכאַפּט צו ווערן.

איינמאָל, גייענדיק אין גאַס אַ פאַרצווייפלטע, האָב איך דערזען אַ קלויסטער־שוועסטער. איך בין צו איר צוגעגאַנגען און בעטנדיק איר געזאָגט: דו מוזט מיך אָפּראַטעווען. איך בין אַ מאַמע פון צוויי קינדער. זי האָט מיך אָוועקגעפירט אין אַ זייט און מיר איבערגעגעבן אַן אַדרעס פון אַ קלויסטער, ווו איך דאַרף זיך ווענדן און דאָרט זיך פאַררופן אויף איר נאָמען. גלייכצייטיק, האָט מיר די שוועסטער דערציילט אַן אויפטרייסלענדיקע געשיכטע, וואָס האָט געבראַכט דערצו, אַז זי האָט זיך געווידמעט אָפּצוראַטעווען יידישע קינדער פון די דייטשע קינדער־מערדער.

געווען איז עס אויף איינער פון די באַן־סטאַציעס, דורך וועלכע עס זענען אַדורכ־געפאָרן טראַנספּאָרטן מיט יידן קיין אוישוויץ. די יידישע מאַמעס, וועלכע האָבן געהאַט אַ פאַרגעפיל וועגן שרעקלעכן גורל, וואָס עס דערוואַרט זיי, צוזאַמען מיט די קליינע עופהלעך, האָבן די קינדער אַראָפּגעוואָרפן פון דער באַן און די קלויסטער־שוועסטער האָבן זיי איבערגעכאַפּט און אָוועקגעטראָגן אין קלויסטער. דאָס איז געווען אַ שטילער אָפּמאַך צווישן די מאַמעס מיט די שוועסטערן. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געוואָרן געמאַכט זייער פאַרזיכטיק, אַז די דייטשע וואַך זאָל נישט באַמערקן.

איינמאָל איז אַ קינד אַראָפּגעפאַלן נעבן אַ דייטשן סאָלדאַט, וועלכער האָט דאָס פּיצעלע קינד אַ כאַפּ געטאָן ביי די פיסלעך און צעשמעטערט דאָס קעפּל אין די אייזערנע רעדער פון דער באַן. נאָך דעם שוידערלעכן פאַל, האָט די שוועסטער געשוואוירן צו ווידמען איר לעבן אָפּצוראַטעווען יידישע קינדער.

* * *

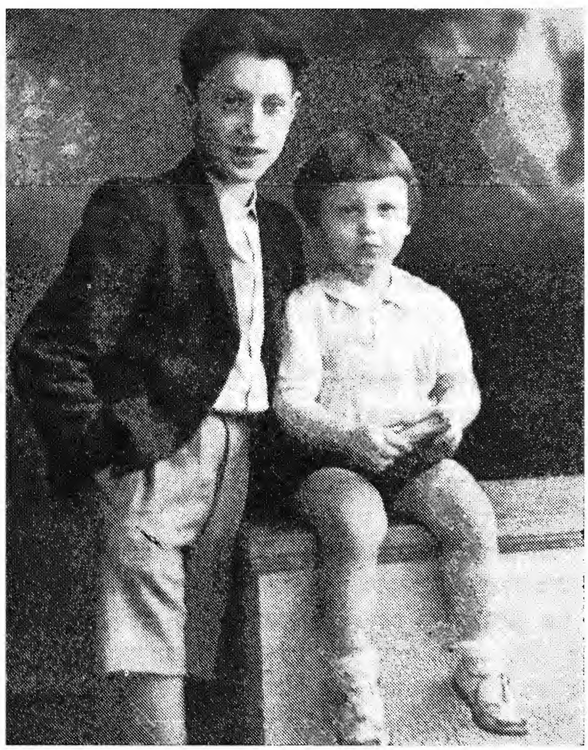
נישט וואַרטנדיק, בין איך גלייך אַוועק אויף דער געגעבענער אַדרעס. דאָס איז געווען אַ גרויסער קלויסטער אין דער אָרטשאַפט ווערוויע־לאַ־פּראָווידאַנס. נאָכן דערציילן דעם גאַנצן ענין פאַרן הויפּט־גלח, אַן עלטערער מענטש מיטן נאָמען בריעאָן, איבערגעבנדיק גלייכצייטיק ווער ס'האָט מיך געשיקט, האָט ער גלייך מסכים געווען צוגענומען מיינע קינדער מיטן באַדינג, אַז איך וועל די קינדער קאָנען זען איינמאָל אין חודש, ווייל דער קלויסטער ווערט אָבסערווירט דורך דער געסטאַפּאָ. איבערלאָזנדיק די קינדער, בין איך צוריקגעפאָרן קיין סעריין אין מיין באַהעלטעניש.

מיין האַרץ פון אַ יידישער מאַמע, האָט אָבער נישט געקאָנט איינרוען און איך בין כסדר אַהינגעפאָרן מיט דער האָפענונג צו זען מיינע קינדער. נאָכן אויסגיסן מיין האַרץ פאַר דער הויפּט־שוועסטער, וועלכע האָט מיר דערקלערט, אַז מיט מיין קומען שטעל איך אין געפאַר די גאַנצע אַקציע, נאָכן איינבעטן זיך, אַז מ'זאָל מיך צונעמען צו אַן אַרבעט אין קלויסטער, ווערט מיין בקשה דערפילט. פון אַלע גלחים און שוועסטערן, האָבן נאָר דער הויפּט־גלח און די הויפּט־שוועסטער געוווסט, אַז איך בין אַ יידישע. מיין אַרבעט איז באַשטאַנען אין פלעגן די קינדער פון דאָרטיקן יתומים־הויז, אין דער צאָל פון עטלעכע זיבעציק, בתוכם צען אויסבאַהאַלטענע יידישע קינדער. יעדן פרימאָרגן

האַב איך די קינדער געפירט צו דער פרימאָרגן־תפילה. איך בין געווען געקליידעט, ווי אַלע קלויסטער־שוועסטערן מיט אַ קייט און אַ גרויסן קרייץ. גלייכצייטיק בין איך געווען די פאַרבינדלערין מיט דער יידישער קהילה אין בריסל, וועלכע האָט געפירט, שטרענג־געהיים, איר טעטיקייט.

* * *

אין אַ פרימאָרגן פון יאָר 1942, האָט מען מיך אַרייַנגערופן אין ביוראָ און מיר מיטגעטיילט, אַז מ׳האָט געבראַכט צוויי יידישע קינדער, וועמענס עלטערן זענען געוואָרן פאַרשיקט קיין אוישוויץ.

האחים אהרן ומשה גד בשנת 1942.
די ברידער אהרן און משה גאַד אין יאָר 1942.

ווען כ׳האָב דערזען אין דער רשימה די נעמען פון די צוויי קינדער, האָט מיר אַ שטאָך געגעבן ביים האַרצן. דאָס זענען געווען די קינדער פון הערש דוד גאַד,

אהרון און משה. איך האָב זיך אויך דערוווּסט, אַז חוץ זייער פֿאָטער, הערש דוד, זענען אויך געכאַפּט און טראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ, דאָקטאָר בראָקער, טאָבטשע זעלקאָוויטשס מאַן מיט זיין ברודער טיליק, ווי אויך מיין קוזין אברהם לייב איצקאָוויטש. פון אַלע פּאַרשיקטע, איז געבליבן ביים לעבן מיין קוזין. נאָכן קריג האָט ער מיר דערציילט, אַז אין אוישוויץ זענען זיי געווען צוזאַמען און זיי האָבן זיך געגעבן „תקיעת־כף", אַז ווער פון זיי ס'וועט בלייבן לעבן, וועט זאָרגן, אַז די קינדער זאָלן בלייבן יידן.

די קינדער זענען איינגעאָרדנט געוואָרן צוזאַמען מיט אַלע און זיי האָבן זיך שנעל אַקלימאַטיזירט. די גלחים און שוועסטערן האָבן געלייגט אַ ספּעציעלן אַכט אויף אהרונען, וועלכער האָט שיין אויסגעזען אין די קלויסטער־קליידער, מיינענדיק, אַז ער וועט אויסוואַקסן אַ שיינער גלח.

* * *

געפאַרן און טויט־שרעק האָט אויך אונדז נישט אויסגעמיטן. עס זענען פאַרגעקומען אָפטע איבערפאַלן פון דער געסטאַפּאָ, וועלכע האָבן געזוכט אויסבאַהאַלטענע יידישע קינדער. איינמאַל, דאָס איז געווען אין יאָר 1943, זענען אָנגעקומען פאַרשטייער פון דער געסטאַפּאָ מיט אַ ליסטע פון אַלע אויסבאַהאַלטענע קינדער, בתוכם אויך מיינע, און זיי האָבן געפאָדערט, אַז אין פאַרלויף פון אַ האַלבע שעה, זאָלן אַלע זיין גרייט אָוועקגעפירט צו ווערן.

מיר זענען געוואָרן פאַרצווייפלט, נישט וויסנדיק וואָס צו טאָן. אָבער די נאָבעלע און האַרציקע טוער פון דער אונטערגרונט, זענען געווען גרייט אויף אַזאַ עווענטואַליטעט און אין געציילטע מינוטן זענען אַלע קינדער געוואָרן פאַרלאָדנט אין די עטלעכע אויטאָס, וואָס האָבן געדינט איבערצופירן פּראָדוקטן און קראַנקע און געוואָרן איבער־געפירט, לויט דער אָנווייזונג פון הויפּט־גלח אין עטלעכע דערפער. דאָרט זענען די קינדער געווען אויסבאַהאַלטן פיר מאָנאַטן, ביז ס'האָט זיך באַרואיקט.

איך דערמאָן זיך אַ פאַל, ווי איך האָב אויך געקאָנט באַצאָלן מיטן לעבן. דאָס איז געווען אין אַ מאָמענט, ווען כ'האָב געדאַרפט עפּעס דערלעדיקן אין דער ביוראָ פון הויפּט־גלח. צוקומענדיק נאָענט צו דער טיר, קלייבדיק אָנצוקלונגען, לויפט צו צו מיר אַן עלטערער גלח, גיט מיר אַ קלאַפּ איבער דער האַנט און גיט מיר צייכנס כ'זאָל זיך וואָס שנעלער דערווייטערן פון אָרט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די געסטאַפּאָ, וואָס האָט געהאַט אַ פאַרדאַכט אויפן הויפּט־גלח, זענען געקומען אים אַרעסטירן, אָבער זיי האָבן אים נישט געטראָפן, ווייל ער איז אַנטלאָפן דורך אַן אונטער־טיר און זיצנדיק אין דער ביוראָ, האָבן זיי אַרעסטירט אַלע, וועלכע זענען אַריינגעקומען.

אַזוי האָב איך דאָרט פאַרבראַכט ביזן סוף 1944, ביז צו דער באַפרייאונג.

היינט צו טאָג לעב איך אין אויסטראַליען און מיינע אויסבאַהאַלטענע קינדער, האָבן שוין אויפגעשטעלט אייגענע פאַמיליעס.

NOUS N'OUBLIONS PAS!

La soeur Marie (Matilda) Larout sauvetrice d'enfants Juifs.

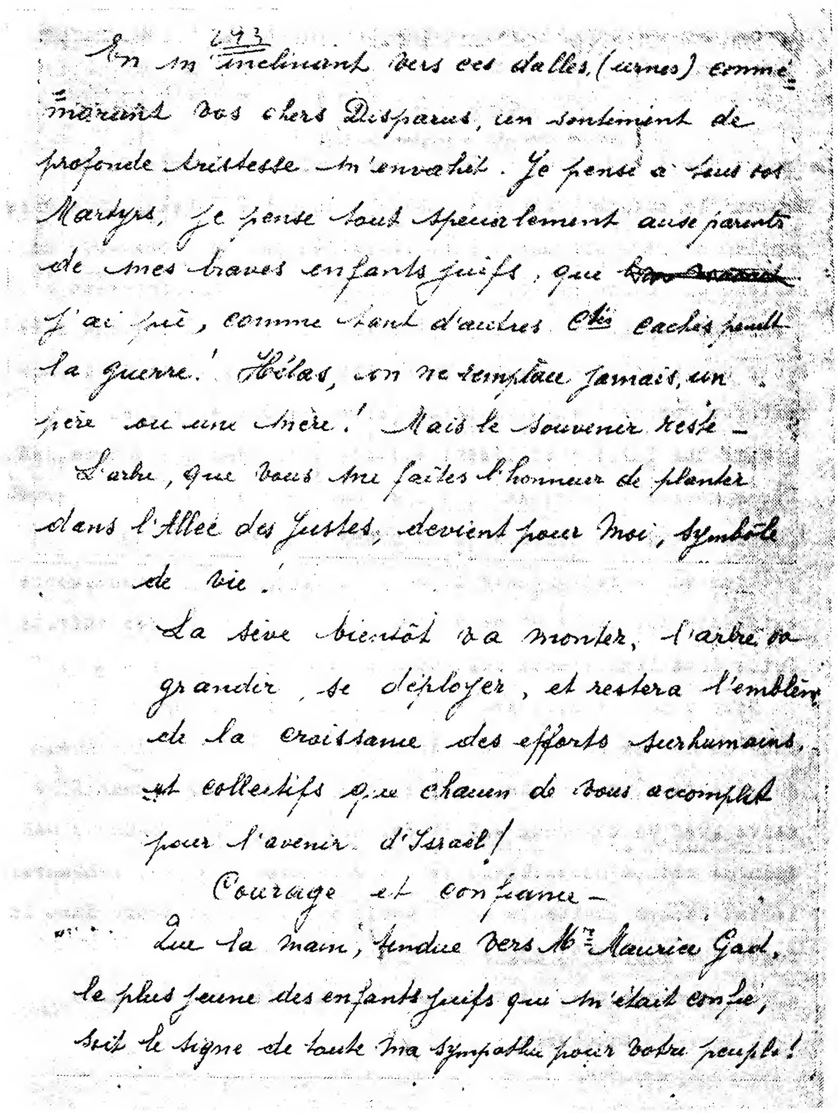
Pendant la triste période du nazisme assoiffé de sang,plusieurs peuples de race arienne furent entrainés par la propagande du racisme hitlérien et aiderent directement ou indirectement à l'anéantissement de notre peuple.Pendant cette période de déses-spoir ou les fours-crématoires et les chambres a gaz foncionnaient,fut décidé l'anéantissement total de notre peuple.

Mais une lumiére brillante apparut à travers les nuages,des êtres nobles risquérent leur vie pour sauver d'une mort certaine les dermiers survivants de notre peuple.Des groupes de prêtres et de religieuses de Belgique,aurisque de leur propre existence ont caché et sauvé des Juifs et surtout des enfants Juifs dont les parents avaient été exécutés.

Nous n'oublierons jamais notre dette envers eux.

Dans un de ces groupes de bienfaiteurs se trouvait une soeur supérieure d'un monastére Belge : Marie -Matilda Larout,Elle sauva avec de nombreux autres enfants,notre fils MAURICE GAD fils de Kadosh Hersz David Gad.En Decembre 1969 pour l'honorer le Yad Vachem invita la soeur Marie à planter un arbre dans la forêt des Justes du monde entiers.

Aprés la céremonie, la soeur Marie remercia avec ces mots touchants :

643

En me inclinant vers ces dalles, (urnes) commémorant vos chers Disparus, un sentiment de profonde tristesse m'envahit. Je pense à tous vos Martyrs, je pense tout spécialement aux parents de mes braves enfants juifs, que ~~[illegible]~~ j'ai pu, comme tant d'autres Chts cachés pendt la guerre! Hélas, on ne remplace jamais un père ou une mère! Mais le souvenir reste —

L'arbre, que vous me faites l'honneur de planter dans l'Allée des Justes, devient pour moi, symbole de vie!

La sève bientôt va monter, l'arbre va grandir, se déployer, et restera l'emblème de la croissance des efforts surhumains et collectifs que chacun de vous accomplit pour l'avenir d'Israël!

Courage et confiance —

Que la main, tendue vers Mr Maurice Gad, le plus jeune des enfants juifs qui m'était confié, soit le signe de toute ma sympathie pour votre peuple!

רעדע פון דער שוועסטער מערי

נאומה של האחות מרי אחרי נטיעת העץ ביער חסידי אומות העולם. 6.1.70

* * *

בדצמבר 1969 הוזמנה לארץ, ע״י „יד ושם״ האחות הראשית מטילד לרוט מהמינזר שהציל יהודים וילדי יהודים, שהוריהם נרצחו ע״י הגרמנים. ביניהם גד משה, בנו של הרש דוד גד. לנטיעת עץ ביער חסידי אומות העולם. הנה הנאום של האחות בזמן טקס נטיעת העץ.

תרגום נאומה של האחות מרי (מטילד לרות), בטקס נטיעת עץ על שמה

כאשר אני כורעת לפני מרצפות אלו שבאוהל הזכרון, המעלות את זכרם של יקיריכם הנעדרים, ממלא את לבי רגש של עצבות עמוקה. אני מהרהרת בכל קדושיכם המעונים, ובמיוחד נזכרת אני בהוריהם של ילדי היהודיים היקרים, אשר כרבים אחרים, לקחתי אלי ונתתי להם מסתור ומחסה בזמן המלחמה.

עם אנחת אוי! אין ממלאים את מקומם, ואין תחליף לעולם לאב או לאם, אב!

העץ אשר כבדתם אותי בנטיעתו, בשדרת חסידי אומות העולם, יהפוך עבורי סמל לחיים.

העץ יכה שורשים, יגדל ויתרומם, יעטה עלים וירק ויצמח כסמל להתגלמות וריכוז המאמצים העל־אנושיים אשר כל אחד מכם משקיע למען עתידה של ישראל.

אומץ ואמונה

תהיה ידי המושטת לעבר מר גד משה, הצעיר בילדים היהודיים שהופקדו בידי, כסמל לכל הערכתי, והאהדה אשר אני רוחשת לעמכם.

יוסף זעלקאָוויטש

מיר פארגעסן נישט !

קלויסטער־שוועסטער מערי — מאטילדא לארוט — רעטערין פון יידישע קינדער

אין דער טרויעריקער תקופה פון נאַצישן בלוטדורשטיקייט, ווען פיל פעלקער פון דער „נישט־ריינער" אַרישער־ראַסע זענען געוואָרן מיטגעריסן מיט דער סאַדיסטישער היטלער־פּראָפּאַגאַנדע, מיטהעלפנדיק דירעקט און אומדירעקט צו דער אויסראָטונג פון אונדזער פאָלק —

די שוועסטער מערי־מאַטילדאַ־ לאַרוט אין ישראל. דעצעמבער 1969
האחות מרי־מטילדה לרוט בישראל. דצמבר 1969

אין דער־אַ צייט פון אויסזיכטלאָזיקייט פאַר אונדזער יידישער גזע, ווען קרעמאַ־טאָריעס און גאַז־קאַמערן האָבן דעצידירט וועגן טאָטאַלן אויסראָט, ביי דער מיטהילף פון געוועזענע שכנים, מאָדערנע קינס —

האָט זיך אַדורכגעריסן דורך די גרוי־פאַרכמורעטע הימלען אַ ליכטיקער שיין. דאָס זענען געווען די נאָבעלע און דרייסטע טאַטן פון מענטשן, וועלכע האָבן איינגעשטעלט זייער אייגן לעבן, בכדי אָפּצוראַטעווען כאָטש עפּעס פון אונדזער צום טויט־פאַרמשפּטן פאָלק.

האחות מרי בקבלה תעודה לאות־הוקרה מפרופ׳ ג׳נוסר מטעם יד־ושם על ידה יושב משה גד
ב:י עירנו מצרפת ומשבדיה בפגישה בישראל 1969

די שוועסטער מערי ב״ים באַקומען אַן אָ:ערקענונגס־דאָקומענט פון פּראָפ׳ גינוסר,
פאָרשטייער פון יד־ושם ;
נעבן דער שוועסטער זיצט משה גאָד

מיט דאַנקבאַרקייט און יראת־הכבוד וועלן זיין איינגעקריצט אין אונדזער זכרון די הומאַנע טאַטן פון אַ גרעסערער גרופּע גלחים און נזירות פון די פראַנצויזישע, בעלגישע און אַנדערע מאַנאַסטירן, וועלכע האָבן, ריזיקירנדיק מיטן אייגענעם עקזיסטענץ, אויס־באַהאַלטן און אָפּגעראַטעוועט יידן, איבערהויפּט יידישע קינדער, יתומים פון דער־מאָרדעטע עלטערן.

צווישן דער־אַ גרופּע טייערע מענטשן, חסידי אומות העולם, האָט זיך אויך געפונען די הויפּט־שוועסטער פון אַ בעלגישן מאָנאַסטיר, מערי־מאַטילדאַ לאַרוט און צווישן די אָפּגעראַטעוועטע דורך איר קינדער איז אויך געווען אונדזער בן־עיר משה גאָד, אַ זון פון קדוש הערש דוד גאָד.

✶

אין דעצעמבער 1969 איז די שוועסטער מערי געוואָרן איינגעלאַדן דורכן „יד־ושם" בכדי איר צו באַערן מיטן פלאַנצן אַ בוים אין וואַלד פון די „חסידי אומות העולם".

האחות מרי בטקס נטיעת העץ
די שוועסטער מערי בעת דער פלאַנצונגס־צערעמאָניע

נאָך דער פלאַנצונג־צערעמאָניע, האָט די שוועסטער מערי, אַ טיף־גערירטע, געדאַנקט מיט פאָלגנדע ווערטער:

„...ווען איך קני פאַר די שטיינער פון דעם אָנדענק־געצעלט, וועלכער פאַראייביקט דעם זכר פון אייערע טייערע, איז מיין האַרץ פול מיט טיפן טרויער. איך קלער וועגן,

אַלע פאַרפייניקטע קדושים און איבערהויפּט וועגן די אומגעבראַכטע עלטערן פון די קינדער, וועלכע האָבן באַקומען דורך מיר און אַנדערע, אַ באַהעלטעניש און אַ באַשיצונג אין דער צייט פון דער מלחמה.

ניין! קיינמאָל וועט נישט זיין קיין פאַרטרעטונג פון פאָטער און מוטער! אָבער זייער אָנדענק איז איינגעקריצט אין אונדזער זכרון.

דער בוים, וועלכן איך פלאַנץ אין דער אַלעע פון די „חסידי אומות העולם״, וועט פאַר מיר זיין אַ סימבאָל פון לעבן. דער בוים וועט שלאָגן וואָרצלען, וועט וואַקסן און

האחות מרי בזמן נטיעת העץ
די שוועסטער מערי פלאַנצט אַ בוים

זיך צעשפּרייטן. זיינע ג רינע בלעטער וועלן שפּראָצן ווי אַ סימבאָל פון אייערע איבער־מענטשלעכע אָנשטרענגונגען פאַר דער צוקונפט פון ישראל! דרייסטקייט און גלויבן!

זאָל מיין אויסגעשטרעקטע האַנט צו משה גאָד, דער יינגסטער פון די אָפּגעראַטע־וועטע קינדער — זיין אַן אויסדרוק פון מיין אַכטונג און ליבשאַפט, וואָס איך פיל צו אייער פאָלק!״

האחות מרי אחרי נטיעת העץ, ואחרי הנאום שלה מושיטה יד למשה גד
די שוועסטער מערי שטרעקט אויס איר האַנט צו משה גאָד

שמואל יהודה יאַבלאָנסקי

א טראַגישער עפּיזאָד

נאָכן אָפּזיין איבער אַ מאָנאַט אין אושוויץ־גהינם, זענען מיר, אַ גרעסערע גרופּע אַרבעטס־פּעאיקע קאַצעטלער, געוואָרן געשיקט אויף אַרבעט, קיין פירסטענגרובע. צוזאַמען מיר מיר, האָבן זיך דאָרט געפונען לייבל קאַסריל און נאָך עטלעכע ווירו־שאָווער. מיר האָבן געאַרבעט אין דער דאָרטיקער קוילן־גרובן, און ווי אין אַלע דייטשע אַרבעטס־לאַגערן, זענען די באַדינגונגען געווען אומדערטרעגלעכע. אויסער די טאָג־טעגלעכע פּייניקונגען, זענען מיר געווען געצווונגען צו אַרבעטן, ביי קאַטאַרגע־באַדינגונגען, צוועלף שעה אין מעת־לעת. די אַרבעט איז געווען פאַרטיילט אין צוויי שיכטן, בייטאָג און ביינאַכט.

איינמאָל, אין אַ פינצטערן דעצעמבער אָוונט פון יאָר 1943, בערך 10 אַזייגער, זענען מיר געוואָרן געפירט דורך אַ בלאָטיקן און וואַלדיקן וועג צו דער נאַכט־שיכט אַרבעט. דער וועג פון לאַגער ביז צום אַרבעטס־פּלאַץ, איז געווען בערך צוויי קילאָמעטער. מאַרשירט האָבן מיר צו פינף מאַן אין אַ ריי, ווערנדיק געהיטן פון ביידע זייטן דורך באַוואָפנטע עס־עס־לייט און אויסדרעסירטע הינט. אין דעם, האָט זיך אַ יידישער קאַצעטלער אַרויסגעריסן פון דער ריי און מיט אַ בליץ שנעלייט אַנגעהויבן לויפן אין דער ריכטונג פון וואַלד. זאָפאָרט האָט זיך דערהערט אַ באַפעל: „אַלץ הינלעגען״! און אַ שרעקלעך פייער פון מאַשין־געווערן האָט זיך געטראָגן איבער אונדזערע קעפּ. נאָכן אָפּליגן אַ האַלבע שעה אין דער נאַסער בלאָטע, און די זוכענישן נאָכן אַנטלאָפענעם האָבן נישט געגעבן קיין רעזולטאַטן, זענען מיר געוואָרן מערדערלעך צעשלאָגן און מיר האָבן צוריקמאַרשירט אין לאַגער.

צוריקקומענדיק, זענען מיר אויסגעשטעלט געוואָרן פאַרן בלאָק, ווו ס׳האָט געווינט דער לאַגער־פירער, וועלכער האָט אָפּגענומען דעם באַריכט פון דער עס־עס־וואָך וועגן פאַרגעקומענעם פאַל. לויט אַ באַפעל פון לאַגער־פירער, זענען די איבעריקע פיר מאַן פון פינפטל, ווו ס׳האָט זיך געפונען דער אַנטלאָפענער, אַרויסגעטרעטן פון דער ריי און ער האָט זיי אייגנהענטיק דערשאָסן אויפן אָרט.

די דערשאָסענע זענען געווען טשעכישע יידן פון די העכערע קרייזן. צווישן זיי האָט זיך געפונען אַן אַדוואָקאַט און אַ געוועזענער באַנקיר. מיר זענען געבליבן אויפן אָרט, וואַרטנדיק מיט שרעק און ציטער, אויף ווייטערדיקע רציחות. נאָך אַ קורצער צייט, האָט זיך דער לאַגער־פירער אומגעקערט פון זיין שטוב אין אַ שכורן צושטאַנד און באַפוילן די עס־עס־לייט, זיי זאָלן אים ברענגען נאָך אַ ייד. אויך דער ייד ווערט דערשאָסן און אַוועקגעוואָרפן אין דער בלאָטע. אַזוי ווערט דער בלוטיקער ספּעקטאַקל כסדר פאַרגעזעצט. עס ליגן שוין אין דער בלאָטע דרייצן טויטע און דער מערדער איז נאָך נישט באַרואיקט.

צו אונדזער גליק, האָט זיך די זעלבע נאַכט געפונען אין לאַגער די פרוי פון לאַגער־פירער און נאָך דעם, ווי איינער האָט זיך אַריינבאַקומען אין איר צימער און

איר צוגעזאָגט אַ שיינע מתנה, האָט זי אָוועקגעשלעפּט דעם שכורן רוצח צו זיך אין שטוב.

אַזוי אַרום זענען פיל אומשולדיקע יידן געוואָרן אָפּגעראַטעוועט.

אַלע טויטע קערפּערס, ווי אויך דער קערפּער פונעם אַנטלאָפענעם, וועלכער איז געפונען געוואָרן אין דער פרי אַ דערשאָסענער, זענען געבליבן ליגן אין דער בלאָטע, בכדי אַלע זאָלן זיך צוקוקן.

טשאַרנע קאַרנווייזער
שוועדן

פרויען־לאגערן

ביים אויסברוך פונעם קריג, בין איך, צוזאַמען מיט מיין מוטער און מיינע ברידער דוד, ישראל און יעקב, און מיין שוועסטער בלומע, געלאָפן, ווי פיל אַנדערע יידן, פון וויערושאָוו קיין לאָדזש. צוריקקומענדיק, נאָך אַ וואָך צייט, קיין וויערושאָוו, האָבן מיר געטראָפן אַ גרויסן חורבן, וואָס עס האָבן אָנגעמאַכט די דייטשן מיט זייערע מיטהעלפער, די היימישע פאָלקס־דייטשן.

באַלד אין די ערשטע טעג, האָב איך געאַרבעט ביים אויפרוימען די חורבות און דערנאָך, ווען די דייטשן האָבן געשאַפן צוויי לאַגערן אין די דערפער גאַלעוויץ און סאָקאָלניק, בין איך געשיקט געוואָרן קיין גאַלעוויץ, ווו איך האָב געאַרבעט, ביז מיר, אַ גרעסערע גרופע מיידלעך, זענען פאַרשיקט געוואָרן אין אַן אַרבעטס־לאַגער ביי פויזן

פון וויערושאָווער האָבן זיך דאָרט געפונען: חנה וואַקסמאַן (טאָכטער פון גדליה קזשאַק), בראַניע און שפרינצע איצעק, צוויי טעכטער פון ראובן מייעראָוויטש, דינה דזשאַלאָווסקי, יהודית און פייגע דיאַמענט און נאָך אַנדערע.

די אַרבעט ביים בויען אַן אויטאָסטראַדע, איז געווען זייער אַ שווערע און צוליב די קלעפּ, הונגער און קעלט, האָבן זייער פיל מיידלעך נישט אויסגעהאַלטן און אַוועק־געשטאָרבן.

אין יאָר 1942 זענען מיר, אַ גרופע פון דרייסיק מיידלעך, געבראַכט געוואָרן אין דאָרף לויעווא צו לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט. אויך דאָ זענען די באַדינגונגען געווען קאַטאַרזשנע און עטלעכע מיידלעך זענען געשטאָרבן.

אָנהויב 1943, ווען די אַרבעט האָט זיך געענדיקט, זענען מיר פאַרשיקט געוואָרן אין טרויעריק־באַקאַנטן אוישוויץ־לאַגער. צו מיין גרויס מזל, בין איך צוגעטיילט געוואָרן דורך דער לאַגער־קאָמאַנדאַ, מיטן ד״ר מענגעלע אין דער שפּיץ, צו אַן אַרבעט אויסערן לאַגער און דאָס האָט מיך אָפּגעראַטעוועט פון קרעמאַטאָריום.

נאָכן אָפּזיין אַ יאָר אין אוישוויץ, ווער איך געשיקט קיין ראַווענסבריק און פון דאָרט — אין פרויען־לאַגער מאַלאַכאָוו.

דעם 28־טן אַפּריל 1945, ווער איך באַפרייט דורך אַ קאָמיסיע פון שוועדישן רויטן־קרייץ מיט פולקא בערנאַדאָט בראש און צוזאַמען מיט נאָך פיל יידישע פרויען, באַקומען מיר די ערשטע הילף אין שוועדן.

שלמה מאַיעראָוויטש
ישראל

יידישע „פאַרברעכער"

געווען איז עס אין די קאַלטע יאַנואַר־טעג פון יאָר 1940 אין לאַגער פאַגענבורג ביי פּויזן.

צווישן די פאַרשיקטע אויף קאַטאָרזשנער אַרבעט פון וויערושאָוו, באַלעסלאַוועצ און אַנדערע ערטער פון דער אומגעגנט, האָט זיך אויך געפונען יעקב אייזיק מאיראָ־וויטש, דער זון פון יונה מאיראָוויטש.

די באַדינגונגען זענען געווען אויסערגעוויינלעך שווערע. אויסער דעם הונגער און שווערער אַרבעט, האָבן מיר זיך געפונען אונטער דער אויפזיכט פון דייטשע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן געזוכט אַ געלעגנהייט אונדז צו פּאַרפייניקן.

אין איינעם אַזאַ פראָסטיקן טאָג איז צו מיר געקומען יעקב אייזיק און מיר געזאָגט, אַז ער פילט אַז ער וועט נישט אויסהאַלטן און ער וועט צוריקגיין אין לאַגער, וועלכער האָט זיך געפונען נישט ווייט פון אַרבעטס־פּלאַץ. איך האָב אים געוואָרנט, ער זאָל נישט אַוועקגיין, ווייל ער ריזיקירט מיטן לעבן.

ליידער האָט ער מיך נישט געפאָלגט און ער איז אַוועקגעגאַנגען.

אַהיימקומענדיק אין אָוונט, האָב איך שוין געהערט די נייעס, אַז יעקב אייזיק איז געוואָרן פאַרהאַלטן און ער ווערט באַשולדיקט אין סאַבאָטאַזש.

אַ וואָך צייט איז ער געווען פאַרשפאַרט אין שטראָף־קעלער, ווו ער איז אַדורכ־געגאַנגען אינקוויזיטאָרישע פּייניקונגען און נאָר אַ דאַנק זיין געזונטן קערפּער האָט ער אויסגעהאַלטן.

אין דער זעלבער צייט איז אַנטדעקט געוואָרן אַ צווייט „פאַרברעכן" — עטלעכע יידן פון באַלעסלאַוועצ האָבן באַקומען פון צייט צו צייט קליינע שפּייז־פּאַקעטן און די דייטשן האָבן זיך דערוווסט, אַז די פּאַקעטן זענען געוואָרן איבערגעשיקט דורך פּאָליאַקן, וועלכע האָבן באַקומען גוט באַצאָלט פון די איבערגעבליבענע יידן. פאַר דעם „פאַרברעכן", ווערן די עטלעכע יידן אַרעסטירט און איבערגעפירט אין שטראָף־קעלער.

נאָך עטלעכע טעג איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון דער געסטאַפּאָ, אַלע אַרעסטירטע צו הענגען.

צווישן די אומגעקומענע אויף דער תליה, איז אויך געווען אונדזער וויערושאָווער לאַנדסמאַן יעקב אייזיק מאיראָוויטש.

א. י. רוסעק ז״ל

פרייהייט

(ליד)

א קורצע צייט נאָך דער פטירה פון פריינט א. י. רוסעק ז״ל, איז אונדז איבערגעגעבן געוואָרן עטלעכע פאַרציי־כענונגען, אָנגעשריבענע אין לאָדזשער געטאָ, דורכן מחבר. די פאַרגעלבטע שורות, געשריבן אין א סטענאָגראַמען־העפט פון דער דייטשישער מיליטערישער מאַכט, האָבן אַ גרויס חשיבות. די פאַר־צייכנטע אַרבעטן, כאַראַקטעריזירן די שטימונג פון אַ מענטש, וועלכער האָט מיטגעמאַכט אַלע ליידן אינעם גהינם וואָס הייסט — לאָדזשער געטאָ — און אויפן אָרט עס פאַרפּיקסירט.

מיר ברענגען עטלעכע אַרבעטן, מיט געוויסע קירצונגען.

דער רעדאַקטאָר.

איך בענק נאָך דיר —
מיטן גאַנצן האַרץ און נשמה,
איך בענק נאָך דיר
פרייהייט,
מיט אַלע דיינע ליידן און פריידן
ליבע און האַס.

איך פרעג זיך :
פאַרוואָס בין איך נישט פריי ?
איך קלער, גיב אַ שפיי —

הייסט עס :
אַז אויפן גרויסן וועלט־יאַריד,
זאָגט מען, אַז אין אַלעם
איז שולדיק דער ייד !

איך קלאַפּ זיך אין ברוסט
און קלער :

הייסט עס, אַז בערל סטאָליער, דער ייד,
וואָס שטענדיק, מיט ווייב און קינד,
געלעבט אין נויט,
קיינמאָל צו דער זעט געהאַט דאָס שטיקל ברויט

און געהאָרעוועט אַ לעבן אַ גאַנץ
איז שולדיק אין דאָזיקן
שדים־טאַנץ ?

מוז צאָלן שחיטה־געלט
דער דאָזיקער גהינם־וועלט
אַלץ, נאָר, ווייל ער איז אַ ייד !

איך שפּיי אויף אייך,
היטלערישע דיפּלאָמאַטן און הערן,
אויף אייערע געזעצן און געבאָטן,

וואָס צווינגען מיך לעבן,
אונטער דראָטן —
זיך מאַטערן אין עלנד און נויט
אָן פרייהייט, אָן ברויט !.

א. י. רוסעק ז״ל

אין לאדזשער געטא

(עפיזאָדן)

עס קומט אָן אַ באַפעל: יידן, איינוווינער פון צענטער שטאָט, מוזן זאָפאָרט פאַרלאָזן זייערע וווינונגען און אַריבער קיין באַלוט.

עס־עס־לייט גייען פון הויז צו הויז און טרייבן אַרויס די יידן פון זייערע היימען. מ׳לאָזט גאָרנישט מיטנעמען. צומאָרגנס קומט אָן אַ נייער באַפעל, וועלכער דערלויבט צוריקצוגיין און נעמען די זאַכן. נישט אַלע גייען צוריק, מ׳האָט מורא פאַר דערשיסונגען

אהרן יוסף רוסעק ז״ל.

און פאַרשיקונגען. דער גרעסטער טייל האָט זיך אַרויסגערוקט און געגאַנגען אין שטאָט אַריין ברענגען אַ ביסל זאַכן. ס׳איז געווען אַ שוידערלעך בילד, ווען צענדליקער טויזנטער יידן גייען פון באַלוט אין שטאָט אַריין און צוריק, שלעפנדיק מיט זיך אַ ביסל זאַכן אויף פראָוויזאָריש־געמאַכטע שליטנס, אָדער אין איבערגעקערטע טישן און דייטשע סאָלדאָטן מאַכן פאָטאָגראַפישע אויפנאַמעס, ווי אַזוי יידן פעקלען זיך איבער.

אדורכגייענדיק דעם „פּלאַץ וואַלנאַשטשי" („פּריידהייטס־פּלאַץ"), וואָרטן שוין הונדערטער דייטשן מיט פאָטאָ־אַפּאַראַטן, און וועלכער ייד ס׳געפעלט זיי, ווערט פאָטאָגראַפירט מיט אַראָפּגעלאָזטע הויזן, אויסגעטוענע העמדער און אַנדערע פּאָזעס. נאָכן פאָטאָגראַפירן, הויבט זי דאָן די פּראָצעדור פון שנײַדן בערד. צוזאַמען מיט דער באָרד ווערן מיטגעשניטן שטיקער פלייש און ווי איז געווען צו דעם, וועלכער האָט געשריגן פאַר ווייטיק, דעמאָלט זענען די קלעפּ געווען אכזריותדיקע. דער זעלבער גורל האָט נישט אויסגעמיטן יידישע ייִנגלעך, וועלכע האָבן געטראָגן פּיאות. די דייטשע סאַדיסטן האָבן נישט געשוירן די פּיאות, נאָר זיי אויסגעריסן.

* * *

די לאָדזשער געטאָ איז פריי פון אַנדערע פעלקער, ווייל אַלע קריסטלעכע איינוווינער פון באַלוט האָבן זיך אַריבערגעצויגן אין שטאָט אַריין. בלויז איין אָרט אין געטאָ איז פאַראַן, ווו עס געפינען זיך נישט־יידן. דאָס איז אויף דער קאַשטשעלנער גאַס נומער 7, אָדער, ווי מ׳רופט עס „דאָס רויטע הייזל". דאָרט איז טעטיק די טרויעריק־באַקאַנטע „קריפאָ" („קרימינאַל־פּאָליציי").

מיר אַרבעטן דאָרט, אַ גרופּע פון 16 יידן, פאַרשידענע פאַכלייט, מאַליאַזשעס, שלאָסער, מויערער און אַנדערע. די אויפגאַבע פון דער „קריפּאָ" איז אויסצוגעפינען וואו ס׳באַהאַלט אויס בריליאַנטן, גאָלד, פוטער און אַנדערע ווערטפולע זאַכן. זייער אויפגאַבע איז אויף אויסצוגעפונען וועד ס׳פאַרנעמט זיך מיט פּאָליטיק.

אויב אַ ייד באַקומט אַן אויפפאָדערונג זיך צוצושטעלן צו דער קרימינאַל־פּאָליציי, איז ער שוין זיכער, אַז אויב ער וועט פון דאָרט אַרויס אַ לעבעדיקער, וועט ער שוין זיין אַ קאַליקע אויפן גאַנצן לעבן. אויך ביי די טעגלעכע שפּאַצירן, גייען די יידישע אַרעסטאַנטן אַדורך אַ גהינום־פּיין. די שפּאַצירן ווערן באַגלייט דורך אַ גרופּע „קריפּאָ"־לייט, מיט עטלעכע אויסדרעסירטע הינט און אויב פּרווט עמיץ אויסדרייען דעם קאָפּ בעתן שפּאַציר, באַקומט ער מוראדיקע קלעפּ און אַלס צולייג, ווערן אויף אים אָנגערייצט די צעיושעטע הינט, וועלכע וואַרפן זיך, לויט ווי מ׳האָט זיי אויסגעלערנט, אויפן געשלעכטס־טייל. אַ גאָר קנאַפּער פּראָצענט איז געבליבן לעבן נאָך אַזאַ דייטשישער פאַרווײַלונג. דער קנאַפּער טייל, וואָס האָט נאָך אַרויסגעוויזן סימנים פון לעבן, ווערן אַריינגעשלעפּט, דורך אַנדערע אַרעסטאַנטן, אין קאַמער אַריין.

* * *

פינף הונדערט מענטשן האָבן געגראָבן גריבער אויפן בית־עלמין, אָבער קברים האָבן נישט געקלעקט. די שטערבלעכקייט איז אין־לשער. מ׳ברענגט טויטע אויף לאַסט־וואָגנס, ווי ברעטער און זיי ווערן אַראָפּגעשליידערט ווי שטיינער, ווייל אין געטאָ וואַרטן שוין נאָך טויטע, וועלכע מ׳דאַרף איבערפירן. אין דער מעטאַל־אָפּטיילונג.

אַרבעט טאָג און נאַכט, צוגרייטנדיק לאַפּאַטעס און אַנדערע גראַב־מכשירים. דער בית עלמין דינט אויך פאַר אַ צייטווייליק וווין־אָרט פאַר די קרבנות, געבראַכטע פון דער פּראָווינץ

איינמאָל זענען געוואָרן געבראַכט, פון אַ שטעטל נעבן לאָדזש, 365 יידן און צוליבן פעלן פון פרייע דירות אין דער געטאָ, זענען זיי געוואָרן איינלאָקירט אין דער שול פון בית־עלמין. צוליב דער מוראַדיקער קעלט און שרעקלעכן הונגער, זענען אַלע, (חוץ איינער — דער קוכער), אין פאַרלויף פון 5 וואָכן אומגעקומען.

עס ווערן אויך געבראַכט טויטע פון ציגיינער־לאַגער, וועלכע ווערן באַגראָבן אין מאַסן־קברים און זייער אַפּט האָט געטראָפן, אַז זיי זענען געוואָרן באַגראָבן לעבעדי־קערהייט. גאָר שרעקלעך האָט אויסגעזען די לאַגע, ווען עס זענען אָנגעקומען טראַנס־פּאָרטן פון די ליקווידירטע געטאָס פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. ביים עפענען די וואַגאָנען, זענען די מענטשן אַרויסגעפאַלן פאַרחלשטע און אין יעדן וואַגאָן האָבן זיך געפונען פיל טויטע פון דערשטיקונג.

* * *

אַלע טיילן דעם ביטערן גורל. נישטאָ קיין אונטערשיד צווישן יידישן אינטעליגענט און פּראָסטן מענטש, צווישן יידישע אדל־לייט און פשוטע אַרבעטער. אין איינעם פון די בלוטיקע טעג, איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט פון טשעכיען, עסטרייך און דייטשלאַנד מיט יידישע אינטעלעקטואַלן און אינטעליגענץ, צווישן וועלכן ס'האָט זיך געפונען גראַף פאָן הירש און נאָך איינער, אַן עסטרייכישער קעניגלעכער ראַט־געבער. די אדל־לייט, נישט זייענדיק צוגעוווינט צו שווערער פיזישער אַרבעט און נאָך ביי אַזעלכע הונגער־באַדינגונגען — האָבן זיך אין אָנפאַנג אַרויסגעהאָלפן מיטן אויספאַרקויפן די ווערטפולע זאַכן, וואָס זיי האָבן געהאַט אין באַזיץ. פאַר אַ שטיקל ברויט, האָבן זיי אַוועקגעגעבן טייערע קליידונג, פאַר 5 גראַם מאַרגאַרין האָט מען געקאָנט באַקומען אַ בריליאַנט. אָבער ליידער האָט קיינער זיך נישט געגויטיקט אין דעם לוקסוס. אין דעם גהינום, וואָס הייסט לאָדזשער געטאָ — זענען אַלע גלייך. ווען מ'האָט דעם גראַף פאָן הירש טיטולירט מיטן ערן־טיטל, האָט ער געזאָגט: „איך בין נישט קיין „פאָן", מיין ריכטיקער נאָמען איז הערשל".

דער סוף איז געווען אַ טראַגישער — אַלע זענען אויסגעשטאָרבן אָדער אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף פאַרניכטונג.

* * *

שוין ווידער אַ סעלעקציע, וואָס ווערט אָנגעפירט דורך דעם ארכי־רוצח פוקס, וועלכער גיט קאָמאַנדעס: רעכטס — לינקס. ביי דער־אַ גרויסער מאַסאַקרע, ווערן

60 טויזנט יידן פארשיקט קיין כעלמנא, אויף פארניכטונג. מיר, וואס האבן געהאט מזל, צו ווערן צוגעטיילט צו דער רעכטער זייט, זענען צייטווייליק אפגעראטעוועט. אבער אויף ווי לאנג ? ווען וועט קומען אויף אונדזער ריי ?.

סטענאגראמען־העפט מיטן כתב־יד פון מחבר.
מחברת עם כתב־יד של המחבר.

קאַראָלאַ פריילין — מאַנעס
פּאַריז

דער קעלצער פּאָגראָם אין זומער 1946 יאָר

פיל איז שוין געשריבן געוואָרן וועגן דער פאַרעטערישער, אַנטיסעמיטישער האַנדלונג פון דער איבערוויגנדער טייל פּוילישער באַפעלקערונג, לגבי אירע יידישע שכנים אין פאַרלויף פון אַלע יאָרן פון דער פּוילישער עקזיסטענץ.

עס איז נאָך פריש אין זכרון די יידן־פרעסערישע פּאָליטיק אין פאַר־מלחמהדיקן פּוילן, איר באָיקאָט קעגן יידישע האַנדווערקער און הענדלער און די כוליגאַנישע אַרויסטריטן קעגן דער יידישער שטודירנדיקער יוגנט.

אויך אין דער צייט פון קריג, זייענדיק אונטער דער דייטשישער אָקופּאַציע, האָבן די פּאָליאַקן נישט פאַרגעסן זייער זאָאָלאָגיש־אַנטיסעמיטישע טראַדיציע און האָבן געטריי מיטגעאַרבעט מיט די נאַציס ביי דער פאַרניכטונג פון יידישן פאָלק.

ווען עס ענדיקט זיך דער קריג און פון פאַרשידענע באַהעלטענישן באַווייזן זיך געציילטע אָפּגעראַטעוועטע יידן, וועלכע הויבן אָן זוכן אין זייערע געבורט־שטעטלעך, זייערע קרובים, זייער בלוט און פלייש — אויך דאַמאָלט באַווייזן זיך צעיושעטע פּוילישע באַנדעס, וועלכע מאָרדן די קנאַפּ־איבערגעבליבענע.

דער קולמינאַציע־פּונקט פון פאַרעטערישער און באַנדיטישער אַרויסטריטן, איז געווען דער טויעריק־באַקאַנטער קעלצער פּאָגראָם, אַדורכגעפירט איבער דער שארית הפליטה אין זומער פון יאָר 1946.

זייענדיק צו דער צייט אין קעלץ, ווי כ׳האָב איבערגעלעבט דאָס טראַגישע קאַפּיטל, וועל איך איבערגעבן דעם פאַרלויף פון דער געשעעניש.

* * *

נאָכן קריג, האָט זיך אין קעלץ קאָנצענטרירט אַ גרעסערע צאָל יידן. טייל זענען געקומען פון די באַהעלטענישן און אויך פון די וועלדער, ווו זיי האָבן אָנטיילגענומען אין באַוואָפנטע קאַמפן. גרעסערע גרופּן זענען אָנגעקומען פון רוסלאַנד, ווו זיי האָבן זיך געפונען אין צייט פון קריג. בכדי זיך צו פאַרנעמען מיטן פּליטים־שטראָם, איז געשאַפן געוואָרן אַ יידישער קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך געפונען אויף דער פּלאַנטאַ־גאַס.

די פּוילישע באַפעלקערונג האָט באַלד אין די ערשטע טעג אָנגעהויבן פירן אַ וויסטע העצע קעגן די יידן — „איר זייט דאָך אַזוי פיל געבליבן" — האָבן זיי מיט חיהשער שנאה פאַרגעוואָרפן.

די ערשטע פּראָוואָקאַציע איז געווען, ווען ס׳איז אונטערגעוואָרפן געוואָרן אַ טויטער קערפּער פון אַ קריסטלעכער פרוי און איז באַגלייט געווען מיט אַ העצע, אַז יידן האָבן זי דערמאָרדעט.

אין אַ גאָר קורצער צייט, איז געוואָרפן געוואָרן אַ באָמבע, בעת אַ יידישער פאַרזאַמלונג און עטלעכע יידן זענען פאַרוווּנדעט געוואָרן. די פּאָליאַקן האָבן זיך אָבער געגרייט אויף עפּעס „גרעסערס”, עפּעס שרעקלעכעס.

* * *

איינמאָל אין אַן אינדערפרי, האָבן צוויי יידן אַדורכשפּאַצירט נעבן פּאָליציי־פּאָסטן און צוקומענדיק נאָענט, איז צוגעקומען אַן אונטערגעשיקטער יונגער שגץ און באַקלאָגט זיך פאַרן פּאָליציאַנט, אַז איינער פון די יידן האָט אים געשלאָגן. ווען דער ייד איז געוואָרן אַרעסטירט און מערדערלעך צעשלאָגן, איז דער צווייטער ייד געלאָפן אַליאַרמירן דעם יידישן קאָמיטעט. דער פּרעזעס כהנא, האָט זיך תיכף פאַרשטענדיקט מיט דער פּאָליציי און מיט דער זיכערהייטס־אָפּטיילונג (או. ב.), אָבער אָן רעזולטאַטן. פון אומעטום האָט מען געענטפערט, אַז דער קאָמענדאַנט איז נישטאָ אויפן אָרט.

אין דעם מאָמענט האָבן זיך אַריינגעריסן אַ באַנדע פּוילישע פּאָגראָמשטשיקעס און אויפן אָרט דערמאָרדעט דעם פּרעזעס מיט נאָך עטלעכע אַנוועזנדע יידן.

צו דער צייט האָט אין דער גאַנצער שטאָט געבושעוועט אַ פּאָגראָם, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון דער פּאָליציי מיטן קאָמענדאַנט בראש, פון דער זיכערהייטס־אָפּטיילונג, פון די פייערלעשער.

אין דער העצע, האָבן זיך די כוליגאַנעס נישט אָפּגעשטעלט פון אויסנוצן דאָס אַלטע מיטל, אַז יידן דערמאָרדן קריסטלעכע קינדער און דאָס בלוט ווערט געזאַמלט אין פעסער, וועלכע געפינען זיך אין קעלער ביי דער יידישער קהילה, כאָטש ביי דער קהילה איז בכלל קיין קעלער נישט געווען.

די בעסטיעס האָבן אויך דערמאָרדעט פרויען און קינדער. ווען די כוליגאַנעס האָבן געבושעוועט אין הויז פון יידישן קאָמיטעט, האָבן זיי אויפן דריטן שטאָק געטראָפן אַ דרייצן־יעריק יידיש מיידל, וואָס האָט זיך דורך אַ נס אָפּגעראַטעוועט פון די נאַצישע טויט־לאַגערן. זיי האָבן גענומען דאָס מיידל און אַראָפּגעוואָרפן דורכן פענצטער און דער סאָלדאַט, וואָס איז געשטאַנען אונטן, האָט זי דערשטאָכן מיטן באַגנעט און דערנאָך אַריינגעוואָרפן אין דערנעבנדיקן טייכל.

זיי זענען אויך אַריין אין אַ שטוב, וווּ עס האָט געוווינט אַ פרוי מיט אַ קליין קינד און געפאָדערט פון דער פרוי דאָלאַרן. ווען די פרוי האָט זיי אָוועקגעגעבן די לעצטע גראָשנס, האָבן זיי ביידן דערמאָרדעט אין אַ נאָענט וועלדל.

* * *

ביז זעקס פאַרנאַכט האָבן די פּאָגראָמשטשיקעס, ביי דער מיטהילף פון פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען, מאַסאַקרירט די יידישע באַפעלקערונג. פופציק טויטע און אַ גרויסע צאָל פאַרוווּנדעטע, איז געווען דער רעזולטאַט פון דער בלוטיקער אַקציע.

ערשט פאַרנאַכט, זענען אָנגעקומען רוסישע סאָלדאַטן, איבערגעטוענע אין פוילישע מונדירן און געמאַכט אָרדנונג, אַרעסטירנדיק אַ צאָל פוילישע כוליגאַנעס.

צומאָרגנס, בשעת דער לוויה, זענען די באַגלייטנדיקע יידן, געוואָרן געהיטן דורך סאָוויעטישע סאָלדאַטן, בכדי אויסצומיידן, ווייטערדיקע עקסצעסן מצד דער צעיושעטער פוילישער באַפעלקערונג.

* * *

זאָלן די ווערטער זיין ווי אַ מצבה פאַר די אומגעבראַכטע קדושים בעתן קעלצער פאָגראָם. הי״ד.

קאַראָלאַ פריילין — מאַנעס
פּאַריז

אין טשענסטאכאווער געטא

אַ קורצע צייט פאַרן קריג, זענען מיר, צוויי שוועסטערן, איך און רויזע, אַוועקגעפאָרן קיין טשענסטאָכאָוו אַרבעטן. אָפּזייענדיק דאָרט אַ געוויסע צייט און נישט באַקומענדיק פון דער היים די מינדעסטע ידיעה, האָב איך באַשלאָסן אַהיים צו פאָרן זען, וואָס עס הערט זיך ביי אונדז. אָנקומענדיק אין שטעטל, האָבן מיך טרויעריקע בליקן באַגלייט אין שטוב אַריין, ווו כ'האָב געטראָפן אַ גרויסע טראַגעדיע.

אונדזער שוועסטער, מלכה, זייענדיק פאַרלאָבט פאַר אַ באַלעסלאַווצער יונגערמאַן, ישעיהו שמולעוויטש, ווערט ערנסט קראַנק צוליבן פּלוצימדיקן טויט פון איר באַשערטן. ס'האָט גאַרנישט געהאָלפן איר אַוועקפאָרן אויף קוראָרט קיין זאַקאָפּאַנע. זי האָט זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט פון נעמען די פאַרשריבענע מעדיקאַמענטן און די קרענק האָט כסדר פּראָגרעסירט. צוריקקומענדיק פון קוראָרט, שטאַרבט זי אַוועק. דער פאָטער, נישט קאָנענדיק אויסהאַלטן דעם גרויסן צער, ווערט נפטר דעם זעלבן טאָג און די קבורה איז פאָרגעקומען אין דער זעלבער צייט.

דאָס טראַגישע געשעעניש האָט אַרויסגערופן גרויס ווייטיק ביי די וויערושאָווער יידן. אַלע האָבן מיט געוויין גערעדט וועגן דעם טראַגישן פאַרפאַל. אָבער לאַנג וויינען איז נישט אויסגעקומען, ווייל אַכט טעג שפּעטער איז אויסגעבראָכן דער קריג.

* * *

מיר לויפן, צוזאַמען מיט דער מוטער און די איבערגעבליבענע קינדער, קריינדל און שרה, קיין לוטוטאָוו, און פון דאָרט נאָך ווייטער. אומעטום דעריאָגט אונדז דער קריג. אָפּוואַנדערנדיק צוויי וואָכן, קומען מיר צוריק אין פאַרברענטן וויערושאָוו. אונדזער שטוב איז מער נישטאָ און מיר וווינען דערווייל אין אַ צווייטע וווינונג. אויך מיט עסן איז זייער קריטיש. מיר דערנערן זיך מיט קאָנסערווירטע קאַלך־אייער, וואָס מיר נעמען פון וואָלף שמואל דאָמבס קעלער.

איינמאָל קומען צו אונדז אַריין צוויי דייטשע אָפיצירן און פאָדערן, אַז איך זאָל מיטגיין מיט זיי. מיין מוטער בעט זיך קוים אָפּ, זאָגנדיק, אַז זי האָט אַ קראַנק האַרץ און אָן מיר, קאָן זי נישט אויסקומען. די אָפיצירן לאָזן מיך איבער, זאָגנדיק, אַז מאָרגן וועלן זיי ווידער קומען. זעענדיק, אַז די לאַגע איז ערנסט, גייען מיר אַריבער וווינען צו מיין פעטער, משה אהרן אייזנער. אָבער אויך דאָס האָט נישט געהאָלפן. די דייטשן האָבן מיך אומעטום אַרומגעזוכט. צום סוף באַשליסן מיר, אַז איך זאָל אַנטלויפן צו דער שוועסטער רויזע, קיין טשענסטאָכאָוו.

אַכט מעת־לעת האָבן מיר, צוויי מיידלעך, איך און מיין חברטע שולמית סאַרנע, געוואַנדערט איבער פעלדער און וועלדער, מורא־האָבנדיק פאַר יעדן שאָרך. מיד און הונגעריק, זענען מיר אָנגעקומען צו אַ שטוב אונטער טשענסטאָכאָוו און צו אונדזער מזל, איז עס געווען אַ יידישע שטוב. אריינקומענדיק, זענען מיר פאַר מידקייט געפאַלן אין אָנמאַכט. ווען מיר זענען צו זיך געקומען, האָבן מיר זיך געפונען אין וואַרעמע בעטן און אויפן אָרט זענען געווען מיינע שוועסטערן רויזע און שרה.

* * *

טאָג־טעגלעך קומען פאַר אַקציעס. כמעט יעדן טאָג גייען אָפּ טראַנספּאָרטן מיט יידן אויף פאַרניכטונג. די יינגסטע שוועסטער, שרה, באַהאַלט זיך אין אַ בונקער, וועלכער ווערט אַנטדעקט און זי ווערט דעפּאָרטירט. איך מיט רויזען זענען געווען צוזאַמען ביז דער לעצטער אַקציע. בשעת דער לעצטער סעלעקציע, האָט אונדז דער עס־עס־האַופּטמאַן דעגענהאַרט, צעטיילט. רויזען האָט ער געשיקט אויף „לינקס" — מיטן טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע און מיך — אין דער אַמוניציע־פאַבריק „האסאג" אויף אַרבעט.

דאָרט האָב איך פאַרבראַכט, ביי שוידערלעכע באַדינגונגען, ביז ווינטער 1945, ביז צו דער באַפרייאונג דורך דער רוסישער אַרמיי.

נאָכן קריג, בין איך געוואויר געוואָרן וועגן טראַגישן סוף פון מיין פאַמיליע. אויסער מיר איז קיינער נישט געבליבן ביים לעבן.

אַ קורצע צייט האָב איך געוווינט אין לאָדזש, דאָרט האָב איך אויך געהייראַט. דערנאָך האָבן מיר געוווינט אין קעלץ, ווו איך האָב בייגעוווינט דעם קעלצער פּאָגראָם. נאָך אַ קורצע צייט, איז מיין מאַן געשטאָרבן פון די אַלע שרעקלעכע איבערלעבענישן. אָפּזייענדיק דערנאָך אַ לענגערע צייט אין לאָדזש, האָב איך נאָך אַמאָל געהייראַט און עמיגרירט קיין פראַנקרייך.

שמשה יעקב
תל־אביב

פון די טויט־לאַגערן צום באַפרייאונגס־קריג

אין די ערשטע נע־ונד טעג

שוין אין די ערשטע שעהן פון די קריגס־אָפּעראַציעס, הויבט זיך אָן אַ מאַסן־געלויף פון שטעטל — צוליב דער גרענעץ־נאָענטקייט. אויפן וועג קיין שעראַדז, וווּהין ס׳איז געגאַנגען אַ גרויסער פּליטים־שטראָם, בין איך געווען צוזאַמען מיט יעקוש עליאַש, צדוק קעמפּנער און זיין טאָכטער צפּורה און מיטן זון פון יחיאל מאיר אַלבערשטיין, לייבל

אין שעראַדז האָב איך געטראָפן ירחמיאל ספּינקע, דעם בלאַשקער מלמדס איידעם. ער האָט מיר דערציילט, אַז לויפנדיק מיט זיין קליין טעכטערל, הענעלע, האַלטנדיק זי אויף די הענט, איז דאָס קינד געוואָרן געטראָפן פון אַ שפּליטער און אומגעקומען. ער האָט דאָס מיידעלע, אייגנהענטיק, געבראַכט צו קבורה.

שבת אין דער פרי, האָב איך זיך געזעגנט מיט מיין זיידע אהרן וואָלף פּולוועמאַכער, וועלכער האָט געוווינט אין שעראַדז און געלאָפן קיין זדונסקעוואָליע, ווו מיר האָבן אָנגעטראָפן אַ שטאַרקע באָמבאַרדירונג, וואָס האָט אָנגעהאַלטן אַ גאַנצן זונטיקדיקן טאָג. פון זדונסקעוואָליע, זענען מיר געלאָפן, דורך שאַדעק, צו דער ריכטונג פון לאָדזש און דינסטיק, דעם 5־טן סעפּטעמבער בין איך דאָרט אָנגעקומען.

אין דער זעלבער וואָך זענען קיין לאָדזש אויך אָנגעקומען מיינע עלטערן און מיין שוועסטער רחל.

דעם 9־טן סעפּטעמבער זענען די דייטשע קרעפטן אַריין קיין לאָדזש.

די ערשטע צייטן איז אונדז געלונגען צו פירן אַ ווערשטעל פאַר שיך־אויסאַרבעטונג. אויך מיט פּראָדוקטן איז אונדז געווען נישט שלעכט, ווייל מיין שוועסטער, אויסנוצנדיק איר אַרישן אויסזען, איז געפאָרן פראַנק און פריי, מיט אַ האַקנקרייץ אויפן אָרעם, קיין וויערושאָוו, ברענגענדיק פון דאָרט די נויטיקע לעבנסמיטלען.

איינמאָל איז מיין פאָטער מיטגעפאָרן מיט דער שוועסטער, ווייל ס׳האָט זיך אים שטאַרק פאַרבענקט נאָכן געבורט־שטעטל. אָנקומענדיק אין לוטוטאָוו, זענען אַלע יידן געוואָרן פאַרהאַלטן און געטריבן צום מאַרקס־פּלאַץ און פון דאָרט, פאַרשיקט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטע ריכטונג.

עטלעכע וואָכן האָבן מיר נישט געוווּסט וועגן גורל פון פאָטער. אַ געוויסן טאָג, האָבן מיר באַקומען אַ געהיים בריוול, ווו דער פאָטער האָט אונדז מיטגעטיילט, אַז ער געפינט זיך אין קראָקע און אַז מ׳זאָל אים פון דאָרט אַרויסנעמען. עטלעכע באַקאַנטע האָבן איינגעשטעלט דאָס לעבן און פאַר גוט אויסקויף־געלט, האָבן זיי דעם פאָטער געבראַכט קיין לאָדזש, אַ פאַרווונדעטן און דערשטאָכענעם פון באַגנעטן.

לויט ווי דער פֿאָטער האָט דערציילט, האָט זיך אין דער גרופּע אַרעסטירטע געפֿונען אַ ייד, וועלכער האָט נישט אויסגעהאַלטן די קלעפּ און אָועקגעשטאָרבן. די איבעריקע ייִדן, וועלנדיק אים ברענגען צו קבר־ישראל, האָבן דעם מת געטראָגן איינגעוויקלט אין אַ מאַנטל. ווען די ייִדן זאָגן זיך אָפּ אויסצופֿילן דעם דייטשן באַפֿעל, אָװעקצוואַרפֿן דעם מת, ווערן זיי מערדערלעך צעשלאָגן און צעשטאָכן מיט באַגנעטן. מיט די לעצטע כּוחות, אַליין צעבלוטיקטע, האָבן די ייִדן געבראַכט דעם נפֿטר צו קבר־ישראל.

נאָך דעם פֿאַל, האָט מיין פֿאָטער אָנגעהויבן קרענקען און דערנאָך נפֿטר געוואָרן אין דער לאָדזשער געטאָ.

לאַגערן

נאָכן פֿאָטערס טויט האָב איך געאַרבעט אין געטאָ אַלס הויז־פֿאַרוואַלטער („סטרוזש״). מיין שוועסטער האָט געאַרבעט אין שטרוי־רעסאָרט.

ערב ראש־השנה 1942 איז מיין מוטער געכאַפּט געוואָרן, בעת אַ סעלעקציע און אָוועקגעשיקט געוואָרן אויף פֿאַרניכטונג קיין טרעבלינקע.

איך האָב ווייטער געאַרבעט, ביי הונגער־באַדינגונגען און טויט־שרעק ביזן יאָר 1944, ביז כ׳בין פֿאַרשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין די אַמוניציע־פֿאַבריקן פֿון „האסאג״ אין טשענסטאָכאָוו.

סוף 1944 ווער איך פֿאַרשיקט אין טרויעריק־באַקאַנטן לאַגער בוכענוואַלד. נאָכן אָפּזיין דאָרט אַ קורצע צייט, ווערן מיר, אַ גרעסערע גרופּע, איבערגעשיקט אין לאַגער ביסינגען און פֿון דאָרט נאָך קליין־דאַכאַו („אליך״), ווו איך טרעף אונדזערע לאַנדסלייט ייִדקע איצעק און אפרים ראַבינאָוויטש.

אין קליין־דאַכאַו, האָבן די דייטשן אונדז פֿאַרלאָדנט אין לאַסט־וואַגאָנען און געפֿירט צו דער ריכטונג פֿון טיראָל. אויפֿן וועג טרעפֿן מיר פֿאַרשטייער פֿון רויטן־קרייץ, וועלכע מעלדן אונדז, אַז אין קורצן וועלן מיר באַפֿרייט ווערן.

נאָך דריי טעג, ווערן מיר באַפֿרייט דורך די אַמעריקאַנער.

קיין ארץ־ישראל

נאָכן אָפּזיין אַ קורצע צייט אין די „אונררא״־לאַגערן, לאָז איך זיך, אומלעגאַל, קיין ארץ־ישראל. נאָך פֿאַרשידענע שוועריקייטן, קום איך אָן מיט דער מעפּילים־שיף „וועדזשוואָד״ צו די ברעגן פֿון לאַנד. ליידער, ווערן מיר אַלע פֿאַרהאַלטן דורך די ענגלענדער און פֿאַרשיקט אין לאַגער „עתלית״.

נאָך אַ געוויסער צייט ווער איך באַפֿרייט און שליס זיך אָן צו דער אצ״ל, נעמענדיק אָן אַקטיוון אָנטייל אין פֿאַרשידענע אַקציעס קעגן די ענגלענדער. אין אָנפֿאַנג פֿון באַפֿרייאונגס־קריג, האָב איך זיך באַטייליקט אין די קאַמפֿן ביים באַפֿרייען יפֿו.

ביים שאַפֿן די רעגולערע ישראל־אַרמיי — צה״ל — האָב איך זיך גלייך מאָביליזירט און געווען באַשעפֿטיקט, אַלס פֿאַכמאַן, ביי דער געשאָפֿענער מיליטער־אינדוסטריע, וועלכע האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט.

גליקע מאָשקאָוויטש

קריגס־איבערלעבענישן

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן און די באַפעלקערונג האָט אָנגעהויבן לויפן אין פאַרשידענע ריכטונגען — זענען מיר אַריבער אין דאָרף קראַשעוויץ, צו אונדזערס אַ פעטער, אַ גוט־באַזיצער. ווען מיר זענען אָנגעקומען, האָט דער פעטער איינגעשפּאַנט אַ פּאָר פערד און מיר אַלע זענען געפאָרן צו דער ריכטונג פון דער רוסישער גרענעץ.

אויפן וועג האָבן מיר בייגעוווינט שוידערלעכע מלחמה־סצענעס, ברענענדיקע שטעט און שטעטלעך און בעסטיאַלישע באַשיסונגען דורך דער דייטשער אַוויאַציע, ציווילע בירגער, דער עיקר, די לויפנדיקע פּליטים.

צוקומענדיק נאָענט צו דער גרענעץ, האָבן מיר שוין דאָרט אָנגעטראָפן דייטשע מיליטערישע אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן אונדז באַפוילן צוריקצוגיין. מיר זענען פאַרבליבן אין קראַשעוויץ, ווו עס איז געווען פאַרהעלטנישמעסיק רואיק ביזן ווינטער 1940. צו דער צייט קומט אָן אַ באַפעל, אַז ווער ס'איז נישט קיין איינוווינער פון דאָרף, מוז זאָפאָרט דאָס דאָרף פאַרלאָזן. איך קום צוריק קיין ווייערושאָוו און אַרבעט צוזאַמען מיט אַלע ביים אויפרוימען די חורבות.

נאָך אַ קורצער צייט, ווען פיל מענער און אויך פרויען זענען שוין געווען פאַרשיקט קיין פּויזן אין די אַרבעטס־לאַגערן און אין שטעטל האָט זיך שוין געשאַפן דאָס געטאָ, האָב איך געאַרבעט אין אַרבעטס־לאַגער אין דאָרף סאָקאָלניק, ביז עס זענען אָנגעקומען עס־עס־לייט און אַלע אָוועקגעפירט צום זאַמל־פּונקט קיין ווילעלון, מיטן ציל אונדז איבערצופירן אין די פּויזנער לאַגערן.

זייענדיק אין ווילעלון, בין איך פיל מאָל אַנטלאָפן און יעדעס מאָל צוריקגעבראַכט געוואָרן, אַ צעשלאָגענע ביז בלוט, צום זאַמל־פּונקט.

שפּעטער, ווען די דייטשן האָבן איינגעזען, אַז זיי האָבן געבראַכט מענטשן איבערן קאָנטיגענט, האָבן זיי באַפרייט די פרויען, וועלכע האָבן איבערגעלאָזט אין דער היים קינדער. איך האָב אויסגענוצט אַ געלעגנהייט און זיך פאַררופן אויף אַ פרוי, וועלכע איז שוין פריער פאַרשיקט געוואָרן אין פּויזנער לאַגער. אַ היים בין איך געגאַנגען מיט שבע דאַמב (די טאָכטער פון הערשל דאַמב), דורך פעלדער און וועלדער, מורא־האָבנדיק פאַרן אייגענעם שאָטן. ענדלעך זענען מיר אַדורך דעם מרחק פון 35 קילאָמעטער און אָנגעקומען צוריק אין געטאָ, ווו כ'בין געווען באַשעפטיקט ביי פאַרשידענע אַרבעטן ביז צו דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון געטאָ.

משה אַשר
אַמעריקע

אונדזער שטעטל — נאָכן חורבן

דער אויסברוך פון קריג אין חודש סעפּטעמבער 1939 יאָר, טרעפט מיך אין דער פּוילישער אַרמיי. אונדזער 28־טער פּיעכאָטע־פּולק, וועלכער איז געשטאַנען אויף דער ליניע אָסטראָוו — קובילאַ, נעמט אויף דעם ערשטן אָנגריף פון די דייטשישע מאָטאָריזירטע קרעפטן און מיר ליידן גרויסע פאַרלוסטן.

נאָכן אָפּטרעטן צו דער צווייטער פאַרטיידיקונגס־ליניע, ביי שעראַדז, נעבן דעם וואַרטע־טייך, ווערן מיר פולשטענדיק צעקלאַפּט און עס הויבט זיך אָן אַ דעזאָרגאַניזירט און כאַאָטיש לויפן צו דער ריכטונג פון לאָדזש און דערנאָך קיין וואַרשע.

נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון וואַרשע, זענען גרופּן פון דער צעקלאַפּטער פּוילישער אַרמיי, געלאָפן קיין לובלין און נאָכהער קיין קאָוועל, ווו מיר ווערן גענומען אין געפאַנגענשאַפט דורך די רוסן.

ביז יוני 1941, האָבן מיר געאַרבעט ביי פאַרשידענע אַרבעטן אין די לאַגערן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין צענטראַלן רוסלאַנד און נאָכן אויסברוך פון דייטש־רוסישן קריג, זענען מיר געוואָרן פאַרשיקט קיין טיף־רוסלאַנד.

ווען ס׳ווערט געשאַפן, דורך גענעראַל אַנדערס, די פּוילישע אַרמיי, שליס איך זיך אָן צו די פּוילישע מיליטערישע אָפּטיילונגען. נאָך אַ קורצער צייט, ווען די געשאַפענע פּוילישע אַרמיי פאַרלאָזט די רוסישע טעריטאָריע, אויפן וועג צום מיטעלן מזרח, פאַר־בלייב איך אין רוסלאַנד, צוזאַמען מיט נאָך פיל יידישע סאָלדאַטן, וועלכע זענען באַזייטיקט געוואָרן פון דער פּוילישער אַרמיי, צוליב אַנטיסעמיטישע מאָטיוון.

נאָכן אָפּזיין עטלעכע וואָכן אין אַ „קאָלכאָז״, ווער איך נאָכאַמאָל פאַרהאַלטן דורך די רוסן און ווער אָוועקגעשיקט אין אַ לאַגער, ביז דער שאַפונג פון דער פּוילישער אַרמיי, אָרגאַניזירט דורך וואַנדאַ וואַשילעווסקאַ.

נאָכן מאָביליזירן זיך אין דער פּוילישער פאָרמאַציע, באַקום איך די אויסשולונג אין אַ רוסישן פּאָלק, ווו איך פאַרבלייב די גאַנצע צייט פון די קריגס־טעטיקייטן. אין יאָר 1944 ווערט אונדזער איינהייט איבערגעשיקט אויפן ליטווישן פראָנט, ווו איך נעם אָן אָנטייל אין שווערע, פאַרביסענע קאַמפן מיט די אָפּטרעטנדיקע רעשטן פון דער דייטשישע אַרמיי.

ענדע פעברואַר פון יאָר 1945, האָבן מיך די רוסן באַפרייט, געבנדיק מיר אַן איינרייזע דערלויבעניש קיין וויערושאָוו. מיין וועג איז געווען דורך ווילנע, לובלין, וואַרשע און לאָדזש.

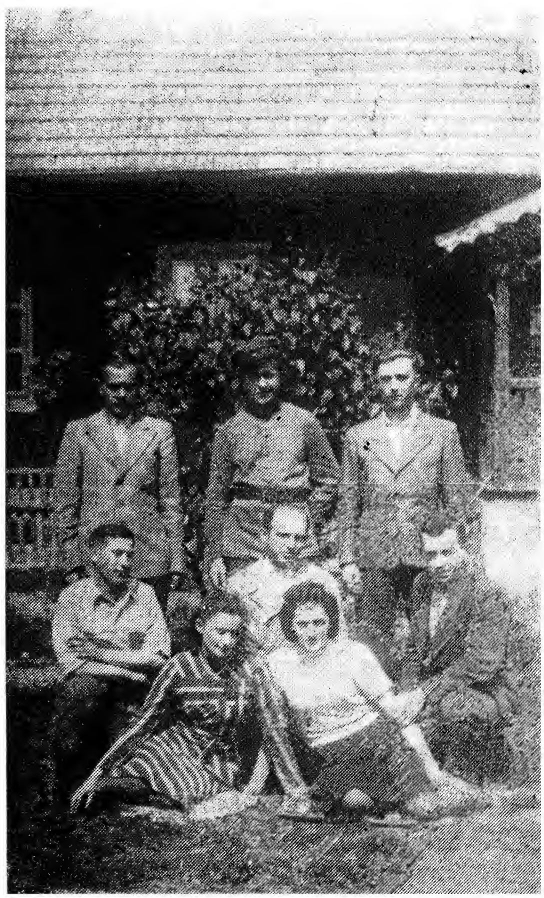
* * *

מערץ 1945.

נישט צו דערקענען אונדזער טייער שטעטל, וואָס איז שטענדיק געווען פול מיט לעבן, האָפענונגען און פרייד. דאָרט, ווו זייט דורות האָט זיך געפילט יידישער אויפטו

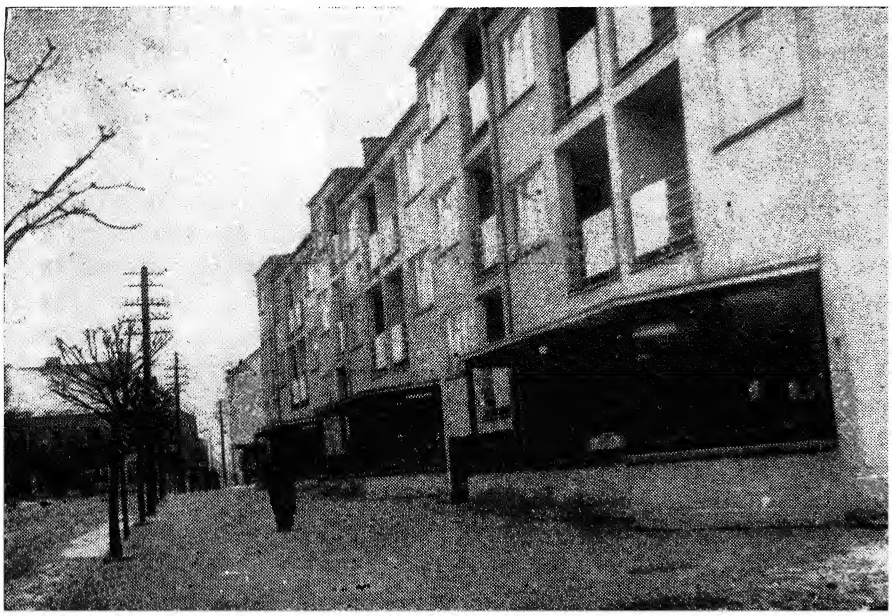
און מיזאָמע אַרבעט, איז איצט געלעגן חרוב, פאַרברענט און אויסגעגלייכט מיט דער ערד. דער גאַנצער מאַרק־פּלאַץ מיט די יידישע הייזער און געשעפטן, ווו ס'האָט געברויזט יידיש לעבן, יידישער מסחר, זעט אויס, ווי אַ בית־הקברות. חרוב געוואָרן אונדזער געבורט־שטעטל. פאַרשניטן געוואָרן אונדזערע טייערע יידן.

אין שטעטל האָב איך שוין געטראָפן עטלעכע אָפּגעראַטעוועטע פון די לאַגערן. מיר זענען גלייך אַרויסגעגאַנגען אויפן בית־הקברות, ווו מיר האָבן געטראָפן אַ שרעק־

הניצולים הראשונים שחזרו לוירושוב 1945.
ערשטע אָפּגעראַטעוועטע, וואָס זענען צוריקגעקומען קיין ווירושאָוו. 1945.

לעכן וואַנדאַלישן חורבן. דער פּלויט איז געווען צעשלעפּט, די מצבות אַרויסגעריסן און מיט זיי זענען אויסגעפּלאַסטערט געוואָרן זאַמדיקע וועגן. אויפן סאַמע בית־עולם האָבן זיך געפּאַשעט קי און דער מאַסן־קבר, פון די אומגעקומענע בשעת דער אויסזידלונג

הגימנסיה העירונית, שנבנתה במקום הבתים היהודיים שנהרסו
די שטאַטישע גימנאַזיום. אויפגעשטעלט אויפן אָרט פון די חרובע יידישע הייזער.

עטלעכע אַכציק יידן — אינגאַנצן פאַרנאַכלעסיקט. מיר האָבן צוזאַמענגענומען, ווי נאָר מעגלעך די נאָך איבערגעבליבענע מצבות, אַרומגעלייגט זיי ביים מאַסן־קבר און דבורה זייף (קנאָפּ), האָט געלאָזט מאַכן אַ פּלויט.

מיט ווייטיק האָב איך פאַרלאָזט אונדזער געוועזן יידיש־וויערושאָוו.

טוביה איצעק
תל־אביב

איך אנטלויף קיין רוסלאנד

1

נאָכן מלחמה-אויסברוך

דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939, 8 אַזייגער אינדערפרי, האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּאַניש געלויף פון שטעטל. די באַפעלקערונג, דער עיקר די יידישע, האָט געטראַכט, אַז אויף אַזאַ אופן וועלן זיי זיך ראַטעווען. איך מיט מיין משפחה און נאָך אַ גרעסערע צאָל יידן, זענען געלאָפן צו ערשט צו דער ריכטונג פון לוטוטאָוו און דערנאָך קיין זדונסקעוואָליע. פון זדונסקעוואָליע, וועלכע איז געוואָרן שטאַרק באַבאַרדירט, באַשליסן מיר צו לויפן ווייטער, קיין לאָדזש.

אָנקומענדיק קיין אַזאָרקאָוו, טרעפן מיר דייטשישע מיליטערישע אָפּטיילונגען, וועלכע באַפעלן צוריקצוגיין צו די ווין־ערטער. נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, נעמען מיר דעם וועג אויף צוריק. ווען מיר דערגרייכן אַלעקסאַנדער, ביי לאָדזש, באַהאַלטן מיר זיך אין אַ קעלער, צוליב דער רוצחישער מאַסאַקרע, וואָס איז דאָרט פאָרגעקומען. צומאָרגנס פאַרטאָג, הויבן מיר אָן דעם צוריקמאַרש קיין וויערושאָוו.

דעם גאַנצן וועג זענען מיר געווען אויסגעשטעלט אויף קלעפּ און באַליידיקונגען פון די פאַטראָלירנדיקע אויף די וועגן אָפּטיילונגען. צוקומענדיק צום דאָרף סאָקאָלניק, בין איך געוואָרן אָוועקגענומען פון מיין פאַמיליע און צוגעשטעלט געוואָרן צו דער וואַנט. זעט אויס, אַז צוליב מיין בלוזע פון „השומר־הצעיר”, האָבן מיך די דייטשן אָנגענומען פאַר אַ קאָמוניסט. אין דעם איז אָנגעקומען אַ דייטשער העכערער אָפיציר און באַפוילן אַלעמען אָפּמאַרשירן קיין וויערושאָוו און אויך איך בתוכם.

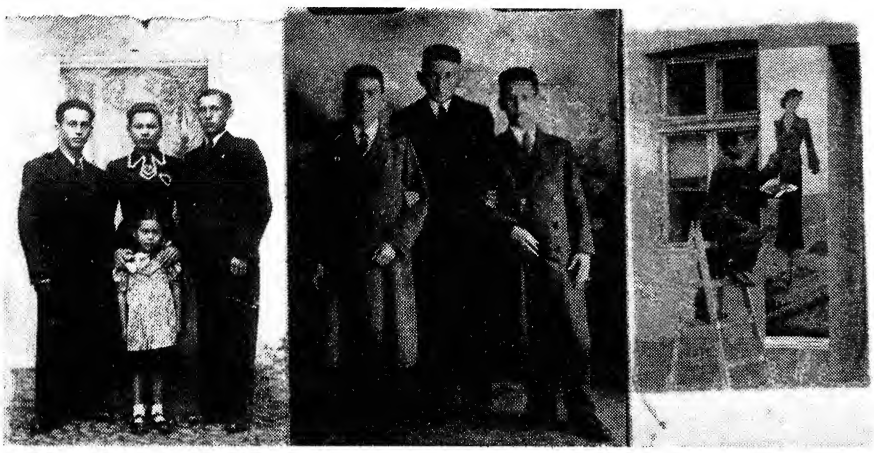
2

נאַצישער סאַדיזם

אָנקומענדיק אין שטעטל, ווער איך זאָפאָרט גענומען צו פאַרשידענע אַרבעטן, ביי וועלכע די עס־עס און פאָלקס־דייטשן ווייזן אַרויס זייער בלוט־דורשטיקייט און סאַדיזם.

איין מאָל באַקומען מיר אַ באַפעל, אַז מיר זאָלן ברענגען אַ וואָך־בודקע. צו דעם צוועק ווערן מיר געטריבן, צעבלוטיקטע פון די באַקומענע קלעפּ, ביזן דאָרף ציעשענטשין.

דאָרט געפינען מיר אויף דער באַן־ליניע די נויטיקע בודקע, וועלכע מיר זענען געצווונגען צו נעמען אויף די פּלייצעס. ווען מיר האָבן זיך אונטערגעבראָכן צוליב דער שווערקייט, האָבן מיר באַקומען מוראדיקע קלעפּ איבער די פיס און איבערן גאַנצן קערפּער. אַ דורכפאַרנדיקער פויער, זעענדיק אונדזערע צעקאַליעטע קערפּערס, לייגט פאַר די דייטשע באַגלייטער צוצופירן די בודקע אויף זיין וואָגן. צוערשט זענען זיי

הילדים של צדוק קעמפּנ:ר. באמצע: דוד קמפנר, חיים אורבך וגרשון ארליך.
די קינדער פון צדוק קעמפּנער. אינדערמיט: דוד קעמפּנער, חיים אורבאַך און גרשון ערליך

באַשטאַנען און מיר האָבן געמיינט, אַז מיר זענען באַפרייט פון דער קאַטאַרזשנער אַרבעט. נאָכן אָפּפאָרן אַ שטיקל וועג, האָבן די דייטשן אַראָפּגעוואָרפן די בודקע, אויסגעשפּאַנט דאָס פערד און מיר זענען געוואָרן געצווונגען צו שלעפּן, חוץ די בודקע, אויך דעם וואָגן מיטן פויער.

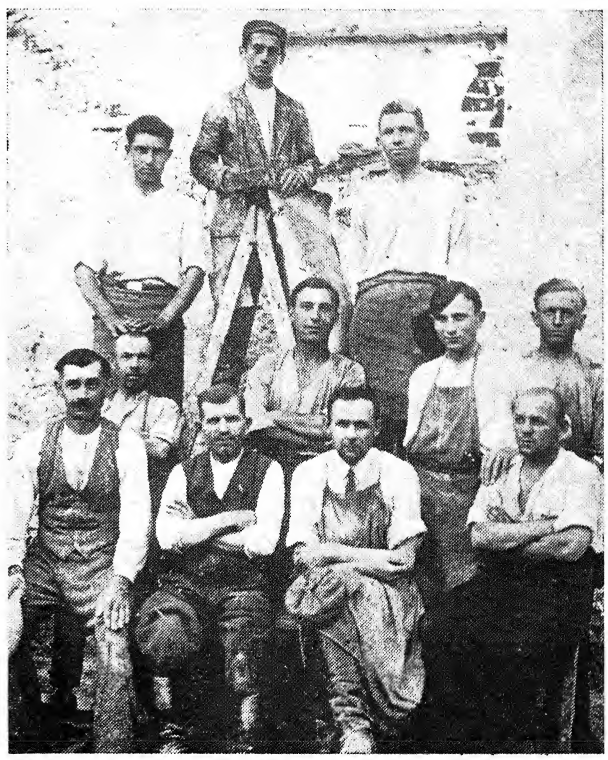
קיין ווייערושאָוו זענען מיר אָנגעקומען שוואַרצע און צעשלאָגענע, קוים שלעפּנדיק די פיס.

3

איך אַנטלויף

אין אָנפאַנג פון יאָר 1940, ווען דער טויט האָט געדראָט אויף יעדן טריט און שריט, איז דאָס אַנטלויפן אַן דאָקומענטן און קענצייכנס געווען אַ ריזיקאַלישער שריט. אָבער די אויסזיכטלאָזע לאַגע האָט מיך געשטויסן צו גיין אויף דעם סכנהדיקן וועג.

צו מיר האָבן זיך אויך אָנגעשלאָסן יעקוש עליאַש און דוד קעמפנער. דער ערשטער וועג איז געווען קיין קרויצבורג, דייטשלאַנד. פון דאָרט זענען מיר געפאָרן קיין טשענ־סטאָכאָוו, וווּ עס איז אין דער צייט פאָרגעקומען אַ גרויסער פאָגראָם. דער ווייטערדיקער וועג איז געווען קיין וואַרשע און פון דאָרט צום גרענעץ־פונקט מאַלקין, וווּ עס האָבן זיך געפונען טויזנטער פליטים. מיט גרויס מי און מאַטערניש, האָבן מיר זיך אַדורכ־געשוואַרצט די גרענעץ און אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק.

דוד קעמפנר עושה עבודת צבעות בבית־הסוהר בוונגלביץ 1935.
דוד קעמפנער ביי דער ארבעט אין וועגלעווי־צער טורמע. 1935.

פון ביאַליסטאָק בין איך געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט קיין סיביר, וווּ איך האָב פאַרבראַכט ביז סוף פון קריג.

אין יאָר 1946, צוריקקומענדיק קיין פוילן, האָב איך געזען, אַז דער אַנטיסעמיטיזם ביים פוילישן פאָלק איז דער זעלבער, וואָס פון פאָרן קריג, דאָן באַשליס איך, פאָר יעדן פרייז, כאָטש אויף אַן אומלעגאַלן אופן, עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

אין יאָר 1947 קום איך אָן צו די ברעגן פון לאַנד מיט דער שיף „שאר־יישוב", אָבער מיר ווערן פאַרהאַלטן דורך די ענגלענדער און אָפּגעשיקט קיין ציפּערן אין די עקזיס־טירנדיקע דאָרט לאַגערן.

ערשט אין אָנפאַנג פון יאָר 1949, קומט איך אָן אין באַפרייטן ישראל.

קבוצת וירושובאים והסביבה בבריחתם לרוסיה בשנת 1939. שם המקום: מאלא־ריטה
גרופּע ווארשעווער און פון דער אומגעגנט, אנטלאפענע קיין רוסלאנד אין יאָר 1939.
נאמען פון ארט: מאלא־ריטא

רפאל קנאָפּ
פראַנקרייך

טראגישער סוף פון א יידישער פאמיליע

כאָטש ס׳זענען פאַרביי פיל יאָרן, וואָס כ׳האָב פאַרלאָזט אונדזער טייער שטעטל, קאָן איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן דאָס ערלעכע לעבן פון אונדזערע יידן, די טייערע מנהיגים און פשוטע פאָלקס־מענטשן. עס טויכן אויף טרויעריקע זכרונות וועגן דער פּרעכטיקער, מאַיעסטעטישער שול, וועלכע האָט זיך געפונען ביי דער בריק, נעבן „פּראָסנאַ״־טייך, עס דערמאָנט זיך די יידישע קהילה, מיט אירע דאָזאָרעס און גבאים, און ווי קאָן מען פאַרגעסן אַ שבת, אָדער יום־טוב אין שטעטל? אַלץ האָט געשיינט, דאָס גאַנצע שטעטל איז געוואָרן באַדעקט מיט אַ הדרת פנים.

עס שטייט מיר נאָך איצט פאַר די אויגן דאָס פּאַטריאַכאַלישע גיין נאָכן דאַוונען, פון די חסידים מיט די זיידענע קאַפּאָטעס און שטריימלעך, דאָס לאַנגזאַמע, פול מיט דרך־ארץ, שפּאַצירן פון די בעלי־בתים פון דער שול אין בית המדרש. גרויסער רעספּעקט האָט געהערשט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. אַפילו די פּראָגרעסיווע יוגנט האָט זיך באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ צום עלטערן דור. מען קאָן נישט פאַרגעסן אונדזער דינאַמישע יוגנט, מיט די לעבהאַפטע דיסקוסיעס וועגן פאַרשידענע וועלט־פּראָבלעמען, אונדזערע יונגע ספּאָרטלער, וועלכע האָבן פאַרשאַפט אַזוי פיל כבוד דעם יידישן ציבור.

עס דערמאָנט זיך, ווען מיר, אַ גרופּע פון צען יידישע יוגנטלעכע מיט אהרן יוסף רוסעק אין **דער שפּיץ**, האָבן געגרינדעט דעם ספּאָרט־קלוב „בר־כוכבא״, וואָס איז געווען דער שטאָלץ פון אַלע יידן אין שטעטל. נישט ווייניק בייז בלוט האָבן די אויפמאַרשן פון אונדזערע ספּאָרטלער אין זייערע ציכטיקע מונדירן, אַרויסגערופן ביי די קריסטלעכע שכנים, וועלכע זענען געוווינט געווען צו זען דעם ייד אַלס לערנער, מיט אַן אַראָפּ־געבויגענעם קאָפּ.

✶ ✶ ✶

אין יאָר 1928, האָב איך, צוזאַמען מיט אַ גרופּע חברים, אויסגעוואַנדערט קיין פראַנקרייך. אין ווערושאָוו האָב איך איבערגעלאָזט אַ פאַרהייראַטע שוועסטער מיט איר מאַן יהודה וויגאַדזקי און דריי קינדער, משה, אדם און זאב. אין יאָר 1937, ווען אין פּוילן האָט זיך געפירט אַן אַנטי־יידישע פּאָליטיק, האָבן זיי פאַרלאָזט דאָס פינצטערע פּוילן און אָנגעקומען צו מיר קיין פראַנקרייך, ווו זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט. די קינדער האָבן זיך שנעל אַקלימאַטיזירט מיט דער שפּראַך און דער עלטסטער זון, משה, איז געוואָרן דער בעסטער שילער. דער גאַנצער לערער־פּערסאָנאַל מיטן דירעקטאָר בראש, זענען געווען שטאָלץ מיט אים.

מיטן אַריינמאַרש פון דער נאַצישער בעסטיע, האָט זי דטראַגיש געענדיקט דאָס בלוטיקע קאַפּיטל.

* * *

אין יולי 1942 זענען אַלע געוואָרן פאַרשיקט אין לאַגער „דראַנסי״. די שוועסטער איז געוואָרן דערשאָסן. איין זון האָט באַקומען אַן עקספּערימענטאַלע איינשפּריצונג און טראַגיש געענדיקט זיין יונג לעבן. דער עלטסטער זון, זייענדיק אַ קרעפּטיקער בחור, ווערט פאַרשיקט קיין וואַרשע, אויפצורוימען די חורבות פון דער אומגעבראַכטער העל־דישער געטאָ. אין יאָר 1944, ווען ער ווערט געשיקט קיין דאַכאַו, מאַכט ער אַ פּרוּוו צו אַנטלויפן. ער ווערט געכאַפּט און צעריסן דורך אויסדרעסירטע הינט.

אויך אַ צווייטע שוועסטער איז אומגעקומען אין די גאַס־אויוונס.

מיין שוואָגער, דב זלאַטיקאַמיען, איז געווען איינער פון די 48 דערשאָסענע אין „מון וואַלעריען״ ביי פּאַריז. מיין ברודער נחום מיט זיין פרוי און איינציקע טאָכטער זענען אומגעקומען אין אוישוויץ.

אויך מיין שוועגערין מיט איר איינציק קינד, זענען געוואָרן פאַרשיקט און זיך נישט צוריקגעקערט.

* * *

זאָלן די ווערטער זיין אַ מצבה פאַר מיין בלוט און פלייש, וועלכע זענען בעסיאַליש דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַציס.

ימח שמם וזכרם!

ח. וויבערט — לעווקאָוויטש
פראַנקרייך

זכרונות פון דער רוצחישער תקופה

מיין פאָטער ע״ה — פון די ערשטע קרבנות

ווען איך דערמאָן זיך אין מיינע קינדער־יאָרן, טויכן אויף ביי מיר, טרויעריקע און נאָגנדיקע זכרונות וועגן מיין האַרציקן פאָטער ר׳ יחיאל מאיר הי״ד. ער שטייט מיר פאַר די אויגן, אַן אייביק פאַרהאָרעוועטער צוליב די פרנסה דאגות, וועלכער האָט זיך געפירט מיט זיין ביסל סחורה איבער שטעט און שטעטלעך, ווערנדיק פאַרשוואַרצט טעג און נעכט, בכדי אַרויסצושלעפן דאָס ביסל פרנסה.

נישט ווייניק צרות איז ער אויסגעשטאַנען, אַזוי ווי אַלע יידישע „מאַרק־פאַרער״, פון דער אַנטיסעמיטישער פוילישער באַפעלקערונג. איך דערמאָן זיך, ווען איך מיט מיינע שוועסטערן פלעגן אָפּוואַרטן דעם פאָטער ביי פאַדזאַמצע, פלעגן די אָרטיקע שקצים אים באַוואַרפן מיט שטיינער און נישט איינמאָל, איז ער קוים אַ לעבעדיקער אָנגעקומען אין שטוב.

אין יאָר 1932 איז דער פאָטער געפאָרן האַנדלען קיין דייטשלאַנד און פון צייט צו צייט פלעגט ער אַהיים קומען אויף עטלעכע טעג. דאָס לעצטע מאָל ווען ער איז צוריקגעפאָרן קיין דייטשלאַנד, דאָס איז געווען אין יאָר 1933, האָט ער דאָרט אָנגעטראָפן די ערשטע אַנטי־יידישע אומרוען, אָנגעפירטע דורך די היטלער־באַנדעס. זעענדיק, אַז דער באַדן ברענט אונטער די פיס און ער, אַלס פרומער ייד מיט אַ באָרד איז אויסגע־שטעלט אויף אַ געפאַר, האָט ער זיך באַזאָרגט מיט אַ בילעט בכדי וואָס שנעלער אַהיים צו פאָרן.

זייענדיק שוין אין דער באַן, ווערט ער באַפאַלן דורך אַ באַנדע היטלעריסטן, וועלכע צעשלאָגן אים מערדערלעך.

קוים מיט צרות, קומט ער אָן מיט צעקלאַפּטן קאָפּ קיין האַלבערשטאַם, ווו ער ווערט זאָפאָרט איבערגעפירט, ביי דער מיטהילף פון דער יידישער קהילה, אין אָרטיקן שפּיטאָל. ליידער האָט שוין גאָרנישט געהאָלפן. אין דער זעלבער נאַכט איז ער נפטר געוואָרן אין עלטער פון 43 יאָר און דאָרט געבראַכט געוואָרן צו קבר־ישראל.

געטאָ און לאַגערן

נאָכן פאָטערס טויט איז די מוטער געבליבן מיט זעקס יתומים און דאָס לעבן איז געוואָרן זייער שווער. אויך מיר זענען געצוווּנגען צו גיין אַרבעטן בכדי צוצוהעלפן צו דער פרנסה.

אין יאָר 1937, פאָר איך, צוזאַמען מיט די איבעריקע שוועסטערן, קיין לאָדזש זוכן אַרבעט. ווען מיר אָרדענען זיך איין, קומט אויך די מוטער צו אונדז און מיר לעבן, מער־ווייניקער, אַ נאָרמאַל לעבן ביזן יאָר 1939.

מיטן פאַרנעמען לאָדזש דורך די דייטשן, הויבן זיך אָן פאַר אונדז, ווי פאַר אַלע לאָדזשער ייִדן, שרעקלעכע צרות.

ביזן חודש נאָוועמבער 1941, זענען מיר געווען אין געטאָ. דערנאָך ווער איך צוגענומען בשעת אַ סעלעקציע און ווער פאַרשיקט אין די פּויזנער אַרבעטס־לאַגערן, ווו כ׳בין באַשעפטיקט ביי שווערע צוואַנגס־אַרבעטן.

אין יאָר 1943, ווען די פּויזנער לאַגערן ווערן ליקווידירט, ווער איך, צוזאַמען מיט פיל אַנדערע ייִדישע פרויען, געשיקט אין באַרימטן טויטן־לאַגער, אוישוויץ־בירקענאַו.

נאָכן אַדורכגיין סאַדיסטישע דערנידערונגען און רוצחישע קלעפּ, האָב איך די זכיה צו בלייבן ביים לעבן, באַקומענדיק דעם אויסטאַטואירטן קאַצעט־נומער 55151.

נאָך אַ גאָר־קורצער צייט, ווער איך געשיקט אויף אַרבעט אין דער אמוניציע־פאַבריק „אוניאָן”. אויך דאָרט קומען פאַר אומאויפהערלעכע סעלעקציעס און מיר ציטערן פאַר אונדזער גורל, נישט וויסנדיק, וואָס עס קאָן ברענגען דער מאָרגנדיקער טאָג.

דעם 18־טן יאַנואַר 1945, ווען דער אוישוויץ־לאַגער ווערט ליקווידירט, הויבט זיך אָן דאָס טרויעריק־באַרימטע לויפעניש פון איין לאַגער צום צווייטן, בעת וועלכער טויזנטער קאַצעטלער פאַלן ווי פליגן.

דעם 8־טן מאַי, ווער איך באַפרייט דורך דער רוסישער אַרמיי און פאַר צוריק קיין לאָדזש.

אין יאָר 1947, עמיגריר איך, צוזאַמען מיט מיין מאַן, מיט וועלכן איך האָב דורך דער צייט געהייראַט, קיין פראַנקרייך, ווו איך לעב ביזן היינטיקן טאָג.

לאה וואָלנערמאַן — פליגלטאַוב
חולון

אן עפּיזאָד פון דער טרויעריקער צייט

אַזוי ווי מיין מוטער ע"ה איז געוואָרן אַן אלמנה, ווען כ'בין נאָך געווען אַ קינד, האָב איך זיך דערצויגן ביי מיין פעטער יחיאל לייב רוסעק. נאָכן ענדיקן די פּרעבל־שולע ביי דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, האָב איך אָנגעהויבן לערנען אין דער פּאָווישעכנער שולע, ווו ס'האָבן זיך געלערנט צוזאַמען יידישע און קריסטלעכע מיידלעך און ייִנגלעך.

ווען מיין מוטער האָט זיך איבערגעצויגן קיין קשעפּיץ, בין איך פאַרבליבן אין וויערושאָוו ביים פאָטער. יעדעס יאָר, בשעת די שול־פעריען, האָב איך באַזוכט די מוטער.

אין יאָר 1939, זייענדיק צו גאַסט אין קשעפּיץ, האָב איך שוין נישט געקענט צוריקפאָרן, ווייל דער קריג איז אויסגעבראָכן.

אַזוי ווי אין קשעפּיץ איז אין די ערשטע צייטן געווען אַ ביסל לייכטער, ווי אין אַנדערע שטעט, האָט זיך דער פעטער אַריבערגעקליבן צו אונדז.

איינמאָל, אין אַ ווינטערדיקן פרייטיק, פון יאָר 1941, האָט דער פעטער באַקומען אַ ידיעה, אַז זיין פאָטער, ר' שלמה, וועלכער איז פאַרבליבן אין וויערושאָוו, איז חרוב קראַנק און אַז ער גוססט שוין עטלעכע טעג, נישט קאָנענדיק אָפּשטאַרבן, ביז ער וועט נישט זען זיין איינציקן זון יחיאל לייב.

אַ גאַנצן טאָג איז דער פעטער געווען פאַרנומען מיטן אַרויסנעמען אַ דערלויבעניש ביי דער דייטשישער מיליטערישער מאַכט. דער רב האָט זאָפאָרט געגעבן אַ היתר צו פאָרן אין שבת, צוליב פּיקוח נפש.

שבת פאַרטאָג, ס'איז נאָך געווען שטאָק־פינצטער, איז דער פעטער אַוועק צו דער באַן, פאַרגעסנדיק מיטצונעמען די פּיאָווקעס, וואָס ער האָט זיך איינגעשאַפט מיטן אויסרעכענונג, אַז מעגלעך וועט דאָס העלפן דעם קראַנקן פאָטער. איך מיט מיין יונגערן ברודער (אומגעקומען בעת דער ליקווידאַציע פון דער קשעפּיצער קהילה), זענען צוגעלאָפן צו דער באַן און צו אונדזער מזל דאָרט אים נאָך געטראָפן.

ווען מ'האָט אָנגעזאָגט דעם קראַנקן, אַז זיין זון, יחיאל לייב איז אָנגעקומען קיין וויערושאָוו — האָט ער גלייך אויסגעהויכט די נשמה.

אין יאָר 1942 בין איך געוואָרן פאַרשיקט אין אַרבעטס־לאַגער נויזאַלץ און פון דאָרטן, קיין בערגען־בעלזען, ווו כ'בין געווען ביז צו דער באַפרייאונג.

אברהם ראַגאָווסקי
פראַנקרייך

אזוי איז חרוב געוואָרן אונדזער שטעטל

זעקס מאָנאַטן פאַרן קריג, בין איך געוואָרן מאָביליזירט אין דער פוילישער אַרמיי און געדינט אין שעראַדז אין דער אָפּטיילונג פון מאַשין־געווער.

ווען דער פויליש־דייטשער קריג איז אויסגעבראָכן, האָב איך מיטגעמאַכט דעם כאַאָטישן צוריקטריט ביז הינטער וואַרשע.

נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון פוילישן מיליטער, האָב איך זיך באַמיט ווי אַמשנעלסטן אַ היים צו קומען קיין וויערושאָוו.

נאָך אַ שווערן, פול מיט געפאַרן וועג, דערגייי איך צום שטעטל, וואָס ס'איז שווער צו דערקענען. איבער אַ העלפט הייזער, זענען געווען פאַרברענט. אויך אונדזער ירושה־הויז איז אַוועק מיטן רויך און מיינע עלטערן האָבן געוווינט ביי חיים פּראַצעל.

שוין אין די ערשטע טעג פון דער נאַצישער הערשאַפט, האָבן זיך אָנגעהויבן רדיפות קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. יידישע מענער און פרויען זענען געוואָרן גענומען צו פאַרשידענע אַרבעטן. צוערשט, ביים אויפרוימען די חורבות און דערנאָך, צו אַרבעטן אין די אַרומיקע פעלדער, ווי אויך ביים פאַרריכטן שאָסייען.

איך האָב געאַרבעט אין דער קאָמענדאַטור אַלס ראָווערן־מעכאַניקער. מיין אויפ־גאַבע איז געווען צו האַלטן אין אָרדנונג די ראָווערן. אויך מיין ברודער, בערל, האָט געאַרבעט אין דער קאָמענדאַטור אַלס שיק־ייִנגל. ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אָוועקשיקן יידישע יוגנט אין די פּויזנער אַרבעטס־לאַגערן, באַשליסט מיין ברודער, צוזאַמען מיט זיין חבר אברהם כהן, צו אַנטלויפן קיין טשענסטאָכאָוו.

ווען זיי זענען אָנגעקומען נאָענט צו קלאָבוצק, ווערן זיי באַשאָסן דורך אַ דייטשן פּאַטרול און אברהם כהן פאַלט אַ טויטער אויפן אָרט. בערל איז יאָ אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו, אָבער קיין ידיעה איז פון אים נישט דערגאַנגען.

צו דער־אַ צייט, דערגייען צו אונדז ידיעות, אַז אין ווִיעלון און אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך קומען פאָר עפּנטלעכע עקזעקוציעס איבער יידן און בכדי אויסצומיידן, אַז אויך אונדזער שטעטל זאָל נישט געטראָפן ווערן מיט דער גזירה, זאָגט זיך קיינער נישט אָפּ פון דער אַרבעט.

אַזוי האָבן מיר געלעבט, ביי אַ שטענדיקן פּחד, אוימהויפּהערלעכע רעפּרעסיעס און טעראָר, ביז צו דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ.

* * *

אין אַ פאַרטאָג האָט עס פּאַסירט.

מיר זענען געוואָרן אַרומגערינגלט דורך אַ צעיושעטער באַנדע פון עס־עס־לייט און אַרטיקע פאָלקס־דויטשן, וועלכע האָבן אכזריותדיק אַרויסגעטריבן די גאַנצע יידישע

באַפעלקערונג פון די שטובער. אַלע, מענער און פרויען, אַלטע און קינדער, וועלכע האָבן געקאָנט גיין, זענען געוואָרן געטריבן אין אַרטיקן קלויסטער. אַלע קראַנקע און שוואַכע, זענען געוואָרן דערשאָסן אויפן אָרט.

עס איז נישט מעגלעך צו שילדערן דאָס טראַגישע בילד, ווי די יידישע באַפעלקערונג איז געוואָרן געיאָגט דורך די שכורע חיות, דורך די בלוטדורשטיקע באַנדיטן אין דעם לעצטן וועג. יאָמערלעכע געשרייען פון צעבלוטיקטע מאַמעס און קליינע קינדער, האָבן אַנגעפילט דעם חלל.

נאָך אַ קורצער צייט, וואַרטנדיק אין קלויסטער אויפן טראַגישן סוף, קומען אָן פון לאָדזש פאַרשטייער פון דער עס־עס, מיטן אַרכימערדער ביבאָוו בראש, וועלכע קלויבן אויס יוגנטלעכע, אַרבעטס־פעאיקע, בכדי זיי איבערצושיקן קיין לאָדזש אויף אַרבעט. אויך איך ווער צוגעטיילט צו דער גרופע און מיר ווערן איבערגעפירט צום הויפּט זאַמל־פּונקט, קיין וויעלון.

דעם זעלבן טאָג, ווערן מיר, אַ גרופּע פון 20 מאַן, צוריקגעשיקט אין וויערושאָווער געטאָ, ווו מיר זענען געצווונגען צו ברענגען אין אָרדנונג דאָס איבערגעבליבענע האָב און גוטס, און אַלע זאַכן, אויך בעטגעוואַנט, ווערן איבערגעפירט קיין דייטשלאַנד. מיר האָבן געאַרבעט, אָבער אונדזערע צעווייטיקטע הערצער זענען געווען מיט די אומגליקלעכע, וועלכע האָבן געשמאַכטעט אין קלויסטער.

איין מאָל, אין אַן אינדערפרי, דוכט זיך, אַז דאָס איז געווען אַ דאָנערשטיק, ווען מיר האָבן זיך געגרייט צו דער אַרבעט, האָבן די שטאָטישע פּאָליאַקן אונדז מיטגעטיילט דורך די דראָטן, אַז איינס אַזייגער ביינאַכט, זענען אַלע יידן פון קלויסטער, געוואָרן אַוועקגעפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

ערשט נאָכן קריג, ווען מיר זענען געוואויר געוואָרן אַלע איינצלהייטן פונעם אָפּגע־טוענעם נאַצישן פאַרברעכן, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די זעלבע נאַכט, זענען אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער, אונדזער גאַנצע יידישע קהילה, אומגע־בראַכט געוואָרן אין טרויעריק־באַקאַנטן גאַז־לאַגער כעלמנאָ.

* * *

געיאָגט און געפּלאָגט דורך אומאויפהערלעכע „קאָפּענישן", סעלעקציעס און אַנדערע אויסראָטונגס־מיטלען, מיטמאַכנדיק אַלע גרוילן פון דער לאָדזשער געטאָ, דערגיי איך צו דער טרויעריק־באַוווּסטער, לעצטער אויסזידלונג.

מיר באַקומען אַ ברויט, עטלעכע ציגאַרעטן און אַ ביסל צוקער און מיר ווערן אַריינגעפירט אין לאַסט־וואַגאָנען, אַנגעפּאַקט אַזוי, אַז ס'איז נישט מעגלעך צו אָטעמען. יעדער היט זיין ביסל פּראָוויאַנט, אַז ס'זאָל גענוגנען אויף אַ לענגערער צייט. אָבער ווען מיר קומען אָן צום ענד־ציל פון דער טרויעריקער רייזע, אין טויטן־לאַגער אוישוויץ — דערזעען מיר, אַז מ'דאַרף שוין גאָרנישט. בלויז אַדורכגייענדיק דעם ערשטן „אויפנעם", ווען מיר ווערן אַרויסגעיאָגט פון די וואַגאָנען, זענען מיר זיכער, אַז פון דאַנען איז שוין קיין צוריקוועגס נישט פאַראַן, אַז דאָ וועלן מיר ענדיקן אונדזער טראַגיש קאַפּיטל.

נאָך דער סעלעקציע, ווען ס׳ווערט באַשטימט, ווער ס׳גייט אין קרעמאַטאָריום און ווער ס׳בלייבט צייטווייליק ביים לעבן, געפין איך זיך צווישן די גליקלעכע און איך ווער איבערגעפירט קיין בירקענאַו.

ווען ס׳ווערט געמאָלדן, אַז ס׳נויטיק זיך שלעסער צו דער אַרבעט, מעלד איך זיך אויך און ווער אַריבערגעשיקט קיין בראַנשווייג אין אַ מיליטערישער פאַבריק.

די ערשטע טעג זענען די באַדינגונגען געווען דערטרעגלעכע, מיר האָבן באַקומען דאָס זעלבע עסן, וואָס אַנדערע. דערנאָך, נאָכן באַקומען אַ באַפעל פון די „הויכע פענצטער", ווערט פאַר אונדז צוגעטיילט ספּעציעל עסן, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ ביסל וואַסערדיקע זופּ.

נאָך אַ קורצער צייט ווער איך איבערגעפירט אין אַן אָפּטיילונג פון דער זעלבער פאַבריק, צוועלף קילאָמעטער פון בראַנשווייג און צו מיין פרייד, טרעף איך דאָרט נאָך צוויי ווייערושאָווער, שלום מאַנדעל און אַבע וואַקסמאַן.

די באַדינגונגען אין דער אָפּטיילונג, זענען געווען עטוואָס לייכטער. די הויפּט סיבה איז געווען, ווייל אין דער פאַבריק האָב איך געאַרבעט ביי אַ מייסטער, אַ דייטש, וועלכער איז נישט געווען פאַרדאָרבן, ווי דער איבערוויגנדער טייל דייטשן און ער האָט מיר פון צייט צו צייט געהאָלפן מיט אַ שטיקל ברויט און אַנדערע פּראָדוקטן.

דערווייל גייט די צייט און פון באַקומענע ידיעות דערוויסן מיר זיך, אַז די רוסישע אַרמיי דערנענטערט זיך.

* * *

עס גוססט די „מעכטיקע" און „אומבאַזיגבאַרע" נאַצישע מאַשין. די „דרייסטע" און „העלדישע" פאַרשטייער פון „הערן-פאָלק", ווייזן זיך אַרויס, ווי פּחדנים, וועלכע ציטערן פאַר דער אייגענער הויט. זיי ווערן אויך צעווילדעוועט, ווי פאַרווונדעטע חיות און דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז די לעצטע טעג, בעת די גרויזאַמע מאַרשן פון איין לאַגער אין צווייטן, פאַלן טויזנטער קרבנות. ביי די לעבן-געבליבענע איז דאָ אַ הייסער פאַרלאַנג — דערגרייכן די אויסגעגאַרטע פרייהייט, נאָך יאָרן פון בלוטיקע איבערלעבענישן.

דעם 2-טן מאַי, 10 אַזייגער אינדערפרי, ווערן מיר באַפרייט אין די וועלדער צווישן האַמבורג און האַנאָווער.

אברהם ליסנער („קאַפּיטאַן אַרגאָ״)
פּאַריז

פאַרצייכענונגען פון א יידישן פּאַרטיזאַן אין פראַנקרייך

אַ דיווערסיע

ווען עס איז פאַרגעקומען די לאַנדונג פון די אַלירטע אין פראַנקרייך — אין יוני 1944 — האָב איך זיך געפונען אין צפון־פראַנקרייך, צווישן די פּאַרטיזאַנער פון אויסלענדישער אָפּשטאַמונג, אָרגאַניזירט דורך דער מ. אָ. אי. (באַוועגונג פון אימיגרירטע אַרבעטער). דער גורל האָט געוואָלט,אַז אין דער נאַכט פון דער לאַנדונג — פון 5־טן אויפן 6־טן יוני — זאָלן אונטער דער אָנפירונג פון חבר זשילבערט ווייסבערג און פון שרייבער פון די שורות אַ גרופּע פון 6 פּאַרטיזאַנער זיך אַריינגעריסן אין אַ פּלאַץ, ווו ס'האָבן זיך געפונען רעזערוואַרן מיט 240 טויזנט ליטער בענזין. ס'איז געלונגען צו אַנטוואָפענען די וואַך און צו עפענען די קראַנען פון די רעזערוואַרן, דורך וועלכע די פליסיקייט איז בשפע אַריינגערונען אין דעם שכנותדיקן קאַנאַל, וואָס האָט זיך געפונען נישט ווייט פונעם שטעטל אניש, אַ פּאָר קילאָמעטער פון דער שטאָט דועי.

אויפן קבר פון אנקע ריכטיקער

עטלעכע וואָכן שפּעטער, אין סוף יולי, בין איך צוזאַמען מיט זשילבערטן אָנגעקומען אין דער שטאָט דועי, ווו ס'איז אונדז אויסגעקומען צו זיין אָפּט צוליב אונדזער מיליטערישער טעטיקייט. די שטאָט האָבן מיר געטראָפן כמעט פאַרניכטעט, צוליב די באָמבאַרדירונגען דורך דער ענגליש־אַמעריקאַנער אַוויאַציע. פאַרן אָנקומען קיין דועי, האָבן מיר זיך שוין דערוווּסט די טרויעריקע נייעס, אַז ביי דער דאָזיקער באָמבאַרדירונג איז אומגעקומען די יידישע פּאַרטיזאַנקע אנקע ריכטיקער פון דער 2־טער יידישער איינהייט אין פּאַריז.

די דאָזיקע העלדישע קעמפערין איז געווען געצוווּנגען צו פאַרלאָזן פּאַריז נאָך די גרויסע אַרעסטן, וועלכע זענען פאַרגעקומען אין די דאָרטיקע פּאַרטיזאַנער־רייען, אין די חדשים אָקטאָבער — נאָוועמבער 1943. זי איז, ווי אַנדערע קעמפער, וועלכע האָבן באַוויזן זיך אַרויסצודרייען פון די לאַפּעס פון דער „געסטאַפּאָ״, געשיקט געוואָרן קיין צפון־פראַנקרייך. דאָ האָט זי אויסגעפירט די פונקציע פון אַ פאַרבינדלערין אין די פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילונגען, אָנגעפירט דורך דער מ. אָ. אי.

צוליבן מאַנגל אין געווער, האָט אַנקע געמוזט זייער אָפט אַריבערפירן דאָס זעלבע מאַשין־געווער פון הענען־ליעטאַר קיין וואַלענסיען און פאַרקערט, אָדער אין אַנדערע שטעט.

אין מאָמענט פון דער באָמבאַרדירונג פון דועי, האָט זיך אַנקע ריכטיקער געפונען אויפן וואָקזאַל מיט אַ וואַליזע אין דער האַנט, ווו ס'האָט זיך געפונען אַ קליין מאַשין־געווער, וואָס זי האָט געפירט פון וואַלענסיען קיין לאַנס.

נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, איז די יידישע פּאַרטיזאַנערין אַריין, צוזאַמען מיט אַנדערע ציווילע מענטשן אין דערבייאיקן שוץ־קעלער, אין וועלכן זי איז פאַרשיט געוואָרן.

מיט טרויעריקע הערצער האָבן מיר באַזוכט איר קבר, וועלכער געפינט זיך אויפן אָרטיקן בית־עולם.

אין הינטערלאַנד פון שונא

די אַלירטע האָבן יעדן טאָג געהאַט צו פאַרצייכענען דערפאָלגן. וויכטיקע טיילן פון לאַנד זענען שוין געווען באַפרייט. מיר אָבער, די פּאַרטיזאַנער אין צפון, האָבן זיך נאָך געפונען אין הינטערלאַנד פון שונא. און אָט, אין יענע טעג, פלעגט מיר אויסקומען דורכצושלייכן זיך דורך שטעט און דערפער. כ'האָב פעסטגעשטעלט, אַז די באַפעלקערונג שרעקט זיך אַלץ ווייניקער פאַרן אכזריותדיקן אָקופּאַנט. פון די אָפענע פענצטער האָט מען אָפט געקענט הערן דאָס אָפּהילכן פון די באַריכטן פון ראַדיאָ־לאָנדאָן, מיט די קאָמוניקאַטן וועגן די באַפרייטע געביטן.

און אָט, האָב איך אין אַ סוף־אויגוסט־אָוונט, דערהערט דורך אַ פענצטער, ווי דער ראַדיאָ האָט געמאָלדן, אַז פּאַריז איז באַפרייט. איך האָב שטאַרק מקנא געווען מיינע קאַמפס־חברים פון דער הויפּט־שטאָט. מיר האָט געעגבערט אַ פראַגע: צי וועל איך נאָך דערלעבן צו זען פּאַריז? איך האָב אָבער געפילט אַ שטאָלץ, וואָס כ'האָב צוגעטראָגן מיין באַשיידענעם צושטייער אין שלאַכט קעגן דעם טויט־שונא פון דער מענטשהייט בכלל און פון אונדז, יידן, בפרט.

אויב פריער פלעגן מיר זיך מוזן שטאַרק היטן ביים אויסקלויבן אַ הויז, ווו איבער־צונעכטיקן, אָדער עטוואָס אויסרוען, זענען איצט אַלע טירן געווען פאַר אונדז אָפן. מיר האָבן כמעט אומעטום אָנגעטראָפן אויף גרופּעס פון דער פּאַרטיזאַנישער מיליץ, וואָס האָט שוין געהאַט איר אייגענעם שטאָב און האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ מאַסן־באַוועגונג.

אין וואַלענסיען

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1944 האָב איך זיך געפונען אין דער שטאָט וואַלענסיען, וואָס איז נישט ווייט פון דער בעלגישער גרענעץ. דאָרט האָט מען געזען גאַנצע באַנדעס היטלעריסטן לויפן דורך די פעלדער, וואָס פירן קיין בעלגיע. דער גרעסטער טייל איז שוין געלאָפן אָן געווער.

פון אַלע עקן שטאָט האָט זיך געהערט אַ שיסעריי. דאָס האָבן פּאַרטיזאַנער־גרופּן זיך געיאָגט נאָך די אַנטלויפנדיקע דייטשן.

4 אַזייגער נאָכמיטאָג, האָבן זיך באַוויזן די ערשטע אַמעריקאַנער טאַנקען. די פרייד פון דער באַפעלקערונג, וועלכע האָט זיך מיט מינוטן צוריק באַטייליקט אין פאַריאָגן דעם פאַרהאַסטן שונא — איז געווען אומגעהויער גרויס.

איך ווער אַרעסטירט פון... אייגענע

אַ פּאָר שעה נאָך דער באַפרייאונג ביז איך געוואָרן באַאויפטראַגט זיך אַריבערצו־כאַפּן, מיט אַ גרופּע פון 10 פּאַרטיזאַנער (אַלע פון פּוילישער אָפּשטאַמונג) קיין ליל, בכדי צו פאַרנעמען דעם פּוילישן קאָנסולאַט, איידער דאָס וועלן טאָן די אָנהענגער פון דער לאָנדאָנער פּוילישער רעגירונג. קיין אויטאָ האָט מען מיר נישט געגעבן, האָבן מיר זיך געלאָזט צופוס.

אברהם ליב איצק. נפל במלחמת האזרחים בספרד.
אברהם לייב איצעק, געפאַלן אין בירגער־קריג אין שפּאַניען.

אָפּגייענדיק אַן ערך 15 קילאָמעטער, זענען מיר געוואָרן פאַרהאַלטן אין אַ שטעטל דורך אַ גרופּע פון דער פּאַטריאָטישער מיליץ, אָננעמענדיק אונדז אַלס דייטשן. נאָכן אָפּזיצן אין תפיסה 24 שעה, בין איך גערופן געוואָרן צו אַן אויספאַרשונג.

אַריינקומענדיק צום קאָמענדאַנט, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס שטייט פאַר מיר מיינס אַ גוטער באַקאַנטער, אַן אָנפירער פון דער פּאַרטיזאַנער באַוועגונג. מיר האָבן

זיך הארציק צעקושט און אין א גאר קורצער צייט האבן מיר באקומען אן אויטא, וואס האט אונדז איבערגעפירט קיין ליל. דארט האבן מיר געטראפן דעם פוילישן קאנסולאט שוין א פארנומענעם דורך פארשטייער פון דער לאנדאנער רעגירונג. מיר האבן זיך איינלאקירט, אין דעם פארנומענעם דורך אונדז, הויז פון דער געסטאפא פון רי סאל־פערינא נומער 318 און דארט בין איך פארבליבן ביז ענדע יאנואר 1945.

א באגעגעניש מיט אן 'עסטרייכער', וואס האט געשטאמט פון ביאליסטאק

אין משך פון די 5 חדשים, וואס איך בין געווען אין ליל, איז מיר אויסגעקומען זיך צו טרעפן מיט פארשידענע מענטשן, וואס וועגן יעדן וואלט געווען כדאי צו שרייבן. כ׳וועל בלויז דערמאנען וועגן איינעם פון זיי.

אין די ערשטע טעג נאך דער באפרייאונג פון דער שטאט, איז צו מיר אריינגעקומען א יידישער בחור אין מיליטערישע מלבושים מיטן גראד פון א קאפיטאן פ. פ. אי.

ווארשיינלעך איז ער געווען דער איינציקער ייד פון ליל, וואס האט געקעמפט במשך פון דער אקופאציע אין דער ווידערשטאנדס־באוועגונג אין דער געגנט גופא.

אן אנדערש מאל איז אריינגעקומען צו מיר איינער, מיט וועמען איך האב זיך שטארק דערפרייט, ווייל כ׳האב אין אים דערקענט דעם „עסטרייכער", מיט וועמען כ׳האב געהאט צו טאן מיט צוויי יאר פריער.

און געווען איז עס אזוי:

ענדע אויגוסט 1942, האט מיר דער חבר „לולקע" (פסעוודאנים פון י. לערמאן) — צו וועמענס דיספאזיציע איך בין דעמאלט געווען — געזאגט, בעת מיר האבן זיך געפונען אין שטעטל מאלמערזאן, הינטער פאריז: „באלד וועלן מיר זיך טרעפן מיט אן עסטרייכער חבר, וועסט אים איבערגעבן די סומע געלט, וואס דו האסט ביי זיך". נאכן דערלעדיקן אלע ענינים מיטן „עסטרייכער", האב איך געזאגט צום חבר „לולקע": „כ׳וואלט געשווירן, אז דיין „עסטרייכער" שטאמט פון פינטשעוו". „האסט כמעט געטראפן — האט ער געענטפערט. — שטעל זיך פאר, אז ער שטאמט פון ביאליסטאק".

ווען מיר האבן זיך דא אין ליל — אין סעפטעמבער 1944 — פונאנדערגעשמועסט, האב איך דעם „עסטרייכער" איבערגעגעבן וועגן אן אינטערעסאנטער אנטדעקונג, וואס איך האב געמאכט, נישטערנדיק אין די ארכיוון, וואס די געסטאפאווצעס האבן נישט באוויזן צו פארניכטן. איך האב דארט, נעמלעך, אויסגעפונען א גרויסע צאל געהיימע ראפארטן קעגן דייטשע אפיצירן, אז זיי זענען קעגן „פירער". די ראפארטן האבן איבערגעגעבן וועגן בריוו, ווי אט די אפיצירן האבן אויסגעדריקט זייערע אנטי־היטלעריסטישע געדאנקען.

— כ׳האב זיך נישט געקאנט פארשטעלן — האב איך געזאגט, — אז אזוי פיל ווערמאכט־אפיצירן, זאלן האבן געווען קעגן היטלערן.

דער „עסטרייכער" האט זיך שטארק צעלאכט:

— דאס האב איך אנגעשריבן פאר זיי די בריוו — האט ער געזאגט.

אט וואס עס איז געשען:

דער „עסטרייכער" האט געהאט אן אויפגאבע צו ארגאניזירן און פארשפרייטן

צווישן די דייטשע סאָלדאַטן אין צפון־פראַנקרייך, אַנטי־נאַצישע ליטעראַטור. אויסער דעם, פלעגט ער דורך פאַרשידענע פאַרבינדונגען אַרויסבאַקומען בריוו און אַדרעסן פון אָפיצירן. ער האָט נאָכגעמאַכט זייער האַנטשריפט און געשריבן אין „זייער נאָמען" בריוו צו אַנדערע אָפיצירן, אָדער צו דער פאַמיליע, ווו ס׳איז קריטיקירט געוואָרן די נאַצישע פאַרטיי און די היטלעריסטישע גענעראַלן. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געוואָרן געמאַכט פינקטלעך. די מיליטערישע צענזור, צוזאַמען מיט דער געסטאַפּאָ האָבן „אַנטדעקט" דעם סוד און אַ דאַנק דעם „עסטרייכער" פון ביאַליסטאָק, זענען זייער פיל נאַצישע אָפיצירן שולדיקע אין מאָרדן יידן און נישט־יידישע קעמפער, אַרעסטירט און דערשאָסן געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ פאַר... פאַראַט.

ביי גענערל איליטש אין פאַריז

סוף 1944 האָב איך באַקומען אַ בריוו פון פאַריז, פון גענעראַל לואי (איליטש), אַן אָפּשטאַמיקער פון יוגאָסלאַוויע, אַז כ׳זאָל גלייך אַהינקומען.

24 שעה שפּעטער, האָב איך זיך געפונען אין פאַריז, ביי גענעראַל לואי, אין איינער פון די ביוראָען פון „נאַציאָנאַלן פראָנט", וואָס האָט זיך צו יענער צייט געפונען אויף דער גאָס סען־זשאָרזש. פּערזענלעך, איז מיר פריער קיינמאָל נישט אויסגעקומען צו זיין אין אַ דירעקטן קאָנטאַקט מיט דעם גענעראַל.

אַריינקומענדיק אין זיין ביוראָ, האָט ער, נאָך איידער כ׳האָב באַוויזן זיך פאָר־צושטעלן, מיך אָנגערופן ביים נאָמען און צוגעגעבן: „איך קאָן דיך גוט פון דיינע ראַפּאָרטן, וואָס זענען מיר אויסגעקומען צו לייענען".

נאָך אַ קורצן ווערטער־אויסטויש, ביי וועלכן ס׳איז אויך געווען אָנוועזנד דער הויכער פראַנצויזישער אָפיציר פון דער פ. ט. פ. און שפּעטערדיקער קאָמוניסטישער דעפּוטאַט קאַמפּן (וועלכער איז טראַגיש אומגעקומען דורך אַ גאַז־פאַרסמונג), האָבן ביידע מיך אַריינגעפירט אין אַ צווייט צימער, ווו אויף איינער פון די ווענט איז געהאָנגען אַ גרויסע מאַפּע, באַשטאָכן מיט פענדלעך, וואָס האָבן באַצייכנט די קאַמפן, וועלכע זענען נאָך פאָרגעקומען דאַמאָלט אין צפון־איטאַליע. ווייזנדיק מיר די אָנגע־צייכנטע פראָנט־אָפּשניטן, זאָגט צו מיר דער גענעראַל: „חבר וואָלפי (מיין קאַמפס־נאָמען צו יענער צייט), מיר לייגן דיר פאָר אַריבערצוגיין די איטאַליענישע גרענעץ מיט אַ גרופּע איטאַליענישע פאַרטיזאַנער, כדי פאַרצוזעצן דאָרט דעם קאַמף ביז צו דער באַפרייאונג פון אייער לאַנד. אַלס איטאַליענער ביזטו פּאַסיק צו דער אויפגאַבע..."

איך האָב — טראָץ מיין שטאַרקער אַכטונג פאַרן גענעראַל און דעם חבר קאַמפּן — נישט געקאָנט איינהאַלטן זיך און בין אַרויס מיט אַ הילכיק געלעכטער. זיי האָבן געקוקט אויף מיר מיט שטוינונג, נישט וויסנדיק וואָס מיט מיר האָט פּאַסירט.

אַנטשולדיקט מיר — האָב איך זיך אָנגערופן בעת כ׳בין געקומען אַ ביסל צו זיך — אויב מען דאַרף כ׳זאָל פאָרן קיין איטאַליע, בין איך דערויף אַ דיסציפּלינירטער סאָלדאַט, אָבער נישט איך, נישט מיין עלטער באָבע, זענען געווען איטאַליענער. מיין אמתער נאָמען איז אברהם ליסנער און איך בין אַ ייד פון פוילן, פון אַ שטעטעלע וויערושאָוו.

דאָס מאָל האָבן מיר שוין האַרציק געלאַכט זאַלבעדריט.

אברהם ליסנער
פראַנקרייך

פון דער „באטווין־קאמפאניע"
צו דער פראנצויזישער אונטערגרונט

ווי אַלע יידישע קינדער אין שטעטל, האָב איך מיין דערציאונג באַקומען אין חדר און אין בית־המדרש. ווען כ'בין אונטערגעוואַקסן, האָב איך דערזען די אויסזיכטלאָזע לאַגע פון דער יידישער יוגנט אין דעמאָלטדיקן פוילן. פון איין זייט אַ געוואַלדיקע אַרבעטסלאָזיקייט, וועלכע האָט נישט דערמעגלעכט דער יידישער יוגנט — איבערהויפט פון די קלענערע שטעטלעך — בויען זיך אַ צוקונפט און פון דער צווייטער זייט, די דיסקרימינאַציע־פּאָליטיק פון די פוילישע מאַכט־האָבער — אַ רעזולטאַט פון אַ דורות־איינגעבאַקענער, טראַדיציאָנעלער, יידן־פיינטשאַפט.

בכדי צו שאַפן פאַר זיך אַ נייעם אָנשפּאַר אין לעבן, איז פאַרגעקומען — אין פעריאָד צווישן די צוויי וועלט־מלחמות — אַ גרויסע עמיגראַציע פון יידישע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן זיך באַמיט צו שאַפן אַן עקזיסטענץ־מעגלעכקייט. אויך פון אונדזער שטעטל איז אָנגעגאַנגען אַן אומאויפהערלעכע עמיגראַציע אויף אַלע לעגאַלע און אומלעגאַלע וועגן, בכדי אָנצוקומען אין דער פרייער וועלט אַריין.

מיטן זעלבן צוועק, בין איך, דורך וועגן און אומוועגן, אָנגעקומען קיין פראַנקרייך.

זייענדיק אין דער גרויסער וועלט, האָבן מיך אָנגעהויבן באַהערשן ספיקות צו דעם גאַנצן אַרום. צו די יושרדיקער וועלט פון נויט און דלות פון איין זייט און לוקסוס־פאַרשווענדערישן לעבן פון דער צווייטער זייט. איך האָב געזוכט דעם שורש פון שלעכטס און געפונען דעם אויסוועג, אַז די איינציקע לעזונג איז פירן אַ קאַמף פאַר אַ בעסערן מאָרגן. פון די צוויי באַגריפן, וועלכע האָבן זיך מיר אויסגעזען קעגנזעצלעכע, „הבא להרגך השכם להרגו" און „דינא דמלכותא דינא" — אַז מ'טאָר נישט חלילה זיין קיין מורד במלכות — האָב איך אויסגעקליבן די ערשטע טעזע דורך אַן אַקטיוון ווידערשטאַנד קעגן דער הערשנדיקער אומגלייכהייט.

ווען די שפּעטערדיקע מערדער פון אונדזער פאָלק האָבן באַדראָט די שפּאַנישע רעפּובליק, האָב איך זיך געמאָלדן, צוזאַמען מיט אַנדערע טויזנטער יידישע יונגעלייט, צו דער פאַרטיידיקונג פון דער רעפּובליק.

אַ העראָאיש רייך קאַפּיטל האָבן אַריינגעשריבן די העלדישע יידישע בחורים, צונויפגעזאַמלטע פון דער גאַנצער וועלט, פון דער „באַטווין־קאַמפּאַניע" (אויפן נאָמען פון ידישן פרייהייט־קעמפער נפתלי באַטווין), גייענדיק אין קאַמף מיט דער לאָזונג: „בעסער שטאַרבן שטייענדיק איידער לעבן קניענדיק" (פּאַסיאָנאַריאַ), האָבן זיי אַרויס־געוויזן מוט און אויסדויער. זייער פיל זענען געפאַלן אין די בלוטיקע שלאַכטן. צווישן די העלדיש־געפאַלענע, האָט זיך געפונען אונדזער אַ בן־עיר, אברהם לייב איצעק, וועלכער איז אומגעקומען מיט אַ העלדן־טויט.

ווען דער קריג מיט נאַצי־דייטשלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן — האָב איך זיך זאָפאָרט געמאָלדן צו דער פראַנצויזישער אונטערגרונט און דאָרט געווען טעטיק אין די קאַמפן ביז דער ליקווידאַציע פון נאַצי־געשפּענסט.

עזרא ניימאַן („קאַפּיטאַן זשיל״)
פראַנקרייך

אין געראנגל

(עפּיזאָדן פון דער פראַנצויזישער רעסיסטאַנץ־באַוועגונג)

דער אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, האָט מיך געטראָפן אין פראַנקרייך, אין דער שטאָט ליאָן, ווו מיין פאַמיליע האָט געוווינט זייטן יאָר 1931, אויסוואַנדערנדיק פון וויערושאָוו. צוזאַמען מיט מיר האָט זיך געפונען מיין ברודער מאיר. דער צווייטער ברודער, משה, האָט געוווינט אין דער שווייץ, ווו ער האָט זיך באַזעצט קורץ פאַרן אויסברוך פון קריג.

נאָכן אריינמאַרש פון דייטשן מיליטער אין פראַנקרייך, אַדורכגייענדיק די ערשטע אַנטי־יידישע געזעצן און שטראָף־אַקציעס, באַשליסן מיר, אַז דער איינציקער אויסוועג איז, צו פירן אַ בלוטיקן קאַמף קעגן דעם נאַצישן רעזשים און זיינע מיליטערישע קרעפטן.

די ווייטערדיקע עפּיזאָדן פון מיין טעטיקייט אין דער פראַנצויזישער ווידער־שטאַנדס־באַוועגונג, זענען ווייט נישט אויסשעפּנדיקע, אָבער זיי אילוסטרירן דעם אַקטיוון אַנטייל פון יידן אין דער ריזיקאַלער און איבערגעגעבענער אַרבעט, צוזאַמען מיט אַלע ערלעכע פראַנצויזן און ווידערשטענדלער פון אַנדערע פעלקער. אַ טעטיקייט, וועלכע האָט פיל מיטגעהאָלפן צו דער פאַרניכטונג פון בלוטיקן היטלער־רעזשים.

מיין טעטיקייט אין „מאַקי״

מיטן צוועק צו פאַרלייכטערן די ווידערשטאַנדס־אַרבעטן, האָט די צענטראַלע פון דער פראַנצויזישער אונטערגרונט „מאַקי״, באַשלאָסן איינצוטיילן די קעמפער אין צוויי גרופן. איין גרופּע איז באַשטאַנען פון אויסלענדער — טשעכן, איטאַליענער, שפּאַניער, יוגאָסלאַוון און אַנדערע, וועלכע ס׳איז אָנגעקומען שווער, צוליב דער שפּראַך, זיך צו פאַרשטענדיקן מיטן די פראַנצויזישע קעמפער. די צווייטע גרופּע איז געווען די פראַנצויזישע.

מיר, איך מיט מיין ברודער מאיר, זענען געוואָרן צוגעטיילט צום ליאָנער ראַיאָן גרענאָבעל און מ׳האָט אונדז גערופן :קאַרמניול ליבערטעע״.

די ערשטע אויפגאַבן זענען באַשטאַנען אין פירן אַ פאַרצווייגטע פּראָפּאַגאַנדע צווישן דער באַפעלקערונג, טיילן פלוג־בלעטער, אויפשרייבן לאָזונגען אויף די ווענט א. א. וו. מיט דער צייט האָבן מיר זיך אָנגעהויבן פאַרנעמען מיט באַוואָפנטע אָנפאַלן אויף דער דייטשישער מיליטערישער מאַשין, סאַבאָטירן אונטערנעמונגען, וועלכן האָבן געאַרבעט פאַרן דייטשן מיליטער, אויספירן טויט־אורטיילן איבער פאַרעטער און אַנדערע אַקציעס.

ספעציעל דרייסטע אַנפֿאַלן האָבן מיר אַדורכגעפֿירט, בכדי צו דעראָבערן געווער. בעת איינער אַזאַ אַקציע, ווען מיר, אַ גרופּע פֿון 4 יידן, זענען אָנגעפֿאַלן אויף אַן אָפּטיילונג דייטשישע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט פֿון איבונגען, זענען 20 סאָלדאַטן דערהאַרגעט געוואָרן און דאָס דעראָבערטע געווער איז געבראַכט געוואָרן אויף דער ווידערשטאַנדס-באַזע.

שלושת האחים ניימן לוחמי החופש בצרפת.
דריי ברידער ניימאַן, קעמפֿער פֿון דער פֿראַנצויזישער אונטערגרונט.

צווישן די צענדליקער אַקציעס, אין וועלכע איך האָב אָנטיילגענומען, זייענדיק אין דער ראַנג פֿון אַ קאַפּיטאַן, וועל איך דערמאָנען עטלעכע.

אין אַן אָקטאָבער אויפֿדערנאַכט פֿון יאָר 1943, זענען מיר באַפֿאַלן אין ליאָן אַ גרופּע פֿון 25 דייטשישע פֿליער, וועלכע האָבן זיך געפֿונען אין אַ פֿאַרנדיקן טראַמוויי

און אין רעזולטאַט פון די אין ציל־געוואָרפענע פינף גראַנאַטן — זענען 15 געוואָרן דערהאַרגעט און 10 פאַרוווּנדעט. די אַקציע איז געוואָרן אַדורכגעפירט דורך 5 יידישע קעמפער.

דעם 8־טן נאָוועמבער 1943 איז פאָרגעקומען אַ קינאָ־סעאַנס אויפן „בעלקור"־פּלאַץ אין ליאָן, אין וועלכן ס'האָבן זיך געפונען בלויז דייטשע סאָלדאַטן. לויטן אויפטראַג פון דער אָנפירונג, האָבן מיר, אַ גרופּע פון פינף יידן און איין איטאַליענער, אונטער־געלייגט, קורץ פאַרן ענדיקן דע ספילם, צוויי אויפרייס־באָמבעס. פונעם געוואַלדיקן אויפרייס זענען אומגעבראַכט געוואָרן דריי העכערע דייטשישע אָפיצירן און צען סאָלדאַטן. די געלונגענע אָפּעראַציע איז געוואָרן אַדורכגעפירט נישט קוקנדיק אויף דער שטאַרקער וואַך.

דער 2־טן נאָוועמבער 1943, האָבן מיר, אַ גרעסערע גרופּע, אונטער דער אָנפירונג פון אַ יידישן פּאַרטיזאַן, אַטאַקירט אַ באַן־סטאַציע. דער רעזולטאַט — 30 אויפגעריסענע לאָקאָמאָטיוון.

דעם 25־טן דעצעמבער 1943, איז געוואָרן אַדורכגעפירט איינע פון די סאַמע דרייסטע אַקציעס, ווען מיר האָבן אונטערגעצונדן אויף אַ באַן־סטאַציע, צענדליקער ציסטערנעס מיט בענזין, וועלכע האָבן געהערט צו דער דייטשישער אַרמיי. הונדערטער טויזנטער ליטער בענזין זענען אַוועק מיטן פייער און די גאַנצע שטאָט איז באַלויכטן געווען פון דער שריפה.

דאָס זענען עטלעכע עפּיזאָדן פון צענדליקער און הונדערטער אַדורכגעפירטע נקמה־אַקטן אויף דער פאַרנומענער, פראַנצויזישער טעריטאָריע.

טויט־אורטייל איבערן הויפּט־פּראָקוראָר

אויסער דעם קאַמף קעגן דער דייטשישער מאַכט, האָבן מיר אַדורכגעפירט צאָל־רייכע נקמה־אַקטן קעגן אייגענע, פראַנצויזישע פאַרעטער, וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן.

קעגן אַזאַ איינעם, וועלכער האָט פאַרנומען דעם פּאָסטן פון הויפּט־פּראָקוראָר איבער דער גאַנצער פאַרנומענער טעריטאָריע, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע צאָלרייכע טויט־אורטיילן איבער פּאַרטיזאַנער און יידן — האָט די אָנפירערשאַפט אַרויסגעטראָגן אַ טויט־אורטייל און צו דער אויספיר־גרופּע, בין איך אויך געוואָרן צוגעטיילט.

דעם 12־טן דעצעמבער 1943, דאָס איז געווען אַ זונטיק, אינדערפרי, זענען מיר געגאַנגען, איבערגעטוטענע אין עס־עס־מונדירן, מיט דער פולער באַוואָפענונג, אונטער דער אָנפירונג פון אַ פּאַרטיזאַנער, אַן איבערגעטוענער אַלס העכערער עס־עס־אָפיציר, און הויכער פראַנצויזישער פּאָליציי־מאַן, צו דער ריכטונג פון פּראָקוראָרס וווינונג. די ציווילע באַפעלקערונג, דערזעענדיק אונדז, איז זיך צעלאָפן, מורא האָבנדיק, געכאַפּט צו ווערן צו אַרבעט.

אַריינקומענדיק אין דער וווינונג, און פאָרשטעלנדיק זיך אַלס פאָרשטייער פון דער מאַכט, ווונדערט זיך דער פּראָקוראָר אויף אונדזער באַזוך. „זיכער האָט איר, מיינע

הערן, אַ טעות״ — שטאַמלט ער אַ דערשראָקענער, ווען אונדזער „עס־עס־אָפיציר״ באַשולדיקט אים, אַז ער באַגייט זיך צו הומאַן, צו לייכט מיט די פּאַרטיזאַנער, באַווייזט ער וויפל טויט־אורטיילן ער האָט אַרויסגעטראָגן און אַז ערשט די פּאַריקע וואָך, האָט ער פאַרמשפּט אַ יידישן פּאַרטיזאַן צו דער גילאָטינע. לאַנג וואַרטן איז נישט געווען קיין צייט און אַ קויל אין קאָפּ האָט געמאַכט אַ סוף צו זיין פאַרעטעריש לעבן.

די אַקציע, וועלכע איז אָדורכגעפירט געוואָרן דורך פיר יידישע פּאַרטיזאַנער, האָט געמאַכט אַ קאָלאָסאַלן רושם, און פאַר שרעק, האָבן זיך די צאָל טויט־אורטיילן אויף אַ סך פאַרקלענערט.

* * *

גרויס איז געווען דער אָנטייל פון יידן אין די פּאַרטיזאַנער־רייען און פיל קרבנות, בערך 70 פּראָצענט, האָבן מיר אַוועקגעגעבן אין קאַמף קעגן דער נאַצי־חיה.

די איבערגעבליבענע ביים לעבן, איך בתוכם, שליסן זיך אַן צו דער רעגולערער פראַנצויזישער אַרמיי, ווען זי לאַנדעט אויף דער פראַנצויזישער טעריטאָריע און קעמפן אין אירע רייען ביזן ענדגילטיקן נצחון.

פאַר מיין טעטיקייט האָב איך באַקומען אַן אויסצייכענונג פון דער רעסיסטאַנץ־באַוועגונג.

מענדל ערליך
פראַנקרייך

אין פראַנצויזישן „פרעמדן־לעגיאָן"

ווי פיל יידישע יוגנטלעכע, בין איך אין יאָר 1937 אַוועק פון פוילן און נאָך לאַנגע וואַנדערונגען איבער לענדער, שוואַרצנדיק גרענעצן, קום איך אָן קיין פראַנקרייך. צו דער צייט, איז אין פראַנקרייך געווען זייער שווער מיטן איינמעלדן, ווי אויך מיטן באַקומען אַרבעט. אַלס אויסלענדער, בין איך געיאָגט געוואָרן דורך דער פראַנצויזישער פּאָליציי און זיך געמוזט כסדר אויסבאַהאַלטן.

איין מאָל בין איך פאַרהאַלטן געוואָרן דורך דער פּאָליציי און בשעת דער אויס־פאָרשונג, האָט מען מיך געשטעלט פאַר אַ ברירה: אָדער זאָפאָרט צוריקשיקן קיין פוילן, אָדער זיך װערבירן אין פראַנצויזישן „פרעמדן־לעגיאָן". איך האָב אויסגעקליבן דעם צווייטן וועג, כאָטש אין „פרעמדן־לעגיאָן" האָבן זיך געפונען אַוואַנטוריסטן און פאַרברעכער.

נאָכן אָדורכפירן די פאָרמאַליטעטן, בין איך געשיקט געוואָרן קיין מאַראָקאָ אויף אויסשולונג. נאָכן ענדיקן דעם אויסשולונגס־קורס, ברעכט אויס דער קריג. מיט דער צייט, בין איך געוואָרן צוגעטיילט צום אַפריקאַנישן קאָרפּוס און געקעמפט אין דער אַרמיי פון די פאַרבינדעטע, קעגן ראָמעלס אַרמיי אויפן טוניסער פראָנט. נאָכדעם, ווי ראָמעל מיט זיינע אַרמייען האָבן קאַפּיטולירט, ווער איך איבערגעשיקט אויפן איטאַל־יענישן פראָנט, וווּ מיר פירן פאַרביטערטע שלאַכטן מיט דער דייטשישער אַרמיי, ביז דער פולשטענדיקער מפּלה פון די היטלעריסטישע באַוואָפנטע קרעפטן.

נאָכן קריג, באַזעצט איך זיך אין פּאַריז און דאָ ווער איך געוויר וועגן טראַגישן סוף פון פּוילישן יידנטום און בתוכם — פון אונדזער באַליבט שטעטל וויערושאָוו.

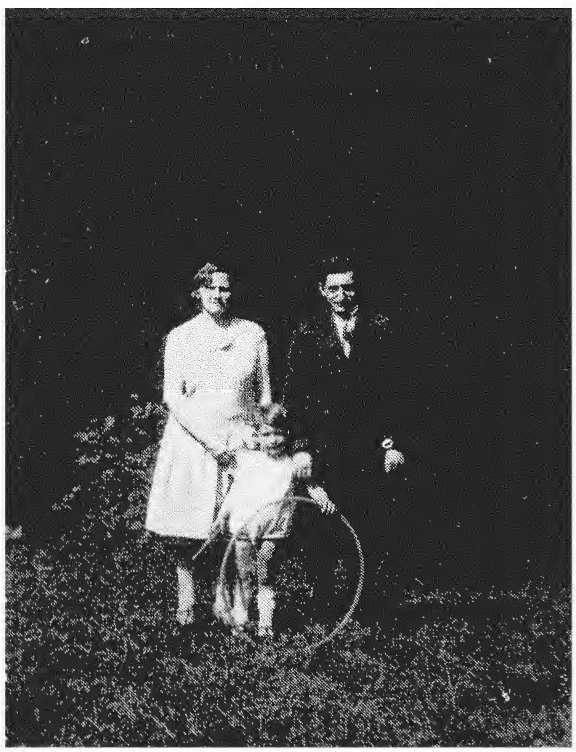
וועגן טראַגישן גורל פון מיין פאַמיליע, האָב איך זיך דערוווּסט פאָלגנדעס: מיינע עלטערן, מיטן עלטסטן ברודער, אנשל, און פיר שוועסטערן מיט זייערע מענער און קינדער — זענען אומגעקומען אין די טויט־לאַגערן. מיין ברודער אברהם דוד, וועלכער האָט זיך געפונען בשעתן קריג אין בעלגיען, איז פון דאָרט דעפּאָרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ און אומגעבראַכט געוואָרן. מיין דריטער ברודער, רפאל הערש, וועלכער האָט זיך אויך געפונען אין בעלגיען, איז קורץ נאָכן קריג, געשטאָרבן.

זאָלן די פאַר ווערטער זיין אַ נר־תמיד" פאַר אַלע טראַגיש־אומגעבראַכטע דורך די נאַצישע רוצחים און זייערע מיטהעלפער.

אפרים בערקאָוויטש

מיינע וואגלענישן אין פראנקרייך

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, בין איך געווען מאָביליזירט אין דער פראַנצויזישער אַרמיי און אָנטיילגענומען אין עטלעכע קאַמפן. בעת איינעם פון די שלאַכטן, בין איך פאַרוווּנדעט געוואָרן און אַריינגעפאַלן אין דייטשישן געפאַנגנשאַפט. דאָס איז געווען אין דער געגנט פון עפינאל.

יעקב זאב בראון ומשפחתו נרצחו ע״י הגרמנים בצרפת בשנת 1944.
יעקב זאב בראַון או פאַמיליע דערמאָרדעט געוואָרן אין פראַנקרייך. יאָר 1944.

נאָכן אָפּליגן אַ לענגערע צייט אין שפּיטאָל, האָבן מיך די דייטשן, אין יאָר 1941 באַפרייט. נאָך זוכענישן, ביי דער מיטהילף פון רויטן־קרייץ, האָב איך אָפּגעפונען מיין

פרוי, וועלכע האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין די פּירענעען־בערג, אין שטעטל לוכאָן, נישט ווייט פון דער שפּאַנישער גרענעץ. געיאָגטע און געפּלאָגטע האָבן מיר אַרומגעוואַנדערט דעם דעפּאַרטאַמענט לואירע ביזן יאָר 1944. דעם 8־טן מאי פון זעלבן יאָר זענען מיר באַפאַלן געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ, וועלכע האָט אונדז מערדערלעך צעשלאָגן און דערנאָך באַרויבט. אַ נס נאָך געווען, וואָס זיי האָבן אונדז נישט מיטגענומען מיט זיך.

אַ צווייט מאָל, האָט די געסטאַפּאָ אַרומגערינגלט דאָס דאָרף, ווו מיר האָבן זיך אויפגעהאַלטן און מיר זענען קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן דורך פעלדער און וועלדער ביז אַ גוטהאַרציקער פּראָנצויזישער פּויער האָט אונדז אויסבאַהאַלטן ביי זיך 6 וואָכן, נעמענדיק אויף זיך אַ גרויסע ריזיקע.

די פאַרפאָלגונגען הערן נישט אויף. אין אַ געוויסער צייט זענען מיר געצוווּנגען צו אַנטלויפן, בעת מיין פרוי איז געווען ערנסט קראַנק, ליגנדיק מיט הויכן פיבער.

די אַלע אַדורכגעמאַכטע ליידן — דער קריג, די ווונדן, באַקומענע אין די קאַמפן און דאָס לויפן, ווי אַ געיאָגטע חיה אין וואַלד — האָבן באַווירקט אויף מיין געזונט צושטאַנד און פון דאַמאָלט אָן בין איך קראַנק. אויך אויף מיין פרוי האָבן געווירקט די אַדורכגעמאַכטע פּלאָגן.

מיינעם אַ ברודער פון טולוז, האָבן די דייטשן דעפּאָרטירט און ער איז מער נישט צוריקגעקומען.

דוד דאַמב
פראַנקרייך

דער שטאלצער ייד און ווידערשטאנדס־קעמפער לייב — לואיז דאמב

בשעת פראַנקרייך האָט זיך געפונען אונטערן האַקנקרייץ, האָט דער יידישער ישוב אַריינגעשריבן אַ הערלעך קאַפּיטל אין הערואישן ווידערשטאַנד, וואָס ס'האָט געפירט דאָס פראַנצויזישע פאָלק אין קאַמף קעגן דער נאַצי־חיה. זייער פיל פון די יידישע קעמפער, האָבן נישט זוכה געווען צו זען די רעזולטאַטן פון זייער קאַמף. זיי זענען

לואיז — לייב דאמב

גפאַלן אין די צאָלרייכע שלאַכטן מיט דער דייטשישער אַרמיי. די, וועלכע האָבן איבערגעלעבט דעם בלוטיקן טעראָר, האָבן זיך מיט דער זעלבער טעמפּאָ, אַנגעשלאָסן, צוזאַמען מיט זייערע פריינט, די פראַנצויזישע אונטערגרונטלער, אין דער פרידלעכער אויפבוי־אַרבעט פון פרייען פראַנקרייך, נישט פאַרגעסנדיק גלייכצייטיק, אַז זיי זענען זין פון יידישן פאָלק.

איינער פון זיי, געוועזענער אַקטיוויסט פון דער רעסיסטאַנץ־באַוועגונג, פאַראַנט־וואָרטלעכער אַרבעטער אין די העכסטע פראַנצויזישע מלוכה־אַמטן און שטאָלצער נאַציאָנאַלער ייד — איז מיין זון — לייב־לואיז.

* * *

לייב איז געבוירן געוואָרן אין וויערושאָוו אין יאָר 1915. די ערשטע קינדער־יאָרן האָט ער אַדורכגעמאַכט אין שטעטל, ווי אַלע יידישע קינדער אין דער אַ צייט, לערנענדיק ביי פאַרשידענע מלמדים. ווען ער איז אַלט געוואָרן 9 יאָר, אין יאָר 1924,

LA MONTAGNE DU 15-7-1967

VICHY – VICHY – VICHY – VICHY – VICHY – VICHY

CÉRÉMONIE OFFICIELLE, HIER, DANS LES SALONS DE L'HOTEL DE VILLE

M. Pierre Coulon, maire, a remis la grande médaille d'or de la ville à M. Louis-Simon Domb qui, en juin 1940 évita à Vichy les bombardements

Louis-Simon Domb... Un nom que d'aucuns avaient oublié et que beaucoup n'avaient jamais connu. Louis-Simon Domb, un nom dont personne ne se souvenait plus. Et pourtant c'est celui d'un homme courageux dont le passé militaire est lié à l'histoire de la cité : c'est lui qui, le 18 juin 1940, en prenant une lourde responsabilité, sauva Vichy d'une destruction certaine.

Pour honorer cet homme, à qui notre ville doit tant, la municipalité a décidé de lui remettre sa grande médaille d'or. Une cérémonie officielle avait été organisée à cet effet, hier matin, dans les salons de l'hôtel de ville.

Nombreuses personnalités

Une terrible mission

Par hasard

Deux solutions...

Vingt-cinq ans après

Le baroud d'honneur

ל. לייב דומב מקבל אות הצטיינות ממשלת צרפת.
לייב דאָמב באַקומט אַן אויסצייכענונג פון דער פראַנצויזישער רעגירונג

זענען מיר אַלע אַריבער קיין פראַנקרייך. דער אייגנטלעכער ציל פון אונדזער פאָרן, איז געווען די ווייטערדיקע נסיעה נאָך ארץ־ישראל. צוליב דער פינאַנסיעלער שוועריקייטן, ווייל דאָס אַריבערפאָרן קיין ארץ־ישראל האָט געקאָסט טויזנט פונט שטערלינג — וועלכע מיר האָבן נישט פאַרמאָגט — זענען מיר געבליבן אין פראַנקרייך.

.R.SONNALITES

LOUIS DOMB

DOMB (Louis). — Au cours d'une cérémonie qui réunissait toutes les personnalités officielles et sociales de la région, M. Pierre Coulon, maire de Vichy, a remis à M. Louis Domb la grande médaille d'or de la ville pour avoir « le 18 juin 1940, en prenant une lourde responsabilité, sauvé Vichy d'une destruction certaine ».

M. Coulon a évoqué les faits en ces termes :

« Le 18 juin 1940, dit-il, quand les armées françaises cédaient devant la pression de l'ennemi et que les populations des régions sinistrées se repliaient à travers la France, Vichy, de par sa situation géographique, était devenue un point de passage et une halte de ces malheureux réfugiés.

« L'état-major envoya un train blindé commandé par un jeune lieutenant d'artillerie qui avait pour mission de tirer à vue lorsque les troupes allemandes pénétreraient dans la ville.

« L'émotion fut grande lorsque ce train arriva en gare. M. Lucien Lamoureux et M. P.-V. Léger prirent contact avec le jeune lieutenant et leur conversation porta sur la recherche d'une solution susceptible d'éviter la catastrophe d'un bombardement.

« Leur interlocuteur, comprenant toute la gravité de la situation, accepta de reconnaître Vichy ville ouverte. Cette décision sauva la ville de la ruine.

« A l'époque, dans le trouble des esprits angoissés, le nom de ce lieutenant ne fut retenu par personne.

« Mais il est rare, en ce monde, qu'une bonne action tombe à jamais dans l'oubli.

« Un jour — il y a de cela quelques mois — en se promenant dans les jardins de Bagatelle, M. Lamoureux retrouva un de ses amis, M. Blumel, qu'accompagnait... M. Domb, celui qu'il recherchait depuis si longtemps. De retour à Vichy, il nous fit part de son souhait de le voir accueillir par notre municipalité. Nous ne pouvions que nous réjouir de cette proposition. »

M. Domb, ancien élève de l'Ecole Polytechnique (promotion 1936), ingénieur en chef des Manufactures de l'Etat, Contrôleur d'Etat, a fini la guerre comme capitaine d'artillerie. Décorations : Officier de la Légion d'Honneur, Croix de guerre, Rosette de la Résistance, Officier de la Croix du Sud, Croix de guerre polonaise.

M. Domb a été président de l'Aide à Israel en 1965.

קטע מעתון צרפתי על ל. דומב.
אויסצוג פון דער פראַנצויזישער פרעסע וועגן לייב דאָמב.

ווען לייב הויבט אָן לערנען אין שולע, ווייזט ער אַרויס גרויסע פעאיקייטן. די פאָלקס־שולע ענדיקט ער אַלס ערשטער תלמיד און די גימנאַזיע, אַלס צווייטער בעסטער שילער. אויפן פאָליטעכניקום צייכנט ער זיך שטאַרק אויס אויפן געביט פון מאַטעמאַטיק.

מיט הויכע אויסצייכענונגען ענדיקט ער די הויך־שול און באַקומט דעם טיטל אינ־זשיניער.

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, האָט זיך לייב געפונען אויפן פראָנט אין דער ראַנג פון אַן אָפיציר, באַזיצנדיק די הויכע אויסצייכענונג „קרואַ־די־גער״.

אין יאָר 1941, זענען מיר אַריבער קיין לימוזש און אין אַ קורצע צייט, איז לייב געקומען צו אונדז, ווייל אין נאַנסי, וווּ ער איז געווען, איז ער געוואָרן פאַרפאָלגט דורך דער געסטאַפּאָ פאַר זיין אָנטייל אין דער רעסיסטאַנץ־באַוועגונג. אין לימוזש האָט ער באַקומען אַרבעט אין דער געווער־פאַבריק „נעמערון״ און נאָכהער, אַלס אינזשיניער און דירעקטאָר אין דער קוילן־גרובן ביי בערי. נאָכן אַריינמאַרש פון די דייטשן קיין לימוזש, שליסט ער זיך אָן צו דער „מאַקי״־באַוועגונג און נעמט אַן אָנטייל אין שווערע, בלוטיקע אַקציעס קעגן אָקופּאַנט. זיין פּאַרטיזאַנער איינהייט איז טעטיק אין די וועלדער „פּואי דע דעממא״ און נעבן קלערמאָנט, ביי לימאָן.

נאָכן קריג, ווערנדיק באַפרייט פון מיליטער אין דער ראַנג פון אַ קאַפּיטאַן, באַקומט ער די הויכע אויסצייכענונג „מעדיי־רעזיסטאַנס, שעוואַליער דע לא לעזשיאָן ד'האָנאָר״.

אין יאָר 1947, באַקומט ער אַ פאַראַנטוואָרטלעכן פּאָסטן אין דער רעגירונג פון זשיל מאָק — אַלס דירעקטאָר פון טראַנספּאָרט־מיניסטעריום. אין יאָר 1948, בעתן באַפרייאונגס־קריג אין ישראל, נעמט לייב אַן אַקטיוון אָנטייל, צוזאַמען מיטן ישראל־אַמבאַסאַדאָר מאָריס פישער, ביים שאַפן די נויטיקע מיטלען פאַר דער קעמפנדיקער, יונגער ישראל־אַרמיי. פון יאָר 1949 ביז 1955, געפינט ער זיך אין דייטשלאַנד אַלס דירעקטאָר פון דער אינטערנאַציאָנאַלער קאָנטראָל־קאָמיסיע.

ווען ער קומט צוריק קיין פראַנקרייך, שטייט ער אין דער שפּיץ פון דער הילפס־אַקציע פאַר די מאַראָקאָנער יידן. אין יאָר 1956, בשעת דער סיני־אַקציע, צייכנט ער זיך אויס מיט זיין אַקטיוויטעט לטובת ישראל.

אין יאָר 1960, ווען גי מאָלע האָט געשאַפן דעם רעגירונגס־קאַבינעט, האָט לייב פאַרנומען דעם פּאָסטן אַלס טעכנישער ראַטגעבער ביים אויסערן־מיניסטער פּיניי.

היינט צו טאָג, איז ער דער קאָנטראָלער איבערן גאַנצן ברענשטאָף אין פראַנקרייך, זייענדיק גלייכצייטיק מיטגליד אין רעגירונגס־ראָט.

טראָץ זיין הויכע שטעלונג, איז ער אַ שטאָלצער און נאַציאָנאַלער ייד, מיט וועלכן דאָס יידישע פאָלק קאָן שטאָלצירן. מיר, וויערושאָווער, זענען נאָך מער שטאָלץ, וואָס אַזאַ פּערזענלעכקייט, ווי לייב־לואיס דאַמב, איז אַ געבוירענער אין אונדזער שטעטל.

לייב — לואיז דאַמב
פראַנקרייך

פון מיין טעטיקייט אין דער רעסיסטאַנץ־באַוועגונג

נאָכן אונטערשרייבן דעם פייער־איבעררייס צווישן פראַנקרייך און דייטשלאַנד אין יאָר 1940, האָב איך, צוליב עטלעכע סיבות, פאַרשפּעטיקט די לעצטע געלעגנהייט פון עוואַקוירן זיך קיין ענגלאַנד. איבערבלייבנדיק אין אָקופּירטן פראַנקרייך, האָב איך באַשלאָסן, מיט אַלע מיטלען צו קעמפן אויפן אָרט קעגן די נאַציס.

אין פּאַריז, ווו כ׳האָב זיך אויפגעהאַלטן, האָב איך זיך געטראָפן מיט מיינע פריינט און מיר האָבן אָנגעהויבן פירן אַן אַנטי־נאַצישע טעטיקייט. מיר האָבן אָנגעשריבן אויפרופן קעגן דער אָקופּאַציע־מאַכט און זיי פאַרשפּרייט, דורך פאַרשידענע וועגן, בכדי זיי זאָלן דערגיין צום פראַנצויזישן פאָלק. צוליב דער קעגן־אַקציע מצד דער געסטאַפּאָ, וועלכע פירט אַ טעראָר־טעטיקייט קעגן דער אונטערגרונט־באַוועגונג, אַנט־לויף איך צו מיינע עלטערן, וועלכע געפינען זיך אין דער צייט, אין דער פרייער זאָנע, אין לימוזש.

קורץ נאָך מיין אָנקומען דאָרט, שליס איך זיך אָן צו דער רעסיסטאַנץ־גרופּע „קאָמבאַט״, מיט וועלכער ס׳האָט אָנגעפירט עדמונד מישעלע, וועלכן די דייטשן האָבן דערנאָך אַרעסטירט און פאַרשיקט אין די לאַגערן קיין דייטשלאַנד. (מישעלע איז נאָכן קריג געוועזן עטלעכע מאָל מיניסטער אין דער רעגירונג פון דע־גאָל). אונדזער אויפגאַבע אין דער „קאָמבאַט״־באַוועגונג איז געווען: איבערגעבן באַריכטן די פאַרבינדעטע אַרמייען וועגן מיליטערישן צושטאַנד פון דער דייטשישער אַרמיי אין פראַנקרייך, אויס־באַהאַלטן אַנטי־נאַצישע אַקטיוויסטן, וועלכע זענען געזוכט געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ, העלפן אַנטלאָפענע קריגס־געפאַנגענע און אַראָפּגעשאָסענע פּליער און מיטאַרבעט מיט די פּאַראַשוטיסטן־איינהייטן, וועלכע זענען געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין שונאס הינטערלאַנד. אויסער דעם, האָבן מיר פאַרשפּרייט און פאַרטיילט אויפרופן, ווי אויך די צייטונג „די שלאַכט״, אַרויסגעגעבן דורכן שרייבער אַלבערט קאַמוס.

דעם 11־טן נאָוועמבער 1942 האָבן די דייטשן באַזעצט אויך דעם פרייען טייל פון פראַנקרייך. קיין לימוזש זענען זיי אַריין אין דער נאַכט פון 12־טן אויפן 13־טן נאָוועמבער. זאָפאָרט נאָכן אַריינמאַרש קיין לימוזש, האָבן מיך די דייטשן אָנגעהויבן זוכן. איך האָב געהאַט אינפאָרמאַציעס, אַז מיין נאָמען געפינט זיך אויף דער שוואַרצער ליסטע ביי דער געסטאַפּאָ, ווי אויך ביי דער ווישי־רעגירונג, דעריבער האָב איך זיך געפונען קאָנספּיראַטיווע ערטער און אויסגעמיטן דעם אַרעסט.

נאָך אַ קורצער צייט, בין איך איבערגעפירט געוואָרן פון דער ציווילער אונטערגרונט צו דער מיליטערישער, ווו כ׳בין געווען טעטיק ביז צו דער באַפרייאונג פון פראַנקרייך.

* * *

די געהיימע מיליטערישע איינהייט פון „קורעז", צו וועלכער כ'האָב געהערט, איז געווען די גרעסטע, נאָך דער איינהייט פון „ווערקור", וועלכע האָט געקעמפט אין די אַלפּן. אונדזער איינהייט האָט זיך אויסגעצייכנט מיט צאָלרייכע, רומפולע, שלאַכטן קעגן דער היטלעריסטישער אַרמיי. איינע פון די גרעסטע שלאַכטן איז פאָרגעקומען אין דער געגענט פון דער שטאָט לאַפּלוד. די אַקציע איז געוואָרן אונטערגענומען מיטן ציל צו צעשטערן דאָס אַריבערפירן געווער דורך די דייטשן צום ים־ברעג, בכדי אויפ־צוהאַלטן די פּלאַנירטע אינוואַזיע. דער פיל־וואַגאַנדיקער צוג, אָנגעפּאַקט מיט פאַרשידן געווער און סאָלדאַטן, האָט געמוזט דורכפאָרן אַ גרויסן בריק און דערנאָך דורך אַ טונעל. מיר האָבן אויפגעריסן דעם טונעל און גלייכצייטיק — בכדי נישט צו געבן קיין מעגלעכקייט אויף צוריקציען — אויפגעריסן אויך די בריק. די דייטשישע אָפּטיילונג, נישט האָבנדיק קיין ברירה, איז געצווונגען געוואָרן אויפצונעמען דעם קאַמף. די שלאַכט איז געווען אַ פאַרביסענע. דער פיינט האָט איבערגעלאָזט אויפן שלאַכט־פעלד, עטלעכע הונדערט טויטע, אַ גרויסע צאָל פאַרווונדעטע און אַ מענגע מיט געווער. אויך מיר האָבן פאַרלוירן אין דעם דאָזיקן קאַמף 90 טויטע, ווי אויך פאַרווונדעטע.

* * *

אונדזער באַוועגונג פאַרשטאַרקט זיך מיט אַ כסדרדיקן צופלוס פון פרישע כוחות. מיר פילן אויך נישט קיין מאַנגל אין געווער, ווייל גרויסע קוואַנטומס געווער, פאַלן אַריין צו אונדז אין גאַנג פון די קאַמפן. דער אונטערגרונט ווערט אַ דאָמינירנדיקער כוח אין די צייטווייליק־פאַרנומענע געביטן.

נאָך איידער ס'איז צושטאַנד געקומען די היסטאָרישע אינוואַזיע, דעם 6־טן יוני 1944 — האָבן מיר באַהערשט די געגנט פון „אובערניא" און זאַגאַר אויפגעשטעלט ציווילע פאַרוואַלטונגען אין אַ ריי דערפער און שטעטלעך. נאָך פאַרן אָנקומען פון די אַליאַנטן, האָבן מיר די „אובערניא"־בריגאַדע, צוזאַמען מיט אַנדערע אונטערגרונט־קרייזן פון ראַיאָן, אָפּגערייניקט די שטאָט ליאָן פון די דייטשן.

אונדזער בריגאַדע (איך בין דאָרט געווען אויסשטאַטונגס־אָפיציר), פירט אָן אינטענסיווע טעטיקייט שוין נאָך דער אינוואַזיע, ווען ס'קומען נאָך פאָר אין פראַנקרייך בלוטיקע שלאַכטן. איינע פון די באַרימטע קאַמפן, פאַר וועלכע מיר האָבן באַקומען אויסצייכענונג און לויב פון גענעראַל אייזענהאַוער, איז געווען מיט דער באַרימטער דייטשישער דיוויזיע „דאָס רייך", וועלכע האָט זיך געפונען אונטער דער אָנפירערשאַפט פון דע רעש אין דרום פון לאַנד. בכדי נישט צו דערמעגלעכן, אַז די דיוויזיע זאָל זיך אַריבערוואַרפן אויף צפון, אויפן אָרט פון די קאַמפן מיט די אינוואַזיע־כוחות, זענען אַלע רעסיסטאַנץ־גרופן געוואָרן מאָביליזירט צו אַ פאַרמעסט מיט דער דיוויזיע. נאָך עטלעכע פאַרביסענע שלאַכטן ביי אָרלעאַן, האָבן מיר גענומען עטלעכע הונדערט געפאַנגענע. די איבעריקע זענען אָנגעקומען אין צפון פון לאַנד, ערשט נאָך דריי וואָכן,

דאַמאָלט, ווען די פאַראייניקטע אַנטי־נאַצי כוחות האָבן זיך שוין גוט געהאַט פאַר־פעסטיקט. די דייטשע דיוויזיע איז דאָרט צעשמעטערט געוואָרן באַלד ביים אָנקומען.

נאָך אַ קורצער צייט איז אונדזער בריגאַדע געוואָרן איינגעגלידערט אין דער רעגולערער פראַנצויזישער אַרמיי, נעמענדיק אָן אַנטייל אין אַלע קאַמפן. איך, ווי אַן אָפשטאַמיקער פון פוילן, האָב באַקומען די אויפגאַבע אָנצופירן מיט עטלעכע פוילישע און שפּאַנישע טרופּן, וועלכע האָבן געבויט טאַמעס אויפן טייך דאָרדאָן.

אין סוף 1944, ווען אין עלזאַס זענען נאָך פאָרגעקומען קאַמפן, ווער איך גערופן צו דער ציווילער אַדמיניסטראַטיווער אַרבעט און ווער באַפרייט פון מיליטער.

פאַרן אַנטייל אין די קאַמפן, האָב איך באַקומען דעם פראַנצויזישן קריגס־אויסצייכענונג, אַ פוילישע אויסצייכענונג און דעם אויסצייכענונג „שעוואַליע דע לעגיאָן ד'האָנאָר״ — פאַר דער טעטיקייט אין דער פראַנצויזישער רעסיסטאַנץ־באַוועגונג.

דערווידערשטענדלער אברהם דאַמב ז״ל

אברהם דאַמב איז געבוירן געוואָרן אין וויערושאָוו דעם 29.8.1905, ביי פרומע עלטערן. חוץ דער רעליגיעזער דערציאונג אין חדר און אין דער ישיבה, האָט ער אויך געלערנט וועלטלעכע לימודים. אַלט זייענדיק 16 יאָר, טרעט ער אַריין אין השומר־הצעיר און מיט 2 יאָר שפּעטער, אין דער יוגנט פון דער פּאַרטיי פּועלי־ציון (לינקע). ביי 19 יאָר, פאַרלאָזט ער פּוילן מיטן ציל צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. צוליבן נישט באַקומען אַ סערטיפיקאַט, איז ער פאַרבליבן אין בעלגיען און געאַרבעט אַ יאָר צייט אין קוילן־גרובן. דערנאָך האָט ער זיך באַזעצט אין בריסל, זייענדיק אַ דיסציפּלי־ניסטער חבר אין דער פּ.־צ.־פּאַרטיי.

אַנהויב 1941 ווערט ער אַרויסגערופן דורך דער געסטאַפּאָ, אַלס פאַראַנטוואָרטלעכער פון דער פּ. צ. און דאָרט אַרויסגעוויזן אַ ווירדיקע האַלטונג.

אין יאָר 1941, ווען ס'ווערט געשאַפן דורך דער פּ. צ. פּאַרטיי אַן אינסטיטוציע פון קעגנזייטיקער הילף פאַר די קרבנות פון היטלעריזם, פירט ער אין גענעראַל־סעקרעטאַר־יאַט פון דער אינסטיטוציע אַ ברייטע פּראָפּאַגאַנדע־אַרבעט, שאַפנדיק גרעסערע סומען געלט. ווען די נאַציס האָבן אָנגעהויבן אַוועקשיקן יידן אויף אַרבעט קיין צפון־פראַנקרייך, איז ער געווען דער פאַרשטייער פון קעגנזייטיקע הילף ביים בעלגישן אַרבעטס־אַמט און דאָרט געלונגט אים אָפּצוראַטעווען צענדליקער יידן, קאַנדידאַטן דעפּאָרטירט צו ווערן.

אין יאָר 1942, ווען אַלץ וואָס איז יידיש ווערט אומלעגאַל, וואַרפט ער זיך מיטן גאַנצן ברען צו דער אומלעגאַלער אַרבעט. ער באַזאָרגט געלט־מיטלען צו די אויס־באַהאַלטענע יידן, העלפט דרוקן אומלעגאַלע צייטונגען און אויפרופן און פאַרשפּרייט זיי.

ענדע 1942, ווען אברהם גייט אין דער באַגלייטונג פון חבר וויינריב (דעפּאָרטירט געוואָרן), ווערן זיי פאַרהאַלטן דורך דער דייטשער פעלד־זשאַנדאַרמעריע און זעענדיק זייערע דאָקומענטן מיט שטערן „ייד", ווערן זיי געפירט אין דער קאָמענדאַטור. וואָלט דער ענין נאָך נישט געווען אַזוי געפערלעך, ווען אברהם דאַמב וואָלט נישט געהאַט ביי זיך 50 יידישע צייטונגען „אונדזער וואָרט" — אַן אומלעגאַלע וואָכן־צייטונג אַרויסגעגעבן פון דער פּאַרטיי „לינקע פּויעלי־ציון". אַוועקצווואַרפן די צייטונגען איז נישט פאַראַן קיין מעגלעכקייט. אונדזערע חברים זענען גרייט אויפן סאַמע ערגסטן, אָבער גלייכצייטיק זוכן זיי אַ מעגלעכקייט ווי אַזוי פּטור צו ווערן פון דער אומלעגאַלער ליטעראַטור.

אַנקומענדיק אין דער קאָמענדאַטור באַפעלט דער נאַצי־אַגענט, זיי זאָלן זיצן. נאָך עטלעכע פראַגן, ווי אַזוי זיי זענען געקומען פון פּוילן ? זיכער פירן שפּיאָנאַזש קעגן דייטשלאַנד ? — באַמערקן זיי אַז דער בעל־דבר האָט געכאַפּט אַן איבעריק גלעזל. דאַמבן פאַלט איין אַ גליקלעכער געדאַנק. אַזוי ווי ער זיצט אויף אַ נידעריקן פאָטעל, מוז ער געפונען אַ פרייען מאָמענט, ווען דער נאַציסט וועט זיך אויסדרייען, און

פֿאַרשטעקן דאָס פּעקל צייטונגען אונטערן פּאָטעל. אַזוי האָט טאַקע פּאַסירט. ווען דער אַגענט איז צוגעגאַנגען צום טיש אָװעקלייגן די פּעסער, האָבן זיך אין דעם אויגנבליק די צייטונגען געפונען אונטערן פּאָטעל. עטלעכע מינוט שפּעטער, קומט אַריין אַ העכערער געסטאַפּאָ־אָפיציר, און זעענדיק, אַז זייערע דאָקומענטן זענען אין אָרדענונג און אַז דער נאַצי־אַגענט איז נישט לאַנג געקומען פון שענק, האָט ער זיך צעשריגן: „שמוציקע יידן, אַרויס פון דאַנען! ווען איך וועל ווען, וועל איך אייך שוין געפינען. לויפט צום טייוול!" אויך דער אונטער־אָפיציר באַגלייט זיי מיט אַ ביסל „איידעלע" ווערטער. ווען די חברים האָבן זיך געפונען אויף דער 10־טער גאַס, האָבן זיי ערשט פריי אָפּגעאָטעמט.

אברהם דאַמב קוקט נישט אויף דער לויערנדיקער סכנה. ער נעמט ווידער אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער אונטערערדישער אַרבעט. ער איז אַקטיוו ביים אויסבאַהאַלטן יידישע קינדער, ביים באַזאָרגן יידן מיט פאַלשע דאָקומענטן און מיט לעבנס־מיטלען פאַר די באַהאַלטענע יידן.

אין סעפּטעמבער פון יאָר 1943, טרעט דאַמב אַריין אין דער פּאַרטיזאַנער־גרופּע מיט נאָך עטלעכע חברים פון דער פּ. צ. און ער ווערט שעף פון אַ פּאַרטיזאַנער־פּינפטל. פאַר זיין איבערגעגעבענער און געוויסנהאַפטער אַרבעט, דערגייט ער צו דער ראַנג פון קאָמענדאַנט.

אין אַפּריל 1944 באַקומט אברהם אַן אויפטראַג פון דער פּ.צ.־פּאַרטיי צו פאָרן קיין טולוז (פראַנקרייך), בכדי דאָרט אַדורכצופירן אַ גאָר־וויכטיקע שליחות. ער נעמט אָן דעם פאָרשלאַג און אַן איבערגעטועגער, מיט דאָקומענטן אַלס מיטגליד פון דער ווערמאַכט און אויף די קאָסטן פון דער ווערמאַכט, ריזיקירנדיק מיטן לעבן, ביי די פיל־צאַליקע קאָנטראָלן אויף די וועגן, פירט ער אויס די מיסיע בשלמות.

נאָך אַ קורצער צייט, ווערט ער באַפולמעכטיקט פון דער פּ. צ. פּאַרטיי צו שאַפן יידישע קאַמפס־גרופּן, וועלכע זאָלן זיין גרייט אין פאַל פון אַן אויפשטאַנד מצד דער בעלגישער באַפעלקערונג. די אַרבעט איז געווען נישט קיין לייכטע, ווייל ער האָט געדאַפט אָנקומען צו מענטשן, וואָס זענען שוין צוויי יאָר געווען באַהאַלטן און איצט דאַרפן זיי זיך שטעלן אין אָפענעם קאַמף קעגן די דייטשן. אויך די אַרבעט פירט ער אַדורך געוויסנהאַפט און מיט התלהבות. ער שאַפט 40 גרופּן, צו פיר מאַן אין אַ גרופּע, וועלכע באַקומען די נויטיקע מיליטערישע אויסשולונג, זייענדיק גרייט צום קאַמף מיטן אָקופּאַנט.

נאָך דער באַפרייאונג, געפינען מיר דעם חבר דאַמב אין אויספאָרשונגס־אַמט ביי די פּאַרטיזאַנער. ער ווערט אויך אויסגעצייכנט פאַר זיין איבערגעגעבענער אַרבעט אין דער רייניקונגס־קאָמיסיע.

דאָס זענען בלויז געציילטע און קורצע שטריכן וועגן דעם געטרייען און איבער־געגעבענעם חבר און פריינט, דעם ווידערשטענדלער **אברהם דאַמב** ז"ל.

לאנדסלייט געפאלענע
פארן קיום פון מדינת ישראל

יוסף זעלקאָוויטש

יצחק בן־מנחם — „גוליבר"

נישט מעגלעך אין עטלעכע שורות צו שילדערן, כאָטש אַ קליינעם טייל פון שטורמישן לעבן און העלדישן אומקום פון לעגענדאַרן העלד און פלאַמיקן פּאַטריאָט, יצחק בן־מנחם.

יצחק, אָדער ווי ער איז געווען איבעראַל באַקאַנט — „גוליבר", האָט אַריינגעשריבן אַ הערלעך קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק און פון דער באַנייטער, צוריק אויפגעוואַכטער, מדינת ישראל.

אַט ווי עס האָט אים כאַראַקטעריזירט, תיכף נאָכן פאַלן, זיין קאַמפּס־חבר, ירמי בארדאנאָוו:

„....,גוליבר" איז געווען אַ ספּעציפישער טיפּ פון נייעם ישראל־מענטש. הויך און ברייט ווי אַ סאַמסאָנע, אַ ריין געוויסן, ווי איינער פון די נביאים און העלדיש, ווי יהודה המכבי. אויב ס'איז דאָ אַ זין צו לעבן נאָכן טויט פון „גוליברן" — איז נאָר בכדי צו גיין אין זיינע דרכים, פאַרצוזעצן זיינע מעשים".

* * *

דעם 7־טן יולי 1929 איז יצחק געבוירן געוואָרן. זיין פאָטער, יחזקאל אַן אָפּשטאַמיקער פון ווייס־רוסלאַנד און זיין מוטער, גוטא, אַן אָפּשטאַמיקע פון דער באַרימטער גאָלדמאַן־פאַמיליע אין ווירושאָוו, האָבן זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט.

שוין אַלס קינד, — פאַרצייכנט דער פאָטער — ווען ס'איז געוואָרן געפּלאָסטערט אַ כביש פון פתח־תקוה קיין חדרה און די אַרבעטער זענען געווען דערשעפּט פון דורשטקייט, האָט דער קליינער יצחק זיי אַריינגענומען אין שטוב און פאַרטיילט וואַסער. די אַרבעטער האָבן אים געגלעט און געדאַנקט דערפאַר.

שוין אַלס ייִנגל שליסט ער זיך אָן אין דער „השורה" — אַ יוגנטלעכע פּאַר־מיליטערישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע נעמט אָן אַקטיוון אַנטייל ביים אָפּשטויסן אַראַבישע אַנפאַלן. נאָך אַ קורצער צייט, איז ער טעטיק אין גדנ'ע און זייער פּרדס ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ באַהעלטעניש פון געווער.

נישט קוקנדיק אויף זיין אינטענסיווער טעטיקייט אין דער אומלעגאַלער מיליטערישער אָרגאַניזאַציע פון יידישן ישוב אין ארץ־ישראל, פאַרנאַכלעסיקט ער נישט די לערע און ער איז געווען פון די בעסטע שילער אין דער מיטל־שול.

נאָכן 29־טן נאָוועמבער פון יאָר 1947, ווען עס הויבט זיך פאַקטיש אָן דער באַפרייאונגס־קריג, ווערט ער מאָביליזירט אין דער „אלעקסאַנדרוני"־דיוויזיע, וווּ ער צייכנט זיך אויס ביי דער פאַרטיידיקונג פון „השרון"־געביט קעגן די אַראַבישע באַנדעס, וועלכע זענען געקומען פון קאַלקיליע, טול־כרם, טירה און אַנדערע ערטער.

* * *

אין דער מיט פון די בלוטיקע קאַמפן קעגן די אַנגרייפנדיקע אַראַבישע אַרמייען, ווו יצחק געפינט זיך אויף די סאַמע פאָדערשטע פּאָזיציעס, ווערט ער געשיקט, לויט דער רעקאָמענדאַציע פון דער מיליטער־אַנפירונג און בתוכם פון דיוויזיע־קאָמאַנדיר משה דיין — אַלס דעלעגאַט קיין אַמעריקע. אין דער קורצער צייט. וואָס ער האָט דאָרט פאַרבראַכט, האָט ער פאַרשאַפן כבוד דעם יידישן ציבור אין אַמעריקע, דעם יידישן ישוב אין ישראל און דער יונגער, העלדישער ישראל־אַרמיי.

בעת זיינע פּאַרטראַגן אין אַמעריקאַנער פּאַרטיידיקונגס־מיניסטעריום, זענען די צוהערער, מענטשן מיט פּאָליטישן און מיליטערישן סטאַזש, געווען פול מיט התפּעלות פון דעם יונגן, 19־יאָריקן קעמפער, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַן אויס־געצייכנטער אינטעליגענץ.

עס דערציילט נעמי, אַ סאָלדאַטין, וועלכע האָט אַנטיילגענומען אין דער דעלעגאַציע:

„שטענדיק האָט ער אַרויסגערופן באַוווּנדערונג מיט זיין וויסן. אַזוי יונג, נאָך כמעט אַ קינד און איז באַהאַוונט אויף אַלע געביטן. איינמאָל, זייענדיק אין וואַשינגטאָן, ביים דענקמאָל פון אברהם לינקאָלן, זענען אַלע געוואָרן באַגייסטערט, הערנדיק אים דעקלאַמירן, פון אויסנווייניק, אַ גאַנצע רעדע פון לינקאָלן אין דער ענגלישער שפּראַך".

זיין שטאָלצקייט ווייזט ער אַרויס אויך אין ווייטן אַמעריקע. זייענדיק אין שייכות מיטן שליחות אין איינעם פון די שטעטלעך, קומט צו אים צו איינער פון די דאָרטיקע אַנטיסעמיטן און זאָגט אים „שמוציקער ייד", און איידער יענער האָט נאָך געענדיקט דאָס זידל־וואָרט, האָט ער שוין דערפילט די אייזערנע פויסט פון יצחקן. דאָס קאָסט אים אַ נאַכט אין אַרעסט־הויז.

ווען עס דערגייען ידיעות, אַז די קאַמפן ווערן פאַרגעזעצט, קאָן זיך יצחק נישט מוחל זיין, וואָס ער געפינט זיך ווייט פון שלאַכט־פעלד, פון זיינע קאַמפס־חברים און ביי דער ערשטער געלעגנהייט, פאָרט ער צוריק, פריער פון אַלע אַנדערע, קיין ישראל.

* * *

נאָכן באַפרייאונגס־קריג, שוין זייענדיק אַן אָפיציר, קומט יצחק אָן אין ירושלימער אוניווערסיטעט אויפן יורידישן פאַקולטעט, בכדי פאָרצוזעצן די לערע. אויך אין דער צייט פון שטודירן, נעמט ער אַן אָנטייל אין פאַרשידענע, וויכטיקע, מיליטערישע אַקציעס. אין יוני 1953, איז ער איינער פון די זיבן דרייסטע אָנטיילנעמער, אונטער דער אָנפירונג פון אריק שרון, אין דער באַרימטער רעוואַנזש־אַקציע אין נבי סמואל.

נאָך דריי יאָר לערנען, פאַרלאָזט ער דעם אוניווערסיטעט און קומט צוריק צום מיליטער און ער ווערט באַשטימט אַלס מדריך אין אַן אָפיצירן־שולע. דאָרט ווידמעט

ער זיינע קענטעניש ביים דערציען איבערגעגעבענע, טאַלאַנטפולע קאָמאַנדירן פון צה״ל.

* * *

דעם 12־טן דעצעמבער פון יאָר 1947 איז יצחק געוואָרן אָפיציעל מאָביליזירט און אין 12־טן דעצעמבער 1955, בעת איינע פון די דרייסטע פאַראַשוטיסטן־אַקציעס קעגן די סירישע פאָזיציעס אויפן כנרת, פאַלט אונדזער העלד, אונדזער „גוליבר״, מיט אַ העלדן־טויט.

כבוד זיין אָנדענק!

עמוס דניאלי הי״ד

זון פון יצחק און רבקה פון דער היים עליאַש פון ווישראַווע

עמוס איז געבוירן געוואָרן א׳ אייר תרפ״ט אין רחובות, דאָרטן האָט ער אויך געענדיקט די רעאַלע מיטלשול. פון דער סאַמע יונגהייט איז ער געווען אַדורכגעדרינגען מיט אַן אויסערגעוויינלעכער ליבשאַפט צום לאַנד. מיט זיין פאַטאָ־אַפּאַראַט האָט ער אַדורכגעמאָסטן ס׳לאַנד אין דער לענג און אין דער ברייט. זיין חלום איז געווען, צו באַזעצן זיך אין דער צוקונפט ערגעץ־ווו אין גליל און זיך פאַרנעמען מיט לאַנדווירטשאַפט, וואָס ער האָט אַזוי ליב געהאַט.

זייענדיק נאָך אין דער פאָלקס־שול, שליסט ער זיך אָן צו „מכבי הצעיר״. ער איז אויך געווען באַוווסט אַלס ערשטקלאַסיקער ספּאָרטלער און פיזיש־אַנטוויקלטער, וואָס ער נוצט נישט אויס צום שלעכטן, פאַרקערט, ער העלפט דעם שוואַכערן און אָפּגעשטאַ־נענעם. פאַר זיינע חברים איז ער געווען דער איבערגעגעבענער דערציער און האַרציקער חבר. נאָכן ענדיקן די מיטל־שולע, העלפט ער דעם פאָטער אין דער לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט. אויך שוין נאָכן מאָביליזירן, ווען ער האָט נאָר געהאַט א ביסל פרייע צייט, האָט ער געווידמעט זיין באַליבטע אַרבעט, דער לאַנדווירטשאַפט.

צו 12 יאָר טרעט ער אַריין אין דער גדנ״ע און דערנאָך זעען מיר אים אַלס חבר פון דער „הגנה״, ווו ער נעמט אַן אַקטיוון אַנטייל אַלס סאָלדאַט פון דער „פלוגת חי״ש״, ביים באַגלייטן די קאַראַוואַנען קיין ירושלים.

דעם 22־טן דעצעמבער 1947 ווערט ער מאָביליזירט און צוגעטיילט צו דער חטיבה „גבעתי״, ערשטער גדוד, ווו ער נעמט אַן אַקטיוון אַנטייל אין פאַרשידענע אַקציעס און ער ווייזט אַרויס דרייסטקייט און קאַלטבלוטיקייט. ער ווערט געשיקט קיין כפר אוריה, וואָס איז צו דער צייט געווען באַדראָט און איזאָלירט. ער צייכנט זיך אויס בעת די אַדורכגעפירטע, צאָלרייכע פּאַטרולן און ביים ברענגען באַזאָרגונג פאַר דער בלאָקירטער געגנט און נעמט אַן אַנטייל אין אָפּשלאָגן די כסדרדיקע אַנגריפן פון די אַראַבישע באַנדעס אויף כפר אוריה. דערנאָך ווערט ער איבערגעפירט קיין נחלת־גנים. דאָרטן נעמט ער אַן אַנטייל ביים אויפרייסן די אַראַבישע באַזע אין הויז פון אבו־דזשעביין, פון וועלכער די באַנדעס האָבן אַן אויפהער אַנגעגריפן דעם וויכטיקן קאָמוניקאַציע־קנופּ, מקוה־ישראל — ראשון לציון.

נאָכן ענדיקן דעם קורס מכי״ם (מפקדי כיתות), וואַרפט ער זיך, אין דער שפּיץ פון זיין אָפּטיילונג, אין אַנגריף אויף די אַראַבישע פּאָזיציעס ביים דאָרף תל־אריש ביי יפו און דאָרט איז ער געפאַלן מיט א העלדן־טויט, דעם 28־טן אַפּריל 1948.

נישט געקוקט אויף די צאָלרייכע זוכענישן, איז זיין קערפּער — צום גרויסן באַדויערן — נישט געפונען געוואָרן.

געשריבן מיט טרערן:

זיין מוטער רבקה.

יוסף זעלקאָוויטש

משה לאנגנאס הי״ד

ווען די צוקונפטיקע דורות וועלן בלעטערן דאָס העראָאישע קאַפּיטל פון אונדזער פאָלק, ביים באַפרייען און פאַרפעסטיקן זיך אין אַלט־נייעם היימלאַנד;

ווען זיי וועלן מיט יראת־הכבוד דערמאָנען די טויזנטער יונגע יידישע לעבנס, וועלכע האָבן זיך מקריב געווען ביים אויסקעמפן אַ פרייע, אומאָפּהענגיקע מדינה — וועט בלי־ספק, פון דער צאָלרייכער גאַלעריע העלדן, אַרויסשיינען דאָס הערלעכע געשטאַלט פון אונדזער בן־עיר, דער פלאַמיקער פּאַטריאָט, משה לאַנגנאַס הי״ד, וועלכער האָט, ווי פיל אַנדערע, מיט זיין טויט, דערמעגלעכט אונדזער לעבן און עקזיסטענץ.

אין די ווייטערדיקע שורות, וועל איך ברענגען עטלעכע שטריכן וועגן דער געשטאַלט פון אונדזער טייערן און באַליבטן לאַנדסמאַן.

✶ ✶ ✶

משה האָט געהערט צו די ווייניק לעבנגעבליבענע פון אונדזער חרובן שטעטל. ער גייט אַדורך, צוזאַמען מיט זיין ברודער שמואל יחזקאל און מיט נאָך געציילטע ווירעוואָווער, אַלע שוידערן פון די דייטשע אַרבעטס־לאַגערן אין בוכווערדע־פאַרסט ביי פּויזן, אין די לאַגערן קיסטרין און פירשטנבערק און אין באַקאַנטן טויטן־לאַגער אוישוויץ. אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע פון אוישוויצער לאַגער, צוליב די נאָענטע מלחמה־אָפּעראַציעס, געפינט ער זיך צווישן די געציילטע לעבן־געבליבענע. משה גייט אויך אַדורך אַלע גרוילן פון די לאַגערן גראָסראָזען, באַלקענהיים, הירשבערג און בוכענוואַלד. אין מאַי חודש 1945, געפינט ער זיך אין טערעזיענשטאָט. דאָרט ווערט ער באַפרייט דורך דער רוסישער אַרמיי.

נאָך דער באַפרייאונג, ווען פאַר די דורך אַ נס־לעבנגעבליבענע, איז געשטאַנען די האַרבע פראַגע: וואָס ווייטער? וווהין זיך ריכטן? האָט משה, דער אַקטיווער ביתר־אַוויעץ פון שטעטל, דער טרוימער פון אַן אייגענער יידישער מדינה, אַן אַפּיטראָפּסים און טובות־טוער, געווענדעט זיין בליק צו ארץ־ישראל. ער זאָגט זיך אָפּ פון דער איינרייזע דערלויבעניש, וואָס זיין פעטער פון שוועדן איז גרייט אים צו דערטיילן. ער לאָזט זיך מיט דער אומלעגאַלער עליה אויפן וועג אין לאַנד אַריין.

✶ ✶ ✶

אַלע בריוו, וועלכע קומען אָן פון וועג, שפּרודלען מיט אַ הייסע ליבע צום לאַנד. ער טיילט מיט, מיט התלהבות, וועגן דער אומלעגאַלער נסיעה און אַז בקרוב, האָפט ער, אָנצוקומען אין אויסגעטרוימטן לאַנד. עס ליגן פאַר אונדז עטלעכע בריוו, וועלכע כאַראַקטעריזירן זיין שטימונג און ענטוזיאַזם.

אַט וואָס ער שרייבט אין איינעם פון די בריוו: (מיט קירצונגען).

23.2.1947

ליבער ברודער און חיהלע לעבן!

איך שרייב אייך פאַרנדיק קיין ליאָן. איר קאָנט זיך נישט פאָרשטעלן, ווי עס זעט אויס אונדזער רייזע. אויף דער סטאַציע האָבן אונדז אָפּגעוואַרט אַ גרויסער עולם יידן מיטן רב בראש. עס פאָרן מיט אונדז דער זון פון ראש־ביתר אורי זשאַבאָטינסקי און אַנדערע גדולים. דער ענטוזיאַזם פון די פאַרנדיקע און אָפּוואַרטנדיקע יידן איז אין לשער. דער ציל פון אונדזער רייזע איז גרענאָבעל. דאָרט דאַרפן מיר זיין ביזן 26־טן. איך האָב אונטער מיין אויפזיכט אַ גרופּע פון 16 יוגנטלעכע ביתר'אָווצעס. גריס אַלע האַרציק. זאָלן מיר זוכה זיין זיך צו טרעפן אין אונדזער באַפרייט לאַנד.

תל־חי!

משה לאַנגנאַם

דער גורל פון דער נסיעה איז געווען, ווי פון פיל אַנדערע אומלעגאַלע נסיעות — זייער שיף ווערט פאַרהאַלטן דורך די ענגלענדער און אַלע ווערן איבערגעשיקט אין די ציפּערן־לאַגערן. אין זיין בריוו פון 13.3.47, שילדערט ער דאָס לעבן דאָרט און ער באַטאָנט, אַז ער האָט געדולד. עס קאָן געדויערן אַ חודש און גאָר־מעגלעך צוויי יאָר.

ווען משה קומט אָן אין לאַנד, מאָבילעזירט ער זיך אין דער געשאַפענער ישראל־ארמיי, צה"ל.

אין איינעם פון די לעצטע בריוו, שרייבט ער:

חיפה, 10.6.1948

ליבער ברודער און שוועגערין.

די סיבה פון מיין נישט שרייבן איז געווען, ווייל כ'בין נישט געווען אין דער היים. פון 2.5.48 געפין איך זיך אין דער אַרמיי. איצט האָב איך באַקומען צוויי טעג חופש. צו שרייבן אייך איז דאָ זייער פיל. ס'איז דאָ צו שרייבן וועגן דער אַנטשטייאונג פון אונדזער מדינת־ישראל, וועגן אונדזער יידישער אַרמיי און וועגן די קאַמפן וואָס מיר פירן מיט די אַראַבער, ווי אויך מיט די ענגלענדער. איינס איז קלאָר: מדינת־ישראל איז אַ פאַקט און קיינער איז נישט אימשטאַנד זי צו צעברעכן! עס דאַרף זיין אין קורצן אַ פייער־איבעררייס אויף 4 וואָכן. אויב דערנאָך וועלן זיי ווידער וועלן קריג — וועלן מיר זיי באַצאָלן. איך ווייס, אַז ענגלאַנד פירט אין דער וועלט־פּרעסע אַ פּראָפּאַגאַנדע קעגן אונדז. גלויבט זיי נישט! ס'איז ריכטיק, אַז ס'פאַלן יעדן טאָג קורבנות. אָבער מיר גלויבן באמונה־שלימה, אַז אין קורצן וועט עס זיך ענדיקן.

גריסט אַלע אונדזערע באַקאַנטע.

אייער משה.

* * *

אין די שפּעטערדיקע חדשים איז משה טעטיק אין גליל העליון ביים אַפּרייניקן די געגנט פון די פאַרבליבענע באַנדעס, אַרויסווייזנדיק מוט און גבורה. דעם 23־טן אָקטאָבער 1948, כ׳ תשרי תש״ח, פאַלט ער מיט אַ העלדן־טויט, צוזאַמען מיט נאָך צען קעמפער נישט ווייט פון קיבוץ „מנרה״. געבראַכט געוואָרן צו קבר־ישראל איז ער אין ראש־פינה.

יעקב ברום

צבי פראצעל הי״ד

אין עלטער פון 10 יאָר, ערב דעם אויסברוך פונעם 2־טן וועלט־קריג, האָט צבי, צוזאַמען מיט זיין פאָטער — מיין פעטער — קלמן, עולה געווען קיין ארץ־ישראל פון דאַנציק. צוליב די שוועריקייטן פון דער אומלעגאַלער עליה, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע סכנות, בלייבט זיין מוטער מיט דער קליינער שוועסטער אין דער היים, מיט דער אויסרעכענונג, אַז שפּעטער וועלן זיי קומען נאָך זיי און אַריבער־נעמען, ביי מער לייכטערע באַדינגונגען.

ליידער האָט דער גורל געוואָלט אַנדערש. די מלחמה איז דערוויל אויסגעבראָכן און די שרעקלעכע קאַטאַסטראָפע האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויפן אייראָפּעאישן יידנטום. די מוטער מיט דער שוועסטער זענען אַנטלאָפן קיין ווילנע, ווו זיי זענען געווען ביי אונדז (די מוטער פון צבי איז געווען מיין מוטערס שוועסטער), ביזן יאָר 1940, דערנאָך זענען זיי אַריבער צו דער באַבען קיין קשעפּיץ און דאָרט אומגעקומען מיט אַלע אַרטיקע יידן.

אין די ערשטע צייטן פון זייער זיין אין לאַנד, טרעפט זיך דער פעטער קלמן אָן מיט שווערע באַדינגונגען און צוליב דער שווערער מאַטעריעלער לאַגע, נישט האָבנדיק קיין מיטלען זיך אונצואָרדענען, איז ער געצוווּנגען איבערצוגעבן דעם יונגן צבי צו אַ פאַמיליע אין דער מושבה „מנחמיה" אין עמק הירדן. דאָרט געפינט ער זיין צווייטע היים, ווערט פון אַלעמען געאַכטעט און דאָרט לערנט ער אין דער פאָלקס־שולע, העלפנדיק גלייכצייטיק — אין דער פרייער צייט — דער פאַמיליע אין זייער ווירטשאַפט.

נאָכן ענדיקן די שולע, נישט קאָנענדיק דערגרייכן זיין שטרעבונג פאַרצוזעצן די לערע, ווייל זיין פאָטער האָט נישט געהאַט די מיטלען צו פינאַנסירן די ווייטערדיקע לערע, שרייבט ער אַ בריוו — פון אייגענער איניציאַטיוו — צום דאַמאָלטדיקן פאַרזיצער פון ועד הלאומי יצחק בן צבי ז״ל (שפּעטערדיקער מלוכה־פּרעזידענט), ווו ער שילדערט זיין מצב און זיין פאַרלאַנג צום לערנען. זעט אויס, אַז דער בריוו, געשריבן אין אַ פּרעכטיקער פאָרם און אָריגינעלן סטיל, האָט געמאַכט אַ קאָלאָסאַלן איינדרוק אויף די מיטגלידער פון ועד הלאומי און טאַקע אין אַ גאַר־קורצער צייט איז אָנגעקומען אָן ענטפער מיט אַ באַשטימונג אָנצושליסן זיך אין יוגנט־דאָרף בן־שמן.

צוליב זיינע גרויסע פעאיקייטן און גוטע מידות, ווערט ער אויפן פרישן אָרט איינער פון די מוסטערהאַפטע תלמידים און זיינע לערער זאָגן אים פאָר אַ הערלעכע צוקונפט.

נאָך אַלס גאָר יונגער שליסט ער זיך אָן אין די רייען פון הפלמ״ח. זעט אויס, אַז דער אומקום פון זיינע טייערע אין אייראָפּע האָט מיטגעווירקט פאַר דעם באַשלוס. מיטן געפינען זיך אין דער קעמפערישער הפלמ״ח, האָט ער געזען פאַר זיך מעגלעכקייטן אי אָפּצוראַטעווען די שארית הפליטה און זיי ברענגען קיין ארץ־ישראל, ווי אויך קעמפן פאַר דער אַנטשטייאונג פון דער זעלבסטשטענדיקער מדינה. נישט קוקנדיק אויף זיין

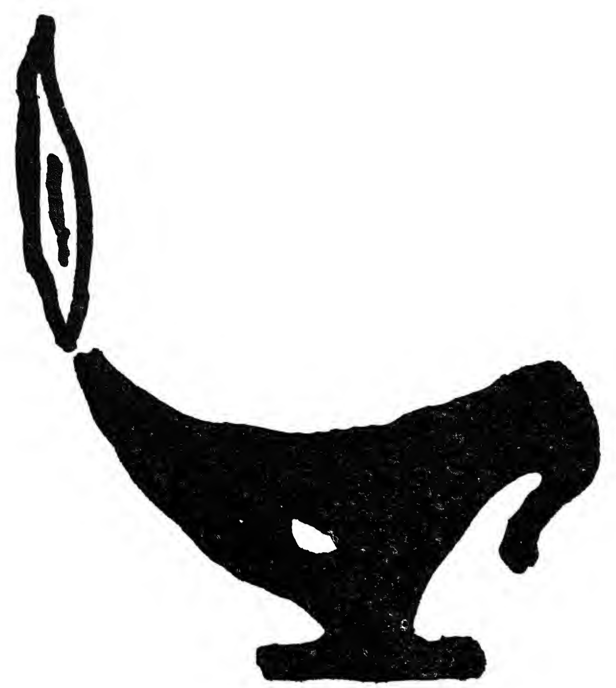
יונגע עלטער, האַלט ער פאַר הייליקן חוב צוצוהעלפן — אין די ראַמען פון הפלמ״ח — ביים אַדורכברעכן די ענגלישע בלאָקאַדע, געווענדעט קעגן די רעשטלעך פון די איבערגעבליבענע נאָך דער שואה.

דריי מאָנאַט פאַר דער אַנטשטייאונג פון מדינת־ישראל — צו וואָס ער האָט אַזוי פלאַמיק געשטרעבט — מעלדעט ער זיך, פרייוויליק, צו איינע פון די געפערלעכסטע אַקציעס: אויפצורייסן די בריק שייך־אַ־חוסיין, וועלכע האָט געדינט פאַר די אַראַבישע באַנדעס. פון דער אַקציע קומט ער שוין נישט צוריק. דאָרט פאַלט ער, דער דרייסטער. איבערגעגעבענער פאַטריאָט צבי הי״ד.

אַלס אויסדרוק פון זיין מקריב זיין, קאָן געזאָגט ווערן די קלאגן, וואָס עס האָט אויסגעקלאָגט דוד אויפן טויט פון שאול און יונתן.

„הצבי ישראל על במותיך חלל איך נפלו גבורים ויאבדו כלי מלחמה״.

(שמואל ב׳, א — י״ט).

ביילע האַלצמאַן — גראַבאָווסקאַ
תל־אביב

יונגער העלד פון באפרייאונגס־קריג — אנשל שמולעוויטש הי״ד

צווישן די העלדן, וועלכע האָבן מקריב געווען זייער לעבן פאַר דער באַפרייאונג פונעם לאַנד אין די שווערע מלחמה־טעג פון יאָר 1948 — פאַרנעמט אַ גאַר חשוב אָרט, אונדזער בן־עיר, דער יונגער אנשל שמולעוויטש.

זייענדיק פולשטענדיק איינזאַם, געפינט ער ביי מיר אין שטוב אַ וואַרעמע היים. ווען ער איז נאָר געווען פריי, האָט ער ביי מיר פאַרבראַכט און זיין אָנוועזנהייט איז געווען אָנגענעם פאַר אַלעמען.

ווען עס ברעכט אויס דער באַפרייאונגס־קריג קעגן די אַראַבישע אַרמייען, מאָבי־ליזירט ער זיך פרייוויליק אין דער יונגער ישראל־אַרמיי און קעמפט העלדיש אויף אַלע אָפּשניטן, ווו ער געפינט זיך. ווען ער פלעגט קומען אויף אַ קורצן אורלויב, האָט ער זיך כסדר געשפּילט מיט מיין קינד, באַמערקנדיק דערביי: „ווער ווייסט, צי כ׳וועל נאָך האָבן אַ מעגלעכקייט דערצו״.

בעת איינער פון די מלחמה־אַקציעס, פאַלט אַנשל מיט אַ העלדן־טויט, זייענדיק קוים 18 יאָר אַלט.

כבוד זיין אָנדענק!

פרימעט וואלעצקי — אַלעשינסקי
פראַנקרייך

דער יסורים־וועג פון אנשל שמולעוויטש הי״ד

אַ שווערן און בלוטיקן וועג איז אַנשל אַדורכגעגאַנגען, ביז ער איז אָנגעקומען אין לאַנד אַריין און ווען ער האָט זיך שוין געפונען אין די רייען פון דער קעמפנדיקער, יונגער ישראל־אַרמיי, פלעגט ער, מיט התלהבות זאָגן: „איצט בין איך רויִק, אויב וועל איך פאַלן אין קאַמף, שרעקט עס מיך נישט, וועל איך כאָטש וויסן, אַז כ׳האָב מיין לעבן אָפּגעגעבן פאַרן לאַנד״.

איינער אַליין איז ער געבליבן פון זיין פאַמיליע, נאָך דער בלוטיקער קאַטאַסטראָפע. זיינע עלטערן, מיין שוועסטער חנה איטא מיט איר מאַן יעקב לייב שמולעוויטש און פיר קינדער, צוויי מיידלעך און צוויי ייִנגלעך, זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער.

אין יאָר 1941 ווערט אַנשל פאַרשיקט פון וויערושאָוו קיין פויזן אין די דאָרטיקע צוואַנגס־לאַגערן. נאָך אַ קורצער צייט ווערט ער איבערגעשיקט קיין גוטענברום, ווו ער געפינט זיך ביזן יאָר 1943. ווען די דייטשע מיליטערישע מאַשין הויבט אָן קראַכן, ווערט ער געשיקט קיין אוישוויץ און פון דאָרט קיין גלייוויץ.

אין יאָר 1945 גייט ער אַדורך דעם בלוטיקן זיבן־טאָגיקן מאַרש קיין מאַטהאַוזען, ווו טויזנטער זענען געפאַלן פון הונגער און דערשיסונגען.

ווען דע רפראָנט דערנעענטערט זיך און טייל לאַגערן ווערן ליקווידירט, ווערט ער איבערגעשיקט קיין וועלס און דערנאָך אין טרויעריק־באַוווסטן טויטן־לאַגער עבענזעע. דאָרט ווערט ער באַפרייט דורך די אַמעריקאַנער.

אַנקומענדיק דורך אומלעגאַלע וועגן קיין ישראל, וואַרפט ער זיך מיט ברען אין די רייען פון דער העלדישער ישראל־אַרמיי, נעמענדיק אַן אַנטייל אין פאַרשידענע קאַמפן קעגן די אַנגרייפנדיקע אַרמייען און באַנדעס.

בשעת איינעם פון די שווערע קאַמפן, פאַלט אונדזער גבור אַנשל שמולעוויטש מיט אַ העלדן־טויט, דעם 28.1.1948.

כבוד זיין אַנדענק!

לאנדסמאנשאפטן

מאָנוש כתריאל
תל־אביב

ווײַערשאווער לאנדסמאנשאפט אין ישראל

די ערשטע ווײַערשאַווער קומען אַן קיין ארץ־ישראל אין ד י'20־ער יאָרן. אַ גרויסער טייל, נישט קענענדיק זיך אַקלימאַטיזירן ביי דער דעמאַלטדיקער, שווערער, עקאָנאָמישער לאַגע, פאָרן צוריק קיין ווײַערשאָוו. מיטן אָנהויב פון די היטלער־פאַר־פאָלגונגען, קומען אָן ווײַערשאַווער פון דייטשלאַנד, ווי אויך חלוצים פון שטעטל, וועלכע אָרדענען זיך איין, בייקומענדיק אַלע שוועריקייטן.

פגישת וירושובאים בישראל
צוזאמענכּ־רעף פון ווײַערשאווער אין ישראל

קיין טעטיקייט איז נישט געוואָרן געפירט, אויסער וואָס מיר זענען זיך אָפט צוזאָמענגעקומען און געמיינזאַם פאַרברענגט.

נאָכן קריג, ווען מיר האָבן שוין געוווּסט וועגן גרויסן חורבן פון פוילישן, און בתוכם ווײַערשאַווער יידנטום, קומען אָן ידיעות פון געציילטע אָפּגעראַטעוועטע לאַנדס־לייט, וועלכע טיילן אונדז מיט וועגן דער לאַגע און אַז זיי גאָרן צו קומען קיין ארץ־ישראל. דערהאַלטנדיק די ערשטע גרוסן, באַשליסן מיר צו שאַפן אַ קערפּערשאַפט,

ת ק נ ו ן

של ארגון יוצאי וירושוב והסביבה בישראל.

1. שם האגודה הוא: ארגון יוצאי וירושוב והסביבה בישראל.
2. מושב האגודה הוא בתל-אביב.
3. מטרת האגודה היא לקים ולקדם את הקשר החברותי ועזרה הדדית בין יוצאי וירושוב והסביבה בישראל.
4. חברות באגודה יכלה להרכש ע"י כל יוצא וירושוב או הסביבה בישראל. על הבקשה להתקבל בתור חבר יחליט ועד האגודה; על החלטתו השלילית יכל המעומד לערער בפני האספה הכללית.
5. מס החבר ואפן תשלומו יקבעו מזמן לזמן ע"י החלטת האספה הכללית.
6. אספת החברים היא רגילה או שלא מן המנין.

לשתיהן תשלחנה הזמנות לכל החברים לא יאוחר משבועיים לפני יום האספה, המנין לקבלת החלטות הוא מחצית מספר החברים, ואם מספר זה לא יופיע יהיה הועד רשאי לכנס אספה חדשה שעה אחת אחרי השעה שנקבעה לאספה הראשונה, ואספה זו תוכל לקבל החלטות בלי להתחשב במספר החברים שהופיעו. רק חברים ששלמו את מס החבר לאגודה שזמן פרעונו הגיע יהיו רשאים להצביע באספה.

7. אספת חברים רגילה ת קים פעם בכל שנה, לפי הזמנת הועד, ותפקידה יהיה

תל-אביב, יום כז' ניסן תשי"א (3.5.51)

לכב'
הממונה על מחוז תל-אביב,
ת ל - א ב י ב

א.נ.

הננו מתכבדים להודיע לכב' בזה על יסוד אגודה בשם

ארגון יוצאי וירושוב והסביבה בישראל.

מטרת האגודה היא לקים ולקדם את הקשר החברותי ועזרה הדדית בין יוצאי וירושוב והסביבה.

מושב האגודה הוא : רח' א.בן-יהודה 39, תל-אביב.

הרכב הועד ותפקידי חבריו הם:

1. כתריאל עמנואל, סוחר, רח' א.בן-יהודה 39, תל-אביב : יושב-ראש
2. קלמן פרוצל, מהסנאי, רח' יוסף אליהו 6, תל-אביב : מזכיר
3. סקורקה צבי, בורסקאי, רח' מירון 10, תל-אביב : גזבר
4. גולדמן איסר, מכונאי, רעננה
5. מאירוביץ אפרים, קבלן, רח' יהלום 71, רמת-גן
6. קניג שלמה, פקיד, רח' המלך כורש 16, תל-אביב
7. איזנר יצחק, פועל, רח' ארלוזורוב 105, חיפה.

אשור לארגון יוצאי וירושוב בישראל, 1951.

באשטעטיקונג פארן ארגון יוצאי־וירושוב אין ישראל. 1951.

וואָס זאָל זיך פאַרנעמען מיט די ניי־אָנגעקומענע און זיי אַרויסהעלפן ביי זייערע ערשטע שריט אין לאַנד.

אין טאָג פון דער אזכרה אין יאָר 1950, ווערט אָרגאַניזירט אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט און אין אַ קורצע צייט ווערן מיר לעגאַליזירט ביי דער מאַכט.

די ערשטע פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון פאָלגנדע חברים: כתריאל מאנוש — פרעזעס; קלמן פרוצעל ז״ל — סעקרעטאַר און צבי סקורקע ז״ל — קאַסירער. אַלס מיטגלידער ווערן אויסגעוויילט: איסר גאָלדמאַן ז״ל, אפרים מייעראָוויטש, שלמה קעניג ז״ל און יצחק אייזנער פון חיפה.

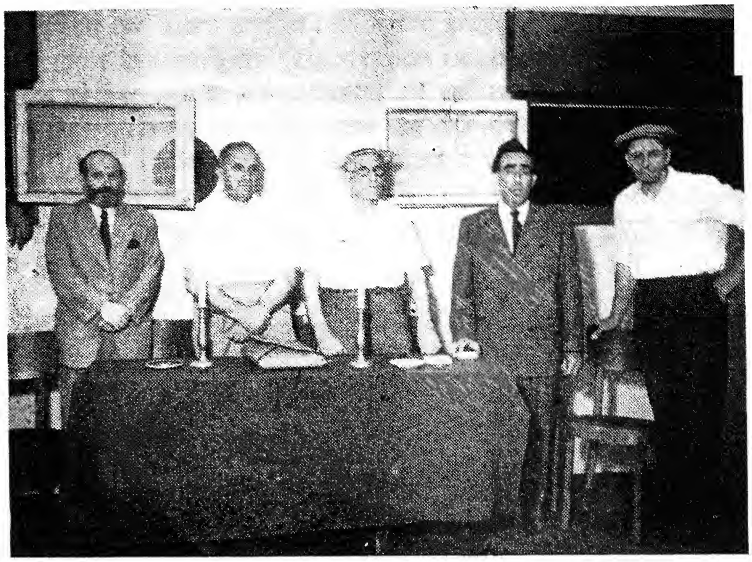
ס׳ווערט אויך געשאַפן אַ הילפס־קאַסע, וועלכע דערטיילט די נייע עולים, קליינע הלוואות און דאָס האָט מיטגעהאָלפן, טיילווייז, זייער איינאָרדנונג אין לאַנד.

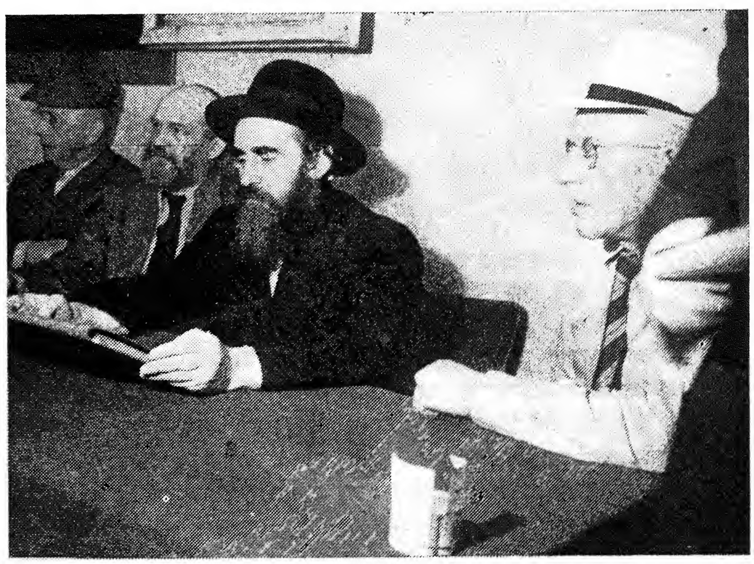

פגישה עם אורחים מחוץ־לארץ. 1965.
צוזאמענטרעף מיט געסט פון אויסלאנד. 1965.

אין לאַנד געפינען זיך, בערך 140 וויערושאָווער (כן ירבו), וועלכע פירן אַדורך יאָר־יערלעך די אזכרה נאָך אונדזערע קדושים און אַנדערע צוזאַמענטרעפן.

אין דער לעצטער צייט, ווען ס׳איז געוואָרן באַשלאָסן אַרויסצוגעבן דעם ספר־יזכור, מערקט זיך אַן אינטענסיווע טעטיקייט פון אונדזערע לאַנדסלייט אויף אַלע געביטן, הן ביים שאַפן דעם מאַטעריעלן באַזיס און הן מיטן איבערגעבן מאַטעריאַלן פאַרן בוך.

ועד יוצאי וירושוב בישראל בערב אזכרה.
דער קאמיטעט פון די ווירושאווער לאנדסלייט אין ישראל אויף אן אזכרה אווענד.

קבוצה משארית הפליטה ביום האזכרה ע״י הכותל־המערבי 1967
גרופע אנטיילנעמער פון דער אזכרה ביי דער כותל־מערבי. 1967.

ביום האזכרה על הר ציון בירושלים.
אין טאג פון דער אזכרה אויפן הר־ציון.

קבוצת פעילים למען הספר. ביום העצמאות 1969 בביתו של יוסף זלקוביץ.
גרופע טוער פארן יזכור־בוך. אין דער שטוב פון יוסף זעלקאוויטש. אפריל 1969.

בחגיגת הבר־מצוה אצל משפחת שמשה יעקב.
בר־מצוה פייערונג ביי דער פאמיליע שמשה יעקב

יוסף זעלקאָוויטש

ווײַערושאווער לאַנסמאַנשאַפט אין פֿראַנקרייך

די אויסוואַנדערונג פון וויערושאָווער יידן קיין פראַנקרייך, ווי אויך אין אַנדערע מערב־אייראָפּעאישע לענדער, האָט זיך דער עיקר אָנגעהויבן, נאָכן ערשטן וועלט־קריג, נאָכן אנטשטיין פון דער פּוילישער אומאָפּהענגיקער מדינה. די פּאַליאַקן, פאַרשיכורט פון דער זעלבסטשטענדיקייט און פאַרזעצנדיק זייער אַנטי־יידישע טראַדיציע, האָבן אָנגעהויבן מאַכן חשבונות מיטן יידישן ישוב, אויסטראַכטנדיק פאַרשידענע בלבולים וועגן מכלומרשטער מיטאַרבעט פון יידן מיט די אָקופּאַנטן, צוערשט מיט די רוסן און דערנאָך

קבוצת וירושבאים והסביבה בבלגיה.
גרופּע וויערושאווער און אומגעגנט אין בעלגיען.

מיטן דייטש. די ניי־אַנטשטאַנענע אַרמיי, אָנגעפירט דורכן גענעראַל האַלער, האָט אַדורכגעפירט בלוטיקע רעפּרעסיעס קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. נאָכמער אויס־זיכטלאָז איז געווען די לאַגע פאַר דער יידישער יוגנט, וועלכע איז מאָביליזירט געוואָרן אין דער אַרמיי און גלייכצייטיק, אָן סיבה, געוואָרן באַשולדיקט אין נישט־לאָיאַליטעט און שפּיאָנאַזש.

געוועז אויף פֿאַלן, ווי עס האָט דערציילט דער דאַמאַלטדיקער יידישער סאָלדאַט, מיין פֿעטער הערש דוד גאַד, ווען די יידישע סאָלדאַטן זענען געוואָרן פֿאַרשיקט קיין יאַבלאָננע אין באַדינגונגען פֿון אַ פֿאַרשיקונגס־לאַגער, ביי אומאויפהערלעכע אויספֿאָר־שונגען ביז ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער בלבול איז אַ בייזוויליקע אַרבעט פֿון דער שוואַרצער מאה. צוליב דער אַ סיבה, האָבן זיך יידישע מיליטער־פֿליכטינגע געלאָזן אין דער וועלט אַריין און דער גרעסטער טייל איז אָנגעקומען קיין פֿראַנקרייך.

אין דער ערשטער צייט האָט זיך נישט באַמערקט קיין ספּעציעלע פֿאַרבינדונג. יעדער איז געווען פֿאַרנומען מיט זיינע אייגענע שוועריקייטן, ווייל ווי באַקאַנט, איז דאָס באַקומען אַ דערלויבעניש אויף אַרבעט און איינמעלדונג אין פֿראַנקרייך געווען פֿון די שווערע פּראָבלעמען.

אסיפה למען הספר בפריז — צרפת. בהשתתפותו של יוסף זלקוביץ. 1967.
פֿאַרזאַמלונג וועגן יזכור־בוך אין פּאַריז. מיטן אָנטייל פֿון יוסף זעלקאָוויטש. 1967.

נאָכן קריג, ווען אַ טייל פֿון דער שארית הפליטה, וועלכער זוכט אַן אָנלען אין אַלע וועלט־טיילן, קומט אויך אָן קיין פֿראַנקרייך, דערוועקט זיך ביי די אַלט־איינגעזעסענע וויערושאָווער לאַנדסלייט דער אחריות־געפֿיל און זיי קומען צו הילף מיט וואָס ס'איז נאָר מעגלעך, בכדי לייכטער צו מאַכן די פּריש־איינגעוואַנדערטע אין זייערע ערשטע טריט. ספּעציעל דאַרפֿן ווערן באַצייכנט אַזעלכע איבערגעגעבענע לאַנדסלייט, ווי דוד דאַמב, רפאל קנאָפּ און אַבראַמאָוויטש.

ווען ס'איז רייף געוואָרן די פראַגע וועגן אַרויסגעבן אַ יזכור־ספר געווידמעט אונדזער אומגעבראַכט שטעטל, האָט דער באַשלוס אָנגעטראָפן אויף אַ וואַרעמען אָפּ־קלאַנג ביי אַלע וויערושאָווער לאַנדסלייט אין פראַנקרייך און עס איז גליך געוואָרן געגרינדעט אַ קאָמיטעט, וואָלכער האָט אָנגעהויבן זאַמלען מאַטעריאַלן און געלט צו דעם צוועק. אין שפּיץ פון קאָמיטעט זענען געוואָרן אויסגעוויילט: פרימעט וואָלעצקי (אָלעשינסקי) און רפאל קנאָפּ.

אסיפה למען הספר בפריז

פאַרזאַמלונג געווידמעט דעם יזכור ספר אין פאַריז

אַ דאַנק דער אומדערמידלעכער און איבערגעגעבענער אַרבעט פון אונדזערע פריינט אין פראַנקרייך, האָבן מיר באַקומען אַן ערנסטן ביישטייער, אַז דאָס יזכור־ספר זאָל ווערן אַרויסגעגעבן.

יוסף זעלקאָוויטש

ווירושאווער סאָסייטי אין אַמעריקע

וי פון אַנדערע פּוילישע שטעט און שטעטלעך, האָט זיך אויך פון אונדזער ווירושאָוו באַמערקט אַן אויסוואַנדערונג פון יידן שוין אין דער צווייטער העלפט פון פאַריקן יאָרהונדערט. יידן זענען אַוועק אין דער ברייטער וועלט צוליב פּאָליטישע פאַרפאָלגונגען, ווי אויך צוליבן זוכן פּרנסה־קוואַלן, וואָס איז ווייט נישט געווען בנמצא אין די אַלטע היימען.

OFFICERS DURING 1952

In whose Administration this first Constitution and By-Laws were adopted and pirnted.

WILLIAM PARNES .... *President*
SOL BARON .... *Vice-President*
HARRY DIAMOND .... *Fin. Secretary*
BENJAMIN PRICE .... *Rec. Secretary*
JACOB SCHULMAN .... *Treasurer*

TRUSTEES

JAMES JACKS HARRY ROSENBAUM
JACOB SCHULMAN

CONSTITUTIONAL COMMITTEE

WILLIAM PARNES, *Chairman*
SIDNEY PROCEL
JAMES JACKS
HARRY ROSENBAUM
JOSEPH ITZKOWITZ

31

Constitution

and

By-Laws

OF

WIERUSCHOWER

BENEVOLENT SOCIETY

Organized Oct. 12, 1889 — **Incorporated Jan. 20, 1890**

O REINER. Printer, 102 Attorney St., N. Y.

CHARTER MEMBERS

SAMUEL MARKS .... *President*
LEOPOLD LIPPMAN .... *Secretary*
ISAAC BERKOWITZ
JOHN HARRIS
SCHMUL MEIROWITZ
JOSEPH WEISBLATT
ISAAC WOLFF

AARON KEMPINSKY
ALBERT JACOB
ISAAC ROTH
WILHELM JACOB
SAMUEL WOLFF

MAX ELIAS
SIMON KEMPINSKY
DAVID JACOB
HERMAN LIPPMAN
JACOB WOLFF

29

גרינדונג פון דער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע. יאָר 1889.

פון פאַראַנענע דאָקומענטן דערוויסן מיר זיך, אַז אַ גרעסערע צאָל ווירושאָווער יידן, וועלכע זענען אָנגעקומען אין די 70־ער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט קיין אַמעריקע, האָבן זיך אָרגאַניזירט און געשאַפן אַ קאָמיטעט פאַר קעגנזייטיקער הילף ביים העלפן איינאָרדנען די ניי־אָנגעקומענע. דער קאָמיטעט איז געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1889 און געוואָרן אָפיציעל רעגיסטרירט אין יאָר 1890. דער קאָמיטעט האָט זיך אויך פאַרנומען מיט העלפן די איבערגעבליבע יידן אין געבורטס־שטעטל. אויסער דער הילף, וואָס ס׳האָבן באַקומען די איבערגעבליבענע פאַמיליע־מיטגלידער — וואָס האָט זיך געלאָזט פילן, ביי דער אָרעמקייט וואָס האָט געהערשט — האָט אויך די יידישע קהילה באַקומען געלטער אויף פאַרשידענע נויט־באַדערפטיקע צוועקן. אויף יעדן פסח

זענען געוואָרן איבערגעשיקט געלטער — קמחא דפסחא — פאַר נויטבאַדערפטיקע משפחות. אַ דאַנק אונדזערע אַמעריקאַנער לאַנדסלייט האָט די יידישע קהילה אַדורכגע־פירט פאַרשידענע, נויטיקע פאַרן יידישן ישוב אַקציעס, ווי: אויפפרישן די שול, אויפ־שטעלן אַ שיינעם פלויט און אַנדערע אַרבעטן.

נאָכן קריג, האָבן זיך די ווירעושאַווער אין אַמעריקע זאָפאָרט געשטעלט אין פאַר־בינדונג מיט די געציילטע,ביים לעבן געבליבענע, לאַנדסלייט און געשיקט פּאַקעטן

בני עירנו מצרפת ומשבדיה בפגישה בישראל. 1969.
לאַנדסלייט פון פראנקרייך און שוועדן אויף א באזוך אין ישראל.

מיט לעבנסמיטלען. די, וועלכע זענען אַנגעקומען קיין אַמעריקע, האָט די סאָסייטי געהאָלפן און געזאָרגט פאַר זיי אין די ערשטע טריט.

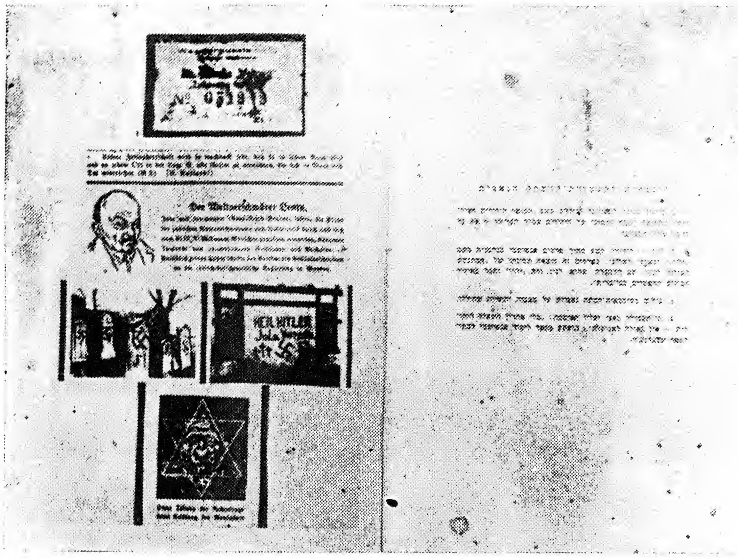
היינט צו טאָג פילט זיך אַ שוואַכער קאָנטאַקט מיט דער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע.

השואה בתמונות
בילדער דערציילן

אסף וערך

יוסף זלקוביץ

זה התחיל בהסתה פרועה נגד העם היהודי לפני שהיטלר הגיע לשלטון.

Der Stürmer

Jüdischer Mordplan

gegen die nichtjüdische Menschheit aufgedeckt

קטע מה„שטורמר" הנאצי ובו הסתה נגד היהודים
אויסצוגן פון נאַציִשן „שטורמער" מיט אַ גיפטיקער אַנטי־יידישער פּראָפּאַגאַנדע.

ב־1939 אחרי כיבוש פולין, הכל כבר היה מוכן ומתוכנן להשמדת יהדות אירופה. התכנית היתה מחולקת לכמה שלבים:

שלב א

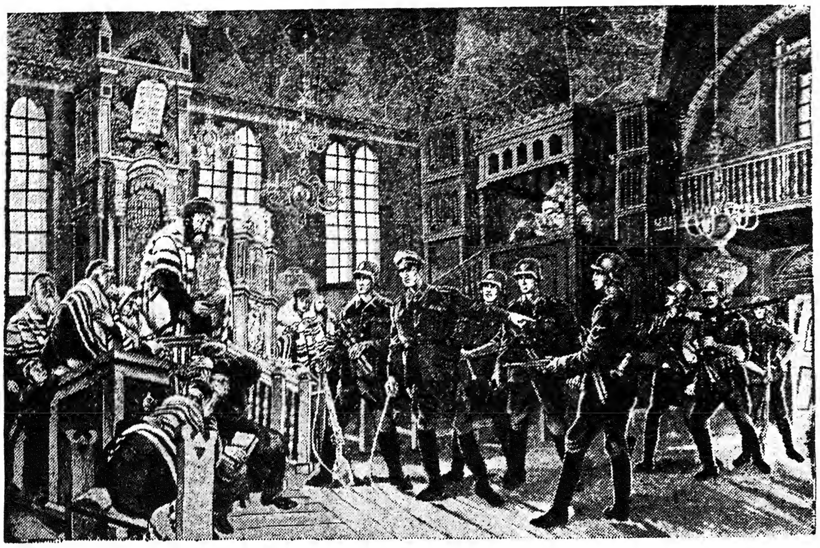
השפלת כבוד האדם בכל מיני צורות, רוחניות ופיזיות. גזילת רכושו ומניעת קיומו הפיזי.

נאָך דער אָקופּאַציע פון פוילן אין יאָר 1939 איז שוין געווען צוגעגרייט דער פאַרברעכערישער פּלאַן פון אויסמאָרדן דאָס אייראָפּעאישע יידנטום.

די ערשטע פאַזע איז באַשטאַנען אין דערנידעריקן דעם מענטשלעכן כבוד אין פאַרשידענע מאָראַלישע און פיזישע פאַרמען, רויבערייען און פאַרמיידונג פונעם פיזישן עקזיסטענץ.

קלגסים גרמניים גוזזים זקנים של יהודים. לפעמים — עם הבשר החי
נאַצים שערן יידישע בערד. אין פיל פאַלן — צוזאַמען מיטן פלייש.

אֱלֹהִים בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלָתֶךָ טִמְּאוּ אֶת הֵיכַל קָדְשֶׁךָ

קלגסים נאציים מתפרצים לבית־הכנסת ומחללים את הקודש

נאַצישע וואַנדאַלן רייסן זיך אַריין אין אַ שול

„שעשוע גרמני". יהודי עטוף טלית רוקד לקול צחוקם של הגרמנים

„דייטשישע פאַרוויילונג". אַ ייד אין אַ טלית איז געצווונגען צו טאַנצן.

שמע־ישראל (ציור)

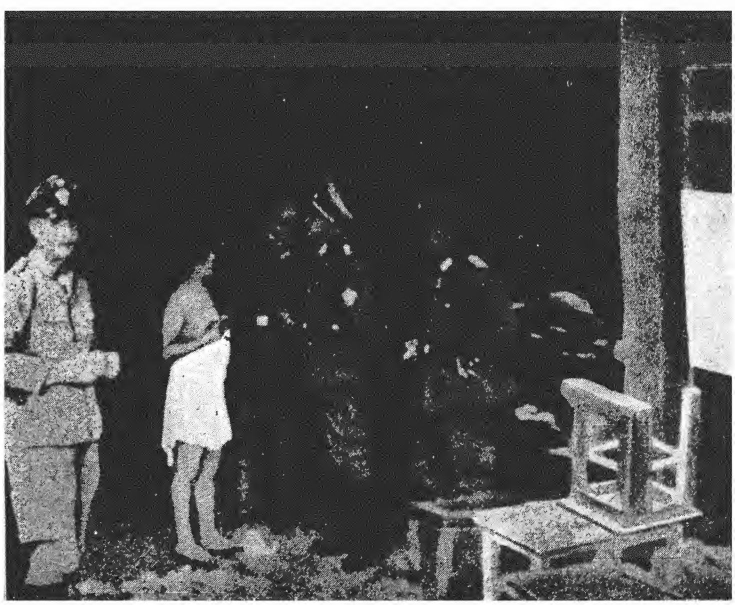
מכריחים את היהודים לערוך „מירוצי־רכיבה". בחורים צעירים חייבים לרכב על זקֵנים ותשושים
נאָך אַ „פאַרוויילונג". אַ „רייט־געיעג", ווו יונגע יידישע בחורים מוזן רייטן
אויף אַלטע און שוואַכע יידן.

ה־אס. אס. עורכים חיפוש אצל יהודי אחרי דברי ערך
עס־עס זוכט ביי אַ ייד ווערט־זאַכן.

חיילים גרמניים מתעללים בנערה יהודיה
דייטשע סאַדיסטן איזדעקעווען זיך איבער אַ יידיש מיידל

בדיקה קפדנית של הגוף לפני משלוח נערה יהודיה לבית־בושת עבור חיילים גרמניים
אַ יידיש מיידל ווערט „אונטערזוכט״ — פאַרן אַוועקשיקן אין אַ שאַנד־הויז פאַר דייטשע סאַלדאַטן

השלב הבא —

הוצאת גברים ונשים מכל קיבוץ יהודי באירופה ושילוחם למחנות־עבודה, הקמת גיטאות מסוגרות ומבודדות מהעולם החיצוני, הרעבת האוכלוסיה היהודית מלווה טירור תמידי ואכזרי עד נטילת כל רצון חיים מהאדם.

די ווייטערדיקע פאַזע איז באַשטאַנען אין פאַרשיקן יידן אין די אַרבעטס־לאגערן, שאפן אָפגעשלאָסענע און איזאָלירטע פון דער אויסערלעכער וועלט געטאָס און אין אויסהונגערן די יידישע באַפעלקערונג — ביי דער באַגלייטונג פון אַ מערדערלעכן טעראָר.

שלטים כאלה ציינו את כל הגיטאות באירופה. — „מקום מגורים של יהודים — הכניסה אסורה".
„וויך־געביט פון יידן, אַריינגאַנג פאַרבאָטן" — מיט אַזעלכע אויפשריפטן זענען געווען באַצייכנט אַלע געטאָס אין אייראָפּע.

יהודים מוירושוב מובלים למחנות

יידן פון ווייערושאוו ווערן געפירט אין די לאַגערן.

יהודים מגורשים ממקום מגוריהם, הולכים עם מטלטליהם לגיטו
יידן ווערן געיאָגט פון זייערע היימען אין געטאָ אַריין.

בן־אדם לשעבר הפך לאבק אדם
מיט אַ קורצער צייט צוריק איז ער געווען אַ נאָרמאַלער מענטש.

על ה־„אפעללים" מוכרחים היו לעמוד הרבה שעות עם הידים על הראש
אין דער צייט פון אַן „אַפעל" — מיט די הענט איבערן קאָפּ.

תוצאות הרעב — גופות מתים בכל פינה
טויטע קערפערס — רעזולטאַט פון הונגער.

„סדר” גרמני. רישום קפדני של כל מת ומספרו
דייטשע „אָרדנונג”. אויך טויטע האָבן זייערע רעגיסטראַציע־נומערן.

השלב האחרון —
משלוחים למחנות ריכוז והמוות — השמדה טוטלית.

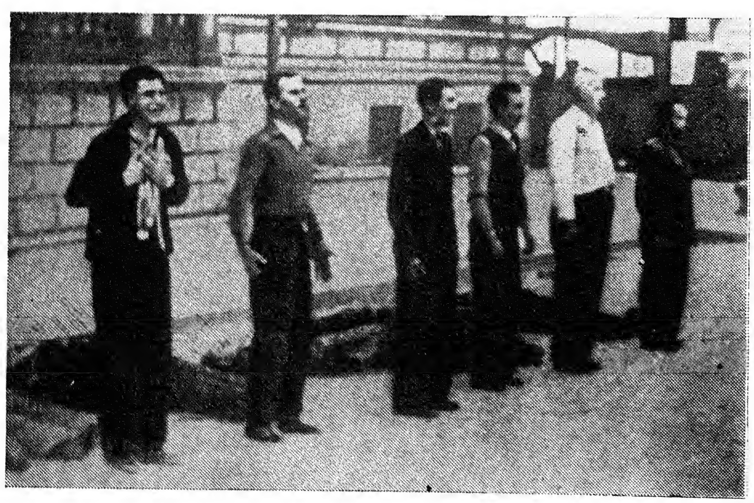
די לעצטע פאַזע —
פאַרשיקונגען אין די טויט־לאַגערן און טאָטאַלע פאַרניכטונג.

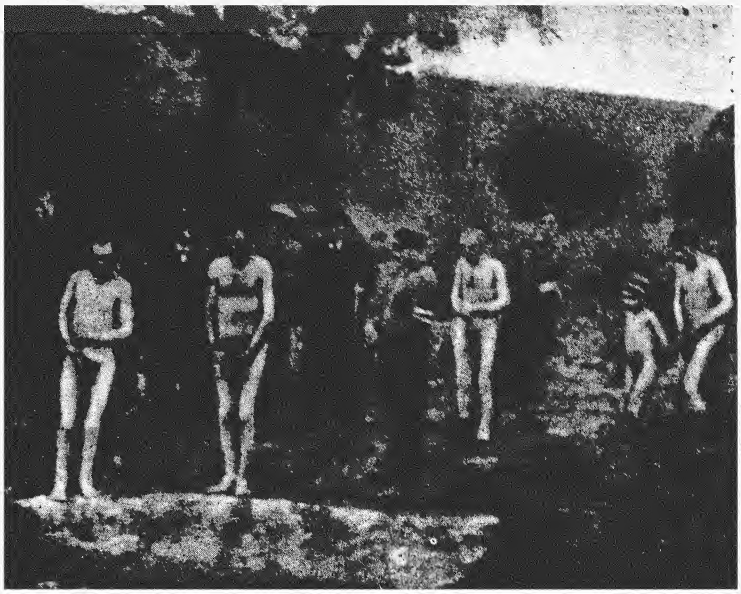
יהודי על ספף בור המות מחכה לסופו
אַ ייד אויפן ראַנד פון קבר וואַרט אויפן טויט.

יהודים תלויים במחנות העבודה ובגיטאות בתור אמצעי הפחדה. זה חזיון יומיומי
יידן ווערן געהאַנגען אין די לאַגערן און געטאָס אַלס אָפּשרעקונגס־מיטל.

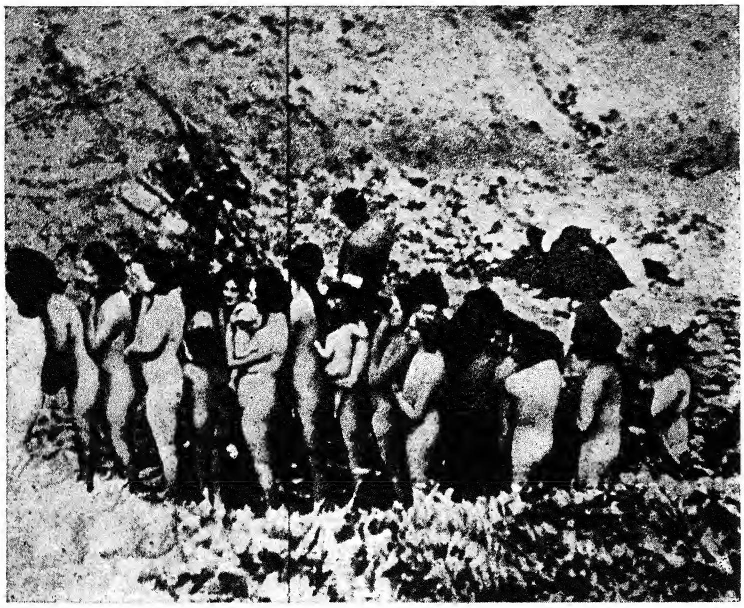
קבוצת יהודים מול כיתת יורים ברגעיהם האחרונים
לעצטע מינוטן פון אַ גרופּע פאַרמשפּטע יידן.

יהודים על סף קבר־אחים גדול לפני הרצחם
אַ גרופּע יידן אויפן ראַנד פון אַ ברידער־קבר פאַר דער דערמאָרדונג.

קבוצת נשים ונערות בטרבלינקה לפני הרצחם
יידישע פרויען און מיידלעך פאַר דער דערמאָרדונג אין טרעבלינקע.

קבוצת נשים וילדיהם בהיכנסם לתאי הגזים בטרבלינקה
יידישע פרויען מיט זייערע קינדערביים אַריינגאַנג אין דער גאַז־קאַמער אין טרעבלינקע.

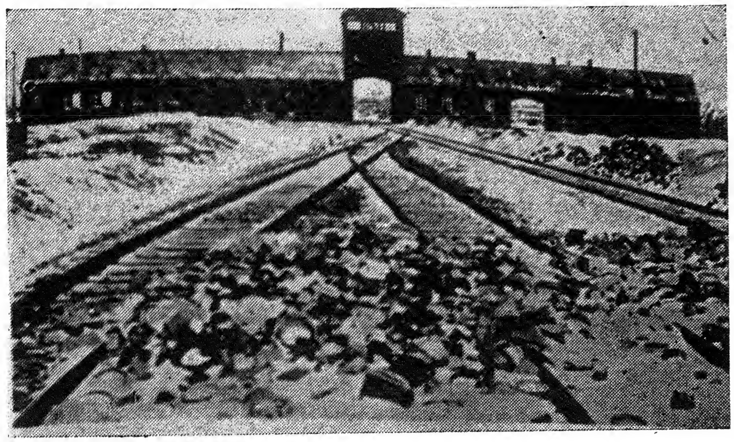
לפני הישלחם למחנה המות. יהודים מתפללים ומצפים לנס
יידן זענען מתפלל פאַרן אַוועקשיקן אין די טויט־לאַגערן און וואַרטן אויף אַ נס.

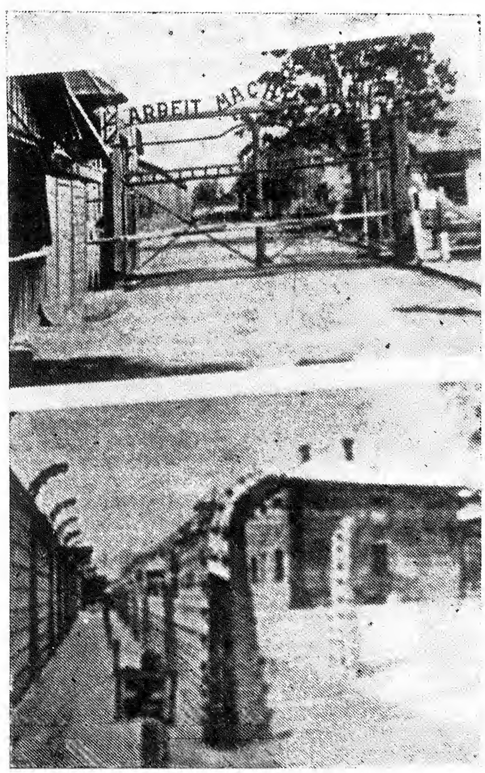
יהודים עולים לרכבת המות המובילה אותם לאושביץ
יידן ווערן פאַרלאָדנט אין טויטן־טראַנספּאָרט אויפן וועג קיין אוישוויץ.

משלוח הנשים וטפם הגיעו לאושביץ והולכים בדרכם האחרונה לתאי־הגזים
לעצטער וועג פון אַ טראַנספּאָרט פרויען און קינדער אין אוישוויץ.

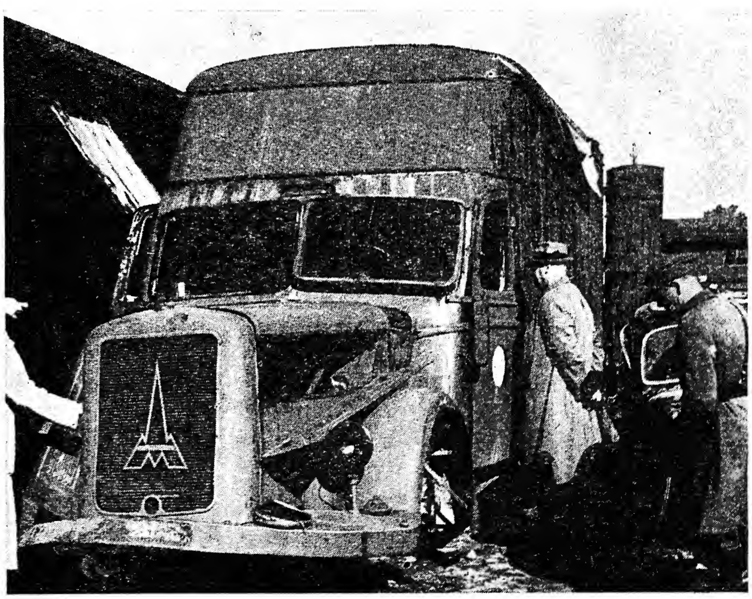
מראה כללי על הכניסה למחנה ההשמדה ב־אושביץ
אַריינגאַנג אין אוישוויצער טויטן־לאַגער.

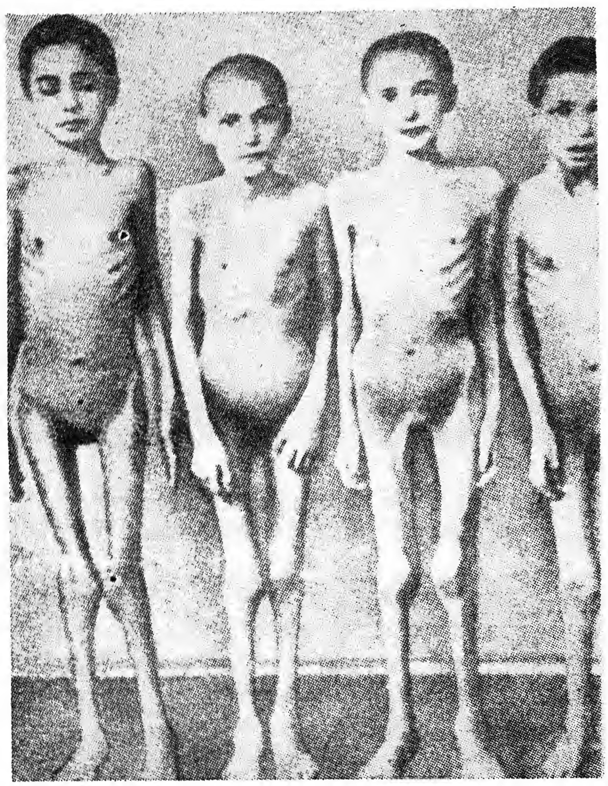
שער אושביץ והגדר המחושמלת שמסביב
טויער און עלעקטריזירטער פלויט אין אוישוויץ.

במחנה מות. שורות מומתים ואלה שמחכים לתורם
אין טויטן־לאַגער. רייען דערמאָרדעטע און די, וועלכע וואַרטן אויף זייער ריי.

„משאית־המות" השחורה בחלמנו. בה הותקן מיתקן־גז
די שוואַרצע „טויטן־אויטאָ" אין כעלמנאָ מיט אַ גאַז־קאָנסטרוקציע.

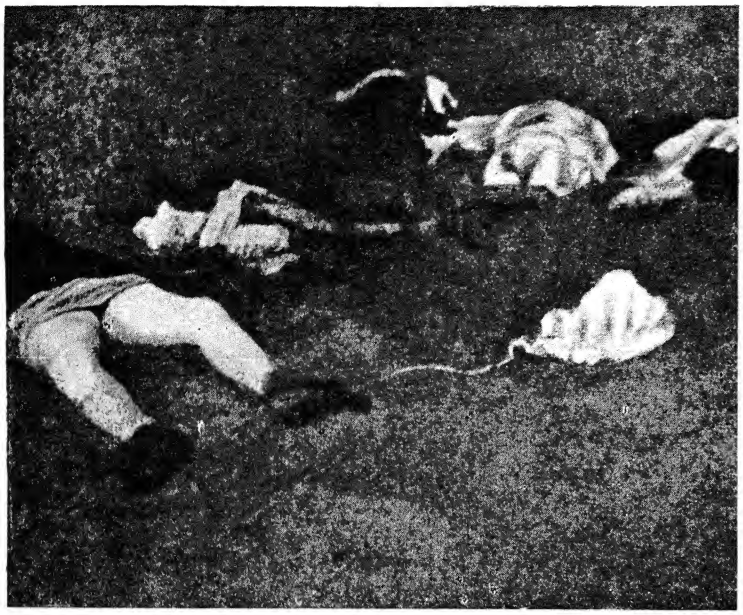
ילדים יהודיים, קרבנות „שפני־נסיונות" של ד"ר מנגלה
יידישע קינדער, קרבנות פון אַדורכגעפירטע דורך ד"ר מענגעלע פאַרברעכערישע עקספערימענטן.

החיים פושטים בגדים מהמתים בחורף בכדי להתחמם קצת
די לעבעדיקע טוען אויס די מלבושים פון די טויטע.

השנים — שנות 1945 — 1944. גלגל המלחמה עשה סיבוב חד. מפרקתה של החיה הנאצית נשברת. הגרמנים סובלים מפלות בכל החזיתות. הם נסוגים מכל שטחי הכיבוש ואת כל כעסם על המפלות הם מפנים לשארית היהודים שעוד נשארו בחיים במחנות. הם הורגים ושורפים הכל. רוצים לטשטש את העקבות לפשעם אבל לא תמיד הם מצליחים. הנה התמונות שנתגלו לעיני צבאות הברית ששיחררו את המחנות.

אין די יאָרן 1945 — 1944 קומט פאַר אַ ראדיקאלע ענדערונג אין גאַנג פון די קריגס־אָפעראַציעס. אויף אלע פראָנטן ברעכט זיך איין דער ווידער־שטאַנד פון דער דייטשישער אַרמיי און נאָכן באַקומען טויט־קלעפּ פון די אַנגרייפערישע פרייהייטס־אַרמייען — ציען זיי זיך צוריק פון די פאַרכאַפּטע טעריטאָריעס. אָבער די בלוטיק־פאַרווונדעטע חיה אין געשטאַלט פון נאַצישן „אָבער־מענטש", ציטערט פאַר פחד, פאַרן וועלטס־משפט, פאַר די אַלע פאַר־ברעכנס, וואָס ער האָט אַדורכגעפירט דורך די עטלעכע גרויע יאָרן. מיט אַלע מעגלעכקייטן באַמיען זיי זיך צו ליקווידירן אַלע שפורן, וועלכע קאָנען דינען ווי עדות. עס ווערן דערמאָרדעט די לעצטע לעבן־געבליבענע, זיי פאַרברענען טויזנטער טויטע קערפּערס, וועלכע געפינען זיך אין די צענדליקער טויטן־לאַגערן. אָבער נישט אַלץ געלונגט זיי צו פאַרטושן. ווען עס רייסן זיך אַריין די ערשטע סאָלדאַטן אין די פאַרשידענע טויטן־פלעצער, הויבט זיך אויף דער פאָרהאַנג און עס באַווייזן זיך :

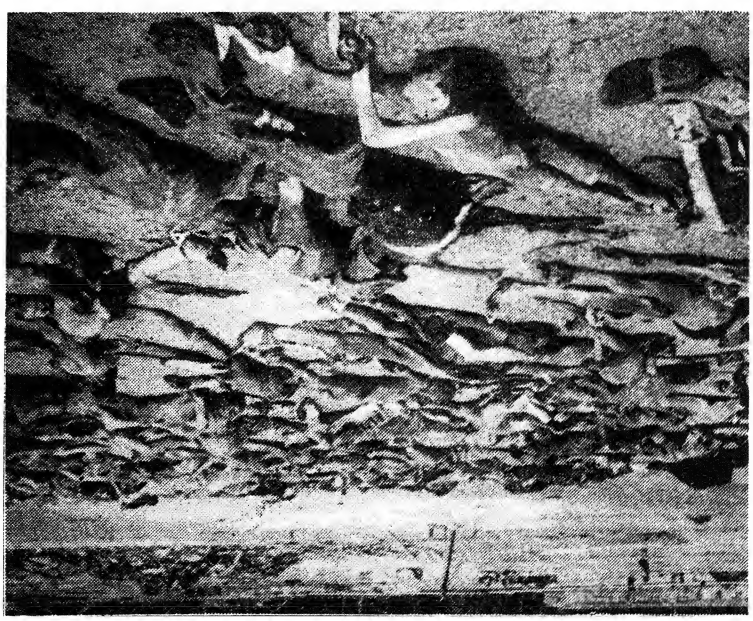
נרצחים ובגדיהם מפוזרים על שטח המחנה
דערמאָרדעטע מיט זייערע מלבושים צעשפרייט איבערן לאַגער.

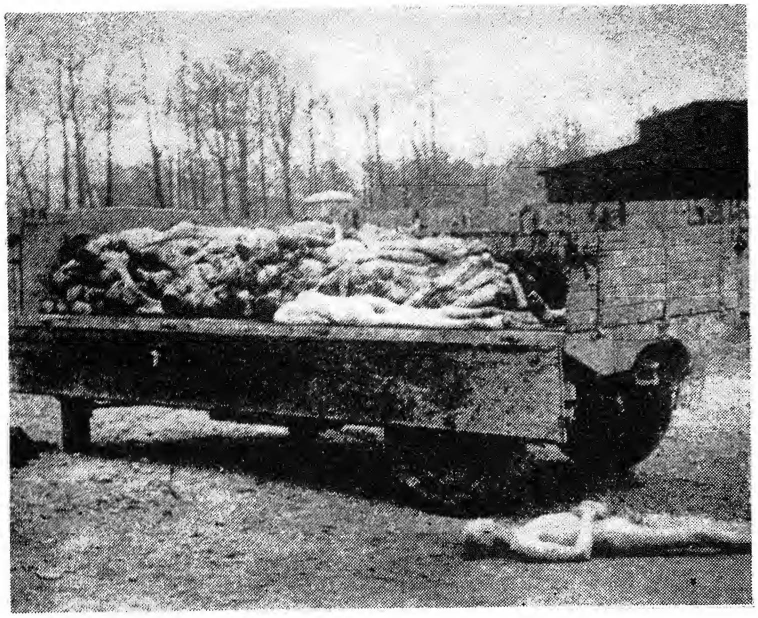
אושביץ. ערמות של גופות לפני הישרפן
אוישוויץ. טויטע קערפּערס פאַרן פאַרברענען.

ברגן־בלזן. קבר־אחים של רבבות קרבנות
בערגען־בעלזען. ברידער־קבר פון צענדליקער טויזנטער קרבנות.

דאכו. גופות נרצחים מפוזרים על שטח המחנה
דאַכאַו. דערמאָרדעטע קערפּערס אויפן שטח פון לאַגער.

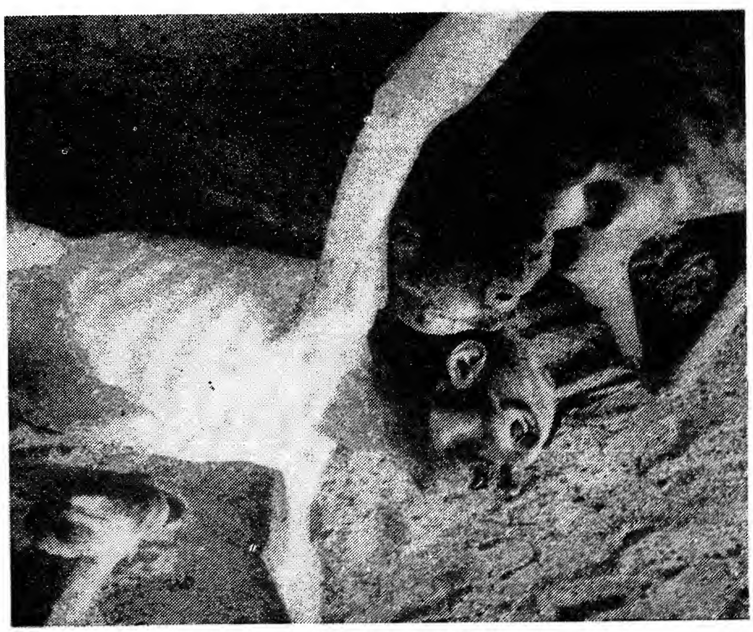

בוכנוולד. אוספים את גופות הנרצחים ומביאים לקבורה
בוכענוואַלד. דערמאָרדעטע קערפּערס ווערן געבראַכט צו קבֿרה.

דאכו. צבאות השחרור מביאים אזרחים גרמניים בכדי שיראו את הזוועות
דאַכאַו. דייטשן זענען געצוווּנגען צו קוקן אין אַ גרוב מיט דערמאָרדעטע.

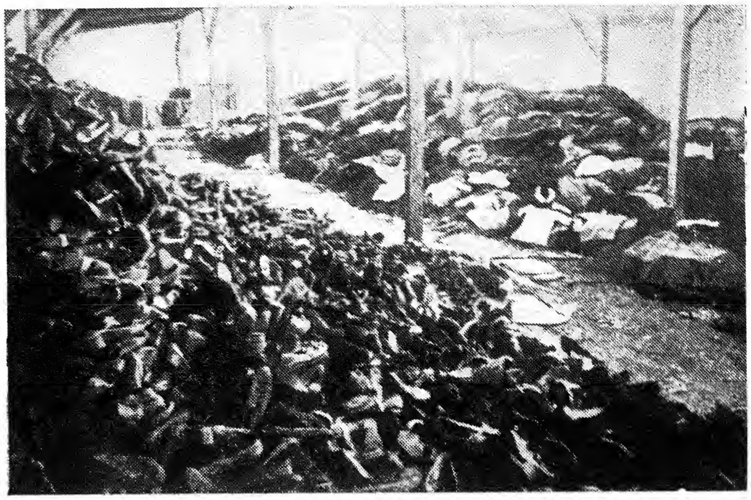
אבנזעע. גופות מתים פזורים בכל פינות המחנה
עבענזעע. טויטע קערפערס זענען צעשפרייט איבערן לאַגער.

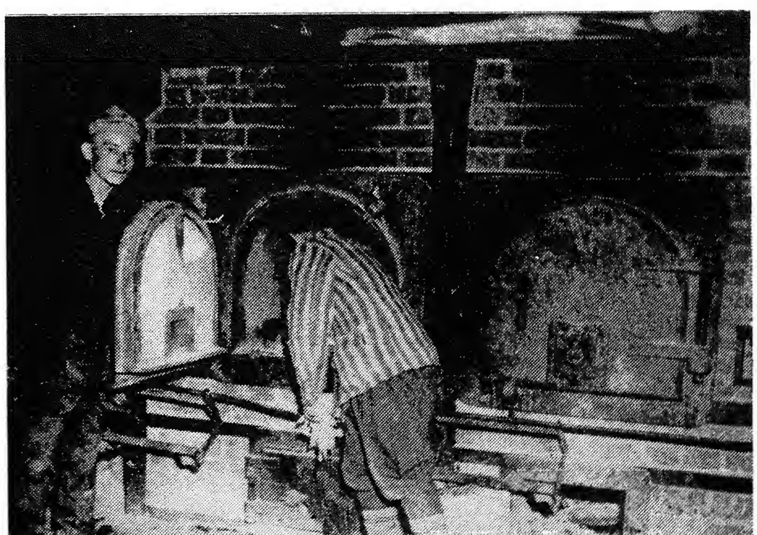
שריפת גויות יהודים בעצים
אויך מיט האָלץ ווערן יידישע קערפּערס פאַרבּרענט

אושביץ. ערימות משקפיים של יהודים מושמדים
אוישוויץ. בערג מיטברילן פון דערמאָרדעטע יידן.

אושביץ. ערימות נעליים של יהודים מושמדים
אוישוויץ. שיך פון אומגעבראַכטע יידן.

מטהאוזן. קרמטוריום בפעולתו
מאַטהאַוזען. דער קרעמאַטאָריום בעת דער „אַרבעט.

ככה היא נראית בזמן השחרור
אַ יידישע פרוי אין מאָמענט פון דער באַפרייאונג.

„מוזולמן”. רגליים נפוחות. עיניים מזוגגות. הוא כבר אדיש לכל
אַ „מוזולמאַן”. געשוואָלענע פיס, פאַרגלייזטע אויגן. ער איז שוין גלייכגילטיק צו אַלעם.

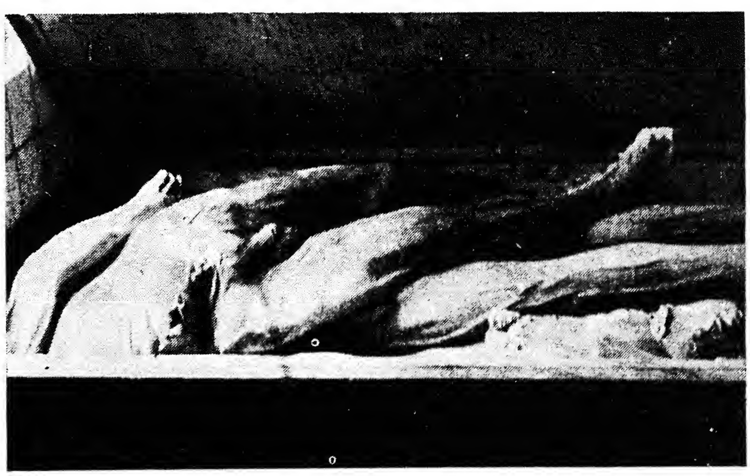

בזמן השחרור מצאו אותו במצב של גסיסה
אין אַ גסיסה־צושטאַנד אין מאָמענט פון דער באַפרייאונג.

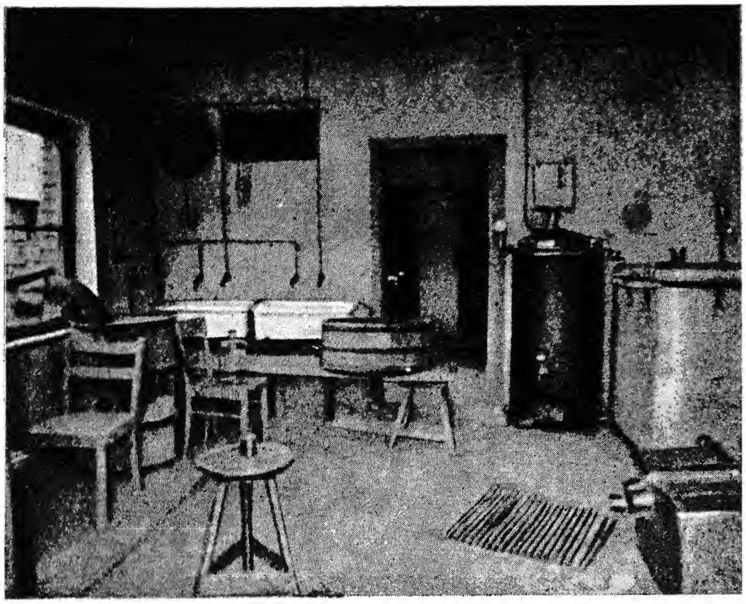

עובד יהודי בהכנת הגופות לעשיית הסבון
יידישע אַרבעטער ביים צוגרייטן טויטע קערפּערס צו דער זייף־פּראָדוקציע.

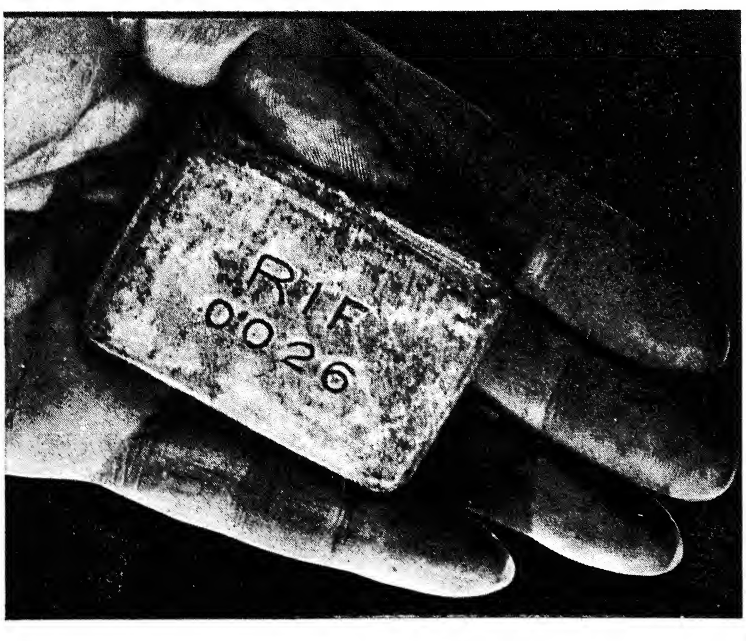

גופות הנרצחים בתהליך עשיית הסבון
אין פראָצעס פון דער זייף־פּראָדוקציע.

למטרה זו המציאו שאפשר לעשות סבון מגופות היהודים הנרצחים והקימו בית־חרושת לסבון ר. י. פ.
זייף־פאַבריק ר. י. פ. — אויסגעאַרבעט פון יידישע דערמאָרדעטע קערפּערס.

חתיכת סבון ר. י. פ.
אַ שטיקל זייף — ר. י. פ.

לָמָה?

למה?

ממעמקי דורות קדומים בוקעת ועולה שאלה גדולה ומרה רבבות מעונים, מאנקת ילדים מעונים תוך כתלי פיתום ורעמסס ואבני פירמידות עתיקות, מצריחות הפרא של צלבנים פרועים, מתוך שדות־קרב וגיאות־הריגה, מתוך מעבדות המות של רשעי הנאצים, מתוך נהרי, נחלי דמעות ודם, בוקעת ועולה ומנסרת בחלל העולם כולו אותה השאלה המרה „למה?" למה כל כך קשה, לעולם הסובב אותנו להשלים עם קיומנו בתור פרט ובתור עם במולדתו. למה? — כשקמים רשעים ומכריזים שכל מטרתם היא להשמידנו — קמים להם תומכים מכל העולם, מהימין הקיצוני עד השמאל החדש — „למה?"

י. ל. ביאלר

אלי פולין

קינה

אלי פולין ועריה
וזעקי בת ישראל
עלי חרבן קהלותיה
ערי פאר בישראל

על טבח־עם אשר הוכן
יסורי זועה אשדות דמים
זקן ונער לא רוחם
הם הועלו קרבן תמים
אלי פולין...

על הקהילות השוממות
ועל חורבן מקדשי אל
יקודי להב שלהבות
אכלה האש בישראל
אלי פולין...

על עוללים גמולי חלב
המרוטשים לעין הורים
ועל דמם אשר דלף
מקרדומי האכזרים
אלי פולין...

עלי דורות שנקטעו
דם אב נגע בדם בנים
באושבנצים הם גועו
עלי מוקדי הכבשנים
אלי פולין...

על רבבות עטופי שק
המומתים ביסוריהם
בטרבלינקה ומידנק
ואין מלקט עצמותיהם
אלי פולין...

עלי גוילים מחוללים
בידי נאצים מחרפי אל
דרוסים. קרועים ומגואלים
סחובי אשפה ואין גואל
אלי פולין...

על צדיקים יסודי עולם
נדיבי־עם חכמי תורה
בתנאי רעל נחנק קולם
ובכבשן קדרה אורה
אלי פולין...

עלי נוער פרחי־העם
חלוצי קרב כפירי מרי
מול זדונים שופכי הדם
השתלהבו רשפי חרי
אלי פולין...

על נהרות דם ובכי
נקם ברית בלב שמורה
בקרב גיטו פג הרהי
נחשף העוז טמיר הגבורה
אלי פולין...

עלי קדוש השם ועם
ועל נקמת דם טהורים
בתעצומות מסרו נפשם
לחמו, נפלו הגבורים.
אלי פולין...

עלה גבור על במתי־עד
כנר תמיד בהוד זרחים
כל נטף דם, קרבן לשד
נזכור עד נצח נצחים
אלי פולין...

על שבר עם נשא קינה
כבולי יגון עטויי שואה
הלנצח תאפיל שנאה
ולא תפרוש הנגוהה
אלי פולין...

אלי ורשה, געי בבכיה
על צר זועם כי התעולל
מספד שאי ותאניה
על עיר ואם בישראל

אדמה אדומה מדמי, מדמעותי נלחמו שמים,
לבי חרון־אף וצער,
מלוא־הארץ — חללי עמי, דמם שפך כמים,
מחזות־בלהות, מסמרי־שער...

אומות עולם על הדם בגניחה מזויפת,
באנחת־שוא עדים לטרף,
עורי עינים בחושך, מול החיה הטורפת
באין אומר למשחית „הרף" ! ! !

הנצחות

לאנשים שחיו בוירושוב

מצבת־זכרון במרתף השואה בירושלים

יוסף גוטהיינר, ביילה הולצמן־גרבובסקי ואיצקוביץ

שפרינצה ויהודית רבינוביץ

משפ. זלדה קאסריל (יושבת באמצע)

אברהם וולף פוסלסקי ואשתו מינדזה גרבובסקי

משפ. דומב הע:פה

משפ. גרבובסקי. אברהם

ביילה עליאש ושרה בראון

יוכבד דומב ורוזשה ליברמן

משפחת פרוצל. דניאל, תמר ויוסף

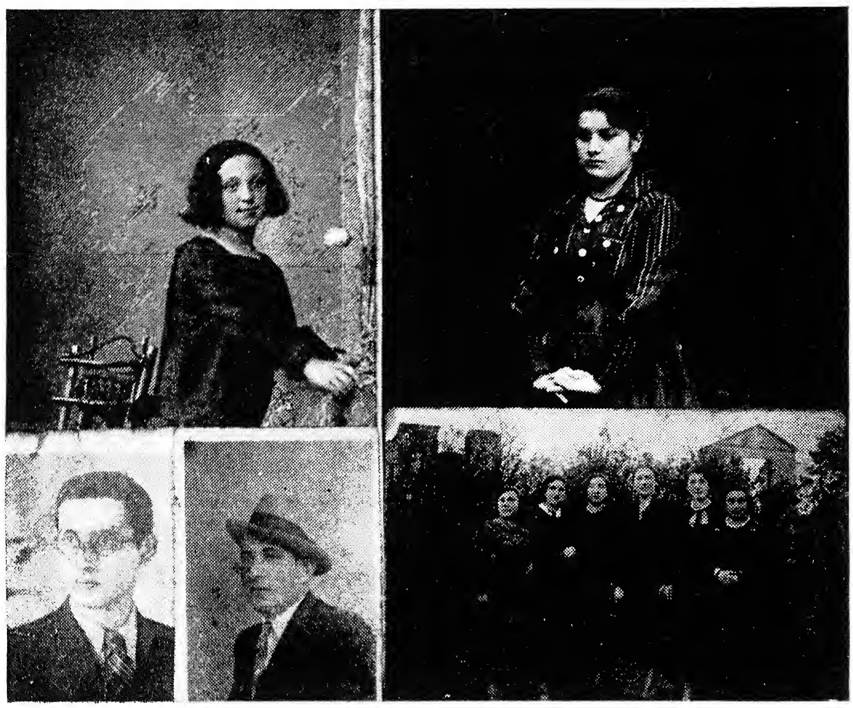
משה ליב ומשה שורץ

משמאל: ישראל ארליך, איטה נוימן־ארליך, הדסה ארליך, שרה־גולדה יעקוב־ארליך
ויצחק־איציק ארליך

קבוצת צעירות וצעירים מתנועת הפועלים. 1932

למטה: קבוצת צעירות. גבריאל גליקסמן ומנדל גרשונוביץ
למעלה משמאל: טובה גליקסמן־ברקוביץ ורבקה ליזרוביץ אשתו של וואָווע ניימן.

אריה־לייבוש שפירא ומשפחתו

ליב דומב ע"י קברו של אביו יעקב בבית הקברות בוירושוב

יוסף זארעק ואשתו שרה (סורטשה) קרמזין

ברוך גרבובסקי ואשתו רבקה מבית איצקוביץ

משפ. משה מוקשקי

רוזיה רוסעק־קאסריל

משה ארליך, אשתו חוה וילדיהם: חיים־הרש ושרה
לייב זיידמן, אשתו רויזה ארליך וילדיהם: חנה, חוה־פייגה ומנדל

חיים אהרן זילברברג ואחיו ירוחם (האילם)

טובה ויהודית מאירוביץ

דולקה וינטה קאסריל, לאה יעדחאב ובײלה עליאש

בײלה עליאש, שפרינצה רוסק, חוה ליטמן — עיברי ולאה רוסק

חיים וזלדה מאירוביץ

העלה מאירוביץ ובעלה

משפ. שמולביץ (בוזינסקי)

משפ. וולצמן מנחם

אברהם הירש שפירא ואחיותיו: אסתר־רייצה, פעסה ואיטה

קבוצת צעירות. למעלה: זיסל לייזרוביץ

מאנס ממשפ. אנשל הענוך

יזכור

לבני וירושוב — אנשים, נשים וטף, אשר עונו ונרצחו על קידוש השם על־ידי הצוררים הגרמנים הנאצים ועוזריהם האוקראינים והפולנים. חלקם נפטרו לפני המלחמה.

יזכור ה׳ לטובה, ותהא נפשם צרורה בצרור החיים, בתוך שאר קדושי ישראל.

כי דורש דמים אותם זכר לא שכח זעקת עינויים.

דפי הנצחה. בלעטער וואס פעראייביקן.

א

הרב ר׳ אברהם מנדל אורנבך ומפשפ.
הרבנית גולדה־ריקל, מבית מוקשקי.
אורנבך מיכאל (מאכעל) ומשפ.
אורנבך יהודה אלעזר ומשפ.
אורנבך יעקב לייב ומשפ.
אורנבך שמעון ומשפ.
אורנבך אסתר ומשפ.
אברמוביץ ליב ומשפ.
אברמוביץ בערל ומשפ.
אברמוביץ נחום ומשפ.
אהרונוביץ לוי ומשפ.
אהרונוביץ הענוך ומשפ.
אהרונוביץ שיינדל. מאיר. חנה.
אהרונוביץ הלל ומשפ.
אהרונוביץ הרשל (טשוריק) ומשפ.
אהרונוביץ גדליה, הענוך, דוד.
אהרונוביץ יונס ומשפ.
אהרונוביץ פלטיאל.
אולעשינסקי מנדל ומשפ.
אולעשינסקי הרשל ומשפ.
אולעשינסקי יצחק (איטשה) ומשפ.
אולעשינסקי שמואל ומשפ.
אונגר ליב׳ל ומשפ.
אונגר גיטל מבית גולדמן.

אונגר נעמי.
אורבך אברהם ומשפ.
אורבך פעסה, אסתר, פייגה.
אורבך גבריאל, דוד׳צה.
אורבך ישראל׳קה ומשפ.
אורבך לאה, מינדל.
אורבך שמערל, חיים, אליעזר.
אייבשיץ חיים אלעזר ומשפ.
אייבשיץ שרה מבית גליקסמן.
אייבשיץ יוכבד (העניה), משה.
אייבשיץ ליבצ׳יה, שמעון, זיסמן.
אייזנר זלמן ומשפ.
אייזנר הנדל.
אייזנר ליב, בערל, אליהו, ליפה.
אייזנר חנה ומשפ.
אייזנר משה אהרן ומשפ.
אייזנר אנשל ומשפ.
אייזנר מרדכי ומשפ.
אייזיק וולף ומשפ.
אייזיק שמואל׳יק.
איצעק אברהם ליב ומשפ.
איצעק אליה ביניש (מלמד) ומשפ.
איצעק אברהם ומשפ. רויזה
איצעק ישעיה יצחק.
איצעק אליה (מיקוועניק) ומשפ.
איצעק ביניש, שלמה ומשפ.

איצעק גולדה ליבה.
איצעק הרשל (פענק) ומשפ.
איצעק וולף (וועלוועלע), משה.
איצעק חיים׳ל ומשפ.
איצעק נאחה, שרה, מרים, שפרינצה.
איצעק וולף, ליב׳ל.
איצעק יעקב ומשפ.
איצעק לעמל.
איצעק יוסקה ומשפ.
איצעק ישעיה ומשפ.
איצעק מינדל, איידל.
איצעק ליפמן ומשפ.
איצעק שיינדל, נאטקה.
איציק מאיר ומשפ. דוברה.
איצעק הרשל, דוד ומשפ.
איצעק מאשה ובנה משה.
איצקוביץ טובה שינדל (האופה) ומשפ.
איצקוביץ הרשל ומשפ.
איצקוביץ שלמה ומשפ.
איצקוביץ אסתר לאה ומשפ.
איצקוביץ שלום מעכל ומשפ.
איצעק משה.
איצעק ריווה.
איצעק בריינדל, שפרינצה.
איצעק אדעל־גולדה, אברהם לייב.
איצקוביץ שלמה הרש ומשפ.
איצקוביץ דוד, זיינדל, ביילה, מלכה.
איצקוביץ שמואל׳יק ומשפ.
איצקוביץ וולף אבא ומשפ.
איצקוביץ בלומה.
איצקוביץ יושה (האופה) ומשפ.
איצקוביץ גיטל, פעסה.
איצקוביץ גדליה ומשפ.
איצקוביץ חיים ומשפ.
איצקוביץ מנדל (חיים) ומשפ.
איצקוביץ הרש וולף ומשפ.
איצקוביץ מנדל ואשתו ביילה.
איצקוביץ הרש משה ומשפ.

איצקוביץ לאה, לעמל, יהודה.
איצקוביץ הרש דוד ומשפ. (נאמן).
איצקוביץ נחום ומשפ.
איצקוביץ שמואל טוביה (החייט) ומשפ.
איצקוביץ הרשל ומשפ.
אלתר נח ומשפ.
אלתר אסתר מבית קובלסקי.
אלברשטין ליב׳ל.
אלכסנדרוביץ ראובן ומשפ.
אלכסנדרוביץ רייזל מבית פוסלסקי.
אלתר אייזיק ומשפ.
אלתר רבקה מבית גולדמן.
איצעק מרדכי ומשפ.
איצעק רויזה, זלמן.
אנקלביץ מינדה ליבה ומשפ.
ארליך מאיר ומשפ.
ארליך פייגה, רבקה, הוגר לאה.
ארליך שרה, לאה.
ארליך הרש משה, גרשון.
ארליך רפאל (האופה) ומשפ.
ארליך חיה רחל.
ארליך ישראל, יצחק (איציק).
ארליך אסתר, גולדה.
ארליך משה ומשפ. בן שלמה.
ארליך משה ומשפ.
ארליך יעקב יוסף ומשפ.
ארליך רחל לאה מבית קאסריל.
ארליך קאזה, רפאל הרש ומשפ.
ארליך אברהם דוד ומשפ.
אשער יצחק (איציק) ומשפ.
אשער לאה מבית סאד.
אשער שלמה ביניש, אברהם הלל.
אשער מייטה, עטל. פיגה (גאד)
אולעשינסקי פעסה־לאה.
אולעשינסקי חנה־לאה.
אולעשינסקי דוברה.
אולעשינסקי לייב.

ב

באך יחיאל מאיר ומשפ.
באך בלומה רויזה מבית גולדמן.
באומץ אבא ומשפ.
באומץ ומשפ. (בח"ר לסודה).
באראן בנימין ומשפ.
באראן אברהם ומשפ.
באראן גולדה ומשפ.
באראן ישראל ומשפ.
באראן יעקב (יעקעל האופה) ומשפ.
באראן מלכה, פריידה.
באראן קלמן, הלל.
בולקובסקי ומשפ.
בהגון מוטיע ומשפ.
בהריה לוזער ומשפ.
בולקה יצחק ומשפ.
בומבוביץ מיכאל ומשפ.
בומבוביץ מנדל ומשפ.
בומבוביץ אידל.
בוברובסקי משה ומשפ.
בוברובסקי הינדה מבית יעקוב.
בוברובסקי רייזל־פריידה.
בורנשטין רחל יהודית (אידיס) ומשפ.
בליצבלום לאה.
בידרמן פיגה רויזה מבית אלתר.
בומס (חיט) ומשפ.
בערן טונה ומשפ.
בערן רויזה, ליב, זלמן־משה.
בראון שמואל (ברוינכיע) ומשפ.
בראון מינדל.
בראון שלמה ומשפ.
בראון לאה מבית כוואט.
בראון הענוך (המבקר) ומשפ.
בראון שלמה בייניש.
בראון מינדל, שפרינצה.
בראון מרדכי, והענוך.
ברוין חנניה ומשפ.

ברוין טובה ליבה.
ברוין מרדכי, ישראל, אסתר גולדה.
ברוין חוה ובעלה בנדט.
ברוין יצחק מאיר ומשפ.
ברוין יעקב ומשפ.
ברוין מעכל.
ברוין דינה, חיה־שרה.
ברוין מרדכי ומשפ.
ברוין משה, יעקב.
ברוין משה, יעקב.
ברוין יצחק ורבקה.
בריל ישעיה ומשפ.
בריל פערל מבית פרוצל.
בריצ'מן מרדכי ומשפ. בן טוביה.
ברגר מרדכי (בלעכנער) ומשפ.
ברסלר זליג ואשתו איטה.
ברקוביץ לוי ומשפ.
ברקוביץ משה ומשפ.
ברקוביץ גדליה ומשפ.
ברקוביץ חיה, בערל, ביילה.
ברוקמן ומשפ.
ברקוביץ יחיאל מאיר ומשפ.
ברקוביץ לוטה.
ברנר ריבה ובנה חיים'ל ומשפ.
ברגמן הרשל ומשפ.
ברגמן רויזה, איציק.
ברגר חיים משה ומשפ.

ג

גאד הענוך ואשתו דינה.
גאד יחזקאל ומשפ.
גאד ליב ומשפ.
גאד יצחק מאיר ומשפ.
גאד הרש דוד ומשפ.
גאד אברהם משה ומשפ.
גוטהינר דוד ומשפ.

גוטהינר חיה, פריידה.
גוטהינר יוסל ומשפ.
גוטהינר וולף בר ומשפ.
גויזמן ישראל (חרעש) ומשפ.
גוסטינסקי בנימין דוד ומשפ.
גולדמן שמואל יהודה ומשפ.
גולדמן הענוך ומשפ.
גולדמן רבקה רויזה.
גולדמן מיכאל ומשפ.
גולדמן יוסעל (איינבינדער) ומשפ.
גולדמן אדעל, מאיר.
גולדמן הרשל ומשפ. גולדה ליבה.
גולדמן משה ומשפ. איידל ראשקה.
גולדמן בעריש ומשפ.
גולדמן יוסף (פייפער) ומשפ.
גולדמן פערל חוה.
גולדמן איצעק ליב, רויזה, טויבה'לה.
גלברד שמעון ומשפ.
גלברד ניסן (ניסעלע).
גלברד עזרה ומשפ.
גלברד שמשה ומשפ.
גלאזר ומשפ. (דרוגעריסט).
גליקסמן יוסף ברוך ומשפ.
גליקסמן שרה־רבקה מבית (צ'רנה־
שווארץ).
גליקסמן ליבה, לייזור.
גליקסמן משה, אליהו, פריידה.
גליקסמן רצה, אליה הרש.
גליקסמן הרשל ומשפ.
גליקסמן אסתר.
גליקסמן יעקב מאיר, משה'לה. יצחק.
גליקסמן שרה רחל, נאחה.
גליקסמן יעקב מאיר, שמואל איציק.
גליקסמן רייזל. מלכה, טובה.
גליקסמן ברוניה, נטליה.
גליקסמן נחמן ומשפ.
גליקסמן טובה מבית ברקוביץ.
גליקסמן גבריאל ומשפ.

גליקסמן פרידה מבית קאסריל.
גרינברג שלמה ומשפ.
גראבינר אברהם יצחק ומשפ. יענטל.
גראבינר ליב, אהרן וולף. חיים'ל.
גראבינר יעקב ומשפ.
גרבובסקי רפאל ומשפ.
גרבובסקי משה ומשפ.
גרבובסקי וואווא ומשפ.
גרבובסקי פריבה מבית אהרונוביץ.
גרבובסקי אסתר מבית עלקן.
גרבובסקי אברהם ומשפ.
גרבובסקי וולף (וואלוש).
גרבובסקי ברוך ומשפ.
גרבובסקי לייבל ומשפ. פולה.
גרבובסקי אליעזר ומשפ.
גרבינר חנה.
גרוסברד שלמה ומשפ. דבורה.
גרשונוביץ לייזר איצעק ומשפ.
גרשונוביץ חנה.
גרשונוביץ דוד גודל, מנדל.
גרשונוביץ בערל ומשפ.
גרשונוביץ ישראל ומשפ.
גרשונוביץ שרה ליבה.
גרשונוביץ חיים'ל.

ד

דאברצקי ומשפ.
דאברצקי זיסמן.
דאוידוביץ יצחק מרדכי ומשפ.
דאוידוביץ אברהם ומשפ.
דאוידוביץ גולדה.
דאוידוביץ מרדכי ומשפ.
דאוידוביץ וולף ומשפ.
דאוידוביץ באסל ובעלה. משה שלמה.
דאוידוביץ בלומה מבית איצקוביץ.
דודעק אריה ומשפ.

דובזינסקיביילה ומשפ.
דובזינסקי מרדכי, חוה.
דובזינסקי אריה ומשפ.
דובזינסקי גודל ומשפ.
דומב הרשל ומשפ. גיטל.
דומב נאחה, שרה, רחל.
דומב יוכבד, ליב.
דומב וולף שמואל ומשפ.
דומב שרה, חנה.
דומב ישראל יצחק, ליב.
דומב אברהם דוד.
דומב גרשון זליג ומשפ.
דומב יעקב (יאקעל) ומשפ.
דומב שרה הינדה.
דומב חנה-מלכה, משה.
דומב משה ומשפ. לייבל.
דזיאלובסקי חיים (מלמד) ומשפ.
דזיאלובסקי יעקב, משה.
דזיאלובסקי אברהם ומשפ.
דזיאלובסקי חנה, שרה, דינה.
דזיאלובסקי בערל, אליהו.
דזיאלובסקי ליב ומשפ.
דיאמנד אליהו (מרשעליק) ומשפ.
דיאמנד ישעיה ומשפ.
דיאמנד בלומה.
דודעק מניה מבית דומב.

ה

הולץ ליב ומשפ.
היימן אליהו ואשתו גולדה.
הורוביץ יעקב ומשפ.
הורוביץ טובה מבית פנטל.
הורוביץ לאה מבית שטייער.
הורוביץ חיים שלמה, אברהם ליב.
הורוביץ אנשל, מלכה.
הורוביץ פנחס ומשפ.

הורוביץ מרדכי לייזער ומשפ.
הורוביץ הענה והילדים. מבית (קוטנר).
הרשליקוביץ יעקב (חיים) ומשפ.
הרצברג מנדל ומשפ.
הרצברג יהודית רייזל מבית לעוענהוף.
הרצברג רצה ועוד ילדים.
הרשברג שלמה ליב ומשפ.
הרשברג נטע, שמואל דוד.
הרשברג שלמה ליב.
הנדעלס בינם, עלה.
הנדעלס לייבל.

ו

ואציורעק משה ומשפ.
ואלעצקי משה ומשפ.
ואלעצקי ברינדל.
ואלעצקי יוכבד, פייגה.
ואלעצקי מיכאל ומשפ.
ואנגצ׳בסקי ישראל ומשפ.
ואנגצ׳בסקי משה ומשפ.
ואנגצ׳בסקי אנשל ומשפ.
ואנגצ׳בסקי חיה והילדים.
וידבסקי מרדכי ומשפ.
וידבסקי חיה גולדה.
וידבסקי רויזה, זלמן משה.
וידבסקי שמואל ומשפ.
וידבסקי ברכה, מאיר.
ווילינגר מרדכי ומשפ.
ווילינגר אסתר לאה, חיה.
ויסברוט-הורביץ דודצ׳ה ומשפ.
ויסברוט-הורביץ ליב, לאה.
ויסברוט-הורביץ ישראל ומשפ.
ויברוט-הורביץ ישראל ומשפ.
ויסברוט רויזה מבית יוסקוביץ.
ועלצמן ר׳ יצחק (שוחט) ומשפ.
ועלצמן מנחם ומשפ.

ועלצמן ישעיה מאיר.
ועלצמן רויזה ומשפ.
וויינגוט יעקב מאיר ומשפ.
וויינגוט ישׂשכר. אברהם הלל.
וויינגוט לאה ומשפ.
וויינגוט דבורה ומשפ.
וקסמן יעקב ומשפ.
וקסמן חיה רבקה. מבית פארזוענצ׳בסק.
וקסמן חיים מאיר, אברהם ליב.
וקסמן מרדכי, הענוך.
וקסמן חנה־רצה, מירל.
וקסמן הרש־בעריש.
ורובלסקי יוסף ומשפ.
ורובלסקי אסתר רבקה.
ורובלסקי חיה בינה.
וקסמן חוה, חנוך.

ז

זוננברג יחיאל מרדכי.
זוננברג ליבה לאה.
זיידמן ישעיה ומשפ.
זיידמן ליפשה.
זיידמן רחל, איידל.
זיידמן שמואל ומשפ.
זיידמן לייב ומשפ.
זיידמן רויזה והילדים.
זילבר לייבל ומשפ.
זילבר בלימה רויזה מבית אונגר.
זילבר מרדכי, יוסף.
זיידלר דוד ומשפ.
זיידלר מוטעק, פריידה.
זילברברג מכאל אהרן ומשפ.
זילברברג חיים אהרן, ירוחם.
זעלמן הענוך׳ל (שמש) ומשפ.

זעלמן משה הרש ומשפ.
זעלמן טובה שיינדל.
זעלמן מלכה, פעסה, בלימה.
זעלמן הלל, הינדה, רודה, ביילה.
זלצמן אדם ומשפ.
זלצמן אליה אהרן ומשפ.
זלצמן פייגה מבית ארליך.
זלצמן מרים, איטה.
זלקוביץ הערשל ומשפ.
זלקוביץ שרה רבקה, אסתר.
זלקוביץ יעקב, מרדכי.
זלקוביץ אליעזר ליפמן ומשפ.
זלקוביץ בלומציה מבית קאסריל.
זלקוביץ מרדכי שמואל ומשפ.
זלקוביץ לאה מבית גד.
זלקוביץ פריבצ׳ה.

ח

חודה יחיאל ומשפ.
חודה רפאל.
חודה טוביה.
חודה ליפמן.
חודה שפרינצה מבית גורסקי.

ט

טראובה טעלצה ומשפ.
טראובה גיטל, לאה.
טראובה דוד, מרים.
טראובה יונה ומשפ.
טראובה פריידה.
טונדובסקי אשתו וילדיו.
טונדובסקי פנחס (שטריקמאכער).
טונדובסקי חוה.

י

יאנובר הענוך ומשפ.
יאנובר ליבה מבית גולדמן.
יאבלונסקי יחיאל מאיר ומשפ.
יאבלונסקי איידל מבית אשר.
יאבלונסקי דודצ׳ה. ראובן לייב.
יאבלונסקי שרה לאה.
יאבלונסקי דניאל ומשפ.
יודה אברהמ׳צה (הגיבן) ומשפ.
יוסקוביץ ישראל ומשפ.
יוסקוביץ ליבה, אסתר.
יוסקוביץ אברהם.
יוסקוביץ יצחק ומשפ.
יוסקוביץביילה רבקה מבית קובלסקי.
יוסקוביץ הינדה רויזה, חנה.
יוסקוביץ מנחם-מנדל, משה.
יוסקוביץ ישראל ומשפ.
יוסקוביץ פרימעט מבית קובלסקי.
יוסקוביץ שמואל, יהודה.
יוסקוביץ ראובן חנוך.
יוסקוביץ מאיר ומשפ.
יוסקוביץ פריידה מבית לעוענהוף.
יחימוביץ יעקב ומשפ.
יעדוואב לייב ומשפ.
יעדוואב דוד, מניה, שרה.
יעדוואב אברהם ומשפ.
יעדוואב לאה.
יעדוואב משה ומשפ.
יעדוואב גולדה, לאה.
יעדוואב אברהם וולף.
יעדוואב יוסל, הערשל.
יעקוב יצחק-איציק ומשפ.
יעקוב איידל.
יעקוב לייבל, רייזל.
יעקוב פייגה-גולדה, ביילה.
יעקוב בערל ומשפ.
יעקוב מאלה.

יעקוב אלושה, יצחק.
יעקוב איסר ומשפ.
יעקוב הדסה מבית ארליך.
יקיר ומשפ. אשתו שפרה.
יעקובוביץ איציק ומשפ.
יעקובוביץ ביילה.
יעקובוביץ ברוך-מרדכי, לעמל.
יעקובוביץ שרה פריידה, פריבה.
יעקובוביץ גולדה.
יעקובוביץ ליפמן ומשפ.
יעקובוביץ דוד ומשפ.
יעקובוביץ איציק ומשפ.
יעקובוביץ גולדה, ביילה.
יעקובוביץ הינדל ומשפ.
יעקובוביץ לאה.
יעקובוביץ בעריש ומשפ.
יעקובוביץ מאיר יוסקה ומשפ.
יעקובוביץ שמואל ומשפ.
יעקובוביץ עזרא ומשפ.
יעקובוביץ שמואל ומשפ.
יעקובוביץ בערל, רוחמה.
יעקובוביץ פראניה, שמעיה.

כ

כהן משה ומשפ.
כהן גבריאל ומשפ.
כהן הלל ומשפ .
כהן יוסף ומשפ.
כהן משה, הינדה.
כהן וואווה ומשפ.
כהן חיים׳ל.
כהן שמואל קלמן ומשפ.
כהן רבקה-ראשקה מבית פנקובסקי.
כוואט אהרן ומשפ.
כוואט וולף ומשפ.
כוואט טוביה (טאדעק), באשה.

ל

לבקוביץ דוד ומשפ.
לבקוביץ קריינדל.
לבקוביץ מנחם. יעקב.
לבקוביץ נאחה ומשפ.
לבקוביץ מאיר ומשפ.
לבקוביץ רבקה.
לבקוביץ הרש דוד, יצחק.
לבקוביץ חיה־רחל, הענדל.
לבקוביץ שלמה ומשפ.
לבקוביץ נחמה,דוד.
לבקוביץ אברהם אהרן ומשפ.
לבקוביץ מינדל, הענדל.
לבקוביץ אסתר־גיטל.
לוי דוד ומשפ.
לובלינסקי שמואל ומשפ.
לובלינסקי טובה.
לוי בנימין ומשפ.
לוי ישראל ומשפ.
לוי בריינה.
לוי יעקב ומשפ.
לוי רבקה מבית אורבך.
לוי אפרים ומשפ.
לוי יצחק ומשפ.
לוי מאניה.
לוי יעקב ומשפ.
לוי הינדה קאזה מבית גאו.
לוי משה, מיכאל.
לוי ליפקה, רייזל.
לוי שלמה ומשפ.
לוי משה ליב.
לוי שמערל ומשפ.
לוי בערטה והילדים.
לוקיעץ רודה ומשפ.
לוקיעץ ליבה.
לוקיעץ יעקב ומשפ.
לוקיעץ רבקה.

ליכטנבוים בעריש (מלמד) ומשפ.
ליכטנבוים איטה מבית רינג.
ליכטנבוים אברהם. סימה.
ליכטנבוים נחום ומשפ.
ליפמן זלמן ומשפ.
ליפשיץ אלתר ומשפ.
ליפשיץ שמואל פייבל ומשפ.
ליפשיץ אייזיק ומשפ.
ליפשיץ מייטה מבית סאד.
ליפשיץ צדוק ומשפ.
ליפשיץ הערשל ומשפ.
ליסנר ומשפ.
ליסנר חיה.
ליבר הענוך ומשפ.
ליבר רבקה מבית ברגמן.
ליבר פרימעט.
לנגנס הרש וולף ומשפ.
לנגנס גולדה ליבה.
לנגנס אברהם אהרן ומשפ.
לנגנס חנה הענדל.
לנגנס משה.
לנגנס חיה־פעסה.
לעונהוף הענוך ומשפ.
לעונהוף וולף ומשפ.
לעונהוף מענדל, יצחק־איטה.
לעונהוף רחל־לאה.
לעונהוף סוניה, רייזל.
לעונהוף מענדל ומשפ.
לעונהוף הערש וולף ומשפ.
לעונהוף רבקה.
לעונהוף חיים־געצל, סענדר.
לעונהוף יעקב ומשפ.
לעוינסון איטה מבית אולשינסקי.
לעסמן נחמן ומשפ.
לעסמן שמשה ומשפ.
לעסמן יענטה ומשפ.
לעסמן קופל ומשפ.
לעוועק לאזער ומשפ.

לעוועק פייביש ומשפ.
לעוועק אידל, חנה-לאה.
לעוועק איצ׳ה־דוד.
לעוועק הערשל, משה.
לערנער חיים. יחזקאל ומשפ.
לערנער חנה, לייבל.
ליבר טובה מבית לבקוביץ.
ליבר נתן־מרדכי.
לוי הנדל מבית עזער.

מ

מאירוביץ מנדל ומשפ.
מאירוביץ רחל מבית זלקוביץ.
מאירוביץ הערשל.
מאירוביץ מינדזיה.
מאירוביץ אברהם ומשפ.
מאירוביץ באשה.
מאירוביץ מינדל, מרדכי.
מאירוביץ יעקב.
מאירוביץ חיה מלכה ומשפ.
מאירוביץ אברהם מענדיש ומשפ.
מאירוביץ מענדל ומשפ.
מאירוביץ יצחק־איצ׳ה ומשפ.
מאירוביץ בעריש ומשפ.
מאירוביץ אפרים ומשפ.
מאירוביץ הינדה.
מאירוביץ חיים׳ל ומשפ.
מאירוביץ זעלדה.
מאירוביץ נאחה ומשפ.
מאירוביץ יונה ומשפ.
מאירוביץ שרה־רבקה.
מאירוביץ יעקב־אייזיק.
מאירוביץ יהודה ומשפ.
מאירוביץ טובה.
מאירוביץ גיטל, יצחק.
מאירוביץ פריידה־נאחה.

מאירוביץ יצחק־זלמן.
מאירוביץ יהודה ומשפ.
מאירוביץ רחל.
מאירוביץ טובה־שינדל.
מאירוביץ זיסל, שלמה־משה.
מאירוביץ אליהו.
מאירוביץ יהודה ומשפ.
מאירוביץ אליעזר, שמואל.
מאירוביץ חיים,מנדל.
מאירוביץ חיה־פעסה.
מאירוביץ טובה, נאחה.
מאירוביץ יעקב ומשפ.
מאירוביץ לאה.
מאירוביץ יעקב ומשפ.
מאירוביץ הענדל.
מאירוביץ שמואל׳יק, שלמה-לייזר.
מאירוביץ דוברה, רבקה.
מאירוביץ אברהם, אסתר-רחל.
מאירוביץ ישראל ומשפ.
מאירוביץ יאכעס.
מאירוביץ הינדה, בריינדל.
מאירוביץ משה מאיר ומשפ.
מאירוביץ לייזר ומשפ.
מאירוביץ הענדל, יעקב.
מאירוביץ ראובן ומשפ.
מאירוביץ לייזר, לאה.
מאירוביץ ראובן ומשפ.
מאירוביץ חיה.
מאירוביץ מרים־אסתר, בלומה.
מאירוביץ הינדה, חיים־וולף.
מאירוביץ רפאל ומשפ.
מאירוביץביילה.
מאירוביץ איטה, וולף.
מאירוביץ הענוך, נאחה.
מאירוביץ שמואל ומשפ.
מאירוביץ הערשל׳יק.
מאירוביץ הערשל ומשפ.
מאירוביץ רבקה.

מאירוביץ יעקב, יונה.
מאירוביץ אידל ומשפ.
מאירוביץ שרה.
מאירוביץ פייביש, ניחה.
מאירוביץ יהודה ומשפ.
מאירוביץ רחל.
מאירוביץ טובה, זיסל, אליהו.
מאירוביץ שלמה ומשפ.
מאירוביץ יהודה ומשפ.
מאירוביץ אהרן, רבקה.
מאירוביץ שמואל ומשפ.
מאירוביץ צ׳רנה.
מאירוביץ מרדכי ומשפ.
מאירוביץ רבקה מבית לוקיעץ.
מאנעס שמשה משה ומשפ.
מאנעס טעלצה.
מאנעס יצחק ומשפ.
מאנעס מינדל, שרה ועוד בת.
מאנעס אנשל הענוך ומשפ.
מאנעס חיה.
מאנעס מלכה, רויזה, שרה.
מאנעס אליהו, אברהם.
מאירנץ יצחק ומשפ.
מאירנץ בלימה רויזה מבית יאנובר.
מאירנץ אליה, בונים, לייבל.
מאנדל יוסף ומשפ.
מאנטעל יעקב ומשפ.
מוזס משה ומשפ.
מוזס דינה, יוסף. מלכה.
מוזעס יעקב ומשפ.
מוזעס חיה־רחל.
מוקשקי הינדה.
מוקשקי אידל.
מוקשקי משה ומשפ.
מעהל יהודה מאיר ומשפ.
מושקוביץ הענוך ומשפ.מרים מבית זלקר־
ביץ.
מושקוביץ שיע יעקב.

מושקוביץ שמואל, חיים־שלום טובה.
מיכלוביץ נח (שען) ומשפ.
מייזלר דוד, הערצקה.
מייזלר חנה, חיה.
מייזלר קלמן (שוחט) ומשפ. אברהם של־
מה (גנרל) און פאמיליע.
מייזלר קלמן ומשפ.
מייזלר בערל ומשפ.
מרקוביץ אביגדור ומשפ.
מרקוביץ עזרא.
מרקוביץ שלמה (חאנציעס) ומשפ.
מרקוביץ איציק, דוד.

נ

נייהוויז וולף ומשפ.
נייהויז גוטשה.
נייהויז זעליג.
ניימן חיים משה ומשפ.
ניימן פייגה.
ניימן פייבל ומשפ.
ניימן צ׳רנה.
ניימן לייב ומשפ.
ניימן אסתר־מלכה מבית ליבר.
ניימן חיים משה.
ניימן לאה, מאיר.
ניימן אברהם אנשל ומשפ.
ניימן גולדה.
ניימן בערל.
ניימן אהרן ומשפ.
ניימן לייבל.
ניימן יצחק מאיר ומשפ.
ניימן יענטה.
ניימן וולף לייב.
ניימן חיים׳ל, שמואל.
ניימן אברהם יהודה ומשפ.
ניימן שרה מבית פנקובסקי.

ניימן וולף, רחל.
ניימן יצחק־איצ׳ה מאיר.
ניס יעקב ומשפ.
ניס יוכבד.
ניס לייב ומשפ.
ניס שמעון־שימעק, רבקה, נחום.
ניימן דוד גודל.
ניימן זיסל לייזרוביץ.
ניימן רבקה לייזרוביץ.

ס

סאד אנשל ומשפ.
סאד וועלגה.
סאד לייבל ומשפ.
סוחודולסקי בערל (דער רעיענט) ומשפ.
סגל וולף ומשפ.
סלומונוביץ שמשה ומשפ.
סלומונוביץ עטל מבית ברקוביץ.
סלומונוביץ וולף ומשפ.
סלומונוביץ אדל מבית פלבינסקי.
סלומונוביץ שיינדל.
סלומונוביץ דניאל ומשפ.
סלומונוביץ ישעיה ומשפ.
סלומונוביץ זעלדה מבית ברקוביץ.
סלומונוביץ שמשה, שיינדל.
סלומונוביץ שיינדל מבית ברקוביץ.
סלומונוביץ אברהם, שמשה, אהרן.
ספינקה ירחמיאל ומשפ.
ספינקה מירל מבית שורצברט.
ספינקה אשר־ביינישׁ.
ספינקה הרשל, חוה, הענה.
סטיצקי אלקנה ומשפ.
סטיצקי גיטל מבית רוסעק.
סטיצקי זיסל, יענטה.
סענדלר הלל ומשפ.
סענדלר יצחק, בענדעט.
סקופין הערשל ומשפ.
סקורקה אייזיק ומשפ.
סקורקה מירל.
סקורקה מאניה ומשפ.
סקורקה רבקה.
סקורקה צבי.
סקרובק משה ומשפ.
סקרובק שמואל ומשפ.

ע

עזער יודל ומשפ.
עזער שרה מבית דומב, והילדים.
עזער פינצ׳ה ומשפ.
עזער דוד ומשפ.
עזרא עזער ומשה.
עזרא פעסה, ברוניה.
עזער יהודה ומשפ.
עליאס שלום ומשפ.
עליאש שלום ומשפ.
עליאש יעקב (יעקוש).
עליאש חיים ומשפ.
עליאש משה וולף ומשפ.
עליאש רחל.
עליאש חיים׳ל ומשפ.
עליאש מרדכי ומשפ.
עליאש יעקב (חריף) ומשפ.
עליאש רחל.
עליאש אליה מנחם.
עליאש יעקב־דוד.
עליאש אברהם.
עליאש שמאי ומשפ.
ענגלמן ישראל ומשפ.
ענגלמן מנשה.
ענגלמן שמואל ומשפ.
ענגלמן לאה, ברוניה.
ענגלמן משה, אפרים.

עלקן מנדל ומשפ.
עלקן שרה.
עלקן אברהם ומשפ.

פ

פאנטל אנשל ומשפ.
פאנטל מלכה.
פאנקובסקי שמשה ומשפ.
פאנקובסקי איטה מבית ברגמן.
פאנקובסקי יוסל ומשפ.
פאנקובסקי מאניה.
פאנקובסקי יוסל ומשפ.
פאנקובסקי הינדה ראשקה מבית ניימן.
פאנקובסקי אניה.
פאנקובסקי יצחק ומשפ.
פאנקובסקי גיטל מבית כוואט.
פאנקובסקי משה־הערש ומשפ.
פאנקובסקי קריינדל מבית הלטר.
פאנקובסקי אברהם, בערל.
פאנקובסקי מנדל, רוזשה.
פאנקובסקי יצחק־וולף ומשפ.
פארזשענצ׳בסקי יעקב ומשפ.
פארזשענצ׳בסקי רוזשה מבית דומב.
פארזשענצ׳בסקי פנחס ומשפ.
פינקובסקי ביילה מבית פונץ׳.
פוקס הענוך ומשפ.
פוקס רחל.
פוטשניק חיים ומשפ.
פוטשניק מיכאל ומשפ.
פוטשניק מירל־חוה.
פוטשניק אפרים־איציק, אסתר.
פוקס איקה ומשפ.
פוקס חונה, תמר.
פונטש הרשל ומשפ.
פונטש הענה, דוד.
פוסלסקי שמואל ומשפ.

פוסלסקי אברהם־וולף ומשפ.
פוסלסקי יחיאל ומשפ.
פורטעק געצל ומשפ.
פורטעק הינדה־רחל.
פורטעק אברהם, אליהו.
פורטעק מרדכי, שרה־יענטה.
פיוטרקובסקי וואווע ומשפ.
פינקעל דוד ומשפ.
פינקלשטין משה ומשפ.
פינקלשטין חיה.
פינקלשטין לייבל, יחזקאל.
פינקלשטין רבקה, שמחה, יצחק.
פיק הרשל ומשפ.
פליגעלטאוב ומשפ.
פענק יעקב ומשפ.
פענק וולף (וועלוועלע).
פענק הרשל ומשפ.
פענק לאה, משה.
פרוצל דניאל ומשפ.
פרוצל נאחה מבית עליאש.
פרוצל יעקב (יעקוש).
פרוצל חיים (בושקעס) ומשפ.
פרוצל הרש דוד.
פרוצל יחיאל ומשפ.
פרוצל משה, חנה, אברהם.
פרוצל הערשל ומשפ.
פרוצל דויזה.
פרוצל אברהם־לייב, ישראל.
פרוצל הערשל ומשפ.
פרוצל רחל מבית דבידוביץ.
פרוצל הענוך, יהושע־יעקב.
פרוצל רבקה, פערל.
פרוצל הינדה־רחל.
פרוצל שבע.
פרוצל קלמן ומשפ.
פרוצל הערש משה ומשפ.
פרוצל הינדה־רחל.
פרוצל רצה, בערל.

פרוצל משה־שמואל ומשפ.
פרוצל ישראל־שלום ומשפ.
פרוצל הערש, מענדל.
פרוצל יוסל ומשפ.
פרוצל חיים ומשפ.
פרוצל שלמה.
פרוצל רפאל ומשפ.
פרייז יעקב (האופה) ומשפ.
פרייזביילה.
פרייז שפרינצה.
פרייז הערשל ומשפ.
פרייז יהודית, אסתר.
פרידמן שמואל ומשפ.
פרידמן אחיות.
פרידמן שמשה ומשפ.
פרידמן חנה.
פרידמן מענדל, חיים.
פרידמן מוטל, פרימעט.
פרעהליך פייביש ומשפ.
פרעהליך יענטה.
פרעהליך צדוק ומשפ.
פרעהליך נאחה מבית לבקוביץ.
פראנצוז משה ומשפ.
פראנצוז יודעל, חנה, פריידה.
פרענק אהרן ומשפ.
פרענק צביה מבית עליאש.
פראזשענצ׳בסקי נחמן ומשפ.
פשעדבורסק עוזר ומשפ.
פשעדבורסקי אסתר לאה וב עלה.
פשעדבורסקי אברהם אהרן.
פשעדבורסקי זיינבל ומשפ.

ק

קאסריל אברהם־הלל ומשפ.
קאסריל עטל.
קאסריל אייזיק ומשפ.
קאסריל רוזשה מבית רוסעק.
קאסריל אדם ומשפ.
קאסריל נאחה מבית רוסעק.
קאסריל קלמן ומשפ.
קאסריל גוציה מבית גרבובסקי.
קאסריל הערצקה (העניעק).
קאסריל זיסל, פריידה.
קאסריל אברהם הלל.
קאסריל חיים׳ל (בלעכנער) ומשפ.
קאסריל פייגה.
קאסריל כתריאל, הענוך.
קאסריל דבורה.
קאסריל יעקב ומשפ.
קאסריל טוביה ומשפ.
קאסריל רוזשה.
קאסריל יצחק ומשפ.
קאסריל רוחמה (רוזנבלום).
קאסריל פייגה (ורשבסקי).
קאסריל יולקה ומשפ.
קאסריל יחיאל מאיר ומשפ.
קאסריל דניאל, צביה.
קאסריל בייניש ומשפ.
קאסריל רחל.
קאסריל בערל ומשפ.
קאסריל פולטשה.
קאסריל משה (אין יאוועגס) ומשפ.
קאסריל לייב ומשפ.
קאסריל יעקב וולף ומשפ.
קאסריל משה ומשפ.
קאסריל הינדה מבית ליצ׳בסקי.
קאסריל אברהם, רחל.
קובלסקי יעקב שלמה ומשפ.
קובלסקי מיכלה מבית גולדמן.
קובלסקי טובה־גיטל.
קוז׳וך יענטשה (הנגר) ומשפ.
קוז׳וך יצחק ומשפ.
קוז׳וך נאחה.
קוטעק ומשפ.

קולטונובסקי לייב ומשפ.
קולטונובסקי חוה, ליפמן.
קולטונובסקי יוסף ומשפ.
קולטונובסקי לייב.
קליסקי דוד ומשפ.
קליסקי מאניה.
קליסקי וולף ומשפ.
קליסקי שרה.
קוטנר דאכה ומשפ.
קוטנר הענה ומשפ.
קוניארסקי שמשה ומשפ.
קוניארסקי משה ומשפ.
קוניארסקי לייב ומשפ.
קוניארסקי מינדל והילדים.
קוניארסקי דאחה ומשפ.
קוניארסקי יעקב ומשפ.
קוניארסקי לאה.
קונופניצקי פערל ומשפ.
קונופניצקי חוה, לייב.
קורנבייזר רודה ומשפ.
קורנבייזר יעקב, שלמה.
קורנבייזר דוד, אסתר.
קופידלובסקי ברוך־מרדכי ומשפ.
קופידלובסקי יענטה מבית גליקסמן.
קופידלובסקי יעקב מאיר.
קופידלובסקי אפרים איצעק.
קופידלובסקי חנה, אסתר גולדה.
קופידלובסקי מאיר ומשפ.
קופידלובסקי אסתר.
קופידלובסקי אברהם, פייגה.
קורן יוסל (שוחט) ומשפ.
קורן שלמה.
קורלנד העניעק.
קייזר ומשפ.
קיאק פייבל ומשפ.
קיאק דבורה, מאחלה. מלכה, שפרינצה, שיינדל.
הרב קליגר אליעזר ומשפ.

קליגר יהודית מבית אורנבך.
קליגר גיטל, מלכה.
קלינובסקי נחום ומשפ.
קלינובסקי פייטש ה.
קנופ נחום ומשפ.
קנופ לייב־דניאל.
קנופ ריקל.
קעמפנר צדוק ומשפ.
קעמפנר מאניה מבית פוסלסקי.
קעמפנר דוד, שלמה, צפורה.
קרזשאק גדליה ומשפ.
קרזשאק טובה, גולדה, ליבה.
קשעפיצקי איצעק ומשפ.
קוניארסקי רייזל.
קוניארסקי לאה.

ר

רובינשטין נתן־דוד.
רובינשטין מרדכי־נתן ומשפ.
רובינשטין מירל מבית גולדמן.
רובינשטין חנן, יעקב.
רובינוביץ מנדל ומשפ.
רובינוביץ דויזה.
רובינוביץ שרה מרים, הענה.
רובינוביץ מירל, שפרינצה יהודית.
רובינשטין בריינדל, פערל־לאה. רבקה.
רוזנבלום וולף ומשפ.
רוזנבלום יעקב (יאנעק).
רוגובסקי ישעיה ומשפ.
רוגובסקי שפרינצה.
רוגובסקי אידל. ומשפ.
רוגובסקי הענוך ומשפ.
רוגובסקי באלציה.
רוגובסקי בערל, באשה, חיה־שרה. פרל־לאה. זלמן.
רוגובסקי יצחק ומשפ.

רוגובסקי יעקב מאיר ומשפ.
רוגובסקי רבקה.
רוגובסקי בריינדל ומשפ. בעלה משה.
רוגובסקי אפרים ומשפ.
רוגובסקי תמר מבית כהן.
רוגובסקי עלה.
רוזען משה חיים ומשפ.
רוזען חנה.
רוזען אברהם הענוך ומשפ.
רוזען חיה־שפרינצה.
רוזען קלמן ומשפ.
רוזען נחמיה, שלמה.
רוזען זיסקינד, פריידה.
רוזענטל שלום ומשפ.
רוזענטל שפרה.
רוזענטל אברהם־פייבל ומשפ.
רוזשעביץ לייב ומשפ.
רוזשעביץ פעסה מרדכי.
רוט ומשפ.
רוסעק שלמה ומשפ.
רוסעק באשה.
רוסעק יחיאל לייב ומשפ.
רוסעק יעקב־מאיר ומשפ.
רוסעק אהרן יוסעק.
רוסעק יהושע־זיינבל.
רוסעק נחום ומשפ.
רוסעק העדל.
רוסעק לאה.
רוסעק שלמה (שלאמעק) ומשפ.
רוסעק קובה.
רוסעק שמעון ומשפ.
רוקמן ומשפ.
רושעצקי משה דוד ומשפ.
רושעצקי הרשל, ליבה.
רושעצקי הרש־דוד.
רוזנצויג מוטל ומשפ.
רוגובסקי שמואל ומשפ.
רינג יחיאל ומשפ.

רינג לאה.
רינג צדוק, יעקב.
רינג פריידה מבית דב ידוביץ.
רינג וולף ומשפ.
רינג שמשה ומשפ.
רינג ישראל יוסף.
רינג וולף.
רינג דבורה מבית עליאש.
רינג וולף ומשפ.
רינג חפציה, יעקב־מאיר.
רינג איידל.
רינג משה ומשפ.
רינג באשה, חנה.
רינג לייבל ומשפ.
רינג (טערק) ומשפ. חייד.
רינג חנה.
רינג וולף ומשפ.
רינג קענדל.
רינג ישראל יוסף.
רינג הרש־דוד ומשפ.
רינג יוסף ומשפ.
רינג אסתר.
רינג שמשה־משה.
רינג חיה.
רייכמן שמואל לייזר ומשפ.
רייכמן פייגה מבית קאסריל.
רייכמן פריידה, ליבה.

ש

שאיה אברהם ומשפ.
שאיה חנן, חנה׳לה.
שולזינגר רבקה ומשפ.
שולזינגר ליבה, דינה.
שולזינגר יוסף.
שולזינגר יעקב שלמה ומשפ.
שולזינגר דינה מבית ברוין.

שולזינגר דוד, אברהם.
שולזינגר מנחם.
שולזינגר משה נחמיה ומשפ.
שולזינגר פערל מבית קוטנר.
שולזינגר אברהם־מרדכי.
שולזינגר פנחס־הענוך.
שולזינגר רבקה.
שולזינגר אברהם־נחמן ומשפ.
שולזינגר יודל.
שולזינגר רחל־לאה. הענה.
שולזינגר אידל.
שולזינגר חיה, לאה.
שארי אנשל ומשפ.
שארי לאה.
שארי מרדכי ומשפ.
שארי רייזל מבית דבידוביץ.
שארי הערצקה. ומשפ.
שוירץ אנשל ומשפ.
שוירץ משה־הרש.
שוירץ שרה־אידיס.
שוירץ ליב ומשפ.
שוירץ יעקב, אדם.
שוירץ נחמיה, שרה.
שוירץ דאחה, טובה־גיטל.
שוירץ זלמן ומשפ.
שוירץ בלומה, שרה־רבקה.
שוירץ חיה, ישעיה־יעקב.
שורץ דוד ומשפ.
שוורץ איצעק ומשפ.
שוורץ מאניה.
שוורץ משה (זגג) ומשפ.
שוורץ יוסקה (חיט) ומשפ.
שוורץ עזל (מלמד) ומשפ.
שוורץ שמואל שלום.
שוורץ ציפה.
שוורץ שרה־רבקה ומשפ.
שוורצברט יצחק יעקב ומשפ.
שוורצברט איטה מבית פולברמכר.

שוורצברט מיכאל הרש ומשפ.
שוורצברט יחיאל־ליב ומשפ.
שוורצברט שרה מבית דבידוביץ.
שוורצברט הרש־מרדכי, פייביש.
שמולביץ פייביש ומשפ.
שמולביץ אדעל.
שמולביץ אברהם, בער.
שמולביץ לייב ומשפ. אשתו מינדל מבית קוניארסקי.
שמולביץ נחמיה, תמר. אסתר־לאה.
שמולביץ שמואל ומשפ.
שמולביץ ישעיה ומשפ.
שמולביץ איצ׳ה ומשפ.
שמולביץ וולף־יוסקה ומשפ.
שמולביץ קלמן משה ומשפ.
שמולביץ שמואל, שלמה.
שמולביץ מאיר ומשפ.
שמולביץ טובה.
שמולביץ יעקב־מאיר ומשפ.
שמולביץ פייגה מבית ברקוביץ.
שמולביץ לייב ומשפ.
שמולביץ מנדל.
שמולביץ חיים׳ל ומשפ.
שמולביץ אסתר־חנה.
שמולביץ גדליה, נחמיה.
שמולביץ הערשל ומשפ.
שמולביץ פייגה.
שמולביץ חיה־אסתר.
שמולביץ יוסף ומשפ.
שמולביץ שרה־סורטשה. אשתו של פייביש.
שמולביץ גדליה.
שמולביץ חיים׳ל, שמואל, יוסף.
שמולביץ ומשפ.
שמולביץ בערל, שמואל, חנה׳לה.
שטערן ישראל דוד ומשפ.
שטערן שלמה, יחיאל, משה.
שיליט גודל ומשפ.

שיליט פרימצ׳ה מבית פנקובסקי.
שיליט אברהם, עזרא, הרשל.
שיליט לאה ומשפ.
שיליט הינדה.
שמשה אברהם-חיים ומשפ.
שמשה הענציה.
שמשה חנניה, מאחלה.
שערדזקי שמשה ומשפ.
שערדזקי גולדה, חיה-אסתר.
שערדזקי מרדכי.
שערדזקי טובה.
שער יחזקאל ומשפ.
שער אסתר-גולדה. מבית ברון.
שער טובה.
שפירא דניאל ומשפ.
שפירא לייבוש ומשפ.
שפירא רבקה מבית ארליך.
שפירא ישראל׳צה.

שפירא אברהם׳צה. הערש.
שפירא שמעיה ומשפ.
שפירא לאה מבית רוסעק. לוטקה. נינה.
שפירא שמעון ומשפ.
שפירא אייזיק ומשפ.
שפירא פייגה.
שפירא אברהם, מינדל.
שצ׳ופק משה שמואל ומשפ.
שצ׳ופק ידידיה, שלום.
שצ׳עקץ הערשל ומשפ.
שצ׳עקץ איידל.
שצ׳עקץ יחזקאל ומשפ.
שצ׳וקובסקי אביגדור ומשפ.
שצ׳וקובסקי אריה.
שצ׳עקץ זיינבל ומשפ.
שרודה יוסל ומשפ.
שרודה אחיו ומשפ.

ג ל ע ד

נר נשמה לזכרון הורינו היקרים

האם: יטה פראדל ארליך בת אנשל שוירץ נפטרה בישראל בשנת 1956

האב: משה ארליך נפטר בישראל ב־1956

דודים ודודות: רייזל ארליך, שווירץ זלמן, שווירץ בלומה, שווירץ שרה יהודית, שווירץ פייגה־צפורה, שווירץ אברהם הרש, שווירץ אנשל, שווירץ שרה, ארליך לייב, ארליך גולדה

המתאבלים: בן ואח

שרה ארליך — שיינמן ומשפ., בת־ים
שושנה ארליך — גלקופ ומשפ.,"

אַ מצבה

דער פאַרשניטענער משפּחה
דורך די נאַצי־רוצחים

פאָטער: **יונה מאיראָוויטש**

מוטער: **שרה־רבקה**

ברודער: **יעקב אייזיק** — געהאַנגען דורך די דייטשן
אין פּאַגענבורג. 1940

מיין פרויס פאַמיליע:

שמשה שעראַדזקי

גולדה שעראַדזקי

חיה־אסתר שעראַדזקי

אין טיפן טרויער פאַרבליבענע:
חיים מאיראָוויטש און פרוי
חוה פונדערהיים שעראַדזקי
מאָנטרעאָל — קאַנאַדע

צום אייביקן אָנדענק

שמולעוויטש פּיוויש און זיין פרוי

שמולעוויטש אָדעל

שמולעוויטש לייב און פאַמיליע

שמולעוויטש נחמיה, אברהם און **בער**

שמולעוויטש שמואל און פאַמיליע

שמולעוויטש איטשע און פאַמיליע

שמולעוויטש תמר און **אסתר לאה**

פאַראייביקט:
יעקב שמולעוויטש־שולמאַן און פאַמ.
אַמעריקע

יד־ושם

הנאהבים והנעימים בחייהם
ובמותם לא נפרדו
(שמואל ב׳ ב׳ 23)

האב: **אדם כתריאל**

האם: **נחה מבית רוסק**

האחים: **אברהם הלל**
קלמן, אשתו גוציה מבית גרבובסקי ובנם העניעק

האחיות: **זיסל, בעלה אברהם בער שיא, בנם חנן ובתם חנה**
פריידה, בעלה יצחק גליקסמן והילדים יעקב מאיר
ומשה

הונצח על־ידי:

אריה כתריאל ומשפ. ישראל
הנדל כתריאל —
יעקובוביץ ומשפ. אמריקה.

זכר עולם

להורינו ובני־משפחתנו שניספו

בתקופת השואה הגדולה

סבא: **חנניה שמשה**

סבתה: **מחלה**

אבא: **אברהם חיים** — נפטר בגיטו לודז'

אמא: **הנציה** נרצחה בטרבלינקה ב־1942 בגיל 46

אחיות של אבא ומשפחותיהם: **לאה, מלכה, מינדל, יוכבד**

אחות של אמא: **מירל בומס** בעלה ומשפחותיהם

ההורים של אמא: **אהרן וולף פולוורמאכר** משיערדז ואשתו **טובה**

דודות: **רבקה** והילדים **אסתר רויזה**

המתאבלים:

שמשה יעקב ומשפחתו — ישראל
רחל גריזמן ומשפ. — שבדיה

אַ נר־תמיד

מיט צעווייטיקטע הערצער באַווייגען מיר

אונדזער טייערע פאַמיליע

זיידע: **הערש וואָלף לאַנגנאַס**

באָבע: **גאָלדע ליבע**, פונדערהיים **מאָניץ**

זיידע — פאָטער פון דער מוטער: **מנחם מענדל אַראָנאָוויטש**

באָבע: **מירל**

פאָטער: **אברהם אהרן** נפטר געוואָרן ג׳ תמוז 1941 אין וויערושאָוו

מוטער: **חַנה הענדל**, פונדערהיים **אַראָנאָוויטש**

פעטער: **יעקב**, זיין פרוי **רבקה**, זון **מענדל** און טאָכטער **חוה**

מומע: **חיה פעסאַ** און טאָכטער **פייגע פערל (שילסקי)**

מומע: **ליפּטשע לעסמאַן** און איר מאַן **יעקב**

פעטער: **אייזיק**, געפאַלן אויפן מזרח־פראָנט אין ערשטן וועלט־קריג

ברודער: **משה**, געפאַלן מיט אַ העלדן־טויט אין באַפרייאונגס־קריג
אין גליל־העליון אין יאָר 1948

פעטער: **חיים דוד שילסקי**

אין טרויער פאַרבליבענע
יחזקאל לאַנגנאַס און פאַמיליע
שוועדן

אַ נר־תמיד

אייביק אין מיין זכרון —
פאַרשניטענע משפּחה מיינע

פאָטער: **אשר אַנשל שאַר**, זון פון ר׳ **שלמה משה**
מוטער: **לאה**, טאָכטער פון ר׳ **זאב־וואָלף בערגמאַן**
ברידער: **וואָלף**
הערש בעריש
אברהם יעקב
שוועסטער: **אסתר**
שוועגערין: **פרומה**, טאָכטער פון ר׳ **נתן ליבער**

פאַראייביקט דורך:
פאַמיליע שאַרי — פראַנקרייך

נר־נשמה

מיט טיפן צער דערמאָנען מיר אונדזער פאַמיליע

זיידע: דוד

באָבע: רודע

זיידע: שמואל יוסף

באָבע: רחל

פאָטער: יעקב מאיר

מוטער: פייגע פונדערהיים בערקאָוויטש

ברידער: חיים
שמואל יוסף

שוועסטער: אסתר, איר מאַן מאיר קאַפּידלאָווסקי דער זון פון
אברהם און לאה, זייערע קינדער אברהם און פייגע

פעטער: חיים בערקאָוויטש, דער זון פון שמואל יוסף און רחל.
געלעבט אין בעלגיע

מומע: לאה, איר מאַן ישעיה מאַיאַרטשיק און זייערע קינדער
הענדל און שמואל יוסף

פעטער: איצעק, זיין פרוי אסתר און פאַמיליע

מומע: פריידל, איר מאַן הערשל יאַראַנאָווסקי, מיט זייערע קינדער

פאַמיליע: חיים משה ניימאַן

ברודערן זון: פייוול, זיין פרוי טשאַרנע, זייערע זין לייב און מאיר
און טאָכטער לאה

פעטער: אייזיק בערקאָוויטש, געשטאָרבן אין מאָסקווע

מאַניע לועל פונדערהיים רייען, איר מאַן מרדכי
און זייער טאָכטער לאה־לוטקע

פאַראייביקט דורך:

מאַניע שמולעוויטש־ראָזענבלאַט
מאַן ישראל און טאָכטער פייגע
שוועדן

צום אייביקן אָנדענק

אונדזערע נאָענטע, פאַרפייניקטע דורך די נאַצישע רוצחים
און זייערע מיטהעלפער.

פאָטער: **פייוויש שרגא הכהן פריילין**
מוטער: **יענטאַ**
ברודער: **צדוק**, זיין פרוי **נאכע** פונדערהיים **לעווקאָוויטש** און צוויי
קינדער
שוועסטערן: **גיטל**
בלימע
חיה-שרה

פאַראייביקט
מיט צער און טרערן:
פעסאַ לעוו-פריילין
מאַן און קינדער
לוטקאַ שיפער-פריילער
מאַן און קינדער
אויסטראַליע

נר זכרון

ליקרים שנפלו חלל בימי־השואה האיומה

האב: ר' צבי משה פרוצל

האם: הינדע רחל מבית קאסריל

אחיות: איידל, בעלה וולף שראדזקי והילדים פרידה וגיטה חיו בבוזשנין אסתר לאה רושצקי והילדים: פרידה, ישראל שלום, יחיאל מענדל והנה מאשע, חיו בוידאבה טובה, בעלה יהושע טראובה והילדים פרידה, אסתר לאה, פערל, בעלה ישעיה בריל חיו בוירושוב, ראצה, בעלה פנחס אליהו איצעק, חיו בצרפת, שבע, חיה בוירושוב, חיה, בעלה יעקב מאיר רוסק, חיו בצרפת

אח: קלמן נפטר ב־1966 בישראל

המנציחה:
לובה־אהובה סודוביץ־פרוצל ובעלה, חיפה

לזכרון נצח

על אלה אני בוכיה

אבא: ר' משה נחמיה בן חיים וואלף שולזינגר נפטר בגיטו לודז' בגיל 58

אמא: פרל בת ר' הערשל קוטנר נפטרה בגיטו לודז' בגיל 55

אחות: רבקה נספתה בגיל 30

אחים: אברהם מרדכי נספה בגיל 35 פנחס הניך נספה בגיל 32

דודות: רבקה אשת איטשע שולזינגר ומשפחתה, הענה אשת הורוביץ ומשפחתה, אסתר אשת נח רינג ומשפחתה

דוד: וולף ומשפחתו

ת.נ.צ.ב.ה.

המתאבלת:
רחל זיגלמן — שולזינגר ומשפ.

ג ל ע ד

לקרובים ויקרים

ינקום ה׳ את הדם השפוך ע״י הנאצים ימ״ש

הרב: ר׳ **אברהם מנדל אורנבך** נפטר בוירושוב לפני המלחמה

הרבנית: **גולדה־ריקל** מבית **מוקשקי**

בנים: **מיכאל** ומשפחתו ניספו, **יהודה אליעזר** ומשפחתו נספו, **יעקב לייב** ומשפחתו ניספו, **שמעון** ומשפחתו ניספו.

בנות: **אסתר** ומשפחתה, ניספו **יהודית**, אשתו של הרב **קליגר**, הרב **קליגר** — הרב האחרון בוירושוב — ניספה באושביץ בשנת 1942

אח: **משה מוקשקי**, אשתו **הינדה** ובתם **איידל**, ניספו

המתאבלים:

יעקב מוקשקי, אשתו חיה וכל המשפחה, חיפה

אַ מצבה

צום הייליקן אָנדענק פון די קדושים:

פון לינקס: פראניע, לעבט אין אמריקע.

פאָטער: יצחק אַשער

מוטער: לאה

שוועסטערן: פייגע

מייטע ביילע

עטעל

ברידער: שלמה ביניש

אברהם הלל

פאַטער: **אלקנה סטיצקי**
מוטער: **גיטל**, פונדערהיים **רוסעק**
שוועסטערן: **שפרינצע**
ברכה
זיסל
יענטע

אייביק וועלן מיר אייך געדענקען
און טרויער פאַרבליבענע:
משה אַשער
פראַניאַ אַשער-סטיצקי
און קינדער
אַמעריקע

אַ מצבה

מיינע טייערע, פאַרשניטענע
דורך דער נאַצישער חיה

פאַטער: **מענדל מאיראַוויטש**
מוטער: **רחל**, פונדערהיים **זעלקאַוויטש**, 49 יאַר אַלט
זון: **הערשל**. 30 יאַר אַלט
טאָכטער: **מינדל**. 19 יאַר אַלט

דערמאַנט אין טיפן טרויער
פייגע קורלאַנד-מאיראַוויטש
און פאַמיליע. ישראל

בצער ויגון הננו מבכים את יקירינו

אבא: **איציק יעקוב**, נפטר בשנת 1925
אמא: **איידל׳**
אחים: **בערל**, אשתו **מאלה** מבית **ברום** וילדיהם **יצחק ואלה**
איסר אשתו **הדסה** מבית **ארליך** וילדיהם
לייבל
אחיות: **הינדה**, בעלה **משה בוברובסקי** והילדה **פולושה**
רייזל, גולדה, ביילה
הסבא: **בערל קאסריל** ואשתו **פולצ׳ה** — נפטרו **שלמה גרוסברג**
ואשתו **דבורה** — נספו

המבכים:
נחום, אברהם, ופישל יעקוב ומשפחותיהם

זכרון־נצח

יזכור עם ישראל את קדושי משפחתי, יחד עם כל
קדושי ישראל שנרצחו על־ידי הצורר הגרמני ימח־שמו

אבי: ר׳ משה צבי (הרש) בר׳ אברהם יצחק זלמן

אמי: טובה שיינדל בר׳ אפרים מאירוביץ

אחי: הלל

אחיותי: מלכה, פסה־בלומה, הינדה, רודה, ביילה

ארץ אל תכסי דמם. זכרם לא ימוש לעולם
ת.נ.צ.ב.ה.

המתאבל:
הבן והאח אברהם זלמן ומשפ., חיפה

אַ מצבה

פאַר מיין טראַגיש־אומגעקומענער פאַמיליע

זיידע : **אברהם מאַנעס**

באָבע : **קריינדל**
געשטאָרבן פאַרן קריג

זיידע : **פנחס פרענטקע**

באָבע : **אסתר** פונדערהיים **שענק**

פאָטער : **אַנשל העניך**, געשטאָרבן 8 טעג פאַרן קריג

מוטער : **חיה**, פונדערהיים **פרענטקע**

שוועסטערן : **מלכה**

רויזע

שרה

ברידער : **אליהו**

אברהם

פעטער : **שמשה משה מאַנעס** און זיין פרוי **טעלצע**

זון : **יצחק** און פאַמיליע

טעכטער : **מינדל**
שרה

פאַראייביקט דורך :
קאַראָלאַ פריילין־מאַנעס
און פאַמיליע. פראַנקרייך

יזכור

נישט פאַרגעסן וועלן מיר אייך —

פאַרשניטענע דורך די נאַציס ימח שמם

פאַטער: **יעקב יוסף ערליך**

מוטער: **רחל לאה,** פונדערהיים **קאַסריל**

ברידער: **אַנשל** מיט זיין פאַמיליע

רפאל הערש און פאַמיליע. געלעבט אין בעלגיע

אברהם דוד. געלעבט אין בעלגיע

שוועסטערן: **מרים,** איר מאַן **מיכאל אהרן זילבערבערג**

און קינדער

פריוועו

קאַזה

רבקה

אין טרויער פאַרבליבענע

מענדל ערליך, פרוי און קינדער

פראַנקרייך

צום אנדענק

פון מיין אומפארגעסלעכן פאטער

עזרא לייזעראוויטש

פאראייביקט דורך

שארל לייזעראוויטש

פאריז

אַ נר־תמיד

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע

פאָטער: **ישעיה זיידעמאַן**

מוטער: **ליפשע**. אומגעקומען אין ווערשאָו

שוועסטערן: **רחל**

אידל. אומגעקומען אין רוסלאַנד

ברודער: **שמואל** און פאַמיליע

איבערגעגעבן דורך:

ברײַנדל אַדעליסט־זיידעמאַן און פאַמ.
פראַנקרייך
אברהם זיידעמאַן און פאַמ. בעלגיע
אסתר זיידעמאַן און פאַמ. פאַריז

ג ל ע ד

ינקום ה׳ את הדם השפוך על־ידי הנאצים ימ״ש
ויצרור בצרור החיים עם כל קדושי ישראל את בני משפחתנו היקרים

אבינו: **חנוך־העניך ליבר** בן **דב**
אמנו: **רבקה־פריידה** מבית **ברגמן**

אחיותינו: **פרימט, אסתר מלכה ניימן**, בעלה **לייב** בן **פייוול** ובנם **חיים משה**

דודותינו: **חוה רויזה ברקר** מבית **ברגמן** ובנותיה, **מלכה גולדשטיין** בעלה **שלמה** וילדיהם, **פאווה פרימר** מבית **פרבר**, בעלה **יוסף** וילדיהם, **פאווה איזביצקי** מבית **ברגמן**

זכרם לא ימוש מקרבינו לנצח

המתאבלים: בן ואח

רצה קרלינסקי — ליבר וולגה זלמן —
ליבר ומשפחותיהם, ישראל

נר נשמה

לזכר כל בני המשפחה שנספו בזמן השואה

אבא: ר׳ **צבי** בן ר׳ **לייב דומב**

אמא: **גיטל** בת ר׳ **מנחם לבקוביץ**

אחיות: **נאחה**, בעלה **יצחק רוגובסקי** והילדים, **שרה**, בעלה **יידל עזער** והילדים, **רחל עדלשטיין**, בעלה והילדים, נשלחו לאושביץ מהולנד. אחות **יוכבד**

אח: **לייב** ומשפחתו

הורי אשתי: ר׳ **אליעזר ברום**, אשתו **מאשה** מבית **מאנס**

אחות: **שבע**

המתאבלים:

מנחם דומב ומשפחתו, חיפה
אברהם דוד דומב ומשפחתו, הולנד

זכרון־נצח

יזכור ה׳ את קדושי משפחתי —
יחד עם כל קדושי־ישראל

האב: **אברהם אייזנר**, נפטר לפני המלחמה
האם: **לאה**, נרצחה בוירושוב
האחים: **משה אהרן**, אשתו **פסה׳לע** הילדים והנכדים. **מרדכי**, אשתו **פסה׳לע** הילדים והנכדים. **זלמן**, אשתו **חיה׳צה** הילדים והנכדים

זכרם לא ימוש מקרבי לעולמים.

יצחק אייזנר ומשפחתו — חיפה

נר נשמה

לבני משפחותינו היקרים והטהורים
זכרם יעמוד לעד

האב: ר׳ **רפאל ארליך**

האם: **חנה ארליך**

הדוד: ר׳ **נתן ארליך** ומשפחתו — נספו בחלמנו

המתאבלים:

נעמי זפקביץ — ארליך — ומשפחתה. ישראל.
והבנים משוויצריה

זכרון־נצח

ליקרים שניספו בימים הטראגיים על־ידי הרוצחים הנאצים ימ"ש

האב: **דוד לבקוביץ**
האם: **קריינדל** מבית **יבלונסקי**
האחים: **מנחם** ומשפחתו. **יעקב**
האחות: **נחה**, בעלה **צדוק פרהליך** ומשפחתם
הדוד: **מאיר לבקוביץ**, אשתו **רבקה** מבית **טאוב** הבנים **הרש דוד ויצחק**, הבנות **חיה רחל, מינדל, הענדל** ועוד שני ילדים

המספידים:
שמואל נתן לבקוביץ ומשפחתו, ישראל
מייטה לבקוביץ־שאיה ומשפ. ישראל
שלמה לייב לבקוביץ ומשפ. אוסטרליה

לזכר עולם

מיט הייליקן ציטער דערמאַנען מיר דעם אָנדענק
פון אונדזערע טייערע, אומגעבראַכטע אויף קידוש־השם
דורך די נאַצישע מערדער

פאָטער: **משה וואַלעצקי**
מוטער: **בריינדל**, פונדערהיים **רינג**
שוועסטערן: **יוכבד**
פייגל
חנה
באַשע
ברידער: **מיכאַל** און זיין פרוי **בריינדל**, פונדערהיים **איצעק**
אשר **שמואל איצעק** **שמעון**

אין טיפן טרויער פאַרבליבענע
זין און ברידער:
לייב וואַלעצקי און פאַמ. פאַריז
מעניע וואַלעצקי און פאַמ. אויסטראַליע
מאיר וואַלעצקי און פאַמ. אויסטראַליע
פנחס וואַלעצקי און פאַמ. ניו־יאָרק
נחמיה (העניעק) וואַלעצקי און פאַמ.
ניו־יאָרק

מצבת־זכרון

לקדושי השואה

בתמונה: גוטה, תבדל לחיים

הורי היקרים: ר׳ **חיים שלמה הורביץ** ואשתו טובה מבית **פנטל**

סבי: ר׳ **פנחס הורביץ** — נורה ביום הגירוש

אחי: **אברהם לייב ואנשל**

אחות: **מלכה**

דודה: **בריינדל** (ברונקא) מבית **פנטל** ובעלה ר׳ **חיים משה דזילובסקי**

דודה: **רייצה** מבית **פנטל** ובתה **מלכה**

הדוד: ר׳ **יעקב הורביץ** ואשתו **לאה** מבית **שטייאר**

הישרים והתמימים אשר נפלו על קידוש ה׳
בידי הנאצים ימח שמם, השם ינקום דמם

ת.נ.צ.ב.ה.

המספידה:

גוטה סגל — הורביץ — ומשפ. ישראל

לזכרון עד

זכרונם שמור בליבי לנצח

אבא: **שמשה סלומונוביץ'**
אמא: **אטל** מבית **ברקוביץ**
אחים: **וולף**, אשתו **אדל** מבית **פלבינסקי** ובתם **שיינדל**, **דניאל** ואשתו, **ישעיה**, אשתו **זלדה** מבית **ברקוביץ** וילדיהם **שמשה ושיינדל**
אשתי: **שיינדל** מבית **ברקוביץ** והבנים היקרים **אברהם — שמשה ואהרון** שניספו במחנות המות

יזכרם אלהינו עם כל קדושי ישראל,
ואת דמם השפוך ינקום
ת.נ.צ.ב.ה.

המנציח:
זליג סלומונוביץ ומשפחתו — ישראל

יזכור

לזכרון נצח נשמות קרובי שנרצחו ע"י
הצוררים הארורים בשנות השואה

האב: ר' יצחק יעקב שוורצברט האם: איטה מבית פולוורמכר
האחים: מיכאל הרש, יחיאל לייב
הסבא: משה שוורצברט סבתא: חיה
אשתי: שרה שוורצברט מבית דוידוביץ והילדים הרש מרדכי ופייוויש
ת.נ.צ.ב.ה.

המספיד:
חיים שוורצברט ומשפחתו — ישראל

דפי הנצחה

והשמיעו עליך בקולם ויזעקו מרה...
(יחזקאל כז, ל׳)

אבי: **מנדל רובינוביץ**
אמי: **רוזה**
אחיותי: **שרה מרים, הענה, מירל, שפרינצה ויהודית,** (אידיס)

מתאבל בנם ואחיהם:
אפרים רובינוביץ ומשפ. ישראל

יעקב פרייס ואשתו ביילה
הבנים: **הרשל וטוביה**
הבנות: **שפרינצה, יהודית,** (אידיס), **אסתר**

מתאבל:
בן אחות אפרים רובינוביץ ומשפחתו

חיים (חאמל) **איצעק ואשתו נחה**
הבנים: **וולף ולייב**
הבנות: **שרה ושפרינצה**

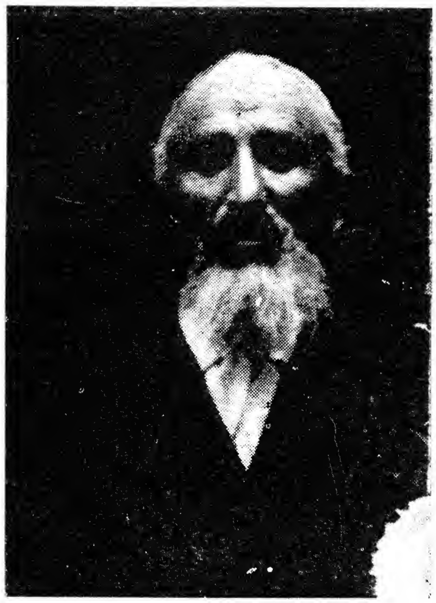
מתאבל:
בן אחות אפרים רובינוביץ ומשפחתו

משפחת שוורץ
בנות: **מאניה, איטה, שרה רבקה**

מתאבל:
בן דוד אפרים רובינוביץ ומשפחתו

נר תמיד

לתמימים והיקרים, לקדושים והטהורים

אבא: **מיכאל זלמן כהן**
אמא: **תונה** מבית **פנקובסקי**
אחיות: **חיה שרה**, בעלה **דניאל שפירא** והילדים. **תמר**, בעלה **אפרים רוגובסקי** והילדים. **הינדה, הנדל**
אח: **משה** ומשפחתו
אשתי: **יהודית** מבית **מייזלר** ובננו **מלך**
החותן: **קלמן מייזלר** ומשפחתו
אשתו של אחי סנדר: **איידל** מבית **יבלונסקי**
דוד: **אברהם יעקב היימן** ואשתו **גולדה הינדה היימן** ו**פייטשה**

המתאבלים

שמשה כהן ומשפחתו — ישראל
סנדר כהן ומשפחתו — ישראל
אסתר ורדי־כהן ומשפ. — ישראל

נר זכרון

יזכור ה' את קדושי משפחתי —

אבא: **הרצקה** (נפתלי) **רוסעק**, מבולסלבצה 1942 — 1887

אמא: **מינדל** מבית **יעקוב** (נפטרה), 1938 — 1888

אחי: **מוטל**

אחיותי: **הינדה זיסל** (זוסיה) **יבלונסקי**, 1942 — 1918, **פעסה** (פולה) 1943 — 1920, **שולמית**, 1942 — 1930

סבא: **משה רוסעק**

סבתא: **זיסל** וסבתא **רחל**

דודי: **עזרא**, אשתו **שפרינצה** וילדיהם: **הנקה, זיסל, הרשל ולייבל.**

משה ליפשיץ, אשתו **זיסל** מבית **רוסעק** וילדיהם **בערל והניה.**

ישעיה דוידוביץ אשתו **גוטה** מבית **רוסעק** וילדיהם **ברוך** (בולעק) **ומרים** (מאריסיה)

שולמית מבית **רוסעק** עם בעלה **מייזל**

פנחס הולץ, אשתו **אדלה** מבית **רוסעק** ובנם **העניעק**

יחזקאל מילר, אשתו **פולה** מבית **רוסעק** ובתם **מאריסה**

שמשון והינדה רוסעק וילדיהם **מאלה ומנדל**

מתאבלים:

יצחק רוסעק ומשפחתו — ישראל

מצבה

יזכור אלוקים את הנשמות הטהורות
והזכות עם כל קדושי־ישראל

אבא: **דוד וייסברוט־הורביץ** בן של הרב מזמושטש ר׳ **יוסף שלמה שבתאי הורביץ** זצ״ל

אמא: **ברכה**

אחים: **צדוק** אשתו **מינדל** ומשפחתם, **ישראל** אשתו **רוזה** וילדיהם

יוסלה, לייבל ושרה

לייב

אחות: **לאה**

ת.נ.צ.ב.ה.

המתאבלות:

אסתר קרשנר — ווייסברוט
הענה עליזה פרום — ווייסברוט
ומשפחותיהם
ישראל

מ צ ב ת ־ ז כ ר ו ן

משפחת שווירץ

רבקה, שרה יהודית, פייגא ציפרא, אברהם הרש

מתאבל:

אפרים רובינוביץ ומשפחתו

מצבת־זכרון

לעילוי נשמות יקירנו וקרובינו, בני משפחת רוסק שנספו בתקופת השואה

אבינו: ר׳ **יעקב מאיר** ז״ל בן ר׳ **חיים ושפרינצה רוסק** ז״ל

אמנו: **חיה שרה** הי״ד בת ר׳ **יהושע זיינבל ובילה רוזנשטין** ז״ל

אחינו: **יהושע זיינבל רוסק** ז״ל, **אהרן יוסף רוסק** ז״ל, **אשתו פריידל** הי״ד וילדתם **שרה׳לה** הי״ד

אחיותנו: **איידל** הי״ד בעלה **אהרן** הי״ד בן ר׳ **נח זליקוביץ** ז״ל וילדיהם **יעקב מאיר ופיגלה** הי״ד **רוזיה** הי״ד, **בעלה**

אייזיק הי״ד בן ר׳ **ישראל ביניש כסריאל** ז״ל וילדיהם
ישראל ביניש ויעקב יהושע הי״ד

דודנו: ר׳ **שלמה** בן ר׳ **חיים ושפרינצה** ז״ל, אשתו **איידל באשה** הי״ד וילדיהם **יחיאל לייב, יעקב מאיר וגוצ׳יה** הי״ד

דודתנו: **איידל** הי״ד בת ר׳ **חיים ושפרינצה** ז״ל, בעלה **ישראל ביניש** ז״ל **כסריאל**, בתם **רייזל**, בעלה **אייזיק ארליך** וילדיהם הי״ד, בנם **דוד**, אשתו וילדיהם הי״ד בנם **משה כסריאל**, אשתו **מניה** וילדיהם **טובה הנדל**, בעלה ובנם **חיימ׳ל** הי״ד, בתם **רחל** הי״ד

דודנו: **יוסף** הי״ד בן ר׳ **יהושע זיינבל ובײלה** ז״ל **רוזנשטין** אשתו **פולה** וילדיהם **הלה, לוליק ומרילה** הי״ד

דודתנו: **הילדה** הי״ד בת ר׳ **יהושע זיינבל ובײלה** בעלה **אברהם רוזנבוים** ובנם **שמואל** הי״ד

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציחה:

זיסל ברגמן — רוסק ומשפחתה — ישראל
שפרינצה בוכמן — רוסק ומשפחתה — ישראל
נח רוסעק ומשפחתו — אמריקה

לזכר עולם

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו,
אשר נרצחו והושמדו בידי הצורר הנאצי

אבינו היקר: **וולף** בן **זליג נויהאוז** ז״ל

אמנו היקרה: **ליבה גיטלה** (גיטשה מבית כסריאל) **נויהאוז** ז״ל

אחי היקר: **זליג** ז״ל (השואה השיגה אותם בטרבלינקה) ה׳ ינקום דמם,

ויהי זכרם ברוך

בנו נויהאוז ומשפחתו — ישראל

לזכר עולם

לנשמות בני־משפחותינו שהומתו על־ידי
הנאצים הארורים ימח שמם וזכרם

ההורים: ר׳ **נתן מרדכי ליבר** ואשתו **לאה**, נספו ונקברו בעיר זדונסקהוולה

האחיות: **פרימט**, בעלה **וולף שארי** ובתם הקטנה **לאה**
חנה רבקה, בעלה **הערש מאיר לבקוביץ** ובתם **לאה**
אסתר ליבר

מבכים:
האחים ניסן אבא ובריש ליבר

זכרון נצח

לאשתי וגיסתי: **טובה ליבר** מבית **לבקוביץ** ובנינו **נתן** שנרצחו בימי השואה

מתאבלים:
האחים בריש וניסן אבא ליבר,
ומשפחותיהם — ישראל

נר נשמה

לאהובים והתמימים

אבא: ר׳ **אהרן הירש שולזינגר**
אמא: **פריידה**, נקברה בעיר שראדז
האחים: **יוסף שולזינגר**
משה שולזינגר
שמואל לייב, אשתו **שרה** ובתם **רוזשה**

דמם זועק מן האדמה ולא ידום
ת.נ.צ.ב.ה.
המספידים:
דינה ליבר, דוד שולזינגר ומשפחותיהם
בישראל

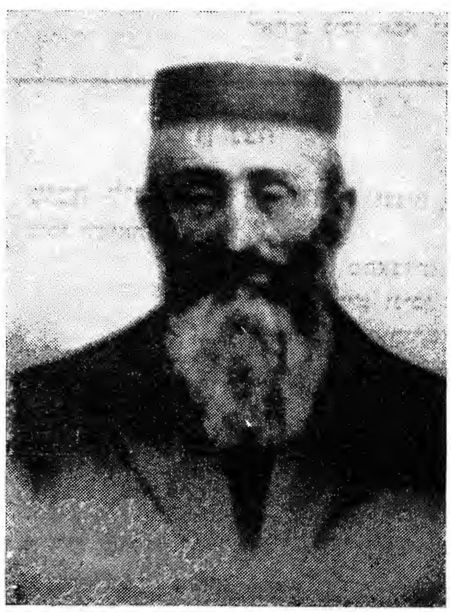
נר זכרון

צום אייביקן אָנדענק

פאָטער: **עזריאל זעלקאָוויטש.** נפטר געוואָרן אין וויעלון, יאָר 1930

מוטער: **רחל**

שוועסטער: **חנה־ריווא.** אומגעקומען אין דער שואה־צייט

די אין טרויער פאַרבליבענע:

יצחק מרדכי זעלקאָוויטש,
פרוי העלאַ, קינדער און אייניקלעך
פראַנקרייך

נר נשמה

צום הייליקן אָנדענק פון אונדזער אומפאַרגעסלעכער מוטער

אסתר רייצע בערגמאַן און געשוויסטער
טובה איר מאַן **מאַטל ראָזנצווייג** און ברודער **קלמן בערגמאַן**
און פרוי **הענדל** פונדערהיים **פאַרזשענטשעווסקי**
קאַפל בערגמאַן. שוועגערין: **סאַלע** מיטן קליינעם זונעלע **בעריש (בעניעק)**
שוואָגער: **לייב גראַבינער**

וועלכע זענען אומגעקומען דורך די נאַציס ימ״ש
ה׳ ינקום דמם

ת. נ. צ. ב. ה.
אין אייביקן טרויער פאַרבליבענע
געשוויסטער בערגמאַן:
מלכה רייזל שולזינגער
מיניאַ גראַבינער
רבקה גראמאַן
וואָלף לייב בערגמאַן
חיה ליבער

לזכר

די פאַריתומטע קברים פון
אונדזערע אומפאַרגעסלעכע עלטערן:

הערש בעריש און **אסתר רייצע בערגמאַן**
אורעלטערן: **וואָלף** און **אסתר מלכה בערגמאַן, אבא יצחק** און
פרימעט פאַרזשענטשעווסקי

בגן עדן תהא מנוחתם
ת.נ.צ.ב.ה.
אין טרויער פאַרבליבענע —
געשוויסטער בערגמאַן
ירושלים

ברטט וצער רב אנו מנציחים את משפחותינו

שהושמדו ע״י קלגסי היטלר ימח שמם וזכרם

יעקב ניס מת בבליזין בשנת 1943

יוכבד ניס מבית **ברקוביץ**

ליאון ניס ולושה מבית **ליכטר** ובנם בן 6 ימים

רבקה ניס בת 15, נשלחה למחנה השמדה טרבלינקה ב־1942

שמעון ניס נורה בפיוטרקוב ב־1944

ויקטור הולץ מת בבליזין ב־1944

בנותיו: **רות** בת 8 **ומירלה** בת 4 נרצחו בבליזין ב־1942

נחום ניס, בן 15 נרצח בבליזין ב־1944

אברהם וינריב נרצח בבליזין ב־1944

בנו: **ליאון** ילד בן 7 חדשים מת ב־1941

סיומה גולדהבר בן 21, נורה בפיוטרקוב בשנת 1943

אנו שארית הפליטה לא נשכח אותם לעולמים

אלא נויהויז־ניס
אסתר כהן־ניס
טובה לבקוביץ־ניס
נחה שמעונוביץ־ניס
פנינה וינריב־ניס

ישראל

לזכר עולם

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו,
אשר נרצחו והושמדו בידי הצורר הנאצי

אבינו היקר **ביניש כתריאל** ז"ל (נפטר)
אמנו היקרה **יולקה כתריאל** ז"ל
אחותנו היקרה **גיטשה** ובעלה **וולף נויהאוז** ז"ל
ילד **זליג** ז"ל
אחינו היקר **יעקב וולף כתריאל** ז"ל
אחינו היקר **משה לייב כתריאל** ז"ל

כולם נשלחו למחנות השמדה, הי"ד.

כואבים ובוכים מר על אהובי לבנו
שנכרתו באיבם ולא נשכחם לעולמים

יוסף כתריאל

יזכור

מיט אַ צעווייטיקט האַרץ באַוויין איך

מיינע טייערע

פאָטער: הענעך ראַגאָווסקי
מוטער:ביילע פונדערהיים שמולעוויטש
שוועסטער: טונע־באַשע
פערל־לאה
חיה־שרה
ברידער: בערל
זלמן

פאַראייביקט דורך:

אברהם ראַגאָווסקי און פאַמיליע
פראַנקרייך

פאַמיליע אליקים — ישראל

אַ נר־תמיד

פאַר אונדזערע טייערע, גרויזאַם אומגעקומענע,
אומגעבראַכטע דורך די נאַצישע באַנדעס

אונדזער פאַטער: **העניך מאַשקאָוויטש**
די מוטער: **מרים**,פונדערהיים **זעלקאָוויטש**
טובה און איר פאַמיליע
אברהם שלמה און פאַמיליע
יהושע יעקב
שמואל
חיים שלום

זאָל פאַראייביקט זיין זייער אָנדענק
פאַראייביקט דורך:
נאָכע מאַשקאָוויטש
גליקע וואַנגטשעווסקי־מאַשקאָוויטש
און פאַמיליע — פראַנקרייך

צום אייביקן אנדענק

אונדזערע טייערע קדושים,

פארפייניקטע, פארגאזטע דורך די מערדערישע נאצים

און זייערע מיטהעלפער

פאטער: **שלמה מארקאוויטש (שלמה כאנטשעס)**

מוטער: **טובה־רבקה** פונדערהיים **עזער**

ברידער: **איצעק־מרדכי**

הערש־לייב

שוועסטערן: **מינדל** מיט איר מאן **לייזער מאיראוויטש**

און קינד **לאה**

גאלדע

איידעם: **איצעק־לייב שווארץ**. דעפארטירט געווארן פון פראנקרייך
קיין אוישוויץ אין יאר 1942

אין טרויער פארבליבענע

חנה איצעק־מארקאוויטש און פאמיליע

מרים שווארץ־מארקאוויטש און פאמ.

פראנקרייך

אַ נ ד ע נ ק ־ בלעטער

פאַר אונדזערע טייערע פאַמיליע־מיטגלידער
פאַרשניטענע דורך אַ באַרבאַרישן צורר

פאָטער: **משה איצעק**

מוטער: **רבקה** פונדערהיים **קאַניאַרסקי**

שוועסטערן: **ברײַנדל**
שפרינצע
אודעל־גאָלדע

ברודער: **אברהם לייב.** אומגעקומען אין שפּאַנישן בירגער־קריג

פאַראייביקט דורך:

יודקאַ און הערש־וואָלף איצעק
און פאַמיליעס
פראַנקרייך

צום אָנדענק

פון מיין אומפאַרגעסלעכער, טייערער שוועסטער

שרה־סורטשע קאַרמאַזין פון לוטאָטאָוו

איר מאַן: **יוסף זאַרעק**

און זייער קינד: **יעקב־זשאַק,**

וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן
דורך די נאַצישע באַנדיטן

אין טרויער פאַרבליבענע

שוועסטער:
ברכה פרידלאַנסקי און פאַמיליע
פראַנקרייך

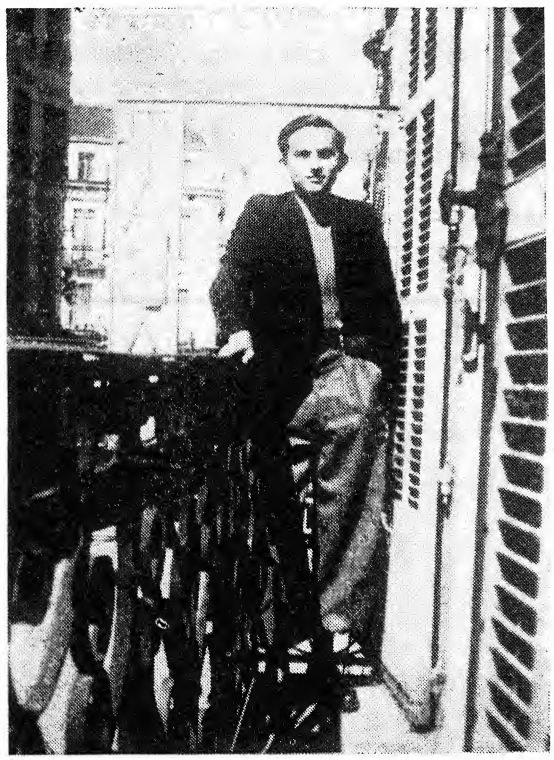
אַ נר־תמיד

און אַ מצבה, פאַר

מענדל רינג, זון פון **איצעק** און **טובה** געבוירן דעם 14.7.1922

דעפּאָרטירט דורך די דייטשן פון פראַנקרייך און אומגעבראַכט געוואָרן

אין אוישוויץ

פאַרבליבענע

אין אייביקן טרויער :

מוטער טובה און פאַמיליע

פראַנקרייך

יזכור

פאַר די אומגעקומענע

אין דער היטלער־שחיטה

פאָטער: **יחיאל מאיר לעווקאָוויטש** — אומגעקומען אין דייטשלאַנד
אין יאָר 1933

מוטער: **הינדע**, פונדערהיים **רובינשטיין**
און די איבעריקע קינדער, וועלכע זענען געוואָרן פאַרניכטעט אין
די נאַצישע טויט־לאַגערן

פאַרבליבן אין טרויער:

ווייבערט — לעווקאָוויטש
פאַריז

אַ מצבה

די פאַרשניטענע לעבנס פון אונדזער פאַמיליע

פאָטער: ר׳ **לייבל אונגער**

מוטער: **גיטל**, פונדערהיים **גאָלדמאַן**

שוועסטער: **נעמי**

בלומע רויזע, איר מאַן **לייבל זילבער**

און קינדער, **נעמי**, **מרדכי** און **יוסף**

אין טיפן טרויער פאַרבליבענע:

אלחנן אונגער און פאַמיליע
פייגע וויטעלזאָן־אונגער און פאַמ.
אַמעריקע

אַ נר־תמיד

פאַר די טייערע נשמות
אומגעבראַכטע דורך די נאַציסטישע באַרבאַרן ימח שמם

די עלטערן: **רפאל** און **ביילע מאיראָוויטש**

שוועסטערן: **איטאַ** און **נאכע**

ברידער: **וואָלף** און **העניך**

קיינמאָל
וועל איך אייך נישט פאַרגעסן

טובה מאיראָוויטש און פאַמיליע —
פראַנקרייך

אין טיפן טרויער

צינדן מיר אָן אַ נר־תמיד פאַר די הייליקע נשמות פון

יעקב לייב שמולעוויטש, זיין פרוי **חנה** פונדערהיים **אולעשינסקי**

און זייערע דריי קינדער

זייער זון **אַנשל**, וועלכער האָט אַדורכגעמאַכט אַלע ליידן פון די נאַצישע
לאַגערן און געפאַלן מיט אַ העלדישן טויט אין קאַמף מיט די
אַראַבישע באַנדעס ביים באַפרייען ישׂראל דעם 28.11.1948

אין טרויער פאַרבליבענע

פאַמיליע וואַלעצקי — פאַריז

כאַמיליע שלמה אולעשינסקי

מעטץ — פראַנקרייך

פאַמיליע שמואליק אולעשינסקי

מעטץ — פראַנקרייך

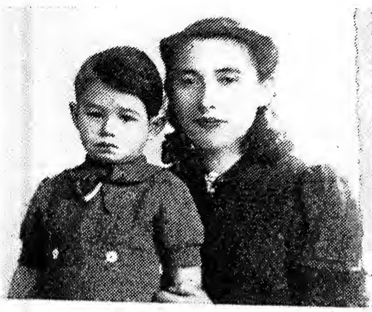
פאַמיליע עריק אולעשינסקי — ישׂראל

פאַמיליע זשאַק אולעשינסקי — מעטץ

פאַמיליע איצעק — טולוז

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע טייערע עלטערן און קרובים
אומגעקומענע אויף קידוש השם
אין דער צייט פון גרויסן חורבן

פאָטער : **מענדל אָלעשינסקי**
מוטער : **פערל** פונדערהיים **יאַקובאָוויטש**
ברודער : **הערשל**, זיין פרוי **חיה ביילע** פונדערהיים **לועל** פון **בלאַשקי**
און זייערע דריי קינדערלעך

שוועסטער: **חנה איטאַ** און פאַמיליע
פעסאַ לאה (פאַלאַ) מיטן מאַן און קינד. דעפּאָרטירט
געוואָרן פון פּאַריז

ברודער: **קלמן**. געשטאָרבן אין פראַנקרייך 1931

שוועסטער: **דאַבּרע שעפּס** געשטאָרבן אין בעלגיע 1964

פאַרבליבענע אין טיפן טרויער:

שלמה אולעשינסקי און פאַמיליע. מעטץ
שמואליק אולעשינסקי און פאַם. מעטץ
עריק אולעשינסקי און פאַמיליע
ישראל
ישאַקי אולעשינסקי און פאַם. מעטץ
פרימעט וואַלעצקי־אולעשינסקי
און פאַמיליע. פּאַריז
הערש לייב שעפּס און טאָכטער. בריסל
טראַנע איצעק און פאַמיליע
טולוז — פראַנקרייך

נ ר ז כ ר ו ן

פאַר אונדזערע טייערע, אומגעקומענע

אין דער טראַגישער נאַצי־תקופה

פאָטער: **ליפּמאַן כודאַ**

מוטער: **שפרינצע**. פונדערהיים **גורסקאַ**

ברודער: **ניסן**, זיין פרוי **שפרינצע** פונדערהיים **רובינאָוויטש**
און פאַמיליע

ברודער: **יחיאל**, זיין פרוי **קיילע** פונדערהיים **שוואַרץ** און פאַמיליע

ברודער: **לוי**.

פאַרבליבענע אין טרויער

טאָכטער און שוועסטער:
גיטל רבקה ברעסלער־כודע
פראַנקרייך

אַן אנגעצונדן ליכט
און אַ מצבה

פאַר מיין טייערן פאָטער: **חיים רינג**

און ברודער: **איצעק־יצחק**

פאַראייביקט דורך:

העגדל רינג און פאַמיליע
פראַנקרייך

זכרון־נצח

למשפחותינו אשר זכרם לא ימוש מקרבנו לעולם

אבא: **משה קנופף**

אמא: **פריידל** מבית **וולמן** נפטרה בשנת 1939

אח: **פנחס** ומשפחתו — נספו, **נחום**, נפטר בבלגיה אחרי המלחמה, אשתו והילדים — נספו באושביץ, **ישראל** ומשפחתו — נספו

אחיות: **אסתר**, בעלה **וולף יוסקוביץ** והילדים, **פסה**, בעלה **יהודה וויגודזקי** ובניהם **משה**, **אדם וולף** — ניספו

המתאבלים

רפאל קנופף ומשפחתו — ישראל
רחל ליפקוביץ־קנופף ומשפ. — פריז

איינגעהילט אין טרויער
צינד איך אָן אַ נר נשמה
פאַר מיינע טייערע, טראַגיש־אומגעקומענע

מיינע עלטערן: **רפאל** און **חיה־רחל ערליך**

ברודער: **משה**, זיין פרוי **חוה** און קינדער **חיים־הערש** און **שרה**

שוועסטער: **רויזע**, איר מאַן **לייב זיידמאַן** און קינדער **חוה**, **חנה־פייגע** און **מענדל**. **ישראל ערליך**. **שרה גאָלדע יצחק־איצעק**, **הדסה** און איר מאַן **איסר יעקוב**.

שוועסטער: **איטאַ ערליך־ניימאַן**

אסתר ראצע, איר מאַן **לייביש שפירא** און קינדער: **פעסאַ**, **איטאַ**, **ישראל־יצחק** און **אברהם־הערש**

מיין מאַן: **צדוק רינג.**

אין טרויער פאַרבליבענע

פערל רינג־ערליך

אַמעריקע

נר זכרון

על ההרים אשא בכי ונהי
ועל נאות מדבר קינה

(ירמיה ט׳ ט)

יחיאל פרוצל ואשתו **ביילה** מבית **הרשברג**
חיים שלמה פרוצל, אשתו **רחל** מבית **יאחימוביץ**
שבע־הענה, איידל, חיה־דבורה, משה שמואל פרוצל, אשתו
איידל מבית **אלקן, אריה** ומשפחתו, **אסתר** ומשפחתה, **מרדכי־יעקב,**
פערל רבקה, ישראל שלום פרוצל, אשתו **חוה** מבית **פרידמן,**
הרש ומשפחתו, **מנדל** ומשפחתו, **איטה־בריינדל, איידל פרוצל,**
ובעלה **הרשל שצעקץ, שונקה־ביילה, יוסף פרוצל,** אשתו **אסתר**
מבית **אלקן, שבע פרוצל** ובעלה **שמואל חיים רעדליך, ביילה**
וינטה

המתאבלים:

ישראל שלום, צבי ומשה פרוצל, ומשפ.
חיה־שבע יעקובוביץ־פרוצל ובעלה
ישראל

ג ל ע ד

בהוקרה רבה אני מעלה את זכר
משפחתי שנעקרה בשנות השואה

אבא: **יעקב מאירוביץ**

אמא: **לאה** מבית **קורק**

אחים: **יהודה** ומשפחתו, **לייזר** ומשפחתו, **שמואל** ומשפחתו, **חיימל** ומשפחתו, **מנדל** ומשפחתו

אחיות: **חיה** ומשפחתה, **פעסה** ומשפחתה, **טובציה** ובעלה **הרש־משה שוורץ**, **נחה** ובעלה **חיימל ברנר**

המתאבל:
שלמה מאירוביץ ומשפחתו — ישראל

נר זכרון

ציון לזכר היקרים שניספו בשואה הגדולה

גיסי: ירחמיאל ספינקה, אשתו מירל מבית שוורצברט וילדיהם:
אשר ביניש, הרשל, הענה וחוה

ההורים של י. ספינקה: אשר ביניש, אשתו איטה ובתם חוה
ובעלה שולי יעקובוביץ

המתאבלים:
חיים שווארצברט ומשפחתו — ישראל
אחותו של י. ספינקה — י. יעקובוביץ
בלגיה

נר תמיד

לקדושים והטהורים לתמימים והיקרים

טוביה קורנבייזר — נפטר ב־1921 — אשתו **רודה** מבית **ינקלביץ,**
שלמה ומשפחתו, **יעקב** ומשפחתו, **אסתר** ומשפחתה, **בלימה** — נספתה
באוישביץ, **דוד וישראל**

דוד: **הרשל מאירוביץ** ואשתו **רבקה** מבית **ינקלביץ**
איציק, יעקב, יונה, ישעיה וגולדה

המתאבלים:

בן ואח: הרש לייב קורנבייזר ומשפ. — ישראל

בת ואחות: צ׳רנה — שבדיה

אַ מצבה

אין טרויער דערמאָנען מיר אונדזערע עלטערן און געשוויסטער
אומגעבראַכטע דורך די נאַצישע מערדער ימ"ש

פאָטער: **ישעיה יעקב איצעק**
מוטער: **אסתר**
שוועסטערן: **הענע** און **פריידע**
שוועסטער: **פרימעט** און איר מאַן **לייבל סאַט**
ברודער: **פנחס אליהו** און זיין פרוי **ראַצע** געבוירן **פרוצעל**

אין טרויער פאַרבליבענע
טאָכטער און שוועסטער
רויזע איצעק-אולעשיצסקי
און איר מאַן שלמה
מעטץ — פראַנקרייך

אַ נר־תמיד

און אַ מצבה פאַר אונדזערע טייערע

דער פאָטער: **ליפּמאַן איצעק**

מוטער: **טובה**

שוועסטערן: **נאכע־נאַטקע** און **שיינדל**

אין טרויער פאַרבליבענע

טאָכטער און שוועסטער
לאַלאַ איצעק־אולעשינסקי
און איר מאַן שמולעק
פראַנקרייך

אַ נר־תמיד

אייביק וועלן אייערע נעמען זיין איינגעקריצט
אין אונדזער זכרון

ביניש קאַסריל — געשטאָרבן

יולקאַ קאַסריל — אומגעקומען

יעקב וואָלף קאַסריל — אומגעקומען

אין טרויער פאַרבליבענע
יעטקאַ קאַסריל — אויסטראַליע
פולושא בלום־קאַסריל — אויסטראַליע
אייזיק קאַסריל — אויסטראַליע

לזכרון עולם

לזכרם של כל בית דודנו החסיד המנוח ר׳ **נחום** ב״ר

שמואל טוביה טוביאשביץ׳ ז״ל מיוצאי עיר

וירושוב אשר כולם ניספו בשנות הזעם, בימי השואה

המנציחים:

עזריאל ויצחק יעקובוביץ

ניו־יורק, ארה״ב

לזכר יקירינו

לזכר כל בית אא״ז הרה״ג רבה של וירושוב

ר׳ **אברהם מנדל אורנבאך** זצ״ל

סבתנו: הצדיקת **גולדה ריקל** הי״ד

אבינו: החסיד ר׳ **מיכאל אורנבאך**, אמנו, אחינו ואחיותנו הי״ד

דודינו: הרה״ג ר׳ **אלעזר** (רב בוירושוב בשנות השואה) וכל משפחתו הי״ד, הרה״ג ר׳ **משה אליעזר הכהן קליגר**, דודתנו **יהודית**, ובנותיהם הי״ד, ר׳ **לייב אורנבאך** וכל ב״ב הי״ד, הרה״ח ר׳ ר׳ **יעקב קמפינסקה** מעיר פראשקי וכל ב״ב הי״ד, ר׳ **שמעון אורנבאך** מעיר אוסטרובצה וכל ב״ב הי״ד

אשר כולם ניספו בשנות השואה, השם ינקום דמי קדושים וטהורים!

המנציחים:
יוסף ויצחק אורנבאך נכדי הרב
מוירושוב ניו־יורק ארצות־הברית

לזכר בית־אבי

אבי: החסיד ר׳ **יוסף ברוך הכהן גליקסמן** זצ״ל נפטר בח׳ אדר שנת תרצ״ג בוירושוב

סבי: החסיד, הצדיק ר׳ **אלכסנדר זיסקינד שחור** זצ״ל נפטר בוירושוב בשנות השואה

אמי: הצדיקת **שרה רבקה** הי״ד

אחיותי: **ליבה** הי״ד, ניספתה במחנות זגלמביה בשנת תש״ד, **פריידה** הי״ד

אחי: **לייזר** הי״ד, ניספה במחנה פוגנבורג, **משה** הי״ד, **אליהו** הי״ד
ארץ, אל תכסי דמם, דמי קדושים וטהורים

המנציחים:

יונתן דוד הכהן ומלכה גליקסמן
ניו־יורק, ארה״ב

יד ושם

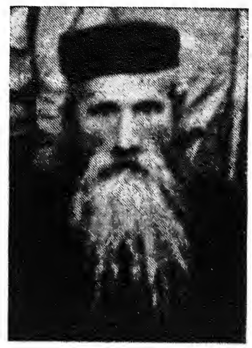
הנאהבים והנעימים, חברי היקרים

וולף ניימן, טוביה כוואט בן **אהרן, ביילה כוואט** בת **אהרן־טוביה כוואט** בן **זאב, הרשל מאירוביץ** בן **מנדל,** (נפטר בצרפת) **בר שמולביץ** בן **פייוויש**

המספיד:

חבר טוב — אריה אורבך

על אלה אני בוכיה

אבי הקדוש ר׳ **חיים אלעזר אייבשיץ**, כל ימיו השתוקק ללכת בדרכי אבותיו הקדושים, ונטיה זו השתדל בכל כוחו לנטוע בנו, ועד זיבולא בתרייתא לא חדל מלטפח מידה טובה זו. גם בהיותי במחנות־העבדות והכפייה שבפוזן, שלח לי מכתבים מלאים רעיונות חסידיים וחדורי אמונה. כבר בהיותו כלוא בוירושוב למשלוח להשמדה לחלמנו, הצליח עוד להבריח אלי מכתב מלא התלהבות על קידוש השם. צעד זה היה לגביו בבחינת „למען אשר יצווה"....

לפי השמועה עלו השמימה, נשמותיהם הטהורות של אבי, אמי הורתי **שרה** (לבית גליקסמן), אחי **שמעון**, ואחי **שמחה זוסמן** — יום י"ב אלול תש"ב אחיותי הצנועות: **יוכבד שפרה וליבה גיטל**, נרצחו בפיוטרקוב ע"י הגרמנים בראשית שנת תש"ג.

גם אחי **משה** עדין־הנפש וטוב־הלב היהודי, נרצח בפיוטרקוב — אחרי הלשנה של פולני מוירושוב, בשנת תש"ד.

השם ינקום דמי נקיים וטהורים, ארץ אל תכסי דמם!

קרית־אתא כסלו, תש"ל

יהושע אייבשיץ ומשפ. — ישראל

זכר עולם

לישרים, לתמימים ולשלמים עם השם
ואדם — זכור נזכור אותם לעולם

בתמונה: יוסף וצפורה ייבדלו לחיים.

סבא: ר' **אליעזר ליפמן זלקוביץ**
סבתה: **בלומצ'ה** מבית **קאסריל**
סבא: ר' **יצחק מאיר גד**
אבא: ר' **מרדכי שמואל זלקוביץ**
אמא: **לאה** מבית גד
אחות: **פריווצ'ה**
דוד: **הרש דוד גד** ואשתו **פריידה רבקה** מבית **אופנהיים** מלודז',
חיו בבלגיה ונספו באושביץ
בעלה של טובה: **אלתר ברקר** חי בבלגיה, נספה
דוד: **אברהם משה גד**, נפטר, אשתו **פייגה** מבית **אשר** והילדה — נספו
דודה: **הינדה וולד** מבית גד

הונצח על־ידי:

יוסף זלקוביץ ומשפ. בת־ים
צפורה ברקר ומשפ. קרית טבעון
טובה ברקר ומשפ. בלגיה

מצבת־זכרון

להורי ואחי האהובים והתמימים, שקידשו
את שם ישראל בנופלם חלל בימי השואה

אברהם אורבך בן **זיינוול**

פסיה מבית **גולדהירש**

גבריאל, דוד, אסתר, פייגה

דודים: יהודה גולדהירש ואשתוביילה, ישעיהו אורבך, אשתו
רייזל ובנם דוד

דודה: רחל אורבך ובעלה צבי הלפרן

ת.נ.צ.ב.ה.

המתאבל:

אריה אורבך — ישראל

מפתח שמות, אישים ועניינים לחלק העברי

א

ב

ג

ז

ח

ט

י

כ

ל

מ

נ

ס

ע

פ

צ

ק

ש

ת

מפתח שמות הספרים וכ"ע

מפתח שמות המקומות והאתרים

ו

ז

ח

ט

י

כ

ל

מ